

Emlékkönyv
Imreh István
születésének nyolcvanadik
évfordulójára

Megjelent
a Gróf Mikó Imre Alapítvány,
a História Alapítvány,
a Magyar Tudományos Akadémia,
a magyar Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatásával

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége
megbízásából szerkesztette
Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása
Kolozsvár, 1999

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1999

Jurrah M'au

TARTALOM

- Benkő Samu: A múltidéző titka: az élmény és a biztos tudás**
- Balogh Béla: Székely diákok a máramarosszigeti Református Líceumban (1682–1850)**
- Bárth János: Bálint Anna házassága**
- Benkő Elek: A bardóci harang**
- Benkő Loránd: A székely nemzetségnevek történetéhez**
- Bereczki András: Az újabb kori gazdasági élet fejlődése az időszeri gazdasági válságok közepette**
- Bodor András: A rabszolgák ellenőrzése a Principatus első századaiban**
- Buza János: Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején**
- Cserey Zoltán: Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a XIX. század derekán**
- Csetri Elek: Csoma és a szülőföld**
- Csucsuj István: Mocsáry Lajos ajánlásai**
- Demény Lajos: XVI. századi kiadatlan székely összeírások**
- Egyed Ákos: A székely határőrség az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban. A határőrezredek útja Puchner generálistól Bem tábornokig**
- Glatz Ferenc: Trianon évfordulóján**
- Hermann Gusztáv Mihály: Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései a két Oláhfalú és Zetelaka**
- Jakó Klára: A Szalánczyak**
- Jakó Zsigmond: A Farnasi Veres család (Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához)**
- Kiss András: A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre**
- Kósa László: A Bodokiak**
- Kovács Géza: Ugocsa megye parasztsága az úrbérrendezéskor**
- Kovács András: A bágyoni régi templomban találtatott ritkaságokról**
- Kovács Kiss Gyöngy: Az oklevelek és az elbeszélő történeti források határesetek a tudósító/eseményközlő levél**
- Kovacs József: Magyarország első királykoronázó székvárosa, Székesfehérvár**
- Köpeczi Béla: Erdély az utrechti béketárgyalásokon egy kuruc diplomata szemével**
- Magyari András: Habsburg-orientációs politikai kísérletek Erdélyben a XVII. század második felében**
- Miskolczy Ambrus: Eckhardt Sándor és Jules Michelet**
- Camil Mureșanu: Luministul Thomas Jefferson**
- Nagy György: Egyetemi gondolat az 1848-as forradalom idején Erdélyben**

Niederhauser Emil: Agrártörténet és Kelet-Európa

Orosz István: Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon: 1711–1835 között

Pál Judit: Mezőgazdaság és földközösség a székely városokban a XVIII. században és a XIX. század: első felében

Pál-Antal Sándor: Marosszék népessége 1831-ben

Palkó Attila: Adatok a Felső-Maros mente etnikai változásaihoz

Pap Ferenc: A kolozsváriak marhakereskedése a XVI. század: végén és a XVII. század első felében (a harmincadkönyvek alapján)

Rácz István : A hajdúszabadság társadalomtörténeti összefüggései

Simion Retegan: Domeniul mitropoliei Blajului la mijlocul secolului al XIX-lea

Sas Péter: Herepei János, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója (1938–1945)

Sebestyén Mihály: Ifjabb Kemény János temetése 1701-ben

Sipos Gábor: A krasznai presbitérium születése

Spira György: Puchner altábornagy öntevékenységre kényszerülése 1848 őszhaviában

Szabad György: Kísérletek a faúsztatás szabályozására

Szabó Miklós: A mezőszéki paraszti gazdálkodásban dolgozó népesség a XVIII. században és a XIX. század első felében

Szász Zoltán: A magyar közvélemény és a Habsburg-monarchia Balkán-politikája a XIX. század 70-es éveiben

R. Várkonyi Ágnes: „Elpusztult erdős bérceink”.

Vofkori Mária: A közigazgatási és jogi intézményrendszer és annak fejlődése a székelyeknél

Wolf Rudolf: Bethlen Miklós tordai ősei

Zepeczaner Jenő: Székelyderzs templomkastélyának rendtartásai

Rövidítések jegyzéke

Imreh István irodalmi munkásságának könyvészete

Benkő Samu

A múltidéző titka: az élmény és a biztos tudás

Még mielőtt a két latin egyházi keresztnév: az Emericus és a Stephanus megmagyarosodva és egymás mellé kerülve egy huszadik századi, senkivel össze nem téveszthető erdélyi magyar tudós neveként közmegbecsülést kiérdemlő fogalommal vált volna, úgy jó félszázada megismerhettem az ugyancsak Imreh István nevet viselő apát. A keménykötésű, a háromszéki tájnyelvet ízesen beszélő férfiút első látásra a reneszánsz embert megtestesítő Colas Breugnon regénybeli alakjával azonosítottam. Zaklatott életútja a független polgári létért folytatott küzdelem legkülönbözőbb stációin vezetett keresztül. A székely katonarendű, földközelen élő família leszármazottjának be kellett érnie a régi erdélyi kollégiumok alsóbb osztályaiban elsajátítható műveltséggel, amit aztán megtoldott maga szerzett gyakorlati ismeretekkel. Az a fajta falusi székely volt, aki már nemcsak a lóhoz értett, hanem a gépkocsihoz is. Teherfuvarozástól kocsmatartásig sok mindennel próbálkozott, belekóstolt, de soha meg nem barátkozott a gyári alkalmazottak kötött munkaidejével, s végül is idős korában a földhöz, vashoz, fémhez értő ezermester csupán tetszetős kézírásának és gyors számológépszerűségének köszönhetette, hogy kistisztviselőként mindennapi kenyerét megkereshette. Élete vége felé csak arra volt büszke, hogy családja nehéz időkben sem nélkülözött, gyermekeit tisztességesen felnevelhette, s ha a mindennapok kínáltak apróbb örömeket, azokat ő mindig habozás nélkül, hálásan elfogadta.

Az apa a magáénál külön sorsot szánt 1919. szeptember 12-én Sepsiszentkirályon született, ugyancsak István nevet viselő fiának. Azt szerette volna, ha okos, sikeres, azaz gazdag vállalkozó lesz belőle. Ezért rémült meg, amikor az egyik kolozsvári napilap az Unitárius Kollégium tanulóinak rajzkiállítását ismertetve fia feltűnő művészi tehetségét dicsérte. A művészettől féltett gyermeket gyorsan átíratatta a reformátusok brassói kereskedelmi iskolájába, aki viszont új alma materében is megtalálta a maga mentorát. Ha Kolozsváron, az unitáriusoknál a képzőművészeti kiállításokon is gyakran szereplő rajztanár, Tóth István volt gyámolítója, Brassóban, a reformátusoknál az a Szécsi Sándor vette védőszárnyai alá, aki a Kacsó Sándor kezdeményezte ÁGISZ-mozgalomnak volt lelkes résztvevője, és aki bőven ellátta tanítványait társadalmi felelősségre ráébentő olvasnivalóval. A közjó felé vezető utat kereső diák 1938-ban végezte be középiskolai tanulmányait Brassóban. De érettségi vizsgát már nem tehetett.

A tisztességes intellektuális versenytől irtózó román tanügyigazgatás ugyanis abban az időben, amikor az egyetemeken, főiskolákon még nem volt felvételi vizsga, úgy állta útját a magyar diákság előmenetelének, hogy az érettségi vizsgán idegen bizottságokkal sorra buktattatta meg a magyar felekezeti iskolákban végzett fiatalokat. Így aztán Imreh István is csak 1940-ben, a bécsi döntést követően tehetett érettségi vizsgát és iratkozhatott be a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem közgazdaságtudományi karára.

Kolozsvár, az egyetemi város – melyből néhány évvel korábban a kisdíák csak az unitárius kollégiumi kisvilág zárványát ismerhette meg – az intellektuális feltöltődés pazar lehetőségeit kínálta. Olvasmányai révén a magyar társadalom időszerű kérdéseivel már a brassói években megismerkedve most olyan tanárok előadásait hallgathatta, mint a népesedéspolitikában kitűnő jártasságú statisztikus Schneller Károly, a konjunktúrakutatásokat kezdeményező és amerikai szakkörökben is nagyrabecsült Boér Elek, a gazdasági elméletek történetét kutató Kislégi Nagy Dénes, az erdélyi jogtörténet mélyrétegeibe leásó Bónis György, és figyelhetett a magántanárként időnként Kolozsvárra látogató Bibó István jogbölcseleti kollégiumában

hallottakra. A fiatal Teleki Géza – Teleki Pál fia – terepgyakorlatain az (al)talaj népeiségtartó ereje és emberföldrajzi összefüggései tanulmányozásának időszerűségét hangsúlyozta. A negyvenes évek elején a közgazdasági kar hallgatóinak egy nem túlságosan népes, de felkészültségben és hivatástudatban feltűnően izmos csoportja igyekezett határozott demokratikus irányt szabni a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége közéleti tevékenységének, élesen szembehelyezkedve az akkori idők szélsőjobboldali törekvéseivel. Derzsi Ernő, Gyűjtő Sándor, Imreh István, Soó Tamás közgazdászhallgatók baráti köre egyik legerősebb támasza a kolozsvári diáklap, a Március körül tömörülő bölcsészek, jogászok, teológusok, orvostanhallgatók mozgalmi kiteljesedést ígérő összefogásának. Ezek a diákok a világháborús létfeltételek között lelkileg-erkölcsileg tisztán maradva igyekeztek intellektuálisan felszerelkezni az egyéni sikereken túlmutató, jövőt építő munkára. Személyes emlékem, hogy kolozsvári középiskolás diákként 1943-ban e fiatal közgazdászok társaságában hallottam életemben először előadást a magyar mezőgazdaság elavult szerkezeti viszonyairól, a földreform elodázhatatlan történelmi szükségszerűségéről. Az előadást Soó Tamás tartotta. Közfeladatokra készültükben szegődnek ezek a diákok a különleges szervezőképességű és nagy tudású Venczel József mellé, hogy egy történelmi múltú Belső-Szolnok megyei falu, Bálványosváralja múltjának és jelenének a tanulmányozásával az erdélyi agrártelepülések korszerűsítésének a lehetőségét körvonalazzák. Annak a közéleti programnak a valóra váltásáról volt szó, melynek elvi alapjait 1936-ban az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnöke, Szász Pál fektette le. A gazdakörök faluátalakító vállalkozásának tudományosan megalapozott elméleti háttérre is szüksége volt. A Venczel vezette kutatásnak ugyanúgy, mint néhány évvel korábban a Kós Károly kezdeményezte és Szabó T. Attila irányította bábonyi falufeltáró munkának a távlati célja az volt, hogy a kiválasztott agrártelepülés állapotának hiteles felmérésével, általánosításra alkalmas adatmennyiség birtokában egy-egy erdélyi tájegységre érvényes falumodellt szerkesszen, és a tények monografikus felmutatásával társadalmi közakaratot formáló tényezővé emelje a szociológiát. A fiatal kutatók Le Play, Durkheim, Tönnies és Giddings nagyszabású társadalomtudományi munkásságát tanulmányozva arra nyertek indíttatást, hogy újraértelmezve tradíció és haladás összefüggéseit, új utakat jelöljenek ki az erdélyi paraszti életforma számára, melynek egyértelműen a polgárosodás irányába kell vezetnie.

Ünnepeltünk nyomtatásban megjelent írásainak ebben a kötetben is közreadott jegyzékében első helyen éppen annak a Március című lap hasábjain közreadott beszámolónak a címe áll, amely írás a kolozsvári diákok: bölcsészek, közgazdászok, orvosok, teológusok Venczel József vezette bálványosváraljai falukutatását veti a megmérettetés serpenyőjébe. A magyarországi falukutató mozgalom klasszikus értékeinek – Szabó Zoltán: *A tardi helyzet* (1936), Illyés Gyula: *Puszták népe* (1936), Féja Géza: *Viharsarok* (1937), Kovács Imre: *Néma forradalom* (1937) –, valóságos közéleti vihart kavarázó műveinek az ismerete és a velük szellemi rokonságot tartó Mikó Imrének (*Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*, 1932), Bözödi Györgynek (*Székely bánja*, 1938) a tudósítása a mezőiségi, illetőleg székelyföldi falutengődésről úgy válik tette sarkalló élménnyé a fiatal Imreh István szellemi környezetében, hogy ötvöződik a rendszerteremtő román szociológus, Dimitrie Gusti szerkezeti viszonyok feltárására alkalmas metodológiájával. A sokoldalú entitásként görcső alá fogott falu közgazdaságtani és szociológiai vizsgálata vezeti a tudományos pályára áhítózó Imreh Istvánt arra a felismerésre, hogy a kortárs társadalmi jelenségek megértése lehetetlen a történelmi előzmények beható ismerete nélkül. Még egyetemi hallgatóként, mint az Erdélyi Tudományos Intézet ösztöndíjasa keresi fel Kolozsváron az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárát, Sepsiszentgyörgyön pedig a Székely Nemzeti Múzeum kéziratárát és kezdi tanulmányozni az erdélyi – különösen a székelyföldi – falu írásos emlékeit.

A HETVENÉVES

Imreh István

JELES HISTORIKUST ÉS OKTATÓT KÖSZÖNTIK PÁLYATÁRSAI, BARÁTAI
ÉS TANÍTVÁNYAI, AZÉRT, HOGY EMLÉKEZETBEN TARTÁSUL ÉS JÖVENDŐ
OKULÁSUL ELMONDTA A TÖRVÉNYHOZÓ ÉS RENDTARTÓ SZÉKELY
FALU, A KÖZÖSSÉG, A GAZDÁLKODÁS, A MESTERSÉGBELI IPARKODÁS
ÉS AZ EMBERI GYARAPODÁS ERDÉLYORSZÁGI TÖRTÉNETEIT
ÉS VÁLTOZÁSAIT.

Kolozsvárt, 1989. Szent Mihály hava 12. napján

Belochridgolt
 Catalin Jereof
 Boden Arany
 Denis' trigman
 Cyp' k'm
 Jo' Jans
 Lunkof
 andai
 Gray Folke
 Min k'm
 Fallo' Altil
 Sam' Jans
 Cseti Elek
 Anty' Alon
 Semany k'p's
 Lorgani and

Burcölänn
Dalinus hns
f. lar bändel
Dand, sja
Höröbyi Denes
B. haph
Dandaguer
pust händ
Brita Han
gluffa, Tere
Eld
Dand Tere
pust
Kunzjhtai,
Hovio Andros
Tarkand
vrasqdivor

IMREH ISTVÁN
hetvenéves / 1989

Imre István

A tudományos pálya felé vezető út kezdeti lépéseinek azonban más irányt szabnak a háborús események. Imreh Istvánra és baráti körére gyakorlati feladatokat ró a történelem. Emberi és szakmai minémiségüket a legjobban jellemzi, hogy a háborús napokban alig száll fel a por a Kolozsvárt lebombázott házak és felrobbantott hidak felett, ők szervezik meg a város ipari üzemeiben a termelés újraindítását, és ők kezdeményezik a Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezetének, a betűszóval MÁGISZ-nak nevezett gazdasági tömörülésnek a megszervezését és mint igazgatósági tagok, ők vállalják annak vezetését. Hosszú időn keresztül ez a szövetkezet biztosítja Kolozsvár élelmezését, lakosságának ipari áruval való ellátását és általában a kereskedelemnek korszerű szövetkezeti irányba való terelését. Nem rajtuk múltott, hogy a nemsokára Victoria névre átkeresztelt vállalat sutba dobta az igazi szövetkezeti programot és maga is a pártpolitikai egyneműsítés áldozata lett.

A gazdasági életben korán megmutatkozó, a kialakuló pártdiktatúra irányát jelző torz jelenségek (a jog és a méltányosság mellőzése, személyi becsvágyak előtérbe rukkoltatása a közérdek áruhájában) arra sarkallják a különben jó szervezőképességű fiatal közgazdászt, hogy visszavonuljon a gyakorlati gazdasági élet élvonalából, mondjon le vállalatvezetői állásáról, ne fogadja el az egyik székely megye neki felajánlott főispáni székét, hanem visszatérve a már korábban megkóstolt és megkedvelt tudományos foglalatosságához, az Erdélyi Tudományos Intézet keretében vállaljon belső lelki megnyugvással kecsegtető kutatómunkát. Ekkor megjelenő írásaiban érdekesen vannak jelen a gyakorlati életben jártas szakember és az elméleti kérdések iránt fogékony kutató adottságai. Jellemző, hogy az 1946-ban induló Utunk című kolozsvári irodalmi és kulturális lap 12. számában *Napszámosság vagy részesség?* címmel, *A törvényhozás és az erdélyi szakember felelőssége* alcímmel tesz közzé írást. Az történt ugyanis, hogy a román földművelésügyi minisztérium rendeletben szabta meg a részesgazdálkodás rendjét, s ezzel a „mezőgazdasági munkarendben az eddig szinte kizárólag szokásjogi szabályok által rendezett viszonyokat az államhatalom tételes jogi szabályozása váltotta fel”. A határozat a napszámosságot pártolja, a miniszteri rendelet – bár Imreh a szót nem használja – dogmatikus elvekre alapozva a szokásjogot háttérbe szorítja, a részesmunkát napszámossággal, azaz bér munkával kívánja felváltani. Imreh a törvényalkotásban az előzetes tudományos alapvetést hiányolja. „Szükségesnek látjuk a részesgazdálkodás fogalmának megvilágítását, annál is inkább, mivel a mezőgazdasági munkaviszonyok feltárására hivatott kutatómunka ezzel a kérdéssel napjainkig igen keveset foglalkozott.” Írását tudománypolitikai követelmények megfogalmazásával zárja: „Napjainkon túlmenően mindazok, akik sorsuknál, képzettségüknel, hivatásuknál fogva felelősei az ország gazdasági jólétének, vagy a szóban forgó réteg problémáival szemben nem közömbösek, a mezőgazdasági munka- és bérleti viszonyok feltárásával és megismertetésével tartoznak. Egyedek és intézmények számára is elodázhatatlan feladat a rendelkezésre álló idő alatt a kérdés olyan értelmű tanulmányozása, amely segítségére siethet a törvényhozásnak, főleg a lokális, regionális sajátosságok kibontásával. Választ kell adni arra a kérdésre, hol, hogyan és milyen tényezőkre kell tekintettel lennie a törvényhozásnak, hogy céljait elérhesse.” Ez a rövid írás már jelzi azt a kutatói irányt, mely évek teltevel az erdélyi falu múltjáról számos tanulmányt és testes köteteket terít az olvasók elébe.

Az első olyan nyomtatásban megjelent mű, amelyben felsejlenek Imreh István történetkutatói és -írói erényei, szerzői szándék szerint az első Kelemen Lajos Emlékkönyv számára készült. Sajnos a szándék szándék maradt, mert mialatt a tervezett emlékkönyv nyomdai munkálatai folytak, olyan változások álltak be a tudományos életben, hogy a *Székely falutörvények* című munka már nem egy ünnepi kiadvány tisztelgő írásként, hanem csak önálló füzetként jelenhetett meg. A tanulmány sorsa akkor nem sejtett, de visszapillantásra érdemes tanulságokkal szolgál ma is. Mivel ezt a mostani friss kötetet is annak a szellemiségnek a jegyében indítjuk útjára, amely korábban – közvetlenül a második világháborút követő években –

többször igyekezett jól emlékezetébe vésni az erdélyi múlt iránt érdeklődőknek, hogy eleink ködbe vesző mindennapjainak a felidézésével korántsem tegnapi vigaszokkal próbáljuk magunkat és az írásainkat olvasókat áztatni, hanem a jelen létkérdéseinek megválaszolásához keresünk elvileg hasznosítható útjelzést és jövőnk esélyeinek latolgatásához igyekszünk erkölcsi biztatásra lelni, – mindezt érdemes egy pillanatra megállnunk az említett tanulmányánál.

1947-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az akkor már a Bolyai Tudományegyetem kebelében törvényben biztosított keretek között munkálkodó Erdélyi Tudományos Intézet közösen készült Kelemen Lajos hetvenedik születési évfordulója megünneplésére. Az egyesület folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak ünnepi számával, az intézet pedig jeles szerzőket felvonultató emlékkönyv kiadásával akarta maradandóvá tenni a jubileumi alkalmat. Csak-hogy amikorra eljött a szeptember 30-i születésnap ideje, Romániában, akárcsak a Jaltai Egyezményben (1945) körülhatárolt szovjet érdekszférába került egész térségben, befellegzett a háborút követő kezdeti időkben még reményekkel kecsegtető demokratikus létfeltételeknek. 1947 májusában elkezdődött a hajsza a hagyományos erdélyi magyar intézmények ellen, és sorra kikezdték azokat a vezető egyéniségeket, akik ezeknek az intézményeknek az élén állottak. A kommunista párt vezetőjének személyi kultuszát építő, a tudomány részletkérdéseibe is beleszóló művelődéspolitikai nem tűrte el, hogy egy hetvenéves régi vágású tudóst tanítványai, barátai emlékkönyvvel tiszteljenek meg, következésképpen megghiúsult a kötet kiadása. A könyv gondozói annyit még elértek, hogy az elkészült tanulmányok egyenként, önálló füzet formájában megjelenjenek.

Imreh István nem készült nevelői pályára. Az 1948-as tanügyi reformot követően az Erdélyi Tudományos Intézet hangtalan eltüntetése és a Bolyai Tudományegyetemen tanító magyar állampolgárságú tanárok eltávolítása után nyert különböző tanári megbízatásokat az egyetemen. A közgazdaságtudományi karon gazdaságtörténetet és statisztikát, a jogtudományin jogtörténetet tanított, majd 1950-től a történettudományi fakultáson lett az újkor és a legújabb kor történetének az előadója. A diákjai által szeretett, színesen előadó tanárnak különös érzéke volt ahhoz, hogy szót értsen a nála fiatalabbakkal. Gyermekai nevelésére időt és energiát bőven áldozó apaként és a Móricz Zsigmond Kollégium tanárigazgatójaként igaz gyönyörűséggel forgolódott gyermekek és egyetemi hallgatók társaságában. Nem pajtáskodott, de kölcsönös respektuson alapuló jó viszonyt tudott kialakítani a legfiatalabbakkal éppen úgy, mint az egyetemi hallgató tanítványaival. Tanárként otthonának ajtaját mindig nyitva tartotta diákjai előtt; jártak is hozzá szaporán, s ő csak azokra neheztelt meg, akik kölcsönadott könyveit elfelejtették visszavinni.

Egyetemi tanári munkásságának kezdete egybeesik azokkal az időkkel, amikor a felsőoktatásban is egyetlen elfogadott, pontosabban szólva kötelező ideológia a marxizmus-leninizmus lett. Ráadásul a történettudomány területén magyar kutató csak úgy számíthatott a nyilvánosság előtti megjelenésre, azaz munkája kinyomtatásának engedélyezésére, ha gazdaságtörténeti vizsgálódásokra adta a fejét. Magára adó történész ebben az időben különben is köztörténettel vagy éppen politikatörténeti kérdésekkel nem foglalkozhatott, ha nem akart szembekerülni lelkiismeretével. Imreh István a korszaknak ezekkel a kihívásaival meg tudott birkózni, mégpedig gerincroppanás nélkül. A gazdaságtudomány klasszikusainak műveit olvasva jutott el Marx *Tőkéjéhez*, tehát sok tanártársától eltérően nem „rövid tanfolyam”-oknak nevezett párkiadványokból ismerte meg az állami ideológia rangjára emelt marxizmust, hanem az elméletet megalapozó nagy művekből.

Szociológiai képzettsége (paradox módon éppen akkor, amikor a szociológiát a pártállami hivatalosság polgári áltudománynak minősítette), falukutatói tapasztalata és jártassága a levéltári bűvárkodásban viszonylag jó háttérül szolgált ahhoz, hogy Erdély gazdasági élete múltjának korábban teljességgel ismeretlen tartományait feltérképezze. Az erdélyi iparosodás

kezdeteit, az eredeti tőkefelhalmozást, a kapitalista jelenségek feltűnedezését az erdélyi agrárvilágban, a manufaktúrák és az első gyárak munkásai provenienciájának a kifürkészését, a korai honi gépgyártók teljesítményének a bemutatását tudományos előzmények nélkül, forráskiadványok és részletmonográfiák hiányában úgy fogta be a kutatás körébe, hogy csak a könyvtárakban és levéltárakban gyűjtött céduláira támaszkodhatott. Anyaggyűjtésre és rendszerezésre kellett tehát vállalkoznia olyan időben, amikor a gazdaságtörténet sajátos módszertani problémáit felvető és tisztázó elméleti vizsgálódások még teljességgel hiányoztak a mi tájainkon. Az ötvenes évek erdélyi magyar történettudományi irodalmában különös színfolt volt a *Gazdaságtörténeti tanulmányok* című sorozat 1956–1958 között megjelent hét kötete. Azoknak a korábbi éveknek a kutatási teljesítményei kerültek felszínre ezekben a kis kötetekben, amelyek akkor halmozódtak fel, amikor még el lehetett járni könyvtárakba és levéltárakba, de a publikálásnak semmilyen lehetősége nem kínálkozott. Ha ezeknek az éveknek a publikációs teljesítményét nyilvántartó bibliográfiákat lapozunk, megdöbbenve tapasztaljuk, hogy teljességgel hiányoznak azok a szerzők, akik különbséget tudtak tenni tudomány és léha zsurnalizmus között. Az említett sorozat nyitó- és egyben értékszintet kijelölő kötetét Imreh István tette közzé *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudális bomlásának idején* címmel.

Amikor Sztálin halálát követően nem is annyira a jó szerencsének, mint inkább hű barátok segítségének köszönhetően Imreh István műhelyébe is eljutott a modern nyugat-európai gazdaságtörténet-írás egyik-másik jeles műve, jóleső érzéssel vehette tudomásul, hogy az általa választott ösvény nem is esik oly messzire például attól az úttól, amelyen a francia Annales körének historikusai világra szóló tudományos dicsőséget szereztek maguknak.

Ünnepeltünknek az a permanens törekvése, hogy a gazdasági jelenségeket a társadalom egészének összefüggéseiben vizsgálja, különösen fogékonyra tette az elméleti megfontolásokra, illetőleg serkentette azoknak a történetfilozófiai kérdéseket feszegető műveknek a tanulmányozására, melyek az egyén és a közösség problematikáját feszegetik. Ha tudományos pályája kezdetén az intellektuális élményszerzés szándékával tanulmányozta a marxizmust, a későbbiekben is szellemi frissességre törekedve vette kézbe a különböző társadalomtudományi iskolák alapműveit. Írásainak jegyzeteiből vagy egy-egy szöveg közti utalásból megtudhatjuk, hogy nemcsak sokat írt, hanem sokat olvasott. S ez nem éppen gyakori jelenség olyan korban, amelyet szívesen neveznek az információrobbanás időszakának. Az egyetemes érvényű történelmi mozgás és a rendszerek (struktúrák) mibenlétét vizsgálva Imreh szívesen fordult tanácsért Georg Simmelhez, Max Weberhez, W. G. Sumnerhez, Toynbee-hoz, Lévi-Strauss-hoz, Marc Bloch-hoz, Braudelhez, de egyiküknek sem lett fanatikus híve, bármennyire divatozott is azokban az években esküdni valamelyikükre. De nemcsak a különlegesen elméleti hajlandóságukról nevezetes szerzők műveit olvasta, hanem figyelemmel kísérte hazai pályatársai munkásságát is. Soha meg nem barátkozott a szakirodalmi fennköltiséggel. Könyvismertetésekkel, népszerűsítő írásokkal, rövidebb-hosszabb jegyzetekkel és Erdély különböző vidékein tartott előadásokkal folyvást jelezte jelenlétét a magyar szellemi életben.

Különleges hajlandóságot mutatott a tudományos együttműködésre. Közös vállalkozása Pataki Józseffel, Csetri Elekkel, Camil Mureșanuval új ismeretanyag feltárását eredményezte a Székelyföld gazdálkodásáról és sajátos intézményi berendezkedéséről, Erdély XIX. századi társadalmi rétegződéséről, illetőleg a szászföldi román parasztok 1848 előtti életformáját tükröző forrásokról.

Tudományos pályája egészét – kezdve a székely közbirtokosságot tárgyaló értekezésétől el egészen a madéfalvi veszedelem vizsgálati anyagát bemutató legutolsó kötetéig – minden változatossága, sokszínűsége mellett egy sajátos fénycsóva ragyogja be, nevezetesen az a törekvés, hogy a székelység múltját és azon belül a székelyföldi falusi írásbeliséget sok új

adatnak a közrebocsátásával, elméletileg jól megalapozott magyarázatokkal korszerűen bemutassa. A rendtartó és a törvényhozó faluról közzétett irományokat és a hozzájuk fűzött értelmezéseket, valamint a székely múlt gazdaságtörténeti, statisztikai, demográfiai megközelítéséről tanúskodó tucatnyi tanulmányt a szakma elismeréssel és a nagy szellemi teljesítményeknek kijáró tisztelgéssel fogadta. A lelkes hangú írások bő áradatából legyen szabad kiemelni egyetlenegyet, mégpedig azt, amely már címében is találóan fejezi ki ünnepeltünk helyét a magyar történettudományi irodalomban. Wellmann Imre, a magyar gazdaságtörténeti kutatás kiváló mestere 1989-ben az *Ethnographia* hasábjain ilyen címmel tette közzé terjedelmes tanulmányát: *Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig*. Áttekintve mintegy száz esztendő magyar tudományos hozamát és sorra véve olyan nagyszerű tudósok, mint Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Györffy István, Szabó István a témához kapcsolódó eredményeit, megállapítja, hogy a székely falutörvények rendszeres gyűjtése, közkinccsá tétele és feldolgozása terén a döntő lépést Imreh István tette meg. Mint írja, ő már 1947-ben túllépett elődei eredményein, újabb kötetei pedig a földközösségből kinövő faluközösséget olyan szerves társadalmi fejleményként mutatják be, melyben a székely falunak sikerült kigyöngyöznie magából sajátos belső autonómiáját. A budapesti tudós így összegezi fiatalabb kolozsvári pályatársa teljesítményét: „Közel egy évszázaddal ezelőtt méltán lehetett fölfedezésként értékelni, ahogy Tagányi a magyarországi földközösség hajdani meglétét az ismeretlenség homályából a napvilágra hozta. Napjainkban Imreh továbbhaladva ugyancsak már-már veszendőbe ment nagy értékű kútfelegyűttest óvott meg a fenyegető enyészettől, tett hozzáférhetővé és beszédessé. A székely falutörvények, faluközösségi rendtartások és jegyzőkönyvek tiszta, közvetlen sugárzással világítanak be a közösségi életet élő falusi nép mindennapjának mélyébe, közzétételük és feldolgozásuk új, egyedülálló szilárd alapvetés további agrártörténeti kutatásaink számára.”

A sikeres tudományos pálya titkait fürkészsze ezer és ezer tényező szerencsés közremunkálására figyelhetünk fel. Ezek közül most csak kettőt említek: az üstökön ragadott ihletet és a biztos tudást megszerző állhatatosságot.

Ihletetlen csak az vizsgálhatta múltunk szerkezeti sajátosságait, akiben magában is megvolt a szerkezet- az intézményteremtő készség. A szülői házban, majd nősülése és gyermekei születése után a maga szerény hajlékában a családépítés példás lehetőségeit ismerte fel. A természetjárás meghitt órái, a fél Erdélyt családjával kerékpárral felkereső nyári kirándulások, a tanítványokkal vagy barátokkal közelebről is szemügyre vett székelyföldi tájegységek mind-mind élményt szolgáltatnak ahhoz, hogy akár az irtásföldek, akár a régi erdélyi úthálózat gazdasági következményei vagy a különleges agrárjelenségek, köztük a szőlőművelés vagy veteménytermesztés történeti bemutatásakor a látvány mint képzelőerőt felfokozó élmény jelenjék meg egy-egy tanulmánynak a sorai között. De élményt jelentett a strukturális vizsgálódásokhoz a diákokthoz igazgatása vagy az állami kezelésbe vett Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára állagának károsodásmentes biztosítása mindaddig, amíg a zürzavaros időkben a Román Akadémiára hárult a felelősség a nagy múltú intézmény páratlan értékeinek a megtartásáért.

Imreh István élménnyé tudta tenni magát a tudományos kutatómunkát is, amely kívülállónak meglehetősen unalmas foglalatosságnak tűnhet. Különleges grafikai készségével egyenesen széppé, érdekessé tudta tenni könyvtári, levéltári kutatásai nyerstermékét: a cédulát.

Nos, éppen ezeknek a céduláknak az ezrei bizonyítják, hogy egy-egy megállapítása biztonságáért, hipotézisei teherbírásának kipróbálásáért milyen nagy dokumentációs anyaggal dolgozott. A formába öntéskor viszont bölcsen megválogatta, hogy mit kell a lap alján jegyzetekben feltétlenül feltüntetni, hiszen az építésztől véve példát, nagyon jól tudta, hogy a

tető alá hozott építmény elkészülte után az állványzatot el kell bontani még akkor is, ha az a maga idején nemcsak jól betöltötte funkcióját, hanem egyenesen remekműű ácsmunka volt.

Álljon itt befejező gondolatként annak a hűséges kitartásnak a méltatása, mellyel Imreh István Erdély hagyományos művelődési és gazdasági intézményeinek eszmeiségét őrizte akkor is, amikor ezek újjáélesztését szóba hozni sem volt tanácsos. Amikor viszont felcsillant legalább a remény a közhasznú cselekvés újabb lehetőségeire, mindnyájunknak példát adó munkakedvvel fokozta kutatásai iramát, és tette egymás után olvasói asztalára a múltunkra emlékeztető és jövőnkre óvatos derűlátással tekintő munkáit.

Az Isten áldja meg!

Balogh Béla

**Székely diákok a máramarosszigeti
Református Líceumban
(1682–1850)**

Történeti irodalmunk bizonyított megállapítása, hogy az erdélyi, főként református kollégiumok diákságának jelentős hányada Háromszék, Maros- és Udvarhelyszék településeiről származott.¹ A marosvásárhelyi² és udvarhelyi iskolák esetében ez nagyon is érthető, hisz mindkettő „székely belterületen” működött. A nagyenyedi és részben a kolozsvári kollégiumok viszonylagos közelsége is természetes magyarázattal szolgál a jelenség megértéséhez. Jakó Zsigmond utat nyitó elemzésében a Szászvároson, Zilahon, Nagybányán és Szatmárnémetiben működött protestáns iskolákban is jelentős számú székely származású diákkal számol.³ A jelzett munka megírása idején a máramarosszigeti Református Líceum még az érdeklődésen kívül esett. E mellőzés okai főként a források ismeretlenségében keresendők.

Jelen közleményemmel mindenekelőtt a székely társadalom történetének avatott kutatója, Imreh István volt egyetemi tanárom iránti tiszteletem szeretném leróni. Egyben remélni vélem, hogy alábbi megállapításaimat művelődés- és iskolatörténészeink is sikerrel hasznosítják.

A máramarosszigeti protestáns iskolára vonatkozó biztos adatokkal 1540-től kezdve rendelkezünk.⁴ Mintegy száz éven keresztül ez az iskola csupán grammatikai, avagy alsóbb gimnáziumi jellegű volt. Fejlődésének következő időszaka az erdélyi protestáns fejedelmek uralkodásának idejére esett. 1640-től Bethlen István – az országépítő Bethlen Gábor testvére – mint örökös máramarosi főispán és egyben az itteni sokamara haszonélvezője, a tanulók részére alumniumokat rendelt: pénzt az aknákról és gabonajövedelmet a malmoktól biztosított a most már humanitáris fokozatot elért iskolának. A következő évtizedben és mindenekelőtt Apafi Mihály gondoskodása révén, anyagiakban további gyarapodás történt. Egy 1671-ben kibocsátott oklevélben a fejedelem elrendeli: „Rectorem scholae Sziget lapides, studiosus eiusdem scholae 200 lapides salis quotannis obvenient.”⁵

Az iskola rektorai még főként a kolozsvári református kollégiumban végzett növendékek közül kerültek ki, de a pedagógiai szeminárium felállításával a XVII. század utolsó

---

¹ Jakó Zsigmond: *A Bethlen kollégium diáktársadalma a feudalizmus korában*. In: Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk 1979. 60–70. (A továbbiakban: Jakó 1979.)

² Vö. *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Bevezetéssel közléteszi Tonk Sándor. *Fontes Rerum Scholasticarum* VI. Szeged 1994. 480.

³ Jakó 1979. 65.

⁴ Az iskola történetének általános adatai a következő munkákra támaszkodnak: Szilágyi István: *A máramaros-szigeti reform. tanoda történetének rövid vázlata*. = Sárospataki füzetek. Sárospatak 1857. 957–971. – Uő: *A máramaros-szigeti reform. főtanoda története*. M. Sziget 1858. 20. (A továbbiakban: *A szigeti tanoda* 1858.) – Uő: *Emlékirat a máramaros-szigeti h. h. lyceum múltjáról, jelenéről*. M. Sziget 1883. 23. – *A Máramarosszigeti Református Líceum történetének rövid áttekintése. 1540–1940*. Máramarossziget 1941. 32. A továbbiakban ezekre csak az idézetek pontos megjelölésénél hivatkozom.

⁵ Idézi: *A szigeti tanoda*. 1858. 7.

évtizedeiben a szigeti iskola volt nagydiákjai közül sokan már Máramaros, Ugocsa és helyenként Szatmár megye triviális iskoláiban mint tanítók helyezkedtek el. A szigeti református schola rangja és jelentősége a következő évszázadban is gyarapodott. 1700-ban átkerült a vármegye pártfogásába: a teológia, filozófia, matematika és a görög nyelv oktatásának bevezetésével teológiai szemináriummá, azaz felsőfokú tanintézetévé vált. Történt ez abban az időben, amikor a korábbi nagynevű nagybányai Schola Rivulina és a szatmári református iskola az ellenreformációt támogató császárpárti intézkedések következtében gyakorlatilag megszűnt létezni.⁶

A Helytartótanács parancsára 1752-től a szigeti iskola is elvesztette a megye pártfogását és ekkor a máramarosi egyházmegye felügyelete alá került. Több erdélyi protestáns főúri család újabb adományai segítségével anyagiakban is sokat gyarapodott. 1797-ben ez tette lehetővé az intézet teljes átszervezését, egy filozófiai tanszék felállítását és a főiskolai jelleg új keretek közötti biztosítását. Az iskola szükségleteire 1802-ben új egyemeletes épületet emeltek. Évente átlagosan 24 diák pénzsegélyben részesült és ezenfelül 60–80 diák részére ingyenes kenyeret biztosítottak.⁷

A líceumi rangra emelkedett szigeti iskola életében az újabb változást az 1836 és 1838 között létesített jogi, illetve teológiai katedrák alapítása jelentette. Az elsőt a későbbi mikszáthi hős, gróf Buttler János alapítványa, a második újjászervezést a tiszafüredi kötődésű Nánási család adománya tette lehetővé.⁸ Az 1837–38-as tanévben a szigeti líceum keretében megindult a rendszeres jogászképzés.

Az iskolaszervezet újabb módosítására az 1845–46-os tanév kezdetén került sor. Ettől az évtől a teológusképzés megszűnt. Ugyanakkor tervbe vették a gimnáziumi oktatással párhuzamosan futó polgári iskolatípus kialakítását⁹, de ennek gyakorlatba ültetése az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint az ezt követő évek „Entwurf der Organisations der Gymnasien und Realschulen in Österreich” rendelkezései miatt nem történt meg. A megszorító előírások miatt az utolsó felsőfokú vizsgákra az 1850–51-es tanévben került sor. Anyagi fedezet hiányában az 1855–56-os tanévben már csupán a négy gimnáziumi osztály nyitotta meg kapuit. Ez volt a mélypont, de az újabb emelkedés kiindulópontja is. 1855 novemberében a szigeti iskola elnyerte a nyilvánossági jogot. Újabb alapítványok révén anyagilag is megerősödött, tanári kara az igényeknek megfelelően kiegészült. Az 1859–60-as tanévtől kezdve az intézet egy-egy osztállyal bővült, az 1863–64-es tanévben az első érettségi vizsgát is megtartották. 1869-ben a jogi tanfolyam újraindulásával az intézet ismét főiskolai státust nyert.

Visszaállt tehát az a szint, amelyet a szigeti iskola a XVIII. és XIX. század fordulóján már biztosított magának. A múltba tekintő sóvárgást a jövőbe vetett bizalom váltotta fel. Büszkeséggel vették számba azt a korszakot, amikor az iskolaszervező Hari Péter mellett a

---

⁶ Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története. 1547–1755.* Nagybánya 1905. – *Szatmári diákok 1610–1852.* Közreadja Bura László. Fontes Rerum Scholasticarum V. Szeged 1994. 1–193.

⁷ Az Országos Levéltár Máramaros megyei Igazgatósága. A máramarosszigeti Református Líceum levéltára 64. sz. 122. és 137. (A továbbiakban: Lyceum.)

⁸ Hógye István: *A Buttler-család levéltára és Buttler János „különös házasságának” dokumentumai.* Különlenyomat Borsod-Abaúj-Zemplén megye Levéltári Évkönyve VI. kötetéből. Miskolc 1990. 151–152, 157, 171–173. – A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. I. 1. a. 15. 241–245. – Pataki János: *Emlékezésed ... Gróf Buttler János...hamvai felett.* Debrecen 1845. 24. – Lyceum. 194. sz. 60, 64, 83, 85/1836, 6, 7, 8, 10, 32, 35. és 42/1837-es jegyzőkönyvi számok.

⁹ Lyceum. 98. és 105. sz.

szigeti alma maternek olyan kiváló oktatói voltak, mint Nánási Mihály, aki már 1797-ben Immanuel Kant alapján oktatta a filozófiát, vagy az a Szilágyi János, aki az iskola költségén a pesti, majd bécsi egyetemeken szerzett diplomát, és aki Kant és Krug tanai alapján megírta és Szigeten kiadta az első magyar *Jus naturae*t. Ezen nemzedék kiválóságai mellett Pataki János úgy vonult be az emlékezetbe, mint aki a sárospataki Kövivel párhuzamosan a jogtudományok előadásánál a latint elsőként cserélte fel a magyar nyelvvel.¹⁰ Az 1845 óta Szigeten oktató, majd a forradalom leverését követő időszakból negyven éven át az igazgatói tisztelet betöltő Szilágyi István (Arany János költészetének elindítója és későbbi Iza-parti barátja) ezen elődök példáján szervezte és vezette a gondjaira bízott intézet fejlődését, és teremtette meg azt a tudományos kutatóbázist, amely könyvtára, okmánytára, régiség- és természetrajzi gyűjteményein keresztül országsszerte hivatkozási ponttá emelte Máramarosszigetet.¹¹

Az szóban forgó szigeti iskola „öreg deákjai”-ról 1682-től, míg a kezdő és gimnaziális osztályok tanulóiról az 1750-es évektől kezdve maradt fenn nyilvántartás.¹² A tógátusok névjegyzékének gerincét bő évszázadokon át a fogadalomtételük nyilvántartása képezi. A nevük aláírásával hitelesített szövegben 1825-ig az iskola felső fokozatára került fiatalok születési vagy lakhelye még nem szerepel. Azonban a Jakó Zsigmond fennebb idézett művében körvonalazott munkamódszert elfogadva, 1740-ig bezáróan a keresztnév követő helynévből képzett tulajdonnév alapján az ifjú eredetére következtethetünk. Az ezt követő két évtizedből eredő névsorok hasonló módon képzett személynevei már csupán utalnak arra, hogy az adott nevet viselők ősei a névben megjelölt vidékről származtak el. Esetünkben azonban az 1751-től vezetett kezdő és gimnaziális fokozatú diákok jegyzékében már a tanulók szüleinek (hozzátartozóinak) lakhelyét is feltüntetik. Ez utóbbi adatok aztán a közülük felnőtt „öreg deákok” esetében is biztos eredet bizonyítékaul szolgálnak. Az 1827 és 1850 közötti bő három évtized tógátusainak a névsora a szigeti líceum esetében is tartalmazza a diák születési (vagy hovatarozási) adatait. Az eredet meghatározása tehát többé nem okoz nehézségeket.

Az iskola subscriált diákjainak jegyzéke 1682 és 1850 között összesen 1851 nevet tartalmaz. Ebből a számból le kell vonnunk 54-et, mely a kétszer vagy háromszor beiratkozott diákok számát jelenti. A fennmaradó 1797 diák közül 341 személy esetében az eredet kérdése bizonytalan. Felfelé kerekítve ez közel 19%-ot jelent. Az azonosított 1456 „öreg deák” összesen 374 helységből eredeztethető. Közülük 432 személy (bő 24%) a történelmi Máramaros megye összesen 30 településéről származott. Ezen belül nyilvánvaló, hogy a máramarosiak legtöbbször, szám szerint 385 nagydiák az öt koronavárosból (Hosszúmező, Huszt, Sziget, Técső és Visk) való. Ez a magas arány érthető, hisz nyilvánvaló, hogy a szigeti iskola is mindenekelőtt a szűkebb környezetéből származó fiatalok számára létesült.

---

¹⁰ L. bővebben: Lyceum. 59. sz. *Documenta varia causam cl. Dominorum Petri Hari et Michaelis Nánási professorum Sigethiensium concernentia* – Szilágyi János: *Oskolai tanító könyv a' Tétető (practica) Filosofia második része Természeti Törvény Tudomány (Jus Naturae) vagy azon Törvényeknek és Jussoknak tudományos előadása, melyek a józan okosságból veszik eredetüket egyenesen*. Sziget 1813. – Szilágyi István: *Emlékbeszéd Pataki János felett*. = A Máramaros-Szigeti helvét hitv. Lyceum értesítője az 1873/4. évről. M. Sziget 1874. 51–58.

¹¹ Emlékkönyv néhai Szilágyi István, a Máramarosszigeti ev. ref. Lyceum nagynevű igazgatója mellszobrának leleplezési ünnepsége alkalmából. M. Sziget 1899.

¹² Lyceum. 5, 56, 110, 126. és 249. sz. A szerző ezek alapján állította össze *A máramarosszigeti Református Líceum diáksága 1682–1850* című, diáknévmutatóval ellátott, 457 gépelt oldalas kéziratot, amely a további elemzések, számadatok, következtetések és a mellékletben szereplő két kimutatás alapjául szolgál.

Ha azonban az adatokat tovább vallatjuk, szerfölött érdekes következtetésekre jutunk. Mindenekelőtt azt tapasztaljuk, hogy a Szigeten subscriált diákok sorában időközönként a távoli Háromszék és a még távolabbi baranyai, győri, veszprémi, zalai és Fehér megyei tájak szülöttei mellett a felvidéki Abaúj, Borsod, Szepes és Zemplén megyei, valamint a közép- és dél-erdélyi Brassó, Fogaras, Gyulafehérvár és a Küküllők menti vidékekről is kerültek fiatalok a szigeti alma materbe.

A közleményem címében megjelölt szűkítés okán a távolibb vidékekre vonatkozó adatok elemzésétől most eltekintünk, és a következőkben a három zömében protestáns székely szék-ből származó diákok felé fordulva ezek tömeges jelenlétét kell rögzítenünk. Háromszék, Udvarhelyszék és Marosszék 56 helységéből összesen 118 tógátus tanult megadott időszakban Máramarosszigeten. Ez az azonosított nagydiák-létszám 6,57%-át jelenti. Közülük 80 személy az 1740-es évet megelőző időszakban volt az Iza-parti város öregdiákja. Ha figyelembe vesszük, hogy 1740-ig összesen 329 subscriált diák neve ismeretes, úgy megállapítható, hogy az 1682 és 1740 közötti évekből ismert szigeti diákok 24,31%-a székelyföldi származású volt.

Főként ez utóbbi érték rendkívül magas. Még abszolút vonatkozásban is. De mód van rá, hogy a Szigethez viszonylag közel fekvő két neves iskola, a nagybányai Schola Rivulina és a Szatmári Református Kollégium számadataival is összehasonlítást végezzünk. A bányaváros protestáns iskolájában 1740-ig 59 székelyföldi településről 171 tógátus diák tanult, ami az azonosított 912-es összlétszám 18,75 százalékának felel meg.¹³ A Szamos-parti református iskolában az 1610 és 1737 közötti idősakra vonatkozóan Bura László 108 székely diákkal számol, ami a nyilvántartott 3167 diák 3,41 százalékát jelenti.¹⁴ Az összehasonlítás mindkét esetben Máramarosszigetnek kedvez. Az okokat hosszan sorolhatnók, de a leglényegesebb ezek közül Máramaros vármegye XVII. századi viszonylagos függetlenségében gyökerezik. Az ellenreformáció időszakában valóságos mentsvár szerepet betöltő Máramaros a XVIII. század folyamán is, a szigeti iskola töretlen fejlődése révén, az erdélyi, szamosháti és Felső-Tisza-vidéki fiatalok számára a továbbtanulás lehetőségét biztosította.

A Máramarosszigeten megfordult székelyföldi „öreg deákok” egy bizonyos hányada még mint kisdíák érkezett az Iza-parti iskolába. Az 1751 és 1850 közötti évszázad alatt a rendelkezésünkre álló nyilvántartások alapján összesen 2933 kezdő, gimnaziális, illetve humanista fokozatú tanulót sikerült azonosítani. Ezek közül 45 személy székely eredetű volt, akik 29 településről érkeztek a szigeti iskolába. Közülük két-két tanuló kezdő, conjugista és grammatikai fokozatú volt, hárman conjugisták, tízen syntaxisták, heten rhetorok, hatan pedig poesis-ták voltak, míg 13 esetben, adathiány miatt, a tanulók fokozatát nem lehet meghatározni.

A legtöbb székelyföldi diák, mind a tógátusok, mind pedig a kezdő, illetve gimnaziális fokozatúak esetében is, Háromszék területéről érkezett Szigetre. A növekvő helytörténeti érdeklődés okán úgy vélem, nem érdektelen annak ismerete sem, hogy egy-egy településről hányan és melyik év(ek)ben iratkoztak a máramarosszigeti iskolába. A továbbiakban minden település megnevezését követő évszám egy-egy tógátust jelez, míg a zárójelben szereplő négytagú szám a kisiskolás, gimnazista vagy humanista fokozatú diák beiratkozásának évét jelöli. Egyazon évszám ismétlése azt is jelzi, hogy a megadott évben ugyanazon településről két vagy több diák érkezett a máramarosszigeti alma materbe.

---

¹³ Balogh Béla–Dávid Lajos–Metz József–Vánk Sándor: *Évek és iskolák. A nagybányai középkoroktatás 450 éve*. EMKE füzetek 12–14. Nagybánya 1997. 21.

¹⁴ Bura László: *A Szatmári Református Kollégium és diákjai 1610–1852*. Erdélyi Tudományos Füzetek 217. Kv 1994. 31–34.

Háromszék: Ajta: 1718, 1732, 1743 és 1750; Albis: (1760, 1760, 1761) és 1763; Aldoboly: (1780); Angyalos: 1698, 1725, 1730 és (1764); Árkos: (1793), 1798 és (1801); Barátos: (1798); Bikfalva: 1709; Bodok: 1716; Bodos: 1721; Bölön: 1691; Csernáton: 1709, 1713, 1713, 1730, 1750 és 1759; Dálnok: 1714, (1781, 1790 és 1791); Egerpataka: 1714; Étfalva: 1683 és 1754; Fotos: (1766 és 1771); Gidófalva: 1695, 1712, (1771) és 1772; Illyefalva: 1823; Kálnok: 1741; Kézdivásárhely: 1707 és 1708; Komolló: 1736; Kovászna: 1684 és 1746; Köpec: 1717; Kőrispatak: 1740; Kőrös: 1717, 1723, 1740, 1750, (1801) és 1806; Lécfalva: 1718 és 1725; Lisznyó: 1748 és 1748; Maksa: 1718, 1729, 1740, 1753 és 1754; Martonfalva: (1789) és 1798; Nagybacon: (1797) és 1798; Páké: 1729, (1759, 1761, 1761), 1762, (1779), 1827 és 1827; Páva: 1680 és 1732; Réty: 1722; Sepsiszentgyörgy: 1683, 1760, (1762) és 1768; Torja: 1713, 1720, 1735, 1746 és 1750; Uzon: 1700, 1702 és 1719; Zabola: 1684, 1697, (1771), 1772 és (1779); Zágón: 1711, 1732, 1772 és (1773); Zalán: 1707 és (1771).

Marosszék: Bánd: 1694; Bergenye: 1697; Bölkény: 1685; Csávás: 1711 és 1739; Erdőcsinád: (1765); Ernye: 1711; Felfalu: (1769); Fintaháza: 1729, (1824) és 1824; Ilencfalva: (1823) és 1824; Káposztásszentmiklós: (1824); Köszvényesremete: (1772); Mája: 1829; Makfalva: 1684, (1764 előtt és 1764 előtt); Marosvásárhely: (1827); (Nyárad) Szereda: 1739, 1789 és 1823; Vaja: 1709.

Udvarhelyszék: Agyagfalva: 1700; Bibarcfalva: 1717 és 1744; Dálya: 1685; Füle: 1718 és (1772); Galambfalva: 1759; Küsmöd: (1760); Martonos: (1773, 1774 és 1774); Petek: 1723, (1761, 1780 és 1780); Sófalu: (1799 és 1799); Szentkirály: (1799) és 1799; Telekfalva: 1706 és Udvarhely: 1719.

Biztosan székelyföldi, de a széket nem lehet eldönteni, mert a bejegyzett helynév több szék területen is előfordul: Bacon: 1707, 1709, 1717, 1719 és 1719; Vásárhely: 1684, 1707, 1720, 1729, 1740, 1744 és 1759. Nevük után biztosan székelyek, de a település neve ismeretlen: Baló: 1711 és 1723; Boda: 1692; Damakos: 1756 és Magyarosi: 1735.

A fenti adatok értelmezését illetően jeleznem kell, hogy a kezdő és gimnaziális fokozatú tanulók egy része a tógátusok között is fellelhető. A két különböző korosztály számadatait ezért nem ajánlatos összeadni. Másrészt a helyazonosításnál alkalmazott módszer is helyenként rejthet magában pontatlanságokat. De ettől eltekintve a közölt adatok összességükben is csupán a számba vehető minimális nagyságrendet jelentik. Elég csupán arra gondolni, hogy a diákok közül nagyon sokan az „ismeretlen eredetűek” közé kerültek.

A nagyenyedi, kolozsvári, marosvásárhelyi és szatmári diáknévjegyzékekkel történt összevetés, de főként az itteni diákneveket követő, legtöbbször utólagos bejegyzések alapján biztosan megállapítható, hogy a Szigeten is megfordult székely nagydiákok közül korábban öten Marosvásárhelyen tanultak, míg három-három tógátus Enyedről, illetve Kolozsvárról jött Máramarosba. Megállapítható továbbá, hogy az 1740-ig jegyzékünkben szereplő székelyföldi diákok közül 25 a kolozsvári kollégiumban is megfordult. Tízen Szigetről Nagyenyedre mentek, öten a marosvásárhelyi kollégium falai között folytatták tanulmányaikat. Heten falusi iskolák oktatói lettek, hárman egyéb világi pályán helyezkedtek el. Egy-egy diák Debrecenbe, Szatmárra és Sárospatakra, egy „csupán” Magyarországra távozott, egy székely diákot vétségei miatt kicsaptak, ketten Szigeten meghaltak, 23-nak pedig a további sorsa ismeretlen.

Jelezni kívánom, hogy a szigeti diákok névsorának a debreceni és sárospataki hasonló jegyzékekkel történő összevetése még folyamatban van, mint ahogy az udvarhelyi, zilahi és más neves iskolák hasonjellelű nyilvántartását is szándékomban van a szigetivel összehasonlítani. Ezen munkálatok elvégzése után az eredmény a mostaninál itt-ott árnyaltabb lesz. Ez azonban a lényeges mutatókon sokat már nem változtathat. Ez a lényeg pedig úgy fogalmazható meg, hogy a székelyföldi diákok kirajzásának pontos számbavételénél az egykori máramarosszigeti Református Líceummal is számolnunk kell.

1. számú melléklet

Kimutatás a máramarosszigeti Református Líceum nagydiákjainak (tógátusainak) eredetéről (1682–1850)

A vármegyék megnevezése	Név alapján azonosított eredet			Lakhely szerinti eredet	Összesen
	Helységi szám	1740–ig	1760–ig		
Máramaros	30	29	3	400	432
Máramarossal szomszédos magyarországi vármegyék:					
Bereg	37	10	–	90	100
Szatmár	81	31	7	303	341
Ugocsa	29	12	2	195	209
A körzetből összesen	147	53	9	588	650

Felvidéki vármegyék:

Abaúj	8	4	1	3	8
Árva	1	–	–	1	1
Bars	1	–	2	–	2
Borsod	5	4	1	3	8
Sáros	2	1	–	1	2
Szepes	2	–	–	2	2
Ung	1	1	–	1	2
Zemplén	13	3	3	9	15
A körzetből összesen	33	13	7	20	40

Alföldi és dunántúli vármegyék:

Bács-Bodrog	1	1	–	–	1
Baranya	2	1	1	–	2
Csanád	1	–	–	1	1
Fehér	2	1	1	1	3
Hajdú (Debrecennel)	2	3	2	2	7
Heves	3	1	1	2	4
Komárom	2	4	–	–	4
Nógrád	1	2	–	–	2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	8	6	1	3	10
Somogy	1	1	–	–	1
Szabolcs	14	2	–	16	18
Szerém	1	–	–	1	1
Tolna	1	1	–	–	1
Veszprém	1	–	1	–	1
Zala	1	–	1	–	1
A körzetből összesen	32	24	9	26	59

Székelyföld:

(Székely eredetű, de a helység vagy szék azonosíthatatlan)	14	3	–	17
--	----	---	---	----

A vármegyék megnevezése	Név alapján azonosított eredet			Lakhely szerinti eredet	Összesen
	Helységrszám	1740–ig	1760–ig		
Háromszék	35	48	15	14	77
Marosszék	12	11	–	4	15
Udvarhelyszék	9	7	1	1	9
A körzetből összesen	56	80	19	19	118

Erdély és Partium (a Székelyföld kivételével):

(Alsó) Fehér	6	5	1	2	8
Arad	1	–	–	1	1
Aranyosszék	1	2	–	–	2
Belső-Szolnok	6	1	–	8	9
Bihar	10	9	5	10	24
Brassó	5	4	2	–	6
Doboka	1	1	1	–	2
Fogarás	1	2	1	–	3
Kolozs	7	2	3	6	11
Kővár	5	2	1	19	22
Közép-Szolnok	14	2	1	26	29
Kraszna	11	–	–	25	25
Meg nem nevezett szilágysági	–	2	2	–	4
Küküllő	5	4	1	1	6
Szeben	1	1	–	–	1
Torda	1	3	–	–	3
A körzetből összesen	75	40	18	98	156

Galícia (Bohnam)	1	–	–	1	1
------------------	---	---	---	---	---

Összesen azonosított	374	239	65	1152	1456
Bizonytalan	–	92	117	133	341
Diáklétszám összesen		330	182	1285	1797

2. számú melléklet

Kimutatás a máramarosszigeti Református Líceum kezdő és gimnaziális fokozatú diákjainak eredetéről (1751–1850)

A vármegyék és székek megnevezése	Helységek száma	Diáklétszám
Máramaros	33	1467
Máramarossal szomszédos magyarországi vármegyék:		
Bereg	33	116
Szatmár	85	552
Ugocsa	31	480
A körzetből összesen	149	1147
Felvidéki megyék:		
Abaúj	2	3
Borsod	1	1
Gömör	1	1
Liptó	1	1
Ung	2	3
Zemplén	4	5
A körzetből összesen	11	14
Alföldi és dunántúli vármegyék:		
Csongrád	1	1
Hajdú (Debrecennel)	2	2
Heves	1	1
Nógrád	1	1
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	2	2
Szabolcs	2	3
A körzetből összesen	9	12
Székelyföld:		
Háromszék	16	26
Marosszék	8	9
Udvarhelyszék	5	10
A körzetből összesen	29	45
Erdély és Partium (a Székelyföld kivételével):		
(Alsó) Fehér	5	8
Belső-Szolnok	12	20
Bihar	11	16
Doboka	1	1
Kolozs	8	13
Kővár	7	52
Közép-Szolnok	20	60
Kraszna	16	57
Küküllő	1	2
Szeben	1	1
A körzetből összesen	82	240
Galícia	1	1
Összesen azonosított	314	2927
Bizonytalan	-	6
Kezdő és gimnaziális fokozatú diák összesen		2933

Bárth János

Bálint Anna házassága

Havasalji székely életkép a XVIII. század végéről

Bevezető

Az európai történetírásban a XX. század hozta meg azt az igényt, hogy a csaták és a politikai, gazdasági, kulturális események históriája mellett az életmód, a mindennapi élet története is a kutatás tárgya legyen. Magyarországon különösen a történeti szemléletű néprajzkutatók, a történeti néprajz művelői mutattak fogékonyságot a hajdanvolt korok mindennapi életének megismerése, egyben a recens néprajzi jelenségek történeti előképeinek feltárása és bemutatása iránt. Erdélyben elsősorban Imreh István könyvei jelzik a francia Annales nyomdokait követő magyar történész-törekvések sikeres megvalósulását.¹⁵

A forrás

Alábbi tanulmányomban egy házassági per rövid elemzésével kísérem meg a XVIII. század végi székely falusi hétköznapiak felvillantását.

A tanulmányozott válóper 1799 nyarán kezdődött, és áthúzódott az 1800-as esztendőre. Iratai a székelyudvarhelyi római katolikus plébánia irattárában három egységre tagolódnak: két vallatási jegyzőkönyvre és egy szentszéki bírósági jegyzőkönyv fogalmazványára.¹⁶ Az iratköteg ítéletet nem tartalmaz. Az első vallatási jegyzőkönyvet főtisztelendő kadicsfalvi Török Ferenc udvarhelyi főesperesnek címezték a vallatással megbízott papok, mivel valószínűleg ő irányította a szentszéki vizsgálatot. A jegyzőkönyv végén Pataki András székelyszenttamási, Hodor Imre lengyelfalvi és Tóth Ferenc farkaslaki plébános neve olvasható. Vallató és jegyzőkönyvíró munkájukat több ütemben és több helyszínen végezték. 1799. augusztus 22-én kezdték a vizsgálódást Oroszhegy község Diafalva néven elkülönült tízesében, Jakab Ferenc esküdt házánál. A 15. tanú után helyszínt változtattak. A 16. tanút az oroszhegyi plébánián hallgatták ki 1799. augusztus 26-án. Ekkor hosszabb szünet következett. A vallatást 1799. november 25-én a szenttamási plébánián folytatták a 17–19. tanú meghallgatásával.¹⁷ A második vallatási jegyzőkönyv az első folytatása, bár kérdéseit tekintve némileg eltér attól. A 20. tanúval kezdődik és a 33. tanúval ér véget. 1800. január 29-én készítette Székelyszentkirály helység plébániáján szentkirályi tanúk meghallgatásával Menyhárd András szentkirályi plébános. A harmadik egység, a hevenyészett fiskális írással

---

¹⁵ Imreh 1973. – Imreh 1983. – A történeti antropológia fogalmára, a mentalitástörténet kérdéskörére: Klaniczay Gábor: *A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei*. In: *Történeti antropológia*. (Szerk. Hofer Tamás.) Bp 1984. 23–60. Gazdag európai irodalommal.

¹⁶ Székelyudvarhelyi római katolikus plébánia irattára. Főesperesi iratok. 7. kötet 3. sz. 1799.

¹⁷ Az oroszhegyi plébániát valószínűleg azért kerültk, hogy ne érhesse az elfoglaltság és a részrehajlás vádja a vallató egyházi személyeket. A felperes Bálint Anna prókátora szerint ugyanis Dimény Sámuel oroszhegyi esperes plébános „nem jól folytatta hivatalát”, amikor összeadta a házassági perbe keveredett fiatalokat.

papírra vetett szentszéki jegyzőkönyvi fogalmazvány helyet és időpontot nem tartalmaz. Valószínűleg Székelyudvarhelyen készült 1800-ban. Hivatkozik az előző két vallatási jegyzőkönyv vallomásaira. A felperes Bálint Anna és az alperes László József mondanivalóját tartalmazza Csani Mihály és Daróczi Imre udvarhelyi prókátorok megfogalmazásában.

A történet

A szomorkás történet legfontosabb eseményei: az erőltetett házasságkötés és a sikertelen házasságból való menekülés valószínűleg 1798 nyarán történtek. Bizonyos szálak azonban 1797-ig is visszanyúlnak. Bálint Anna oroszhegy-diafalvi leány az udvarhelyszéki földművelő falusi székelység módosabb rétegéből vétetett. Nagyralátó anyja, Bálint Gergelyné kitartóan szorgalmazta, hogy leánya egy székelyszentkirályi módos család sarjához, László Józsefhez menjen feleségül. László József egyik „bátyjáról”, László Andrásról följegyezték a vallatók, hogy társadalmi helyzetét tekintve „agilis”, vagyis nemes anyja révén „félnemes” volt. A leány, mivel a szegényebb diafalvi Sándor Pistát szerette, nem szívelte vőlegényjelöltjét. Többször kinyilvánította, hogy nem akar feleségül menni hozzá. Anyja azonban ígérekkel és fenyegetésekkel engedelmességre kényszerítette leányát. Az esküvőt megtartották. A fiatal pár öt hétig egy „bennvalón” lakott Szentkirályon, de valódi házastársi kapcsolat a fiatalasszony makacs tartózkodása és engedetlensége miatt nem jött létre közöttük. A fiatalember veréssel is próbálta magához hajlítani ifjú feleségét, de törekvése nem járt sikerrel. A fiatalasszony megszökött férje házából, és hazament a falujába. Anyja valószínűleg megbánta korábbi magatartását, mert belenyugodott leánya döntésébe. A hoppon maradt és önérzetében megsértett férj valószínűleg panaszt tett feleségére a széki hatóságoknál, mert a szökevény menyecskét két *versen*, vagyis két alkalommal a széki áristomba is becsukták. Az elszánt fehérlő attól sem riadt vissza, hogy nem kívánt házasságából hite elhagyásával szabaduljon. Célja elérése érdekében a „reformáta religióra adta magát”. Végül felperesként az erdélyi római katolikus püspökség szentszéki bírósága előtt házassági köteléki pert indított. Ennek a pernek az iratai váltak a XX. század végén történeti-néprajzi tanulmányom forrásaivá.

A történet második részéről, a menyecske hazaszökése utáni idők eseményeiről a kép örökre vázlatos marad. Az áristomról, a vallásváltoztatásról és hasonlókról csak a bírósági tényrögzítő jegyzőkönyv rövid prókatori szövege tudósít fölöttébb vázlatosan. A 33 tanú vallomását felsorakoztató vallatási jegyzőkönyvek a nem mindennapi história első részét domborítják ki, a leányélet, az udvarlás, a mátkaság, az esküvő oroszhegyi eseményeit és a rövid házasság szentkirályi megpróbáltatásait elevenítik föl.

Oroszhegy és a Havasalja

A történet színtereként szereplő falvak: Oroszhegy, Székelyszentkirály, Farkaslaka, Szentlélek Udvarhelyszéknek azon a részén fekszenek, amelyet évszázadokon át *Havasalja* néven emlegettek.¹⁸ A nagy múltú Havasalja tájnév előfordul a most bemutatandó perben is, amikor a tanúk a házasságot szorgalmazó lányos anyának azt az ígéretét emlegették, hogy olyan köntöst készített lányának, amelynek nem lesz párja a *havas alatt*.

---

¹⁸ Havasaljáról és Oroszhegyről bővebben: Bárh János: *A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje*. In: *Havasalja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről*. Szerk. Bárh János. Kecskemét 1998. 14–64.

A per főszereplője, Bálint Anna Oroszhegy község Diafalva nevű tizesében élte leányéveit. Mivel az *Őrhegy* alatt, magasan fekvő tulajdonképpeni Oroszhegy és a valamivel alacsonyabb fekvésű, nyugati irányba elnyúló Diafalva között a XVIII. század végén még beépítetlen terület húzódott, a perben, miként néha más perekben is, Diafalváról úgy beszéltek, mint egy kis faluról. Bár a diafalviakat mindig az oroszhegyiekkel együtt, Oroszhegy néven írták össze a XVII–XVIII. századi összeírások idején, a köznapi beszédben gyakran használták a *diafalvi* megkülönböztető jelzőt azokra az oroszhegyiekre, akik az elkülönülő Diafalva lakói voltak.

Oroszhegy magas fekvésével függ össze, hogy a per tanúinak megfogalmazása szerint az emberek Diafalvából és Szentkirályról *fölmentek* Oroszhegybe, Oroszhegyből viszont *lementek* Szentkirályra.

Oroszhegy és Szentkirály székely népe, miként a legtöbb udvarhelyszéki havasalji falu lakossága, a XVIII. században a római katolikus vallás követője volt. Az oroszhegyiek és a szentkirályiak erkölcsi felfogását, magatartását, értékítéletét a római katolikus vallás tanításaival átitatott faluközösségi hagyományok határozták meg. Mivel a havasalji falvakat, illetve a havasalji falvak Oroszhegy körüli csoportját rengeteg rokoni szál, sűrű társadalmi és gazdasági kapcsolatháló fogta össze, az egyes faluközösségek hagyományvilágában nem a különbségek, hanem a hasonlóságok domináltak.

Leghitelesebben anyakönyvi kutatások bizonyíthatnák, hogy a XVII–XVIII. században a hasonló hagyományvilágú havasalji falvak népe között gyakran fordult elő összeházasodás. Ilyen kutatások azonban nem folytak, illetve eredményeik nem állnak rendelkezésünkre. A plébániák irattáraiban őrzött levelek, valamint a széki levéltár peres iratai azonban sejtetni engedik, hogy házassági kapcsolatok szövevénye hálózta be a havasalji falvakat.

Az Oroszhegy környékén fekvő kis falvak lakói, bármelyik faluban éltek is, valószínűleg arcról és névről ismerték a táj többi helységének lakosait. Az oroszhegyiek otthonosan mozogtak Szentkirályon, a szentkirályiak pedig nem éreztek idegenséget Oroszhegyen. Az ürkeiek nevükön szólították a tibódiakat, a tibódiak osztottak az ürkeiek bánatában és örömeiben.

Az 1799. évi oroszhegyi házassági per is érzékelteti a rokoni szálak sokaságát a havasalji falvak lakói között. Bálint Annát Diafalváról Szentkirályra vitték feleségül, ami nem lehetett ritka eset. Az egyik tanú, akivel a szentléleki búcsúban beszélgetett Anna a legényekről, elmondta, hogy Anna férjhezmenetele után két héttel őt is elhozták Szentkirályra feleségnek. Több tanú is emlegette farkaslaki Bálint Zsigmondot, Anna nagyapját, akit a bánatos lány gyakran meglátogatott. Ilyenkor felkereste Farkaslakán Miklós Györgynét is, aki Diafalváról került a Nyikó mellékére feleségnek. A perben első helyen szólalt meg Ágoston Ferencné Barabás Erzsébet atyhai menyecske, aki Diafalván gyerekeskedett, és jó barátságban volt Annával.

A vallomások szereplői

A tanúk valamennyien az oroszhegyi és a szentkirályi székely társadalomból vették. A közvetlen családtagok, közeli vérrokonok nem szólalhattak meg a perben, nehogy az elfogultság beszéljen belőlük. Sajnos, a jegyzőkönyvek írói, más perekkel ellentétben, nem tüntették föl a megkérdezett tanúk lakóhelyét. Ennek ellenére kikövetkeztethető, hogy melyik tanú melyik falu lakójaként tett vallomást. Népesedéstörténeti szempontból érdemes felsorolnunk a tanúkat és a tanúvallomásokban emlegetett személyeket. Fontos körülmény, hogy asszonyok, lányok is szerepelnek köztük, akik legtöbbször kimaradtak a hivatalos névsoros összeírásokból. Családtörténeti kutatásokhoz hasznos lehet a tanúk életkorának föltüntetése.

A tanúk sorában kivételes helyzetű volt a 21 éves Barabás Erzsébet, Ágoston Ferenc felesége, akit Atyháról, valamint a 26 éves Miklós Györgyné Kraus Zsuzsanna, akit Farkaslakáról idéztek meg. Mindketten Oroszhegy-Diafalván töltötték lánykorukat, csak férjhezmenetelük után váltak más falu lakóivá. Diafalvi lakosként felelt a feltett kérdésekre: Sándor Ferenc 40 éves agilis (félnemes); Bálint Katalin, Sándor Ferenc 25 éves felesége; Pál János 40 éves; Török Borbála, Barabás Péter 50 éves felesége; Major Katalin, Sándor Mihály 60 éves felesége; Bálint Anna, Barabás Gergely 43 éves hitvese; Tifán Katalin 19 éves hajadon; Sándor Zsuzsanna 18 éves hajadon; Szász György 20 éves; Pakot Zsuzsanna, Kováts József 28 éves felesége; Vass Zsuzsanna, Józsa István 36 éves felesége; Ambrus Ilona 16 éves hajadon; Barabás Sára 16 éves hajadon. Oroszhegyi lakosként vallott Magyar Mihály 37 éves harangozó. Valószínűleg Oroszhegy község lakója volt az a három asszony is, akik a többiektől külön, a szenttamási plébánián tettek vallomást: Kováts Anna, Jakab János 37 éves felesége; Józsa Julianna, Dobai István 30 éves felesége; Beretzki Anna, Bálint Ferenc 30 éves felesége. Szentkirályi lakosként felelt a szentszéki bíróság kérdéseire: Lőrintz Gergely, 40 éves; Sipos Klára, az agilis Berze Bálint 24 éves felesége; Gergely Katalin, az agilis László András 40 éves felesége; Gergely Judit, az agilis Balázs Márton 50 éves felesége; Gergely Erzsébet, Telekfalvi János 28 éves felesége; Seres Katalin, Bodó István 40 éves felesége; Gálos Anna 23 éves hajadon; Bodó Anna 21 éves hajadon; Jére Zsuzsanna, Lőrintz Gergely 30 éves felesége; László Borbála 18 éves hajadon; Berze Borbála, ifjabb László János 29 éves felesége; Lőrintz Erzsébet, ifjú Gergely Mihály 26 éves felesége; Balázs Ilona 20 éves hajadon; Bálint Antal 45 éves.

A vallomásokban emlegették még többek között a következő személyeket: a két főszereplőt: Bálint Annát és László Józsefet; Bálint Gergelynét, Anna anyját; László Pált, a vőlegény néhai nagyapját; László Andrást, a vőlegény apját; László Jánost és László Andrást, a vőlegény „bátyjait”; Dimény Sámuel oroszhegyi esperest; diafalvi Sándor Pistát, Anna régi „szeretőjét”; farkaslaki Bálint Zsigmondot, a menyasszony nagyapját; oroszhegyi Sándor Marcit, a vőlegény rokonát; Bálint Ferenc oroszhegyi gazdát és feleségét; Bálintfi Gergely „urat”; Gergely Márton „uramat”; Jakab Ferenc és Szász Márton diafalvi házbirtokosokat.

Házak, csűrök, tárgyak

A vallomásokból Oroszhegy és Szentkirály képében élénk tárul a havasalji falu a templommal, az *életnek* nevezett telkekkel, a telkeken álló házakkal, csűrökkel, az épített falun kívül elterülő szántóföldekkel, kaszálókkal, a Görgényi-hegység déli nyúlványát jelentő havasi erdőkkel.

A ház tekintetében különösen fontos a *tornác* emlegetése. Egy 25 éves menyecske vallomásában olvasható: „*egyszer láttam, hogy a tornácban állottak*”; „*a házba hagyta a legényt és maga ki ült a tornácba, hogy ne is lásson bé, s ha hitták, hogy mennyen bé, azt felelte: én ide ki is el ülhetek*”. A magyar népi építészeti kutatás egyik régi kérdése a tornác története és azon belül a székely tornác elterjedési idejének meghatározása. Bár a vallomásokból nem derül ki Bálint Anna szüleinek pontos társadalmi helyzete és vagyoni állapota, megállapítható, hogy az oroszhegyi székely társadalom módos rétegéhez tartoztak. A vőlegény családját viszont bizonyára még módosabbnak és előkelőbbnek érezték, azért szorgalmazták minden eszközzel a házasságot. A vőlegény családja, amelynek bizonyos tagjait *agilis*nek, vagyis félnemesnek nevezték a jegyzőkönyvírók, paraszti gazdálkodást folytatott. László József ifjú házasemberként *szénát csinált*, szántott. Néha makrancos felesége is vele ment „mezei dologra”. Ha pedig a szentkirályi László család parasztcsaládnak számított, parasztcsalád volt a jó partit látó oroszhegyi Bálint család is. Erre utal még, hogy Bálint Anna a lakodalom után hamarosan hazament az anyjához egy hétig *aratni*, majd egy

hétig *takarni*, vagyis szénát gyűjteni. Bálint Anna még mátkasága idején egy alkalommal *juh nyírni* ment a *havasra*. Mindezekből nyilvánvaló, hogy Bálint Anna családja paraszti munkából élő székely család volt az oroszhegyi Diafalván. Következésképp, házuk népi építészeti értelemben parasztháznak számított. A fenti adatok szerint tehát ennek a módosparaszti háznak tornáca volt 1798-ban.

A perben a *csűr* szó nem hangzott el. Annál gyakrabban került szóba a *pajta*, amely az irodalmi adatok és a néprajzi tereptapasztalatok alapján a Székelyföldön a csűr istálló céljára elrekesztett és istálló gyanánt használt részét jelentette. A vallomások tanúsága szerint a csűr pajtának nevezett rekesztékében aludt a fiatal házaspár. A hálóhelyet a legtöbb tanú a *pajta* szóval jelölte. A prókatori szövegben fordul elő ugyanerre a helyiségre az *istálló* kifejezés. Néhány jellemző megfogalmazás: „*Azt is panaszkolta, hogy a pajtában lévén az ágyok, az ura reája ki kötötte az ajtót és a könyöklőn bé kerülvén őtet erősen meg verte*”; „*...Kühn háltunk a pajtában, s holmit hoztam elő néki, s nem engedte meg, azért meg vertem*”; „*Sőt még egykor az istállóban hálván, az ajtót reám kötötte, a könyöklőn reám jött, s hogy nem engedtem, a patinggal kegyetlenül meg vert.*” A szövegekben szereplő *könyöklő* azt az ablaknyílást jelentette, amelyen keresztül a pajtának nevezett csűr-rekeszbe behányták a szalastakarmányt. A *pating* az a szíj, gúzs vagy láncdarab volt, amellyel az eke gerendelyét az eketaligával összekötötték.

A felperes fiatalasszony egyszer nagyot akarván mondani, így nyilatkozott egy szentkirályi hajadonnak: „*Mintsem én melléje fekügyem, inkább a padra vagy az odorba fekszem, mert ő haszontalan ember.*” A *pad* szó itt jelentheti a padlást és a padozatot egyaránt. Mindenképpen a fekvőhely kellemetlen és méltatlan voltára utal. Az *odor* viszont a csűr szalaszgabona- és szénatárolásra használt rakodótere, ahol a székely ifjúság még a XX. században is gyakran tért nyugovóra. Valószínűleg Bálint Anna is felhúzódott az odorba néhányszor, hogy ne kelljen az éjszakát férjével tölteni a pajtabeli ágyon.

A házbeli bútorok közül a tanúk emlegettek *ágyat*, *asztalt* és *ládát*. Bálint Anna a *hitlés* előtt otthon zokogva a *ládára* borult, úgy sírt. A körbeült *asztal* különösen a baljós végű lánykérés felidézésekor került szóba.

A használati tárgyak, háztartási eszközök sorából a vallomástevők emlegettek *guzsalyt*, amelyet Bálint Anna anyja nem csak rendeltetésszerűen, gyapjú- és kenderfonásra használt, hanem lánya verésére is; szemesgabona-mérő *vékát*; *szapulónak* nevezett ruhamosó kádat; *csöbör* néven szereplő moslékos dézsát; evésre használt *tálat*, ami valószínűleg cserépből készült.

A ruhafélék közül szóba került a lánynak ígért *selyem karinca*, *szoknya* és a különösen drága *köntös*. A vallomásokban többször előfordult a *gúnya* szó. A vőlegény prókátora „szennyes ruha” értelemben használta a kifejezést. Az egyik tanú pedig úgy adta a szót a búsuló, elhagyott férj szájába, hogy általában mindenféle ruhára, személyes holmira vonatkozzon: „*Nékem elég búm vagyon, mert a feleségem el hagyott, s minden gúnyját el hozta.*”

A munka és gyümölcse

A havasalji falvak közös sajátosságának számított, hogy lakosaik mindennapi életében hatalmas szerepet játszott a havashasználat. Jellemző, hogy az újember a lakodalom után néhány nappal egy hétre a havasokba ment *szénacsínálni*. A *havas* kifejezés helyett időnként az *erdő* szót használták. A szénakaszálás és a szénagyűjtés vagy *szénatakarás* a legfontosabb munkák egyikének számított ezen a tájon. Az állatteltetéshez szükséges széna egy részét a belső vagy alsó határokból gyűjtötték, más része viszont a havasi irtáskaszálókon termett.

Hosszadalmas, nagy munka volt a sarlós gabonaaratás. A dátumokkal keveset bajlódó népi emlékezet László Józsi és Bálint Panna öthetes házasságát az 1798. évi aratáshoz kötötte. Az egyik tanú megfogalmazása szerint „aratás kezdetén” vitték el Annát „Diafálváról Szentkirályra”, és „aratás vége felé” került vissza a falujába. Hazaköltözését azért tudták megszervezni, mert férje aznap *szántani* ment.

Nyelvhasználati sajátosságnak látszanak az *aratóban lévén*, a *szántóba láttam* jellegű kifejezések.

A tájra jellemző mezőgazdasági termények sorából kiemelkedik a vallomásokban emlegetett *rozs* és a *zab*. A lánya tragédiáját érző anya egy véka rozsot ígért egy szegényebb szentkirályi asszonynak, ha hírt ad a menyecske hazaszöktetésének lehetőségéről: „...*hozzánk jöve Bálint Gergelyné és engem arra kére, hogy ha László József valahová hazul ki mégyen, mennék fel Diafálvába és néki adnék hírt, hogy költöztethetné haza a lányát, mert ezek együtt meg nem élhetnek, ha ezt ked velem meg tselekszi, egy véka rozsot adok.*” A magas fekvésű erdei irtások jellegzetes természetű növényének számított a zab. Ezért nem meglepő, hogy amikor Bálint Anna bánatos menyecskeként a régi „szeretőjével”, Sándor Pistával találkozott a *Fancsali bükk* tájékán, egy zabtáblában igyekeztek elbújni a kíváncsi szemek elől: „...*kimenvén a Fancsali erdőben, ottan találá Sándor Pistát egy fa alatt, és ottan egy darabig beszélgettek, akkor azt mondotta a legény a menyecskének, hogy ott ne üllyenek, mert valaki meg láttya. Anna azt mondotta: Hová mennyünk? Melyre a legény: Menny bé abba a zabba, én is utánad menyek. Akkor Anna a zab felé indulván, hát egy ember ott éteti az ökreit, s attól meg éjedvén, hazáig szaladott.*”

A fiatalság találkozási alkalmai

A per természetéből fakadóan a vallomásokban az ifjúság élete, a szerelem, a párválasztás, a házasságkötés és a nem kívánt házasság gyötrelme kapta a legnagyobb teret.

A fiatalság szórakozásában fontos szerepet töltöttek be a házaknál rendezett táncmulatságok. Bálint Anna is egy ilyen táncban ismerhette meg a számára kiszemelt szentkirályi legényt: „...*Tudom, hogy a kérdésben lévő személyek a Szász Márton házában lévő táncban, még mátkaságok előtt, együtt beszélgettek és ez leg első ismerkedések volt.*”

Vasárnap délutánonként szép időben a fiatalok nemcsak a falu utcáin jártak-keltek, beszélgettek, hanem valószínűleg kísértáltak közeli hegyi erdőségekbe is. Bálint Anna szentkirályi menyecskeként kérte a fiatal Berze Balázsnét, hogy vasárnap jöjjön el vele „*sétálni... az erdőbe...*, mert Sándor Pista ott vagyon és várja őket”.

Kiváló találkozási alkalmak voltak a templombúcsúk. A havasalji falvak ifjúsága valószínűleg eljárta környék falvainak templombúcsúi alkalmával rendezett vendégfogadásokra, templomi ünnepségekre, misékre és táncos vigasságokra. Az összesereglett fiatalok megismerték egymást. A legények alaposan megszemlélték a más faluból érkezett lányokat, a lányok értékelték a figyelemre méltó legényeket. A fentebb említett szentkirályi fiatalasszony, a 24 éves Berze Balázsné Sipos Klára vallotta: „*Mátkaságban lévén Bálint Anna, a Szent Léleki butsun találkozáink edgyütt, azt monda, hogy nézzem meg az ő mátkáját, mitsoda rút, ő bizony nem szereti, de erővel adják hozzá, akkor én is meg mutattam a mátkámat, és azt monda, ha az övé olyan volna, ő is szeretné, s jó szívvel hozzá menne.*”

Természetes, hogy a misére menés, a misehallgatás elmaradhatatlan eseménye volt a fiatalság vasárnap délelőtti estéinek. A hit belső késztetése és az egyház tanításának parancsoló ereje mellett az ifjúságot hajtotta a templom felé az ünnepi önmegmutatás vágya is. A buzgóbb fiatalok nem csak délelőtt látogatták a templomot, hanem délután is részt vettek a *vecsernyén*.

Egy 18 éves leány vallomása szerint Bálint Anna sorsában egy litánia és a vele összekapcsolt vendégeskedés hozott kedvezőtlen fordulatot: „...együtt a vecsernyére menénk, és találkozáskor másokkal, azoknak is azt mondták, hogy soha sem méne hozzá, vecsernye után Nagy Andrásni ment, a hol a legény is jelen volt, és ott ismét össze forrasztották a mátkaságot”.

Barát, szerető, mátká

A per tanúsága szerint a lányok barátjuknak nevezték azt a lányt, akivel a legtöbbet beszélgettek, akivel megosztották bizalmas értesüléseiket. Egy 21 éves fiatalasszony vallotta: „Bálint Anna nékem jó barátom volt, s gyakorta együtt társalkodtunk.” Egy középkorú asszony viszont azt akarván kifejezni, hogy a szóban forgó fehérréppel nem volt bizalmas viszonyban, így nyilatkozott: „...én nem akarván az ő barátságába keveredni, nékem nem is panaszkodott”.

A lányok a számukra kedves legényt, akivel a táncban szívesen táncoltak, és aki otthonukban meg-meglátogatta őket, a szeretőjüknek nevezték. Ezért emlegették a tanúk a lakodalom után diafalvi Sándor Pistát Bálint Anna régi szeretőjének. Jellemző egy 60 éves asszony megfogalmazása: „...Valami háromszor láttam, hogy Annához járt László József, de Anna nem viselte úgy magát hozzá, mint szeretőjéhez.”

Az eljegyzés után a lány a leendő férjét a mátkám megnevezéssel illette. Erre jó példát láthattunk a szentléleki búcsúval kapcsolatos fentebb idézett szövegben.

Szerelem

A köztudat hajlamos arra, hogy a feudalizmus kori parasztságot anyagi vonásokkal átitatott, érzelmileg közömbös embercsoportként jelenítse meg, amelynek sorsában a szerelem ezredrangú tényezőként jutott szerephez. Ezzel szemben Bálint Anna valóperének vallomásai a szerelem dicséretét zengik, és a szerelem jelentőségét elképesztő magasságokba emelik. A perbeli tanúk szavait olvasva olyan érzésünk támad, mintha a Havasalja falvaiban, különösen persze Oroszhegy lakossága körében, közügyé vált volna, hogy Bálint Anna szereti-e a mátkáját. Szinte mindenkit foglalkoztatott a kérdés. Bármerre járt, lépten-nyomon kérdezték a szomorú leányt: szereti-e László József? A szerelem középpontba helyezése és a szerelem léte vagy nem léte iránti felfokozott érdeklődés valószínűleg összefüggött a különleges helyzettel, a lány látványos bánatával, dacával, szitkozódásaival. Talán sok visszavetített bölcsesség is meghúzódott a vallomásokban. Bizonyára a rossz vég is sarkallotta az előbbre hozott aggodást. Valószínűleg befolyásolta a vallomásokból kirajzolódott képet, hogy a tanúk többsége lányok és asszonyok közül került ki.

Álljon itt néhány példa a szerelem fontosságát érzékeltető vallomásokra:

„...egyszer Annával juhnyírni a havasra mentünk, és elő hozódék a dolga, s azt mondták, hogy ő nem tudja, hová legyen, mert László Józsefet nem szereti, s nem tud ki állani az annya előtt.” (40 éves férfi)

„...egyszer találkozáskor Annával, kérdelem: Szereted-e László Józsefet? Azt felel: igen, az ördög.” (40 éves férfi)

„...egyszer találkozáskor vele az úton, kérdelem: Szereted-e azt a legényt? Azt felel: Én bizony egy szálné sem, szeressék az ördögök. Mindenkor azt mondta, hogy ő az annya kedviért megyen László Józsefhez, mert ő soha sem szereti.” (25 éves asszony)

„...*Én is ki hirdettetéseik után mondám Pannának: Hát immár szereted-é? Azt mondá: Én bizony mikor hozzánk jő, s meglátom, olyan, mintha kést ütnének a szívembe, még a házban sem ülhetek, míg nálunk mulat, hanem ő az anyámmal benn beszélget, és nekem ki kell mennem.*” (43 éves asszony)

„...*azt mondotta...ő nem szereti László Józsit, néki se testének, se lelkének nem kell.*” (30 éves asszony)

„...*A mátkaság után hozzánk jött Farkaslakára Anna, s nekem keservesen panaszolkodott, hogy néki el kell bujdosnia erről a földről, mert ő úgy nem szereti a mátkáját, mint a földet.*” (26 éves menyecske)

„...*egy diafalvi legény járogatott hozzá, s azt inkább szerette.*” (20 éves legény)

„...*nem szerette, sőt gyűlölte inkább, mert diafalvi Sándor Pistához nagyobb hajlandósága volt.*” (40 éves férfi)

„...*nem szerette, s azt mondotta fülem hallatára, hogy Sándor Pistát nem adná olyan tizenkettőjért, mint az ura, mert ha úgymond, eccer Sándor Pistával hálhatnék, nem adnám a László Józssal való tizenkét hálásért.*” (23 éves hajadon)

Egyesek az efféle helyzetben szokásos tanácsot adták Bálint Annának: ne keseregjen. Nem olyan nagy baj, ha nem szereti László Józsefet. Idővel bizonyára majd megszereti. Az élet gyakorlatára alapozott tanácsuk azonban nem vált be.

Az anya mindenható akarata

Különös módon a vallomásokban nem esett szó Bálint Anna apjáról. Mintha nem is lett volna az élők sorában. Nem foglalt állást lánya sorsának alakulásában. Szavait nem idézték a tanúk. Csak a lánykérésről szóló történetben olvashatjuk a *gazda* kifejezést. Annál többet szerepelt a válaszüti előtt álló leány anyja, akit a vallomástevők minden baj okozójának kiáltottak ki. Futólag szó esett még Bálint Anna húgáról. Vallomást tett a Bálint családnál szolgáló béreslegény, Szász György is.

Az anya különös kitartással erőltette, *erővel hajtotta*, hogy lánya a szentkirályi László József felesége legyen. Módszere a különleges ruhadarabok ígéretésétől a verésig terjedt. Többször kijelentette, hogy ha a lánya nem engedelmeskedik, és nem lesz László József felesége, „...*eltsapja a háztól, véle nem lakik*”. Egyik alkalommal „...*Annát meg verte, azt mondván, hogy ha hozzá nem mégy, takarodgyál a házamtól*”. Tulajdonképpen a kitagadást helyezte kilátásba. Miként az egyik leány tanú fogalmazta: „...*az annya...azt mondotta, hogy soha gyermekének nem mondja, ha hozzá nem mégyen*”.

A leány sírásai és szitkozódásai

A kétségek között vergődő leány rengeteget sírt. Teátrális jelenetekkel fejezte ki fájdalmát. Zokogás közben kezeit a *fejére kapcsolta*. Amikor a *hitlésre készült*, „...*akkor is olyan szomorúsággal volt, hogy verte egybe a kezeit és nagy jajgatással azt mondotta, hogy mintha az égő tűzbe menne, s később volna a földbe bé rejtezni*”.

Előfordult, hogy a nem kívánt esküvőt közeledni érő leány, illetve az erővel férjhez adott fiatalasszony nem csak sírt bánatában, hanem fenyegetőzött is: hol öngyilkossággal, hol világgá menéssel. Elkeseredett kijelentéseit híven visszaadták a tanúk: „*Én bizony Boritzánén inkább fel akasztom magamat, mintsem hozzá mennyek László Józsefhez*”; „*Később vízbe szökni, vagy magát felakasztani, mintsem hogy véle lakjék*”; „...*azt mondotta, hogy később*

lesz magát el veszteni vagy el bujdosni, ha még is az anyja hozzá adja”; „...Igy el menván a templomba, mikor vissza jött, azt mondotta, hogy ha volna, kivel, el menne, míg a szemivel látna”; „...Midőn bé keszkenyőzék Józsínét, ott voltam, és azt mondom: Az Isten adja, hogy viselhesd jó egészséggel, édes leányom! Kire azt mondá: Ha viselhetem, viselem, s ha nem, elég szélyes a világ”; „...ő pedig azt mondá: Néki soha nem kell...mert ő...tudgya, hol vagyon Szeben és Brassó, s oda megyen inkább.”

Ha arra gondolunk, hogy a XVIII. században egy *ördögadta* jellegű káromkodásért micsoda büntetéseket szabtak ki a székely falvak *megyeszékei*n, és ha tekintetbe vesszük, hogy az emberek mekkora szorongással hittek az átkok erejében, megdöbbenéssel olvassuk Bálint Anna elkeseredett szitkozódásait, amelyeket anyjára szórt: „*Esküvések előtt való nap Anna hozzám jővén, azt kértem tőle: immár holnap meg eskesztek-e, fiam? Azt mondá: meg, hogy az ördögök vigyék el, aki mián meg eskeszem. Kire mondék: Azt ne mondd, fiam, mert anyád mián még a hitlésre. Arra is azt mondá: Úgy van, anyám és Gergely Márton mián, hogy az Isten a földbe se nyugossa meg a csontyát*” – vallotta az 50 éves Barabás Péterné. Más tanúk is gyakran idézték Bálint Anna megdöbbenően éles kijelentéseit: „*Az ördögök vigyék el elevenen, aki engem erővel férjhez adott, az Isten sem ezen, sem más világon jót ne adgyon...neki*”; „*...a tüzes ménkö azt az anyát üsse meg, a ki az ő leányát ollyannak adgya, akit nem szeret.*”

Mátkásodás, mátkaság, gyűrű és keszkenyő

A vallomások középpontjában a *mátkásodás*nak nevezett eljegyzési ünnepség állt. A jegyváltási ceremóniát, illetve az ott tapasztalt anomáliákat hosszan ismertették a tanúk. Különösen foglalkoztatta az embereket, hogy a *mátkaság* egyszer fölbomlott, de újra *összeforrasztották*. A mátkásodás estéjén a lányos háznál ünnepi vacsorát rendeztek, amelyen megjelentek a szentkirályi vőlegény kiterjedt rokonságának képviselői. Néhányan pórul jártak közülük, mivel hazainduláskor a sötétben megszenvedték Sándor Pista kődobáló akcióját. Az esküvés, mint hitet próbáló ritka cselekedet, nagy teret kapott ugyan a vallomásokban, magáról az esküvőről, a házasságkötés ceremóniájáról azonban kevés szó esett. Mintha az esküvő csak úgy mellékesen zajlott volna le. A *lakodalom* szó egy vallomásban fordul elő. A kutatónak olyan érzése támadhat, mintha az eljegyzésnek nagyobb szerepe lett volna, mint az esküvőnek. A tanúk sorozatban vallották, hogy nem vettek részt az esküvőn. Olyan tanú is akadt, aki a mátkásodáson jelen volt, az esküvőn azonban nem vett részt.

A *mátkaság* kifejezést kétféle értelemben használták a vallomástevők. Jelentette a szó magát az eljegyzés ceremóniáját, de jelentette a jegyesség időszakát is. Az első jelentésben előfordult a kifejezés *mátkásodás* változata is. A tanúk megfogalmazásai jól tükrözik a „kiválasztott, eljegyzett, leendő házastárs” értelmű *mátka* szó továbbképzett alakjainak nyelvi és tartalmi gazdagságát: „*...mátkaság idején tartott vacsorán...*”; „*...az után csakhamar le mondott a mátkaságról*”; „*...másodszor is megmátkásodott*”; „*...mátkaságok előtt*”; „*...férjhez menete előtt, mátkasága idején*”; „*...az ajtó előtt állván, néztem mátkásodásokat...*”; „*...mátkaságban lévén is csak a fejét tekerte, hogy keljen néki László Józsefhez menni, azért le is mondott vala a mátkaságról, s nem tudom, hogy forrasztották újra*”; „*...a mátkaság után Bálint Anna hozzám jővén*”; „*...az után csakhamar el bomlék a mátkaság*”; „*...a vissza mondott mátkaságot az anyjának s más jó embereknek közben járások által meg ujjította, vagy is inkább ezek reá vették, hogy újra megmátkásodgyék*”; „*...a mátkaságra sírva állott elő...*”

A *mátkásodás*, a *mátkaság* ceremóniája a lány kikérésével kezdődött. A beleegyezés elhangzása után a legény *gyűrűt* adott a lánynak. A lány a gyűrűt kendővel viszonzta. A

jegykendőt a legtöbb tanú *keszkenyő*-nek nevezte, de előfordult a *ruha* megnevezés is. Amikor fölbomlott a mátkaság, a lány a gyűrűt, a legény a keszkenyőt küldte vissza. Nehezen értelmezhető az egyik vallomásban előforduló „*midőn bé keszkenyőzék Józsinét*” megfogalmazás pontos tartalmi háttere.

A perben vallomást tett az a 45 éves férfi, Bálint Antal, aki László József megbízásából megkérte Bálint Anna kezét: „...*Engemet kért László József, hogy elmennék és kérném meg néki Bálint Annát, kinek én engedni kívánván, elmenék vele edgyütt s a bátyjaival, László Jánossal és Andrással, és mikor meg kértem a leányt, a gazda nékem kedvezéssel felelt, de a leány elvonta magát félre és egy ágyba lebut, és mikor elé kellett volna állani, külömben elé nem állott, hanem erővel húzták elő, akkor ugyan a ruhát előnyújtotta, de a fejét vissza fordította, melyből nagy idegenségét esmértük. Annyival inkább, hogy midőn az asztalhoz ültünk volna, csakhamar az asztaltól ki kele és el mene az háztól, és sokáig oda volt, s mikor ő visszajött, mi mingyárt elgyüttünk onnan, de akkor is semmi nyájasságot vagy beszélgetést vele nem végzett, amint szokások az olyan személyeknek. Mikor pedig mi elgyüttünk, a legényt ottmarasztotta a leány anyja. Így véghez menván a dolog, mi eljövénk onnan, s mingyárt a kapun kívül minket hajgálni kezének a setétbe és némellyeket közüllünk meg is ütettek. Azért még haza mentünk, azt ítéltük s beszéllettük egymás között, hogy ebből jó nem lészen. Még a nagyobbik bátya mondá a másodiknak: eregy, mennyél vissza és híd haza Józsit, ne maradjon ottan, mert az éjjel egybe rontyák.*”

A jegygyűrű és a jegykendő átadását, majd visszakérését az alábbi jellemző megfogalmazásokkal adták elő a tanúk: „...*A mátkaságra sírva állott elő, de a mikor a kiadó kérdezte ...szereti-é László Józsefet, és a keszkenyőt által vette a leánytól és a legénynek kezébe adta, s a gyűrűváltás megtörtént, mind sirt*”; „...*a jegygyűrűt visszaküldötte volt...*”; „...*csakhamar le mondott a mátkaságról, a gyűrűt egy öregasszonytól visszaküldötte, a legény is a keszkenyőt visszaadta, melly után nékem Anna azt mondotta: Hála az Istennek, hogy megmenté az örök kárhozattól, mert a gyűrűt vissza küldöttem, a keszkenyőmöt is vissza vettem.*”

Esküvés, hitlés

A házasságkötés szertartására a vallomástevők az *esküvés* és a *hitlés* szavakat használták. Mindkét szó tükrözi a nagy múltú magyar házassági eskütétel fontos szerepét a házastársi kapcsolat templomi szentesítésében.

A per tanúi mise utáni esküvről beszéltek. Szavaik azt sejtetik, mintha a mise nem függött volna össze a házasságkötési szertartással. A misét valószínűleg nem a házasulandók megrendelésére, az esküvőhöz kapcsolva mondta a pap, miként az a XX. században szokás, hanem az esküvő időpontját igazította az egyébként is bemutatandó mise végéhez. Az oroszhegyi harangozó visszaemlékezése szerint a vőlegény „...*idejében elő állott, mise után meggyónt, amint szokás, de Anna mise előtt jött elő*”. A leány valószínűleg föl sem öltözött úgy, ahogy az alkalomhoz illett volna. Erre utal egy fiatal menyecske vallomása: „...*mikor az esküvés ideje eljött, alig tudták reávenni, hogy készüljön, de csak ugyan nagy erővel feltették a pártát a fejére, s úgy el sem készült, amint másszor szokott a templomba menni, s amikor megindult, úgy sirt, hogy a kezeit a fejére kapcsolta*”. A vallomástevő menyecske a kapuban figyelmeztette: „...*ne menny, mert örökké hallottam, hogy nem szerencsés, aki olyan erőssen sír...*” Egy szentkirályi menyecske, aki ugyan nem volt ott az oroszhegyi esküvőn, „*oroszhegyi Sándor Martzitól hallotta*”, „...*hogy az hitlésre is erővel hajtották elő Bálint Annát...mikor az hitlésre elé kellett volna állani, akkor sem jött elé Anna, hanem otthon a ládára le borult, úgy sirt, mégis reávettek. Mise után a templomba ment, meggyónt, s úgy állott elő az oltárhoz, de ő akkor sem szerette, a más emberek javaslásából s az anyja erőltetéséből mondotta el a hitet.*”

Az eskető oroszhegyi esperes, Dimény Sámuel különösnek találhatta az esetet, illetve a falubeli szóbeszédből vagy a lány gyónásából tudhatott a házasság erőltetéséről. A harangozó vallomásából tudhatjuk, hogy Bálint Annát „...az Esperes Úr a segrestyébe béhíttá, s megfaggatván azt mondá: menny el, mert látom, nincs szándékod.” A lány azonban anyja fenyegetésétől félve nem fogadta meg a tanácsot, „...az oltárra elő állván a hitet bátran el mondta.” Az oltár előtt sem választotta a számára kedvesebb utat: „...A Tisztelendő Úr előtt... az oltáron azt mondotta, hogy szereti...A Tisztelendő Úr háromszor is mondotta néki: No most az ideje, ha szereted, menny hozzá, ha nem, menny haza, s gondolkodgyál.”

Az esküvő és az újasszony Szentkirályra vitele közti időt nem töltötte együtt az ifjú pár. Ez a tény valószínűleg csak részben magyarázható a szeretet nélküli házassággal. A vallomásokból fölöttébb hétköznapiak tűnik a lakodalom napja. Az egyik tanú úgy értesült, hogy a fiatalok „...mihelyt a templomból kijöttek, a lány egyfelé, a legény másfelé ment, semmit egymásnak nem szóltak”. Az asszonyok közül néhányan biztatták Annát, hívja el a házukhoz az urát, de ő kijelentette, hogy nem hívja. Különös módon az újasszonynak a saját esküvője utáni órákban volt ideje arra, hogy pletykázó asszonyok társaságában üljön az egyik diafalvi háznál. Barabás Péterné szavaival élve: „...Hogy a hitlésről haza érkezett, meg sem állott oda haza, tüstént hozzánk jött”. Ugyanígy nyilatkozott az asszony 21 éves lánya, Barabás Erzsébet is: „...mintegy óra mulva a templomból kijöve utána hozzánk jöve, kezét fejére kapcsolva...jajgatott...Én mondtam néki: Immár ne sírj. De ő azt felelé: jaj, hogy ne sírnék, mert a lelkemet elvesztém.”

Anna különös esküje

Már az esküvő napján a szülőfalujában, a következő hetekben pedig Szentkirályon többen megkérdezték Bálint Annát: ha annyira nem szívleli László Józsefet, miért mondta az oltár előtt, hogy szereti, és miért tett esküt a templomban. Ezekre a kérdésekre Bálint Anna olyan válaszokat adott, amelyek méltán tarthatnak igényt a történeti néprajz kutatójának figyelmére. A téma fontosságára való tekintettel érdemes részletesen idéznem néhány vallomásrészletet:

„...Hát hogy mondád a pap előtt, hogy szereted? Azt mondá: én nem szívből mondtam, hanem inkább azt értettem, hogy szeretem az Istent, a könyvemet is a végre a hónyam alá szorítottam, s arra esküttem, hogy szeretem.”

(Esküvő előtt:) „...Panna, hogy esküszöl meg véle, ha nem szereted? Így felele: A hónyam alá fogom a könyvemet, édes Boritza nén, s avval meg esküszöm.”

„...Mikor esküvésre mene, sír vala, de ugyancsak elmene, s a könyvét el hagyta vala, meg tére utánna, s elvevé.”

„...a könyvet a hónya alá vette, s avval eskütt meg, hogy szereti holtig, de őtet nem.”

„...hát hogy mondtad a Papnak hittél az oltár előtt, hogy szereted uradat? Melyre azt felelte, hogy eő nem szívből mondta, s azt is értette, hogy szereti az Istent. A könyvet is a végre elvitte a hónya alatt a templomba esküvéskor, s arra is értette, hogy szereti azt, de nem az urát.”

A fenti szövegek tanúsága szerint Bálint Anna olyan praktikához folyamodott, amelyről feltételezte, hogy érvényteleníti esküjét. A módszert, az imakönyv hón alá rejtését, bizonyára nem maga találta ki, hanem hallott róla. Cselekedetét előre eltervezte, sőt tervéről beszélt is ismerőseinek.

A magyar jogtörténeti, néprajzi és egyházi irodalom aránytalanul keveset foglalkozott az eskü kérdéseivel. A magyar néphit megjelent adattárjai is szegényesek az eskü érvényességét gátló cselekedetek adatai tekintetében. Bálint Anna „hamis esküje” valószínűleg abba a gondolatkörbe tartozik, hogy esküvéskor az eskütevő lehetőleg közvetlenül is álljon érintkezésben

az eskü tárgyával.¹⁹ Az elszánt oroszhegyi menyasszony az oltár előtt állva csak a hóna alá rejtett imakönyvvvel volt testileg érintkezésben, ezért gondolhatta, hogy esküje az imakönyvére vonatkozott és nem a férjéhez való viszonyára.

Menyecskéként a házasság kötelékében

Az alatt az öt hét alatt, amíg Bálint Anna feleségként Szentkirályon lakott, nem alakult ki testi kapcsolat a fiatal férj és felesége között. László József többször kísérletezett a fiatalasszony jó útra térítésével, eredménytelenül. Végül alaposan elverte a menyecskét, amivel végképp mindent elrontott. Bálint Anna elhagyta, és visszaköltözött a falujába.

A per tényállását rögzítő jegyzőkönyvben a fiatalasszony szókimondóan fogalmazott: „...soha közösülésünk sem volt...” A tanúk árnyaltabban, körülményesebben forgatták a szót: „...az ura ötöt majd megölte azért, hogy ő nem közlette magát véle. Jósi is panaszkolta, hogy ő olyan szűz, mint ha soha sem házasodott volna meg”; Józsi... „...ötöt eleget próbálgatta, de ő soha sem engedett néki”; „...megverte a férje azért, hogy nem akart melléje fekünni”; „Azt is mondá, hogy a kontyot ártatlan, érdemetlen viseli, mert ő most is olyan, mint akarmelyik szűz lány”; „Azért verem az éjjel is meg, hogy nem engedett nékem. Tőlem még felteheti a pártát, mert tőlem olyan szűz még, mint a mái született gyermek.”

Az elhagyott ifjú férj panaszát és a fiatal férfit is *kendező* társalgási gyakorlatot jól adja vissza egy 37 éves szentkirályi asszony vallomása: „*Minekutána elhagyta Panna az urát, azon a napon látom, hogy László József, a Panna ura, a mi életünkön jó keresztül, nagy kedvetlenséget mutatván, s kérdém: Ugyan kendet mi lelte? Azt felelé: Mi lelt? Ez a mennykő teremtette rosszféle asszony el hagyott.*”

A per tanúi két alkalommal menyecskének nevezték a László József feleségének számító Bálint Annát. A *menyecske* szót a XX. századi magyar köznyelvi jelentésének megfelelő értelemben használták. Házasságban élő fiatalasszonyt jelöltek vele. Mindez azért fontos, mert némely székelyföldi falvakban a XX. század második felében a menyecske szónak „megesett lány” jelentése volt. Az ebből adódó nehézségek és bonyodalmak miatt több magyar néprajzkutatónak is meggyűlt a baja.²⁰

László József és Bálint Anna rövid mátkasága és még rövidebb házassága bővelkedett olyan eseményekben, mozzanatokban, sajátosságokban, amelyek válóokként kerülhettek szóba a házassági per során. Ilyen tényező volt a házasság erőltetése, a testi kapcsolat létrejöttének hiánya, a szennyes ruha külön mosása és a külön evés. Az utóbbi két tényező különösen megérdemli a történeti néprajz kutatójának érdeklődését.

A fiatalasszony annyira gyűlölte az urát, hogy szennyes ruháikat nem volt hajlandó egy lében mosni. A vőlegényt képviselő prókátor szavai szerint: „*Az maga szennyes gúnyáját, egyet mását megszapullotta, mosta, az enyimet pedig egyszer sem, azt mondván másoknak, hogy az én gúnyámat inkább a patakba áztatja belé, hogy sem a maga gúnyája közé tegye a szapullóba.*”

A ruhák külön mosását talán még indokolhatná az utókor néprajzkutatója valamiféle racionális, egészségi okkal. Az egy tálból evés megtagadása esetében azonban racionális ok szóba sem kerülhet, mivel a felhozható egészségügyi ok a XVIII. század végén még nem számított a

¹⁹ Takács Lajos: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Bp 1987. 214.

²⁰ XIX. századi oroszhegyi szabadegyezkedési levelekben is előfordul a *menyecske* leány kifejezés a *hajadon leány* ellentétéként. Oroszhegyi római katolikus plébánia irattára. Plébániai iratok. 1883. – A menyecske és más Erdélyben használatos kifejezések értelmezését illetően l. a SZT megfelelő címszavait.

közös étkezést kizáró tényezőnek. A kor paraszti étkezési gyakorlatának jellemző sajátossága volt, hogy a családtagok egy tálból kanalazták az ételt.²¹ Az egy tálból evés az összetartozás jelképévé magasztosult. Ezt a jelképet, ezt az íratlan elvet sértette meg Bálint Anna.

A vallomásokban jó példáit láthatjuk az egy tálból étkezés megtagadásának, illetve a helyi „közvélemény” emiatt érzett megdöbbenésének, felháborodásának: „...*még véle egy tálból sem ehetik. Ha Józsi eszik, ami a tálba marad, a moslékba tölti, s a tálat meg mossa és ő úgy eszik*”; „...*mikor az ételt az asztalra teszi, otthagyja és félreáll, egy falatot sem eszik az urával*”; „...*Jósi is panaszkolt nekem, hogy ő eleget ... kedvezne neki, de ő még egy tálbul sem akar véle enni*”. A helyzet legpontosabb ismertetését a sértett férj nevében beszélő prókátor nyújtotta: „...*velem egy tálból sem evett, hanem amíg ettem egyedül, a házamból kiment, ha el végeztem ételemet, akkor békült, és a tálba maradt ételemet a moslékos csöbörbe öntötte, a tálat meg mosítván, (: el szomorodott szívemnek nagyobb keserűségire:), abba magának tálalván, egyedül töllem külön, úgy evett.*”

Egyéni sors és történelmi kép

Bálint Anna szomorú sorsa egyéni sors. Joggal kérdezheti bárki: Miért kell egy oroszhegyi leány magánéletének keserves históriájáról történelmi néprajzi tanulmányt írni? Mi köze Bálint Anna sorsának a történelemhez? Maga a történet valóban nem tartozik a történelmi tanulmányok lapjaira. Talán csak annyit dokumentál, hogy a XVIII. században előfordultak erőltetett házasságok és zajos válóperek. Azok az életkörülmények, élethelyzetek, szokások, nyelvi formák azonban, amelyeket a tanúvallomások villantanak fel, nagyon is részei a hajdani mindennapok történetének. Bálint Anna mátkaságának, hitlésének és válásának bemutatása talán sejteni engedi, hogy hasonló perek sokaságának aprólékos, néprajzi szemléletű történelmi elemzésével jelentősen gazdagítható az előttünk járt nemzedékek életmódjáról formálódó kép.

---

²¹ Vö. Kisbán Eszter: *Táplálkozáskultúra*. In: *Életmód*. (Magyar néprajz IV.) Szerk. Füzes Endre – Kisbán Eszter. Főszerk. Balassa Iván. Bp 1997. 574–575.

Benkő Elek

A bardóci harang

A középkori Székelyföld átfogó történeti megírását történeti forrásaink hallgatásán túlmenően ma még számtalan régészeti-művészettörténeti kérdés megoldatlansága is akadályozza. Ez utóbbiak közül most egy kisebb, de tanulságait tekintve távolról sem jelentéktelen probléma megoldására teszünk kísérletet.

A kísérlet tárgya egy csaknem teljes épségben ránk maradt középkori harang, melynek feliratát a legutóbbi évekig olvashatatlannak tudta az erdélyi kutatás. A természetes kíváncsiságon túlmenően, amivel a kibetűzhetetlen feliratok „megfejtését” általában firtatni szokták, e harang vizsgálatára tágabb, elvi természetű kérdések felvetése is sarkallt. Vajon helyi készítésű emlékről, „székely harang”-ról van-e szó, avagy épp ellenkezőleg, olyan idegen darabról, mely a székelység középkori kapcsolataira vet fényt? Netán a régi Udvarhelyszék félreeső Bardóc fiúszékének dombjai között szerencsésen ránk maradt fontos leletről, melynek tanulságait nemcsak helytörténeti vonatkozásban, hanem szélesebb körben is kamatoztatni lehet? E kérdéseket, melyek a Székelyföld tárgyi emlékanyaga kapcsán gyakorta felmerülnek, a régész szerző most egy különleges emlékcsoport, Erdély középkori harangjai bevonásával, illetve az európai harangirodalom segítségével próbálja megválaszolni.

Orbán Balázs jegyezte fel az erdővidéki Bardócról, hogy az nemcsak a polihisztor Benkő József szülőhelyeként nevezetes, hanem középkori harangja miatt is, „melyen még szakértők által is olvashatlan és észlelhetlen jegyek jönnek elő”.²² Orbán közlése ismeretében a Műemlékek Országos Bizottsága sikeresen közbenjárt azért, hogy a titokzatos feliratú harangot végül is ne nyeljük el az első világháború egyre szigorodó rekvirálási hullámai.²³ A Bardócra szerencsésen visszajuttatott harangot a két világháború között többen is megtekintették. Egy 1929-ből származó satírozott ceruzarajz id. László Gyula hagyatékából²⁴ került elő „Kúfikus felírás” címmel. Az 1930-as években Debreczeni László készített levonatot a harangfeliratról.²⁵

Eltekintve a vizsgálatról vizsgálatra gyarapodó számú feliratmásolatoktól, a rejtélyes emlékek később sem boldogultak a kutatás. Dávid László szerint a 21 betűs felirat teljességgel olvashatatlan, „a betűk alakját, jellegét felismerhetetlenné teszi a durva, »borzos« öntés, formájuk részben a majuszkulás, részben az antikva írás betűire emlékeztet”. Az egyetlen felismerhető jel a szöveg kezdetét jelölő kereszt.²⁶ A legújabb értékelés – több tanulmány

---

²² Orbán I. 223.

²³ Országos Műemlékvédelmi Hivatal levéltára, Bp 527/1918.

²⁴ A rajzot id. László Gyula hagyatékában fia, László Gyula régészprofesszor találta meg és Patay Pál régész-harangkutatónak (Magyar Nemzeti Múzeum) ajándékozta, aki 1997-ben továbbajándékozta azt e sorok írójának. A rajz mellett ceruzával írt jegyzet: „A XVI. században volt divatban ön- és más fémtányérok karimáját és harangok felső részét ilyen jelekkel ellátni.”

²⁵ Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Darkó–Debreczeni gyűjtemény, 16. doboz 3. sz. (A továbbiakban: Darkó–Debreczeni gyűjt.)

²⁶ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk 1981. 66. (A továbbiakban: Dávid 1981.)

lapjain is csaknem azonos szövegezésben – Kisgyörgy Zoltán tollából származik.²⁷ Ez utóbbiból három, további elemzésre és vitára sarkalló megállapítást emelhetünk ki:

a) A harang a XV. század elején keletkezett, így a rajta lévő nagybetűs felirat a gótikus majuszkulás írásmód XV. század eleji helyi használatát bizonyítja. Ezt alátámasztja, „hogya a stílusirányzatok különösen a Székelyföld keleti vidékeire, érthető módon, »késve« érkeztek”.

b) A fenti állítás egyik részlete – „... hogy a gótikus majuszkulák használata itt a XV. század elején is mennyire divatozott ...” – azt sejteti, hogy írója a harangot helyi, székelyföldi munkának tekintette.

c) A felirat 21 betűje a leggyakoribb középkori harangfelirat, az O REX GLORIE VENI CUM PACE betűszámával egyezik, ezért „ez a szöveg áll a bardóci kisharagon is”.²⁸

Mielőtt még bármit is fűznénk mindehhez, lássuk magát a bardóci harangot, leírása ugyanis hasznunkra lesz majd a továbbiak során.

Az enyhén cukorsüveg alakú, jellegzetes középkori formájú harangot ma²⁹ – fa sisakjával együtt – a református templom hajójában őrzik. Terült peremének csak a felsőrésze hajlított, a perem fölött erőteljes borda húzódik. Vállán 3–3,5 cm széles, egyenetlen bordakeretben a szóban forgó gótikus majuszkulás felirat fut körbe. Erre alább még visszatérünk. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája alacsony, durván öntött platnin áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül leszelt sarkú téglalap, belül ovális. Hat füle közül kettő hiányzik. A 60 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra lefoglalták és elszállították – valószínűleg ekkor törött le két füle is a függesztőkoronának –, a rekvirálás tényét a harangtetőbe beütött, más emlékekről jól ismert tagolású sorszám is bizonyítja. Magassága a koronáig 39 cm, alsó átmérője 49,5 cm, felső átmérője (a harangvállnál) 24,5 cm (1. kép).

Ami a kibetűzhetetlennek mondott feliratot illeti, előjáróban szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy az *olvashatatlan* harangfeliratok az európai kutatásnak is sok fejtörést okoztak. Olvashatatlan feliraton most természetesen nem olyan emléket értünk, amely csak a középkori epigráfiában járatlan, a latin nyelvet nem ismerő látogató számára érthetetlen (ilyen harang is sok van Erdélyben), hanem olyat, amelynek esetében az egyenként többé-kevésbé jól olvasható betűk a kutatonak sem állnak össze értelmes szöveggé.

A múlt század végi német harangkutatás Thüringiában és a vele közvetlenül szomszédos területeken figyelt fel olyan középkori harangokra, melyek feliratának értelmét ismételt próbálkozások nyomán sem sikerült megfejteni. Az akkori kutatók többsége arra gondolt, hogy írástudatlan harangöntők munkáiról van szó, akik abbéli naiv igyekezetükben, hogy a szokásos feliratos sávval lássák el öntvényeiket, találomra választott viaszbetűk sorát ragasztották az öntés mintájául szolgáló agyag *álharangra*.³⁰ Heinrich Otte nyomán³¹ kriptogrammának

²⁷ Kisgyörgy Zoltán: Harangok Háromszéken. = Fórum (a Megyei Tükör melléklete) 1982. március. – Uő: Háromszéki harangok. = Acta (Sepsiszentgyörgy) 1995. 292. – Uő: Háromszéki harangok. Sepsiszentgyörgy 1996. 5. (A továbbiakban: Kisgyörgy 1996.)

²⁸ Kisgyörgy 1996. 5.

²⁹ A harang helyszíni vizsgálatát és fényképezését 1984-ben végeztük. Ekkor készült a felirat gipszmásolata is.

³⁰ Poettgen, Jörg: Kryptogramme und Pilgerzeichen auf spätmittelalterlichen Glocken. = Jahrbuch für Glockenkunde. 9–10. (1997–1998). 81–98. (A továbbiakban: Poettgen 1998.)

³¹ Otte, Heinrich: Glockenkunde. Leipzig 1884. 135. – Liebeskind, Paul: Die Glocken des Neustädter Kreises. Ein Beitrag zur Glockenkunde. = Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte. Neue Folge, erstes Supplementheft. Jena 1905. 94.

(*Kryptogramm*) nevezi a (német) kutatás ezeket az értelmetlen betűhalmaznak vagy legalábbis rejtett értelműnek tekintett harangfeliratokat.

Kezdetben kevesen voltak, akik a talányos feliratokban együgyű írásutánzatnál vagy díszítőelemnél többet láttak. Utóbb szaporodtak az értelmezési kísérletek; ezek száma a *Die Deutschen Inschriften* és a *Deutscher Glockenatlas* sorozat előmunkálatai nyomán az 1970-es évektől jelentősen gyarapodott. A közzétett feloldások többsége két csoportba sorolható. Az egyik – számunkra kevésbé meggyőző – sorozatba azokat a javaslatokat gyűjthetjük, melyek rendkívül erősen rövidített szövegekkel számolnak, ahol az egyes szavakból csupán a kezdőbetűket írták volna le.³² Jóllehet ilyen típusú harangfeliratok valóban készültek a középkorban – Erdélyből is ismerünk rá példát (Kalotaszentkirály, ref. templom, harang, 1481)³³ –, a szélsőséges találgatásra épülő módszer és a nagy fantáziával kikövetkeztetett szövegek szokatlan, példa nélküli volta jogos kételyeket ébresztett.³⁴ Ennél jóval messzebb vezetett az a másik megfigyelés, amelyik az „olvashatatlan” szövegek egyikében-másikában latin ábécét, nemritkán csonkult formában, hibásan vagy éppen jobbról balra haladó, netán fejjel lefelé álló betűkből kialakult ábécérészletet ismert fel.³⁵ Az olvashatatlan *kryptogrammák* közül így módon kiválogatott ábécéfeliratok előzményére, illetve liturgikus magyarázatára is rátalált a kutatás, először Krisztus szavában (*Én vagyok az Alfa és az Ómega*, Jelenések 1,8.), majd a görög ábécé első és utolsó betűjét teljes betűsorrá bővítő középkori templomszentelési szertartásban.³⁶

Jóllehet Kurt Köster idevágó kutatásai, illetve az ábécéfeliratos harangokról írott tanulmánya után is maradtak olvashatatlan feliratok, melyek makacsul megőrizték kriptogramma jellegüket,³⁷ az újabb kutatás feltételezi, hogy még ezek sem függetleníthetők teljesen az ábécéfeliratoktól, melyeknek a középkorban mágikus-bajelhárító erőt is tulajdonítottak.³⁸

Ezzel a tanulsággal térjünk vissza a bardóci haranghoz.

A harangfelirat (2. kép) olvasásához már felületes szemlélődés esetén is két fontos fogódzót találhatunk: a) a felirat betűi kivétel nélkül gótikus majuszkulák, melyek között könnyen felismerhető formákat is találunk, b) a felirat kezdetét kereszt jelöli. A kereszttől kiindulva, balról jobbra haladva így akár meg is kísérelhetjük a kibetűzést. A bordázott szárú máltai kereszttől jobbra eső első jel rögtön próbára is tesz bennünket: a rendelkezésünkre álló harangfeliratok nyomán (pl. Lichtel/Baden-Württemberg, XIV. sz. első fele;³⁹ Battenfeld/

³² Schlippe, Fritz Hugo: Kryptogramme auf Glocken des mittleren Thüringen. = Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte 25. (1975). 340–362. (A továbbiakban: Schlippe 1975.)

³³ Az 1951-ben újraöntött harang minuszkulás felirata Debreczeni László rajza nyomán: hoc + opvs + f[ieri] • f[ecit] • a[d] • h[onorem] • s[ancti] • n[icolai] • co[nfessoris] + a[nno] • d[omini] • m • cccco • 8 i. Darkó–Debreczeni gyűjt. 16. doboz 27. sz.

³⁴ Schlippe tanulmányának szelíd bírálata: Köster, Kurt: Alphabet-Inschriften auf Glocken. In: Studien zur deutschen Literatur des Mittelalters. Hrsg. Rudolf Schützeichel. Bonn 1979. 378, 35. jegyzet (A továbbiakban: Köster 1979.); ugyanannak élesebb kritikája: Die Inschriften des Landkreises Jena. Gesammelt und bearbeitet von Luise und Klaus Hallof. (Die Deutschen Inschriften 39.) Berlin-Wiesbaden 1995. XXXIX–XL.

³⁵ Walter, Karl: Glockenkunde. Regensburg–Rom 1913. 190–199. – Köster 1979.

³⁶ Köster 1979. 375.

³⁷ Uo. 378, 35. jegyzet.

³⁸ Poettgen 1998. 94–95.

³⁹ Köster 1979. 391.

Hessen, XIV. sz.⁴⁰) **Z**-re kell gondolnunk. Utána egy fordított állású **Q**, majd **V**, **Y** (vö. Nenndorf/Jena, XIII. sz. 2. fele⁴¹), **X**, **U**, **S**, **C**, **B**, **A** következik. Ezután egy fejtetőre állított **T** betűt találunk, utána könnyen kiolvasható egy **P** tükörképe, majd – ugyancsak tükörképként – egy **N**, utána egy klasszikus **M** majuszkula, majd újabb két tükörkép: **L** és **K**, végül **I**, **F**[?], **D**?, **C** és **B** következik. Egybeolvasva látszólag tökéletesen értelmetlen kriptogramma-feliratot nyertünk:

+Z[?]QVYXUSCBATPNMLKIF[?]D[?]CB,

amelyikben semmiképpen nem láthatjuk az *O REX GLORIE VENI CUM PACE* összekevert betűit, egyrészt, mert olyan betűket is kiolvastunk, melyek a fenti szövegben nem találhatók, másrészt, mert nem szerepelnek benne olyanok – például négy darab **E** –, melyek a legismertebb harangfelirat 21 betűjéből nem hiányozhatnak. Az értelmezéshez más utat kell keresnünk.

Visszaemlékezve a Köster-cikk idézett analógiáira, ahol nemcsak fejjel lefelé, illetve tükör-szimmetrikusan applikált betűkkel, hanem jobbról balra haladó feliratokkal is találkoztunk, megkísérelhetjük a keresztől kiindulva bal felé is elolvasni a bardóci harangfeliratot. Ekkor a következő eredményre jutunk:

+BCD[?]F[?]IKLMNPTABCSUXYVQZ[?],

amihez már kevés kommentár szükséges: a bardóci harangon hiányos és hibás ábécéfeliratra bukkantunk.

Joggal kérdezheti bárki, *miért* és *hogyan* kerülhetett ilyen, errefelé szokatlan felirat – több mint ezer kilométernyire az ismert nyugat-európai példától – egy székelyföldi harangra?

Egyszerűbb a felelet a *miért*-re, bár – miként az eddigiekből már kiderülhetett – kettős választ kell adnunk. Egyrészt ismételten utalunk arra a szoros összefüggésre, ami az ábécét idéző harangfeliratok és a templomszentelés szertartása között mutatkozik. A *dedicatio* azon mozzanatáról van szó, amikor a püspök a felszentelendő templom hajójában átlósan, kereszt alakban elterített hamucsíkba botjával az ábécé betűit írta.⁴² A harangok ábécéfeliratai esetenként azt a jól ismert gyakorlatot igazolják, amikor egy-egy újonnan emelt vagy újjáépített templomot új felszerelési és liturgikus tárgyakkal, így harangokkal is gyarapítottak. Ez utóbbiak megáldása szintén a püspök jogkörébe tartozott. Ezenkívül – mint említettük – az ábécéfeliratoknak tulajdonított néphitbeli varázserő is szerepet játszhatott abban, hogy – alapvetően bajelhárító céllal – a harangokra is ilyen feliratok kerültek.⁴³

Dolgozatunk legfontosabb kérdéséhez érkeztünk: *mikor* és *hogyan* történt mindez?

Amikor Kurt Köster nagy irodalmi apparátussal és a teljesség igényével áttekintette a középkori és kora újkori ábécéfeliratos harangokat, a XII–XVIII. századot felölelő 64 darabból

⁴⁰ Uo. 396.

⁴¹ Uo. 383.

⁴² Nagy Szent Gergely Liber sacramentorum szerint incipiat pontifex de sinistro angulo ab Oriente scribens per pavimentum cum cambutta sua, A, B, C, usque in dextrum angulum Occidentis; incipiens iterum similiter a dextro angulo Orientis, A, B, C, scribit usque in sinistrum angulum Occidentis Basilicae. Migne, Jacques Paul: Patrologia Latina. Vol. 78. col. 153. Az adatért Sarbak Gábornak mondunk baráti köszönetet.

⁴³ Kizik, Edmund: Die Funktion der Glockeninschriften. Ein Versuch ihrer Einteilung unter methodologischem Aspekt. In: Vom Quellenwert der Inschriften. Vorträge und Berichte der Fachtagung Esslingen 1990. Hrsg. Renate Neumüllers-Klauser. Heidelberg 1992. 198–200.

statisztikai jellegű következtetéseket is levonhatott. Első megállapítása az volt, hogy ez a típus a középkorban Európa-szerte ismert volt, megléte Skandináviától és Angliától Németországon át Dél-Franciaországig, illetőleg Lengyelországig követhető nyomon.⁴⁴ Azt már mi tesszük hozzá, hogy az emlékanyag ezen a hatalmas területen korántsem oszlik el egyenletesen, amennyiben a katalógusban felsorolt daraboknak több mint a fele Németországban található, míg a többi felsorolt országot (Anglia, Franciaország, Lengyelország, Norvégia, Svájc, Svédország) csak néhány darab képviseli. Az ábécéfeliratos harangokkal kapcsolatos másik megfigyelés kronológiai természetű: az emlékek fele 1400 előtt, a XIII–XIV. század folyamán keletkezett.⁴⁵

A körütekintő gyűjtés ellenére, a helyi szakirodalom hozzáférhetetlensége és a nyilvánvaló nyelvi nehézségek miatt Köster katalógusából a Kárpát-medence emlékanyaga teljességgel kimaradt. Pedig – és a kérdés ettől kezdve válik különösen érdekessé – a bardóci felirat analógiáit nemcsak Nyugat-Európából ismerjük.

E sorok írója, miközben közel két évtizedes munkával végigjárta és leírta Erdély középkori harangjait, a bardóci mellett több más ábécéfelirattal is találkozott:

Csíkszentkirály – r.kat. templom (Sâncrâieni, Hargita m.). A XVI. századi harang vállán fraktúr ábécé és évszám: *abcdefghijklmnoprq rstvzyx. 23 • 1•5•6•2*. Az ábécét fejjel lefelé, két részletben, matricaszerűen applikált szalag formájában illesztették a harangmodellre (4. kép 3.).⁴⁶

Fületeleke – ev. templom (Filitelnic, Felldorf, Maros m.). Az 1496-ban öntött harang minuszkulás felirata: *i•n•r•i•l•4•9•6 rpqom•hsabcdefglk* (4. kép 2.).⁴⁷

+ **Keresztényfalva** – ev. templom (Cristian, Neustadt, Brassó m.). Elpusztult harang, jobbról balra haladó majuszkulás felirattal: *HAABCDEFGHJKLMNOPQRSTUVWXYZ*. Az ábécé több betűjét fejjel lefelé, ill. tükörírásszerűen mintázták a harang testére (3. kép 3.).⁴⁸

Küküllőkörös – ev. templom (Curciu, Kirtsch, Szeben m.). A XIV. századi harang vállán jobbról balra haladó majuszkulás ábécéfelirat: *DEGFHIDTBLMNOPTORDETIOPQ(?)RT*. Az *F* és *H* betűt fejjel lefelé, a második *P* betűt oldalt fektetve mintázták (3. kép 2.).⁴⁹

Péterfalva – ev. templom (Petrești, Petersdorf, Fehér m.). A XIV. századi harangon jobbról balra haladó majuszkulás felirat: *+DEFGHIKLM NOPQRFZ[?]VXYZS*. A *P* és *Q* betű fejjel lefelé, az első *Z* betű oldalára fektetve áll. Az ábécérészlet kezdetét máltai kereszt jelzi (3. kép 1.).⁵⁰

⁴⁴ Köster 1979. 414.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Müller, Friedrich: Zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde N.F. 4 (1859) 220. (A továbbiakban: Müller 1859.) – Orbán II. 36.

⁴⁷ Müller 1859. 219.

⁴⁸ Orbán VI. 361.

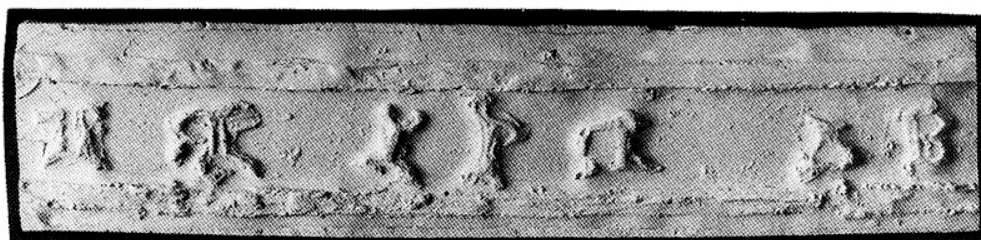
⁴⁹ Müller 1859. 225.

⁵⁰ Uo. 213–214. I. tábla 2.

1. kép. A bardóci harang (14. század)

0 5 cm

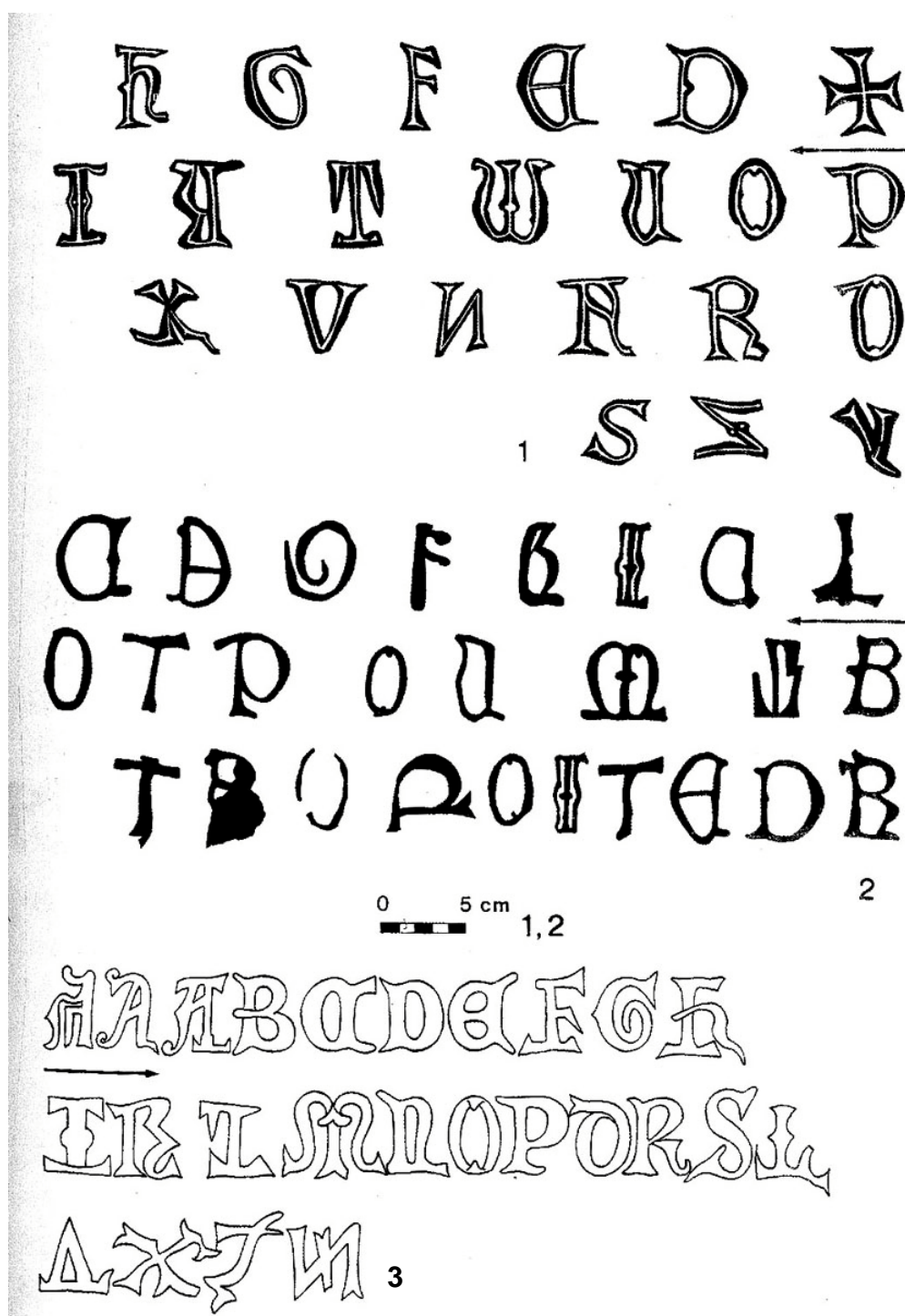
𐌲 𐌺 𐌸 𐌹 𐌹 𐌺 𐌲 𐌺

𐌹 𐌺 𐌹 𐌺 𐌺 𐌺 𐌺 𐌺 𐌺 𐌺 𐌺

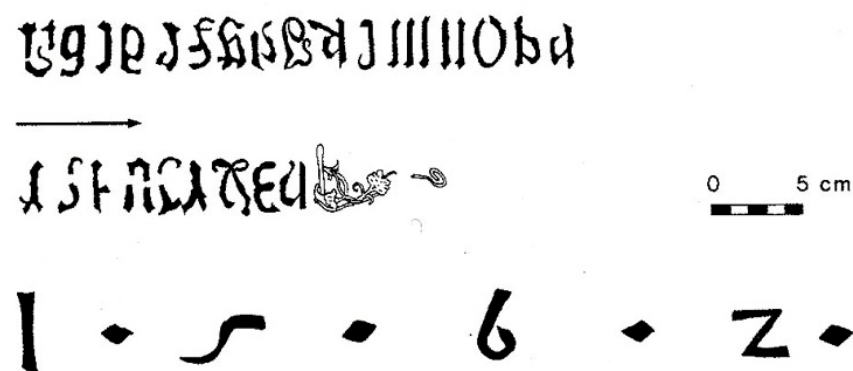
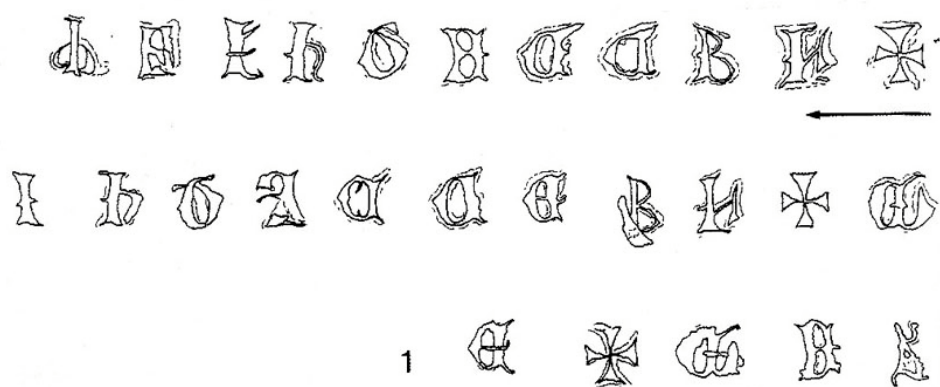
0 5 cm

2. kép. A bardóci harang felirata, gipszmásolat és satírozott rajz nyomán

3. kép. 14. Századi ábécéfeliratos erdélyi harangok. 1. Péterfalva (Fehér m.), 2. Küküllőkörös (Szeben m.), 3. Keresztényfalva (Brassó m.)

4. kép. 14-16. Századi ábécéfeliratos harangok. 1. Zolna (Szlovákia), 2. Fületelke (Maros. M.), Csíkszentkirály (Hargita m.)

Egy távolabbi – gótikus majuszkulái alapján ítélve szintén XIV. századi – ábécéfelirat, amelyik mintegy összeköti a nyugat-európai emlékcsoportot az erdélyivel, a régi Zemplén megyei **Zolna** (ma Zolná, Szlovákia) harangjáról származik (4. kép 1.).⁵¹

Ezek a harangok csak megerősítik a korábban elmondottakat: többségük német – jelen esetben erdélyi szász – környezetből származik, jobbára a XIV. századból, kivételként mindössze egy XV. század végi és egy XVI. századi öntvényt említhetünk. Mindez nem közömbös a bardóci harang korára és eredetére nézve sem, jóllehet a fent elmondottakat, éppen az ellenpéldák miatt, semmiképpen sem kívánjuk kötelező érvényű analógiává merevíteni. Lássuk tehát a részleteket!

A középkori erdélyi emlékanyag ismeretében a bardóci harang alakja semmiképpen sem egyeztethető össze a Kisgyörgy Zoltán által javasolt XV. századi keltezéssel, miután cukorsüveg alakú harangok – a Kárpát-medencében és Nyugat-Európában egyaránt – a XIII. vagy a XIII–XIV. században készültek. A külső oldalukon sokszögűvé formált harangfülek azt sejtetik, hogy nem számolhatunk a fenti időköz korai szakaszával. Ugyanerre az eredményre vezet a felirat epigráfiai elemzése is.

Az erdélyi feliratos harangok legkorábbi csoportja – melyet az udvarhelyszéki Szentábrahám sokat idézett harangja⁵² nyomán *szentábrahámi típusnak* is nevezhetünk⁵³ – érdekes kettősséget mutat. Az egymáshoz rendkívül hasonló feliratok betűi között ugyanis még a román kori emlékeket idéző antikvákat és a gótikus majuszkulák jellegzetes unciális formáit egyaránt felismerhetjük. Az idetartozó harangok arányain, gömbölyű vállán és fonatdíszes fülein túlmenően éppen a feliratok kettős jellege vezetett bennünket, amikor az eddigi gyakorlatnál korábbi, XIII–XIV. századi keltezésükre tettünk javaslatot.

A bardóci harangfelirat betűi között – az eddigi publikációk állításával ellentétben – antikva formákat (sem román kori, sem pedig reneszánsz kori kapitálisokat) nem találunk, ugyanakkor nem lelünk közöttük kései, a XIV. század végét idéző túldíszített, manieristának mondható formákat sem, melyeket a medgyesi keresztelődmedencén és a hozzá kapcsolódó többi, század végi rokonemléken tanulmányozhatunk. Mindez – összhangban a bardóci harang részletformáival – XIV. századi, a század végénél azonban határozottan korábbi eredetet sejtet.

A szentábrahámi csoport harangjainak elterjedési térképe alapján valószínűsítettük, a *medgyesi csoport* esetében⁵⁴ egyértelműen bizonyíthattuk, hogy az ide sorolt emlékek nagyszebeni öntőműhelyben készültek. A bardóci harang és köre – melyet *péterfalvi csoportnak* neveztünk⁵⁵ – szintén német eredetet sejtet. Erre utalnak a zömmel erdélyi szász

⁵¹ A felirat pacskolata Rómer Flóris hagyatékában maradt fenn (Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp Rómer-hagyaték XXXIX. csomó 651/29–30. sz.).

⁵² Orbán I. 120. (a felirat rajzával). – Patay Pál: A Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteménye. I. = Folia Historica 5 (1977). 45. – Dávid 1981. 328–329. – Patay Pál: Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt. Bp 1989. 45, 51. tábla 1, 81. tábla 7. – Benkő Elek: A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája. Bp 1992. 210. (A továbbiakban: Benkő 1992.)

⁵³ Benkő Elek: Die ältesten Glocken in Siebenbürgen: die Anfänge des Glockengusses in Hermannstadt. = Jahrbuch für Glockenkunde (sajtó alatt). (A továbbiakban: Benkő: é.n.)

⁵⁴ Benkő: é.n.

⁵⁵ Benkő: é.n.

falvakban fennmaradt emlékek, továbbá az a körülmény is, hogy a Székelyföldön középkori harangöntő műhely léte nem bizonyítható, az azonosítható székelyföldi harangok – még a XV–XVI. században is – nagyszebeni, segesvári és brassói, elvéve besztercei műhelyből származnak. Az utóbbi három tevékenységét (miként a kolozsváriét is) csak a XV. századtól tudjuk nyomon követni. A XIV. századi Erdélyben még csupán a nagyszebeni műhely(ek) léte kétségen kívüli; az itt öntött harangok rendszeresen eljutottak a Székelyföldre is.⁵⁶

Mint láttuk, a XIV. századi dél-erdélyi harangokat – időrendben – a szentábrahádi, péterfalvi és medgyesi csoportba soroltuk, közülük az elsőt nagy valószínűséggel, a másodikat (a bennünket közvetlenül érdeklő péterfalvit) bizonyítalanul, az utolsót, a medgyesit pedig biztosan Nagyszebenhez kötöttük. Ezek után még érdekesebb, hogy a szentábrahádi harang-típus hirtelen és nagy számban, de bármiféle kimutatható helyi előzmény nélkül tűnik fel Dél-Erdélyben; ugyanilyen érdekes, hogy az utána következő péterfalvi és medgyesi csoporthoz nem fűzi semmiféle közös elem, miként a péterfalvi és a medgyesi típus se kapcsolódik egymáshoz, de mindhárom csoportnak – külön-külön – jó nyugati párhuzamai vannak. Nehéz mindennek alapján másra gondolni, mint arra, hogy Szebenben ekkor még nem alakult ki több generáció kezén folyamatosan működő öntőműhely (erre csak a következő században került sor), hanem egy-egy idegen mester telepedett le a Szászföld e legjelentősebb városában. Ilyenformán a bardóci harang elsősorban az erdélyi szászoknak a bronzöntés terén (is) kimutatható nyugati kapcsolatait tükrözi. De nemcsak azt.

Mielőtt még az erdélyi szász–székely érintkezések kérdésére térnénk, röviden utalnunk kell a Kisgyörgy Zoltán által idézett „megkésettség” problémájára, arra tehát, hogy Erdélyben és különösen a Székelyföldön az egyes stílusjelenségek csak késve bontakoztak ki, és ez a folyamat a ránk maradt középkori harangokon is lemérhető. Jóllehet a kérdés ilyen felvetése – általában – reális elemekre épül, esetünkben mégis nemleges a válasz: a Székelyföld legkorábbi ránk maradt harangjai nem archaikus módszerekkel dolgozó, idejétmúlt részletformákat alkalmazó helyi műhelyek alkotásai, hanem nyugat-európai tanultságú mesterek városi munkái, melyekben – a nagyobb számú, dél-erdélyi analógia alapján ítélve – korai sorozattermékeket kell látnunk. A péterfalvi és a bardóci harang műhelye esetében közvetlen nyugati hatást tükröz az a gyakorlat is, ahogy a mesterek az öntvényeket jól-rosszul leírt ábécéfeliratokkal látták el.

Bardócon legkésőbb a XIV. század elején már állt templom;⁵⁷ az utóbb nyomtalanul eltűnt középkori épület – a harang méretéből ítélve – meglehetősen kicsi lehetett. A kis méretű harang nem igényelt helyi öntést;⁵⁸ vélhetően valamelyik erdélyi városból – talán éppen Nagyszebenből – szállították szekéren haza a bardóci székelyek.

---

⁵⁶ A fenti állítások egyedüli forrásaként a szerző kénytelen saját, *Középkori harangok és bronz keresztelődmedencék Erdélyben* című, készülő monográfiájára hivatkozni.

⁵⁷ Dávid 1981. 65–66.

⁵⁸ A nagyobb méretű harangokat gyakran helyben öntötték, elsősorban a nagyobb helyigény, alapanyag- és munkaerőszükséglet miatt. A jelentősebb templomok mellett vagy éppen az épületek belsejében feltárt olvasztókemence- és öntőgödör-maradványok az európai műemléki kutatás rendszeres melléktermékei, néhány hasonlót már Magyarországon is kiástak (Kovalovszki, Júlia: *Bronzeschmelzofen und Gießerei aus der Arpadenzeit.* = *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1994–1995. 225–254. – Vályi Katalin: *Árpád-kori harangöntőgödör és bronzolvasztó kemencék a szeri monostor udvarán.* = *Studia Archaeologica. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* III. 1997. 381–414). E berendezésekből – önmagukban – természetesen még nem következtethetünk rendszeresen termelő helyi műhely meglétére. Az itt dolgozó mesterben sem kell feltétlenül helyi vagy éppen „vándor” harangöntőt látnunk, hanem olyan, városi vagy egyházi környezetben élő

Dolgozatunk végén olyan általános tanuláshoz érkeztünk, melyet régészeti megfigyeléseink is jól alátámasztanak. Székelyföldi leletfeldolgozásaink során eddig is lemérhettük a közeli Szászföld – mindenekelőtt a szomszédos szász városok – hatását a kerámiára, fémművességre és az építészetre.⁵⁹ Az így kirajzolódó képet távolabbról ide került importdarabok (lošticei keménycserép,⁶⁰ balkáni, folytatott mázas tál,⁶¹ steiri kés,⁶² itáliai eredetű üvegedény-töredékek,⁶³ Nürnberg címerével ellátott bronzöntvények⁶⁴ és további, ma még ismeretlen eredetű tárgyak) teszik színesebbé. Arra a kérdésre – akár a viszonylag jól kutatott középkori kerámia esetében is –, hogy mi tekinthető helyi terméknek, netán a Székelyföldre máshonnan beköltöző mester művének, és mi számít Erdély más vidékeiről vagy távolabbról érkező importnak, továbbá, hogy miben áll a régészeti szakzsargonban az importleletek kapcsán oly gyakran említett „hatás” és „kapcsolat”, csak esetről esetre, gondos elemzés alapján válaszolhatunk, és erre is csak akkor tehetünk kísérletet, ha mai tudásunk szintjén is jól értelmezhető leletekhez juttat bennünket a régész-szerencse.

---

szakembert, aki munkáját gyakorlati megfontolások nyomán nem otthoni műhelyében, hanem a megrendelés helyszínén végezte el.

⁵⁹ Benkő Elek: Középkori feliratok Dálnokon. = *Korunk* XL(1981). 2. 138–145. – Benkő 1992. 28, 36–37. – Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön. Kolozsvár 1997. 51–52. (A továbbiakban: Benkő–Demeter–Székely 1997.)

⁶⁰ Benkő 1992. 162.

⁶¹ Benkő–Demeter–Székely 1997. 124–125, 36. tábla 2.

⁶² Benkő–Demeter–Székely 1997. 114.

⁶³ Benkő 1992. 162, 76. tábla 7, 9.

⁶⁴ Csíkszentmárton r.k. templom, harang, 1495; Csíkszenttamás r.k. templom, harang, 1495 (Orbán II. 44. és 88–89.); a közelmúltban Székelykeresztúr belterületén egy Nürnberg címerével díszített, áttört bronzcsengő került elő, XV. század végi, XVI. századi leletekkel együtt (közöletlen).

Benkő Loránd

A székely nemzetségnevek történetéhez

I.

Elöljáróban tessék megengedni néhány szubjektív megjegyzést, amely talán nem érdektelen kor-, illetőleg tudománytörténeti szempontból sem. A negyvenes évek közepén, kezdő kutató koromban jegyeztem el magam egy tudományággal, a névtannal és egy kutatási területtel, a székelység régi történetének bűvárlatával. Mindehhez még Szabó T. Attilától kapott ösztönzés eredményeként megírt bölcsészdoktori értekezésem⁶⁵ témája vezérelt el. Lelkesedésem oda vezetett, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1947. október 14-i ülésén *Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez* címmel előadtam egy dolgozatot, amelyet számomra óriási és nem várt megtiszteltetésként közlésre elkért a Századok akkori szerkesztője, Berlász Jenő. Mekkora volt az örömöm, amikor nemsokára korrektúrában láttam közleményemet, s mekkora volt a bánatom, amikor kevés idő múltán meg az jött hírül, hogy a készülő szám egész anyagát korszerűtlensége, sőt ártalmassága miatt felsőbb utasításra szétdobták, belőle semmi meg nem jelenhet.⁶⁶ Az idők változása aztán meghozta a kötetnek és szerzői gárdájának a jóvátételt, már majdnem egy évtizede megjelent a „kegyeleti” szám s benne az én tanulmányom is.⁶⁷

Eme fél évszázadra visszatekintő történet furcsa évfordulója úgy függ közelebből is össze itt közreadott mondanivalóm tartalmával, hogy akkor, a székelység történetére vonatkozó első átfogóbb írásom során fogant meg bennem a meggyőződés: a székely nemzetségi szervezetnek és – ami szakmámba szorosabban belevág – a hozzá kapcsolódó névanyagnak a témaköre a székelység korai történetének egyik kulcskérdése. Hogy ebbéli meggyőződésemet konkrét kutatás, még kevésbé kézzelfogható eredmények nem követték, legfeljebb itt-ott odavetett, szórványos utalásokat tettem ez ügyben, annak megokolása most nem tartozik ide, bár nyilván nem hiányozhatna belőle az imént említett epizód hatása sem. Elég az hozzá, hogy a témára vonatkozó anyagot azért – szinte a magam kedvtelésére és nosztalgiából – jó ideje gyűjtögetem, s most végre olyan stádiumba tudtam keríteni, hogy belőle talán valami érdemibb mondanivaló is kikerekedhessen. Az anyag azonban oly nagyra gyűlt, és a nevek problematikája oly szerteágazóvá vált, hogy nagy kérdés, lesz-e még erőm, időm szintézisbe foglalni. Egy azonban nem kérdéses: nem múlathatom el azt a jubileumi alkalmat, hogy a régi székelység jeles kutatója, Imreh István kedves barátom életének e nevezetes évfordulóján őt éppen e téma egy kis szeletével ne köszöntsem. Voltaképpen most csak arra készültem, hogy a nevek sokaságából egyet kiválasztva, annak vizsgálatáról jelen ismereteim alapján, ha rövid foglatban is, de számot adjak. Ez a név az *Ecken* ágnév, melyet nem is egészen véletlenül szemeltem ki, tudniillik e név a székely nemzetségnevek egy tetemes számú csoportjának mintegy a prototípusát képviseli. De bár minden nemzetségnévnek, így az *Ecken*-nek is megvan a külön, csak rá jellemző problematikája, egyetlen név sem szakítható ki úgy a téma

---

⁶⁵ *A Nyárádmente földrajzinevei*. Bp 1948; II. Debrecen 1950.

⁶⁶ A történetet I. részletesebben Berlász Jenő: *A Századok 1948. évi eredeti kötetéről...* = Sz 1989. 238–40.

⁶⁷ Az egykori előadással azonos címmel: Sz 1989. 343–58.

egészből, hogy ez utóbbiról szó se essék. Így rá kellett jönnöm, hogy az *Ecken* ügye sem állhat itt magában: akármilyen sűrítettséggel is, de be kell ágyazódnia néhány alapozó megjegyzésbe, mely egyúttal a problematika egészére vonatkozó nézetemből is tükrözhet valamit.

Elöljáróban meg kell még jegyezni, hogy a régi székely nemzetségnevek nyelvészeti elemzésével eleddig egyedül Németh Gyula foglalkozott részletesebben, jó hat évtizeddel ezelőtti tanulmányában.⁶⁸ Cikkére egy fontos részletkérdést érintően alább még visszatérek, itt csak két rövid megjegyzésre szorítok. Németh elvülhetetlen tudománytörténeti érdeme, hogy az ő munkásságának idejére a székely kérdésnek már keresztül-kasul lerágott, agyonromantikázott szakirodalmában először vette észre a nemzetségnevek nyelvészeti-névtani vizsgálatának a székely eredetkérdés szempontjából különleges jelentőségét. Mint a továbbiakból kitűnhet, témánk látszólagos egyezése ellenére a problematika lényegében eredményeink mégis alig-alig fedik egymást. Németh ugyanis a nemzetségneveknek jórészt csak az ő idejében ismert anyagára szorítkozhatott, továbbá – az akkori névtani szakirodalom szokásának megfelelően – szinte kizárólag a nevek etimonját tárgyalta.

II.

1. Először valamit a filológiai háttérrel. A régi székely nemzetségneveket – mint köztudott – kétféle forrásanyagból ismerjük: egyfelől Marosszékre vonatkozó összefoglaló jegyzékekből, melyekben a 6 nemnek és ezek egyenként 4–4, összesen 24 ágának név szerinti felsorolását kapjuk, a főhadnagyi és a főbírói tisztségeknek 24 éven keresztüli, évenként szabályosan ismétlődő elosztásával; másfelől oklevelekben elszórt említésekben, nagyobbrészt marosszéki, de többször más székbeli előfordulásaikkal. Sajnos, különösen az előbbi csoport névanyagával kapcsolatban a kisebb-nagyobb filológiai problémák egész sorával kell megküzdeni. Az még csak pusztá adathiánynak minősül, hogy a nyilvánvalóan korábbi időkből származó nemzetségi névanyag viszonylag kései adatokban áll rendelkezésünkre. Így az első forrástípus jegyzékei közül egy 1557-ből való, igaz, hogy 1491-től kezdődő felsorolással;⁶⁹ két másik (vagy egy másik két változattal) szintén 24 évre tagolt, de „belső” évjelölés nélküli jegyzék az előbbivel azonos tartalmú felsorolással 1548-ból⁷⁰, illetőleg kelet nélkül a XVI. század első feléből.⁷¹ A másik forrástípus szórványosan a XV. század második feléből, nagyobb számban a XVI. századból való. A tényleges filológiai baj ott kezdődik, hogy a neveket hiánytalanul tartalmazó jegyzékek anyaga ma csak a *Székely Oklevéltárban* közltekben és egyéb, késői, XVIII–XIX. századi másolatokból ismerhető meg (magam az oklevéltáriakkal együtt 8 változatukról tudok), mindezekben pedig, ha különböző mértékben vagy jelleggel is, de szinte hemzsegnak a gyakran egymásnak is ellentmondó másolási hibák, az egykori filológia nem valami nagy dicsőségére. Járul pedig mindehhez az, hogy a jegyzékek eredeti példányai nem lelhetők föl. És e nehézségeket az okleveles anyag is csak bizonyos mértékben oldja, nemcsak a *Székely Oklevéltár* főként korábbi köteteinek közlés-módbeli pontatlanságai és hiányosságai miatt, hanem azért is, mert az itteni ad hoc, szeszélyes felbukkanások hézagai nem adnak elegendő eligazítást a jegyzékek minden nevének filológiai

---

⁶⁸ *A székelység eredetének kérdése*. Sz 1935. 129–56.

⁶⁹ SzOkI II. 139–43.

⁷⁰ Uo. II. 78–9 és némileg javítottan uo. V. 66–8.

⁷¹ Uo. II. 80–1.

helyretételére; sőt esetenként azokhoz viszonyított, különben értékes többletek újabb problémákat is fölvetnek.

A rendelkezésre álló forrásanyag eme hiányai, bizonytalanságai jó pár kérdésben, így például a XVI. századi jegyzékek, illetőleg másolataik egymással való összefüggéseit, a nem- és ágszervezeteknek és a hozzájuk kapcsolódó tematikára is kiható neveknek a hierarchikus viszonyait, a nemzetségnevek nyelvföldrajzi sajátosságait, egyes nevek alakját stb. illetően nem kevésbé terhelik az egészében persze szintén nagyon becses nemzetségnévi „törzsanyag” megítélhetőségét. Mindennek ellenére azonban sokszorosan bizonyíthatóan igaz az, hogy az említett forrásokból felmerülő régi székely nemzetségnévi anyag legnagyobb része mint nyelv- és névtörténeti tényanyag abszolút hitelességű, történeti valóságában kételkedni nem lehet, így tudományos vizsgálatra teljes mértékben alkalmas és érdemes. A vizsgálatunkba még bevonható egykori székely családnévanyaggal a sok megbízható, új közlés jóvoltából⁷² meg amúgy sincs különösebb gond. És a más jellegű, összehasonlító szerepű filológiai bűvárlatokat kívánó ómagyar névanyagra is jórészt kiváló források állanak rendelkezésre.

2. Magának a régi székely nemzetségi szervezetnek a meglétére valamivel korábbi adatot ismerünk, mint amit a XV. század végétől konkrétan, filológiailag feltárható rendszere és névanyaga mutat. Ez az adat 1427-ből, Kézdiszékből való: „ad quinque genealogias seu generationes vestras inter vos diuidendo”⁷³. Persze sem a szervezet, sem nevei keletkezésének nem ez a terminus ante quem-je, hanem azt jóval előbb kell keresni. A kutatók általában egyetértenek abban, hogy a székelység nemzetségi szervezete korábbi keletkezésű, mint a körülbelül a mai Székelyföldre lokalizálható régi területi szervezete.⁷⁴ A székelyek területi szervezete kialakulásának és elnevezésének első nyomai: lokálisan még kétes adata: 1252: „terra Syculorum de Sebus”; biztos adata: 1270–1272: „uniuersitati Siculorum de Telegd”; a székszervezeté: 1366: „a Siculis nostris Sedis Sebus”.⁷⁵ Ha pedig a nemzetségi szervezet régebbi a területinél, akkor ez értelemszerűen azt jelenti, hogy régebbi a székelység mai hazájában való megtelepülésénél, melynek a kezdete nézetem szerint a XII. század végére, a XIII. század elejére tehető.⁷⁶

Annak ellenére, hogy a székely nemzetségi szervezet teljessége csak Marosszékre vonatkozóan ismeretes, a nemzetségi hovatartozás tényeiről számos szórványadat tanúskodik más székekből is, nem is szólva a nemzetségnevekkel azonos régi székely családnéveknek az

---

⁷² L. SzOklÚs.

⁷³ SzOkl I. 122–123.

⁷⁴ Az ide vágó kérdésekkel vö. pl. Hóman Bálint: *A székelység eredete*. = Magyar Nyelv 1927. 96–7. – Györffy György: *A székelyek eredete és településük története*. In: *Erdély és népei*. Bp 1941. 50–1. (A továbbiakban: Györffy: *Erdély és népei*.) – Uő: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp 1959. 72. (A továbbiakban: Györffy: *Tanulmányok*.) – Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században*. In: *Székely felkelés 1595–1596*. Buk 1979. 19. – Egyed Ákos: *A székely hadrendszer és katonai társadalom a XVI. századig*. Uo. 47. – Bodor György: *A székely nemzetségi szervezet*. TSzle 1983. 2. sz. 283–84. – Balás Gábor: *A székelyek nyomában*. Bp 1984. 105. – Bóna István: *A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből*. = Korunk 1991. 1529–1536. – Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről*. Bp 1996. 75–76. – Benkő Elek: *A székelyek betelepülése Erdélybe*. In: *Történelmünk a Duna-medencében*. Kv–Temesvár 1998. 50–65. (A továbbiakban: *Történelmünk*.)

⁷⁵ SzOkl I. 5; III. 3; I. 70.

⁷⁶ L. még a 11. jegyzethez: Benkő Loránd: Sz 1989. 350–52. – Uő: *Adalékok a székelység korai történetéhez*. = Új Erdélyi Múzeum 1990. 122.

egykori Székelyföldet átszövő tömegéről (erről l. alább is). Ez a körülmény jelzi, hogy a nemzetségi szervezet – ha részben a marosszékitől eltérő megnevezésekkel is – akkor már feltehetően minden székben jelen volt, amikor az egyes székely népcsoportok területeiket megszállták, megszervezték és különállásukat elnevezésileg (*Telegdiszék, Sepsiszék* stb.) is tudatosították. Fordított időrendben nehezen volna elképzelhető az annyira kötött rendszerű, szabályosságú nemzetségi szervezet rátelepedése a székekre. De a nemzetségnevekkel azonos korai székely névanyag területi tanúságtétele ugyancsak oda mutat, mégpedig teljes konkrétsággal, hogy a nemzetségi szervezet egységei a megtelepedést közvetlenebbül követő időkben már bőven ott vannak a Székelyföld különböző részein. Így a székely nemzetségneveknek mintegy felét (*Ábrán, Adorján, Besenyő, Bod, Boroszló, Gyaros, Jenő, Karácson, Megyes, Náznán, Seprőd, Szovát, Telegd, Udvor, Vácmán, Vaja*) megőrizték a különböző székek területén található helységnevek, mégpedig általában a kései Árpád-korra jellemző helynévtípusokban és viszonylag korai adatolhatóságukkal (l. pl. az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzéket). Továbbá e nemzetségnevek közül több ott van már az egyelemű magyar személynévadási típus korai székely adataiban, pl.: 1264: *Meggyes*, 1293: *Naznano*, 1307: *Vduor* stb.⁷⁷

Amennyire nem lehet vitás a székely nemzetségneveknek a székelység mai hazájában való megtelepedése előtről származó volta, annyira eltérők a kutatók nézetei a székely nemzetségi szervezet megalakulásának idejéről, ami egyúttal nagy vonalakban magának a székelységnek a kialakulási idejét, még tágabban a „származását” jelenti. Egyesek szerették ezt az időt visszavinni igen koránra, a honfoglalás előttre, az intenzív török–magyar kapcsolatok idejére.⁷⁸ Mások, bár közülük többen legalábbis konkrétan a székely eredetkérdés vonatkozásában is vonzódtak a gyökerek honfoglalás-előttiségehez és a török nyelvűség (avar, kabar stb.) problematikájához, már árnyaltabban szemlélték e kérdést, s hajlandók voltak a szervezet kialakításába az Árpádok, sőt a királyság szerepét is belekombinálni, és kifejezetten a nemzetségi tagolódás „szabályos” jellegét is inkább mesterséges képződménynek, mintsem organikus fejlődésnek fölfogni.⁷⁹

A székely eredetkérdésnek, amelyről annak idején egy beszélgetés keretében vázoltam nézetemet,⁸⁰ most csak egy vonatkozásához: a nemzetségi szervezet és nevei kronológiájához fűznék egy megjegyzést. Hogy ezt a szervezetét a székelység nem hozhatta nagyon koránról, teszem azt a honfoglalás előtti időkből, különösen pedig nem idegen (török) nyelvi etnikum irányából, annak megint maga a nemzetségi névanyag az ékes bizonyítéka. Németh Gyula, aki – mint említettem – a székelység nemzetségnevei történeti tanúságtételének rendkívüli becsét felismerve, e névanyagot a nevek származásának oldaláról tüzetes vizsgálat alá vette,⁸¹ e nagyszámú név között egyetlen, török eredetűnek még csak gyaníthatót sem talált. Pedig ha valaki, akkor ő értett a török névtanhoz, sőt egyébként Árpád-kori névanyagunkban még ott is

---

⁷⁷ SzOkl IV. 1, VIII. 5, III. 6.

⁷⁸ Vö. pl. a 10. jegyzetből: Hóman: *i. h.* 97. – Jakó: *i. h.* 19. – Bodor: *i. h.* 287–88. – Balás: *i. m.* 100 kk. stb.

⁷⁹ Vö. pl. Mályusz Elemér: *A középkori magyar nemzetiségi politika.* = Sz 1939. 292–93. – Uő: *A székelység eredetéről.* In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára.* Bp 1942. 260–62. (A továbbiakban: Mályusz: *MelichEml.*) – Györffy: *Erdély és népei.* 50–1, 62. – Uő: *Tanulmányok.* 74. – Bodor: *i. h.* 295. – Bóna: *i. h.* 1530, 1534. – Benkő Elek: *Történelmünk.* 61–2. – Kristó: *i. m.* 75–7.

⁸⁰ Új Erdélyi Múzeum 109. kk.

⁸¹ Sz 1935. 129–56.

tömegesen igyekezett ilyeneket kimutatni,⁸² ahol a névtan mai szintjén ezt már jóval kevésbé tennénk. A további kutatások szempontjából nagy kár, hogy sokat mondó – és a kalandokba bocsátkozást elkerülő tudós erényeit is szépen tanúsító – tanulmányának ebbéli eredményeit, melyeket egyébként Mályusz Elemér is nyomatékka és egyetértően hangsúlyozott,⁸³ azóta a kutatók egy része egyszerűen figyelmen kívül hagyja. Németh ebbéli érdemeiből mit sem von le, hogy magára a *székely* népnévre vonatkozó, ma már elfogadhatatlan török etimonjára támaszkodva végkövetkeztetéseiben önmagával is ellentétbe került.

A székelység nemzetségneveinek keletkezési korát illetően mindebből az a fontos témánk szempontjából, hogy ezeknek ha nem is az egésze, hiszen későbbi keletkezésűek is akadnak közöttük, de a zöme nagy valószínűséggel a korai Árpád-korra tehető.

3. A székelyek történetének tanulmányozói lényegében azonos véleményen vannak abban, hogy a székelység kezdetektől hadi szervezetű népség volt vagy ilyenként állt össze, s nemzetségi szervezete is ehhez a hadi szervezethez illeszkedve vérségi-családi kötelékek alapján jött létre. Hadi szervezeti jellegét ide utaló adatok és helynévi tanúságok szerint a századokba és tizedekbe osztódás jellemezte, s e felépítettségét hosszú időn keresztül tartotta. A hadi szervezet nemzetségi kötöttségeinek maradványai még a XVI. századi emlékekben is ott tükröződnek a főhadnagyi tisztség örökléses rendszerű betöltésében, illetőleg nemzetségi, ágazati és családi lebontásában.⁸⁴

Valószínű, hogy a székely nemzetségi szervezetben korai időktől kezdve hagyományozottan a *nem/genus*, *generatio* volt az alapegység, az *ág/linea*, *arbor* pedig az alegység, s a családok közvetlenül az utóbbi alá tartoztak. Fontos megjegyezni, hogy a *genus*nak a nemzetség fő egységeire vonatkozó értelme nem tévesztendő össze a székelység más, társadalmi vonatkozású *genus* fogalmával (l. még alább is). Az már sajnos jórészt homályos, hogy mind szervezeti, mind névadási szempontból hogyan függött össze a *genus* és a *linea* terminusok tartalma (belső rangsor, függőség, kialakulási menet stb.) a részletekben. Többek között a szervezeti és névi viszonyok és értékek eme bizonytalanságai miatt használok magam is a nem-nevek és az ág-nevek együttes jelölésére a *nemzetségnév* terminust (természetesen különbségeik szükség szerinti jelzésével), következésképpen ezért veszem névtani szempontból egyaránt fontosnak és egyforma súllyal vizsgálandónak a két nemzetségi szint elnevezéseit.

A hadi-nemzetségi szervezetet szötte át fokozatosan a székelység társadalmi, vagyoni, birtokjogi, öröklési rendszere és annak tagolódása. A forrásbeli hiányosságok nagyobbak annál, hogysem a fejlődés részletei mindenben világossá tehetők volnának. Nem állapítható meg például, hogy az a később állandósult hármastársadalmi tagolódás, amely a *főemberek/primores*, *nobiles* – *lőfők/primipili* – *közszelekelyek*, *szabadok*, *gyalogok* stb./*pedites*, *libertini*, *pixidarii* stb. terminusokban rögzült, mikor keletkezett és gyökereiben hogyan illeszkedett a nemzetségi szervezethez. Az bizonyos, hogy az 1339: „Comes trium generum Siculorum” adat⁸⁵ *genusa* erre a társadalmi-rendi tagolódásra utal, nem pedig a nemzetségre.

---

⁸² L. pl. *A honfoglaló magyarság kialakulása*.¹ Bp 1930, ² Bp 1991; l. továbbá igen sok ide vágó cikkét a Magyar Nyelvben, a Körösi Csoma-Archívumban és egyebütt.

⁸³ Sz 1939. 262.

⁸⁴ Vö. pl. Györffy: *Erdély és népei*. 40–1. – Mályusz: Sz 1939. 272. – Uő: *MelichEml.* 262. – Bodor: *i. h.* 287, 293. – Jakó: *i. h.* 23. – Egyed: *i. h.* 49. – Bóna: *i. h.* 1535. – Kristó: *i. m.* 68. kk.

⁸⁵ SzOkI I. 48.

Mint ahogy természetesen az 1326: „de *genere Siculorum*”⁸⁶ *genusa* sem vonatkozik sem a nemzetségre, sem közvetlenül a rendiségre, hanem a székely „nemzet” egységét jelöli.

Annyi mindenesetre feltehető, hogy az összefoglaló *nemmel* jelzett vezető réteg mellett – egyes egységei szilárd kialakultságának és huzamos életének bizonyossága szerint – az *ágnak* nevezett szervezeti szintnek is nagy lehetett a szervezeti súlya. Az ág szintjéhez a székelység fokozatosan kialakuló társadalmi-vagyoni tagolódásában elsősorban a lófői/primipilusi réteg kapcsolódott. Az ág ebbéli szerepét jelezheti a még a XVI. században is élő, kimondottan nemzetségi keretekre, hovatartozásra mutató *ág népe* kifejezés.⁸⁷ A nemzetségi keretekbe tartozó vagy oda bekerült családok tagjai között egyre több lehetett a katonai szolgálatra kötelezett közszékely státusúak száma is. A nemzetségi és a társadalmi-vagyoni keretek összefonódását jól mutatja az a fontos tény is, hogy legalábbis a XVI. századra, de feltehetően már bizonyos korábbi időre visszamenően is az ágak főhadnagyi és főbírói tisztségviselő joga már inkább vagyoni alapú volt, a lófőség/primipilatus birtoklási joga az ághoz tartozás kellékévé lett. Ilyenformán egyes családok, illetőleg személyek birtokjogi alapon ági részesedéssel kerülhettek nemzetségi tisztségviselők sorába.⁸⁸

4. Bár a régi Székelyföld belső népmozgalmaiban is magától értetődően számolnunk kell személyek és családok faluk közti, sőt székek közti költözködésével (főként dél → észak irányban), semmi okunk nincs feltenni, hogy az egyes székek lakosságcsereje akár nagyobb időtávlatokban is alapjaiban megzavarhatta volna a székelység általános települési folytonosságát, a nemzedékek egymást helyben váltó és neveket helyben hagyományozó területi kötődését. A székely személynévanyagnak ez a lokális jellege és egyúttal nyelvföldrajzi szempontú értéke a nemzetségnevekkel azonos személynévek esetében alkalmasint még erősebben érvényesült, tekintve a nemzetségekhez tartozó vagyonosabb rétegek ab ovo erősebb helyi kapcsolódását.

Mint már szó volt róla, a székelységnek már mai hazájában megtelepedése idején bőven voltak olyan személynévei, amelyek egy az egyben azonosak voltak a székely nemzetségnevekkel, és amelyeknek a területi helyzete a nemzetségneveknek Marosszéken jóval túlmutató voltával székek közti megoszlást, szóródást jelez. A későbből, a XVI. század óta egyre nagyobb bőségben ismeretes székely családnévanyag ugyanezt a képet tárja elénk: a székely nemzetségnevek családnévi minőségükben ott vannak az egyes székek személynévanyagában. Az egyelemű személynévekből kifejlődött családnevek ismert viszonya és mindkét névtípus ugyanolyan nyelvföldrajzi helyzete a nemzetségnevekkel azonos nevek esetében nagyon világosan, teljes névtani harmóniában mutatja a székelység régi nemzetségneveinek vagy legalábbis ezek jelentős részének az egyes székekhez nemzedékeken át tartós kapcsolatát, illetőleg a különböző székekben már korai jelenlétét.

Az más kérdés, hogy egyfelől a nemzetségneveknek, másfelől a családnevek előzményeként élő egyelemű személynéveknek a viszonyát az elsődlegesség szempontjából nem lehet mindig megállapítani. Személynévből nemzetségnevek és fordítva: nemzetségnévből személynévek ugyanúgy lettek, lehettek a székelységnél is, mint a magyarság többi részlegénél. Az efféle kronológiai viszonyt csak tüzetes családtörténeti vizsgálat dönthetné el a neveknél egyenként,

---

⁸⁶ SzOkl III. 10.

⁸⁷ 1569–1571: „az Aag nepe” (SzOkl II. 278).

⁸⁸ A kapcsolódó kérdésekre vö. pl. Györffy: *Erdély és népei*. 44–5, 73–8. – Uő: *Tanulmányok*. 71–6. – Jakó: *i. h.* 19. kk. – Egyed: *i. h.* 47–8. – Bodor: *i. h.* 288–90, 294–96, 301. – Imreh István: *Székelyek a múltó időben*. Bp 1987. 5. kk. – Bodor: *i. m.* 288–90, 294–96, 301. – Bóna: *i. h.* 1335. – Kristó: *i. h.* 75–7.

amit viszont a székelység korai történetének nagy adathiánya jórészt nem tesz lehetővé. Ugyanígy többnyire felderíthetetlen a névöröklésnek és vele párhuzamosan a vagyoni-jogi öröklődésnek, általában a névadási indítékoknak a keresztül-kasul házasodás, a leszármazási szálak sokfélesége, a birtokcserék, birtokvásárlások, a családok és személyek rendiségének változása, a társadalmi lecsúszás, a szolgáló viszony stb. révén az idők folyamán összekuszálódott menete. Sokféle ok magyarázhatja tehát, hogy a XVI–XVII. századi székely összeírásokban, lustrákban nemzetségnevekkel egyező családneveken nemcsak a három rendbe tartozó személyek szerepelnek, hanem felbukkannak jobbágyok, zsellérek, szolgák is. A nemzetségek és a kereteikbe tartozó családok bonyolult névviszonyait jellemzi, hogy például a marosszéki jegyzékekben a nemek és az ágak jogán tisztségviselő személyek egyike sem visel nemzetségnevét azonos családnevet.

Mindazonáltal aligha lehet kétséges: azoknak a székely személyneveknek, amelyek akár egyelemű névként, akár már rendszeresen öröklött családnévként székely nemzetségnevekkel azonosak, a régi székely nem- és ágnevekhez és ezáltal a székely nemzetségi szervezethez kapcsolódása teljesen bizonyos, még ha az összekötő szálakat sem időbeli viszonylatukban, sem jellegükben nem is tudjuk részleteikben mindig jól megragadni. Következésképpen a régi székely nemzetségnevek vizsgálatában ez a személynévanyag nemcsak hogy nem mellőzhető, hanem sokféle rendű tanulságával egyenesen nélkülözhetetlen.

5. A székely nemzetségek, illetőleg nemzetségnevek kialakulásának ideje és körülményei, e nevek nagy hányadának magyar etimonja, valamint a székely nemzetségneveknek az Árpád-kori magyar névanyagban: nemzetség-, személy- és helynevekben túlnyomórészt bőségesen meglevő párhuzamai eleve is sejtetik, hogy a szóban levő neveket a Kárpátok délkeleti karéjába betelepülő székelység a Kárpát-medence honfoglalás utáni más magyar nyelvterületeiről hozta. Hogy közelebbről meghatározhatóan honnan hozhatta, arra elvi lehetőségként nyilvánvalóan a kora középkori székelységnek a mai Székelyföldön kívüli telephelyei szolgálhatnak vizsgálati kiindulásul, illetőleg munkamódszerbeli eligazításul. Ma már jól ismeretes, hogy mind konkrét utalások, mind közvetett kritériumok alapján bizonyíthatóan a korai Árpád-kori magyar nyelvterületnek főként a peremvidékein kisebb-nagyobb székely csoportok éltek, melyeknek léte részben már a keleti székely betelepülés előtti időre kronologizálható. A legfontosabb góccok: a Kis-Kárpátok (a régi Pozsony megye) vidéke; a régi Moson és Sopron megye; a Kerka völgye és az Őrség–Őrvidék; a Valkói–baranyai–tolnai székelység; a Bega–Temes környéke; a későbbi Szászföld/Királyföld; Bihar várának és Telegdnek a környéke; a szabolcsi-beregi székelység; a Hernád–Sajó középső folyásának vidéke.

A korábbi szakirodalomban sok elszórt utalást találhatunk a székely nemzetségneveknek a Kárpát-medence más tájai felé mutató összefüggéseire. Ezek azonban, noha érzékeltetik az ügy lényegét, jórészt csak pusztán alaki egyezések említésére szorítkoznak, jobbra megfelelő filológiai és névélettani háttér megrajzolása nélkül. E tekintetben Németh Gyula említett tanulmánya sem ad semmi lényeges eligazítást, még a keleti székelységre nézve is viszonylag szűk ismeretanyaga, valamint pusztán etimológiai magyarázatokra szorítkozó tárgyalásmódja miatt. Ma már az etimológia legfeljebb egyik, nem is a legfontosabb eleme a vizsgálatnak, a kérdéskör jóval komplexebb közelítést igényel, a történeti nyelvföldrajznak és benne főként a történeti névtannak a szemléletét és módszerbeli eljárásait követelve meg. Bár a székely nemzetségi rendszer az elnevezések tekintetében is szervesen összefüggő egységet alkot, és ezért a névtan oldaláról a maga teljességében, belső kapcsolataiban is föltétlenül vizsgálendő, az egyes elnevezések problematikája annyi külön-külön is sajátos, csak rá jellemző kérdést vet föl, hogy minden egyes nemzetségnév külön tüzetes tárgyalásra is igényt tart. Sőt az egyes nevek vizsgálata akár mikrofilológiai mélységű elemzéseket is

szükségessé tehet, mind a Székelyföld régi családnévanyagának a bevonásával, mind a Kárpát-medence más, régi székelység jelenlétére gyanús területeinek nemzetségnév-, személynév- és helynévanyagának a számbavételével. Az a feladatunk, hogy ezt a vizsgálatot minden egyes nemzetségnévre külön-külön is elvégezzük.

III.

1. Az *Ecken* nevű ág az *Örlec* nevű nem ága.

Mint ágnév csak a Marosszékre vonatkozó jegyzékekben fordul elő. Minden írásváltozatát csak egyszer közlöm, az adat előtt a másolati forrásoknak az eredeti jegyzékekre utaló évszámával, az adatok után csupán a másolatok általam egybeállított sorszámával.⁸⁹ 1499/1557: *eczken* (1, 2), *Eczken* (3, 6, 8.); 1548: *Echken* (4), *Ethken* (6), *Etzken* (5). Az írásváltozatok egykori kiejtése *Ecken*, pontosabban nagy valószínűséggel *Eckën*; az 1548: *Ethken* adat nyilvánvalóan hibás olvasat lejegyzése.

Mint családnév bőséges adattal áll rendelkezésünkre, mégpedig két székből. Az adatokat székek és bennük helységek közti bontással közlöm. Minden helységből csak egy alakváltozatot adok, az adat előtt évszámmal, az adat után a *Székely Oklevéltár* új sorozata IV. kötetének lapszámával (egy-egy helységben egy alakváltozat természetesen több személyt, illetőleg családot is takarhat).⁹⁰ Kézdiszék: Alsócernáton: 1602: *Eczjken* (47), 1614: *Eczken* (427); Albis: 1602: *Eczjken* (46), *Veczjken* (47, vö. 1602: *Vicziken*: SzOkl V, 79 is), 1614: *Eczken* (426), 1619: *Eczke* (595); Szászfalu: 1602: *Eczjken* (54), 1619: *Eczken* (620); Nyújtód: 1614: *Eczken* (451). – Orbaiszék: Páva: 1602: *Eczike* (59, vö. 1602: *Eczike*: SzOkl V, 196 is), 1604: *Ecken* (186), 1614: *Eczken* (474); Gelence: 1602: *Ecziken* (60), 1614: *Eczken* (466); Imecsfalva: 1602: *Eczjken* (61), 1614: *Eczken* (466); – általában a székből: 1604: *Ecken* (186). E családnév-adatokban a *czí*, *czj* kapcsolatok az összeírások jelölési rendszerében *c* hangértékűek, az *i*, *j*-nek biztosan nincs hangértéke. Ennek megfelelően az adatok olvasati (kiejtési) változatai: *Eckën*, *Eckëny*, *Veckën* és *Ecke*. A nemzetségnévi alakhoz képest csupán egyszerű, szabályos variációk, azzal a nagyon figyelemre méltó különbséggel, hogy itt a *v* kezdetű változat is feltűnik, ami semmiképpen nem íráshiba. E változatban nincs semmi rendkívüli: nemcsak teljesen szabályos megfelelés, hanem egyúttal a változatok közül hangtörténetileg mindenképpen elsődleges; vö. HB.: *Wimagguc* > *imád*; szláv *visák* > m. *iszák* 'tarisznnya'; 1233: *Wigman* (Györffy III, 423, Komárom m.) > ma *Igmánd*; 1219: *Withubu* (Györffy III, 316, R. Keve m.) > ma *Ittebe* stb. Az *Ecke* változat biztosan másodlagos, alkalmasint népetimológiás, kicsinyítő képzősnek érzett végződéssel.

⁸⁹ 1. = Szabó Károly közlése a gr. Rhédey család levéltárából: SzOkl II.139–43 (1491–1515/1557). – 2. = Gr. Lázár Miklós közlése Szabó Károly másolata alapján. = Sz 1868. 678–80 (1491–1515/1557). – 3. = Aranka György másolata a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárából: faximile (1491–1515/1557). – 4. = Szabó Károly közlése. Engel Keresztély János másolata alapján: SzOkl II. 78–9 (1548). – 5. = Szádeczky Lajos közlése Csiki István másolata alapján a Kollár-kódexből: SzOkl V. 66–8 (1548). – 6. = Aranka György másolata, vö. 3.: faximile (1548). – 7. = Szabó Károly közlése Kovachich Mártonnak a Kollár-kódexből vett közlése alapján: SzOkl II. 80–1 (XVI. század első fele). – 8. = Aranka György másolata Kovachich Márton hozzá küldött irata alapján, vö. 3.: faximile (XVI. század első fele). Több másolaton belül nem egyféle írásváltozat szerepel; az 1557-ből való jegyzék másolataiban 24 évszám fordul elő, ezekből az első évszám adatát tüntetem fel.

⁹⁰ Ha a SzOklÚs IV. kötetén kívül más helyekről adatolok, ott teljesebb forrásjelzést alkalmazok a (rég) Székely Oklevéltár SzOkl, az Székely Oklevéltár új sorozata más kötetének SzOklÚs jelzésével. Más oklevéltárak szokásos rövidítéseit használom.

Abban semmi kétség nem lehet, hogy a nemzetségnév és a családnév azonos név, mely a székelységben alaki főtípusában *Veckën* > *Eckën* változáson ment át.

A különlegesebb jelenség inkább a név jelentkezésének nyelvföldrajzi viszonyaiban, illetőleg e viszony korábbi háttérében mutatkozik. Egyfelől a marosszéki nemzetségnévi szerep, valamint a kézdi- és orbaiszéki családnevek tömegessége és e székeken belüli területi szóródása másodlagos átköltözést nem takarhat. A jelenség mégsem rendkívüli, ilyenféle tünetekkel a többi nemzetségnév régi székelyföldi helyzetében is találkozhatunk. Más dolog a jelenség magyarázata. Ebben mindenképpen számolnunk kell azzal, hogy a székel nemzetségnevek feltehetően évszázadokon át tartó életére nézve a ma rendelkezésre álló adatok mind nemzetségnévi, mind személynévi viszonylatban csak aránylag kései relictumok, melyek ugyan visszamutatnak korábbi állapotokra, de az adathiány miatt ezeket a részletekben nem állítják elénk. Következésképpen a *Veckën* > *Eckën*-re nézve is megengedhető olyan következtetés, hogy e név egykor mint nemzetségnév a többi székelben is honos lehetett, csak nem maradt már ott nyoma; de megengedhető olyan következtetés is, hogy e név a relictumokat nem mutató székelben nem is volt meg, illetőleg magában a nemzetségi rendszerben ott más ág és neve állt a helyén, amit a csak Marosszékre vonatkozó jegyzékekben hiányzó volta miatt székel nemzetségnévként ma már nem is ismerhetünk föl. A marosszéki jegyzékekből hiányzó nemzetségnevekre különben van is néhány konkrét adatunk, példánk is (*Udvor*, *Besenyő*, *Koromsza* stb.). A lényeg azonban a dologban elsősorban az, hogy a *Veckën* > *Eckën* valóságértéke a korai székelységre nézve szilárd, a jegyzékekben megjelölt nemzetségnévi (ágnévi) voltát pedig a hozzá kapcsolódó családnevek csak megerősítik, nem utolsósorban régisége tekintetében is, alaki viszonylatban is.

2. A következő kérdés már „csak” az: honnan vette, hozta a székelység e nevet mai hazájába? Belső székel viszonylatban tudniillik a korábban általánosságban mondottakon túl már csak helynévi háttérének hiányában is aligha fejleszthette ki.

Németh Gyulának egyik, egyébként ilyen viszonylatban ritka megjegyzése utalt már arra, hogy Pais Dezső felhívta a figyelmét a Zala megyei *Vöckönd* helységnévre, amely Pais szerint az ágnévvel azonos.⁹¹ Németh ehhez semmi megjegyzést nem fűzött; ezt – mint a következőkből látni fogjuk – lokális szempontból megokoltan tette, a névélettan terén azonban kár, hogy nem nyomozta tovább.

Abból kell kiindulnunk, hogy az Árpád-korban volt *Veszekën* > *Veszkën* nevű nemzetség: 1264: „Sykud de genere *Wezeken*”, 1265 k.: „nobiles de *Vezeken*”, „Salomonis de *Vezeken* generationis”,⁹² 1345: „nobiles de generacione *Vezeken*”, 1346: „de genere *Wezeken*”⁹³ stb. Ez Sopron megye egyik legnagyobb nemzetsége, sőt a megyében valószínűleg ösfoglaló volt; nagy kiterjedésű birtokai is itt voltak, főként Kapuvár környékén, de a megyében másutt is, Cirákon, Családon, Dénesfalván, Hövejen, Peresznyén, Székácson, Újkéren.⁹⁴ A nemzetség fő fészke a vele azonos nevű helység volt: három szótagos változatban pl.: 1265 k.: *Wezeken*, 1277: *Vezekeyn*, 1278: *Vezeken*, 1291: *Wezeken*, *Wezekin* stb.⁹⁵; két szótagos változatban pl.:

⁹¹ Sz 1935. 149.

⁹² *Urkundenbuch des Burgenlandes*. I. 306, 322. (A továbbiakban: UrkBurg.)

⁹³ *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. Sopron 1922. I. 184, 192. (A továbbiakban: SoprOkl.)

⁹⁴ Karácsonyi János: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp 1900–1901. III. 133–81: *Veszkény* (*Wezeken*, *Wezekyn*, *Wezken*) címszó alatt a nemzetség története. – Belitzky János: *Sopron vármegye története*. Bp 1938. 399. – Vö. még: Csánki III. 603: *Veszekény* nem. – Mollay Károly: *Soproni Szemle* 1970: 354: *Veszkény* nemzetség stb.

⁹⁵ UrkBurg. I. 306, II, 97, 107, 254; SoprOkl. I. 28, 54 stb.

1278: *Vezken*, 1291: *Wezken*, 1471: *Wezken*, 1504: *Wesken* stb.⁹⁶ – mindkét változatban még sok adat. A helység ma *Veszkény*, Kapuvártól közvetlenül keletre; a mai nyelvjárási kiejtése *Veszkín*.⁹⁷ A változatokban csak a három szótagú *Veszekén*-ek lehetnek eredetiek, a *Veszkén* > *Veszkény*-ek másodlagossága szabályos.

Van még régi helységnévi adat ilyen előnévvel a nemzetség egy másik Sopron megyei birtokára is: 1404: *Wezeken-Chalad*,⁹⁸ ma *Pusztacsalád*.

Egyébként a *Veszkén* hely- és nemzetségnévvel kapcsolatban külön is érdemes figyelni éppen Kapuvárra, amely az Árpád-korban tudvalevően a nyugati magyar határvédelmi rendszer egyik központja volt.

Jó valószínűséggel ugyanez a név van meg *-d* kicsinyítő képzős vagy helynévképzős változatban a Zala megyei *Vöckönd* helységnévben. Régi adatai: 1451: *Veczkend*, 1480: *Veczkend*.⁹⁹ A *Veszkén*nek a *Vöckönd* alapneve részben szabályos megfelelője, a *k* előtti *sz* gyakori affrikálódásával; vö. szláv *brosky* > m. R. *baraszk* > *barack*, szl. *plosky* > m. R. *palaszk* > *palack*, *děszka* > N. *děcka* stb. A név első szótagi *ö*-je előre ható hasonulás lehet.

A nyilvánvalóan elsődleges Sopron megyei *Veszekén* > *Veszkén* nemzetségnévnek, az alapján keletkezett Sopron megyei *Veszekén* > *Veszkén* > *Veckény* helységnévnek, valamint a feltehetően ide tartozó Zala megyei *Vöckönd* helységnévnek alighanem német eredetű személynévi előzménye van; vö. ófelnémet *Wizikin*, *Visekin*.¹⁰⁰

A nemzetség nevének és alkalmasint magának a nemzetségnek is a német eredetét vagy legalábbis nagyon szoros német kapcsolatait még egyéb névi összefüggések is megtámogathatják. Így például a nemzetség egyik legrégebbiről ismert főemberének, továbbá az ő egyik családtagjának a neve: 1247: *Blandriz*, 1264: *Brondelez*, 1265 k.: *Brondez*, 1291: *Borendez*, *Bolondriz*,¹⁰¹ mely szintén német etimonra megy vissza; vö. ófelnémet *Blanderich*, *Brandericus*, *Brenduis*.¹⁰² Az öregebb Blandrisz egyik fiának a nevével úgyszintén ez a helyzet: 1265: *Corrado*, 1292: *Conrado*.¹⁰³ Ezeket a német családi névösszefüggéseket a földrajzi-népiségtörténeti viszonyok is nagyban alátámasztják.

Vannak viszont R. *Vezeken*, ma *Vezekény* alakú helynevek másutt is, nagyjából a magyar–szlovák nyelvhatár mentén, illetőleg szláv névszubsztrátumban: R. Pozsony megye: 1297: *Vezekeen*;¹⁰⁴ R. Nyitra megye: 1355: *Wezeken*;¹⁰⁵ R. Bars megye: 1228: *Wezekuin*¹⁰⁶ és 1240: *Vezezyn*;¹⁰⁷ Heves megye: 1234/1243: *Wesequen*¹⁰⁸ és 1279/1351: *Weseken*.¹⁰⁹ E *Vezeken* >

⁹⁶ UrkBurg. II. 123, 233. – SoprOkl. I, 54, II, 631 stb. – Vö. még Csánki III. 635.

⁹⁷ Kiss Jenő szíves közlése.

⁹⁸ SoprOkl. I. 562.

⁹⁹ Csánki III. 122, Zalaegerszegtől északkeletre.

¹⁰⁰ Förstemann, Ernst: *Altdeutsches Namenbuch*. Hildesheim 1966. 1622, 1627. Vö. még Kiss Lajos: *Földrajzi neveink etimológiai szótára*. I–II. Bp 1988. II. 777, *Vöckönd* a. (A továbbiakban: FNESz.)

¹⁰¹ SoprOkl I. 21, 28, 31, 54, 57.

¹⁰² Vö. Förstemann: *i. m.* 310, 335.

¹⁰³ SoprOkl I, 31. 60.

¹⁰⁴ FNESz II. 371. a helység mai neve Pozsonyvezekény ~ szl. *Vozokány*.

¹⁰⁵ Uo. 747: m. *Végvezekény* ~ szl. *Vozokány*.

¹⁰⁶ Györffy I. 485: m. *Nagy- és Kisvezekény* ~ szl. *Velké* és *Malé Vozokany*.

¹⁰⁷ Uo. 485: m. *Garamvezekény* ~ szl. *Vozokany nad Hronom*.

Vezekény-féle népes helységnévcsaládnak a nemzetségnévvel és a hozzá kapcsolódó dunántúli helységnevekkel való összetartozása a feltűnő alaki hasonlóság miatt is erősen kétes. Az még csak hagyján, hogy e helységnevek szóba hozott etimológiai többféle okból is elfogadhatatlanok. Melich János magyar nyelvi eredetűeknek mondja őket¹¹⁰; Kiss Lajos egy kikövetkeztetett török *bezäkän* 'kis dísz' szót hoz föl előzményként, nem nagy meggyőződéssel, „talán”-nal.¹¹¹ Számításba kell venni azonban más tényeket is. A *Veszekén* nemzetségnévvel való azonosságukat nyelvföldrajzi helyzetük mellett több mint kétséggé teszi, hogy – ellentétben a Sopron megyei *Veszkény*-nyel – egyikükkel kapcsolatban sem mutatható ki e nemzetség birtokos szerepe, sőt az Árpád-korban e helységek birtokosaiként éppen hogy más nemzetségek, családok szerepelnek.¹¹² E nevek három szótagossága is végig megmaradt, mégpedig eredeti hangzóközi z-jükkel együtt, amelyet újabb szlovák megfelelőik is mutatnak. Különben magyar névadás termékei nem nagyon lehetnek: nem magyar a morfológiájuk, nincs magyar köznévi alakjuk, sem ilyen régi magyar személynevek – melyekből való származásuk viszonylagos sokaságuk alapján még felmerülhetne – nem ismeretesek. Alkalmasint szláv nyelvi alapon lehetne eredetük után kereskedni, vö. talán szláv *vezьbъ* 'szilfa'; végződésükre vö. éppen elterjedési körzetükben a *Kereskény* ~ *Krškany* (R. Hont megye), továbbá *Velkenye* ~ *Vlkyňa* (R. Gömör megye), *Kelecsény* ~ *Klačany* (R. Bars megye) stb.-féle névtípusokat is.

3. Ami mármost a székely R. *Veckén* > *Eckén* nemzetségnévnek a székelység mai területére való beköltözése előtti származási hátterét illeti, az Árpád-kori Sopron megye *Veszekén* > *Veszkén* nemzetségneve és persze annak helységnévi megfelelője a maga névi egyediségével önmagában is nagy egyértelműséggel mutat a székely nemzetségnév származási hátterére. Azt azonban már aligha lehet így egyértelműsíteni, hogy vajon a keletkezését tekintve elsődlegesnek látszó soproni nemzetségnév vagy a másodlagos soproni helységnév volt-e a régi székely nemzetségnév közvetlen előzménye, de ennek a bizonytalanságnak a kérdés érdemi részét illetően nincs is nagyobb jelentősége. A többi székely nemzetségnévnek most nem tárgyalható anyagában – mint általában a régi magyar nemzetségnevekben – is van éppen elég példa mind a két származási típusra. Az is felderíthetetlen ma már, hogy az itt lakó, illetőleg innen elköltöző egykori soproni székelység *Veszkén* nemzetsége milyen viszonyban lehetett a nagy hatalmú soproni *Veszekén* > *Veszkén* nemzetséggel, hogy családi, függőségi, területi, esetleg katonai szervezeti kötelék fűzte össze őket a névátvétel bekövetkeztében (az ősi soproni nemzetség tagjai közül többen ispánságot is viseltek).¹¹³ Az mindenesetre valószínűbb, hogy a székelység innen még *Veszkén* alakú nemzetségnevet vitt tovább, s a névben végbement sz > c affrikáció már székely ajkakon keletkezett, hogy aztán ott szókezdő v-jét jórészt elveszítse.

A soproni névi kötöttség mellett a Zala megyei *Vöckönd* vidéke azért nem jön e viszonylatban közvetlenül is számításba, mert e helységnév Zala megyének azon az Egerszeg környéki részén található, ahová nem mutatnak egyéb székely nyomok, ellentétben e megye délnyugati sarkával, a Zala felső folyásának vidékével és a Kerka völgyével, vagyis az Őrség zalai részével, ahol viszont tömeges a székely nyelvi-névi maradvány. A *Vöckönd* helységnév tehát

¹⁰⁸ Uo. III. 145: ma *Hevesvezekény*.

¹⁰⁹ Uo. III. 145: elpusztult, ma pusztá *Mátravezekény* néven.

¹¹⁰ Nyelvtudományi Értekezések 11. sz. 58.

¹¹¹ FNEsz 758, *Veszkény* (!) a.

¹¹² L. Karácsonyi: *i. m.* II. 195, 198; Györffy: *i. h.* -ek; Uő: TSzle 1972. 305.

¹¹³ L. Karácsonyi: *i. m.* III. 135 és az idézett soproni oklevelek adatai.

alighanem csak az eredeti soproni nemzetség nevén keresztül, közvetve kapcsolódik a székely nemzetségnevi témához, de persze névalaktani oldalról azért megvan a maga tanúságtételi szerepe, például a székely nyelvi fejlődéssel azonos módon végbement c-s affrikáció szempontjából is.

4. Fentebb azért mondtam, hogy a Sopron megyei nemzetségnevén önmagában is nyelvészeti-névtani bizonyíték a keleti és a nyugati székelység nemzetségnevi összefüggéseire, mert ez a tanúságtétel messze nem áll önmagában. Akármennyire szembevető a most felhozott névi kapcsolat, ilyen kérdéseket magától értetődően nem lehet egyetlen összefüggés alapján eldönteni (a mostani felvetés – mint jeleztem – csupán példa sok hasonló közül). Hiszen a székelység egykori soproni jelenlétére természetesen nemcsak az ismert okleveles adat vehető figyelembe: 1314: „quamdam possessionem in metis Hungarie et Austrie existentem Barandanbe vocatam, quam olim Siculi inhabitabant et colebant”,¹¹⁴ mely a mai *Lajtapordány* ~ német *Leithaprodersdorf* helysége vonatkozik; vö. még: 1317 k.: „speculatores domini mei regis Vngarie de *Pardan*”; 1327: „Johanne de villa *Pardan* spiculatore vestre regie ...”; 1376: „universis spiculatoribus nostris de Cheky et de *Pordan*”,¹¹⁵ továbbá 1395: *Ewrpordan*.¹¹⁶ Az egykori nyugati székelység egyik nagy határvédő csoportjának ezen a sopron–mosoni területen való tartózkodására utal ugyanis még igen-igen sok névi adat, melyeknek felsorakoztatására e helyütt nincs mód. Azt azonban tárgyunkkal való közvetlen összefüggése miatt mégis legalább meg kell említeni, hogy e névi nyomok között bőven ott vannak más székely nemzetségneveknek az előzményeire mutatók is. E soproni-mosoni területen az Árpád-korban kimutatható a *Kürt* és a *Dudar* nemzetségnevén (a *Kürt* mint székely ágnév maga is az *Örlec* nembe tartozik, akár az *Eckën*!), továbbá a *Meggyes* (eredetileg *Megyes*!), az *Udvor*, a *Szomorú* (eredetileg *Szomor*!), a *Koromsza*, a *Halom*, a *Karácson*, valamint a *Szovát* és a *Bud* (mindkettő szintén *Örlec* nem!) és persze maga az *Örlec* is részben hely-, részben személynevekben. Remélem, ezekről is lesz még módom hasonló részletességgel szólnom.

Még talán annyit érdemes záró megjegyzésként ide iktatni, hogy e soproni-mosoni vidékre, ahol az egykori székelységnek annyi névi maradványa található, székely nyelvjárási típusokra, illetőleg ezek maradványaira utaló nyom alig-alig van. Ez nagyon szembevető ellentét a régi nyugati székelységnek a jelenlétére mutató azon területekkel szemben, amelyek e vidéktől egyrészt északra, Pozsony megyére, illetőleg a Kis-Kárpátokra, másrészt innen dél felé, az őrségi-örvidéki területre esnek, ahol a székely nyelvjárási nyomok ma is eléggé elevenek. Ez a körülmény esetleg arra vallhat, hogy az egykori Sopron-Moson megyei székelység határvédelmi feladatait elvégezve hamarabb vagy még inkább nagyobb tömegben költözött keletre, mint a szomszédos területekről, s csak a nyelvjárási jelenségeknél ősibb, időtállóbb névi nyomait hagyta a most tárgyalt vidéken, újabb, élő nyelvi maradványait pedig már elfedte az idő, illetőleg elmosták e terület eleven népi mozgásai és velük járó nyelvjárási változásai.

---

¹¹⁴ SzOkl III. 7–8.

¹¹⁵ SoprOkl I. 80, 115, 422.

¹¹⁶ Csánki III. 520.

Bereczki András

Az újabb kori gazdasági élet fejlődése az időszaki gazdasági válságok közepette

A gazdasági élet fejlődésének üteme a történelem folyamán, amint a következőkben látni fogjuk, a különböző vidékek, országok, helységek között sohasem volt egyenletes. Ugyanabban az országban az egymásután következő évek során is állandóan változott.

A mindenkori fejlődés mikéntjét és ütemét, elsősorban a termelés felfelé ívelő, virágzó szakaszát, melyet az üzleti életben általában prosperitásnak neveznek, rendszerint különböző színezetű és méretű időnkénti gazdasági válságok szakítják meg, amelyek különböző formában szinte szabályos időközökben jelentkeznek, végső fokon a termelés, valamint a fogyasztás közötti egyensúly felbomlásának eredményeként. Minden termelés egyedüli végcélja – függetlenül attól, hogy hol, mikor és milyen körülmények között történik –, normális adottságokat feltételezve, csupán a fogyasztás valamilyen, előre meghatározott formája lehet, amely rendszerint kétféle: közvetlen és termelő. Ugyanakkor viszont azokban az esetekben, amikor a fogyasztás végső fokon lemarad a termelés mögött, a különböző áruféleségek kínálata meghaladja keresletüket, minden további nélkül, szinte elkerülhetetlenül bekövetkezik a mindenkor viszonylagos túltermelés és ennek nyomában a periodikus gazdasági válság, amelyet kimondottan csak a kapitalista rendszer jelenségei közé sorolhatunk, mivel korábban egyetlen más termelési módban vagy rendszerben sem fordult elő. „Azonos nézeteket vallunk arról is – mondja Schumpeter –, hogy a kifejlett kapitalizmus történelmileg csak attól az időtől számítható, amikor az ilyen váltó helyzetek először jelentek meg kétséget kizáróan, vagyis Angliában – Spiethoff szerint – csak 1821 óta, Németországban a XIX. század negyvenes éve óta.”¹¹⁷

Marx a kapitalista termelési mód különböző jelenségeit elemezve különállóan és kimondottan az időszaki gazdasági válságokkal részletesen nem foglalkozott, ezek okait azonban mindenekelőtt abban látta, hogy amíg valamennyi gazdasági vállalkozás keretében a különböző üzemegységek között a termelés összefüggései tökéletesen szervezettek, a készáruk piaci értékesítése ugyanakkor anarchikus. A kapitalista termelő a legtöbb esetben csak hozzávetőlegesen ismeri a mindenkori társadalmi kereslet nagyságát és ezen belül a fizetőképes keresletet; elsősorban emiatt majdnem szabályos időközökben viszonylagos túltermelés keletkezik. „Minden valóságos válság végső oka mindig a tömegek szegénysége és fogyasztásuk korlátozottsága, szemben a tőkés termelésnek azzal a törekvésével, hogy a termelőerőket úgy fejlessze, mintha ezeknek csak a társadalom fogyasztóképessége szabna határt” – állapítja meg végkövetkeztetésként.¹¹⁸

A mindenkori gazdasági válságok nagyobb arányban a termelési eszközök és kisebb arányban a fogyasztási javak termelése terén jelentkeznek. Önkéntelenül is felmerül a kérdés: milyen körülmények közepette következnek be az időszaki gazdasági válságok, amelyek a termelés virágzó szakaszát, lendületes fejlődését, az üzleti élet számára mindenkor szükséges prosperitást megszakítják?

---

¹¹⁷ Schumpeter, Joseph A.: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Bp 1980. 276.

¹¹⁸ Marx Károly: *A tőke*. III. Bp 1951. 536.

Minden válság első jeleként kisebb vagy nagyobb mértékben rendszerint csökken a termelés, és ennek egyenes következményeként jelentkeznek a munkanélküliség különböző formái és fokozatai. Tekintve, hogy a piac felvevőképesége leszűkül, a fogyasztásra kész termékek értékesítése mind nehezebbé válik, és ennek egyenes következményeként felborul a kínálat–kereslet között mindenkor szükséges egyensúly, emiatt pedig a vállalkozók kénytelenek kisebb-nagyobb mértékben csökkenteni a termelést. Gyakran megtörténik, hogy a fogyasztásra kész sokféle áruféleséget csupán termelési költségeik alatti áron tudják értékesíteni, és ennek közvetlen eredményeként eltűnik a terméktöbbletet megtestesítő profit, amely bármilyen termelés és ugyanakkor minden további fejlődés elsődleges feltétele, illetőleg alapja. Mindezek után a termelésben is, az üzleti életben is, vagyis a forgalom területén bekövetkeznek bizonyos időnkénti hanyatlások. A hosszabb vagy rövidebb idejű általános pangás különböző méreteket ölthet, ugyanakkor azonban miután elért bizonyos fokú mélypontot, kezdetét veszi kisebb vagy nagyobb megélénkülés, amely minden válságra jellemzően lassabb vagy gyorsabb ütemben bekövetkezik, és rövidebb vagy hosszabb időszakra korlátozódik. Az igen alacsony, úgynevezett piacmegtisztító árak révén, amelyek a legtöbb esetben a különböző termékeknek még az önköltségét sem fedezik, a fizetőképes kereslethez viszonyított árutöbblet fokozatosan felszívódik, és bekövetkezik egy újabb fellendülés, amelynek elsődleges eredményeként a különböző áruféleségek iránt egyre inkább növekszik a kereslet. Az időközben jelentkező megélénkülés és nyomában a fellendülés eredményeként normalizálódik a termelés és fogyasztás között mindenkor szükséges egyensúly, valamint a foglalkoztatás, amelynek egyenes eredményeként jelentős mértékben csökken a kényszerű munkanélküliség; eltekintve természetesen a súrlódásos munkanélküliségtől, amely rendszerint a különböző termelőegységek átszervezése, ilyen vagy olyan arányú átcsoportosítása, valamint a munka termelékenységét növelő gépesítés következtében szokott előfordulni. A munkanélküliség különböző formái napjainkban már a fellendülés időszakában sem tűnnek el teljesen, sőt a kapitalizmus jelenlegi fejlődési szakaszában bizonyos arányokban mindenkor jelen vannak.

A súrlódásos munkanélküliség mellett különböző esetekben előfordulhat még a rejtett munkanélküliség is, amely az egyes termelési egységekben a kelleténél több dolgozó foglalkoztatása révén jelentkezik, és természetesen fölöslegesen terheli az előállítási költségeket.

A munkanélküliség eltérő formái között meg kell említenünk a szezonális munkanélküliséget is, amelynek leggyakoribb formája nálunk a mezőgazdaságban ismeretes téli munkanélküliség. Ugyanakkor viszont előfordulhat a foglalkoztatás más ágaiban is, így például az építkezések területein. Mindezek azonban csupán részlegesen.

A mezőgazdasági lakosság bizonyos részének téli foglalkoztatása, a termelőerők helyes és arányos elosztása egyelőre még megoldásra váró feladat.

A megélénkülés és a nyomában bekövetkező fellendülés elsődleges eredményeként rendszerint normalizálódnak az árak, és ezzel együtt jelentős mértékben növekszik a lakosság fogyasztása, illetve életszínvonala is, mivel a munkanélküliség csökkenésének mindenkor eredményeként növekszik a kereseti lehetőség.

A fellendülés általában a termelési eszközök nagyobb arányú keresletében nyilvánul meg, ez pedig a legtöbb esetben az acélfogyasztás növekedését idézi elő, amelyet mindenkor a fellendülés és nyomában a foglalkoztatás mértékegységének tekintenek. Ezzel ellentétben viszont a hanyatlás mindenekelőtt a tőkejavak, vagyis a termelési eszközök keresletének csökkenése terén jelentkezik, amely rendszerint a fokozatosan hanyatló termelés elsődleges eredménye.

A különböző időszaki gazdasági válság megjelenési formái sohasem azonosak, csupán főbb vonásaikban egyeznek meg. Ezeket leginkább az időjárás szeszélyes változásaihoz lehetne hasonlítani. Az üzleti élet alakulásának, a konjunktúra-ciklusoknak általában négy szakaszát

szokták megkülönböztetni. Ezek: 1. fellendülés, amely a felfelé ívelő szakaszt jellemzi; 2. csúcspont; 3. hanyatló szakasz, melyben rendszerint együtt jelentkeznek a válság különböző megnyilvánulásai és fő jelenségei; 4. az üzleti élet hanyatlása, a tulajdonképpeni válság mélypontja, amelyre legjellemzőbb a termelés általános pangása, a tömeges munkanélküliség és vele együtt a termelési kapacitás részleges, elégtelen kihasználtsága. Mindezek hosszabb vagy rövidebb ideig tartanak, és nyomukban rendszerint – minden gazdasági válságra jellemzően – fokozatosan bekövetkezik a megélénkülés bizonyos formája és ennek nyomában a fellendülés.

Más elemzők a gazdasági tevékenységnek és ezzel összefüggésben a termelésnek csupán két szakaszát különböztetik meg: a megélénkülést és az azt követő fellendülést, amelyet rendszerint hanyatlás és nyomában a pangás követ; gyakran eltekintenek a felső és alsó fordulópontoktól, amelyek minden országban és minden válságra jellemzően jelentősen különböznek egymástól.

Mind ez ideig nem létezik megbízható szabály, amelyet alkalmazni lehetett volna a múltban, vagy alkalmazni lehetne a jövőben az üzleti ciklusok jellemzésére, mint ahogy pontosan meg lehet határozni, számszerűen ki lehet fejezni a hold vagy az inga mozgását – állapítja meg Samuelson.¹¹⁹

Az első gazdasági válság megjelenése óta, egyes kutatók szerint 1795 és 1937 között 17 válságciklus fordult elő, amelyek nagyjából 8–10 évenként ismétlődtek, ugyanakkor 1807 és 1937 – azaz a nagyobb és mélyebb gazdasági válságok – között átlagosan három és fél évenként 37 kisebb ciklus jelent meg, amelyek befolyása súlyosan érintette a mindenkori gazdasági életet.¹²⁰

Kondratyev orosz kutató nyomán megkülönböztetnek még hosszabb, 20–25 évenként ismétlődő válságperiódusokat is, amelyeket Kondratyev-ciklusoknak neveznek.

Az összes eddig előfordult periodikus gazdasági válságok között a legsúlyosabb az 1929–33. évek közötti volt, amely az egész kapitalista világot megrendítette, és a gazdaságilag legfejlettebb országokban, az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Németországban vagy Franciaországban nagyon sok közös vonást mutatott fel, és a legtöbb esetben szinte azonos hatást gyakorolt a gazdasági és társadalmi élet további fejlődésére. A termelés és nyomában a reáljövedelem a fent jelzett időszakban (vagyis 1929 és 1933 között) közel 30%-kal zuhant a normális színvonal alá. Ezzel szemben a korábbi válságok csupán a termelés kb. 10%-os csökkenését idézték elő. Ráadásul 1933 után – amikor a világgazdasági nagy válság elérte mélypontját – sem következett be a várva várt fellendülés, sőt mi több, még 1939-ben is a termelés és nyomában a bruttó nemzeti jövedelem alig volt 1,5%-nál magasabb a már 1929-ben elért színvonalnál.

A válság romboló hatása a gazdasági élet, vagyis a termelés minden területén megnyilvánult, ugyanakkor a társadalom normális életrendjét is jelentős mértékben megzavarta. Így például a házasságkötések, a születések arányszámának jelentős mérséklődésére szintén kihatott.

A válság éveiben a munkanélküliség elképesztő mértéket öltött; majdnem minden ötödik munkaképes dolgozó munkanélküli volt, és 1933-ban az Amerikai Egyesült Államokban hivatalosan a munkaerő 25%-át munkanélküliként tartották nyilván, ami súlyos teherként nehezedett az ország gazdasági és társadalmi életére.¹²¹

---

¹¹⁹ Samuelson, Paul A.: *Economics*. New York–Toronto–London 1951. 378.

¹²⁰ Samuelson: *i. m.* 383–384.

¹²¹ Heyne, Paul: *A gazdasági gondolkodás alapjai*. Bp 1996. 466.

A válság méretei annak idején megrendítették a bizalmat a szabadpiaci tőkés gazdasági rendszerben, és romboló hatásának leküzdése érdekében messzemenő állami beavatkozást tartottak szükségesnek; ugyanakkor népszerűsítették a nyugati kapitalista országokban is az etatista rendszerű államokban propagált központi tervezés különböző formáit és módszereit, amely lehetővé tette az egykori Szovjetunióban a termelés válságmentes, töretlen fejlődését. Mindez nagymértékben növelte annak idején a „szocialistának” nevezett ország tekintélyét a világ legfejlettebb országaiban, így például Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban.

A két világháború közötti Németországban, ahol a világgazdasági válság szinte a legsúlyosabb formában nyilvánult meg, 1933 elején hatalomra jutott a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt, Hitlerrel az élén. Az állami beavatkozás nyomában a gazdasági élet talpra állítása viszonylag gyorsan és szinte megszakítás nélkül ment végbe. Megkezdtek a birodalmi műutak szétágazó hálózatának a kiépítését, így aztán két vagy három év leforgása alatt lényegében szinte teljes foglalkoztatást sikerült biztosítani az összlakosság számára. Nem szabad azonban azt sem elfelejtenünk, hogy valójában mindehhez jelentős mértékben, sőt talán még azt is mondhatnánk, döntő mértékben hozzájárult az időközbeni fegyverkezés is. „Hitler képes volt a válság gyötrelmeinek gyors felszámolására és egyidejűleg ágyúkat és vajat is elő tudott teremteni” – állapítják meg végkövetkeztetésként egyesek.¹²² Mindez valójában, mondhatnánk, a német gazdasági élet fokozott teljesítőképességének is a bizonyítéka.

Több közgazdász megítélése szerint az 1929 és 1933 közötti világgazdasági válságot, amely azokban az években katasztrofális méreteket öltött az Amerikai Egyesült Államokban is, elsősorban az ország deflációs politikája váltotta ki, amelynek keretében – habár mérséklődtek az árak – a különböző termékek iránti kereslet nagymértékben elmaradt a kínálat mögött, s ennek következtében a megtermelt áruk, vagyis a különböző termékek mennyiségét összességükben nem tudták értékesíteni, mivel a fogyasztás jelentős mértékben csökkent, és természetesen nyomában a termelés hasonlóképpen lehanyatlott. A kényszerű munkanélküliség ugyanakkor túlzott arányokat öltött, és kiterjedt az ország egész gazdasági rendszerére.

A válság leküzdésére vagy legalábbis káros következményeinek tompítására az Amerikai Egyesült Államok akkori elnöke, Franklin Delano Rooseveltt új szociális és gazdaságpolitikát kezdeményezett, amely New Deal néven vált általánosan ismertté. Ennek keretében, főleg a nagyarányú munkanélküliség – amely már akkor 16–17 millió között ingadozott – leküzdésére vagy legalábbis enyhítésére az állami hatóságok széles körű közmunkát kezdeményeztek és indítottak be; ezek közül a Tennessee-völgy munkálatai váltak a legismertebbé. A Tennessee-völgyi Hatóság (Tennessee Vally Authority), amelyet 1933-ban létesítettek a New Deal keretében, a Tennessee-völgy termővé tétele érdekében, az árvizek és talajerózió romboló hatásának megakadályozására gátakat, valamint víztárolókat építtetett. Ezeket az intézkedéseket az Egyesült Államokban a politikai ellenzék kezdetben élesen bírálta, később azonban látva az elért eredményeket, azaz a New Deal keretében fogantatosított intézkedések hasznos voltát és kétségtelen eredményeit, amelyek elsődleges megnyilvánulásaként jelentős arányban mérséklődött a nyomasztó munkanélküliség, elhalkultak a bírálatok, sőt mi több, a sokrétű és széles körben fogantatosított intézkedések egyre népszerűbbé váltak a lakosság körében. Jellemző, hogy 5 év alatt a munkanélküliek összlétszáma 17 millióról 7 millióra csökkent. Ugyancsak a New Deal intézkedései révén

---

¹²² Haberler, Gottfried: *Az 1930-as évek nagy gazdasági válsága – vajon megismétlődhet-e?* In: *Változások, váltások és válságok a gazdaságban*. Bp 1982. 74.

sikerült először a tömegek életszínvonalának jelentős növelése és ennek kapcsán a különböző termékek fogyasztásának jelentős fellendítése, és ezzel egy időben a szakszervezeti mozgalom törvényesítése. Mindezeknek az intézkedéseknek elsődleges eredményeként jelentős mértékben felzárkózott a mindenkori kínálat mögött a megfelelő kereslet, amely nagymértékben hozzájárult a termelés és fogyasztás, azaz a gazdasági életben szükséges egyensúly újbóli kialakításához. A lakosság relatív és abszolút elnyomorodása, amely Marx gazdasági nézeteinek végkövetkeztetése, távolról sem következett be, sőt ezzel épp ellenkezően, a legtöbb fejlett kapitalista országban a széles néprétegek jóléte jelentősen növekedett.

Az eddigi fejtegetések nyomán önkéntelenül is felmerül a kérdés: mi okozza végeredményben a gazdasági válságokat? Egy szorgalmas diák összeállíthatja az üzleti ciklusok, vagyis a periodikus gazdasági válságok különböző elméleteit, ezekből akár egy tucat is akad, jegyzi meg némi gúnnyal Samuelson.¹²³ Az elemzők többsége rendszerint csupán egyetlen vonatkozásban ért egyet. A közvetlen és legfőbb kiváltó okot a termelés és fogyasztás közötti egyensúly megingásában vélik felfedezni. A sokféle termék iránti kereslet rendszerint elmarad a kínálat mögött, vagyis többet termelnek, mint amennyit általában a normális fogyasztás igényelne. Felsorolva több ismert elméletet, Samuelson végül is arra a következtetésre jut, hogy ezek lényegében két nagyobb csoportba sorolhatók. Az egyik csoport képviselői a közvetlen kiváltó okot elsősorban külső tényezőkben vélik felfedezni: ezzel szemben a másik csoport híveinek álláspontja szerint az időszakos gazdasági válságok a gazdasági életben belüli tényezők hatására jönnek létre.

A gazdasági élet mozgástörvényein kívüli okokat hangsúlyozó elméletek az üzleti ciklusokat, vagyis az időszakos gazdasági válságok kiváltó okait háborúkban, forradalmakban, egyszóval külső politikai eseményekben vagy újabb arányhiányok felfedezésében, egyes nagyobb területek, kiterjedt vidékek, országok lakosságának különböző növekedési ütemében, az elvándorlásokban és végül az anyagi erőforrásokat módosító tudományos és technikai felfedezésekben, vagyis a termelés terén bevezetett újításokban vélik felfedezni.

A sokféle elmélet egyike, meglepetésünkre, épp a napfoltokat tekinti a gazdasági élet hatékonysága, a különböző válságok elsődleges és egyben legfontosabb kiváltó okának. Ennek az elméletnek legismertebb képviselője Jevans angol közgazdász, aki a határhaszon-elméletnek is egyik kidolgozója volt. A napfoltoknak és az ilyenszerű fizikai hatásokra támaszkodó elméletnek mint az egyedüli külső tényekre visszavezethető indokolásnak napjainkban egyre kevesebb hivatásos közgazdász tulajdonít jelentőséget. A napfolt-elmélet híveinek érvelése szerint e 11–13 évenként előforduló jelenség nagymértékben befolyásolja az időjárás mindenkori alakulását, amelynek egyik függvénye az évenkénti mezőgazdasági terméshozam alakulása. Az átlagon felüli jó termések egyenes következményeként, miután növekszik a különböző piacokon az árukínálat, csökken a termelők bevétele, vagyis negatívan hat a mindenkori üzletmenetre; ugyanakkor azonban, más megfontolások szerint, az előbbiekkel ellentétben, a jó termés fellendülést idéz elő és ezáltal pozitívan befolyásolja a piac üzletmenetét. A napfolt-elmélet legelfogultabb hívei sem tudják mindenkor pontosan eldönteni, hogy a két előidézett jelenség közül melyik a döntő, lényegében melyik és milyen körülmények között érvényesülhet. Az elmélet egy másik változata szerint hivatkoznak arra is, hogy az időnként megjelenő napfoltok elsődleges hatásaként növekszik a nap kisugárzásának intenzitása, és ennek következtében fokozódik az emberi test D-vitamin termelése, amely jelentősen befolyásolja, azaz növeli az ember szellemi tevékenységét. Így tehát a napfény és ettől függően a napfoltok csupán közvetve határozzák meg az üzleti élet menetét. Egy szellemes író, jegyzi meg Samuelson, elvetette a napfolt-elméletet, mivel az nem eredményez

---

¹²³ Samuelson: *i. m.* 385.

8 éves ciklusokat; ugyanakkor azonban feltételezi, hogy amikor a Vénusz bolygó a Nap és Föld között van, csökken a Földön kiváltott mágneses hatás, és ennek egyenes következményeként jelentkeznek a mindenkor 8 vagy 9 évenkénti üzleti ciklusok, amelyek rendszerint különböző fokozatú válságokba torkollnak. Mindezekkel a különlegesnek tűnő elméletekkel kapcsolatban mellékesen azt is meg kell jegyeznünk, hogy a gazdasági élet mozgástörvényeit egyelőre nem sikerült olyan pontos, számszerű adatokkal meghatározni, mint ahogyan ez napjainkban a különböző jelenségek esetében lehetséges pl. a fizika vagy kémia területén.

A gazdasági élet mozgástörvényein kívüli hatásokkal érvelő kutatók nézeteivel ellentétben a közgazdászok egy másik csoportja kizárólag belső okokra hivatkozva igyekszik meghatározni az időszaki, azaz periodikus gazdasági válságok jelenségét és kiváltó okait. E csoport nézeteit vallja több gazdaságkutató, akik intenzívebben foglalkoztak a gazdasági élet különböző jelenségeivel.

Érvelésük szerint feltételezhető, hogy a gépeket és a különböző tartós tőkejavakat, más szóval a fontosabb termelési eszközöket, 8–10 évenként szükséges tömegmérétekben felújítani. Ebben az esetben az üzleti célkitűzéseket, vagyis a periodikus gazdasági válságokat, amelyek általában szintén azonos időszakokban ismétlődnek, megpróbálják ezzel összekapcsolva értelmezni. A gazdasági tevékenység és nyomában a termelés fellendülése mindenkor újabb és újabb növekvő tőkeigényes felhalmozódást idéz elő. Ezeknek a tömegmértű beruházásoknak megfelelő berendezéseknek, gépeknek általában hasonló vagy legalábbis megközelítőleg azonos a működési idejük, és mielőtt végképp elhasználódnának, feltétlenül szükséges már néhány évvel korábban is a helyettesítésük, így aztán ez nyilvánítható végeredményben a gazdasági válságok idején jelentkező hanyatlást és a későbbi fellendülést kiváltó elsődleges oknak, ugyanis a különböző termelési eszközök felújításának időszaka hasonlóképpen 8–10 év.

Ezen önmagát gerjesztő, kizárólag belső okokra hivatkozó elméletre vonatkozóan meg kell jegyeznünk azt is, hogy nagyon sok esetben az összes tőkejavak feltételezett élettartama nem azonos, sőt az ugyanolyan típusú gépeket, gépsorokat sem gyártják azonos időben, és emiatt az sem feltétlenül szükséges, hogy megközelítőleg ugyanazokban az években cseréljék ki az előbbiekkal megegyező vagy legalábbis hasonló, a legtöbb esetben műszakilag javított, azaz tökéletesebb példányokkal.

Az eddig ismertetett két felfogástól eltérően egy harmadik elmélet a gazdasági válságokat a kettő együttes hatásának tulajdonítja. Bizonyos külső okokra válaszként a gazdasági életben belső jelenségek keletkeznek. Az újabb és újabb, egyre tökéletesebb találmányok alkalmazása, valamint a népesség számszerű növekedése mint külső tényezők párosulnak a fokozatosan növekvő beruházásokkal, melyek belső tényezőként hatnak. A kettő egymásba kapcsolódva, együttesen határozza meg az időszaki ingadozásokat. A fogyasztásra szánt javak iránti kereslet fokozatos növekedése optimális hangulatot teremt, és ennek hatására a vállalkozók növelik beruházásaikat, amelyeknek elsődleges eredményeként mind nagyobb és nagyobb méretű lesz a termelés. A jelentősebb találmányok, továbbá a gazdasági élet, elsősorban a termelés menetét befolyásoló újabb és újabb, egyre hatékonyabb újítások a gazdasági ciklusoktól függetlenül fordulnak elő, alkalmazásuk azonban mindenkor az üzleti élet, helyesebben a termelés és fogyasztás, vagyis a kínálat–kereslet alakulásának jövőbeli kilátásaitól függ, amelyet egyesek optimistán, mások pesszimistán ítélnek meg. Ugyanakkor viszont, ha a fogyasztás nem tart lépést a termelés egyidejű növekedésével, a mindenkor kínálat túlhaladja a keresletet, felborul a termelés és fogyasztás között mindenkor szükséges, mondhatni elengedhetetlen egyensúly, és ennek egyenes következményeként fokozatosan jelentkeznek a túltermelés bizonyos formái, amelyek elsősorban a fogyasztási cikkek esetében nyilvánulnak meg, és innen gyorsan áttérjednek a termelési eszközök iránti keresletre is, így

szükségszerűen előbb-utóbb bekövetkezik a túltermelés bizonyos formája, amely fokozatosan a gazdasági tevékenység egész területére kiterjed, és megjelennek az időszakos gazdasági válságok, amelyek az eddigiek során – amint már említettük – 8–10 évenként szinte szabályosan ismétlődtek.

A gazdasági válságok és a velük egyidejűleg jelentkező kényszerű munkanélküliség jelenségeit többek között John Maynard Keynes közgazdász is behatóan tanulmányozta, és megalapozta a modern közgazdasági iskolát. A gazdasági élet mozgástörvényeit elsősorban a napjainkban már általánosan ismert könyvében foglalta össze, amelyet a foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elméletéről írt.¹²⁴

Keynest hívei és bírálói közül is sokan mint az utóbbi idők legjelentősebb közgazdasági gondolkodóját méltatják, többen viszont azt állítják, hogy távolról sem sorolható a világtörténelem valóban zseniális gondolkodóinak soraiba.¹²⁵ Ugyanakkor azonban attól függetlenül, hogy napjainkban miként ítélik meg, a tények bizonyítéka szerint nézetei jelentős mértékben befolyásolták több ország gazdaságpolitikáját, így például az Amerikai Egyesült Államok többirányú intézkedéseit, elsősorban Franklin Delano Rooseveltné elnöksége idején.

Az elmúlt évtizedekben, a nyolcvanas évek végéig igen gyakran a kapitalizmus aggkoráról beszéltek, amely előbb-utóbb átadja helyét a gazdasági élet, a termelés és elosztás valamilyen felsőbbrendű formájának, amelyet általában „szocializmusnak” neveztek. Napjaink gazdasági fejlődése viszont épp ellenkező irányba haladt. Az egykori kétpólusú világban tulajdonképpen két szuperhatalom, az egykori Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok között a hidegháborúban csaknem ötven éven át folyó küzdelem, az egymással szembenálló kapitalista és úgynevezett „szocialista” politikai és gazdasági rendszer közötti verseny végül is a kapitalista világ gazdasági fölényére visszavezethető győzelmével végződött, mivel mind a termelés, mind az elosztás terén jóval hatékonyabbnak bizonyult. A küzdelem végeredményeként, legalábbis napjainkban, az egykori hatalmas és félelmetes Szovjetunió alkotóelemeire bomlott. Az erőszakkal hozzácsatolt országok, a balti államok, Fehér-Oroszország, Ukrajna, Besszarábia, a kaukázusi államok (összesen három), valamint a belső-ázsiai mohamedán népek (összesen öt) visszanyerték függetlenségüket. A hosszan tartó küzdelem eredményeként, a csaknem fél évszázadon át vívott hidegháború végső eredményeként jelenleg minden bizonnyal az Amerikai Egyesült Államok a világ legjelentősebb gazdasági, politikai és katonai hatalma lett.

A közgazdaságtan kiemelkedő képviselőinek osztályozásakor Keynes a klasszikusok közé sorolja Ricardo követőit is, akiket Marx „vulgárisoknak” nevezett. A közgazdasági irodalom napjainkban neoklasszikusokként említi őket.

A kényszerű munkanélküliség, amelynek lehetőségét a klasszikus elmélet tagadja, lényegében azt jelenti, hogy a meglévő munkabérek mellett a munkára jelentkezők létszáma nagyobb, mint a mindenkor foglalkoztatás lehetősége, vagyis a kínálat nagyobb a keresletnél. Abban az esetben viszont, amennyiben csökkentik a dolgozók munkabérét, lehetővé válik több munkás foglalkoztatása és ennek közvetlen eredményeként növekszik a kereslet is. Ezzel és ehhez hasonló nézetekkel szemben Keynes nyomatékosan leszögezi: „A munkások esetleges hajlandósága pedig, hogy alacsonyabb pénzbéreket fogadjanak el, nem szükségképpen gyógyszere a munkanélküliségnek.”¹²⁶ Az alacsonyabb munkabérek egyenes következményeként még

¹²⁴ Keynes, John Maynard: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. 1936. Magyar nyelvre fordította Erdős Péter, megjelent 1965-ben Budapesten J. M. Keynes *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* címmel.

¹²⁵ Vö. Heyne, Paul: *i. m.* 467.

¹²⁶ Keynes: *i. m.* 37.

inkább leszűkül az amúgy is elégtelen fogyasztás, ennek eredményeként pedig egyre kisebb lesz az állandóan növekvő kínálattal szembeni kereslet, ezért a kezdődő gazdasági válság kibontakozását ahelyett, hogy fékezne, inkább elősegíti és a későbbiek során elmélyíti. Keynes megítélése szerint nem érvényes a neoklasszikus közgazdászoknak az a feltételezése sem, hogy a megtakarítások összegét, vagyis a mindenkori fogyasztás fölött keletkezett terméktöbbletet és az ennek megfelelő értéktöbbletet teljes egészében be is ruházzák. Amennyiben mindez megtörténne, igaznak bizonyulna Sey, egykori francia közgazdász állítása, amely szerint a termelés mennyisége, azaz a kereslet révén kialakult árak végösszege mindenkor egyenlő lenne a kínálattal, és ebben az esetben rendszerint megvalósulna a teljes foglalkoztatás, eltűnne a kényszerű munkanélküliség, kialakulna a termelés zavartalan menetét biztosító, termelés és fogyasztás között szükséges egyensúly, azaz a mindenkori kereslet egyenlő lenne a fogyasztás és beruházás együttes összegével, mivel a társadalom összfogyasztása és az újlag eszközölt beruházások összege határozzák meg általában a foglalkoztatás színvonalát. Abban az esetben ugyanis, ha valamelyik társadalmi-gazdasági rendszerben a beruházás kisebb a szükségesnél, az elégtelen kereslet a termelés helyben topogását vagy akár csökkenését idézheti elő.

Keynes feltételezései szerint, mivel a kínálat mindenkor nagyobb a fizetőképes keresletnél, ez elsősorban azt jelenti, hogy a fejlett gazdasági élet körülményei között a szükségesnél rendszerint többet termelnek. Ez a jelenség azonban csak abban az esetben fordulhat elő, ha a termelés végső és egyben fő célkitűzése, a fogyasztási javak termelése, amely hosszabb távon keresletet teremt a beruházási javak, elsősorban a termelési eszközök iránt, nem kielégítő. A termelés megfelelő és arányos növekedésének hiánya miatt a meglévő munkaerő foglalkoztatása sem kielégítő, és ennek egyenes következményeként jelentkezik és fokozatosan mind jobban és jobban növekszik a kényszerű munkanélküliség. Ezzel kapcsolatban szükséges azt is megemlítenünk, hogy mindezek ellensúlyozására napjainkban egyre inkább elkerülhetetlenné válik a munkaidő megfelelő lerövidítése. A hetenkénti munkanapot 6-ról 5-re, a naponkénti munkaidőt pedig 7 vagy különleges esetekben (bányaipar, vegyipar, az egészségre káros munkahelyek stb.) akár 6 órára is csökkenthetik.

(A heti munkanapok számát több országban már az eddigiek során is 6-ról 5-re csökkentették. Napjainkban már akörül folyik a vita, hogy a 8 órás munkanapot 7 órára csökkentsék.)

Keynes fejtegetéseiből logikusan következik a beruházások állandó és fokozatos növekedésének szükséges volta, mivel ez teszi lehetővé a megtakarítások, vagyis a terméktöbblet és az ennek megfelelő értéktöbblet ésszerű felhasználását, amely általában a mindenkori társadalmi haladás elsődleges feltétele volt, maradt és lesz a jövőben is.

Amennyiben azonban a magánkezdeményezés nem kielégítő, véleménye szerint a közületnek, vagyis az államnak kell beavatkoznia a munkanélküliség felszámolása, a mindenkori elengedhetetlen egyensúly kialakítása, a szükséges közvetlen és termelő fogyasztás biztosítása érdekében. Alapvető lélektani törvény, állapítja meg, amelyet a tapasztalat is igazol, „hogy az emberek rendszerint és átlagban véve hajlamosak fogyasztásukat növelni, ha jövedelmük nő, de nem annyival, mint amennyivel jövedelmük növekszik”.¹²⁷ Ennek egyenes következményeként a reáljövedelem növekedésekor annak egyre fokozódó hányadát takarítják meg. Abban az esetben, ha a fogyasztás és az újabb beruházások az adott időszakban a megtermelt mennyiséghez viszonyítva nem kielégítőek, azaz ha a kínálat és kereslet között felborul az egyensúly, bekövetkezik a viszonylagos túltermelés, és nyomában a gazdasági válság bizonyos formája. A gazdag társadalmakban a lakosság normális fogyasztása mellett – amely az élelem, ruházkodás, lakás, szórakozás stb. formáiban nyilvánul meg – egyre inkább

---

¹²⁷ Keynes: *i. m.* 117.

szükségessé válik a pótfogyasztás, amely előbb-utóbb lecsapolja az egyre növekvő felesleget, vagyis az eltérő kínálat és kereslet közötti különbséget. Ilyen pótfogyasztás, kiegyenlítő, egyensúlyt teremtő lehet többek között a fegyverkezés, úrkutatás stb. A felesleget, azaz a jövedelem és a fogyasztás közötti különbséget, amely tulajdonképpen a megtakarításban nyilvánul meg, különböző célokra mindenkor fel kell használni. Mindez elsősorban a beruházások révén valósul meg, amennyiben erre jövedelmező lehetőségek adódnak. Ez természetesen lehet belföldi vagy külföldi, azaz elmaradt vagy gyengén fejlett országok, országrészek, különböző területegységek fejlődésének elősegítése, felgyorsítása. „Minél nagyobbak azonban a jövedelmeink, sajnálatos módon annál nagyobb a rés jövedelmeink és fogyasztásunk között. Ha tehát nem találunk valami új kiutat, úgy – mint látni fogjuk – a problémák csupán egyetlen megoldása lehetséges: a munkanélküliségnek akkorának kell lennie, hogy a társadalom a kellő szegénységben maradjon, ily módon a jövedelem és a fogyasztás közötti rés egyenlő legyen a jövő fogyasztásáról való olyan összegű fizikai gondoskodással, amelyet a jelenben kifizetődik megtermelni.”¹²⁸ A kapitalista társadalomban, sőt normális körülmények között bármilyen társadalomban, minden beruházásnak jövedelmezőnek kell lennie. A veszteséggel dolgozó vállalatok ésszerűtlenek és az egész gazdasági életnek, valamint a ráépülő társadalomnak előbb-utóbb a hanyatlását és végső soron bukását eredményezhetik. A szegényebb társadalmakban Keynes szerint minden körülmények között több jövedelmező beruházási lehetőség kínálkozik, mint a gazdag társadalmakban, ahol a tőkejavak bővebben állnak a társadalom rendelkezésére. A gazdag társadalmakban nagyobb a rés a kínálat és kereslet között, mint a szegény társadalmakban, és ebből következik, hogy könnyebben megvalósíthatják a teljes foglalkoztatást.

Keynes a fogyasztási hajlandóság esetében rávilágított a multiplikátor hatására is. A multiplikátor fogalmát először R. F. Kahn vezette be a közgazdasági elméletbe. Hatása abban nyilvánul meg, hogy a beruházások egységnyi növekedése vagy csökkenése a jövedelmek többszörös növekedését vagy csökkenését idézi elő. Mindez azonban sohasem lehet végtelen.

„Piramisépítés, földrengés, sőt még a háborúk is növelhetik a gazdagságot, ha már államférfiaknak a klasszikus közgazdasági tanításokon alapuló neveltetése útjában áll az ezeknél jobb megoldásoknak.”¹²⁹ Mindezek által Keynes a társadalom rendelkezésére álló termelési kapacitás teljes kihasználását, beleértve a munkaerő állandó foglalkoztatását is érti.

„A magam részéről arra törekednék ugyan, hogy – tekintettel a tőke határhatékonyságának gyorsuló ütemű csökkenésére – a beruházási volumen társadalmi irányítás alá kerüljön, ugyanakkor támogatnék minden fogyasztási hajlandóság növelését szolgáló gazdasági politikát is.”¹³⁰ Továbbá: „a modern ipari társadalmakban rendes körülmények között a fogyasztás korlátozza a termelést, nem pedig fordítva, a termelés a fogyasztást”¹³¹, hogy ezáltal a termelés és fogyasztás közötti egyensúlyt helyrebillentse. Abban az esetben, ha egyes kormányok megfelelő döntéseket hoznak, a gazdasági élet átfogóbb elemzése révén az iparosodott országokban elkerülhetők lehetnének az egész rendszert megrendítő válságok, mint amilyen például az 1929–33. évi nagy világgazdasági válság volt, amely az egész kapitalista világra kiterjedt.

Keynes nézeteivel ellentétben a monetarista irányzat felfogása szerint, amikor a kínálattal szemben a kelletnél kisebb kereslet drasztikusan, ingadozóan változik, nem a vásárlókat,

---

¹²⁸ Keynes: *i. m.* 125–126.

¹²⁹ Keynes: *i. m.* 151–152.

¹³⁰ Keynes: *i. m.* 350.

¹³¹ Keynes: *i. m.* 392.

azaz a fogyasztást, hanem a pénzkinálat alakítóit terheli elsősorban a felelősség. Ezzel szemben Keynes hívei lényegesen kisebb jelentőséget tulajdonítanak a pénzkészletnek, ugyanakkor azonban a gazdasági élet alakulásának kulcsát mindkét irányban az összkereslet szabályozásában vélik felfedezni, és épp ezért mindkettőt a kereslet jelentőségét hangsúlyozó közgazdászok csoportjába sorolják. Felvetődik a kérdés, hogy végeredményben mi a kereslet lényege. A válasz egyszerű: semmi más, mint a mindenkori fogyasztás különböző formáinak megnyilvánulása (táplálkozás, ruházkodás, lakás stb.).

A különböző és gyakran ellentétes nézetektől függetlenül a második világháború utáni évek gazdasági fejlődése, eltekintve például az Amerikai Egyesült Államokban kimutatott recessziótól (1954, 1958, 1970, 1974–76, 1980 és 1982), átlagosan állandóan felfelé ívelő volt. A reál Bruttó Nemzeti Termék, 1982-es árakon számítva, 1950-ben 1204 és 1982-ben 4144 milliárd dollár volt, amely kerekén számítva 244%-os növekedést jelent.¹³² Az 1974–75 évekbeli kisebb arányú recesszió, amelyet többen jelentős méretű gazdasági válságként emlegetnek, az előző év Bruttó Nemzeti Termékhez viszonyítva 1974-ben csupán –0,5%, 1975-ben –1,3%-os csökkenést jelentett, a termelés növekedése ugyanakkor 1976-ban az előző évi színvonalhoz viszonyítva már 4,9%-kal volt nagyobb. Összehasonlítva mindezeket az adatokat az 1929–33. évi súlyos gazdasági válság jelenségével, megállapítható, hogy akkor a gazdaság várva várt fellendülése korántsem következett be, ugyanis az 1933. évi mélypont után hat évvel, vagyis 1939-ben is a termelés növekedése alig 1,5%-kal volt nagyobb, mint 1929-ben. Az 1929–33 és 1975–76 évekbeli válságtüneteket egybevetve, akár nem akárva arra a következtetésre jutottunk, hogy a második világháború után a kapitalista világ fejlődése, eltekintve kisebb arányú recessziós visszaesésektől, anélkül, hogy súlyosabb gazdasági válságok rendítették volna meg, állandó volt.

A bipoláris világban, a két szuperhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és az egykori Szovjetunió között szinte 50 éven át vívott hidegháború szüntelen fegyverkezésre kényszerítette mindkettőt. A Marshall-terv keretében nyújtott segély lehetővé tette, hogy elsősorban Nyugat-Németország, a háború utáni romokat eltakarítva, gazdaságilag megerősödjék, és az egykori Szovjetunió agresszív fenyegetéseivel szemben a nyugati világ számára szilárd bázist teremtsen.

A hidegháború idején az Amerikai Egyesült Államok mindenkori kormányának állandó jellegű és nagyarányú megrendelése sokféle termékre, elsősorban a fegyverkezésre vonatkozóan, lehetővé tették más országok termelésének szakadatlan fejlődését is, mivel a többletet, vagyis a kínálat–kereslet közötti különbséget, egyrészt a fegyverkezés, amely lényegét tekintve nem volt egyéb, mint „piramisépítés”, mivel az ide eszközölt befektetések nem térülnek meg, másrészt az úrkutatás költségeinek fedezésére fordították, és ezáltal a felesleget elvonva, tulajdonképpen biztosították a termelés és fogyasztás, azaz a kínálat és kereslet között mindenkor szükséges egyensúlyt. Mindezek elsődleges eredményeként lehetővé vált a gazdasági élet szinte töretlen fejlődése és az 1929–33. évek közötti gazdasági válsághoz hasonló súlyosabb megrendülések elkerülése.

Felmerül azonban a kérdés: mit hoz majd a jövő? A fegyverkezési verseny megszűnése milyen újabb jelenséget fog előidézni a gazdasági élet további fejlődése terén? Vajon sikerülni fog-e az egykori romboló gazdasági válságok végleges kiküszöbölése, a gazdasági-társadalmi élet fejlődésének zökkenőmentes biztosítása?

---

¹³² Heyne, Paul: *i. m.* 426.

Bodor András

A rabszolgák ellenőrzése a Principatus első századaiban*

A római állam egyik legfontosabb tevékenysége – mint a rabszolgaságon alapuló bármely más államé – a rabszolgák forrásainak, utánpótlásának biztosítása, a rabszolgák szüntelen ellenőrzése és irányítása, rákényszerítésük, hogy megtermeljék az anyagi javakat és ugyanakkor megvédelmezzék a rabszolgatartók érdekeit.

Egy olyan társadalomban, amelyben a lakosság nagy hányada rabszolgaságban él, ennek a feladatnak a végrehajtása nem könnyű; az államvezetőségnek ki kell dolgoznia azokat a törvényeket, szabályokat, rendelkezéseket, amelyek teljes elnyomásban tartják a lakosság egynegyed, egyes esetekben egyharmad részét.

Ezért tartjuk szükségesnek, hogy megvizsgáljuk a rabszolgák arányát a római államban a birodalom első századaiban, vagyis az ún. Principatus korában. Ebből a szempontból a jelenlegi történetírásban két ellentmondó felfogás létezik. Azok a történészek, akik elismerik, hogy a római állam alapja a rabszolgaság volt, a rabszolgák igen nagy számáról beszélnek. Mások viszont csökkentebb létszámot tételeznek fel, és megkísérlik a nagyon hiányos antik forrásoknak ennek megfelelő magyarázatot adni. Hogy a történetírás e kettős irányzatát példával is szemléltessük, meggyőző igazolást hozunk fel. Julius Beloch, a görög–római antikvitás jól ismert statisztikusa, a Rómában élő szabad lakosság számát a Principatus elején 520 000, a rabszolgákét pedig 280 000 főre becsüli.¹³³ Marquardt ezzel szemben 710 000 szabadot és 900 000 rabszolgát talál.¹³⁴ Kahrstedt viszont a szabad lakosság számát 781 000-re, a rabszolgákét pedig 200 000-re teszi.¹³⁵

Ezek a számok egyrészt a számítás módozataiban alkalmazott különbségeket, másrészt a teljesen megbízható történeti források hiányát tükrözik.

Nem tagadható, hogy Rómában igen sok rabszolga élt és a legóvatosabb számítás szerint is ezek meghaladták az összlakosság egynegyedét. A Pergamon városának híres orvosa, Galenus által adott számok igazolják ezt. Ő azt állította, hogy életében, Kr. u. a második század végén, városában a szabad polgárok száma 40 000 volt. Ehhez a számhoz hozzáadta az asszonyok és a rabszolgák számát, a gyermekeket azonban nem; így a lakosság összlétszáma eléri a 120 000-et. Más szavakkal: a rabszolgák száma a felnőtt 40 000 lakosnak felelt meg, vagyis minden szabad polgár után egy rabszolga számítható.¹³⁶

Ez az arány érvényesnek látszik az egész birodalom számára, bár természetes, hogy bizonyos mértékben tartományok és városok szerint változott. Míg egyes tartományokban, például Egyiptomban, a rabszolgák száma kevesebb volt, másokban viszont sokkal több lehetett. Az

---

* Az itt közölt tanulmány először angolul jelent meg, a tokiói Ókori Társadalmi Mozgalmakat Tanulmányozó Társaság kiadásában, Toru Yuge és Masaoki Doi szerkesztésében a *Forms of Control and Subordination* című tanulmánykötetben. 396–409.

¹³³ Beloch, Julius: *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*. 236.

¹³⁴ Marquardt, J.: *Römische Staatsverwaltung*. Leipzig 1884. 124.

¹³⁵ Kahrstedt, U.: *Die wirtschaftliche Lage Grossgriechenlands in der Kaiserzeit*. = Historia H, 4.

¹³⁶ Galenus: *De animi moralia*. 51, 67.

arányának ezt a helyi váltakozását jól jellemezte Westermann értékes könyvében a görög és a római antikvitás rendszeréről¹³⁷, noha hajlamos arra, hogy a rabszolgák számát valamennyire csökkentse.

Újabban P. A. Brunt elemzés alá vette a szabad és a rabszolga lakosság arányát Itáliában a Principatus kezdetén. Bírálva mind Beloch, mind Westermann adatait, arra a következtetésre jutott, hogy Itáliának az összlakossága 7 500 000 fő volt (Beloch szerint csak 4 500 000 fő, akik közül 2 000 000 rabszolga létezését tételezte fel, de Gallia Cisalpina nélkül).¹³⁸

Brunt adatait olyanoknak tekintve, mint amelyek megközelítik a valóságot, azt hisszük, hogy Plinius értesítése a rabszolga légiókról – *mancipia legionum* – nem értékelhető pusztán túlzásnak. Nem kétkelhetünk egy *nomenclator* névsor létezésében sem – amint azt sok történész teszi –, mert valakinek számon kellett tartani a rabszolgákat és el kellett készíteni a névsorukat is, ha számuk olyan nagy volt,¹³⁹ mi több, a *nomenclator* Juvenalisnak¹⁴⁰ egyik szatírája is bizonyítja. Az első századi szerző, Petronius szintén a rabszolgák óriási számáról beszél, noha lehetséges, hogy egy kicsit túloz, amikor azt állítja, hogy hősének, Trimalchiónek olyan nagy birtokai voltak, hogy azokat csak egy sólyom tudta átrepülni és hogy rabszolgáinak egytizede nem ismerte az urát.¹⁴¹ Továbbá azt mondja, hogy hősének rabszolgái *decuriákra*¹⁴² voltak osztva és a cumaei birtokain egyetlen nap 30 fiú és 40 leány született.¹⁴³

Ez nyilvánvaló túlzás, de nincs okunk kétkedni abban, hogy a Birodalom első századaiban rabszolgatömegek dolgoztak falvakban és városokban, a földművelésben, a kézművességben, bányászatban, szállításban és természetesen a háztartásokban.

Hogyan lehetett a rabszolgatömeget arra kényszeríteni, hogy megalázó feltételek mellett végezzék a rájuk kirótt munkát, s mint a termelés alapja szolgáljanak, más szavakkal, hogyan tudta a család, a közösség, a társadalom és az állam megszervezni és ellenőrizni egész életüket és cselekedeteiket? Hogyan tudták féken tartani és arra kötelezni őket, hogy fegyelmezetten eredményes és termelékeny munkát végezzenek?

Természetesen mind az államnak, mind a tulajdonosoknak szüntelenül ellenőrizniük kellett őket és alaposan fel kellett ügyelniük rájuk. Az állam ellenőrizte a rabszolga életét fogságba esésétől kezdve egész végig: azaz haláláig vagy felszabadításáig.

Ami a rabszolgák megszerzését illeti, a köztársaság idején használt eljárások továbbra is megmaradtak. Idetartoztak az erőszakos úton való megszerzés (háború, kalózkodás, emberrablás); a törvényes út használata (átengedés – *cessio* –, adásvétel, öröklés, adományozás); kitett gyermekek felnevelése, az apa ama joga által, hogy eladhassa családjá tagjait.

A hadifoglyoknak rabszolgaként való eladását a hadsereg főparancsnoka intézte *imperium* jogánál fogva. Ezzel a joggal szenátusi határozat ruházhatta fel őt; bizonyos esetekben maga a

---

¹³⁷ Westermann, L. William: *The Slaves Systems of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia 1953. III. 84–90 et passim.

¹³⁸ Brunt, P. A.: *Italian Manpower, 225 B. C. – A. D. 14*. Oxford 1971. 124–130, 702–703.

¹³⁹ Plinius: *Naturalis Historia*. 33, 26.

¹⁴⁰ Juvenalis: *Satirae*. 5, 66–67.

¹⁴¹ Petronius Arbiter: *Satiricon*. 38, 8.

¹⁴² Uo. 47, 12. (*ex quotq̄a decuria es?...ex quadragesima.*)

¹⁴³ Uo. 53, 2.

szenátus döntött a hadifoglyok sorsáról.¹⁴⁴ A hadifoglyokat eladhatták rabszolgáknak, vagy a katonáknak adományozhatták.¹⁴⁵ Általában koszorú alatt – *sub corone* – adták el őket, mert a piacon fejükön levélkoszorút kellett viselniük. A hadifoglyok sorsát jól mutatja be Flavius Josephus hozzáértő leírásában.¹⁴⁶ Elmondja, hogy Jeruzsálem elfoglalása után a rómaiak 97 000 hadifoglyot ejtettek, és az ezt megelőző hadjáratban 43 000-t, összesen tehát 140 000-t.¹⁴⁷

Jeruzsálem elfoglalása után a foglyokat jól őrzött helyre szállították. A római hadsereg főparancsnoka, Titus megbízta az egyik rabszolgáját, aki ugyanakkor barátja is volt, hogy minden foglyot érdeme szerint értékeljen. Azokat, akik bűnösök voltak a háború kitörésében, halálra ítélték; a többieket az alábbi csoportok szerint osztották be: a jó alakú fiatalokat a diadalmenetre választották ki; akik 17 évnél idősebbek voltak, azokat az egyiptomi bányákba vagy a tartományokba küldték, hogy a vadállatokkal harcoljanak, vagy hogy részt vegyenek a gladiatori játékokban – *in theatris ferro et bestiis consumendos* –, vagyis hogy karddal és a vadállatokkal megölettessenek a színházakban és a cirkuszokban. Josephus azt állítja, hogy a legtöbb foglyot ebbe a csoportba osztották. Azokat, akik a 17. évüket még nem töltötték be, rabszolgáknak adták el. A foglyok csoportosítását megelőzően a rómaiak az öregeket és a gyengéket lemészárolták. Tizenegyezer fogoly részben azért pusztult el, mert nem tudták táplálni őket, részben, mert nem voltak hajlandók enni.¹⁴⁸

Jeruzsálem elfoglalása után Titus hosszabb ideig Caesarea Philippiiben tartózkodott, és az ebben a városban szervezett nyilvános játékokon sok foglyot dobta oda az állatoknak, vagy arra kényszerítették őket, hogy mindaddig csoportosan harcoljanak egymás ellen, amíg meghalnak.¹⁴⁹ Titus fiatalabb testvére, Domitianus tiszteletére Antiochiában rendeztek nyilvános játékokat, amelyeken 2500 fogoly pusztult el, mialatt a vadállatok és egymás ellen harcoltak, vagy mert élő fáklyaként elégették őket.¹⁵⁰

Az eladásra kiválasztott rabszolgákat a legközelebbi piacra küldték, ahol a rabszolgakereskedők vásárolták meg őket. Kr. e. 25-ben Augustus a szalasszusok közül 44 000 foglyot ejtett és közülük 8000-t Észak-Itáliában, Noreia városában adott el, azzal a feltétellel, hogy 20 évig nem szabadíthatók fel, amivel megfosztotta őket attól a lehetőségtől, hogy hazatérhessenek.¹⁵¹

Ami a hadifoglyok összlétszámát illeti a Principatus első részében, ha számba vesszük a Traianus uralkodásáig viselt összes háborúkat, a hadifoglyok száma akkor nagyobb volt, mint amennyit a modern történetírás általában elismer.

Az erőszakos rabszolgaszerezésnek másik két formája a kalózkodás és az emberrablás volt, noha a korai császárság idején az állam arra törekedett, legalábbis látszólag, hogy mindkét formát felszámolja. Ennek ellenére a rabszolgakereskedőket nem kényszerítették arra, hogy számot adjanak áruik eredetéről. Mi több, úgy látszik, hogy ebben a vonatkozásban szabad kezet kaptak. Noha a kalózkodásnak nem volt olyan nagy jelentősége, mint a köztársaság

---

¹⁴⁴ Livius: *Ab Urbe condita*. 42: 4,5. – Zonaras. 9:22.

¹⁴⁵ C. J. Caesar: *De bello Gallico*. 7, 89.

¹⁴⁶ Flavius Josephus: *Bellum Judaicum*. 6:9, 1–13.

¹⁴⁷ Uo. 6:9, 3.

¹⁴⁸ Uo. 6:43, 44, 45.

¹⁴⁹ Uo. 6:45.

¹⁵⁰ Uo. 7:3, 1.

¹⁵¹ Strabon. 4:6, 7.

utolsó századaiban, időről időre megjelent még a Földközi-tengeren is, és szüntelenül gyakorlatban volt a Fekete- és Vörös-tengeren, persze távol a császári hajóhadtól.¹⁵² Ezt a tényt igazolják a tengerek partján talált feliratok. Egyes feliratokon az Agathysus rabszolgák neve vagy olyanoké tűnik fel, akik Közép-Ázsiából jöttek.¹⁵³

Itáliában és a nyugati tartományokban az emberrablást nagymértékben felszámolták, de teljesen megszüntetni nem volt lehetséges. Augustus határozottan üldözte az útonállókat – *grassatores* –, a kóborló rablókat, akik a szabad embereket és mások rabszolgáit a földbirtokosoknak adták el.¹⁵⁴

Varro a rabszolgaejtés törvényének módozatai között megemlíti a baráti átengedést – *cessio iure* –, vagyis a rabszolga adományozását vagy átadását törvényes eljárás keretei között, azért, hogy elkerülhető legyen a tulajdonjog bármilyen zavara. A rabszolgák adásvételét hasonlóképpen a törvény szabályozta. A városok főhivatalnokai kijelölték a heti vagy havi piacok helyét és idejét, és azokat állandóan ellenőrizték. Katonai győzelem esetén a hadifoglyokat jól őrzött helyre szállították és a *praetor*, *quaestor* vagy bármilyen más személy, akit a fővezér megbízott, eladta őket a rabszolgakereskedőknek – *mangones* vagy görögül *andropodonkapeloi*. Augustus idején az egyik legjobban ismert kereskedő bizonyos *Toranius*¹⁵⁵ volt. Plinius elmondja, hogy ez az ember miként adott el Antoniusnak két gyermeket mint ikreket, noha nem voltak azok.¹⁵⁶ A rabszolgakereskedők gyakran feltűnnek az irodalomban mint *lenucinium* (örömtanya)-tulajdonosok.¹⁵⁷

Aulos Kapreilios Timotheossal, egy amphipoliszi rabszolgakereskedővel kapcsolatosan Finley professzor a rabszolgakereskedés társadalmi helyzetével és társadalmi szerepével foglalkozik.¹⁵⁸ Ez a sírkő egyedülálló emlékmű és három lapra van osztva. A felső lap a halotti lakomát ábrázolja, a középső egy munkamezőt, az alsón nyolc, nyakuknál fogva összekötött rabszolgát sorban vezetnek, hozzájuk társul két asszony, és előttük egy férfi halad, aki nyilvánvalóan a hivatalos megbízott lehet, de feltehető, hogy maga Timotheos. A felirat csak a nevet és a halott foglalkozását tartalmazza.

Jóllehet a rabszolgakereskedőket társadalmilag lenézték, munkájukat az állam segítette. Rabszolgát szereztek a hadseregtől, a kalóztoktól, az emberrablóktól, a szomszédos törzsektől és természetesen a rabszolgapiacokon, ahol mint kiskereskedők ugyancsak jelen voltak.

Törvény szabályozta az adásvétel módját. A szerződésben az eladó az áru részletes leírását adta, megjelölve annak korát, képesítését, egészségi állapotát, testi és szellemi képességeit, népi hovatartozását (*ethnicumát*), ezután feltüntette, vajon hírneve jó-e, hajlamos-e a szökevényre, a bűncselekményekre és volt-e törvényes kivizsgálás alatt. A rabszolgaszerződést görög szóval *eikonnak*, képmásnak nevezték. Az *eikon* értéke igen nagy volt, mert az új tulajdonos

---

¹⁵² L. Ormerod, H.: *Piracy in Ancient World*. 257–260.

¹⁵³ IG XIV. CIL. XIV, 40, 86, 289; VI. 29192, 10637, 1934 etc. Vö. Bodor, A.: *Contribuțiile la problemele cuceririi Daciei*. = AMN I(1964). 154–155.

¹⁵⁴ Suetonius: *Augustus*. 32. Uő: *Tiberius*. 8, 2.

¹⁵⁵ Suetonius: *Augustus*. 69.

¹⁵⁶ Plinius: *i. m.* 7: 56.

¹⁵⁷ Seneca: *Epistolae*. 80, 9. – Martialis: I. 58:9, 74. – Plinius: *i. m.* 24:6, 22, 30. – Juvenalis: *i. m.* 11, 147 etc.

¹⁵⁸ Finley, M. L.: *Aulos Kapreilios Timotheos*. In: *Aspects of Antiquity*. 159–166. A sírkövet Roger, I. közölte a *Revue Archéologique*-ban, 6. sor. XXIV (1945). 49–51.

által igazolni tudta, hogy a rabszolga, akit megvásárolt, hozzá tartozik. Ha a rabszolgának valamilyen titkos betegsége – *vitium* – volt, és az eladó ezt eltitkolta, a vásárlónak joga volt visszaadni vagy megfelelő kárpótlást – *compensatiót* – kérni.¹⁵⁹ A rabszolgák adásvételéről a híres orvos, az efézusi Rufus könyvet írt *De emptione servorum* (A rabszolgák vásárlásáról) címmel.

A rabszolgák adásvételét nemcsak a rabszolgapiacokon bonyolították le. Ennek bizonyítékai a *dáciai viaszos táblák*. Közülük három a rabszolgák adásvételének szerződéseit tartalmazza.¹⁶⁰ Az *eikonhoz* hasonló formájuk volt, és az állam által elismert hivatalos okiratnak tartották őket.

A keleti tartományokban a csecsemő kitevése általános szokás volt, de nem volt ismeretlen Itáliában sem. Annak a személynek, aki egy ilyen gyermeket felnevelt, joga volt őt saját rabszolgájának tekinteni. Ám ha kiderült, hogy a gyermek szabad származású, akkor fel kellett szabadítani. Az ilyen gyermek törvényes helyzete – amint azt Pliniustól tudjuk – komoly kérdése volt a római törvénykezésnek. Augustus rendeletileg szabályozta, hasonlóképpen járt el Vespasianus és Domitianus. Traianus elrendelte, hogy a „tápláló” – *nutritor* – köteles felszabadítani a szabad származású gyermeket, mindenféle ellenszolgáltatás nélkül. Ezzel szemben, ha a „talált gyermek” rabszolga származású volt, és az apja meg az anyja tudta nélkül tették ki, a *nutritornak* joga volt megfelelő kárpótlást kapni.¹⁶¹

Kr. e. 327-ben Poetilius törvénye megszüntette az adós rabszolgaságot. Ennek a törvénynek azonban nem volt hatása az apának, a családközösség vezetőjének – *pater familias* – ama jogára, hogy a család tagjait eladhassa. A polgári jog szempontjából az így eladottak rabszolgák lettek. Ennek ellenére az alkotmányos törvény nem ismerte el rabszolgahelyzetüket, Paulus jogtudósna a megfogalmazásában ugyanis „a szabad embernek nem lehet ára”.¹⁶² E törvényes helyzet ellenére az irodalmi szövegek és a feliratok sok esetet tüntetnek fel, amikor a szülők nehéz időkben eladták a gyermeküket. A III. században élt filozófus, Philosztratosz állítja, hogy a frígek rabszolgaságra adták el gyermekeiket anélkül, hogy szégyenlették volna magukat, vagy lelkiismeret-furdalásuk lett volna.¹⁶³

Törvényes szempontból az így eladott családtagok helyzetét sajátos előírások szabályozták.

Bizonyos bűntetteket azzal büntettek (gyilkosság, árulás, a katonai szolgálat alóli menekülés), hogy a bűnösöket megfosztották szabadságuktól. E büntetések törvény szerinti kifejezései: *ad metallam* vagy *ad ludum venatorium*, vagyis bányamunkára való büntetés vagy a vadállatok elleni harc. Suetonius elmondja, hogy az egyik lovagot Augustus rabszolgaságra adta el, mert gyermekét megcsonkította, hogy a katonaság alól felmentsék.¹⁶⁴ Titus császár minden féljelentőt, „besúgót” – *elatores* – rabszolgának adott el.¹⁶⁵

---

¹⁵⁹ Westermann: *i. m.* 98–99. – Gellius: *i. m.* 6:4, 1–5; 4:2. 1–2. – *Digesta*: 21, 1, 1, 10 nr. 1–2, 21, 1, 31. – Martialis: *i. m.* 6, 66.

¹⁶⁰ CIL. III. 490, nr. VII. – CIL. III. 936–2215 l. nr. VI; Uo. 959–2215, nr. XXV. Vö. Tudor, D.: *Istoria sclavajului în Dacia romană*. Buc 1957 nr. 118, 119, 120, 266–267. – Russu, I. I.: *Inscriptiones Daciae Romanae*. I. Buc 1975. 212. nr. 36. 217. nr. 37. 223. nr. 38.

¹⁶¹ Plinius: *i. m.* 10:65–66.

¹⁶² Westermann: *i. m.* 86.

¹⁶³ Philosztratosz: *Vita Apollini*. VIII. 7. – Tacitus: *Annales*. IV. 72.

¹⁶⁴ Suetonius: *Augustus*. 24.

¹⁶⁵ Uő: *Titus*. 8.

A rabszolgává válás egyik sajátos formája az öneladás volt. Dio Chrysostomos azt állítja, hogy az ő korában ezren és ezren adták el magukat *szerződéses* alapon.¹⁶⁶ A rabszolgaszerzésnek ez a formája, noha ellenkezett a római törvénykezéssel, különösen a birodalom keleti részein volt elterjedt.

Nyilvánvaló, hogy a rabszolgaszerzés minden formája állami ellenőrzés alatt állott. Ennek a ténynek tulajdoníthatóan a római társadalom rabszolgamunkára épült, s a rabszolgákat egyszerűen beszélő eszközöknek – *instrumenta vocalia* – tekintették. Következésképpen a háború, a kalózkodás, emberrablás, adásvétel, öröklés, a háziszolgák – *vernae* – táplálása, mindezek és a szolgaság más formái törvényes eszközöknek számítottak a rabszolgaszerzésre és az anyagi javak termelésének a biztosítására.

Megtartva a köztársaság törvénykezését, Augustus egész sor új törvényt hozott. Kr. e. 2-ben Fufius és Caninius törvénye – *lex Fufia-Caninia* – megállapította azoknak a rabszolgáknak a számát, akik szabadságukat végrendeleti úton nyerhették el. Számuk egyenes arányban volt a tulajdonos birtokában levő összes rabszolga számával. Azok, akiknek tíz rabszolgánál kevesebbük volt, felét felszabadíthatták; 10-től 30-ig egyharmadát; 30-tól 100-ig egy-negyedét; 100-tól 500-ig egyötödét, de senkinek sem volt joga 100-nál több rabszolgát felszabadítani.¹⁶⁷ Csak azok a tulajdonosok rendelkeztek e vonatkozásban rabszolgáikkal, akiknek négynél kevesebb volt.¹⁶⁸

A felszabadításnak – *manumissió*nak – ezt a törvényét Kr. u. 4-ben egy másik, az Aelius-Sentiusnak nevezett törvénnyel egészítették ki (*lex Aelia-Sentia*), mely a *manumissio* jogát a tulajdonos életkorától tette függővé. A 20 év alatti tulajdonosoknak nem volt felszabadítási joguk. Ugyanakkor megtiltották a 30 év alatti rabszolgák felszabadítását.¹⁶⁹

Mi volt a céljuk ezeknek a törvényeknek? Egyes történészek azon a véleményen vannak, hogy Augustus bennük a gazdagoknak az ellen a káros szokása ellen hozott megoldást, hogy felszabadítsák valamennyi rabszolgájukat. Mások arra a következtetésre jutottak, hogy Augustus meg akarta állítani a nem megfelelő egyének számának növekedését a római polgárok között.¹⁷⁰ „Egyes rabszolgák – állítja Dionysios –, akik vagyonukat csalásból, betörésből, prostitúcióból vagy más alsóbbrendű eljárással szereztek, szabadságukat ezzel a pénzzel váltják meg, és azonnal rómaiak lesznek.”¹⁷¹ Ezzel szemben Suetonius azt gondolta, hogy Augustus félt az olyan sok idegen vérnek a tiszta római vérbe való beömlésétől.¹⁷² A rómaiak idegenekkel való keveredésének alapgondolata igen gyakran jelentkezik a korszak irodalmában, például Juvenalis satíráiban.

Ezek a magyarázatok a kor szellemét és ideológiáját tükrözik. Lehet, hogy van bennük egy szemernyi igazság, de az igazi ok gazdasági jellegű, az a szükséglet, hogy biztosítsák a szükséges férfi munkaerőt. Buckland, aki a rabszolgákra vonatkozó törvényeket jól ismerte, ugyanezen a véleményen volt, és azoknak a törvényeknek az eredetét gazdasági okokkal

---

¹⁶⁶ Dio Chrysostomos: *Ad Romanos*. 453.

¹⁶⁷ Gaius: *Institutiones*. I. 42, 43.

¹⁶⁸ Westermann: *i. m.* 89.

¹⁶⁹ Gaius: *i. m.* I. 38–41.

¹⁷⁰ Uo. és Ulpianus. I: 12.

¹⁷¹ Dionysios Halicarnassus: *Historia Romana*. 4: 24, 6.

¹⁷² Suetonius: *Augustus*. 43, 3. – Westermann: *i. m.* 89.

magyarázta¹⁷³, nevezetesen azzal, hogy a felszabadító örököse ne szenvedjen el nagy veszteségeket. Ulpianus, a jogtudós hasonlóan gazdasági okot tulajdonított annak, hogy megakadályozzák az örökség korlátozását.¹⁷⁴ Általában mindkét törvény az állam beavatkozását jelentette a rabszolgatulajdonos jogaiba és csökkentette a teljes tulajdonjogot.

A *lex Fufia–Caninia* nemcsak a szabadon bocsátott rabszolgák arányát szabályozta, de azoknak a felszabadítását is megtiltotta, akik láncra voltak verve és az *ergastulum*okban tartották vagy megbélyegezték, kínzás alá vetették, mint leendő gladiátorokat visszatartották őket stb. Még ha fel is szabadultak, ezek a rabszolgák akkor is csak ún. *dediticusok* lehettek, a szabad nép legalacsonyabb csoportjába tartozók és sohasem válhattak római vagy latin jogú polgárokká.¹⁷⁵

A tulajdonosok jogkörét korlátozta Augustusnak egy másik törvénye, a *lex Iulia de adulteriis*, amelyet Kr. u. 8-ban adott ki. A köztársasági törvény értelmében a rabszolga tanúskodása nem volt igénybe vehető gazdája ellen. Ezért a rabszolgát, aki vallomása szerint befolyásolhatta volna a törvényes eljárást, a vádlott megvásárolta, és így megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy vallomást tegyen; ennek ellenére megtehetette azt, ha visszavásárolták és a fizetett összeget az egyik főhivatalnoknak adták át.¹⁷⁶ A *lex Iulia de adulteriis* által a rabszolgák engedélyt kaptak, hogy tanúvallomást tegyenek uraik ellen házasságtörés és felségsértés (hazaárulás) eseteiben.

Az általános és a mindennapi metódus a rabszolgák között az engedelmesség és a fegyelem megtartásának biztosítására a *megfélemlítés* volt. A törvénykezésnek sok előírása, amely rettegésben tartotta a rabszolgák életét főként büntetések kiszabásával, megakadályozta őket abban, hogy teljesedjék legfőbb kívánságuk, szabadságuk elnyerése.

Ennek klasszikus példaként felhozzuk Pedanius Secundus, a város praefectusának az esetét, akit saját házában öltek meg. A szenátus a régi szokást – *vetus mos* – alkalmazta, amelyet megerősített a *Senatus Consultum Silanianum*. Ez elrendelte mindazoknak a rabszolgáknak a megölését, akik a bűntény idején a házban voltak.

A tömegek tiltakozása ellenére a szenátus kikényszerítette a törvény alkalmazását. Tacitus elmondja, hogy a szenátus e kegyetlen törvény végrehajtását kérte, mert a tagjai azt hitték, hogy a rabszolgák, különféle nemzetiségűek és vallásúak lévén, isteneik idegenek vagy pedig egyáltalán nincsenek, nem fegyelmezhetők, és amint a szenátus szónoka kifejezte: „csak megfélemlítéssel ezt a csöcseléket nem tarthatjuk féken”.¹⁷⁷

A jogtudósok írásai azt mutatják, hogy a halállal való fenyegetés szokásos módja volt a rabszolgák féken tartásának. A *Digesta* címen ismert törvénygyűjtemény megállapítja, hogy a rabszolgatulajdonosok nem lehetnek biztonságban, ha a rabszolgákat nem kényszerítik, hogy a házon kívül és belül megvédjék uraikat. Következésképpen, ha a rabszolgatartót megölik, alapos vizsgálatot kell indítani az összes rabszolga között. Ezt a következő esetekben kell végrehajtani: ha a rabszolgatartó életét azáltal veszítette el, hogy meggyilkolták vagy megölték, halálra szúrták, betaszították a mélységbe, kődarabbal, husánggal vagy bármilyen

---

¹⁷³ Buckland, W. W.: *The Roman Law of Slavery*. Cambridge 1908. 546–547.

¹⁷⁴ Ulpianus: 14–15.

¹⁷⁵ Gaius: *i. m.* 13–15.

¹⁷⁶ Paulus: *Sententiae*. 5, 16, 4–7, 21, 4.

¹⁷⁷ Tacitus: *Annales*. XIV. 42.

kőtárggyal, fegyverrel agyonütötték. Ha azért halt meg, mert megmérgezték, ebben az esetben nem kellett törvényes eljárást végezni.¹⁷⁸

Ha utazás közben a rabszolgatartót rablók támadták meg, és rabszolgái ahelyett, hogy megvédték volna, elszaladtak, akkor a lehető legkegyetlenebb módon meg kellett büntetni őket.¹⁷⁹

A törvény szabályozta a szabad származású gyermekek helyzetét. A rabszolgáknak nem lehetett ún. *connubiumuk*, azaz törvényes házasságuk, de élhettek együtt – ez volt a *contubernium*. Azok a gyermekek, akiknek anyjuk rabszolga volt, rabszolgáknak számítottak, tekintet nélkül apjuk jogi helyzetére.¹⁸⁰ A szabad anyák, de a rabszolgaapák gyermekei kezdetben szabadok voltak, de Kr. u. 52-ben az egyik szenátori határozat – az ún. *Senatus Consultum Claudianum* – ennek véget vetett, és elrendelte, hogy ha egy szabad asszony egy másik személy rabszolgájával élt és a tulajdonos tiltása ellenére továbbra is vele él, mind ő, mind a gyermekei rabszolgává válnak.¹⁸¹

A törvények nagyon szigorúak a szökött rabszolgákkal szemben. E vonatkozásban csak néhány előírást idézünk a *Digestából*. A *fugitivusnak* – szökevénynek – minősített rabszolgát nem lehetett elszállásolni vagy elrejtteni. Ha elfogták, át kellett adni a hivatalnokoknak vagy gazdájának. A szökött rabszolgákat kereső katonák vagy rabszolgatulajdonosok bizonyos igazolványok révén engedélyt kaptak, hogy behatoljanak a magántulajdonba. Ha munkájukban megakadályozták, azok, akik ezt tették, pénzbüntetést voltak kötelesek fizetni. Marcus Aurelius és Commodus császárok elrendelték a *procuratoroknak*, a közhivatalnokoknak és az őrségeknek, hogy segítsék azokat, akik szökött rabszolgákat keresnek. Ha megtalálják őket, akkor vissza kell szolgáltatni a rabszolgatartónak, azokat pedig, akik elrejtették őket, meg kell büntetni. A hivatalnokoknak átadott szökevényeket szigorú büntetés alatt kellett tartani.¹⁸² Ha a szökevény gladiátor lett, Titus császár rendelkezése szerint át kellett adni urának.¹⁸³ A szökevényeket nem volt szabad eladni vagy megvásárolni, és még a császári birtokon is szabad volt őket keresni.¹⁸⁴ A hivatalos személyek által elfogott szökevényeket tíz évig nem volt szabad felszabadítani.

A rabszolgák elfogatására különféle katonai alakulatokat kellett szervezni. Kr. u. a második században ezek az alakulatok a birodalom minden részében megtalálhatók voltak. Egyiptomban a béke őreinek, *eirenarchoioknak*¹⁸⁵ nevezték őket. Más tartományokban *stationari* volt a nevük és annak a helységnek a nevét viselték, ahol el voltak szállásolva (például Dáciában *cohors Cumidavensium*). Azt a hivatalnokot, akinek ez volt a feladata,

---

¹⁷⁸ *Digesta*. 29, 5, nr. 15, 17–20.

¹⁷⁹ Paulus: *Sententiae*. 3, 5:3, 6–9, 12.

¹⁸⁰ Vö. Plautus: *Cassina*. 67–75. – Uő: *Sententiae*. 2:19. – Justinianus: *Codex*. 9:9. – Ulpianus. 5:5.

¹⁸¹ Tacitus: *Annales*. XII. 53. – Suetonius: *Vespasianus*. 11. – Tertullianus: *Ad uxorem*. 6, 8. – Gaius: *i. m.* I. 84.

¹⁸² *Digesta*. 11, 4, 1–7.

¹⁸³ Uo. 11, 5.

¹⁸⁴ Paulus: *Sententiae*. 1, 6, 1–7.

¹⁸⁵ Rostovtzeff, M.: *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford 1926. 437, 620, 626.

*fugitivarius*nak nevezték.¹⁸⁶ A szökött rabszolgát, amíg átadta a *praeses*nek vagy a *praefectus vigilium*nak¹⁸⁷, zár alatt tartotta.

A szökevények kezeléséről sok értesülésünk van. Cicero könyvtárosa, miután könyveket lopott el, megszökött. Cicero megtudta, hogy Naronában, Dalmatia egyik városában tartózkodik, és barátjának levelet küldött, melyben arra kérte, hogy rabszolgáját fogassa el és küldje vissza.¹⁸⁸ Gellius történetét Androklésről, a szökött rabszolgáról és kalandjáról sok író megírta, köztük Bernard Shaw.¹⁸⁹

Nem kétséges, hogy a római állam úgy működött, mint egy nagyon súlyos gépezet, és minden tevékenységre figyelt. Az ókorban nem volt egy másik állam, amely olyan nagy rabszolgatömeget tudott volna megszervezni, féken tartani, és olyan nagy tömeget tudott volna kényszeríteni a termelőmunkára. Augustus principatusa nemcsak a monarchiát vezette be, hanem sikerült neki az állam elnyomó szerveit is megerősíteni és megszilárdítani.

A rabszolgák belső ellenőrzése a tulajdonos feladata volt. A római törvénykezés a rabszolgát tárgynak és a tulajdonos dolgának (*res*) tekintette. „Minden más árucikkhez alkalmazott tárgy volt – amint azt Westermann helyesen megállapítja –, olyan adásvétel, jelzálog, [a tulajdonos] akaratától függően átadható tárgy és mindenki számára, aki ingó tulajdonnal foglalkozó, törvény.”¹⁹⁰

Fel lévén ruházva az atyának mint a házközösség képviselőjének a hatalmával, a tulajdonos *patria potestas*ánál fogva megverhette, láncra köthette, bezárhatta az *ergastulumba*, kínozhatta, megölhette, vagy keresztre feszíthette rabszolgáját. A köztársaság idején a tulajdonos kegyetlenségét csökkentette a közvélemény vagy esetleges közbejöttével a *ensor* és egy úgynevezett *arbitrator* (bíró), akinek az volt a feladata, hogy meghallgassa a rabszolgák panaszait.¹⁹¹ A császárság korában a tulajdonos teljes joga a *manumissio*, és a rabszolgák nyilatkozatának elfogadása uruk ellen bizonyos vonatkozásban csökkent. Még a közismert *Senatus Consultum Silanianum* is enyhült, csak azokra a rabszolgákra volt alkalmazható, akik elég közel voltak ahhoz, hogy meghallják uruk segítségkiáltását.¹⁹²

Minden más szempontból a rabszolgatulajdonosok teljhatalmú uraik maradtak rabszolgáiknak. A háztartásban és a földeken a rabszolgák élete szigorúan szabályozva volt. Petronius Arbiter *Satiricon*ja tudósít, hogy a rabszolga nem hagyhatta el a házat ura engedelmével nélkül.¹⁹³ Az ajtóra ez a felhívás volt felírva: „Száz ütés annak a rabszolgának, aki ura parancsa nélkül kiteszi lábát.”¹⁹⁴

Általában a rabszolgákat két csoportra osztották: megbízhatókra és megbízhatatlanokra. Az előbbieket szabadon sétálhattak, az utóbbiakat napközben láncra verték, éjszaka megláncolták és celláikba – *ergastulumaik*ba – zárták. Columella – aki műveiben hangsúlyozza a

---

¹⁸⁶ Florus. 3:19. – *Digesta*. 21, 1–17.

¹⁸⁷ Westermann: *i. m.* 107.

¹⁸⁸ Cicero: *Ad familiares*. 13, 77, 3.

¹⁸⁹ Gellius. 5, 14, 5, 28.

¹⁹⁰ Westermann: *i. m.* 80–81.

¹⁹¹ Uo. 78 és passim.

¹⁹² *Digesta*. 29,5.

¹⁹³ Petronius: *i. m.* 28, 7–8 (quisquis servus sine dominico iussu foras exierit, accipit plagas centum).

¹⁹⁴ Columella. 1, 6, 3.

rabszolgáknak is kijáró humánus bánásmódot – leírja, hogy a megbízható rabszolgák kvártélyait hogyan kellene berendezni. Tágas, magas termeik kellene hogy legyenek, nagy konyhájuk, és alvófülkéjüknek dél felé kellene tekinteni. Másfelől a láncra vert rabszolgáknak a hálófülkéjük a föld alatt kellene hogy legyen, és a világosságot kinyújtott kezük fölött levő nyílásokon át kellene kapniuk.¹⁹⁵ Columella azt javasolja, hogy a tulajdonosnak a zenedüléseket állandóan ellenőriznie kellene és meg kellene tiltania ellenőreinek, hogy megváltoztassák vagy elengedjék a kirótt büntetéseket.

A családközösségekben vagy a birtokokon a rabszolgákat *decuriáknak* nevezett¹⁹⁶ csoportokba osztották. A tulajdonos feladata volt, hogy jó ellenőrt és megfelelő embert válasszon e tevékenység minden területére azáltal, hogy számba veszi a rabszolgák fizikai és szellemi képességeit.¹⁹⁷ A különböző tevékenységeket és munkákat nem szabad összekeverni, mert a fegyelem, a felelősség, a termelékenység megkívánja, hogy valamennyi rabszolga ura legyen saját munkájának. A munkavégző közösségek vagy csoportok nem tartalmazhatnának tíz embernél többet (*decuria*), mert a kis csoportok ellenőrzése könnyebb.¹⁹⁸

Annak érdekében, hogy a csoportfegyelem jó legyen, a csoportokat „csoportvezetőknek” és ellenőröknek kell alárendelni, akiket azok közül a szolgák közül választanak ki, akiknek „hibátlan”, „kifogástalan” magatartásuk volt, és megfelelőeknek mutatkoztak az ilyenfajta állásra. A birtokon a vezetést egy *vilicus*ra, az egész birtok (farm) általános ellenőrzőjére vagy bírójára bízta.¹⁹⁹ Őt tekintették a tulajdonos személyes képviselőjének, akinek feleséget – *vilica* – adtak. A *vilica* a konyha megbízott ellenőre lett és gondoskodnia kellett az emberek étkeztetéséről.²⁰⁰

A fegyelem megtartására különféle módszereket használtak: szidást, verést, kínzást, ölést, sőt még a keresztre feszítést is. A tulajdonos rendszerint valamennyit használt. A római felfogás szerint a rabszolgák a családhoz tartoznak és a családot a maga rendjén úgy fogták fel, mint egy kis államot. Ezen belül a tulajdonos és természetesen a *vilicus* megszervezte a megbízható rabszolgák kis csoportját, akik mint titkos emberei szolgálták őt (*delatores*). Ennek ellenére „a legnyíltabb felfogású tulajdonosok” sokkal humánusabb eszközöket használtak, gondját viselték rabszolgáiknak, gondjaik érdekelték őket, gyakran dicsérrettel halmozták el őket, ajándékokat adtak nekik, és szemük előtt tartották felszabadításuk kilátását, reménységét.²⁰¹

Mindazonáltal a fegyelemtartás fő eszköze a büntetés és a megfélemlítés volt. Hogy a tulajdonos kegyetlenségét szemléltessük, felidézzük Augustus történetét. A császárt egyik barátja ebédre hívta. Ebéd alatt az egyik rabszolga eltört egy kristályvázát, és a dühös vendég megparancsolta, hogy dobják be a mérges halakkal – *marrenákkal* – teli tóba. Augustus vendéglátója azonban megbotránkozott a császár kegyetlenségén és megmentette a szerencsétlen rabszolgát.²⁰² Seneca több hasonló történetet mond el, amelyekben a tulajdonos

---

¹⁹⁵ Uő. 1,8, 16–17.

¹⁹⁶ Petronius: *i. m.* 47, 42.

¹⁹⁷ Columella. I. 8,1–4.

¹⁹⁸ Uő. 1, 9, 1, 8.

¹⁹⁹ Uő. 11, 1, 4.

²⁰⁰ Uő. 12, 8.

²⁰¹ Uő. 1, 8, 15, 18, 19.

²⁰² Seneca: *De ira*. 3:40, 2–4.

kegyetlensége miatt egy-egy rabszolga megszökik vagy öngyilkos lesz.²⁰³ Gyakran megtörtént, hogy a tulajdonos a legkegyetlenebb büntetést, a keresztre feszítést alkalmazta.²⁰⁴

Kr. u. az I. és II. században a birodalomban általánosan elfogadott tény volt, hogy a rabszolgák helyzete megjavult, és sok történész a rabszolgák sorsának enyhüléséről beszél.²⁰⁵ A sztoikus filozófusok továbbra is hangsúlyozták, hogy a rabszolga is ember, természettől fogva szabadnak és nem rabszolgának született, amint azt a görögök gondolták, hanem csak véletlenül lett az. Seneca levele a szabadok és a rabszolgák egyenlőségéről²⁰⁶ jól ismert. Még Petronius is hangsúlyozza a kor megváltozott magatartását.²⁰⁷ „Barátaim – mondotta Trimalchio –, a rabszolgák is emberek, ugyanúgy szívta anyatejet, mint mi, még ha a sors keményen bánt is velük.”²⁰⁸

A megváltozott magatartás tükröződik a törvényhozásban. A Kr. u. 19-ben kiadott *lex Paetronia* korlátozza a tulajdonos élet és halál-jogát rabszolgája fölött. A vadállatok elleni harcot és a gladiatori játékokat a magas hivatalnokok ellenőrzése alá helyezik és jóváhagyásuk nélkül nem hajthatók végre.²⁰⁹ A Kr. u. 20-ban hozott *Senatus Consultum* előírja, hogy ugyanazt a törvényes eljárást kell alkalmazni a rabszolgák és a szabadok ellen. Claudius császár elhatározta, hogy ha a beteg rabszolgákat kiteszik Aesculapius szigetére és visszanyerik egészségüket, akkor fel kell őket szabadítani.²¹⁰ Ezt az *edictumot* Hadrianus császár is megerősítette. Ugyanaz a császár megtiltotta az *ergastulumok* használatát.²¹¹ Antonius Pius rendelkezése szerint, ha a tulajdonos megölte a rabszolgáját, ugyanazt a törvényes eljárást kell alkalmazni, mintha egy másik személy rabszolgáját ölte volna meg.²¹² Az igazságtalanságot szenvedő rabszolga menedéket kereshet egy templomban vagy a császár szobra előtt.²¹³

Egyáltalán nem kétséges, hogy ezek a rendelkezések csak cseppek voltak a szenvedés tengerében. Mégis felmerül a kérdés: mi volt az oka ennek a megváltozott magatartásnak? Sok történész úgy véli, hogy a helyes választ a sztoicizmusnak a felső körökben való általános elterjedésében kellene keresni. Mások, például Staerman, azon a véleményen vannak, hogy a kizsákmányolás régi formái többé nem voltak alkalmazhatók és a rabszolgatulajdonosok félelme a rabszolgalázadásoktól elnézőbbekké tette őket rabszolgáik iránt. Továbbá az emberi munkaerő új forrása, a *colonusok* és a felszabadult rabszolgák függősége korábbi rabszolgatartóiktól hasonlóképpen magyarázatot ad erre az új magatartásra.

---

²⁰³ Uo. 3:5, 4. Uő: *De clementia*: 13, 2. Uő: *Ad Marciam*. 20, 2 etc.

²⁰⁴ Paulus: *Sententiae*. 3, 5, 3–6, 915, 5, 16, 4–7.

²⁰⁵ Westermann: *i. m.* 109–117.

²⁰⁶ Seneca: *Epistolae*. 47, 1, 5, 10–12, 17.

²⁰⁷ Plinius: *Epistolae*. 8, 16.

²⁰⁸ Petronius: *i. m.* 71, 1. (*Amici, et servi homines sunt at aequum unum lactem biberunt, etiam si illos malus fatus oppresserit*).

²⁰⁹ *Digesta*. 48, 2, 12, 3.

²¹⁰ Suetonius: *Domitianus*. 7

²¹¹ S. H. A.: *Hadrianus*. 18, 9.

²¹² Gaius: *i. m.* 1, 56.

²¹³ Uo. 44, 1.

Anélkül, hogy ezeknek az új tényezőknek a jelentőségét tagadnánk, figyelemmel kell lennünk egy másik, talán fontosabb okra: az uralkodó osztály struktúrájának, szerkezetének megváltozására. Tacitus megjegyzi, hogy a szenátori családok többségükben kihaltak, és sok szenátor második és harmadik őse rabszolga vagy félrabszolga származású volt. Amint Trimalchio története bizonyítja, ugyanaz a megállapítás vonatkozhatott volna a gazdag kereskedőkre, kézművesekre, földbirtokosokra és általában a gazdag arisztokráciára. A császári rabszolgák és felszabadítottak – *servi Caesaris et liberti Augusti* – hasonlóképpen hozzájárulhattak volna az új magatartásmódhoz. Jól tudott, hogy ezek az emberek nagy és jelentős szerepet játszhattak a birodalom gazdasági, közigazgatási, sőt még katonai életében is, és mint a császár személyi képviselői, nagyon magas gazdasági és politikai állásokra nyertek alkalmazást.²¹⁴ Petronius ironikus formában mutatta ki, hogy Trimalchio barátait vele együtt szabadították fel, és valamennyien nagy vagyont gyűjtöttek, és igen gazdagok lettek.²¹⁵

Ilyen körülmények között a régi magatartás lélektanilag lehetetlenné vált. Az egykori rabszolgák beléptek az uralkodó osztály szerkezetébe. Korábbi állapotukról nehezen tudtak megfeledezni és társadalmi helyzetük ellenére rabszolgákra úgy tekintettek mint emberekre. Trimalchio nagyon gazdag rabszolgalajdonos lett és sokan voltak a hozzá hasonlóak.

Ez a helyzet azonban nem azt jelentette, hogy akik a rabszolgaság új eszméjét hirdették, a gyakorlati életben lemondtak volna róla. Seneca humanus filozófiai eszméi ellenére a római birodalom egyik leggazdagabb rabszolgatartója maradt.

Ebben a helyzetben milyen magatartásuk volt maguknak a rabszolgáknak? Hogyan történt az állami és a magánellenőrzés? A jól szervezett ellenőrzés miatt a nyílt felkelések kevés kilátással kecsegtettek. Valóban a Principatus első két századában nagy rabszolgafelkelések nem voltak. Kr. u. 14-ben lázadás tört ki, amellyel egy rabszolga megpróbálta elnyerni a trónt először ura, azután pedig a maga számára.²¹⁶

Kr.u. 14-ben Titus Curtisius a pásztorrabszolgák segítségével megpróbált Dél-Itáliában felkelést szervezni, de csakhamar elbukott.²¹⁷ Nero uralkodása idején a praenestei gladiátorok hasonló kísérletet tettek. A jól szervezett ellenállás minden felkeléskísérletet csírájában elfojtott.

A dolgok állása azonban nem jelentette azt, hogy a rabszolgák belenyugodtak volna sorsukba. Egyesek közülük, főként az orvosok, pedagógusok, könyvtárosok, titkárok, az alacsonyabb és magasabb rangú tisztviselők – amint dicsekvő felirataik tükrözik –, meg voltak elégedve sorsukkal, de a legtöbb rabszolga óhajtotta a szabadságot. Egy felszabadított rabszolga levele, melyet egykori urának címzett, valamennyinek a gondolatait és kívánságait fejezi ki. Azt hisszük, hogy a szövéssel foglalkozó rabszolgák irányítása volt rábízva: „Te lelkedben tudod – írta –, hogy én vágyakozva kegyedre, büntelenül viseltem magam, éppen úgy, ahogyan egy rabszolga megbékélésre kész akar lenni a szabadság érdekében.”²¹⁸

A szabadság elnyerésének reménysége sok rabszolgát arra készítetett, hogy kifogástalanul viselkedjék. Mások, amint az nyilvánvaló az irodalmi forrásokból, elveszítették bátorságukat és szabadulásukat öngyilkosságban keresték, vagy az elszenvedett jogtalanságokért és nehéz

---

²¹⁴ Westermann: *i. m.* 109–113.

²¹⁵ Petronius: *i. m.* 38, 6, 7.

²¹⁶ Tacitus: *Annales*. II. 30; I. 3, 5, 6.

²¹⁷ Uo. IV. 27.

²¹⁸ Westermann: *i. m.* 106.

életükért megpróbáltak bosszút állani gazdáikon.²¹⁹ Gyakran megrongálták a termelőeszközöket, nyilvánosságra hozták titkaikat, a bosszút kiterjesztették uraik családtagjaira vagy éppen megölték őket.²²⁰

Egyesek elszöktek és azokhoz csatlakoztak, akik a birodalom különböző részein, főként Közel-Keleten vagy a Duna vidékén harcoltak a fennálló politikai rend ellen. A rómaiak rablóknak – *latrones* – nevezték őket, de mozgalmuk Kr. u. a második és harmadik században nem tekinthető egyszerűen rablásnak, mert politikai jellege volt: sajátos gerillaharc volt ez a fennálló rendszer és a kizsákmányolás ellen.²²¹

A rabszolgáknak ezen és más formákban jelentkező ellenállásai tükröződnek a kor irodalmában és felirati anyagában. De az állam és a tulajdonosok ellenőrzése arra kényszerítette őket, hogy dolgozzanak és feljebbvalóiknak engedelmeskedjenek. Ugyanakkor megakadályozta őket abban, hogy általánosan szervezkedjenek és egységes ellenállást hozzanak létre maguk között, de az eredetük, fajuk, kultúrájuk, vallásuk, neveltetésük, öntudatosságuk között meglévő különbségek miatt erre képtelenek is voltak.

---

²¹⁹ Columella. I. 6.

²²⁰ Westermann: *i. m.* 102, 106.

²²¹ Tudor, D.: *i. m.* 146, 172. – Daicoviciu, C.: *Istoria României*. I. Buc 1960. 428–429. – Tudor, D.: *Interfecti a latronibus în inscripțiile din Dacia*. = Studii și Cercetări de Istoria veche IV. 3–4. 1953, 583. – Dimitriev, A. D.: *Dvijenie latrones kak osobaia, forma klassovoi borbi v Rimskoi Imperii*. = Vestnik Drevnei Istorii. 1951. 4. 162, sq.

Buza János

Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején*

A magyar gazdaságtörténet-írás kezdete óta ismert,²²² hogy a kora újkorban a lengyel–magyar kereskedelmi kapcsolatok révén mindkét királyság pénzei cirkuláltak az országban, különösen áll ez a határ menti pénzforgalomra. A pénzveréshez szükséges ezüsttel nem rendelkező Lengyel Királyságba többek között Magyarországról is kivitték a vert pénzt, amelynek egy része a határon túl már nem fizetési eszközként funkcionált, hanem rövid időn belül olvasztótégelyekbe került, hogy rézzel elegyítve a pénzverés nyersanyagává váljon.²²³ A legelterjedtebb magyar vereten, a denáron kívül természetesen az aranyforintot és – az ekkor még többnyire külföldi²²⁴ eredetű – tallérokat sem vetették meg, sőt felárat adtak értük, miként azt az éles szemű kortárs a XVI. század közepén feljegyezte.²²⁵

Az éremleletek nyomán arra lehet következtetni, hogy a század vége felé a Dunántúlon is növekedett valamelyest a lengyel pénzek szerepe, de „túláradó bőségben” a felvidéki megyékben fordultak elő e veretek, felbukkantak továbbá a hódoltságban is, illetve a „»Részek« néven ismert keleti vármegyékben, valamint Erdély területén viszont a lengyel pénzek forgalma csaknem kizárólagosnak tekinthető.”²²⁶

---

* E tanulmány az OTKA (T 013507), az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája és az Alexander von Humboldt-Stiftung (Bonn – Bad Godesberg) támogatásával készült.

²²² Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Buda 1840. 75–82.

²²³ Kazimír, Stefan: *Nemesfém- és pénzforgalom s a pénz árképzése magyarországi viszonylatban a 16. században*. In: *Történeti statisztikai tanulmányok* 4. (A Központi Statisztikai Hivatal és a Magyar Országos Levéltár kiadványa), Bp 1980. 175–185. – Mikolajczyk, Andrzej: *Węgierskie srebro w Polsce – zabezpieczenie kruszców gwałtownego rozwoju polskiej produkcji menniczej w końcu XVI i na początku XVII wieku*. = *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna i Konserwatorska* Nr. 5. 1985. 122–123.

²²⁴ Az általános pénztörténeti háttérre l. Huszár Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657*. In: *Corpus Nummorum Hungariae – Magyar Egyetemes Éremtár*. III/1. Bp 1975. 11–18. (A továbbiakban: Huszár: CNH III/1.)

²²⁵ „A lengyelek az aranyforintért és a tallérért ugyanis felárat adnak és kiviszik Lengyelországba, ahol az aranyforint árfolyama ötvenhárom lengyel forint.” Hans Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Bp 1984. 130. Az 1563. évi feljegyzés annyiban szorul korrekcióra, hogy egy aranyforint *nem 53 lengyel forinttal*, hanem 53 lengyel garassal lehetett egyenlő. Az elírásért sem a szerző, sem a fordító nem hibáztatható, a nyilvánvaló tévedést – feltehetően – Dernschwam szövegének XVI. századi kivonatolásakor követhették el. Vö. Engel, Johann Christian: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Erster Theil. Halle 1797. 191, 207.

²²⁶ Huszár Lajos: *A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII. században*. = *Numizmatikai Közöny LXVIII–LXIX* (1969–1970). 57–58. (a továbbiakban: Huszár: *A lengyel...*), ill. az éremleletekre l. még Pap, Francisc – Winkler, Iudita: *Monede poloneze din secolele XV–XVII. in Transilvania*. = *AMN* 3 (1966). 197–211. – Gedai István: *Lengyel pénzek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. Miskolc. 22–23. (1985). 37–50.

A „lengyel pénz” a török kori Magyarországon gyűjtőfogalom volt, ugyanis nemcsak a Lengyel Királyságban kibocsátott vereteket, hanem a lengyel mintára vert fizetési eszközöket is lengyel pénzeknek tekintették a kortársak.²²⁷ Állandó jelleggel nem, sporadikusan azonban Svédországtól Dél-Erdélyig, illetve Raguzától²²⁸ Rigáig²²⁹ készítettek olyan vereteket, amelyek lengyel mintájú pénzeknek tekinthetők.

A Lengyel Királyság valamennyi pénzét természetesen egyetlen pénzverde sem utánozta, s még a szomszédos országok pénzforgalmából sem mutatható ki minden lengyel veret egyidejűleg, s főként nem azonos mértékben. Miként arra már Huszár Lajos rámutatott, a schilling például nem hatott különösebben a magyarországi pénzforgalomra,²³⁰ tört részei²³¹ pedig csupán elvétve fordulhattak elő.

Bethlen Gábor fejedelemsége idején az említett schillingeken kívül $\frac{1}{2}$ és egész, továbbá $1\frac{1}{2}$, III-as és VI-os garasokat, valamint „ort”-nak nevezett $\frac{1}{4}$, illetve $\frac{1}{2}$ és egész tallérokat vertek. Közülük a „póltorak”-ból *polturává* magyarosított $1\frac{1}{2}$ garasos játszott igen jelentős szerepet a későbbiekben Magyarország és Erdély pénzforgalmában.²³²

Mivel a magyar és a lengyel pénzek mellett egyéb veretek is jócskán cirkuláltak Felső-Magyarországon, nem véletlen, hogy Kassa néhai főbírájának biográfusa igencsak rácsodálkozott a hagyatéki leltár 6300 forintnyi készpénzének vegyes összetételére: „*Érdekes, hogy hányféle pénz foroghatott ez időben közkezen, mikor itt aranyat, tallért, 12 pénzes garast, ó apró pénzt, régi magyar fillért, régi jóféle 3 pénzes garast, 18 pénzes garast, ó poltura pénzt, 6 pénzes dutkát, körmöczi jó apró pénzt, császárgarast, régi pénzes polturát, bitkóczi polturát találtak.*”²³³ Bethlen Gábor fejedelemsége alatt az idézetnél is színesebb volt Felső-Magyarország fővárosának pénzforgalma, miként az egy 1624. évi számadásból vett kiegészítő adatokkal illusztrálható: „*rénés tallér, Ferdinandus réztallér, danczkai ort*”, „*Sreckelmlberger*” garas, jó „*schlesiai*” ort, ó és új dutka mellett „*lengyel*”, valamint *apró, fejes polturákat* említettek.²³⁴ Túlzás nélkül állítható, hogy e két kiragadott példával – bármennyire tarkának is tűnik bennük a pénznemek és a pénznevek világa – igen távol állunk

---

²²⁷ Huszár: *A lengyel...* 58. (Vö. az 5. jegyzettel.)

²²⁸ A raguzai „grosetto” a lengyel III-as garas mintájára vert pénz volt, a sárospataki várban őrzött valóban „fejedelmi mennyiségű” készpénzen belül a temérdek dutka mellett csekély mennyiségben raguzai dutkák is voltak. [Szilágyi] [Sándor]: *A pénzügyi viszonyok történetéhez I. Rákóczy György idejében. A pataki kincstárban elhelyezett pénz.* = TT 1894. 717–724.

²²⁹ Riga városi verdéjében ugyancsak készültek polturák: Platbarzdis, Aleksandrs: *Die königlich schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621–1710.* Stockholm 1968. 34–39.

²³⁰ Huszár: *A lengyel...* 58.

²³¹ Báthory István uralkodása alatt Ternar, Dwudenar (= Doppeldenar) és Denar is készült, l. Mikolajczyk, Andrzej: *Obieg pieniezny w Polsce srodkowej w wiekach od XVI do XVIII.* Lódz 1980. 13. (A továbbiakban: Mikolajczyk: *Obieg...*), ill. Mikolajczyk, Andrzej: *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens.* Lódz 1988. 50.

²³² Buza János: *Lengyel és magyar váltópénz Alsó-Ausztriában (A „polturás garasok” magyarországi forgalmához a XVII. század második felében).* = Numizmatikai Közöny XC–XCI (1991–1992). 133–145. (A továbbiakban: Buza: *Lengyel és magyar ...*)

²³³ Kerekes György: *Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete 1573–1635. Kereskedelem-történeti egyedirat.* Bp 1902. 171.

²³⁴ Kiegészítő jelleggel említett pénznevek „Kassa város titkos levéltárából”: Kemény Lajos: *A magyar valuta történetéből.* = Sz 1910. 233.

a teljességtől; az azonban nyilván így sem kétséges, hogy az egykoriak alaposan feladták a leckét az utókor identifikációra törekvő historikusainak.

A pénznevek előtt álló – esetenként összetett – jelzők segíthetnek ugyan a kérdőjelek számának csökkentésében, de nem mindig könnyítik meg a magyarázatot, illetve kiegészítő információk megadását, nemritkán a keresését követelik. Így például köztudomású, hogy a „danczkai orthok” Danzig/Gdansk város jó minőségű 1 tallérjai voltak, amelyeket az 1624. évi computusban 48 denárra taksáltak, ugyanekkor a „jó schlesiai orthok értéke 33 denár” volt. Az árfolyamkülönbség láttán joggal merülhet fel a kérdés, ha a sziléziai orthok 15 denárral gyengébbek voltak a danckaiaknál, akkor miért tartották őket *jóknak* a kortársak. Hipotetikus válasz szerint valószínűleg azért, mert az 1620-as évek hírhedten rossz minőségű sziléziai veretei²³⁵ között e ¼ tallérok viszonylag magas ezüsttartalommal rendelkeztek.

A szorosabb értelemben vett lengyel, illetve lengyel mintára vert pénzek között előkelő hely illeti meg a magyarul *dutka* néven ismert III-as garast. Az értékjelzéssel ellátott ezüstpénz, a „III GROSS(us) ARG(entus) TRIPLEX” 1528-tól került ki a verdékből, hivatalos neve *trojak* volt,²³⁶ a népnyelv azonban *dudek* (=búbos banka) gúnynévvel ruházta fel a lengyel sast is ábrázoló veretet. A német *düttchen* szó²³⁷ és a magyar *dutka*²³⁸ egyaránt a lengyel *dudek*re vezethető vissza. Bethlen Gábor koráig a dutkák nemesfém tartalmát többször csökkentették, így nem véletlen, hogy a pénzforgalomban megkülönböztették az *ó* és *új dutkákat*, amikor is a jelzők nemcsak a veretek korára, hanem minőségére is vonatkoztak, ui. az *ó dutka* minden valószínűség szerint egyben *jó dutkának*, magasabb ezüsttartalmú pénznek tűnt a kortársak szemében. Bethlen Gábor 1619. évi – Alsó-Magyarország bányavárosainak, vármegyéinek és városainak küldött – pénzrendeletében a *régi jó dutka* (= Alter Dutken) árfolyamát 10, az *új dutkáét* (=Neuer Dutken) pedig 9 denárban határozta meg.²³⁹

Kassa szabad királyi város publikált, illetve levéltári forrásai ugyancsak tanúsítják a dutkák forgalmát. Ha a sajtóhiba ördöge nem tréfálta meg a forrásközlőt, akkor 1624-ben az *ó* és *új dutkát* egyaránt kilenc-kilenc denárban számították,²⁴⁰ ugyanezen a kurzuson rendelkezett Debreczeni János 1627-ben 6704 „*oh dutkáról*,” de testamentumában *regi 12 pénzes* veretekről is olvashatunk.²⁴¹ Bethlen Gábor egyik kassai híve, Varannai András²⁴²

---

²³⁵ Friedensburg, F.: *Schlesiens neuere Münzgeschichte*. Breslau 1899. passim. – Huszár: CNH III/1. 32–33. (Vö. a 3. jegyzettel.)

²³⁶ Mikolajczyk: *Obieg ...* 12–14. (Vö. a 10. jegyzettel.) Gyors terjedésére jellemző, hogy Bécsben már 1528 decemberében meghatározták árfolyamát: „...dass die »driplten polner groschen« 21 ... Wiener Pfennige werth seien...” *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. Hrsg. von Dr. Anton Mayer. Wien 1896. Abt. I. Bd. III. 39.

²³⁷ Schrötter, Friedrich Frhr. v.: *Wörterbuch der Münzkunde*. Berlin 1930. 166, ill. Kluge, Friedrich: *Etimologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin–Leipzig 1934. (11). 119–120. – „Düttchen.” Konrad Schneider szócikke: *Von Aktie bis Zoll*. In: *Ein historisches Lexikon des Geldes*. Hrsg. von Michael North. München 1995. 94.

²³⁸ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. Bp 1967. I. 693–694, ill. SZT II. 506.

²³⁹ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának történetéhez*. = TT 1879. 245–246. Ennek nyomán rendelkezett Nyitra vármegye a „dutka vetus,” illetve „novus” denárértékéről. CorpStat IV/I. 151.

²⁴⁰ Kemény: *i.m.* (Vö. a 13. jegyzettel.)

²⁴¹ „Egi sakban vagion oh dutka hat ezer het száz és négy dutka, ... tudvan 1 p. d. 9 fl. 603 d. 36”, illetve: „... vagyon más csomóban kötvén reghi tizenkett penzes Nr. 186, tudvan Nr. 1 p. 12 d. tesz f.

végakarataiban szintén „kilenc-kilenc pénzben” olvasott egy-egy ó dutkát; a hagyaték rendezésekor azonban a 3840 példányból álló „*Reghi O Dutka Pinz*” már 10 denáros árfolyamon osztották fel.²⁴³ Ennél nagyobb mennyiségű, 4685 db „*Reghi io O Dutka pinz*”²⁴⁴ volt Szegedi Mihály hagyatékában. A dúsgazdag kereskedő²⁴⁵ öt örököse fejenként 937 jó minőségű, ugyancsak 10 denárban számított dutkára tarthatott igényt. Jóval szerényebb mennyiségű, de szintén 10 denáros ó dutkákat írtak össze 1633-ban Sütő Erzsébet javai között.²⁴⁶

A dutka árfolyama után kutakodva meddő példákra is jöcskán bukkanhat a gyűjtő; esetenként ugyanis csak arra emlékezett a túlvilágra készülő, vagy csupán annyit jegyeztek fel a „testamentumos urak”, hogy hány forint értékben találtak *dutkát*, illetve *ó dutkát* és egyéb vereteket a ládafiában vagy valami skatulyában.²⁴⁷ A vegyes összetételű adat sem példátlan – „*Wy lengyel Dutka. Ortokkal egiött f. 5 d. 4.*” –, amelyből²⁴⁸ kétismeretlenes egyenlettel sem lehet megállapítani a pénznemek darabszámát. Néhány évvel túllépve a választott korszakhatárt, a fentiektől erősen eltérő árfolyamú dutkákkal találkozhatunk: 1635-ben *6 pénzes*,²⁴⁹ 1642-ben az ugyancsak *6 pénzes dutkák* mellett *12 pénzes ó dutkával*.²⁵⁰ Az idézett példák nyomán az alábbi visszakövetkeztetésekre nyílik lehetőség:

---

22 (d.) 44.” Archiv mesta Košice. Kassa város levéltára Archivum secretum. Y-Debreczeni, Nr. 11. 1627. jún. 5. (A továbbiakban: Kassa v. lt. AS.)

²⁴² Varannai (Varannay) András Kassa főbírája, majd Bethlen Gábor alatt a kassai pénzverde praefectusa volt. Huszár Lajos: *Bethlen Gábor pénzei*. Kv 1945. 78–79. (A továbbiakban: Huszár: *Bethlen ...*) Huszár Lajos – fő vonásait tekintve ma is – mértékadó feldolgozása számos reprezentatív összefoglalásból kimaradt, illetve nem övezte jogos elismerés. Méltó helyet a legutóbbi gazdaságtörténeti összegezésben kapott: Imreh István: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Erdélyi Tudományos Füzetek 211. Kv 1992. 73–75.

²⁴³ Kassa v. lt. AS. GG - Varannai Nr. 3. 1632.

²⁴⁴ Mint minden egyéb készpénzt, a dutkákat is 5 örökös között osztották fel: „*Reghi io O Dutka pinz vagy Nro. 4685 per den. 10 fl. 468 d. 50.*”; ennek 1/5-e: „*Reghi io Eggyes Dutkat Nro. 937 p. d. 10. f. 93. d. 70.*” Kassa v. lt. AS. S - Szegedi. Nr. 60.

²⁴⁵ A család múltjára I. Szakály Ferenc: *Török megszállás alatt (1543–1686)*. In: *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 553, illetve J. Újvári Zsuzsanna: *Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegedi Szegedi család)*. In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk. Zimányi Vera. Bp 1994. 37.

²⁴⁶ „*Egy kereded veres scatulaban ó dutka penzt, egiüue szamlalvan eggyett in d. 10. fl. 12. d. 10.*” Kassa v. lt. AS. CC-Szőcs. N. 10.

²⁴⁷ „*Dutkát Talált[unk] f. 2 d. 15.*” Kezicz István javainak inventárium, 1622. okt. 18. Kassa v. lt. Schwarzenbachina 5975, illetve: „*Item vagy 23 forint ereő oh Dutka penz.*” Nagy Pálné, Mária asszony, Kassa város bábájának végrendelete, 1626. jan. 10. Kassa v. lt. AS. PP. Appendix, Nr. 47. Megjegyzendő, hogy pénztörténeti szempontból alig hasznosítható végrendeletek is maradtak az utókorra: pl. 10 arany után olvasható „...*holmi regi, o apro penz, nem tudom menny lehet, mert megh nem oluastam...*” Szesztay Borbála testamentuma, 1636. ápr. 17. Kassa v. lt. AS. FF – Szesztay. Nr. 3.

²⁴⁸ Szegedi István († 1625) hagyatékának számbavétele, 1628. jún. 14. Kassa v. lt. AS. S-Szegedi Nr. 47, ill. J. Újvári: *i. m.* 34–36. (Vö. a 24. jegyzettel.)

²⁴⁹ „*Vagio[n] 6 penzes Dutka f. 137 d. 46.*” [= 2291 db]. Inventarium Bonorum Stephani Almási. Kassa v. lt. AS. U-Almási. Nr. 35.

1. Nagy a valószínűsége annak, hogy az ún. „12 pénzes garasok” szintén *dutkák* – a XVI. század végéről, illetve a XVII. század elejéről származó veretek – lehettek.²⁵¹

2. Az 1619 előtt kibocsátott lengyel, illetve lengyel mintájú pénzeket még jóknak tartották a kortársak, más szóval – miként az jól ismert – a nagy pénzrontás az 1619., illetve az azt követő esztendőkre esett.

3. Egyes III-as garasok „*lengyel dutkaként*” történt említése egyértelműen jelzi azt, hogy nem minden dutka volt szükségszerűen lengyel veret. A dutka név mögött más kibocsátók pénzei is meghúzódhattak, a *jó ó dutkák* akár erdélyi²⁵² veretek is lehettek, amelyek közül Báthory Gábor III-as garasai voltak külföldön a legismertebbek.²⁵³

A fentieken túlmenően vissza kell még térni a *dutkák* árfolyamára. Láttuk, hogy 6, 9, 10 és 12 denárban is számították e nagy mennyiségben vert s ebből adódóan Európa-szerte ismert ezüstpénzeket. Az igen nagy – a két szélső pólust véve figyelembe 100 %-os – eltérést mutató árfolyamok létrejöttének egyik lényeges okára, nevezetesen arra, hogy *a dutkák nemesfém tartalmát többször is csökkentették*, fentebb már történt utalás.

Bethlen Gábor uralkodása idején azonban nemcsak a lengyel, illetve a lengyel mintára vert pénzek minőségét rontották, hanem a Közép-Európán végigsöprő inflációs vihar következtében a korábban nagy becsben tartott²⁵⁴ magyar denár is silány váltópénzzé vált.²⁵⁵

---

²⁵⁰ „Item N. 80 Oh Dutka per d. 12 f. 9 d. 60. Item A[nn]o 1619 Esztegh wert Dutkak N. 24 per. d. 6 f. 1 d. 44.” Hunyadi Bálint hagyatéka, 1642. ápr. 24. Kassa v.lt. AS. EE–Hunyadi. N. 2.

²⁵¹ „Reghi io 12 Pinzes Garast allottunk f. 5 d. 40.” [= 45 db]. Szegedi Mihály hagyatéka, Kassa 1632. (Vö. a 22. sz. jegyzettel.)

²⁵² Báthory Zsigmond, Bocskai István, Báthory Gábor nagy mennyiségben, illetve Bethlen Gábor is veretett lengyel mintájú III-as garasokat. Huszár Lajos: *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*. Bp 1995. 63, 73–74, 81–83, 108. (a továbbiakban: Huszár: *Az Erdélyi Fejedelemség ...*), ill. Huszár Lajos, Pap Ferenc, Winkler Judit: *Erdélyi éremművészet a XVI–XVIII. században*. Hely és év nélkül [Buk 1996]. 21–31, 137–140, 170–173.

²⁵³ Buza János: *Báthory Gábor dutkája a délnémet pénzforgalomban*. = Numizmatikai Közlöny LXXXVIII–LXXXIX (1989–1990). 89–97, ill. Buza János: *Dukát – tallér – dutka. Erdély pénzverésének strukturális változásai a 17. század elejéig*. In: *In memoriam Barta Gábor*. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 273–278.

²⁵⁴ A XVI. sz. közepén Bécsből Velencébe is eljuthatott a kereskedelmi forgalom révén, l. erre: Buza János: *A magyar denár kivitele Észak-Itáliába a XVI. század közepén*. In: *A Numizmatika és a Társtudományok*. II. Szerk. Krankovics Ilona. Debrecen 1996. 89–98. Az Oszmán Birodalomban „penz area” is volt, amelyben a *pénz* a magyar denárt jelentette. Sahillioglu, Halil: *The Role of International Monetary and Metal movement in Ottoman Monetary History 1300–1750*. In: *Precious Metals in the Late Medieval and Early Modern Worlds*. Ed. by J.F. Richards. 1983. 279. A Madonnás pénzek elterjedtségét az Oszmán Birodalomból Erdélybe igyekvő francia utazó is észrevette: *Pierre Lescalopier utazása Erdélyben (1574)*. Közreadja Benda Kálmán, Tardy Lajos, Benda Gyula. Bp 1982. 59, 117. A délnémet térségben a magyar denárt stabil váltópénzként ismerték: „Nun aber Innerhalb Funffzick Jahren, in Ungern gar viel Ungerischer Pfennig, deren hundert einen Taler, ... gelten.” *Gründlicher und wahrhafter Bericht, was die Erstaigerung der groben Müntz am maisten verursacht, ... 1600*. In: Hirsch, Johann Christoph: *Des Teutschen Reichs Münz-Archiv ... Nürnberg 1757*. III. 151. (A továbbiakban: Hirsch: DRMA.) Idéztem már korábban is: „Ungerlein 1678. Die Verbannung des ungarischen Denars aus dem Geldumlauf der Reichsstadt Nürnberg.” = *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*. Bd. 79. Nürnberg 1992. 151–168 (e jegyzethez: 160), ill. Murgescu, Bogdan: *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*. Buc 1996. 104–110.

Az ún. „Kipper- und Wipperzeit” évei²⁵⁶ alatt minden korábbit meghaladó spekulációs pénzkereskedelem²⁵⁷ alakult ki, nagy tömegben forogtak sokszor addig teljesen ismeretlen vagy éppenséggel teljesen új s nemesfémek helyett színesfémekből, esetenként „merő rézből” álló váltópénzek, így nem csoda, hogy a régebbi, jobb minőségű veretek kurzusa emelkedett.²⁵⁸ E ponton már több mint kíváncsi a lengyel III-as garas *teljes* (a hagyományos terminológia szerint *nyerssúlyának*) és *tiszta tömegének* (színsúlyának) áttekintése:²⁵⁹

Év	Teljes tömeg gramm	Tiszta tömeg gramm	%-os változás 1562 = 100,0 %
1528	6,1776	2,3166	88,25
1545/47	2,6713	2,3374	89,04
1562	3,0000	2,6250	100,00
1580	2,4400	2,0590	78,44
1604	2,2340	1,8850	71,81
1616	1,9220	1,5610	59,47
1623	2,0180	0,9140	34,82

Részletekbe menő elemzés mellőzésével elegendő csupán annyit kiemelni, hogy 1562–1623 között csaknem egyharmadára csökkent a lengyel III-as garasok ezüsttartalma, különösen nagy volt a rontás 1604 és 1623 között. A pénzrontás mértékét látva nem tekinthetjük jelzőhalmozásnak azt, hogy Bethlen Gábor idején a kassai végrendeletekben a másutt²⁶⁰ is fellelhető s jó pénzt jelentő *ó dutkák* mellett *régi jó ó dutkákat* különböztettek meg.

²⁵⁵ Huszár: CNH III/I. 33–34, 46.

²⁵⁶ Redlich, Fritz: *Die deutsche Inflation des frühen siebzehnten Jahrhunderts in der zeitgenössischen Literatur: Die Kipper und Wipper*. Hrsg. von Hermann Kellenbenz. Köln–Wien 1972. – Kostlán, Antonín: *Financní zhroucení ve Střední Evropě na počátku třicetileté války*. = Folia Historica Bohemica 8. Praha 1985. 265–316. – Kellenbenz, Hermann–Walter, Rolf: *Das Deutsche Reich 1350–1650. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Hrsg. von Hermann Kellenbenz. Stuttgart 1986. Bd. III. 822–893. – Gommel, Rainer: *Die Entwicklung der Wirtschaft im Zeitalter des Merkantilismus 1620–1800*. In: *Enzyklopädie deutscher Geschichte*. Bd. 46. Hrsg. von Lothar Gall. München 1998. 6–7, 51.

²⁵⁷ Az események a kor kiváló szakemberének aggodalmát igazolták, azt ti., hogy az áruk helyett a pénz lesz majd a kereskedelem tárgya; vö.: „*Müntz-Bedencken der gewesenen Kayserl. Rats- und Reichs-Pfenningsmeisters Zacharias Geizkoflers, d.d. 10ten Martii 1607.*” Hirsch: DRMA III. 286–308.

²⁵⁸ Huszár: CNH III/I. 33–36.

²⁵⁹ Mikolajczyk: *Obieg* ... 12–14.

²⁶⁰ „*Vagyon garasom mindenféle száz és harmincegy forintom. Ismet 12 oh Dutka.*” Iszakovich Gombkötő András végrendelete. Győr, 1623. február 4. Horváth József: *Győri végrendeletek a 17. századból*. I. 1600–1630. 98

A Magyarországot és Erdélyt sem kímélő pénzrontás viharának csillapultával a dutka jellemző árfolyama 6 denár lett. Kurzusának csökkenése egyrészt azzal függött össze, hogy az 1625-től kibocsátott denárok, illetve váltópénzek – mind a magyarországiak, mind az erdélyiek – jobb minőségűek voltak a korábbi inflációs vereteknél,²⁶¹ másrészt azt sem téveszthetjük szem elől, hogy az *ó*, illetve *régi jó* dutkák utánpótlás hiányában fokozatosan kikerültek a pénzforgalomból. Nem csekély hányadukat teaurálhatták, illetve jócskán vittek ki belőlük a kereskedők, valamint ajándékként úgy, hogy más pénznemre számították át őket. Tanulságos e tekintetben Bethlen Gábor 1627. évi számadása, mely szerint a fejedelem a csauszoknak és a kevésbé rangos törököknek – első pillantásra – összesen 51 000 oszporányi (akcsényi) pénzt, valójában azonban „...*mind régi szép dutkát* ...” adatott.²⁶²

Felső-Magyarország fővárosánál, Kassánál és az Erdélyi Fejedelemségnél távolabbra tekintve elmondható, hogy a dutkák – nemcsak az eredeti lengyel III-as garasok, hanem utánzataik, illetve a hamisítványok szintén – ismertek voltak a Levantében²⁶³ s a Hanza-városok kettős schillingjeinek²⁶⁴ konkurenseként Észak-Európában ugyancsak forogtak, illetve mint „*Poolse duytgens*” hasonló veretekkel együtt az Amszterdami Wisselbankba, az akkori világ pénzügyi központjába szintén eljutottak.²⁶⁵

Névértéken számítva a dutka – mint lengyel III-as garas – felét érte a *poltura* (azaz a 1 ½ garas), amelynek első példányai a Lengyel Királyság területén 1614-ben kerültek ki a verdekből.

A nagy mennyiségben²⁶⁶ előállított váltópénz elődeihez hasonlóan viszonylag rövid idő alatt megjelent a magyarországi és az erdélyi pénzforgalomban.²⁶⁷ Kezdetben nyilván bizalmatlanul fogadták, ui. 1618-ban Borsodban a hivatalosan jó pénznek minősített veret elfogadására büntetés és áruelkobzás terhe mellett kellett kötelezni a lakosságot.²⁶⁸ Az ország nyugati felében sem örvendhetett nagy népszerűségnek az új fizetési eszköz, mert Pozsony szabad királyi város tanácsa 1619-ben szintén kényszerrel akarta elfogadtatni a polturákat.²⁶⁹ A nehézkes indulás ellenére az ún. „polturák” néhány éven belül elárasztották Felső-Magyarországot, ironizáló túlzással azt mondhatnók, hogy több forgott belőlük a felvidéki megyékben és Erdélyben, mint amennyit a Lengyel Királyságban vertek.

²⁶¹ Huszár: CNH III/I. 37–39, ill. Huszár: *Az Erdélyi Fejedelemség* ...15–16. (Vö. a 30. jegyzettel.)

²⁶² „... *négy csuznak három-három ezer oszporát, ... 14 kapucsinak két-két ezer oszporát, 10 sípiosnak 12 száz-száz oszporát; az lovat ki hozta három ezer oszporát mind régi szép dutkát* adattam, ...*Ex Udvarhely 7. Julij 1627.*” Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Bp 1879. 445.

²⁶³ Scarfea, Cesare Gamberini di: *Le imitazioni e le contraffazioni monetarie nel Mondo*. Bologna 1959. IV/I. 234–236.

²⁶⁴ Dorfmann, Bruno: *Doppelschillinge und Düttchen*. In: *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. I (1947). 53–54.

²⁶⁵ Az adat 1635-ből származik. Van Dillen, J.G.: *Bronnen tot de geschiedenis der wisselbanken* (Amsterdam, Middelburg, Delft, Rotterdam). S’Gravenhage 1925. 76–77.

²⁶⁶ Gumowski, Marian: *Handbuch der polnischen Numismatik*. Graz 1960. 45.

²⁶⁷ Huszár: CNH III/I. 43., ill. Huszár: *Az Erdélyi Fejedelemség* ... 15–16.

²⁶⁸ Tóth Péter – Barsi János: *Borsod vármegye statútumai 1578–1785*. Miskolc 1989. 17.

²⁶⁹ „*Die kleinen gröschl oder polturackern sollen von ieder man ohn Vnterscheidt genommen werden,...*” CorpStat IV/2. 306.

A dutkákhöz hasonlóan a *polturáknak* nevezett pénzek is lehettek *ó* és *új* érmék, de nemcsak kibocsátási idejük, hanem földrajzi eredetük, azaz a verdék helye, továbbá méretük és színük, illetve egyéb jellegzetesnek tartott vonásaik szerint is megkülönböztették őket a kortársak.

Az *ó*, illetve az egyre jobban terjedő *új poltura* közötti különbségtétel az 1620-as évek elejére kardinálisnak bizonyult, az ún. *új polturát* sehol nem akarta elfogadni a lakosság.²⁷⁰ Természetesen mindkét poltura forgott Felső-Magyarországon, így Kassán szintén, s az országos kép ismeretében nem meglepő, hogy az *ó poltura* nagy becsben állt, még 1622-ben is lehetett érte ingatlant venni,²⁷¹ illetve az sem volt példátlan, hogy a végrendelkező megtakarított pénzének számbavételekor az arannyal és a tallérral együtt tett említést az *ó polturákról*.²⁷² Alsó-Magyarországon korábban felvett kölcsön visszafizetését követelve úgyszintén elfogadták az *ó polturát*.²⁷³ Az „*új polturát*” viszont 1623-ban már Kassa előljárósága is hivatalosan tilalmazott, *rossz monétának* minősítette.²⁷⁴

Kassa város levéltára számos olyan – 1622. évi és későbbi – iratot őriz, amelyekben a polturák előtt „*oli, ol*”, illetve „*oly*” jelző áll, s ezt nem tekinthetjük helyi jellegűnek, mert az „*oly*” attribútum 1623 elején másutt is felbukkant: „*Itt az jó oly poltorakot sem akarjak elvenni, mind ó polturákat kívánnak, az számtartó pedig mind egyaránt veszi az olyval együtt az rosszat is...*” – írta Rákóczi György,²⁷⁵ a későbbi erdélyi fejedelem. Az „*ó poltura*” láttán nem véletlen, hogy az „*oly poltura*” *új poltura* értelmezéssel vonult be a történeti és a numizmatikai irodalomba. Az „*oli*” polturák 1622-ben valóban *újak* voltak a kortársak számára, de az „*oli*” jelző nem a pénzek korára, hanem származására vezethető vissza.²⁷⁶ Ismeretes, hogy a sziléziai Ohlau²⁷⁷ verdéjéből nagy mennyiségben kerültek ki 3 krajcárosok, s mivel a „*...rossz pénz, ol, brigai...*” együtt ugyancsak előfordult Kassán,²⁷⁸ a brigaiak mellett pedig a „*keresztes*” pénzt²⁷⁹ is említették, kézenfekvőnek tűnik, hogy a *brigai* jelző nem a *rigai* tollhibás változata, hanem a sziléziai *Brieg*, ugyanígy a *keresztes* a szintén

²⁷⁰ Huszár: *A lengyel...* 61.

²⁷¹ Horváth György abaújkéri lakos „*...Zalontay Euphemia azzonynak kepeben ...*” házrészt adott el 132 forintért „*...o polturakul, mely zaz harmincz ket forintot egyszersmin[d] megh adot[t] ...*” a vevő. 1622. aug. 10. Kassa v.lt. Schw. 5947.

²⁷² „*Vagyon o potturakom araniall, talleral egyetemben f. 100.*” Özv. Szijartó Mihályné végrendelete, 1622. okt. 30. Kassa v. lt. AS. LL-Szijartó. N. 3.

²⁷³ „*Kivanom ennekfölte, hogy az szaz araniatis mind az kölczön föl vet[t] negyszaz forint arra o polturaival edgiött az en kezemhez adgya ...*” Szegedi Gáspár levele. Nagyszombat, 1624. jún. 21. Kassa v. lt. AS-Szegedi. N. 40, ill. J. Újvári: *i. m.* 78.

²⁷⁴ „*Valaki ezutan városunkban rosz monétát, ugy mint új polturát hozna, vagy concivis atyánkfia vagy egyéb rendbeli ember, tehát annak minden marhája confiscaltassék, minden kedvezés nélkül.*” Kassa város tanácsának határozata. CorpStat II/2. 169.

²⁷⁵ Ónod, 1623. jan. 11. Szilágyi Sándor: *A Rákóczyak levéltárából.* = TT 1894. 657.

²⁷⁶ Részletesebben foglalkozom e kérdéskörrel *Schlesische Kipperprägungen im Geldumlauf Oberungarns* c. írásomban, amely a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának gondozásában jelenik meg.

²⁷⁷ Friedensburg: *i. m.* 128–129. (Vö. a 14. jegyzettel.)

²⁷⁸ Kassa, 1623. jún. 25. Protocollum deliberationum magistratualium ab anno 1620 usque 1624. fol. 223/3., részben ismert és idézett e forrás; vö. Kerekes György: *Kassa város jegyzőkönyveiből.* = TT 1908. 98.

²⁷⁹ Huszár: *Bethlen ...* 50. (Vö. a 21. jegyzettel.)

sziléziai *Kreuzburg* verdéjéből származó pénzekre vonatkoztatható.²⁸⁰ A fentebb említett „*bitkóczi polturához*“ hasonló jelenségről volt szó, mely utóbbi számos változatban előforduló nevét a lengyelországi Bydgoszcz verdéjéről kapta.²⁸¹ Az analógia természetesen a nevekre áll csupán, a veretek minősége között lényeges különbség volt, ugyanis a német nyelvhasználat szerint „bromberger”-nek titulált bitkowsky polturák az inflációs vihar után évtizedekig forgalomban maradtak, míg a „polturáknak” nevezett sziléziai 3 krajcárosokat 1623 tavasza után senki sem akarta elfogadni; a királyi Magyarországon maga a nádor utasította a harmincadosokat 1623 áprilisában arra, hogy „...a *Slesiaj polturakokat semmiképpen ne fogadják el*”.²⁸²

Az „*oly polturáról*” későbbi hagyatéki leltárakban is olvashatunk, egy évtized múltán természetesen senki sem tekinthette őket „új” polturáknak. Irdatlan mennyiségű „*oli poltura*” maradt a Szegedi örökösökre, 1632-ben 296 l fontnyit mértek meg 888 forint 75 denár értékben, ami azonban a 32 000 forintot meghaladó készpénz 2,7 %-ára rúgott csupán.²⁸³ Néhány évvel később Almássy István hátrahagyott javainak inventálásakor 3 font „...*leteőt oli polturak ...*” mellett „...*hitvány, leteőt apró...*” pénzt írtak össze mindössze 9 forint értékben.²⁸⁴ Az „*oli polturak letétele*” 1623 tavaszán következett be, s mivel az előtte 4 denárban járó sziléziai polturákért ezt követően csak 1 denárt adtak, pontosabban ennyiért váltották be őket a kassai pénzverdében,²⁸⁵ a pénzvagyron 75 %-os veszteséttől visszariadó felföldiek²⁸⁶ egy része – az erdélyiekhez hasonlóan – inkább „...*veszteg tartotta a ládájában*”²⁸⁷ a rossz pénzt.

A silány monéták elleni küzdelem már az 1622. évi – magyarországi és erdélyi – országgyűléseken igen heves lehetett. A kolozsvári diéta a „*régi quantitású polturákat*” 4, az 1620–1622 között vert „*apró polturákat*” 2 denárban kívánta elfogadtatni.²⁸⁸ A királyi Magyarország soproni országgyűlésén „*a török uralomnak alávetett népre*” is gondolva határoztak úgy, hogy a 3 krajcáros garasok 4 magyar denárt érjenek, az új, kisebb címletűek arányosan kevesebbet, s értékük a *következő esztendő húsvétjáig* tartson.²⁸⁹ A beszercei – 1622-ben a második erdélyi – országgyűlés a jó polturák árfolyamát 4, az aprókét *jövő*

²⁸⁰ Friedensburg : i. m. 128–129. (Vö. a 14. jegyzettel.)

²⁸¹ Huszár Lajos: *A Bitkowsky poltura*. = Numizmatikai Közlöny LXXXIV–LXXXV (1985–1986). 69–71, ill. Gumowski, Marian: *Mennica bydgoska*. Torun 1955. 57, 281.

²⁸² Thurzó Szaniszló, 1623. ápr. 3. Huszár: *A lengyel ...* 61.

²⁸³ Kassa v. lt. AS. S - Szegedi. Nr. 60. (Vö. a 23. jegyzettel.)

²⁸⁴ 1635. nov. 26. Kassa v. lt. AS. U - Almási. N. 35.

²⁸⁵ Kerekes György: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*. Kassa 1943. 313–317.

²⁸⁶ Sokaknak nem sikerült kivédeni a devalváció kedvezőtlen hatását, keserű vallomás is maradt fenn erről: „...*minden kevés pénzem az mi volt, az oli polturák eluesesekor az en penzem is oli polturak leuen, raitam vesset uolt ...*” Horváth Szabó Kata, özv. Debreczeni Mihályné végrendelete. Kassa, 1635. szept. 2. Kassa v. lt. AS. Y - Debreczeni. N. 13.

²⁸⁷ Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc *memoriáléjából*. In: *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről*. Összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta Makkai László. [Bp] 1980. 235. Témánk szempontjából megemlíthető, hogy ugyanitt értelemzavaró sajtóhiba csúszott az 1980. évi szövegbe: a „...három jó dukátért egy forintot örömet adott” részmondatban *dukát* helyett *dutka* értendő.

²⁸⁸ EOE VIII. 95.

²⁸⁹ Magyar törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek. 230–231. Megjegyzendő, hogy az 1622. évi 77. tc. a polturákról nem tett említést, szövegében csak garasokról olvashatunk.

húsvétig 3, azt követően pedig 2 denárban szabta meg.²⁹⁰ Az 1622. évi második erdélyi országgyűlés részben a magyarországihoz, részben pedig az előző erdélyihez igazodott. Túlzás nélkül állítható, hogy a beszercei végzés Bethlen Gábor és II. Ferdinánd 1625. évi – a jó és azonos minőségű pénzek veretését célzó – megállapodása felé mutatott.²⁹¹

A leggyűlöltebb rossz pénzhez visszatérve felidézhető, hogy a kortársak a Szepességtől Erdélyig a sziléziai polturák behozatalában látták a drágaság legfőbb okát.²⁹² Az „*oly, brigai és keresztes polturák*” dicstelen szereplése a felső-magyarországi pénzforgalomban alá-támasztja a kortársi vélekedést, de e ponton sem téveszthető szem elől az, hogy a sziléziai veretek mellett jócskán forogtak egyéb silány pénzek is. Szűkebb témánk szempontjából különös figyelmet érdemelnek a *polturák*, illetve a *lengyel pénzek*, amelyek kevés kivételtől eltekintve rossz pénzként szerepelnek a pénztörténeti irodalomban. *Az eredeti lengyel polturák azonban távolról sem voltak olyan gyenge minőségű fizetési eszközök, mint amilyen vélemény az ún. „új polturák” téves identifikálása miatt kialakult róluk.* E ponton megkérdőjelezhető az az állítás, mely szerint a sok-sok rossz pénz között „*Tipikus kipper-pénzfaj volt végül a poltura.*”²⁹³ A Lengyel Királyság polturáinak jellemző adatai a következők voltak:²⁹⁴

Év	Teljes tömeg (g)	Tiszta tömeg (g)	%-os változás 100 % = 1614
1614	1,576	0,739	100,0
1619	1,230	0,500	67,7
1623	1,201	0,450	60,9

A valódi lengyel polturák nemesfém-tartalmának csaknem 40 %-os csökkenése számottevő, de a mélypontra is 37,5 %-nyi ezüstartalmukkal igen távol álltak a Kipper- und Wipperzeit inkább réz-, mint ezüstpénzeitől. Így már nem meglepő, hogy a kortársak sem tartottak minden polturát rossznak: „*Tavaly, 1622. esztendőben egy drágaság lőn. És hozának felső Magyarországból jó öreg, jó ezüstű gazdag polturát Erdélybe búzáért; de azért alábbvalóval elegy volt, mellyel megrakodék az ország.*”²⁹⁵ Az „*alábbvaló*” és a „*jó ezüstű*” polturák közötti különbségtétel árnyaltabban mutatható be a már citált kassai hagyatéki leltárak egyikéből, amelyben nemcsak a polturák, hanem más korabeli pénzek becsértékét is megállapították.²⁹⁶

²⁹⁰ EOE VIII. 112.

²⁹¹ Huszár: *Bethlen* ...43–47. 58. – Imreh: *i. m.* 75. (Vö. a 21. jegyzettel.)

²⁹² „*Diese theürung ist entstanden nur wegen der schelmischen verfälschten Müntze, in dem die galgenvögel, die Schnepler dasz alte gutte geld gantz hienausz geführet, vnd allerley schelmische schlesische Polturacken hereingebracht haben, dadurch das gantze land des guten geldes schendtlich beraubet vnd wier in allerley schaden vnd zerrüttung sind gerathen, die Schelmen aber, vndt landtbetrügerischen Schnepler plötzlich reich sind worden.*” *Zipserische, oder Leutschauerische Chronica undt Zeitbeschreibung. Zusammengetragen der lieben Posterität zur Nachricht von Caspar Hain.* Szerk. Baal Jeromos, Förster Jenő, Kauffmann Aurél. Lócse 1910. 161. – Az egykori irodalomban felbukkanó hasonló nézetekre, illetve a zavaros pénzértékviszonyokat érintő szerzőkre l. Huszár: *Bethlen*... 19–52, ill. Imreh: *i. m.* 64–70, 72–76.

²⁹³ Uo. 34.

²⁹⁴ Mikolajczyk: *Obieg* ...

²⁹⁵ Marosvásárhelyi Nagy Szabó: *i. m.* 234. (vö. a 66. jegyzettel); kiemelés nincs az eredetiben.

²⁹⁶ Kassa, 1632. dec. 8., Szegedi Mihály hagyatéka (vö. a 23. jegyzettel), ill. J. Újvári: *i. m.* 37–39.

A pénz neve	1 font egységára számítási forintban (1 ft = 100 denár)
„Muszka pénz” ²⁹⁷	20
„Seckenberger” ²⁹⁸ és ortos” pénz	14
„O polturak”	12
„Régi jó 3 pénzes garas” ²⁹⁹	10
„Elegyes bavarica” ³⁰⁰ pénz”	4
„Oli polturak”	3

Az *ó poltura* és a kortársak által „új polturának” nevezett sziléziai *oli poltura* értékaránya 1632-ben 4:1-nek felelt meg; így – utólagosan megállapítható, hogy – sem véletlen nem volt, sem durva önkény nem történt tehát akkor, amikor az 1623. évi devalválás idején 4 denár helyett csupán 1 denárért váltották be az *oli*, *brigai* és *keresztes pénznek* nevezett sziléziai 3 krajcárosokat. A fentiekből persze az is nyilvánvalóan következik, hogy 1625 után – pontosabban a jó pénz bevezetését követően³⁰¹ – az ún. *új polturák nem maradhattak forgalomban*,³⁰² a Felső-Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemség területén 3 denár értékben járó polturák valóban lengyel vagy azokhoz minőségileg közelítő lengyel mintára vert polturák voltak. E ponton utalhatunk vissza a dutkák 6 denáros kurzusára, ami a

²⁹⁷ Valószínűleg *kopekek* lehettek, amelyek ismertek voltak a Keleti- és az Északi-tenger térségében: Melnikova, Alla: *Russische Münzen des 16. und 17. Jahrhunderts in Europa*. In: *XII. Internationaler Numismatischer Kongreß. Vortragszusammenfassungen*. Staatliche Museen zu Berlin. Berlin 1997. 179. (Az előadások anyaga gyűjteményes kötetekben jelenik meg.)

²⁹⁸ Helyesen *Schreckenberger*, bővebben I. Schrötter: *i. m.* 607 (vö. a 16. jegyzettel), ill. Huszár: CNH III/I. 52.

²⁹⁹ Minden valószínűség szerint a pénzrontás előtti lengyel garasokat nevezték így; vö. Huszár: CNH III/I. 46.

³⁰⁰ Bajor kipper-vereteket mérlegelhettek, amelyek „elegyes” volta jelzi, hogy nemcsak váltópénzek lehettek bennük. A „MONETA NOVA BAVARICA” köriratú veretek között 120 krajcár névértékű tallérok is voltak, amelyek tényleges nemesfém tartalma messze elmaradt a kívánatostól; vö. „*Valuation. ... des Niedersächsischen Creyses. ... Hall in Sachsen, Im Jahr Christi M. DC. XXII.*” Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Sign.: Fg 486.; a bajorországi pénzrontásra és a nyomában járó gazdasági nehézségekre I. Altmann, Hans Cristian: *Die Kipper- und Wipperinflation in Bayern (1620–23). Ein Beitrag zur Strukturanalyse des fruhabsolutistischen Staates*. München 1976.

³⁰¹ Huszár: CNH III/I. 37–38, 48. – Imreh: *i. m.* 75.

³⁰² Huszár: CNH III/I. 43, 51. Korábban magam sem tettem különbséget az *ó* és az *új polturák* között: Buza János: *Die Rolle der Dreipöcker im Geldumlauf Ungarns im XVII. Jahrhundert (Die Rehabilitation eines polnischen Wechselgeldes)*. In: *Actes du XIe Congrès International de Numismatique...Bruxelles, 8–13 Septembre 1991*. Ed. par Tony Hackens, Ghislaine Moucharte. Louvain-la-Neuve 1993. Vol. IV. p. 62.

pénzrontást követően évtizedekig³⁰³ szintén természetesnek tekinthető, ui. a dutka 3, a poltura pedig 1 lengyel garasnak felelt meg. E két lengyel pénznem igen fontos szerepet játszott a pénzforgalomban Bethlen Gábor fejedelemsége idején. Mindkettőt utánozták szerte Európában. A poltura azonban még igen „fiatal” pénz volt a nagy pénzrontás kezdetén, részben ezzel magyarázható az, hogy poltura névvel illettek olyan vereteket is, amelyek csak hasonlítottak a lengyel elődre. A számos – polturának nevezett – veret között nemcsak a formai, hanem a tartalmi – pontosabban a jelentős minőségi – eltérés miatt különbséget kellett tenni, ezért is ruházták fel azután jelzőkkel a gyűjtőnévvel polturának titulált pénzeket. Kassa város kivételesen gazdag levéltári anyaga és a mind bőségesebb szakirodalom segítségével valamelyest szűkült az identifikálatlan pénznevek köre, a részeredmény közlésekor éppen ezért azt kell kiemelni, hogy kutatási feladataink még bőven vannak.

Bethlen Gábor korát és a csaknem európai méretű inflációt érintve illene állást foglalni a tekintetben, hogy miként értékelhető a nagy fejedelem pénzpolitikája. Kiváló korábbi munkák³⁰⁴ mellett mára pénz-³⁰⁵ és gazdaságtörténeti³⁰⁶ szempontból egyaránt korszerű irodalom áll rendelkezésre, amely megkönnyíti a véleményalkotást.

Bethlen Gábor Kipper-kori pénzpolitikáját alapvetően a külső körülmények határozták meg; *tágabb értelemben* a hiperinflációba³⁰⁷ torkolló, az ún. „árforradalom” tetőzéseként is felfogható, Közép-Európát különösen sújtó pénzrontás, illetve *szűkebb értelemben* az a tény, hogy Bethlen „Opulia és Ratiboria” hercege³⁰⁸ lett, ui. Sziléziában az átlagosnál is nagyobb méreteket öltöttek a monetáris zavarok,³⁰⁹ amelyekhez – kénytelen-kelletlen – alkalmazkodnia kellett. Nem volt más választása, ui. ha jobb pénzt veretett volna a szomszédos verdék világi és egyházi urainál, csak veszteséggel tehetné meg azt, de akkor sem tudott volna védőgátat emelni a pénzrontás árhulláma elé, amely – mivel Sziléziától, az osztrák és cseh területektől nyugatra már szélesen hömpölygött³¹⁰ – csak keleti irányba nyomulhatott. Némi késéssel azután Erdélyre is rázúdult az inflációs áradat, s az uralkodói szándéktól függetlenül – *sőt annak ellenére* – nemcsak a pénzérték-, hanem az ár- és bérvizonyok terén

---

³⁰³ Buza: *Lengyel és magyar ...* 139–142. (Vö. a 11. jegyzettel.)

³⁰⁴ Kerekes: *i. m.* (Vö. a 64. jegyzettel). – Huszár: *Bethlen...*, ill. Zimányi Vera: *Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája*. = Sz 1981. 703–713.

³⁰⁵ Huszár: *Az Erdélyi Fejedelemség...*

³⁰⁶ Imreh: *i. m.*

³⁰⁷ Buza János: *Az első európai infláció és magyarországi hatása (1618–1628)*. = Aula, Társadalom és gazdaság 1991. 94–102. A túl modernnek tűnő hiperinfláció fogalmának alkalmazása nem példátlan; vö. Gerhard, Hans-Jürgen: *Niedersachsen und das deutsche Geld- und Währungsgeschehen der Frühen Neuzeit (Ein Werkstattbericht)*. In: *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte*. Bd. 64 (1992). 82.

³⁰⁸ Az Erdélyi Fejedelemség politikai történetére l. *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. In: *Erdély története*. I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp 1986. A hivatkozott rész Péter Katalin írása; továbbá Péter Katalin által írott fejezetek in: *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. Bp 1993. 273–288., ill. Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Buk 1992. (Román, német, angol és francia nyelvű ismertetővel).

³⁰⁹ Friedensburg: *i. m.*

³¹⁰ Probszt, Günther: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918*. Wien - Köln - Graz 1973. 425–449, ill. Haupt, Walter: *Sächsische Münzkunde*. Berlin 1978. 131–144, ill. Antonin Kostlan: *Dlouha mince v Cechách*. = Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1. Studia Historica XXXIV. 101–127.

is kaotikus állapotokhoz vezetett.³¹¹ Ezekben az években az érintett térségben – ahol dokumentálható az emissziós tevékenység – mindenütt rontották a pénz minőségét, így sem a Lengyel Királyság, sem az Erdélyi Fejedelemség pénzei nem vonhatók ki a csökkentett nemesfém tartalmú veretek sorából, az azonban kétségtelen, hogy *Bethlen Gábor uralkodása alatt nem a valódi lengyel monéták voltak az infláció éllovasai.*

---

³¹¹ Imreh: *i. m.* 64–69, ill. Fodor László: *Az erdélyi árszabályzatok.* In: *VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1992.* Szerk. Nagybakay Péter. Veszprém 1993. 19–28. – Buza János: *A XVII. századi limitációs törvények monetáris háttere.* In: *VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1992.* Szerk. Nagybakay Péter. Veszprém 1993. 9–18. – Buza János: *Gesetz und Realität. Der ungarische Ständetag über die Preisregulierung im Jahre 1659.* In: *A gazdaságtörténet kihívásai.* Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára. Szerk. Buza János–Csató Tamás–† Gyimesi Sándor. Bp 1996. 44–46.

Cserey Zoltán

Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a XIX. század derekán

1762–1764 között a Székelyföld keleti, délkeleti részén – Háromszék-, Csík-, Gyergyó-, Kászon- és Bardócszék vidékén – határőrövegetet szerveznek meg a birodalmi védőrendszerek keretein belül, szabadparaszti rétegekből. Minthogy a lakosság vegyesen élt egymás mellett, ezért ettől fogva két fő társadalmi csoportosulás alkotja a faluközösségek világát: szabad vagy katonarend, illetve jobbágy, provincialista vagy adózórend. A megváltozott erőviszonyok folytán a társadalom kettészakadt. Míg a katonák század- és ezredparancsnoki függőségben éltek, a Főhadiparancsnokság alárendelésében, addig a jobbágyok igazgatását a széki tisztség végzi a királybírák előljárásával, felettes hatóságként pedig a Főkormánysházat találjuk.

A XVIII. század második felétől az 1848-as forradalom kitöréséig terjedő időszak Háromszék történetének egyik ellentmondásoktól telített korszaka, amikor is a katonai és polgári társadalom egymásmellettsége, valamint az ebből adódó többféle konfliktushelyzet kialakulása, illetve ezek lehetőség szerinti békességes kezelése olyan intézkedések fogantatását tette szükségessé, amelyeket a szembenálló felek elfogadható megoldásnak tekintettek. Kényes területe volt az együttélésnek a faluközösségek évszázados szokásrend szerinti működése, amelyet jól bevált önkormányzati törvények szabályoztak. A székely határőrség megalakulásától fogva a katonai vezetés ellenségesen viszonyult ehhez a létformához, és igyekezett beavatkozni a közösségek öntörvényű életébe, ezáltal pedig saját érdekeit rákényszeríteni a falvak népére. Nem volt hajlandó tudomásul venni azt az általánosan elfogadott gyakorlatot sem, miszerint a széki tisztségre megválasztott katonai hivatala idejére széki fennhatóság alá került. Mindent megtesznek a tisztek annak érdekében, hogy a határőrségben szolgáló gyalogos vagy huszárkatonának a polgári életbe való ideiglenes visszaépülése ne történjen zökkenőmentesen. Az 1848-as forradalmat megelőző években megsokasodnak az effajta összetűzések, melyek csak fokozzák az amúgy is felerősödött határőrséggellenes hangulatot.

A falvak életében kiemelten fontos eseménynek számított az önkormányzati testület megválasztása, melynek élén a végrehajtó hatalmat gyakorló falusbíró állott. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a bírói hivatal a főemberekre, a birtokos nemesekre nem volt kötelező feladat.³¹² A egyes falvakat illetően – és a mi esetünkben ez a jellemző – a megoldandó összes feladatok elvégzése a szabadkatonai és jobbágylakosságra hárult. Az ő soraikból került ki a falusbíró, az esküdtek, jegyző stb. A faluközösségek számára nem volt tehát közömbös, hogy kinek a kezébe kerül mindennapjainak az igazgatása. A rátermettséget bizonyító személy több esetben is elnyerhette falusfelei bizalmát, ezáltal több éven keresztül viselhette a felelősségteljes megbízatást. A határőrség kezdetben inkább elfogadja, hogy egy-egy személy bizonyos hivatal betöltése esetén időlegesen kiváljon a katonaság kötelékeiből. Később igyekeznek gáncsoskodni, beleegyezésük megtagadása által pedig lehetetlenné tenni katonaszemélyeknek a polgári tisztségek felvállalását. Így történt ez 1841-ben Haraly falu esetében is, amikor Szőke Tamás lovaskatonát már második alkalommal választották szabad bírónak. A szentkatolnai lovasszázad – ahova tartozott – azonban nemleges válaszával

---

³¹² Imreh 1983. 571.

megtiltotta tisztségének továbbvitelét. Horváth Károly orbaiszéki alkirálybíró a határőrezredtől kér felvilágosítást a szabálytalan eljárást illetően, ahol ahelyett, hogy felülbírálták volna a téves intézkedést, Szőke Tamást azzal fenyegették meg, hogy ha a bíróságot fel meri vállalni, letartóztatják és zárkába helyezik. Horváth Károly a főkirálybírói hivatalnak küldött levelében az önkormányzati rendszeren esett súlyos csorbának minősíti a történeteket: „Az egy szabadrendű bíróság az, mely által a köztünk lakó primipiláris, pixidáris nemes székelyek törvény szerint kötelességüket teljesítik, ezen egy hivatal által kötöttünk még valamennyire össze, minő korlátok közé szorítottatott pedig a bíróság viselhetése, mennyi törvényes és néha emberiség jogai áldoztatnak fel itt, azt tudjuk, mert a legügyesebb a falu kormányzására, annak perei folytatására, közdolgai igazítására és elítélésére kiformált szabad székely, ha falujának minden egyénétől kapott szavazattal és így a legnagyobb közbizalommal bír, mely mindenkire a legedesebb.”³¹³ A továbbiakban arról értekezik az alkirálybíró, hogy a katonaság a vétőemelés alkalmával annyiféle okot talál ki, amennyit csak akar, amelyek aztán lehetetlenné teszik a további próbálkozásokat. Az pedig, amit a katonaság elkövet a széki vezetéssel, „a polgári álladalom kicsúfoltatása, s midőn tiszteletteljes átalírásomra se hozzám ott, ahol az átírás történt, se hivatalos levélben felvilágosítás nem adatik, ez csaknem megvetés”. Keserűen jegyzi meg, hogy az alkotmányon esett sebként kell értékelni a történeteket, mert akkor, amikor a XIX. század derekán sem kül-, sem belháború nem fenyegeti az országot, érthetetlen, hogy néhány személy szolgálatait ne nélkülözhetné a katonai vezetés. A két hatóság közötti többszöri levélváltás következtében aztán 1842. február 11-én végre kedvezően intéződött Szőke Tamás ügye, miszerint az ezredparancsnokság áldását adta a bírói tisztség 1842-es évre szóló felvállalását illetően. Az ezredparancsnok indoklatában azonban megjegyzi, hogy Szőke Tamáson kívül ebből a családból Szőke János megyebíróként működik, a jövőt illetően pedig remélik, hogy a mindössze négy haralyi lovaskatona családot mentesítik a polgári beosztásoktól, mivel ezeket a tízszer nagyobb számú gyalogkatonák vehetnék majd tőlük át.³¹⁴ Amennyiben Haralyban kedvező kimenetelű lett a bíróválasztás körül kialakult vita, nem így történt Angyalos esetében, ahol az ezredparancsnokság kategorikusan elvetette a századparancsnoki elutasítást követő fellebbezést. Dienes József lovaskatonát az 1843-as évre szabad bírónak választotta a falu, nem is sejtve, milyen határozott ellenállásba ütközik a tisztség betöltésének a jóváhagyása az ezredparancsnokság részéről. Hiába hivatkozik a polgári igazgatás a szabad választás alkotmányos előírásaira, válaszlevelében a huszárezred azzal érvel, hogy Angyaloson csupán három huszárrészen lévő család él, akik közül az egyiket korábban már falusi jegyzőnek választották meg, ez pedig maga után vonta a közterhek viselése alóli mentességet. Amennyiben az újdonsült bíró is hasonló kedvezményben részesülne, akkor minden közteher egyetlen családra nehezulna, mely helyzetet az ezred elfogadhatatlannak tart. Míg egyetlen huszárszázad létezik Sepsiszéken, addig három nagyobb létszámú gyalogszázad tömöríti az itt élő szabadrendi családokat. Számarányukhoz képest így is a lovas századból többen töltenek be polgári állást – szenátorként, megyebíróként, falusbíróként, jegyzőként –, mint a gyalogkatonák közül. Ilyen megfontolásból a huszárezred parancsnoka ellenzi, hogy Dienes József a bírói tisztet elfoglalja³¹⁵ – hangzik az elutasító magyarázat.

A bíróválasztás jóváhagyásával kapcsolatosan Tompa János sepsiszéki alkirálybíró eljárási eligazításokkal szolgált. A katona-jobbágy vegyesfalvak esetében a helyi vezetők (bíró,

---

³¹³ KovmOL Háromszék levéltára. Határőrségi iratok. 1841/5222. sz. (A továbbiakban: HSzLt–Határőrir.)

³¹⁴ Uo. 1842/5334. sz. – L. még HSzLt 1842. okt. 10-i 731-es sz.

³¹⁵ Uo.

jegyző) megválasztása – határőrkatona esetében a szolgálat alóli ideiglenes felmentése – és utána a királybírák általi felesketése lett volna a megszabott és követendő menete a minden évben újraválasztott tisztségviselésnek. A hagyományos ügyintézés azonban a katonarészen levők és az őket képviselő századparancsnokságok nem mindig tartották tiszteletben. 1841 januárjában Tompa János ilyen esetről számol be Laborfalváról, ahol a megválasztott katona rendű egyének (bíró, jegyző) a hivatalos katonai kibocsátás hiányában csak szóban igazolták feletteseik beleegyezését, amit a polgári hatóság nem tudott elfogadni. Általánosan követendő szabályként közli a székvezető, hogy miután a választás megtörténik és a századparancsnokságok is tudomást szereznek róla, azok hivatalos átiratban adják tudtára az illető királybírónak, hogy falvanként kik azok a bírónak és jegyzőnek megválasztott személyek, akik szolgálatuk idejére katonai felmentésben részesülnek. Ugyanakkor kéri a Dálnokon lévő századparancsnokságtól, hogy büntesse meg a laborfalvi bírónak és jegyzőnek megválasztott katonákat, akik több mint egy fél éven keresztül felesketés nélkül bitorolták a tisztséget, és helyettük másokat válasszanak a falu élére.³¹⁶ Sok vesződésbe került a katonáknak a közigazgatás alacsonyabb szintjein való részvétel, de semmivel sem voltak jobb helyzetben azok a személyek, akik a helyi tisztségeknél magasabb besorolásra pályáztak. Ilyen lehetőséget jelentett például a beválasztás a széki bíraskodási testületekbe. 1841-ben a miklósvárszéki alkirálybíró gróf Kálnoky Dénes feljebbvalójának bepanaszolja Ferenc József gyalogkatona esetét, akit táblabírói hivatala elfoglalásában akadályoztak. A Ferenc József személyével kapcsolatos aggályok már 1838-ban elkezdődtek, amikor az illető assessor (táblabíró) beosztását utasították el. A megoldást a Főhadparancsnokságtól várták, annak megérkezéséig azonban a katonai szolgálat ahol nem mentették fel.³¹⁷

A katonai hatóság beavatkozott a faluközösségek belső életébe is, falugyűlési határozatokat hatálytalanított, illetve kérdőjelezte meg ezek törvényességét, tette mindezt olyan alkalmakkor, amikor úgy vélte, hogy közösségi határozatok katonai érdekeket sértettek. Általános tételként fogalmazták meg a határőrség megszervezése idején a katonacsaládok gazdasági-anyagi védelmét, tudván azt, hogy bizonyos vagyoni háttér nélkül lehetetlen lett volna a sokféle kötelezettség teljesítése. Ezért ellenőrizték szigorúan az ingatlan-adásvételt, de kiterjedt a figyelmük a vagyon házasság útján való szétaprózódására is. Odáig jutottak a katonák anyagi erejének oltalmazásában, hogy a falu törvényében megállapított pénzbírságok kirovásának alkalmazását sem engedélyezték ezzel a társadalmi kategóriával szemben.

1838-ban a bikfalvi ötödik gyalogszázad parancsnoka, Andrassy kapitány avatkozik be Szacsva belső életébe, annak kapcsán, hogy pénzbírsággal torolták meg a falusbíróval szembeni illetlen megnyilvánulásokat. S minthogy Csörja József gyalogkatona is ilyen hibába esett, és három forintra büntették, a századparancsnok ezt a katonaság érdekeivel ellentétes intézkedésnek tekintette, és határozott hangú felszólításban utasította az előljárókat: „Keményen meghagyatik a community bírójának, hogy a század rendelkezését pontosan teljesítse, különben mint engedetlen a nemes ezredhez fel fogom jelenteni.” Szacsva lakossága önkormányzatiságának korlátozásaként értékelte a történeteket és azt a felszólítást is, hogy a közösségi határozatokat jóváhagyás végett az ezredparancsnoksághoz kell ezentúl felterjeszteni. A főkirálybírónak címzett, a szacsvai teljes közönség nevében írott levélben az 1764-ben és az 1780-as években kiadott császári rendszabályokra utalnak, amelyek világosan leszögezik, hogy a vegyes falvak esetében mindenki számára a polgári törvények érvényesek. A főkirálybíró közbenjárását kéri: „hogy a nemes század kormányának tiltassék meg az, hogy mihelyt közönség dolga, abba bele ne szólhasson, s azt bízza arra, akinek feladata, mert

---

³¹⁶ HSzLt–Határőrir. 1841/5153, 1841/5222. sz. – L. még Ikerfalu a Feketeügy mellett.

³¹⁷ HSzLt–Határőrir. 1841/5222. sz.

itten ha szinte gyalogkatona is a bíró, úgy nevezik, mint nemes közönség bírója, aki azon esztendőben, mikor bírónak felesküszik, a polgári előjáróság és törvényeitől függ és megtiltani kieszközölni azt is, hogy a nemes ötödik gyalogszázad a nemes közönségünknek parancsoló hangon ne éljen, mert onnan soha eddig nemes közönségünk nem függött s amíg a széki nemzet és hazai törvények fennállnak, nem fog függeni.”³¹⁸ A főkirálybírói hivatal továbbította az ezredparancsnokságnak a szacsvaiak panaszát, egyúttal ugyanakkor saját álláspontját is kifejti, nevezetesen azt, hogy minden közönségnek önkeblében törvényt hozni s azzal élni elidegeníthetetlen joga; ha egy közösség saját maga által hozott törvényt aláírásával szentesít, ez alól sem a jogalkotó, sem más ott élő személy ki nem vonhatja magát. Az 1838-as események előzményeként említik az 1834–35-ben történeteket, amikor Cserepi kapitány a falutörvények semmibevétele jeléül elszakította a falu jegyzőkönyvét, megverette a bírót és jegyzőt, önhatalmúan intézkedett a falu ügyeiben. A széki vezetés arra kéri az ezredparancsnokságot, hogy határozott utasításban hívja fel a hatáskörén túllépő tisztnak a figyelmét, miszerint a falu törvényét tartsa tiszteletben, az előjárókat, ha ezek közül egyesek katonák lennének is, ne tekintse alattvalójának, és igyekezzen a törvény kiszabta úton keresni a megoldást. A szacsvai eset is jól példázza a két hatóság közti állapotokat. A sokféle panasz, vélt vagy valós sérelem egyre elviselhetetlenebbé tette az együttélést. A katonaság kihasználva helyzeti előnyét, igyekszik leigázni a falvak lakóit, semmibe véve a közösségi határozatok általános érvényűségét. Ebben a helyzetben, amikor a helyhatóságok ragaszkodnak a hagyományos önkormányzati keretek tiszteletben tartásához, a polgári és katonai vezetés közötti egyezkedés mind nehezebbé és kínosabbá válik, sok esetben pedig a Fő-kormányszéktől vagy a Főhadparancsnokságtól várják a megnyugtató választ, amely ha egyáltalán megérkezik, semmitmondó, legtöbbször hiányzik belőle a határozott állásfoglalás.

Kőrösön a katonarendű illetőségű egyénekkal szembeni pénzbírság alkalmazása robbantotta ki azt az ellenségeskedést, amelynek hullámverései a Fő-kormányszékig gyűrűztek. Kőrösi szabadbíró Nagy József gyalogkatona 1842-ben a falu törvénykezése szerint 50 krajcárral büntette meg Dancs Dániel gyalogkatonát. A megbírságolt személy panaszt tett a századparancsnokságnál, melynek vezetője, Frankendorf kapitány a bírót lefogatta és vasra verette. A letartóztatott bíró szabadon bocsátása helyett a kérvényezőlevelet továbbító küldöttség mindhárom tagját két napig katonai fogságban tartották. Az ezredeshez címzett átiratban keserűen jegyzi meg Horváth Károly alkirálybíró: „sérlemünk orvoslása helyett a százados törvényellenes tettét helyesli az ezredes úr, sőt az illetlen tartalmú levelezésért állított kapitány írásmódját követve, bíraskodólag lépe fel a királybíró felett, sőt tovább menve nyíltan kimondá, hogy hivatalos ügyek címe alatt személyeskedések lappanganak.” A katonai hatóság megtorló tettét azzal indokolta, hogy katonáskodó személyeket tilos volt pénzzel bírságotlani és ezt a felsőbbség által hozott határozatot szegte meg a falusi előjáróság. Megítélésük szerint a katonák közül választott faluvezetők „ebbeli helyzetükben is eredeti valóságukat le nem vetkezik, katonai állományban maradnak, s a katonai előjáróknak alárendeltségüknél fogva tisztelettel tartoznak”. A polgári igazgatás ezzel szemben teljesen másként vélekedett. Szerinte polgári hivataluk idején a katonai állományból kibocsátott személyek nem is tartozhatnak alárendeltséggel ennek a katonai hatóságnak, ezek szerint pedig Frankendorf százados teljesen jogtalanul zaklatta a falu vezetőjét és szószólóit. Az ezredesnek azt a kijelentését is furcsállta a széki hivatal, hogy csekély okokért a kölcsönös egyetértést meg kell tartani, miből következik, hogy komolyabb nézeteltérés esetén akár kenyértörésre is sor kerülhetett volna a két hatóság között. A polgári és katonai vezetés képtelen volt megegyezésre jutni a kőrösi bírót ért sérelem ügyében, ezért az eligazítást a Fő-kormányszéktől várták. 1843-ban a gróf Teleki József kormányzó aláírásával megküldött

---

³¹⁸ Uo. 1838/4876. sz.

leirat határozott állásfoglalást nélkülöz. Az effajta ügyintézés egyébként általános gyakorlattá válik, hozzá kellett tehát szokni ahhoz, hogy központi szinten összbirodalmi érdekek érvényesültek, kicsinyes, provinciális torzsalkodásoknak tekintett ügyekkel ott fenn érdemben nem foglalkoztak. Horváth Károly orbaiszéki alkirálybírót a leirat pedig abban marasztalja el, hogy hangnemében nem elég udvarias, nem próbálta hivatalos levelezés útján eligazítani a vitát. Jellemző módon megoldásként javasolják: „jobbnak látszik az egyenetlenség további vitatásával felhagyni”.³¹⁹

A megválasztott bíró tetteiért a faluközösség előtt felelt. A törvények be nem tartására érzékeny falusfelek számon kérték az általuk állított vezetőkön a hibás döntéseket, a nemkívánatos cselekedeteket, kivételes esetekben pedig akár fel is függeszthették hivatalából a súlyos mulasztást elkövető személyt. Ez történt Futásfalván 1838-ban, ahol Vargyasi Antal szabadbíró és Török István jegyző ellen indítottak eljárást a falutörvények mellőzése, önkényeskedő viselkedés miatt. A futásfalvi birtokosság Lázár Dávid kézdiszéki alkirálybíróhoz fordult jogorvoslásért a két faluvezető ellen, akik titkos falugyűléseken törvénytelen határozatokat hoztak, amelyek a nem katona lakosság érdekeit sértették. Katonáról lévén szó, a széki előjáró vegyesbizottságot nevezett ki a panaszok kivizsgálására, ez idő alatt pedig a vádlottakat hivataluk folytatásától felfüggesztették. Miután a felhozott vádak beigazolódnak, a két bűnös személyt állásukból elbocsátották. A második székely gyalogezrednek a Futásfalván történetekhez való viszonyulása mellőzött mindenféle tárgyilagosságot, az éles hangú levél pedig a széki hatóság sértegetésére szorítkozott és kedvező megoldás érdekében a Főhaditanácshoz fordultak döntésért. A főkirálybírói hivatal a dolgok nemkívánatos alakulása következtében a maga rendjén a Főkormányszéktől remelte a támogatást: „Méltóztasson a polgári törvényhatóságnak azon jussát, mely szerint a közönségek ügyeit a katonai kormányok kirekesztésével ügyeli és igazgassa, továbbá is fenntartani, annyival inkább eszközölni, mivel az ilyen bírák és jegyzők tételébe is a nevezett kormányoknak csupán annyi beleszólásuk van, hogy azon esztendőben, melyben bírónak és jegyzőnek választatnak, a katonai szolgálat alól felmentik, ennél több semmi. Hasonlóul méltóztasson a nemes második székely ezred kormányt igen éles pennával írt hivatalos megtalálásáért a Főhadvezérségnél arra utasítani eszközölni, hogy máskor maga átírásait szelidebb összhangzással írván, se egyiket, se másikat ne sértsék.”³²⁰ Futásfalván a kedélyek a bíró és jegyző menesztésével sem csillapodtak le, a falu hangulata feldúlt méhkaséhoz volt hasonlítható. 1840-ben Lázár Dávid a főkirálybírónak arról számol be, hogy némely nyughatatlan személy a közcsendet és békét veszélyezteti, kéri ezért felettesét a katonai rend megfékezése érdekében a szükséges lépések megtételére. Az ellenségeskedés szításának okozója ez esetben Sikó János gyalogkatona volt, aki több társával együtt a gyűlölködés magvát hintette el a faluban a katonák és civilek között. A település közhangulatának megmérgezése a térség stabilitásának veszélyével is fenyegetett – véli az előjáró. Ezt ismerte fel a széki hatóság, és próbálta tudatosítani a helyzet súlyosságát katonai körökben is. Mint látható, egyre mélyebb szakadék keletkezett a két hatóság között, amelynek áthidalására tesz erőfeszítéseket a széki hatóság, fáradozásaiban azonban nem mindig számíthat a katonai fél hathatós támogatására.³²¹

Az állandósuló feszültség a kétféle igazgatás között egyre gyakrabban jelen van a közösségek mindennapjaiban, és ha valójában úgy is lehetetlen a panaszosoknak igazságot szolgáltatni, legalább feletteseiknek küldött jelentéseikben a hivatali vezetők leírhatják az igazság-

³¹⁹ Uo. 1842/5334. sz. – L. még HSzLt 1842. szept. 26-i 721. sz.

³²⁰ HSzLt–Határőrir. 1838/4876. sz.

³²¹ Uo. 1840/5106. sz. – L. még HSzLt 1840. júl. 5.

talanságokat, amelyek megmérgezik az együttélés légkörét. 1842-ben Henter Sándor miklósvárszéki alkirálybíró a körzetében kiskirályként viselkedő Horváth Pál százados viselt dolgait tárja fel: „Mind a közigazgatás, mind pedig egyes személyek dolgai folyásában untig kíván gáncsokodni, hivatalos megtalálásai gorombasággal telítettek.” Megoldásként az alkirálybíró két lehetőséggel számol: vagy az illető tiszt áthelyezésével, vagy jobb belátásra bírásával. A kialakult gyakorlat azt bizonyította, hogy a bepanaszolt fél ellen az illetékesek nem kezdeményeztek eljárást, úgy hogy 1844-ben ugyanaz a Henter Sándor az adózók keserveit tolmácsolja a rajtuk Horváth Pál által elkövetett méltatlanságok következtében, mely lakosságot nemcsak katonai szolgáltatások sokaságára kényszerítette, hanem a velük való bánásmód is nélkülözötte az emberi méltóság alapvető követelményeit.³²²

A faluközösségek kiépítették a határpásztorok szervezetét, szükség volt ugyanis a szántóhatár védelmére. A határpásztorok élén határbíró állott. Ezt a közmunkák közé sorolható tevékenységet általában mindenkinek vállalnia kellett. Aki a közzolgálatnak ezt a fajtáját nem tudta vagy nem akarta végezni, mást fogadhatott fel maga helyett.³²³ Azt viszont nem tudták elfogadni, hogy valaki ez alól a szolgálat alól kivonja magát. 1842-ben Nagyajtán a nemesek keresik az igazukat beadványuk által, tudniillik az ottani katonaság nem volt hajlandó a szántóhatár védelmében részt venni. Cselekedetüket azzal magyarázták, hogy az országgyűlés a katonák határpásztorság alóli felmentésére vonatkozó törvényt rövidesen elfogadja. Dobay ezredes válaszelevelében értesítette a civil hatóságot: „megintetett a mai napon az említett katonaság, hogy addig is, míg ebbéli szándékát sikeresíteni tudná, ne csak határőrségre való nézet az addig gyakorolt szokást sértetlen fenntartsa, hanem a birtokosokkal gabonájukban szenvedett káruk iránt megbékélni igyekezzenek.”³²⁴

Kézdiszentlélek faluközössége 1845-ben azon háborgott, hogy Ráduly Lajos huszárkatona – noha megválasztották, a lovasszázd pártoló támogatásának köszönhetően – nem vállalta fel a soros határbíroságot, mely mulasztás miatt a faluhatár megfelelő védelem nélkül maradt, ezért fordulhatott elő, hogy sárfalvi és szászfalusi sertések és saját falusfelek marhái prédálták a szántóhatárt. Ugyanakkor a katonai hatóság közbenjárására a falujegyzőkönyvből eltűntették azt a kimutatást, amely az utolsó tíz év határbíróinak jegyzékét tartalmazta. Enélkül is köztudott volt azonban az, hogy Ráduly Lajos családjából senki sem viselte ezt a tisztséget, egyúttal azt is megjegyzi, hogy tehetős ember lévén, semmiféle közzolgálatot nem hajlandó felvállalni. Lázár Dávid kézdiszéki alkirálybíró felettese közbenjárását kéri a huszárezred parancsnokságánál a nevezett katona határbírói felesketését illetően. Saját véleményének hangot adva megjegyzi a székvezető, hogy a falut érintő közteher alól senki magát ki nem vonhatja, másfelől ilyen nagy falu, mint Kézdiszentlélek esetében egy ember életében csak egyszer kerül sor határbírói szolgálatra. Végezetül pontosítani igyekszik a két igazgatás hatásköri feladatait: „Ezen tárgy egyenesen polgári hatóságot tárgyzván, abban az illető lovasszázadnak joga nem lett volna beleelegyedni.” A főkirálybíró hivatal a huszárezrednek küldött levelében Ráduly Lajosnak a határbírói beosztás felvállalását illetően az együttműködést kéri, a századparancsnokság részéről viszont a polgári jellegű ügyintézésről való távolmaradást és a szerepkörök betartását szeretnék kieszközölni.³²⁵

Olyan esettel is találkozunk, amikor a katonák hozzák szóba Szabó Ferenc székjegyzőnek a határpásztorság viselését elutasító nemesemberek, magatartását. 1839-ben a baróti katonaság

---

³²² HSzLt–Határőrír. 1842/5334, 1844/5553. sz.

³²³ Imreh 1983. 3. 231–232. – Imreh 1973. 150.

³²⁴ HSzLt–Határőrír. 1842/5334. sz.

³²⁵ Uo. 1845/5669. sz.

méltatlankodott a mindannyiuk számára kötelező szolgálat egyesek általi megtagadása végett. Ezt leszámítva azonban a legképtelenebb követeléssel hozakodtak elő: miszerint a baróti jobbágynépséget tiltanák ki a falugyűlésekről. Bóra Elek miklósvárszéki alkirálybíró a főkirálybíróhoz küldött jelentésében a polgári társadalom elleni támadásnak minősíti a baróti katonák követeléseit, „azért küldöm a tisztí hivatalnak, hogy átallátva abból a nemesi jogok csonkítására vett irányzatokat és a közösség dolgainak s jövedelmeinek csupán a katonaság által leendő elhatározásokra törekvő célzatokat, azoknak elfojtásukra és megakadályoztatásukra szükséges lépéseket hova hamarább megtenni méltóztasson, mert különben nemcsak az adófizető provincialisták, de a nemes birtokosok is a közönségek ügyeiben joguktól megfosztatnak s befolyással nem lehetnek.”

Továbbra sem sikerült lecsendesíteni a baróti határőrkatonákat, akiknek törekvéseik nem álltak összhangban a törvényekkel és az érvényben levő szokásokkal sem. Öt évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy végre Szentpáli ezredes 1844-ben a második gyalogezred nevében utasítást adjon ki: „a mai napon megtétt a szükséges intézkedés, hogy következőleg a közönség gyűlésében oly határozatot ne tegyenek, mely a hazai törvényeket sértene”.³²⁶

A polgári rend és a katonaság közötti összetűzések folytatódtak. Mindkét fél várja az alkalmat, hogy a másiknak kellemetlenséget, bosszúságot okozzon. 1846-ban a székely huszárezred részéről Hegyi Antal alezredes a széki vezetésnek a segítségét kéri Könczei Károly nemesember erőszakos cselekedetével szemben, aki a Szentléleken működő lovaglőiskolát – mely a katonalovak idomítására szolgált – önhatalmúlag használhatatlanná tette. Amennyiben a polgári hatóság nem foglalna állást a soraiba tartozó személlyel szemben: „az ezred minden tekintetben illő egyetértést megtartani óhajt, mégis kénytelen lenne, bárha kedvetlenséggel is, az említett lovaglőiskolát az erőszakos elrontás ellen oltalomba venni”³²⁷ – hangzik a figyelmeztetés.

A két hatóság közötti ellentétek azonban nemcsak szóbeli csatározásokban nyilvánultak meg, hanem az is előfordult, hogy hatalmának tudatában a katonaság erőszakos eszközökhöz folyamodott. Így történt ez 1838-ban Alsócernátonban, ahol több személy ellen indítottak eljárást lopás vádjával. Igen ám, csak hogy több polgári személyt is elfogtak a káplárok, s vasba verették, zárkába csukták. Ezt a cselekedetet a polgári hatóság saját belső ügyébe való beavatkozásnak tekintette. A kilencedik század parancsnoksága azonban ahelyett, hogy beismerte volna az elkövetett hibát, meglepő módon az abszolút hatalom birtokosának képzelte magát: azt írja vissza, hogy „hatalmi rend a hazában mind külső bátorság, mind a belső csendesség és rend fenntartásra vagyon felállítva, melynél fogva magának tulajdonítja a provinciális státuson való uralkodást is”. Lázár Dávid kézdiszéki alkirálybíró mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a századparancsnokság hatalmát a polgári törvényhatóságra is ki akarja terjeszteni, megzavarva ezáltal a kialakult egyetértést és harmóniát.³²⁸

A legfurcsább és egy közösség számára leginkább megalázó döntés 1843-ban Szentkatolnán történt, ahol a katonaság durva beavatkozása folytán a helyhatósági autonómia ellen történt merénylet, mely alapjaiban rendítette meg a falvak önkormányzati függetlenségét. A katonai visszaélésre az adott alkalmat, hogy egy katonarendi személyt lopás vétkéért a falu törvénye szerint megbüntettek. A sértett fél a századnál kért elégtételt a vélt igazságtalanság miatt. A nyolcadik század parancsnoksága a szentkatolnai közösségi határozatot megsemmisítette és a szomszédos gelencei előjáróságot bízta meg az ügy kinyomozásával. A szentkatolnai

---

³²⁶ Uo. 1839/4985, 1844/5553. sz.

³²⁷ Uo. 1846/5779. sz.

³²⁸ Uo. 1838/4876. sz. – HSzLt 1838. április 24-i 860. sz.

faluvezetők a történeteket a közösségi jogok korlátozásaként értékelték, és a gelenceiek előtt nem jelentek meg. Ezért a helység katonabíróját engedetlenség címén századparancsnoki büntetésben részesítették. A polgári hatóság úgy gondolta, hogy tárgyalások útján sikerül elsimítani az ellenségeskedést, azonban kénytelen volt rájönni arra, hogy a katonaság nem hajlandó hibásságát beismerni, sőt az ezredparancsnokság egyenesen Szentkatolna helyhatósági jogának gyakorlásától való felfüggesztését kezdeményezte. Végso megoldásként igazuk fenntartása érdekében 1844-ben a szentkatolnaiak a Főkormányshékhez fordultak: „Midőn mind a századkormányi fellépés, mind az ezredesi átirat helyhatósági szerkezetük egyik nevezetes részét, a kebli rendelkezhetést korlátolja, kényszerítve érezzük magunkat, hogy a század által okozott és az ezred által helyeselt sérelmek elenyésztetése s jövőbeni ilyféle esetek betiltása eszközléséért a Főkormányshékhez folyamodjunk és kérjük, hogy a két kebli ezredhez olyan általános szabályt kiadni méltóztasson, melyek által a századok kormányai tiltassanak el a közönségek jó vagy rossz határozatainak, végzéseinek bírálatától, úgy a helységek szabad bíráinak, mind merőben polgári hatóság alá tartozóknak megfeddésétől és a nemes ezred utasíttassék arra, miként a közönségek által eleitől fogva pénzzel büntetni szokott határpusztításokra keblileg kirótt pénzfizetés felvételét ne akadályozza és ezáltal ne szolgáltasson alkalmat a fennálló mezei rendőrség megsemmisítésére.”³²⁹

Általános képlet szerint a Főkormányshék most sem adott igazat a polgári fél beadványára, mint ahogy egyetlen esetben sem tette azt, amikor főhatóságként véleményt kértek tőle. Ilyen körülmények között vergődött a széki önkormányzatiság a katonai hatóság folytonos acsarkodásai közepette, volt azonban annyi megtartó erő a közösségekben, hogy nem hagyták igazukat veszni, s ha időnként kudarcok is érték őket, végeredményben a helyhatósági jussukat nem áldozták fel a katonai erőszak megújuló támadásai előtt.

A széki határőrterületeken, köztük Háromszéken is kettős igazgatás dívott: a széki vezetés és a határőrkatonai parancsnokságé. Ez a szerkezet a falvak fölé két urat állított, olyanokat, akik egymásmellettiségben, mellérendeltségben kormányoztak, de mégsem társultan, hanem egymásnak feszülően.³³⁰ A határőrend és a jobbágyság együttélése tehát igen bonyolult jelenség volt.³³¹

A vegyes lakosságú háromszéki falvakban a két hatóság egymás mellett élése magában hordozta az ellenségeskedés lehetőségét is. A katonaság erejét fitogtatva nemritkán avatkozik be a faluközösségek belső életének irányításába, ez viszont nem múlik el észrevétlenül a polgári hatóságok részéről, akik a helyhatóságok évszázados szokásrendjébe való beavatkozásnak tekintenek minden ellenük irányuló támadást.

Különleges helyzetet a katonai és polgári kapcsolatokban az előbbieknél az önkormányzatban való részvétele jelentett, mely időszak alatt a közösségi tisztséget betöltő katona minden tekintetben a polgári igazgatás részeseként végezte a ráháruló feladatokat.

A birodalmi érdekeket képviselő katonai hatalom a hagyományos szokásrend lerombolásán munkálkodik, az önkormányzati helyhatósági szerkezetet, amely teljes egészében a polgári hatóságok jogkörébe tartozott, katonai ellenőrzés alá szeretné kényszeríteni. Az a tény, hogy a törvényes keretek között megválasztott falusi előljárók megerősítését kényük-kedvük szerint megakadályozzák, a közigazgatás katonai befolyásának erősödéséhez vezetett. A különböző magyarázatások pedig egyébre nem szolgáltak, mint valós háttérteret teremteni a törvénytelen beavatkozások számára és ezáltal saját beosztottjaik szemében az igazság bajnokaiként

³²⁹ HSzLt–Határörir. 1843/5449, 1844/5553. sz. – L. még HSzLt 1843. április 30-i, 1122. sz.

³³⁰ Imreh 1973. 22.

³³¹ Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. I. Csíkszereda 1997. 66.

tündökölni. A bíróválasztásokkal kapcsolatosan a hivatalos formák be nem tartása pedig a polgári törvényhatóság lenézését, megvetését, semmibevételét jelentette. A határőrkatonák vezetői maguknak követelték a közösségek feletti uralkodás előjogát, és a katonai falusbírák által a lehetőségekhez mérten gyakorolták is. A szabadbírák számára is kötelező érvényű volt a falvak törvényeinek tiszteletben tartása. Ezek a törvények azonban sok esetben katonai szempontokkal ütköztek. Áldatlan helyzetbe kerültek ilyenformán a megválasztott faluvezetők. A törvényesség betartásával általános érdekeket képviseltek, melyek azonban ellentétben állottak a katonai rend elvárásaival. Az sem volt azonban egyedi eset, amikor ezek a bírók feletteseik szája íze szerint cselekedtek, akkor viszont a falu közvéleményével kerültek szembe, amely a kihágások súlyossága szerint ítélkezik, végső esetben a falu érdekei ellen munkálkodó bírót hivatalából elcsapják. A katonabírák esetében három cselekvési irány létezett, az illető alkalmazkodási képességének megfelelően: mindkét felettes hatóság bizalmát elnyerni, valamelyikkel szembehelyezkedni, vagy a megalkuvás, kompromisszum eszközeivel élni.

A katonai hatóság hallgatólagos vagy nyílt pártfogása bátorítja fel a kötelékébe tartozó személyeket a közösségi élet kellemetlen feladatainak elutasítására. Ezek közé sorolható a határpásztország vagy határbíróság általános érvényű felvállalásának megtagadása, melynek a leküzdése többleterőt és energiát igényelt az önkormányzatok részéről. Noha világosan megfogalmazott szabályként hozták időnként az érdekeltek tudomására azt a központilag szentesített intézkedést, hogy a vegyes falvak esetében a közösségi élet szempontjából a polgári törvények érvényesülnek, a katonavezetés nem mindig hajlandó ezt tudomásul venni, a közösségi normák szerint elbírált katonák ellen hozott határozatok betartását pedig nem tartják kötelezőnek, sőt az is előfordult, hogy egyenesen az önkormányzatiság létjogosultságát kérdőjelezték meg. A kétféle igazgatás közötti viszony elmérgesedésében jelentős szerep hárult azokra a tisztekre, akik beosztásuknál fogva közvetlen kapcsolatba kerültek a lakossággal, és akik hatalmuknál fogva a falvak népe felett az általuk vagy feletteseiktől megszabott elvek szerint próbáltak uralkodni.

A húzd-meg-ereszd-meg politika pedig mindenképpen azt akarta érzékeltetni, hogy a valódi hatalom nem a széki igazgatás, nem az önkormányzatok kezében összpontosult, hanem azt a bécsi udvar diktálta, és hogy a központi vezetés semmiképpen sem a polgári értékek védelmében szállt síkra, hanem a Habsburg katonai célokat pártolta.

Az 1848-as forradalom nagy vívmányai közé tartozik a határőri rendszer megszüntetése, mely szervezet a lakosság nagy többségének életében az elnyomatás és uralkodás jelképévé vált.

Csetri Elek

Csoma és a szülőföld

A kérdés vizsgálatánál Kőrösi Csoma Sándor nemzettudatából indulunk ki. C. P. Kennedy századoshoz írott első (1825. január 28-i) jelentésében mondja magáról, hogy a „székely nemzetség szülöttje”, mely „a magyar nemzetnek ... része”. Tibeti munkái címlapján „erdélyi-székely-magyar”-ként határozta meg nemzeti kötődését és szülőföldjéhez tartozását.³³² Ez a meghatározás a székely sajátossággal együtt a magyarság egészéhez való elkötelezettséget fejezte ki. „Legkedvesebb nemzeté”-hez való ragaszkodása jelül kényesen vigyázott, nehogy leüssék nevére az ékezeteket, és a távoli Kalkuttában megjelent könyvein pontosan nyomtassák nevét. Hazájának Magyarországot, szülőföldjének Erdélyt tekintette, az ügy, amit magára vállalt, az egész országot érintette. Minthogy támogatására is a „nagyobb” és „kisebb haza”, Magyarország és Erdély egységesen melléje állott, ő mindkettőnek tudományos köreivel kapcsolatot tartott fenn. Alább éppen Csomának ezeket a kapcsolatait vizsgáljuk, külön is kitérve a kisebb közösségekhez – a Székelyföldre és a szülőfalujához – való kötődésére. Előre kell bocsátanunk, hogy olyan egyetemes és nemzeti eszmény szolgálatában eltöltött élet esetében, amilyen a Csomáé volt, természetes tartozéknak tekinthetjük az ilyen tágabb és szűkebb értelemben vett közösséghez való ragaszkodást, szeretetet és áldozatvállalást. Hiszen Csoma a székely-magyarság és a hunok közötti rokonság hagyományvilágában gyerekeskedett ugyan, de a magyarság egészét érdeklő őshaza kutatása céljából indult nagy keleti útjára. Hasonló szándék vezette lépteit utolsó utazásakor is, aminek csak dardzsilingi halála vetett véget. Ugyanakkor élete válságos pillanataiban, véghagyománya írásakor gondolatai hazaszállottak, népére, Erdélyre, Nagyenyedre, szülőfalujára és rokonaira gondolt. Kötődésének ellentmondani látszik, hogy tibeti kutatása végeztével Ázsiában maradt és nem tért haza. Elhatározása mögött azonban nem a magyar tudományosságtól való eltávolodását kell látnunk, hanem háttérben az a gondolat húzódott meg, hogy még nem végezte el azt a feladatot, amiért Ázsiába utazott, és amiért várakozással tekintett rá a hazai közvélemény. Haláláig nem mondott le arról a gondolatról, hogy hazájába visszatérjen. Noha élete ötvennyolc esztendejéből negyvenhárom évet szülőfalujától távol töltött, több mint húsz évig pedig hazájától messze, idegen földön tartózkodott, az otthon emléke mindig ott munkált tudatában, s szerettei sem feledkeztek meg róla. Édesanyja nagyenyedi diákfianak „néha székelypogácsát” küldött,³³³ s amíg lehetett, Csoma levelezett hozzátartozóival. Göttingeni tartózkodása idején, pénzzavarában, öccse, Gábor segítette ki.³³⁴ A göttingeni akadémista számára a debreceni és enyedi kollégisták hozták el a hazai levegőt, hangulatot.³³⁵ Mikor erdélyi akadémista-társa nem küldi idejében vissza a részére kölcsönzött pénzt, az „iskolás pajtástól s főleg földitől ily gyalázatos lefözetését” sajnálja.³³⁶ Hazafia,

---

³³² Duka Tivadar: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Bp 1885. 23, 120.

³³³ *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai*. Szerk. Gyalui Farkas. Kolozsvár 1941. 101. (A továbbiakban: Újfalvy.)

³³⁴ Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Buk 1979. 149–150. (A továbbiakban: Csetri 1979.)

³³⁵ Ungi Márton: *Egy pár töredék vonás Kőrösi Csoma Sándor képéből*. = Vasárnapi Újság 1860. 26. sz. 315–316.

³³⁶ Újfalvy: *i.m.* 102.

szülőföldi pajtása szavahihetőségét, magatartását és szolidaritását szentnek és sérthetetlennek tekintette.

Talán a legbensőségesebb kapcsolata mégis alma materével, ifjúsága tanulóműhelyével és lelki csiszolódása otthonával alakult ki. Ahogy a kollégium a székelyharisnyás, posztógúnyás fiút magához ölelte, nevelte, táplálta, oktatta és istápolta, úgy tekintette Csoma második édesanyjának a Maros menti Athént, Nagyenyedet. Keleti útja idején belé vetette bizalmát, nehézségei között hozzá fordult segítségért és kért tőle támogatást, pályája csúcspontján pedig a kollégiumnak tett jelentős alapítványt, és azt bízta meg más intézményeknek-közösségeknek szánt összegek szétoztásával. Mint ahogy a kollégiumnak adott megbízást tibeti munkái erdélyi tiszteletpéldányainak elosztására. Szülőföldjétől távol a kollégium padjaiban tanult-gyakorolt latin és magyar versikéket jegyzett fel iratai glosszájaul, ezeket írta barátainak emlékül. Bizonyosságául annak, hogy hazáját, szülőföldjét és alma materét mindig ott melengette-dajkálta lelkében-gondolataiban. Olyan nevet-becsületet szerzett magának, hogy a máramarosszigeti akadémiára és a szászvárosi gimnáziumba tanárnak hívták meg, sőt reménye volt, hogy az enyedi kollégiumba kerül professzornak.

Mikor Ázsiában tartózkodott, Csoma és a szülőföld között az összeköttetés gyakorlatilag megszűnt, minden levelezés abbamaradt, a kölcsönös vonzódás-érdeklődés azonban élete végéig tartott. A kapcsolat más formákat öltött, az előzővel szemben jó ideig a gondolat és érzelmek szférájára korlátozódott. A hazai kötődés jellemző módon mindjárt birodalmi határokig szélesedett, mikor az erdélyi nagyfejedelemség magányos vándorát Egyiptomban egy ott lakó tiroli kovácsmester mint „honfitársát” fogadja és vendégül látja. Ugyanez az eset ismétlődik meg Aleppóban, ahol Pohle Ignác cseh származású kereskedő vendéglátó házában tölt öt hetet. Mi több: a kapcsolatok számai tovább szövődnek, és Pohle ajánlólevelet ad bagdadi ügynökéhez, a magyar Szvoboda Antalhoz, aki szívesen fogadja és a maga szállásán helyezi el.³³⁷ Úgy látszik, ez volt akkor a Habsburg Birodalom kisugárzásának végső határa, mert Csoma kalkuttai tartózkodásáig nemhogy erdélyi vagy magyarországi, de egyetlen birodalmi honfitársat sem látott. Márpedig éppen akkor lett volna rájuk legégetőbb szüksége. Anyagi forrásai a perzsa fővárosban végleg kimerültek. Egy évvel azután, hogy elhagyta szülőföldje határát, nagy szükségében a szülőföld segítőkészségére gondolt, mikor Teheránban, 1820. december 20-án Kovács József professzorhoz címzett levelében a nagyenyedi kollégium előljáróságához fordult. Egy másik levelet is írt és adott át a teheráni angol követnek, amelyet rokonaihoz szóló végrendeletnek szánt arra az esetre, ha útközben elhalálozna.

A kollégiumnak címzett levelében szól tudományos felkészüléséről és utazásáról, amelyet „nemzete eredete felkeresésére” kezdett és Teheránig jutott, bizonyítva, hogy magányos útja lehetséges. Majd így végzi: „instálom alázatosan az érdemes Patronus urakat, méltóztassanak ezen céloom kivitelére illendő segedelemmel lenni, én bizodalmasan ígérem, hogy ezen elkezdett pályában éppen azon buzgósággal, mellyel hazámból kiindultam, tovább futni meg nem szünök...”³³⁸ A keleti vándor hazaiakba vetett bizodalma megalapozott volt. Otthoni, erdélyi és magyarországi hazafiak jelentős összeget, csaknem 3000 forintot gyűjtöttek össze. Csakhogy a posta járása olyan lassú volt, hogy az első adomány, erdélyi pártfogói pénzküldeménye és levele több mint fél év múlva érkezett meg Teheránba, jóval azután, hogy Csoma elhagyta a perzsa fővárost és Bohara fele vette útját.³³⁹

---

³³⁷ Baktay Ervin: *Kőrösi Csoma Sándor*. III. kiadás. Bp 1984. 66, 68.

³³⁸ Baktay: *i. m.* 74.

³³⁹ Baktay: *i. m.* 74–75.

Ress Imre mutatott rá forrásközlésében, hogy a Bécsben 1754-től működő Keleti Akadémia, az államkancelláriában alkalmazott hivatalnok státusú tudós orientalisták, mint Franz Ottenfels és Joseph Hammer-Purgstall jelenléte, kedvező légkört teremtett Kőrösi kutatásainak fogadtatására az osztrák császárvárosban. Az államkancellária Trattner Mátyás pesti könyvkiadó kezdeményezésére először 1821 őszén foglalkozott Csoma segélyezésének ügyével. 1821. szeptember 18-án maga Klemens Metternich kancellár utasította Rudolf Lützov konstantinápolyi osztrák ügyvivőt a Csoma részére gyűjtött pénzadomány kézbesítésére. R. Lützov tíz hónap elteltével, 1822. július 22-én azt válaszolta a kancellárnak, hogy Csoma Teheránból elutazott és a felkutatására tett lépések eredménytelenek maradtak. Sikertelenségről volt kénytelen beszámolni az új konstantinápolyi osztrák ügyvivő, Fr. Ottenfels is, aki orientalista mivoltában külön is érdekelt volt Csoma hollétének felkutatásában.³⁴⁰

Csoma kapcsolataiban a bölcsőtől a koporsóig kettősség figyelhető meg. Erdélyben születik, ez felkészülésének helyszíne, innen indul nagy útjára, ide fűzik hajszálgökörei, a nagyenyedi kollégiumhoz fordul segítségért nehézségei leküzdésére, és végig meghatározó életében a szülőföld hagyományvilága. Gyarmathi Sámuel, a magyar nyelvtudomány erdélyi születésű vezéregyénisége Kolozsvárról küld híradást indulásáról, de az ő aláírásával a hírt pesti tudományos orgánus, a *Tudományos Gyűjtemény* röpíti világgá, teszi ismertté a magyar közvélemény előtt. Gyarmathi arról ír, hogy „Kőrösi Úr Erdélyi Székely”, „egy tudós buzgó Hazánkfia” alapos itthoni és göttingeni tanulmányai során a „napkeleti nyelveket” és a „szláv nyelvet” is elsajátította, „számos Geographiai és Historiai esmereteket szerzett magának” és ázsiai utazásra indult „Nagy Apáink hazájába”, történeti és nyelvészeti kutatásra. Erről Kenderesi Mihály kormányshéki consiliarius értesítette Gyarmathit, az utóbbi pedig a folyóirat szerkesztőségét.³⁴¹ Mikor a *Tudományos Gyűjtemény* a hírt a *Jelenségek* rovatában leköszölte, Csoma utazását kiemelte az erdélyi provincia keretei közül és az egész magyar társadalom gondjává, közügyé változtatta. Ennek az elvi megállapításnak bizonyosságául teheráni levele után, az enyedi professzorok kezdeményezésére nemcsak Erdélyben indul gyűjtés Csoma érdekében, hanem – mint egy kicsiny forrás folyamata szélesedve – jóformán kiterjed az egész magyar nyelvterületre. Sőt a gyűjtés ügye – Magyarországon és Erdélyen túlmenően – birodalmi mederbe terelődött. Hiszen láhattuk, hogy a gyűjtött pénz Csomához juttatását a bécsi birodalmi kancellária vette kezébe, és tudósunk hollétét a konstantinápolyi nagykövetségén keresztül évekig kutatta.

Thaisz András, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, valóságos cikksorozatot indított a bátor Ázsia-kutatóról, és lelkes felhívását megküldte a magyarországi vármegyéknek. Hogy keleti utazása, őshazakutatása országos üggyé szélesült, bizonyítja, hogy Magyarország vármegyéi Erdélynél jóval nagyobb pénzüsszeggel járultak hozzá Csoma anyagi megsegítéséhez.³⁴²

1820. évi segélykérő levele után Csoma tizenkét évig nem küldött haza levelet vagy más értesítést, öt évig pedig teljesen eltűnt honfitársai szeme elől, s csak 1826-ban érkezett róla

---

³⁴⁰ Ress Imre: *Ausztriai levéltári források Kőrösi Csoma Sándorról*. = LK LVI (1985). 228, 231–236.

³⁴¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1820. X. 121–122. (A továbbiakban: TGy)

³⁴² Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Buk 1984. 198. (A továbbiakban: Csetri 1984.) – TGy 1825. I. 13. – Kárffy Ödön: *Levéltári kutatások Kőrösi Csoma Sándor életéhez*. = Akadémiai Értesítő 1914. 166, 228.

indiai híradás hazájába.³⁴³ 1826-ban aztán a *Tudományos Gyűjtemény* lelkesen adta „a két Magyar Haza” lakóinak tudtára az örömteli hírt, hogy „Kőrösink még él!”³⁴⁴

A beszámolóból kiderül, hogy milyen kacskaringós utat futott be a híradás, amíg az angol kormány megbízottól a folyóirathoz eljutott. William Moorcroft ugyanis a Kőrösivel való találkozást jelentette a brit hatóságoknak. Tudomást szerzett róla a Bombayban tartózkodó George Willock, Csoma teheráni ismerőse, aki aztán közölte az újságot testvérével, a teheráni angol követtel, Henry Willockkal. Az utóbbi a konstantinápolyi angol követhoz továbbította a híradást, aki viszont azt br. Franz Ottenfels, az ottani osztrák megbízott tudomására hozta. Ottenfels, aki a segély eljuttatása ügyében már nyomozott Csoma után, a Habsburg Birodalom mindenható kancellárjának, Klemens Metternich hercegnek tett jelentést, az a bécsi magyar udvari kancelláriával közölte a hírt, az utóbbi meg a maga rendjén az Erdélyi Guberniummal. Az erdélyi kormányhatóság eljuttatta az értesítést Nagyenyedre és annak professzorai, Kovács József és Baricz János, az alma mater nevében a Csomával kapcsolatos híreket a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségéhez juttatták. A hírhez fűzött *Jegyzést* aláíró két nagyenyedi professzor a részletes beszámolóhoz még hozzátette: „Vagyon tehát reménységünk, hogy fáradhatatlan Hazánkfija Kőrösink’, a’ kinek utazásában minden jól érző Magyar, ’s a’ Tudományokat és Nemzetek eredetének kivilágosodását kívánók buzgó szívvel részt vesznek, még valaha – ’s talán nem sokára – vissza jönni látjuk, és hazafiúi buzgósággal ölelhetjük, fogadhatjuk.”³⁴⁵ A közérdeklődésre jellemző, hogy a két nagyenyedi professzor levelét az akkori legfontosabb magyar hírlap, a *Magyar Kurir* is leközölte.³⁴⁶

Kollégiumi pártfogói joggal gondolhattak közeli hazatérésére, hiszen segélykérő levelében Csoma az utazáshoz szükséges összeg kézhez vétele után egy évvel utazása befejezését és hazatérését ígérte. Négy év eltelté után sem tudva, hogy egykori diákjuk eredeti úti céljától messze kanyarodva tibeti stúdiumokba mélyedt, a kollégium elöljárói abban reménykedtek, hogy Csoma a tanulmányokat a magyar őshazakutatás érdekében folytatja: „Az eddig vett, rész szerint fent említett tudósításokból bizonyosan ugyan nem tudhatni, de gyanítani lehet, hogy a mi Utazónk Ázsiában, Bucharában vagy másutt valahol utasítást kapott, hogy napkeletre tovább Tibetbe, a’ Mogul vagy Sinai Birodalomba menvén, vagy oda közelítvén, ottan bizonyosabb nyomokra, utasításokra fog találni feltett célja elérésére. Úgy is a’ Dalai Láma lakhelyében népes műhely, ’s számos kéziratok gyűjteménye találtatik, és oda Á’ siából több, távolabb lévő helyekről is mennek s gyűlnek a’ tanulók vagy utazók.”³⁴⁷

A hazai közvélemény változatlan érdeklődéssel kísérte a messzi útra merészkedő Csomát, s a kezdeményezés iránti figyelmet még fokozta, hogy a nemzetközi diplomáciai csatornák után személyisége bekerült a nagy külföldi folyóiratok híryanagába. A *Tudományos Gyűjtemény* újabb tudósítása (1826. IX. 105–110.) *Egy erdélyi fi utazása Tibetben* címmel büszkén idézte a kalkuttai *Quarterly Oriental Magazine* alapján Csoma sorsának alakulását és tudományos munkálkodását. A kalkuttai lap nem jutott el ugyan Pestre, de híryanagát a bécsi *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* 1826. júliusi száma közvetítette. Jóllehet Erdélyben ekkor még nem volt napilap, de az indiai értesülés értelmiségi forrásokon keresztül lassacskán itt is ismeretessé vált.

---

³⁴³ Baktay: *i.m.* 71–74.

³⁴⁴ TGy 1826. IV. 123.

³⁴⁵ Uo. 1826. IV. 127.

³⁴⁶ Magyar Kurir 1826. I. félév. 39. sz. 311–312.

³⁴⁷ TGy 1826. IV. 126–127.

Ami a kérdés tartalmi részét illeti, Thaisz András kételkedik abban, hogy az erdélyi tudós tibeti kutatásai elősegítenék eredeti célkitűzését; elismeri viszont, hogy bűvárkodásai „nevezetes hézagot töltenek be a Nemzetek és Emberiség történet-írásában”. A cikk alapvetően pozitív Csoma-képébe már a kétely árnyai is belekeverednek, ami abból a tényből adódott, hogy ázsiai utazónk munkásságában nemzeti célok helyett a tibetisztika kérdései kerültek előtérbe.³⁴⁸ A *Hasznos Mulatságok* a kalkuttai *Quarterly* cikke alapján Csoma tibetisztikai foglalatosságait értékeli ugyan, de megkérdőjelezi, hogy „különösen a magyarok eredetére nézve” hasznos lenne-e.³⁴⁹ Még hosszú éveken át a *Tudományos Gyűjtemény* volt az az orgánus, amelynek soraiból Kőrösiről – töredékesen ugyan, de – egyáltalában értesüléseket szerezhetett a hazai közvélemény.

Noha változatlanul „a magyar nemzet” tagjának tekintette magát, sokáig nem küldött haza semmiféle értesítést. Így külföldi lapértesülésekre támaszkodva ismét csak évek múlva jelent meg hazai hír tudósunk orientalista foglalatosságairól. A *Jelentés* írója abban reménykedik, hogy Csoma „mint Tudós Író fellép” és hozzáteszi: „talán nemzetünk’ eredete eránt is fontos felvilágosításokat fog közölni”.³⁵⁰

A munkája iránti érdeklődésre jellemző, hogy Fekete Gáspár, gr. Apponyi Antal, az Osztrák Birodalom párizsi nagykövete gyermekeinek nevelője a francia fővárosból reflektált a *Tudományos Gyűjtemény* legújabb tudósítására, és azt J. Gerard doktor idevágó jelentésének angol nyelvű közlésével egészítette ki.³⁵¹

Ismeretes, hogy Csoma 1830-tól már Kalkuttában tartózkodott, tibettudományi munkái kiadásán fáradozott, s most már inkább a világ szemének látókörébe került. Mégis egy kis terjedelmű értesítésen kívül³⁵² három évre ismét eltűnt a hazai közönség elől.

A valóságban azonban diplomáciai síkon tovább zajlott a neki szánt pénzösszeg eljuttatásának egyre kanyargósabb folyamata. 1830-ban a bécsi udvari kancellária Metternichhez intézett átirata nyomán Fr. Ottenfels a Kőrösivel való kapcsolatfelvétel akadályairól számolhatott be. A következő, 1831. esztendőben a Csoma által 1821-ben Teheránban az angol ügyvivőnél hagyott iratok ügye mellett már feltűnik Metternich kancellár azon herceg Esterházy Pál londoni ügyvivőhöz szóló utasítása is, mely a Kőrösinek gyűjtött pénzadomány felől intézkedik.³⁵³ A nyilvánosság előtt érdemben a *Tudományos Gyűjtemény* csak 1832-ben foglalkozott vele, mégpedig személy szerint Horvát István. A folyóirat szerkesztését is ellátó Horvát teljes egészében, latin nyelven közölte Csomának Kalkuttában 1832. április 30-án kelt és báró Philip Neumann londoni osztrák követségi tanácsoshoz intézett levelét. Olyan hosszú hallgatás után Csoma azért szánta rá magát az írásra, mert Neumann tanácsoson keresztül megérkezett hozzá Kalkuttába az a jelentős (több mint 142 font sterlingnyi) pénzösszeg, amelyet gyűjtés eredményeként Magyarország nádora küldött számára.³⁵⁴

---

³⁴⁸ TGy 1826. IX. 109.

³⁴⁹ Idézi: Csetri 1984. 202.

³⁵⁰ TGy 1829. IX. 110.

³⁵¹ Uo. 1830. II. 113–119.

³⁵² *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Szerk. Szilágyi Ferenc. Bp 1984. 247–248. (A továbbiakban: *KCsS levelesládája*.)

³⁵³ Ress: i. m. 242–243. – L. még B. Le Calloo'h: *Kőrösi Csoma Sándorral Nagyenyedtől a Himalájáig*. [Sopron] 1996. 14–15.

³⁵⁴ *KCsS levelesládája*. 248–251.

Jól tudjuk, hogy a szóban forgó 142 font sterling a mintegy tizenkét évig vándorolt hazai segélynek az angol pénzre váltott megfelelője volt, amelyet Csoma 1820. év végi teheráni kérésére küldtek neki. Sajnos a pénz csak későn, Csoma elutazása után érkezett meg a teheráni angol nagykövetségre. Miután keleti vándorunknak nyoma veszett, a pénz Perzsia fővárosából Londonba jutott, s csak most, 1832-ben került a Kalkuttába érkezett Csoma kezébe. Nyilvánvaló, hogy a hazájában gyűjtött pénzről volt szó, amelyet József nádor utasítására továbbított a londoni osztrák nagykövetség Indiába. Az 1819-ben egyszerű határátlépővel és nem birodalmi útlevéllel távozó Csomát a nádor kérésére nemcsak hogy nem vonták felelősségre, hanem kiutazását utólagosan jóváhagyták 1833-ban és különleges diplomáciai védelem alá helyezték. Csoma hálás volt a védelemért és a pénzküldeményért, de leveléhez szomorúan hozzá kellett tennie: „mivel érzem, mily kevés eredménnyel szolgálhatok a magyarok bölcsőhelyének kutatásában és meghatározásában, minthogy Imauson túl fekvő Szkitiába vezető út zárva előttem, zavarban vagyok, vajon elfogadhatom-e azt, vagy vissza kell utasítanom”. A segítségére érkezett pénz elfogadását olyanformán indokolta, hogy nem saját céljaira fordítja, hanem szanszkrit könyvek vásárlására, melyeket Magyarországra küld tanulmányozásra. „Ha a magyar tudósok a szanszkrit irodalomról bőségesebb ismeretekre tesznek szert, csodálkozni fognak, hogy mily nagyfokú ennek a régi nyelvnek rokonsága a mi anyanyelvünkkel” – írja magyarázatul. A szanszkrit és a Távol-Keleten annyira elterjedt tibeti nyelvtől reméli „a magyar régiségek megvilágítására” szolgáló anyag összegyűjtését. Közli véleményét a magyar őshaza helyéről: „Kétségtelenül Kínai Tatárország rejtekei azok a helyek, ahol a magyar nemzet őshazáját keresnünk kell.” Hogy valami biztatót is mondjon a hazai elvárásokra, kitarat eredeti tudományos célkitűzései mellett: „Ázsiai vándorutam tárgya – kikutatni a magyarok első lakóhelyeit, összegyűjteni viselt dolgaik történeti adatait, és megfigyelni azt a hasonlóságot, amely több keleti nyelv és a mi anyanyelvünk között megvan” – írja Neumann tanácsosnak.³⁵⁵

Vitathatatlan, hogy a filológus Csoma itt a szanszkrit–magyar nyelvrokonítás híveként jelentkezik, ez azonban a kor divatos felfogása volt. A levelet közlő Horvát István kétségeit fejezi ki e rokonságról és német szakmunkára hivatkozva megjegyzi, hogy az általa felsorolt több mint tucatnyi nyelvet akarták a szanszkritból származtatni s kívánja Csomának, hogy „meg ne tsalatkozzék édes reményeiben”.³⁵⁶ Horvát különben rövidesen újabb cikkben fordul szembe a szanszkrit–magyar nyelvrokonság gondolatával.³⁵⁷

A Neumannhoz írott levéllel a jég megtört, és kapcsolat létesült Csoma és a magyar, illetve birodalmi tudományos és politikai körök között. Ide sorolható József nádor 1833. január 2-i levele a Magyar Királyi Kancelláriához, melyben sajnálatosnak tartaná, ha „azokat az őstörténeti és nyelvészeti kutatásokat, amelyeket Körösi Sándor sok év lefolyta óta annyi lelkesedéssel föl vállalt, és amelyeket a hazai dolgok megvilágítása céljából folytatni szándékozik, valamilyen külső ok miatt félbe kellene hagynia...”³⁵⁸

A kiépülő kapcsolat legnagyobb horderejű momentuma mégis az volt, hogy 1833-ban a Magyar Tudós Társaság levelező tagjai sorába választotta Körösi Csoma Sándort. Neve után megjegyzi, hogy „most Kalkuttában” tartózkodik.³⁵⁹ Ajánlói közül kiemelkedik Schedel (Toldy) Ferenc, az Akadémia segédjegyzője, későbbi neves irodalomtörténész és tudo-

³⁵⁵ Uo.

³⁵⁶ TGy 1833. I. 93–99.

³⁵⁷ Uo. 1833. X. 125–127.

³⁵⁸ *KCsS levelesládája*. 255.

³⁵⁹ TGy 1834. II. 158.

mányszervező, aki első helyen azzal ajánlja „Kőrösi Csoma Sándort, a híres ázsiai utazót”, hogy „nem csak díszére van nemzetünknek, hanem honjövetele után nélkülözhetetlen orientalista társa lenne Intézetünknek”. Másik ajánlója Pergel János nagyváradi születésű jog- és történettudós volt. November 15-én aztán tizenhét hazai társával együtt (köztük volt az erdélyiek közül Szász Károly nagyenyedi professzor, neves ellenzéki politikus és ifj. Szilágyi Ferenc, a *Clio* szerkesztője) a közgyűlés az Akadémia levelező tagjává választotta Csomát.³⁶⁰

A magyar Akadémia döntésének súlyát emeli, hogy nagy tibetistánkat egy évvel azelőtt fogadta tagjává, mielőtt két alapvető munkája, tibeti–angol szótára és tibeti nyelvtana megjelent volna. Mondhatnók úgy is: bár az őshaza kutatása terén nem tudott eredményt elérni, Akadémiánk bizalmat előlegezett Csomának. Alighanem értesülései voltak a magyar Akadémiának Csoma céltudatos munkájáról és tibetisztikai sikereiről, s annak alapján döntött. Az Akadémia döntése túltette tehát magát a Csomával kapcsolatos hazai csalódottság hangulatán, s a tudósnak az egyetemes művelődés szolgálatában végzett áldozatos munkáját jutalmazta. A tibetisztika alapjait megvető munkáinak megjelenése (1834) – ha nem is az őshazakutatásban, de – mindenképpen megerősítette az elhivatottság tekintetében Csomába vetett bizalmat és várakozást.

Marczell Péter kiemeli, hogy a magyar Akadémia bizalmát két évvel megelőzte József nádor, „aki Csomát különleges védelme alá vette s erről a hivatalos diplomácia annak rendje és módja szerint kiértékelte a brit feleket”.³⁶¹

Sokat lehetne írni Csoma tibetisztikai munkáinak kedvező nemzetközi fogadtatásáról, itt azonban érintőlegesen csak a hazai visszhangot említjük. A magyarországi lapok közül elsőnek Széchenyi István *Jelenkora* tájékoztatta az olvasóközönséget Kőrösi műveinek megjelenéséről (1834. 8. sz. 665.), aztán a *Tudománystár* következett (1835. VIII. 226–227.). Részletesen a másik magas szintű fórum, a *Tudományos Gyűjtemény* írója, Horvát István ismertette Csoma munkáit. Írása végén joggal megkérdezte: „Nem sajnós dolog-e, hogy e magyar írónak munkáját Göttingából tanuljuk ismerni?” (1835. XII. 124–129.). A munkák szakszerű bemutatására a következő esztendőig kellett várni. (Uo. 1836. V. 126–129.)

Sajnos Erdélyben nem akadt sajtóorgánium, amely Csoma munkáinak érdemi bemutatására vállalkozhatott volna. Nem az érdeklődés hiánya, hanem az információs hálózat fogyatékossága, az orientalisztikában és az angol nyelvben való járatlanság okozhatta a nehézségeket. Az erdélyi sajtó csak akkor szólalt meg, mikor megérkezett Nagyenyedre Csoma 1835. július 18-i alapítványokat tevő levele. Ismeretes, hogy a levélben a tudós 450 aranyat adományozott a Bethlen Kollégium, a kézdivásárhelyi határőr altiszti iskola, szülőfaluja és öccse részére. A nagylelkű adományt nagyenyedi tanárai azzal hálálták meg, hogy levelét latin eredetiben és magyar fordításban is közzétették, s azzal „oskolájok egykori derék nevendékje s a haza egyik legérdekesebb fija iránti tiszteletet a háládatosságokat akarták kinyilatkoztatni a két magyar haza előtt”.³⁶²

A Nagyenyedre küldött 450 arany tulajdonképpen a hazájából részére juttatott és 1832-ben font sterlingben felvett adomány visszaszármaztatása volt. Küldeménye indoklásában szülőföldje iránti ragaszkodása jutott kifejezésre: „Édesen emlékeztem mindig nemzetemre, s hogy megtessék, mely nagy szeretettel viseltem Alma Mater, legkedvesebb nemzetem és

---

³⁶⁰ Visszota Gyula: *Tagajánlások az Akadémiában (A megalakulástól 1844-ig)*. = Akadémiai Értesítő 1906. 502–508.

³⁶¹ Marczell Péter: *Csoma újonnan előkerült tetuliai levelei J. Prinsephez*. = Confessio 1998. 2. sz. 65.

³⁶² Erdélyi Hiradó 1836. febr. 20. 15. sz. 113–116.

rokonaim iránt” – írja.³⁶³ Az adományozott 450 aranyból a következő alapítványokat létesítette: Kenderesi–Kőrösi-stipendium 100 arany értékben, melynek törvényes kamataiból évente a nagyenyedi kollégium legérdemesebb diákja részesüljön; Csoma-stipendium a „kézdivásárhelyi katona-nevelő intézetnek” 100 arany értékben (ebben az altiszti iskolában tanultak a 2. székely határőrezred fiai, köztük a szülőfalu, Kőrös fiataljai); 100 aranyat juttatott öccsének, Csoma Gábornak; 100 aranyat pedig szülőfaluja lakosainak, mégpedig úgy, hogy minden familia vagy ház kapjon egy-egy aranyat, a falu vezető emberei (pap, iskolamester, jegyző, főkaplár és falubíró) pedig ezenkívül még egy-egy aranyat. Végül 50 aranyat hazatérése esetére a saját részére rendelt megtartani, amely halála esetén „testvére legérdemesebb gyermekének” jusson.³⁶⁴ Az összegek el is jutottak rendeltetési helyükre.

Csoma ugyanazon a napon (1835. július 18-án) levelet írt Döbrentei Gábornak, a Magyar Tudós Társaság titkárának Pestre is. Először megköszönte az Akadémia tervezetének és alapszabályzatának részére küldött példányait. Hasonlóképpen „a magyarok bőkezűségéből ideküldött pénzt”, de ismételten közölte, hogy „a magyarok ázsiai nyomairól” semmit sem gyűjthetett. Noha úgy véli, hogy hosszú távolléte alatt „az európai tudományosságnak” használhatott valamit, hazáját illetőleg semmit sem. Azért a neki küldött pénzből 200 aranyat visszaküld, mert több szanszkrit könyvet nem szükséges vásárolnia. Röviden kitér a tibeti munkáiból a Magyar Tudós Társaságnak szétosztásra felajánlott 50 példány ügyére.³⁶⁵

Idézett adományt tevő leveleiben intézkedett a hazaküldött tiszteletpéldányok felől is. Erkölcsi arculatához tartozó háladatossága készítette, hogy a Habsburg Birodalom részére juttatott 50–50 példányból Magyarország és Erdély számára 10–10 darabot rendeljen. Gr. Teleki József, az Akadémia elnökének döntése értelmében a Magyarországnak szánt példányokból a Nemzeti Múzeum, a pozsonyi Apponyi Könyvtár, a Magyar Tudós Társaság, a pesti Nemzeti Kaszinó, a Királyi Egyetem, a zágrábi Akadémia, a debreceni református kollégium, a sárospataki református kollégium, a soproni evangélikus kollégium és az eperjesi görög katolikus iskola kapott egyet-egyet. Az Erdélybe küldött példányok felől Csoma pontosan megírta elképzelését. Eszerint a példányokat tíz név szerint megjelölt „nagyon tisztelt férfinak” ajánlotta (köztük volt Kenderesi Mihály és több nagyenyedi professzor), akik az ő nevében különböző erdélyi intézményeknek-hatóságoknak kellett hogy felajánlják és elküldjék azokat. „Erdélyország mint szülő és nevelő földje számára 10 példányt ajánlván”, háláját akarta kifejezni azoknak, akik tudományos felkészülésében, tanulmányútjában és keleti utazásában segítettek. „Nem a célból küldöttem ezen könyveket, mintha azokat Erdélyben tanulni kellene – írta –, hanem hogy lennének mintegy bizonyosságai hálámnak s ázsiai tanulmányaimnak, s hogy míg a tudósok ezekről ítéletüket megteszik, lássa a világ, hogy az ázsiai tudományosság kútfejei megnyitására mi is tettünk valamit.”³⁶⁶

Az Erdélybe küldött könyvek elosztásában határozó Magyar Tudós Társaság Csoma kívánságát tekintetbe vette ugyan, de az övénel kétségtelenül helyesebb rendet állapított meg. Kőrösi Erdélynek juttatott „tibeti szókönyvéről és grammatikájáról” a legmagasabb magyar tudományos fórum 1836. január 11-i ülésén úgy döntöttek, hogy a nagyenyedi kollégiumnak adott 2–2 példányt leszámítva, a következő művelődési intézményeknek adományoznak a

---

³⁶³ *KCsS levelesládája*. 284.

³⁶⁴ Uo. 285–286.

³⁶⁵ Uo. 288–289.

³⁶⁶ Uo. 287. – Baktay: *i. m.* 283, 286. – Musnai: *Kőrösi Csoma Sándor és Nagyenyed*. = Magyar Pedagógia 1963. 4. sz. 500–502; a levél megjelent a Jelenkor 1836. márc. 2. 218. sz. 69. és *KCsS levelesládája* 284–287.

munkákból egy-egy darabot: Kolozsvári Királyi Lyceum, kolozsvári Református Kollégium, kolozsvári Unitárius Kollégium, gyulafehérvári római katolikus püspökség, balázsfalvi görög katolikus püspökség, székelyudvarhelyi Református Kollégium, marosvásárhelyi Teleki- és nagyszebeni Brukenthal-könyvtárak. A példányok végül is az itt megszabott rendeltetési helyre jutottak, és gazdagítják azóta is az említett intézmények könyvtárait. Egyik-másik intézmény példányát a szeretet és elismerés sorai díszítik.³⁶⁷ Fontos megjegyeznünk, hogy Csoma munkáiból nemcsak az erdélyi magyar, hanem a román és szász intézményeknek is jutottak példányok.

Kortársai emlékezéséből tudjuk, hogy munkáján és tudásának átadásán kívül igazi örömet az okozott számára, mikor hazájára, annak szolgálatára és az otthoniakra gondolt. Hasonló magatartásáról számol be Schöffl Ágoston „pesti festész”, aki tudósunkat Kalkuttában meglátogatta s a találkozást megörökítette. Tőle tudjuk, hogy Csoma jelenléte folytán sokkal helytállóbb Magyarország-kép alakult ki az indiai város tájékozottabb lakosaiban, s azt is, hogy egészen felvidult, mikor az otthoniakról beszélhetett: „Víg volt, nevetgélt és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett. Általában ő igen beszédes, s ha nekieredt, alig várhatni végét. Gyakran oly kellemes beszédbe vegyülék vele, ha hazánkról s a magyarok eredetéről vitatkoztunk, hogy sokszor esteli tíz órán túl is mulattam nála.”³⁶⁸

Mintegy húsz esztendő után Schöffl volt az első, akihez Csoma anyanyelvén szólhatott. Olyan hosszú idő alatt nemcsak magyarokkal nem találkozhatott és nem beszélhetett, hanem – minden gyanúsítás elkerülése végett – Magyarországra szóló leveleit is latinul írta. A zárkózott, mindig magába mélyedt, szinte komornak ismert Csoma most honfitársa jelenlétében egyszeriben megváltozott, s mikor a festővel anyanyelvén beszédbe elegyedhetett, nála szokatlan módon vidám volt és hosszasan diskurált-vitatkozott.

Csoma leveleiből azt is tudjuk, hogy nemcsak sokat gondolt az otthoniakra, hanem haza is akart térni. Teherántól Kalkuttáig megtaláljuk leveleiben a hazatérés gondolatát. A sors azonban másként határozott. Ismeretes, hogy 1842 elején Kalkuttából elindult utolsó utazására. Úgy tűnik, hogy fiatalkori álma, a hazai elvárások, az őshaza megtalálására vállalt kötelesség indította útnak, mikor ötvennyolc évesen, megrokkant egészségi állapotban útnak indult. A távoli Dardzsilingben halt meg, és idegen föld borítja hamvait. Utolsó napjaiban is a nagy hazafiúi elhatározás, az őshazakutatás körül forogtak gondolatai, ez töltötte be lelkivilágát. De a test összeroskadott. Az erdélyi hegyek és a kollégium hiába várták haza nagy fiukat.

A szellem és a lélek régióiban azonban örök a kapcsolat Csoma és a szülőföld között. A világhírű tudós nemcsak mérhetetlen szellemi és lelki értékeit-kincseit hagyományozta hazájára, hanem annyi áldozattal kiérdemelt földi javait is hozzátartozóinak, rokonainak juttatta. A szülőföld pedig hálás maradt az érte hozott áldozatért és a Csoma révén osztályrészül jutott dicsőségért. Népmese kapta szárnyra alakját, tudósok és írók, költők és művészek búcsúztatták és áldoznak azóta is emlékének, iskolai vetélkedők idézik úttörő munkásságát hazájában és a nagyvilágon. Intézmények és utcák büszkén viselik nevét, teszik maradandóvá és élővé a kapcsolatot a haza és fia között. Széchenyivel szólva, valóban „él minden jobb magyarnak lelkében”.

---

³⁶⁷ Cholnoky Jenő: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bp 1940. 221–222. – Csetri 1979. 261–262, 266–267. – Csetri 1984. 150–151. – Uő: *Kőrösi könyvei itthon*. = Művelődés 1983. 11. 38–39.

³⁶⁸ Schöffl Ágoston levélrészlete. = Századunk 1842. 9. 45. sz. 361–362.

Csucsua István

Mocsáry Lajos ajánlásai

1888 tavaszán az Osztrák–Magyar Monarchia politikai életében olyan esemény történt, ami a szenzáció erejével hatott. S valóban mi lehetett meglepőbb és váratlanabb, mint az, hogy mintegy ötezer román választópolgár egyhangúlag magyar politikust választott meg arra, hogy a magyar országgyűlésen követként képviselje a román nemzetiség érdekeit, s tették ezt ráadásul a Román Nemzeti Párt nevében és támogatásával, a Bánság egyik legfontosabb választókerületében, Karánsebesen, amely a legtörzsökösebb román területnek számított.

A követ az ország ismert és elismert politikusa, Mocsáry Lajos volt, aki előbb közíróként a nemzetiségi kérdésben írott cikkeivel és tanulmányaival, majd országgyűlési szerepléseivel tűnt fel, hogy aztán az ország legnagyobb ellenzéki pártjának, a Függetlenségi Pártnak legyen a vezetője. Nem volt titok, hogy Mocsáry azon politikusok sorába tartozik, akik mindvégig hűek maradtak 1848 forradalmi hagyományaihoz, annak demokratikus ideológiájához s akik tragikus tanulságainak a közéletben is igyekeztek érvényt szerezni.

Tudták róla, hogy ilyen eszmei alapállásból kiindulva olyan elveket és javaslatokat fogalmazott meg az ország égető politikai és társadalmi problémáira, amelyek nemegyszer teljesen ellentétesek voltak a közvélemény elvárásaival szemben.

Ez leghangsúlyozottabban a nemzetiségi kérdésre s a vele kapcsolatos politikára volt érvényes. Mocsáry ugyanis már pályájának elején megfogalmazta, hogy számára „Magyarország nem kompakt, hanem polyglott ország”, s meggyőződéssel vallotta, hogy ennek elismerését és a nemzeti kérdés kezelését az országos politika létkérdésének tekinti. Nemcsak azért, mert Magyarországot forradalmi hagyományai kötelezik, hogy „becsületesen szabad fejlődést engedjen minden nyelvnek és nemzetiségnek”, hanem azért is, mert a nemzeti kérdés megoldatlansága, illetőleg nem megfelelő kezelése a legnagyobb veszedelmet hozza rá. A nemzetiségekkel való megegyezés a jogegyenlőségük megvalósítása révén elengedhetetlen feltétele a harmonikus együttélésnek, ami pedig Magyarország jövőjének és biztonságának is egyik legfontosabb záloga.³⁶⁹ A Duna-medencében élő különböző népek együttműködésének is csak ez lehet a kiindulási pontja, aminek előmozdítása a magyarság történelmi hivatása. E célkitűzések hangoztatása és az értük való elszánt küzdelme oda vezetett, hogy a nemzetiségek hosszú időn át Mocsáry személyében látták a helyes politikai magatartást, felismerték, hogy számíthatnak rá, ha küzdelmük törvényes és jogos. Nem véletlenül, hanem politikai népszerűsége folytán választották meg tehát Mocsáryt 1888-ban Karánsebes követévé. Adott volt a tétel: ha a magyarság komoly függetlenségi politikát akar folytatni, akkor békességben kell élnie a nemzetiségekkel, ami a nemzetiségek anyaállamaival, tehát a szomszédokkal való békés együttműködést is feltételezi.

Innen fakad Mocsáry közéleti szereplésének meghatározó vonása, és pedig az, hogy ez egyszerre irányul a teljes függetlenség elnyerésére és a nemzetiségi kérdés megoldására, amihez kapcsolódik természetesen a nemzetiségek anyanemzeteihez vezető út egyengetése is. Ezek nem egymástól különálló és elválasztható, hanem egymással dialektikus viszonyban álló jegyek. Mocsáry azért lett a korszak egyik vezető függetlenségi politikusa, mert felismerte, hogy a nemzetiségi kérdés kielégítő megoldása nélkül nincs korszerű magyar függetlenségi

---

³⁶⁹ Mocsáry Lajos: *A vármegye ostroma*. = *Ellenőr* 1869. jún. 10. 83. sz.

politika. És viszont: tudta, hogy nemzetiségi politikája, népeket közelítő erőfeszítése nélkülözhetetlen alkotóeleme függetlenségi politikájának.

A nemzetiségi kérdésben az egész korszakon végighúzódott a szabadság és a hatalom küzdelme. Az szinte természetes volt, hogy a francia forradalom szabadság és egyenlőség eszméin nevelkedett szemléletével Mocsáry elveti a hatalmi pozícióból történő megközelítéseket mint a társadalomban felmerülő kérdések kezelési módját. Mocsáry a nemzetiségi kérdésnek nem volt elméleti fejtegetője, még akkor sem, ha írásaiban e problematika elvi megközelítésének számos elemével találkozunk. Mocsáry a nemzeti kérdést inkább a gyakorlati oldala felől szemlélte. Ez leginkább akkor világlik ki, ha következtetéseit a kor legnagyobb hatású teoretikusának, Eötvös Józsefnek a koncepciójával állítjuk párhuzamba; azzal a felfogással, amelynek elvi lecsapódása volt az 1868. évi nemzetiségi törvény, kiegészítve természetesen Deáknak a magyar politikai nemzetről szóló indítványával. Eötvös, akinek emelkedett szellemét Mocsáry nem szűnt meg dicsérni, a „nemzetiség érzetét”, a valamely nemzethez való tartozás érzését alárendeli a szabadságérzésnek, vagyis a nemzeti jogokat csupán az állam polgárai egyéni szabadságjogaként hajlandó elismerni, s úgy tartja, hogy a „nemzetiségi érzület”, az egész „nemzetiségi kérdés” fokozatosan megszűnik, ugyanis a liberális államról alkotott elképzelés szerint „...a civilizáció fejlődésével fokról fokra fogy a nemzetiségek száma”.³⁷⁰

Mocsáry határozottabban közelíti meg a nemzeti kérdés lényegét. *A magyar társaséletben*, mely közéleti és közírói pályáját elindítja, „a nemzeti érzület”-nek jellemző vonásait a következőképpen fogalmazza meg: „A nemzetiség érzete – írja – mély és természeti, ösztönszerű érzemény. Egy népnek valódi élete. Míg a nép él, a nemzetiség érzete megvan benne, mintegy öntudatlanul. Mihelyt a nép életébe nagyobb elevenség költözik, mihelyt a haladás vágya felébred [...], azonnal növekedik a nemzetiséghez való ragaszkodás. Ennek fenntartása, kifejtése legelső feladata. Már érzi, hogy ez ad erőt, képességet a haladás nagy munkájára.”³⁷¹ Az idézet azt is jól példázza, hogy Mocsáry nem tagadja az államhatalom „civilizatorikus” szerepét sem, elismeri ennek a polgári szabadelvű doktrínának az érvényét. Úgy tartja, hogy a civilizáció, az emberi haladás elsőrendű jelentőségű az állam életében, csakhogy az ő államelképzelésében a nemzetiségi jogaikban kielégített és egymással egyezségekre lépett nemzetiségek vívják harcukat a haladásért.

Mocsáry Eötvöstől eltérően azt vallotta, hogy a nemzeti kérdés a magyar nép és a más ajkú hazai népek problémája, éspedig elsődlegesen fontos problémája. S míg Eötvös a nemzetiségi kérdést mint az egyes állampolgárok egyéni szabadságjogát szemléli, addig Mocsáry az országban élő különböző nemzetiségű társadalmak kérdésének tekinti azt. Itt jegyezzük meg, hogy Mocsáry felfogása lényegesen különbözik azoktól a nemzetiségi politikusokétól is, akik a nemzetiségi kérdést a történelmileg kialakult nemzeti egyéniségek problémájaként vetették fel.

Keményen ellenzi azt az eötvösi tételt, hogy „minden nemzeti törekvésnek alapja: a felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás”.³⁷² Mocsáry szerint „valamennyi nemzeti törekvés alapja természeti ösztön, célja pedig önfenntartás”.³⁷³ Világos az okfejtése, amikor visszautasítja a mások feletti uralkodásról szóló felfogást. „Nem hiszem – vallja –, hogy

---

³⁷⁰ KN 1865–68. XI. 31–34. – Vö. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. I. Bp 1892. 63–68.

³⁷¹ Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet*. Pest 1855. 64.

³⁷² Eötvös: *i. m.* 65.

³⁷³ Mocsáry Lajos: *Nemzetiség*. Pest 1858. 87.

korunkban az uralkodás, azaz mások megsemmisítése, mások sanyargatása volna a jó, melyért a népek küzdenek, s mely egyedül képes őket erejük megfeszítésére bírni. Mai világban nem a vég nélküli uralgás a népek ideálja, hanem a szabadság és a civilizáció, minden előnyeivel. S a szabadság elérhető mások leigázása és folyton féken tartása nélkül is. Sőt az egyes népek szabadságának legfőbb garanciája más népek szabadsága – az általános szabadság. A civilizáció pedig egyenesen ellentétben áll a hódítással és népirtással.”³⁷⁴

A nemzetiségi mozgalmak egyikének sem természetes vagy szükségszerű velejárója a más népek feletti uralomvágy – szögezi le e tekintetbeli nézeteit Mocsáry. S ezzel teljesen új felfogást hirdet meg a magyar nép és az országban élő szláv nemzetek, nemzetiségek közötti kapcsolatok ügyében is. Magyarországon azért fordulnak mindig nagy izgatottsággal a nemzeti kérdés felé, mert félnek az orosz és germán törekvésektől. A pánszlávizmustól való félelmek jórészt onnan erednek, hogy a szláv mozgalmak és az orosz hatalom között szoros összefüggést sejtnek. Nem ismerik fel azt a lényeges különbséget, amely a kis szláv népek demokratikus nemzeti törekvései és a pánszláv gondolatok mögött húzódó cári imperialista politika között van.³⁷⁵

Különben Mocsáry is, akárcsak a cseh haladás és demokrácia képviselői, kétségbe vonja Oroszország kizárólagosan szláv nemzeti jellegét. A cári birodalomban sok az idegen elem, a birodalom története is idegen történelmi hatásokkal itatódott át – írja –, s jellemző, hogy a cári uralomban csak az önkényuralom elvét ítéli el, mint ezt korábban K. Havlicek-Borowski és F. Palacky, majd T. G. Masaryk tették.

Mocsáry természetjogi érvrendszerébe illeszkedik, hogy a nemzetiséghez való ragaszkodást is természeti tulajdonságnak mondja. Magas erkölcsi megfontolással elvet minden olyan igyekezetet, mely megváltoztatására irányul. Az asszimilációt igen kétes kimenetelű cselekménynek tartja. S amikor a kor politikusai azt hitték, hogy az ország érdekeinek az felel meg, ha a nemzetiségeket nyelvileg és lelkileg beolvasztják, erélyesen kikel és hangoztatja, hogy ilyen téren csődöt mond még a legnagyobb önkény és erőszak is. Úgy tartja, hogy egy ilyen politikával szemben sokkal többet ér, ha a nemzetiségek erkölcsi és szellemi művelésére, a kultúrára fektetik a hangsúlyt. A fenti elvek jegyében Mocsáry felvázolja egy céltudatos nemzetiségi politika kereteit, meghatározza azokat a konkrét teendőket, amelyek „a nemzeti kérdés jóra fordulását eredményezik”. A *Programm a nemzetiség és nemzetiségek tárgyában* című munkájában szükségesnek tartja a figyelmeztetést: a nemzeti kérdés jelen van, nincs „elhallgattatva”, és éppen „e kérdés kezelése lesz próbaköve politikai érettségünknek”.³⁷⁶ Szenvedély nem határozhat e kérdésben. Tudomásul kell venni, hogy az országban többféle népesség él, és mindenik ragaszkodik nemzetiségéhez, s ha kell, kész harcra kelni érte. A külföld is jól ismeri és követi, hogy miként is alakulnak e kérdésben az állapotok.³⁷⁷ „A hazánkban élő nemzetiségeknek teljes emancipációja elkerülhetetlen – írja. – Arról szó sem lehet többé, hogy ezt nemhogy kikerüljük, de csak el is halaszthassuk. A kérdés csak akörül forog: miként.”³⁷⁸ A megoldás kiindulópontjául az alábbi négy pontból álló alapprogramot ajánlja az ország nem magyar ajkú lakosainak:

„1. Az országgyűlésen a tanácskozási nyelv a magyar.

---

³⁷⁴ Uo. 87–88.

³⁷⁵ Uo. 198.

³⁷⁶ Uő: *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*. Pest 1860. II.

³⁷⁷ Uo. 1–2.

³⁷⁸ Uo. 109.

2. Megyegyűléseken minden, a megyében divatozó nyelv használható.
3. A kormányzás és a közigazgatás nyelve valamennyi, a hazában élő nyelv.
4. Külön iskolák minden nemzetiség számára.³⁷⁹

Mocsáry szerint ezt csak „minimum program”-ként kell felfogni, amelyet aztán további pozitív lépéseknek kell majd követniük, olyan biztosítékoknak, amelyek feltétlenül jelzik, hogy a nemzetiségekkel szemben teljesen új utakat követ a magyar politika. Meg kell nyugtatni őket, hogy nem kell tartaniuk, mint azt teszik, a magyarosítástól.

Mocsáry tájékozott és tudja, hogy a forradalmakat követő közös elnyomatás időszakában felerősödött a közeledés szelleme, a szolidaritási megnyilatkozások egymást követték, barátságok is kötődtek, de a nemzeti kérdés elintézéséhez ennél több kell, nevezetesen egy pontos, tiszta és világos megegyezés szükséges.

Minden megegyezésnek az ország integritásából kell kiindulnia. A testvériségre kell törekedni, mint mondja, de az ország egységén és oszthatatlanságán belül. A megegyezésnek azt is tartalmaznia kell, hogy a magyar nyelv megmarad az ország egységes nyelvének, de úgy, hogy közben nyelvi tekintetben végbemegy a nemzetiségek egyenjogúsítása. A magyar nyelv nem lesz uralkodó nyelv, hanem „diplomaticus” nyelv, mert ha uralkodó helyzetre emelnék, akkor megkérdőjeleződne minden egyenjogúsítás.

Mocsáry tudatában van annak a körülménynek, hogy magyar részen mindez aggodást kelt, ő azonban erősen bízik a magyar nép vitalitásában, politikai képzettségében, ami szerinte biztosítani fogja a vezető szerepet számára.

Milyen reális megoldásokat ajánl a fentebb említett alapprogram négy pontján belül is Mocsáry?

Poliglott országgyűlés nem képzelhető el, ezért csak a magyart ajánlja tanácskozási nyelvül. De a Naplót hiteles fordításban a nemzetiségek nyelvén is közre kell adni. Az alapprogramja következő két pontjában összefoglalt tételek erős önkormányzati szellemet sugallnak és sokban emlékeztetnek Kossuth emigrációban készült alkotmányára is. Mocsáry szerint a megyék és az egyházak gyűlésein szabad teret kell biztosítani a megyében használt nemzetiségi nyelveknek. A kormányzás és közigazgatás fórumain is, hiszen Magyarországon általában ismerik az országban beszélt nemzetiségi nyelveket. A kormányrendeleteket több nyelven kell kiadni, s a jegyzőkönyveket is mód van több nyelven vezetni.

A program negyedik pontja a bizonyosság, hogy külön gondja volt Mocsárynak a nemzetiségek iskolaügye. Felállítja a tételt: mindenki, nép- és felsőiskolában tanulhassa a saját nyelvét. Az iskolákban a nemzetiségek nyelvét ne csak tanítsák, az az oktatás nyelve legyen. Mocsáry meggyőződése, hogy a nemzetiségek nyelvén való iskolázás, a nemzetiségi művelődés fejlődése az egész ország művelődésének gyarapodásához járul hozzá. A művelődés szintjének emelése társadalmi és állami feladat, éppen ezért a nemzetiségi iskolák és művelődési intézetek részesüljenek rendszeres államsegélyben. Igazán fennköltnek mondható Mocsárynak az a nézete, hogy az ifjúságot buzdítsuk egymás nyelve megtanulására. Továbbá, hogy meg kell ismerniük a népeknek egymást, egymás kultúráját, s hogy általában a kölcsönösség legyen az eszmei alap. Mivel az országban több nép és nyelv él egymás mellett, az ország érdekének és szeretetének kell lennie közöttük az összekötő kapocsnak.

Mocsáry a nemzeti kérdés kezelésére az adott szakaszban a legmegfelelőbb eszköznek „az 1868-as nemzetiségi törvénynek úgy betűjében, mint szellemében való teljes és becsületes

---

³⁷⁹ Uo. 72.

végrehajtását” tartja.³⁸⁰ Pedig nem értett egyet minden vonatkozásban e törvénnyel. Az 1868. évi törvény vitája előtt mind a többségi, mind a kisebbségi javaslat helyett egy rövid, csupán egy szakaszból álló ideiglenes törvénycikket tartott volna célszerűnek, amelyben „ki lenne mondva, hogy a hon minden polgárának anyanyelve használatában is egyenjogúsága elismertetvén, mindenki szabadon használhatja a hazában divatozó nyelveket a közigazgatás és a törvénykezés terén”.³⁸¹ Ebből arra lehet következtetni, hogy a többségi javaslat nyelvhasználati lehetőségeit, illetve a meghozott törvénynek mint „nyelvtörvénynek” a kereteit kívánta volna szélesebbre tárni. A kisebbségi javaslatot azért utasította vissza, mert annak a megyék nemzetiség szerinti kikerekítésére vonatkozó kitételét a mindenkori állam egységére nézve veszélyesnek ítélte, mert az az ország „feldarabolásához” vezetne.

Mocsáry előtt azonban nyilvánvaló volt, hogy az 1868. évi XLIV. törvénycikk egy egész sor olyan jogot tartalmaz, melyeknek biztosítása kedvezően befolyásolhatta volna az akkori országban együttélő népek kapcsolatát annak ellenére, hogy a törvény nem mondta ki a nemzetiségek jogi személyiségét (történeti egzisztenciáját).

Mocsáry e törvény betartásáért küzdött, de milyen értéke volt ennek a magatartásnak, ha a törvényt, főleg a kiegyezés Deák–Eötvös nevével fémjelzett szakasza után nem tartották be, s az ellenzéki nemzetiségi képviselők is már általános vitájakor tüntetőleg távoztak az ülésről? Egy papíros törvényért küzdött volna Mocsáry, éspedig a nemzetiségi politikusok szándékai ellenére?

A nemzetiségi képviselők nem az eredeti eötvösi törvényjavaslat ellen tiltakoztak, nem a részköveteléseken volt a hangsúly, hanem a Deák Ferenc által a vita kezdetén benyújtott indítványon, amelyet aztán bele is foglaltak a törvény első szakaszába, s amely kimondta, hogy az ország összes állampolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, amelynek az ország minden polgára, bármely nemzetiséghez is tartozzék, egyenjogú tagja. Ezzel szemben a nemzetiségi törvényjavaslat, amelyet a megyék nemzetiség szerinti kikerekítése súlyosbított, „az országot lakó történeti nemzetekről” szólt. Nyilvánvaló volt tehát, hogy a két javaslat között mind a két felet kielégítő megoldás nem volt.

A Tisza Kálmán-i kortól azonban, amikor kezdetét veszi egy olyan politikai éra, amelyben a nyugati nemzetállamok mintájára akarják átépíteni az országot, nemzetiségi oldalról is megváltozott a törvény értékelése. Felismerik, hogy nem kevés olyan előnyt tartalmaz, ami célkitűzéseiket, entitásuk erősödését segítheti elő, éppen akkor, amikor szomszédságukban nemzeti államaik konszolidálódtak.

Amikor tehát Mocsáry 1868–1914 között, mint a nemzetiségi jogok ekkor már Európa-szerte ismert védelmezője, a nemzetiségi törvénynek mint jogforrásnak az életbe léptetéséért harcol, tudatosan vállalkozik arra, mert úgy gondolja, hogy egy olyan jogalkotás végrehajtásáért küzd, amely a nemzeti kérdés kezelésében fordulópontnak számít.³⁸²

Nemzetiségi programja megvalósításáért a napi politika szintjén is megvívja harcát. Mocsáry a parlamentben s a közélet más fórumain jelenti ki, hogy a nemzetiségek jogait tiszteletben kell tartani, segíyezni kell intézményeiket, a hivatalok betöltésénél tekintettel kell lenni a nem magyar ajkú állampolgárokra, felül kell vizsgálni a választásoknál a kerületi beosztást és a cenzust. Röpiratot ír és figyelmeztet, hogy a közművelődési egyesületeknek fel kell

---

³⁸⁰ *Mocsáry Lajos nyilatkozata.* = Egyetértés 1908. január 19. 17. sz.

³⁸¹ *A nemzetiségi kérdés.* = A Hon 1868. november 26. sz.

³⁸² *Mocsáry Lajos nyilatkozata.* = Egyetértés 1908. január 19. 17. sz.

hagyniuk a nemzetiségek asszimilálására irányuló kísérletekkel. Kikel a közoktatás elmagyarosítása ellen, kemény vitába száll a közigazgatás centralizálását sürgető Grünwald Bélával, aki a megyei önkormányzatban a nemzetiségi törekvések védőbástyáját látta, s bizonyítja, hogy mennyire szükség van a megyére Béccsel szemben, s önkormányzati keretei között a nemzeti egyenjogúság megvalósítása érdekében.

Mocsáry tevékenysége a hazai és az európai közvélemény érdeklődése előterében zajlott, s megszerezte számára az elismerést a nemzetiségek körében. Ő volt az első magyar politikus, akiről a neves román író, Iosif Vulcan egész oldalas vezércikket írt. „Senki sem mondhatja, hogy nem Mocsáry a legnagyobb tiszteletnek örvendő magyar”³⁸³ – írta az erdélyi román közvéleményt formáló lap, a *Gazeta Transilvaniei*. 1886-ban a román nemzetiség érdekében mondott beszédei nyomán egy olyan emlékalbumot nyújtanak át neki Pesten, amely gyakorlatilag tartalmazta az egész erdélyi román értelmiség kiemelkedő személyeinek aláírását, köztük Miron Romanul nagyszebeni metropolitáét. Méltató beszédet Constantin Diaconovici, később az *Enciclopedia Română* szerzője mondott.³⁸⁴ A horvát és a román sajtó ismételten a népek közötti megértés előőrseként emlegeti. 1878-ban a Miletics-per kapcsán kivívja a szerb közvélemény rokonszenvét pártkülönbségre való tekintet nélkül. Az erdélyi szászok politikai köreiben jogvédő bölcseknek titulálják. A nemzetiségi kérdéssel politikusi, de tudományos megközelítéssel is foglalkozó Edmund Steinacker a korszak egyedül reális gondolkodójának, a térség népei közötti együttműködés jövődjének zálogának nevezte.³⁸⁵

Fokozott jelentősége volt annak, hogy Mocsáryt 1887 májusában a magyar–szerb–német ellenzék saját jelöltjeként indította Újvidéken a választásokon. Igaz, a Tisza-kormány által odavezényelt hivatali választók jóvoltából nem sikerült kiharcolni Mocsáry bejutását az országgyűlésbe, de jelöltsége s mindaz, ami hozzá kapcsolódott, például a lelkes tömegtüntetések ott-tartózkodásakor, a magyar és a szomszéd népek közötti kapcsolat szép megnyilatkozásai voltak. Ezután történt, hogy Karánsebesen, az utolsó ellenzéki nemzetiségi választókerületben megválasztott képviselők, előbb Traian Doda tábornok, majd Mihai Popoviciu is, nemzetiségpolitikai okok miatt nem jelentek meg a magyar országgyűlésben. Ekkor határozta el a Román Nemzeti Párt, hogy a kerület mandátumát Mocsáry kezébe teszi le. Így aztán a karánsebesi választáson 1888. május 26-án a román választók Mocsáryt képviselőjükül választották meg. S Mocsáry, akinek „kipróbált jogérzetéhez, bölcse belátásához apelláltak”, elvhűséggel képviselte az ország és román választói ügyét.³⁸⁶ Joggal mondhatta az országgyűlési ciklus végén: „maga az a tény, hogy én viseltem a karánsebesi kerület képviselőjének tisztét, nem fog elenyészni nyomtalanul. Meg fog maradni nyoma... Azon tény, hogy éppen abban az időben, midőn magas hullámokat vetettek ezek a villongások, a Román Nemzeti Párt egy magyar embernek a kezébe tette le ezen országgyűlési mandátumát... ahol képesek ekként cselekedni és ekként szólani az ellentétes táborok emberei, ott még nincsenek elmeteszve az egymás megértésének s az egymással való kibékülésnek az összekötő szálai.”³⁸⁷

Mocsáry a nemzetiségi kérdésben képviselt álláspontjával saját pártjában nemigen talált népes követőkre, sőt egy idő múlva teljesen szembekerült pártjának politikai vonalvezetésével.

³⁸³ *Gazeta Transilvaniei*. L. évf. 1887. február 13/25. 33. sz. – Mocsáry román kapcsolataira: Csucsuj István: *Vocația libertății. Lajos Mocsáry și românii*. In: Presa Universitară Clujeană. 1994.

³⁸⁴ *Budapest'a, 15 aprilie 1886*. = *Luminătorul* 1886. április 21. 29. sz.

³⁸⁵ Steinacker, E.: *Eötvös und Mocsáry*. In: *Nation und Staat*. 1928. 928–934.

³⁸⁶ *Tribuna* 1891. január 11/25. 11. sz.

³⁸⁷ *Mocsáry búcsúlevele karánsebesi választóíhoz*. = *Egyetértés* 1892. január 3. 3. sz.

Az 1874-ben Mocsáry vezetése alatt függetlenségi pártba tömörült ellenzéknek nem volt határozott programja nemzetiségi vonatkozásban, voltaképpen Mocsáry fellépéséből ismeri meg a kérdést, s akkor is mint olyan tényezőt, mely akadályozza az ellenzék tevékenységének egybehangolását. Elvi megnyilatkozásai azért voltak. Az 1848-as párt 1868-ban párt-programjában kijelentette, hogy a nemzeti kérdésnek az ország integritása mellett az egyenlőség és a szabadság jegyében való megoldásáért fog küzdeni.

1870 eleje és áprilisa között közvetlen tárgyalásokra kerül sor a függetlenségi baloldal (Irányi Dániel vezette) és a nemzetiségi álláspontot képviselő román–szerb képviselői klub között (Alexandru Mocioni, Svetozar Miletics, Iosif Hodoşiu). Törvényjavaslatuk, amely elfogadása esetén alaptörvény jelleggel bírt volna, jóval túllépi az 1868. évi nemzetiségi törvény határait, s több hasonlóságot mutat az az évi nemzetiségi törvényjavaslattal. Egyenrangú történelmi nemzeteknek ismeri el Magyarországon a magyarokat, románokat, szerbeket, tótokat, ruténeket és németeket. A törvényhozás nyelve az ország lakói többségének nyelve. Az „alaptörvény” vagy Irányi-féle javaslat bizonyos mértékig Kossuth alkotmánytervére és a dunai államok szövetségére emlékeztet.³⁸⁸ Noha a dialógusnak több kedvező utójelensége is volt, a törvényjavaslat tárgyalására nem került sor. Megindult a kétoldali elzárkózás folyamata. A román nemzeti párt 1869. évi nyilatkozata ezt különben be is jelentette.

Az országos politika egész folyamatának a megváltozása a függetlenségi párt keretében is érezte hatását. A Tisza Kálmán-korban szinte másodrendű kérdésként kezdik kezelni, hogy aztán a párt erdélyi bizottságának programját elfogadó 1881. évi értekezletén a nemzeti kérdés le is kerüljön a hivatalos programból.

Mocsáry 1879 áprilisában iskolaügyben mondott beszédét még magánvéleménynek tekintették, az 1886 februárjában a nemzetiségiek javára mondottól viszont a párt már teljesen elhatárolta magát.³⁸⁹ Mindez a függetlenségi pártklubból való kilépésre kényszeríti Mocsáryt.

A függetlenségi politikus Mocsáry, aki az egész birodalom nemzetiségi problémáit éles figyelemmel követi, nem ismeri el, hogy Ausztriának valamilyen egyensúlyi hivatása lenne a Duna-völgyi népek körében, mint ahogy ellentétes végletként például a cseh Frantisek Palacky és társai meggyőződéssel hitték. Ugyanakkor Mocsáry a dunai és balkáni államokkal való jó viszony kiépítésére törekedett. A gyakorlati politikus tisztánlátásával a térség ügyeit a maga történeti realitásában, a maga sajátos egyediségében szemlélve, ezt egyenesen szükségserűnek tartotta.

Egy 1870-ben írt cikksorozatában³⁹⁰ Mocsáry kifejti, hogy a Duna völgyét kisebb népek lakják, közülük egyeseknek több államkeretben kell élniük életüket. A kisebb lélekszámú nemzeteknek ebből kifolyólag nem egymás ellenére, hanem egymást támogatva kell fejlődniük. Ez kölcsönösen előnyükre válik, mert erősíti őket, s nemzetközileg is hasznuk származik belőle. A független Magyarországnak is ezt kell tennie, a dunai államok felé kell fordulnia, a szerbek és a románok iránt kell érdeklődést mutatnia, fogalmaz még konkrétan Mocsáry a *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című könyvében. A jogaikban elismert nemzetiségek pedig hidat jelentenek Szerbia és Románia felé, amelyekkel Magyarországnak közös politikát kell folytatnia, ugyanis a történelem rendeltetése, hogy velük szövetségben éljen. Régen a közös veszedelem, most a szabadság, függetlenségi érdekeik közös védelme az, amely egy táborba hozhatja az itteni országokat. „A közös érdekek, a barátságra és szövetségre utaló helyzet elemi erővel érvényesülni fog, még az egymás közti

³⁸⁸ *A nemzetiségi törvényjavaslat.* = A Hon 1870. április 23. 92. sz.

³⁸⁹ KN 1884–1887. IX. 38–39.

³⁹⁰ *A magyar politikáról.* = Ellenőr 1870. október 22–23. 37–38. sz. (A továbbiakban: Mocsáry 1870.)

súrlódások és összeütközések mellett is” – írja Mocsáry. Érdekes megállapítása Mocsárynak, hogy a nemzeti öntudat fejlődése még szorosabb kapcsolatba hozza az itteni népeket. Visszatérő motívum érvelésében: „... a szóban lévő szomszéd államokhoz való jó viszonyok fenntartására szükséges az, hogy jó viszonyban legyünk a nemzetiségekkel.”³⁹¹

Politikai tekintetben békés állapotokat lehet teremteni a szomszéd országokkal, még abban az esetben is, ha a nemzetiségekkel nem rendezett a viszony. A nemzetközi politika nyomása alatt ezt ugyan el lehet érni, de állandósult baráti viszonyt, egymást kölcsönösen támogató helyzetet csak a nemzetiségekkel megvalósított jó modus vivendi révén lehet teremteni.³⁹²

Mocsáry megállapításaiból látszik, hogy Kelet-Európára vonatkozó gondolköre szervesen kapcsolódik függetlenségi és osztrákellenes állásfoglalásához, amely kétségtelenül Kossuth emigrációbeli nyilatkozataiban gyökerezik.³⁹³ Amikor Mocsáry kelet-európai és nemzetiségi elveit szembehelyezi a kiegyezési rendszer külpolitikájával, mintegy Kossuth gondolatainak tolmácsául szegődik. Már idézett cikksorozatában úgy értékeli, hogy a szomszéd népek szabadsága, nemzeti önállósága biztosíték minden Duna-völgyi nép számára, a magyarok számára is mindenféle hatalmi terjeszkedéssel szemben. A pánszláv veszélyt féli a magyarság, s az országot körbe is fogja, tagadhatatlan, egy szlávok alkotta gyűrű, de e népek sem külön-külön, sem együttvéve nem lehetnek veszélyesek, ha szabadok. Ezért a nemzeti szabadságért való küzdelmüket az ország érdekeivel egybeesőnek tartja, hiszen „a természetes és jogos aspirációk” megvalósulása önálló nemzeti politikához vezet, ami aztán a maga rendjén hasznos szövetségeket eredményezhet.

Kossuth a magyar közéletben sokat vitatott dunai konföderációs tervét nem tekinti elévültnek az 1870-es években sem, sőt az európai fejlődés kikerülhetetlen részletének tartja. A terv részleteiben ugyan módosítást vél szükségesnek az adott és az eljövendőnek vélt nemzetközi politikai helyzetnek megfelelően, de a felvázolt alapvető körvonalak és premisszák tekintetében meggyőződése szerint változtatni azon nem szabad. Mocsáry szerint a nemzetiségi kérdés megoldásának láncolataként egy csoport független államból alakul majd meg a konföderáció, „egy tisztán nemzetközi szövetséggé”, melyet közös érdek tart össze. Változást még abban lát, hogy a konföderációnak nem lesznek ambuláns országgyűlései egyszer Pesten, máskor Bukarestben, harmadszor Belgrádban, s nem lesz szükség a Kossuth elképzelte közös összefogó területekre sem. Mocsáry azért gondol egy lazább keretű „államok szövetségére”, és azért szán huzamosabb időt a szövetség kiépítésére, mert a helyzet alapos ismeretében úgy ítéli meg, hogy az Európa délkeleti részében történt birodalomépítés, az ebben a térségben még mindig érvényesülő hatalmi politika roppant összekuszálttá és igen bonyolulttá tette az itteni viszonyokat. „Egy történelmi, etnográfiai, nemzetiségi és kulturális káosz van itt”³⁹⁴ – írja. A török és osztrák hatalmi politika pedig tartani szándékszik magát a térségben. Ebből kifolyólag a magyar politika elsődleges feladata volna elérni azt, hogy a magyarság és Magyarország mint önálló tényező léphessen fel a térségben a maga és a szomszéd népek érdekében. „A szomszédsági helyzetünk legyen legfőbb tárgya figyelmünknek” – fogalmazza meg tételesen a magyar külpolitikai törekvések általa szükségesnek vélt fő irányát ezen a gondolatsoron Mocsáry. A magyarságnak késznek kell lennie itteni

---

³⁹¹ Mocsáry Lajos: *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*. Bp 1886. 65. (A továbbiakban: Mocsáry 1886.)

³⁹² Uo.

³⁹³ Mocsáry Lajos: *A közözügyi rendszer zárszámadása*. Bp 1902.

³⁹⁴ Mocsáry 1870.

hivatása betöltésére, hogy „ne más rendelkezzen” vele s hogy megvesse ágyát jövődjének.³⁹⁵

E számba jöhető szövetség, a szomszéd népekre építő számításai határozzák meg Mocsáry állásfoglalását az egész térséget érintő keleti kérdés kiújulásakor, majd az azt megoldani hivatott orosz–török háború időszakában is.

A balkáni népek és a románok felszabadítási harca beletorkollott Oroszország 1877–1878-as törökellenes háborújába. A magyarság azonban 1877-ben azt a cári hatalmat látja a délkelet-európai népek oldalán, amely 1849-ben véget vetett a magyar nép forradalmának, s amelynek minden tevékenységét azután is aggodalommal követte. Törökország pedig épp ellenkezőleg, 1849-ben menedéket adott az emigrációba kényszerült forradalmároknak, mint ahogy azt korábban, a XVIII. század elején II. Rákóczi Ferenc kurucával is tette.

Egy éppen ezen szemléleteket és meggyőződéseket próbára tevő szakaszon Mocsáry szilárd következetességről tesz tanúbizonyságot. Ő, aki tudatában volt annak, hogy milyen nagy erő és hatalom a nemzetiség, el tudja különíteni a cári hatalmi érdekeket és a népek felszabadítási törekvéseit, s rokonszenve demokratikus meggyőződéséből fakadóan a szomszédos népek oldalán volt. „Kijelentem a magam részéről, hogy én tökéletesen méltányolom azon népek szabadságra való törekvését” – mondja.³⁹⁶

Mocsáry Kossuthal együtt vallotta, hogy a magyarok hálával és elismeréssel tartoznak a törökök 1849-es oltalmáért, azonban visszautasít minden uralmi politikát, s persze minden terjeszkedő szándékot, bárki részéről jöjjön is.

Innen van az, hogy keményen kiáll azon nemzetiségek és azon nemzetiségi politikai vezetők mellett, akik nyíltan vagy titokban szolidaritást vállaltak anyaországbeli rokonokkal. „A szolidaritás érzete a mi nemzetiségeink és egy más államban lévő fajrokonaiak közt egészen természetes és jogos” – fogalmazza meg liberális felfogását Mocsáry,³⁹⁷ amit különben sokan osztottak vele. Ezt a folyamatot nehezíteni vagy akadályozni nem szabad és nem is áll az ország érdekében. A maga részéről Mocsáry nem maradt meg az elvi nyilatkozatoknál. 1878 elején Svetozar Miletics szerb politikus és publicista ellen ítéletet hoztak. Mileticset mentelmi joga erőszakos megsértésével a Tisza-kormány elfogatta és felségsértési váddal pert indított ellene. A vád az volt, hogy az 1876. évi szerb–török háborúban Szerbia részére titkos toborzást folytatott. A perben Mileticset öt év börtönre ítélték. Ez ellen az általa jogtalannak számító ítélet ellen a fentiek jegyében lép fel Mocsáry, s megírja nagy visszhangot kiváltó fellebbező cikkét a *Miletics ügyben* címmel, a legnagyobb ellenzéki párt elnökeként kora egyik legnagyobb politikai-publicisztikai viharát idézve elő. „Nyíltan kimondom ismételve, hogy én teljesen helyeslem azon rokonszenvet, mellyel Miletics a Szerbiában levő rokonai iránt viseltetik” – írta. Az, hogy Miletics a magyarországi szerbeket „fajrokonaiak” segítségére szólította, korántsem meríti ki a felségsértés bűnét. Miletics még akkor sem bűnös, ha Nagy-Szerbia megteremtéséről szó tervet, s azért széles körben agitál is, mindaddig, míg meg nem sértette a törvényeket. A szabadságnak csak a törvény és az igazság a biztos pajzsa.³⁹⁸

Mindezek után érthető, hogy Mocsáry azon kevesek közé tartozott, akik az új tényezőket figyelembe véve felismerték, hogy új fejezet érlelődik a délkelet-európai térség népeinek életében, persze mindenekelőtt a nemzetiségi mozgalmak tekintetében. Az új tényező, ami

---

³⁹⁵ Uo.

³⁹⁶ KN 1879–1881. XIV. 136–137.

³⁹⁷ Mocsáry 1886. 78.

³⁹⁸ Mocsáry Lajos: *Miletics elítéltetése*. = Egyetértés 1878. január 20. 20. sz.

Mocsáryt s vele együtt azok figyelmét leköti, akik megpróbálták szőni a szomszéd népek között a kapcsolatokat, Bosznia-Hercegovina Ausztria-Magyarország általi megszállása volt. Az 1878. évi okkupáció nyomában ugyanis a konfliktusok állandósulásától tartanak.

Mocsáry Bosznia-Hercegovina okkupációját kezdettől fogva annexiónak mondja. Nyíltan szembefordul azzal a felfogással, hogy lázadók álltak ellen az osztrák–magyar seregnek. Nem igaz az a hivatalos politika, amely a Monarchia hatóságait Boszniában törvényesnek jelenti ki – fogalmaz keményen Mocsáry. S amikor ezért kitámadják a parlamentben, hogy úgymond „a délszláv államokkal cimborál”, azzal érvel teljes határozottsággal, hogy a Boszniába bevonult hatóságok nem bosnyák hatóságok, s túlzott elvárás volna, hogy azokat legitim hatóságoknak tekintse a bosnyák nép is. „Őtőlük követelni ezt nem lehet, mert rájuk nézve semmi egyéb, mint erőszakos foglalás, bitorlás eszközei, nem törvényes hatóságok, ilyenek ellen pedig az európai népjog az, amely megengedi az ellenállást. Az okkupációt az uralkodóház érdekében hajtották végre”³⁹⁹ – írja a függetlenségi politika jegyében Mocsáry –, hiszen ez egybeesett annak hagyományos törekvésével, hogy minél jobban kiterjessze az uralkodása alatt levő területet és lélekszámot. Mocsáry felismeri, hogy az általa a magyar önállóság hiánya miatt annyira kifogásolt közös hadsereg tartósan rendezkedik be az elfoglalt tartományokban, s nagy előrelátással mutat rá, hogy Bosznia-Hercegovina anektálása a célja a Monarchia politikájának. Nyomatékosan felhívja a figyelmet arra a körülményre is, ami az őt bírálók figyelmét elkerülte, nevezetesen arra, hogy mekkora csorbát szenved az amúgy sem tökéletesen működő demokrácia, hiszen lesz a birodalomnak egy olyan része, amelyet „abszolutisztikusan” fognak vezetni.⁴⁰⁰

Nagyon jól látja Mocsáry, hogy a Bosznia-Hercegovinában kialakult helyzet milyen etikai és politikai problémákat vet fel a magyar társadalom számára azon túlmenően, hogy anyagi és emberi erőforrásait csapolja meg. Úgy értékeli, hogy az adott viszonyok között a szomszéd népek közötti kapcsolatok maradandó jegyeinek arra kell készítenie a magyarságot, hogy az okkupált tartományok népe mellett álljon ki, és ne támogasson bécsi hatalmi törekvéseket. A jövő szolgálata ezt követelné meg nemcsak a magyar néptől, hanem politikusaitól is. A magyarságnak fel kell emelnie szavát a népjog érdekében, s akkor „a magyar nemzet egykor hasznát fogja venni, mert azon népek, amelyek hivatva vannak jó szomszédságban élni, azt fogják mondani, hogy azon politika, mely az ő elnyomásukra irányul, az osztrák ház politikája, nem a magyar nemzet politikája; a magyar nemzet politikája mindig jogot tarthat arra, hogy velük mindig barátságban éljünk” – szögezi le Mocsáry határozott hangvételű parlamenti beszédében.⁴⁰¹

Mocsáry igyekszik megnyugtatni azokat, akik előtt az itteni nemzetiségi mozgalmak kapcsán a pánszlávizmus veszélye rémlik fel. „Bosznia-Hercegovina mozgalmai – véli – nem egy szláv állam alakulása felé hatnak. Ott van Bulgária, Montenegró, Szerbia, mind olyan gócpontok, amelyek mutatják az ottani népek fejlődésének útját.” Mocsáry nem lát semmilyen veszélyt abban sem, ha a jövőben Bosznia-Hercegovina nem akarna kitartani az önálló státus mellett, s Montenegróhoz vagy Szerbiához csatlakozna, mert az ily módon megnagyobbodott Szerbiát nem tartja veszélyesnek az Osztrák–Magyar Monarchiára nézve.

A boszniai katonai intézkedések elleni felszólalásával Mocsáry újra kivívja Kossuth elismerését. Kossuth 1882. március 9-én levelet intéz hozzá Turinból, s ebben egyetértését fejezi ki a Mocsáry által kifejtett gondolatokkal kapcsolatosan. Kossuth arra ösztönzi

---

³⁹⁹ KN 1881–1884. VI. 43–44.

⁴⁰⁰ Uo.

⁴⁰¹ Uo.

Mocsáryt, hogy a nemzetiségi kérdésben és Bosznia-Hercegovina kérdésében a magyar függetlenségi politika tanúsítson továbbra is ilyen határozottságot, annál is inkább, mivel „ezek az előállt helyzetben már más dimenziókat öltöttek ... a nemzetiségi kérdés a szó szoros értelmében külpolitikai kérdéssé fejlődött, úgyhogy többé semminemű belügyi intézkedéssel, semmi képzelhető engedménnyel meg nem oldható...” – írta Kossuth Mocsárynak.⁴⁰²

Mocsáry támogatta és jogosnak ismerte el a nemzetiségi mozgalmak törekvéseit és megnyilatkozásait addig a pontig, amíg azokat népe létérdekeivel, teherbíró képességeivel összeegyeztethetőnek tekintette. Újvidéki képviselőjelöltségének, karánsebesi mandátumának és Andrej Kmettel való hosszú levelezésének anyagából tudjuk, hogy a nemzetiségi mozgalmakkal csak oly mértékig tartott kapcsolatokat, amilyen mértékben ezek nem haladtak túl országa létérdekein.

Azok a nemzetiségi politikusok, írók, akikkel Mocsáry közéleti vagy éppen baráti kapcsolatokat ápolt, mint a szlovák Andrej Kmet, a szerb Mihajlo Polit és Jasa Tomić, a román Gheorghe Pop de Băsești és mások, nemzetiségük odaadó harcosai voltak, a kormánypárt kérlelhetetlen ellenfelei, de nem voltak ugyanakkor ellenségei a magyar népnek. Mocsáry nem esett tehát abba a hibába, mint azok, akik a nemzetiségi kérdés felszínes ismeretében olyanokat tüntettek fel a haladás híveiként a demokrata közvélemény előtt, akik ugyanakkor már az egész Európára, sőt a tengerentúlra is kiterjedő magyarellenes nemzetközi propaganda exponensei voltak. Nemzetféltése miatt Mocsáry hangja egyenesen harciassá válik a külföldön felerősödött magyarellenes propaganda láttán. Amikor Björnsterne Björnson párizsi lapjában egy ellenséges hangvételű prágai levél nyomán általánosító támadást intéz a magyarok ellen, Mocsáry azt üzeni Andrej Kmet szlovák kultúrpolitikusnak: „Én már többször kijelentettem éppen a *Courrier*-ben, hogy a nálunk gyakorlatban lévő nemzetiségi politikát kárhoztatom, de inzultálni a magyart szó nélkül nem engedem.”⁴⁰³ S az ügy folytatásaként, amikor Björnson nemcsak a kormánypárt iskolapolitikájának bírálata szorítkozik, amit különben maga Mocsáry is kifogásolt, hanem továbbviszi általánosító magyarellenes támadásait, a következőket írja az említett szlovák értelmiségi politikusnak: „... éppen azért, mivel én tisztelem minden más nemzetbelinek fájához és nyelvéhez való igaz ragaszkodását, hanc veniam damus petimusque vicissim s ahhoz, hogy nemzetet inzultáljon, senkinek nincs joga...”⁴⁰⁴

Mocsáry mindvégig az integer Magyarország képletében gondolkodott és cselekedett, ezért nem tudta Mihajlo Polit sem megnyerni föderalista-liberális elképzeléseinek, s határozottan cáfolja 1908 januárjában a *Pester Lloyd* egyik cikkének állítását, mely őt föderalistának és egy „keleti Svájc” megteremtése hívének mondja.⁴⁰⁵ Tösgyökeres magyarként a nemzetiségek jogaiért harcol, mint ő mondja, a nemzeti kérdés jobbra fordulásáért, de valahogy maga mögött érzi és tudja a magyar közvélemény jó részét is. Közéleti és nemzetiségpolitikai szereplésének erkölcsi igazolásaként fogható fel, hogy amikor az 1886. évi költségvetési vita után kirekesztik pártjából, s úgy néz ki, hogy teljesen magára marad, választói és a

---

⁴⁰² Kossuth levele megjelent: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Összegejtötte és a bevezető tanulmányt írta Kemény G. Gábor. Bp 1958. 517–808.

⁴⁰³ Uo. 579.

⁴⁰⁴ Uo. 580.

⁴⁰⁵ *Mocsáry Lajos nyilatkozata*. = A Hon 1908. január 19. 17. sz.

függetlenségi párt szervezete szolidaritást vállalnak politikájával.⁴⁰⁶ Az iránta megnyilvánult bizalomtól támogatottan, öntudatosan mondhatja: „nem állok egyedül nézeteimmel”.⁴⁰⁷

De meddig is ment el Mocsáry a nemzetiségi jogok és a szomszédos népekkel való megegyezés tekintetében? S mennyire esett egybe küzdelme a nemzetiségi mozgalmak célkitűzéseivel? A legtovább ment, ameddig a népét, nemzetét és a vele együtt élő népeket becsülő politikus az adott korban elmehetett. Mocsáry koncepciójában azonban, akárcsak a kor általános gondolkodásában, a nemzeti kérdésnek nincsenek külön irányai, külön belső törvényszerűségei. Mocsáry azt meglátta, hogy a nemzeti mozgalmak belső természete demokratikus, de azt már nem, hogy külön területiális és közjogi jellegük is van, hogy teljes területi, nemzeti és politikai integrációra törekednek. Előbb politikai-közigazgatási, területi autonómiaprogrammal lépnek fel, egyelőre Magyarországon belül, az itteni nemzetiségek egymás mellé rendelését követelik, amely csak lépcsőfok a teljes elszakadás felé vezető úton. Mocsáry nem ismerte fel, hogy míg ő a legalitás nevében nemzetiségi jogokra, törvényekre hivatkozik, a nemzetiségi mozgalmak új nemzedékei azokra már úgy tekintenek, mint olyanokra, melyek nem nyújtanak biztosítékot egy olyan autonóm fejlődésre, amelyet a teljes elszakadásuk megvalósítása érdekében szükségesnek tartanak.

---

⁴⁰⁶ *Mocsáry Lajos nyílt levele.* = Egyetértés 1887. március 11. 69. sz.

⁴⁰⁷ Mocsáry 1886. 63.

Demény Lajos

XVI. századi kiadatlan székely összeírások

Mielőtt rátérnék a címben jelzett kéziratokra, röviden számba kell vennem az eddig nyomdafestéket látott XVI. századi székely összeírásokat. Ezek kiadását már Szabó Károly elkezdte a *Székely Oklevéltár* régi sorozatának II. kötetében. Az első kiadott jegyzék magában foglalja az 1566. július 11. előtt II. János király hadában szolgáló székely főnépek névsorát⁴⁰⁸. Ezt követte az ugyancsak 1566. július 11. előtti lajstrom a királyi hadban hűséggel szolgáló udvarhelyszéki főnépek és lófők falvankénti névsorával⁴⁰⁹. A két katona jellegű lajstrom után ugyancsak Szabó Károly kiadta az 1567. évi összeírást⁴¹⁰. A keltezetlen előbbiekkal szemben ez a kézirat már jelzi az összeállítás évét, és – Aranyosszék kivételével – tartalmazza valamennyi szék felvett adatait. A lajstromba a falvanként egy összegben kivetett adót, a róla való elszámolást jegyezték fel.

---

⁴⁰⁸ SzOKI II. 194–195. A közölt szöveg eredeti kézírata: MOL A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 9. Cista 3. Fasc. 1. Nr. 4. (A továbbiakban MOL GyKOL.)

⁴⁰⁹ Uo. 195–206. Eredeti kézírata: MOL GyKOL Cista Comitatum Ugocsa. Fasc. 2. Nr. 16. Ugyanott a 15. szám alatt található egy másik jegyzék is, amely a felsorolt nevek és a hozzájuk fűzött megjegyzések vonatkozásában némileg eltér a 16. számú lajstromtól. A közlésnél Szabó Károly figyelmen kívül hagyta a 15. sz. kéziratot, s így ez kiadatlan. A két kézirat más-más kéztől származik ugyan, de az összeírás rendszere teljesen egyezik, a falvak sorrendje is ugyanaz. A két íródeák egységes utasítást követett munkája végzésében. Ennek ellenére az újraközlésnél mind a két eredeti és egykorú kéziratot figyelembe kell venni, még akkor is, ha a 16. számú jegyzéket vesszük a szövegközlés alapjául. Itt kell megemlíteni a fejedelmi hadban szolgáló udvarhelyszéki főnépek és lófők 1567. április 1-én keltezett, némileg eltérő, ugyancsak kiadatlan jegyzékét: MOL GyKOL F 4. Cista Comitatum Ugocsa. Fasc. 1. Nr. 37. A 9 hosszában behajtott ívrét méretű brassói papírra írt kézirat tulajdonképpen három részből áll, akárcsak a Szabó Károly kiadta összeírás (SzOKI II. 194–206), azzal az eltéréssel, hogy a harmadik lajstrom nem a lófőségtől elesett székelyek, hanem az öt évnél régebbi, tehát az 1562. évi felkelés előtti jobbágyok névsorát tartalmazza. E kiadatlan összeírás szerkezete a következő: A. Az Wdwarhelzkbely fw nepeknek newek, B. Regestrum primipilorum sedis Wdwarhely, qui in praesenti expeditione adsunt, die prima Aprilis 1567, C. Regestrum colonorum supra quiennium. Mind a három jegyzékben a neveket egyhasábosan, a lófőket és jobbágyokét pedig a falvak sorrendjében vetették papírra. Az utolsó oldalra Dobó, Újszékely, Lengyelfalva, Fiatfalva, Hidegkút és Bözödújfalú jobbágyainak nevét más kéz írta.

⁴¹⁰ Uo. 216–224. Szabó Károly az adóösszeírás szövegét „a gróf Rhédey család levéltárában Kolozsvárt” őrzött kézirat alapján közölte. Magából az összeírásból és a hozzája csatolt három külön lapból, illetve mellékletből álló Rhédey-féle kéziratot nem sikerült ugyan mindmáig előkeríteni, de közben azonosítottuk az összeírás ismeretlen vagy legalábbis a szakirodalomban eddig meg sem említett kéziratát. Ennek jelzete: MOL GyKOL F 5. Cista Diversorum Comitatum 2. Fasc. 3. Nr. 41. Igaz ugyan, hogy ebből a kéziratból hiányzik a már említett három külön lap, illetve a melléklet, de különben ugyanabban a szerkezetben magában foglalja a Szabó Károly közölte jegyzékben szereplő összes települést, a rájuk kivetett ugyanazon adó összegével, mind a székek, mind a települések egyező sorrendjében. Az azonosság addig terjed, hogy a két jegyzék egyes lapjain felsorolt települések is ugyanazok. Csak az egyes helységekhez fűzött megjegyzések vonatkozásában vannak némi eltérések. Ezek a káptalani levéltárban őrzött kéziratban valamivel bővebbek.

A Szabó Károly által közölt XVI. századi székely összeírások sorában következett a csík-, gyergyó- és kászsónszéki főnépek és lófők jegyzéke 1569 tájáról, amint azt a szövegközlő állítja⁴¹¹.

Szabó Károlyt a XVI. századi székely összeírások közlésében Szádeczky Lajos követte. Ő adta ki az udvarhely-, csík-, gyergyó- és kászsónszéki főnépek és a fejedelem jobbágysáira 1576 táján falvanként kivetett 50 dénáros adó jegyzékét⁴¹².

Végül, XVI. századi székely összeírást adott ki Barabás Samu is, mégpedig az 1575. július 9. után összeállított jegyzéket a kerelőszentpáli csatában a Báthory István oldalán harcoló, a csata után hozzá érkezett és végül a Bekes Gáspárt támogató marosszéki székelyekről⁴¹³.

Összesen tehát hat XVI. századi székely összeírás látott eddig nyomdafestéket, s belőlük a két utóbbi újból megjelent a *Székely Oklevéltár* új sorozatának IV. kötetében⁴¹⁴.

Ezek kiegészítéseként az 1998. évi levéltári kutatásaink során⁴¹⁵ hat ismeretlen vagy legalábbis eddig kiadatlan XVI. századi székely összeírást, összeírás-töredéket sikerült azonosítanunk.

Leszámítva a Szabó Károly által kiadott udvarhelyszéki, 1566. július 11. előtti, már említett jegyzék eddig nyomdafestéket nem látott változatát, amely ugyancsak nemrég került elő, még a következő kiadatlan XVI. századi székely összeírásokat azonosítottuk:

1. 1566. július 11. után. Az udvarhelyszéki nemes, lófő és fejedelmi jobbágyporták jegyzéke⁴¹⁶.

Megjegyezzük, hogy ez eltér az 1567. május 1-én keltezett és Szabó Károly által kiadott adóösszeírástól. Utóbbinak ugyanis célja az egész Székelyföldre kivetett császár adójának számbavétele volt, s így a székek sorrendjében, településenként az összes, nem csupán a

---

⁴¹¹ Uo. 269–277. Szabó Károly szerint az összeírás „eredetije a gyulafehérvári káptalan levéltárában” volt, szövegét Imecs Fülöp Jákó „másolata szerint” közölte. Ez a második eddig kiadott olyan XVI. századi székely összeírás, melynek eredeti kéziratát még nem sikerült azonosítani.

⁴¹² Uo. IV. 37–46. Az összeírás eredeti kéziratának őrzési helye és jelzete: MOL GyKOL F 5. Cista Diversorum Comitatum 2. Fasc. 4. Nr. 2.

⁴¹³ Barabás: SzOkl. 302–311. Eredeti kézírata: KmOL ENMLt. Törzsgyűjtemény 76. szám.

⁴¹⁴ SzOklÚs IV. 33–44.

⁴¹⁵ Kutatásainkat a Domus Hungarica Scientiarum Artiumque és a magyarországi Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Kuratóriuma támogatta.

⁴¹⁶ Eredeti kézirat: MOL GyKOL F 4. Cista Comitatum Ugocsa. Fasc. 2. Nr. 23. A hosszában behajtott ívrét méretű brassói papírra írt helység- és személyneveket egyhasábosan írták. A papír vízjele ugyanaz, mint a már említett 1566. évi két összeírásé. Külön jegyzékbe foglalták a főnépek és lófők portáit, rendszerint a helységek sorrendjében, annak ellenére, hogy mindenik nagyobb birtokos neve a részjegyzékek elején kiemelten szerepel. Ehhez a jegyzékhez tartozik a kézirat végén külön oldalra írt lajstrom is. Megint külön jegyzékbe foglalták a fejedelmi jobbágyportákat, ugyancsak a települések sorrendjében. A keltezetlen összeírást minden bizonnyal kevéssel 1566. július 11. után állították össze, ugyanis az akkor adományt nyert udvarhelyszéki főnépek neve mind megtalálható benne, mégpedig az eladományozott birtokok említésével (SzOkl II. 209). Ahhoz sem fér kétség, hogy 1569. május 9. előtt készült, mert az akkor és azután birtokadományt kapott udvarhelyszéki főnépek nevei és birtokai már nem kerültek be a jegyzékbe. (Uo. II. 243–244, 247, 266–267, 307–310.) Az összeírást II. János király abból a célból készítette el, hogy minden 16 magánföldesúri és fejedelmi jobbágyporta után egy-egy lovast és gyalogost állítsanak a hadba, amit a lajstrom latin címe is kétséget kizáróan bizonyít.

jobbágyporták számát rögzítette. Ezzel szemben az 1566. július 11. utáni kiadatlan jegyzék kizárólagosan az udvarhelyszéki magánföldesúri és fejedelmi jobbágyok portáit foglalja magában. Következésképpen, a jobbágyporták ezen összeírása a maga nemében egyedi, ugyanis elénk tárja az 1562. évi székely felkelés utáni állapotokat Udvarhelyszéken, a magánföldesúri és fejedelmi jobbágyok helyét a társadalom szerkezetében. Jelzi példának okáért azt, hogy mennyire jelentős volt a fejedelmi jobbágyok száma. Nem egy esetben ezek a falvak lakosságának döntő többségét alkották.

A fejedelmi jobbágyokhoz viszonyítva a magánföldesúri kézen lévő jobbágyporták száma sokkal kisebb. Az összeírásban szereplő 81 nemes és lófő családnak együttvéve sem volt több, mint 368 jobbágyportája. A leggazdagabbak közé sorolható Kornisoknak 17 településen 74, a Gerébeknek 11 faluban összesen 57, Bogáti Boldizsárnak 8 faluban 41, a Petkieknek 5 faluban 32,5, a vargyasi Danieleknek 5 településen 11, Nyújtódi Györgynek Balassi Ferencsel és a marosszéki Lázár Imrével 2 faluban 15,5, az Ugronoknak 2 faluban 4,5 jobbágyportájuk volt. Ezzel szemben a fejedelmi jobbágyporták száma elérte csaknem a kétezret, tehát a magánföldesúri porták csaknem hatszorosát tették ki. Szerintem ez az arány az 1562. évi felkelés utáni állapotokra jellemző, az arányok ugyanis 1566 júliusát követően, vagyis attól az időtől számítva, amikor II. János király megkezdte a fejedelmi jobbágyok tömeges eladományozását, a magánföldesúri kézre került jobbágyok száma bár egyre nőtt, de még távolról sem közelítette meg a fejedelmi jobbágyok számát. Az összeírás adatai szerint a magánföldesúri és a fejedelmi jobbágyok aránya az egyes települések szintjén a következő képet mutatja:

A települések neve	Fejedelmi jobbágyporták	Földesúri jobbágyporták
Abásfalva	4	–
Ábránfalva	9	4,5
Agyagfalva	21,5	–
Almás, Homoród-	40	1
Alsóboldogasszonyfalva	1,5	6,5
Andrásfalva, Magyar-	–	1
Árvátfalva	9	–
Atyha	9,5	–
Bágy	13	1
Bardócfalva	–	6
Bencéd	1	8,5
Béta	8	7,5
Betfalva	–	11
Bethlenfalva	–	20
Bibarcfalva	–	9,5
Bikafalva	19	1
Bogárfalva	7	–
Bordos	9,5	–
Bögöz	24	4
Bözöd	19	1
Bözödújfalva	15	1
Cibrefalva	–	–
Cseb/Csöb	1	4
Csehétfalva	12	–
Csekefalva	14	3,5
Dálya, Székely-	20	–

A települések neve	Fejedelmi jobbágyporták	Földesúri jobbágyporták
Décsfalva	–	4
Demeterfalva	–	–
Derzs	30	1
Dobófalva	17	8
Ege	7	–
Énlaka	21,5	–
Etéd	34	2
Fancsal	7	–
Fancsika és Mogyorós	5	–
Farcád	16	2
Farkaslaka	22	6
Felsőboldogasszonyfalva	6	0,5
Fenyéd	4,5	17,5
Fiatfalva	–	16
Firtosváralja	–	–
Füle	10,5	1
Gagy	3	1
Gyepes	14	3
Hermány	3,5	15
Hidegkút, Magyar-	–	6
Hodgya	15	3
Homoródkeményfalva	–	10
Homoródszentmárton	7,5	–
Homoródújfalú	7	4
Jánosfalva, Homoród-	6,5	–
Jásfalva	–	3,5
Kadács	9,5	–
Kadicsfalva	–	11
Kányád	21	–
Kápolnásoláhfalu	18	–
Karácsonyfalva,	24	5
Homoród-		
Kecset	20	19
Kede, Kis- és Nagy-	6,5	–
Keményfalva, Homoród-	–	10
Keményfalva, Küküllő-	–	10
Kénos	15	–
Keresztúrfalva	24	–
Keresztúr, Székely-	10	–
Kisbacon	2,5	7,5
Kisfalud	1	–
Kisgalambfalva	21	2,5
Kissolymos	22,5	–
Kobátfalva	1	13,5
Korond	12,5	–
Kőrispatak	20	2
Küsmöd	18,5	0,5
Lengyelfalva	13	2,5

A települések neve	Fejedelmi jobbágyporták	Földesúri jobbágyporták
Lókod	3	0,5
Lövete	38,75	0,5
Malomfalva	13	–
Máréfalva	17	–
Martonos	15	–
Mátisfalva	–	7
Medesér	8	0,5
Miklósfalva	3,5	5
Mogyorós és Fancsika	8	csak Mogyorós 2
Muzsna	–	17,5
Nagybacon	10	6
Nagygalambfalva	26	6,5
Nagysolymos	21	–
Ócfalva	5	2
Oklánd	17	3
Olasztelek	15,5	–
Oroszhegy	48	–
Pálfalva	4	–
Parajd	5	–
Patakfalva	8	0,5
Rava	15,5	15
Recsenyéd	–	8,5
Remete, Homoród-	–	–
Rugonfalva	15,75	–
Sándorfalva	7	–
Siklód	27	–
Siménfalva	20	1
Sófalva	10	–
Sükő	7	7
Száldobos	4,75	3
Székelyszállás	3	–
Szentábrahám	8,5	0,5
Szentdemeter	12	14,5
Szente gyház as olá h falu	18	1
Szenterzsébet	–	20
Szentimre, Székely-	5	–
Szentkirály, Székely-	11	–
Szentlászló, Homoród-	5,5	4,5
Szentlélek	12	–
Szentmárton, Homoród-	7,5	–
Szentmihály, Székely-	2	8,5
Szentmiklós, Székely-	5	0,5
Szentpál, Homoród-	–	10
Szentpéter, Homoród-	–	6
Szenttamás	9	–
Szolkma	5,5	–
Szombatfalva	6,5	11
Tarcsafalva	3	5,5

A települések neve	Fejedelmi jobbágyporták	Földesúri jobbágyporták
Telekfalva	22	–
Tibód	5	–
Timafalva	3,5	3,5
Tordátfalva	10,5	2,5
Udvarhely, Székely-	60	–
Újszékely	12	3,5
Ülke	22	–
Vágás	26	–
Váralja	21,5	1
Vargyas	26	2,5
Városfalva	–	8,5
Vécke	15	2,5
Zetelaka	–	–
Zsákod, Magyar-	10	1

Az összeírásban az udvarhelyszéki magánföldesúri jobbágyporták nemes és lófő családfők szerinti szóródása a következő volt:

Kornis Farkas és Mihály	74
Daniel Ferenc és Péter	11
Fosztó Menyhárt	1
Kovács András	0,5
Kaczai Mihály	8,5
János Péter	21
Nagy Ferencné	9,5
Fosztó Imre	1
Jakab Gergely	0,25
Karácsonyfalvi György deák	4
Mátyás Péter	3
Pálfalvi Ferenc	3
Petki Bálint a Benedekffiekkel	9
Ugron Tamás	2
Ugron Lőrinc	1,5
Ugron István	1
Petki Mihály	23,5
Farkas Pálné	7
Márton János	1,5
Miklósfalviaké	4
Kecseti Menyhárt	3,5
Bogáti Boldizsár	41
Csomortáné	0,5
Pethenée	1
Bögözi János	1,5
Jástfalvi Pál	1
Pál Geréb	6,5
Jánosi Gergely	2
Jánosi Mihály	1
Ferenc Pálné	0,5
Szucsákié	0,5

Molnos Péter	1
Györffi Márkus	1
Bernáld Márton	2
Kecseti Gáspár	9
Miklós Gerébné	11,5
Gálfi János	3
Demjén Péter	2,5
Simó Hadnagy	0,5
Tarcsafalvi Márton deák	2,5
Pálfi Péter	1,5
Boér Márton	0,5
Karácson Mihály	0,5
Antalffi Mátyás	2
Tatár Miklós	0,75
Miklós Miklós	0,75
Ferenczi János	0,5
Benke Péter	0,5
Andrási Demeter	0,75
Geréb Boldizsár	22
Moré Gábor Csákány Balázssal	28
Dancsé	1
Sepsi István	0,5
Nyújtódi György Balassi Ferencsel és Lázár Imrével	15,5
Fekete János	1
Jankóé	2
Albertffi Péter	1
Semjén Domokos	2
Kadácsi Gergely	2,5
Antalffi Mátyás és Mihály	3,5
Benedekfi Istvánné	3
Gálffi Mihályéké	3,5
Tibódi György	1
Szombatfalvi Benedek	3
Geréb János	18,5
Benedekfi Péter és Farkas	5,5
Szőcs Tamás	5
Kelemen Ferencné	2,5
Gálffi Mihály	2
Fancsali Ferenc	1
Jancsó Péter	1
Tamás deák	1
Hodgyai János és Lukács	2
László János	0,5
Sükei Józsa és Fekete János	1
Fekete Ferenc és Vikárus	1
Márton János	1,25
Bencze Mátyás	1
Lázár Imre Nyújtódi Györggyel és Balassi Ferencsel	15,5
Balassi Ferenc a fentiekkel	15,5

Az összeírásban kiemelt családfők így következnek: Kornis Farkas és Mihály, Daniel Ferenc és Péter, Nagy Ferencné, Karácsonfalvi György deák, Petki Mihály, Farkas Pálné, Bogáti Boldizsár, Kecseti Gáspár, Geréb Boldizsár, Moré Gábor, Csákány Balázs, Antalffi Mátyás, Benedekffi István, Geréb János, Benedekffi Péter, Bencze Mátyás, annak ellenére, hogy a felsorolásban többször is találkozunk a Geréb János, Kaczai Mihály, Petki Bálint, Ugron István, Lőrinc és Tamás, Kecseti Menyhárt, Miklósfalvi István, Bögözi János, Jánosi Mihály, Miklós Gerébné, Tarcsafalvi Márton deák, Karácsoni Mihály, Nyújtódi György, Antalffi Mihály, Gálffi Mihály, Kadácsi Gergely, Szombatfalvi Benedek, Benedekffi Farkas, Hodgyai János és Lukács nevével.

Messze vezetne és közleményünk tárgyát túllépné az összevetés az udvarhelyszéki nemes családfókkal, akik a *Székely Oklevéltár* új sorozata első három kötetében fordulnak elő. Az összevetés bizonyára tanulságos lenne. Azt viszont megemlíthetjük, hogy az általunk ismertetett kiadatlan összeírás megerősíti, sőt még hangsúlyozottabban kiemeli az említett három kötetben adatolt fejedelmi jobbágysorba döntő főlényét az egész udvarhelyszéki társadalom szerkezetében a XVI. század második felében.

Nem merjük általánosítani az egész Székelyföldre az udvarhelyszéki állapotokat, annál is inkább, mert az 1562. évi felkelés központja Udvarhelyszék volt Keresztúr fiúszékkel, Maros- és Nyárádszékkel együtt. Itt volt tehát arányaiban a legnagyobb a fejedelmi jobbágysorba jutott lázadó közsékek aránya. Bizonyára Háromszéken és főleg Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben, de még inkább Aranyosszéken, amelyeknek közsékely lakossága kisebb mértékben vett részt a felkelésben, vagy egyenesen távol maradt a II. János király elleni lázadástól, némileg másként alakult a társadalomszerkezet átrendeződése, kisebb lehetett és volt is a fejedelmi jobbágysorba vetett közsékek száma.

Ki kell egészíteni mindezt azzal, hogy a már említett 1567. április 1-én keltezett kiadatlan összeírás harmadik részében a felsorolt 130 udvarhelyszéki településen 416 ősjobbágyot említenek, a jegyzék szerint olyanokat, akik a felkelés előtt is jobbágysorba voltak. Hangsúlyozzuk, ez esetben nem jobbágyportáról, hanem jobbágy családfőről van szó, ugyanis egy-egy jobbágyporta a jobbágycsaládok gazdasági erejétől függően egy vagy több családból állott.

2. 1566. április 17. és augusztus 24. A háromszéki egyes lófők és gyalogok hadi felszerelését rögzítő jegyzék⁴¹⁷.

---

⁴¹⁷ Eredeti kiadatlan kézirat és annak hitelesített, 1785-ben készült másolata: MOL GyKOL F 5. Cista Diversorum Comitatum. 1. Fasc. Nr. 6. A brassói papír vízjele a XVI. század hatvanas éveinek közepére utal. Az utolsó hátlapra más kéztől és később a káptalani levéltári jelzet mellé a következő cím került: *Lustratio militum tam equestrium, quam peditum in tribus sedibus siculicalibus, utpute Sepsi, Kézdi et Orbai existentium. Sine consignatio anni emanata.* A kéziratot bizonyosan 1566. április 17. és augusztus 24. között állították össze Székelyudvarhelyen. Az 1566. március 10. és 17. között Tordán tartott országgyűlés ugyanis elrendelte: „Az székely uraim dolgáról ő felsége parancso[la]tjából az végeztetett, hogy az fő nép házast[ól] mindenik, mint az nemes uraim fejenként ott legyenek az hadban ő felsége mellett. Az lófejek kedig húsvét után való csütörtökön fejenként tartozzanak Udvarhe[lyre] győlni hadakozó szerszámokkal mustrár[a], kik ott megértik az ő felsége parancso[la]tját fő emberek által és ahhoz tart[sák] magokat” (EOE II. 301). Ez utóbbi végzést hajtotta végre az összeírás készítője. 1566-ban az említett húsvét utáni csütörtök április 18-ra esett. Az akkor tartott székelyudvarhelyi hadi szemle napján vagy közvetlen utána állították össze a jegyzéket, de mindenképpen 1566. augusztus 24. előtt, mert a távol maradt kökői Fábrián Albertért kezeskedő, ugyancsak kökői Tamás Mihály vállalta, hogy Nagyboldogasszony-nap után való második szombaton (1566-ban ez augusztus 24-re esett) Udvarhelyen „meg mustrál kegyelmed előtt”. Ugyanezt fogadta meg a két árközi kezes is, nevezetesen Estván Gergely és Tegző Benedek,

Az újabban azonosított XVI. századi székely összeírások és összeírás-töredékek között van egy az eddig bemutatottnál korábbi jegyzék, amelyet minden bizonnyal 1566. április 17. és augusztus 24. között állítottak össze Székelyudvarhelyen. A töredékben ránk maradt lajstrom magában foglalja azon háromszéki lófők és gyalogok névsorát és hadi felszerelésük állapotát, akik II. János király székelyföldi hadi szemléje után álltak elő. E hadi szemlét az 1566. március 10. és 17. között Tordán tartott országgyűlés rendelte el. Kimondta ugyanis, hogy a „lófejek ... húsvét után való csütörtökön tartozzanak Udvarhe[lyre] gyűlni mustrára”. 1566-ban a húsvét utáni csütörtök április 18-ra esett, amikor II. János király – mint azt a jegyzék összeállítója is említi – a hadi szemlét megejtette. Nincs kizárva, hogy ezen alkalomból a mustrán megjelentekről jegyzéket készítettek, de ez nem maradt ránk. II. János király meghagyta viszont, hogy tisztségviselője (talán a székelyek kapitánya) vegye számba azokat, akik a szemlén nem jelentek meg, készítsen a távozása után előállott lovasokról és gyalogokról lajstromot, amelyben ezek hadi szerszámaikat is pontosan jegyezze fel. A részlegesen megőrzött jegyzékben sepsi-, kézdi- és orbaiszéki lovasok és gyalogok szerepelnek székenként külön-külön és azokon belül a települések rendjében. Így került példának okáért a jegyzékbe a sepsiszéki egerpataki Kövér András, aki „egy lóval, pajzzsal, lovagos kopjával, páncéllal, sisakkal” felszerelve jelent meg. Ugyanakkor a sepsiszentkirályi Farkas Balázs gyalog mustrált meg, „puskával, szablyával, veres dolmánnyal, mentével és minden puska szerszámmal”.

A II. János királynak megküldött jegyzék részleges, nem csupán azért, mert csak az említett három székre vonatkozik, hanem főleg azon oknál fogva, hogy kimondottan azok nevét rögzíti, akik az általa végzett szemle után álltak elő. II. János király meghagyta egyben tisztségviselőjének, hogy foglalja le a második mustrán meg nem jelenők jószágát a kincstár számára. A jegyzékbe kerültek tehát azon hadköteles székelyek is, akiknek jószágát lefoglalta a meg nem jelenés okán, vagy azért, mert megjelenéskor nem rendelkeztek az előírt hadi felszereléssel. Ez utóbbira jellemző a dálnoki Pál Tamás Mihály esete, aki még a király jelenlétében megmustrált, de nem lévén kellő felszerelése, „elfoglaltam jószágát” – írja a jegyzék összeállítója. Ennek utána „ismét úgy jöve és meg mustrála pajzzsal, kopjával, fegyverderékkel, sisakkal, egy lóval, és megesküvék, hogy övé minden szerszám”, nem „kölcson marha”.

Az összeírás fényt vet II. János király székely politikájának egyik lényeges összetevőjére, nevezetesen arra, hogy lemondjon a székelyek általános hadba hívásáról és helyébe a zsoldos hadak mintájára átszervezett, kellő fegyverzettel felszerelt kisebb létszámú sereget állítson a székelyek sorából is. Ennek értelmében rendelte el az 1566 márciusában tartott tordai országgyűlés, hogy a nemesek és székely főnépek minden 16 jobbágyporta után egy-egy lovast és gyalogot állítsanak a hadba. A hadba küldött darabontok olyanok legyenek, akik „az puskához jól tudjanak, és puskájuk is jók legyenek, és szablyák”, valamint megfelelő „posztó ruhájuk”⁴¹⁸.

Az előírt hadi felszerelés beszerzése nagy terhet rótt a hadköteles székelyekre. A páncél, pajzs és a ló a lovasok, a puska, szablya és „minden puskaszerszámok” a gyalogok esetében tetemes összegbe kerültek. Ehhez járult még a megfelelő hadi öltözet (mente, dolmány stb.). Ezeket nem minden hadköteles székely tudta beszerezni. Nem véletlen tehát a jegyzékünkben oly

---

hogy ugyanis árkosi Bartalis Miklósné „Nagyboldogasszony nap után való másod szombaton Udvarhelyre ki küldi az fiát mustrálni”. Az összeíráshoz csatolt külön lapra írt betoldásban a lajstrom összeállítója megjegyezte, hogy: „...Bartalis Miklósné fia meg mustrála az után, hogy kegyelmed el mene”.

⁴¹⁸ EOE II. 87, 301.

gyakran visszatérő megjegyzés, melynek értelmében a számba vett lovasok és gyalogok mindenike „megesküött, hite szerint mondotta, hogy ez mely szerszámmal megmustrált, minden szerszám övé, nem kölcsön marha”.

3. 1567. Telegdi Mihály székely kapitány által összeállított jegyzék az udvarhelyszéki lófőkről.

Az újabban előkerült XVI. századi székely összeírások közül külön figyelmet érdemel az 1567-ben Telegdi Mihály székely kapitány által összeállított jegyzék az udvarhelyszéki lófőkről.⁴¹⁹ Az ezt megelőző évekből több hasonló tárgyú lajstrom készült és maradt ránk, s ezek közül még Szabó Károly közölt kettőt a *Székely Oklevéltár* II. kötetében. Ám mind a kiadottak, mind a nemrég előkerültek egyaránt a II. János király hadában híven szolgáló udvarhelyszéki főemberek és lófők névjegyzékét foglalják magukban. Viszont a székelyudvarhelyi vár- és egyben székely főkapitány Telegdi Mihály, akit éppen 1567 derekán nevezett ki II. János király, minden bizonnyal arra törekedett, hogy a lehető legmegbízhatóbb képet nyerje az akkori idők legfontosabb hadköteles székely rétegéről, a lófőkről. A lajstromba Telegdi Mihály 93 udvarhelyszéki településről kerekén 300 családfőt jegyzett fel. A kapitány minden törekvése ellenére ez az összeírás sem teljes, hiányzik belőle 37 település és az összeírt lófők száma csak fele annak, amit az 1602-es Basta-féle jegyzékben látunk és három és félszer kevesebb, mint a Bethlen-féle, 1614-ben számba vett udvarhelyszéki lófőké.

Hosszúra sikeredne, ha ezt az összeírást összevetnők a Szabó Károlytól közölt jegyzékkel és azzal az ugyancsak nemrég azonosított kiadatlan lajstrommal, amelyben a II. János király hadában híven szolgáló udvarhelyszéki lófőket írták össze. Itt csupán azt jegyezzük meg, hogy a Szabó Károly közölte jegyzékben összesen 416 lófő neve szerepel, de közülük 162 neve után olyan megjegyzések állnak (absens, elszökött, gyalog szolgál, agg, szolgálat alól felmentett stb.), amelyek a hadból való távolmaradásra utalnak. A kiadatlan másik jegyzékben valamivel kevesebb, összesen 361 lófő neve áll. A hadból távol maradt lófők számát illetően az eltérés már sokkal nagyobb. Míg a Szabó Károly kiadta jegyzékben – mint láttuk – 162-re rúgott ezek száma, a kiadatlan jegyzékben ez csak 65, s ebből is a szegények (pauperi) és a gyalogosan szolgálók alkotják a döntő többséget. A II. János hadában „híven szolgálók” (kiadott és kiadatlan) két összeírásában 104, illetve 108 udvarhelyszéki település szerepel.

Következik mindebből, hogy Udvarhelyszéken az 1562. évi felkelés utáni években a kapitány számbavétele szerint mintegy 300 lófő család lehetett/volt. A szám és az arány – mint láttuk – meglepően alacsony, ha a két mutatót egybevetjük a 35 évvel későbbi Basta-féle és a 47 évvel későbbi Bethlen-féle összeírással. Az elsőben 566, a másodikban már 1043 az udvarhelyszéki lófők száma. Arányaikban ezek csaknem 20, illetve 21 százalékot tesznek ki. Nyilvánvaló a lófők abszolút számának és arányának a növekedése az 1562. évi felkeléstől a Bethlen Gábor uralkodása kezdetéig eltelt időben. Az udvarhelyszéki társadalomfejlődés (és talán nem tévedünk, ha ezt az egész székely társadalmi szerkezetre nézve, az árnyalatokat is figyelembe véve, általánosítjuk) egyik fontos jellemzője a nevezett fél évszázadban a lófők abszolút számának és arányának a jelentős növekedésében észlelhető. Ez volt a társadalmi felemelkedés egyik lényeges szelepe, a fejedelmi székely politika egyenes következménye. Érvényesült benne a főnépek és lófők erőteljesen kibontakozó konok küzdelme a XVI. század

---

⁴¹⁹ *A Regestrum primipilorum ex sede Wduarhely per egregium d. Michaelem de Telegd perlustratam. Anno 1567* címet viselő összeírás eredeti kiadatlan kézírata: MOL GyKOL F 4. Cista Ugotsaiensis. Fasc. 1. Nr. 22. 1–16. A neveket a hosszában behajtott, nyolc ívrét méretű brassói papírra egyhasábosan írták a falvak sorrendjében. Az utolsó hátlapon más kéztől: *1567. Regestum primipilorum sedis Udvarhely per Michaelem de Telegd regestраторum, perlustratorum.*

hatvanas éveinek derekától. Ismeretes ugyanis, hogy 1566-tól kezdődően ezek beadványaikkal, panaszleveleikkel állandóan ostromolták a fejedelmet és az országgyűlést. Ezekben hangsúlyozták, hogy a felkelés a székely község, vagyis a közszékelyek dolga volt, míg ők megőrizték hűségüket II. János királyhoz és hadjárataiban is „hűségesen szolgáltak”. Kérdemelték tehát azt, hogy a központi hatalom kedvező, kiváltságos politikát kövessen irányukban és különítse el őket a fejedelmi jobbágysorba jutottaktól⁴²⁰. Közben a központi hatalomnak is szüksége volt a főnépek és lófők hadi szolgálatára. A két irányból érkező érdekek találkozása eredményezte a II. János király hadjárataiban „híven szolgáló” lófők összeírását.

A két réteg kiváltságos helyzetét erősítette mind II. János, mind Báthory István jó néhány intézkedése. A székely lóföket II. János király az egyházhelyi nemesekkel azonos státusba emelte, de jobbágyadományozásai mellett kezdett darabonti és lófősítő leveleket is adományozni. Joggal jegyezte meg Jakó Zsigmond professzor, hogy ezzel előtérbe került a társadalmi emelkedés egyéni útja a székely társadalomban is, minek következtében elszaporodtak „az erdélyi fejedelmi írásbeliségben” a „darabonti, lófősítő vagy primori levelek”⁴²¹. Báthory István, Báthory Zsigmond, Bocskai István, Rákóczi Zsigmond és főleg Báthory Gábor egyre több ilyen adománylevelet bocsátott ki⁴²², sőt utóbbi lófősítő kiváltságban részesített hadjárataiban kitűnt egész székely katonai egységeket, századokat. Megjelennek az egyben egyéni és kollektív darabonti és lófősítő levelek, amelyekben a kiváltságolt közösség egyes tagjait név szerint is felsorolják. Szerintem ezzel magyarázható, hogy 1566 és 1614 között majdnem négyszeresére nőtt a lófők száma. A XVI. századi összeírásokban nem több, mint 15–16 családnév szerepel az udvarhelyszéki főemberek (nemesek) sorában, míg számuk a Basta-féle jegyzékben már 27, és a Bethlen-féle összeírásban eléri az 50-et.

A nemrég feltárt XVI. századi udvarhelyszéki összeírások még inkább előtérbe helyezik a székely társadalomfejlődés árnyaltabb elemzését. Megállapíthatjuk mégis azt az általános vonást, hogy a hatvanas évek második felétől kezdődő nagyarányú eladományozás után is, és annak ellenére, a szabad székelyekből lett fejedelmi jobbágyok alkották az udvarhelyszéki társadalomszerkezet döntő, abszolút többségben lévő elemét. Velük szemben a magánföldesúri kézben lévő jobbágyok messze elmaradnak, de megnő a lófők száma és aránya és elenyésző marad a főnépeké.

4. 1567 körül. Két részleges összeírás az udvarhelyszéki főnépekről és lófőkről.

Van még két más kiadatlan összeírástörredék ugyancsak az 1567 körüli évekből⁴²³. Mind a kettő más-más kéz írása és Udvarhelyszékre vonatkozik. Az egyik magában foglalja a fő-

⁴²⁰ A II. János királyhoz és Báthory Istvánhoz, valamint az országgyűléshez benyújtott székely panaszleveleket I. SzOkl II. 182–193, 237–239, 277–286. és 321–329. (ez utóbbihoz csatolva „székelységbeli nyomorodott kösségnek” panaszja is).

⁴²¹ Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században*. In: *Székely felkelés 1595–1596*. Buk 1979. 29.

⁴²² Az udvarhelyszéki darabont, lófősítő és primori adománylevelekre I. Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*. Reprint kiadás. Csíkszereda 1994. 288–293, 301–303, 317–321. és 323–326. A királyi könyvek átnézése kapcsán Trócsányi Zsolt hívta fel a figyelmet arra, hogy – példának okáért – Rákóczi Zsigmond fejedelem „1607 március közepe és szeptember vége közt nem kevesebb mint 215 székely személynek adományozott lófőséget”. Jelzi ez is, hogy a felemelkedés egyéni útja milyen méreteket öltött. Trócsányi Zsolt: *Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése)*. = A Debreceni Déri Múzeum 1978. évi Évkönyve. Debrecen 1979. 94.

⁴²³ A két jegyzék eredeti kiadatlan kézírata: MOL GyKOL F 4 Cista Comitatum Ugocsa. Fasc. 1. Nr. 30. A két hosszában behajtott ívrét méretű brassói papírra a neveket egyhasábosan írták. Szerintem

népeket, a másik a lóföket. A főnépek jegyzéke ez esetben azért érdemel külön figyelmet, mert a nevek utáni *megjegyzések* utalnak jobbágyaikra is. Ez teljesnek mondható, amennyiben ugyanazon családnevek fordulnak elő benne, amelyekkel a sokat említett jegyzékekben is találkozunk. A lófők jegyzéke csak 49 udvarhelyszéki település lófőségét vette számba, összesen 80 családnévvel. A két lajstromot felölelő összeírásnak a címe is csaknem ugyanaz, mint a Szabó Károly által kiadott vagy a vele párhuzamos és egyidejű kiadatlan lajstromoké: *Wdwarhelzekrol az mw kegielmes wrwnk feiedelmwnk hywey kyk mind ez mostani zwksegeben Jamborul zolgalttanak es az eleottis az hwsegehez tartottak magokott.*

5–6. 1575 karácsonya. A Kolozsvárra és Váradra hadi szolgálatra kirendelt udvarhelyszéki főnépek és lófők két jegyzéke.

Szót kell ejteni még két 1575 végén készült kiadatlan jegyzékről. Az első magában foglalja az Udvarhelyszékről Kolozsvárra rendelt nemes és lófő Balassi Ferenc hadnagysága alatt álló lovassági század lajstromát⁴²⁴, a második pedig a Váradra küldött udvarhelyszéki lovasok névsorát⁴²⁵. A két lajstromba összesen 182 nevet jegyeztek fel.

Az első jegyzék címében említik, hogy a Kolozsvárra rendelt lovasok „az ország végzése szerint mentenek praesidiumul 1575 esztendőben Krisztus születése napja táján”. Valójában az 1575. december 6. és 10. közötti beszercei országgyűlés elrendelte, „hogy az határ őrzésére gondviselés legyen[...] Kolosvár legyen az praesidiumnak helye, miért hogy egyéb helyeknél alkalmasbnak tetszik, piacza, élése és erőssége vagyon, mely helyre az nemesség ad száz lovagot [és] száz gyalogot, székel uraink atyánkfiak két száz lovagot, szász uraink pedig három száz gyalogot”. A nemesek Szent Tamás napjára (december 21-re), a székelyek és szászok pedig „az után karácsonra e szám szerént Kolosváratt lovagjaival, gyalogjaival készen” álljanak egy-egy hadnagy vezetés alatt. Az országgyűlés egyben elrendelte a hadi szemlét: „szükségesnek ítéljük az késedelem nélkül való monstrát [mustrát]”. A székely és szász hadak feletti szemlét „Fogarásban vagy Medgyesen” kell megtartani, kivéve az aranyosszéki székelyeket, akik Tordán fognak előállani. A rendek arra kérték Báthory Istvánt, hogy maga tartson hadi szemlét, és az egész erdélyi had élére fő hadnagyot állítson⁴²⁶.

Igaz ugyan, hogy az Udvarhelyszékről Kolozsvárra és Váradra kirendelt lovasok száma (a jegyzék szerint 182) megközelítette az egész Székelyföldre kirótt 200 lovas kiállítását, mégis

---

a lófők jegyzékét ugyanazon íródeák vetette papírra, mint a Telegdi Mihály székely kapitány által összeállított 1567. évi lajstromot. A vízjel is azonos.

⁴²⁴ Az első jegyzék a *Regestum Equitum. A kik Coloswarra az orzagh weghezese szerenth Vdwarhelyszekrewl menthenek praesidiumul 1575 eszth[endew]ben Chry[stu]s zewletese napia taian. Hadnagy Balassy Ferencz* címet viseli.

⁴²⁵ A másodiknak címe: *Nomina et numerus equitum 75 ad Varad dimissum*. A két kézirat őrzési helye: MOL GyKOL F 4. Cista Comitatum Ugocsa. Fasc. 1. Nr. 31. A neveket egyhasábosan írták a hosszában behajtott ívrét méretű papírra, külön az elején a nemesekét és megint külön a falvak sorrendjében a lóföket. Az elsőben három nemes (Balassi Ferenc ötödmagával, Bögözi János harmadmagával és Márton János megint harmadmagával, összesen 9 településről) és 80 lófő (53 udvarhelyszéki faluból) neve szerepel, a Váradra rendelt jegyzékében pedig 5 nemes összesen 14 lovassal és 86 lófő 62 udvarhelyszéki faluból.

⁴²⁶ EOE II. 569–571. A beszercei országgyűlés határozatát „a kolozsvári articulusok”-ra alapozta, amelyeket az 1575. július 25. és augusztus 6. között tartott országgyűlésen hoztak. Ez főleg a Bekes Gáspár pártján állók s közöttük a székelyek egy részének megbüntetésével foglalkozott, de egyben rendezni akarta az ország védelmét általában is. Elrendelte a jobbágyportánkénti katonák állítását és az egész erdélyi had újjászervezését, a végvárak (főleg Várad) építését és megerősítését. Uo. 558–560. és 563–564.

valószínűtlennek tartjuk, hogy az egész terhet kizárólag Udvarhelyszékre hárították volna, szerintem csupán arról lehet szó, hogy a véletlen folytán csak az udvarhelyszéki lovasok két jegyzéke maradt ránk. Minden bizonnyal a többi székely szék kirendelt lovasságáról is készültek lajstromok, de ezek vagy elkallódtak, vagy még lappanganak valahol. Különben is ki kell emelni, hogy a XVI. századi székely összeírások sorában az Udvarhelyszékre vonatkozóak vannak többségben, ami megintcsak a lajstromok és jegyzékek többnyire véletlenszerű megőrzésével, előkerülésével magyarázható és nem a többi székről készültek hiányával. Talán a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltárának rejtélye adhatna választ a kérdésre, ugyanis a XVI. századi székely összeírások két kivétellel mind ebben a levéltári állagban őrződtek meg, és ennek is főleg az Ugocsa vármegyére vonatkozó iratcsomóiban.

Az újabban azonosított kiadatlan XVI. századi székely összeírások lényegesen gazdagítják az udvarhelyszéki társadalomfejlődés sajátosságait, jellemzőit. Lehetővé teszik egy árnyaltabb kép kialakítását, különösen akkor, ha az elemzésbe bevonjuk a *Székely Oklevéltár* új sorozatában megjelent törvénykezési protokollumok gazdag anyagát. A kiadatlan összeírások némileg gazdagítják a többi székely székre vonatkozó adatokat is. Nem tévedünk tehát, ha azt állítjuk, hogy az egész székelyföldi XVI. századi társadalomfejlődés kutatása is nyert velük. Öregbítse ez is mindazt, amit Imreh István oly szakszerűen végzett székely történelmünk feltárásában.

Egyed Ákos

A székely határőrség az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban. A határőrezredek útja Puchner generálistól Bem tábornokig

A székely határőrség megalakításának körülményei történetírásunk egyik legjobban feltárt kérdései közé tartoznak.

Idők folyamán ehhez több jeles történetkutató járult hozzá. Ha csak a legismertebbeket említjük meg, ezek közé kell sorolnunk Teleki Domokost, Orbán Balázst, Jakab Eleket, Szádeczky Lajost. Kortársaink közül pedig Imreh Istvánt, aki több tanulmányt szentelt a székely történelem eme korszakhatárt is jelölő eseményének. Utóbb 1994-ben adta közre mintaszerű pontossággal a madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyvét *Látom az életem nem igen gyönyörű* címmel. Nyeresége történeti irodalmunknak a kötet kiváló bevezető tanulmánya is, amelyben a szerző megvilágítja az esemény történeti háttérét, s értelmezi az erdélyi határőrség keletkezésének egyik legfontosabb forrását, miközben a korábbi kutatás által több nyitva hagyott kérdést tisztáz.

Amilyen nyugodt lelkiismerettel elmondható, hogy a székely határőrség megszervezését – hála történetkutatásunknak – eléggé pontosan ismerjük, éppúgy kijelenthetjük azt is, hogy a székely határőrség történetének utolsó időszaka még jószerint feltáratlan, tehát ismeretlen. Pontosabban csak utalásszerűen szól róla a história. Ilyen alig érintett időszaka a határőrség történetének a forradalom és szabadságharc évei. Pedig az 1848–1849-i erdélyi események története a székely és a román határőrezredek magatartásának és állásfoglalásának, az ezeket meghatározó tényezők tisztázása nélkül csak hiányos lehet.

Rövid írásunk természetesen nem vállalkozhat a teljesebb kérdéskör kutatására. Elsősorban azt kívánja tisztázni, hogy milyen viszony alakult ki a határőrrendszer és a forradalom között, hogyan vált a határőrség kérdése az erdélyi s az egész magyar forradalom egyik nem elhanyagolható ügyévé, s végül, hogy a szabadságharc alatt milyen úton-módon, milyen nehézségek között és ellenére alakultak át a székely határőrezredek honvédszászlóaljakká. Ami természetesen a határőrkatonai rendszer megszűnését eredményezte. Röviden érintenünk kell az előzményeket is.

A székely határőrség ügye már a márciusi forradalomban felvetődött. Alighogy megérkeztek a bécsi s pesti forradalom hírei, az erdélyi magyar nemzeti mozgalom vezetői a pesti 12 pont alapján március 20-án Kolozsvárt elfogadták az erdélyi magyarság kívánságait összegező programot. Ebben az unió, a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség és a jobbágy-felszabadítás mellett találjuk *a székelység sérelmeinek orvoslását kérő pontot is.*⁴²⁷ Ez mindenekelőtt a határőri rend sérelmeire vonatkozott. A kolozsvári programot a pesti forradalom híreivel, a 12 ponttal s a pozsonyi országgyűlési határozatokkal egy időben terjesztették el a Székelyföldön, s azokat a törvényhatóságok és a közvélemény egyszerre fogadta el. De mellettük helyi viszonyok szerint már konkrétabb követeléseket is megfogalmaztak. A Háromszéken 1848. április 12-én tartott közgyűlés nem általánosan szólt a székely sérelmekről, hanem *a határőri rendszer megszüntetését követelte és helyette a nemzetőrség megszervezését javasolta,*⁴²⁸ a forradalom által életre hívott új katonai szervezet keretében.

⁴²⁷ Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. I. Csíkszereda 1998. 58.

⁴²⁸ MOL EGLt F 142. Gyrás gyűlések. Nemes Háromszék s törvényesen egyesített Miklósvár székely székeknek 1848-ban április 11-én és 12-én tartott közgyűlési jegyzőkönyve. 319.

Ezt a közös teherviselés alapján képzelték el, vagyis hogy a katonáskodás terheit minden társadalmi rend és réteg fiainak egyformán kelljen hordozniuk. Ezt az elképzelést kitartóan és végig következetesen hangsúlyozták a székely katonarend képviselői, főként a háromszéki Berde Mózes és a csíkszéki Mikó Mihály.

A határőrség megszüntetését a csíkiak többsége is követelte, de a gyergyóiak egyelőre nem támogatták. Ez egyrészt az idegen tisztek befolyásának tulajdonítható, másrészt bizonyos anyagi érdekek is fűződtek a határőrséghez.⁴²⁹ A határőri rendszernek nemzetőrséggé való átalakítását már a kérdés felvetésétől ellenezte az erdélyi katonai főparancsnok, Puchner altábornagy, aki nem késett megtiltani, hogy határőri katonák átlépjének a nemzetőrség kötelékébe.⁴³⁰ Mi több: a császári katonai főparancsnokság a határőrkatonaságot a forradalmi mozgalmak elfojtására szerette volna felhasználni.

A csíki gyalog határőrezred parancsnoksága például a forradalom hatására keletkezett ifjúsági diákmozgalom ellen határőr alakulatot mozgósított.⁴³¹ A határőrezredek azonban már nem lehetett olyan elszigeteltségben tartani, hogy meg ne érintse őket is a forradalom szele. Ennek jeleként foghatjuk fel azt, hogy 1848 áprilisának végén a Háromszékről kivezényelt négy határőrszázad Gál Dániel és radikális forradalmár társai hatására Uzonban megtagadta az engedelmességet, s nem volt hajlandó elhagyni a szék területét.⁴³² Az esemény nagy visszhangot váltott ki a magyar társadalomban, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a székely katonaság ügyének a megoldására módot kell találni.

Erre a május 29-én összeült erdélyi országgyűlés tett kísérletet, de nem sikerült olyan döntést hoznia, amely a székelységet képes lett volna megnyugtató. A nemzeti fegyveres erőről hozott III. törvénycikk elvileg eltöröltnek nyilvánította a határőrkatonai rendszert s a határőröket – ugyancsak elvileg – nemzetőröknek nyilvánította, amennyiben kimondta, hogy „A jelenleg fegyvert viselő székelyek jelen törvénycikk erejénél fogva nemzetőröknek tekintetnek” – következésképpen „a közöttük eddig fennállott törvénytelen katonáskodási viszonyok merőben eltöröltetnek, és polgári, úgy családi, mint vagyoni viszonyaikat illető jogaikban vissza és a polgári törvényhatóság alá rendeltetnek s ettől függhendenek”.⁴³³

A III. törvénycikk fent idézett 3. és 4. paragrafusa tehát kimondta a székelység eddigi katonáskodási rendszerének megszüntetését, de – amint már említettük – csak elvileg. Ugyanis az említett törvény 5. és 6. paragrafusa szerint „A jelen súlyos körülmények között” a „fegyvert viselő székelység mint nemzetőr köteles katonai rendes fegyelem alatt katonáskodni”. Vagyis minden maradt a régiben; a határőrkatonákat nemzetőröknek nevezik ugyan, de azok továbbra is az eddigi alakulataikban, a General Commando parancsnoksága alatt szolgáltak. Erről a semmit meg nem oldó törvénycikkről írta Wesselényi Miklós Deák Ferencnek 1848. június 4-én kelt levelében, hogy a székelyekről „szóló törvénycikk nem olyan, amilyennek lennie kellett volna, hanem amilyen lehetett”.⁴³⁴

---

⁴²⁹ Garda Dezső: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós 1994. 94–99. – Uő: *A forradalom katonái Csíkban és Gyergyóban 1848–1849*. Csíkszereda 1998. 11–13.

⁴³⁰ Az Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága Csíkszék levéltára. A főkirálybíró iratai. 335/1848/E.

⁴³¹ Benkő Samu: *Csíki ifjúsági mozgalmak 1848 tavaszán*. In: *A helyzettudat változásai*. Buk 1977. 259–266.

⁴³² Egyed Ákos: *i. m.* 91.

⁴³³ MOL EGLt F 135. Diaetalia. 78. köt.

⁴³⁴ KmOL ENMLt Wesselényi család levéltára. Wesselényi Miklós levélmásolati könyve. 36. kötet.

Nyilvánvaló, hogy a törvényhozó erdélyi nemesség nem merte vállalni a fegyverben álló székely határőrezredek átszervezésének kockázatát, mert minden percben szüksége lehetett a székely katonai erőre a már nagy méreteket öltött parasztmozgalmak megfékezésében. Egyébként Puchner altábornagy szívesen vezényelt székely alakulatokat a román parasztok ellen, amint azt a június első napjaiban kitört mihálcfalvi (Alsó-Fehér vármegye) események is mutatták.⁴³⁵ Mivel az a módszer, hogy az egymás mellett lakó különböző nemzeteket egymás ellen fordítsák, a Habsburg-monarchia szokásos kormányzati politikájának része volt, Puchner intézkedése nem volt véletlen. S mivel a tábornok uralkodói határozat alapján az erdélyi országgyűlés elnöke is volt, ez a fórum aligha hozhatott olyan törvényt, amely a határőrrendszer felszámolásához vezetett volna.

Az erdélyi országgyűlés azonban nem tartotta véglegesnek saját döntését s annak meghozatalát „a közelebbi közös hongyülés” hatáskörébe utalta át.⁴³⁶ Ennek alapján az 1848. július 5-én összeült magyar népképviselői országgyűlés keretében tevékenykedő Unióbizottság elkészített egy törvénytervezetet, amely kimondta, hogy „A katonáskodó székelyek és oláhok között jelenleg fennálló katonáskodási rendszer és az ebből felmerült sérelmes viszonyok jelen törvény ereje által megszüntetnek”, s a székelyek ezután ugyanolyan feltételek mellett fognak katonáskodni, mint a haza többi polgárai.⁴³⁷ A javaslatból azonban ekkor nem lett törvény, mert nem kapta meg a kellő támogatást.

A magyar kormány sem állt ki határozottan a határőrezredek feloszlatása mellett, egyrészt mert számított a képzett székely fegyveres erő segítségére, másrészt nem szerette volna a bécsi hadügyminisztériummal való amúgy is feszült viszonyt tovább élezni. De ennek a kérdésnek a súlyát már tavasz óta érezte. Batthyány miniszterelnök májusban küldöttséget indított a Székelyföldre, hogy az ottani helyzetről első kézből szerezzen információt. A küldöttség – Gál Sándor, Klapka György és Hajnik Károly – magával vitte a miniszterelnöknek a székelységhez május 19-én intézett felhívását, amelyben segítségül hívta a székelyeket⁴³⁸ a Délvidéken már kiütött szerb mozgalmak ellen, mert „ügyük közös” a honmentésében.⁴³⁹ Klapka június 16-án számolt be a tapasztalatokról, s azon a véleményen volt, hogy egy-egy zászlóalj mindhárom székely határőrezredből kihívható Magyarországra.⁴⁴⁰ Gál Sándor szerint Háromszék határőrsége már késznek is nyilatkozott kiindulni azzal a feltétellel, hogy „nemes, katona és jobbágy együtt menjen”.⁴⁴¹ A kiindulásra 1848 júliusában és augusztusában valóban sor került, anélkül, hogy „nemes, katona és jobbágy” együtt ment volna. Erdély magyar politikusainak többsége továbbra is azon a véleményen volt, hogy „az organizált székelységet, amíg a veszedelem tart, nem kell összekeverni a többivel”.⁴⁴² Ez a

---

⁴³⁵ Egyed Ákos: *i. m.* 132–133.

⁴³⁶ L. az országgyűlés erre vonatkozó törvénycikkét: Magyar Törvénytár. *Erdélyi törvények. 1540–1848.* Kolozsvár 1900. 673.

⁴³⁷ Beér János – Csizmadia Andor: *Az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés.* Bp 1954. 590.

⁴³⁸ Urbán Aladár: *A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában.* = Hadtörténeti Közlemények 1980. 405–420.

⁴³⁹ MOL Az 1848–1849-i Minisztérium Levéltára. H. Szekció. Miniszterelnökség. Országos Honvédelmi Bizottmány. 216/1848/E. (A továbbiakban: MOL OHB.)

⁴⁴⁰ Uo. 320/1848/E.

⁴⁴¹ Uo. 454/1848/E.

⁴⁴² Uo.

vélemény megegyezett a Puchnerével, de természetesen más motivációk alapján kívánták a határőri alakulatok fenntartását.

A székely határőri rend azonban sehogy sem tudta megérteni, hogy miért nem lehet megszüntetni az idegen érdekekben létrehozott rendszert, amelyhez a „madéfalvi veszedelem” emléke tapadt. Csak a legnevesebb erdélyi magyar politikusok felhívásának s meggyőző tevékenységének sikerült arra bírni a határőr székelyeket, hogy ne tagadják meg a felsőbb parancs teljesítését. Ennek következtében 1848 nyarán néhány század kivonult Erdélybe a rend fenntartására s – amint említettük – két gyalogzászlóalj és egy huszáregység Magyarországra ment, a többi pedig készenléti állapotban Háromszéken, valamint Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken tartózkodott.

Ebben az állapotban találta a székely határőrséget az 1848 őszén kirobbant polgárháború, amelynek már a kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy a General Commando ellenforradalmi célok érdekében szeretné felhasználni az egész erdélyi határőrkatonaságot. A naszódai II. és az orlái I. román gyalogezredet sikerült a magyar forradalom ellen mozgósítani: mindkét ezred felmondta az engedelmisséget a magyar kormánynak, s rövidesen megkezdte a magyar nemzetőrök lefegyverzését. Megtagadta az engedelmisséget a Magyarországra kivitt két román zászlóalj is.

A székely határőrkatonaság drámai helyzetbe került: döntenie kellett arról, hogy a magyar forradalom és szabadságharc szolgálatába áll-e, vagy a bécsi kormány magyarelles céljait maradéktalanul teljesíteni kész General Commandónak engedelmeskedik. Az állásfoglalás kialakítására 1848 októberében az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen került sor.

A Berzenczey László kormánybiztos, maroszséki országgyűlési képviselő által összehívott székely nagygyűlésen a General Commando tiltó rendelkezése ellenére megjelent a három székely határőrezred Erdélyben tartózkodó állománya.⁴⁴³ Az Agyagfalván elfogadott határozat C pontja így hangzik: „...ezennel mondassék ki határozatilag, miként a székely nemzetre általánosan minden kivétel nélkül, ideértve a jelenleg katonáskodó székeket is, alkalmaztassék az 1848-i XXII-ik törvénycikk, ennek nyomán mind az öt székel [!] székekben a 19–25 évesekből rögtön alakíttassanak honvédek.

Mind a nemzetőrök, mind a honvédek saját tisztjeikkel lesznek ellátandók, mindenik magyar vezényleti szavakat, lobogót és ruhát használand, s függésök leend egyenesen a magyar minisztériumtól.

A minisztérium kéressék meg, hogy az ekép alakítandó székel [!] hadaknak egy magyar főparancsnokot haladéktalanul rendeljen, ki által a katonai ügyekben kormányoztassanak.”⁴⁴⁴

Az agyagfalvi nagygyűlés tehát elhatározta a székely határőrrendszer megszüntetését s a hadköteles férfiaknak honvédekké, illetve az idősebb korúak nemzetőrökké való átszervezését. Ezeknek természetesen magyar vezényleti nyelve lesz és saját tisztikara. Háromszéken ezt a határozatot így hirdették ki: „elhatároztatott az is, hogy az eddig fennállott katonáskodási rendszer s ebből felmerült sérelmes viszonyok eltöröltettek”.⁴⁴⁵

---

⁴⁴³ Miután gróf Mikó Imrének és Berzenczey Lászlónak sikerült megegyeznie a gyűlés programjában és lefolyásában, s mivel előrelátható volt, hogy a határőrséget semmiféle tiltással nem lehet távol tartani a gyűléstől, Puchner főparancsnok is kénytelen volt megjelenésükbe beleegyezni.

⁴⁴⁴ *Az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés jegyzőkönyve.* In: Kövály László: *Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez.* Kv 1861. 93.

⁴⁴⁵ Három- és egyesült Miklósvár-székek minden népeihez. In: Kövály: *i. m.* 111.

Végül az agyagfalvi határozatok szerint a nagyszebeni „főhadi kormány” a székely nemzetre nézve minden intézkedései” megszűnnek.⁴⁴⁶ Ez a határozat összhangban volt a magyar országgyűlés 1848. szeptember 19-én hozott döntésével, amely elrendelte a székely határőrrendszer megszüntetését. Ennek végrehajtása azonban a polgárháborús állapot miatt nem sikerült. Ezért kellett a Székely Nemzeti Gyűlésnek is kimondania az 1764-ben létesített katonai rendszer eltörlését.

Bár az ismertetett határozat semmi kibúvót nem hagyott a határőrség további fenntartására, paradox módon az elhatározást mégsem lehetett azonnal megvalósítani. A közismert körülmények következtében ugyanis a székely hadkötelesekből Agyagfalván egy nagy székely katonai tábor alakult, s ebben a székely határőrezredek jelen levő egységei régi formájukban vonultak korábbi tisztjeik vezetésével az erdélyi magyarságot támadó ellenség ellen.⁴⁴⁷

Kérdés, hogy mi történt a határőralakulatokkal a székely katonai tábor rövidesen bekövetkezett felbomlása után.

Röviden szólva: a csíki gyalogezredet Dorschner ezredes megpróbálta újjászervezni s a General Commando hatáskörét újra visszaállítani. Dorschner terve részben sikerült.⁴⁴⁸ Néhány századot újjászervezett s ezekre támaszkodva megakadályozta azt, hogy Csíkszék Háromszékkal összefogva védje meg a forradalom vívmányait s az agyagfalvi határozatokat, a szülőföldet. A történelem paradoxona, hogy Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben, ahol 1764-ben a *Siculicidium* történt, 1848-ban (csak 1848-ban!) a székelységnek a határőrrendszer elleni kiállása nem volt annyira határozott, mint Háromszéken. Háromszéken viszont az önvédelmi harcban a határőralakulatok lelkesen harcoltak a General Commando ellen. Az önvédelmi harc hadisikereinek kivívásában nagy szerepe volt annak, hogy a volt határőrtisztek, Dobay Károly, Sombori Sándor és sokan mások, köztük nyugalmazott tisztek, vállalták a General Commando elleni harc megszervezését. Ez biztosította a haderő szakszerű szervezését és felhasználását. Ismeretes, hogy korábban Gábor Áron is a II. határőrgyalogezredben szolgált, s annak keretében szerezte tüzérségi ismereteit is.⁴⁴⁹ A háromszéki haderő magyar nemzeti szellemére erős hatást gyakoroltak a radikális forradalmárok.

Új helyzetet teremtett a határőrezredek átszervezésében Bem tábornok erdélyi hadjárata.

Kezdődött azzal, hogy az erdélyi hadsereg megerősítése érdekében hazarendelték a Magyarországon tartózkodó két határőrzászlóaljat s a két huszárszázadot. A háromszéki 2. zászlóalj 1848 decemberében Pestről Nagyváradra érkezett,⁴⁵⁰ majd Csucsára s onnan Zsibóra, ahol Csetz János őrnagy hadosztályába osztották be. Parancsnoka Szilágyi őrnagy

---

⁴⁴⁶ Uo. 95. – L. még Egyed Ákos: *i. m.* 207.

⁴⁴⁷ Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Káson-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Reprint kiadás. Bp 1994. 277–278.

⁴⁴⁸ Egyed Ákos: *Csíkszék pacifikálása az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés után*. = Hadtörténeti Közlemények 111. évf. 1. sz. 1998. március. 114–124.

⁴⁴⁹ Vö. Imreh István: *Gábor Áron útban a forradalom felé*. In: 1848. *Arcok, eszmék, tettek*. Szerk. Demény Lajos. Buk 1974. 215–234. – L. még Böződi György: *Gábor Áron 1848–49-ben*. In: Uo. 234, 258.

⁴⁵⁰ Bárczy Zoltán és Somogyi Győző *A szabadságharc hadserege*. Bp é.n. [1986] című, egyébként kitűnő könyve szerint mindkét zászlóalj Aradra érkezett (37.) és onnan indult Erdélybe. Ez téves adat; Aradról csak az 1. csíki zászlóalj indult Erdélybe.

volt, létszáma pedig 800 fő.⁴⁵¹ Ugyancsak a Czetz dandárjába került a két székely lovasszázad Kiss Sándor őrnagy parancsnoksága alatt. Számuk 300 főt tett ki.⁴⁵² A két határőralakulat, pontosabban a gyalogzászlóalj s az egyik huszárszázad Kolozsvárról Bemmel tartott s részt vett a beszercei, gálfalvi csatákban s Szeben első ostromában. Bem tábornok Szeben első ostroma után, 1849. január 23-án hazaküldte rövid pihenőre a megfáradt zászlóaljat s a lovasszázadokat, főként azonban azért, hogy segítsék a Székelyföldön a haderő szervezését, siettesék a székelység nagyobb haderejének csatlakozását az erdélyi haderőhöz.

Bem tábornok személyesen győződhetett meg a székely határőrzászlóaljak kiváló harci erejéről s valószínűleg ezért ő sem szorgalmazta azt, hogy a határőralakulatokat összekeverjék az újoncokkal. Ellenkezőleg: először is a határőrezredek talpraállítását kérte Gál Sándortól. A csíki zászlóalj helytállása a piski csatában tovább erősíthette Bem bizalmát a határőralakulatokban.

A csíki zászlóalj a piski csata előtti napon érkezett Aradról Dévára. Itt jegyezzük meg, hogy a zászlóalj különösen kitűnt a délvidéki harcokban⁴⁵³, s alig pihent néhány órát, máris a február 9-i piski csatába kellett vonulnia, ahol Móricz József parancsnoksága alatt harcolt a nevezetes híderő folyó ádáz küzdelemben. Itt a csíki zászlóalj ismét bebizonyította bátorságát s kitűnő küzdőszellemről tett tanúbizonyságot.⁴⁵⁴ Ezután Bem a csíkiakat is hazabocsátotta, hogy segítsék Gál Sándor ezredet, akit a tábornok a Székelyföld főparancsnokává nevezett ki. S hogy helyzetét megkönnyítse, Dorschner ezredet, a csíki ezred főparancsnokát Marosvásárhelyt 1849. január 14-én keltezett rendeletében hazaárulónak nyilvánította, hivatalából elbocsátotta, s törvény elébe rendelte.⁴⁵⁵ Dorschner azonban Moldvába menekült, s helyét Beczman ezredes vette át.

Gál Sándor rövid idő alatt jelentős eredményt ért el a székelység mozgósításában. Miután január 16-án leváltotta Beczman ezredparancsnokot, a határőrezred otthon talált részéből újjászervezett 3 zászlóaljat, s kinevezte a zászlóaljak főparancsnokait is: az első századhoz Sándor László, a másodikhoz Endes József, a harmadikhoz Kabos Károly őrnagyot.⁴⁵⁶ A csíki hadat Gál ezredes Sepsiszentgyörgyre vezette. Itt Kiss Sándor szervezett két zászlóaljat a II. gyalogezredből. A korábbi főtiszteket: Sombori Sándor és Dobay Károly ezredeseket, a háromszéki önvédelmi harc parancsnokait az árapataki béke miatt egyelőre mellőzték. A csíki és háromszéki különítmény Sepsiszentgyörgyön egyesült s Gál Sándor főparancsnoksága alatt elindult Bemhez, de – meglepő módon – Brassó irányába. Azonban Szentpéter környékén váratlanul ismeretlen ellenséges csapatot pillantottak meg, amelyről kiderült, hogy orosz különítmény.

Gál Sándor megtámadta a cáriakat, s heves csata fejlődött ki, amelyben mindkét fél halottakat és sebesülteket veszített. *Ez volt a magyar szabadságharc első csatája a cári intervenció haderő ellen.* A csata döntetlenül végződött: az oroszok Engelhardt tábornok parancsnoksága alatt Brassó felé vonultak, Gál Sándor pedig visszatért Sepsiszentgyörgyre, hogy sorait rendezze s gondoskodjék Háromszék védelméről. Aztán újra elindult, ezúttal Székelyudvarhely irányába Bemhez, aki Medgyesre várta a székelyeket.

---

⁴⁵¹ Kovács Endre: *Bem József*. Bp 1954. 310.

⁴⁵² Uo.

⁴⁵³ Endes Miklós: *i. m.* 284–285.

⁴⁵⁴ Uo. 288.

⁴⁵⁵ Kőváry László: *i. m.* 145.

⁴⁵⁶ Imets F. Jákó: *Csíkszék 1848/49-iki hadi történetéből*. In: *Székely Egyleti Naptár 1879*.

Gál Sándor végül a volt csíki és háromszéki gyaloghatárőrezred öt zászlóaljával s a volt székely huszárezred három századával⁴⁵⁷ február 19-én megérkezett Medgyesre, ahol a dandárt átadta Bem tábornoknak. Innen a tábornok az első csíki zászlóaljat, valamint az első és második háromszéki zászlóaljat s két század székely huszárt nyomban Beszterce védelmére küldött, ahol a Bukovinából beütött Urbant kellett ismét kiűzni.

Medgyesen két gyalogzászlóalj és egy huszárszázad maradt s ezek részt vettek a medgyesi csatákban, majd Szeben bevételénél szuronyrohamban tűntek ki bátorságukkal.⁴⁵⁸

Erdély felszabadítása után Bem újjászervezte s megerősítette az erdélyi hadsereget. A magyarországi modell⁴⁵⁹ szerint sorszámmal látták el az eddig még ezredek szerint nyilvántartott zászlóaljakat. Az első székely gyalogezredből (Csík-, Gyergyó- és Kászonszék) hét honvédzászlóaljat alakítottak, amelyből három tartalék zászlóalj volt. A második (háromszéki) gyalogezredből négy honvédzászlóalj jött létre. Természetesen a határőrkatonák és tisztek rangját, a fekete-sárga színeket, császári jelvényeket eltávolították, s a honvédség rózsáját, kardbojtját, szolgálati övét és más jelvényeit akkortól viselték, amikor a magyar szabadságharchoz csatlakoztak.

Az új besorolást Mészáros Lázár hadügyminiszter április 17-én rendelte el.

A következő táblázat az új besorolást mutatja:⁴⁶⁰

I. határőr-gyalogezred

Régi zászlóalj száma	Honvédzászlóalj száma
1.	76.
2.	77.
3.	78.
4.	79.
5.	80.
6.	81.
7.	82.

II. határőr-gyalogezred

1.	83.
2.	84.
3.	85.
4.	86.

⁴⁵⁷ MOL OHB 3193/1849.

⁴⁵⁸ Kovács Endre: *i. m.* 408.

⁴⁵⁹ A magyar haderő szervezetét 1. *A szabadságharc katonai története*. Szerk. Bona Gábor. A kötetet írták Bencze László, Bona Gábor, Csikány Tamás, Hermann Róbert és Kedves Gyula. Bp 1998.

⁴⁶⁰ Közlöny 1849. április 20. 84. sz.

A székely huszár határőrezred 11. számmal honvéd huszárezreddé alakult. Főparancsnoka Kiss Sándor ezredes volt.⁴⁶¹

Több mint egy évnek kellett tehát elteltie ahhoz, hogy a székely határőrezredek nevükben is honvédséggé alakuljanak át. De akkor sem előzetes felosztás által történt meg az átalakulás, hanem az átszámozás révén. Igaz, hogy szellemük 1848 márciusától magyarrá vált, s részben 1848 őszétől (az agyagfalvi gyűlés után), majd 1849-ben egészében a magyar szabadságharcban a General Commando erői s szövetségesei ellen küzdöttek.

A volt határőrezredekéből alakult honvédzászlóaljakra a következőkben is nehéz feladat várt. Természetesen a más alakulatok mellett, de mi ezekre most nem térünk ki, mert feladatunk az előbbiek sorsának követése.

Először Bem altábornagy a bánsági hadjáratára vitte magával a legalkalmasabbnak tartott zászlóaljakat. A csíki 78. zászlóaljat például, amely Vojszlovánál olyan bátran harcolt, hogy Petőfi csodálatát is kivívta.⁴⁶² Aztán az egyesült cári-császári haderő ellen védték a kárpáti szorosokat: a 79. zászlóalj és a 82. a töröcsvárit, a 85. és 86. a Tömösi-szorost, majd együtt Háromszéket és Csíkot, a 76., 83. és 84. pedig a Besztercei-havasok átjáróit. A 80. és 82. zászlóalj Segesvárra követte Bem altábornagyot, a huszárezred pedig megosztva mindenhol jelen volt.

Az előbbiekben kifejtettük, hogy milyen nehéz és hosszú küzdelem után sikerült 1848-ban a székely határőrrendszert megszüntetni. Láttuk azt is, hogy a székely határőrezredeknek is csak elszánt és következetes akarattal sikerült elszakadniuk a General Commandótól, hogy aztán a magyar forradalom és szabadságharc szolgálatába állhassanak. A szabadságharc során – különösen Bem alatt – az erdélyi hadsereg győzelmeiben jelentős szerepük volt, s hőiesen kivették részüket Erdély védelméből is. Aligha tévedünk, amikor azt mondjuk, hogy a székely határőrség 84 éves történetének a három határőrezred 1848–1849. évi harcai jelentik a legkiemelkedőbb, legszebb korszakát.

---

⁴⁶¹ Kedves Gyula: *A szabadságharc huszárai*. Bp 1992. 58.

⁴⁶² Közlöny 1849. április 17. 81. sz.

Glatz Ferenc

Trianon évfordulóján

Imreh István munkásságát jóval korábban ismertem, mint őt magát. Idősebb baráti kollégám ajánlotta írásait figyelmembe, még a hatvanas évek második felében, amikor láttam, hogy kezdő kutatóként mennyire vonz engem a „köznapi történelem”.

A hazai történeti irodalom azokban az években a szellemtörténet-írás újrafelfedezésének lázában égett: a marxista – többnyire vulgármarxista – történetfelfogás kritikájaként hangsúlyozták az esztétikum fontosságát, amely a marxizmus determinációs elméletével szemben a szellemi tényezők függetlenségére nagyobb figyelmet fordít. Progresszív divat lett, mindenekelőtt a hazai hagyományoknak megfelelően, az uralkodó eszmék történelmének kutatása. Amely uralkodó eszmék a mindenkor politikai közirók, írók, filozófusok, történészek munkáiban fogalmazódtak meg. És így feltárásuk is a nyomtatott, könnyen hozzáférhető könyvtári anyagra alapozódhatott. Magam is e nyomvonalakon indultam. De hamarosan mind jobban letértem a félszáz évvel azelőtt már bejárt és most ismét forgalmassá vált szellemtörténeti utakról. Mind többet kérdeztem rá a szokásrendek, a köznapiság, a megtartó életkeretek történelmére. Szenvedéllyel fordulva a mikrotörténelem, a helytörténelem tematikái felé. Amely tematikák művelése egyébként forráskritikai-módszertani csemegét kínált: a levéltári anyag minuciózus feltárását és értelmezését. Hajnal István műveit és a modern szociológia termékeit kezdtem olvasni. Az idősebb kolléga ekkor utasított Imreh István műveire.

Mindent elolvastam Tőle, ami csak könyvtárainkban fellelhető volt. (Jakó Zsigmondot is ekkor olvastam nyakra-főre.) Újkori, XIX–XX. századi témákról írtam, de középkorkutatók és ókorkutatók írásain, kutatási módszerein nevelkedtem. Többek között Imreh István munkáin. Ezért tanítványának is érzem magam. (Mily csodálatos is az írás mint gondolat kifejező és -megvalósító folyamat: gondolja-e a szerző, miközben szántja tollával a papíroldalakat, hogy mondatai, forráselemzése, jegyzettechnikája valahol egy másik világban – vagy a következő generációban – élő kolléga agyában indít el megfontolásokat szakmagyakorlási elvekről? Akár egy életre szólóan is.) Nem tételek másolása vagy általánosítások átvétele tesz tanítvánnyá, ahogy szellemtörténészeink gondolják. Jobban a szakmai módszerek eltanulása, azután a „tanár” szakmagyakorláshoz fűződő viszonyának megértése és elfogadása, azután annak a viszonynak elfogadása, amely a kutató és a kutatás tárgya között kialakul. Imreh István minden kisebb-nagyobb írásából sütött: mai esendő, bölcs ember beszél akár sok száz évvel korábbi, ugyancsak esendő emberekről. Napi életkereteikről, amelyek megtartották emberségüket: termelési, család- és rendteremtő, kultúramegtartó szokásaikat... A történetkutatás, a történetírás alapelve: ember fogalmazza meg értékelését emberről.

Azután megismertem személyesen is Imreh Pistát. A történelmi megpróbáltatásokat emelt fővel, szókimondóan s betegségét is bölcs nyugalommal viselő, mosolygó életszemléletű embert. És jött a meglepetés: ez az apró dolgok történelmében, a filológiai elemzésekben oly mélyen elmerülő férfi – kiváló elméleti iskolázottsággal felfegyverzett és kiváló képességekkel megáldott gondolkodó, akivel újra és újra élvezettel folytattunk eszmecsereket nemzetről, államról, világfejlődést meghatározó erőkről. A középkori székely falu krónikása egyben történetfilozófus is. (Ahogy erdélyi történész barátaink, Benkő Samu, Csetri Elek, Demény Lajos, Egyed Ákos, Jakó Zsigmond hasonló képességekkel megáldott kollégák. Erdélyi iskolája ez a történeti gondolkodásnak? Nem tudom eldönteni...)

Erdélyi történészekkel járt itt, Pesten Imreh Pista, amikor Trianon évfordulójára készültünk, 1995-ben. Beszélgettünk, beszélgettünk, azután másnap meg kellett írnom az előadást. Az előadáson ott a beszélgetés nyoma. Itt most közreadom, tiszteletem, barátságom jeleként, jókívánságként...

Nemzeti szállásterület és területi-igazgatási egység sohasem esett egybe a közép-európai térségben – hajtogatjuk évtizedek óta tanulmányokban, előadásokban. Nemzet és államhatárok ezen több évszázados szétválása egyik fő oka a modern kori konfliktusoknak az itt élő népek között, amelyek annyiszor vezettek háborúkhöz, nemzeti acsarkodásokhoz. A térség középosztályai, a politikai elitek az elmúlt százötven esztendőben nem voltak képesek ezt az ellentmondást feloldó megoldást megtalálni – mondogatjuk.

Hajtogatjuk, remélve, hogy a következtetéseket ebből a történelmi, megváltoztathatatlan tényből vonják le a jelen s jövőnk munkásai, a politikusok. S a napjainkat „berendező” szorgos értelmiségiek, iparosok, földművesek. Igyekszünk a magunk következtetéseit is eléjük tární. Nem makacsul, inkább az elgondolkodtatás szándékával.

Nagyhatalmak – kis nemzetek

Mondjuk: a megoldás megtalálásában a térség középosztályait visszatartotta a nagyhatalmi érdek, amely a XIX. század közepétől közvetlen múltunkig meghatározó szerepet játszott történelmünkben. A magyarokéban, a nem magyarokéban egyaránt. Pontosan látjuk már azoknak a hatalmi szempontoknak eredőit, amelyek 1867-ben az Osztrák–Magyar Monarchia létrehozásához vezettek, és amelyek segítették a magyarságot, hogy visszaállítsa három évszázad után állama területi egységét. A közösség szívesebben hisz – mind a magyar, mind a nem magyar – valamiféle „történelmi” vagy isteni igazság érvényesülésében. Hiába hajtogatjuk mindegyre: 1867-ben a történeti Magyarország államterületét már egészen más etnikai takaró borította, mint 1526–1541-ben, a mohácsi csatavesztés, Buda elfoglalása, a középkori Magyarország felbomlásának idején. A magyarság a török kiűzése után – éppen az ország középső tájain, a magyarság pusztulása miatt – hamarosan kisebbségben élt az államterületen. 1867-ben is.

Ismételjük: nem valamiféle történelmen kívüli, elrendeltetésszerű „igazság” érvényesült akkor, amikor a magyarság visszaszerezte a Mohács után szétesett magyar államterület egészét. A protestáns Poroszország és a katolikus Habsburgok között a német államok egységesítéséért folyó küzdelemben a Habsburgok mind többször, 1866-ban véglegesen alulmaradtak, s tényleg nem maradt más választásuk, mint kiegyezést hozni létre örökös tartományaik és a Magyar Királyság között. A kiegyezés kölcsönös engedményekre épül. 1718, a török végleges kiűzése óta harcoltak a magyar rendek a magyar koronához tartozott területek újraegyesítéséért. Azért, hogy az 1541 után önállósult Erdélyt, a délen visszaszerzett és túlnyomóan immáron szerb, horvát, román, kis részben német, magyar lakosú határőrvidékeket ne Bécsből kormányozzák, hanem rendeljék ismét a magyar országgyűlés hatalma alá. Amikor a király a magyar rendek szolgálataira szorult az uralkodóház védelmében a XVIII–XIX. században, az ország vezető rendjei azonnal a területi „egyesítést”, majd ehhez az anyanyelvhasználatot követelték. Pontosabban: az immáron az államban kisebbségben maradt magyarság nyelvének használatát az ország egész területén. Fokozatosan engedte vissza az udvar a déli tartományok igazgatását a XVIII. században a magyar országgyűlés hatáskörébe. Ismert volt a korban is: a magyar nemesség mentette és védte a dinasztíát, s Mária Terézia ezt honorálta, többek között a terület-visszacsatolásokkal. (Az ott lakó többségi szerb lakosság állandó tiltakozása ellenére, akik őrizni szerették volna a maguk szerény auto-nómiáját, katonáskodó szabadságát és nem akartak magyar földesúri, vármegyei hatalom alá kerülni.) Az újraegyesítést – mint ismeretes – az 1848. áprilisi törvények zárták. Ami ellen a nem magyar népek az első adandó alkalommal felkeltek, 1848 nyarán és őszén. Ők is hittek az értelmiségük hirdette „történelmi igazságosságban”, s nem látták: nemzeti mozgalmukat a bécsi udvar a magyar alkotmányosság ellen használja fel. Azután, amikor Bécs arra kényszerült 1867-ben, hogy kedvezzen a magyaroknak, „ejtette” e kis szláv–román–német népeket.

Az állam mindenhatósága

A XIX. században, a modern európai államok kialakulásának idején az európai politikai vezetőréteg az állam bővületében élt. Az állam volt az az intézmény, amely biztosította a kibontakozó ipari forradalom igazgatási feltételeit: közbiztonságot adott a polgárnak, szervezte a termelés, a kereskedelem feltételeit, és megállapította az új joggyakorlatot, azokat a közszolgáltatásokat (iskolai alapképzés, egészségügyi alapszolgáltatás, termőföld védelme stb.), amelyek szükségesek voltak a polgári életkörülmények megteremtéséhez. A kor politikai gondolkodása egyén és közösség viszonyában az *állampolgári kötődést* tekintette a döntőnek. Világnézeti-hitéleti-szociális és egyéb közösséghez kötő szálakat magánügynek tekintett. Így tekintette a nemzeti kötődést is: az egyén szintjén a polgárnak szabadnak kell lennie, nem érheti semmiféle megkülönböztetés születésénél fogva, sem társadalmi, sem etnikai tekintetben. E nemes liberális elvek következetes végiggondolása vezetett oda, hogy a magyar politikai vezetés mindenféle „kollektív jogot” – így a nemzeti kollektív jogokat, etnikai-területi autonómiákat – előjogként kezelt és felszámolt. Nem valamiféle szláv-, román- vagy németellenesség vezette, amikor a magyar államban felszámolta a több száz éves autonómiákat (szászokét, jász-kun területek autonómiáját stb.). Ugyanúgy értetlenül állt általában a nemzeti kollektívumokkal szemben is.

Mondogadjuk: a magyar liberális politikai vezetőréteg 1868-ban, amikor megalkotta a nemzetiségi törvényt, európai értelemben korszerűt és egyedülállót alkotott. Az egyén szintjén biztosította a nemzeti jogokat, kiterjesztve azokat a kulturális szervezkedésre is. Egyedül az ausztriai örökös tartományokban élt hasonló elvű alkotmány. (A magyar vezetőréteg ezen „érdeme” mellett immáron szomszédaink értelmisége megy el méltatás nélkül. Annál szívesebben fogadja el kritikánkat a magyar politikai elitről.) Mi úgy látjuk: amikor az állam területén élő népek már mint valódi kollektívumok kívántak jogokat a századfordulón, az újabb feszültségeket, konfliktusokat már ezzel a liberális törvénykezési gyakorlattal nem lehetett kezelni. Az ipari-polgári termelés, a modern ügyintézés, a kereskedelem, a közlekedés átalakítja és gyarapítja az egyének közötti napi érintkezést. Csiszolódik a fogalmi kincs, az igazgatási, szakmai ismeretek mind alaposabb nyelvi-fogalmi ismereteket követelnek. A magas szintű szakmunka ismereteinek elsajátításához – a korszerű igazgatási, szakmai (orvos, ügyvéd, mérnök stb.) ismeretek elsajátításához – csak a fejlett anyanyelvi kultúrával rendelkező népek juthattak el. A Monarchia század eleji nem magyar és nem német fiatal értelmiségie pontosan látták: nemzetük felemelkedésének feltétele az anyanyelvi oktatás és a nemzeti intézmények kiterjesztése. A történelem ilyen köznapi mozgatóerői feszítették szét a magyar állam nemzetiségpolitikáját.

Békerendszer – hidegháború

Nemzeti szállásterület és területi-igazgatási egység ellentmondását a századelő politikai irányai nem tudták feloldani.

De nem tudta feloldani a feszültséget az 1920. évi békerendszer sem. Igyekszünk figyelmeztetni régi történetírásunk mulasztásaira. 1920-ban nemcsak egyszerűen magyarok és nem magyarok ellentéteiről történt döntés. Még csak nem is egyszerűen a háborúban győztesek és vesztesek között. (És mi most is a vesztesek padján ültünk.) Annál többről volt szó: 1919–20-ban a Keleti-tengertől a Földközi-tengerig húzódó nagy kiterjedésű földsávon elhelyezkedő két birodalmat, a Habsburg és a Török Birodalmat osztották fel. A világháborúban győztes nagyhatalmak a két, „korszerűtlennek” ítélt, soknemzetiségű államterületen ún. „nemzetállamokat” hoztak létre. Olyan népeket soroltak be délen ún. államnemzeti határok közé a Palesztináig húzódó félsivatagos térségben, amely népek,

törzsek közül nem egynek korábban ismeretlen volt az államnemzeti határ és ennek egész intézményrendszere. 1920-ban a nagyhatalmak egy olyan hibás döntéssorozatot hoztak, amely nemcsak a közép-kelet-európai térségre, de az egész világ XX. századi történelmére hatással volt.

Az 1920. évi békecsinálók rossz alapvetéséhez nemcsak térségünk pusztító nemzetállami konfliktusai nyúlnak vissza, de a közel-keleti háborús békétlenségek gyökerei is. Az ugyanis, hogy a nyugat-európai államnemzeti elveket kívánták érvényesíteni egy teljesen másként szerveződött, etnikailag és szerkezetileg is másképp építkező terület társadalmaiban. És ugyanez történt a Habsburg-monarchia területén élő népekkel is. Az ún. nemzeti államok valójában újabb soknemzetiségű területi-igazgatási egységeket jelentettek, csak most éppen a háborúban vesztes német Ausztria és Magyarország korábban „vezető népei” kerültek részben kisebbségbe. A trianoni békeszerződés – mint ismeretes – ezen békerendszerbe tagozódott be, és kényszerített 3,2 millió magyar nemzetiségű állampolgárt kisebbségi sorba a szomszédos államok kötelékében. (Az 1919–20. évi békerendszerben előnyhöz jutott államok értelmisége természetesen nem látja szívesen a békerendszert nemcsak konkrét részleteiben, hanem alapelveiben is elmarasztaló kritikákat. Nemcsak a cseh, a szlovák, a román, a horvát, a szerb, de a lengyel történetírás is ugyanúgy érinthetetlennek tekint a békerendszert. Ez utóbbiak hallgatnak arról, hogyan pusztult, asszimilálódott 1920 után, fél évszázad alatt az államterület lakosságának 30%-a. Akik nem voltak lengyelek 1920-ban.)

Az ellentétek, amelyek így keletkeztek Magyarország és Románia, valamint Csehszlovákia és Jugoszlávia között, besorolódnak azoknak az ellentéteknek a sorába, amely ellentéteket ugyanez a békerendszer keltett az új Lengyelország és szomszédai (Németország és Oroszország), Csehszlovákia és szomszédai (Magyarország, Ausztria, Németország és Románia), ugyanígy Jugoszlávia és szomszédai (Románia, Bulgária, Magyarország, Olaszország), valamint Románia és szomszédai (Oroszország, Magyarország, Bulgária, Jugoszlávia) között. (Nem szólva most a kis-ázsiai, közel-keleti ellentétsorozatról.) A béke rendszere helyett egy *folytonos hidegháború* rendszere alakult ki a Habsburg és a Török Birodalom területén.

Az „etnikai elv diadala”

Ismeri történetírásunk és a történelem iránt érdeklődő közönségünk a békerendszer korrekciójára tett kísérleteket. 1938–41 között határrevízió. Ismét a nagyhatalmi erőviszonyok változásának eredményei. (Nem szívesen hallja a magyar közönség, ahogy a szomszédos országok értelmisége azt magyarázza közönségének, hogy 1920-ban a sok évszázados nemzeti igazság teljesült be. Mi magyarok pedig a nagyhatalmi rövidlátást kárhoztatjuk. 1938–41 eseményeinek megítélésében fordul az érvelés: szomszédaink a magyar területrevíziókat, a rajtuk esett sérelmet a „fasiszta Németország” érdemének tudják be. A mi közönségünk pedig az igazság részbeni győzelmének szeretné látni. „Részbeni”-nek, mivel az 1918–20-ban levált területek egy részét „kaptuk” csak vissza.) És a magyar területrevíziók beleilleszkednek a szovjet és német nagyhatalom területrevízióinak sorába: a németek visszaszerzik az 1919–20-ban elvesztett keleti területeiket, megszerzik Ausztriát, Csehszlovákiát (sokmillió főnyi német etnikummal). A mostani átrendezések az etnikai kollektívumok (német) elvét követik, szemben az 1920. évi nemzetállami (francia) államszervezési elvvel. A Szovjetunió keletről szorítja a térséget: visszaszerzi az 1918-ban elvesztett Besszarábiát Romániától s megegyezik Németországgal a keleti lengyel területek birtokbavételében.

Az 1938–41 közötti határkiigazítások a Kárpát-medencében mind ez ideig a *legközelebb hozták egymáshoz az etnikai szállásterület és az államterület határait*. (Ezt sem szívesen

ismerik el a szomszédságban.) A mai történész-nemzedéknek jutott a hálátlan feladat, hogy figyelmeztessen: az államhatárok kiigazítása – bármennyire is a legközelebb állt az etnikai szállásterület határaihoz – nem jelenthet megoldást. Így Magyarország vált ismét soknemzetiségű államterületté. S a korabeli történetírás és államvezetés csak addig jutott el, hogy Szent István nevében türelmes nemzetiségi politikát ígért. De a korabeli középosztály – és a munkáspártok sem – jutottak túl az „igazságos – nem igazságos” hagyományos vitákra. Inkább csak a jobboldali radikálisok vetették fel az autonómiák bevezetésének lehetőségét. (Ezt azután már senki nem hallja szívesen itthon.) Mi nem egyszerűen a régi középosztályunkat – vagy szomszédainkét – bíráljuk, hanem felhívjuk a figyelmet: nem is lehetett volna sem az 1920. évi, sem az 1938. évi alapelveken megnyugváshoz jutni. A térség társadalmi oly messzemenően keverték egyéni szinten, hogy az államhatárok ide-oda tologatása nem old meg semmit a feszültségből. Csak újakat kelt, még az éppen „kedvezményezett” állam területén is. Vagyis: nem lehet a térség kevert etnikumú társadalmában „etnikai határokat” húzni.

„Nemzetállam” és szovjet rendszer

A világháború eleve megakadályozta, hogy e felismeréshez eljussanak akár Magyarországon, akár a szomszédoknál. És az 1945 utáni békékben visszatértek az 1919–20. évi elvekhez. Mivel akik az 1938. évi határmódosításban vesztesnek minősültek, most a győztesek oldalán álltak. És a döntő szempont ismét a nagyhatalmak érdeke volt. E szempontok pedig a saját nyers érdekek követése: a saját hatalmi, biztonsági, stratégiai és gazdasági érdekeik követése. Az új találmány: a kitelepítések. Ha már ennyire vegyesek etnikailag a térség államai, s a határkiigazítások nem segítenek, meg kell kísérelni más eszközökkel az „egynemű nemzetállamok” létrehozását. Az etnikai kisebbségeket telepítették át a többségi nemzet országába. Néhány órási „csomagolási időt” adva szedhették össze legszükségesebb cókókjukat Szlovákiában, Jugoszláviában a magyarok, Magyarországon a németek. És toloncolták át őket a határok másik oldalára – kiszakítva őket évszázados közösségeikből.

(Ez esetben is a magyarok keserve besorakozik a kegyetlen kontinentális vándorlások-telepítések sorába: Bulgáriából több törököt telepítettek át, mint „hivatalosan” magyart s szlovákot együtt [157 000], nem beszélve a különböző országokból kitelepített több mint 10 milliónyi németről, amit követett az önkéntes menekülés: németek, magyarok, lengyelek [2 millióan], oroszok, ukránok s a pusztulásból megmaradt zsidóság jelentős [450 000] része.)

Azután jött a szovjet rendszer. A Szovjetunió megszállási zónájában kialakított politikai rendszer. A proletár internacionalizmus értelmezése szovjet módra. A rendszer nem volt képes a nemzeti-etnikai elveket – mint általában a kisközösségi szerveződések, az autonómiákat – tolerálni. Vég nélküli elvi viták „osztály és nemzet” világtörténelmi szerepéről, hallgatva a valós konfliktusforrásokról: a nyomasztó nagyhatalmi jelenlét nemzetet ingerlő tényéről, az asszimilációról (a polgár szabad identitásválasztásáról) és a trianoni, párizsi békerendszerekről. Nyilatkozatok a térség népeinek közös szocialista érdekeiről, az évszázados ellentétek asztal alá söprésével. S vannak-e feszültségek, amelyek őszintétlen-ségeken feloldhatóak?

Az új demokráciákban

Ma aktív nemzedékeink mindegyike ismeri, miként törték felszínre e feszültségek a proletárdiktatúrák intézményrendszereinek végleges felszámolása után. A cenzúrák eltörlését, az utazáskorlátozások felszámolását, a többpárti parlamentarizmus bevezetését követően. Az

1989. évi, erdélyi magyarság melletti budapesti gyertyás tüntetés mutatta, milyen élen él még a trianoni sokkhatás a magyar társadalomban. És a marosvásárhelyi, valamint pozsonyi magyarellenos atrocitások mutatták: mennyire él a szomszédos államok többségi társadalmában is ugyanez a trianoni sokkhatás. Csak éppen magyarellenos éllel.

Majd bekövetkezett az 1919–20. évi békerendszer részleges revíziója. Mégpedig az etnikai elvet követve. (Sokan emlegették is az 1938. év visszatértét, még a „német veszélyt” is.) Szétesett Jugoszlávia, s ismét önálló lett Horvátország, Szlovénia, s megindult a harc a vegyes etnikumú Bosznia földjéért. Szétesett Csehszlovákia, az egykori békerendszer másik teremtménye. Közben szétesett a II. világháború után kiterelbelyesedett Szovjetunió is. Nem kell semmi „reakciós” meggyőződést keresni azon polgárok gondolkodásában, akik a térség legnagyobb kisebbségének, a hárommillió magyarnak helyzetében is változásokat követelnek.

A kérdés mind a történész, mind a politikus számára most már nem a címkék ragasztgatása, ideológiai minősítés („nacionalista”, „kozopolita” stb.). Hanem józan belátás következtetéséhez eljutni, s figyelve az innen és túl feltörő keserveket, türelemmel együtt gondolkodni magyarral, románnal, szlovákkal, délszlávval, némettel, románkkal s a magukat nem nemzetiségként identifkáló zsidókkal. Mert tudomásul kell venni: a kisebbségi kérdés nem egyszerűen a határokon kívüli magyarok kérdése. De térségünk általános kérdése. Éppúgy belpolitikai kérdés a magyar állam politikájában, mint a határokon túli magyaroké külpolitikánkban.

Amit bizonyossággal állíthatunk: a *térség értelmisége* és politikai elitje az utóbbi másfélszáz esztendő legkeményebb vizsgája előtt áll. *Először dönthet nagyhatalmi erőszak nélkül* az itt élő népek együttélési formáiról. Többek között a területi-igazgatási rendszereikről. Ha valamikor, akkor most kell e politikai elitnek türelmelkednie önző érdekein. Nem kihasználni a nemzeti keserveket a szavazatnyerésre. De gondolkodnia kell a jövő lehetőségein. A gondolkodás azt is jelenti: érteni a másikat, a vele vitázó érveit, panaszait is. Nem futni muló nagyhatalmi kegyek után, lobbizni New Yorkban, Londonban, Párizsban, Bonnban, netán Moszkvában, hanem utazni Pozsonyba, Bukarestbe, Zágrábba, Belgrádba.

És biztosan állíthatjuk: nemzeti szállásterület és államigazgatás határai ellentmondásának feloldását keresve félre kell tenni az eddigi módszereket. Mind a kényszerasszimiláció nemzetállami elve, mind a határkiigazítás, mind a kitelepítés eredménytelen. Marad akár kényszerből is a demokrácia: a kisebbségek különböző szintű jogainak biztosítása. Egyéni és kollektív szinten (politikai-kulturális, területi autonómiák).

Nemzeti szállásterület és területi-igazgatási rendszer ellentmondását hat generáció nem tudta feloldani. Nekünk új alapokon kell megkísérlni. Ez Trianon nagy tanulsága számunkra és szomszédaink számára.

A történész nem receptek gyártására képeztetett ki. De arra igen, hogy figyelmeztessen: a már egyszer eddig tévútnak bizonyult választásoktól tartsa vissza magát a politikai vezetés. És ajánlásokat fogalmazzon meg a politikai adminisztráció számára. Megfontolásokat ajánljon saját közösségének, amely adóforintjaival eltartja őt.

Nemzetek föderációja

Tudomásul kell vennie minden többségi nemzetnek, hogy az államot nem tekintheti „magántulajdonának”. A mai román, szlovák, szerb *állam nemcsak a többségi nemzet állama, hanem mindazon polgárok együttesének, akik intézményeit működtetik, javait megtermelik és adót fizetnek a köz javára. Mindnyájan államalkotók ők*. Történetírásunknak is végig kell gondolni ezen alapelv következményeit. Legalább most, Trianon évfordulóján. Veszteni

Trianonban a magyarság nem a „saját államát” veszítette el, hanem 3,2 millió magyarját. S ezt kell ma magyarságában megtartani és segíteni...

A történeti Magyarország magyar vezetőrétege nem vette tudomásul ezt az elvet, ezért volt szinte szükségszerű az általa megalkotott területi-igazgatási rendszer bukása, felbomlása. A többségi nemzet a kisebbségeknek nem ajándékként adja meg az önmegvalósításhoz, kifejlődéshez szükséges feltételeket, hanem „állampolgári jogon”. *A kisebbségi jog nem más, mint az esélyegyenlőség joga.* Ahogy joggal követelheték a román, szlovák, szerb kisgyermekek részére a századelő nemzetiségi értelmiségiei a kiművelésükhöz és esélyegyenlőségükhöz való jogokat, úgy követelhetik ma – joggal – szomszédaink állami adminisztrációjától a nemzeti kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok ugyanezeket.

A történész nem gyárthat recepteket. Magányos óráiban is tartózkodnia kell ettől. De ismertetnie kell közösségével az európai és a világtörténelem különböző útjait bejárt népek történetét. És ismertetnie kell azoknak a *hasonló fejlődési területeknek, népeknek az útját*, akik nálunk előbbre vannak hasonló feszültségeik megoldásában. Tisztelettel nézi a tőle keletre eső népek erőfeszítéseit, állami-igazgatási rendszerük újjáépítésének kísérletét. És tisztelettel nézi a gazdasági, katonai nagyhatalommá nőtt és polgárait felemelő nyugat-európai hatalmakat, s ugyanígy a tengerentúliakat. De tanulságokat nyerni inkább azon népekhez irányítja tanítványait, akik hasonló gondokat már eredményesen feloldottak. Sürgeti az északnyugat-európai kis népek – a Benelux-államok –, ugyanígy a skandináv népek államszervezeteinek tanulmányozását. Ahol a területi-igazgatási egységekben a különböző nemzetek megtalálták elhelyezkedésüket. És a polgár kiélheti azonosságigényei mindegyikét: nemcsak szabadon gyakorolhatja vallását, nemzetiségét, de szabadon képezheti vallási, szociális, nembéli és nemzeti közösségeit, autonómiáit is...

Fel kell hagyni a közép-európai népeknek a *nemzeti kárpótlás histeriájával*. Ahol mindenki – magyar, román, szlovák, szerb, horvát egyaránt – a történelemre hivatkozva áldozatnak tekinti magát. Egy új „viktimológia” született meg a közép-európai térségben, ahol történelmi, statisztikai és kartográfiai érvekkel igyekezik minden nép bizonyítani, hogy milyen sérelmek estek rajta a másik részéről. És vár valakitől „kárpótlást”. Nehezen veszi tudomásul mind magyar, mind nem magyar a történész adatsorait: az 1919–20. évi békerendszer nemcsak a magyaroknak, de szomszédainknak szintén hátrányt hozott. Segítette részben a szlovákot, a román, a szerbet, hozzájuttatta őket a teljes körű anyanyelvi kultúrához, oktatáshoz, és biztosította számukra az emelkedés feltételrendszerét. De azzal, hogy államnemzeti határokat rajzolt a közép-európai térségbe, a *szociális nyomorúságot* hozta magyarra, románra, szlovákra egyaránt. Egy olyan területi-igazgatási rendszert, ahol a korábbi „nagy térség” gazdasági, termelési egységét most (1920-tól napjainkig) hét különböző vámterület és mindmegannyi pénz- és gazdálkodási rendszer szabja szét. Olyan térséget „sikeredett” alkotni Közép-Európából, ahova mindennek következtében az igazi nagy beruházások sohasem fognak megérkezni. Nemcsak 1920 után esett vissza a térségbe befektetett tőkeberuházás, de csak mértéktartóan, lassan hajlandó az növekedni most, 1990 után is. 1910-ben a térség egyszerű iparosainak, parasztjainak, tisztviselőinek életszínvonala közelebb állott az akkori vezető kultúrákhoz, mint ahogyan áll ma, a nemzeti-állami elv kétes értékű diadalának korszakában...

Hermann Gusztáv Mihály

Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka

A *Havasalja* Udvarhelyszék egyik jellegzetes történeti-néprajzi kistája. Kezdetben valószínűleg csak *Oroszhegy környékét* (Fancsal, Székelyszentkirály, Székelyszenttamás, Ülke) értették alatta⁴⁶³, később azonban e tájnév kiterjedt a *Nagy-Küküllő* és a *két Homoród forrásvidékén* (a Hargita alatt) fekvő valamennyi településre, sőt egy tágabb (ám ritkábban használt) értelmezés szerint északnyugati irányban csaknem a *Kis-Küküllő forrásvidékéig*, a Felső-Nyikó mente és a Sóvidék néhány faluját és kirajzását is magába foglalta.⁴⁶⁴

E fálvak egyik alapvető közös vonása, hogy itt a reformáció legfeljebb átmenetileg diadalmaskodott: a Székelyudvarhelyen felül fekvő, szilárd katolikus tömböt alkotó vidék afféle híd volt a tarka felekezeti képet mutató Udvarhelyszék, illetve a Hargita túloldalán elterülő, egészében katolikus Csík–Gyergyó–Kászon között. De más itt az emberek élete is: míg a szék délibb szegleteiben, a Küküllő és a mellékvölgyek lankáit övező domboldalakon a szőlő is szépen megterem, a havasalji gazda keservesen küszködik a sovány földdel és zord éghajlattal, és mennél feljebb haladunk a vízfolyások mentén, annál kisebb a szántóterület, megélhetést pedig inkább a legelő, kaszáló és erdő biztosít.

E tájon három település tűnt ki különös, egész Erdély viszonylatában csaknem egyedülálló, sok vitát szülő és konokul őrzött privilégiumai révén: a Kis- és Nagy-Homoród forrásvidékén, a Hargita vulkáni platóján elterülő két Oláhfalu, illetve a Nagy-Küküllő felső szakaszának szűk völgyében meghúzódó Zetelaka. Jelen tanulmány nem e települések történetének monografikus áttekintésére törekszik, csupán szokványosnak semmiképp sem mondható kiváltságaik gyökereit, fejlődésükre gyakorolt hatását igyekszik feltárni.

---

⁴⁶³ 1592: „...Erdeyet keozossen ellek az Hawas Allia, Ilkej, Zent-Thamas, Zentkiralj, Oroszhegy.” (SzOklÚs II. 84.); „...kertek is az Nywladban aszalwant az fanczaliaktul, de azon beleol zabad volt az Hauas Alianak, nem kertek” (uo. 94).

⁴⁶⁴ Ebben az értelemben használják 1711 elején, a medgyesi országgyűlésen Udvarhelyszék követei, azt állítva, hogy „...az havasalja egészen és a két Homoród mellyéke mindenütt són fekszik...” (SzOkl VII. 169). Csak sejthetjük, hogy a korai értelmezésnél tágabb tájegységet ért e név alatt Székelyudvarhely XVIII. századi krónikása, Szeles János is, aki az udvarhelyi Jézus kápolnája búcsújáról írva említi, hogy ott „...az csiki és ide valók egész havasalji pápista sokaság nagy processioval oda menvén, vitte végbe áhítatosságát...” (Szeles János: *Székely-Udvarhely története*. Közli Szádeczky Lajos. = EM XV(1899). 385.) Szigethi Gyula Mihály udvarhelyi kollégiumi professzor írja 1831-ben megjelent munkájában, hogy „...a havas alatt réformátusok laktak, a minthogy régi írásokból meg is tetszik, hogy Zetelakának, Sz. Királynak és Oroszhegynek réformátus tanító papjai, és házasságban élő férfiak voltak”, majd „havas alji réf. papok”-at is emleget (Szigethi Gyula Mihály: *Nemes Udvarhelyszék Statistikai leírása*. = Nemzeti Társalkodó 1831. 73–74). 1843-ban megjelent cikkében Etédi Gedő János állítja: „Eredeti és még el nem vegyült székely lovakat a havasalji falukban Zetelaka körül lehet találni” (Etédi Gedő János: *Gazdasági vázlatok Udvarhelyszékről*. = Magyar Gazda III(1843). 96. sz. 1519–1528). Orbán Balázs a felsoroltakon kívül Máréfalvát (Orbán I. 69.), Oláhfalut (uo.14, 80.), sőt a sóvidéki Parajdot (uo.14.) is „havasaljinak” tartja. Úgy tűnik, a XIX. század közepe táján a tájegység nagy részét magába foglaló *Farcádi járást* a lakosság *Havasalji járásként* is emlegette (*Havasalja havasa*. Szerk. Bárh János. Kecskemét 1998).

1. Oláhfalu

Kápolnás- és Szentegyházsoláhfalu 1838-ig egyazon plébániához tartozott,⁴⁶⁵ és egészen az 1876-os közigazgatási átszervezésig egy községet alkotott. Létét sokáig 1301-től vélték bizonyítottnak egy Vencel (László) király nevében kibocsátott oklevél alapján, melyben az uralkodó az említett év szeptember 25-én az udvarhelyi székelyek között élő Oláhfalu (*Villa Olachalis*) lakóit képviselő *Ursus* kenéz és *Domonkos* ajtónálló mester kérésére enyhít a falu lakóinak súlyos terhein, s az *Vduord*-i vár várnagyain kívül ettől kezdve senki sem követelhet tőlük szolgálatokat. Az ott lakó székelyeket felmenti a kenéz joghatósága alól, de hadviselésre és az *Vduord*-i várhoz való gerendaszállításra kényszeríti. Oláhfalu lakóit felmenti továbbá az *Vduord*-i egyháznak járó kepén túli tized, a „dicacio” (kapuadó) és ökörsütés alól is. *E sokáig vitatott hitelességű oklevelet ma már egyértelműen hamisnak tartja a szakirodalom.*⁴⁶⁶

Következésképpen, bár az 1882-es Sematizmus szerint plébániája 1360-ban alakult,⁴⁶⁷ az első oklevél, mely e falu létét igazolja, 1406. július 1-én kelt. Ebben *Lőrinc* oláhfalvi presbiter, nagyboldogasszonyfalvi (Karcfalva, Dánfalva, a vele összeépült Oltfalva, Jenőfalva és Madaras közös egyházközségének neve) plébános, valamint Csík- és Gyergyószék alesperese („Laurentius Presbiter de Olahfalu, plebanus de Nagy Boldog Asszony et vice Archidiaconus Sedium Csík et Gyergyó”) több más személlyel együtt mint közbenjáró ítélt egy csíkjenőfalvi határperben.⁴⁶⁸ Utóbb ennek az okmánynak a keltezését illetően is kétség merült fel, vannak, akik úgy vélik, hogy a XV. század végén íródott. Ez esetben Karácsonyi Jánosnak lehet igaza, aki szerint „Oláhfalut csak Báthory István telepítette 1480 táján s ezért van, hogy hiteles okiratokban csak 1566-ban említik először...”⁴⁶⁹ A Szentegyházsoláhfalu 1760-ban épült templomába beépített, a falu régebbi, lebontott templomából származó faragványokat Dávid László a XV. század második felére datálja.⁴⁷⁰

Oláhfalu nevének eredetét sokan és sokféleképpen próbálták magyarázni. Ma már aligha lehet kétséget kizáróan eldönteni: az őstelepek etnikumára utal, avagy személynévből alakult.

A különböző korokból származó összeírások a két testvértelepülésben egy viszonylag homogén társadalmi szerkezetet mutatnak, amelyben a jobbágyok és zsellérek részaránya jelentéktelen. Az egyik magyarázatot a földrajzi körülmények szolgáltatják, melyek teljesen alkalmatlanná tették e tájéket a hűbértartó bármely formájának kialakulására, de a székely katonatársadalom jegyeinek helyi konzerválásában alighanem jelentős szerepet játszottak *Oláhfalu tényleges kiváltságai*.

---

⁴⁶⁵ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk 1981. 336. Orbán Balázs Kápolnásfalva egyházi tekintetben történő különválására tévesen használja az 1863-as dátumot (Orbán I. 72.), Jánosfalvi Sándor István Kápolnásfaluban 1846-ban már önálló plébániát talált (Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. Kv 1942. II. 3).

⁴⁶⁶ Az oklevél szövegét I. SzOkl I. 29–31; kivonatos magyar fordítása: Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp 1901. 200. Hitelességét cáfolja Karácsonyi János: *Pótlások hamis, hibás keltezésű és keltezetlen oklevelek jegyzékéhez*. = TT 1908. (új folyam. IX.) 30–31. Erre vonatkozóan I. még: Karácsonyi János: *Sabin Opreanu a hamisító kelepccéjében*. = Magyar Kisebbség IV(1925). 220–224. (A továbbiakban: Karácsonyi 1925.) – DocVal. 45–57. – *Anjou-kori oklevéltár*. I. (1301–1305). Bp–Szeged 1990. 74.

⁴⁶⁷ *Schematismus Venerabilis Clerii Diocesis Transilvaniensis*. Albae Carolinae 1882. 185.

⁴⁶⁸ SzOkl I. 100.

⁴⁶⁹ Karácsonyi 1925. 224.

⁴⁷⁰ Dávid László: *i.m.* 336.

A két Oláhfalu lakóit Erdély fejedelmei, majd a Habsburg-ház uralkodói – kezdetben azért, hogy odakössék a lakóhelyükül választott (kijelölt?) terméketlen és zord vidékhez, biztonságosabbá téve ezáltal az Udvarhelyszéket Csíkszékkel összekötő, vadrengetegen át vezető utat, majd később a deszkában történő adózás hasznáért is – egy egész sor kiváltságlevéllel látták el.

Az első – tulajdonképpen nem is kiváltságlevél, hanem bizonyos visszaélések megfékezése érdekében fogalmazódott fejedelmi rendelet – 1572. augusztus 17-en kelt, és Báthory Istvántól származik. Az oláhfalviak panaszolván, hogy Udvarhelyszék tisztjei tiltják vallásos körmeneteiket és katolikus szertartásaikat, valamint a katolikus tanító-plébánosok működését, a fejedelem parancsba adja Kornis Farkas és Geréb János királybíráknak: „minthogy az országnak köztörvénye van arról, hogy ki-ki azt a vallást követhesse, amelyen lelkiismerete inkább megnyugszik”, ezért „a római vallást követők háborgatását, papjaik vallásos szertartásaikban való akadályozását szüntessék meg, s őket szabadságukban tartsák meg és védelmezzék.”⁴⁷¹

1589. október 23-án Báthory Zsigmond fejedelem átíratta és megerősítette Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem 1575. október 21-én kelt (Báthory Kristóf által 1577. február 4-én átírt) oltalmi levelét, melyben a két falu lakóinak panaszait kívánván orvosolni (értesülvén arról, hogy határuk amúgy is szűk és terméketlen), meghagyta „Udvarhelyszék minden nemeseinek és polgárainak”, hogy a panaszosokat határaik szabad birtoklásában ne háborgassák. E kedvezményeket Báthory Kristóf még megtoldotta, mentesítve őket a fejedelmet illető, sertések után fizetendő tizedek alól, elrendelve Syger János udvarhelyi várnagynak s az udvarhelyszéki királybírónak, hogy az oláhfalviakat „semmi tized fizetésére ne kényszerítsék, őket személyökben s javaikban bármikép háborítani és károsítani ne merjék, de határaik, erdők és vizeik hasznát és termését békében és akadálytalanul elvinni engedjék”. Végül Báthory Zsigmond elődei kedvezményeit azzal egészítette ki, hogy őket „különös kegyelemből minden méh, bárány, malac és kespénz”, továbbá az ún. „hadnagyab”, illetve „minden csirke, tyúk és liba fizetésétől” mentesítette.⁴⁷²

Az első Oláhfalut illető hiteles kiváltságlevél, melynek szövege teljes terjedelmében ismert, Báthory Gábor fejedelem 1609. július 21-én kelt oklevele, mely a következőképpen rendelkezik:

„...Mivel április hónap 26-ik napjára Kolozsvár városába összehívott és megtartott összes rendek országgyűlésén a mi hűséges összes székelyeink, nemesek, lófők, gyalogosok, pus-kások és szabadosok, azaz az Udvarhely székely székben levő Szentegyház és Kápolnás Oláhfalu idegen és saját lakosainak részéről és személyében kiváló közbenjárás történt, azután tekintetbe véve azt, hogy mintegy a havasok közepén vannak elhelyezve, a hely terméketlenségétől sújtva, csak nagy nehézséggel tudnak mindennapi élelmükről gondoskodni és az összes utasokra és járókelőkre naponként vigyázva és a rablókat távol tartva, sok hasznót hajtanak: Ezért a mi elődeink, az erdélyi fejedelmek őket az összes hadjáratokból kivették, sőt az illetékek és bármely segélyek fizetése alól, a tizedek, kilencedek és kepék illetékei alól, bármely köznépi és polgári szolgáltatás alól felmentették. Tehát Szentegyház és Kápolnás Oláhfalu ugyanazon lakosait, az ők összes mindkét nembeli törvényes örököseit és utódait, hogy saját életükről jobban gondoskodhassanak, azokon a félelmetes helyeken éberekben örködhessenek, az átmenőknek az utat biztonságosabbá tehessék és ezen falvakban kényelemben lehessenek,

---

⁴⁷¹ Jakab–Szádeczky: *i.m.* 369.

⁴⁷² Jakab–Szádeczky: *i. m.* 300–301.

Minden rendes és rendkívüli rovatal, illeték és hozzájárulás, rendkívüli adó és kamara-nyereség fizetése alól,

Úgyszintén vetések, nemesi telkek után, melyek az Udvarhely székely székben levő Szentegyház és Kápolnás Oláhfalu falvak saját területén és igazi határain belül vannak, a tizedek, kilencedek és papi bérek illetékei alól, bármely köznépi és polgári szolgáltatás alól, nemkülönben bármiféle hadi mozgósítás és bármiféle általános vagy részleges hadi fölkelésben való részvétel alól,

Mégis azzal a feltétellel, hogy ő maguk és utódaik minden évben, saját költségükön és munkájukkal ezer szál deszkát a hozzájuk legközelebb eső Kőhalom szász székbe a mi számunkra szállítani tartozzanak és azt megtartsák: örökre kivételezni, felmenteni és kiváltságokkal megajándékozni véltük, és így kivételezzük, felmentjük és a jelen oklevél erejénél fogva megajándékozunk.⁴⁷³

Az elődei által adományozott privilégiumokat 1614. május 8-án Bethlen Gábor is megerősítette, illetve kibővítve és rendszerezve őket a következő cikkelyekbe foglalva hagyta jóvá:

„Először: ők mostantól kezdve az elkövetkezendő időkben semmilyen függő viszonyban ne legyenek a kapitányokkal, királybírákkal, alkirálybírákkal és Udvarhely székely székben az összes többi tisztviselővel, és azok semmilyen hatalmat vagy törvénykezést felettük ne gyakoroljanak. Hanem a mi gyulafehérvári udvarunk gondviselője hatáskörének és törvénykezésének legyenek alávetve, ő kormányozza és vezesse őket, de oly módon, hogy a gyulafehérvári gondviselő a jelen oklevélben megjelölt feltételek ellenére a legkevésbé se zavarja őket, és más terhek és szolgáltatások teljesítésére és elviselésére semmiképpen ne kényszerítse.

Másodszor: a fent nevezett kapitányok, királybírák, alkirálybírák és az említett Udvarhely szék többi királyi tisztviselői ezután az ő körükben vizsgálatot folytatni, bármely terhet követelni és bármely végrehajtást elvégezni a legkevésbé se tudjanak, hanem minden behajtandó terhet és bírságot az általunk vagy az említett gyulafehérvári gondviselőnk által közéljük küldött emberek tudjanak behajtani és elvégezni, és ez azok hatáskörébe tartozzék. Ezen bírságok és terhek végrehajtása ne fordítottassék más célra, hanem a mi és utódaink számára jelöltessék ki.

Harmadszor: legyen szabad nekik a maguk akarata és belátása szerint bírakat és 12 esküdtet a közöttük eddig érvényes erkölcsök és szokások szerint felállítani és választani.

Negyedszer: az összes ügyek, perek és viszályok, melyek huszonöt (25) magyar forinton alul értékeltetnek, bármely közöttük felmerült ügyletek és cselekedetek ügye az említett bírák és 12 esküdt jelenlétében tárgyalassék, hajtassék végre és fejeztessék be. Ha azonban ugyanazok a 25 magyar forint értékét felülmúlják, ugyanoda utaltassanak, de ha a felek egyike az általuk abban az ügyben hozott és kihirdetett döntéssel és ítélettel nem akar megelégedni, akkor az fellebbezés útján a mi gyulafehérvári királyi ítélőtáblánk bírái és esküdtei elé értebb

---

⁴⁷³ Báthory Gábor, valamint Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és I. Lipót Oláhfalunak adományozott kiváltságleveleit magába foglalja III. (VI.) Károly 1724-ben kiadott oklevele. Latin nyelvű eredetije: Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága Székelyudvarhelyi Múzeum gyűjteménye. 982 sz. Jelen tanulmány szövegében a *latin nyelvű* oklevelek Fehér Mihály (a székelyudvarhelyi Tamási Áron gimnázium egykori latin szakos tanára) általi kéziratos fordítását használtuk, összevetve azt az eredetivel, illetve a Jakab Elek-féle csonka, kivonatos fordítással (Jakab–Szádeczky: *i. m.* 322–323, 344–345). A szerző ezáltal néhai latintanára emlékének is szeretne tisztelegni. (A továbbiakban: Oláhfalu kiváltságlevele.)

megvizsgálás céljából terjesztessék és ott véglegesen eldöntessék. Hasonlóképpen a különleges ügyek az ő fórumuk elé vitetve ugyanazt a jogi utat kövessék.

Ötödször: ugyanazon falvak lakosai közül bármely ürüggyel vagy címen senki se vethesse alá magát másnak jobbágyi igába vagy állapotba, vagy senkit se lehessen ez alá vetni a terhek és szolgálatok elkerülése miatt, vagy azok elvégzésének akár hivatalos elmulasztása okából. Ha valakire rábizonyul, hogy ilyen szándéka van, az fogságba vettessék és csak szavahihető emberek kezessége mellett bocsátható el. Ha valaki titokban, az ő tudtuk nélkül elszalad onnan vagy elszökik, az ilyen szökevény lakosnak minden ingó és ingatlan vagyona, háza és bármiféle néven nevezendő öröksége saját közössége javára lefoglaltassék.

Utoljára: ha a kapitányok, királybírák, alkirálybírák, Udvarhely tisztségviselői és bármilyen beosztású és jogállású emberek, az ő szabadságaik és előjogaik dacára, bármilyen hozzájárulás fizetésére vagy hadfölkelésre és sorozásra őket kényszeríteni merésznének, és ezért őket mind személyükben, mind javaikban megkárosítani próbálnák, attól az időtől a lakosoknak álljon hatalmában és jogában mind előjogaikat és szabadságaikat, mind bármilyen néven nevezendő javaikat az ilyenféle erőszakos zavarók, kártevők ellen megvédeni, ezért semmilyen tehernek vagy bírságnak ne vessék alá őket, amennyiben bebizonyosodik, hogy magukat jogosan védelmezték, máskülönben ha valamit méltatlanul és jogtalanul vittek véghez, nem másutt, mint a gyulafehérvári bírák előtt tartoznak törvény elé állni.

Az ő mentességeikhez az alábbi feltételeket is hozzáfűzzük és aláírjuk:

Hogy kötelesek évenként Gyulafehérvár városunkba 2000 hibamentes deszkát saját költségükön, marhákkal és szekerekkel lehozni és szállítani, mégpedig június hónapban. Ezt követően személyeiket, ökreiket, szekereiket és a szállításhoz szükséges összes felszereléseket a mi gondviselőnk nyomban elbocsássa, és más munkák elvégzésére vagy bármilyen szolgálat teljesítésére kényszeríteni ne merészelje.

Másodszor: most legalább ezen egyetlen és nem több kötelezettség folytán, a számukra általunk kiterjesztett ilyenfajta mentesség fejében, a mi használatunkra, kötelesek az említett Szentegyház és Kápolnás Oláhfalu területén és igazi határain belül, alkalmas és megfelelő helyen, egy jó fűrészmalmot az összes fa és nem vas részeivel, az ahhoz szükségesekkel beszerezni és felépíteni, és évenként a maga idejében szám szerint 100 darab deszka-készítésre alkalmas fatörzset az erdőkből és hegyekből ahhoz a malomhoz levontatni és leszállítani. Mégis oly módon, hogy sem az ilyen fatörzsekből előállítandó deszkák kivágására és elkészítésére, sem pedig az azokból készített és előállított deszkák bármely más helyre való levitelére és elszállítására ne legyenek kötelezhetők és kényszeríthetők.”⁴⁷⁴

A privilégiumok ily gyakori felújítására nyilvánvalóan azért volt szükség, mert a széki hatóságok ezeket nem tartották maradéktalanul tiszteletben. Az Udvarhelyszék és a két kiváltságos falu közti tartós, hol lappangó, hol pedig nyílt ellentét, mely az idézett szövegekből is sejthető, 1615 májusában ismét felszínre került. Ekkor a szék tisztjei az országgyűlés elé vitték az oláhfalviak külön igazságszolgáltatásával kapcsolatos sérelmeiket, az országgyűlés pedig a 17. t.c.-ben ekképp határozott: „Miután az oláhfalviak kiváltsága a törvények dolgában az egész országnak, de kivált a székelységnek nagy sérelmére s törvényei, szokásai és szabadságai ellenére van, hogy ők a székelység közepében lakván, közülük kivonják magukat: tetszett, a fejedelem akaratja is hozzájárulván, hogy kiváltságuk e részben töröltessék el, és mindenképpen a székelység közönséges törvényével éljenek, a fejedelemnek tett ígéretöket ezután is teljesítvén.”⁴⁷⁵ Az oláhfalviak természetesen nem mondhattak le

⁴⁷⁴ Uo.

⁴⁷⁵ Jakab–Szádeczky: *i. m.* 346.

ennyire könnyedén a rengeteg utánajárással megszerzett előjogokról: immár begyakorolt válaszlépésük hasonló helyzetekben, hogy ismét a fejedelemhez fordulnak, emez pedig 1618. április 8-án felszólítja az udvarhelyszéki fő- és alkapitányt az általa korábban leszögezett privilégiumok betartására.⁴⁷⁶

A kiváltságos falvak és a szék viszálya azonban ezzel nem ér véget. Feltehetően ismét Udvarhelyszék követői eszközölték ki, hogy 1630. január 25-én a Gyulafehérváron ülésező országgyűlés kimondja: „A két oláhfalviak, zetelakiak a törvények dolgában az udvarhelyi főtiszthez applicaltatnak.”⁴⁷⁷ És jöllehet Bethlen Gábor kiváltságlevelét I. Rákóczi György – nyilván az oláhfalviak újbóli kényszerű közbenjárására – 1631. június 25-én megerősítette, az 1653-ban hatályba lépő *Approbatae Constitutiones* a III. rész LXXIX. címében, valamint az V. rész XLV. és LXXIV. ediktumában az 1615-ös és 1630-as országgyűlési határozatok értelmében rendelkezik, leszögezve, hogy a zetelakiakkal együtt a „két oláhfalviak törvények dolgából a széktől dependeálnak, és előttök agitálandó causajukat a derék székre is elbocsássák, s fiscusnak is a mivel tartoznak, praestálják, sub poena fl. 200 [adják meg 200 forint büntetés terhe alatt].”⁴⁷⁸

Az 1674. november 17-én Gyulafehérvárott tartott országgyűlés újból napirendre tűzte az oláhfalviak és zetelakiak ügyét: az itt született végzés nem tér ki a bíraskodás kérdésére, csupán arra vonatkozóan intézkedik, „hogy privilégiumokban specifikált teherviseléseket a fiscus számára praestálják, azokon kívül praefectus atyánkfia is egyéb teherviseléssel ne erőltethesse, sőt ha erőltetné is, ne tartozzanak supportálni.”⁴⁷⁹

A „havasok közepén” élők konok ragaszkodása előjogaikhoz nem lankad az önálló fejedelemség megszűnése és Erdély Habsburg fennhatóság alá kerülése után sem. Népes küldöttségük kitartó közbenjárása nyomán 1701. február 19-én I. Lipót megerősíti I. Rákóczi György 1631. június 25-én kiadott, a Báthory Gábor és Bethlen Gábor által kibocsátott levelek szövegét is magába foglaló kiváltságlevelét. Udvarhelyszék hivatalnokai viszont ragaszkodnak korábbi álláspontjukhoz; 1711 elején, a megyesi országgyűlésen követik ekképpen adják elő panaszait: „...úgy tapasztaljuk, hogy szegény székünkre esendő quantum nem minuáltatik, hanem naponkint fog öregbülni, de ellenben annak elviselésére ennek előtte velünk unialtatott némely részei szegény székünknek egy s más pretextusok alatt magokat eximáltatni akarják és tőlünk való elszakadásokat munkálkodják...” A vádlottak: a parajdi sóvágók és „az két oláhfalviak”.⁴⁸⁰

1715 májusában Udvarhelyszék tisztjei „nagy megbántódással” jelentik a főkormányshéknak, „hogy az két Oláhfalu az udvarhelyszéki határokat élván contractusok ellen, az megírt szék határára major házakat építenek, tanorokat erigálnak, fájokat hordják, specifice az kápolnás-oláhfalviak marhájokat a szék határán tartják, mégis az széktől dependeálni nem akarnak...”⁴⁸¹

1720-ban, a főkormányshékhez intézett folyamodványában a szék ismét felrója, hogy „...ennek előtte való üdőkben az két Oláhfalu is az ns. szék közé contribuálván, az egy búzán kívül pénzzel, zabbal, szénával, az ns. széket proportionate, mint más faluk, segítették,

---

⁴⁷⁶ Uo.

⁴⁷⁷ SzOkl VII. 85.

⁴⁷⁸ Magyar Törvénytar. *Erdélyi törvények 1540–1848.* 149, 229, 236. (A továbbiakban: *Erdélyi törvények.*)

⁴⁷⁹ EOE XV. 462.

⁴⁸⁰ SzOkl VII. 169–170.

⁴⁸¹ Uo. 206.

allevaltatták, kik is már bizonyos időktől fogva az széktől annyiban elszakadtak, hogy semmiben egyébben az ns. székeknek nem succurralnak, hanem csak valami pénzben”.⁴⁸²

Érdekes és elgondolkodtató tény, hogy a hatalmuk konszolidálásának a kezdetén türelmesebb, de következetes centralizációs politikát folytató Habsburg-házi uralkodók az Udvarhelyszék és Oláhfalú közötti kiváltságjogi viszályban a réges-régen elavult előjogokat védelmező havasaljiak pártját fogták. Netán ez is az „oszd meg és uralkodj” elv jegyében történt, miszerint – ez esetben – a *helyi privilégiumokat* szembehelyezve egy *székely önkormányzati hatóság: a szék* érdekeivel, ez utóbbi gyengítését próbálják elérni? Vagy mi látunk mindent feketén-fehérben, és ismét csupán az oláhfalvi küldöttség határozottsága és kitartása volt eredményes anélkül, hogy különösebben átgondolt „nagypolitikai” háttére lett volna a dolognak? Mindenesetre III. (VI.) Károly 1724. május 17-én megerősítette a Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kiváltságleveleit magába foglaló I. Lipót-féle oklevelet.

A vitás kérdés, amint várható volt, ezzel sem nyer végső megoldást. 1728. április 26-án, a nagyszebeni országgyűlésen, midőn a III. Károly által kibocsátott kiváltságlevél „bemutattatott, felolvastatott, proklamáltatott, kihirdettetett és kiadatott”, rendelkezéseinek – az *Approbataera* hivatkozva – Udvarhelyszék követői ellentmondtak.⁴⁸³

1752-ben a szék fő- és alkirálybírái feliratban fordulnak az országgyűléshez, melyben régi keletű, Oláhfalúval szembeni sérelmeiket igyekeznek alaposabban megindokolni:

„Jöllehet a nemes haza törvénye a nemes udvarhelyszéki két oláhfalviakat a nemes szék törvénye és jurisdictioja alá rekesztette, a privilégiumokat is in ea parte abrogálta [az] App[robatae] Const[itutiones] .... Ezen törvényt observálták is sok időig, a contributio dolgában is a széktől volt dependentiájok, az minthogy mikor ez előtt generális conscriptiók voltak, együtt conscribáltattak a székekkel ..., még is mindazon által mi gondolattól és bizodalomtól viseltetvén? magok mondják, ez előtt nem sok idővel a széktől el szakadtanak, és mostan, mikor olyas törvénytételek occurálnak, kivált in casu criminali, nem Udvarhelyszékből, hanem Csíkból, honnan? hínak assessorokat. A causájokat is az udvarhelyi derék székre nem transmittálják. De a contributio dolgában is a széktől nem dependeálnak, hanem ... 200 forint szakasztatik ki a szék kvantumából reájok; melyben semmi proportio nincsen, mivel hogy sokat előre ne hozzunk, Lövéte falu, mely Oláhfalúnak szomszédja, s hasonló havasi helyen vagyon, szintén úgy deszkából, sendelyből keresi kenyerét, csak fél annyi, mint a két Oláhfalú, még is nyolcszáz rh. forintokból álló adót fizet, akkor, amikor a két Oláhfalú csak kétszáz forintot.” Azt is szövé teszik, hogy a szintén közeli és hasonló fekvésű Almás „ezer ötszáz rh. forintokkal terheltetik”. A szék fő sérelme tehát végül is az, hogy „...az adózásban való elszakadások ... felette nagy terhére vagyon a székeknek és több székbeli falúnak...”. Állítják, „...hogy az articulusok, melyek őket a szék jurisdictioja alá rendelték, soha nem abrogáltattak”. Megjegyzik azt is, mintegy melleleg, hogy „nem hívtak ők ma is regalissal se diaetára, se anticipatióra”, azaz (erre bővebben visszatérünk) kétségbe vonják a két település országgyűlési képviselői jogát. Végül állítják, hogy „...az articulusok, melyek őket a szék jurisdictioja alá rekesztették, soha nem abrogáltattak”, követelik tehát „reponálni” a két falut a szék hatósága alá, „még pedig, ha különben nem akarnak engedelmesskedni”, akkor a törvény, azaz az *Approbatae* megfelelő cikkelyeinek erejével.⁴⁸⁴

---

⁴⁸² Uo. VII. 296.

⁴⁸³ Oláhfalú kiváltságlevele. Az 1728-as nagyszebeni országgyűlésen történetekre a III. Károly-féle kiváltságlevél utolsó oldalán található feljegyzés utal.

⁴⁸⁴ Uslt Székely Lada. 47. sz.

A két Oláhfalú képviselői jogát később kétségbe vonta a Gubernium is, az 1790–91-es országgyűlés során figyelmeztetve a rendeket, hogy a korábbi országgyűlési jegyzőkönyveket felkutatva nem találtak utalást arra, hogy Oláhfalú és Zetelaka követei „regálissal” – személyre szóló királyi levéllel (*litterae regales*) – meg lettek volna híva. Az országgyűlés válaszában arra hivatkozik, hogy ez esetben nem a „regális”, hanem a „szokás törvénye” határoz.⁴⁸⁵ Azért, hogy hasonló helyzetek a jövőben ne adódjanak, az országgyűlés 1791 novemberében, a XIV. artikulusban be is cikkelyezte „Oláhfalú kiváltságolt székely községnek az országgyűlésen való szavazás és ülésjogát, a melyet, mint tudva van, ezelőtt is élvezett”.⁴⁸⁶

A már létező kiváltságokhoz 1801-ben hozzáadódik az I. Ferencről elnyert, három országos sokadalomra (Gergely pápa, Szent Péter és Pál, illetve Szent András napjára) szóló vásárjog. Szintén I. Ferenc adományozta 1803-ban Oláhfalú pecsétjét (Orbán Balázs állítása, miszerint ez csupán felújítása egy 1503-as pecsétnek, már csak azért is kétségeket kelt, mert ez utóbbi a híres oklevélhamisító Kemény József gyűjteményében volt látható), melyet Orbán Balázs ekképpen ír le: „Magyarország, Erdély-, Horvát-, Tótországok és Dalmatia címereitől keretelt pajzs, mely két részre van osztva. Felső osztályában három arany csillag közt szabályát tartó kar, alsó osztályában egy hegy két ellentétes oldalára helyezett két templom, ezen körirattal: »*Sigillum privilegiatae communitatis Oláhfalviensis*«.”⁴⁸⁷

Oláhfalú kiváltságai 1876-ig elvben érvényben maradtak, ha nem is teljesen a Bethlen Gábor által megszabott feltételek szerint. Igaz, a szék és az országgyűlés sűrűn ismétlődő panaszai, illetve ellenvetései már régen jelezték: a kor messze túlhaladta őket. 1845-ben megjelent munkájában Auguste de Gerando francia utazó nem győz csodálkozni azon, hogy két „mezőváros” Udvarhelyszéken „mondhatni két különálló köztársaságot alkot”. Azt sem találja természetesnek, hogy e két kedvezményezett helység „egymagában több szavazattal bír [az országgyűlésen], mint egész Udvarhelyszék”.⁴⁸⁸ S bár e helyzet ellentmondásossága egyre inkább szemet szúr a polgári fejlődés útjára lépett ország politikus-köreiben, az 1870. XLII. t. c. (a köztörvényhatóságok rendezéséről) 88. §-a alapján Oláhfalú „szervezett törvényhatósággá” alakul,⁴⁸⁹ ami még mindig összhangban volt régi privilégiumaival. Mint önálló törvényhatóságot, Oláhfalut csak az 1876. XX. t.c. 1. §-a szüntette meg, illetve kebelezte be Udvarhely vármegyébe.⁴⁹⁰ Az 1877. I. t.c. 2. §. 8. pontja értelmében az újonnan alakult Udvarhely vármegyében két település szerveződhetett volna rendezett tanácsú várossá: Székelyudvarhely és Oláhfalú. Ezzel a lehetőséggel azonban csak Székelyudvarhely élt; „Oláhfalú ezt csekély anyagi ereje mellett nem tehetvén – írja emlékirataiban az első megyei

---

⁴⁸⁵ Orbán I. 66.

⁴⁸⁶ *Erdélyi törvények*. 515.

⁴⁸⁷ Orbán I. 73–74.

⁴⁸⁸ De Gerando, Auguste: *La Transylvanie et ses habitants*. Paris 1845. II. 137–138.

⁴⁸⁹ Az 1870. XLII. t.c. a köztörvényhatóságok rendezéséről. 88.§: „Az erdélyi megyék, a székely székek, a Jász-Kun-, Hajdú-, nagyikindai kerület, a szepesi XVI város kerülete, Kővár, Fogaras és Naszód vidéke, nemkülönben a következő városok: Kecskemét, Nagyvárad, Versec, Zilah, Göllnicbánya, Abrudbánya, Vízakna, Vajda-Hunyad, Kézdi-Vásárhely, Hátszeg, Sepsiszent-György, Székely-Udvarhely, Bereck, Csík-Szereda, Szék, Kolos, Ilyefalva, *Oláhfalva*, Szász-Régen és Fogaras, a jelen törvény értelmében szervezett törvényhatóságokká alakulnak át.” Magyar Törvénytár. 1869–1871. évi törvények. 221.

⁴⁹⁰ L. az 1877. I. t.c-et is Udvarhely megye területének megállapításáról. Uo. 1877–1878 évi törvények.

főispán, Vargyasi Daniel Gábor –, két kis községgé szándékozott szerveződni...”⁴⁹¹ E kérdésben a két település adófizetőinek szavazata volt hivatott dönteni. Természetesen akadt néhány előjáró, aki fájlalta, hogy elesik a városi tisztviselői fizetéstől, de végül állítólag esetükben is felülkerekedett a józan helyzetértékelés. A szavazást szintén Daniel szervezte meg: „...úgy rendelttem el, hogy az adófizetőket egyenként a házuknál felkeresve, a megbízottak vették be a szavazatokat, így meglévén a törvény értelmébeni többség, alakult Oláhfalu egy jegyzőség alatti két kisközséggé.”⁴⁹²

2. Zetelaka

Az Oláhfaluhoz hasonló, bár valamivel szelídebb földrajzi környezetben fekvő, az 1333-as és 1334-es pápai tizedjegyzékben egyaránt szereplő Zetelaka Udvarhelyszék régi települése. Középkori kőtemplomáról egy kora gót stílusú, a mai torony emeletén őrzött ablaktöredék tanúskodik.⁴⁹³

Első kiváltságlevelét Bethlen Gábortól kapta 1622. szeptember 25-én. Az adományozás megindokolása, csakúgy, mint maguk a kiváltságok, Oláhfalu 1614-es privilégiumlevelét juttatják eszünkbe: a fejedelem arra való tekintettel, hogy a falu lakói kopár havasok közt élve, mindennapi élelmüket is csak nagy nehézségek árán tudják megszerezni, őket és utódait minden rovatal, adó, segély és kamarai nyereség, továbbá minden hadi szemle, illetve rendes és rendkívüli hadi szolgálat alól felmentette, cserébe a maga és fejedelmi utódai számára 100 000 szál zsindely Gyulafehérvárra való szállítását követelve. A kiváltságokat az oklevél öt pontba csoportosítja, ezeket Orbán Balázs magyarításában ismertetjük:

„1-ször. Hogy mostantól kezdve Udvarhelyszék kapitányai, királybíráitól és más tisztjeitől e székeknek, úgy jeleni, mint jövőendőbeliektől semmi függésben ne legyenek, s azoknak semmi hatalmuk nevezett Zetelaka felett ne legyen, hanem egyenesen a mi fehérvári provisorunktól [gondviselőnktől] függjenek, de provisorunktól is csak úgy, hogy ezen védlevelünk által nyert jogaikban és azoknak élvezetében ne zavarhassa. És a szék tisztjeinek köztük semminemű vallatást tenni, hasznokat húzni ne szabadjon, hanem minden hasznot vagy büntetést a mi vagy provisorunk által közikbe küldött emberünk vegyen, és az csak a mi és utódaink hasznára adassék.

2-szor. Szabadságukban áll egy bírót és tizenkét esküdtet választaniok az ők szokásaik és rendszabályaik szerint.

3-szor. Minden 25 frt értéken alóli per közöttük a választott bíró és esküdtek fórumán kezdessék, folytattassék és végeztessék be; ha azonban 25 frt-ot túlhalad, akkor is ott kezdessék meg és láttassék el; de ha a felek közül valamelyik a hozott ítélettel megelégedve nem lenne, jogában álland azt fehérvári curiánkhoz fellebbezni.

4-szer. Senki közülök magát jobbágyságra ne adhassa, földjére jobbágyot ne telepíthessen vagy, hogy közterhek hordozása alól kibújhasson, ilyenként le ne kötelezze magát: ki ezt tenné, fogassék el és csak biztos kezességen bocsáttassék szabadon; s ha még így is

---

⁴⁹¹ Daniel Gábor: *Udvarhely megyei események az 1875-ik évtől kezdve az 1898. év végéig*. Emlékiratok. II. 37–38. Kézirat a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum dokumentumtárában. Lt. sz. 2438/2.

⁴⁹² Uo.

⁴⁹³ Dávid László: *i.m.* 353–354.

elmenekülne, az ilyennek minden fekvő és felkelhető javai és örökségei a község számára foglaltassanak le.

Vége 5-ször. Ha Udvarhelyszék kapitánya, főtisztje, bírái vagy más bárminemű hivatalnokai, vagy bármely állású más egyénei, az ők védlevelük és azáltal biztosított előjogok ellenére, bármely fizetés vagy hadi szolgálványokra szorítanak, vagy őket akár személyük, akár vagyonukban károsítani akarnák, ilyenek ellen nevezett község lakói oltalmazhassák magukat s azért semmi büntetés és fenytetés ne érje, sőt még ha ily eseteknél magokat méltatlanul és illetlenül viselnék, akkor is csak a mi fehérvári provisorunk előtt legyenek feleletre vonhatók.⁴⁹⁴

E széles körű önkormányzati státus – akárcsak Oláhfalú esetében – nyilvánvalóan sértette a szék érdekeit, melynek küldöttei az 1624. június 23. – július 8-i országgyűlésen felpanaszolja a zetelakiak privilégiumaikkal való visszaélését, követelve, hogy ezután a szék tisztjei előtt pereljenek. Az országgyűlés úgy határozott, „...hogy ha kinek valami pere lészen zetelaki emberrel, ha adverso pars contentus [a másik fél elégedett] nem lészen, a székre apellálják és ott adjudikáltassék [fellebbezzék és ott döntsék el]”. E határozatot – immár kiterjesztve az oláhfalviakra is – az 1630. január 25-én kezdődött országgyűlés erősítette meg.⁴⁹⁵

Az erdélyi rendek által támogatott udvarhelyszéki előjárók igyekezete a székbeli kiváltságos községek privilégiumainak megnyirbálására a zetelakiakat hamarosan újabb lépésre kényszeríti: 1631 januárjában I. Rákóczi György fejedelmet keresik fel és értésére adják, „hogy ők régi szokások szerint a hadban való szolgálattok helyett esztendőnként tartozának százezer sendelyt magok saját költségeken” Gyulafehérvárra, a „fiscus” számára szállítani. A fejedelem „azon immunitásokban őket meg akarván tartani”, 1631. január 16-án kelt levelében elrendeli a szék közönségének és tisztségviselőinek, hogy a zetelakiak kiváltságait „megtartván, őket oltalmazza meg is benne és egyébre cogalni ezen kívül ne merészelve...”⁴⁹⁶

A falu törvénykezési autonómiája, a perek fellebbezésének módja továbbra is vitatott, de a széki hatóságok érdekeinek megfelelően szabályozott kérdés maradt: az *Approbatæ Constitutiones* V. részének LXXIV. ediktuma elrendeli, hogy a zetelakiak az oláhfalviakkal együtt „törvények dolgában a széktől dependeáljanak és előttök agitálandó causajokat a derék székre is elbocsássák, a fiscusnak is a mivel tartoznak, praestálják...”⁴⁹⁷

Napirenden volt a zetelaki kiváltságok ügye Apafi Mihály korában is: a Bethlen Gábor-féle 1622-es kiváltságlevél 1662. október 23-án nyert újabb fejedelmi megerősítést, majd 1674-ben, az országgyűlés határozata értelmében – mint Oláhfalú kapcsán már jeleztük – a zetelakiak „privilégiumokban megtartatnak”, illetve nem kényszeríthetők a korábban megszabott kötelezettségeiken felüli teherviselésre.⁴⁹⁸

Akárcsak az oláhfalviak, a zetelaki előjárók is igyekeztek kiváltságaikat a Habsburg-uralom beálltával létrejött új helyzetben is biztosítani: 1701. április 18-án I. Lipót minden változtatás nélkül átíratta és megerősítette Bethlen Gábor 1622-es kiváltságlevelét. A Bécsben kiállított okmányt Henter Ferenc ítélmester hirdette ki az 1702-es gyulafehérvári országgyűlés január

---

⁴⁹⁴ Orbán I. 65. Az eredeti latin szöveg: SzOkl VII. 79–83; kivonatos fordításban még közli Jakab–Szádeczky: *i. m.* 346–347.

⁴⁹⁵ SzOkl VII. 85.

⁴⁹⁶ Uo. VII. 86.

⁴⁹⁷ *Erdélyi törvények.* 235.

⁴⁹⁸ EOE XV. 462.

7-i ülésén.⁴⁹⁹ Érvényessége azonban igen rövid ideig tartott: 1703. június 12-én Bögözben, egyfelől Pekri Lőrinc, Udvarhelyszék főkapitánya, Kénosi Zsigmond és Sebesi Jób vicekirálybírák, másik részről Tornai Mihály zetelaki királybíró, Bíró András előző esztendőbeli királybíró és Karácson György „hűtös ember” egyezséget kötnek, mely véget vet Zetelaka Udvarhelyszéktől való „elszakadásának”, megszüntetve, illetve jelentősen korlátozva a község privilégiumait. A főkapitány, arra hivatkozva, „hogya ennek előtte esztendővel felültetvén az elméjeket valakik az Zetelakiaknak, az nemes Széktől való elszakadásokat munkálódták, és adózásból az nemes Széktől való különböztetést”, holott a kérdésben végzett vizsgálódásai bizonyítják: „a memoria hominum mindenkor a nemes Székkal együtt adóztak”, előzőleg parancsba adta, „hogya a nemes Székhez redeálván, adózzanak együtt, és a nemes szék fő tiszteitől hallgassanak; az törvényeket appellatio által oda bocsássák...” A zetelakiak gróf Apor Istvánhoz fordulnak, „hogya ő kegyelme őket ... az nemes Székkal egyeztesse meg; fogadván: hogya többé senki biztatására az nemes Széktől elszakadni nem kívánnak...” A gróf, „tekintvén az Zetelakiaknak alacson állapotját”, arra kéri a szék főkapitányát, ne kötelezze a falut többre, mint „75 ökörről való adózásra”, és engedje el felhalmozott tartozását. Az ekképpen létrejött egyezés így szól:

„1-o. Valamíg Isten ennél is nagyobb terehviseléstől megoltalmaz, adózzanak csak hetvenöt ökörről.

2-o. Ez idei, úgy mint 1703. esztendőbeli adójoknak csak felit adminisztrálják; az más fele pedig, mivel az idő eltölt, elengedtetik minden naturálékkal együtt.

3-o. Az udvarhelyi vár építésére valamennyi fák, deszkák és zsendélyek kívántatnak, tőlük juxta valorem acceptáltassanak az ő quantumokban; melyet is az két fő tiszt parancsolatjára tartozzanak beszolgáltatni magok szekereken, marhájokon; ezen kívül az udvarhelyi tüzi fára nem erőltetvén őket, hogya ők az épületre való fát magok vecturázzák.”

A zetelakiak is megígérik az írásba foglalt feltételek tiszteletben tartását, a szék közösségébe való beilleszkedést: „Az nemes Széktől való elszakadásunkat se privilégiumunk színe alatt, se más utak és rendek alatt nem munkálódjuk; az nemes Széktől el nem szakadunk, hanem mint igaz széktagjai, az nemes Székkal egyet értünk s adózunk az feljebb megírt mód szerént, valameddig ezen nemes Szék is ezen contractushoz tartja magát.” A zetelaki aláírók nevei után a következő megjegyzést olvashatjuk: „Ez mind az három egy manusra irtatott, mivel Tornai Mihály és Karácson György írni nem tudnak, de velem voltak.”⁵⁰⁰

Az adó ezt követően természetesen csak növekedett: 1755-ben a zsendelyszállítás kötelezettségét évenként fizetendő 1500 forinttal váltják meg, majd 1765-ben a község maradék előjogait is elveszíti.⁵⁰¹ Ami ezt követően is megmaradt, az alig több az országgyűlési képviseleti jognál, ám hamarosan ez utóbbival kapcsolatban is kétségek merülnek fel. A zetelaki követeket ott találjuk az 1787-ben tartott országgyűlésen, és jöllehet az 1790–91-es gyűlésre (csakúgy, mint az oláhfalviak) ők sem kaptak „regális” meghívót, a község két követe, Bíró Mihály és Szegedi Pál az alattvalói esküt letette.⁵⁰² Míg azonban az oláhfalviak továbbra is megtartották képviseleti jogukat, addig az országgyűléshez intézett

---

⁴⁹⁹ SzOkl VII. 79–83. – Orbán I. 65.

⁵⁰⁰ Nemzeti Társalkodó 1857. I. félév. 184–187.

⁵⁰¹ Orbán I. 66.

⁵⁰² Erdélyi törvények. 483.

főkormányshéki óvás, mely a zetelaki követek esetében is kifogásolta a „regális” hiányát, illetve az ezt követő kivizsgálás és rendezés nyomán Zetelaka e jogot elveszítette.⁵⁰³

Utolsó országgyűlési szereplésük során a zetelaki követek megpróbálták – az udvarhelyshéki küldöttekkel hevesen vitázva – a Bethlen Gábor-féle kiváltságlevélbe foglaltak újbóli törvénybe iktatását, és bármennyire is meglepő, úgy tűnt, ez nekik sikerülni fog: az országgyűlés kimondta, hogy „Oláhfalú s Zetelaka privilegiatus községek a nemzeti fejedelmek és királyoktól nyert kiváltságok értelmében minden adók alól, melyekkel szabadalmaik értelmében nem kötelesek, felmentetnek”.⁵⁰⁴ Az uralkodó által megerősített cikkelyek között azonban ez már nem szerepel. Az utóbbiak sorában a XIV. cikkely rendelkezik e kérdésben, mely viszont csak általánosságban fogalmaz: „Hasonlóképpen megerősítik, a jelen törvény-cikkely erejénél fogva, a magyar és székely nemzet kebelében levő szabad királyi városok, mezővárosok, továbbá úgy a szabad, mint a nemes és kiváltságolt községek törvényes joghatóságát és szabadságát a maguk törvényes állapotában...”⁵⁰⁵ Így Orbán Balázs már rezignáltan állapíthatja meg, hogy Zetelaka „századokon át oly féltékenyen őrzött s annyi uralkodó által megerősített előjogaiból, mely az oláhfalviakéval azonos volt, nem maradt egyéb fenn, mint hogy falusbírájuk ma is királybíró címet visel...”⁵⁰⁶

Valóban, a zetelaki „királybíróshág” helyi szinten tekintélyes tisztség maradt a privilégiumok elvesztése után is: betöltése nagy komolysággal történt, amit az udvarhelyshéki levéltár Székely Ládájában megőrzött XVIII. század végi és XIX. század eleji szavazatszámhlálási jegyzőkönyvek bizonyítanak, melyeken a jelöltek nevei után vonásokat húzva regisztrálták a voksokat. Igaz, a „communitás” olykor az önmaga által választott bíró ellen fordult, szelídnek aligha nevezhető eszközökkel. Egy ilyen eset nyomán figyelmezteti 1784. április 18-án báró Daniel István főkirálybíró a székbeli folytonos táblát és az alkirálybírákat, „...hogy a fenn írt közönséges békességet rontókat, vakmerő erőszakosokat, kik tisztjekre támadván, házára mentek dorongokkal s aajtáját bé akarták rontani, minden móddal haladék nélkül megzabolázzák, ezen veszedelmes lármának eleit vegyék, ... ne hogy ezen panasz a Felsőges K. Gubernium elejébe szálljon.”⁵⁰⁷

A valamikori kivételezett helyzet kései maradéka volt még az a belső közigazgatási és bíraskodási autonómia, amit a község – természetesen az 1622-es privilégiumokhoz képest lényegesen mérsékelt formában – 1848-ig élvezett. 12 „senatorból” álló „tanácsa” volt, mely egyszersmind törvényszékként is működött, ítéleteit az udvarhelyi „derékszékre” lehetett fellebbezni. A gyilkossági ügyekben a zetelaki „alszék” hatáshöre korlátozott volt, ilyenkor Udvarhelyshék két táblabírájának is részt kellett vennie az ítélethozatalban.⁵⁰⁸

* * *

Egy két faluból álló településegyüttes, valamint egy önálló faluközösség kiváltságainak történetét próbáltuk áttekinteni. Környezetük természeti adottságai, a szokásostól eltérő jövedelmi forrásaik, a megélhetés körülményessége szükségessé tették az általuk fizetett

---

⁵⁰³ Orbán I. 66.

⁵⁰⁴ Uo.

⁵⁰⁵ *Erdélyi törvények*. 515.

⁵⁰⁶ Orbán I. 66.

⁵⁰⁷ *UszLt Székely Láda*. 86. sz.

⁵⁰⁸ Filep József: *Törvénybeli gyakorlás mutatótáblája, vagy az erdélyi ügyfolyások*. Maros Váshrhelyt 1831. 3.

adónak a szék többi részétől eltérő formában történő törlesztését. Ezen túlmenően, a minőségi fa-termékek, a fejedelem fűrészmalmának felépítése és működtetése jelentékeny hasznot is hajthattak az építkező uralkodó, a kincstár számára. Az a tény, hogy fontos, de körülményesen járható, több okból is veszedelmes útvonal mentén helyezkedtek el (ez hangsúlyozottabban vonatkozik a két Oláhfalura, bár Zetelaka is az akkor még lakatlan Libán hágón keresztül Gyergyóba vezető út utolsó udvarhelyszéki állomása), egyféle stratégiai jelentőséget kölcsönzött nekik. A zord környezet és küzdelmes megélhetés pedig kitermelte azt a leleményes, alkalmazkodó és egyben konok embertípust, akinek talpraesettsége és kitartása igencsak szükséges volt a kiváltságok megszerzéséhez, többszöri felújításához, legújabb korig tartó megőrzéséhez.

A fennebb ismertetett kiváltságok eredete – mint láthattuk – nem vezethető vissza a fejedelemség korát megelőző időkre. Éppen ezért jelen írás keretében nem is foglalkoztunk komolyan annak lehetőségével, hogy itt a feudalizmus korai szakaszában román kenézség létezett volna, a két Oláhfalu kiváltságai (netán a zetelakiak is) pedig nem lennének egyebek, mint a „*ius Valahicum*” torzult maradványai.⁵⁰⁹ E feltételezést sem a hiteles források, sem az analógiák nem támasztják alá, mint ahogy nem maradt nyoma számottevő román lakosság „elszékelyesedésének”, sem pedig egy masszív lakosságcserének. Úgy véljük, a szakmai kereteket régóta szétfeszítő vitának nem itt a helye. A Hargita alatti Láz fennsíkjának első telepesei (az Oláhfalu helynév tanúsága szerint) alighanem valóban nyári szállásaikat itt felverő román pásztorok lehettek, de a hitelt érdemlő források arra engednek következtetni, hogy valószínűleg a tulajdonképpeni falvak alapítása is, de kiváltságaik kieszközlése és megtartása már mindenképpen az itt otthonra találó székelyek érdeme.

---

⁵⁰⁹ A feltételezett oláhfalvi kenézségre vonatkozóan I. Pușcariu, I. S.: *Disertațiune despre împărțirea politică a Ardealului*. Sibiu 1864. 32. – Bogdan, Ioan: *Scrieri alese*. Buc 1968. 183. – Opreanu, Sabin: *Terra Siculorum. Contribuțiuni privitoare la românii din Ținutul Săcuilor*. Cluj 1925. 5–9. – Popa-Lisseanu, G.: *A Székelyek és a Románok székelyesítése*. Ford. Dr. Kendy Sándor. Buk 1936. 41–42.

Jakó Klára

A Szalánczyak

(Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből)

A moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők által kibocsátott magyar nyelvű levelek gyűjtése közben, a vajdai kancelláriák magyar nyelvű részlegének működését vizsgálva több érdekes secretariusi portré rajzolódott ki előttem, melyek közül az egyik legszínesebb a Szalánczy Jánosé, akinek diplomáciai tevékenysége, úgy tűnik, hosszú időre meghatározta családtagjainak pályaválasztását is. A Szalánczy család kiemelkedőbb tagjainak életútját áttekintve végigkövethető, hogy a XVI. században a török elől Erdélybe érkező délvidéki menekültekből tehetségüknek, nyelvismeretüknek, továbbá a mohamedán és ortodox balkáni világban való jártasságuknak köszönhetően miként váltak a fejedelemség politikai és társadalmi életének vagyonos és befolyásos tényezőivé.

A Szalánczy család – miként arra neve is utal – az Abaúj megyei Szalánc (Slanec, ma Szlovákiában található) helységről származott, ahonnan valószínűleg a XV. század elején a Duna–Tisza közének déli (ma Jugoszláviához tartozó) részébe költözött, s nemesi előnevét is innen, az egykori Bács megyében található Szenttamás (ma Srbobran) helységről nyerte.⁵¹⁰ Szenttamási Szalánczy János, aki 1445-ben a szörényi vicebáni tisztséget viselte,⁵¹¹ egyike volt Bács megye küldötteinek az 1447-es országgyűlésen. A család egy másik, szintén János nevű tagja 1495-ben Bodrog megye alispáni tisztségét töltötte be.⁵¹² Ennek a térségnek a lakossága azonban a XV. század folyamán jelentős változásokon ment keresztül. Mindezenelőtt együtt kellett élniük az ekkor már a Duna vonalát elért törökök egyre gyakoribb betöréseivel. Ugyanakkor otthonosan kellett mozogniuk a törökök elől menekülő ortodox szerbek egészen más világában, de ismerniük kellett a rettegett ellenség életmódját, szokásait, sőt még nyelvüket is valamelyest.⁵¹³

Nem tudjuk, hogy a megyéje közéletében szerepet játszó birtokos család mikor vált földönfutóvá, és kényszerült menekülésre, hogy Erdélyben előlről kezdjen mindent, hogy újból megalapozza vagyoni és társadalmi helyzetét. Annak ellenére, hogy Gyulaffy Lestár (1557–1605) a Szalánczyak Erdélybe érkezését 1457-re teszi,⁵¹⁴ a demográfiai változások általános menetének ismeretében valószínűbbnek látszik, hogy erre csupán jóval később, valamikor a XVI. század elején kerülhetett sor.⁵¹⁵ Amennyiben hitelt adunk Gyulaffy

---

⁵¹⁰ Nagy Iván X. 459–461.

⁵¹¹ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. Bp 1996. II. 219.

⁵¹² Csánki II. 179.

⁵¹³ Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1552-ből*. Bp 1954. 5.

⁵¹⁴ „1457. Michael Zalanchi venit in Transilvaniam”. = TT 1893.115. – Szilágyi Sándor (ed.): *Gyulaffy Lestár följegyzései*. In: *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*. XXXIII. Bp 1894. 10. (A továbbiakban: MHHScrip.)

⁵¹⁵ A források 1512 körül említik ugyanis Szalánczy Antal bácsi várnagyot és birtokost Baranya megyében és ugyanebben az időben Szalánczy László özvegyét és fiait. TT 1904. 498.

állításának, az Erdélybe költöző Szalánczy Mihály a nagyapja kellett hogy legyen annak a Szalánczy Jánosnak, akit az írott források 1525-ben Radu de la Afumați havasalföldi vajda secretariusaként említenek.⁵¹⁶ Köztudomású, hogy Szalánczy János élete végéig Zápolya János egyik leghűségesebb híve maradt. Feltételezhetjük azt is, hogy közéleti-politikai karrierje szintén Zápolya környezetéből indulhatott. Radu de la Afumați is kapcsolatban állt az erdélyi vajdával, mivel azelőtt, hogy 1524-ben Zápolya hathatós segítségével trónra került volna, hosszabb ideig Brassóban élt száműzetésben. Az sem kizárt, hogy éppen maga Zápolya hívta fel a leendő havasalföldi uralkodó figyelmét fiatal familiáriusára, aki bizonyosan tudott románul, de lehet, hogy törökül is beszélt, és igencsak használható volt a Budával és Konstantinápolyal való kapcsolattartásban.⁵¹⁷

Mindezek csupán feltételezések, az azonban bizonyos, hogy havasalföldi tevékenysége idején Szalánczy már nem volt tapasztalatlan a politikában, és ezen a téren kellő kapcsolatokkal is rendelkezett. Ha nem így lett volna, akkor 1526 tavaszán Radu de la Afumați nem őt küldte volna legfőbb és legtitkosabb követeként (per primarium et secretissimum nuntium) Budára, hogy a törökökkel szembeni közös katonai fellépésről tárgyaljon.⁵¹⁸ Amikor ugyanis Radu de la Afumați pontosabb információkhoz jutott a Szulejmán szultán által 1526 tavaszán Magyarország ellen indított hadjáratról, merész tervvel jelentkezett a budai udvarban. Budára küldve Szalánczy Jánost, a legnagyobb titokban azt javasolta, hogy vegyék két tűz közé a balkáni támaszpontjaiktól meglehetősen eltávolodott törököket. A királyi haderő frontális ellentámadásokkal próbálja megállítani a szultáni seregek előrenyomulását, ez idő alatt pedig az erdélyiek és a havasalföldiek egyesült serege támadja hátba a törököket, betörve a Dunától délre fekvő, védelem nélkül hagyott balkáni tartományokba. Nem Szalánczy okolható a terv megghiúsulása miatt, mert a rendelkezésre álló idő már nem volt elegendő kivitelezésére. A törököknek azonban tudomásukra juthatott valami a tervből, mivel Radu de la Afumați vajda egyetlen fiát túszként a szultáni táborba hurcolták.⁵¹⁹

1526 júniusából, budai tartózkodása idejéből rendelkezünk a Szalánczy János anyagi helyzetére vonatkozó első információval. Ez alkalommal ugyanis szolgálatai elismeréseképpen II. Lajos király nemesi kiváltságokkal látta el a dévai vártartományhoz tartozó, Jófő mezővárosában lévő, bizonyos idő óta már elődei jussán birtokolt kúriáját.⁵²⁰ Hasonlóképpen mentesítette a jegyesét, néhai Bár János leányát, Annát a (Hunyad vármegyei) Alsó- és Felsőlapugy, Határ, Ohába, Habuca, Tyej és Fintoag birtokban megillető negyedrészt a Déva várához járó mindenféle szolgáltatás alól. Noha az erdélyi káptalan 1526. július 22-én végrehajtotta a király iktatási parancsát,⁵²¹ Szalánczy a mohácsi csata-vesztést követő zavaros időkben szükségesnek vélte, hogy II. Lajos adományát 1527. január 1-én az időközben királlyá választott Zápolya Jánossal, majd 1528. szeptember 13-án a

---

⁵¹⁶ Iorga, Nicolae (ed.): *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu)*. In: Hurmuzaki, Eudoxiu de: *Documente privitoare la istoria românilor culese de...* I–XXXII. Buc 1876–1942. XV/1. Buc 1911. 286. (A továbbiakban: Hurmuzaki.)

⁵¹⁷ Giurescu, Constantin C.: *Istoria românilor*. II/1. Buc 1943. 160–162. – *Istoria României*. II. Buc 1962. 651–654.

⁵¹⁸ Pataki, Iosif: *Atitudinea lui Radu de la Afumați și a lui Ioan Zápolya în ajunul luptei de la Mohács (1526)*. = *Studia Hist* 12/1967. fasc. 2. 26.

⁵¹⁹ Pataki: *i.m.* 18, 24.

⁵²⁰ „in cuius videlicet pacifica possessione instar suorum progenitorum a certis annis perstitisset.” DL 30291.

⁵²¹ Uo. 30291.

trónharcban felülkerekedőnek látszó Habsburg Ferdinánddal is megerősíttesse.⁵²² János király oklevele kifejezetten a Radu vajda titkáráként végzett országos fontosságú szolgálatait nevezi meg Szalánczy János érdeméért.⁵²³

A fentebbi adatokból kiderül, hogy a török elől menekülő Szalánczyak viszonylag szerény körülmények között kezdtek új életet Erdély határvidékén, mely nem is volt olyan messze egykori otthonuktól. Itt viszonylag rövid idő alatt sikerült beilleszkedniük Hunyad megye kenézi eredetű román nemességének a szerb menekültek révén előttük már nem idegen világába. Lapugyi Bár Annával kötött házassága nem csupán Szalánczy János Jófő környéki birtokainak körülbelül 16 jobbágytelekkel való gyarapítását eredményezte, hanem hozzájárulhatott a román vajdaságokkal, valamint a török politikai világgal való kapcsolatai továbbfejlesztéséhez.⁵²⁴

Miután 1529. január 2-án az összeesküvő bojárok meggyilkolták Radu de la Afumați vajdát, Szalánczy Zápolya János király udvarában jutott fontos politikai szerephez. Az uralkodó közvetlen környezetéhez tartozó familiárisként a királyi udvarban ő lett a román országokkal fenntartott kapcsolatok és a portai ügyek szakértője. A király őt küldte személyes megbízottjaként bizalmas ügyeinek intézésére Konstantinápolyba vagy a román uralkodókhoz. Brassó városának számadáskönyveiből nyomon követhetők Szalánczy János diplomáciai utazásai 1530-tól 1540-ig, János király haláláig. Úgy tűnik, hogy befolyásos és fontos személynek tartották mind a román politikai körökben, mind a Portán, aki kényes küldetésekben is hasznos szolgálatokat tehetett a királynak.

Ő volt például az, aki 1530 őszén kibékítette Radu de la Afumați vajda örökösének, Moisének (1529–1530) és Vlad Înecatul vajdának (1530–1532) a híveit, és Majláth Istvánt a Havasalföldön tartózkodó Mehmet béggel folytatott tárgyalásai eredményeként kiszabadította az utóbbi jelöltet támogató törökök fogságából.⁵²⁵ Ezekben a gyakori politikai változásokkal terhes időkben Szalánczy János szinte állandóan úton volt a budai királyi udvar és a Kárpátokon túli területek között. 1532 februárjának elején Peter Pythayrral, a havasalföldi vajda emberével együtt indult Budáról Konstantinápolyba, a szultánhoz (ad imperatorem Thurcarum).⁵²⁶ Március 22-én már Mehmet bégtől jövet, útban hazafelé Brassóban tartózkodott.⁵²⁷ 1533. augusztus 23-án ismét átutazott Brassón, valószínűleg a havasalföldi udvarból jövet.⁵²⁸ Valamivel több mint két hónap múlva újból a brassóiak vendégszeretetét élvezte hét fős kíséretével és kilenc lovukkal együtt. Gritti kormányzó hat kocsilovát is vitte magával Budáról Konstantinápolyba, de előbbi közvetlen úti célja Vlad Vintilă de la Slatina havasalföldi vajda udvara, ahová a Brassó város által fogadott három lóval utazott, melyek

---

⁵²² Veress, Andrei: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. I. Buc 1929. 5–6. (A továbbiakban: Veress: *Documente*.) – DL 30291.

⁵²³ „idem Joannes in variis legationibus et rebus regni nostri saepius ab ipso domino suo ad nos veniens et cum mandatis nostris rediens.” Veress, Andreas: *Fontes Rerum Transilvanicarum*. IV. Bp 1914. 143–144. (A továbbiakban: Veress: *Fontes*.)

⁵²⁴ „bona...ad numerum sedecim colonorum vel circiter se extendentia.” Veress: *Fontes* IV. 250.

⁵²⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. II. Kronstadt 1889. 206–207. (A továbbiakban: *Quellen*.)

⁵²⁶ Uo. 254.

⁵²⁷ Uo. 257.

⁵²⁸ Uo. 316.

közül egyet kénytelen volt magával továbbvinni a török fővárosig.⁵²⁹ 1534. január 23-ával kezdődően már Törökországból, Grittiől visszatérőben Szalánczy három napot pihent Brassóban.⁵³⁰ Két hónappal később, március 31-én Budáról jövet egy török kíséretében járt Brassóban, útban Konstantinápoly felé.⁵³¹ Láthatóan Szalánczy töltötte be a királyi udvar és a török fővárosban tartózkodó Gritti kormányzó közötti összekötő bizalmi szerepét.⁵³² A fáradhatatlan diplomata Grittiől visszatérőben⁵³³ június 11-én ismét Brassóban volt. Nem-sokára a kormányzó is követte Erdélybe, azzal a szándékkal, hogy végezzen politikai ellenfeleivel, de végül 1534. szeptember 29-én ő vált a hatalmi harc áldozatává.

Grittinek, a velencei kalandornak a magyar politikai életből való eltűnése inkább kedvezően hatott Szalánczy szerepére a törökökkel való kapcsolattartásban. A királyhoz fűződő régi bizalmas viszonyának tulajdoníthatóan egy időre e területen a legbefolyásosabb személyiséggé vált. Nyilván az ő feladata volt, hogy tisztázza a Portán a Gritti meggyilkolása után előállt új helyzetet. 1535. január 30-án a szultáni udvarból jövet Szalánczy egy havasalföldi bojár társaságában járt Brassóban, ahonnan négy lóval indult tovább a Kolozsváron tartózkodó Majláth István erdélyi vajdához.⁵³⁴ 1536. április 22-én útban a Porta felé ismét átutazott Brassón.⁵³⁵ 1537. március 11-én régi ismerőse, Peter Pythayr társaságában négy lóval indította a brassói városgazda Szalánczyt a havasalföldi vajdához, sarkantyúval, nyereggel, lószerszámmal kiegészítve megrongálódott felszerelését.⁵³⁶ Ugyanennek az évnek a nyarán János király azért küldte Havasalföldre, hogy a vajdától segédcsapatokat szerezzen erdélyi ellenfelei leveréséhez.⁵³⁷ 1538. június 29-én Szalánczy Havasalföldről jövet ismét átutazott Brassón.⁵³⁸ Egy hónap múlva Havasalföldén kellett tárgyalnia és informálódnia a törökök várható támadásával kapcsolatban.⁵³⁹ Úgy tűnik, hogy ezúttal több időt töltött munténiai ismerősei körében.⁵⁴⁰

Ekkor azonban János király politikájának legfőbb alakítója már Fráter György volt. A megmaradt országrészek újraegyesítésére irányuló diplomáciája megkívánta, hogy a Barát irányítása alatt tartsa⁵⁴¹ mind a Nyugat, mind a Kelet felé irányuló külpolitikát. Szalánczyról pedig köztudomású volt, hogy a törökökkel való együttműködés híve. Ettől kezdve véget érnek Szalánczy portai útjai, de a román vajdaságokkal való kapcsolattartásban Martinuzzi továbbra is igénybe vette szolgálatait. 1538 szeptemberében például, amikor Petru Rareș

---

⁵²⁹ Uo. 322.

⁵³⁰ Uo.341.

⁵³¹ Uo.347.

⁵³² Kretschmayr Henrik: *Gritti Lajos, 1480–1534*. Magyar Történeti Életrajzok. Bp 1901.

⁵³³ *Quellen* II. 356.

⁵³⁴ Uo. 396.

⁵³⁵ Uo. 452.

⁵³⁶ Uo.514.

⁵³⁷ Uo. 521–522, 561.

⁵³⁸ Uo. 565.

⁵³⁹ Uo. 567.

⁵⁴⁰ Uo. 568–569, 571, 597.

⁵⁴¹ Horváth Mihály: *Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete*. In: *Kisebb történelmi munkái*. IV. Pest 1868.

moldvai vajda a törökök büntetőhadjárata elől Erdélybe menekült és János király őt Csicsó várában körülfalva szinte fogolyként tartotta, Szalánczy volt az, aki a vajda érdekében közbenjárt mind a királyi udvarban, mind pedig a Portán. Gyulaffy Lestár feljegyzéseiből úgy tűnik, hogy Petru Rareș, Szalánczy segítségével, elnyerte a Porta bocsánatát, János királytól pedig azt, hogy eltávozhasson Csicsó várából azon a címen, hogy fogolyként a szultánhoz viszik.⁵⁴²

Petru Rareș ügyeivel kapcsolatosan bízhatta Fráter György kincstartó Szalánczyra mint bizalmas munkatársára a vajdától 1538 őszén elfoglalt Küküllővár és tartománya igazgatását és ezért kellett most már tartósabban az udvartól távol, Erdélyben tartózkodnia. Valószínűleg itt érthette Zápolya János király 1540 júliusában bekövetkezett halálának híre is. Még az ezt követő egész év folyamán is Küküllőváron találjuk, ahol Martinuzzi munkatársaként a kincstartóság különböző ügyeit intézte.⁵⁴³

Fráter Györggyel való kapcsolata azonban biztosította, hogy a politikai helyzet stabilizálódása után ismét bekapcsolódhasson az országos jelentőségű politikai kérdések megoldásába. Az erdélyi országgyűlés éppen korábbi portai kapcsolatait figyelembe véve 1542 júniusában őt bízta meg, hogy Fekete Jánossal együtt Szulejmán szultánhoz vigyék Erdély első hűbéri adóját.⁵⁴⁴ 1543 októberében Izabella királyné az országgyűlés megkezdését addig halasztotta, ameddig Szalánczy vissza nem érkezett Törökországból.⁵⁴⁵ Ugyancsak ő járt 1544-ben az adó ügyében a portán.⁵⁴⁶

Szalánczy János a kiépülő új erdélyi állam egyik jelentős politikai tényezője maradt haláláig. Feltétlen híve volt a Zápolya-dinasztiának, de szava súlyosan esett latba Habsburg Ferdinánd erdélyi vajdája, Báthory András idején is, akit „secretarius et auditor”-ként szolgált.⁵⁴⁷ Ellenfelei is nagy politikai tapasztalattal rendelkező, sokat próbált, a török és a balkáni diplomáciában hatékony módszerekben járatos, azok alkalmazásától nem visszariadó politikusnak tartották.⁵⁴⁸ Közreműködött a Portán is abban, hogy Izabella királyné és a fiatal János Zsigmond visszatérhessen Erdély trónjára. A későbbiekben több éven át királyi tanácsos volt és addigi pályafutásából is következően a törökkel való együttműködés politikájának kialakítója és határozott híve maradt.⁵⁴⁹

Családi életéről és vagyoni helyzetéről jóval kevesebb adat tájékoztat, mint amennyit politikai pályájáról tudunk. Feltételezhetően kétszer nősült, és az 1526-ban Lapugyi Bár Annával kötött első házasságából nem származott utóda, valószínűleg felesége korai halála miatt. 1544-ben felsorolt gyermekei: László, Miklós, György és Erzsébet ugyanis valamennyien

---

⁵⁴² Giurescu: *i.m.* II/1. 178–180. – Constantinescu, Radu: *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527–1546)*. Buc 1978. 99–100, 180. (A szerző tévesen minősíti Szalánczyt politikai súly nélkülinek, „simplu castelan”-nak nevezve őt.) – „1540. Joannes Zalanchi vaivodam Moldaviensem Turcarum imperatori captivum sistit.” MHHScrip XXXIII. 11.

⁵⁴³ *Quellen* II. 673, 686.; III. 87–88, 111, 114, 117.

⁵⁴⁴ TT 1893. 185. – EOE I. 112, 117.

⁵⁴⁵ Berger, Albert: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. I. Köln-Wien 1986. nr.1681. (A továbbiakban: Berger: *Urkunden-Regesten*.) – EOE I. 181–182.

⁵⁴⁶ *Quellen* II. 656.

⁵⁴⁷ EOE I. 417.

⁵⁴⁸ TT 1892. 676. (nr. 428.)

⁵⁴⁹ EOE I. 258–259.; II. 30, 42, 88, 155, 161.

Bánffy Dorottya nevű anyától, Bánffy László és Dobokay Anna leányától születtek.⁵⁵⁰ Ezzel a házassággal Szalánczy a Doboka megyei Vaskapu, Csemernye, Ördögműt és Szentgyörgy határában jutott részbirtokokhoz. Ezekhez 1554-ben a közeli Oláhfelegregyen és Szentpéterfalván vásárolt birtokot.⁵⁵¹ Sajnos egyelőre nincsenek adataink arról, hogy az említetteken kívül milyen és mennyi más birtokot szerzett még magának, de abban bizonyosak lehetünk, hogy nem csupán a fentebb felsoroltakkal gyarapította a pályája kezdetén Jófőn birtokolt nemesi kúria tartozékait.

Az időszak, amelyben élt, a nagy birtokszerzések kora volt. A középkori magyar királyság összeomlása nemcsak hatalmas méretű népességmozgásokat eredményezett, de a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulását is lehetővé tette. Tömegek kényszerültek elmenekülni otthonaikból, mindenüket odahagyva, hogy aztán újrakezdjék életüket teljesen megváltozott körülmények között. A politikai vezetők körében általános gyakorlat volt akkoriban a pártállás áruba bocsátása és a két király közül ahhoz csatlakoztak, aki nagyobb birtokadománnyal vásárolta meg őket. A hatalomért folytatott harc a legkíméletlenebb eszközökkel zajlott, melyek következtében egyik napról a másikra meg lehetett gazdagodni vagy el lehetett veszíteni mindent: vagyont, sőt életet is. Szalánczy János is korának embere volt, aki eszközben nem válogatva igyekezett képességeit, összeköttetéseit, befolyását anyagilag és társadalmilag kamatoztatni. Azt tartották, hogy „sok gonoszságot követett el”.⁵⁵² Köztudott lehetett róla, hogy „törekedését” akár az udvarban, akár Havasalföldön, sőt a Portán is nem csupán „édes beszéddel”, hanem komoly anyagi áldozattal kellett megszerezni. Fáncsi János száz aranyat adott neki előlegbe és gazdája vagyonából még száz ház jobbágyot ígért Szalánczynak, ha urát kiszabadítja a török fogságból. 1543-ban Majláth István feleségének is azt tanácsolják, hogy ő is ajánlja fel Szalánczynak száz jobbágyot, ha férjét kiszabadítja a Jedikulából.⁵⁵³

Szalánczy János az érvényesüléshez használt módszerei alapján nem minősíthető sem jobbnak, sem rosszabbnak e felbolydult kor többi szereplőjénél. Csak így sikerülhetett ugyanis helyreállítania családjá korábbi anyagi és társadalmi helyzetét. Abban pedig felette is állt kortársainak, hogy szilárdan kitartott törökbarát politikai meggyőződése és a Zápolya-ház iránti töretlen elkötelezettsége és hűsége mellett. Halálának dátumát nem ismerjük, de ennek valamikor 1553 után kellett bekövetkeznie, mert ekkor még a fejedelmi tanács tagjaként említik.⁵⁵⁴ Tanulmányairól sem tudunk semmit, de írásának külalakja, a latin nyelv magas szintű ismerete arra enged következtetni, hogy iskolázottsága magasabb szintű lehetett az akkoriban szokásosnál.⁵⁵⁵ Műveltsége, mentalitása, politikai meggyőződése azonban azt sugallja, hogy személyisége a délszláv, török, általában balkáni kultúrkörből már érintett közegben alakulhatott ki. Nem véletlen tehát, hogy egyénisége hasonlít a János király

---

⁵⁵⁰ KmJkv II. 765. (nr. 5245.)

⁵⁵¹ Uo. 791. (nr. 5327.)

⁵⁵² TT 1892. 670. (nr.407.)

⁵⁵³ „Továbbá te kegyelmed Szalánczy Jánosnak írjon, édes beszéddel kérje, hogy törekedjék az mi urunk szabadulásában, mert Fáncsi János száz aranyat adott neki. Annak utána az ő ura jószágában száz ház jobbágyot ígér neki. Te kegyelmed sem fogyatkozik meg, ha te kegyelmed is ígér száz ház jobbágyot, ha Isten megszabadítja urunkat.” Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból*. Magyar leveles tár. I. Pest 1863. 23.

⁵⁵⁴ EOE II. 214.

⁵⁵⁵ L. autográf leveleit: BesztLt I. 1286, 1310. sz. (1539).

környezetében fontos politikai szerephez jutó politikai garnitúraéhoz, Martinuzzi Fráter Györgyéhez, Petrovics Péteréhez és más délszláv kapcsolatokkal rendelkező vezetőkéhez.

A Szalánczyak földönfutó menekültekként érkeztek Jófőre. Szalánczy János azonban a havasalföldi vajda secretariusaként kezdődő politikai-közéleti pályáján mind anyagilag, mind társadalmilag az erdélyi politikai elit soraiba emelte be családját. Második házasságával a fejedelemség egyik legelőkelőbb famíliájával került rokonságba.

Gyermekei közül Miklós nevű fiáról tudunk a legkevesebbet, csupán annyit, hogy feltehetően pályája elején, 1565-ben a nagyobb kancellária írnokaként tevékenykedett.⁵⁵⁶ László nevű fia 1560-ban Izabella királyné udvarhölgyét, Nisovszka Dorottyát vette feleségül, aki a fejedelmi udvar befolyásos lengyel előkelőségének, Nisovszki Szaniszlónak és Moise havasalföldi vajda (1529–1530) Zamfira nevű leányának volt a gyermeke.⁵⁵⁷ E házasság révén Szalánczy László a térség két jelentős országának: Lengyelországnak és Havasalföldnek befolyásos köreivel került rokonságba. Ilyen pozícióból indulva Szalánczy László már fiatalon a fejedelemség legbefolyásosabb politikai vezetőinek körébe került. 1568-tól Fehér megyének, 1591-től pedig Zaránd megyének is a főispánja volt, 1575-től fogva többször is főkövetként járt a Portán,⁵⁵⁸ illetve Budán.⁵⁵⁹ Családi hagyományaiból is érthetően, György nevű öccsével együtt határozottan ellenezte Báthory Zsigmondnak azt a politikáját, hogy Erdély szakadjon el a Portától és a királysággal szövetségben csatlakozzék a török kiűzésére létrehozott Keresztény Ligához. Amikor 1594. augusztus 28-án és az azt követő napokban a fejedelem likvidálta politikai ellenzékét, Szalánczy László is a kivégzendők közé került. Ő azonban fegyverrel szállt szembe az elfogására küldött udvari gyalogosokkal (kék darabontokkal), akik kénytelenek voltak véres harcban megostromolni a branyicskai kastélyt, melynek során Szalánczy László is halálát lelte.⁵⁶⁰ Tőle, birtokain, az ezüstneműeken és egyéb értékeken kívül, 50 000 dukátot koboztak el készpénzben.⁵⁶¹ Testvérét, Györgyöt ugyan nem végezték ki, csupán bebörtönözték Gyulafehérváron,⁵⁶² de vagyonát ő is elveszítette⁵⁶³, „életek megengedtetvék, de mindenekből kifordítottván, számkivetésre hazájokból kibujdosni kényszerítették volt”.⁵⁶⁴

A Szalánczy család e súlyos csapást követően viszonylag rövid idő múltán ismét talpra állt, hiszen László és György gyermekei életben maradtak, s Báthory Zsigmond bukása után

---

⁵⁵⁶ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp 1980. 195.

⁵⁵⁷ Hurmuzaki XV/1. 529. – Giurescu: *i.m.* II/1. 164. – Berger: *Urkunden-Regesten* II. 675. (2579. sz.)

⁵⁵⁸ Lázár Miklós: *Erdély főispánjai, 1540–1711*. Bp 1889. 5–6. – Veress: *Documente* III. 274. Pl. 1591-ben ő volt az, akinek ki kellett volna eszközölnie a Portán, hogy Báthory Zsigmond olasz hercegisasszonyt vehessen feleségül. TT 1881. 173.

⁵⁵⁹ TT 1880. 128.

⁵⁶⁰ *Monumenta Antiquae Hungariae* (ed. Ladislaus Lukács). Roma 1987. 88.

⁵⁶¹ Veress: *Documente* IV. 125, 135–136, 214.

⁵⁶² Veress: *Documente* IV. 128, 135.

⁵⁶³ EOE III. 334, 338–339.

⁵⁶⁴ Szalárdi János: *Síralmas magyar krónikája* (ed. Szakály Ferenc). Bp 1980. 82.

birtokaikat is visszakapták.⁵⁶⁵ Lászlónak hasonló nevű fia már a századfordulón jelentős szerepet játszott a havasalföldi kapcsolatok terén.⁵⁶⁶

A családban immár hagyományos keleti diplomáciai szerepkörben a XVII. század folyamán Szalánczy István járta be a legnagyobb ívű pályát. Feltéhetően az 1594-ben bebörtönzött és vagyonától megfosztott György gyermeke vagy unokája lehetett.⁵⁶⁷ 1589 körül születhetett, hiszen amint az leveleiből kiderül, 1613-tól, huszonnégy esztendő korától kezdve⁵⁶⁸ járta a Portát. Szinte bizonyosra vehető, hogy ismerte a török nyelvet, s valamennyire románul⁵⁶⁹ és németül⁵⁷⁰ is beszélt. A leveleiből, jelentéseiből kivilágló politikai éleslátás, diplomáciai érzék, jó stílus a bizonyítékai annak, hogy nem véletlenül volt majdnem két évtizeden keresztül a fejedelemség keleti politikájának egyik kulcsfigurája s ugyanakkor a belpolitikai élet jelentős tényezője, I. Rákóczi György egyik legmegbízhatóbb híve.⁵⁷¹

Karrierjének alapját és hivatali tevékenységének java részét a törökökkel való kapcsolattartás képezi. 1631-től, I. Rákóczi György uralkodásának első évétől kezdődően 1633-ig portai ügyvivő volt.⁵⁷² 1634 júniusa és októbere között Drinápolyba küldték követségbe,⁵⁷³ hogy elhárítsa a lengyelek ellen készülődő törökök Rákóczival szemben támasztott igényeit, s ugyanazon év novemberében a temesvári pasával is folytatott tárgyalásokat.⁵⁷⁴ 1635 októbere és 1636 áprilisa között többször járt Budán követségben⁵⁷⁵ Székely Mózes eltávolításának előmozdítása ügyében. Ugyanekkor a hódoltsági falvak kérdéséről és Bethlen István vádjainak meghíúsítása érdekében folytatott tárgyalásokat a pasával. Az 1637 novemberére és 1638 februárja közti időben főkövetként ismét Konstantinápolyban tartózkodott,⁵⁷⁶ Rákóczinak Vasile Lupuval szemben Matei Basarabot támogató politikáját igyekezett elfogadtatni, ugyanakkor ő vitte be a szokásos évi adót is a Portára. 1640 május–júniusában Nándorfehérváron tárgyalta.⁵⁷⁷ Utolsó portai főkövetségét 1645–1648 között viselte,⁵⁷⁸ amikor is a felemelt adó

⁵⁶⁵ Veress: *Documente* VI. 261–262.

⁵⁶⁶ Sz 3/1869. 719. – Szamosközy István: *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából* (edd. E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor). Bp 1991. 29.

⁵⁶⁷ TT 1901. 303.

⁵⁶⁸ „1613 esztendőtlől fogva járom ezt az portát.” Beke Antal–Barabás Samu (edd.): *I. Rákóczy György és a Porta. Levelek és okiratok*. Bp 1888. 853. (A továbbiakban: *I. Rákóczy és a Porta*); „huszonnégy esztendő koromtól fogva viselek követséget.” Uo. 792.

⁵⁶⁹ Szilágyi Sándor: *Levelek és acták I. Rákóczy György és a Porta diplomáciai összeköttetéseinek történetéhez*. TT 1883. 454.

⁵⁷⁰ *I. Rákóczy és a Porta*. 42.

⁵⁷¹ Ahogyan I. Rákóczi György nevezte Szalánczyt: „régí hű főemberünk és tanácsunk”, „kedves hívünk”. *Török–magyar kori államokmánytár* (Edd. Szilády Áron és Szilágyi Sándor). I–VII. Pest 1868–1874. II. 323, 324. (A továbbiakban: TMAOkm.) – „Nem kételkedvén semmit Szalánczi uram a kegyelmed hozzánk való tökéletes hűsége, kötelessége és igaz keresztyényi szívből való indulatja felől.” TT 1904. 596.

⁵⁷² Szilágyi Sándor (ed.): *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Bp 1883. 3–6, 13–110. (A továbbiakban: *I. Rákóczy keleti összeköttetései*.)

⁵⁷³ Uo. 232–244.

⁵⁷⁴ *I. Rákóczy és a Porta*. 133.

⁵⁷⁵ *I. Rákóczy keleti összeköttetései*. 277–282, 285–293.

⁵⁷⁶ Uo. 565–579.

⁵⁷⁷ *I. Rákóczy és a Porta*. 433. – TMAOkm III. 65.

Rákóczi által óhajtott leszállításával kapcsolatos alkudozásokat folytatta. A törökök szinte túszként tartották Konstantinápolyban a tárgyalások idejére, ő pedig nem akarta magát pénzen kiváltani, ahogyan az szokás volt, mondván: „ide dolog végezni küldött nagyságod” (a fejedelem).⁵⁷⁹ Többé azonban már nem térhetett vissza onnan. Gyárfás Ferenc kapitáhs beszámolója szerint 1648. január 9-én gutaütés következtében hunyt el, s a török fővárosban nyert örök nyugvóhelyet is.⁵⁸⁰

Hűséges és áldozatos szolgálatait a fejedelem különböző, az ország politikai életében jelentős hivatal odaítélésével is elismerte: 1636–1647 között fejedelmi tanácsúr,⁵⁸¹ az 1633–1647-es időszakban a fejedelmi tábla ülnöke,⁵⁸² 1642-ben az országgyűlés elnöke volt.⁵⁸³ 1638-ban a fejedelem Szebenbe küldte, hogy a város előtte tegye le a hűségesküt.⁵⁸⁴

Vagyoni helyzetéről a diplomáciai pályafutására vonatkozó adatokhoz képest az ő esetében is jóval kevesebb ismerettel rendelkezünk. Tudjuk, hogy a Fehér vármegyei Mihályfalván volt birtoka,⁵⁸⁵ de az is biztos, hogy pályafutása során sokkal gyarapította családjá vagyonát. Ő kapta meg például Petki Ferenc elkobzott jószágait.⁵⁸⁶

Tanulmányairól semmit sem tudunk. Fentebb említett nyelvtudásán kívül néhol már-már az irodalmiságot súroló stílusa,⁵⁸⁷ tárgyalásainak rendkívül életszerű leírásai azonban magasabb képzettségre utalnak. Amint az Rákóczi beszámolójából kitűnik, fontosnak tartotta az iskolázottságot, fiát Gyulafehérváron taníttatta.⁵⁸⁸

Lehetséges, hogy éppen ez a fejedelmi székhelyen tanuló fiú volt Szalánczy Gábor, aki apjához hasonlóan a fejedelmi tábla ülnöki tisztségét viselte 1653–1657 között, s maga is vállalt diplomáciai küldetést, igaz ugyan, hogy nem Keleten, hanem Lengyelországban folytatott tárgyalásokat 1653-ban,⁵⁸⁹ fiatal ülnök korában.⁵⁹⁰ Végül a Mihályfalván lakó és a Fehér vármegyei Örményszékesen is részbirtokos Szalánczy Gábor⁵⁹¹ 1657-ben tatár

---

⁵⁷⁸ I. Rákóczy keleti összeköttetései. 851–891.

⁵⁷⁹ I. Rákóczy és a Porta. 855.

⁵⁸⁰ I. Rákóczy keleti összeköttetései. 895.

⁵⁸¹ Trócsányi: i. m. 34.

⁵⁸² Uo. 360.

⁵⁸³ Uo. 34.

⁵⁸⁴ Kraus, Georg: *Erdélyi krónika 1608–1665* (Vogel László fordítása). Bp 1994. 153. – Trócsányi: i. m. 270.

⁵⁸⁵ TT 1883. 694. – TMAOkm III. 156.

⁵⁸⁶ Bethlen János: *Erdély története 1629–1673* (P. Vásárhelyi Judit fordítása). Bp 1993. 333.

⁵⁸⁷ Ahogyan például élete utolsó évében, 1647. június 8-án betegségéről beszámol: „az gonosz köszvény-e, miczoda, az is az lábamba jöve, egynéhány napja immár ágyra ejtett, kínozt, veszteget, el kell fogynom, merő aczél volnék is.” I. Rákóczy és a Porta. 840.

⁵⁸⁸ „Az kegyelmed fia jól vagyon, tanul is...” I. Rákóczy keleti összeköttetései. 238.

⁵⁸⁹ Szilágyi Sándor (ed.): *Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez*. In: *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*. XXIII. Pest 1874. 122. (A továbbiakban: MonHungHistDipl.) – Kemény János: *Önéletírása* (ed. V. Windisch Éva). Bp 1959. 548. (A továbbiakban: Kemény: *Önéletírás*.)

⁵⁹⁰ „Szalánczy Gábor, ein junger assessor.” EOE XIII. 454.

⁵⁹¹ TT 1890. 183.

fogságba esett,⁵⁹² ahol nemsokára életét vesztette.⁵⁹³ Egyetlen fia, János még huszonnégy éves sem volt, amikor 1668-ban utód nélkül meghalt Komlódon,⁵⁹⁴ melyet követően nagy port kavará pereskedés kezdődött a néhai Szalánczy Istvánról reászállott vagyonáról.⁵⁹⁵ Az ebben a perben is szerepet játszó Szalánczy Krisztina, Szalánczy István leánya, ha maga nem is, de férjén, Paskó Kristóf portai követen keresztül folytatta családja diplomácia iránti elkötelezettségét.

Szalánczy István másik leánya, Anna kezét még 1651-ben Matei Basarab havasalföldi vajda II. Rákóczi György közvetítésével próbálta megnyerni rokona, Dinicu Buicescu Preda nevű fia számára az egykori portai követ özvegyétől, Türi Margittól.⁵⁹⁶ A nyilvánvalóan politikai háttérű házasságot még ugyanebben az évben meg is kötötték,⁵⁹⁷ s ebből született Bulcsesdi Sára, a Székely grófok őse.⁵⁹⁸

A pálya, melyet az egykori vajdai secretarius, Szalánczy János és a portai követ Szalánczy István családja a fejedelemség időszakában befutott, azzal érte el csúcspontját, hogy ez utóbbi János nevű testvérének⁵⁹⁹ (aki 1632-ben a fejedelem egyik titkára volt⁶⁰⁰) leánya, Erzsébet Barcsay Ákos fejedelemnek (1658–1660) lett a felesége.⁶⁰¹

A Szalánczyak társadalmi helyzetének alakulása rendkívüli ugyan, de nem egyedülálló és jól példázza, hogy az értelmiségi munka, mellyel Szalánczy János pályája indult, lehetőséget kínált a társadalmi-vagyoni emelkedésre, melyet a Báthory Zsigmond korabeli véres közbiztonságtól eltekintve, a család diplomatahagyományokat követő tagjai a XVII. században is folytattak, mindvégig megmaradva a fejedelemség politikai életének jelentős tényezőiként erdélyi főrendűeknek. Erre különösen is kedvező lehetőségeket nyitott a keleti (portai és román) külügyi kapcsolatokban való szerepvállalás. Ezt az utat járták több nemzedéken át a Szalánczyak és ezzel alapozták meg helyüket a fejedelmi Erdély gazdasági, politikai és társadalmi életében. A moldvai és havasalföldi vajdai kancellária több magyar secretariusának pályája szintén azt bizonyítja, hogy a Kárpátokon túli értelmiségi-politikai szolgálat eredményes módja lehetett az erdélyi érvényesülésnek is. Persze az illető képességeitől, rátermettségétől, műveltségétől függött, hogy ezen a módon az otthoni társadalmi-anyagi ranglétra magasabb vagy alacsonyabb fokára sikerült-e felküzdenie magát és milyen új távlatokat tudott nyitni utódai számára.

---

⁵⁹² Kemény János 1657. július 31-én a trembowlai tatár táborból fiaihoz intézett levelében említi rabtársai között Szalánczy Gábort. Kemény: *Önéletírás* 369.

⁵⁹³ Szintén Kemény János számol be Bahcsiszerájban, 1657. szeptember 22-én írt levelében Szalánczy Gábor haláláról. TT 1882. 596.

⁵⁹⁴ Bethlen: *i.m.* 332. – Deák Farkas: *Béldi Pál*. Bp 1887. 57–58. – TT 1887. 463.

⁵⁹⁵ EOE XIV. 311, 343–344. – Bethlen: *i.m.* 333–336.

⁵⁹⁶ *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése* (ed. Szilágyi Sándor). In: MonHungHist Dipl. XXIV. Bp 1875. 438.

⁵⁹⁷ Veress: *Documente* X. 228–229, 231–233. – TT 1891. 212. – Stoicescu, Nicolae: *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII.)*. Buc 1971. 129–130.

⁵⁹⁸ Rettégi György: *Emlékezetre méltó dolgok* (ed. Jakó Zsigmond). Buk 1971. 129–130.

⁵⁹⁹ TT 1883. 419.

⁶⁰⁰ Kemény: *Önéletírás*. 548.

⁶⁰¹ Sz 7/1873. 421. – Turul 12/1894. 183.

Jakó Zsigmond

A Farnasi Veres család (Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához)

Az erdélyi társadalom kiváltságos rétegeinek lázadási kísérletét 1467 nyarán Mátyás király ellen sajátosan helyi, területiális megmozdulásnak szokás tekinteni. Talán azért, mert az általános elégedetlenség az országnak ebben a részében tört a felszínre leghevesebb formában, és mert legtevékenyebb szervezőjének a befolyásos Farnasi Veres Benedek tekinthető. Úgy látszik, hogy neki sikerült a három erdélyi vajdát, több magyarországi főpapot és főurat az elégedetlenek mellé állítani, sőt a király külföldi (lengyel és cseh) ellenfeleivel is összeköttetést létesítenie. Veres Benedek 1467 előtti pályafutását, családi és vagyoni viszonyait, politikai kapcsolatait azonban egyelőre éppen úgy nem ismerjük, akárcsak azokról sem tudunk a pusztán nevüknél lényegesen többet, akik az uralkodó kíméletlen megtorlásában osztoztak Veres Benedekkel.

Az erdélyi történet eme epizódjának több részletét máig homály fedi. Abban a tekintetben is nagyon eltérőek a vélemények, hogy e megmozdulás következményei az erdélyi államiság vagy pedig az erdélyi társadalom további fejlődésében mutatkoztak-e meg. Van, aki az erdélyi külön államiság csíráit látja az 1467. évi megmozdulásban.⁶⁰² Mi inkább a társadalomtörténet oldaláról való megközelítést véljük célravezetőnek. Minthogy a csúfosan összeomlott felkelés lefolyása tisztázott, céljai az 1467. augusztus 18-i kolozsmonostori megállapodásból ismeretesek,⁶⁰³ újabb információkat a résztvevők indítékairól csak a megtorlást elszenvető személyekre vagy legalább családjukra vonatkozó ismereteink bővítésétől lehet remélni. Ilyen irányú kísérletünk eddigi eredményeiből kívánunk ízelítőt adni ez alkalommal a Veres Benedekre és családjára vonatkozóan gyűjtött adatok ismertetésével.

*

Jóllehet a Farnasi Veres család felmenői az okleveles források segítségével a XIII. század legelejéig követhetők az időben visszamenőleg, ezek leszármazásának pontos rendje csak a XV. század kezdetétől fogva állapítható meg. Kétségtelen bizonyossággal állítható viszont, hogy ez a família is abból a szétterebélyesedett vérségi-rokoni közösségből származik, amelyik a tatárjárás előtt élt Fülöp fia: Mikola comestől eredeztette magát, és egész sor közismert erdélyi család bölcsőjének tekinthető.⁶⁰⁴ Ennek a vérségi-vagyoni közösségnek az egyik ágából eredtek a Mikola, Kabos, Kemény, Gyerőfi, Radó, míg a másiktól a Bikali/Vitéz, Bóci, Tompa, Tamásfalvi, Valkai és Farnasi Veres néven önállósult nemesi családok. Bár egyelőre nem ismeretes olyan adat, hogy e közösség nemzetségnek (genus) tekintette volna magát, egyetérthetünk Makkai Lászlóval abban, hogy a történetkutatás így kezelje és Mikola-nemzetség elnevezéssel fogja össze ezeket az egy törzsből elágazó családokat.⁶⁰⁵ A későbbi Kolozs vármegyének az a Bánffyhunad, a Kalota és az Almás folyó

---

⁶⁰² Daicoviciu, Constantin–Pascu, Ștefan (szerk.): *Erdély története*. I. Buk 1964. 164. – *Istoria României*. II. Buc [1962]. 483–484. (Ștefan Pascu)

⁶⁰³ Fraknoi Vilmos: *Hunyadi Mátyás király, 1440–1490*. Magyar történeti életrajzok. Bp 1890. 168–175. – SzOkl I. 207–211.– Ub 292–295.

⁶⁰⁴ CDTr I. 238. sz.

⁶⁰⁵ Makkai László: *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben*. Sz 78/1944. 175–181.

melléki, nyugati része, ahol a fenti családok törzsbirtoka elterült, a középkor elején a világi igazgatás szempontjából Bihar vármegyéhez, egyházilag pedig a váradi püspökséghez tartozott.⁶⁰⁶ Feltételezhető tehát, hogy nem csupán e vidék benépesítése történt a bihari tájról, hanem a fenti családok közös őse is onnan származhatott Erdélybe. Birtokaik történetéből kiderül, hogy szállásterületük eredetileg szerény kiterjedésű lehetett, de az erdőségek irtásával és betelepítésével jelentősen kiterjeszthetőnek bizonyult.

A közös törzsből kiágazó családok viszonylag nagy száma és az adatok szegénysége miatt sem Csánki Dezsőnek, sem Makkai Lászlónak nem sikerült az önálló családok nemzedékrendjét összeállítania.⁶⁰⁷ Saját kísérletünk szintén zátonyra futott amiatt, hogy újabb adatok nélkül lehetetlen volt a csak keresztnévükön emlegetett rokonok pontos szétválasztása. Ezt az is nehezítette, hogy kétséget kizáróan azonos személyt is hol Farnasinak, hol Tamásfalvinak vagy Valkainak emlegettek a források, lévén törzsbirtokuk hosszú időn át osztatlan jószáguk. Ezért be kellett érünk annnyival, hogy az egymással legszorosabban és legtovább összefonódott Farnasi és Tamásfalvi ág nemzedékrendjét állítsuk össze a lehetőség szerinti pontossággal.

A családtagokról alább elmondandók könnyebb követését elősegítő, mellékelt genealógiai táblázat a leszármazás rendjét pontosan mutatja. Az egyes személyek neve után megadott évszámok azonban részint a forrás keltét jelzik, részint későbbi adatokból kikövetkeztetettek és csupán tájékoztató jellegűek. Táblázatunk pontosabb életkori adatokkal csak Veres Dénestől (32. sz.) kezdődően szolgál.

1262 táján, amikor a Mikola-rokonság az okleveles forrásokban feltűnik, a későbbi Veres és Tamásfalvi család elődei a mai Bánffyhunyard közelében levő Farnason és a szomszédos Sztána határában állott, de még a középkorban elnéptelenedett Sziliteken kívül a valamivel távolabb, Magyarszentpál szomszédságában fekvő Szomordokon és Tamásfalván voltak birtokosok.⁶⁰⁸ A következő nemzedékek erről az eredeti szállásterületről kiindulva építették ki, társadalmi emelkedésük ütemében, egyre bővülő birtokállományukat.

Noha közvetlen adatunk nincs reá, feltételezhető, hogy az első lépéseket ezen az úton a XIV. század első felében élő Csol Miklós tette meg. Ő szerezhette a Bánffyhunyardtól délre eső, havasalji Valkót és a Szomordokkal szomszédos Szentmihálytelkét. Tőle kezdődően nevezték a birtokközösség tagjai erről a két településről is magukat.⁶⁰⁹ A magyarországi dinasztiaaváltás zűrzavaros évtizedeiben Csol Miklós lehetett a rokonság legtekintélyesebb és legismertebb tagja, akinek emlékezete még a század végén is elevenen élt e vidék lakói körében. Az oklevelet hamisító kolozsmonostori notarius is azért szerepeltette szövegében királyi

---

⁶⁰⁶ CDTr I. 501. sz. – Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története*. III. Nagyvárád 1884. 399–444. – Györfy I. Bp 1963. 569–570, 579. (L. a térképmellékletet is!)

⁶⁰⁷ Csánki V. 486–492, 552–556, 608–613, 623–625, 628–635, 832–837. – Makkai: *i. m.* 179–180.

⁶⁰⁸ CDTr I. 238. sz.

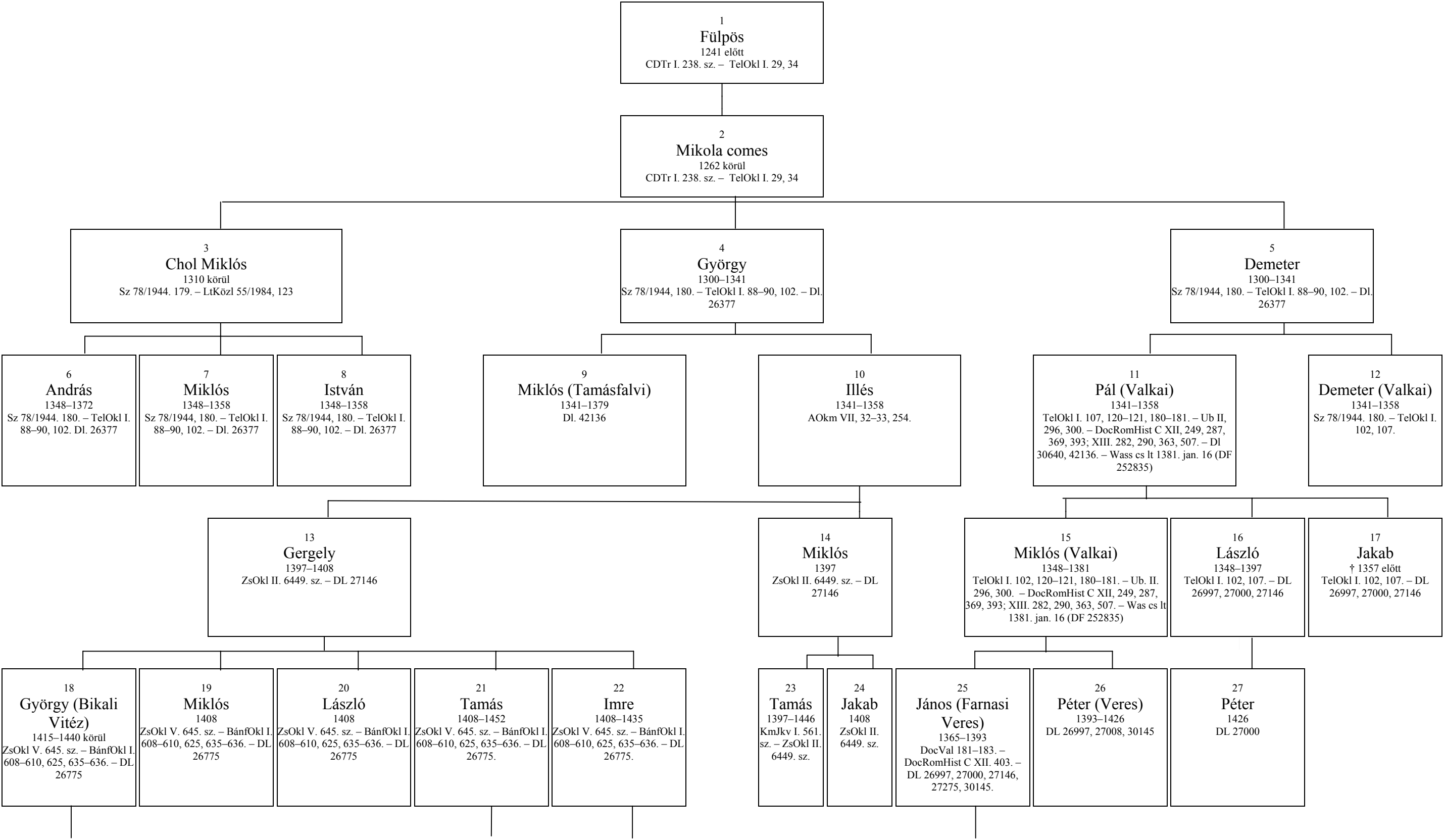
⁶⁰⁹ CDTr I. 561, 586. sz. – TelOkI I. 35, 88–90, 107, 140. – DL 26377.

emberként Csol Miklóst, hogy ezáltal növelje irománya hitelét.⁶¹⁰ Egy nemesi vérségi-gazdasági közösség tagjai közül általában az emelkedett ki, akinek sikerült szorosabb kapcsolatba kerülnie a hatalom tényleges gyakorlóival. Ebben a körben viszont főleg azok érvényesülhettek, akik a kardot vagy az írotollat a többiekénél jobban forgatták. Ilyen képességekkel rendelkező tagjai adták meg az első lökést mind a Farnasi Veresek, mind pedig a Tamásfalviak, Valkaiak és a Bikali Vitézek kiemelkedéséhez is.

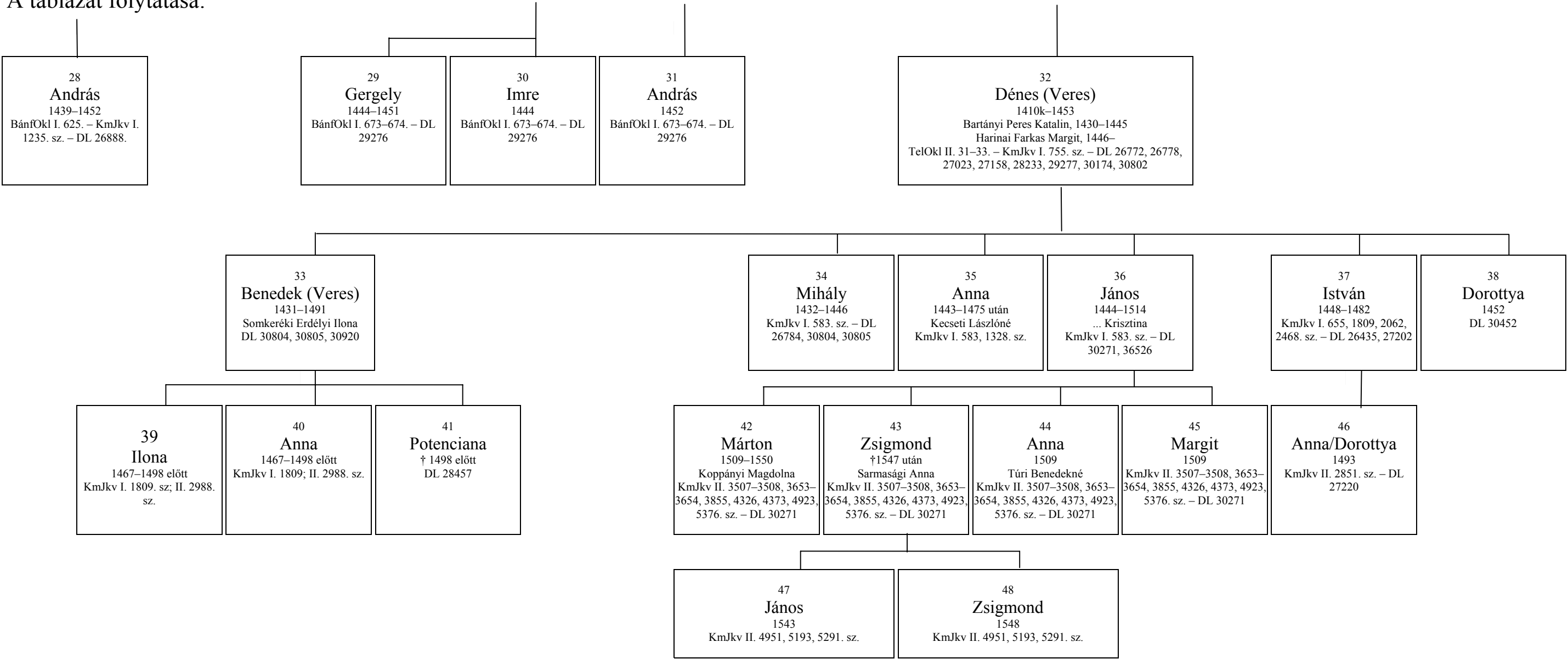
---

⁶¹⁰ Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei*. LK 55/1984. 123, 125.

A Farnasi Veres, Tamásfalvi, Valkai és Bikali Vitéz család leszármazási rendje

A táblázat folytatása:

Ezek sorát Valkai Pál fia: Miklós deák magister nyitotta meg. Születése 1325 körülre tehető azon az alapon, hogy még az Erdélyből 1342-ben eltávozott Szécsényi Tamás vajda adott hét évi halasztást birtokperükben azon a címen, hogy Pál fiai nem érték el a teljes jogképességhez szükséges törvényes kort, azaz a 24. életévet.⁶¹¹ Nincsenek pontos adataink arról, hogy Miklós deák magister mikor és hogyan került a Lackfiak familiarisai közé. Csak feltételezhető, hogy ebben szerepe lehetett Macska/Mocsk Domokos alvajdának, akiről ismeretes, hogy Lackfi András hűséges embereként részt vett annak a tatárokkal és ruténokkal vívott harcaiban, valamint I. Lajos király nápolyi hadjárataiban.⁶¹² Miklós deák magister iskolázottságára utaló kedvező jelként értékelhető, hogy ez a világot látott alvajda őt vette maga mellé írásos és igazságszolgáltató feladatainak ellátására. Miklós deákot 1358-tól fogva emlegették a források alvajdai protonotariusként. Ebben a munkakörben megmaradt a Domokost követő Váradjai Péter alvajdasága idején is, 1367-ig bizonyosan.⁶¹³ 1368 nyarán már Lackfi Miklós, majd 1372-ben Lackfi István vajda ítélőmesterének mondják Miklós deákot az oklevelek.⁶¹⁴ Van olyan év nélküli, de 1373–1375-re keltezhető adat, mely úgy értelmezhető, hogy Miklós deák magister Lackfi Imre nádor speciális notariusaként folytatta szolgálatát.⁶¹⁵ Valkói Pál fia: Miklós tehát egész közéleti pályáját az Erdélyt 1344-től 1376-ig vajdaként kormányzó, országos politikában is tényező Lackfi család hűséges familiarisaként futotta be. 1381-ben még bizonyosan életben volt, mert második feleségének, korábban Szentgyedyi Wass Pál özvegyének ügyében járt el.⁶¹⁶ Bár e nagyúri kapcsolatoknak bizonyosan volt anyagi hozadéka is, adatok hiányában nem mutathatjuk ki, hogy Miklós deák mennyivel és pontosan mivel gyarapította családjá birtokállományát. Csak arról szól biztos adat, hogy 1378-ban malmot akart magának építeni a Nádas folyón.⁶¹⁷

A társadalmi ranglétrán való emelkedés szempontjából azonban nem is apró-cseprő részbirtokok esetleges megszerzésének volt igazi jelentősége, hanem annak, hogy a rokonság egyes tagjai közvetlen kapcsolatba kerültek-e a közhatalmat gyakorló politikai-társadalmi vezetőréteg befolyásos tagjaival. Ezeket a kapcsolatokat ugyanis ők mind saját személyes előmenetelük, mind pedig az egész rokonság javára kamatoztathatták. A Mikola-rokonság Farnasi Veres és Tamásfalvi ága szempontjából Pál fia: Miklós deáknak a Lackfiakkal való kapcsolata tekinthető ilyen döntő mozzanatnak. Ezen a szálon ugyanis vajdai írástudóként nem csupán a közhatalom erdélyi gyakorlóinak körébe kerültek be, hanem Lackfi-familiarisként az országos igazgatás síkján szintén ismeretsegekre tehettek szert.

Miklós deák magisternek két fiáról, Jánosról és Péterről tudunk. Őket kezdték elsőként, nyilván hajuk színe után, Veres melléknévvel emlegetni. Péter, a fiatalabbik fiú a családi birtokon élhette le egész életét. 1393-ban Farnasnak a Sebesvárához tartozó Föld és Bikal lakóival való határvitája kapcsán hallani róla és királyi emberként 1414 tájáig fordul elő a

---

⁶¹¹ TelOkl I. 102, 107–108. – Tripartitum. I. 11. cím, 6. §.

⁶¹² Pór Antal: *Macska Domokos, királyi kardhordó, erdélyi alvajda*. Turul 27/1900. 130–132.

⁶¹³ TelOkl I. 107, 120–121. – Ub II. 296, 300. – DocRomHist C XII. 282, 290, 369, 393; XIII. 363.

⁶¹⁴ TelOkl I. 75. Ennek helyes keltezésére l. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. I. Bp 1996. 13. – DocRomHist C XIII. 507.

⁶¹⁵ Nyers Lajos: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386)*. Kecskemét 1934. 76. Vö. Engel: *i. m.* 13 (jegyzetben!).

⁶¹⁶ Wass cs lt. 1381. I. 16 (DF 252835).

⁶¹⁷ TelOkl I. 180–181.

neve.⁶¹⁸ A család története szempontjából az idősebbik fiúnak, Jánosnak a szerepe volt igazán jelentős. Sajnos, az ő pályájáról sincs a kutatásnak lényegesen több használható adata. Azt tudjuk felőle, hogy fiatalabb korában, pontosabban 1365-ben Bebek István és György szentmihálytelki officialisának oldalán egyik vezetője volt annak a hatalmaskodásnak, melynek során kb 700 magyar és román jobbágy mozgósításával az Almás völgyében elpusztították a Dobokai család Szentpéter és Hídalmás nevű birtokát.⁶¹⁹ Veres János már élete delelőpontján is túljuthatott, mikor újabb adat szól róla 1393-ból. Ekkor Zsigmond király Budán kelt parancslevelében Farnasi Veres János és testvére, Péter panaszára utasítja az erdélyi vajdát és alvajdát, miszerint ne engedjék meg, hogy Föld és Bikal királyi népei megváltoztassák a panaszosok és unokatestvéreik Farnas nevű birtokának Bebek Imre volt erdélyi vajda (1392–1393) által megállapított határjeleit.⁶²⁰ Noha erre vonatkozóan közvetlen adatunk nincsen, Veres János egyetlen fiának, Dénesnek pályája, birtokszerzései, a Tamásfalvi unokatestvérek összeköttetései alapján ezt az adatszegénységet hajlandók vagyunk azzal magyarázni, hogy Veres János pályája nem Erdélyben zajlott, hanem Magyarországon, esetleg Budán vagy valamelyik országbárai család familiarisaként. Ebben a vonatkozásban legnagyobb valószínűséggel a Pelsőci Bebekekre lehetne gondolni. Farnas ugyanis tőszomszédja volt e család Almás-völgyi váruradalmának és Veres János összeköttetése e bárókkal pályája elején és végén oklevelekkel is bizonyítható.⁶²¹ E feltételezés igazolására vagy elvetésére vonatkozóan a Szlavóniától Galíciáig különböző kormányzati megbízatásokat ellátó Bebekekkel kapcsolatos okleveles anyagban talán majd felbukkannak Veres János homályos pályáját megvilágító újabb információk.

Közvetlen írásos bizonyítékok hiányában is megkockáztatható az az állítás, hogy Miklós deák magister fentebb vázolt karrierje nyitotta meg a lehetőséget a rokonságból elkülönülő másik család, a Tamásfalviak, másként Bikali Vitézek, felzárkózására. Egyelőre tisztázhatatlan, hogy Miklós deák unokatestvérei melyik nagyúr familiarisaként jutottak olyan ismeretségekhez, melyeket a XIV. század utolsó éveiben arra használhattak, hogy a felbomlóban levő Sebesvár–Hunyad vártartomány rovására maguk is tágíthassák eredeti szállásterületüket. Említettük előbb a Farnasi Veresek és rokonságuk 1393. évi határvitáját a bikali és földi királyi népekkel. A rokonság azonban ekkor már abban a helyzetben volt, hogy e vitáknak a birtokok megszerzésével vethetett véget. 1397-ben Tamásfalvi Illés fia: Gergely és unokatestvérei Zsigmond királytól új adományként megszerezhették maguknak Bikalt.⁶²² Ami ekkor Gergelynek nem sikerült, azt az ő fia: György érte el. Zsigmond király 1415. június 26-án a szavojai Lausanne-ban kelt oklevelében a bitorlók kezére került Háromföld birtokot udvari vitézének: Tamásfalvi Gergely fia: Györgynek adományozta Isztriában, Friaulban és Németországban tett útjai során, kísérete tagjaként teljesített hűséges szolgálatai jutalmaként.⁶²³ Minthogy a király e három falut már 1412-ben magánkézbe adta, a két adományos ügy egyezett meg, hogy Felső- és Középföld a Tamásfalviaké legyen, Alsóföld viszont a másik fél kizárólagos tulajdonába kerüljön, az erdőket pedig közösen hasznosítsák.⁶²⁴

---

⁶¹⁸ ZsOkl I. 3169, 4936. sz. – DL 26997, 27146.

⁶¹⁹ DocVal 181–183. – DocRomHist C XII. 403. – DL 27275.

⁶²⁰ ZsOkl I. 3169. sz. – DL 30145.

⁶²¹ Vö. Engel: *i. m.* II. 26–27.

⁶²² ZsOkl I. 4936, 5433, 5977. sz.

⁶²³ ZsOkl V. 897, 958, 1079. sz.

⁶²⁴ ZsOkl III. 2639. sz.; V. 1057. sz. – BánfOkl I. 608–610. – DL 26997.

E rokoni közösség anyagi erősödésének és társadalmi emelkedésének a XIV–XV. század fordulóján már egyéb jelei is észlelhetők. Tamásfalvi Gergely a frissen szerzett Bikal környékén erőteljesen folytatta az erdők irtását. Ekkortájt telepíthette Kelecelt. 1408 előtt készpénzzel visszaváltotta családjának Valkón, Szentmihálytelkén és Topán lévő birtokrészeit.⁶²⁵ A királyi udvarban teljesített szolgálat, a politikai vezetőréteg tagjaival való személyes kapcsolat státus-szimbólumok útján is jelezte a család társadalmi rangjának emelkedését. Jellegzetes példaként idézhető erre vonatkozóan az a címereslevél, melyet a konstanci zsinaton részt vevő Zsigmond király 1415. május 19-én adott udvari vitézének: Tamásfalvi Gergely fia: Györgynek, a későbbi Bikali Vitéz család névadó felmenőjének.⁶²⁶ Ennek szövege némileg bevilágít abba a kapcsolatrendszerbe, mely lehetővé tette a Tamásfalviak/Vitézek és a Farnasi Veresek társadalmi-anyagi érvényesülését. Megtudható ebből a címereslevélből, hogy Gergely fia: György vitéz karrierjét Zsigmond király befolyásos olasz kegyencéhez, Filippo Scolarihoz, a magyarok Ozorai Pipójához fűződő kapcsolata alkotta.⁶²⁷ Ismeretségük hihetőleg 1403 után kezdődhetett, amikor Pipó az erdélyi sókamara vezetése mellé, temesi ispánként, a török ellen határvédelem megszervezését is feladatul kapta a királytól. Tamásfalvi György ettől fogva Pipónak, a királyi hadak fővezérének oldalán részt vett az 1405–1408 közötti boszniai hadjáratokban, valamint a Velence ellen 1411–1413-ban Istriában és Friaulban vívott harcokban. 1414–1415-ben tagja volt a király védelmére rendelt kíséretnek Lombardiában, a német tartományokban és a konstanci zsinaton. A Tamásfalvi-Veres-rokonság erős összetartásának jele, hogy György vitéz nem csupán önmagának és saját testvéreinek szerezte meg, az európai divathoz igazodva, a társadalmi rangot jelölő címet, hanem osztályos atyafiainak és egész rokonságának is kifejezetten biztosította a címerhasználatát. Úgy látszik, hogy a Mikola-rokonságból származó családok éltek is ezzel a lehetőséggel, mert mindnyájan (feltehetően a Farnasi Veresek is) ugyanezt a címerképet használták. Ez a vérségi közösség egykori totemállatát, a szarvast ábrázolta.

A rokonság Farnasi Veres és Tamásfalvi/Vitéz ágának ez a szoros összetartása addig lendítette különösen eredményesen előre az egyes családtagokat az érvényesülés útján, amíg birtokközösségük szilárd maradt. Ezen az első repedés akkor mutatkozott, amikor Veres János fia: Dénes és a Tamásfalviak 1444-ben a kolozsmonostori konvent előtt érvénytelennek nyilvánították az erdélyi káptalanban kötött ama megállapodásukat, hogy az érdemeikért a királytól kapott vagy másoktól vásárolt birtokaikat egymás között kölcsönösen elosztják.⁶²⁸ Ezt a lépést bizonyosan Veres Dénes kezdeményezte, mert ő ekkor már minden módon arra törekedett, hogy az ősi közös jószágok mellett minél több és nagyobb, szerzett birtokból építse ki magának és utódainak a további társadalmi-közéleti emelkedéshez szükséges anyagi alapot. Indulásakor bizonyára hasznosította Tamásfalvi György vitéznek, a rokonság akkor legbefolyásosabb tagjának Ozorai Pipóhoz és a királyi udvarhoz fűződő kapcsolatait. György vitéz 1440 körül bekövetkezett halála után azonban ez a szerep vitathatatlanul Veres Dénesre szállt át. Ő pedig egyre inkább az egyéni érvényesülés útján igyekezett feljebb jutni a társadalmi ranglétrán. Fokozatosan lemaradó rokonai érdekeik védelmében továbbra is számíthattak ugyan Veres Dénes támogatására, különösen közös birtokaik jogvédelme területén, de az ő igazi célja ekkor már nem a rokonság, hanem az egyéni, családi vagyon gyarapítása.⁶²⁹

⁶²⁵ ZsOkl I. 5977. sz.; II. 6449. sz.

⁶²⁶ ZsOkl V. 645. sz. – DL 50513.

⁶²⁷ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp 1984. 33–35.

⁶²⁸ KmJkv I. 519–520. sz.

⁶²⁹ BánfOkl I. 625, 635–636. – KmJkv I. 545. sz. – DL 26784.

Ezzel a céllal rokonai, de idegenek birtokait is védelme alá fogadta, nyilván azzal a hátsó gondolattal, hogy azokat később esetleg meg is szerezheti magának.⁶³⁰

Veres Dénes erdélyi viszonylatban nem mindennapi birtokszerzéseit azok a kapcsolatok tették lehetővé, amelyeket elődei a politikai vezetőréteg köreiből már korábban megszereztek. Neki már indulásakor rendelkezésére állottak apja feltételezett magyarországi ismeretségei. Pályájának legkorábbi szakaszáról nincsenek biztos adataink. I. Ulászló király 1444. január 25-i oklevele alapján csupán az állítható bizonyosan, hogy már Zsigmond, Albert és I. Ulászló király idején a közéletben forgolódott.⁶³¹ 1437-ben már hangadó, helyi vezetőnek tekintették. Így lehetett ő a felkelt jobbággyokkal folytatott tárgyalásokon az erdélyi nemesség egyik képviselője.⁶³² Egyébként ez idő tájt Losonci Dezső erdélyi vajda familiarisa és küllővári várnagya.⁶³³ 1440 tavaszán urával és Tamásfalvi György vitézzel együttesen nyerte adományul Albert özvegyétől, Erzsébet királynétól Kolozs vármegyében Magyar- és Oláhfráta, Botháza, valamint Doboka vármegyében Márkháza magszakadás folytán koronára háramlott részeit.⁶³⁴

Veres Dénes másik befolyásos támogatója a budai udvarban Erzsébet királyné kancellárja, Kecseti Agmándi Péter váci püspök volt.⁶³⁵ Elképzelhető, hogy eleve atyafiságban álltak egymással. Noha ez egyelőre csak feltételezés, az azonban bizonyítható, hogy a szintén felfelé törekvő Kecsetiekkel való rokoni kapcsolat létesítése korán felmerült Veres Dénes házassági stratégiájában. Erre utalhat, hogy amikor szintén 1440 tavaszán az özvegy királyné a magvaszakadt Diódi Mihály Buzásbocsárd, Hari (Fehér vm) és Ölyves (Kolozs vm) birtokbeli részeit kancellárjának adományozta, Agmándi Péter püspök, saját testvérein kívül, Veres Dénest is belefoglaltatta az oklevélbe az adományozottak közé.⁶³⁶ Azt is a kancellár-püspök diplomáciai ügyességének köszönhetette Veres Dénes, hogy I. Ulászló hamarosan, már 1441 áprilisában megbocsátotta neki, amiért a trónért folyó harcban Erzsébet királyné pártján állott, és érvénytelenítette az erdélyi vajdáknak már ki is adott korábbi rendeletét Agmándi Péter pártfogoltja birtokainak elkobzására.⁶³⁷ Ugyancsak a kancellár-püspöknek tulajdonítható, hogy Veres Dénes rövidesen átkerülhetett Hunyadi János erdélyi vajda familiarisai közé. Ezzel biztosította, hogy felfelé ívelő pályája a hirtelen változó, zűrzavaros körülmények között se törjön meg.⁶³⁸ A vajda jó hasznát vehette a katonai tapasztalattal rendelkező Veres Dénesnek, aki – elkobzott birtokai visszanyerését követően – 1442 őszétől fogva lelkesen részt vett Hunyadi János törökellenes küzdelmeiben.⁶³⁹ A vajda zászlótartójaként kitüntette magát az 1443. évi ún. hosszú hadjáratban és a Szófiaig eljutott balkáni harcokban kétszer is

---

⁶³⁰ KmJkv I. 518, 521, 628, 840. sz.

⁶³¹ DL 30808.

⁶³² Demény Lajos: *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*. Buk 1991. 95–103. – Demény, Ludovic: *Textele celor două înțelegeri încheiate în 1437 între răsculați și nobili după documentele originale*. Studii. 13/1960. 98–110.

⁶³³ Engel: *i. m.* I. 15, 355.

⁶³⁴ BánfOkI I. 635–636. – DI 30312.

⁶³⁵ Életére: Mályusz Elemér: *A magyar rendi állam Hunyadi korában*. Sz 91/1957. 585–586.

⁶³⁶ DL 27023, 28233, 30174.

⁶³⁷ DL 30178, 30802, 30804, 30805.

⁶³⁸ Engel: *i. m.* I. 15. szerint Veres Dénes 1450-ben Hunyadi János alvajdája volt, de az ott idézett oklevéllel ez nem bizonyítható.

⁶³⁹ DL 30205.

megsebesült. Veres Dénes személyes bátorságát a király, amikor a diadalmas sereg visszaért Nándorfehérvárra, azzal jutalmazta, hogy neki és családja tagjainak, valamint azok utódainak örök időkre szólóan engedélyezte, hogy a tordai sóaknában évente három tömény söt vágathassanak maguknak, és azt Magyarország egész területén szabadon árusíthassák.⁶⁴⁰ Hunyadi János pedig kormányzóként azzal ismerte el a török elleni harcokban szerzett érdemeit, hogy 1451-ben véglegesen Veres Dénesnek és osztályos atyafiainak adományozta a Kolozs megyei mindhárom Föld birtokot, melyeket már közel félévszázada különböző módon igyekeztek törzsbirtokaikhoz csatolni.⁶⁴¹

Birtokadományok kiérdeklése mellett az előretökintő házassági stratégia volt a ranghoz illendő családi vagyon megszerzésének másik hatékony módja. Veres Dénes ezt a lehetőséget is alaposan felhasználta vagyona gyarapítására. Kétszer nősült és mindegyik esetben gondosan ügyelt arra, hogy házasságai által legalább egy fokkal feljebb jusson mind a vagyoni, mind pedig a társadalmi ranglétrán. Első felesége Bartányi Peres György leánya: Katalin volt, akivel 1430 körül köthetett házasságot. Ettől a feleségétől született Benedek, Mihály, Anna és János nevű gyermeke. A jómódú Peres család a Gerendiekkal egy nemzetségből származó Urkundfi család örököseként került Bodrog vármegyéből Erdélybe a XIV–XV. század fordulóján és jutott kiterjedt birtokokhoz Torda vármegyében.⁶⁴² Felesége kezével együtt lett Veres Dénes egy csapásra Magyar- és Oláhdetrehem, Kók, Bő, Szentjakab, Géres, Szentkirály, Tordalaka és Lóna felének birtokosa. Ezt az eredetileg is terjedelmes birtoktestet Veres Dénes fia: Benedek azzal kerekítette ki komoly uradalommá, hogy 1455-ben 3000 Ft-ért megvásárolta sógora: Peres György fia: Mihály részét a fenti birtokokban, valamint Mindszenten, Tóháton, illetve Péterlaka és Farkaslaka prédiuumokban.⁶⁴³

Ez a házasság Veres Dénesnek nem csak birtokállományát növelte meg jelentősen, hanem közéleti és társadalmi súlyát is. Minthogy Peres György Ilona nevű másik leánya Nagyvölgyi Lászlóhoz ment férjhez és ez a Bács megyei család,⁶⁴⁴ a Peresekhez hasonlóan az Újlakiak körüli hatalmi csoportosuláshoz tartozott, e házasság révén Veres Dénes a főhatalomért civakodó mindkét politikai táborhoz kapcsolatokat biztosított magának és utódainak. Peres György maga macsói vicebán, fia szegedi várnagy volt. Sógora, Nagyvölgyi László szintén macsói vicebán, székesfehérvári kapitány, a Hunyadi Jánossal egy időben (1441–1458) erdélyi vajdaságot is viselő Újlaki Miklós familiarisa, majd királyi lovász- és pohárnokmester volt.⁶⁴⁵

Első feleségét Veres Dénes 1445 körül vesztítette el. Hihetőleg 1448-ban nősült újra. Ekkor a Kacsics nemzetségből származó, előkelő Harinai Farkas családból választott magának feleséget.⁶⁴⁶ Farkas Tamás leánya: Margitnak is ez már a második házassága volt. 1440 előtt elhunyt első férjétől, Apafi Lászlótól két gyermeket hozott magával Veres Dénes házához, akitől még István nevű fia és Dorottya nevű leánya született.⁶⁴⁷ A Kacsics nemzetségnek a Besztercevidék, valamint Kolozs és Torda vármegye összetalálkozásánál, a két Fülöpös, Ida,

---

⁶⁴⁰ DL 30180, 30808.

⁶⁴¹ DL 26888.

⁶⁴² Csánki II. 222–223; V. Bp 1913. 806–807.

⁶⁴³ KmJkv I. 1171, 1172, 1183. sz. – DL 30195, 30802, 30807.

⁶⁴⁴ Csánki II. 177; V. 804.

⁶⁴⁵ Engel: *i. m.* II. 173, 190.

⁶⁴⁶ Csánki V. 472–474. – Ub V. 213–215.

⁶⁴⁷ KmJkv I. 268, 755. sz.

Banyica, Kozmatelke, Szentandrás, Tancs, Ölyvös térségében terültek el erdélyi birtokai, melyekben a Harinai Farkasok is osztályos atyafiak voltak. Az új asszony és testvérei azonban ezen kívül várományosai voltak Szécsényi Frank egykori erdélyi vajda (1393–1395) László nevű unokájának gyermektelen halála esetén terjedelmes magyarországi birtokoknak is.⁶⁴⁸ Mindezeket túl ez a házasság azért is előnyösnek tűnhetett Veres Dénes számára, mert Apafi Miklós is attól való félelmében, hogy váratlan halála esetén ingóságai szétszóródnak, minden ingó javát végrendeletileg Margit asszonyra és gyermekeire hagyta.⁶⁴⁹ Noha Farkas Margitot két fiútestvére részéről a leánynegyed pénzbeli kifizetése illette meg, a Farnasi Veresek kitartó küzdelme Magyar- és Szászfülpös, Tancs és Unoka birtoklásáért azt sejteti, hogy Veres Dénes második felesége révén e falvakban mégis szerezhetett magának valamennyi részbirtokot.⁶⁵⁰ Mindenesetre nagyon jellemző a szerzés lehetőségével élni kívánó Veresek magatartására 1449. évi tiltakozásuk az ellen, hogy Margit asszony gyermekei kárával egyességre lépjen fiútestvéreivel birtokjogaikat, ingóságaikat, ékszereiket, ménesbeli lovaikat illetően és beérje a törvényesnél kisebb résszel is.⁶⁵¹

Valószínű azonban, hogy Veres Dénes számára ebben a házasságában birtokok szerzésénél is fontosabb lehetett a további társadalmi emelkedés. Az, hogy ezáltal a tartomány legelőkelőbb és legvagyonosabb helyi családjaival kerül rokoni összeköttetésbe. Dénes magister kiemelkedő helyzete kora erdélyi nemesi társadalmában jól lemérhető azon, hogy Apafi Miklós végrendeletében nemcsak atyafiával, Bethlen Antallal egyenrangú személyként teszi meg őt kiskorú fia egyik gyámjává, hanem kifejezetten megköti a másik gyám kezét abban a tekintetben, hogy birtokügyekben Veres Dénes tanácsa ellenére semmit sem tehet, sőt unokája neveltetését is Dénesre bízza.⁶⁵²

Családi vagyona gyarapításában közéleti érdemek szerzésén és jó házasságkötéseken kívül Veres Dénes – főként élete második felében – alaposan kihasználta azt, hogy erdélyi kortársainál több készpénzzel rendelkezett. Különösen 1446-tól kezdődően gyakran megvásárolta vagy zálogba vette szegényebb osztályos atyafiai részét a közös birtokaikban, de idegenektől is igyekezett birtokokat szerezni. Erről megbizonyosodhatunk, ha belelapozunk a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveibe, melyekben minduntalan találkozunk Veres Dénes birtokszerzéseire vonatkozó bejegyzésekkel. Így 1440-ben Tamásfalvi Tamásnak a három Földön lévő ötödrészét vette 24 Ft-on zálogba.⁶⁵³ Ugyanennek zálogosításáért 1446-ban újabb 70 Ft-ot fizetett rokonának.⁶⁵⁴ 1444-ben az ő védelmét kérő Papfalvi János Szentandrás nevű Kolozs vármegyei birtokára adott 10 arany Ft-ot zálog címen, de ugyanazt 1450-ben véglegesen megvásárolta magának.⁶⁵⁵ 1446-ban az oklevélhamisításaiért elítélt Zomlini Ramaz Mihály királyi kancelláriai jegyző utódaitól 500 arany Ft-ért megvásárolta a Kolozs vármegyei törzsbirtokai szomszédságában fekvő Jákótelkét. A következő esztendőben ennek azt a részét is magához váltotta 75 Ft-ért Valkai rokonaitól, melyet a fenti eladók korábban

---

⁶⁴⁸ KmJkv I. 647. sz.

⁶⁴⁹ KmJkv I. 552. sz. – Ub V. 213–215.

⁶⁵⁰ Ub VI. 59, 102, 108. – DI 28519, 30196–30198, 30837.

⁶⁵¹ KmJkv I. 755. sz.

⁶⁵² Ub V. 213–215.

⁶⁵³ KmJkv I. 188. sz.

⁶⁵⁴ KmJkv I. 593. sz.

⁶⁵⁵ KmJkv I. 521. sz. – DL 30820.

azoknak zálogosítottak el.⁶⁵⁶ Ugyancsak ebben az esztendőben 32 arany Ft-ért megvásárolta egy másik atyafiától annak a Doboka vármegyei Szaván és Bogácson levő birtokrészét.⁶⁵⁷ Egyidejűleg a Tamásfalvi rokonok által már megelőzőleg a Valkaiaknak elzálogosított Kelecelt is magához váltotta 29 arany Ft-on.⁶⁵⁸ 1448-ban, eddigi és ezutáni jószolgálatai jutalmaként, ajándékban megszerezte Mezőszilvás fele részét.⁶⁵⁹ Az 1449 előtti években, rokonaival együttesen, Valkó nevű közös birtokuk határában a Nyírszeg, másként Nagybérc nevű helyre román falut telepített az erdőségek hasznosítása céljából.⁶⁶⁰ 1451-ben a szintén Kolozs vármegyei Vataháza lakatlan negyedét vásárolta meg rokonaitól 200 arany Ft-ért saját családja számára.⁶⁶¹ E felsorolás bizonyára alaposan kibővíthető lenne, ha az erdélyi káptalan előtti bevallásokról felvett jegyzőkönyvek nem semmisültek volna meg. Veres Dénes már halálos beteg lehetett, amikor 1453 tavaszán még mindig vagyona gyarapításán fáradozott. Mohóságával bizonyára sok irigyet is szerzett magának. Ez magyarázhatja, hogy ennek az utolsó akciójának kapcsán az erdélyi nemesség összessége a káptalanban és a konventben tett tiltakozásával megakadályozta Veres Dénes beiktatását a dobokai Márkháza és a Torda vármegyei Mezősályi birtokába.⁶⁶²

Veres Dénes korának gyermeke volt. Sem rosszabb, sem jobb kortársainál. Ő is célra törő szívóssággal, eszközökben és módszerekben nem válogatva tört a vagyoni és a társadalmi érvényesülésre. Amikor 1453. április 26. és július 25. között detrehemi birtokán utolérte a halál, életcélját, azaz családja felemelését Erdély politikai tényezői közé, lényegében elértnek tekinthette.⁶⁶³ Utódai a tartományi szintű politikai szerephez már rendelkeztek a közhatalom gyakorlóival való kapcsolatokkal, anyagi és társadalmi lehetőségekkel. Vagyonáról a kolozsmonostori konventben tett intézkedéseit nem ismerjük. Fentmaradt azonban Veres Dénesnek 1453. április 12-én Detrehemben papírra vetett végső rendelkezése, melyben saját kötelezettségeit, a neki adósokat és a közvetlen környezetében élők javára, valamint saját üdvösségének biztosítására tett hagyatékait sorolja fel.⁶⁶⁴ Ebből a pótvégrendeletnek tekinthető iratból ugyan nem sok tudható meg Veres Dénes vagyoni helyzetéről, de az bizonyítható vele, hogy az erdélyi nemesek átlagánál jóval több készpénze lehetett, és ebből rövid lejáratú kölcsönöket is folyósított. Ekkor is néhány héten belül visszafizetésre kerülő kölcsönzéseinek összege 277 arany Ft-ot tett ki és adószai között ott található 132 Ft-tal De la Bischino Máté erdélyi püspök (1443–1461) is. Ennél többet elárul a Veres család anyagi viszonyairól Dénes magister fiainak sógorukkal 1458-ban kötött megállapodása az Anna testvérüket, Kecseti László feleségét az ingó vagyonból megillető rész felől.⁶⁶⁵ Ennek

---

⁶⁵⁶ KmJkv I. 583, 610. sz.

⁶⁵⁷ KmJkv I. 574. sz.

⁶⁵⁸ KmJkv I. 561. sz.

⁶⁵⁹ TelOkl II. 31–33. – KmJkv I. 628, 664. sz.

⁶⁶⁰ KmJkv I. 674. sz. – DL 30818.

⁶⁶¹ KmJkv I. 983. sz.

⁶⁶² DL 30315.

⁶⁶³ KmJkv I. 1105, 1107. sz. – DL 27168, 30315.

⁶⁶⁴ DL 29277. Töredékes közlése: Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Bp 1906. 290. – Vö. a középkori végrendeletekkel kapcsolatosan: Solymosi László: *Középkori végrendeleteink forrásértékéről*. Tiszatáj 28/1974. 6. sz., 26–29. – Uő: *Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből*. In: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Debrecen 1999. 203–208.

⁶⁶⁵ KmJkv I. 1278, 1328, 1475. sz. – DL 27030, 28403.

értelmében Anna és férje a 600 lovat számláló ménes harmadát, a száz márka ezüst ötödét és egy több márka ezüstöt tartalmazó díszes övet kaptak, a vásárolt birtokok harmadán kívül.

Különben mindkét iratból az derül ki, hogy a XV. századi Erdélyben a vagyon – a nemes-férek, ékszerek mellett – az állatállományban tárolódott. A lovat vagy a szarvasmarhát, tehát az igavonó erőt a pénzzel egyenlő értékű fizetési eszköznek tekintették, mellyel akár birtokot is lehetett szerezni.⁶⁶⁶ Ennek megfelelően Veres Dénes is végrendeletében nem készpénzt, hanem lovat rendelt hagyatékul. Így adott húsz lovat a detreheimi Szent Háromság-egyház szükségleteire és rendelt az ottani plébánosnak, az eddigi szokásra hivatkozva, évenként újabb két-két lovat. A detreheimi scolasticus is egy hároméves lovat kapott kegyurától. Belső szolgáló embereit szintén egy-egy lóval, néhány rőfnyi kölni posztóval vagy értékeesebb ruhadarabbal jutalmazta. Készpénzt csak saját lelki üdvösségének biztosítására áldozott, amikor két és fél márkaért rendelt az ötvösnél kelyhet a detreheimi templom részére és 12 arany Ft-tal kiváltotta a marosvásárhelyi ferencesek Szűz Mária-kolostorának készült zsoltárkönyvet. Jellemző Veres Dénes értékrendjére, hogy bár külön írdeákot tartott magának, de ennek munkáját sem értékelte többre, mint két szakácsáét. Ez a Bálint deák is egy négyéves jó lovat kapott, hogy urára emlékezzék. Veres Dénes abban is kora gyermeke volt, hogy bár egész életének legfőbb hajtóereje a földi létben való érvényesülés volt, halála közeledtével úgy intézkedett, hogy testét a cseri (azaz observans ferences) barátok csuklyás ruhájában temessék el és Marosvásárhelyen a ferencesek, szokásuknak megfelelően, harmad-, hatod- és kilencedik naponként misézzenek lelke üdvéért. Végül arról is intézkedett, hogy örökösei a Farnas lakói részére általa építeni kezdett templom kőművesmunkáit továbbra is fizessék.⁶⁶⁷

Veres Dénes halála után a család elismert feje Veres Benedek lett. Nem csupán azért, mert ő volt az elsőszülött fiú, hanem mert apjuk is így akarta ezt, helyesen ítélve meg gyermekei egyéniségét. Benedeket apjuk közéleti szereplésre nevelte és őt tekintette saját családi tervei befejezőjének. És a fiatal ember igényelte is magának ezt a szerepet mind a családban, mind pedig a közéletben. Ő már a politikába is bele kívánt szólni, s talán nem csupán erdélyi szinten. Veres Benedek 1431 körül született, de fiatalabb éveiről, létezésén kívül, egyelőre semmi sem ismeretes.⁶⁶⁸ A budai udvar vezető köreivel való későbbi kapcsolatai alapján feltételezhető, hogy valamelyik magyarországi főúr „familiájában” járta ki a közéleti-politikai pályára készülő nemesi ifjak szokott iskoláját. Veres Benedek felső-magyarországi és lengyel kapcsolatai alapján megkockáztatható az a feltételezés is, hogy kedvenc gyermeke neveltetésében apja élt mind az I. Ulászló király udvarával, mind pedig a Hunyadiakkal való kapcsolatai által felkínált lehetőségekkel. Arról mindenesetre okleveles adat is szól, hogy a fiatal Veres Benedek, apja oldalán, ott harcolt a törökök ellen mind Hunyadi János, mind pedig Hunyadi László seregeiben.⁶⁶⁹ Neveltetése és közéleti indulása megismeréséhez különösen fontos lenne a szepességi Zápolya Imre tárnokmesterrel és ennek testvérével: Istvánnal való kapcsolatainak tisztázása. Nem csupán azért, mert a király 1462-ben Zápolya Imre közbenjárására intézte el kedvezően a családnak egyik hosszú évek óta húzódó birtokügyét,⁶⁷⁰ hanem azért is, mert mind a tárnokmester, mind pedig testvére szintén szerepet vállalt az 1467. évi erdélyi lázadásban. A Kolozsmonostoron 1467 augusztusában Veres

---

⁶⁶⁶ KmJkv I. 1120, 1675, 1901. sz.; II. 2921, 2978, 2995, 3136. sz.

⁶⁶⁷ DL 29277.

⁶⁶⁸ DL 12698.

⁶⁶⁹ DL 30202, 30205, 30207.

⁶⁷⁰ DL 30205.

Benedek tevékeny közreműködésével szervezkedő erdélyiek ugyanis a három vajda mellé a két említett Zápolyát választották meg vezetőjüknek.⁶⁷¹ Azt is tudjuk, hogy a Zápolya testvérek küldöttei még a király Erdélybe érkezése és a felkelés összeomlása után is tovább lázították a szász városok lakosságát. A király 1467. szeptember 28-án Kolozsvárról utasította a szebenieket, hogy a szepesi ispán körükben izgató embereit fogják el és küldjék színe elé.⁶⁷² Persze az is lehet, hogy Veres Benedeket az események tették a Mátyás uralmával elégedetlen magyarországi urak mozgalmának erdélyi főszervezőjévé, és nem a neveltetése idején szövődött egykori kapcsolatait. Kitűnő összeköttetései azonban az ország legfőbb vezetőivel, sőt a király lengyel és cseh ellenfeleivel olyan tények, amelyek érdemesek további kutatásra és tisztázásra.

Farnasi Veres Benedek talán még apjánál is szívósabban és kíméletlenebbül folytatta a családi birtokpolitikát. Két férfi testvérével való összeütközéséről nem tudunk. Húgával, Annával és annak férjével, Kecseti Lászlóval azonban hatalmaskodásig fajultak el a birtokok miatti viták, noha politikailag azonos érdekcsoporthoz tartoztak és sőt a király elleni szervezkedésben, mind pedig a lengyelországi számkivetésben.⁶⁷³ Veres Benedeknél még világosabban felismerhető a törekvés, hogy a közös javakban az osztályos atyafiak részét magának szerezze meg, illetve, hogy a szétszórta fekvő szerzett birtokait cserék útján igyekezzék területileg összefüggő valódi uradalmakká összekovácsolni. Erre a kalotaszegi ősi szállásterületüktől távolabb, Torda vármegye mezősegi részén, valamint az Aranyos, illetve a Maros mellékén látott kedvezőbb lehetőséget. Ezért tette át birtokai központját a kalotaszegi havasaljáról, ahol főként csak az erdők irtásával lehetett a birtokot tágítani, a nyitott mezősegi dombvidékre.

Ezekről a tendenciákról az alábbi okleveles adatok tanúskodnak. Veres Benedek 1451-ben 12 arany Ft-on zálogba vette a rokon Bikaliak birtokrészét a Kolozs vármegyei Szentmihálytelkén, 1454-ben pedig 27 arany Ft-on és nyolc ökrön ugyanezek jussát Tancson.⁶⁷⁴ A Mezőség felé való tájékozódását mutatja, hogy 1455-ben farnasi jussáról is lemond, hogy ezért cserében megszerezhesse a Bikaliak tancsi teljes birtokrészét, mely a falu harmadát tette ki.⁶⁷⁵ Mindez persze nem jelenti azt, hogy Veres Benedek csak a rokonságon belül és csak a Mezőségen kívánt terjeszkedni. Nem szalasztott ő el egyetlen adódó alkalmat sem birtokai gyarapítására. 1453-ban a Fülddel szomszédos Kőénypatak nevű hegyi falut is zálogba vette a megszorult kisnemes Zutoriaktól, a rokon Valkaiak Bócon és Vataházán lévő része pedig 10 Ft-on került zálogként használatába.⁶⁷⁶ Az igazi nagy előrelépést azonban birtokpolitikai tervei megvalósításában az olyan jogügyletek jelentették, mint Peres Mihály részének már említett megvásárlása a mezősegi birtokokban, vagy Anna húguk, Kecseti Lászlóné bárhol található magyarországi birtokrészei használatának megszerzése hét esztendőre.⁶⁷⁷

Nagyobb birtoktestek kialakítását újabb királyi adományok szerzésével is igyekezett gyorsítani. A család Botházán, Magyar- és Oláhfrátán még Veres Dénes által elnyert birtokrészeit Benedek 1456-ban magvaszakadt személyek jussaival kerekítette ki V. László

---

⁶⁷¹ SzOkl I. 207–208. – Ub VI. 292–295.

⁶⁷² Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. XI. Pest 1855. 285–286. – Ub VI. 298–299.

⁶⁷³ KmJkv I. 1232. sz. – DL 27035, 28531, 30884, 31170.

⁶⁷⁴ KmJkv I. 553, 993, 1120. sz.

⁶⁷⁵ KmJkv I. 1235. sz.

⁶⁷⁶ KmJkv I. 1105, 1107, 1118. sz.

⁶⁷⁷ KmJkv I. 1183, 1232. sz. – DL 27030, 30195.

király adományából, és Márkháza, Szava, Hesdát, majd Mócs határában szerzett erdő bevonásával törekedett nagyobb birtokegyüttes kialakítására.⁶⁷⁸ Ugyanezt a célt szolgálta az a csere is, melynek során Veres Benedek és János Szentmihálytelkén és Topán lévő részeit átengedték Tompa Mihálynak, ennek Márkházán, Botházán, Magyar- és Oláhfrátán, valamint Tamásfalván lévő jussaiért.⁶⁷⁹ Ennek a kialakulóban lévő birtokegységnek további fejlesztése érdekében 1460-ban kísérletet tettek arra, hogy birtokcserével megvethessék lábukat a közeli Iklódszentiványon is.⁶⁸⁰ Mivel a családi stratégia a Mezőség felé való terjeszkedést írta elő, ottani újabb uradalom összekovácsolását is elkezdték a cserék módszerével. Veres Benedek 1460-ban a Fehér vármegyei Hari felét adta cserében sógorának, Kecseti Lászlónak a Torda vármegyei Dátos, Gerebenes és Pinár birtokbeli részeiért. Ezt gyermektelen halála esetére szóló kölcsönös örökösödési szerződéssel is megtoldotta.⁶⁸¹ Ehhez a kialakítandó újabb birtokegységhez igyekezett, későbbi apósa: Somkeréki Erdélyi Miklós, az erőszakoskodásairól hírhedt Erdélyi István alvajda testvérének közreműködésével, 1462-ben Dátoson, Lekencén (Torda vm), Tuzsonban és Tombon (Kolozs vm), talán nem is teljesen jogszerű úton-módon újabb részeket megszerezni.⁶⁸² 1466-ban azonban a két első birtokot visszaadta a keményen ellenálló korábbi tulajdonosnak, aki ennek fejében lemondott tuzsoni és tombi részeiről.⁶⁸³ A terjeszkedést tehát Veres Benedek és rokonai rugalmasan folytatták. Erőszakoskodtak, ha azt látták célravezetőnek, de engedtek az egyik helyen, ha ennek ellenében egy kiszemelt másik helyen törvényes formák között létrehozott cserével elérhették céljukat. 1462-ben remény nyílt arra, hogy a Maros mellékén is sikerül mindkét partra kiterjedő birtokegységet kialakítaniuk. Ezért szerezték meg Mátyás királytól 1464-ben Bogáti András Ludason, Bogáton, Orosziban, Szentjakabon és Helye prédiumban (Fehér és Torda vm) lévő részeit.⁶⁸⁴ Amikor azonban kiderült, hogy ennek a tervnek megvalósítása akadályokba ütközik, 1466-ban lemondtak róla és a fenti jószágokat csak addig kívánták megtartani zálogként, amíg Bogáti a költségeiket megtéríti.⁶⁸⁵

Több adattal bizonyítható, hogy Veres Benedek nem válogatott az eszközökben, ha célja eléréséről volt szó. Így került összeütközésbe 1462/3-ban a szintén erőszakos Erdélyi István alvajdával. Kölcsönösen elkövetett hatalmaskodásaik során, a rangos fogottbírák megállapítása szerint, a Benedek által okozott károk összege elérte a 400 arany Ft-ot, de gyálázkodások, sértegetések tekintetében sem maradt el ellenfelétől.⁶⁸⁶ Mindez az akkori idők előkelőit nem akadályozta meg abban, hogy ne csak kibéküljenek, hanem hamarosan együtt is működjenek. Miután ugyanis Veres Benedek – talán 1464 nyarán – feleségül vette Somkeréki Erdélyi Miklósnak (az alvajda testvérének) Ilona nevű leányát, már nagy egyetértésben hatalmaskodtak a saját érdekterületükkel szomszédos mezősegi káptalani birtokokon. A Zápolya Miklós erdélyi püspök (1461–1468) ítélszékén lefolytatott és az alvajda egyházi kiközösítésével, tisztségéből leváltásával végződött per jegyzőkönyvéből ugyanis az derül ki,

---

⁶⁷⁸ DL 27170, 27482.

⁶⁷⁹ DI 30318.

⁶⁸⁰ DL 27903, 27904, 30318.

⁶⁸¹ KmJkv I. 1464. sz. – DL 30203.

⁶⁸² DL 28524.

⁶⁸³ DL 30320.

⁶⁸⁴ DL 30207.

⁶⁸⁵ DL 30209, 30855.

⁶⁸⁶ TelOkl II. 78–80, 82–83.

hogy Erdélyi István Veres Benedek sugalmazására támadta meg fegyveres csapat élén a káptalan Köbölkút, Viszolya, Újlak és Kecsed nevű birtokát (Kolozs vm). Ott embereivel nem csupán a lakosságot prédálta fel, hanem a templomokat is kirabolta és megszegettelenítette, könyveket, kelyheket, kegyzsereket, egyházi ruhaneműket rabolva el azokból. Fosztogatásával a lakosoknak 500 Ft-nyi, a káptalannak pedig 1000 Ft-nyi kárt okozott és a birtokokat továbbra is elfoglalva tartotta.⁶⁸⁷

Minden jel arra mutat, hogy Veres Benedek és rokonsága a fenti módszerekkel sikeresen felküzdötte magát az erdélyi társadalomnak a hatalom helyi gyakorlatát befolyásoló viszonylag kis létszámú csoportjába. Ekkor azonban váratlanul valami eddig tisztázatlan fordulat következett be a Farnasi Veres család emelkedő pályáján. 1466. augusztus 1-én ugyanis Újlaki Miklós telcsáki örökös comes és Geszti János Budán, a királyi udvarban főbenjáró ítélettel marasztalta el, másokkal együttesen, Veres Benedeket.⁶⁸⁸ Minthogy a király Újlaki Miklóst 1465 második felében leváltotta az erdélyi vajdaságból, valószínűleg egy korábbi, még tisztségviselése idején elkezdődött ügy befejezéséről, esetleg a királyi udvarban foganatosított döntőbíráskodásról lehetett szó.⁶⁸⁹ Ebből az alkalomból járhatott Veres Benedek a lázadást megelőzően utoljára és eredménytelenül a királyi udvarban.⁶⁹⁰ Ennek az ítéletnek a következményeként Mátyás király 1467. március 24-én a pervesztesek birtokaiban őt illető mindenféle királyi jogot is Szentgyörgyi János erdélyi vajdának adományozta arra az időre, amíg az elmarasztaltak a birtokaikat vissza nem váltják tőle (infra tempus redemptionis).⁶⁹¹

Veres Benedek további életútja, egész politikai pályája, az 1467. évi erdélyi megmozdulásban vállalt kiemelkedő szerepe talán jobban értelmezhető lenne, ha legalább a tárgyát ismernénk ennek a főbenjáró pernek. A vele együtt elítélt Alard László és Péter, Torockai Illés, Gerendi Mihály, Farkas Miklós, Szentiványi János és Ferenc, valamint Héderfái Imre már korábban is Veres Benedek legközvetlenebb környezetéhez tartoztak és maguk is csatlakoztak a király ellen néhány hónap múltán megindult mozgolódáshoz.⁶⁹² Ezzel a peres üggyel lehet kapcsolatos az, ami a döntő lökést adhatta ahhoz, hogy a Hunyadiak holdudvarában felemelkedett Farnasi Veresek – korábbi apró-cseprő birtokjogi súrlódások után⁶⁹³ – ne csak a lázongók táborában kössenek ki, hanem annak talán legtevékenyebb szervezői is legyenek.⁶⁹⁴ 1467 augusztusában a szervezkedés céljait írásban rögzítő kolozsmonostori megállapodáskor Veres Benedeket és fentebb elősorolt pervesztes társait már a rebellió vezérkarában találjuk.⁶⁹⁵

Innen kezdve aztán gyors ütemben, sorozatosan követték egymást a Veres család eddig különösen sikeres pályáját máról holnapra teljesen megváltoztató kedvezőtlen események. 1467. november 1-én és 2-án Segesváron Mátyás király a lázadókhoz való csatlakozásukkal

---

⁶⁸⁷ DL 30855.

⁶⁸⁸ DL 16511.

⁶⁸⁹ Reiszig Ede: *Az Újlaki család*. Turul 57/1943. 57–58. – Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp 1971. 195–197.

⁶⁹⁰ DL 31170.

⁶⁹¹ DL 16511.

⁶⁹² TelOkl II. 78–80, 413–414. – DL 30202, 30209, 30841, 36611, 65421, 74450.

⁶⁹³ Ub VI. 59. – DL 28519, 30196–30198, 30837.

⁶⁹⁴ Ub VI. 59. – DL 28519, 30202, 30837.

⁶⁹⁵ SzOkl I. 217–211. – Ub VI. 292–295.

hűtlenségbe esett Veres Benedeket és Jánost, valamint sógorukat, Kecseti Lászlót első között fosztotta meg birtokaitól. A felháborodott uralkodó első haragjában különösebb mérlegelés nélkül, láthatóan csupán indulattól vezettetve, tüstént elkezdte szétosztogatni a Farnasi Veresek évtizedes munkával összehozott birtokait. Mintha csak a minél apróbb részekre való szétszaggatás lett volna a legfőbb célja. Így nyerte adományul november 1-én Belényszállási Sándor Pál, a horvátországi Pocsitelj királyi várának várnagya a két Veres testvér dobokai birtokából Bogácsot, Szavát, Márkházát, Torda vármegyei jószágai közül pedig Szentjakabot.⁶⁹⁶ Ugyanakkor Torda város Péterlaka egyik részét és a szomszédságában fekvő erdőt kérte el magának a királytól.⁶⁹⁷ A következő napokon a család kalotaszegi törzsbirtokainak szétosztogatására került sor ugyancsak Segesváron. Farnast, Jákótelkét, Valkót, Újfalut, Kelecelt, Felső- és Középsőfüldöt november 2-án Nagylaki Jaxit István és Demeter, Alsófüldöt, Bócot, Tamásfalvát, Topát, Szentmihálytelkét és Nádasdot pedig november 11-én, már Brassóba érkezve, Nagyfalusi Marton Mihály, a Bánffyak sólyomköi és sebesvári várnagya kapta adományul.⁶⁹⁸ A Mezőség Torda vármegyei részén kialakított uradalom nagy részét ugyanezekben a napokban adhatta a király sebtében bizonyos Pykre András nevű hívének.⁶⁹⁹

Ennek az adományozottnak rövid idő múlva bekövetkezett gyermektelen halála után a most már lehiggadt uralkodó felhagyott a Veresek birtokainak szétosztogatásával és 1468. március 9-én, majd augusztus 16-án a még megcsonkításai után is jelentős kiterjedésű mezőségi uradalmat Monoszlói Csupor Miklós, az új erdélyi vajda hűségének biztosítására fordította. Ekkor Torda és Kolozs vármegye mezőségi részében, Magyar- és Szászfülpösön, Szentandrason, Unokán, Tancson, Gerebenesen, Dátoson, Ölyvösön, Tuzsonban, Pusztaszilváson, Méhesen, Tombon, Faragón, Detrehemen, Sospatakon, Szentmiklóson, Kókon, Tordalakán, Géresen, Mindszenten, Bón és Kötkén lévő rész- és egészbirtok került a vajda kezébe.⁷⁰⁰ A királynak azonban Csupor Miklóssal sem volt több szerencséje, mert ő is rövidesen (1472) gyermektelenül halálozott el. Így aztán a Farnasi Veresek társadalmi-politikai befolyását biztosító birtokállomány szétporladása feltartóztathatatlanul tovább folytatódott. Mátyás király 1474 májusában Gérest, Tóhátot, Örkét és Tordalakát kamarásának, Kövendi Székely Jakabnak, 1475 januárjában pedig Magyar- és Szászfülpöst, Tancsot, Ölyvöst és Szentandrást étekfogómasterének, Harinai Farkas Miklósnak, illetve Unokát, Magyar- és Oláhsármást Pisky Györgynek és Miklósnak adományozta.⁷⁰¹

Mátyás király haragja Veres Dénes gyermekei közül elsősorban és bizonyára indokoltan Veres Benedek ellen irányult. Ő másokhoz hasonlóan bizonyára fejével is fizetett volna a lázadásban való részvételéért, ha idejében nem menekül el Lengyelországba. Menekülésére hihetőleg mindjárt a megmozdulás összeomlása után, tehát 1467 szeptemberében, de mindenképpen 1468. május 29. előtt kerülhetett sor. Ekkor ugyanis nevében már csak a felesége tiltotta a királyt birtokaik eladományozásától.⁷⁰² Jóllehet az uralkodó Veres Benedek jószágaival egyidejűleg János nevű öccse birtokrészeit is elkoboztatta, ez utóbbi szerepe a

---

⁶⁹⁶ DL 27494.

⁶⁹⁷ DL 28531.

⁶⁹⁸ BánfOkl II. 29–30, 76–78. – DL 26897–26899, 27061, 27069.

⁶⁹⁹ KmJkv I. 1809. sz. – Csánki V. 834. – DL 30213.

⁷⁰⁰ DL 30213, 30884.

⁷⁰¹ DI 26907, 26908, 27055, 27201, 28538, 28539.

⁷⁰² KmJkv I. 1809. sz.

lázadásban nem lehetett jelentős. Erre abból következtethetünk, hogy ő személyében nem érezte magát veszélyeztetve. Sőt éppen hűsége tényleges bizonyításával igyekezett elérni, hogy a király az ő ügyét válassza el a bátyjától, az ő birtokrészeit ne adományozza másoknak, hanem neki engedje vissza. Ennek megfelelően Veres János nem is menekült el, hanem ártatlanságát hangoztatva 1467 novemberében és decemberében részt vett Mátyás moldvai, majd morvaországi hadjáratában. Az uralkodó még azzal is megbízta Veres Jánost, hogy előbb Alattyáni Miklóssal együtt Szatmár vármegyében, majd Békésben egymagában ő vesse ki és hajtsa be az egyforintos adót, de birtokait e szolgálatai ellenére sem adta vissza neki. Ezért aztán bizonyos idő elteltével, hihetőleg bátyja biztatására, Veres János is Lengyelországba ment és IV. Kázmér király (1447–1492), majd János Albert herceg támogatásával próbálta elérni erdélyi birtokai visszaadását. A lengyel udvar több ízben is közbenjárt Budán a két Veres testvér érdekében, de Mátyás király élete végéig hajthatatlan maradt. Ezzel pedig az uralkodó – Veres János 1493 körüli nyilatkozata szerint – száműzetésük alatt 32 000 arany Ft kárt okozott nekik.⁷⁰³

Veres Dénes három fia közül a második feleségtől, Harinai Farkas Margittól származó Veres Istvánnak semmiféle kapcsolata sem lehetett féltestvérei politikai szervezkedésével, mert a király megtorlásai az ő birtokait közvetlenül egyáltalában nem érintették. Sőt még azt is megengedhette magának, hogy a nagy kavarodásban egy időre ő tegye rá a kezét hűtlenségbe esett féltestvérei kalotaszegi birtokrészeire. Erre azonban évekkel később fény derült, mert a megadományozott Jaxit István és Demeter panaszt tett a királynál, hogy nem juthatnak a nekik adományozott birtokok tényleges tulajdonába. Ekkor aztán az uralkodó parancsára Veres István 1472 szeptemberében Farnason, Jákótelkén, Kelecelen, Újfalun és Középsőfüldön Veres Benedek és János részeit, saját birtokától gondosan elhatárolva, átadta az új adományozottaknak.⁷⁰⁴ Miután pedig Veres István 1482-ben meghalt, Mátyás király magszakadás címén koronára szállt jószágként az ő birtokrészeit is Jaxit Demeternek adományozta, noha egy Anna (máshol Dorotya) nevű kiskorú leánygyermek maradt utána.⁷⁰⁵ Veres István rövidesen új házasságra lépő özvegye ugyan a rokon Bikali Vitézektől és Tamásfalviaktól 1483-ban még Szentmihálytelkén, Bócon, Vataházán, Topán, Alsó- és Felsőfüldön, Valkón is kapott hitbért, de amikor előbb említett leányuk 1493-ban pert kezdett apai jussáért a Jaxitok és Vitézek ellen, e birtokrész már csak néhány jobbágytelekre zsugorodott össze.⁷⁰⁶

Az egykori lázadók elkobzott birtokai körüli jogi zavarokkal és felelőtlenségekkel kapcsolatosan jellemző példaként idézhető, hogy miután a király a Kolozs megyei két Sármás nevű birtokot mint a hűtlen Veres Benedek jószágait Pisky Györgynek adományozta, az erdélyiek közgyűlése 1484-ben kénytelen volt megállapítani: ezek sohasem voltak a Veresek tulajdonai, hanem Suky Mihálytól és Benedektől kobozták el őket.⁷⁰⁷

Egyébként az az engesztelhetetlen szigor, amellyel Mátyás király a Farnasi Veres család tagjait sújtotta, nem mondható általános gyakorlatának. Első haragja elpárolgása után ugyanis többeknek megbocsátotta a lázadók közé keveredésüket és elkobzott birtokaikat vagy azok egy részét visszaadta nekik vagy jogos utódaiknak. Így menekültek meg az Erdélyi család Somkerék környéki birtokai, melyek a királlyal rokon Horogszegi Szilágyi Ozsvát Jusztina

⁷⁰³ A fentiekre l. DL 30307, 30938, 32531.

⁷⁰⁴ KmJkv I. 2062. sz. – DL 27193.

⁷⁰⁵ DL 26435.

⁷⁰⁶ KmJkv I. 2468. sz.; II. 2851. sz. – DL 27220.

⁷⁰⁷ TelOkl II. 162–163.

nevű leányának, Erdélyi János feleségének közbenjárására mentesültek az elvételtől. Apafi Mihály is feleségének köszönhette birtokai részleges mentesítését. De Iklódi Márton özvegye és az Ilyeiek szintén kegyelmet kaptak és vagyonukat is részben visszanyerték.⁷⁰⁸ A királynak a Farnasi Veresekkel szembeni kérelmelhetlensége magyarázatához az 1466. évi peres konfliktus valódi rugóiról és az emigrációba vonult két erdélyi nemesnek a Mátyás-ellenes lengyel politikában, annak alakításában játszott esetleges szerepéről kellene a jelenleginél jóval többet tudnunk.

Ilyen körülmények között Veres Benedek és János emigrációjuk idején csak abban reménykedhettek, hogy az őket támogató Jagello-dinasztiának sikerül a magyar trónra támasztott igényét Hunyadi Mátyással szemben érvényesítenie. Mátyás király 1490. április 6-án bekövetkezett halálával erre tényleg megnyílt a lehetőség. De ezzel a lehetőséggel IV. Kázmér király mindkét fia, II. Ulászló cseh király és János Albert herceg egyaránt saját javára kívánt élni. Az erdélyi száműzöttek ekkor már a Magyarorszáért egymással versengő két trónkövetelő közül az 1490. július 15-i választáson alulmaradt János Albert herceg udvarában éltek. A magát Magyarország választott generálisának tituláló János Albert 1490. július 23-án Szikszón kelt oklevelében kötelezettséget vállalt arra, hogy magyar királlyá választása érdekében a főpapok és bárók körében kifejtett fáradozásuk jutalmaként vagy visszaszerzi Veres Benedek és János erdélyi jószágait, vagy máshol más birtokok adományozásával kártalanítja őket.⁷⁰⁹ Feltehetőleg a két Veres készítette elő a terepet azoknak a lengyel csapatoknak, melyek Moldva felől készültek betörni Erdélybe. De jelen lehettek a Felső-Magyarországon 1490 decemberében és 1491 januárjában folyó harcok és tárgyalások színhelyein is.⁷¹⁰ Amikor pedig a testvérharc 1491 januárjában II. Ulászló javára dőlt el, János Albert herceg az 1491. február 20-án Kassán kötött megegyezésben külön pontként bevétette négy erdélyi hívének, Veres Benedeknek és Jánosnak, Kecseti Lászlónak és Torockai Illésnek a kártalanítását.⁷¹¹

II. Ulászló király első ízben tett erdélyi útja alkalmával, 1494 nyarán főpapjai és bárói részvételével Szebenben tartott közgyűlésén valóban fel is vetette a négy száműzött birtokainak visszaadását, de az új birtokosok ellenállása miatt Mátyás adományainak érvénytelenítése helyett az ügy rendezése a szokásos bírósági útra terelődött.⁷¹² Valójában II. Ulászlónak nem is állott érdekében, hogy az ellentáborba tartozó négy emigráns miatt elidegenítse magától a birtokokat évtizedek óta ténylegesen kezükben tartó olyan befolyásos, előkelő családokat, mint amilyeneknek Erdélyben a Dengelegi Pongrácok, Nádasdi Ongorok, Somkeréki Erdélyiek, Harinai Farkasok, Nagylaki Jaxitok vagy Kövendi Székelyek számítottak. A kártalanítás ügye tehát végüket nem érő birtokperek útjára terelődött és ezzel reménytelenné vált, hogy a Farnasi Veresek visszaállíthassák korábbi vagyoni, társadalmi és politikai helyzetüket.⁷¹³ Ehhez járult még, hogy Veres Benedek talán már 1491 folyamán

---

⁷⁰⁸ TelOkl II. 320–326. – DL 17898, 26414, 27184, 27339, 30211, 30212, 45536.

⁷⁰⁹ DL 30920. – A királyválasztás és a trónharc részleteire I. Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. IV. Bp 1896. 338–348.

⁷¹⁰ DF 245128–245130, 245132–245137, 245376.

⁷¹¹ Katona, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae*. Budae 1793. Tomulus X. ordo XVII. p. 169–170.

⁷¹² DL 30307, 32531.

⁷¹³ A birtokaik visszaszerzéséért folytatott perek részletes ismertetését I. Csánki V. 632–635, 835–836.

meghalt, gyermekeit már ezt megelőzően elvesztette, özvegye pedig férjhez ment a lengyelből elmagyarosodó Cseszelicki Szilvási Mátyáshoz.⁷¹⁴

A magára maradt Veres János ugyan szívósan folytatta a pereskedést családja egykori birtokaiért, de józanul vállalta az új tulajdonosokkal való megegyezést is, hogy legalább részben, de ténylegesen kaphasson vissza valamit az egykori vagyonból. 1494-ben úgy egyezett ki Erdélyi Jánossal, hogy végleg lemond javára a Tuzsonban, Szilváson, Bön lévő részekre és Kók egyik felére támasztott jogigényéről, ha ennek ellenében Erdélyi önként visszaadja neki a Detrehemen, Mindszenten, Tombon, Dátoson lévő részjóságokat és Kók másik felét.⁷¹⁵ Végre 1505-ben Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda Veres Jánosnak ítélte néhai testvére: Benedek Farnason, Valkón, Jákótelkén, Kelecelen, Újfalun, a három Földön, Bócon, Szentmihálytelkén, Topán, Vataházán (Kolozs vm), Unokán, Géresen, Szentjakabon, Örkén, Péterlakán, Tordalakán (Torda vm), Szaván, Bogácson, Márkházán (Doboka vm) lévő birtokrészeit. Úgy látszik azonban, hogy ennek az ítéletnek Veres János csak úgy tudott érvényt szerezni, hogy a Bikali Vitéz és Tamásfalvi rokonok kezébe került részbirtokokat valójában visszavásárolta tőlük.⁷¹⁶

Ekkor azonban a Farnasi Veres család már csak Veres János ágán élt még két nemzedéken át. Veres János erőfeszítéseinek tiszteletre érdemes eredményei arra még futották, hogy Márton nevű fia 1530-ban Kolozs vármegye egyik ispánja lehessen, de az önálló életet kezdő Erdély közéletében a család tagjai már sem vagyoni, sem társadalmi tekintetben nem voltak számottevő tényezők. Visszaszorultak arra a középszintre, ahonnan tehetséges elődeik egykor kiemelték őket. Ezt mutatják újabb házassági összeköttetések és vagyoni viszonyaik.⁷¹⁷ A Farnasi Veres család olyan észrevétlenül tűnt el az erdélyi történelem színpadáról a XVI. századi nagy átrendeződés sülyesztőjében, hogy ma már kihalásuk pontos időpontját sem sikerült megállapítanunk.⁷¹⁸

---

⁷¹⁴ KmJkv II. 2829, 3208–3210. sz. – DL 26819, 28469.

⁷¹⁵ TelOkl II. 192–195. – KmJkv II. 2907. sz. – DL 28463, 74247.

⁷¹⁶ KmJkv II. 3461, 3507–3508. sz. – DL 27238, 27260, 36526. – Veres János erősen megkopott sírkövén, mely a farnasi református templomban található, az évszámot Bunyitay (*i. m.* III. 407. 1. és XXIII. tábla) 1500-nak, Balogh Jolán viszont (*Erdélyi renaissance*. I. Kvár, 1943. 226. 1. és 76. sz. kép) 1510-nek olvassa. Veres János azonban 1513. április 20-án még bizonyíthatóan életben volt, feleségét ellenben 1515. április 24-én már özvegyként említették (DL 30271, 36526).

⁷¹⁷ KmJkv II. 3778, 3855, 4326, 4373, 4753, 4923, 5376. sz.

⁷¹⁸ KmJkv II. 4951, 5193, 5291. sz.

A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre

A szokás. Kezdetben, úgy tűnik, akkor hangzott el a tolvajkiáltás, ha tettenéréskor vagy a tolvajlás minősített eseteiben (útonállás, rablás, betörés stb.) a károsult vagy szemtanú a közösség elöljáróinak, illetve tagjainak azonnali, közvetlen segítségéhez folyamodott. Nyilvánvalóan ez a tulajdon elleni, az idők folyamán egyik leggyakoribb bűncselekménnyel összefüggő segélykiáltás – éppen gyakorisága miatt – eredetileg a tolvajlás viszonylatában vált általános segélykiáltássá. De ezzel már nem csupán az azonnali és közvetlen közösségi segítségért lármázták fel az embereket, hanem a tényállás megállapítása, a bizonyítási eljárás és a nyomozás (nyomkövetés) érdekében is.⁷¹⁹ Idővel a tolvajkiáltás ugyanazokkal a rendeltetésekkel kiterjedt minden az egyént, a közösséget, a rendet és nyugalmat veszélyeztető, illetve károsító tetre és cselekményre, amelyben a sérelmesnek közösségi segélynyújtásra volt szüksége. Igaz ugyan, hogy a közösségek más, jól hallható hangot adó jelzéssel is éltek, amikor fellármázták a segélynyújtásra hívottakat (harangkongatással,⁷²⁰ másképpen csengetéssel,⁷²¹ puskalövessel⁷²² stb.), de adataink arról tanúskodnak, hogy a tolvajkiáltás rendszerint megelőzte vagy együtt járt a másfajta „fellármázásokkal”, ami természetes is, mert a spontán kiáltás semmiféle eszköz használatát nem igényelte.⁷²³

Azt, hogy a tolvajkiáltás vált a segélykiáltás leggyakoribb és általános módjává, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az erdélyi románok által használt, a tolvajkiáltásból származott 'tulai' magyar fordítása = segítség!⁷²⁴ Ami a szászokat illeti, igaz ugyan, hogy 1573-ban Almády András szolgája „szászul kezdte tolvajt üvölteni”,⁷²⁵ de, sajnos, a tanú nem ismétli meg a szász kiáltást, ezért nem bizonyos, hogy ez pontosan fedi a magyar tolvajkiáltást, vagy pedig más kifejezéssel annak szász megfelelője volt. A magyar 'tolvaj'-

⁷¹⁹ Magyar Néprajzi Lexikon. V. Bp 1982. 312. – Vö. SZT IX. 816–819. – AC P. III. Tit. 76. Art.5, 19; P. V. Edict. 37. – CC P. III. Tit. 8. Art. 2; P. V. Edict. 24–26, 70. – Eckhart Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Bp 1954. 96–101. – Katona Géza: *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei*. Bp 1977. 220–223. Az erdélyi jogszabályokban tolvajkiáltás néven szabályozott segélykiáltásra a szerző a „közkiáltás” kifejezést használja. – A nyomkövetésre vonatkozóan I. Szabó T. Attila: *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok és cikkek*. IV. Buk 1980. 400.

⁷²⁰ SZT III. 899–900; IV. 1062–1064; VII. 822.

⁷²¹ Uo. II. 77–78; IV. 1064; VII. 822. – Vö. Imreh 1973. 104.

⁷²² Uo. IV. 1064; VII. 822. – Az 1798-beli nagy kolozsvári tűzvész kitörésekor a piactéri őrhelyen strázsáló katona puskalövessel riasztotta a várost. L. Kovács Kiss Gyöngy: *Az oklevelek és az elbeszélő történeti források határesetek: a tudósító/eseményközlő levél*. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kv 1999. 284–298.

⁷²³ Vö. a 2–4. jegyzetekkel.

⁷²⁴ Schullerus Adolf: *Nyelvtudomány és telepítések története különös tekintettel az erdélyi szász telepítésre*. = Nyelvtudomány I/1906. 2. füzet. 96. – Tamás Lajos: *A magyar eredetű román kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése*. Kv 1942. 15. – *Dicționar român-maghiar*. Szerk. Kelemen Béla. II. Buc 1964. 678.

⁷²⁵ KvTJK II/6 (rég. jelzet: III/3) 136. – SZT IV. 1062.

kiáltásból kialakult román 'tulai' szót a szászok „ijedtséget és (gyöngülve) csodálkozást kifejező felkiáltószó”-ként vették át.⁷²⁶

Azt, hogy meddig vonatkozott a tolvajkiáltás kizárólag a tolvajlásra, nem sikerült megállapítanunk. De XVI. századi forrásaink arról tanúskodnak, hogy akkor már általános segélykérő kiáltássá vált és nem pusztán azonnali és közvetlen segélynyújtási céllal. Első, 1516-ból ismert latin nyelvű adatunkból nem derül ki ugyan, hogy miért kiáltottak tolvajt a nép nyelvén,⁷²⁷ de következő XVI. századi adataink arra utalnak, hogy a kiáltást nem a tolvajlás valamelyik neme váltotta ki. 1567-ben a kikapós, házasságtörést elkövető feleség és „latrai” által a házból kirekesztett férj kiáltott tolvajt,⁷²⁸ 1573-ban egy hasonló esetből származott kavarodáskor hangzott el a már idézett, szászul elhangzott tolvajüvöltés.⁷²⁹ Viszont 1595-ben a jobbágya házára fegyverrel támadókat halálakarással, illetve tolvajlással vagy nagyobb hatalmaskodással vádolja a támadáskor tolvajt kiáltott jobbágyházaspár földesura,⁷³⁰ 1599-ben pedig a szolgát ért támadás váltja ki a tolvajkiáltást.⁷³¹ A következő századokban is többnyire különböző erőszakos cselekmények, hatalmaskodások esetében kiáltanak tolvajt,⁷³² de tolvajt kiált a feleségét és ennek szeretőjét nős parázناسágon tetten érő férj,⁷³³ és tűz esetén ugyancsak ez a kiáltás hangzik el.⁷³⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy már a XVI. században a tolvajkiáltás olyan általános jellegű riasztó lármakiáltásként vált szokássá, ami a közösséget és tagjait a bűncselekmény elhárítása, illetve kinyomozása és megbüntetése érdekében szólította és kötelezte közreműködésre.

A törvény. A XVI. század végén és a következő elején országgyűlési végzésekkel egészítik ki, jobbítják a társadalomnak egyre több gondot okozó „gonosztevők” üldözését, kézrekerítését, megbüntetését szabályozó eljárást, a már a középkortól gyakorlattá vált cirkálást.⁷³⁵ Viszont ennek során a bűncselekmények feltárásában, a gonosztevők kézrekerítésében és megbüntetésében a települések közösségeinek közreműködése is elengedhetetlen volt. Ezt tanúsítják a XVII. század elején már a vármegyei jegyzőkönyvek anyagában is feltűnő, az említett közreműködés elmulasztásával, megszegésével vádolt faluközösségek elleni perek. Ezekben a falu képében a bírónak harmadmagával kellett felelnie a bíróság előtt akár azért, mert nem követték az ellopott állat nyomát, akár mert nem adták ki a lopott marhát, vagy gonosztevők, „orok, latrok” elbocsátásáért, elszalasztásáért, fel nem jelentéséért, meg nem

---

⁷²⁶ Schullerus: *i.m.* 96

⁷²⁷ „Vociferante ac vulgo Tholway acclamante.” Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár*. Bp 1902–1906. 998.

⁷²⁸ KvTJk II/4 (III/1) 225. – Vö. SZT VI.658.

⁷²⁹ L. a 7. sz jegyzetet.

⁷³⁰ SzOkIÚs II. 221–224.

⁷³¹ SZT V. 658.

⁷³² 1622: Batthyaneum, Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Ms.IX. 164. fol.65v, 67r.– 1622,1671: SZT VI.658; 1702: III.900; 1702: IV.1063.

⁷³³ 1754: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Kiss András. Buk – Kv 1998. 168. (A továbbiakban: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*.)

⁷³⁴ 1811: SZT VII.823.

⁷³⁵ Vö. Kiss András: *Források és értelmezések*. Buk 1994. 65–66.– A középkorra vonatkozóan I. Tringli István: *Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából*. = LK LXIX/1998. 1–2.sz. 3–31. – *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. 122, 124.

fogásáért, kézre nem kerítéséért stb.⁷³⁶ A tizenöt éves háború, az azzal járt kegyetlenkedések, az ínséges idők a gonosztevők elszaporodását, kíméletlenségét eredményezték. Gyakorivá vált a kóborlók csapatba verődése és falvakban, azoknak határában tanyázása, következképpen a csoportosan elkövetett bűncselekmények sem voltak ritkák.⁷³⁷ Ezért az elfogott gonosztevők vallatásakor a hatóságok azt is igyekeztek megtudni, hogy kik voltak az elfogott bűntársai, hol verődtek össze, hol tanyáznak, milyen bűncselekményeket követtek el.⁷³⁸ A kemény büntetések kiszabása mind a törvényhozásban, mind a törvénykezésben jelzik a bűnözés elterjedésének folyamatát, a „cégéres vétkek” elleni kemény intézkedéseket. Ebben a folyamatban sor kerül arra is, hogy a közösségi bűnüldözést elindító/kiváltó, addig csak a szokás alapján gyakorolt riasztás: a tolvajkiáltás elhangzása esetére a faluközösségek kötelező magatartását a rendek országosan, törvényben is szabályozzák. Erre először Bethlen Gábor fejedelemsége idején, az 1625. május 1-től 29-ig Gyulafehérváron tartott országgyűlésen került sor, a latrok megzabolázásáról alkotott VI. törvénycikkben. Az országgyűlési határozat arra kötelezi a falvakat, hogy fő- és jószágvesztés, valamint minden marhájuk elvesztésének terhe alatt az egy-egy faluban vagy a falu határában elkövetett kártétel, lopás, fosztogatás, emberölés esetén haladéktalanul keljenek fel és menjenek rá a latrokra, fogják meg és adják át azokat a főispán kezébe (Erdélyben a főispán vezette a cirkálást). Fel kell figyelnünk arra, hogy a gonosztevők egybeverődése változatlanul nagy veszélyt jelent a társadalomnak, ugyanis a törvénycikk az említett főbenjáró büntetés terhe alatt arra is kötelezi a falvakat, hogy akkor is keljenek fel a gonosztevők üldözésére, ha azok egy-egy faluban vagy annak határában gyülekeznek vagy gyülekezni akarnának. Sőt azt is meghagyja, hogy amennyiben a faluközösségek tagjai egymaguk nem bírnanak a gonosztevőkkel, ezt adják a szomszéd falvakértására, ezek pedig *tolvajkiáltásra* kötelesek egyenként, egyetértésben a gonosztevők ellen fellépni, különben a fej- és jószágvesztés büntetését vonják magukra. Ez alkalommal mondja ki tehát első ízben írott jogszabály, hogy a tolvajkiáltással riasztott falvak a már említett kemény büntetés terhe alatt kötelesek a bűnüldözésben részt venni. Sőt, a főispánokat is arra kötelezték, hogy a riasztott nemesekkel vegyenek részt a gonosztevők üldözésében. E kötelezettség elmulasztását 200 Ft bírsággal büntetik, „az ispánok pedig, hogy ha elhallgatnak”, őket az említett pénzbüntetés kétszeresével sújtják. „Az ispánok és a vélek levő nemes emberek” a latrokat bárki jószágán is üldözhatték, anélkül, hogy emiatt pert indíthattak volna ellenük.⁷³⁹ Hasonló szellemben intézkedik a latrokra vonatkozó cirkálást illetően az

---

⁷³⁶ Kiss: *i.m.* 65.

⁷³⁷ A rendek az 1612. november 20-a és 27-e között tartott szebeni országgyűlésen arra kéri a fejedelmet, hogy „kóborlóknak az hul fészkek és szállások vagyon”, az összegyűjtött vármegyebeliek „reámehessenek és azokat az latrokat és az orgazdákat is megfoghassák és megbüntethessék mox et de facto, minden személyválogatás nélkül, vagy nemes ember vagy nemtelen, az tisztek vezetések alatt.” Külön megemlíti, hogy „Vagyon Kolozsvármegyében egy Király-Újfalú nevű falu, ki az latroknak barlangja” és azok megbüntetését is kéri. EOE VI. 254.– *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák.* 124–127.

⁷³⁸ Uo. 125–126.

⁷³⁹ „Végeztük azért országul, hogy valamely falu határán vagy faluban kárt tennének, lopnának, fosztanának, embert ölnének, vagy pedig gyülekeznek vagy gyülekezni akarnának az latrok és tolvajok, az a falu azontól felkeljen, azokra az latrokra közönségesen reá menjen, fejek, jószágok és minden marhájok vesztése alatt megfogják és ispánjuk kezében adják; ha nem bírnanak velek, az több szomszédos faluknak is értékre adják, melyre azok is viritim felkeljenek, sőt tolvaj kiáltásra is ezen poena alatt felkeljenek és egyetértvén az latroknak ellene álljanak. Sőt az ispánok is tartozzanak mindjára felkelni és magok mellé venni minden nemes embert; az kik pedig mindjára fel nem kelnek, ötszáz forint büntetése legyen; az ispánok pedig, hogy ha elhallgatnak in dupplo convincáltassanak, csak hogy tartozzanak minden falukból is haladék nélkül az

1632. május 1-e és 10-e között, a Bethlen Gábort követő I. Rákóczi György fejedelemsége idején Gyulafehérváron tartott országgyűlés. Ennek I. törvénycikke, „ha kívántatik”, bevonja a cirkálásba a falvakat is, hogy „az hol a latroknak gyülekezetekeket értik, azokra a helyekre kimenjenek, nem obstalván akármely főúri és nemes renden való ember jószágá”. A végzés arra is utal, hogy azokban a falvakban, ahol latrok tanyáznak, a lakosság között pártolók, cinkosai is vannak, ezért ahol ez bizonyítható, a szokott módon a falu helyett „az bírót harmadmagával meg kell büntetni”, de „az latroknak is feleségét, gyermekét meg kell fogni és büntetni”. A büntetés kíméletlen: „Az mely falusi bírók és kenézek az latrokat falujokban hagyják járni s meg nem fogják, avagy harangnak félen verésére fel nem kelnek, az olyan falusi bíró és kenéz harmadmagával nyársoltassék fel és a falu is kétszáz forinton convincáltassék.”⁷⁴⁰ Az erdélyi törvénykönyv előzményeként – amint tudjuk – I. Rákóczi György eredetileg azzal a szándékkal rendelte el az erdélyi országgyűlési artikulások egybegyűjtését, hogy azokat kinyomtatassa és egy „volumenbe” köttesse. A fia, II. Rákóczi György idején az egybegyűjtéssel megbízott Kemény János azonban már nem egy egyszerű gyűjteményt állított össze, hanem az országgyűlési határozatok alapján megalkotta az erdélyi fejedelemség törvénykönyvét *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Partes I–III, tomi I–XII.* címmel.⁷⁴¹ A kodifikáció jellegének megfelelően a kötetbe nem került be valamennyi országgyűlési törvénycikk, hanem csak a hatályosak. Ezek is gyakran módosult, átszerkesztett megfogalmazásban, az idők folyamán kialakult joggyakorlatnak megfelelően. Így kerültek be a törvénykönyvbe a tolvajkiáltásra vonatkozó cikkek. A faluk kötelező magatartását a tolvajkiáltás- és harangkongatással történt riasztás esetén az általános szabályozás ekképpen írja elő: „Tolvajkiáltásra és harang félen verésre, ha a faluk fel nem támadnának és a gonosztévőket falujokban vagy határookban meg nem fognák, tiszt kezéhez nem vinnék, vagy ha tolvajt kiáltó vagy panaszló ember *instantiájára* törvényre meg nem tartanak, hasonlóképpen *fl* 200. tartozzanak és a panaszlónak kárának megfordításával; úgy mindazonáltal, hogy afféle latrok megtartóztatása ne *præjudicáljon* az *arestatiókról* írott törvényeknek.”⁷⁴² Megfigyelhetjük, hogy az előző országgyűlési határozatoktól eltérően, az idézett cikk nem foglalkozik a latrok pártolásáért kiszabható büntetéssel és a riasztásra fel nem kelt falvak büntetését 200 Ft-ban szabja meg, szemben az 1625. évi törvénycikkben kiszabott fej- és jószágvesztéssel, valamint marháik elvesztésével vagy az 1632-ben előírt felnyársalással. Külön foglalkozik a törvénykönyv a harmincadfizetés elől megszökött emberek üldözésével, ez esetben arra kötelezve a falvakat, hogy 200 Ft büntetés terhe alatt a tolvajkiáltásra keljenek fel az üldözésre.⁷⁴³ Új szabályozása a törvénykönyvnek az, amely nem a latrok bűncselekményeivel és kártevéseivel kapcsolatban, hanem a fiscus számára dézsmákat, sőt és egyéb terheket fuvarozó szekeresek gyakori kártevései vonatkozásában rendeli, hogy a károsultak tolvajkiáltására a falvak kötelesek

---

ispánoknak és szolgabíráknak mindjárt értésére adni. Az kik pedig ez ellen delinquálnak az ispánok közül, Felséged commissariusi által exequáltassa az poenát rajtok, az nemes rendeken pedig az ispánok exequálják, mely poenának két részét az fiscusnak beadminisztrálván, harmadrésze maradjon nekik. Ha ki jószágában pedig reámenvén efféle latrokat megfogják, se az ispánokkal, se a vélek levő nemes emberekkel, azért, hogy jószágára mentek, senki ne perelhessen.” EOE VIII. 269.

⁷⁴⁰ Uo. IX. 280–281.

⁷⁴¹ Vö. Kiss András: *Kiadatlan erdélyi országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből.* In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk. Tusor Péter, Rihmer Zoltán, Thoroczkay Gábor. Bp 1998. 299–300.

⁷⁴² AC P. III. Tit. XLVII. Art. VI.

⁷⁴³ Uo. P. II. Tit. XII. Art. VII.

felkelni és a kártevőket az elégtételig fogva tartani.⁷⁴⁴ A kialakult szokás, az országos törvény és a helyhatósági szabályozások közötti, egymásra ható kölcsönös viszony következtében a tolvajkiáltásra kötelező magatartás szabályozását vizsgálva, jól követhető az országos törvény hatása a helyi jogalkotásra. Természetesen ez nem az országos törvény szolgai átvételében nyilvánul meg, hanem annak a helyi viszonyokhoz idomításában. A tolvajkiáltás viszonylatában jól kivehető a különbség az országos és a helyi szabályozás között. Az országos törvény a faluk, a faluközösségek kötelező magatartását szabályozza és a **törvénysértést** a falun (pontosabban: képviselőin) torolja meg, ezzel szemben a helyi jogszabályok – gyakran az országos törvényre utalva – az egyéneknek, a faluközösségek tagjainak a faluközösségen belüli kötelességeit írják elő és ezek be nem tartásáért ezeket sújtják büntetéssel.

Az idők folyamán a jogalkalmazás során kialakult gyakorlatot ez alkalommal rendszerint beépítik a helyi szabályozásokba. Így például általános szabály az, hogy tolvajkiáltásra a falu felkelésében az egyén köteles részt venni.⁷⁴⁵ De mert előfordul az is, hogy egyesek ok nélkül lármázzák fel a falut, kialakult az a joggyakorlat, hogy ezeket is büntették, ami bekerült aztán a helyi szabályozásokba.⁷⁴⁶ Mivel mind az országos, mind a helyi szabályozás szerint az erőszakos cselekményeknek, megkárosításoknak kitett ember megsegítése vagy veszély esetén a segélynyújtás – akár tolvajkiáltásra, akár harangkongatásra/csengetésre vagy más riasztásra – a közösség minden tagjára kötelező, ezért aki ezt elmulasztja, azt megbüntetik. A rendszerinti büntetés 1 Ft,⁷⁴⁷ de ez lehet 20 dénár, 24 dénár, de lehet 3 Ft is.⁷⁴⁸ Ha viszont valaki éjszakának idején tolvajt kiált, de a tolvajt nem adja kézhez, vagy ha tolvajkiáltással ok nélkül lármázza fel a falut, büntetése 1 Ft vagy egy forintig terjedő bírság.⁷⁴⁹ De az is megtörténhet, hogy veszekedés, verekedés vagy ehhez hasonló illetlen dolgok közben lármázzák fel a falut tolvajkiáltással, harang félreveréssel, ilyen esetekben a vétkesnek ítélt fél az, akit 1 Ft büntetéssel sújtanak.

Aranyosszéki joggyakorlat. Egy-egy jogszabály társadalmi szükségességét, életképességét az bizonyítja, hogy mennyire lehet előírásainak érvényt szerezni, mennyire alkalmazható az. Mindezt pedig köznapi alkalmazása során a kialakuló joggyakorlat tanúsítja. Egyúttal azt is, hogy a jogszabály szellemében hogyan alkalmazta azt a jogszolgáltatás olyan esetekben is, amelyek az életben előfordultak ugyan, de részletes szabályozásukra az írott jog nem tér ki. A rendi korszakban ez az a terület, ahol az írott jogszabály kapcsolata a kialakuló szokással, kölcsönös egymásra hatásuk leginkább érvényesül. A fentebb elmondottakból kiderül, hogy az országos törvény általános érvényű előírásai – a társadalmi igényeknek megfelelően – a gyakorlatban miként alkalmazkodhatnak a helyhatósági szabályokban a helyi igényekhez, kiterjesztve a jogszabály hatályosságát az országos szabályozás által tételesen nem szabályozott esetekre.

A tolvajkiáltással történt riasztásra vonatkozó jogszabályok érvényesítését követve, vizsgálatunk során arra kívánunk választ kapni, hogy milyen esetekben történt a segélykérés tolvajkiáltással, hogyan viszonyultak ehhez a faluközösségek (erre az országos törvény kötelezte

---

⁷⁴⁴ Uo. P. V. Edict. VII.

⁷⁴⁵ Imreh 1973. 103.– Imreh 1983. 93.

⁷⁴⁶ Uo.

⁷⁴⁷ Uo. 359, 363.

⁷⁴⁸ Uo. 347, 407, 377.

⁷⁴⁹ Uo. 342, 349, 363, 366, 377, 417.

őket), hogyan az egyének (erre a helyi jogszabályok és a szokás szabta meg kötelező magatartásukat), valamint arra is, hogy azokon az eseteken kívül, amelyekre a jogszabályok kitérnek, milyen, a tolvajkiáltással összefüggő ügyekben kellett a bíróságoknak döntenük. Erre a vizsgálatra egy egységes jogszabályrendszer hatálya alatt élő, jól körülhatárolt terület társadalmát és törvénykezési intézményeit véltük megfelelőnek. Nevezetesen Aranyosszékét. Nem pusztán azért, mert megfelel a fenti szempontoknak, hanem azért is, mert a vizsgált XVIII. századbeli törvénykezési jegyzőkönyvek anyaga szinte hiánytalanul folyamatos és egyéb irányú kutatásaink során sikerült már előzőleg jobban megismernünk korabeli társadalmát, törvénykezési intézményeit.

A tolvajkiáltással történt riasztás eseteit vizsgálva, előjáróban el kell mondanunk, hogy a bíróság elé kerülő, a tolvajkiáltással összefüggő ügyekben – mivel azok többnyire bűncselekményekkel kapcsolatosak – a felperes/a vád képviselője rendszerint a közkeresetekben az ügyészi teendőket ellátó alkirálybíró (ez a hasonló hatáskörű vármegyei alispánnak megfelelő tisztség). Vannak azonban olyan esetek, amikor magánfelek pereiben a per tárgyát képező esetben elhangzott tolvajkiáltás miatt az alkirálybíró mint avatkozó vesz részt a perben. Ezek szerint a bíróságok elé nem csupán a tolvajkiáltással kapcsolatos jogsértések (felkelés/követés elmulasztása, ok nélküli tolvajkiáltás) kerültek, hanem ezek gyakran járulékosan, az elkövetett bűncselekménnyel együtt képezték a per tárgyát. Ilyen esetekben a bűncselekmény, illetve az alperes jogállása (az, hogy nemes, nemtelen személy) szabta meg a bírósági illetékességet. Előfordulnak azonban olyan esetek is, amikor alsóbb bíróságok elé kerülnek a járulékos tolvajkiáltási ügyek, de ezek az alsóbb bíróságok a per tulajdonképpeni tárgyát érdemben nem tárgyalhatják. Így például országgyűlések idején – amint ez 1744-ben történt –, amikor a bíróságok nem láthatják el az ügyeket, „a nemes és szabad gazdák is szolgáljokra a törvény szerint, ha mikor tolvajkiáltás és egyéb afféle patratum esik, törvényt lássanak in iudicium terminum, mert a nemes szék tisztjei elfogattyák”.⁷⁵⁰ Ezen az úriszéki bíráskodáshoz hasonló törvénykezésen kívül a falu széke is ítélkezett az ügy érdemi részétől elkülönített tolvajkiáltást illetően, és pedig annak megállapítására, hogy melyik félre háramlík a tolvajkiáltás büntetése: „Ennek az nemes széknak titulus vice-királybírája ab officio parancsolt, látván ezen causanak hosszas prorogatióját, az bágyoni falusbírónak, hogy ültessen faluszékit és mind az kettő maga productumival álljon elé, hadd verificálodgyék, melyikre háromlik az tolvajkiáltás, több meritumához azon dolognak nem szólván... nem egyebért, hanem csak az tolvajkiáltásért volt az dolog ..., kihagyván az tolvajkiáltásnak onusát ...”⁷⁵¹

A bíróság elé került olyan ügyeket vizsgálva, amelyekben a tolvajkiáltás is elhangzott, megállapíthattuk, hogy a kiáltást kiváltó ok többféle volt a tolvajlástól/lopástól elkezdve egészen az emberölésig, de maga az elsődleges törvénysértés az esetek túlnyomó többségében erőszakos/támadó cselekményekkel, hatalmaskodással járt.

– A tolvajkiáltást eredetileg kiváltó tolvajlást/lopást is minden esetünkben erőszakos cselekmény kísérte. Így 1734-ben a tetten ért fatolvajok, akik a csákoói román eklézsia erdejéből lopták a fát, „violenter resistáltak” az egyik falubelivel és az erdőpásztorral szemben, amikor azok be akarták őket kísérni, ez utóbbiak pedig ezért tolvajt kiáltottak. A közkeresetben a felperesként szereplő alkirálybíró a falopásért egyenként 12 Ft, a tolvajkiáltásért ugyancsak egyenként 12 Ft büntetés kiszabását kérte.⁷⁵² 1736-ban a tilalmas erdőben karófát vágó alperest, aki a felperes (erdőbirtokos) jobbágybírójához „hozzá is vert”,

---

⁷⁵⁰ ASzTJk I/7. 459.

⁷⁵¹ Uo. 536.

⁷⁵² Uo. 86–87.

azért, mert „tilalmas erdőben merészelt vágni”, a szék 12 Ft büntetéssel sújtotta, a felperes „jobbágyán való támadásért, hozzá való verésért” pedig „vivum homagiumon” (élődíjon: a verés, testi sértés 20 Ft-os bírságán) marasztalta el. A perben a tolvajkiáltásért avatkozóként szereplő alkirálybíró igénye szerint az alperest a „tolvajkiáltás terhén” is elmarasztalták.⁷⁵³

– Amint már utaltunk erre, a tolvajkiáltás leggyakrabban erőszakos cselekmények, hatalmaskodás esetén fordult elő. Az alkirálybíró 1711-ben Szabó Pál és Csipkés Ferenc rákosi nemesek ellen tolvajkiáltásért, illetve vérontásért emel vádat és azt kéri, hogy külön-külön 12 Ft büntetéssel sújtsák őket.⁷⁵⁴ 1712-ben viszont a harasztosi Bölöni Judit, nemes Szabó János felesége ellen indított pert, mert ennek férje az ugyancsak harasztosi Rosos Mártonné Csanádi Annokot „megráncigálta, vérit kibocsátotta, attával és teremttével szitta, melljért tolvajt is kiáltott ezen specificált asszony reája”. Ez utóbbiért a felperes alkirálybíró a tolvajkiáltásra megállapított büntetés kiszabását, az „Isten ellen való káromkodásért” pedig az istenkáromlásért járó büntetést kérte (ezért a szigorúan büntetett bűncselekményért bizonyos esetekben főbenjáró büntetés is járhatott).⁷⁵⁵ Ugyancsak vérontásért és az ezzel összefüggő tolvajkiáltásért indult közkereset 1734-ben Nagy József felsőszentmihályfalvi nemes ellen.⁷⁵⁶ Az 1736-ban hatalmaskodásért és tolvajkiáltásért elmarasztalt egyik alperes: Ilia Popa csákói nemes megfellebbezte az őt és testvérét elmarasztaló ítéletet. A fellebbezési tárgyaláson az elsőfokú ítéletnek megfelelően az eredetileg sértett Demian Gurzo csákói nemes másodmagával megesküdött, hogy Marian és Ilia Popa „ötöt megverték, korbácsolták, szakállát tépték és ezért kellett tolvajt kiáltani”. A megvert Demian Gurzo megbékélt ugyan Marian Popával, de mert Ilia és Marian Popa okozta a tolvajkiáltást, kettejükét a tolvajkiáltásért járó bírság kifizetésére kötelezte a bíróság, úgy, hogy „Gurzo Demiannak is fizessen Popa Ilia annyit szenvedéséért, mint az ötcse, Popa Marian”.⁷⁵⁷ Forika Mihály kercsedi nemes ellen 1736-ban emelt vádat az alkirálybíró, mert az a szintén kercsedi Szabó Jánost úgy megverte, hogy annak tolvajt „kellett kiáltani”.⁷⁵⁸ 1740-ben a kocsmában kötekedő Kováts Andrást Szabó András nemes pofon ütötte, a pofon ütött ezért tolvajt kiáltott. A bíróság a tolvajkiáltásért megszabott büntetést a megsértett Szabó Andrásra róta, mert „törvény ellen” pofoncsapással szolgáltatott magának igazságot.⁷⁵⁹ 1741-ben a vicekirálybíró vádat emel a bágyoni Vas Ferenc, Boldotzi Ferenc és Fejéregyházi Mihály sószekeresek ellen, mert amikor sötét fuvaroztak a portusra, a gáldi pataknál összetalálkoztak, és mert egyikük sem akart kitérni a másik útjából, emiatt összeverekedtek, káromkodtak, úgy hogy az emberek tolvajkiáltással igyekeztek véget vetni összecsapásuknak. Az alperes sószekeresek arra hivatkoztak, hogy a szék bírósága illetéktelen az ellenük indított perben, mert a sószekeresek ügyeiben a „dékánok fóruma” az illetékes. Az érdemi résztől elvonatkoztatva, a tolvajkiáltás ügyében azonban a széki bíróság, eljárási mulasztások miatt, saját illetékességét mondta ki.⁷⁶⁰ Egy másik ügyben, 1743-ban, az alperesek szerint a felperes „anyánkat s mind magunkat

---

⁷⁵³ Uo. 185–186.

⁷⁵⁴ Uo. I/4. 34–35.

⁷⁵⁵ Uo. 138. A perben azért szerepel alperesként a feleség, mert a bűncselekményt elkövető férje „resideálatlan” volt Aranyosszéken és az alkirálybíró a feleségétől kérette kézbe, de az nem járult hozzá férje elfogatásához.

⁷⁵⁶ ASzTJK I/7. 99.

⁷⁵⁷ Uo. 182–183.

⁷⁵⁸ Uo. 243.

⁷⁵⁹ Uo. 367–368.

⁷⁶⁰ Uo. 391–392.

bestelenített”, emiatt ők, az alperesek „az actort verték, vérit kiontották, tolvajkiáltást causáltak”. De mert „holmi bestelen szók miatt nem kell vala magoknak satisfactiót venni”, a bíróság az alpereseket kisebb hatalmaskodáson és tolvajkiáltáson marasztalta el.⁷⁶¹ Tolvajkiáltás mentette meg Szilágyi György harasztosi nemesest Nagy Mihály és Kovács István harasztosi nemesek támadásától, akik főben ütötték, vérben keverték, magok ártalmas fegyverekkel, vasvillával halálra verték.⁷⁶² 1744-ben a harasztosi Török János és András elleni perben, mert „Pakular György nevű embert ... Harasztasan ... minden ok nélkül megtámadták, verték, mellyért említett Pakulár György tolvajt kiáltott őkegyelmekre és magát kezekkel azáltal eliberálta”, az alkirálybíró azt kéri, hogy a vádlottakat a tolvajkiáltás büntetésén marasztalják el,⁷⁶³ 1791-ben pedig ugyancsak verekedés során hangzik el a tolvajkiáltás.⁷⁶⁴

– Az erőszakos cselekmények súlyosabbika, az emberi élet helyrehozhatatlan kioltása esetén is elhangzik a segélykérő tolvajkiáltás. Ez történt 1711-ben is, abban a megrendítő szülőgyilkossági esetben, amelynek vádlottja olasztelki Daniel József jobbágya volt, akit az „ördög elfoglalt és deméntált”. Ez „minden embereket irtóztató példa nélkül édesapját egy csulánnyal agyonvervén”, a megrémült édesanyja tolvajt kiáltott rá, „melljért ugyanakkor ezen édesannyát is megölte”. A „törvény” megtekintvén, hogy az ördög megszállta, „elégnek” ítélte, „hogy egyik keze vágattassék el és vétessen feje, hogy gonoszságának legyen vége”. A főbenjáró ítélet természetesen indokolatlanná tette, hogy a tolvajkiáltás okozásáért is megbüntessék.⁷⁶⁵ De 1791-ben is, amidőn Kereki Mártont meggyilkolták, elhangzott a segélykérő tolvajkiáltás.⁷⁶⁶

– A tolvajkiáltást kiváltó erőszakos cselekmények elkövetése esetén a bíróságra hárul az a feladat is, hogy a tolvajkiáltáskor kötelező magatartás elmulasztása, megsértése felett ítélkezzen. 1734-ben az alkirálybíró több kercsedi lakos ellen emel vádat, mert „Kertseden, az falu közönséges utcáján étcakának idején, mikor a keresztény ember nyugodni szokott, rút vérengzésekben, verekedésekben, szitkozódásokban és tolvajkiáltásokban elegyítették magokat”. A két letartóztatott vádlott mellett az alperesek között voltak azok is, akik büntársként vettek részt a verekedésben, de olyanok is, akik a tolvajkiáltásra a „malefactort meg nem fogták”, de „némelyek megfogták és mégis ismét elbocsátották”. Az alkirálybíró a verekedőkre a vérbírság kiszabását kérte, de a tolvajkiáltás okozásáért, illetve a segélykiáltásra tanúsított magatartásért azt is kérte, hogy „mind a tolvajkiáltásért, tolvajkiáltásra fel nem kelésért, rab elbocsátásáért ki-ki a maga cselekedeti szerint fizesse meg” a megérdemelt büntetést.⁷⁶⁷ 1737-ben a rákosi réten a Nagy László völgye nevű helyben gonosztevők támadták meg a királybíró jobbágyát, aki tolvajt kiáltott. Az alkirálybíró az esettel kapcsolatban vádat emelt több rákosi lakos ellen, akik ugyan megjelentek a tolvajkiáltásra, de a gonosztevőket „meg nem fogták, hanem elbocsátották”, egyikük pedig a

---

⁷⁶¹ Uo. 600–601.

⁷⁶² Uo. 601.

⁷⁶³ Uo. 455.

⁷⁶⁴ Uo. II/89. 33–35

⁷⁶⁵ Uo. I/4. 60–61.

⁷⁶⁶ Uo. II/89. 9–16.

⁷⁶⁷ Uo. I/7. 29.

sérelmest megtámadta és fejbe ütötte, sőt a per folytatása során az alkirálybíró több sérelmes román megveréséért is vádolta őket.⁷⁶⁸

– Sajátos esete a tolvajkiáltásnak az, amikor a támadók, illetve az elsőként sértést elkövetők kiáltanak tolvajt és a bíróságnak döntenie kell, hogy a kialakult helyzetben kit marasztaljon el a tolvajkiáltás okozásáért. 1725-ben Vagyas Zsigmond bágyoni nemes a szintén bágyoni Szabó János fiai: Mihály és Márton ellen indít pert, mert ezek bosszútól indítatva tolvajt kiáltottak rá és „annak utána potentia mediante” őt „az földre leütötte Szabó Mihók halálra”. Az eset a kocsmában történt, ahova Vagyas Zsigmond azért ment be, hogy lecsendesítse a fia és az említett legények közti „rossz dolgot”. A bíróság a bűncselekményt elkövető Szabó Mihályt a felperes keresetének megfelelően elmarasztalta, a tolvajkiáltásért járó büntetést pedig mindkét testvérre szabta ki.⁷⁶⁹ 1734-ben Szilágyi Mihály harasztosi nemes fia: Zsigmond mocskos szavakkal illette a harasztosi nemes Kováts Istvánt és kést is rántott rá, amire ez a kezében tartott bottal megütötte, mire a mocskoló legény tolvajt kiáltott. Az ítélet: mivel az alperes fiú nem volt teljeskorú, a káromkodásért csak arra ítélték, hogy a tett színhelyén mások okulására nyilvánosan „levonattassék és ugyan jól megcsapassék”, a felperes Kováts István pedig a tolvajkiáltásért járó büntetésen maradjon, mert ő idézte elő a tolvajkiáltást.⁷⁷⁰ 1735-ben az alkirálybíró közkereset alá vonja Csongvai János csegezi nemest, mert a „korcsomaháznál ugyan megírt Csegezben lakó ifjabb Keresztény Andrásba és Jakab Péterbe, nemes személyekbe ok nélkül belekötvén, azokat mocskolta, verte, mezítelen fegyverrel kergetvén, rút káromkodásokkal, teremptettével szidta és méltatlan tolvajt kiáltott reájok...”⁷⁷¹

– A fenti esetekkel rokoníthatók a méltatlan tolvajkiáltás esetei. Már a helyi szabályozások tárgyalásakor megemlítettük: a tapasztalat, a szokás arra készítette a helyi jogszabályok alkotóit, hogy akadályozzák meg a tolvajkiáltással való visszaélést, az ok nélküli tolvajkiáltást, amivel az országos törvény nem foglalkozott. Aranyosszéken a szokás kialakította az ok nélküli tolvajkiáltás kiküszöbölését célzó szabályozást és magát a cselekményt mint méltatlan tolvajkiáltást büntette. Ilyen esettel találkozunk 1734-ben, amikor az alkirálybíró azért indít pert Mátyás György alsószentmihályfalvi nemes ellen, mert „az maga mostani lakóházánál ... másokra méltatlan tolvajt kiáltott,” más alkalommal pedig rá kiáltottak tolvajt, ő pedig azt elviselte, anélkül, hogy tisztázta volna magát. Ezért keresetében az alkirálybíró azt kívánta, „hogy mind a méltatlan tolvajkiáltást, melyet maga cselekedett, megfizesse, mind penig azon tolvajkiáltás terhét, melyet őreá kiáltottak s addig alatta ült, letegye.”⁷⁷² Ugyanabban az esztendőben a bíróság több ízben foglalkozik méltatlan tolvajkiáltásért indított perrel. Ilyen eset az, ami Veresmarton történt, ahol „ez jelen való esztendőben elmúlt tavasszal Sztaniszláb Gergely, „mikor az ottvaló parochiális házat elhánták, ugyan említett házat elhányó emberekre méltatlan és minden igaz ok nélkül tolvajt kiáltott...””, ezért, az ítélet szerint „az méltatlan tolvajkiáltásnak terhét ő fizesse”.⁷⁷³ Nagy József felsőszentmihályfalvi nemes viszont „másra méltatlan tolvajt kiáltott, más

---

⁷⁶⁸ Uo. 280, 285–286.

⁷⁶⁹ Uo. I/5. 413–414.

⁷⁷⁰ Uo. I/7. 43–45.

⁷⁷¹ Uo. 162.

⁷⁷² Uo. I/7. 65–66. Pereinkben általánosan elfogadott gyakorlat, hogy ha valaki az őt ért vád alól nem tisztázta magát, nem fordul a hatóságokhoz: „alatta ül” annak, amivel vádolták, azt terhelő magatartásként ítéli a bíróság.

⁷⁷³ ASzTJK I/7. 85.

alkalmatossággal pedig más őreája is tolvajt kiáltott, mert ugyanazon embernek vérit is kiontott”, ezért az alkirálybíró megkívánta, hogy „mindkét rendbeli tolvajkiáltásnak, úgy a vérontásnak is terhén maradgyon”.⁷⁷⁴ Ugyanaz év júliusában Chirilă Vona, Árkosi János szindi nemes jobbágya, „amikor nem csak egyik falu határáról az másikra, de nemes Thorda vármegyében Szindről által nemes Aranyosszékből az mészkei határra hajtván az előtte levő nyáj juhát”, a juhokat a mészkei tilalmas tarlón legeltette. Amikor a tettenérés helyéről a nyájat be akarták hajtani, „fegyveres kézzel el akarta venni az behajtandó marhákat, annyéra, hogy ... másokra méltatlan tolvajt kiáltott”. Ezért letartóztatták és az alkirálybíró azt kívánta, hogy „az méltatlan tolvajkiáltásnak terhét megfizesse”.⁷⁷⁵ 1736-ban Flora Popa hidasi nemes méltatlan tolvajkiáltásért folyó fellebbezési perében Demeter András hidasi lakos, a nagyenyedi református kollégium jobbágya ellen, azért, mert a veszekedésnek Flora Popa „volt az oka rosszerkölcű gonosz szándékával” és „azon gonosz szándékát követő tolvajkiáltási ártatlan embereken méltatlan estenek”, a bíróság az említett méltatlan tolvajkiáltás terhén marasztalja el.⁷⁷⁶ 1736-ban Székely Gáspár székelykocsárdi nemes indított pert az ugyancsak székelykocsárdi Demeter István és fia ellen, mert „atyai hivatala” szerint az atyafiak közötti háborúságban békességet akarván teremteni, ezért az alperesek tolvajt kiáltottak rá és el is fogták. A bíróság viszont megállapította, hogy az „ifjabb Demeter István méltatlan kiáltott tolvajt” Székely Gáspárra „és minden igaz ok nélkül maga Székely Gáspár keze alatt lévő jószágról és örökségből taszigálta ki Székely Gáspárt”, ezért ifjabb Demeter Istvánt vivum homagiumra (élődíj, összege általában 20 Ft) és méltatlan tolvajkiáltás terhén marasztalja el.⁷⁷⁷

– A fizikai erőszakos cselekmények különböző megnyilvánulásait kísérő esetek azok, amikor a tolvajkiáltást kiváltó sérelmet káromkodás (istenkáromlás), szitkozódás okozza. Így János vajda cigány ellen két ízben indít közkeresetet az alkirálybíró, mert „sok és irtózatot káromkodásokkal káromkodott, ördögteremtéssel, attával, lelkével és egyéb sok Isten ellen való káromkodásokkal ... másoknak megsértődések miatt tolvajt kiáltottanak” rá.⁷⁷⁸

– Előfordul az is, hogy mindkét fél egyaránt volt vétkes valamilyen ügyben, de az is, hogy – főleg csoportos verekedés, civakodás, verekedés (rixa) esetén – nehéz eldönteni, ki volt a jogsértés elkövetője, okozója. Ezért a bíróság gyakran salamoni ítélettel igyekszik véget vetni a perlekedésnek. Ilyesmi megtörténik a tolvajkiáltások esetében is. 1714-ben Koszák György csegezi nemes és idősebb Simándi András ugyancsak csegezi nemes ügyében, amelyben az alkirálybíró avatkozóként vett részt, a bíróság úgy döntött, hogy a felek „egyaránt fizessék meg a tolvajkiáltást”, mivel mindketten egyaránt „voltanak indítója az veszekedésnek egymás között”.⁷⁷⁹ Hasonló ítélet hangzott el 1736-ban egy kocsmai civakodás és veszekedés során elhangzott tolvajkiáltási esettel kapcsolatban a székelykocsárdi Dénes András és az ugyancsak székelykocsárdi ifjabb Demeter István közötti perben. A bíróság úgy látta, hogy „az két felek közt lött veszekedést, tépelődést mindketten” okozták, „mely szerint tolvajkiáltás is esett közöttük”, azért az „egy tolvajkiáltást ketten fizessék meg, ha mit veszekedés közben

---

⁷⁷⁴ Uo. 99.

⁷⁷⁵ Uo. 100–101.

⁷⁷⁶ Uo. 173.

⁷⁷⁷ Uo. 176–177.

⁷⁷⁸ Uo. I/4. 285–286, 292–293.

⁷⁷⁹ Uo. 237.

egymástól kaptak, szenvedgyék el egymásnak és ezután éljenek atyafiságos szeretetben”.⁷⁸⁰ 1737-ben a Rátz István kövendi nemes és Hajdu István bágyoni nemes közötti perben az avatkozó alkirálybíró „mindkét feleken a méltatlan tolvajkiáltásnak” bírságát kívánja, amit a bíróság úgy ítél meg, hogy „a két fél peresek az egy tolvajkiáltásról” az avatkozóval egyezzenek meg.⁷⁸¹

– A tolvajkiáltási ügyekben jól elkülöníthetők azok a perek, amelyek az országos törvény előírásainak nem teljesítéséből, megsértéséből fakadnak. Ismeretes, hogy az Approbaták a falvak vonatkozásában írják elő a kötelező magatartást a tolvajkiáltással történt riasztásra. Említettük már, hogy az erdélyi törvénykönyv szabályozása szerint a törvénysértő faluközösség büntetése enyhébb, mint az 1625-ös és 1632-es országgyűlési törvénycikkben megszabott büntetések. A XVIII. századi aranyosszéki joggyakorlatban azonban már kizárólag az Approbaták szabályozása az irányadó. Abban az esetben, ha a faluközösség nem teljesíti az országos törvény előírásait (akárcsak más ügyekben is), a falu képében a bíró és két falubeli szerepel alperesként. 1720-ban az alkirálybíró a falu képében megidézett nemes Kis Márton mészköi bírót és Halmadi János, valamint Kis Boldizsár mészköi lakosokat azzal vádolja, hogy amikor a Mészkon lakó Pálfi Jánosra „holmi Isten s ország tilalma ellen való vétkéjért tolvajt kiáltottanak”, az egész falu hallotta a kiáltást, az alperes falusbíró és két társa pedig jelen is volt az esetnél, de nem fogták meg azt az embert, akire tolvajt kiáltottak. Ezért kéri, hogy az Approbaták III. része 47. címének 6. cikkelye szerint büntessék meg őket (a falut).⁷⁸² 1734-ben az alkirálybíró azért idézte perbe harmadmagával Alexandru Szkrobota csákói bírót, mert amikor Tatár György csákói lakos másodmagával tolvajt kiáltott, az említett bíró és a falubeliek „fel nem költék a tolvajkiáltásra és meg nem fogták a gonosztevőket s annál inkább tiszt kezéhez nem vitték” Mihaila és Gheorghe Szkrobota falubelieiket, akikre tolvajt kiáltottak. A perben a királybíró azt kéri, hogy az Approbatákban megállapított 200 Ft-on marasztalják el az alpereseket.⁷⁸³ 1735-ben az alkirálybíró avatkozóként vesz részt a bágyoni falusbíró Kemény István perében „ratione birsagii trium florenum et convictionem ordinariam conclamationis hungarico idiomate tolvaj.”⁷⁸⁴ 1736-ban a közkereset alperesei nemes Demeter Zsigmond székelykocsárdi bíró harmadmagával, mert „egy providus cigány méltóságos lengyelfalvi idősebb Orbán Elek uram László György nevű jobbágya tolvajt kiáltván ... a falu fel nem költ a tolvajkiáltásra és kötelessége szerint a tolvajokat nem prosequálta s annál inkább meg nem fogta”. Ezért az alkirálybíró az Approbaták szerint elmarasztalásukat kéri.⁷⁸⁵ 1743-ban nemes Popa Gábor mohácsi bíró és két falubelije az alperesek abban a perben, amelyben az alkirálybíró azzal vádolja őket, hogy „bizonyos tolvajkiáltást hallván és az actust szemlélvén, amely actusnak alkalmatosságával a tolvajkiáltás esett... fel nem költenek, azt, az kire a tolvajkiáltás esett meg nem fogták, amelljel is láttatnak consentiálni azon malefactorral”, amiért azt kéri, hogy „200 forintokon” marasztalják el őket.⁷⁸⁶

---

⁷⁸⁰ Uo. 177–178.; Demeter István azonos azzal a legénnyel, aki a székelykocsárdi Székely Gáspárra kiáltott tolvajt. L. a 60. sz. jegyzetet.

⁷⁸¹ ASzTJk I/7. 282.

⁷⁸² Uo. I/5. 127–128.

⁷⁸³ Uo. I/7. 86, 94.

⁷⁸⁴ Uo. 101.

⁷⁸⁵ Uo. 181–182.

⁷⁸⁶ Uo. 445.

– Különösebb esete a falu perbe fogásának az 1723-ban beadott kereset, amelyben az alkirálybíró lengyelfalvi Orbán Elek jobbágját, Aftimia Major inakfalvi esküdtet harmadmagával idézte törvénybe. Ezúttal azért nem a bíró jelent meg a falu képében, mert a falubeliek szenvtelenül tartózkodtak attól, hogy éppen a megtámadott falusbírónak nyújtsanak segítséget. Ugyanis „az inakfalvi hütös bírót, Balogh Ferencet, nemes személt, egy ugyan ott lakó Nemes György nevű ember az földre, minden igaz ok nélkül tolvajul levverte, taglatta, vérit kiontotta, az kire is az ottvalók közül egy Pap István nevű ember igen erősen szüntelenül tolvajt kiáltott, mivel az letaglott bíró az verés miatt nem kiálthatott”. A tolvajkiáltásra azonban „az megírt falusiak fel nem költek és a megírt malefactort Nemes Györgyöt meg nem fogták és tiszt kézhez nem atták, holott a megfogásban mógyok és jó alkalmatosságok lehetett volna”. Mindezt az alkirálybíró az Approbaták szerint megbüntetésüket kéri (ami 200 Ft bírságnak felel meg).⁷⁸⁷

– Az erdélyi törvénykönyv tolvajkiáltás hallatára a faluközösségeket kötelezi ugyan felkelésre, a joggyakorlat azonban kiterjesztette ezt a kötelességet az egyénekre is. Így 1721-ben az alkirálybíró azért indít pert nemes Nuțul Urod, Pascul Urod és Cristi Ratz örményesi lakosok ellen, mert „igen erős tolvajkiáltásra fel nem költek ... és az kire tolvajt kiáltottak, meg nem fogták és tiszt kézre nem atták”. A kért büntetés az Approbatákban megszabott 200 Ft.⁷⁸⁸ 1723-ban pedig a hasonló közkereset alperese Gáll Péter, bágyoni Váró Dániel bágyoni jobbágya, mert „tolvajkiáltást jól hallgatott, de contra jure regni fel nem költ a tolvaj kiáltásra”.⁷⁸⁹

A tolvajkiáltás jelentése és funkciója változásának követése, valamint szabályozása folyamatának vizsgálata a szokástól az országos törvényig, illetve a helyhatósági szabályokig, arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző szintű szabályok egymás közötti viszonya és egymásra gyakorolt hatása újabb kutatásokhoz, forrásokhoz és következtetéseképpen megállapításokhoz vezethet.

---

⁷⁸⁷ Uo. I/5. 297–298.

⁷⁸⁸ Uo. 177–178.

⁷⁸⁹ Uo. 271–272.

Kósa László

A Bodokiak

Imreh István több mint hatodfél évtizede írta a sepsibodoki székelyek társadalmi tudatát elemző tanulmányát⁷⁹⁰, amelyben eredményesen kapcsolta össze a társadalomtörténeti kutatást és a helyszíni szociológiai megfigyelést. Minthogy akkortájt születtem, jóval később olvashattam ezt az írást, és nemcsak az említett módszertani újdonság ragadott meg, hanem az is, hogy Sepsibodokon az 1940-es évek elején – bár fiágon fogyóban, de – még éltek egy hajdani székely katonanemzetség, a Henterek leszármazottai. (Talán élnek a községben ma is.) A családnév azért tűnt föl, mert az alföldi kisvárosban, Gyulán, ahol felnőttem, a helytörténet tüzetesebb ismerői számára, akik közé már kisdíákként magamat is oda-számítottam, a Bodoki családnév tiszteletet parancsolóan és ismerősen csengett. Az egymástól látszólag távol eső adatok azért találkoznak össze, mert a XIX. században Békés megyében honos Bodokiakat eredetileg Henternek hívták, és számon tartották sepsibodoki eredetüket. Az utóbbi speciális mozzanat magyarázza, hogy ezúttal nem Imreh István máig mintának tekinthető sepsibodoki vizsgálatához kapcsolódom, hanem az általa említett család múltjához. Írásom azonban nem szokványos családtörténet kíván lenni, hanem egy – mint látni fogjuk, néhány tagjának köszönhetően – országos hírnevet szerző család történetének arra érdemes, elsősorban XIX. századi mozzanatait a székelységből kirajzó értelmiség tevékenysége és sorsa példaként kívánja bemutatni.

Mikor hagyta el a Henter familia általunk vizsgált ágának alapító tagja az ősi fészket? Nem tudjuk pontosan. Különböző források eltérő adatokat tartalmaznak a családágazatokról és a lakóhelyekről, melyeket elegendő ismeret hiányában nagyon nehéz vagy nem is lehet összekapcsolni. A homályosságra jellemző, hogy jöllehet semmi sem igazolja, akadt szerző, aki ténynek vette a sepsiszentiványi Henterek és a bodoki Henterek feltételezett vérrokonságát. A kapcsolat valószínűleg azért volt vonzó, mert a XVIII. században az előbb említett előkelő székely család két tagját bárói rangra emelte az uralkodói kegy.⁷⁹¹ A Felső-Tisza vidékén és az Észak-Partiumban a XVIII–XIX. században többfelé találkozunk nemesrendű Henterekkel, akik között rokonságot feltételezni szintén lehetséges, de a bizonyítás számos földrajzi és időbeli akadályba, főként kellő hiteles adat hiányába ütközik.⁷⁹²

Pálmay József 1588-ból regisztrálta a bodoki Henter család legkorábbi írásos említését. A kéziratos családfán legelsőként ismert I. György 1670 táján még Sepsibodokon lakott. A szülőhely elhagyásának indítékát századok óta gyakori okok között kell keresnünk, a túlnépesedésben és a megélhetéshez nem elegendő vagyonban. György leszármazottainak életútja egyenként is valószínűsíti ezt, sőt a megélhetési lehetőségek keresése az elszegényedő

---

⁷⁹⁰ Imreh István: *A jelenben élő múlt*. In: *Erdélyi hétköznapiak*. Buk 1979. 122–133. Az itt rövidített formában közölt tanulmány 1943-ban íródott, 1946-ban jelent meg először.

⁷⁹¹ A bárói családdal való rokonságot Pálmay József sejteti (*Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy 1901. 206–207), Köhn Dávid ténynek veszi (*A Bodoky-család. Hatvan év múltán*. Gyula 1936. 316).

⁷⁹² Petri Mór: *Szilágy vármegye monográfiája* (h. n. 1903). V. 596–597 csaknem tucatnyi Hentert sorol föl a megyét alkotó korábbi közigazgatási egységekből. – Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1913. V. 30–31. Magam 1991-ben a máramarosi Visken találkoztam a Henter családnév élő viselőivel. Vö. még a 4, 5, 6. jegyzettel!

szabad székelyek szempontjából valószínűleg tipikusnak mondható. György négy fia közül I. Mihály (született 1662-ben) kuruc hadnagy lett, tehát hivatásos katonának ment, de további sorsáról nincs adat. János (születési éve nem ismert) Nagyenyeden élt mint csizmadia. A bennünket közelebről érdeklő, 1665 körül született Benedek foglalkozásáról ugyan nem maradt közvetlen adalék, de bátran következtethetünk gazdálkodó voltára, mert fiai Bodokon közös jószágot, szántót és szénafüvet bírtak. Ezt utóbb az egyik fiú, László lányai örökölték, ugyanis Ferenc fivérük református prédikátornak tanulván, bizonyára távol került a szülőfalutól, és a családfa neki is csupán egyetlen lányáról tud. Benedek másik fia, Péter (született 1690 körül) életútjának alakulása valószínűleg ugyancsak hozzájárult az említett leányági örökléshez. Ő Rákóczi Ferenc seregében katonáskodott, majd Kőszegremetén (Szatmár m.) telepedett le. Első fia, I. Márton (1715 körül–1781) éppúgy lelkész lett, mint unokatestvére. Técsőn szolgált 1739-től haláláig, közben a máramarosi református egyházmegyében esperesi tisztséget is viselt (1762–1777). Fia, II. Márton (1742 körül–1800) követte apja foglalkozását, előbb Gencsen, majd Börvelyen (mindkettő Szatmár m.) paposkodott.⁷⁹³ Itt jegyezzük meg, hogy a jelentős hányadban Háromszékből beiskolázó nagyenyedi református kollégium 1662–1790 közötti, tehát a szempontunkból fontos időszak diák-névsoraiban is számos Henterre és Bodokira (vagy Bodoki H.-re) bukkantunk. Különben az erdélyi magyarok és szászok között mindkét név viszonylag gyakori. A diáknévsorokban szereplők egy része biztosra vehetően az általunk vizsgált családhoz tartozott, ami ismételten alátámasztja, hogy mind a vizsgált családban, mind az adott társadalmi rétegben megszokott volt a lelkészi és tanítói pálya választása.⁷⁹⁴

A figyelmünket lekötő ág első ismert értelmiségi tagja, II. Márton fiági utódainak minden nemzedékében találkozunk tanult emberekkel. Egyelőre azonban csupán annyit állapítunk meg, hogy a család kipróbálta a társadalmi érvényesülés minden jelentősebb korabeli útját, ami a hasonló vagyontalan nemesek előtt nyitva állott: a katonáskodást, iparos mesterséget és az iskoláztatást. A Szilágyságban lakók között a XIX. század elejétől alacsonyabb rangú vármegyei tisztségviselőkkel is találkozunk. Két okból tudatosan neveztük nemesnek a néhány nemzedékkel előbb még szabad székelynek mondott családot: (1) a református prédikátorokat Bethlen Gábor kollektív nemesítése óta (1629) egyébként is országszerte elfogadták nemesnek, (2) a mi Hentereinkről ugyan nem tudni, mikor és kitől kaptak nemességet, ha ugyan kapták és nem szabad székely mivoltukban bírták, mindenesetre a szűkebb Magyarország vármegyéiben fenntartás nélkül igazolták azt.⁷⁹⁵

1830-ban Henter István és György kőszegremetei lakosok, vélhetőleg az általunk vizsgált ág unokatestvérei kérték Szatmár vármegyétől nemességük megvizsgálását, 1832-ben pedig ugyancsak Szatmár vármegye II. Márton fiainak, Bodoki Henter II. Mihálynak, III. Mártonnak és II. Györgynek mint börvelyi illetőségűeknek igazolta nemességét. Ez az eljárás valószínűleg előzménye volt annak, hogy 1837-ben Békés vármegyében II. Mihály nemes-

⁷⁹³ Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban: BML) Xerox-tár 172. – Ambrus Lajos: *Régi gyulai polgárcsaládok*. – Nagy Iván II. 141. – Karácsonyi János: *Békésvármegye története*. Gyula 1896. III. 215. – Pálmay: *i. m.* – Kempelen: *i. m.* II. 276, V. 30–31. – Závonyi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. Bp 1977. 368.

⁷⁹⁴ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk 1979. pl. 104, 115, 116, 124, 125. stb. Mivel nem célunk az egyes nevek és ágak azonosítása, nem idézzük az összes adatot. – Állításunk alátámasztására további erdélyi diáknévsorok közül csupán a legfrissebben kiadottra hivatkozunk: Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok*. Marosvásárhely 1998. 95–96 (Bodoki), 216 (Henter).

⁷⁹⁵ Kóhn Dávid valószínűleg az általa személyesen ismert Bodokiak családi hagyományra támaszkodó elbeszélése alapján lófőnek mondja a családot, ám ez nem igazolható (*i. m.* 316).

ségét – székely származására is elismerően utalva – elismerték és kihirdették, mielőtt tiszteletbeli táblabírává választották volna.⁷⁹⁶ Joggal tűnődhetünk azon, miért csak akkor, javakorában járva, kérte az igazolást Mihály. Erre a legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy foglalkozása és társadalmi helyzete hamarabb nem ösztönözte, a táblabíróság pedig nem került szóba. II. Márton fiainak nemzedékével újabb státusváltozás köszöntött be a család történetében. Az említett fiúk közül kettő falusi nótárius lett, az egyik Börvelyben, a másik Bályokon (Bihar m.), Mihály pedig földmérő mérnök, ami szokatlan pályaválasztásnak számított, nemcsak általában, hanem különösen nemesként. Mindnyájan abba a rétegbe tartoztak, melyet a kor nyelvén honoráciornak neveztek, ami saját szellemi munkából történő megélhetést, modern értelemben polgári foglalkozást jelentett. Az életvitelükről szóló beszámolók és a méltatások visszatérően hangsúlyozták Mihály és a még rendi társadalomban született fiai polgári mentalitását.⁷⁹⁷

Bodoki Henter Mihály (1782–1838) az első, akinek alakjával részletesebben foglalkozunk. Az összetett nevet az előző nemzedék tagjai is használták, de ő volt az első, aki a bodoki predikátumot nemcsak időnként, hanem állandóan és mint családnevet viselte, sőt a Hentert mind gyakrabban elhagyta, esetleg „H.”-val helyettesítette. Utódai 1848-tól már kizárólag Bodokinak vagy Bodokynak nevezték magukat. Az időpont arra enged következtetni, hogy a távoli történelemben eredetileg föltehetőleg erdélyi szász Henter túlágosan idegennek érezték.⁷⁹⁸

Bodoki Mihály a hazai képzésű magyar műszaki értelmiség második nemzedékéhez tartozott. A Pesten 1782-ben létrehívott Institutum Geometrico-Hydrotechnicumban, magyar nevén Mérnöki Intézetben szerezte oklevelét 1811-ben. A szaporodó úrbéri perekkel járó földmérések és az egyre gyakoribb folyószabályozások jelentősen megnövelték a mérnöki munka iránti igényt, aminek kielégítését elsősorban a megnevezett intézmény tette lehetővé. A friss diplomás szakember 1812-ben a mindkétféle munkalehetőséget bőven kínáló Békésben telepedett le, ahol előtte állandó, csak erre a megyére kiterjedő mérnöki munkát senki sem végzett.⁷⁹⁹ A letelepedés ténye további társadalomtörténeti jelenségekre irányítja figyelmünket. Az, hogy a földbirtokkal nem rendelkező professzionális értelmiségi szülőhelyétől távol keres és talál állást, önmagában is érthető és természetes. Ami sajátos benne, hogy Békés megyében a török eltakarodása utáni másfél században sosem tudott pótlódni a hódoltság alatt elpusztult vagy elmenekült régi nemesség, és mindvégig hiány mutatkozott tanult emberekben is. Ezért volt befogadó, ahol folyamatosan telepedtek le távolról érkező szegényrendű nemesek. Csak néhány kortárs családra utalunk, hogy érzékeltesük: a székely eredetű Bodokiak megjelenése nem társtalan eset. A megyei közigazgatásban több mint egy évszázadon át fontos posztokat betöltő bajcai Beliczey, valamint az ipolyi és terényi Stummer

---

⁷⁹⁶ Gorzó Bertalan: *Szatmár vármegye nemes családjai*. Nagykároly 1910. 21, 49. – BML Békés vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyve 666/1837. – Mihály és Károly szerepelnek az utolsó nemesi összeírások (1837, 1846) gyulai névsoraiban: BML Békés megyei közgyűlési iratok IV. 1b. 380.

⁷⁹⁷ BML Xerox-tár 172.

⁷⁹⁸ Vö. Szabó-Szögi: *i.m.* 216. szász nemzetiségű Henter nevű diákjával. Továbbá pl. *Nord-siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* von Gisela Richter. Köln–Weimar–Wien 1993. Bd.III. 217–218: észak-erdélyi szász családnévként szótározza a Henter-t.

⁷⁹⁹ Kóhn: *i.m.* 317–318. – Fodor Ferenc: *Magyar vízmérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és annak eredményei*. Bp 1957. 29. – Szabó Ferenc: *Bodoki Károly munkássága a reformkorban*. = Békési Élet 1978. 2.sz. 242–243. Megjegyzendő, hogy Bodoki Mihály születési évét a különböző források váltakozva hol 1782-re, hol 1789-re teszik. Mi a korábbi évet fogadtuk el hitelesnek.

köznemesi család a XVIII. században érkezett Nyitra, illetőleg Hont megyéből. Az utóbbiból származott mindössze huszonhárom évesen a szabadságharc békési alispánja és kormánybiztosa, aki 1848-ban a Bodokiakhoz hasonlóan megváltoztatta nevét, mégpedig Terényire. (Testvérbátyja, Ipolyi Arnold neves műtörténész és folklorista másik nemesi előnevükre cserélte föl az ezúttal vitathatatlanul idegenes hangzású eredetit.) A kortársi Gyula város társadalmának két jeles szereplője, mindketten a város első történetírói közé tartoznak, zalai armalista családok sarjai: Komáromy Miklós (1802–1849) németgyulai jegyző és Mogyoróssy János (1804–1893) gazdatiszt, műgyűjtő, a helyi múzeum és könyvtár alapítója.⁸⁰⁰ A távolról érkező Bodokiak tehát mind társadalmi eredet és beszármazás, mind képzettség tekintetében beillettek azok közé, akikkel nap nap után találkozhattak az utcán, a hivatalokban, a közélet színterein s talán látogatták is egymást.

Bodoki Mihály haláláig Békés megyében, Gyulán lakott. Bő negyedszázados működése a magyarországi folyamszabályozások és mocsárlecsapolások hőskorával esett egybe, olyan kiemelkedő tevékenységű mérnök kortársakkal, mint a Körösök vízmunkálatait megkezdő Huszár Mátyás, a Dunántúlon és a Tiszántúlon is dolgozó Beszédes József, valamint Vedres István és Vásárhelyi Pál, akik a Tisza-szabályozásnál tűntek ki. Bodoki Mihálynak nem állt módjában igazán nagy jelentőségű munkákat vezetni. Huszár Mátyás ugyan elkészítette a Körösök egységes szempontú szabályozásának tervét (1822–23), de a kivitelezésre nem volt anyagi fedezet. A vízrendezés ekkor már tartósan nemzeti fontosságú ügynek számított, a tőke és a szükséges műszaki szervezet hiánya azonban évtizedeken át gátolta a kibontakozását. Bodoki Mihály működése idején országsszerte elsősorban a vármegyék és az érintett uradalmak áldozatvállalásának mértékétől és teherbírásától függtek a munkálatok. Ráadásul közmunkával, azaz jórészt jobbágyi robottal folytak, ami az alacsony fokú műszaki adottságokkal párosulva, a legkitűnőbb mérnöki irányítás mellett sem válhatott igazán eredményessé. Ilyen körülmények között lehetetlen volt a szabályozásokat összehangolni, hiszen azok az illető vármegye vagy uradalom határánál többnyire véget értek. Bodoki Mihály 1820-tól irányította a Békés megyei vízrendezést, 1825-re elkészítette annak vízrajzi leírását. Többnyire mocsarakat szárítottak ki, levezető árkokkal akadályozták a vízutánpótlást. Kisebb átvágásokat is elkészítettett a középkori mederben kanyargó Körösökön. A fölsszabaduló és folyamatosan természetbe vont területeken szaporodtak a földmérési megbízások, pótolni kellett az addig hiányzó határkijelöléseket. A Bodoki család visszaemlékezései szerint II. Mihály tevőleges résztvevője volt a közismert Arany János-balladában megörökített határpernek (*A hamis tanú*, 1852). A hamis esküért járó bűnhődés ugyan vándor folklórmotívum, a hagyománynak mégis hitelt lehet adni, mert valóban Bodoki Mihály végezte el a Körösladány és Köröstarcsa között vitatott határ pontos kijelölését.⁸⁰¹

A következő nemzedék kiválósága, II. Mihály első fia, Bodoki Károly (1814–1868) Békés mezővárosában született, középiskolai tanulmányait a kecskeméti és a debreceni református kollégiumban végezte, ezután ő is a pesti Mérnöki Intézetben szerzett oklevelet (1836). A kezdő mérnök két évig a budai országos műszaki igazgatóság szolgálatában állott. Ez idő alatt Vásárhelyi Pál oldalán a Ferenc-csatorna kiegészítő munkálataiban is részt vett. Apja halála után kérték föl a megürült vármegyei mérnöki tisztség betöltésére, foglalkozását tekintve még mindig egyedülként egész Békésben. A Bodokiak nemzedékváltása egybeesett a vízügyek-

⁸⁰⁰ Kóhn: *i. m.* 316. – Scherer Ferenc: *Gyula város története*. Gyula 1938. I. 8–9. – L. még: Szabó Ferenc: *Az alföldi nemesi vármegyék újrászervezése és a felvidéki hivatalkereső nemesség migrációja a 18. században*. = Békési Élet 1990. 1.sz. 93–96.

⁸⁰¹ Kóhn: *i. m.* 316–317. – Szabó: *i. m.* 1978. 242–243. – Dóka Klára: *A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. (Egy új táj alakulása.)* In: *Közlemények Békés megye és környéke történetéből*. 7. Gyula 1997. 72–119.

ben történő korszakváltással. A partikuláris gátépítések és lecsapolások folytatásának meddőségét, vele szemben az egész vízrendszerre kiterjedő egységes szabályozás szükségességét belátó vélemények eljutottak a cselekvés szintjére. Ezeknek vált tevékeny részesévé Bodoki Károly.

Közvetlen gondként jelentkezett az előző korszak gyakorlatából, hogy a Békéssel szomszédos Arad vármegyében 1835-re elkészült a Fehér-Körös és mellékágai szabályozása. A mederrövidítések és hullámtér-szűkítések következtében a korábbinál gyorsabban és nagyobb erővel levonuló árhullámok mind nagyobb károkat okoztak a fejletlenebb védművekkel rendelkező, alacsonyabban fekvő, keleti szomszédaival lépést tartani képtelen békési tájon, a Fehér-Körös két partján fekvő Gyulát is sűrűbben elöntötte a víz.⁸⁰²

A vázolt koncepció megvalósulása azonban nem indult meg azonnal a fiatal mérnök kinevezésével. Működésének első szakaszában még folytatódott a meggyőződése ellenére végzett, tartós eredményt nem hozó, partikuláris vízregulázás. A nemesi közgyűlés egymás után hozta a hatékony ármentesítést szorgalmazó – ezúttal már a fiatal Bodoki által sugalmazott vagy előkészített – határozatokat, de a közmunkákba belefáradt a lakosság, a Helytartótanácsához intézett segélykérelmet elutasították, és nem volt meg a hatósági elszántság a tervek végrehajtásához. A kibontakozást a következő évtizedek sikeres formája, a társulat jelentette, az elsőt Széchenyi István ösztönzésére 1845-ben alapították (Körös Szabályozási Társulat). A tényleges változást azonban a Tisza teljes vízrendszerét komplex célkitűzéssel (ármentesítés, hajózás, lecsapolás stb.), egységes elképzelés szerint rendezni akaró Széchenyi vízszabályozási királyi biztossá kinevezése és a Tiszavölgyi Társulat megalakulása hozta (1846). Miután a Körös Szabályozási Társulat ehhez csatlakozott, a központi választmány a Körös–Berettyó vidék osztálymérnökévé nevezte ki Bodoki Károlyt, aki a vármegyei mérnöki tisztséget is megtartotta. Szaktekintélye időközben tovább erősödött. 1845-ben tízhónapos szabadságot kért és kapott a vármegyétől nyugat-európai tanulmányútra. Az indoklás a közlekedés korszerű formáinak megismeréséről szólt. Maga az utazás Széchenyi ajánlólevelével olyan országokba vezetett, ahol nemcsak a korban fejlett szárazföldi, hanem csatornahálózzal a vízi közlekedés és vele kapcsolatosan a vízépítés is tanulmányozható volt (Észak-Itália, Svájc, német tartományok, Franciaország, Belgium, Hollandia, Anglia).⁸⁰³

A Tisza-szabályozást a szabadságharc kitörése egy ideig lelassította, ám az ügy gazdasági és társadalmi fontosságát mutatja, hogy a bukás után hamarosan ismét lendületet vett. Bodoki Mihály a forradalom előtti hónapokban dolgozta ki a Körösökre vonatkozó új terveket, amelyeket már a független magyar kormánynak nyújtottak be, de elfogadásukra és megvalósításukra csak az önkényuralom idején került sor. A szétesett Tiszavölgyi Társulat területén néhány esztendő leforgása alatt nyolc új társulat keletkezett, ami egyúttal ismételten jelzi, hogy a Tisza és a Körösök vidéke központi (állami) forrásból továbbra sem kapott pénzügyi fedezetet a vízmentesítésre. Valószínűleg azért, mert az illetékes hivatalokban pontosan tudták, hogy a szóban forgó térségben a jobbágyfölszabadítással területeket veszített birtokosok éppen a művelésbe vonható területek szabályozásuktól és lecsapolásoktól várható növekedésével igyekeznek kárpótolni magukat, tehát mindenképpen érdekelték a munkák elvégzésében. Az ármentesítésbe fektetett tőke jelentős része valóban a volt jobbágyföldök válságösszegéből került ki, miután a társulatok tagságát is elsősorban az érdekelt

---

⁸⁰² Dóka: *i. m.* 111.

⁸⁰³ Sárközi Imre: *Régibb vízi mérnökeink életéből. Bodoki Károly (1814–1868).* = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet heti értesítője. 1859. 23. sz. 139–140. – Kóhn: *i. m.* 318–319. – Fodor: *i. m.* 28–29. – Szabó: *i. m.* 1978. – Dóka: *i. m.* 120–138.

földbirtokosok képezték. Az eredmény nem is maradt el: 1855 és 1895 között, amíg a munkálatok a területen a mai állapothoz közel álló helyzetet kialakították, a szántóföldek aránya 48,11%-ról 75,06%-ra nőtt, a réteké viszont 16,29%-ról 6,72%-ra, a legelőké 29%-ról 14,56%-ra csökkent.⁸⁰⁴

A korabeli mérnöki munka nem csupán a lecsapolás műszaki megtervezésére és kivitelezésére korlátozódott, hanem jelentékeny jogi és közgazdasági szervezést is igényelt. A társulatok jogi-pénzügyi alapjait éppúgy Bodoki gondolta végig és javasolta az alapításokat, mint ahogyan a földmunkák tényleges irányítását is ő végezte. Az induláshoz a végső lökést az adta, hogy 1855-ben Gyula város lakott részének jókora hányadát ismét előntötte a Fehér-Körös. Az árvíz azok pártját erősítette meg, akik hasonló esetek újra bekövetkeztét megakadályozandó az addig a városon keresztül folyó Fehér-Körös vizét egy új, Gyulavári és Békés között húzódó, teljesen ástott mederbe akarták terelni. Bodoki Károly azért ellenezte ezt a megoldást, mert sajnálta, hogy a település elveszti a folyóvízzel járó közlekedési-kereskedelmi előnyöket, továbbá tartott a holtággá váló eredeti meder okozta vízminőségi és egészségügyi gondoktól. Vele szemben a tervéhez a városon belül szükséges nagyarányú kisajátítás és településrendezés magas költségével érveltek. Mindazonáltal a fölöttes hivatal döntését várva, három változatot terjesztett elő, a harmadik a víz részben a városon, részben azon kívül történő elvezetését indítványozta. A vitában a teljesen új csatornát ásatók győztek, de a nagyarányú vízrendezést ettől függetlenül Bodoki Károly végezte el (1855–1861). Az első pillantásra helyi jelentőségű eset azért érdemel említést, mert jó példája annak, miként merülhettek föl ökológiai problémák abban a korban, amikor még nem tudatosult a környezeti károk bekövetkezésének lehetősége. Ma már tudjuk és tapasztaljuk, hogy a kiváló és jó szándékú mérnökök döntései milyen súlyos következményeket okozhattak. Bodoki aggodalmait igazolódtak, mert az elzárt középkori Körös-meder és mellékágai vízmozgás hiányában évtizedeken át búzlóttek a városban, míg a szükséges duzzasztómű segítségével és a kapcsolat megnyitásával ismét biztosították az élővizet (1895). Ugyanakkor az új csatorna a sűrűn lakott, egyébként körtöltéssel is védett zárt településektől távolra vezette az áradásokat, úgyhogy azok a továbbiakban elsősorban a tanyavilágot és a termőföldeket veszélyeztették.⁸⁰⁵ A kérdéskör teljességéhez tartozik, hogy utóbb azoknak a mérnököknek és közgazdákknak is csalatkozniuk kellett, különben Bodoki Károly több nagyszabású tervével szintén középük tartozott, akik nyugat-európai mintára hajózható csatornahálózatot kívántak létesíteni az Alföldön. A XIX. század derekán még nem vált világossá, hogy a Kárpát-medence folyóinak nagy vízingeradozása miatt egy jól működő csatornarendszer kiépítése aránytalanul nagy összegbe kerül. (Tudniillik az Atlanti-óceánba ömlő folyók vízhozama sokkal inkább állandó.) S mivel a befektetés sem ígért gyorsan megtérülő hasznot, el is maradt, illetőleg elhúzódott a XX. század második feléig.⁸⁰⁶ A szabályozás lefolyása és eredményei a táj országos viszonylatban máig legrészletesebben földolgozott vízrendezésének történetéből jól ismertek.⁸⁰⁷ A Közép-Tiszántúl természeti viszonyai gyökeresen átalakultak. Eltűnt Magyarország legnagyobb mocsara, az összefüggő Kis- és Nagysárrét. Igaz, a belvíz és a szárazság

---

⁸⁰⁴ *A magyar vízszabályozás története.* Szerk. Ihrig Dénes. Bp 1973. 125–126. – Dóka: *i. m.* 213.

⁸⁰⁵ Gallacz János: *Monográfia a Körös–Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról.* Nagyvárad 1896. I. 420. – Scherer: *i. m.* II. 89–94. – Ihrig: *i. m.* 125. – Dóka: *i. m.* 150–153.

⁸⁰⁶ Az 1863-as nagy aszály hatására többedmagával az öntözőcsatornát, 1867-ben a Tiszántúl keleti szélén, Szatmártól Békésig vezető hajózó csatornát tervezte (Dóka: *i. m.* 296. – Fodor: *i. m.* 28).

⁸⁰⁷ Gallacz: *i. m.* I. 402–451. – Dóka: *i. m.* 139–163.

szélsőségeit máig nem sikerült kiküszöbölni, de nagy áradások hosszabb ideje nem sújtottak zárt településeket.

Bodoki Károlyt eddig megismert sokoldalúsága mellett érdekelte a kémia és a geológia is, valamint jelentékeny humán műveltsége volt, gazdag könyvtárában francia és német nyelvű szépirodalmi művek is helyet kaptak. Akár apja, ő is presbiteri tisztet vállalt a gyulai református egyházközségben és tevékenykedett a helyi közéletben. Legfontosabb kezdeményezése a megye első bankjának, a Békésmegyei Takarékpénztári Egyesületnek az alapítása volt 1863-ban, melynek néhány évig vezérigazgatói teendőit is ellátta. Az alapításban támogatóan együttműködött vele az egyik helyi földbirtokos, báró Wenckheim László, aki a második világháborúig prosperáló pénzügyi intézet első elnöke lett. A Wenckheimeknek, Békés megye legvagyonosabb családjának, terjedelmes uradalmakkal összefüggően komoly érdekeik voltak a vízmentesítésben. Wenckheim László már korábban, a társulatok szervezésében bátorította és jelentősen pártfogolta Bodoki Károlyt. Együttműködésük következő területe a 60 ezer holdas gyulai határban lezajlott úrbéri elkülönítés és tagosítás volt, melyben a főrangú családnak szintén nem kevés érdekeltsége feküdt. Magát a munkát azonban Bodoki közvetlenül nem vezette, csupán felügyelte, közmegegyezésre egyik mérnök munkatársa irányította.⁸⁰⁸ Nincs miért csodálkoznunk azon, hogy a kiváló szakembert az arisztokrata család másik tagja, László bátyja, báró Wenckheim Béla, a kiegyezés utáni első kormány belügyminisztere (1867–69), későbbi miniszterelnök (1875) hívta a fővárosba, és szerette volna országos hatókörű hivatalos feladatokkal megbízni. Az önálló magyarországi szakigazgatás megszervezéséhez szükség volt jól képzett tisztségviselőkre. Szándéka azonban a szűkebb pátriájához és eredeti munkájához ragaszkodó Bodoki Károly hajlandóságának hiányában megghiúsult. A Körös–Berettyó-szabályozás első, alapvető szakaszán sikeresen túljutó mérnöknek ekkor már nem sok ideje volt hátra életéből, 1868 végén váratlanul elhunyt.⁸⁰⁹

Hasonlóan ahhoz, ahogyan Mihály helyére lépett Károly, most ismét egy családtag folytatta Károly munkáját, de nem a fia, hanem testvére, pontosabban féltestvére. Károly még születésekor elvesztette édesanyját, édesapja később elhunyt feleségének húgát vette el, tőle született Gyulán 1833-ban a jóval fiatalabb öcs, Lajos. Az ő élete talán nem alakult annyira érdekesen és fordulatosan, mint két elődjéé, ám szakmai karrierje a legmagasabbra ívelt az összes Bodokié közül.

Bodoki Lajos a kecskeméti református kollégiumban és az eperjesi evangélikus líceumban végezte középiskoláit, majd immár családi hagyománynak mondhatóan a pesti Mérnöki Intézetben tanult 1852-ig. Mérnöki pályáját a Tisza-szabályozásnál kezdte, annak korabeli vezéralakja, Herrich Károly mellett, ahonnan bátyjához szegődött. 1860-ban megválasztották Békés megye mérnökévé, de a következő évben azokkal tartván, akik az önkényuralom idején közhivatalt nem vállaltak, lemondott. Előbb magánmérnök, 1863-tól pedig a Temes-szabályozó Társulat főmérnöke lett. Innen hívták meg elhalálozott bátyja örökébe, a Körös–Berettyó szabályozása munkálataihoz. A közigazgatási határokhoz nem igazodó, központosító szakmai irányítás szükségességének fölismerése nyomán szervezték meg Gyulán a Folyam-mérnöki Hivatalt (1870), melynek első főmérnöke Bodoki Lajos lett. Azonban nem sokkal utóbb ő már engedett a fővárosba csábításnak. A helyzet lényegesen változott, munkássága a magyarországi vízepítés újabb szakaszára esett. Ekkor már a tartós védekezés kialakítása folyt, korrekciókon, erősítéseken munkálkodtak országszerte. Bodoki Lajos 1872-től Pest-Budán élve, elsősorban a Duna-szabályozáson dolgozott. Fontos szerepe volt a Pestet fenyegető 1876. évi nagy víz elhárításában, és terve alapján készült el a Duna felső szakaszának

⁸⁰⁸ Sárközi: *i. m.* 140. – Scherer: *i. m.* II. 151.

⁸⁰⁹ Kóhn: *i. m.* 321.

rendezése. A két másik vízmérnök Bodokitól eltérően Lajos szakirodalmi munkásságot is folytatott, elsősorban a Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönyében publikált, legtöbbször az alföldi folyók kérdésköréről írt cikkeket és dolgozatokat. Szakkönyvet fordított angolból, Franciaországban tanulmányozta a folyami csatornákat, értékelő elemzést készített az 1873-as bécsi világkiállításról. Magas beosztásokban dolgozva, az országos vízépítési bizottság vezetője volt előbb osztálytanácsosi (1881), utóbb miniszteri tanácsosi rangban (1882). A XIX. századi Bodokiakra talán jellemzőnek mondható korai, hirtelen szívhalál azonban őt is elszólította az élők sorából (1885).⁸¹⁰

Halálakor egyetlen Bodokit találunk mérnöki pályán, Károly fiát, Kálmánt (1858–1918). A Mérnöki Intézet jogutódján, a budapesti műegyetemen szerezte diplomáját, és visszatért szülővárosába, Gyulára, ahol az említett folyammérnöki hivatalban dolgozott. Róla kevés mondanivalónk van. Ténylegesen elfogytak a nagy vízépítési munkák, a száz éve kezdődő rendezési program befejeződött, de ha jutnak neki az elődökéhez hasonló nagyságrendű feladatok, talán kevésbé tüntette volna ki magát megoldásukban. Nem tehetsége okán, mert annak nem volt híján, hanem visszahúzódo természete miatt, és mert leginkább a családjának élt. Legkedvesebb időtöltése a matematika és a szépirodalom olvasása volt. Egy kései visszaemlékező szerint hatalmas könyvtárat gyűjtött, „valóságos gentlemanné növe ki magát”. Közéleti szereplést csupán azzal vállalt, hogy a halála előtti esztendőben elfogadta az apja által alapított takarékpénztár igazgatói helyét.⁸¹¹

Családi hagyomány szerint Bodoki Lajos – a pályáján elért sikerek dacára – lebeszélte fiait a mérnöki hivatásról, így a majdnem egy évszázados családi tradíció megszakadt. A legidősebb fiú, szintén Lajos, fiatalon meghalt, a középső, Mihály (1861–1904) gyógyszerésznek tanult, és visszaköltözött Gyulára, a legfiatalabb, Zoltán jogot végzett és szintén Gyulán telepedett le. Bodoki Zoltán (1864–1905) rövid élete során sorozatnyi olyan jellegzetes állást és foglalkozást elvállalt, amelyre a korabeli Magyarországon a jogászság „képesített” (tucatnyi társadalmi megbízatás mellett többek közt rendőrkapitány Gyulán, ugyanott a helyi lap főszerkesztője, orosházi főszolgabíró, Békés megyei főjegyző, végül Gyula országgyűlési képviselője). Az utóbbi azért is említendő, mert még jutott neki egy morzsányi feladat, ami a vízmérnök elődökre emlékeztet. A képviselőházban ő terjesztette elő a Rába szabályozásáról szóló törvénytervezetet (1904).⁸¹²

Átlépve a XX. századba, nem követjük tovább a Bodoki család tagjainak életpályáit. Eddig nem esett szó a házassági kapcsolatokról, melyek révén a XIX. század elején Gyulára költöző földmérő mérnök leszármazottai mintegy száz év alatt kiterjedt rokonságba kerültek elsősorban a velük azonos rétegbe tartozó gyulai és környékbeli polgárcsaládokkal, többek között az Erkelekkel is. Unokák és dédunokák egymást követő nemzedékei – a férfiak szinte mindnyájan értelmiségiek – már nem mind maradtak az alföldi kisvárosban, szétrajzottak „kovásznak a nemzet testébe”, amint Krúdy Gyula írja egyik korai novellájában egy elszegényedő hétszilvafás nemesi család tagjairól némileg biblikus hangulatú utalással. Sokfelé jutott belőlük, még a mai Magyarországon kívülre is. Ma is élnek egyenes ági leszármazottak, Bodoki nevet viselők és leányági utódok egyaránt.⁸¹³

---

⁸¹⁰ BML Xerox-tár 172. – Kóhn: *i. m.* 321–324. – Fodor: *i. m.* 29. – Góg Imre: *Százhuszonöt éve szervezték meg a Gyulai Folyammérnöki Hivatalt.* = Vízükör 1995.

⁸¹¹ BML Xerox-tár 172. – Kóhn: *i. m.* 324–325.

⁸¹² BML Xerox-tár 172. – Kóhn: *i. m.* 325–326.

⁸¹³ BML Xerox-tár 172. – A Krúdy-novella címe: *A fehér lábú Gaálné.*

Kivételképpen egyetlen XX. századi Bodokiról emlékezünk meg, mert írásunk indító kérdésfölvetése külön indokolja. A gyógyszerész Mihály fia, III. Lajos (1899–1944?) pénzügyi tisztviselő lett, és Észak-Erdély visszacsatolása után – mintegy visszakanyarodva ősei útján – előbb Bánffyhunyadi, azután Munkácson vállalt állást. Innen hurcolták el a szovjet hatóságok kényszermunkára, ahol hamarosan nyoma veszett.⁸¹⁴

A mai Gyulán utcanév és a város közelében egy hajdani úrilak, a *Bodoki-major* százados kertjének néhány megmaradt, e tájon ritka díszfája őrzi a család emlékét.

---

⁸¹⁴ BML Xerox-tár 172.

Kovách Géza

Ugocsa megye parasztsága az úrbérrendezéskor

Egy megye, amelyik eltűnik a térképről. A trianoni béke értelmében 15 falu Romániához, a többi az akkori Csehszlovákiához, a mai Ukrajnához tartozó Kárpátaljához került. Kicsi megye volt, mindössze két járás. Települései aprók, egyetlen mezővárosa Nagyszöllös, a megyeszékhely.

Kicsiny települései régiek. Középkori településrendjét Szabó István rajzolta meg.⁸¹⁵ Kisnemesektől hemzsegő, szegény, elmaradott vidék volt. Egyik-másik falujában vegyes lakosság, máshol magyarok, ruszinok, románok voltak többségben.

Ugocsa megye rendkívül széteső birtokviszonyai az úrbéri tabellák alapján szinte áttekinthetetlen képet mutatnak, hiszen az úrbérrendezéskor birtokviszonyai rendkívül kuszáltak. Sok nemesnek több faluban is voltak részbirtokai, legtöbb kisnemesnek azonban csak egyetlen helyen. A 218 birtokos nemes közül egy-egy birtokosnak 125 esetben vannak csak egyetlen faluban jobbágysai. Számos falu jobbágytelkein, zsellérjein több nemes osztozkodott. Velétkén például 28, Rákócson 24, Komjáton 23, Kökényesen 17, Nagyszöllösön 16, Sárváron 15. Egyik-másik nemesnek több esetben egytelkes jobbágya vagy zsellére volt. Jelentősebb birtokosok a Károlyiak, Perényiek, Rátonyiak, Telekiek, Újhelyiek. Nyilvánvaló, hogy ez a kuszaság a telekmegoszlás és a jobbágyszolgáltatások terén is a legzavarosabb helyzetet idézte elő. Ugocsában ebben kellett rendet teremtenie az általános úrbérrendezésnek.

Az úrbéri összeírások kilencpontos kérdőíveit, továbbá az úrbéri tabellákat az Országos Levéltár őrzi.⁸¹⁶

A települések birtokos nemeseiről és birtokmegoszlásukról készített kimutatás közlésétől terjedelmi korlátok miatt eltekintettünk.

Mind a jobbágysok, mind a zsellérek részben szabad menetelűek, részben örökösök. Pontos kimutatást nehéz készíteni, mert ezt nem minden esetben tüntetik fel. Mindenesetre az örökös jobbágysok száma meghaladja a szabad menetelűekét. Csak örökös jobbágysok laknak Akliban, Batáron, Batarcon, Bocskón, Bökényben, Csarnaton, Csépén, Csedregen, Csomán, Egresen, Felsőkaraszlón, Királyházán, Verbőcön, Verécén, Veresmarton. Szabad menetelű jobbágysok lakta falvak Farkasfalva, Kirva, Tiszaújlak. A többi vegyes. Hasonló a helyzet a zselléreknél is.

---

⁸¹⁵ Szabó István: *Ugocsa megye*. Bp 1937. Egyéb, Ugocsa megyére vonatkozó fontosabb írások közül megemlíthetők: Szabó Károly: *Ugocsa, Szatmár és Máramaros vármegye adórajstroma 1564.* = TT 1878. 345–354. – Dobay Antal: *Ugocsa megye főispánjai, 1210–1872.* = Sz 1874. 723–726. – Uő: *Ugocsa megye alispánjai, 1337–1780.* = TT 1878. 696–698. – Beke Ödön: *Földrajzi nevek Ugocsa megyében.* = Debreceni Szemle 1941. 158–161.

⁸¹⁶ MOL C 59. Úrbéri tabellák, Ugocsa megye.

Az összesítő táblázat szerint az úrbérrendezéskor készített adatfelvételek a következők:

Helység	osztály	jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	telkek száma
Akli	III	14	-	2	4 6/8
Alsókaraszló	II	31	27	-	6 7/8
Alsósárád	III	16	6	1	2 5/8
Bábony	II	17	2	-	6 2/8
Batár	II	30	2	5	16
Batarcs	II	42	25	6	6 3/8
Bocskó	III	13	4	2	5 6/8
Bökény	II	24	8	3	7 7/8
Csarnató	III	17	17	1	4 2/8
Csedreg	II	9	3	2	3 6/8
Csépe	I	31	6	12	11 5/8
Csoma	II	16	4	-	2 1/8
Dabolc	III	1	3	-	1/8
Egres	II	25	10	-	7 2/8
Fancsika	I	23	15	4	8 3/4
Farkasfalva	II	3	3	-	3/8
Feketeardó	I	59	22	5	41 6/8
Feketepatak	II	32	4	1	11 6/8
Felsőkaraszló	III	18	8	-	5 3/8
Felsősárád	III	9	9	1	2 5/8
Fertősalmás	III	1	-	1	2/8
Forgolány	II	-	10	1	-
Gödényháza	III	-	5	1	-
Gyula	II	34	5	1	8 4/8
Halmi	II	29	6	5	10 1/8
Hetény	II	21	5	4	4 2/8
Ilonokújfalu	III	15	8	-	2 2/8
Karácsfalva	II	16	3	5	4 5/8
Királyháza	II	15	12	8	4 4/8
Kirva	III	13	7	3	3
Kiscsongova	III	5	2	-	6/8
Kisgerce	III	41	16	6	7 4/8
Kiskuppány	III	-	26	-	-
Kistarna	III	12	4	1	3 6/8

Helység	osztály	jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	telkek száma
Komját	II	34	35	1	6 5/8
Komlós	III	14	6	-	2 7/8
Kökényes	II	41	12	1	12
Mátyfalva	II	20	4	3	5 1/8
Nagycsongova	III	6	12	1	1 1/8
Nagygerce	III	20	10	-	3
Nagyszöllős oppidum	I	311	34	4	103 7/8
Nagytarna	II	41	7	6	8 6/8
Nevetlenfalva	III	9	-	1	2 5/8
Ölyves	III	10	10	-	7 5/8
Péterfalva	II	2	5	-	4/8
Rakasz	I	63	30	3	24 1/8
Rákóc	III	36	35	7	6 6/8
Salánk	II	67	54	1	14 4/8
Sárvár	I	38	7	2	11 4/8
Sósújfalú	II	19	8	1	5 3/8
Szárazpatak	III	7	8	-	1
Szászfalu	I	45	23	6	29 2/8
Szirma	I	11	3	2	1 7/8
Szöllősvégardó	II	8	10	-	2 1/8
Tamásváralja	III	20	5	-	6
Tekeháza	II	47	6	3	26 6/8
Tiszakeresztúr	II	9	8	-	3 6/8
Tiszaújhely	II	27	6	6	10 5/8
Tiszaújlak oppidum		31	-	-	4 2/8
Tivadar	III	-	5	-	-
Turc	II	84	38	5	13 6/8
Túrterebes	II	59	8	3	20 6/8
Velétke	III	76	67	18	18 6/8
Verbőc	II	14	3	2	3 3/8
Veréce	II	29	14	4	8 5/8
Veresmart	II	42	27	2	8 7/8
Összesen		1872	787	163	581 2/8

A jobbágytelek nagyságát Ugocsa megyében, akárcsak a Tiszántúl valamennyi megyéjében, 26–32 hold szántóföldben, 2 pozsonyi mérőnyi belső telekben és 8–12 ember vágó rétben határozták meg. A holdakat általában 1100 négyszögöllel mérték. Az úrbérrendezéskor készített adatfelvételek azonban nem fedik ezt a szinte minden faluban más és más helyzetet. A maga összességében az úrbéri földek helyzete a következő:

Helység	belsőség pozsonyi mérő	szántóföld hold	rét ember vágó	pótlás hold	irtás szántó hold	rét ember vágó	szőlő kapa
Akli	28	97 2/8	96	-	-	-	-
Alsókaraszló	72 4/8	87	180	-	24	45	-
Alsósárad	82	26 1/8	37	3/8	-	-	-
Bábony	19	138	12	-	1 4/8	31	-
Batár	41 4/8	209 6/8	385	-	86 6/8	164	-
Batares	163 4/8	40 7/8	192	-	-	17 4/8	-
Bocskó	29	76 4/8	121 2/8	1 4/8	4	-	-
Bökény	60 4/8	142	128	5 4/8	-	-	-
Csarnató	145 4/8	39	92 4/8	-	-	-	-
Csedreg	27 4/8	82 4/8	50	-	84	33	-
Csépe	62 7/8	164 1/8	267 6/8	6/8	46	46	-
Csoma	37 4/8	18 5/8	75 4/8	-	9 2/8	16	-
Dabolc	4/8	6	2	-	-	-	-
Egres	93 4/8	91 2/8	156 4/8	-	-	-	-
Fancsika	100 4/8	152 4/8	141	2	85 6/8	-	-
Farkasfalva	6	4/8	11	-	-	-	-
Feketeardó	150 2/8	546 1/8	714 1/8	1 6/8	51 2/8	94	221
Feketepatak	71	201 1/8	191	4	-	-	-
Felsőkaraszló	43 5/8	64	160 4/8	-	20	43	-
Felsősárad	50	22	91 4/8	-	-	-	-
Fertősalmás	2	4	4	-	-	-	-
Forgolány	6 4/8	1 4/8	2 4/8	-	-	-	-
Gödényháza	5 4/8	1	4	-	-	-	-
Gyula	34 4/8	140 2/8	204 4/8	-	2	7	268 4/8
Halmi	63 2/8	178 2/8	101	37	62 4/8	43	18
Hetény	34 4/8	91 2/8	74 4/8	2 4/8	-	-	-
Ilonokújfalú	140	5 4/8	70	4/8	-	-	-
Karácsfalva	58 4/8	100	66	4 4/8	-	-	-
Királyháza	58	60 6/8	88 4/8	-	6	4	-
Kirva	23	92	40 4/8	5 4/8	-	-	-
Kiscsongova	35	6	17	-	-	-	-
Kisgércse	188 4/8	136	137 4/8	-	86 4/8	24 4/8	24 4/8
Kiskuppány	-	-	-	-	-	-	-
Kistarna	110	75	48	11 4/8	56 6/8	15	-
Komját	224	98 2/8	133 4/8	9 4/8	75	136 4/8	-
Komlós	80	16	93 4/8	-	-	4 4/8	-
Kökényes	88 7/8	317 6/8	129	40 4/8	14	61 4/8	-

Helység	belsőség pozsonyi mérő	szántóföld hold	rét ember vágó	pótlás hold	irtás szántó hold	rét ember vágó	szőlő kapa
Mátyfalva	52 4/8	93 4/8	97	-	-	-	-
Nagycsongova	93 4/8	3	31 4/8	4 4/8	8	4/8	-
Nagygércse	70	57 6/8	94	-	22	10	3 7/8
Nagyszőlős	455 1/8	2429 6/8	1311	-	-	-	-
Nagytarna	181 6/8	63 4/8	225 2/8	-	-	-	-
Nevetlenfalu	15	79	25	8	1 4/8	4	-
Ölyves	56	25 2/8	41 4/8	-	-	-	-
Péterfalva	8 3/8	10 6/8	9 4/8	1 4/8	-	-	-
Rakasz	417	480 6/8	263	64 4/8	7 4/8	2	-
Rákóc	192	109	177 2/8	1 4/8	20	6 6/8	-
Salánk	89 6/8	297 2/8	311 4/8	36 1/8	135	2	397 4/8
Sárvár	78 6/8	257 1/8	135	15 4/8	6 4/8	14 6/8	-
Sósújfalu	270 4/8	70 4/8	62 3/8	13	4	-	-
Szárzspatak	46 2/8	6	34	-	5	-	-
Szászfalu	82 3/8	494 5/8	491	8 7/8	31	19 4/8	16 4/8
Szirma	18 6/8	30	48	-	14	15	-
Szöllősvégardó	38 4/8	42 4/8	38	1	-	-	-
Tamásváralja	145 2/8	108	64 4/8	-	55	-	63
Tekeháza	84 4/8	492 2/8	469	11	11	31	35
Tiszakeresztúr	20 4/8	59	84	-	-	-	-
Tiszaújhely	92	127 4/8	229	4/8	10 2/8	2 4/8	-
Tiszaújlak	24	311	207	-	-	-	-
Tivadar	-	-	-	-	-	-	-
Turc	532	127 6/8	210 4/8	-	80 6/8	79	65
Túrterebes	61 4/8	487 4/8	315	17	352	85 4/8	80 4/8
Velétke	288 6/8	375	387	11	35	73 4/8	-
Verbóc	18 4/8	76 4/8	59 4/8	-	-	19	-
Veréce	56 1/8	219	91 4/8	26 4/8	-	-	-
Veresmart	201 6/8	219	78	39	-	-	-
Összesen	6027 7/8	10 688 5/8	9886 4/8	387 7/8	1513 6/8	1151 4/8	1193

A művelt földek (kert, szántó, rét, szőlő) megoszlása egyenetlen, lényegében csak együtt tette ki a telket vagy telekrészt, amelyet a jobbágy megművelt.

A parasztesaládok által megművelt föld többnyire negyed- vagy nyolcadtelek, kismértékben ennél több is, attól függően, hogy a család mennyi igavonó jószággal rendelkezik, illetve mennyit vállalt magára.

A fél- vagy ennél nagyobb telekkel rendelkező családok száma kevés, egyes mezővárosokban van több. Nyilvánvaló, hogy Ugocsa megye az ország déli megyéihez viszonyítva rendkívül szegény és elmaradott.

A határt a kettős vagy hármas nyomáskényszer szerint művelik. Kettős nyomáskényszer szerint gazdálkodnak a következő falvakban: Akli, Batarcs, Bocskó, Csépe, Kiscsongova, Dabolc, Fancsika, Kisgércse, Gödényháza, Hetény, Karácsfalva, Alsó- és Felsőkaraszló, Kom-

lós, Ölyves, Péterfalva, Rakasz, Rákóc, Sárvár, Szárazpatak, Alsósárád, Nagytarna, Tiszakeresztúr, Tiszaújhely, Tivadar, Turc, Veresmart. Háromfordulós határa van Bábonynak, Feketeardónak, Halminak, Királyházának, Salánknak, Tamásváraljának, Kökényesnek, Nagyszöllősnek, Szászfalunak, Tekeházának és Verécének. A szántást többnyire hat ökörrel végzik, négyökrös igát Kiscsongován, Karácsfalván, Alsó- és Felsőkaraszlón, Rákócon, Mátyfalván, Sárváron, Alsósárádon, Királyházán használnak. Sarjúkaszálást mindössze három faluban említene: Bocskón, Fancsikán és Tiszaújhelyen.

A faizás, nádlás, makkoltatás a földrajzi adottságoktól függött. Fát vagy nádat általában ingyen biztosított a földesúr, a makkoltatást azonban megfizettette. Bábonyban például sertésenként 6, Nagygércén és Turcon 4, Batarcsón 2 garast szedtek sertésenként. Felsőalmáson egy évre 3 máriást hajtottak be.

A bor- és pálinkaárulást, ahol erre alkalom adódott, Szent Mihály napjától Szent Györgynapig, egyes helyeken csak karácsonyig engedélyezték. Halmiban az uraságtól bérelték egész esztendőre.

Jóllehet sok a panasz a kevés föld miatt, mégis számos pusztatelekről is nyilatkoznak, mégpedig Bábonyban 12, Batarcsón 2, Nagycsongován 3, Egresen 13, Fancsikán 3, Farkasfalván 8, Feketeardón 4, Halmiban 14, Hetényben 1, Ilonokújfaluban 13, Karácsfalván 3, Felsőkaraszlón 8, Királyházán 8, Nagygércén 11, Nagyszöllősön 8, Ölyvesen 1, Sósújfaluban 2, Rakaszon 6, Rákócon 23, Salánkon 25, Sárváron 10, Felsősárádon 2, Tiszakeresztúron 2, Tiszaújhelyen 2, Verécén 9, Szöllősvégardón 9 pusztatelekről. A jobbágyság egyéb panaszai között főleg a föld rossz minősége és a vadvizek okozta károk szerepelnek garmadával.

A szolgáltatások terén teljes a kuszaság. Egyazon faluban is, ahol több földesúrnak vannak jobbágjai, a legkülönbözőbb módon adóznak.

A legsúlyosabb teher kétséget kizáróan a robot, melyben semmi rendtartás nincsen. A jobbágyság tipikus válasza: „ahogy kéri”, hol heti 3 napon át, hol egész héten, Túrterebesen évi 12 napot, Bábonyban heti két napot, de ha kell, tovább is robotolnak. Batarcsón egy hetet az uraságnak, másik hetet a maguk gazdaságában. A jövetelt, menetelt sehol sem számítják be.

Teljesen zavaros a helyzet a dézsmáltatás terén is. Kilencedet számos faluban nem adnak, mint például Egresen, Fancsikán, Kis- és Nagygércén, Halmiban, Karácsfalván, Kökényesen, Péterfalván, Felsősárádon, Szárazpatakon, Sárváron, Nagytarnán, Tiszakeresztúron, Tiszaújhelyen, Tivadaron, Túrterebesen, Verbőcön, Verécén és Veresmarton. Salánkon, Feketeardón, Bocskón, Királyházán, Szászfaluban, Tekeházán viszont minden termény kilenced alá esik, Bábonyban, Batarcsón kilenced helyett robotolnak. Nagy- és Kiscsongován, Rakaszon, Rákócon, Alsósárádon, Sósújfaluban, Tamásváralján, Komlóson, Turcon csak a bárány és sertés után adnak dézsmát. Akliban és Nagyszöllősön csak borkilencedet adnak.

A legváltozatosabb helyzet általában a kisdézsmá terén figyelhető meg. Zabot, zsákot, kenderfonatot és vásznat, tyúkot, csirkét, tojást, mézet, gombát,ogyorót vagy mindezek megváltásáért pénzt követelnek. Ennek változatosságára hadd idézzünk Komlós jobbágjainak válaszából: „Méltóságos báró Perényi Ferenc Jakab úr öméltósága jobbágyi készpénzzel, négy márvással váltják fel az marhateleltetést. Télben két hetet az uraság, egy hetet magunkra, mint parancsoltatik, négy ökörrel vagy gyalogszerrel szolgálunk. Tavaszi és nyári munkában szüntelenül, míg el nem végződik, maradunk az úrdolgában. Ökrösök ökörrel, gyalogszeresek gyalogszerrel. Taxások a robotot pedig contractus szerint sub. nr. 1-mo váltják fel, az kinek taxa levele nincsen, az orális végzés szerint két márvást fizet. Méltóságos báró Perényi idős Imre úr öméltósága jobbágyi marhateleltetésért kétökrös két szekér szénát adunk, az úrdolgát pediglen voltaképpen úgy tesszük, mint az fent írt uraság jobbágyi, akik ökrös gazdák,

gyalogszeres pedig az úrdolgát száz hárs háromöles pányvakötéssel váltja fel, amellet két-két garast. Gróf Széki Telekiek részéről a marhateleltetésért három máriást fizetnek, hasonlóképpen úgy szolgálunk, mint báró Perényi Ferenc Jakab úr öméltósága jobbágyi. Naposok pedig 12 napot úrdolgáznak esztendőnként, a marhateleltetésért és egyéb adózásokat, mint más jobbágyok, úgy adjuk. Ezen jobbágyi kötelességek mivolta feljebb mód szerint minden uraság részéről régtől fogva szokásban vagyon.”⁸¹⁷

Másutt is hasonló a helyzet. Általában nem veszik figyelembe a telekállományt, a terheket családonként róják ki. Íme a kisdézsma helyzete azokból a községekből, ahonnan megmaradtak a kilencpontos válaszok:

- Akliban karácsonykor adnak egy tyúkot és egy fonat kendert,
- Kiscsongován családonként egy zsákot, egy fonat kendert, egy köből vagy két véka zabot, két tyúkot és egy icce mézet,
- Egresen minden családtól két tyúkot, egy köből vagy két véka zabot, egy zsákot és egy fonat kendert követelnek,
- Hetényben hat krajcárt, s minden telek után egy zsákot és egy tyúkot kérnek,
- Ilonokújfaluban földesuranként változik. Perényi Imre jobbágysai két véka zabot és egy zsákot, Perényi Elek jobbágysai pedig két tyúkot, egy zsákot vagy helyette egy máriást, valamint sertésenként öt garast fizetnek,
- Alsókaraszlói kisdézsma jobbágyonként egy zsák és két tyúk,
- Kiskuppányon két véka zabot, negyed véka mogyorót vagy helyette négy garast, ugyancsak negyed véka gombát, továbbá minden sertés után öt garast fizetnek,
- Mátyfalva kisdézsma egy öl fa, egy zsák és egy tyúk; Nagygércén egy zsákot, egy máriást, két tyúkot, egy füzér gombát és egy fonat kendert adnak családonként,
- Nagyszöllősen a kisdézsma egy zsák, két csirke, egy fonat kender vagy helyette 12 krajcár; Ölyvesen földesuranként változik a helyzet. A Telekiek egy tyúkot, egy zsákot, egy tál mogyorót, egy tál gombát és sertésenként három garast követelnek. A Perényiek öt máriást, két tyúkot, tíz tojást, fonás helyett négy garast, sertésenként ugyancsak négy garast, továbbá egy zsákot és gomba helyett négy garast követelnek.
- Rakasz kisdézsma egy tyúk, egy zsák és egy fonat kender,
- Rákócon egy tyúk, egy zsák, egy köpéce mogyoró, egy sódar minden sertés után, továbbá két tyúk a kisdézsma.

Perényi Imre jobbágysai három máriást, tíz tojást, fonás helyett négy garast, egy köpéce gombát és ugyancsak egy köpéce mogyorót adnak. Újhelyi József jobbágysaitól három és fél máriást követelnek a mogyoró s a bomba megváltásáért.

- Veresmarton negyed véka mogyorót, ugyanannyi gombát, két véka zabot, két tyúkot, egy zsákot és sertésenként négy garast követelnek minden jobbágytól.⁸¹⁸

Súlyos teherként nehezedett a jobbágyságra a földesúr jószágainak teletteteése vagy az annak megváltásáért követelt telelőpénz. Ez Egresen egy öl széna, két zsák vagy egy máriás családonként, Feketeardón egy forint, Ilonokújfaluban vagy két marha vagy 3–8 máriás, Alsókaraszlón, Kiskuppányban, Mátyfalván, Nagyszöllősen, Rakaszon, Rákócon, Alsó- és

---

⁸¹⁷ Uo. C 59. Urbéri tabellák.

⁸¹⁸ Uo.

Felsősrádon, Sósújfaluban, Szászfaluban, Tekeházán, Tiszakeresztúron, Turcon, Verbőcön 2–5 máriás, Sárváron egy marha vagy helyette három máriás.

Egyik-másik faluban, mint például Hetényben, Rakaszon, Szirmán, Szöllősvégardón, Verbőcön úgynevezett kereszténypénzt szednek a jobbágyoktól.⁸¹⁹

A kilencpontos kérdőívekre adott válaszok tehát egy rendezetlen, falvanként és földesuranként változó helyzetet tárnak elénk.

Országosan ebben kívánt rendet teremteni az úrbértörvény, amennyiben az évi robotterhet egész telek után 52 nap ígás vagy 104 gyalogrobotban határozta meg. A kilenced kiterjedt minden őszi és tavaszi vetés terményére, de nem vonatkozott a másodvetésre és a kerti terményekre. Kilenceddel tartoztak a len és kender, valamint a bárány és sertés után. A kisdézsma egy egész telekre egy öl fa, egy icce vaj, két tyúk, két csirke és 12 tojás. Mindezt a telekrészek arányában osztották. A füstpénz, más szóval árenda házanként egy forint.

Teljes egészében Ugocsa megye úrbéréseinek terhei tehát a következők:

- 27 644 2/8 nap ígás robot vagy
- 70 976 4/8 gyalogrobot (beleszámítva a zsellérek robotját is; 18 nap a házas, 12 nap a házatlan zsellérektől)
- 2284 forint füstpénz
- 607 4/8 öl fa
- 3243 2/8 fonat kender
- 652 6/8 icce vaj
- 1305 4/8 kakas vagy tyúk
- 1305 4/8 csirke
- 7833 5/8 tojás
- a contributio 14 528 forint 66 4/8 krajcár.
- Kilenced helyett Batáron 203 2/22 ígás vagy 4212 nap gyalogrobottal tartoznak, Gödényházán 5 6/22 nap gyalogrobottal.
- Dézsmamentes közföld az egész megyében mindössze 8 hold rét.

Az úrbérrendezéskor készített adatfelvételek egy pillanatnyilag adott, de állandóan változó helyzetet rögzítettek. Nem végleges a jobbágyföldek helyzete sem, különösen az irtások esetében, melyeket később hol betudtak, hol nem az úrbéres földek közé. Másfelől attól függően, hogy a zsellér művelte föld meghaladta-e a nyolcadtelket, aszerint lett jobbágy vagy visszaminősült zsellérnek. Ugocsa megyében azonban, más megyéktől eltérően, az úrbérrendezést követő évtizedekben csökken a jobbágyság aránya, s nő a zselléreké. Mindez az 1828-as általános összeírás adataiból is kitűnik:

---

⁸¹⁹ Uo.

Helység	jobbágy		házas zsellér		háztalan zsellér		összesen		különbség
	1771	1828	1771	1828	1771	1828	1771	1828	
Akli	14	14	-	6	2	-	16	20	+ 4
Alsókaraszló	31	51	27	64	-	5	58	120	+ 62
Alsósárád	16	9	6	9	1	13	23	31	+ 8
Bábony	17	17	2	7	-	3	19	27	+ 8
Batár	30	20	2	7	15	5	47	32	- 15
Batares	42	27	25	33	6	3	73	64	- 9
Bocskó	13	11	4	15	2	2	19	28	+ 9
Bökény	24	18	8	6	3	24	35	48	+ 13
Csarnató	17	15	17	7	1	9	35	31	- 4
Csedreg	9	21	3	1	2	16	14	38	+ 24
Csépe	31	12	6	-	12	37	49	49	- -
Csoma	16	-	-	4	-	19	20	23	+ 3
Dabolc	1	-	3	-	-	10	4	16	+ 6
Egres	23	14	10	25	-	4	33	43	+ 10
Fancsika	23	-	15	-	4	24	42	24	- 18
Farkasfalva	3	-	3	17	-	6	6	17	+ 11
Feketepatak	32	18	4	15	1	7	37	40	- 3
Feketeardó	59	35	22	17	5	43	86	95	+ 9
Felsőkaraszló	18	30	8	15	-	1	26	46	+ 20
Felsősárád	9	11	9	10	1	-	19	21	+ 2
Fertősalmás	1	-	-	10	1	-	2	10	+ 8
Forgolány	-	-	10	15	1	-	11	15	+ 4
Gödényháza	-	-	5	-	1	10	6	10	+ 4
Gyula	34	38	5	15	1	1	40	54	+ 14
Halmi	29	28	6	5	5	21	40	54	+ 14
Hetény	21	-	5	1	4	20	30	21	- 9
Ilonokújfalú	15	15	8	4-	4	23	23	- -	
Karácsfalva	16	9	3	5	-	-	24	14	- 10
Királyháza	15	18	12	19	8	23	35	60	+ 25
Kirva	13	3	7	8	3	2	23	13	- 10
Kiscsongova	5	6	2	3	-	1	7	10	+ 4
Kisgérce	41	48	16	52	6	-	63	100	+ 37
Kiskuppány	-	-	26	19	-	5	26	24	- 2
Kistarna	12	20	4	8	1	1	17	29	+ 12
Komlós	14	13	6	9	0	2	20	24	+ 4
Kökényes	41	44	12	9	1	12	54	65	+ 11
Mátyfalva	20	13	4	2	3	9	27	24	- 3
Nagycsongova	6	23	12	3	1	11	19	37	+ 18

Helység	jobbágy		házas zsellér		háztalan zsellér		összesen		különbség
	1771	1828	1771	1828	1771	1828	1771	1828	
Nagygyérce	20	29	10	11	-	-	30	40	+ 10
Nagykomját	34	38	35	31	1	7	70	76	+ 6
Nagyrákóc	36	70	35	5	7	12	78	87	+ 9
Nagyszöllős	311	92	34	26	4	2	349	120	- 229
Nagytarna	41	22	7	25	6	11	54	58	+ 4
Nevetlenfalva	9	-	-	-	1	14	10	14	+ 4
Ölyves	10	2	10	25	-	11	20	38	+ 18
Péterfalva	2	-	5	4	-	7	7	11	+ 4
Rakasz	63	32	30	17	3	25	96	74	- 22
Salánk	67	92	54	25	1	23	122	140	+ 18
Sárvár	38	4	7	10	2	19	47	33	- 14
Sósújfalu	19	12	8	4	1	6	28	22	- 6
Szárazpatak	7	9	8	17	-	-	15	26	+ 11
Szászfalu	45	40	23	6	6	30	74	76	+ 2
Szirma	11	3	3	10	2	6	16	19	+ 3
Szöllősvégardó	8	15	10	34	-	-	18	49	+ 31
Tamásváralja	20	22	5	17	-	1	25	40	+ 15
Tekeháza	47	32	6	5	3	23	56	60	+ 4
Tiszakeresztúr	9	3	8	2	-	12	17	17	- -
Tiszaújhely	27	12	6	6	6	15	39	33	- 3
Tivadar	-	-	5	8	-	-	5	8	+ 3
Tiszaújlak	31	11	-	56	-	-	31	71	+ 40
Turc	84	87	38	72	5	1	127	160	+ 43
Túrterebes	59	89	8	55	3	3	70	147	+ 77
Velétke	76	38	67	58	18	11	161	107	- 54
Verbőc	14	8	3	2	-	17	17	27	+ 10
Veréce	29	38	14	18	4	13	47	69	+ 33
Veresmart	42	22	27	9	2	24	71	55	- 16
Összesen	1872	1418	787	1003	163	644	2822	3065	+ 243

Csak 1828-ban szerepelnek

Kisrákóc	-	32	-	-	-	1	-	33
Magyarkomját	-	21	-	25	-	2	-	48
Rákospatak	-	-	-	17	-	-	-	17
Rosztoka	-	13	-	3	-	2	-	18
Összesen	-	66	-	45	-	5	-	116 ⁽⁸²⁰⁾

Ha tehát a két összeírás számadatait egybevetjük, félévszázad alatt Ugocsa megye úrbéres családjainak száma a következőképpen alakult:

Települések száma		jobbágy		házas zsellér		házatlan zsellér		összesen		különb-ség
1771	1828	1771	1828	1771	1828	1771	1828	1771	1828	
67	71	1872	1484	787	1048	163	649	2822	3181	+ 359

A jobbágy- és zsellércsaládok százalékszerű alakulása

	1771	1828
jobbágy	66,3%	46,7
házas zsellér	27,9%	32,9
házatlan zsellér	5,8%	20,4

Végső következtetésként megállapíthatjuk, hogy Ugocsa megye parasztsága rendkívül szegény. A falvak aprók, úrbéri viszonyaik kuszáltak. Az úrbérrendezés pillanatában 581 1/8 jobbágytelek, illetve 1872 telkes jobbágy, 787 házas és 163 házatlan zsellér felett 218 nemesi család osztozik. Nem ismerjük a jobbágytelken egyedül gazdálkodó, illetve vagyontalan bocskoros nemesek számát.

A falvak belső infrastruktúrájáról 1828-ban sem beszélhetünk, hiszen mindössze 24 szolgát, 5 kézművest és 3 kereskedőt írtak össze.

A rendkívül szegény falvak elmaradottsága miatt nagy az elvándorlás. Ez a magyarázata, hogy a két összeírás (valójában két generáció) között az úrbéres családok száma mindössze 359-cel gyarapodott. Csökken a telkes jobbágycsaládok száma, s megnövekszik a zsellérség aránya. Szinte lehetetlen összehasonlítást tenni – a többi tiszántúli megyék parasztságával akkora aránytalanság mutatkozik –, olyannyira, hogy a kutatóban kétségek támadnak a statisztikai adatok megbízhatóságát illetően.

⁸²⁰ Uo. Departamentum Regnicolaris, 1828-as összeírás, Ugocsa megye.

Kovács András

A bágyoni régi templomban találtatott ritkaságokról

Az aranyosszéki Bágyon középkori eredetű és szűkké vált unitárius templomát 1809-ben lebontották és nagyobb, rangosabb épülettel helyettesítették a helybeliek. A vállalkozás történetének ízes előadását id. Kozma Mihály helybéli lelkésznek, az építkezés kitervelőjének köszönhetjük, aki 1809 decemberében püspökéhez, Lázár Istvánhoz (1742–1811) intézett hosszú levélben számolt be parókiája életének e meghatározó jelentőségű eseményéről.⁸²¹ Minthogy az önmagukban is érdekes, a korabeli közösségi építkezések körülményeit megvilágító részletek mellett ez a beszámoló egy sor olyan vonatkozásra is kitér, amelyeket a kortársak csak igen ritkán ítélték lejegyzésre méltónak, úgy véljük, nem lesz érdektelen némelyiküket alaposabban is szemügyre venni.

A lebontásra ítélt romladozó középkori templom a falu „alsó részében”, a mai istenháza helyén állott. Orbán Balázs 1595-ös felújításáról is tud. Régi harangjai szerint 1603-ban veszték el.⁸²² 1895-ben Fodor András lelkész⁸²³, nagynevű elődjének, Kénosi Tözsér Jánosnak egy általunk ellenőrizhetetlen feljegyzésére hivatkozva írta le, hogy a régi templom két részből állott, az egyiket bolthajtás, a másikat mennyezet fedte s mind a két rész – nyilván a szentély és a hajó – kövel volt kipadolva. A templomon még 1668-ban építkeztek, ma is meglévő tornyát 1672–1673-ban építették.⁸²⁴ Ugyanebben az időben keletkeztek a torony népies ízű, reneszánsz balusztort idéző pillérekkel osztott ikerablakai. 1774-ben, a felmagasított toronnyal⁸²⁵ együtt új zsindefedelelet kapott a templom is. Ezeket a toronyépítésre, illetve javítására vonatkozó, valószínűleg vizitációs jegyzőkönyvekből származó adatokat megerősíti, hogy a bágyoni templom régi harangját 1643-ban, a toronyépítés előtt, az újabbat pedig az átalakítást követően, 1786-ban öntették.⁸²⁶ Így bizonyára az 1658–61-es török–tatar betörés rendjén pusztulhatott el az a torony vagy harangláb, amelyet 1672-ben a lényegében ma is álló toronnyal helyettesítettek, ezt pedig utóbb, az újabb harang beszerzésére készülődve alakították át. Minthogy nem sokkal később, az 1788-ban tartott püspöki vizsgálat jegyzőkönyvében már a templom javításáról, illetve újjáépítéséről intézkedtek,⁸²⁷ valószínűnek látszik, hogy a középkori templom romlását elősegíthette a hozzáépített torony alapfalainak a helyezkedése is. Így Kozma Mihály lelkész az 1807 körüli állapotokra utalva, okkal állapíthatta meg, hogy az amúgy már szűkké is vált épület elromosodott.

---

⁸²¹ A függelékben közölt levél eddig kiadatlan szövegére Hints Miklós hívta fel a figyelmemet.

⁸²² Orbán V. 163/2. jegyzet.

⁸²³ Fodor András: *Jegyzetek a bágyoni unitárius eklezia múltjából és jelenéből*. = Keresztény Magvető 30/1895. 45. Forrásmegjelölés nélkül közölt történeti adatai az esperesi és az egyházi levéltárban őrzött iratokra támaszkodnak, vö. *i.m.* 110.

⁸²⁴ Orbán V. 163. szerint 1677-ben. A templom újjáépítését ugyancsak tévesen 1746-ra keltezi.

⁸²⁵ A harmadik toronyemelet északi, nyugati és déli oldalán felirattörödékek utalnak a Solymosi Boldizsár püspöksége alatt Várad István kőműves által véghezvitt javításra.

⁸²⁶ Fodor: *i.m.* 47.

⁸²⁷ Uo. 45.

229

Amint láthatjuk, a rövidítéseket valószínűleg nem jelölték következetesen már a felirat vésésekor sem, és feltehetőleg a T és G, illetve az E és C betűk felcserélése sem tulajdonítható teljes egészében a lelkész figyelmetlenségének. Az *ae* kettőshangzó *e*-vel való átírása megegyezik a korabeli gyakorlattal. Olvasási nehézségeket tulajdonképpen az *ista*, *sanctae* és az *exsculpsit* szavak okoznak. A mutató névmás formáját hajlamosak lennénk az átíró hibájának tulajdonítani, s nem mernénk az első két jelet csak I-nek olvasni, furcsa és viszonylag korai a T-nek a minuszkulákat előlegező formája is, de ezzel még az *orate* szóban is találkozunk. Az általunk *sancte*-nak olvasott szó első két betűjét feltehetőleg egybevésték, a rajzoló pedig egy I-vel még meg is toldhatta; a szóvég zavarosságát bizonyára a vésett felület valamilyen sérülése okozhatta. Az *exsculpsit* szó első tagjának olvasatával szemben leginkább még az *et sculpsit* formát lehetne valószínűsíteni, a kötőszó azonban értelmetlenül kapcsolná össze a két egymást követő kijelentést, míg az általunk javasolt forma legalább hangtanilag érthető és a középkorban gyakran előforduló torzítása a tartalom megkívánta igények. Az *orate pro me* olvasatra nem ismerünk analógiát a korszak hazai feliratos anyagában, s elképzelhető lenne egy *orate pro m(e) e(dificata)* olvasat is. Minthogy az *edificata* másodszori feltűnése semmiképpen nem szolgálná a fogalmazás eleganciáját, a rövidítés jelzése pedig hiányzik, a lapidárisabb változatot részesítettük előnyben, eltekintve a másutt is meglehetősen rapszodikusán használt vagy átrajzolt szóelválasztó ponttól. Az igénytelen fogalmazás és redakció összhangban áll az évszám százasainak és tízeseinek írásában dísszé váló ablativus-végződésekkel, ezeknek pedig az eredeti feliratból kell származniuk, mert az ezres és az egyesek jelölésénél – helyesen – csak egyet-egyet véstek be.

A többé-kevésbé meggyőzően olvasott bágyoni építési felirat párhuzamai között – Erdély legkorábbi építési feliratainak sorában – a két aranyosgerendi feliratot (1290, 1299)⁸²⁹, a szászrégeni evangélikus templom 1330-as⁸³⁰, az enyedi evangélikus kápolna 1334-ből⁸³¹ származó, valamint a gogánváraljai református templom téglára írt, évszám nélküli, de kétségtelenül a XIV. század első felében keletkezett feliratát⁸³² kell megemlítenünk. Közös bennük a rövidítések feltűnése, valamint a majuszkuláris és unciális betűformák keveredése, együttes alkalmazása, eleinte ugyanazon betűk esetében is.

A bágyoni plébániát és papját a felirat keletkezése előtti időben, 1332 és 1335 között négyszer említi a pápai tizedjegyzék, a falut *Bakun*, *Bagin* és *Bagun* névváltozatokkal, a plébánost következetesen *Georgiusként*.⁸³³ Az 1338-as építési feliratból így arra következtethetünk, hogy a nemrég, a XIII. század közepe után települt aranyosszéki falunak már korábban is volt temploma, amelyet vagy átépítettek, vagy kibővítettek György pap utóda, Gergely idején.

A templom XIX. századi átépítésekor talált régiségek között a levél felsorol egy napórát is, amely a bontás előtt az épület „felső szegletén” volt. Az órákat jelölő római számokat lelkészünk felismerte, de köriratát nem tudta elolvasni. Tekintettel arra, hogy a legtöbb fennmaradt erdélyi napóra a XV–XVI. századból származik, akkor készülhetett a bágyoni is, így minuszkuláris felirata a templom késő gótikus szépítésének a bizonyítéka.

⁸²⁹ Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kv 1994. 96. (A továbbiakban: Entz 1994.)

⁸³⁰ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. *A magyarországi művészet története*. Bp 1987. 2/1. 306/817. jegyzet.

⁸³¹ P. Szathmáry Károly: *A nagyenyedi egyházkerítés*. = *Archaeologiai Közlemények* 1868. 51–52. Vö. Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kv 1997. 38. (A továbbiakban: Entz 1997.)

⁸³² Entz 1997. 42.

⁸³³ Entz 1994. 75. – Orbán V. 162.

A harmadik feliratos kő, amelynek funkciójára a leírásból nem következtethetünk, két nevet tartalmazott: Pákéi János A(nno) 1608. Dobolyi Mihály A(nno) 1609. A két háromszéki eredetre utaló név, amelyek közül az első a pákei Tamás család egyik Torockóra (1667), onnan pedig Kolozsvárra áttelepült ágának a családneve lett, ha nem egy donátor- vagy lelkésznévsor része, akkor leginkább valamilyen „hic fuit” jellegű bekarcolás lehetett.

A levélíró által „Flora képének” titulált, kezében három szál „rózsát” tartó nőalakot ábrázoló dombormű ókori eredetű, talán Nemeszisz-ábrázolás is lehetett, noha ilyenszerű ábrázolások feltűnnek a XVI–XVII. századi sírköveken is.

A felsorolt emlékek közül biztosan római eredetű sírdombormű töredéke lehetett „Muretius Palatus képe”, amelyről a szövegezés alapján az is elmondható, hogy nem a bontáskor került napvilágra, hanem korábban is látható volt. Így alakulhatott ki e „buzgó, templomépítő pogány” alakjához fűződő helyi hagyomány, amelyről a levélben szó esik. Ilyen név római kövön nem szerepelhetett, de nem elképzelhetetlen, hogy valamilyen feliratos névsor rövidített M(arcus), illetve P(ublius) praenomenjeinek és a hozzájuk tartozó neveknek a hibás összeolvasásából keletkezett.

A Diana képével és „címerével”, értsd: attribútumaival – íjjal és nyíllal, szarvassal és vadászkutyával – díszített dombormű ugyancsak római faragvány lehetett. Minthogy ezt a kőművesek visszaépítették, a jövőben talán még elő is kerülhet.

A levélbe foglalt információk között figyelemre méltó még a mészkői romos kápolnára vonatkozó utalás. Ez az épület nyilván nem azonos Mészkő korabeli unitárius templomával, hanem a reformációt megelőző korból származó, elhagyott egyház romjairól lehet szó, nincs kizárva, hogy az 1291. évi oklevélben felsorolt, utóbb elpusztult és Mészkő határába olvadt *Igrici*-nek vagy *Pordoy*-nak a templomáról,⁸³⁴ amely – ezek szerint – a XIX. század elején még állott.

A beszámoló szerzője, Kozma Mihály bágyoni unitárius lelkész jelentős személyisége volt kora erdélyi unitárius egyházának. Pályáját az unitárius iskola tanítójaként kezdte Ótordán (1781–1784), utána jelentős gyülekezetekben, Tordán (1784–1791) és Várfalván (1791–1799) lelkészkedett, 1799. március 30-án végül Aranyosszék legnagyobb parókiájának, a bágyoninak a lelkipásztorává választották.⁸³⁵ Lelkészkedése idején, 1802-ben új paplakot, 1807 és 1810 között új templomot emeltek Bágyonban, hihetőleg elsősorban az ő tetterekészségének és kitartásának köszönhetően. 1815-ben hunyt el Bágyonban, s az ottani köztemetőbe temették. A kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratai között az ótordai unitárius iskola könyvtárának általa összeállított jegyzékét, prédikációinak és gyászbeszédeinek nagy terjedelmű gyűjteményét, valamint két általa is használt, unitárius beállítottságú, teológiai kérdéseket boncolgató kéziratot őriznek.⁸³⁶

Beszámolójának mai olvasóját így meglepik a levelébe foglalt nézetei Bágyonnak és környékének történetével kapcsolatban. Templomát 1200 évesnek tudja, azaz, ha állítását elfogadjuk, századokkal a római kivonulás után, valamikor a VII. század elején épülhetett az

---

⁸³⁴ A Mészkő határában fekvő helységekről l. Orbán V. 158–59. – Jakó Zsigmond: *Az Aranyos mente múltjából.* = Művelődés 24/1971. 6. sz. 9.

⁸³⁵ A levél aláírásában id. Kozma Mihálynak nevezi magát. Fodor: *i.m.* 108. ifj. Kozma Mihályként emlegeti, akárcsak Benczédi Gergely (*Tordai unitárius papok.* = Keresztény Magvető 23/1888. 94), aki úgy tudja, hogy fia volt az Uzoni–Fosztó-féle unitárius egyháztörténetet folytató id. Kozma Mihály (1723–1798) nyárádszentlászlói, majd szentgericei lelkésznek. Vö. Orbán V. 164.

⁸³⁶ Vö. *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca.* I. Catalogue. Compiled by Elemér Lakó. Szeged 1997. Szerzőként: 1102, 1481-1-6, 1482-1-3, 1483. sz.; possessorként: 13/A-1-3, 13/B sz.

Aranyosszéket átszelő „Trajana Via”, amelynek nyomai többek között a „Bethlenné malmánál” az ő korában még látszottak. Akkoriban buzgólkodhatott a pogány templomok építésében Muretius Palatus, aki a bágyoni és várfalvi templomot, illetve az 1809-ben romban állott mészkői kápolnát emelte volna. Időrendi tévedéseinek szemléletes példája még az aranyosszéki székelyek 1285-ös harcának az összemosása az általa látott felirat szerint 1608/9-ben emlegetett Pákéi János és Dobolyi Mihály vitézkedésével.

Mindkét esetben tanúi lehetünk a helytörténeti legenda születésének. Az előbbi esetben az útmaradványban, feliratokban, domborműves ábrázolásokban konkretizálódó, valóban római emlékegyéből emel piedesztált az olvasmányokból is táplálkozó helyi öntudat, amelyre ráállíthatja a hibás olvasatból származó név alapján körvonalazott templomépítő, buzgó pogány személyiségét, s az időrendi tájékozódás legelemibb követelményeit figyelmen kívül hagyva lelkesen tulajdonítja neki a környék középkori templomainak az építését. A másodikban ugyancsak olvasmányokból, illetve a szék levéltárában őrzött átíratok valamelyikéből fakadó történeti hagyomány munkál. Amazok közül Fridvalszky *Mineralogiája*⁸³⁷, esetleg Katona *Historia criticája*⁸³⁸ közvetíthette az információt, emezek elsődleges és kézenfekvőbb forrása IV. László király 1289 szept. 9-i oklevele volt. Általa erősítette meg az uralkodó atyjának, V. Istvánnak korábbi, 1264 és 1271 között kelt adományát a tordai várhoz tartozó, a tatárjárás során elpusztult, elnéptelenedett Maros és Aranyos közötti területre, a későbbi Aranyosszékre vonatkozóan. A megadományozott kézdi székelyeknek ez a csoportja, amely több mint egy évtizede élt már az Aranyos mentén, IV. László jóindulatát azzal érdemelte ki, hogy támogatta volt az uralkodót a lázadó kunok ellen vívott Hód-tó melletti csatában (1280/1282), az 1285-ös tatárjárás idején *Turuskou* vára alatt több mint ezer személyt kiszabadított volt a tatárok fogságából, szorult helyzetében pedig 80 lóval segítette őt.⁸³⁹ Az akkor még kézdi székelyek torockói hőstette a beszámoló szerzőjének tudálékos értelmezésében összekapcsolódik a bágyoni templom cinterméből – a középkori templom temetőjéből – az alapozás ásása közben előkerült, érthetően nagyszámú emberi csontmaradvánnyal, amelyet azután minden kritika nélkül azonosít a fentebb említett XVII. századi feliratról ismert nevű személyek által Torockó vára alatt 1285-ben „lemészárolt” tatárok maradványaival.

Kozma Mihály lelkész „vakmerő” kronológiai kalandozásai érzésünk szerint egy XVIII. századi átlagértelmiségi történeti műveltségének a szintjét jellemzik. Érdeklődése a templom bontásakor előkerült régiségek iránt, törekvése, hogy ezeket dokumentálja és szűkebb környezete múltjának megismerésére fordítsa, már új, a következő század történelemhez való viszonyulását előrevetítő jelenség.

---

⁸³⁷ Fridvalszky, Joannes: *Mineralogia Magni Principatus Transsilvaniae*. Claudiopoli 1767. 59–63.

⁸³⁸ Katona, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. VII. Budae 1782. 997–999, 1062–1064.

⁸³⁹ Vö. CDTTr I. 304, 452, 478. sz.

Függelék

1809. december [?], Bágyon

**Id. Kozma Mihály bágyoni lelkész levele Lázár István unitárius püspökhöz
Az Unitárius Püspökség Levéltára. Kolozsvár. B. XLII/26:1809.**

4 számozatlan oldal + 1 db A-val jelölt melléklet

Bágyon, Decembris 809

Főtisztelendő Püspök Úr, Kegyes Praelatus Uram!

Nem kétlem, szíves várakozásban volt mindeddig Erdélyi Unitarius Statusunk tisztelendő püspökje és feje azon relatióm után, melyet új templomunk építése minden környüállásaira nézve ezen írásomban teszek meg ex officio debitae subordinationis. Eddig is írhattam volna valami particularitást, de minthogy a napot lementén szoktam megdicsérni, ebben is, a vég alkalmas megérésében ezeket adom tudtára főtisztelendőségednek, elhiszem a tiszteletes rendes consistorium tagjaitól is el nem fog titkoltatni.

Mind Tordán, mind Várfalván laktamban valami publicumat az hallgatók által véghez akartam vitetni, dicsekedhetem azzal, hogy belé nem sülttem; mert előbb a népnek praescribálván, jó gyámolokat szerzettem magam mellé és így a végét elértem. A király is jó generálisok által győzedelmes. Bágyonban jövén tiszteletes főconsistoriumunk gratiájából, legelsőbbben is arra törekedtem, hogy az hallgatókat, kik a praedecessor pap⁸⁴⁰ hideg magaviselete miatt minden alamisnálkodástól idegenekké tettek volt, egy kevés alamisnálkodásra bírjam a collegiumok, mind a megromlott helységekre nézve. Ezt megnyervén egy esztendő alatt, látván, hogy a parochiális ház éppen alkalmatlan, ebben is másfél esztendő alatt annyéra praedikállottam, hogy az 1802-dik esztendőbe új parochiális ház építettett az bágyoni ecclésiába, ekkor is jó oszlopim valának tiszteletes Czegezi Mihály⁸⁴¹ úr, az ecclésia curatora és tiszteletes Balogh Boldisár úr. Eddig Cicero pro sua domo, de várakozván egy keveset az két urakkal volt sokszori consultatióm szerént, arról kezdék gondolkodni, hogy a templomot építse újra az ecclésia, minthogy ruinába volt, de a nép sem fért benne, kivált communiókor. E végre 3 esztendő alatt ottan-ottan tanításaimat úgy kívántam megtenni, hogy ők serkentetnének ezen szent munkának elkezdésére, folytatására s el is végezésére. Ment is a serkengetés arra a foganatra, hogy 1807-dik esztendőben kezdenének gondolkodni a templom újra építéséről, aminthogy [2] azon esztendő tavaszán egy generalis ecclésia gyűlését parancsolván az írt curator úr (adjon az Isten minden ecclesiákban ilyen jó, buzgó, domesticus curatorokat, mint ez) meghatároztatik, hogy a régi, 1200 esztendős templom egészszen elromoljék s újra építtessék; ezen célra két emberek, Bodoki Szabó János és ifj. Balogh Márton atyánkffiai nagy summa pénzzel küldettek Gyergyóba a stakaturának való nagy fenyő 183 szál fákért; ez alatt mind a kőművesek, mind az ácsok conventionáltattak és felpénzt is vittének el, olly commissio alatt, hogy az fák megérkezvén foghassanak az munkához. De megjedzésre méltó, hogy mészünk, téglánk, kövünk jelen még nem volt és azért a mesteremberek esztendeig várakoztak utánnunk. Gyergyóból megjő a fa a Maros vizén le Veres-Martig, honnan az ecclésia haza hozta igen nagy munkával és fáradsággal. Már az szinte 900 forintba került fa rakásba áll. Már én azt hittem, hogy indultunk az új templom építésében, amint az én segéd jó patronus uraim is

---

⁸⁴⁰ Barla József (1798–1799).

⁸⁴¹ Tisztjét 1778 és 1810 között töltötte be.

hitték, de mikor reá tölt volna az idő, hogy egyéb materialéink is készen volnának és csak a mester embereket kellett[?] kihozni a régi szarvazatnak s kőfalaknak elhányásokra, azonban egyházfiak váltazása lévén és ezek között az egyik megijedvén az építéstől, egy contraverbunkat csinált ez ecclesiában, hogy vagy ne építsünk vagy, ha építünk, csak felét rontsuk el a templomnak, már pedig ezelőtt éppen ellenkező volt az ecclesia megegyezése s úgy indult meg matériálék megszerzésében. Némely része az ecclesiának úgy is gondolkozott, hogy a templom a falu derekában építtessék; már pedig mind fa, kő, mész ide alatt volt a régi templom mellett, ezen szélyel ágazott vélekedések miatt megboszsanzkodván, mind tiszteletes curator úr, mind Balogh úr megh unatkozának és a dologhoz nem kezdenek egy kevéssé szólni. Már itt én is felkiálték magamban Esaiással: „Héjában munkálódtam, héjában vesztettem el az én erőmet e felfordult nemzetség között”⁸⁴² s azonban jutván eszemben elevenen azon hír, mintha fő tisztelendő [3] püspök úr, meghallván azt, hogy a bágyoniak új templomat akarnak építeni, azt mondotta volna egy kolosvári senator úr előtt, ki bágyoni hallgatónak mondotta meg, és úgy beszéllette itten: „Azt hallom, hogy a bágyoni ecclesiánk új templomat szándékozik építeni; de nem fáj akkor az én fejem, mikor abban a templomban megyek.” Attól tartván, hogy ezen jövendölés bételjesedik, magamban szinte elájultam! Már mit cselekedjem, alig találhattam fel magamat! Mindazáltal az írt uraim mellett még jól állván, az fungens egyházfiak, Balogh János és Csép Miklós mellé rendeltetett segédgazdák, Balogh Mihály és Csép György ökegyelmek, kiknek idejekben a templom építése meghatározott, ezektől felélesztetvén, mentem tiszteletes curator úrhoz és kérdém, miben van az dolog? Azt felelé: „Már én most unalmas vagyok e dologban, mert ime egy-két ember micsoda confusióba hozta a mi planumunkat.” Én ugyancsak tudván az írt úrnak jó szívét, azon kértem, hogy az hütösöket gyűjtesse a maga házához, holott jelen lehessek én is. Úgy is lett, a praesbyterek között megjelenvén, minden motivákat elővévén, annyéra praedikállék nekik, hogy azon kéréssel bocsátának el magok közzül, hogy délután az egész ecclesiát azon mód szerént inducáljam a templomba én is, valamint beszéltem a hütösök előtt, de bezzeg a templomban ex Esd. VI. 11. egy kemény beszédet tartván, reá vevém közönségesen az egész ecclesiát, hogy építsünk nem fél, hanem egész új templomat ex fundamento, amint hogy még azon nap kirendelteték a szekér Kolosvárra mind a kőművesek, mind az ácsok kihozására, szarvazat és kőfal rontása végett a contractus szerént is. E szerént kijövének a mester emberek ez esztendőben 3^{tia} Februarii, 27^{dikén} valamint a szarvazat, úgy a kőfal egészszen a földig lerontatott az ecclesiabélieknek példás segítségek által. 28^{dik} a templom fundamentumát kezdék ásni, melyet ad 17^{mum} Aprilis dicsőségesen bé is végzének. 18^{dik} hujus az kőművesek kezdék a fundamentumot rakni és az után olly nagy serénységgel vitték mint az ácsok is a munkát, hogy már ma cserepezése is új templomunknak, mellynek szélessége külső világáru 6 német öl, hossza hasonlólag 15 német öl,⁸⁴³ maga végét el érte. Hálá légyen az Istennek! – még ugyancsak egy esztendő le fog folyni, míg a templomunk belső és külső ékessége megadattatik, erre is reá segél az a mennyei nagy gazda, ki vagyont parancsolt eddig is.⁸⁴⁴

A régi templom kőfalaiban ilyen ritkaságok találtattak:

1. Muretius Palatusnak képe köven. Erről az a hagyomány, hogy míg Trajanus a Trajana Viát csináltatná az Arannyason keresztül a Bethlenné malmánál, melynek jelei ma is láttatnak, ez szándékozott 3 templomot Aranyos Széken építtetni (elhiszem, buzgó pogány volt), tehát

⁸⁴² Esa, 49, 4.

⁸⁴³ 1 bécsi (német) öl = 1,896 m. Az új templom így 11,37 m × 28,44 m-es volt.

⁸⁴⁴ A zsindeellyel fedett cinteremfal 1810-ben, az új orgona 1818-ban, a szószékkorona 1822-ben készült el. Vö. Fodor: *i.m.* 46.

Bágyonba építtette ezt a most megújítottat, Várfalván másodikat, Mészkőre is szándékozott; de el nem érkezvén, csak egy kápolnát épített, mellynek rudérái ma is láttatnak.

2. Diana maga igen szép képével s czímerével más köven, ezt hírem nélkül a kőművesek az új falba bérakták, bánom.

3. Flora képe 3 rósaszálakból álló bokrétával, ezeken esztendő szám nem volt, hanem

4. Volt még köven ez írás: Pákéi János A. 1608. Dobolyi Mihály A. 1609.

5. Egy négy szegeletű nagy köven van árnyék óra, a templom felső szegeletin volt, ezen az órászámok római betűkkel vadnak, kereken írás, de nem tudom olvasni.

6. Egy két arasznyi hosszúságú köven van írás, mellyet sub A. ide zárva küldök, ezt sok oláh papokkal akartam elolvasatni, de három szók felett a többi meg nem tudták érteni.

Kripta nem volt a régi templomban, de volt annyi embercsont, hogy szekereket lehetett volna megrakni, erről az a vélekedés, hogy mikor a kézdi 80 székellyek Aranyos székből a comaniei tatárokat kihajtották, ők tették volna ez vérengzést, kik között lehetett Dobolji Mihály és Pákéi János is, a tatárok ellen jó mészárosok? Isten tudja, hogy volt, elég, hogy megvolt!

Az általam tettszésem szerint, (mint reám volt bízva) készítettett gombba, a templom végére tejendőben egy munkát készítettem pro aeterna memoria, amellyben elől 6 pontok alatt leírtam a bágyoni közönségnek a templomépítésben volt kimondhatatlan szorgalmatosságát, etc. 7mo Az aranyasi belső status. 8vo Az erdélyi unitarius collégiumok állapotja. 9mo Az egész erdélyországi papi status ratio, itt főtisztelendőségéd íratik le; de itt nagy mancításban vagyok, nem tudván az erdélyi ecclésiákat, nevezet szerint azoknak papjait, mestereit és az ecclésiákban az hallgatók számát, azt sem, mi az Statusunk cassájában az antiqua, s mennyi a nova fundationak summája, már penig ezek leírásából jönne a posteritásnál is a mostan fungens erdélyi unitarius papoknak dicsősége, ezeknek kinyilatkoztatásit bár hat hetek alatt ki[küldetni], instálom. 10mo Az Arannas széki külső jurisdictio. 11mo Az insurrectionak oka s módja. 12mo Az erdélyi minden dolgoknak felettébb nagy árra. 13^{tia} Vallásunk virágzása megírattak.

Ezen relatiomnak megtétele mellett továbbra is fővigyázásában ajánlott vagyok tisztelő lelki fija főtisztelendőségédnek Idősb Kozma Mihály mp.

Kovács Kiss Gyöngy

**Az oklevelek és az elbeszélő történeti források
határesetek: a tudósító/eseményközlő levél**

**(Tudósítások az 1596-beli mezőkeresztesi csatáról
és az 1798-beli kolozsvári tűzvészről)**

Az írott történeti kútfők/források hagyományos csoportosításán belül a történeti kutatás megkülönbözteti az írásbeliségi termékeknek a nem szilárd íróanyag/íratanyagra,⁸⁴⁵ megfelelő írószerekkel/íróeszközökkel⁸⁴⁶ rögzített két ágát: a levéltári/okleveles és az elbeszélő történeti forrásokat. A történeti segéd-, illetve alaptudományok keretében ezekkel külön tudományágak foglalkoznak – keletkezésüket, hitelességüket, forrásértéküket vizsgálva, a rokon tudományágak eredményeinek felhasználásával. Ugyanakkor részletesen tárgyalják a két forrástípus rokon vonásait, de megkülönböztető ismérveit is. Ennek megfelelően a kétféle történeti kútfő általában könnyen megkülönböztethető és behatárolható. Mint más tudományos területeken, a történeti források esetében is a kutató gyakorlati munkája során olyan határesetekkel találkozunk, amelyek egyes (például formai) vonatkozásaikban az egyik típushoz tartoznak, viszont egyéb jellegzetességeik (például tartalmi jegyeik) a másik típushoz közelítik őket. Ilyenek – többek között – azok a tudósító/eseményközlő levelek, amelyeknek néhány esetével az alábbiakban kívánunk foglalkozni.

Ezek a levelek formailag az oklevél- vagy irattan meghatározása szerint a jogi tartalmú oklevelektől megkülönböztetett missilisekhez tartoznak,⁸⁴⁷ tartalmilag azonban az elbeszélő források jegyeit viselik magukon azáltal, hogy nem egyszerű közlések, hanem céljuk, központi tárgyuk egy-egy esemény elbeszélése/leírása az elbeszélő források stílusában, így, természetesen, sokban azok rokon vonásai fedezhetők fel bennük.

Nyilvánvalóan a történeti források sorában nem ezek az egyedülálló határesetek, és nem csupán ezekben lelhetők fel más írásművek csírái. Például a sajtóból ismert tudósítások, riportok vonatkozásában a sajtótörténet az egykori történeti munkákat, elbeszélő forrásokat a riport őseinek tekinti.⁸⁴⁸ Alábbi missiliseinkre is vonatkoztathatjuk ezeket az utalásokat, azonban írásunk tárgyának megfelelően a következőkben elbeszélő forrás jellegükkel kívánunk foglalkozni.

Mint eseményeket közlő, azokról tudósító írások, a lennebb bemutatott levelek legközelebbi rokonai a hivatalos küldetések során tapasztaltakról, tárgyalások eredményeiről beszámoló, egyházi missziókat teljesítőktől származó vagy a követi (például portai követi) tudósítások.⁸⁴⁹

---

⁸⁴⁵ Ember Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Bp 1982. 35 (2–4).

⁸⁴⁶ Uo. (2–5).

⁸⁴⁷ Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. II. 3. füzet. Bp 1930. 243–244.

⁸⁴⁸ *La Grande Encyclopédie*. Librairie Larousse. 17. 1976. 10262.

⁸⁴⁹ Történeti irodalmunkban az írásbeliségnek ez a csoportja jól ismert. Utalásként elég csupán a jezsuita vagy a portai követi jelentésekre utalnunk. – Vö. Veress Endre: *Carillo Alfons jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618)*. Magyar Történelmi Emlékek, első osztály. Okmánytárak XXXII, XLI. I–II. Bp 1906–1943. – *Jezsuita Okmánytár* I/1–2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok

Az alábbi levelek az előbbiektől abban különböznek, hogy nem az említett kategóriáktól származnak, és nem hivatalos jellegűek. Közölt leveleink XVI. századi darabjai közösségi igazgatási testülettől származnak ugyan (esetünkben egy mezőváros, illetve egy szabad királyi város tanácsától), anélkül, hogy a hivatalos kiadványok hitelességi záradékával és kellékeivel látták volna el őket (a pecsétet csupán zárópecsétként alkalmazták), de jellegük is arra utal, hogy nem hivatalos tevékenység vagy eljárás (kötelező) eredményei, hanem spontán közlések, híradások egy eseményről, nevezetesen a mezőkeresztesi csatáról.

XVIII. századi leveleink közül kettő magánszemélytől származó missilis, formailag ennek jellegzetességeivel, a harmadik viszont központi hatósági hivatalos irat – körlevél – ugyan, tartalmi közös vonásuk azonban az, hogy egy jelentős kolozsvári eseményről, az 1798-beli tűzvészről tudósítanak, szintén az elbeszélő források stílusában.

Leveleink az elbeszélő források viszonylatában az emlékirásokhoz állnak a legközelebb. Ezek közül is a naplókhoz (diariumokhoz), hiszen azokhoz hasonlóan, írójuk akár közvetlenül átélte, akár az eseményekben valamilyen módon részes személytől származó értesítéseket örökít meg, egyidejűleg vagy még a friss élmény eleveenségével.⁸⁵⁰

Említettük, leveleink első csoportja (Függelék 1–2.) a mezőkeresztesi csatáról számol be. Az esemény jól ismert történetírásunkban,⁸⁵¹ és napjaink történeti irodalmában ez az összegezés olvasható róla: „1596. október 26–28. Miksa főherceg és Báthory Zsigmond egyesült serege 3 napos csatában nagy vereséget szenved Mezőkeresztesnél (Borsod vm). Ez volt a tizenöt éves török háború legnagyobb ütközete.”⁸⁵²

Az önálló belső életet élő közösségek – elsősorban városok – gyakorlatában bevett szokás volt mind a fejedelem tudósítása (megbízás alapján is) bizonyos kifürkészett hírekről (Beszterce esetében kelet felől), eseményekről, de egymást is tudósították értesüléseikről. Az önkormányzatok jól tudták egyeztetni a központi hatalom iránti hűségüket saját közösségük belső kormányzásával. Mivel pedig közösségüket illetően elsőrendű védelmi kötelezettségeik is voltak, érdekükben állott, hogy információkat szerezzenek az országban történekről, illetve, hogy egymással megosszák értesüléseiket. Annál is inkább, mert a központi hatalom válsága esetén önmaguknak kellett megszervezniük térségük védelmét és gondoskodniuk polgáraik biztonságáról.⁸⁵³ Ez a helyzet állott elő a tizenöt éves háború éveiben is, nevezetesen 1596-ban.

Az első levélből kitűnik, hogy a Keresztény Liga és a törökök Eger vára körüli harca idején Kolozsvár város tájékoztatást kér az eseményekről Debrecen mezővárosától. A debreceni tanács eleget is tesz a kérésnek, a közeli Mezőkeresztesen történekről már a csata első napján

---

1601–1606. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. A bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály. Adattár 34. Szerk. Keserű Bálint. Szeged 1995. – Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Szerk. Kocziány László. Buk 1968. 103–122, 132–135, 151, 187–246, 259–265, 283–307, 313–334, 347–365, 369–376.

⁸⁵⁰ Kovács Kiss Gyöngy: *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában*. Doktori értekezés. 1998.

⁸⁵¹ Az összefoglaló történeti munkákon kívül ezúttal emlékeztetünk arra, hogy például a csatával részletesen foglalkozó tanulmány egyik fő forrása éppen egy fentebb is említett követi jelentés, amit Edward Barton konstantinápolyi angol nagykövet vetett papírra. Vö. Kropf Lajos: *Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban*. = Sz 1895. 397–421.

⁸⁵² *Magyarország történelmi kronológiája*. Szerk. Benda Kálmán. II. 1526–1848. Bp 1982. 417.

⁸⁵³ Vö. Kiss András: *Adatok egy válság történetéhez (1657 június–július)*. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XI*. Nyíregyháza 1995. 376.

(október 26-án) beszámol az emberei által közölt hírek alapján, és az első összecsapásról szóló értesülések ismeretében a török had megfutamodását jelenti, igen bizakodó hangon: „wgÿ ertyewk, hogy el megien haza a Chiazar, hinneok Istent, hogy az iden nem kellene felnewnk.” Diósy Gergely, Kolozsvár város jegyzője másolatában Kolozsvár város megküldi a levelet Beszterce városának. Azonban alig néhány nap múltán (október 30-án), a csatában jelen lévő fejedelmi futár és saját embere közvetlen híreinek ismeretében a kolozsvári tanács bizalmasan tájékoztatja a besztercei tanácsot a csata szomorú kimeneteléről és következményeiről, valamint a fejedelem terveiről.

A két levél arról tanúskodik, hogy az emlékirodalmi műveken belül valóban az eseményekkel egyidejű feljegyzések azok, amelyek egyértelműen relevánsak, illetve tartalmukat nem károsítják a visszaemlékezésekből ismert csonkulások, elferdítések, elferdülések (a csalóka emlékek okozta kihagyások, pontatlanságok, átfedések stb.). Ugyanez vonatkozik az eseményekben részes személy közvetlen közléseire is a másodkézből szerzett hírek továbbadásával szemben. Eseteinkben a szemtanúk beszámolójával egyidejűleg papírra vetett tájékoztatást illetően az előadás közvetlensége és elevenisége azonban nem károsodott. Ez főként a második, október 30-i tudósítás esetében észlelhető. Ugyanis az, aki a kolozsvári városi tanács tájékoztatását megfogalmazza és leírja, nem más, mint az a Diósy Gergely, aki tízéves munkájával, a kolozsvári kiváltságlevelek mutatójának elkészítésével, a város fejlődésének valóságos történetét összegezi, és aki jó íráskészséggel 1582 és 1596 közötti jegyzősége idején a város jegyzőkönyveiben – kiváltképpen a törvénykezési jegyzőkönyvekben – kiváló elbeszélő forrásjellegű szövegeket – egyidejű krónikákat – rögzít.⁸⁵⁴

Az ugyanarról az eseményről tájékoztató két történeti forrás vonatkozásában két szempontra kívánunk még kitérni. Az egyik annak a gyakorlatnak a hangsúlyozása, miszerint a forráskritika szabályai szerint rendkívül fontos a forrás keletkezésének pontos ismerete, illetőleg több – szerencsés esetben: valamennyi – forrás egybevetése. (Lásd a konkrét helyzetet: az első levél, a csata első napján kelt tájékoztatás, a végső kimenetel ismeretének hiányában, homlokegyenest más információkat ad az adott eseményről, mint a következő.) A másik a városi választott vezetők felelősségérzetét és közösségi morálját példázza. A hír az említettek szerint a készenlétre és a város védelmére való higgadt felkészítést kell hogy szolgálja, semmiképpen sem a fejvesztettséget, rémületet. Ezért kéri a kolozsvári tanács a beszterceit: a hírt, amennyire lehet, fedezze, „hogÿ az keossegh ne remewllÿeon, hanem inkább ÿo biztatással biztassa”. Erre szolgál a levél bizalmas jellegének hangsúlyozása azáltal, hogy a hír tudomásul vétele után annak elszaggatását kéri.

*

1798. augusztus 31-én tizenegy óra tájt a város lakóit a Nagy-Várdán⁸⁵⁵ örökdő strázsa puskalövése riasztotta, és az utcákon dobos katona adta hírül a veszedelmet: tűz ütött ki a városban.⁸⁵⁶ A tűz a Belső-Széna (Jókai/Napoca) utcában támadt, az erős szél kelet–délkelet felé hajtotta a lángokat, és mintegy három óra alatt a város délkeleti szeglete, valamint a

---

⁸⁵⁴ A kolozsvári nótáriusok által vezetett jegyzőkönyvek elbeszélő történeti forráskénti szerepét és felhasználhatóságát mi sem bizonyítja jobban, mint a néhai Pataki József által a *Kolozsvári emlékirók* című kötetbe beiktatott jegyzőkönyvi részletek. Buk 1990. 93–135. Vö. Kiss András: *A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete*. (Diósy Gergely nótárius 1592-beli magyar nyelvű mutatója.) = Levéltári Közlemények LXVI/1995. 197–219.

⁸⁵⁵ A Nagypiac (ma: Fötér/Piața Unirii) délnyugati sarkán, a Rhédey és az eseménynél később épült Jósika házzal átellenben elhelyezett katonai őrhely.

⁸⁵⁶ KvLt. Protocollum oeconomico-politicum 1798. 275.

városfalakon kívül folytatódó déli és délkeleti házsorok a tűz martalékává váltak. A lángokkal együtt futótűzként terjedő hírekből a kolozsváriak úgy értesültek, hogy a Belső-Széna utcában Túri Mihály nyugalmazott katonatiszt szállásán ennek felesége arcul csapta az éppen zsírt olvasztó szolgálóját, a perpatvar során a tűzhelyre kiborult zsír lángra lobbant, és megállíthatatlanul elharapódzott. Túriék tagadták, hogy náluk keletkezett volna a tűz, az ő verziójuk szerint ez szomszédjukban, Gyepesiéknél támadt.⁸⁵⁷ Az egész városrészt elhamvasztó tűzvésszel a városi tanács és a Főkormánysház már a következő nap foglalkozott, megindult a károk megállapítása, az országos gyűjtés, és a pusztítás nyomán semmivé vált utcákon új, a város arculatát némileg megváltoztató, korszerűbb épületeket emeltek. Az intézkedéseknek nyomuk maradt a város, a Főkormánysház levéltárában, egyházi iratokban, így ezek a történeti források megfelelő adatokat szolgáltatnak a történetek megismerésére és ismertetésére. Nem hiányzott a korabeli elbeszélő forrás sem: néhány nappal a tűz pusztítása után, szeptember 12-én Vadadi Lövétei József „szomorú énekbe”, versbe szedte „a második ezer nyolcadik századgyának 98dikában augusztusnak utolsó lépésén Kolozsvárt kilenc utcák tűz miatt porrá” tételését.⁸⁵⁸

A történeti irodalomban eredeti források alapján Jakab Elek a városról készített monográfiájában írta le a tűzvészt. Ő a városi közgyűlési jegyzőkönyvből, a főkormánysház levéltárból és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárából merítette adatait.⁸⁵⁹ Az utána következő, a tűzvészről megemlékező kiadványok az ő adatait vették át, Bíró Vencel azonban Vadadi Lövétei József elbeszélő forrását is használta.⁸⁶⁰ Ezek a munkák a használt források alapján azonban csupán a tűz leírására és – meglehetősen szükségszerűen – egyes adományokra szorítkoznak. Pedig a városi levéltár tanácsulási jegyzőkönyvei és mutatói arra utalnak, hogy magában a városi levéltárban és a főkormánysház levéltárban is még számos adat található a tűz keletkezésére vonatkozóan, a vizsgálatot, a károkat és az újjáépítést illetően mind az 1798-as, mind az azt követő években.⁸⁶¹ Nyilvánvalóan az információs anyag az intézményi levéltárak anyagán kívül még a családi és személyi levéltárak levelezési anyagából is kiegészíthető. A közölt három irat közül két levél éppen az említett missilis anyagból való.

Írásunk tárgya ugyan elsősorban a levéltári és az elbeszélő források határesetének vizsgálata, műfaji jellegzetességük mellett azonban elkerülhetetlenül foglalkoznunk kell forrásértékükkel is. Az eddig ismert forrásokkal összevetve megállapítható, hogy az alább közöltek, főként a két missilis, gazdagítják, elmélyítik és árnyalják a már ismert források adatait.

Legközelebb áll az elbeszélő forrásokhoz és adataiban a leggazdagabb báró Apor József levele édesanyjához, özvegy báró Apor Lászlóné Székely Juliannához.⁸⁶² A levélíró nem más, mint Kolozsvár római katolikus parochusa, ebben a minőségében a gyulafehérvári káptalan örkanonoka, vagyis a kolozsmonostori hiteleshely őre, teológiai doktor, dobokai és kolozsvári

---

⁸⁵⁷ Vö. Függelék 3. sz. – Semlyén István: *Egykorú vers az 1798. évi kolozsvári tűzvészről.* = NyIrK IX. 1965. 1. sz. 165.

⁸⁵⁸ Semlyén: *i. m.* 162–166.

⁸⁵⁹ Jakab Elek: *Kolozsvár története.* III. Bp 1888. 734–741.

⁸⁶⁰ Bíró Vencel: *Farkas utca 4.* = Kolozsvári Szemle III/1. 1944. március. 37–38.

⁸⁶¹ Sajnálatos módon ez alkalommal csupán az említett tanácsulási jegyzőkönyvekben és mutatókban tájékozódhattunk, mert az iratanyag biztonsági mikrofilmzés miatt jelenleg nem hozzáférhető.

⁸⁶² Függelék 3. sz.

főesperes.⁸⁶³ A nyilvánvalóan a városi társadalom jeles írástudói közé tartozó Apor József, mind helyi ismeretei, mind megbízható hívei tájékoztatása alapján, pontosan és hitelesen beszéli el a történeteket a tűzvész másnapján. Ez esetben levelének a naplóhoz való rokonítása kézenfekvő, hiszen annak minden jellegzetességét magán viseli. Az emlékirásokra jellemző szubjektívizmus a levélben ott jelentkezik, ahol a tudós egyházi férfiú a tűz pusztításainak ismertetésében a templomok és az iskolák esetében részletezi leginkább a történeteket, ami annál inkább érthető, hiszen a lángok éppen a város római katolikus és református iskola-központjában, a Farkas utcában és közvetlen szomszédságában okoztak mérhetetlen károkat. A közvéleményben és az első hatósági iratokban az első napokban kialakult perpcióval szemben, miszerint a tűz Túri Mihálynénál támadt, akivel ő rokonságban áll, Apor József közli azt is, hogy Túriék szerint a lángok a szomszéd Gyepesiéktől terjedtek tovább.

Következő forrásunk valójában hivatalos irat, a Főkormánysház körrendelete. Az Apor József levelével egy napon kelt irat lényegében összegez, hangvételében azonban felfedezhető a hivatali pontosságon és érzelemmentességen átütő, a veszedelmet átélt személy szubjektív együttérzése és felindulása.⁸⁶⁴

A tűzvészről tudósító harmadik írás Lázár István levele gróf Gyulay Istvánhoz.⁸⁶⁵ Beszámolója jó három héttel az esemény után kelt, leveléhez azonban egy leírást mellékel, amelyben részletezi „az égés eredetét, folyását, megállapodását, az égett helységek megnevezésével együtt”, hogy azt a címzett az abban az esztendőben már az Erdélyi Kancellárián gyakor-nokoskodó Augusztinovich Pál⁸⁶⁶ útján közölje gróf Teleki Sámuel kancellárral és „más méltóságokkal”. Sajnos, a mellékelte leírás nem került elő, így forrásunk a tűzvész vonatkozásában a címzett lányát ért, illetve magának a címzettnek a szállásán keletkezett károkra korlátozódik. Ennek megfelelően a tűzvész okozta károkat azoknak a főúri rendbelieknek a viszonylatában írja le, akik a Habsburg-uralom konszolidációja után egyre nagyobb számban szereznek városi ingatlant, és új házaikkal, palotáikkal hozzájárulnak Kolozsvár modern arculatának kialakításához.

A közölt források ezúttal – történeti információs anyaguk mellett – a levéltári anyag és az elbeszélő források azon példáit mutatják, amelyek vizsgálata és kritikája esetén szem előtt kell tartanunk mind a két forrástípus jellegzetességeit.

---

⁸⁶³ *Schematismus dicasteriorum et officialium Magni Principatus Transsylvaniae pro anno MDCCXCVI.* Claudiopolis. 132. (A továbbiakban: Schematismus 1796.)

⁸⁶⁴ Függelék 4. sz.

⁸⁶⁵ Írója feltehetően Lázár István unitárius püspök, egyidejűleg a kolozsvári Unitárius Kollégium igazgatója. Vö. Schematismus 1796. 155, 157. Azonosítását valószínűvé teszi kapcsolata Augusztinovich Pállal.

⁸⁶⁶ Augusztinovich Pál (1763–1837) korának elismert jogásza volt. A tűzvész idején kancelláriai gyakornok, az ügyvédi vizsga letétele után pedig három évtizedig udvari ágens volt. Ebben a minőségben alapos ismereteket szerzett az erdélyi társadalomról, hiszen számos ügyben folytathozta hozzá az erdélyiek. A torockóiak, akiknek abban az időben folyt a perük földesuraik ellen, így vélekedtek róla 1800-ban: „Augustinovich urat is aki unitárius és igen jó iffiú ágens requirálja a communitas ... titulusa ... Paulo Augustinovits jurato agenti ... Viennae.” KmOL Torockó város levéltára 5/17. – Vö. Szinnyei I. 295.

Függelék

1.

1596. október 26., Debrecen (Debreczen)

Debrecen város tanácsa arról tudósítja Kolozsvár város tanácsát, hogy „az Teoreok az Kereztÿen had eleot wgian waloban megh futamodot volt”

Diósy Gergely nótárius egykorú másolata

BesztLt I. 6032

Prudentes ac circumspecti domini amici et vicini nobis observandissimi. Salutem et servitiorum nostrorum debitam commendationem.

Az kegyelmetek lewelet weottw̃k bechÿewllettel, melyben kegyelmetek mÿ teollew̃nk akar ertekeznỹ az mÿ felenk esset dolgok es az Teoreok allapattia feleol. Kegyelmeteknek egiebet nem irhatunk, hanem mierthogÿ az Teoreok az Keresztÿen had eleot wgian waloban megh futamodott volt, nagÿ reze az pogansagnak el takarodot az futasban, mert ha az kapssÿ⁸⁶⁷ mia nem vezettew̃k wolna magunkat, wgian megh wolt wolna werwe az Teoreok Chÿazar, annÿra hogÿ az Bassa Egerbeolis kifutot wolt, kiert az Chÿazar azt megh eölette. Zolnokbolis mind hayora keolteoztenek wolt. Az kereztÿen hadat penigh mierthogÿ eök futottak, wgian nem mertek ew̃znÿ, hanem ozton az Tatarok ezeben wewen az dolgot, wgÿ ew̃ztek az Kereztien hadat. Thowab az Chiazar hada megh nem ment az rablasokon kÿww̃l, mellÿeket az Tatarok chielekettenek az felfeoldeon. Mind Tokaiban, Gieorben, Onadban, Zerenchben benne wadnak megh az Kereztienek. Mostan immar az Teoreok Chiazar Zolnoknal wagion, emberink wadnak oda hozza, wgÿ ertyew̃k, hogÿ el megien haza az Chiazar, hinneok Istent, hogy ez iden nem kellene felnew̃nk. Ha mÿ bizoniosb hireink erkeznek, nagÿ ereomest kedweskedew̃nk az megh izenessewel, seot egieb dolgokbannis, amiben tudunk zolgalnỹ, igiekezew̃nk. Tarchia megh Isten kegyelmeteket. Datum ex Debreczen. 26. Octobris 1596.

*Dominationum Vestrarum
Servitores paratissimi
Stephanus Duskas jûdex
caeterique jurati cives oppidi
Debreczen. etc.*

[A hátlapon:]

Prudentibus et circumspectis dominis Michaeli Kathonay⁸⁶⁸ judici primario et juratis civibus civitatis Coloswariensis etc. Dominis amicis vicinisque nobis observandissimi.

---

⁸⁶⁷ Kapzsi = zsákmányolás, harácsolás.

⁸⁶⁸ Báthory Zsigmond híve, visszatérését elősegítette, Mihály vajda kivégeztette. Vö. Bíró Vencel: *Kathonay Mihály kolozsvári főbíró esete.* = Pásztortűz 1926. 584–586.

2.

1596. október 30., Kolozsvár (Coloswar)

Kolozsvár város tanácsa Egerwarÿ János, a csatában jelen volt fejedelmi futárnak és egy aznap érkezett emberének beszámolója alapján bizalmasan arról tudósítja a besztercei tanácsot, hogy az ütközet kezdetén megfutamított törökök (Mezőkeresztesen) győzelmet arattak a németek által cserbenhagyott erdélyi seregen

Eredeti zárópecsét, Kolozsvár város vörös viaszra helyezett papírszeletre nyomott kisebb pecsétje

BesztLt I. 6034

Prudentes ac circumspecti domini amici, vicini nobis observandissimi.

Salutem et officiorum nostrorum paratissimam commendationem

Kÿwantwk volna az mÿ kegyelmes Isteneÿnkteöl, hogÿ kegyelmeteknek jöb hirt irhattunk volna, de ha Isten beÿneÿnk zerent akar megh ostoroznj benneÿnket, el kel zenwedneÿnk, mert netalan megh erdemletteÿk. Tegnap iúta Egerwarÿ János, Vrúnk eÿ felsége postaÿja, kÿ minekewnk bizony igen siralmas hirt hoza az mÿ hadunk feleöl, eomagais ielen volt az harczon, azt bezelle, hogÿ eleöl járaban az Erdely had megh eÿtkeozeot az Teoreockel. Isten eÿ felsége eleozeor jö zerenchet mutatot nekiek, mert Isten segítsegebeol az pogant meg fútamtattak volt, es mind az Teoreok taborigh az Chiazar satoraigh zabadon vagtak eoket, zantalan sok pogansagot vagtak le, el annÿra hogÿ az Teöreok taborban eggÿk testreol az masikra hagtanak. Immar az egez pogansagh mind fútot, mindennemew hadakozo zerzamokat el nyertek volt, az Chiazar satoratis az kek Drabantok keorewl veöttek volt, de eomagat ot nem kaphattak Chiazart, hanem Nyarÿ Palt⁸⁶⁹ ot leltek megh az satorban es megh zabaditottak. Mikor illÿen jö zerenchiet mutatot volna az Isten az Magyaroknak, az Nemet⁸⁷⁰ nem ment segítsegekre, hanem az Teoreok ezeben vewen, hogÿ az mÿeink kewesen vadnak, vizza fordultak es az harczot megh vÿtwan, az szantalan sokasaghnak impetússat⁸⁷¹ megh nem alhattak. Az Nemetis ezt latwan, nem hogÿ megh segítette volna eoket, de mingiarast el fútot, az zeginÿ Magyarokat oda hattak, egÿ saron⁸⁷² kellett altal menniÿek, ot zantalan sokan tapottak egimast az sarba az Nemetek. Ezt mikor az mieÿnk ezekbe veottek, hogÿ illien perfidiose el hagiattanak az Nemetteöl, az szantalan pogannal nem birhattak, hanem hatat kellett adnjok, Vrúnk eÿ felsege⁸⁷³ aligh maradot tizenketteowel az harczon, hanem legh vtolzor, hogÿ latta hogÿ mind el fútottanak, Vgÿ futamodot megh. Az Vristennek nagÿ kegielme volt raÿtok, hogÿ az ellensegh megh nem eÿzte eöket, mert talan kewesen zalattak volna el. De mihelt megh toltak eoket, mingiarast megh allottak az Teoreokeok. Az mÿeink mint ollÿan remewlesben megh az taborban sem marattak megh, hanem mindeneket oda hattak, chiak egÿ-egÿ paripakon zalattanak, az gÿalogokban penigh igen kewes fogot megh maradnj, mert azok nem futhattak. Ma erkezek esmet egÿ bizonyjos embereÿnk, akÿ Tokaÿba

---

⁸⁶⁹ Eger vár kapitánya. Miután Eger vár őrsége Nyáry Pál és a főtisztek ellenére 1596. október 13-án feladta a várat, a kapitányt a nagyvezér sátrában tartották fogva. Innen szabadították ki a mezőkeresztesi csata zúrzavarában. Vö. Kropf: i. m. 4

⁸⁷⁰ A törökellenes szövetségben Miksa főherceg parancsnoksága alatti seregekre vonatkozik.

⁸⁷¹ támadás, roham.

⁸⁷² sár = mocsár, vizenyős terület.

⁸⁷³ Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem.

talalta Vrúinkat, Pelerdyuel⁸⁷⁴ eleget bezellet, azis azt vgian confirmallja, chiak hogý biztat ezzel bennewnket, hogý az Magiar orzagý Vrak Vrúink mellet vadnak. Megh paranchiolta Vrúink, hogý senkit az Tizan altal ne bochiassanak, mert esmet eozwe gyewiti az hadat. Immar walami kewesen gyewlekeztenekis Tokajnal, amý kewesen egibe gyewllhetnek Varadra akar vellek jeony. Vgy wagon, hogý hadakozo zerzamink, zekereink mind oda wagon, de talam Isten megh keonyeorewlwen rajtunk mas modot talal ew felsege megh maradasunkban. Amely 43. tarazkot es egy eoregh algýut ezten zeredan⁸⁷⁵ Vrúink nyert volt mikor az huz ezer teoreokeot megh verte, az megh nallok wagon, mert azt azeleot eleol el kewlte volt Vrúink, az ew felsege tarzekereitis el hoztak, seot azutan, hogy az futamodas leot, sokan vizza tertenek az taborra, sok eggyetmassokat el hoztak megis az mit hozhattak. Mongiak, hogý megh jo remensegben voltanak, de azt chiak Isten tuggya myre megien az vege, my keonyeoreogýewnk ew zent felsegenek, hogý az pogan ellenseget fordichia el rollunk, ne verjen minket az my erdemewnk zerent. Kegyelmetek penigh ezt az hirt amenyre lehet fedezze, hogý az keossegh ne remewlljeon, hanem inkab jo biztatassal biztassa kegyelmetek eoket. Ez mellet kegyelmetek oda affele vigiazasban lewen, kezewlgessen vgý, hogý ha ew felsegeteol paranchiolatunk erkezik, legyewnk kezen mind my s mind kegyelmetek, netalam az Isten oly keonyeorewletesseggel es kegielemmel lezen hozzank, hogý megh maradasunkban oly modot mutat, akit talam ingien sem tuttunk volna remelleny. Tarchia megh Isten kegyelmeteket. Datum ex Coloswar die 30. Octobris 1596.

*Dominationum vestrarum
Servitores vicini et amici
Primarius et regius iudices et jurati
ciuitatis Coloswariensis etc.*

[A második ív belső lapján lent, más írással:] ez leuelet kegyelmetek elzagassa az hirnek tudasaban. Az mi neveunk ne forog Jon, hog tollunk ertete kegyelmetek.

[A külső lapon:]

Prudentibus ac circumspectis dominis Vrbano Zabo iudici caeterisque juratis civibus civitatis Bistriciensis etc. Amicis vicinis nobis observandissimis.

⁸⁷⁴ Pellérdi Péter, Báthory Zsigmond udvarmestere, szemtanúként tudósítást írt a fejedelem (pontosabban: a Keresztény Liga) 1595-beli gyurgyevói győzelméről: *Bathori Sigmondnak, Erdely orszag feiedelmenek gyozhetetlen nyeresegerol Thergavistia, Bukares és Giorgio alat ...* Németújvár 1596. Vö. Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Bp 1971. – Szinnyei X. 727. – Hóman Bálint–Szekfü Gyula: *Magyar történet*. III. Bp 1936. 605–606.

⁸⁷⁵ Október 23-án, az Eger vára alatti összecsapás napján.

1798. szeptember 1., Kolozsvár (Kolosvár)

Báró Apor József levele édesanyjához, báró Apor Lászlóné Székely Juliannához az előző napon Kolozsváron pusztított tűzvészről, amely „az városnak szebb és drágább részét megemésztette”

KmOL Altorjai báró Apor család levéltára. „N” Missilisek, fasc. IV. 4. Báró Apor Lászlóné Székely Juliannához közeli rokonoktól írt levelek⁸⁷⁶

Méltóságos Asszonyanyám!

Tegnapi nap az rettentő iszonyúságnak napja vala, melyhez hasonlót Kolosvár nem látott. Délelőtti tizenegy óra felé az Szén utcában,⁸⁷⁷ az mint az városon beszéllek, Turi Mihályné nénémnél,⁸⁷⁸ az mint a nénémék pedig bizonyították, Gyepesi nevezetű szomszédjoknál tűz támadván, az városnak szebb és drágább részét megemésztette. Azon az soron az Szin uca az gróf Rhedeiné istállójáig⁸⁷⁹, sőt az bálházig,⁸⁸⁰ mely belől megégett, más soron az Turiné házával által ellemben levő háztól fogva végig, az gróf Teleki Ferenc⁸⁸¹ úr házat kivén, az Buza utcában⁸⁸² sok házak, az Tordai uca⁸⁸³ mind az két felől egészen az gróf Eszterházi házá⁸⁸⁴ és az seminariumot⁸⁸⁵ kivén, mely negyven helyt is meggyúlván, az seminaristáktól megoltatott. De elégett az volt jesuiták temploma,⁸⁸⁶ tornyai, ezekben az küsebb harangok megolvadtanak, az nagyobb melegen öntöttetvén, minden bizonnyal hangját elvesztette.⁸⁸⁷ Elégett az ó és új collegiuma az volt jesuitáknak.⁸⁸⁸ Az csudálatos képet⁸⁸⁹ az több drágább

⁸⁷⁶ A levelet néhai Árvay József nyelvtudományi kutató és az Állami Levéltár sepsiszentgyörgyi fiókja egykori vezetőjének másolatában közlöm. Jóleső érzéssel teszem ezt, mert ezáltal Imreh István barátja és kutatásaiban segítője is jelen van azok között, akik az *Emlékkönyvben* köszöntik a nyolcvanéves Imreh Istvánt.

⁸⁷⁷ Szén/Szín utca = Belső Széna utca (Jókai/Napoca utca).

⁸⁷⁸ Vö. Semlyén: *i. m.* 165. – Jakab: *i. m.* 735.

⁸⁷⁹ Gróf Rhédey Mihályné báró Bánffy Teréz. Az istálló a háznak a Kötő/I. Rațiu utca felé nyúló részében volt.

⁸⁸⁰ Az a „szála” a Rhédey házban, ahol 1792. november 11-én a Nemzeti Játzó Társaság első színelőadását tartotta (Jókai/Napoca u. 2.). Vö. Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792–1821.* Buk 1972. 25. – *Az erdélyi magyar színészet hőskora. 1792–1821.* Nagy Lázár visszaemlékezései. Bevezetéssel ellátta Jancsó Elemér. Kv 1939. 39.

⁸⁸¹ Gróf Teleki Ferenc strázsamester/ezredes. Felesége gróf Thoroczkay Róza. Háza a Jókai/Napoca utca 9. sz. alatt volt. (Később Prezenszky sütőde.)

⁸⁸² Búza/Florilor utca.

⁸⁸³ Belső-Torda = Egyetem/Universităţii utca.

⁸⁸⁴ Később Degenfeld ház, Egyetem/Universităţii u. 8.

⁸⁸⁵ Báthory–Apor Szeminárium. Egyetem/Universităţii u. 10.

⁸⁸⁶ 1778 óta piarista/kegyesrendi templom az Egyetem utcában.

⁸⁸⁷ Vö. Jakab: *i. m.* 863.

⁸⁸⁸ A mai egyetemi épület telkén, a templomtól délre állt ún. „Régi tanodáról”, valamint a Farkas utcából a Király utcára nyíló T alakú „Új tanodáról” lehet szó. Az „Új tanodát” a tűzvész idején már az 1790-ben Kolozsvárra költözött Főkormánysház bérletébe, a főiskola pedig átköltözött a szemben levő Lyceum épületébe. – Vö. Bíró Vencel: *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. századig.* Erdélyi Tudományos Füzetek. 192. Kv 1945. 11. – Jakab: *i. m.* 324–325, 833.

portékákkal együtt az kriptában⁸⁹⁰ bészállították volt, ugyancsak benn az templomban valami angyalnak részecskéje az nagy oltár felett, holmi aranyas chorusok⁸⁹¹ égetnek el, melyeknek boltocskái is lehullottak. Elégett az convictusnak⁸⁹² nagyobb része, elégték az iskolák, elégett az Farkas ucának⁸⁹³ mind az két sora, az calvinista collegium⁸⁹⁴ és templom⁸⁹⁵, az harangláb, az harangok megolvadtanak egy kűssebbet kivén, mely az haranglábától külyebb esvén, megmaradott. Elégett az Király uca⁸⁹⁶, eléget az Közep ucának⁸⁹⁷ azon sora, ahol valaha az mi házunk volt, egészen az minoritákig, kiknek klastromokat és templomokat⁸⁹⁸ nagy nehezen megmentették, hanem segrestyéjek, konyhájok, istállójuk megégtének. Ezen alól a Közep ucában lévő első házak megmaradtanak, de az udvarokon lévő hátulsó épületek elégtének. Az városon kívül az új Tordai kapun⁸⁹⁹ kívül az vár mellett nemrégiben készült épületek,⁹⁰⁰ az cigányságnak nagyobb része,⁹⁰¹ úgy a Külső Farkas⁹⁰² ucának is nagy része elégtének. Ezen veszedelem történt három óra alatt. Ha gróf Vass Sámuel,⁹⁰³ az ki most grófnéja után gróf Rhedeinének szomszédja, emberül nem dolgoztatott volna, mivel Rhedeinének az istállója elégett és belől az bálház is, és az tüzet ottan meg nem szakasztotta volna, mi is,⁹⁰⁴ sőt az egész város eceriben tűzben borultunk volna. Képzelteti méltóságos Asszonyanyám rémületünket, én úgyis még igen gyengélkedő egészséggel vagyok.

Örvendenék ha kedves Asszonyanyám jó egészségben és csendességben tölti napjait. Miólta az hugomnak írtam, levelét nem láttam, szeretném mostan tudni, hogy hogy viseli magát

⁸⁸⁹ A mikolai Könnyező Szűz képét gróf Kornis Zsigmond erdélyi gubernátor hozatta be Szentbenedekről a jezsuiták részére előbb Kolozsmonostorra, majd Kolozsvárra a jezsuita/piarista templomba. Vö. Torma Károly: *Érdekes válóper a XVIII. századból.* = Sz 1885. 603–613.

⁸⁹⁰ A kriptára vonatkozóan I. Jakab: *i. m.* 863–864. – Bíró Vencel: *A megszépült kriptá.* = Pásztortűz 1935. 447–448.

⁸⁹¹ Itt: erkélyek, karzatok.

⁸⁹² Nemesi konviktus, utóbb piarista rendház a Farkas utca és Egyetem utca sarkán (7–9. sz.).

⁸⁹³ Farkas/Kogălniceanu utca.

⁸⁹⁴ A Református Kollégium régi épülete a Farkas utcában (16. sz.). A jelenlegi épület ugyanabban az utcában, 1801–1804 között épült. Vö. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok.* II. Buk 1982. 150–151.

⁸⁹⁵ A belvárosi református templom a Farkas utca 18. sz. alatt.

⁸⁹⁶ Király/I. C. Brătianu utca.

⁸⁹⁷ Belső-Közep utca = Deák Ferenc utca/Bulevardul Eroilor.

⁸⁹⁸ Uo. 8–10. sz. Jelenleg görög katolikus templom. Vö. Kelemen: *i. m.* 73.

⁸⁹⁹ Az Egyetem/Universităţii utca végén az egykori Torda/Belső-Torda utcából a Külső-Torda (Petőfi/Avram Iancu) utcára nyíló bástyakapu. Vö. Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig.* Kv 1946. 113.

⁹⁰⁰ A XVIII. század végén a város engedélyt kapott, hogy a városfalakon kívüli, ún. vársáncokból kialakított telkeket mint közhelyeket eladhassa. Az eladások végrehajtására bizottságot jelöltek ki. Ekkor kezdtek épülni a Petőfi/Avram Iancu utca várfalakon kívüli házai.

⁹⁰¹ A Szabók bástyája vagy Bethlen-bástya környékén, a városfalon kívüli, cigánysorként is emlegetett cigánytelepülés.

⁹⁰² Zápolya/Militaru utca.

⁹⁰³ Országgyűlési elnök, felesége gróf Bethlen Róza.

⁹⁰⁴ Feltehetően a közeli, főtéri plébániaházra utal.

Asszonyanyámhoz. Köszöntöm atyafiúságosan gyermekeivel együtt, úgy az testvérem árvaát is. Ezen levelet az gróf Kemény Farkas udvarából már régecske küldötték által, az cselédeim elhányták, s most az égés alkalmatosságával félytöbb portékáimat kívánván bátorságban tenni, akkor került elő, méltóztassék megadatni.

Nekem is elég károm történt. Csakhamar hogy onnét belől kijöttem, megdöglött azon lovam, melyet utolszor vettem volt. A Szent György hegyit⁹⁰⁵ az jég elverte.

Az tisztelendő plébánus urat köszöntöm. Ajálván magamot méltóságos Asszonyanyám gratiajában, az legmélyebb tisztelettel vagyok

Kolozsvár 1^a 7^{bris} 1798.

Méltóságos Asszonyanyámnak legalázatosabb szolgálja fia

B. Apor Josef

4.

1798. szeptember 1., Kolozsvár (Claudiopolis)

Az Erdélyi Főkormányshék felhívása a törvényhatóságokhoz a „kolozsvári nagy tűzvész károsultjainak felsegélyezésére” adakozás útján

ASzLt 697 (Nr. Reg. 145.)/1798 sz.

6939.

Sacrae caesareo regiae et apostolicae maiestatis, archiducis Austriae, magni principis Transilvaniae et siculorum comitis, domini nostri clementissimi nomine.

Inclita Universitas! Salutem et gratiae caesareo regiae incrementum.

Tegnapi napon ezen városban tűz támadván, jóllehet annak terjedésének meggátlására minden igyekezet fordított legyen is, de a sebessen fűvó széltől segítettén olly ellene állhatatlan dühösséggel pusztított, hogy a városnak égynéhány utcái, azokban volt reformatum⁹⁰⁶ és catholicum templomokkal,⁹⁰⁷ tornyokkal, harangokkal, iskolákkal⁹⁰⁸ egyetemben égynéhány órák alatt megemésztettek. Nem csak a várban, hanem annak kerítésén kívül ragadtatván a tűz, két hóstátnak⁹⁰⁹ is égy részében sok lakosoknak házai és egyéb épülettei földig a langnak áldozattyivá lettenek, sokaknak takarmányai, vagyonnjai porrá és hamuvá égtének. Ezen szerencsétlen történet által okoztatott romlását ezen városnak nem lehet, hogy akárki is valaki felebaráti szívvel bír, ne érezze és utolsó pusztulásra jutott embertársának siralmas sorsán könyörületességre ne indulyon. Ennélfogva tellyes reménységgel is vagyon a Királyi Gubernium aziránt, hogy minden felebaráti érzékeny szívvel bíró ember maga keresztényi kötelességéről megemlékezvén, illy nyomorúsággal küszködő szerencsétlen károsoknak fellsegéllésén tellyes tehetsége szerént törekedni fog. Melyre nézve Kegyelmetek ezen keserves esetet a magok kerületekben kihirdetettvén és mindeneknek

⁹⁰⁵ Szentgyörgy-hegy, a város északi határában.

⁹⁰⁶ A Farkas utcai/belvárosi református templom.

⁹⁰⁷ A piarista/kegyesrendi templom az egyetem mellett.

⁹⁰⁸ Az egykori Belső-Torda utcai (Egyetem/Universitáti utca) és Farkas/Kogălniceanu utcai római katolikus iskolák és ugyanabban az utcában a Református Kollégium.

⁹⁰⁹ A városfalon kívüli, népesebb délkeleti és kevésbé népes déli hóstát.

tudtokra adván, kit-kit arra igyekezzenek hathatósan indítani, hogy szerencsétlen felebaráttjának segedelmére felbuzdulván, a károsoknak számára tetemesen adakozzék. Valamint pedig innen mai napról mindenik bevett vallású püspökökhöz és superintendensekhez, úgy a disunitum consistoriumhoz a templomban téendő kihirdetés és a hallgatóknak az adakozásra való indítása, nemkülömben a bégyüendő alamisnának a concernens perceptorokhoz a szokás szerént az esperestek által léendő administrálása iránt mái napon rendelés bocsáttatott, úgy Kegyelmeteknek meghagyatik, hogy a királyi perceptorokat a bészolgáltatott segedelempénznek átvételére és a Provincialis Cassába⁹¹⁰ léendő administrálására utasítsák. Sic facturis altefata sua maiestas benigne propensa manet. E Regio Magnus Principatus Transilvaniae Gubernio.

Claudiopoli die 1^a Septembris 1798.

G. C. Bánffy mp.

Stephanus Hannenheim mp.

[Az első lap alján:]

1798. 697. 6939.

Universitatis sedis Aranyas

[Címzés:]

6939.

Inclytæ Universitati inclytæ sedis siculicalis Aranyos per Tordam

Ex officio   Kövend

[A Gubernium papírkockára nyomott zárópecsétje.]

[A címzés lapján aranyosszéki feljegyzés az intézkedésről:]

Költ 1ma 7bris

Felolvastatott 11^a ejusdem 1798

Kolosvárott 31^a Augusti tűz támadván, a városnak egynéhány utcái, reformatum és catholicum templomok, iskolák, sőt a hóstátra is kiharapóznán, számos épületek és takarmányok elégtének. Azért a népet alamisnálkodásra buzdítván, amelly pénzt a papok a királyi perceptorok által adnak, azt a Provincialis Cassára adgya bé.

Végzés

A processusbeli dúlók szóról szóra hírellyék ki, a perceptoroknak is adassék tudtára.

697. Ko.

Nr. Reg. 145. 697.

---

⁹¹⁰ Országos Pénztár.

1798. szeptember 23., Kolozsvár (Gyászos Kolosvart)

Lázár István levele Gyulay Istvánhoz a Kolozsváron pusztított tűz által a Gyulay család városi javaiban okozott károkról

KmOL ENMLt Gyulay–Kuun család levéltára. Missilisek

Méltóságos Gróf Úr, igen nagy tiszteletű Nagyságos Uram!

Vajha az erőtlenedés, mely fundamentomát az itteni nagy égésen véghezvitt vakmerő szorgalmatoskodásból vette, énnékem ellent nem állott volna, bizonyosan nem vártam volna nógattatást arra, hogy Nagyságodat bizonyossá tégyem azon égés környüállásairól és nevezetesen igen kedves leánya méltóságos grófné asszony őnagysága háza állapotjáról, de már most ebéli kötelességemet az Augustinovits úr leveléből tiszteltem, Nagyságod parancsolatjára igen betegen is egész készséggel tészem ezekben:

1. Az ideragasztatott leírásban,⁹¹¹ azért hogy ezt Nagyságod Augustinovits uram által más méltóságokkal is, nevezetesen a Cancellarius úr őexcellenciájával is közölhesse, kívántam jelteni Nagyságodnak az égés eredetét, folyását, megállapodását, az égett helységek megnevezésével együtt. Ami pedig különösen a Nagyságod érthetődését illeti:

2. A titulata grófné őnagysága háza⁹¹² fedelei, e telken volt minden más épületekkel együtt igaz, hogy elégték, de az első házak épületeiben egyéb nevezetes kár nem esett, úgy hogy a többiben a stakatura is épen megmaradt. Hanem a palotában a közepe táján egy lyuk esett a tűz által, úgy a legények háza padlásán is egynéhány apró lyukok. De mind ez s mind amaz hamar észre vétetvén, kioltattak. Úgyhogy sem az első felső s alsó házokban, sem alatt a Nagyságod szállásán volt portékákban legkisebb kárt is a tűz nem okozott, hanem a kisasszony háza mellette lévő leányok házával együtt beégvén, minthogy az ezekben lehető meneteltől a leszakadozó tűz az utat hamar elzárta, az azokból kiragadott kisasszony könyvein és mappáin kívül egyéb mobiliák bennégtek, úgymint ágyneműk, a kisasszony stufái⁹¹³, holmi keveset ért köntösei, de mindezek csak bakatellaknak tartatnak magától a grófné őnagyságától is, aki házainak etc. megnézésére főbíró Apor urat⁹¹⁴ küldötte volt bé a múlt héten. Ki is a nálla volt kolcokkal mindeneket megjárván, az irtakon kívül semmi kárt nem talált s örömmel tért vissza a grófnéhoz.

A Nagyságod szállása is féltettetett a felette beégett házok mián okoztatható veszedelemtől, nevezetesen a falat tartó egy fa mián. Azért is a gazda elment a generálisné őexcellenciájához s találván Dimént, a Cammerdinert, hívta, hogy Nagyságod portékái feljlesztésére menne által. Mellyet tellyesített is és consignatio mellett a Nagyságod szállásáról s boltból mindeneket általhordottak volt a gubernátor⁹¹⁵ hoffmesterétől tartató belső boltban, de a tűz megszűnvén, megint magok helyekre visszatétettek, úgyhogy itten Nagyságodnak semmi egyéb kára nem esett. Hanem az igen válagatva összevásárolt 40 magyar forint árrú deszkái Nagyságodnak a konyhán elégték. Mellyekben az a legnagyobb kár, hogy mostan a ház bedeszkáztatására nem applicáltathatnak. Ma éppen benn vagyon az őnagysága praefectusa⁹¹⁶, mégyen deszka s

⁹¹¹ A mellékelt leírás nincs a levél mellett.

⁹¹² Feltehetően a főtéri Gyulay ház (utóbb Wass Otília ház) a Fötér/Piața Unirii 11. szám alatt.

⁹¹³ Szép alakúra kristályosodott ásvány. (?)

⁹¹⁴ Altorjai gróf Apor Ferenc Küküllő vármegyei főbíró. L. Schematismus 1796. 26.

⁹¹⁵ Gróf Bánffy György.

⁹¹⁶ Jóságigazgató, uradalmi intéző.

gerendák vásárlására. Igen sokat tulajdoníthat őnagysága Constante, a gubernátor őexcellenciája hofmestere és a háznál lévő szabó vagy gazda s egy szabólegény serény iparkodásoknak, hogy a nagyobb kártól megoltalmaztatott. Mely szorgalmatoskodásnak, nevezetesen egynéhányszori ablakon való bébúvásnak s abból a házban, melyben a Nagyságod képei is voltak, leszökésnek tollóját a szabólegény ma is érzi. Elégett ugyan a református collegium bibliothecájának a fedele⁹¹⁷, de egyéb kár sem a bibliothecában, sem az az alatt lévő boltban is annyival is inkább nem esett és így ezen boltban minden hiba nélkül állanak ma is a Nagyságod levelesládái is. Mellyet, hogy áterőtlenkedések s szomorúságok között is ekképpen a Nagyságod és töllem alázatosan tiszteltetett méltóságos gróf úrfi nyughatatlankodásaik megcsendesítésére jelenthetek, aztat fő örömemnek esmérem és továbbra a Nagyságod kegyességében ajánlott mély tisztelettel maradtam

Méltóságos Gróf Uram Nagyságod

igaz szívű alázatos szolgája

Lázár István mp.

Gyászos Kolosvart 7^{bert} 23^{dikán} 1798.

---

⁹¹⁷ A Farkas/Kogălniceanu utcai Református Kollégiumban (16. sz.).

Kovacsis József

Magyarország első királykoronázó székvárosa, Székesfehérvár

I.

A Millennium Szent István koronázásának, egyben a magyar állam alapításának az ünnepe. A Millennium méltó módon való megünneplésére az egész ország készül. E tanulmányban az államalapító király által létrehozott székváros: *Székesfehérvár* múltját kívánom a történeti demográfia tükrében a prae-statisztikai források alapján bemutatni.

Székesfehérvár helyén már a római korban város létezett, amelyet a honfoglaló vezértörzs is megtartott. A honfoglaláskor nagyrészt gyéren lakott térség volt, fennmaradt római építményekkel. A Dunán inneni területet 895-ben, a Dunán túlit 900-ban szállták meg a magyarok. A Dunának a vármegye területére eső része Árpád fejedelemnek és nemzetségének jutott, a folyam partján vonultak nyári-téli szálláshelyükre. A krónika feljegyezte, hogy Árpád a Fehérvár melletti *Noé (Novaj)*, ma Csúcsos-hegyen állt meg táborozni. Árpád leszármazói a Duna mentén egy-egy partrészt birtokoltak, amire a helynevek is utalnak. Itt terültek el – Györffy György⁹¹⁸ szerint – Árpád közeli rokonának és utódjának, Szabolcs vezérnek a nyári szállásai és a Csákoknak a birtokai a Vértes mellett. Géza itt fejedelmi várat és templomot, fia, István az ország első bazilikáját építtette. Ő építtette fel Fehérváron castellumát is, biztosítva a védelemhez szükséges katonaságot és szolgáló népeket. 1038-ban a félig kész bazilikába temették az első magyar királyt, fia: Imre herceg mellé. Ezt követően tizennégy uralkodót és kilenc királynét temettek ide.

Székesfehérváron a bazilikában őrizték a koronázási jelvényeket, itt volt az ország kincstára és levéltára. A város központja a bazilika környékén alakult ki a XI. század folyamán.

IV. Béla király az átélt tatárdúlások hatása alatt jobban védhető helyre: Budára helyezte át a királyi székhelyet. Így Fehérvár a régi szerepéből sokat veszített, bár koronázó városként jelentősége megmaradt.

Szent István államszervező tevékenységével jött létre Fehérvár megye; 1009-ben a veszprémi püspökség alá rendelte a megyét, Fehérvár főesperesség lett, amely azonban nem terjedt ki az egész megyére. Nem tartozott alája pl. Adony, Iváncsa. A vármegye Árpád-kori történetét jellemezte, hogy Fehérvár királyi székhely volt: „az ország közepe”, ahol István király halála után, majd szentté avatásának napján (augusztus 20.) törvénynapot tartottak, ahová messze földről jöttek jogorvoslatért. Itt koronázták, eskették, majd temették el az Árpád-házi magyar királyokat. Itt történhetett az ország-felajánlás, amelynek ábrázolása Fejér vármegye ősi címerében is helyet kapott. Kétségtelen, hogy Fehérvár az államszervezéskor Szent István fő udvarhelye volt, ami 1018-tól, a jeruzsálemi zarándokút erre vezetésével és a bazilika építésével vált véglegessé.

Péter uralkodása alatt a Vatha-lázadás központja Fehérvár és vidéke, Pétert itt zárták börtönbe, és itt is halt meg. II. Henrik német császár, Péter bukásának megbosszulására, nagy sereggel vonult az országba, hogy Fehérvárt elérje. A magyar sereg azonban megverte a németeket, akik

---

⁹¹⁸ Györffy II.

vértjeiket eldobálva menekültek. Innen származtatják a Vértes nevet. Salamon király a vesztes mogyoródi csata után Rácalmás és Pentele között menekült a Csepel-szigetre.

A tatárjárás nagy pusztulást okozott, de a tatárok Fehérvár várost nem vették be. A tatárjárás következtében elpusztult falvakba IV. Béla a XIII. század közepén a visszahívott kunokat telepítette le. A török időkben a budai szandzsákhhoz tartozott a vármegye, a solti részt: (Solt szék) 1659 körül Pest vármegyénél tartják nyilván.

A vármegye kiterjedése a XV. századig jóval nagyobb volt, mint a mai. Nagy terület tartozott hozzá a Duna bal partjáról is. Ezek közt volt a nagyrészt királyi/királynéi birtok: a Csepel-sziget számottevő része, valamint nagy területek Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből: Varsány, Ordasháza, Délegyháza, Bugyi, Üllő, Halásztelek, Szombat/Szabadszállás, Buzgan/Fülöpszállás, Izsák, Csengőd, Páh, Tabd, Kiskőrös, Vadkert, Hajós, Fajsz stb. E területből kivették a Hantos-Kun széket Fehérvártól délkelet felé (Kajtorpuszta, Sárosd, Hantos). Solt szék vagy járás külön ispánok és szolgabírák alatt állt. Hasonlóan különállt a kalocsai érsekség nemes jobbágynak sárközi széke, ahol az érsek volt a földesúr. Megemlítendő a szekszárdi apátság nemes jobbágynak fajszi széke: Kalocsa környékétől Fajszig, Nádudvarig. Az 1494/95. évi adólajstromok külön említik Fejér vármegyét és Solt széket. 1492-ben 3090, 1493-ban 3086, 1494-ben 2739, 1495-ben 2755 adó alá eső házhelyet számoltak össze. Werbőczy *Hármaskönyvében* is külön szerepel Alba Regalis, Fejér vármegye és comitatus Solthiensis. A Rákos mezőn 1505-ben tartott országgyűlésen részt vett Fejér vármegyei és Solt széki nemeseket külön is említik.

A települések számának és a népesség számának a becsléséhez felhasználható, időben legközelebbi adatunk az 1494/95. évi adóösszeírás és az 1549. évi portális összeírás. Mindkét forrás értékelésével, népességi becslésre is felhasználható ismérveivel több tudós kutató foglalkozott. Szabó István a XV. század végéről az Ernuszt Zsigmond kincstartó, pécsi püspök által készített számadáskönyvek adatai alapján végezte el a becslést.⁹¹⁹ Fejér vármegyében a Solt székkal együtt a helységek számát 382-re teszi, a porták számát 5052-re, így 14,4 porta átlagértéket kapott, ami az erdélyi megyék kivételével a többi megyei átlaghoz hasonló értéket ad. Az összeírásból kimaradt rétegeket (cselédek, szolgák, papok, nemesek) és a taxát fizető városokat is figyelembe véve csak az ország lakosságát becsülte meg.

Újabban a Millecentenáriumra készült tanulmányában Kubinyi András vette újra kritikai vizsgálat alá az említett 1494/95. évi számadáskönyvet és a forrásra vonatkozó irodalmat.⁹²⁰ Fejér vármegyét illetően, a Csepel-szigettel együtt kitevő 4132,62 km²-ére, a népesség minimális számát 29 565-re téve, 7,2-es népsűrűséggel számol: a népesség maximális számát 33 595 főre teszi, így a népsűrűség 8,1-es értéket ad.

A vármegye fő vásárhelye Székesfehérvár, heti piaccal és kezdetben Szent István-napi, később több országos vásárral. A vármegyén ment át a nyugatról Bizáncba vezető nemzetközi főút vonal. Győrből három nap alatt Fehérvárra, innen szintén három nap alatt Tolnára lehetett jutni. A várakat hadiút kötötte össze. A Mohács előtti időre Fehérvár már nemcsak koronázási és temetkezési hely, hanem a Kelet-Dunántúl gazdasági centruma is. Az 1514. évi III. t.c. a királyi koronához tartozó javak felsorolásakor a nyolc tárnoki város után három más várossal együtt említi Fehérvárt.

Vásárai messze földön híresek, különösen sok szarvasmarha (melyeket a Tiszántúlról hajtottak vagy hoztak ide) és bor cserélt ott gazdát. Az Alföldről külföldre, nyugat felé irányuló

⁹¹⁹ Szabó István: *Magyarország népessége az 1330–1526-os évek között*. In: *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics József. Bp 1963.

⁹²⁰ Kubinyi András: *A magyar királyság népessége a XV. század végén*. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Szerk. Kovacsics József. Bp 1997.

marhakereskedelem fontos állomása. A Budáról induló útvonal a Velencei-tó északi partján a tengerpart felé vezetett, amely Veszprém után két ágra szakadt: a győri út a Móri víz folyását követte, Esztergomba pedig Csákváron át vitt az út, amit a Tata felé vezető út Bicskén keresztezett. Budára a Velencei-tó északi partján vezetett az út.

A városi polgárság jelentős része iparral foglalkozott, és nemcsak a helyi szükségletre termelt. A polgároknak a városon kívül is voltak bérelt szőlők. Az 1498. évi XLI. t.c., amely az ilyen szőlőkre is kiterjesztette a kilenced fizetését, Buda és Szalánkemén mellett Fehérvárt is kiemelt példaként említi.

Az 1542. évi szerencsétlen hadjárat – kísérlet Buda visszafoglalására – kihívta a törökök újabb támadását. Ennek során esett el Székesfehérvár 1543 szeptemberében. A város elestét, a hódolási esküre érkezett polgárok lemészárlását, a királyi sírok és a templom kincseinek Beglerbég tárnoka, Achomet által történt kifosztását, a királyi lak és a bazilika felgyújtását, kincseinek elhordását korhűen írta meg Hetényi János akadémiai díjat nyert pályamunkájában.⁹²¹ A török történetíró Kábához hasonlította a várost, amire a keresztények nem lőhettek ágyúgolyót: inkább feladták ezt. Fehérvár elestével gyakorlatilag a vármegye is megszűnt működni egészen a török kiveréséig.

Simontornya 1545. évi eleste után török közigazgatási rendszer épült ki. Fehérvár központtal létrejött a fehérvári szandzsák vagy liva, amelyhez 11 nahije (kisebb területi egység) tartozott. A fehérvári 11 faluval, a veszprémi 24, a palotai 17, a pápai 30, a nagyvázsonyi 19, a sümegi 16, a tihanyi 10, a somlyói 10, a csobánci 30, a devecseri 32 és a gyúri 33 faluval. A szandzsák jelentős részét a török katonaság nem ellenőrizte, de adót szedett. A fehérvári szandzsák Fejér vármegye területén a Csákvár–Seregélyes–Kálóz helységek vonaláig terjedt. Ettől keletre a vármegye nagyobb része mintegy 53 helységgel a budai szandzsák nahijébe tartozott. A Kálóz–Seregélyes–Nagylók–Alsószentiván helységektől délre a simontornyai szandzsák nahijébe tartozott. A mai vármegye területén ekkor mintegy 91 falut találunk.

A törököknek nem kellett új vámhelyet felállítaniuk, mivel Fehérvárott 1496 óta működött vámhivatal. Az 1543. évi elfoglalás után tizenöt nappal kezdődik a török vámnapló, ami a folyamatosság bizonyítéka. Az itt elvámolt marha és bor után már nem kellett vámot fizetni.

A török a várpalotai, veszprémi, győri és komáromi végvárak miatt nem tudta uralmát kizárólagossá tenni.⁹²² A vármegye a török korban sok véres harc színtere. Ilyen volt az 1593. november 2-i *pákozdi csata*, az 1601. október 15-i Csókakő melletti, *sárréti csata*. Mindkettő török vereséggel végződött.

A XVI. századi népességre kevés adatunk van. A török időkben Fehérvár 1593-ban történt eleste együtt járt a megye falvainak időleges lakatlanságával. A népsűrűség 4–5 főre csökkent. Az 1549. évi összeírás adatait az Országos Levéltár forráskiadványából ismerjük.⁹²³ Az összeírás csak a vármegye nyugati szélén elhelyezkedő falvaira terjedt ki, ekkor a Hantos szék környéki falvak már nem tartoztak Fejér vármegyéhez. Ezzel szemben Csepel-sziget és a Duna–Tisza közén lévő többi terület rész még Fejér vármegyéhez tartozott. Az összeírásban 265 porta szerepel, ebből a fehérvári káptalané volt 132 porta. Ugyancsak nagy kiterjedésű, 6 falura kiterjedő uradalma volt Podmaniczky Jánosnak, ezek: Balinka, Csór, Esztemér, Gyón, Inota, Mellár, összesen 79 porta, 27 szegény és 6 egyéb. Ő volt a fehérvári káptalan után a második legnagyobb birtokos.

---

⁹²¹ Hetényi János: *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejlődésére és csinosbulására*. Bp 1841.

⁹²² Ila Bálint–Kovacsics József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Bp 1964.

⁹²³ Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai 1549-ben*. Bp 1990.

Az összeírt húsz településen a jobbágyportákat, a szegény portákat (házas zsellér nem volt), az elhagyott és egyéb portákat a következő tábla mutatja be:

A helység neve	porta	szegény	puszta és egyéb
Balinka (Baynka)	10	3	1
Battyán (Bathyan)	-	-	-
elpusztult			
Csór (Chor)	20	10	2
Esztemér (Isztimér)	15	3	1
Fehérvár (Belváros)	16	7	1
Fehérvár (Külváros)	12	22	7
Füle (Fyle)	32	15	10
Gyón (Ghyon)	13	4	1
Hörcsök (Herchek)	5	7	3
Ingovány (Ingowan)	35	38	1
Inota	8	4	1
Jenő (Jenyew)	6	2	1
Kálóz (Kalaz)	12	14	9
Keszi (Keczy)	8	-	-
Kisfüle (Kysfyle)	12	7	5
Ladány (Ladan)	12	5	1
Mellár	21	5	1
Polgárdi (Polgárdj)	10	17	7
Ság (Saagh)	9	4	4
Szentmihály (Zennth Mihál)	9	5	4
Fejér megye összesen	265	172	60

1601–1602-ben átmenetileg Fehérvár is felszabadult. A tizenöt éves háború harcai nagy pusztítást okoztak a vármegyében. Hasonló pusztulással járt a török végleges kiverése. Fehérvár 1688. május 19-i felszabadulásával a vármegye szabad lett.

A bécsi udvar Fehérvárt és a vármegyét mint fegyverrel visszaszerzett, volt hódoltsági területet a bécsi haditanács és az udvari kamara fennhatósága alá rendelte. Ezzel a vármegyei és a városi közigazgatás önállóságát felfüggesztette. A megyei közigazgatás 1692. július 12-én állt helyre. Ekkor iktatták be ötvenkét nemes jelenlétében gróf Esterházy Ferenc főispánt. A jelen lévő nemeseknek Fejér vármegyében voltak birtokaik, de más megyében laktak (Győrben, Komáromban vagy Veszprém megyében). Fejér megyéhez akkor háromszázhusz nemesszaládot számítottak. Fehérvár visszavétele nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában nagy visszhangot váltott ki. A külföldi államok követei jelentették, hogy: „Magyarország régi fővárosa felszabadult”. Bél Mátyás szerint a koronázási szertartások olyan hírnevet szereztek Fehérvárnak, miként a németek Frankfurtja, a franciák Reimse, az angolok Londonja, a svédek Uppsalája, a hollandok Hágája, a lengyelek Krakkója, a csehek Prágája.

A török uralom alatt bosnyák és rác lakosok jöttek a városba. A megszállás idején megfogyatkozott a város magyar lakossága. A betelepülőkből a város keleti részén új városrészt hoztak létre: a Rácvárost.

A közigazgatás visszaállításakor Fejér vármegyének két szolgabírája és két járása volt: Alsójárás (északi rész) és Felsőjárás (déli rész). Röviddel ezután az Alsójarást Vértesaljának, a Felsőjárást pedig Sármellékinek nevezték el.

A XVIII. század első felére vonatkozóan még mindig csak pénzügyi és gazdasági céllal végrehajtott összeírások alapján tudunk a török megszállás évtizedeinek pusztítására és a népesség számára következtetni. A török uralom után, részben már a török előrenyomulása következtében térségünkben nagy demográfiai változások következtek be. Az elvándorlók még életben maradt része visszatért lakóhelyére, mások az üres lakatlan tájakra a jobb megélhetés reményében vándoroltak, a harmadik népcsoport pedig – ők voltak szám szerint a legtöbben – idegen etnikumúak, külföldről, más országokból érkeztek. 1543-tól a török lett az úr a városban. A százötven éves török megszállás alatt kicserélődött a város lakossága. Már a török megszállás éveiben a törökökkel együtt érkező bosnyákok és rácok telepedtek le a külvárosban és a környező településeken. A török megszállást követő évtizedekben német és magyar lakosok érkeztek a városba. Az egyes etnikumok elkülönülését jelzi, hogy a rácok és a magyarok a Rácvárosban, illetve a Palotavárosban telepedtek le, míg a Belvárosban főleg az egyházi szervezetek, ferencesek, pálosok, bencések, karmeliták és német telepések voltak zömmel találhatóak. Fehérvárcsurgóra Sobieski János 1696-ban törököket telepített. Sósút, Tárnok, Törökbálint, Érd, Százhalombatta, Ercsi, Adony, Rácalmás, Pentele és Perkáta ekkor szerb lakosú volt. A török utáni, valamint a nagybirtok telepítési akciói nyomán a lakosság nemzetiségi összetétele módosult. A Duna mellett rácok jöttek fel, Tárnokra, Tordasra szlovákok. Németek települtek Etyekre, Acsára, Mórra, Isztimérre és Szárra. Az 1715–1720-as években magyar telepések is érkeztek: Cecére, Csákvárra, Csórra, Igarra, Kajászsószentpéterre, Tordasra, Vajtára, Ráckeresztúrra, Pentelére és Velegre.

Az 1715–20. évi adóösszeírás, melyet Acsády Ignác a Millennium alkalmával statisztikai módszerrel is feldolgozott,⁹²⁴ ezen adatokat részben megerősíti, részben módosítja; szerinte (Százhalom)Batta, Érd, Ercsi, Pentele, Rácalmás, Ráckeresztúr, Sósút és Tárnok volt ekkor rác település. A török megszállás alatt a rác népesség egy része mint a török csapatok élelmiszerszállítója érkezett az ország területére, közülük kerültek ki a százötven éves megszállás balkáni bevándorlói és leteleplői. Az 1723. évi 18.t.c. rendelkezett az elpusztult falvak benépesítéséről. A németek egy része is 1723 után került Fejér megyébe, így Bodajk, Gút, Mór, Lovasberény, Korma, Isztimér, Kuti, Boglár, Ondód, Bicske, Acsa, Szár falvakba.

A falvak említett népességi összetétele mellett viszonylag jelentős volt már a XVIII. század közepén a cigány népesség. Számbavételük azonban életmódjuk miatt csak a század végén sikerült, az 1784/85-ös összeírás során.⁹²⁵

A török idők után vármegye és Székesfehérvár nem elégedett meg az újszerzemény (neoacquistica) státussal, hanem a többi újszerzeményi területtel és várossal (Buda, Pest, Esztergom, Szeged) együtt harcba indult a kiváltságok visszaszerzéséért. Végül az említett városokkal együtt Fehérvár is 1703-ban nyerte vissza régi privilégiumát. A benne foglalt szabadságjogokat három csoportra oszthatjuk: jogi, önkormányzati jogok és gazdasági kiváltságok. A polgárok és lakosok a régi jogi helyzetbe kerültek, vagyis kikerültek az újszerzeményi bizottság hatásköréből és visszakebelezték őket Magyarországra. Ezzel a megye

⁹²⁴ Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–1721*. Bp 1896.

⁹²⁵ Kállay István–Kovacsics József: *Fejér megye történeti statisztikai helységnévtára*. KSH. Bp 1998.

székhelye újból az ország negyedik rendjének tagja lett. Az országgyűlésre királyi levéllel hívták meg, ott a negyedik renddel közösen szavazhatott. A Szent Korona részének tekintették, zálogba adni nem lehetett. A városi tanácsot és polgárait együttesen valódi és kétségtelen királyi nemeseknek tekintették. A gazdagabb polgárokat azonban ez nem elégítette ki, maguk is a nemesi cím megszerzésére törekedtek.

A Rákóczi-szabadságharc hadjárataiban a felkeléshez húzó nemesség részt vett, mint pl. Szekeres István kuruc ezredes. Fehérvárt 1704-ben a Dunántúl elfoglalásakor Károlyi Sándor generális vette be. Ugyanebben az évben kivonult a városból és a megyéből. A következő években a kurucok visszatértek és a vármegye székhelyét hosszú ideig blokád alatt tartották. A Sár-vízen túli terület ölelte fel a kuruc Fejér vármegyét. A felkelésnek a sok áldozatot követelő pestisjárvány vetett véget. A vármegye portáinak száma ekkor 521, évi adója 22 316 forint volt. A XVIII. század második évtizedében jelent meg Bonbardus Mihály munkája, mely külön említi a comitatus Albensist, Pilisiensis után és kilencedikként a Soltiensist.⁹²⁶

A Mária Terézia-kori háborúk hozták magukkal, hogy a vármegyének sok gondja volt a katonaaállításával és katonatartással, beszállásolással, ellátással, valamint – ahogy az más korokban is volt – az adóztatással. A vármegye követelte, hogy a királynő Budán lakjék, és a magyar ezredeknél magyar tiszteket alkalmazzanak. Részt vett a nemesi felkelésben a vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város mint kollektív nemes, Liptay Ferenc parancsnoksága alatt. Növelte a megye jelentőségét az 1777-ben Székesfehérvárott felállított püspökség, ezzel az 1703-ban szabad királyi városi rangot kapott megyeszékhely nemcsak közigazgatási, katonai, pénzügyi, kulturális, hanem vallási központ is lett. A kötődést nagymértékben növelte, hogy az első püspök Nagy János fehérvári városbíró fia: Sélyei Nagy Ignác lett. A XVIII–XIX. században a vármegye és a megyeszékhely kulturális eredményei kimagaslóak: kiváló tanárokat és tanítványokat adott a hazának. Felkarolta a vármegye a színjátszást is.

A város polgársága élen járt a reformkor törekvéseinek a megvalósításában is: 1814-től a városi tanács üléseinek jegyzőkönyveit az eddigi latin és német nyelv helyett magyarul vezették. Az 1825. évi pozsonyi országgyűlésen követelték, hogy a koronázás a régi hagyományoknak megfelelően Székesfehérváron legyen.

A vármegye a francia háborúk alatt is megőrizte dinasztikus hűségét: részt vett a megyeszékhellyel együtt a nemesi felkelésben.

Bár csak közvetve van jelentősége település- és népességtörténeti szempontból az úrbérrendezésnek, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy ebben az időszakban a legfejlettebb majorsági gazdálkodás a nagybirtokokon folyt. A megye birtokosai közül a Batthyány, az Esterházy, a Zichy, az Illésházy, a Lamberg és a Rudnyánszky család kezén volt a megye úrbéres lakosságának a 70%-a. 73 helysége terjedt ki az úrbérrendezés, melynek keretében 6993 úrbéres családfőt írtak össze.

Fehérvárnak 1720-ban Acsády Ignác becslése szerint 3137 lakosa volt, köztük 6 pap, illetve tanító, 1720-ban 434 mezővárosi polgár háztartást írtak össze, közülük 138 volt iparos, kereskedő. Acsády a csaláadnevek alapján megkísérelte a nemzetiségi megoszlás megbecslését, 394 háztartásvezetőből 225 volt magyar, 162 német, 37 szerb-horvát nevű.

A XVIII. század a város második újjáépítésének az időszaka. Templomok, barokk és rokokó stílusú házak, paloták épülnek. A város gazdasági szerepköre is egyre jelentősebb lett. 1777-ben Mária Terézia római katolikus püspökséget alapított Székesfehérváron.

---

⁹²⁶ Bonbardus, Michael: *Topographia magni regni Hungariae*. Bécs 1718.

Székesfehérvár szabad királyi város jogi népessége 1785-ben: 11 307 fő, tényleges népessége 11 814 fő volt. A házak száma 1231 (Thirring Gusztáv szerint 1473), a családok száma 2834 volt. A népszámlálás a város övezeteire is közöl adatokat az alábbiak szerint:

Székesfehérvár népessége 1785-ben

Városrész	Jogi népesség	Tényleges népesség	Házak száma	Családok száma
Belváros	1861	2163	173	372
Palotai külváros	4056	4190	467	1056
Budai külváros	5390	5452	591	1406
Együtt	11 307	11 814	1231	2834

Az 1804. évi népességszámot Nagy Lajos (Ludovicus Nagy) 20 069 főre tette. Az 1948. évi *Statisztikai Zsebkönyv* csak 1840-ben jelez ekkora népességszámot: 20 770 főt.

Az egyházi sematizmus szerint 1828-ban Székesfehérvárnak 20 146 lakosa volt. Az összlakosság 33%-a volt adózó (6676 adózót jelentett). Igen magas, 7,4 fő volt az egy családfőre jutó lélekszám, az összes családfő 2714 volt. A családfők megoszlása a polgárok aránylag alacsony számát mutatja: 2714 közül mindössze 1080. Ez azonban a városi szabályrendeletek ismeretében jól érthető. Polgárnak ugyanis csak a 24. évét betöltött férfit vették fel, amennyiben az illető polgárnak a fia volt, vagy polgári vagyont bírt. A székesfehérvári városi levéltár polgárkönyve szerint 30 év alatt – 1802 és 1831 között –, mely idő alatt a polgárok kicserélődhettek, mindössze 1227-et vettek fel polgárnak. Feltűnő azonban a hatvan évnél idősebb családfők aránylag nagy száma: 371 férfi és 159 asszony. Az öregek nagy számát a város által fenntartott Öregek Háza is bizonyítja.⁹²⁷

Fényes Elek geográfiai szótárában 20 770 főre tette a város népességét.⁹²⁸ A nemzetiség szerinti megoszlásra vonatkozóan megjegyzi, hogy lakosai többségükben magyarok, vannak németek is, de ezek mind értenek magyarul, és gyermekeik ezen a nyelven már jobban beszélnek. A vallási megoszlást a következőképpen becsülte: 19 773 római katolikus, 404 református, 378 görögkeleti, 206 evangélikus és 9 zsidó. Nagyszámú iparosai közül külön a posztósokat emeli ki, akiknek a száma a 90-et is meghaladta. Intézményei között katolikus gimnáziumot, püspöki papnöveldét, „capitális” katolikus iskolát és leányiskolát, 5 római katolikus, 1 református, 1 görögkeleti népiskolát említ. Házai közül, melyeknek a számát 1357-re teszi, a székesegyházat, a püspöki palotát, a ciszterciek és a ferencesek házait, a kétemeletes vármegyeházát, a városházát, a kanonok házait, a kaszárnnyát említi. Nevezetes épülete még a Fekete Sas vendégfogadó.

A reformkorban a vármegye a fundamentális törvények alapján állott, amelyek a „dicső emlékezetű ősöktől 800 év eltelte után sértetlenül maradtak vissza”. A nemesi szabadságnak az adózóra való kiterjesztésében az ősi alkotmány egyik alapkövének a ledöntését látták. A fehérvári polgárok viszont az élén jártak annak az országosan kibontakozó mozgalomnak, amely a városi követválasztást demokratizálni akarta. Az 1842. évi tanácsülés statútumot alkotott: hogy a követeket az egész polgárság válassza. Az 1843. évi nevezetes választást eszerint hajtották végre, mivel ellenkező rendelkezést az uralkodótól nem kaptak. A vármegye gazdasági életét

⁹²⁷ Pálffy Ilona: *Székesfehérvár sz. kir. város 1828-ban.* = Magyar Statisztikai Szemle 1938. 3. sz.

⁹²⁸ Fényes Elek: *Magyarország Geographiai Szótára.* II. Pest 1851.

fellendítette a megyeszékhelyen 1845-ben 32 500 forint alaptőkével alakult Székesfehérvári Takarékpénztár, amely elsősorban ingatlanvásárlásokra adott hitelt.

Az 1848-at megelőző két évben rossz volt a termés. 1847 tavaszára csökkentek a gabonakészletek, az árak ennek következtében hétről hétre emelkedtek.

1848–49-ben Jellasics horvátjai sok kárt okoztak a vármegyében. Salamon Lajos kormánybiztos ellenük szervezte a népfelkelést. 1849-ben a kormánybiztos Batthyány István gróf. A szabadságharc első győzelmes csatája Pákozd mellett zajlott le, a kevésbé szerencsés kimenetelű pedig a móri csata volt.

II.

A város fejlődésének további nyomon követése már messze túlmutat a történeti demográfián, ezért csupán néhány, a város fejlődésére számottevő hatást gyakorolt esemény megemlítésére szorítkozom.

1938-ban a Szent István-jubileum során – az itt tartott 48. országgyűlés keretében is – az egykori kiemelt szerepkörére emlékeztető nagy figyelem irányult a városra. A jubileum együtt járt a város tér-, utca-, épületszerkezetének a felújításával és új létesítmények létrehozásával is.

A második világháború során a város és lakói sokat szenvedtek. Tízezer ember pusztult vagy tűnt el. Épületeinek harmadát pusztították el a harcok során. A károkat a város pár év alatt helyrehozta. Korábbi agrárszerkezete átalakult, az ipar sok ezer embernek adott munkát. Más kérdés, hogy a létrehozott gyáróriások – köztük a Könnyűfémmű, a Videoton és az Ikarus – a KGST-piac felbomlása következtében a rendszerváltás után leépültek.

Állíthatjuk, hogy az 1989-től kezdődő időszak a város harmadik – és most már sikeres – újrakezdésének a kora. A város erőteljesen iparosodik, nagynevű nemzetközi cégek települtek meg itt. Így a Ford, a Philips, a Shell és a Stollwerk. Újraszerveződött a Videoton is, amely Panasonic márkájú termékeinek egy részét itt állítja elő. A város kulturális intézményei (két főiskolai kara van és egy önálló főiskolája) és önkormányzata révén sokat tett és tesz a régészeti emlékek megőrzéséért, az irodalom és a művészetek támogatásáért, az Árpád-házi és az itt eltemetett egyes-házi királyok sírhelyén Nemzeti Emlékhely kialakításáért. A Nemzeti Emlékhely kialakításának előkészítéseként a város restauráltatta a Szent István Mauzóleum falát ékesítő Aba Novák Vilmos-seccókat, s megvásárolta a romkert szomszédságában a jövőendő bazilika történeti helyét adó épületet is, mindezzel igazolva: tudja, érzi a különleges történelmi örökség megőrzésének felelősségét.

Köpeczi Béla

Erdély az utrechti béketárgyalásokon egy kuruc diplomata szemével

Előzmények

A spanyol örökösödési háborút befejező utrechti és rastatti béketárgyalásokon az erdélyi fejedelemség visszaállítása a Rákóczi-diplomácia egyik alapvető kérdése volt. Erről szoltam a *Restitutio Transylvaniae* című kiadványomban, ahol ismertettem franciául és magyarul a *Deduction des droits de la Principauté de Transylvanie* (korabeli helyesírással) című, Klement János Mihály által 1712-ben kiadott iratot,⁹²⁹ s ehhez kapcsolódott a münsteri nemzetközi felvilágosodási kongresszuson elmondott előadásom, amely *A törököktől függő Erdély a nemzetközi politikában* címmel a Jakó-émlékkönyvben⁹³⁰ jelent meg, ahol a vesztfáliai békeszerződéstől az utrechti tárgyalásokig követtem az erdélyi fejedelemség sorsát. Az utrechti és a rastatti béketárgyalásokról részletesebben is szoltam *A bujdosó Rákócziban*,⁹³¹ bemutatva a fejedelemnek és diplomatáinak sokoldalú tevékenységét.

Ez alkalommal Klement János Mihály utrechti tevékenységét kívánom előadni, mindenekelőtt a Joseph Fiedler által közölt *Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslaude* című kiadványának második kötete⁹³² alapján.

Klement János Mihály 1689. június 7-én született Besztercebányán evangélikus családból, apja Zólyom vármegye főbírája volt. Otthoni tanulás után Odera-Frankfurtba megy az egyetemre.⁹³³ Ismerte a magyar, német és szlovák nyelv mellett a latint és a franciát. Mint tizenkilenc éves fiatalembert a Danckában tartózkodó rokona, Kray Jakab 1708-ban ajánlja Rákóczinénak, innen svéd megbízatással Rákóczihoz megy, akitől utasítást kap, hogy 1709 elején Daniel Ernst Jablonski porosz udvari prédikátorral jelentkezzen Marlborough hercegnél az angol–holland mediáció újrakezdésének ügyében.⁹³⁴ Ugyanebben az időben a magyar és erdélyi protestáns rendek Körtvélyesi Jánost és Dobozi Istvánt küldik Hollandiába és Angliába, hogy azok ott érdekeiket megvédjék.⁹³⁵

Miután Klement hazatér, augusztus 8-án megbízást kap arra, hogy átadja Rákóczi leveleit, képviselje érdekeit Berlinben, Hollandiában és Angliában.⁹³⁶ 1710 júliusában hazatér és részletes jelentést készít tevékenységéről.⁹³⁷

---

⁹²⁹ Bp 1993, az Enciclopaedia Transylvanica sorozatban

⁹³⁰ Jakó Emlékkönyv 325–332.

⁹³¹ Bp 1991.

⁹³² Wien 1858.

⁹³³ Vö. Benda Kálmán bevezető tanulmányával a *Ráday Pál iratai* című kiadvány második kötetében. Bp 1961. 52–53. (a továbbiakban: *Ráday iratai* II.) és részletesebben Max Braubach: *Geschichte und Abendteuer*. München 1950. 274.

⁹³⁴ Fiedler: *i. m.* II. 36. és köv.

⁹³⁵ *Ráday iratai* II. 53. és 54.

⁹³⁶ Fiedler: *i. m.* II. 128. és köv.

Újabb megbízást kap, s kezdetben Berlinben működik, ahol 1711. február 21-én Frigyes Vilmos királytól levelet kér, amelyben Rákóczinak és híveinek „protekciót” ajánl, ha Poroszországba kívánnak jönni.⁹³⁸ Igyekszik megnyerni nemcsak a porosz udvart, hanem az ott-tartózkodó angol követet, Lord Rabyt az újabb mediáció folytatására.⁹³⁹ Az angol udvar által támogatott bécsi kísérlet azonban nem jár eredménnyel, Károlyi Sándor megköti a békét, s ezzel véget ér a szabadságharc.

A fejedelem május 12-én értesíti Klementet erről a fejleményről, és kifejezi azt a reményét, hogy Franciaország és az európai protestáns hatalmak segíteni fogják a magyar konföderáció követeléseinek teljesítését, illetve mindenekelőtt az önálló erdélyi fejedelemség visszaállítását.⁹⁴⁰

Klement júliusban Londonba megy és augusztus 5-én egy francia nyelvű emlékiratot nyújt át Anna angol királynénak,⁹⁴¹ amelyben a fejedelem által megküldött iratok alapján ismerteti a kialakult magyarországi helyzetet. Rákóczi bízik abban, hogy a diéta a magyarországi sérelmeket orvosolni fogja, reméli, hogy Erdély önállóságát biztosítják és ezzel együtt a protestáns vallások szabadságát, de utal arra, hogy remélhetné a török segítségét is, amit ő a leghatározottabban elutasít. Az angol fővárosban támogatja őt az oda visszatért Lord Raby, akit közben Strafford grófjának neveztek ki, és aki az utrechti béketárgyalásokon is igyekszik segíteni. Egy hónappal később, szeptember 25-én ismét az angol királynéhez fordul, felsorolva a már ismert javaslatokat és utal arra, hogy a cár is támogatja azokat. Semmi választ nem kap, mert az új angol kormány belső és külső konfliktusokkal küzd. A whig pártot felváltották a toryk, akik a Franciaországgal való megegyezést keresték. A holland és a császári szövetségesek viszont folytatni akarták a háborút és igyekeztek a whigekre támaszkodni. Ezeket az ellentéteket mutatta be Swift a *The Conduct of the Allies* című iratában, amely az ország gazdasági helyzetével, a szövetségesek csekély támogatásával és a nép elégedetlenségével magyarázza a helyzetet. Klement ezekről az eseményekről a fejedelmet részletesen tájékoztatja.

Találkozik Robinsonnal, a bristoli püspökkel, aki akkor az igazságügyminiszter feladatát is ellátja, s az ő válaszaiból kiderül, hogy az angol kormány „bizonytalan”, úgy látszik, nem tudja teljesíteni ígéretét.⁹⁴² Kapcsolatba kerül a porosz rezidenssel, Bonnet-val is, aki dicséri az angol királynéhez írt mémoire-ját, annak „rendjét, világosságát és szoliditását” (november 13.),⁹⁴³ s aki később, amikor Klement Utrechtben tartózkodik, értesíti őt a londoni eseményekről (november 17.).⁹⁴⁴

Klement ismerteti a fejedelem előtt azt a vitát, amely Londonban Gallas gróf körül kialakult, aki a whigekkel való kapcsolata miatt kiutasítatik.

Tárgyalásairól ezt állapítja meg: „Nem lehet semmit sem várni ettől az udvartól, hacsak valamilyen változás nem következik be.” (Il n’y à rien à espérer de cette cour, à moins que

---

⁹³⁷ Uo. 109. és köv.

⁹³⁸ Uo. 155. és köv.

⁹³⁹ Uo. 162. és köv, 172. és köv.

⁹⁴⁰ Uo. 117. és köv.

⁹⁴¹ Uo. 193. és köv.

⁹⁴² Uo. 225. és köv.

⁹⁴³ Uo. 233.

⁹⁴⁴ Uo. 236.

quelque changement ne surviendra.)⁹⁴⁵ Saint John külügyminiszter első titkárával, Tilsonnal találkozik, aki válasz helyett azt mondja, hogy írjon egy újabb mémoires-t a királynéhez. Részletesebben szól az angliai viszonyokról, így arról, hogy a királyné elégedetlen volt Marlborough herceggel és feleségével és ez vezetett a kormányváltáshoz. A toryk földbirtokosok, és őket sújtják az adók, a whigek a pénz birtokosai, a nép nagy része viszont szembefordult velük (november 27.).⁹⁴⁶ Ismét találkozik Robinsonnal, aki arra kéri, hogy emlékiratában mondja el, mit javasol Rákóczi, ha kész lenne kiegyezni a császárral. A londoni eseményekkel kapcsolatban elmondja, hogy a reformáció emlékűnnepén bábuk formájában ábrázolták a pápát, a kardinálisokat, a Stuart trónkövetelőt, a protestáns vallást féltő Sachseverelt. A whigek tömegeket akartak összegyűjteni a kormányzati székhelyek felgyújtására, de a kísérletet leleplezték.

A követ jelentései feltételezték, hogy Rákóczi kiegyezik a császárral, ami szembenállt a fejedelem véleményével, aki szeptember 28-án⁹⁴⁷ Erdély visszaadását követeli, és nem hisz a Béccsel való megegyezésben. A fejedelem utasítást ad Klementnek, hogy jöjjön Danckába. A követ el is indul és Hágáig jut el, arra már nincs pénze, hogy továbbmenjen. Itt kapja meg Bonnet leveleit (december 1. december 11–12. december 25. 1712. január 6. január 18–29.)⁹⁴⁸, amelyekből kiderül, hogy az angol királyné felmentette hivatalából Marlborough herceget, hogy a toryk erősítésére a parlamentbe új lordokat neveztek ki, hogy folyik a vita a háború és béke kérdésében. Savoyai Jenő Londonba ment, ahol a kormány tartózkodóan viselkedik, fél attól, hogy felhasználja a whig-kapcsolatokat. A herceg mindenekelőtt haditerveit ismerteti, amelyek nem nyerik meg a kormány jóindulatát, miután Bécs nem ígéri, hogy nagyobb segítséget küld a Franciaország elleni háborúhoz.

Az utrechti béketárgyalások kezdetén

Maguk a béketárgyalások Utrechtben 1712. január 29-én kezdődnek.⁹⁴⁹ Az angolok a francia megbízottakkal tárgyalva elsősorban a spanyol kérdés megoldására, Gibraltár megszerzésére és kereskedelmük kiterjesztésére törekszenek, a hollandok igyekeznek megszerezni a barrière-t, a bécsi diplomácia viszont ellenez minden megegyezést.

Klement két nappal a béketárgyalások megnyitása előtt érkezik Utrechtbe, ott találkozik Strafforddal, aki a bristoli püspökhöz utasítja, s az kijelenti, hogy ha Franciaország támogatja Rákóczi érdekeit, akkor ehhez Anglia is csatlakozik.⁹⁵⁰ Találkozik a francia küldöttekkel is, így d'Huxelles marsallal, aki „elég hidegen fogadja”, nem tud a király Rákóczit érintő utasításáról és arról sem, hogy Brenner elutazhat-e Utrechtbe. Rákóczi viszont éppen Brennert bízta meg azzal a feladattal, hogy közölje a francia udvarral a maga javaslatait, és őt küldi a béketárgyalásokra. Klementnek írt január 30-i levelében hivatkozik a vesztfáliai békére, amely Erdélyt mint fejedelemséget elismerte, a karlócai béke Erdély külső státusát érintette, de nem önállóságát, ismerteti saját fejedelemségre választását és beiktatását. Itt kijelenti: „Nem tudok elszakadni a francia érdekektől, hacsak nem lesz biztos és megfelelő alapom.” (Je ne

---

⁹⁴⁵ Uo. 238. és köv.

⁹⁴⁶ Uo. 241. és köv.

⁹⁴⁷ Uo. 441.

⁹⁴⁸ Uo. 248. és köv., 250. és köv., 261. és köv.

⁹⁴⁹ Bély, L.: *Les relations internationales en Europe XVIIe et XVIIIe siècle*. Paris 1992. 423.

⁹⁵⁰ Fiedler: *i. m.* 269. és köv.

puis me detacher des interets de la France à moins qu'il n'y ait un établissement stable et convenable.)⁹⁵¹

Klement február 2-án találkozik Polignac abbéval, a francia diplomácia egyik tagjával, aki Lengyelországban Sobieski János halála után Conti herceg trónra lépését támogatta, és aki ilyen módon ismerte a magyarországi helyzetet. Ő azt állítja, hogy XIV. Lajos utasítást adott a francia delegációnak Rákóczi érdekében, és reméli, hogy Brenner idejében megérkezik Utrechtbe.⁹⁵²

Klement néhány nap múlva találkozik a porosz udvar követével, Metternichhel, aki szól arról, hogy a protestáns hatalmak a bécsi udvarnál akarnak kísérletet tenni a magyarországi és erdélyi protestánsok védelmére, és hogy ebben szerepe van egy Pontanus nevű holland professzornak, aki többek között a sárospataki iskolát segítette. Egyes protestáns országok úgy gondolják, hogy ezt az ügyet el kell választani Erdély önállóságától. Klement, Rákóczi érvei alapján, ezzel élesen szembenáll és ezt el is mondja a porosz követnek.

Rákóczi utasítására Klement kapcsolatba lép Kurakin orosz herceggel, akit a fejedelem Magyar- és Lengyelországból ismert, és aki tájékoztatja őt arról, hogy Heinsius holland pensionarius Sinsendorf bécsi követ sugalmazására fellép a cár és a fejedelem ellen (1712. február 11.).⁹⁵³ A hercegtől később is kap információkat, részben a béketárgyalásokról, s főleg a cári udvar viselkedéséről és külföldi kapcsolatairól.

Klement most elsősorban a holland diplomáciát igyekszik befolyásolni s február 14-én tájékoztatja Rákóczit⁹⁵⁴ Velterennel, az utrechti tárgyalásokat vezető egyik diplomatával folytatott megbeszéléséről, akinek figyelmébe ajánlja januári mémoires-jának elolvasását. Miután megkapja a fejedelem januári leveleit, azt következteti, hogy változtatnia kell tárgyalásainak „rendszerén és elvén”, tehát az erdélyi kérdést kell elsősorban tárgyalnia. „Je travaille à deduire les droits de cette principauté”, tehát „dolgozom azon, hogy levezessem ennek a fejedelemségnek a jogait”.

A pensionarius végül is fogadja és azt javasolja, hogy továbbra is Velterennel tárgyaljon, és az iránt érdeklődik, hogy a poroszok és az angolok támogatják-e Rákóczi kéréseit, mire ő azt válaszolja, hogy igen, sőt még a cár és a lengyel király is. A lényeg azonban az, hogy a francia küldöttség tegyen javaslatot. Kurakin herceg azonban úgy tudja, hogy ez nem történt meg, s kifejti, hogy „Franciaország és vele együtt a többi hatalom is fel fogja áldozni a fejedelmet.” (Il oiraîne fort qui vous serez sacrifié par la France et par la reste des puissances.)⁹⁵⁵

A követ jelzi, hogy betegsége miatt nem írta meg a *Déduction*-t, s erre vonatkozólag kér javaslatokat a fejedelemtől.⁹⁵⁶ Rákóczi február 27-én egy magyar nyelvű levélben rója meg Klementet, hogy az angol királynénak írt emlékiratában őt „Európa megszabadítójaként” jellemezte, és kifogásolja, hogy a protestáns vallás ügyét helyezte előtérbe Erdély „includiója” előtt.⁹⁵⁷ Szerinte mindez sértheti XIV. Lajos érdekeit. Március 5-én hangsúlyozza, hogy kitart

---

⁹⁵¹ Uo. 272. és köv.

⁹⁵² Uo. 275. és köv.

⁹⁵³ Uo. 279. és köv.

⁹⁵⁴ Uo. 283. és köv.

⁹⁵⁵ Uo. 288. és köv.

⁹⁵⁶ Uo. 296. és köv.

⁹⁵⁷ Uo. 298.

az erdélyi fejedelemség önállósága mellett és az équivalent-t csak akkor fogadja el, ha ahhoz az erdélyi rendek is hozzájárulnak.⁹⁵⁸

Ugyanezen a napon a követ jelenti, hogy találkozott Strafforddal, aki azt ajánlotta, hogy tárgyaljon a holland Rechteren gróffal és bírja rá, támogassa Rákóczi kéréseit.⁹⁵⁹ Tanácskozik Polignac abbéval is, aki kijelenti, hogy a fejedelem javaslatait eddig nem lehetett felvetni, mert egyelőre csak a háború és béke „nagy ügyéről” van szó. Szerinte Brenner az adott körülmények között nem jöhet Utrechtbe, ott úgysem fogadnák el. Találkozik Metternichhel is, aki elmondja neki, hogy a protestáns hatalmak a császárhoz fordulnak a magyar és erdélyi protestánsok érdekében és Rechteren készíti el a mémoire-t, amellyel szemben neki is vannak kifogásai.

Strafford javaslatát követve Klement felkeresi Rechterent,⁹⁶⁰ aki szívesen fogadja, de arra kéri, hogy ismertesse a fejedelem „pretencióit”. Polignac emlékiratot kér Rákóczi javaslatairól, hangsúlyozva, hogy XIV. Lajos Rákóczit elismerte Erdély fejedelmének és szövetségesének tartja. Klement viszont roppant csodálkozik a felvetésen, hiszen szerinte a francia udvar már régen ismeri a fejedelem javaslatait, és azok alapján kérhette volna az angol küldöttség támogatását.

Rákóczi március 12-én újból figyelmezteti Klementet, hogy nem szabad különválasztani a magyar és erdélyi protestánsok ügyét Erdély önállóságának kérdésétől, hiszen a fejedelemség e tekintetben is a garancia szerepét játszhatja.⁹⁶¹ Megismétli, hogy csak a rendek hozzájárulása esetén dönthet, és ezt csak a diéta teheti meg, ahol ő adhat magyarázatot arra, hogy eleget tett-e a „capitulation”-nak, tehát esküjének. II. Apafi Mihály nem ezt az utat követte, a diéta megkérdezése nélkül mondott le a császár javára, s ezért lemondása nem érvényes. Őt 1704-ben szabadon választották meg fejedelemnek, s 1707-ben Marosvásárhelyt beiktatták. A rendek soha nem ismerték el a Habsburg-ház fennhatóságát és a *Lipóti Diploma* alapján követelték jogaik teljesítését. Mindezt az Ausztriai-házat a fejedelemség jogai „megfosztójának” kell tekinteni. (La maison d’Autriche doit etre regardée comme une usurpatrice de cette principauté.) Azok az erdélyiek, akik elfogadták a szatmári békét, csak magánszemélyként tehettek és nem a rendek nevében. Abban bízik, hogy az örökösödési háború folytatódik, és a szövetségesek segítségével visszaszerezheti Erdélyt, bár továbbra is tart a bécsi udvar ellenséges „maximáitól”. Rákóczi tehát ezzel a levéllel válaszol Klement kérésére, és nem kis mértékben járul hozzá a *Déduction* kialakításához.

Március 19-én közli Velteren véleményét, aki szerint a holland kormány nem hoz határozatot a benyújtott mémoire-ről, de tájékoztatja róla a béketárgyalásokon részt vevő holland követeket.⁹⁶² Találkozik ismét Heinsius pensionariussal, akinek elmondja Velteren választát, és aki figyelmezteti őt arra, hogy vigyázzon személyes biztonságára, bár szerinte Utrecht „szent hely”.⁹⁶³ Tájékoztatja Rákóczit, hogy nyomdában adta a *Déduction* kéziratát, amely az anyagi eszközök miatt csak kis példányszámban jelenhet meg. A béketárgyalások csak pro forma folytatódnak, a felek háborúra készülnek. Savoyai Jenő visszatért Londonból, de

---

⁹⁵⁸ Uo. 300. és köv.

⁹⁵⁹ Uo. 302. és köv.

⁹⁶⁰ Uo. 306. és köv.

⁹⁶¹ Uo. 308. és köv.

⁹⁶² Uo. 313. és köv.

⁹⁶³ Uo. 319. és köv.

elégedetlen az angol kormánnyal, miután az ki akar egyezni a franciákkal. (Ezt a londoni porosz követ írja meg március 18–22-én.⁹⁶⁴)

Klement szeretné, ha a holland kormány állást foglalna javaslatai ügyében. Újból találkozik a pensionariussal (március 29.), aki csodálkozik azon, hogy Rákóczi mint katolikus a protestánsok védelmére kel.⁹⁶⁵ A követ utal az igazságos szécsényi felekezeti megállapodásra és ismét hangsúlyozza, hogy Erdély restaurációja nélkül nem lehet biztosítani a két ország protestánsainak védelmét. Beszél Strafforddal is, aki ismeri Klement mémoire-ját és aki azt állítja, hogy sajnos Erdély megszerzéséhez fegyverre volna szükség. Csodálkozik azon, hogy a francia küldöttség miért nem vetette fel Erdély ügyét, amikor a béketárgyalások kezdetén Bajorországról és Kölnről is szóltak. A követ jelzi, hogy a fejedelem március 12-i levele alapján újabb argumentumokat kapott, amelyeket felhasznál a *Déduction*-ban és ígéri, hogy elküld egy példányt Rákóczinak.

Április 22-én részletes jelentést ad a béketárgyalásokról, amelyek megbeszélések formájában folynak, de eddig eredményre nem jutottak.⁹⁶⁶ Polignac azt állítja, hogy Erdély ügye is szóba fog kerülni, ha erre sor kerül. Ő is olvasta a *Déduction*-t és azt alkalmasnak tartja a fejedelem jogainak bizonyítására. Rechterennek is előadja a *Déduction* főbb érveit. Strafford kifogásolja, hogy a protestáns hatalmak a császárhoz fordultak Anglia megkérdezése nélkül. Ő maga nem hisz Erdély restaurációjában, de érdeklődik, mi az „équivalent”, amelyet Rákóczi elfogadna.

A követ újabb holland vezetőket keres meg és átadja nekik a *Déduction* egy-egy példányát.⁹⁶⁷ Foglalkoztatja őt a franciák tartózkodó magatartása és nem tudja, miként adják elő Rákóczi javaslatait és miként kapcsolódnak az angolok által ígért segítséghez. Jablonskinak is megküldi a *Déduction*-t, aki április 9-én azt válaszolja: „A mémoire, amely Erdély jogaira vonatkozik, jól felépített, úgy hogy csak egy olyan hadsereg hiányzik, amely azt támogathatja és érvényt szerezhet neki.”⁹⁶⁸ Németül: „Ist das Memorial betreffend die Praetension wegen Transilvania sehr wohl gesetzt, so dass Ihre kaum nichts fehlet als eine Armée selbiges zu unterstützen und gelten zu machen.”

Két nap múlva, április 9-én Klement megbízólevelet kér Rákóczitól, mert szerinté csak így lehet eredményesen eljárni a béketárgyalásokon.⁹⁶⁹ Arról is ír, hogy szerinté mit jelenthetne az „équivalent” és Lotaringia példáját idézi, bár úgy véli, hogy más ellenértéket is lehetne felajánlani.

Rákóczi április 16-án megkapja a *Déduction* példányát és ezt írja a követnek: „Nagyon elégedett vagyok azzal a *Levezetéssel*, amelyet kinyomtatott Erdélyre vonatkozó jogaimról és az első alkalommal számíthat köszönetem megnyilvánulásaira.”⁹⁷⁰

---

⁹⁶⁴ Uo. 324. és köv.

⁹⁶⁵ Uo. 320. és köv.

⁹⁶⁶ Uo. 328. és köv.

⁹⁶⁷ Uo. 330. és köv.

⁹⁶⁸ Uo. 332. és köv.

⁹⁶⁹ Uo. 333. és köv.

⁹⁷⁰ Uo. 340.

A Dédution des droits de la Principauté de Transsylvanie

A kézirat fő forrása az *Animadversiones apologeticae* című kiadvány, amely 1706 végén Veracius Constantius álnéven jelent meg, és amelyet Ráday Pál fogalmazott. Utal a Brenner Domokos által kiadott *Lettre d'un ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie* című iratra, amely 1710-ben jelent meg.

A *Dédution* összefoglalja Erdély történetét, hivatkozik a vesztfáliai és nymwegeni békeszerződésekre, amelyek Erdélyt önálló államnak ismerték el. Utal az I. Lipót és Apafi Mihály között 1687-ben létrejött megállapodásra, amely biztosította Erdély különállását, a rendek szabad választását és jogaikat azzal együtt, hogy a fejedelemség csatlakozott a Szent Ligához, s elismerte mint a magyar Szent Korona tagja a magyar király fennhatóságát. A *Diploma Leopoldinum*ért Bethlen Miklóst teszi felelőssé, aki kedvezményeket kapott Béctől, de nem szól arról, hogy a grófot a *Noé galambja* című irata miatt börtönbe zárták. Jelzi, hogy II. Apafi Mihály nem mondhatott le a fejedelemségről, mert a diétával azt nem szavaztatta meg. A karlócai béke nem rendezte Erdély státusát, csak a külső kapcsolatokat szabályozta. Rákóczit a rendek 1704-ben szabad elhatározásukból választották meg fejedelemnek, csak néhány személy maradt távol, akik Rabutin fogságában voltak. 1707-ben a törvényes feltételek mellett iktatták be az erdélyi fejedelemségbe. A szatmári békét aláíró erdélyiek azt csak magánemberként tehették, nem cselekedhettek a rendek nevében. Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy az Ausztriai-ház a fejedelemség „bitorlójának” tekinthető, vissza kell tehát állítani önállóságát, ami nem csak Erdély, hanem az európai hatalmak érdeke is.

E hatalmak ugyanis nem tűrhetik meg a jogbitorlást a kereszténység és a humanizmus nevében, de a nemzetközi viszonyok miatt sem. Erdély függetlensége biztosíthatja a magyar rendek szabadságjogait és a protestáns vallások biztonságát, elnyomása felkelésekhez vezethet, hiszen a magyarok a törököktől kérhetnek segítséget, ami újabb európai háborúk kiobbantásával fenyegethet. Erdély önállósága nem gyöngítheti meg Ausztriát, sőt Magyarország nyugalmas birtoklását biztosíthatja. A túlzóan megerősödött Habsburg Birodalom viszont tovább növekedhet és az itáliai tartományokat is fenyegetheti. Ilyen körülmények között az egyes országok érdekei és az európai egyensúly megkövetelik, hogy gátat szabjanak a terjeszkedésnek.

A névtelenül megjelent röpirat Klement János Mihály legfontosabb diplomáciai megnyilvánulása volt, amely nem kis mértékben Rákóczi útmutatásaira támaszkodott. Érdekes azonban megvizsgálni, hogy az iratot elsősorban a protestáns hatalmaknak szánta és nem emlékezik meg Rákóczi francia kapcsolatairól, igaz, hogy az általánosítás minden más országra is vonatkozik.

A *Journal historique de Verdun* 1712. júliusi számában a kiadvány nagy részét újból megjelenteti, s ilyen módon Franciaországban is elterjed. Vitára is sor kerül. Jean Dumont a *Remarques sur la Reponse de Mons a le marquis de ... à l'Orfevre sur la Pierre de touche* című, 1713-ben megjelent röpiratában azt állítja: „Utrechtben vagy másutt előadott követelések Erdély visszaállítására nem rombolják le a császár jogait arra a tartományra, amely egykor Magyarország része volt s ebből következőleg 180 év óta egyik örökös állama az Ausztriai-háznak.” A szerző még azt is tagadja, hogy létezett az erdélyi fejedelemség és hogy másfél évszázadig nem tartozott a Magyar Koronához.

Újabb erőfeszítések Utrechtben

Hosszabb betegség után Klement május 24-én jelentkezik a fejedelemmel és örül a dicsőretnek a *Déductionnal* kapcsolatban⁹⁷¹, amely az olasz követek közbenjárására ismét megjelent, a holland követek körében pedig nagy elismerést váltott ki, miután azok nem ismerték a fejedelem érdekeit, a császári követek viszont élesen elítélték. Ismerteti a Körtvélyesivel lefolytatott vitát a protestánsok ügyében, miután az említett hajlandó ezt a kérdést különválasztani Erdély önállóságától, s ebben segíti azoknak a protestáns hatalmaknak az eljárását, akik a császárhoz kívánnak fordulni. Találkozik Heinsiussal és Rechterennel, akik arra hivatkoznak, hogy ígéreteiket csak akkor fogják teljesíteni, ha a fejedelemség ügye szóba kerül a béketárgyalásokon. Beszél Ruzzinivel, Velence követével, aki egyetért azzal, hogy a Habsburg Birodalom terjeszkedése veszélyes lehet a köztársaság számára.

Polignacnak bemutatja azt a 6 pontot, amelyet Brenner küldött meg. (Az irat megtalálható Klement diplomáciai levelezésében április 14-i dátummal, benne az apát hivatkozik a *Déductionra* is.⁹⁷²) A francia követ azt válaszolja, hogy személyes „hajlandóságból” és a király utasítására ezeket teljesíteni fogja, de csak akkor, ha erre eljön az idő. Strafford visszamegy Angliába, és neki is átadja az angol támogatást sürgető mémoire-t.

Május 31-i jelentésében elmondja, hogy Metternichnek is bemutatta a már említett 6 pontot, aki különböző változtatásokat javasol.⁹⁷³ Két nap múlva, június 3-án hírt ad arról, hogy a protestáns hatalmak megtárgyalták a magyar és az erdélyi protestánsok ügyében a császár elé terjesztendő emlékiratot.⁹⁷⁴ Polignacot kardinálissá nevezték ki, akit ebből az alkalomból üdvözölt s akivel közölte Metternich javaslatait, akinek viszont az volt a véleménye, hogy a változásokról csak Rákóczinak lehet döntenie. Június 7-én közli, hogy a *Déduction* megjelent új kiadásban és a római követ, Passionei juttatta el a nyomdászhoz.⁹⁷⁵

Rákóczi június 8-án megbízólevelet ad Brenner és Klement részére a béketárgyalásokon való részvételre.⁹⁷⁶ A közvetítést viszont a francia követekre bízta addig, amíg Brenner meg nem érkezik. Ez a megoldás Klementnek nem tetszik, és ezt a fejedelemnek el is mondja. Rákóczi viszont elítéli, hogy a követ Brenner feljegyzését ismertette és Metternich javaslataival kapcsolatban kijelenti, hogy: „csak önmaga ítélni meg, mi a neki megfelelő”. Álláspontja az, hogy mint erdélyi fejedelem és mint Franciaország szövetségese vissza akarja szerezni Erdélyt s ez véleménye szerint a protestánsok védelmét is szolgálja (június 11.).⁹⁷⁷

Június 17-én elmondja a fejedelemnek, hogy a bristoli püspököt tájékoztatta Brenner feljegyzéséről, aki ezeket „szolidaknak” tartotta és úgy gondolja, hogy segített az angol követet meggyőzni arról, hogy a két ország protestánsainak ügyét Erdéllyel együtt kell tárgyalni.⁹⁷⁸ Klementet foglalkoztatja a magyar diéta sorsa és ehhez kapcsolja Metternich közlését, aki előadja, hogy III. Károly magyar ruhában jelent meg a diétán és ígérte, hogy

---

⁹⁷¹ Uo. 348. és köv.

⁹⁷² Uo. 336. és köv.

⁹⁷³ Uo. 353. és köv.

⁹⁷⁴ Uo.

⁹⁷⁵ Uo. 353.

⁹⁷⁶ Uo. 356. és köv.

⁹⁷⁷ Uo. 361. és köv.

⁹⁷⁸ Uo. 365.

megvizsgálja a magyar rendek sérelmeit, és orvosolni fogja azokat. Klement azt válaszolja neki, hogy ha az megtörténne, akkor is szükség volna Erdély önállóságára.

Klement június 22-én és nem másodikán, mint Fiedler írja,⁹⁷⁹ kifogásolja, hogy a fejedelem a megbízólevelet a francia követek közvetítésére bízta, és szeretne önállóan is fellépni. Értesíti Rákóczit, hogy a protestáns hatalmak a magyar és erdélyi protestánsok ügyében Sinzendorf császári követ útján a bécsi udvarhoz fordultak.

Két nap múlva, június 24-én közli, hogy találkozott az ott-tartózkodó francia követekkel, akik megkapták a fejedelem megbízólevelét és Polignac kijelentette, hogy Klement is eljárhat a béketárgyalásokon (ilyen értelemben írt levelet Rákóczinak).⁹⁸⁰ A béketárgyalások folytatódnak, de a felek a háborúra készülnek, és felmerülhet annak a lehetősége, hogy Rákóczi fegyveres úton kényszeríti ki követeléseinek teljesítését. Július 2-án azt írja, hogy Polignac szerint a magyarországi fegyveres felkelést nemcsak Franciaország, hanem Anglia is támogathatná.⁹⁸¹ A velencei követ viszont azt javasolja (július 5.), hogy Rákóczi elégedjék meg birtokai visszaszerzésével és saját biztonságának érvényesítésével.⁹⁸²

Közben az angol kormány utasítást ad a hadsereg főparancsnokának, Ormond grófnak, hogy tartsa távol magát a kiújuló háborútól és kössön fegyverszünetet Villars marsallal, a francia fővezérrel. Savoyai Jenő a hollandok és a német fejedelmek segítségével viszont megtámadja Les Quesnay-t és a franciák által elfoglalt erődítéseket. Villars francia marsall Denain ellen vonul és ott csatát nyer.⁹⁸³

Az eseményekről Klement tájékoztatja Rákóczit, de nyugtalankodik a francia támogatás elmaradása miatt és azt javasolja, hogy egyezzek ki Béccsel (Hága, június 22. és 26.).⁹⁸⁴ Találkozik ismét Metternichhel, aki szerint a protestáns hatalmak a Béccsel való közvetlen tárgyalást javasolják a vallás ügyében, bár ő ezt az eljárást ellenzi. Szeretné tudni, hogy a fejedelem milyen „équivalent”-ot javasol, mert erre még eddig nem kapott választ (augusztus 9.).⁹⁸⁵

A Strafforddal folytatott tanácskozáson az angol követ megkérdezi, hogy miért nem lépett fel Brenner kellő időben, és hogy a franciák miért nem kérték Anglia támogatását. Augusztus 12-én Polignac közli, hogy a fejedelem követeléseit nem lehet felvetni, mert a háború folytatódik.⁹⁸⁶ Ha a franciák győznek, akkor a dolgok más irányba fordulnak. A fejedelem ne bízzék a hollandokban, mert azok megcsalják. Angliát viszont érdemes lesz megnyerni. Javasolja, hogy Brenner forduljon ismét a francia udvarhoz, s úgy véli, hogy szükséges valakit elküldeni Angliába. Klement önmagát javasolja. A fejedelem egyetért ezzel, de kijelenti, hogy erre egyelőre nincsen pénze. Közben kifogásolja, hogy az egyik francia követ, Mesnager nem tüntette fel erdélyi fejedelmi címét, pedig a francia udvar azt elismerte.⁹⁸⁷

---

⁹⁷⁹ Uo. 368. és köv.

⁹⁸⁰ Uo. 369. és köv.

⁹⁸¹ Uo. 372. és köv.

⁹⁸² Uo. 373.

⁹⁸³ Bély: *i. m.* 425–426.

⁹⁸⁴ Fiedler: *i. m.* 383. és köv., 385. és köv.

⁹⁸⁵ Uo. 391. és köv.

⁹⁸⁶ Uo. 393. és köv.

⁹⁸⁷ Uo. 399. és köv.

A követ ismét találkozik Strafforddal, aki újból azt javasolja, hogy a francia udvarnál kell eljárni és ott kell kérni, hogy támogassák az angol hozzájárulást.⁹⁸⁸ Az angol követ érdeklődik Körtvélyesi iránt, akiről Klement az ellentétek miatt semmit sem tud, legfeljebb annyit, hogy egyes protestáns hatalmak igyekeznek segíteni rajta.

Rákóczi, aki továbbra is a béketárgyalásokban reménykedik, kijelenti: „Je suis resolu d’attendre mon sort de la negotiation de la paix generale.” (Tehát elhatároztam, hogy sorsomat az általános béketárgyalásoktól teszem függővé.)⁹⁸⁹ Itt utal Géczi Zsigmond Lengyelországba menekülésére és az itthonmaradók, köztük a protestánsok üldözésére. Jelzi, hogy a szatmári béke után „egyetlen levelet sem írt Magyarországra”, tehát az elégedetlenségnek nem ő a forrása.

Klement a francia követek sugalmazására igyekszik hozzájárulni ahhoz, hogy Rechteren holland követet menesszék a béketárgyalásokról a Mesnagerral szembeni fellépése miatt,⁹⁹⁰ ami nem nagyon tetszik a fejedelemnek,⁹⁹¹ de a bécsi udvar magatartása miatt elfogadja ezt a közreműködést.

Október 21-én Rotterdamból megírja Rákóczinak, hogy a francia küldöttek javasolták Angliába menetelét.⁹⁹² Miután más követek véleményét is meghallgatta, elindult az angol fővárosba. Innen november 4-én jelenti a fejedelemnek, hogy találkozott Strafforddal, aki kérte, hogy vegye fel a kapcsolatot az ottani francia követtel, Gautier abbéval.⁹⁹³ Ez utóbbi azonban nem kapott a francia udvartól semmiféle utasítást, így nem tudott nyilatkozni. Strafford ezek után kéri, hogy adjon be egy emlékiratot a királynénak arra az esetre, ha a császáriakkal folytatott tárgyalások során az erdélyi kérdés szóba kerülhet. (Ezt meg is teszi.⁹⁹⁴) Klement jelzi, hogy Bolingbroke testvérének ígérjenek 500 écut annak fejében, hogy segíti az erdélyi kérdés megoldását.⁹⁹⁵

November 25-én a svéd követtől megtudja, hogy a fejedelem megindult Danckából Franciaország felé.⁹⁹⁶ Elhatározza, hogy maga is odamegy, hogy találkozzék Brennerrel.⁹⁹⁷

Együtt jelentkezik Torcy államtitkárnál november 16-án, december 16-án és 1713. január 7-én, akinek egy emlékiratot nyújtanak be jelezve, hogy XIV. Lajos milyen Erdélyt érintő kérdésekben forduljon az angol királynéhez.⁹⁹⁸ Közben meglátogatja Párizsban az angol küldöttet, Priort, akinek 10 000 écut ajánl fel, ha Anglia támogatja Erdély önállóságát.

Miután nincsenek pontos értesülései, nem tudja, hogy visszamenjen-e Londonban, Calais-ba vagy Dunkerque-be utazzék a fejedelem fogadására. Torcy szerint, ha Rákóczi Londonba

---

⁹⁸⁸ Uo. 400. és köv.

⁹⁸⁹ Uo. 402. és köv.

⁹⁹⁰ Uo. 400. és köv.

⁹⁹¹ Uo. 407. és köv.

⁹⁹² Uo. 417. és köv.

⁹⁹³ Uo. 421. és köv.

⁹⁹⁴ Uo. 427.

⁹⁹⁵ Uo. 425. és köv.

⁹⁹⁶ Uo. 427.

⁹⁹⁷ Uo. 428. és köv.

⁹⁹⁸ Uo. 429., 431, 433.

megy, ott előadhatja kéréseit, és a francia követek azt támogatni fogják. Végül Dunkerque-en keresztül megy az angol fővárosba, ahol Gautier útján megtudja, hogy Bolingbroke üzenetet küldött a fejedelemnek, ne jöjjön Londonba, „a királyné nem kíván beavatkozni ügyeibe”. (La reine ne se meleria jamais de vos affaires.) E levélben levonja saját következtetését is: „Paix se conclura et on n’y parlera pas de V. A. S.” (A békét megkötik és attól tartok, hogy nem fognak szólni öfenségéről.)⁹⁹⁹ Rákóczi 1712. november 15-én szállt Danckán hajóra és Hull érintésével január 15-én érkezett Dieppe-be. Klementet Párizsba hívta, itt gyanúba keveredett és a rastatti békeszerződés után a fejedelem kérte letartóztatását. Klement Hollandiába szökött, ahol Hohendorf császári diplomata útján felajánlotta szolgálatait és iratait Savoyai Jenőnek. Útja ezután Bécsbe, Drezdába, Berlinbe vitte, időnként Hollandiába s a század „titkos diplomáciáját” követve különböző intrikákba keveredett. 1719-ben Berlinben letartóztatták, mert Savoyai Jenőt és Fleming szász minisztert azzal vádolta, hogy a porosz királyt le akarják váltani és az országot a császár befolyása alá kívánják vonni. Maga a király, Frigyes Vilmos hallgatta ki és a bizonyítékok alapján 1720. április 28-án kivégezték.

Klement János Mihály nyelvileg felkészült, a politikai ügyekben járatos, jó megjelenésű és ügyes diplomataként mutatkozott, aki feladatait pontosan ellátta. A fejedelemtől havi 300 écut kapott rendszertelenül, jórészt Jablonski közvetítésével. Mint láttuk, időnként betegeskedett, de a betegség után is beszámolt tevékenységéről. A jelentéseket 1711. október 30-ig latinul, majd franciául írta jó felkészültséggel. Részletesen idézte a megkérdezett diplomákat, elmondta saját nézeteit a tárgyalások kapcsán és időnként, bizonyos fenntartásokkal, a fejedelemnek szóló magánvéleményét is. A tárgyalásokból végül is azt a következtetést vont le, hogy Rákóczi javaslatait az érdekelt hatalmak nem veszik figyelembe és megkockáztatta, hogy ki kellene egyezni a bécsi udvarral.

Erdély ügye Utrechtben nem került szóba, a protestáns hatalmak legfeljebb a magyarországi és erdélyi protestánsok védelmében jelentkeztek, de a császárhoz fordultak, és nem a béketárgyalásokon. Később a francia delegáció Rastattban szóvá tette Rákóczi Erdélyre vonatkozó javaslatait, de Villars marsall Savoyai Jenő ellenvetésére elállt a követeléstől. Erdély önállóságának kérdése a későbbi nemzetközi tárgyalásokon már fel sem merült.

---

⁹⁹⁹ Uo. 433. és köv.

Magyari András

Habsburg-orientációs politikai kísérletek Erdélyben a XVII. század második felében

Neves magyar történészek: Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes, Benczédi László, Benda Kálmán és mások találóan állapították meg, hogy a török Magyarországról és Erdélyből való kiűzésének gondolata már a XVI. századtól megfogalmazódott, de ekkor még főleg elméleti síkra szorítókozó politikai és katonai jellegű eszmefuttatások formáját ölti. Többször történt e tekintetben utalás Rudolf császár flamand diplomatájának, Rüsbequiushnak híres munkájára, az *Exclamatio; sive de re militari contra turcorum instituenda consilium*ra, mely 1581-ben látott napvilágot, és amelyben a szerző arról értekezik, hogy a köznépre alapozott, állandó hadsereget kell szervezni. Ennek feladata pedig mindenekelőtt a haza megvédeése, az idegen ellenséggel szembeni megmentése kell hogy legyen.

Ezek a gondolatok félreérthetetlenül jelentkeztek Zrínyi Miklós *Török áfium ellen való orvosság* című munkájában is.¹⁰⁰⁰

A XVII. század közepére a törökellenes fellépés lehetősége már a realitás szférájába került. Ennek aktuálissá válását siettette II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1657. évi vállalkozása a lengyel korona megszerzésére, amely – mint ismeretes – teljes kudarccal végződött. Következményeiben azonban új helyzetet idézett elő mind Erdély, mind pedig a Habsburgok viszonylatában. A Rákóczi lengyelországi kísérletére adott válasz török részről az ország végigpusztítása, s a csaknem három évig tartó büntető expedíció katonai, politikai és gazdasági következményei sokkal távolabbra hatottak, mint azt Konstantinápolyban gondolták.

Az igen ellentétes helyzetben mind a magyar vezető tényezők, mind pedig II. Rákóczi György a bécsi udvarhoz fordultak segítségért. Bécs azonban nem sietett felkarolni a bizonytalan kimenetelű vállalkozást. Ugyanis a Portia herceg irányította császári külpolitika – mindenekelőtt belpolitikai okokból – mindenáron el akarta kerülni a fegyveres konfliktust a Portával.¹⁰⁰¹ Így II. Rákóczi György komolyabb és biztos külső támogatás nélkül kockáztatta meg törökellenes politikáját, beérve bizonyos ígéretekkel és biztatásokkal.

Rákóczi helyzetét az is gyengítette, hogy az 1658-as nagyon kedvezőtlen politikai és hadi események megosztották Erdély politikusait. A nagy tekintélyű Bethlen János kancellár az ország pusztulása elkerülésének egyetlen módját a törökkel való megegyezésben látta. Kemény Jánosnak, a tapasztalt politikusnak és katonának viszont az volt a véleménye, hogy Rákóczi számíthat a keresztény államok támogatására a törökök elleni küzdelemben. Sőt azt sem tartotta lehetetlennek, hogy ha a fejedelem folytatja a Porta elleni harcát, kikényszeríti az európai államok törökellenes összefogását. Mindezen feltevések és óhajok azonban csak óhajok maradtak, s Erdély 1657–1660 között katasztrofális veszteséget szenvedett a töröktől.

---

¹⁰⁰⁰ R. Várkonyi Ágnes: *A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepén.* = TSzle 1974. 4. sz. 496–97. (A továbbiakban: R. Várkonyi 1974.)

¹⁰⁰¹ Köpeczi Béla: *A Thököly felkelés és a külföldi szövetség.* In: *A Thököly felkelés és kora.* Bp 1983. 89.

S ami nem könnyen érthető, a fejedelemség törökellenes politikája még ilyen körülmények között is nem jelentéktelen kockázatokkal folytatódott.¹⁰⁰²

A történelmi irodalomban kevésbé ismert az a tünet, amelyet ez időben az erdélyi politikai élet terén figyelhetünk meg. Mindenekelőtt arról van szó, hogy 1658–1660 között jelentkezett a fejedelemségben egy meglehetősen erős Habsburg-barát orientáció, amelynek vezető személyiségei a szárhegyi Lázár István, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkirálybírója, Bánffy Dénes, Kolozsvár főkapitánya, Kolozs megye főispánja és az erdélyi végvárok parancsnoka voltak. A szárhegyi Lázár család Kolozsvárt őrzött levéltárában található néhány, a fenti személyektől származó eredeti levél minden kétséget kizáróan megerősíti előbbi állításunkat. Kissé bátran fogalmazva megállapíthatjuk, hogy 1658–1660-ban létrejött egy eléggé erős Habsburg- és Rákóczi-barát irányzat, modern kifejezéssel élve: egy törökellenes front, amelynek legelszántabb szereplője Lázár István volt, aki igyekezett a törökellenes tábornak főleg a Székelyföldön minél szélesebb politikai és katonai bázist teremteni. Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkapitánya vállalkozott a Habsburg-barát politika bázisának megteremtésére. Ez a vidék ugyanis csaknem teljes egészében a római katolikus vallást őrizte meg a reformáció idején és után is, s az egyházon keresztül itt jobban lehetett érvényesíteni a császáriak által képviselt katolikus ideológiát, mint Erdély más vidékein. A császári udvarral együttműködni kész fejedelem – annak ellenére, hogy protestáns vallású volt – könnyebben utat talált e vidék lakosságához, mint a többi székben. Így nem tűnik meglepőnek az a tény, miszerint 1659. április 25-én Szárhegyen kelt levelében Lázár István biztosítja a fejedelmet, hogy amiben csak tud, szolgálatára siet, hogy „az elkezdett dologát” végbevigye. Az elkezdett dolog a törökellenes hadakozás volt.¹⁰⁰³

A fejedelem II. Rákóczi György 1659. október 28-án Szeben melletti táborában keltezett és Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék közösségéhez küldött levelében megköszöni „Kegyelmetek hozzánk való hűséges magaviseletét, kit Lázár István Úr relációjából is megértettünk, hogy a mostani villongó állapotokban is az hűség kötelét állhatatosan megtartotta, abból ki nem tántorodott, kegyelmesen vesszük kegyelmetektől, kit mi is ígérünk fejedelmi kegyelmességünkkel megjutalmaztatni kegyelmeteknek”. A továbbiakban közli, hogy Petki István beérkezéséig „kegyelmetek Lázár István úrtól függjön és mindenekben ökegyelmétül hallgasson...”¹⁰⁰⁴

A többi székely székből is olyan információk jönnek, hogy egyre szélesedik és erősödik a törökellenes Habsburg-barát tábor. Sőt, amint a segesvári „consul és senátus” 1660. június 16-án kelt, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékhez intézett soraiból kiolvasható: „hűségünket kegyelmetekkel együtt Rákóczi Urunkhoz alázatosan meg tartottuk”.¹⁰⁰⁵ Tehát Rákóczi bukása előtt a szász székek részéről is mutatkozik a németbarát orientáció erősödése, annak ellenére, hogy az erőviszonyok semmilyen szempontból nem mutatkoztak kedvezőnek Rákóczi számára. Ez a tény mutatja, hogy a török túlsúly ellenére Erdély valójában a magyarországi törökellenes mozgalom célkitűzéseit követi, melynek megfogalmazója Zrínyi Miklós, a költő és társai voltak. Így a Habsburg-barát erdélyi politikai törekvés összhangban állt a mind erősebben jelentkező európai törökellenes mozgalommal. Sőt egyes elképzelések

---

¹⁰⁰² R. Várkonyi Ágnes: *A nemzetközi törökellenes szövetség genézise és II. Rákóczi György fejedelem.* = TSzle 1984. 1–2. sz. 77. (A továbbiakban: R. Várkonyi 1984.)

¹⁰⁰³ KmOL ENMLt Szárhegyi gr. Lázár család levéltára IV/621. 72 doboz, levelek. (A továbbiakban LLt.)

¹⁰⁰⁴ LLt. IV/623, 72. doboz, levelek.

¹⁰⁰⁵ LLt. levelek, 39. doboz.

szerint Erdélynek és a román fejedelemségeknek kellett volna képezniük a törökellenes szövetség kelet-európai szárnyát.¹⁰⁰⁶

1660. május 22-én a Gyalu és Szászfenes között lezajlott csata sorsdöntő mozzanat e politika további alakulásában. Rákóczi katasztrofális veresége, majd június 7-én Nagyváradon bekövetkezett halála teljesen új helyzetet teremtett. Súlyos csapást szenvedett a törökellenes politika, Erdély pedig elvesztette súlyát a délkelet-európai események intézésében. Ezzel egy időben új álláspontok körvonalazódnak belpolitikai síkon is. Magától értetődően kritikus helyzetbe került a Rákóczi mellett felsorakozott erők csoportja. Rákóczi halálát követően tájékozatlanság és politikai zavar lett úrrá a fejedelemségben. Székely István már 1660. június 15-én Marosvécsen kelt levelében arról értesíti Lázár Istvánt, hogy ha Gyergyóban tartózkodnék, felkeresné őt „Barcsai Gáspár locumtenens”, kívánságának közlése céljából. Barcsai óhaja: „az székelységet kegyelmed felültesse, assecurálta ökegyelme kegyelmedet, bántódása nem lészen, ahogyan kegyelmed dolgai periclitálnak, s bizony elindulni Csíknak, Gyergyónak s Három széknek, oly dispozió vagy on felüllek. Az Istenért, s az lelke üdvösségéért kérem kegyelmedet, indítsa őket mentől hamarabb, ne vessze kegyelmed magát, mert bizony el vesz...”

Rákóczi fejedelem halálában ne gondolkogjék, mert bizony meg holt, hanem az Istenért[...] alkalmaztassa úgy kegyelmed magát, hogy ne irritáldogyanak.”¹⁰⁰⁷

Két nappal később, június 16-án kelt a segesvári senatus levele Csík-, Gyergyó- és Kászsószék vezetőségéhez és rendjeihez, melyben utalnak arra, hogy a Portától való elszakadás miatt „micsoda rettenetes veszedelemben estünk legyen egész országostól és hogy ez ország is magunk között való egyenletlenségünkért[...] végső romlásra fog jutni”. Továbbá intik a széket, hogy vonuljon minél hamarabb Barcsai Ákos fejedelem táborába, vagy Vásárhelyre „locumtenens uram mellé”, ezzel hozzájárulva a székelység egységes fellépéséhez. Jelzik, hogy ők is hasonlóképpen fognak eljárni.¹⁰⁰⁸

Azonban ekkor már egyre világosabban rajzolódik ki az a tendencia, hogy Rákóczi törökellenes harcának bukásával illuzórikussá vált a Porta ellen folytatandó harc lehetősége Erdélyben, s nincs más reális út, mint beletörődni a török befolyás további érvényesülésébe. Rákóczi halálával elakadt annak a politikai kurzusnak továbbfolytatása, amely a Habsburg-támogatásra, valamint törökellenes európai szövetség támogatására építene. Ez a tény tükröződött Lázár István 1660. június 18-án Görgényben kelt levelében, amelyet Both Ferencnek címez – Gyergyóba –, s amelyben a Rákóczi bukásával beállott bizonytalan helyzetre utal. Azonban Lázár még próbálja meggyőzni magát afelől, hogy nincs veszve minden. Azt állítja, hogy „Barcsay urunkat kedve ellen is vinnék az töröknek, s az magyarokat, kik velek vadnak, úgy hajtják, mint[...] egy barmot”. Lázár arra gondol, hogy Rákóczi nélkül is lehetséges a harc folytatása¹⁰⁰⁹, tehát életben tartható a törökellenes küzdelem. Ennek központjául Csík-, Gyergyó- és Kászsószéket szeretné kiépíteni, és saját biztonságát Görgény várában látná megteremthetőnek. Ezért 1660 nyarán ide húzódott, innen tartotta a kapcsolatot támogatóival. Görgény azonban nem bizonyult olyan menetsvárnak, amilyennek Lázár gondolta. Barcsai Gáspár ugyanis arról számol be 1660. augusztus 10-én kelt, Kálnoki Mihálynak és Cserei Mihálynak címzett levelében, hogy „Lázár István elszaladott Görgényből, az vasrostélyokat kiverte, az mely házban volt, s úgy ereszkedett ki”.

¹⁰⁰⁶ R. Várkonyi 1974. 499–500.

¹⁰⁰⁷ LLt. IV/621, 72. doboz, levelek.

¹⁰⁰⁸ Uo. levelek 39. doboz.

¹⁰⁰⁹ Uo. IV/621, 72. doboz, levelek.

Eszerint a szárhegyi főúr előzőleg már fogságba került, ami arra vall, hogy nem adta fel eredeti álláspontját.

Barcsai parancsot ad, hogy igyekezzenek Lázár Istvánt minden úton-módon kézre keríteni. „Ha pedig feleségét kaphattya, azt is fogassa meg kegyelmetek” – hangzik a levél.¹⁰¹⁰

Lázár István azonban nem került Barcsai Gáspár embereinek kezébe. Ellenkezőleg, Székely Sámuellel és Barabás Péterrel kísérletet tesz a Habsburg-barát mozgalom továbbszervezésére a Székelyföldön. Ez is világosan kitetszik Udvarhelyszék, Marosszék, Háromszék és Aranyosszék vezetőinek és rendjeinek 1660. október 20-án a kézdivásárhelyi mezőben levő táborukban kelt leveléből, melyet Csík-, Gyergyó- és Kászonszék minden rendű vezetőihez és rendjeihez intéztek. Ebben jelzik, hogy látták Lázár István Székely Sámuelnek és Barabás Péternek írott leveleit, „melyben őkegyelme bennünköt is egész Székelységül hasonló mocskban (melyben maga fülüg ül) bele akart keverni...” Lázár e levélben említi, hogy „kiváltképpen udvarhelyszéki atyánkfiától volna biztatás”, és német segítséggel is áltatja híveit.

A négy szék vezetői közölték Csík-, Gyergyó- és Kászonszékkel, hogy ők táborba szállnak, s „úgy gondolkodjék mind Lázár István s mind kegyelmetek közönségesen, hogy mi soha hazánkban és annak kegyelmes fejedelmének árulói nem voltunk, nemis leszünk soha”. Arra is felszólítják Csíkszék, hogy „Lázár Istvánnal és több gonoszságban leledző pártosokkal ne consentiállyon semmibe, sőt mindgyárást ellene feltámadván megfogásával és kézbe való adásával...” mutassa meg az országgal és a fejedelemmel szembeni hűségét. A négy szék vezetői ígérik, hogy ha Csík elfordul Lázár István csoportjától, és hűséget mutat Barcsaival szemben, „be sem megyen az nemes Ország hada”. Ellenkező esetben – hangoztatják a négy szék előljárói – „okai nem leszünk kegyelmetek veszedelmének”.¹⁰¹¹

Ebben a pillanatban úgy tűnt, hogy a Székelyföld két táborra szakadt, ami nagy veszélyt rejtett magában, sőt a belső fegyveres konfliktus sem volt kizárva. Azonban 1660 őszén, mikor Rákóczi mozgalma teljesen szétesett, és Barcsai Ákos fejedelmi pozíciói megerősödtek, Csíkszék is keresi a megbékélés útját. Barcsai készen is mutatkozott kegyelemben részesíteni a csíkiakat, Lázár István és Székely Sámuel kivételével.¹⁰¹² Bethlen János 1660. október 24-én kelt levelében Lázárt is biztatja, hogy forduljon kegyelemért a fejedelemehez, hangoztatva, hogy „láttya arra elégtelenségét, ha szinte akarna is, hogy valamit cselekedhessék”.

Nem kedvezett a törökellenes politikai mozgalomnak Kemény János azon kísérlete sem, hogy Habsburg-támogatással kivonja Erdélyt a félhold befolyása alól. Apafi trónra juttatásával erősödni látszik a török orientáció Erdélyben. De ezzel egy időben bontakozott ki nemzetközi síkon a keresztény hatalmak törökellenes szövetség létesítésére irányuló politikája. Ezen szándékot tükrözik a Portia herceg, a bécsi Titkos Tanács elnöke és Molin velencei követ között 1661 májusában a bécsi Burgban lezajlott eszmecserén elhangzottak. A velencei diplomata véleménye szerint a keresztény világ és az Oszmán Birodalom között a háború elkerülhetetlen. Azt is hozzáfűzi, hogy nem szabad megengedni, hogy a török megszerezze Erdélyt, mert ez káros kihatással lesz a keresztény világra. Molin szerint jobb háborút viselni a török ellen Erdéllyel szövetségben, mint Magyarország területén folytatni a küzdelmet az oszmán erők ellen úgy, hogy Erdély az ők oldalán álljon.¹⁰¹³ Ez a vélemény csaknem azonos a

¹⁰¹⁰ Uo. IV/621, 72. doboz, levelek.

¹⁰¹¹ Uo. levelek, 39. doboz.

¹⁰¹² Uo. levelek, 32. doboz.

¹⁰¹³ R. Várkonyi 1984. 67.

Habsburgok fennhatósága alatt levő magyar területek, mindenekelőtt Zrínyi Miklós, Wesselényi Ferenc nádor és a körükhöz tartozó politikusokéval.

1662- és 1663-ban a törökellenes irányzat újból kiszélesedni látszik Erdélyben. Lázár István újólag a figyelem központjába kerül. 1662. március 26-án Husztról keltezett levelében megkeresi őt I. Rákóczi Ferenc is, szimpátiáját juttatva kifejezésre irányában: „Hogy Isten kegyelmedet ennyi sok galibából kimentette, s ez ideig jó egészségben megtartotta, azon szívem szerint örülök, az Úr I[ste]n k[egyelme]dre ennek utána is vigyázzon, s oltalmazza minden veszedelemtől.” Egyben inti arra is, hogy mindenképpen „szolgáljon édes hazájának s fejedelmének”.¹⁰¹⁴

Lázár Istvánnal szemben változott a véleménye Háromszék vezetőségének is, amely kitűnik Daczó János 1662. március 4-én Sepsiszentgyörgyön kelt leveléből.¹⁰¹⁵

A törökellenes orientáció erősödésére vall Bánffy Dénes 1663. június 23-án Lázár Istvánhoz írt levele is. Az erdélyi főúr a megelégedés hangján számol be arról, hogy „az kereszténységnek igen nagy készületi vagyon”. Említi Montecuccoli császári hadvezér, Zrínyi Miklós, valamint a palatinus készületeit. Továbbá, hogy „Az imperium 60 ezer embert adott őfelségének[...] azok is ebben a holnapban okvetlen le érkeznek[...] hiszem Istent, bizony nem keveri fel oly könnyen az kereszténységet török uram, az mint minket...”¹⁰¹⁶

A Habsburg-orientáció dolgai mégsem tekinthetők különösen biztatóknak, amit jelez az a tény, hogy Bánffy óvatosságra inti Lázárt az általa közölt hírekkel kapcsolatban, kérve őt: „kegyelmed édes kedves atyámfia ne comunicálja senkinek, főképpen az én nevem ne forogjon benne, mert tudgya kegyelmed az én állapotom is, hamar fog az átok mirajtunk...”¹⁰¹⁷

Az 1663-as év kritikus időszak mind a török politika további céljainak kijelölését, mind pedig a keresztény államok oszmánellenes terveinek felvázolását illetően. A Porta szándéka Magyarország teljes behódoltatása, amint arról Apafi Mihály erdélyi fejedelem nem kevés kockázattal értesítette a nádort.¹⁰¹⁸ Mindkét törekvés 1663-ban éri el csúcspontját. Köprülü Ahmed nagyvezér ez év szeptemberében „elfoglalja Érsekújvárt, októberben pedig már szervezik a nemzetközi törökellenes koalíciót, s az év végére kész a terv, és készen állnak a csapatok a kor kiemelkedő haditettére”.¹⁰¹⁹

Erre a lázas készülődésre alapozva nyilatkozik oly optimista hangvétellel 1663 nyarán Bánffy Dénes Lázár Istvánnak a törökellenes harc perspektíváit illetően. Szinte készpénznek veszi, hogy elérkezett a pillanat a törökök visszaszorítására, Magyarország és Erdély felszabadítására.

Bécs azonban meglepően rezerváltan viselkedik ebben a lázas diplomáciai hangulatban. A Habsburg Birodalom külpolitikáját irányító Portia herceg meg volt győződve, hogy a háború elkerülhető a Portával, s nem is sürgette a katonai intézkedések fokozását arra való

---

¹⁰¹⁴ LLt. levelek, IV/627, 73. doboz.

¹⁰¹⁵ Uo. levelek 36. doboz.

¹⁰¹⁶ Uo.

¹⁰¹⁷ Uo.

¹⁰¹⁸ Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Bp 1980. 11. – R. Várkonyi Ágnes: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdival a török ellen 1663-ban*. = TSzle 1984. 3. sz. 352.

¹⁰¹⁹ Uo. 352.

hivatkozással, hogy figyelemre méltó ellentétek figyelhetők meg az egyes országok törökellenes intenciói és a Habsburg-dinasztia érdekei között.

A különösnek tűnő Habsburg-politika hátterében az áll, hogy Bécs már elszánta magát közép-európai birodalmának kiépítésére. Ez viszont kizárja a török uralom alatt élő itteni népek régi önállóságának visszaállítását. Ez a politika vezetett a szentgotthárdi győzelmet követő szégyenletes vasvári békéhez 1694 augusztusában. Ebben a konstellációban radikális fordulat áll be a Habsburgokkal szembeni politikában. Kezdetét veszi a Bécs-ellenes szövetkezések korszaka. A Habsburg-orientáció két erdélyi vezéralakja tragikus körülmények között fejezi be életét, amelyekben fellelhetők régi hitvallásuk csírái is.

A vasvári békétől a zentai csatáig terjedő periódus néhány kérdésének alaposabb vizsgálata figyelmet érdemelne, annál is inkább, mivel egyes problémákból levonható következtetések sok tekintetben még korunk történetére is tanulságul szolgálhatnak.

Miskolczy Ambrus

Eckhardt Sándor és Jules Michelet*

Eckhardt Sándor egyik legnagyobb filológusunk. Évtizedeken keresztül vezette a budapesti Tudományegyetem Francia Tanszékét. Ugyanakkor a magyar reformkonzervatív folyóirat, a Magyar Szemle egyik szerkesztője is volt. Fernand Braudel a *Franciaország identitása* című monumentálisra tervezett sorozatának első kötetében említi néhány külföldi szerző francia vonatkozású írását mint élményt, és külön kötetet tervezett *Franciaországon kívüli Franciaország* címmel, amelyben *A francia szellem*, Eckhardt Sándor 1938-i szellemes esszékönyve is talán méltó helyet foglalt volna el. Hiszen Jacques Revel – mint látni fogjuk – a legmodernebb megközelítésekkel rokonnak tartotta a magyar professzor sztereotípiákra vonatkozó vizsgálódásait, valamint az átvételek elemzését. Különösen a mondanévkészítő helyekre vonatkozó kutatások hívták fel magukra a figyelmet, mert ez a ma divatos francia emlékezhely-kutatások előképe. Az emlékezhelyen – hangsúlyozza Revel – „olyan anyagtalán vagy anyagi »helyet« (jelképet, művet, értéket) értek, amely körül időbeli képzetek együttese kristályosodik ki, amely maga is kitermeli önnön, egyedi időbeliségbe ágyazott történetét”.¹⁰²⁰ Ilyen: Aquincum, amelyet a franciák Sicambriaként ismertek, és az őseiknek mondott trójai vándorok szálláshelyének tartottak. Eckhardt Sándor maga 1929-ben így számolt be egyik barátjának ezekről a vizsgálódásairól: „Különben múlt évben, képzelje, középkori latin filológiába csöppentem bele és kisütöttem, hogy Buda volt a franciák első fővárosa! Nem bolondultam meg: mert csakugyan így volt, legalábbis a középkori franciák szemében. Aquincum középkori nevével: Sicambriával foglalkozva sütöttem ki egy hosszú és makacs mondanévi hagyományt. Ez aztán a hun mondanévi útvesztőjébe vezetett, és ott is egy új elméletet állítottam fel, azt hiszem, reálisabbat, mint az eddigiek, mikor rámutattam a pannóniai római romok mondanévkészítő erejére. Kézainál nincs egyetlen helynév, mely valami látható romhoz vagy dombhoz ne fűződne. Így érthető (mint Bédier mondanévi magyarázatában), hogy olyan fantasztikus történeteket eszel ki a jó krónikás.”¹⁰²¹ Folytathatnánk a sort ...Találóa hangsúlyozta Köpeczi Béla, aki hajdan a ravatalnál búcsúztatta is őt, hogy „Eckhardt eszmetörténeti és recepciós vizsgálatokat végzett egy olyan időszakban, amikor még ezek a kutatási irányok távolról sem fejlődtek ki.”¹⁰²² Ugyanakkor a szellem látókörét szűkítette a mindenkori ideológia.

Dolgozatunkban azt mutatjuk be, hogy az ideológiai környezet milyen módon befolyásolta az elemzés tartalmát, amikor Eckhardt Sándor a legnagyobb francia történész, Jules Michelet (1798–1874) életművének néhány mozzanatával került szembe. A filológiai munka felelősségének jelentőségét szeretnénk érzékeltetni, még akkor is, ha ez nem mindig hízelgő, vagy éppen kínos.

---

* A jelen dolgozat a *Szellem és nemzet. A francia szellem, a Mi a magyar?* és *A magyar biedermeier világról*. Fejezetek a magyar reformkonzervatívok életéből: Babits Mihály és Szekfü Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla dialógusai című készülő könyv egyik fejezetének előtanulmánya.

¹⁰²⁰ Jacques Revel: *Idegen tükörben. Eckhardt Sándor ma.* = Buksz 1998. 1.sz. 81.

¹⁰²¹ MTAKK Ms. 5789/230.

¹⁰²² Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás Eckhardt Sándor műveiben.* = Filológiai Közöny 1992. 83.

Eckhardt Sándor: Voltaire, Michelet és az 1526-i magyar katasztrófa

Eckhardt Sándor 1927-ben rövid *Voltaire, Michelet és az 1526-i magyar katasztrófa* című közleményben emlékezett meg arról, hogy néhány francia író miként ítélte meg az 1526-i mohácsi csatát.¹⁰²³ E cikkét aztán 1943-ban a *Sicambriától Sans-Souciig* című nagyszerű francia tanulmánykötetében újra kiadta. E mű alcíme akár Michelet-re – az ő *Észak demokratikus legendái* című könyvére – is utalhatna, így hangzik: *Francia–magyar történetek és legendák*.¹⁰²⁴ Michelet azonban csak mellékszereplője e műnek. Maga a tanulmány is, mely 1926-ban a mohácsi csata négyszázadik évfordulóján született, alkalmi érdeklődés eredménye lehetett. Hatása viszont tartós. 1997-ben a budapesti Francia Intézet francia–magyar tudósbarátságokat felidéző műsorában Jacques Revel elemezte Eckhardt Sándor *Sicambriától Sans-Souciig* című munkáját, külön kiemelve a magyar professzor hatalmas enciklopédikus műveltségét és látásmódjának újszerűségét. A francia elemző még – némi rituális – bűnbánatot is gyakorolt, amikor külön hangsúlyozta: „A kötet legalább két olyan szöveget tartalmaz, amelyek elárulják, hogy még a legnevesebb franciák is csak hozzávetőleges ismeretekkel rendelkeztek Magyarországról, s többnyire másod-, sőt harmadkézből származó értesülésekre támaszkodtak. Fájó példa erre egy kis tanulmány, melyet a mohácsi csatáról író Voltaire-nek és Michelet-nek szentelt Eckhardt, még ha igen tapintatosan igyekszik is mentegetni legalább az elsőt a két nagy név közül. A két jeles szerző nemigen ellenőrizte információit. Előszóval visszhangoztak innen-onnan összeszedett közhelyeket, anélkül hogy különösebb erőfeszítéseket tettek volna forrásaik hitelességének felülvizsgálatára. Egyetlen mentségük, hogy akkoriban nehezen juthattak hozzá e kútforrásokhoz. Ettől azonban még nem kellett volna ilyen féktelen szabadossággal, sőt önkényesen eljárniuk a források értelmezésében. Különösen Michelet enged előszóval teret a kelet- és közép-európai diplomáciai és politikai sakktábla francia olvasatát hosszú ideig megterhelő előítéleteknek és sztereotípiáknak.”¹⁰²⁵ Csakhogy ez a helyzetjellemzés – mint látni fogjuk – hamis. De először vegyük alaposabban szemügyre Eckhardt Sándor kérdéses tanulmányát.

Voltaire úgy jelenik meg Eckhardt cikkében mint az első francia gondolkodó, aki az *Esszé az erkölcsökről* című művében Európa és a kereszténység szempontjából felismerte, milyen veszteség volt Magyarország három részre szakítása. Magyarországról szóló jellemzését, „e szép passzusokat” teljességében idézi Eckhardt Sándor. Íme ezek legjava:

„A magyarok – írja Voltaire –, amikor királyt választottak, mindig korlátozták azok hatalmát, a lengyel nemesek és a birodalmi választók példájára. De meg kell vallani, hogy a magyar nemesek kis zsarnokok voltak, akik nem akarták, hogy fölöttük is zsarnokoskodjanak. Szabadságuk végzetes függetlenség volt, a lakosság többi részét oly nyomorúságos szolgaságba süllyesztették, hogy az ország népe fellázadt kegyetlen urai ellen. Ez a négyéves polgárháború még tovább gyengítette a szerencsétlen királyságot. A jobban felfegyverzett és pénzes nemesség végül felülkerekedett, és még nehezebb láncokat raktak a népre, amely valóban urai rabszolgája lett.

Egy ilyen elpusztított ország, amelyben nem maradt csak elégedetlen, rabszolga nép, mely egymással állandóan szemben álló urai alatt nem tudott ellenállni a török szultánok

---

¹⁰²³ Eckhardt, Alexandre: *Voltaire, Michelet et la catastrophe hongroise de 1526*. = *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* 1927. 152–159.

¹⁰²⁴ Eckhardt, Alexandre: *De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises*. Paris 1943. 207–215. (A továbbiakban Eckhardt: *De Sicambria*.)

¹⁰²⁵ Jacques Revel: *i. m.* 77.

fegyvereinek, akkor is, amikor a fiatal II. Lajos, Cseh László fia és V. Károly császár sógora szembe akart szállni Szolimánnal, Magyarország eme végszükségben csak harmincezer fős hadsereget tudott kiállítani. Tomory ferences szerzetes, aki ennek az öt püspököt is felvonultató hadseregnek a parancsnoka volt, győzelmet ígért a királynak (1526). E hadsereget Mohács híres napján megsemmisítették. A királyt megölték, és a győztes Szolimán végigjárta a szerencsétlen királyságot, ahonnan több mint kétszázezer foglyot vitt magával.

A természet ennek az országnak hiába adott aranybányákat, és hiába áldotta meg búza és bor kincseivel, hiába teremtett erős, okos embereket: majdnem csak hatalmas sivatagot lehetett látni, romos városokat és olyan vidékeket, ahol fegyvert hordva művelték a földet, továbbá földbe vajt falvakat, ahol a lakosok gabonáikkal és állataikkal eltemetkeztek, és végül mintegy száz megerősített várat, amelyeknek urai a török és a német felsőséget vitatták.”

Eckhardt Sándor gondosan bemutatta Voltaire forrásait is. Kitért arra, hogy Nagy Lajost külön megdicsérte matematikai ismeretei miatt, és azért, mert eltörölte a babonás próbákat. „De – fejtegette Eckhardt – az a megvető észrevétel, amelyet Voltaire e tárgyhoz fűz, szellemes és felületes íróra vall: Nagy Lajost »eközben alig ismerik Európában: nem olyan emberek fölött uralkodott, akik képesek lettek volna dicsőségét továbbadni a nemzeteknek. Ki tudja, hogy a XIV. században volt egy Nagy Lajos a Krápák [azaz: Kárpátok] hegyei felé?«” Mindemellett Eckhardt kiemelte azt, hogy Voltaire igyekezett minden francia munkát elolvasni, amit lehetett, miközben a latin nyelvű források számára holt betűk maradtak. „De Voltaire-nél – hangsúlyozza Eckhardt Sándor – a források kérdése, mint tudjuk, másodlagos: a történelem csak általános szempontból érdekli, a régi történetíróknál túl sok hibát látott ahhoz, hogy az igazságot részletekbe menően próbálja tisztázni.” Az ő „nagy szíve az emberiség szenvedései iránt fogékony”, „demokratikus érzelme a jobbágyok mellé állítja”, és „a reá jellemző éleslátással felismeri, hogy a mohácsi vereség a várnai után a kereszténység második katasztrófája”. Ezért írhatta „az emberi részvétellel teljes sorokat”: „Valamennyi nép között, amely e történetben elvonult a szemünk előtt, egyik sem volt olyan balszerencsés, mint a magyar. Elnéptelenedett, a katolikus és protestáns párt között megoszlott, részekre szakadt országukat egyszerre foglalták el a török és a német hadak.”

Eckhardt Sándor még több elismeréssel jelzi Joseph de Maistre véleményét, aki szerint a mohácsi csata, Bécs és Málta ostroma „az emberiséget sújtó csapások” közé tartozik. Nagyobb részvétet tanúsított tehát Voltaire-nél, mert, „mint tudjuk, a háború híres metafizikusa – Joseph de Maistre – ezeket a katasztrófákat nem a vak véletlen eredményeinek tekinti; számára ezek bizonyítékok »az ártatlanság fájdalmainak a bűnösök javára való átszármaztathatóságára.«”

Eckhardt Sándor Jules Michelet-t – pontosabban művét, amelynek címe: *Franciaország története a XVI. században. Reformáció* – viszont az ellenpóluson helyezte el. Úgy vált át Michelet értékelésének bemutatására, mintha valamely kortársáról írna lektori véleményt. Feltehetően csak belelapozott a könyvbe, és elborzadt. Mert így írt: „Meg kell valljuk, hogy úgy látszik, ez a paradox elmélet közelebb áll az igazsághoz, mint Michelet szörnyű fejezete, amelynek az egyház eme nagyszerű ellenfele a következő címet adta: Szolimán megmenti Európát, és ebben a magyar katasztrófa csak szükségszerű epizódja annak a nagy felszabadítási akciónak, amelyben Franciaország királya, I. Ferenc és a szultán szövetkeznek az emberi szabadság érdekében. »A szerencsétlen Rincon (Franciaország követe a lengyel udvarnál) ... úgy látszik, az olaszokkal (Velencével) arra a nagyszabású és merész – Nyugatot valóban felszabadító – gondolatra jutott, hogy Lengyelországból, Törökországból nyalábot kell kialakítani. Török Magyarországból ... Erős gátként emelkedett Bécs kapujánál az oszmán Magyarország.«

Bárhogyan is legyen, Magyarországnak jut az a dicsőség, hogy Joseph de Maistre szerint az emberiség, Michelet szerint Európa oltárán áldozatként szolgált. Ez azonban nem hagyja meg

Magyarországnak ezt a végső vigaszt, mert bukását saját hibáinak tulajdonítja. Mozgalmas előadás után, amelyben Michelet ragyogó tollal tiszteleg a magyar vitézségnek, így vonja meg a csata tanulságát:

»Számosan közülük, akiket elragadott az ár vagy a török nyomás lökött maga előtt, belefelladtak a mocsárba. Lajos király is köztük volt, és a királyság. Magyarország ott maradt. Ez egy népnek a sírja. A kérdés most már Törökország és Ausztria között vetődött fel.

Ki rombolta le Magyarországot? Senki más, ő maga. Az idegen herceg uralkodóvá választásának fatális szokása megrontotta a nemzeti érzést. Az utolsó választás alkalmával a magyar hős, Báthory hazáját a németeknek adja át. Zápolya iránti gyűlöletében elismeri az osztrák Ferdinándot. A törökök királlyá teszik Zápolyát.

Nehéz választás! A török maga a szeszély, a megaláztatás, az ismeretlen. Ausztria adó és ólomsúlyú bürokrácia.«

Ezek a különös gondolatok, amelyekben a szerencsétlen ország iránti rosszul leplezett részvét, érthetetlen szemrehányás keveredik – hiszen mikor volt Magyarország olyan nagy és dicsőséges, mint az idegen Anjou-dinasztia alatt –, valamint az utolsó mondat az ország valóságos helyzetének megértésére utal, nos ezek a gondolatok jelzik, milyen eszmei inkoherencia lapul ezekben a hangzatos mondatokban. Ha Szolimán valóban megmentette Európát, Európa kegyetlen és aljas módon feláldozott egy európai országot.”

Eckhardt Sándor – mint látható – már nem is próbálja elhelyezni Michelet ítéletét az életmű egészében, pontosabban azon mű összefüggéseiben, amelyekből kiemelte, méghozzá önkényesen. Amit írt – ki nem mondott –, nagy ívű koncepcióvá állt össze: a franciák egyre kevésbé ismerik Magyarországot. Az ítélet keserősége mögött kétségtelenül felsejlik a trianoni trauma mint heves érzelmi reakció. Ugyanakkor Eckhardt felmenti Franciaországot. Íme az utolsó bekezdés: „De más alkalommal már kimutatták [az idevágó jegyzet Török Pál *Az 1526-i magyar katasztrófa diplomáciai előzményei* című, a *Mohácsi Emlékkönyv*ben kiadott tanulmányára utal], hogy mit kell gondolni I. Ferenc és a szultán ezen szövetségéről, ami elfogadtatja Michelet-vel, »büszkén«, »a nagy renegát« gyalázatos nevét, amellyel Franciaországot oly gyakran illették a német császárok. Valójában a dolgok nem így történtek, és Franciaországnak nincs miért kérkednie a mohácsi csata előtti magatartásával és nem is kell kárhoznia azt. Valamennyi európai állam ilyen magatartást tanúsított, közömbös volt; és Franciaországnak nem egy országgal szemben megvolt az az előnye, hogy kevesebbet ígért, mint azok...”

Mindaz, amit Eckhardt heves érzelmi reakciójáról jeleztünk, két mozzanattal hitelesíthető. Az 1943-i kiadás már nem szól Michelet „szörnyű fejezeté”-ről, mert a jelzőt elhagyta. És elhagyta a cikk egészét záró három pontot, amelyek szintén a neheztelést érzékeltették. Így is ez a cikk nem más, mint Michelet-vel szemben a leplezetlen neheztelés dokumentuma. Hogy ez a neheztelés mennyire jogos és indokolt, annak érzékeltetésére próbáljuk meg rekonstruálni Michelet műve egészének üzenetét és annak lehetséges értékeléseit.

Pulzsky Ferenc, A. I. Herzen, Lucien Febvre és Jules Michelet „reneszánsza” és „reformációja”

Eckhardt Sándor Michelet-nek azt a művét, pontosabban ama mű második részét marasztalta el, amelynek első részét hajdan Pulzsky Ferenc ismertette Angliában angolul, és A. I. Herzen

oroszul, nem beszélve a francia ismertetőkről, akik közül H. Taine a legrangosabb.¹⁰²⁶ A *Franciaország története* című vállalkozás XVI. századot tárgyaló két kötetről van szó: a *Reneszánszról* és a *Reformációról*. A kettő szerves egységet alkot. A *Reneszánsz*ot Lucien Febvre olyan jelentősnek vélte, hogy 1942–43-ban erről tartotta előadásait.¹⁰²⁷ Természetesen, mindhármuknak megvolt a maga olvasata, és a továbbiakban ezeket jelezzük.

Pulszky Ferenc száraz ismertetést írhatott,¹⁰²⁸ mert Herzen nem volt megelégedve vele, és ezért a *Times*nak ő maga is akart írni a műről.¹⁰²⁹ Az orosz emigráns ugyanis úgy vélte, hogy Michelet ebben a művében haladta meg saját francia nemzeti szemléletét. Oroszul megjelent ismertetésében „az egyik legköltőibb és legmélyebben gondolkodó francia történeti mű”-nek minősítette, hangsúlyozva: „A kor eme poémája, festménye, filozófiája egyszerű elbeszélés és egyben tüzes polémia, valamint a katolicizmusra mért szörnyű csapás.” Sőt: a vallás megtagadása olyan lépés, melyet Feuerbach tett meg. És ezt Herzen nemcsak azért értékelte, mert maga is ateista volt, hanem amiatt is, hogy a francia romantikus írók gondolkodását alapvetően vallásos jellegűnek tartotta. A nemzeti szempont meghaladását pedig a következőkben látta: Michelet „költői nézőként mutatja be Itália találkozását Franciaországgal, élénk részvétellel mindkettő iránt, szelleme, természete szerint: francia nézőként, aki azonban saját tehetségét érvényesíti, hazafias hátsó gondolat nélkül”. Ez azért nagy szó, mert: a franciák „késznek másokat magukkal egyenlőnek tekinteni, de csak akkor, ha az ő elsőbbségüket elismerik”. Ezek után hosszan idéz Herzen olyan részeket, amelyek az ember önfelszabadításáról szólnak, és arról, hogy miként segítette ezt elő a franciák önmagában kárhóztatandó itáliai háborúja. És a hosszú idézetek után mintha kifulladásra az ismertető, amikor már csak azt tudja hangsúlyozni, hogy e mű nem bevezetés, hanem befejezés, epilógus.¹⁰³⁰

Azt mondhatnók, Herzen felismerte Michelet művében a transzkulturális mozzanatot. Azt, hogy a nemzeti kultúrák összjátékának eredményeként valami új minőség születhet. 1846-ban Michelet maga ki is fejtette, hogy a nemzeti ellenérzések csökkennek, a testvériség gondolat teret hódít, a nemzeti érdekek összemosódnak, a nemzetek „lemásolták egymás divatjait, egymás irodalmait”. Igaz, valójában csak „a különböző belső nemzetiségek” tűnnek el, olvadnak fel „az őket tartalmazó nagy nemzetiségben”: egyrészt a francia tartományok, másrészt Skócia és Wells. „Franciaország éppen akkor adta legmagasabb és legeredetibb kinyilatkoztatását, amikor felszívta a divergens Franciaországokat. Önmagára talált, és meghirdetvén a világ jövő közjogát, sokkal jobban kitűnt, mint valaha.” Angliát az ipara tette jellegzetessé, Németország Goethében, Schellingben, Beethovenben fedezte fel önmagát. A nemzetiségek személyiséggé válnak. Történelem és természet ellen szól a nemzetiségek elhalásának vélelme. „Isten leghathatósabb eszköze a megkülönböztető eredetiség kialakítására és fokozására nem más, mint a világ megtartása harmonikus megosztottságban nagy és szép rendszerekre, melyeket nemzeteknek hívunk, melyek mindegyike – az embernek külön tevékenységi teret nyitva – élő nevelés.” A világrend tehát a nemzetek harmóniájára épül. „Semmi sem vész el, ebben biztos vagyok, sem az ember, sem a nép lelke; nagyon jó kezekben vagyunk.” És: „Kétségtelen, minden nagy nép fontos eszmét képvisel az emberi

---

¹⁰²⁶ Michelet, Jules: *Oeuvres complètes*. VII. Szerk. Paul Viallaneix, Robert Casanova. Paris 1978. 642–679. (A továbbiakban: OC VII.)

¹⁰²⁷ Febvre, Lucien: *Michelet et la Renaissance*. Paris 1992.

¹⁰²⁸ Gercen, A. I.: *Szobranie Szocsinyenyij v tridcaty tomah*. XXV. Moszkva 1961. 264.

¹⁰²⁹ Uo. XXX. Moszkva 1963. 878.

¹⁰³⁰ Uo. XII. Moszkva 1957. 277–288.

nem számára.”¹⁰³¹ Jellemző viszont, hogy Lucien Febvre éppen erről a mozzanatról feledkezett meg, amíg a romantikus nacionalizmusok transzkulturális harmóniáját nem fedezte fel Michelet művében. Került mindent, ami a *pax germanica* számára aktualizálható lehetett, hiszen a náci propaganda a fajelméletet a romantikus nacionalizmussal úgy kapcsolta össze, hogy közben Európa egységét hirdette. Michelet reneszánszát állította előtérbe. Érzelmi és szellemi megújulását. „Mint kimutattam, ha Michelet 1840 táján, Collège kurzusa igényeinek kielégítésére új történelmi jelenséget tárt fel, amelyet reneszánsznak nevezett, ezt mindenekelőtt személyes megfontolásokból tette. Azért, mert teljes lényéből megújulásra vágyott, tisztaságra, eszményre, világosságra. Teljes történész lényéből. Egész érző emberi lényéből. De meg kell mondjam: állampolgár lényéből is.” A polgári közepszerűség ellen.¹⁰³² Az 1850-es években a bonapartista diktatúrával szemben.

Lucien Febvre-t az alkotás és a belső megújulás dinamikája érdekelte. Michelet romantikájának jellemzésére nem a kortárs barátot, Victor Hugót idézte, aki szerint a romantika: liberalizmus az irodalomban. Az énkultuszt állította előtérbe, gondosan nem említve, hogy – a francia jobboldal egyik prófétája – Maurice Barrès ilyen címmel: *Le culte du moi*, könyvet is írt. Stendhal kifejezésével: az egotizmussal élt. Így jellemezte ezt a lelkiállapotot az egoizmussal szemben: „Jean-Jacques Rousseau *Vallomásaival* éppen az egoisták zárt, elszigetelt és önmagára hajló világát nyitotta meg, zúzta szét és szabadította fel. Kétségtelen, hogy az egotista maga is belső lényét, Énjét teljes univerzummá teszi, mással összehasonlíthatatlan világgá, amelyet féltékenyen óv; de ő leírja ezt a világot; felfedi mások előtt, hogy felfedje magának; ismerteti másokkal, közrebocsátja. És nemsokára az a titkos, gyakran zavaros vágya támad, hogy felebarátját önmagában lelje fel, megossza vele legmélyebb és önmagának sem megvallott érzelmeit. Titkos vágy, titkos remény: úgy szeressék őt mások, amilyen mértékben belőle fellelnek valamit önmagukból. Ezzel gazdagítja őket tisztánlátásával, pszichológiai és erkölcsi merészségével. Ez vezeti őt, hogy feltárja nekik azt, ami benne tovább aludt volna. Bizalmas közléseivel az egotista visszhangokat akar kiváltani maga körül, melyek érzelmi remegést váltanak ki és hullámverésszerűen terjednek. Követelménye kettős: átadja magát másoknak, és azt akarja, hogy mások magukat adják át neki.”¹⁰³³

Lucien Febvre Rousseau hatását látta döntőnek Michelet énkultuszában. Ennek érlelődéséhez kétségtelenül hozzájárultak az ermenonville-i remete vallomásai. Bár egyben fékezhetné is a rousseau-i hatás Michelet önkultuszának érlelődését, ha arra gondolunk, hogy megkeresztelkedésében az *Émile* hőse és szerzője, Rousseau visszatérése a protestantizmushoz is szerepet játszott. Hiszen akkor határozta el magát a keresztség felvételére a történész, amikor azt olvasta az említett műben: „Vedd fel atyáid vallását, és ne hagyd el többé.”¹⁰³⁴ Vallásos oktatásban sem részesült Michelet, sőt többet hallott gyermekkorában Jupiterről, mint Istenről.¹⁰³⁵ És utólag, 1846-ból visszatekintve, gyermekkori – és a romantikusok kedvenc – olvasmánya: az *Imitatio Christi* hatását tartotta meghatározónak, ez fedte fel neki „a haláltól való megszabadulást, a másvilágot, a

---

¹⁰³¹ Michelet, Jules: *Le Peuple*. Szerk. Paul Viallaneix. Paris 1974. 217–222. (A továbbiakban: Michelet: *Le peuple*.)

¹⁰³² Febvre, Lucien: *i. m.* 225.

¹⁰³³ Uo. 49.

¹⁰³⁴ Michelet, J.: *Ma jeunesse*. Paris 1884. 210.

¹⁰³⁵ Uo. 27.

reményt”.¹⁰³⁶ De ekkor már saját magánvallását alakította ki a hivatalos egyház tanítása ellenében. Lucien Febvre ki is mutatja, hogy a *Reneszánsz* Michelet-je miként írta át *Franciaország történetének* középkori köteteit, gondosan kiiktatva azokat a részeket, amelyekben a kereszténységet, az egyházat dicsőítette, sőt olykor még Jézus Krisztus nevét is elhagyta.

Michelet reneszánsza akkor született meg, amikor VIII. Károly francia király 1494-ben elfoglalta Rómát. „Itália felfedezése sokkal nagyobb hatást gyakorolt a XVI. századra, mint Amerikáé.”¹⁰³⁷ Franciaország az olasz kultúra átvételével és az olasz világ bűneinek elutasításával újjászületett és vele Európa. Mert Róma Szodoma volt, a hazugságok hazugsága – hangsúlyozza Michelet, aki szerint Rabelais találta meg ennek megfelelő jellemzését: *Antiphysis*, azaz természetellenesség. A vele szembeni reakció jelölte a helyes utat: a józan ész szavát és a visszatérést a természethez. Ugyanakkor a misztikusok az öskereszténységhez akartak megtérni. „E napon két elektromos áramlat kezdte átjárni a világot: a reneszánsz és a reformáció. Az egyik Rabelais, Voltaire révén, a jog forradalmával, a politikai forradalommal elszakad a kereszténységtől. A másik ahhoz akar közeledni Luther és Kálvin, a puritánok, a metodisták révén. Látszólag összefonódó mozgalmak, gyakran ellentétesek. Összjátékuk, szövetkezésük, vitáik a történelem intim titkát alkotják, a középkor elleni harcuk áll előtérben, a felszínen.”¹⁰³⁸ A tét: az ember felszabadítása.

A transzkulturalitás valóságából nem a harmóniát látta meg Lucien Febvre, hanem a konfliktust. „Gondolkodjunk el az összeütközés témáján, a két civilizáció: a francia és az olasz összeütközésén, amelyek nem egyidősök – és amire Michelet, lényegében, visszavezeti a reneszánszt.” Michelet egyébként nem használta az összeütközés (choc) kifejezést. Ez Lucien Febvre korának valósága. Nem is tagadta: „Michelet, anélkül hogy hangsúlyozta és kifejtette volna, nagy törvényt ragadott meg. A Történelem egyik legkérlelhetetlenebb törvényét.” Mert: „Egyazon adott időben Európa országai még nem jutottak el ugyanarra a civilizációs fokra, még akkor sem, ha a kölcsönzések fejlett játéka nyomán ugyanazt a technikai felszerelést szerzik be, ha mind ismerik a sürgönyt és a telefont, a rádiót, a mozit, a vasutat, az autót, az írógépet és a gépfegyvert, a szedőgépet és tankot, közben azonban még nem szerezték meg ugyanazt a politikai, filozófiai, vallási vagy erkölcsi tapasztalatot; múltjuk revánsát vesz, és érezteti hatását, egyik ország már egy évszázada átesett a diktatúra tapasztalatán, elvetette azt, miután kimerítette, amit adhatott, a másik viszont még nem, most szerzi meg, amikor a diktatúra korunk valamennyi hatalmas eszközével élhet, mint a rádió, a telefon, a repülő, a statisztika, a közigazgatás és a közoktatás – mindazzal, ami segít, hogy az embereket megfogja, felügyelje, uralja és birtokolja; egyik ország már egy évszázada használta a faj fogalmát, de már egy százada elvetette, kimerítette, amit az adhatott, míg a másik még nem szerezte meg ezt a tapasztalatot, ennél időzik, hisz benne; egyik ország már két-három évszázada lecsillapította az erőszakos területszerzések iránti szomját, és most, e tapasztalatok birtokában, cselekvésének irányát nem azon dicsőség talmi fényei vezetik, mely dicsőségnek a kétes jellegét kétszer-háromszor megtapasztalhatta, míg más országok még nem elégítették ki brutális terjeszkedési igényeiket, hisznek a háborúban, élnek vele, de olyan korban, amelyben a hadviselés és rendelkezésre álló eszközeik mások, mint hajdan; viszont olyan eszmékkel viselik a háborút, amelyek archaikus és elavult, modern és új eszmék meglepő keverékét alkotják; egyszóval: a civilizáció nem folyamatosan fejlődik, hanem szakaszosan, összeütközések, szakítások, hirtelen ugrások révén; és még egy szót, ha úgy

---

¹⁰³⁶ Michelet: *Le Peuple*. 67.

¹⁰³⁷ Michelet: *OC* VII. 139.

¹⁰³⁸ Uo. 141.

tetszik: az 1943-i európai civilizáció felszereltsége 1943-i, de ami az eszméket illeti, 1943-i vagy 1900-i vagy 1870-i vagy 1815-i, íme: a dráma. Íme a rossz eredete: *origo mali*.¹⁰³⁹ A kor lelke vagy a hallgatóság beszélt Lucien Febvre-ből, aki Dürer *Melancoliája* kapcsán még így fakadt ki: „A jelen rossz, de a jövő még rosszabb.” Az okot azonban a franciákban is látta, akikhez szólt: „Évtizedek óta különös romboló vállalkozáshoz segédkezünk, általában leromboljuk a XIX. század minden dicsőségét és különösképpen Michelet-ét.”¹⁰⁴⁰

Eckhardt Sándor is némileg ezt tette, bár szabadkozva és mentséget keresve, ugyanakkor némi lelkiismeretfurdalással. Mert 1927-i Michelet-tanulmányának végéhez az összképet némileg módosító jegyzetet fűzött: „Más alkalommal a nagy romantikus történész Magyarország történeti küldetésével kapcsolatban több intuícioról tett tanúságot. Amikor Chassin magyar irodalommal és történelemmel foglalkozó munkálatait érdeklődéssel követte, világosan érzékeltette rokonszenvét ezen ország iránt: »Örömmel látom, hogy a lelkes és tehetséges francia, Chassin úgy kitűnt e tanulmányok terén (Hunyadi). Bárcsak leróna lelki tartozásunkat e hősi népnek, aki tetteivel, szenvedéseivel, erős hangjával felemel minket és nagyobbá tesz.«” (*Franciaország története a XVI. században. Előszó.*)¹⁰⁴¹

Csakhogy ez a hivatkozás félrevezető. Michelet *Franciaország története. Reformáció* című kötetének nem előszavában, hanem magyarázó jegyzeteiben nyilatkozott meg: „Magyarország koronája a hősök szent koronája, Európa palládiuma. Ennek a történelemnek az egysége, annak szüksége, hogy központi szálát kövessük Franciaország, Itália és Németország között, kegyetlen áldozatot követel tőlem: semmit sem mondhatok itt Európa hősről, akinek bevégeztetett és lehanyatlott a XVI. században. E hős a magyar nép. El fogjuk-e örökre napolni azt, amivel a történelem tartozik neki?... A mi Degerandónk halott! pótolhatatlan veszteség. A tudós Teleki most hunyt el. Fessler nagy története fordítóra vár. És közben gyalázatos és hazug kompilációk látnak napvilágot és virulnak mindenfelé. A magyarok válasza sem méltatják. Ha nyilatkoznak, akkor az egész világhoz szólnak (*Az angol Atlas*). Örömmel látom, hogy a lelkes és tehetséges francia, Chassin úgy kitűnt e tanulmányok terén (Hunyadi). Bárcsak leróna lelki tartozásunkat e hősi népnek, aki tetteivel, szenvedéseivel, erős hangjával felemel minket és nagyobbá tesz! Szívesen elismerik a bátorságát, de ez a bátorság csak magas erkölcsi szintjének a megnyilatkozása. Abból, amit tesznek és mondanak, mindig az hangzik fel számomra, hogy *Sursum corda!* Mindaz, ami kicseng 1848-i szavaikból, egyszerűen és tisztán fennkölt. Egyik paraszt, aki katonának állt be, a kérdésre: »Meddig?«, így felelt: »A győzelemig!« Egy gyerek, aki szintén katonának jelentkezett, amikor azt mondták neki: »De hát te még kicsi vagy«, így vágott vissza: »Megnövök az ellenség előtt.« Ami a legjobban meglep e nép esetében, az a teljes hallgatása. Hagyja, hogy a tudatlan lapok egyre csak azt fűjják, hogy a magyar forradalom arisztokratikus volt. Ez bizonyos értelemben igaz. Az egész nemzet a hősiesség és a méltóság arisztokráciája. Ötmillió lovag. És nincs paraszt, ki magát az ország első méltóságánál alább becsülné. Kitűnik ez abból a számos – harcias vagy szatirikus – dalból is, amelyet 1848 ihletett, és főleg a legnagyobb költő, Petőfi, a pesti hentes művéből.”¹⁰⁴²

Ne azon akadjunk fenn, hogy Petőfi Sándor apját kocsmárosként tartják számon. Hanem azon tűnődjünk el, az európai tekintélyek közül ki nyilatkozott ilyen odaadó lelkesedéssel a magyar történelemről. Alighanem senki. Mert Michelet-t is némi lelkiismeretfurdalás vezette, amint

¹⁰³⁹ Febvre, Lucien: *i. m.* 194–195.

¹⁰⁴⁰ Uo. 238, 241.

¹⁰⁴¹ Eckhardt: *De Sicambria*. 215.

¹⁰⁴² Michelet: *OC* VII. 472.

ezt jelezte is. Úgy érezte, indokolatlanul kevés teret szentelt a magyar történelemnek, hiszen egyrészt nem illeszkedett az európai fejlődés fő vonalába. Másrészt koncepcionális okokból hanyagolta el Magyarországot. De ezt sem olyan egyszerűen tette, mint Eckhardt Sándor 1927-i tanulmánya sejtette. *A bank elleni reakció. Albert Dürer. Melankólia* című fejezetben például így írt:

„Németország, Magyarország, Csehország, Spanyolország, eme oly különböző nemzetek, egymástól erkölcsükben, nyelvükben és szellemükben oly távol, éppen most kerültek egyszerre hálába, egyazon bank és diplomáciai művelet áldozataiként.

»Győzelem ez – mondják –, egy nagy és békés hatalom győzelme a régi nemzetek vad heroizmusa fölött, a béke győzelme a háború fölött.« Ne felejtsük, hogy a békének ez a műve kétszáz éves (1515–1715) háborút hozott. Nem, annak nem örülhet a világ, hogy őt magát elsinkófálták, hogy egy intrikus nő [Medici Katalin] eme augsburgi publicanusszal [mármint a Fugger-dinasztia fejével] eltöri Hunyadi és Cid kardját, lerombolja, ami Husz János után maradt, és a nagy Németországra, amelyet mélyen megtermékenyített a fennkölt és misztikus gondolat, hidegen kiveti [mint a hálót] a pénzesládát, a pénztárat és a pultot, amelynél a krupié fog ülni, mint hívják: a Bürokrácia.

Hogyan viselték sorsukat az eladott nemzetek?

Csehország, amelyet nővére, Lengyelország szolgáltatott ki, a katolikus az eretneket szolgáltatatta ki, Csehország, miután elvérzett, zokszó nélkül fogadta azt a lapátnyi földet, mely örökre eltemette.

Magyarország, mint élt, úgy ment a halálba a török hadak ellen, saját gyilkosait megvédvé.

Spanyolország sebzett bikaként, mely önmagát sebzi meg szarvaival, tombol, ki ellen? önmaga ellen. A flamandoktól meglópatva, önmagát lopta meg, a flamandoktól elszegényítve, koldusnak adja magát, miközben tönkretette a mórokat. Ugyanakkor lojális maradt, és kalaplevéve hunyt ki a flamand dinasztia előtt.

E két hős, Európa két szélén, a magyar és a spanyol, alig voltak sorsuk tudatában.

A kor öntudata Németországban élt. Ez hozzánk és Olaszországhoz képest viszonylag fiatal és friss nemzet.”¹⁰⁴³

A kor öntudata Michelet szerint a reformáció, amely az emberi szabadság kiteljesítésének fontos szakasza. Szolimán azáltal, hogy V. Károlyt szorongatta, Magyarország elfoglalásával is, a reformációt mentette meg – Michelet szerint. És a Michelet-romboló jobboldali Pierre Lasserre-nek, ha másban nem is, abban némileg igaza volt: „számára a reformáció volt a haza”.¹⁰⁴⁴

Lehet-e mindennek más tanulsága, mint az a közhely: az értelmezések inkább az értelmezőről, mintsem az értelmezetről szólnak? Konkrét tanulság az, hogy a neheztelés az az érzelem, mely a legmesszebb visz a mű üzenetének pozitív befogadásától. Eckhardt Sándor Michelet-ellenes kifakadása a trianoni trauma torzító hatására példa. Ugyanakkor további munkássága annak legteljesebb meghaladása.

---

¹⁰⁴³ Uo. VII. 300–301.

¹⁰⁴⁴ Lasserre, Pierre: *Le romantisme français*. Paris 1919. 412.

Eckhardt Sándor és Jules Michelet megbékélése

*A francia szellem*ben Michelet-ről mindvégig elismeréssel szólt Eckhardt Sándor. Láttuk, Párizs dicséretét Michelet szavaival zengte. Egyszerűen átvette Michelet Franciaország-vallását, amelyet a Collège de France tanára 1848 előtt oly pátosszal hirdetett. Azt, hogy Franciaország a világ szíve, az váltja meg a világot, példát mutatva a nemzeti egységre. Eckhardt szavai Michelet jellemzésekor szinte szárnyakat kapnak, és a nagy stílusárban elvész a távolfartás igénye:

„Bár a liberális költő- és írónemzedék csak a nagy forradalom hivatástudatát folytatja, az egyéniségek korában mindig több szín és egyéni íz, költői kép és megkapó fordulat és talán több tartalom keveredik a francia civilizációs misszió öntudatának különféle nyilatkozataiba. Michelet francia himnuszaiában a nemzeti büszkeség valóságos orgiákat ül, s ezt a hallatlanul felfokozott önimádatot főképpen a civilizációs hivatás tudata táplálja. Franciaország jár a népek élén, mert mindig olyan eszményekért hozott áldozatot, mely az emberiség javát szolgálja. Mint frenetikus demokrata és a liberális forradalom szellemi gyermeke, Michelet – természetesen – a nagy francia forradalomban találja meg az emberi nem apostolainak legnagyobb tettét. Mikor a Bastille bevételét mondja el, felkiált: »Oh Franciaország, meg vagy mentve! Oh világ, meg vagy mentve!« A liberális nemzedék gondolkozásához híven nagy örömmel állapítja meg, hogy a francia népet nemes szociális ösztöne hajtja, hogy mindig a világszabadsággal, a legtávolabb eső népek bajaival törődjen. »Az egész emberiség visszhangzik benne.« S ezt a felfogást visszavetíti a régi időkre: a testvériség hagyományait ismeri fel Szent Lajos, Szent Johanna és a forradalom tábornokainak szavaiban, tetteiben, úgyhogy az egész francia történelem egy nagy civilizációs áldozattá válik a nagy fantáziával megáldott történetíró ítéletében: »Ha fel akarnók halmozni mindazt, amit az egyes nemzetek vérben, aranyban és mindennemű erő kifejtésben áldoztak olyan önzetlen dolgokra, melyek csak a világnak használtak, Franciaország piramisa az égig érne ... És a tietek, oh nemzetek, kik mind itt együtt vagytok, oh, a tietek, a ti áldozataitok halmaza egy gyermek térdéig érne fel. A ti ügyetekért áldozott számolatlanul. És mikor semmi se volt, azt mondotta: Se aranyom, se ezüstöm, de amim van, odaadom. És akkor odaadta lelkét. Ami életet ad a világnak, az Franciaország lehelete, története minden szakában ... Valamennyi nemzet között ő az, aki saját érdekét és sorsát az emberiségével összekeverte.« Kisajátította magának az önfeláldozást, az áldozatot és megalapította az egyenlőség evangéliumot. S Michelet büszke megállapításait, fölénytudását az a keserű tudat is emeli, hogy az emberiség Franciaország. [...] Michelet, Victor Hugo ditirambusait az iskolában olvassák, szuggesztív képeiken át a francia gyermek korán megjegyzi magának, mily óriási szolgálatokat tett nemzete az emberiségnek s az milyen hálátlan volt iránta...»¹⁰⁴⁵

Eckhardt Sándor most már mindent megbocsátott Michelet-nek. De akkor 1943-ban miért közölte szinte változatlanul 1927-i Michelet-t elmarasztaló cikkét, amelyet kétségtelenül első indulatában írt, meglehetősen szelektív módon olvasván bele a francia történész művébe? Miért nem próbálta elhelyezni Michelet „magyarellenes”-nek tetsző ítéletét a konstrukció struktúrájában vagy inkább szövevényében? Talán azért, mert ő maga is francia fejjel gondolkodott, amikor saját hazájáról volt szó. Úgy érezhette, „hálátlan” volt a világ Magyarország iránt, és láttuk, Franciaország számára még mentséget is keresett.

A francia szellem országában Eckhardt Sándor saját hazáját kiegészítő és a náci Németország ellenképét teremtette meg. Michelet és társai messianizmusát nemcsak egyszerűen átvette, hanem átmagyarázta, újrafogalmazta. A franciák gall-kultuszának bemutatását, azt, ahogy

---

¹⁰⁴⁵ Eckhardt Sándor: *A francia szellem*. Bp 1938. 69–71.

magukat a gall szellem továbbéltetőinek tartották, a következőképpen zárta: „Csodálatos jelenség ez és aligha lehetne hozzá foghatót találni a többi nép tudatában. És talán a »faji« jelleg nem is volna olyan állandó, ha nem egy olyan fejlett közösségi életet élő nemzetről volna szó, mint a francia. A közösségi élet az egyedeket állandó élenk erkölcsi és értelmi folyamatban tartja össze és a francia ember, bármily individualista, nem tud és nem is akar abból kikapcsolódni. Ez a fejlett közösségi élet rögzítette meg talán oly erősen a faj lelki alkatát, mely jobban szétforgácsolt közösségi erők mellett bizonyára hamarabb esett volna a történeti változások áldozatául.”¹⁰⁴⁶

Eckhardt Sándor a germán fajelmélettel szemben próbált a faj terminusának valamiféle más és humánusabb értelmet adni. Ma már tudjuk, tévedés az ellenfél nyelvi mezején akár csak egy lépést is tenni, ahogy ezt mindig utólag felismerjük. Óhatatlanul felötlik a visszatekintő szem előtt, hogy az uralkodó diskurzus akár egyetlen terminusának elfogadása olyan szemantikai közösséget teremt, amely akár politikai cinkosságot is eredményezhet. De hát reformkori nagyjaink nem használták-e lépten-nyomon a *faj* kifejezést? József Attila nem kiáltott-e magyarságért a magyarnak? Tehettek-e arról, hogy az ő diskurzusukból is a fasizmus ezt emelte ki? – természetesen gondosan átmagyarázva. Egy könyv és szerzője értékét paradox módon önnön következetlensége olykor csak megemeli. Nem logikai bakugrásra gondolunk, hanem a konstrukción átsugárzó szkepszisre, amikor az alkotó saját alkotása és teremtvénye ellen, egyszerűen önmaga ellen is fellázad. Már-már hidegzuhanyként hathat a keserű diagnózis: „A francia hivatáseszme ma inkább az emberiség értékeinek védelmét hangoztatja, apostoli lendülete elgyengült az individuális nacionalizmusok előretörése és a racionalis-progresszista gyökerű bolsevizmus csődje következtében. A jövő dönti le, hogy ma már inkább konzervatív fogalmazású célkitűzéseit éppoly makacs kitartással fogja-e végrehajtani »az emberiség javára«, mint amilyen lendülettel vetette magát mindenkor a hiterjesztő küzdelmekbe...”¹⁰⁴⁷ Kétely nélkül nem lehet hit. Lehet, némi túlzás, de Eckhardt Franciaország-hite kevesekéhez fogható. Ha nem lettek volna, nem repült volna De Gaulle sem Angliába.

Eckhardt Sándor koncepciójának erénye és hibája is egy töről fakad. Bizalmat önt saját nemzetébe, de egyben le is fegyverzi azt. Mert már-már kétféle mércével mér. Nem osztozik Szekfű Gyula liberalizmusellenességében, mégis elfogadja azt, hogy egyben el is határolja magát attól. Példa erre 1848 bűvészmutatványyszerű értékelése:

„A francia szabadság-forradalmi misszió ekkor már egész nemzedékeket elragadott s Kossuth Lajos és a köréje csoportosuló márciusi ifjúság vele együtt felemelkedett abba a légüres térbe, melyet a forradalom és liberalizmus ideológiája kialakított, és amelyet csak a színes nemzeti romantika töltött ki fantasztikus vagy realista képeivel. Másik oldalon Széchenyi, sőt Deák Ferenc is szkepszissel vagy kétségbeesve látta, hogy bukik meg az organikus reformszemlélet, a francia tűz, Victor Hugo és Lamartine szónokias, Lamennais lángoló vagy Béranger gunyoros géniuszának hatása alatt. Így következik be a februári forradalomra a mi márciusunk. A magyar lélek kettős arculata sohasem volt olyan evidens, mint ahogy ekkor bontakozott ki a francia szellem érintésére.

Mindamellet a francia forradalmi misszió magyar földön olyan eredményt ért el egy csapásra, aminőt a szerves történelmi fejlődés hívei csak nehezen valósíthattak volna meg: a jobbagyság felszabadítását a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében.

---

¹⁰⁴⁶ Uo. 41.

¹⁰⁴⁷ Uo. 83

Ezután már a politikai prozelitizmusnak kevés szerep jut ki a magyar és francia szellem érintkezésében. A hatás innentől kezdve inkább az irodalomban és művészetekben folytatódik, mindenkor a *felszabadulás* és újítás jegyében, ami egyúttal az igazabbnak vélt látást s az önmagára találást jelenti.¹⁰⁴⁸

Hogy miért volt légüres tér az, amit a liberális ideológia kialakított, nem tudjuk. Nem is lehet tudni, csak inkább ösztönösen vagy inkább axiómaként vallani, és összeállítani valami olyan teleologikus történetet, amely az általa elindított hanyatlásról szól. Jellemző, hogy nem a francia liberalizmust teszi felelőssé. A francia felelősök még így is színpompás dolgokat csinálnak. Nota bene: Lamartine-nak, ha volt célja, éppen a jakobinizmus elkerülése. Miért kettős a magyar lélek arculata? Széchenyi és Kossuth mellett még rengeteg a magyar arc. Ugyanakkor árnyalt is ez az ítélet, ha a forradalom vívmányainak értékelésére gondolunk. A balszerencsés Károlyi Mihály sikertelen francia orientációjáról persze nem illet és nem is lehetett tanácsos szólni, de a Nyugat forradalmát nem hallgatta el.

Eckhardt Sándor jó néhány kortársánál határozottabban vette tudomásul, hogy az emberben milyen ellentétes erők feszülnek, és hogy éppen csak belső bizonytalanságát leplezi egy eszmébe való kapaszkodással. Michelet-től, a Vicón nevelkedett, őt részben átmagyarázó Michelet-től is tanulhatta ezt. Zolnaihoz írt – idézett – rövid „verse” Michelet értékvilága is. Ez: „A polgárnak legszebb éke: / Jog, szabadság és a béke” 1845-ben az aradi farsangi bálterem falát ékesítette.¹⁰⁴⁹ (Eckhardt Sándor maga is aradi volt, írt az aradi múzeum könyvtáráról is egy szép cikket, amely francia gyűjteményes kötetében is fellelhető.) Zolnai – láttuk – átstilizálta a feliratot, nem érezte, vagy inkább nem akarta érezni, hogy milyen indulatok is feszülhettek az erkölcsnemesítő versikében. Hiszen nemcsak az egész érdekegyesítő politika belső harmóniára törekvése húzódott meg benne, hanem a tudat, hogy csak a harc és önfeláldozás hozhat a nemzethalál veszélyét is elhárító békét. Eckhardt Sándor tudta, hogy Michelet legnagyobb mindenható istene a Jog. Tudta, hogy Michelet is milyen önfeláldozást hirdetett. Ezért amit 1926-ban Michelet-ben elmarasztalt, az a durva hatalmi politika, melytől maga a francia történész is elhatárolta magát, miközben óhatatlanul a Francia Köztársaság oly kártékony regionális imperializmusának is lendületet adott. Eckhardt Sándornak még meg lehetett az az elégtétele is, hogy 1944 februárjában az egyik francia katolikus lap *A francia szellem* francia kiadását – miután oldalakon keresztül idézett belőle – méltó igazságtételként értékelte.¹⁰⁵⁰

Eckhardt Sándor *Francia szelleme* az ellenállás szellemét erősítette, ahogy azt tette a *Sicambriától Sans-Souciig* című 1943-i, ugyancsak Párizsban kiadott tanulmánykötete is. Azt hinné az olvasó, hogy egzotikus érdeklődést kielégítő tanulmánykötetet vesz kézbe, mert a szerző így mutatja be: „Tudós legendák, népi hiedelmek, könyvek és tanulmányok, amelyek egyszerre érzékeltetik, hogy ezen ország miképpen ajzotta fel a francia képzeletet, és azt, hogy Magyarország ezer éven keresztül miként kapcsolódott a francia kultúrához.” De rögtön leszögezi, hogy jelen műve következtetése azonos a korábban franciául is megjelent *A francia szellem* című könyvének következtetésével. Ezek után pedig lássuk a következő mondatba foglalt jellegzetes üzenetet: „Valóban, ha Magyarország a franciák érdeklődésének homlokterében elég folyamatosan jelen van, a francia kultúra mindig is ellenszere volt azon

---

¹⁰⁴⁸ Uo. 274.

¹⁰⁴⁹ Zolnai: *A magyar biedermeier*. Bp [1940]. 30, 63.

¹⁰⁵⁰ Le génie français. *Les Amitiés Catholiques Françaises*. 1944, février, 2. – LE GÉNIE FRANÇAIS est un ouvrage qui en aidant le lecteur étranger à mieux juger du caractère français, le mettra à même de nous rendre la justice qui nous est due. À nous de rendre, aux autres peuples, par notre objectivité à leur égard, cette même justice que nous réclavons, à bon droit, pour nous.

közeli szellemi behatásoknak, amelyeknek történeti jelentősége Magyarország számára kétségtelen, de amelyek túl hatalmas mennyisége veszélyt jelentett nemzeti jellegének autonómiájára.”¹⁰⁵¹

Eckhardt Sándor műveinek lehetett némi sikere. Balogh József tudósította is – Vichyből kapott hírek alapján – arról Zolnai Bélát, hogy Jean Vitiano egész sorozatot tett közzé *A francia szellem* román – irodalomra, tudományra, társadalmi életre, orvostudományra gyakorolt – hatásáról.¹⁰⁵² Ez talán nemesnek nem nevezhető versengés, de még mindig jobb, mint az olcsó denúciálás...

Aligha kétséges, dolgozatunk valamennyi szereplőjének érdekében állt volna Michelet magyar-képének elmélyültebb elemzése. Céljaiknak is jobban megfelelt volna. Erősíthette volna az ellenállás szellemét. És teljesebb választ adhattak volna arra a kérdésre, hogy „mi a magyar?”, azaz: milyen képet lehet a magyarokról kialakítani. Igaz, vállalni kellett volna a forradalmi hagyományokat. Eckhardt Sándor magatartásának paradoxona, hogy amíg a francia forradalmi hagyományt elfogadja, a magyart elhanyagolja, sőt elveti. 1956 októberi nagy napjainak azért lehetett tisztító hatása, mert a nemzet és a forradalom ismét egymásra találtak.

---

¹⁰⁵¹ Eckhardt: *De Sicambria*. 9.

¹⁰⁵² MTAKK Ms. 4120. 633. Balogh József levele Zolnai Bélának, 1944. január 28.

Camil Mureșanu

Luministul Thomas Jefferson

Numele lui Thomas Jefferson este asociat cel mai frecvent cu Declarația de Independență a Statelor Unite, al cărei principal autor a fost. Semnificația politică excepțională a acestui act în viața marii republici transoceanice, ecoul pe care l-a avut în conștiința omenirii la data adoptării sale, ca și ulterior, datorită ideilor înaintate pe care le cuprinde, formulate cu inegalabilă conciziune și eleganță, determină întrucâtva o restrângere a unghiului din care este privită și apreciată una din personalitățile cele mai profunde și multilaterale din istoria americană. Aceasta, firește, mai puțin în Statele Unite, sau în cercurile avizate din sfera culturii de limbă engleză.

Ca autor al *Declarației de Independență* și în special al celebrului ei preambul, Jefferson se înscrie în rândul gânditorilor care, în veacul al XVIII-lea, au împărtășit principalele idei filozofico-politice ale luminismului: drepturile naturale ale omului, baza contractuală a relațiilor politice în societate, dreptul la rezistență împotriva alterării acestui echilibru contractual, sau a nerespectării drepturilor naturale specificate în Declarație prin triada: viața, libertatea și căutarea fericirii.

Luminismul e departe însă de a se reduce la aceste câteva idei. Ca expresie intelectuală a aspirațiilor societății către o profundă și totală prefacere, pe urma căreia se va dezvolta și consolida societatea modernă, luminismul a pus în cauză interpretarea a tot ce se considera că poate să determine ori să influențeze condiția umană, de la detaliul cotidian până la cadrul cosmic, și la finalitatea existenței. Enciclopedismul reprezentanților săi derivă, evident, din această vocație funciară către cuprinderea totalității, a universalului. El mai derivă și din caracterul său de sinteză, de cristalizare deplină a sensurilor unei întregi perioade din istoria anterioară a culturii. Umanismul și raționalismul, predominant contemplative până în pragul veacului al XVIII-lea, dirijând orientarea observațiilor și acumulărilor de cunoștințe în cadrul unui proces pe care l-am putea numi o primă „explozie informațională” cu adresă la natură și societate, și-au descoperit în luminism capacitățile de acțiune, de transformare a realității social-politice.

Pe de altă parte, grefat pe problemele social-politice și moral-intelectuale ale epocii și căutând a descoperi soluțiile depășirii lor, luminismul a avut o largă arie de răspândire, din vatra sa occidentală până în răsăritul și sud-estul Europei într-o direcție, până în ambele Americi, într-alta. Pe o asemenea suprafață el a dobândit o multitudine de nuanțe și accente, expresie a adaptării la specificul condițiilor locale. Diversitatea variantelor de forme și de conținut creează adesea impresia că ele nici nu ar aparține, toate, luminismului propriu-zis.

Problema gândirii reprezentanților luminismului periferic impune, astfel, o cercetare atentă și completă a manifestărilor acesteia, pentru a discerne, alături de nucleul principal și comun de idei, notele locale, originale, care îmbogățesc conceptul de ansamblu.

Pentru Thomas Jefferson, momentul redactării *Declarației de Independență*, deși cel mai important, nu este nici pe departe singurul care-i definește apartenența la filozofia luminilor. Raportarea sa integrală la această filosofie, cât și identificarea notelor originale, personale sau specific americane, din gândirea sa, ne este îngăduită fie de examinarea altor lucrări, puțin cunoscute publicului din România, fie de aspectele practice ale activității sale.

Dintre lucrările lui Jefferson – de altfel destul de puține la număr, el exprimându-se mai mult prin intermediul documentelor de stat și al unei voluminoase corespondențe – istoriografia

americană a relevat din totdeauna importanța celei intitulată *Note asupra statului Virginia*, scrisă în 1781 și tipărită mai întâi la Paris în 1785, unde în anul următor a apărut și o traducere franceză.

Această lucrare constituie răspunsul la un chestionar adresat de secretarul de atunci al reprezentantului Franței în Statele Unite guvernatorilor celor 13 state și altor înalți demnitari americani, în scopul documentării detaliate asupra noului stat, care-și proclamase recent independența. Jefferson, ales guvernator al Virginiei la 1 iunie 1779, a fost printre foarte puținii care, în acea perioadă extrem de dificilă a războiului, a găsit totuși răgazul să răspundă chestionarului primit. Răspunsul său a reprezentat o lucrare de peste 300 pagini, distribuite pe 23 de capitole. Cu alte cuvinte, o veritabilă monografie a statului său natal. O simplă enumerare a capitolelor este și ea semnificativă pentru cunoscuta vocație enciclopedică a gânditorului luminist. Lucrarea tratează în ordine despre: hotarele Virginiei, râurile, porturile maritime, munți, cascade și peșteri, produse minerale, vegetale și animale, climat, populație, forțe militare, marină, populația aborigenă, împărțire administrativă și orașe, constituție, legi, școli, căi de comunicație, religie, moravuri, manufacturi, comerț, finanțe ș. a. m. d.

Dar dacă aceste titluri de capitole, care ne duc imediat cu gândul spre compartimentarea sistematică a lucrărilor de acest gen în opera luminiștilor francezi – de ex. Voltaire – i-au fost sugerate lui Jefferson de înseși întrebările chestionarului pe care-l avea în față, modul în care el răspunde, conținutul capitolelor pun în evidență dimensiunile multiple ale concepției sale luminate. *Notele asupra Virginiei* sunt mult mai mult decât o monografie: un eseu filozofic. Jefferson nu descrie doar sistemul de guvernare, ci reflectează asupra naturii guverării; nu descrie numai instituțiile de învățământ, ci în același timp discută scopul sistemului educațional; zugrăvirea condiției sociale diverse a populației aborigene sau a celei de culoare îi prilejuiește incursiuni în probleme de morală, corelate cu cele ale naturii umane, ale unității sau diversității acesteia.

Un asemenea pasaj, de profundă rezonanță umanitară, este cel consacrat de Jefferson sclavajului. De reținut că el atacă problema din proprie inițiativă, deoarece în chestionarul amintit nu figura o asemenea întrebare. Ocazia i se ivește însă atunci când își propune să descrie obiceiurile și moravurile din Virginia. Pe acestea le consideră susceptibile de gravă corupție, deoarece relațiile dintre stăpân și sclav se caracterizează prin dezlănțuire de patimi, prin exercitarea despotismului de o parte și constrângerea la supunere înjositoare de altă parte. Spectacolul – consideră Jefferson – e dăunător educației copiilor, pe plan moral și civic. Sclavajul, mai adaugă el, corupându-l pe om din punct de vedere moral, compromite indirect și progresul material, aplicarea omului către munca directă, productivă, și respectul pentru ea. El zdruncină sentimentele și convingerile politice ale cetățenilor, fiindcă e greu să se mai creadă în libertate ca fundament al statului, când jumătate din membrii săi sunt privați de ea.

Atitudinea lui Jefferson față de sclavaj e printre cele mai tipice pentru luminismul său. El însuși proprietar de pământ și de sclavi, repudiază totuși pe plan intelectual propria sa poziție socială, considerând sclavajul, privit din punctul de vedere al rațiunii, ca un rău moral și o încălcare a ordinii naturale a lucrurilor. Aceasta decurgea din convingerea fundamentală a filosofiei luminilor că omenirea este unitară, este în esență aceeași, pe orice meridian, în orice condiții spațio-temporale, indiferent de aparențele care o diferențiază, ca de pildă aspectul fizic al diferitelor rase și popoare.

Ar fi greșit să credem că, la fel cu filosofii luminiști din Europa, Jefferson s-a mărginit să-și declare convingerile, nereușind decât sporadic, a putea acționa în vederea traducerii lor în fapt. Fără îndoială, coaliția de interese favorabile menținerii sclavajului era, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, prea puternică spre a fi înfrântă, iar Jefferson nu era omul mijloacelor radicale, revoluționare, al angajării într-o tentativă imediată de desființare a sistemului. În schimb, cumulara de către el – gânditorul și teoreticianul – a

unor funcții de guvernare, pe plan statal sau federal, l-a pus în situația inițierii și chiar a aplicării unor măsuri legislative de restrângere a sclavajului. Ca membru al adunării reprezentative a Virginiei a fost autorul legii care interzicea importul de sclavi în acest stat, iar mai târziu, ca președinte al Statelor Unite, a semnat o lege similară cu efect asupra întregului teritoriu federal.

Tot în Virginia a încercat să introducă, dar fără succes, o lege care prevedea declararea ca liberi a tuturor negrilor născuți după 1800, ceea ce ar fi dus la dispariția treptată a sclavajului din cadrul statului. Un alt proiect de lege propus de el, în calitate de membru al unui comitet al Congresului, prevedea interzicerea sclavajului după anul 1800 în toate teritoriile de la vest de Allegheny. Proiectul n-a putut fi votat, lipsindu-i un singur vot. O nefericită împrejurare, despre care Jefferson scria: „glasul unui singur individ ... ar fi împiedicat răspândirea acestei abominabile crime peste noile teritorii. Și astfel soarta a milioane de oameni care încă nu s-au născut a depins de un singur om, iar cerul a tăcut în acea clipă îngrozitoare.”

Rezultatele, ca și insuccesele lui Jefferson în problema dacă nu a abolirii, cel puțin a limitării sclavajului, ne conduc spre constatarea unei nuanțe deosebitoare a luminismului american față de cel european, sau poate mai exact spus a circumstanțelor diferite ale dezvoltării sale. În Europa, luminismul a fost vehiculat de cercurile intelectuale, provenite din nobilimea liberală sau din burghezie. În fața acestor cercuri se ridica bariera oficialității constituite: instituții politico-sociale, privilegii, biserică, regalitate. Cu mici excepții, luminismul european a rămas o mișcare de opoziție. E adevărat că factorii de decizie și de conducere ai societății au preluat unele idei ale sale, traducându-le într-un „reformism de sus”. Dar această preluare a fost parțială, nu arareori deformată, și dictată de scopuri diferite – mult mai limitate – de ale luminismului propriu-zis. Între „filosofi” și „puterea politică” persistă o barieră mai greu de trecut, decât sunt dispuse să conceedă unele interpretări idealizante.

În Statele Unite, în urma victoriei obținute în războiul de independență, luminismul se desfășoară pe un teren eliberat de obstacole. Aici s-au creat condițiile întrunirii în aceeași persoană a filosofului și a factorului de decizie. Jefferson însuși e un exemplu. Prin el în special, luminismul a putut fi integrat într-un program legislativ și de guvernare. De aci caracterul mai realist, mai practic, al luminismului american în comparație cu cel european.

Revenind la *Notele asupra Virginiei* e de apreciat un alt revelator capitol al lor – cel consacrat religiei. De fapt, era un prilej pentru Jefferson de a-și expune ideile în materie de libertate a conștiinței și de a aduce un vibrant elogiu rațiunii. Jefferson combate în acest capitol ideea unei biserici oficiale, preconizează separarea completă a bisericii de stat, egalitatea tuturor confesiunilor și toleranța față de toate, ca și libertatea nelimitată a gândirii. „Nu pare a fi încă suprimată eroarea – scrie Jefferson – de a crede că actele gândirii trebuie să se supună constrângerii legilor la fel cu cele ale trupului. Se uită că guvernării nu pot avea autoritate asupra unor drepturi naturale decât în măsura în care ele sunt supuse autorității lor prin liberconsimțământ. Or, conștiința n-a fost și n-a putut fi niciodată supusă autorității umane, fiindcă ea este singurul agent efectiv împotriva erorii ... Numai eroarea are nevoie de sprijin oficial, pe când adevărul se sprijină singur...”

Nu este greu de constatat măsura în care Jefferson idealizează – la unison cu întreaga gândire luministă – virtutea, forța și autonomia rațiunii. El comitea o eroare prin însăși proclamarea acesteia drept pavăză certă împotriva erorii. Dar, în condițiile secolului al XVIII-lea, absolutizarea valorii rațiunii în fața prejudecăților impuse de despotismul monarhic și clerical

reprezenta o eroare fecundă pentru progres, la fel cu revendicarea neîngrădirii sale prin constrângeri exterioare.¹⁰⁵³

Ca și în cazul altor idei luministe profesate de el, Jefferson s-a aflat și în acest caz într-o situație mai fericită decât confracții săi, filosofi europeni. El a reușit să le traducă în fapt, cel puțin pentru statul său, Virginia, unde s-a adoptat statutul de libertate religioasă propus și redactat de el – cel mai înaintat și tolerant act de această natură legiferat până atunci în vreo parte a globului.

Jefferson a mai tratat și o altă problemă centrală a luminismului, aceea a rolului instrucției și educației. În Europa, filosofi luminiști au preconizat în operele lor răspândirea culturii în mase prin intermediul învățământului, văzând în aceasta o modalitate de combatere a prejudecăților, de descătușare a forței imanente a rațiunii și, ca atare, de dezvoltare a unei baze largi a înțelegerii necesității de a combate și limita despotismul spiritual, de a netezi calea progresului material și moral. În reformismul nobiliaro-monarhic, inspirat parțial din concepția educațională luministă, învățământul lărgit, sistematizat și modernizat întrucâtva în conținut, dobânda o funcție utilitară mai restrânsă: el trebuia să servească adaptării statului și vechiului regim la procesele de transformare economică și socială, să ofere cunoștințele practice reclamate de dezvoltarea administrației, a tehnicii militare, a celei manufacturiere și agricole, a fiscalității. Creându-și cadre mai numeroase și mai pregătite, statul înțelegea totodată să asume un control și o influență mai stricte asupra formării acestora din punct de vedere civic și moral, substituindu-se pe acest plan bisericii, a cărei autonomie instituțională și ideologică nu se mai concilia deplin cu centralismul potențat și dirijat al statului din veacul al XVIII-lea.

Luminismul american – și Jefferson în primul rând – împărtășește aceeași convingere totală în valoarea învățământului pentru toți cetățenii. Și aci însă cu o deplasare de accent pe funcția sa practică politică. Fondând o nouă societate, cu instituții reprezentative la toate nivelurile, părinții spirituali ai independenței americane au intuit rolul instrucțiunii publice ca factor de garantare a funcționării eficiente și durabile a unui asemenea sistem de guvernământ, care – după cum se exprima James Madison – dacă nu e conjugat cu instrucțiunea poporului sau cu mijloacele de a o dobândi, „nu este decât prologul la o farsă sau la o tragedie”. Iar Jefferson scria în anul 1785: „Cred că cea mai importantă lege în toată legislația noastră este de departe aceea privind difuzarea cunoștințelor în popor. Nu poate fi întrevăzut nici un alt fundament mai sigur pentru păstrarea libertății și fericirii.”

Jefferson raportează deci funcția învățământului direct la drepturile naturale pe care le enunțase în *Declarația de Independență*. În comparație cu concepția luminismului european despre învățământ – mai abstractă în plan teoretic, mai îngustă și cu intenții în fond conservatoare în cel practic – luminismul american integrează învățământul în mod organic între elementele constitutive și funcționale ale unui regim democratic.

Supremul gest pe care Jefferson l-a săvârșit spre a-și marca identificarea cu acest luminism adaptat specificului societății americane, este redactarea propriului epitaf. A deținut în cursul vieții numeroase funcții publice, până la aceea de președinte al Statelor Unite. Dar a ținut să se scrie despre el doar atât: „autor al *Declarației de Independență*, al statutului pentru libertate religioasă în Virginia și fondator al Universității statului Virginia”.

Omul de acțiune a dorit să rămână în memoria posterității drapat în mantia filosofului, a omului de cultură. E o simbioză tipică pentru atitudinea mentală a generației care, așa cum a spus cândva G. B. Shaw, „ trăia după cum îi dicta mintea și inima, iar nu zierele de mare tiraj”.

---

¹⁰⁵³ Jefferson a mai scris și acest aforism memorabil: „Eroarea este tolerabilă, acolo unde Adevărul este liber să o combată.”

Egyetemi gondolat az 1848-as forradalom idején Erdélyben*

Az 1848-as forradalom győzedelmesnek látszó első heteiben-hónapjaiban, amikor a társadalmi élettevékenység szinte minden területén nagyra törő teremtő szándékok hullámszerűen végig, csaknem magától értetődő módon a magyar oktatásügy korszerűsítése, intézményrendszerének gyökeres átalakítása is napirendre került.¹⁰⁵⁴ A Batthyány-kormány áprilisi megalakulásakor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irányítása olyan ember kezébe került, a báró Eötvös József, aki egész életében a kulturális előrehaladást, a tudásban és műveltségben való közösségi gazdagodást tekintette a nemzeti fölemelkedés alapjának és legfőbb biztosítékának. „[Én] a magyar nemzet jövőjét tisztán kultúra-kérdésnek tartom, ennél fogva a nevelési ügyet, a közoktatási ügyet a nemzet legfontosabb ügyének tekintem” – húzta alá az író-politikus a kiegyezés kormányának kultuszminisztereként, az országgyűlés költségvetési vitája során 1870. február 24-én mondott beszédében.¹⁰⁵⁵ 1848-ban, az első felelős magyar minisztérium tagjaként is hasonlóan vélekedett. Természetes volt hát, hogy mihamarabb átvette tárcája irányítását, azonnal nagyszabású, az egész honi oktatásügyet átfogó reformmunkába kezdett, s mindaddig, amíg bízni tudott egy megrázkódtatásoktól mentes politikai kibontakozás lehetőségében, kemény határozottsággal dolgozott tervei valóra váltásán.¹⁰⁵⁶

De nyilván nem egyedül csak Eötvös tudta 1848-ban, hogy az önkényuralom szorításából kiszabadult országnak milyen oktatásügyi gondokkal kell szembenéznie, s nem csupán az általa vezetett minisztérium fáradozott a gondok megoldásán. Mint általában lenni szokott hasonló történelmi helyzetekben, a forradalom roppant mód fölkelte az egész társadalom cselekvéskészségét, s az egykori tanügyi értelmiséget ugyancsak átjárta a polgári modernizáció szelleme. Az ország minden részéből tucatjával érkeztek Eötvös minisztériumába a különböző reformjavaslatok, az oktatási rendszer valamennyi formáját és fokozatát felölelve, „az óvodától és az ábécé tanulásától kezdve el egészen az egyetemi és akadémiai képzésig”.¹⁰⁵⁷ Egymást követték a minisztériumban a tanár- meg a diák-küldöttségek, több országos tanügyi tanácskozássra is sor kerül: mindenki, aki számára fontos volt a magyar közművelődés állapota, igyekezett kivenni részét az oktatásügy rendbetételéből.

---

* A szerzőnek az *Emlékkönyv*-be szánt, váratlan elhunytával tollban maradt írását az egykori tanítvány tanára iránti tiszteletként, egyúttal Egyesületünknek a szerző emléke előtti főhajtásaként közöljük.

¹⁰⁵⁴ Vö. *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1150–1849*. Szerkesztette, magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátta Ravasz János. Bp 1966. 487–544. (A továbbiakban: *Dokumentumok...*) – L. Tóth András–Antall József: *A magyarországi felsőoktatás a reformkorban és 1848–49-ben*. = *Felsőoktatási Szemle* 1968. 7–8. sz. 419–423.

¹⁰⁵⁵ *Eötvös József összes munkái*. X. Politikai beszédek. II. Bp 1902. 339.

¹⁰⁵⁶ Dóczi Imre: *Báró Eötvös József, a magyar közoktatásügy szervezője*. = *Magyar Pedagógia* XXII(1913). 9. sz. 544–563. – Hajdú János: *Eötvös József első minisztersége (1848)*. Bp 1933. – Felkai László: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Bp 1979. 46–110.

¹⁰⁵⁷ Sötér István: *Eötvös József*. Bp 1953. 281.

Erdélyben, ahol a társadalmi-politikai viszonyok radikális átalakulásának és a szellemi megújulás ígéretének általános eufóriája mellett az unióba vetett remények, majd az unió kimondásától keltett várakozások is betöltötték a lelkeket, az oktatásügyi reformtörekvések ugyancsak kiterjedtek az egész egykori iskolarendszerre. Itt kezdettől fogva rendkívül súlyos társadalmi-nemzeti problémák terhelték meg a forradalmat, de a tanügyi értelmiség mindazáltal jó ideig töretlenül tette a maga dolgát: töprengett és küszködött, hogy a lehetőségekhez mérten minél inkább biztosítani tudja a polgári átalakulás szellemi-intellektuális előfeltételeit. Nemcsak a kollégiumok és az akadémiák jeles tanárai, hanem részben a szolgáló papság és az egyébként eléggé fogyatékos fölkészültségű falusi iskolamesterek is tisztában voltak ekkor már Kemény Zsigmond igazságával, azzal a történelmi-közösségi deziderátummal, melyet a reformkor második nemzedékének kiváló erdélyi képviselője 1842-ben – az úrbériség ekkoriban nagyon sokat vitatott kérdése kapcsán – így fogalmazott meg: „Nekünk szüntelen szükség fejlődni, mint a tavasz zsendülése; különben alkotmányos szerkezetünk elsorvad, s nemzetiségünkre a koporsó szemele hull. A polgárisodás szüntelen terjeszti hódítmányait, s amely nép nem hajlik szent ígére alá, veszve van. A rengetegek többnyire kipusztultak Európából, és a bölény, melynek egy hóna van csak, a nyomdektől nem tapodott havas, elenyészett a természet országából. Ez sorsok a szellemi világban a zordon institúciónak is, és az egyedül azokban lélegezni tudó népeknek.”¹⁰⁵⁸

Az oktatási rendszer korszerűsítésének a forradalom társadalmi és nemzeti célkitűzéseivel, illetve a polgári átalakulás programjával szorosan összefüggő követelményei nagyjából ugyanazokat a kérdéseket állították a tanügyi értelmiség elé a Királyhágón innen és a Királyhágón túl. A velük kapcsolatos politikai viták is hasonló problémák körül forrósodtak fel a két országrészben. A népiskolai oktatás új alapokra helyezése és intézményi feltételeinek maradéktalan biztosítása, a középszintű tanintézetek rendeltetésének a való élet követelményei szerint történő újragondolása, a „deákosság” és a hasznos tudás között feszülő pedagógiai ellentét felszámolása, az egységes magyar oktatási rendszer létrehozása és a felekezeti iskolahálózat ennek megfelelő átalakítása, a központi tanügyi kormányzat illetékességi körének megállapítása és az ún. „kebli” irányítás hagyományainak tiszteletben tartása – mindezek, s a felsorolást nyilván még folytatni lehetne, olyan gondok és feladatok voltak 1848-ban, amelyek Erdély és az anyaország tanügyi értelmiségét, valamint politikai közvéleményét egyformán foglalkoztatták. Ám a közös gondok és az osztatlan tennivalók mellett Erdélynek volt egy mielőbbi megoldást követelő sajátos gondja is: *egy helyi tudományegyetem fölállítása*.

*

Erdély, ahol az *universitas scientiarum* gondolatának, de az egyetemalapító szándékok folytonos kudarcának is a XVI. századig, Báthory István koráig, sőt az önálló fejedelemség létrejöttéig visszanyúló hagyományai voltak, a XVIII. század nyolcvanas éveitől kezdve ismét felsőfokú tanintézet nélkül maradt. Az 1698-ban föltámasztott Báthory-akadémia¹⁰⁵⁹, a falai között folyó oktatás színvonalát tekintve, már a század korábbi évtizedeiben se igen felelt meg az egyetemi képzés európai mércével mért követelményeinek.

1773 szeptembere–októbertől, amikor a jezsuita rend pápai föloldozása nyomán a Jézus Társaság tagjainak Erdélyben is be kellett szüntetniük a tevékenységüket s el kellett hagyniuk

¹⁰⁵⁸ Erdélyi Híradó 1842. február 18. (14. sz.) 82.

¹⁰⁵⁹ Erdélyi Károly: *A kolozsvári r. kath. főgymnásium története 1579–1898.* = A kolozsvári rom. kath. főgymnásium értesítője az 1897–8 tanévről. Kv 1898. 25–27.

Kolozsvárott is az egyetemet, az oktatás színvonala kiváltképpen visszaesett. Mária Terézia – nyilván a *Ratio Educationis* kimért fölvilágosultságától és a birodalmi érdekek logikájától, valamint a Habsburgok hagyományos valláspolitikai törekvéseitől vezettetve – megpróbált segíteni a bajba jutott kolozsvári felsőoktatási intézetet, s ezért 1774-ben jogi karral, 1775-ben pedig orvosi karral is kiegészítette a fakultásait,¹⁰⁶⁰ majd 1776-ban a kegyestanítórendre (a piaristákra) bízta annak irányítását.¹⁰⁶¹ Mindez azonban, úgy tetszik, ahelyett, hogy enyhítette volna, inkább még súlyosbította a kolozsvári egyetem gondjait. Végül II. József mondotta ki rá a megfellebbezhetetlen ítéletet: 1784. aug. 28-án végérvényesen megvonta tőle az universitas címet, s az annál jóval szerényebb *Liceum Regius Academicum* titulust adta neki, hogy aztán mintegy másfél évtized múlva, I. Ferenc idején a Báthory-egyetem utóda már egyszerűen csak királyi líceumnak neveztesse. A Mária Terézia által létesített karok, a jogi kar és az orvosi kar, mindegyre vátozó elnevezéssel ugyan, de 1784 után is fennmaradtak: a jogi kar jogakadémiává alakult át, az orvosi kar pedig egy darabig *facultatis medicae pars*, majd *classis chirurgica*, aztán *facultas medicae* gyanánt működött tovább, 1817–18-tól pedig mint *Institutum medico-chirurgicum* (Orvos-sebészeti Intézet) folytatta tevékenységét.¹⁰⁶² De bármiként változott is az elnevezésük, ezeknek már egyetemi rangjuk nem volt.

A megfelelő szintű egyetemi képzés hiányát a XVIII. század végén és a XIX. század elején nyilván nem pótolhatták az olyan társadalmi-közművelődési kezdeményezések és szerveződések, mint Aranka György 1793-ban életre hívott *Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társasága* vagy Döbrentei Gábor 1814-ben indított tudományos folyóirata, az *Erdélyi Múzeum*. Az adott körülmények között ezeknek fölbecsülhetetlenül nagy volt a jelentőségük, bizonyos mértékig még az egyetemi eszme is menedékre talált bennük, de azokat az intézményi kereteket, amelyek egy kellő társadalmi súllyal rendelkező és kellően fölkészült értelmiségi réteg kialakulásához már ez időben is nélkülözhetetlenek voltak, semmiképpen sem biztosíthatták.

A XIX. század harmincas éveitől kezdve, amikor némi késéssel ugyan a meglehetősen gyenge társadalmi bázisra, kiforratlan rendi struktúrákra s ennél fogva kiforratlan politikai képviseletre támaszkodva, de Erdélyben is beköszöntött a reformmozgalom kora,¹⁰⁶³ ismételten többször is fölmerült egy helyi egyetem létrehozásának a gondolata. Alkalmassint a protestáns egyházak demokratikusabb belső kormányzati rendszerével és a társadalom nemzeti törekvéseire érzékenyebb szellemiségével, valamint a protestáns iskolakultúra fenntartóinak az autonóm közösségépítésben szerzett nagyobb tapasztalataival¹⁰⁶⁴ magyarázható elsősorban, hogy a reformkor idején az egyetemi gondolat képviselői csaknem kizárólag ezeknek az egyháznak az előjárói és az alárendeltségükben működő kollégiumok tudós tanárai közül kerültek ki.

De a körülményük kényszere ugyancsak komolyan közrejátszhatott abban, hogy Erdélyben a protestánsok váltak ekkor az egyetemállítást legfőbb szorgalmazóivá. Lényegében arról van itt szó, hogy Mária Terézia Nagy Frigyessel folytatott hosszú háborúskodása óta a bécsi kormányzatok gyakran gördítettek akadályokat a külhoni egyetemjárás, a protestáns fiatalok körében oly gazdag hagyományokra visszatekintő *peregrinatio academica* elé. I. Ferenc csúf

¹⁰⁶⁰ Márki Sándor: *Az egyetem eszméje Erdélyben*. I. h.

¹⁰⁶¹ Erdélyi Károly: *i. m.* 90.

¹⁰⁶² Maizner János: *A kolozsvári orvos-sebészeti tanintézet történeti vázlata 1775–1872*. Kv 1890. 2–3.

¹⁰⁶³ L. Miskolczi Ambrus: *Társadalom, nemzetiség és ellenzékiesség kérdései az erdélyi magyar reformmozgalomban (1830–1843)*. = Sz 117/1983. 5. sz. 1061–1096.

¹⁰⁶⁴ Vö. *Erdély története*. Főszerkesztő Köpeczi Béla. III. Szerk. Szász Zoltán. Bp 1986. 1272–1275.

neoabszolutizmusának éveiben, a francia forradalom eszméinek és Napóleon katonáinak európai parádéja idején, valamint a Szent Szövetség „rendcsináló” munkája alatt az osztrák közigazgatás különösen szigorúan vette a külhoni utazások tilalmát. A bécsi kormányzat csaknem teljesen lezárta ekkor a nyugat-európai egyetemek felé vezető utakat: először 1804-ben, aztán 1818. november 24-én, majd 1819. szeptember 6-án adott ki ilyen célzattal királyi ordért. Schneller István, a XIX–XX. század fordulójának kiváló elméleti pedagógusa, a régi Ferenc József Tudományegyetem utolsó rektora, egyik, 1899-ben közzétett tanulmányában, a „magyar nemzeti egyetem” megszületésének történeti előzményeit vizsgálva, a bécsi Burgnak ezeket a korlátozó rendelkezéseit is mind számba vette.¹⁰⁶⁵ Szellemiségüket és hatalmi-politikai indíttatásukat megvilágítandó, idézte a pozsonyi római katolikus prépostnak az 1825–27-es országgyűlés ötvenedik ülésén elhangzott beszédét. Az egyre határozottabban föllépő magyar reformellenzék képviselőinek a birodalmi kormányzat törvénytelen lépéseivel kapcsolatos kifakadásaira, egyebek mellett a külföldi egyetemek látogatásának oktan tilalmát is érintő bírálataira válaszolván, a prépost ezeket mondta: „...Külföldön veszedelmes princípiumok terjedtek egyik főiskoláról a másikra, elszaporodott s mintegy közönségesé vált a Jakobinismus, Carbonarismus, kiknek céljuk az volt, hogy a vallást, uralkodó székeket és constitutiókat felforgassák. Ezen veszedelmektől akarta Ő Felsége [...] a hazát megkímélni.” Az aulikus egyházi főember magyarázkodásának kiegészítéseképpen Schneller István lapalji jegyzetben még az 1819. május 4-én hozott tilalmi rendelet preambuluma is idézte: „*ob politicum quendam et simul religionis fanaticum qui se inter professores quoque evolvit.*” Végül a neveléstudomány kolozsvári professzora megjegyezte, hogy a külhoni egyetemjárás tilalma elsősorban a protestánsokat sújtotta, akiknek még teológiai fakultásuk sem volt saját hazájukban.¹⁰⁶⁶

A XIX. század harmincas éveitől kezdve a bécsi udvar jórészt föloldotta a külföldi utazások tilalmát, s így a *peregrinatio academica* elől is elhárultak az akadályok. De a hatalmi önkény fenyegetése immár mélyen beépült a protestánsok közösségi magatartásába, ami aztán egyfelől egyházkormányzati rendszereik fentebb említett belső sajátosságaival, másfelől mellőzöttségük ellensúlyozásaképpen kifejlődött önépítő aktivizmusukkal társulva, az erdélyi egyetemteremtő törekvések élvonalába állította őket.

A protestáns egyházak kanonikus kormányzati testületei, amelyek a XVI. század óta mindig nagy gondot fordítottak a felekezeti iskolakultúra fenntartására és fejlesztésére, az 1791. évi 26. törvénycikk országgyűlési elfogadását, vagyis a protestánsok közjogi helyzetének rendezését követően különösen széles körű tevékenységbe kezdtek e téren.¹⁰⁶⁷ A XIX. század első évtizedeiben az Erdélyi Református Főkonzisztórium félévi gyűléseinek is minduntalan visszatérő témája volt „az oskolák jobb lábra állítása”, a megfelelő szintű népoktatás biztosítása, valamint a kollégiumokban folyó pedagógiai munka hatékonyabbá tétele.¹⁰⁶⁸ A minket e helyütt foglalkoztató történeti kérdéseket, az ez időben körvonalazódó egyetemalapító szándékokat-törekvéseket illetően kiemelkedő fontossága volt az Egyházi Főtanács 1842. február 20–21-én Kolozsvárott tartott félévi gyűlésének. Egy sor más egyházkerületi ügy megtárgyalása és elintézése mellett a Főtanács ez alkalommal az igazgatósága alá tartozó

¹⁰⁶⁵ Schneller István: *A magyar nemzeti egyetem keletkezéséről.* = EM XVI. 1899. VII. füzet 487–503; IX. füzet 547–560.

¹⁰⁶⁶ Uo. VIII. füzet 490.

¹⁰⁶⁷ L. Bucsay Mihály: *A protestánsizmus története Magyarországon 1521–1945.* Bp 1985. 77–98, 137–140, 165–169.

¹⁰⁶⁸ Benkő Samu: *A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt.* In: Uő: *Sorsformáló értelem.* Buk 1971. 115–116.

tanintézetek helyzetét és a református oktatásügy általános állapotát is áttekintette. Végül a viták eredményeképpen egy 16 főből álló „biztosságot” küldött ki, „tervet adandó a felsőbb tudományok tanításának rendszerezéséről s az alsóbb vagy gymnasiális osztályok mostani céliránytalan, elavult rendszerének újabballi fölcseréléséről, mely a közélet szükségéinek szintűgy, mint az eléhaladott tudományosság kívánatinak megfelelően ...”¹⁰⁶⁹

A „biztosság” tagjai csaknem mindannyian az egykori erdélyi közélet személyiségei voltak, vagy a tanügyi értelmiség legkiválóbb képviselői közül kerültek ki. Nem lesz hát fölösleges, ha név szerint is felsoroljuk őket: gr. Mikó Imre, gr. Degenfeld Ottó, gr. Teleki Domokos, b. Kemény Domokos, b. Kemény Dénes, gr. Teleki László, Zeyk Károly, b. Bánffy János, Bodola Sámuel, Méhes Sámuel, Salamon József, Szász Károly, Dósa Elek, ifj. Zeyk Miklós, Mihályi Károly, Vajna Antal.¹⁰⁷⁰

Bármennyire figyelmesen olvassuk is el a Főkonzisztóriumnak a kiküldött „biztosság” föladatait megszabó határozatát, az egyetemalapítás eszméjét még nyomokban sem tudjuk fölfedezni benne. Mindazonáltal mégsem tévedünk, ha úgy véljük, hogy e „biztosság” létrehozásával, végső soron pedig a Református Egyházi Főtanács fentebb tárgyalt gyűlésével kezdődtek el azok a messzire tekintő oktatásügyi töprengések, amelyek eredményeként megszületett az 1848 előtti évtizedek leginkább kiérlelt erdélyi egyetemalapítási terve. Tervről volt szó, arról beszélünk itt mi is, nemes és szép elképzelésről, amely sok más nagyszerű szándékhoz hasonlóan – tömegével hevernek ilyenek szanaszét dobálva a történelem országútja mellett – az adott körülmények között nem valósulhatott meg. Már pusztán azért is fontosnak tartjuk e helyütt kissé behatóbban foglalkozni vele, mert a dolgozatunk második felében tárgyalandó 1848-as egyetemalapító kezdeményezés, nézetünk szerint, az 1842–43-ban született álomnak volt a folytatása.

Már Török István, a kolozsvári református kollégium szorgalmas tollú historikusa észre vette¹⁰⁷¹, hogy összefüggésnek kellett lennie – és kétségkívül összefüggés volt – az 1842. március 20–21-én tartott konzisztórium gyűlés említett határozata, illetve az általa kiküldött oktatásügyi „biztosság” tevékenysége, valamint ama pályázati fölhívás között, amely mintegy tíz nappal a gyűlés után látott nyomdafestéket az Erdélyi Híradóban. A Méhes Sámuel szerkesztette kolozsvári napilap – Erdély „irányadó” lapja ekkoriban¹⁰⁷² – 1842. április 1-i száma közölte először, hogy aztán 1842. május 12-én a Pesten kiadott Protestáns Egyházi és Iskolai Lap is megjelentesse azt a „verseny-iratot”, illetve pályázati fölhívást, amelyről itt szó van. A fölhívás közreadói – „a református státusnak némely tagjai” – bevezetésképpen kifejtették, hogy „[a] tudományos műveltség sikeresb megszervezésére, szélesebb körre terjesztésére, annyi szép reménnyel biztató, de most pálya-hiányból többnyire elfojtódó talentum kifejlésére s általán a tanulási módszerek korszerű rendezésére nézve célirányosnak látnák az erdélyi ref. collegiumok egyikének egyetemi rangra s belszerkezetre emelését, a más háromnak pedig gymnasiumokká alakítását”. Rendkívül merész elképzelés volt ez, s bizonyos fokig talán még kockázatos is: az egész felekezeti oktatási rendszernek az egyetemi finalitás eszméjére alapozott átépítését követelte meg. A „verseny-irat” megfogalmazói és közreadói, úgy tetszik, maguk is tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy egy ilyen elképzelés gyakorlatba ültetése, amennyiben egyáltalán sor kerülne rá, nagyon sok akadályba ütközne. Ahhoz, hogy megvalósíthassuk a tervünket – írták –, „számos aggodalmat el kell oszlatni”,

¹⁰⁶⁹ Erdélyi Híradó 1842. február 25. (16. sz.)

¹⁰⁷⁰ Uo.

¹⁰⁷¹ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I–III. Kv 1905. II. 249–250.

¹⁰⁷² L. Musnai Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja (1830–1840-es években)*. Kv 1907.

egy sereg „balvéleményt levívni és álfogalmat megcáfolni szükség”. Lényegében ezt a célt, vagyis az oktatási rendszer javasolt átszervezésével föltehetőleg szembeszegülő társadalmi és felekezeti csoportok megnyerését volt hivatva szolgálni a meghirdetett versenypályázat is. A pályatétel így hangzott: „Fejtsenek fel a collegiumi mint tudományos pályára készítő intézet rendszerének hiányai s a műveltségnek ebből folyó akadályai; mutattassék ki, mennyire hátríttatnának el ezek és azok egy központi egyetem s erre készítő gymnasiumok kapcsolatban levő rendszere által; minő elsőségekkel és reményekkel biztatna ez utóbbi rendszer a most fennálló felett; mik lennének a terv létesítésé[nek] és végrehajtásának gátló okai és körülményei; javaltassanak eszközöket ezek elenyésztesére.”¹⁰⁷³

Nem áll itt módunkban részletesen ismertetni a pályázat sorsával és kimenetelével kapcsolatos egykori fejleményeket – a rendelkezésünkre álló források különben is eléggé számszerűsítják a tekintetben –, de egy-két dologra föltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet. Mindenekelőtt az a körülmény ötlík a pályázat kapcsán leginkább a szemünkbe és érdemel különös megfontolást, hogy a pályaműveket elbíráló bizottság tagjai – gr. Teleki Domokos, b. Kemény Domokos, gr. Teleki László, Méhes Sámuel, Zeyk Miklós és Dósa Elek – valamennyien a Református Főkonzisztórium 1842. február 20–21-i ülése által kiküldött oktatásügyi „reformbizottság” tagjai közül kerültek ki. De ugyancsak fölkelte a figyelmünket és töprengésre késztet az is, hogy a pályázatnak, minden jel szerint, az egykori rendi ellenzék centrista-liberális vezéralakja, idősebb gróf Bethlen János volt a legfőbb mentora. „A 200 forintból álló jutalmat a jutalmazandó Kolozsvárt, idősb Bethlen Jánostól fogja átvenni, akihez a pályázatok is beküldendők lesznek” – olvassuk a „verseny-irat” befejező részében. Ha e lényege szerint pusztán organizációs értelmű-célzatú mondat mellé odaállítjuk mindazt, amit a roppant agilis módon, de ugyanakkor bölcs óvatossággal politizáló liberális-centrista főúrról tudunk, például Kemény Zsigmond azt a róla szóló kortársi tanúskodását, mely szerint ez időben „kevés kivétellel” az egész ellenzék „az ő házából irányított” és a „párttanácskozmányok örökké nála folytak”, sőt még a megyék küldöttei is hozzá jártak utasításokért¹⁰⁷⁴ – szóval ha mindezt ugyancsak tekintetbe vesszük, akkor óhatatlanul arra a megállapításra jutunk, hogy az 1842. április 1-én közreadott pályázati felhívás mögött sokkal komolyabb szándékok és jelentősebb közéleti erők álltak, mint esetleg hinni lehetne.

Ma már nem tudjuk pontosan megmondani – hacsak föl nem bukkan erre nézve valamilyen eleddig rejtekező forrás –, hogy a pályázatra végül is hány pályamű érkezett. Meglehet, sőt valószínű, hogy csak egyetlenegy¹⁰⁷⁵, az, amelyet a régi iskolatörténetek olvasói immár

---

¹⁰⁷³ Erdélyi Híradó 1842. április 1. (26. sz.). 156–157. – Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1842. május 12. (6. sz.) 71.

¹⁰⁷⁴ Báró Kemény Zsigmond: *Erdély közléte 1791–1848*. In: *Összes művei. X. Történelmi és irodalmi szemelvények*. II. Bp 1906. 176. – Id. gróf Bethlen Jánosra vonatkozólag még l. Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Pálffy János emlékezései. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Kv 1939. 84–88. – *Kemény Zsigmond naplója*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Benkő Samu. Buk 1966. 22–24.

¹⁰⁷⁵ Az 1842. április 1-én közreadott pályázati fölhívás a pályamunkák beküldésének végső határidejéül 1843. január 1-ét jelölte meg. De az Erdélyi Híradó 1842. december 23-i (102.) számát kísérő *Nemzeti Társalkodó* egyik cikkében az olvasható, hogy a jelzett időpontig „Bethlen János grófhhoz, kihez a munkák beküldendők valának, egy értekezésnél több nem érkezett”. Ezért „a jutalomtevők [...] a pályakérdés kitűzésekor szemük előtt lebegő cél elérése tekintetéből” úgy határoztak, hogy a pályázati fölhívást újólág megismételve, a pályamunkák beküldési határidejét 1843. február utolsó napjára meghosszabbítják. A pályázat ügye az Erdélyi Híradó hasábjain utoljára az 1842. április 21-i (32.) számban szerepelt, amikor a *Kolozsvári Napló* című rovatban már más apró hírek mellett ez állott: „Az ev. ref. status némelly tagjai által feltett, iskolai rendszerünk

majdnem száz esztendeje ismernek: a kolozsvári református kollégium jeles hittanárának, a lelkészképzést szolgáló teológia tanszék professzorának, Salamon Józsefnek a munkája. Salamont, aki nagyenyedi és göttingai tanulmánya után szülővárosában, Zilahon kezdte tanári pályáját, majd 1817-től több mint egy évtizeden át Szászvárosban tanított, a Református Főkonzisztórium 1830-ban nevezte ki a kolozsvári kollégium teológia tanszékére. Jól felkészült, lelkiismeretes és hivatástudattal dolgozó tanárember volt, aki az oktan-értelmetlen politikai vitákat kerülte ugyan s a közélet zajosabb régióitól is távol tartotta magát, de az erdélyi iskolakultúra érdekében mindig készen állott a cselekvésre. Nem véletlen, hogy az Egyházi Főtanács 1842 februárjában kiküldött oktatásügyi „reformbiztosságába” is beválasztották Salamon Józsefet, s a kolozsvári egyetemalapítás 1848-as kezdeményezői között ugyancsak találkozni fogunk majd vele. Az idős gróf Bethlen Jánostól patronált, de végső soron a Református Főkonzisztórium s a zömében ugyancsak protestáns rendi ellenzék tanügyi törekvéseiből született pályázatra összeállított dolgozata teljes terjedelmében megtalálható Török István fentebb már többször is említett kollégiumtörténeti monográfiájában.¹⁰⁷⁶ A mintegy 18 oldalra rúgó elaborátumból itt mi csak azokat a részeket emeljük ki, amelyek közvetlenül kapcsolódnak jelen tanulmányunk tárgyához, az egyetemteremtés egykori gondjaihoz.

Miután részletesen kifejtette, hogy az erdélyi társadalom művelődési érdekeit és a nemzeti előrehaladás általános követelményeit szem előtt tartva, a létrehozandó új iskolarendszert s azon belül a gimnaziális fokozatot milyen pedagógiai elvek és tanrendi elgondolások alapján kellene megszervezni, Salamon József ugyancsak részletekbe menően megrajzolta egy – az egész rendszer betetőzéseként elképzelt – „középponti főiskola” felállításának a tervét. Sehol a pályamunkájában nem használta az „egyetem” kifejezést, s *universitas*ról sem beszélt, mert – mint Török István megjegyezte – „Salamon a főiskolát nem kívánta egyetemnek nevezni addig, míg egyetemi rangra méltó voltát tettelesen be nem bizonyította”.¹⁰⁷⁷ Mindazáltal nem kétséges, hogy az általa megálmodott „középponti főiskola” a pályázat meghirdetőitől szorgalmazott egyetem feladatkörét lett volna hivatva betölteni. Fontos megjegyeznünk, hogy a „középponti főiskola” mellett, illetve annak szervezeti-akadémiai rendjébe illesztve, tanítóképző intézet (*Paedagogicum seminarium*) létrehívását is javasolta. Idézzük szó szerint, amit erre vonatkozólag írt: „Ily középponti főiskola, tanítóképző intézettel együtt fölállítva, egyházunk újjászületésének hajnala lenne s nagy következményű az egész hazára nézve. A céloknak megfelelőleg nevelt iskolamesterek és a neveléssel mind elméletileg, mind gyakorlatilag megismerkedett papok közreműködésével a magyar földnépet értelmesebbé tennék, mely a kor kívánatai következtében reá kiterjeszkedő nemzeti létnek jótéteményit meg is érdemelné, használni is tudná.”¹⁰⁷⁸

Salamon pályamunkájával kapcsolatban nem lesz fölösleges még megemlítenünk, hogy szerinte a tervezett „középponti főiskolát” feltétlenül Kolozsvárott kellene megvalósítani. Nagyenyed vagy Marosvásárhely is szóba jöhetne ugyan – sejlik elő fejtegetéseiből a megengedő rábólintás –, de a szem előtt tartandó oktatásügyi és művelődésstratégiai céloknak

---

javítását tárgyzó s lapjaink múlt évi 26. számában közölt jutalom-kérdésre az akkor kitűzött f. év jan. 1-i hatánapra pályamunkák nem érkezvén, emiatt a bíráló bizottmánynak a munkabeadási határidőt meghosszabbítani kellett. De minthogy ez okból a beérkezett munkák bírálatára a jutalomtételkor kitűzött határidő felette rövidde vált, a bizottmány szükségesnek találta a jutalom-kiosztás hatánapját júl. 1-sőjére tenni át.”

¹⁰⁷⁶ Török István: *i. m.* II. 250–268.

¹⁰⁷⁷ Uo. 253.

¹⁰⁷⁸ Uo. 259.

mindazáltal Kolozsvár felelne meg a legjobban. Nagyenyed túlságosan kicsi város ahhoz, hogy egy felsőfokú tanintézet eredményes és hatékony működéséhez a szükséges társadalmi háttérrel biztosítani tudja. Ami pedig Marosvásárhelyt illeti, azt a Királyi Tábla már elfoglalta s megtöltötte a mellette gyakornokoskodó kancellistákkal. Minden szempontból a Szamosparti város lenne a legalkalmasabb helyszín a megteremtendő főiskola számára. Mint Erdély kormányzati központja és közéleti-kulturális centruma kiváló szocializációs közeget jelentene az itt tanuló diákoknak, tág betekintést nyújtana nekik a közösségi-közügyi dolgokba s bőségesen ellátná őket hasznosítható társadalmi tapasztalatokkal. Idézzük ismét szó szerint Salamont, s ha úgy tetszik, mosolyogjunk is szavain, de közben ne feledjük el egy pillanatra sem, hogy vérbeli pedagógus vetette papírra őket: Kolozsvár „a nemzeti élet gyülekezési pontja, hol az ifjú előre megismerkedhet azokkal, kikhez idővel élet és kötelesség viszonyai köthetnek, hol a többoldalú képzés, a művelt társalgás között kisimulnak az ifjú darabosságai, elgőzölögnek a kisvárosiáság [...] idétlenségei, s látván a társaság életét nagyobb keretben, megtanulja az eddig nagyon hiányosan felfogott élet mesterségét, megtanulja, hogy [...] illedelmes magaviselet és művelt oldalról való megismertetés szereznek a társaságban kinek-kinek állást és működési kört, a betyárság pedig és hetyke önhittség, valamint a magába zárkózottság, nevetséges voltuk mellett, legbiztosabban elzárják az ifjak elől boldogulásuk lehetséges útjait.”¹⁰⁷⁹

A múltbeli dolgok kutatója forrásainak szűkszavúsága vagy hiányos volta miatt sokszor kénytelen plauzibilis föltevésekre, többé-kevésbé valószínű hipotézisekre hagyatkozni. Az egyik legmegbízhatóbb módszertani eljárást, mellyel a dokumentálható tudás hiátusait áthidalhatja, a kronológiai rend, az egyszer volt események időbeli viszonyainak a tisztázása és állandó szem előtt tartása kínálja számára. Ehhez folyamodunk itt most mi is. Valamikor 1843 március vége felé, egy esztendővel azután, hogy „a ref. státusnak némelly tagjai” meghirdették oktatásügyi pályázatukat, s egy hónapra rá, hogy lejárt a pályamunkák beküldésének meghosszabbított határideje, két jeles erdélyi férfiú, a nemcsak liberális közéleti emberként, de művelt tollforgatóként is komoly tekintélynek örvendő gróf Teleki Domokos – aki maga is tagja volt a pályázat bírálóbizottságának –, valamint a kiváló nagyenyedi jogtudós és tanár, a reformmozgalomban ugyancsak vezető szerepet játszó Szász Károly elindult Berlinbe, hogy megfelelő mintát keresvén a fölállítandó hazai felsőfokú tanintézet számára, megismerkedjék az ottani egyetemmel. Az Egyházi Főtanács 1842. március 20–21-én tartott ülésétől és az ott hozott határozatoktól, valamint a közvetlenül utána meghirdetett oktatásügyi pályázattól és Salamon József pályamunkájától el egészen Teleki Domokosék berlini utazásáig egyetlen egységes láncolatot alkotnak az események: kétségkívül valahány esemény ugyanabban a társadalmi törekvésstruktúrába illeszkedik, noha itt-ott inkább csak sejtjük az összefüggéseket közöttük.

Teleki Domokos és Szász Károly berlini útjáról, valamint annak alapvető célkitűzéséről a porosz fővárosban diákoskodó fiatal Berde Áron egyik egykori episztolájából tudunk. Berde, aki az unitárius konzisztórium, illetve egyházának zsinati döntése alapján, addigi tanulmányait kiegészítendő, 1842 őszén érkezett Berlinbe, 1843. április 2-án levelet intézett Iszlai László főkörmányszéki titkárhoz, a kolozsvári unitárius kollégium felügyelő gondnokához. Ebben egyebek mellett ezeket írta: „Amint hallom, gróf Teleki Domokos és Szász Károly útban vannak Berlinbe jövendők az itteni egyetemet meglátogatni, hogy az Enyedre állítandó egyetemet ennek mintája szerint organizálják. Ezt ugyan meg lehet nézni, de hozzá hasonlót Erdélyben nem egykönnyen állíthatni. Ehhez sem pénz, sem ember tanítónak, de azt mondják, csemetéből lesz a nagy fa! Amit a jelen nem ad meg, megadhatja a jövendő. Mindenesetre a tudományosság az egyetemi rendszer alatt kedvezőbb klíma alá jut,

---

¹⁰⁷⁹ Török István: *i. m.* 260.

hol magasabbra emelkedhet, mint a kollégiumi, de szükség, hogy a gymnasialis osztály előbb alkalmassá tétessék oly készütségű ifjakat bocsátani ki kebeléből, kik az egyetembe [!] szabadon folytathassák pályájukat. Addig pedig még sok tennivaló van.”¹⁰⁸⁰

Nem lenne célszerű, ha hosszabban elidőznénk Berde Áron berlini levelénél, de egy-két dolgot mindazáltal fontosnak tartunk kiemelni belőle. Tekintettel dolgozatunk témájára, talán mindenekelőtt azok a sorai érdemelnek figyelmet, amelyek arról tanúskodnak, hogy ő is – akárcsak az 1842-es oktatásügyi pályázat kezdeményezői – úgy vélekedett, hogy az egyetemalapítással párhuzamosan, illetve annak előfeltételeként az egész erdélyi iskolarendszert át kellene szervezni, a gimnasialis tagozat fejlesztésére helyezve a hangsúlyt. Nincs kizárva, hogy e probléma kapcsán Kolozsvárott megismert – az ottani unitárius tanügyi értelmiség által is vallott – nézetek visszhangzottak a levelében. Ugyancsak érdemesnek tartjuk odafigyelni arra is, hogy az erdélyi egyetemalapítás lehetőségét illetően a jövő felé forduló bizakodás és a jelennel kapcsolatos kétkedés miként ötvöződött egybe Berde levelében. Itt persze számításba kell vennünk azt is, hogy a mérce, amelyhez Berde viszonyított, midőn azt írta, hogy „hozzá hasonlót Erdélyben nem egykönnyen állíthatni”, a berlini egyetem volt, egy aránylag „fiatal”, alig három évtizedes múltta visszatekintő, de mégis hihetetlenül magas színvonalú képzést nyújtó felsőfokú tanintézet, az a *Friedrich-Wilhelm Universität*, amelynek filozófia tanszékén közel tizenhárom esztendeig Hegel tanított, Berde odaérkeztekor pedig Schelling előadásait hallgathatták a diákok.

Berde levelének idézett soraiban még van egy olyan kitétel, amelynek olvastán akaratlanul is fölkapjuk fejünket, mégpedig az a megfogalmazás, amelyből kiderül, hogy a tervezett egyetemet Teleki Domokosék, illetve az általuk képviselt kanonikus egyházi testületek és közéleti-politikai csoportok nem Kolozsvárott, hanem Nagyenyeden szeretnék volna létrehozni. A levél szövegében úgyszólván magától értetődő és mindenkitől jól ismert evidenciaként, immár végérvényesen eldöntött dologként szerepel Nagyenyednek mint a fölállítandó erdélyi egyetem majdani helyszínének a neve. Bizonyosak lehetünk benne, hogy az ezzel kapcsolatos értesüléseit is otthonról hozta magával Berde, és hogy azok helytállóak voltak.

Fejtegetéseink diszkurzív logikája nyilván azt kívánná, hogy miután idéztük s kissé közelebbről is megvizsgáltuk Berde levelének a Teleki Domokosék berlini útjáról szóló sorait, mondjunk valamit arról is, mit végzett a két jeles erdélyi férfiú a porosz fővárosban, s milyen következtetésekkel tért onnan haza. Ám sajnos, az általunk ismert források minderről semmit sem árulnak el. Így kénytelenek vagyunk ismét csak Berdéhez fordulni, akinek a leveleiben sok mindent megtalálhatunk abból, ami egykoron Teleki Domokost és Szász Károlyt is érdekelhette. S alkalmasint a peregrinus fiatalember Erdély felé tekintő következtetései is egybevágtak Telekiék megállapításaival, vagy legalábbis közel álltak azokhoz. Azok a tapasztalatok például, amelyekről egyik 1842. december 12-én küldött levelében számolt be Berde Iszlai Lászlónak, bizonyára elgondolkoztató élményt jelentett Teleki Domokosék számára is. E levelében Berde – miután elismeréssel méltatta általában „a porosz iskolai rendet” – hosszasan ecsetelte, hogy IV. Frigyes Vilmos kormánya, és maga a király is, milyen nagy figyelmet szentel a tanintézetek munkájának, s mind anyagi, mind erkölcsi szempontból mennyire megbecsüli a tanárokat és a tanítókat. „Ezért látogatja meg a király minden évben valamelyik egyetemet vagy más oskolát is [...] Ezért jelenik meg minden miniszter és generális a nevezetesebb iskolai ünnepélyeken, mint az idén az itteni egyetemen

---

¹⁰⁸⁰ *Unitárius egyháztörténeti adatok (1619–1866)*. A széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárából kiadja Ifj. Biás István levéltáros. Marosvásárhely 1910. 220–221. (A továbbiakban: Unit. egyh. ad.)

október 15-én tartott születési ünnepen; ezért fizetik a jobb tanítókat oly gazdagon, s részeltetik minden magasabb címekben, hivatalokban” – írta Berde.¹⁰⁸¹

A kései olvasó is kiérezheti Berde Áron szavaiból, hogy miközben a poroszföldi oktatásügyi viszonyokról beszámolt, folyton az erdélyi állapotok lebegtek a szeme előtt. A hazafelé néző gondolkodás még erőteljesebben és közvetlenebbül volt jelen Berde fentebb említett 1843. április 2-án írott levelében. Itt már kifejezetten a magas szintű egyetemi képzés frissen megismert berlini példája s az ahhoz mért erdélyi desideratumok állottak Berde mondani-valójának középpontjában. Kissé túl szigorúan ítélkezett, de kétségkívül nemes indulat vezérelte a tollát, amikor a következőket papíra vetette: oktatási rendszerünk fogyatékoságai folytán „magyar literaturánk mindinkább hanyatlani látszik, ifjú íróink készületlen esmeret nélkül piszkolják inkább, mint emelik irodalmunkat, a felszínesség mindinkább terjed, anélkül, hogy maguk tudnának, másokat akarnának tanítani, igen szeretném az ilyeneket – s pedig ilyenek sokan vannak – egy pillanatra bár egy itteni úgynevezett »*Verlesung*«-re bevezetni, hogy tudatlanságoktól megijedve, bitorolt literatorságoktól búcsúzzanak el.”¹⁰⁸² Végül álljon itt még egy Erdély felé tekintő mondat Berde 1843. április 2-i leveléből, abból az episztolájából, amelyben Teleki Domokos és Szász Károly berlini látogatásával kapcsolatos értesüléseit is szóba hozta: „bizony ha mű is oly férfiakot akarunk előállítani, akikre méltón büszkék lehessünk, akik a világtudományosság mezején megállhassanak, és ha jövőre procatornál, ismeret nélküli publicistánál egyebet is nevelni akarunk, akkor ott kell kezdenünk, hogy az oly szép, oly hasznos, annyira gyönyörű természettudományt ifjainkkal megszerettessük.”¹⁰⁸³

A történelem a hús-vér emberek tettei és törekvései révén lényegében alanyi alapokon konstituálódik, ám ennek ellenére csak ritkán alakul úgy, ahogyan az emberek egyik vagy másik csoportja szeretné. Mert a szubjektív szándékok, mihelyt színre lépnek, óhatatlanul szembetalálják magukat egy sor más szubjektív szándékkal s ugyanezek beleütköznek abba a sziklakemény történelmi közegbe is, melyet az adott kor viszonyai – egy immáron lezárult és visszafordíthatatlan diakronikus kibontakozási folyamat eredményei – a maguk egészében képviselnek. A XIX. század negyvenes éveinek derekán Erdélyben a társadalmi-politikai körülmények és felekezetiileg is tagolt művelődési feltételek, dacára a bennük munkáló termékeny feszültségeknek, nem kedveztek az egyetemteremtő tervek gyakorlatba ültetésének. A liberális rendi ellenzék és az egykori protestáns tanügyi értelmiség ilyen irányú elgondolásai papíron maradtak, s a Bethlen Jánosok meg a Teleki Domokosok, a Salamon Józsefek meg a Szász Károlyok ezzel kapcsolatos fáradozásai ugyancsak eredményteleneknek bizonyultak. Nem tudjuk pontosan, hogy az *universitas*-teremtés eszméje mikor és miként maradt ki az egykori erdélyi reformküzdelmek oktatásügyi programjából, ám abban bizonyosak vagyunk, hogy végérvényesen soha senki nem mondott le róla. Csak annyi történt, hogy 1843 után az egyetemi gondolat időlegesen visszavonult abba az önmaga ellen is lázadó és épp ezért derűs rezignációba, amelyet Berde Áron fentebb bemutatott berlini levele úgy fogalmazott meg, hogy „*Amit a jelen nem ad meg, megadja a jövő*”.

---

¹⁰⁸¹ Unit. egyh. ad. 214.

¹⁰⁸² Unit. egyh. ad. 220.

¹⁰⁸³ Uo.

A letűnt idők iránt érdeklődő egyszerű olvasók, visszatekintvén az 1848–49-es forradalom- és szabadságharcról szóló tudományos munkák és népszerűsítő kiadványok immár másfél évszázada tartó, olykor-olykor elapadó, de aztán ismét hullámmá dagadó áradatán, könnyen azt hihetik, hogy múltunknak erről a viszonylag rövid, de annál viharosabb szakaszáról a historiográfia már mindent elmondott, ami csak elmondható. Ám a szakemberek, akik egyébként is tudják, „mélységesen mély a múltnak kútja”, tisztában vannak vele, hogy akárcsak Klió birodalmának más, sokszor és sokaktól bejárt tartományairól, a „népek tavaszának szép magyar verőfényéről” is jó néhány vonatkozásban még eléggé hézagosa az ismereteink. Számos olyan mozzanata van még ma is a 150 esztendővel ezelőtt lezajlott eseményeknek – köztük lényegbevágó mozzanatok is –, amelyek fölött eddig valamiképpen átsiklott a kutató tekintet. A forradalom évadjának erdélyi egyetemalapító törekvései is azok közé a 48-as fejlemények közé tartoznak, amelyek valahogy mostanáig kívül rekedtek a történelmi vizsgálódások látókörén. Márki Sándor, aki – mint ismeretes – az erdélyi felsőfokú tanintézetek régi történetével tán mindenki másnál többet foglalkozott¹⁰⁸⁴, állítólag az egyetemi gondolat 1848-as új szárba szökkenéséről is írni akart, forrásanyagot is gyűjtött hozzá, de aztán a tervezett munkája végül mégis elmaradt.¹⁰⁸⁵ A jeles történész idestova már száz esztendeje elejtett szándékát kíséreljük meg a következőkben ismét fölvenni, s a magunk szerény képességei szerint legalább részben megvalósítani.

Olykor a történelmi események és folyamatok, amelyek első megközelítésben még egyértelműeknek és könnyen rekonstruálhatóknak látszanak, mihelyt elkezdünk behatóbban foglalkozni velük, meglepően összetetteknek és nehezen átvilágíthatóknak bizonyulnak. Valahogy úgy vagyunk az 1848-as forradalom idején jelentkező, annak történelmi összefüggésrendszerébe ágyazódó egyetemteremtő törekvésekkel is. Ezeknek elsősorban az kölcsönzött egykor bonyolult és némileg ellentmondásos jelleget, ma pedig az teszi kissé nehezzé az értelmezésüket, hogy többféle vetületszálból szövődik egybe, s a különböző vetületszálak eltérő aspirációkból sodródtak össze. Nézetünk szerint – amit a továbbiakban természetesen megpróbálunk majd dokumentálni is – az egyetemalapítás gondolatát 1848-ban voltaképpen két, egymástól elég jól elhatárolható társadalmi csoport tűzte Erdélyben napirendre, s a kétféle kezdeményezés mögött egymástól ugyancsak elég világosan elkülönülő indítékok állottak. Elsőként az egykori tanügyi értelmiség prominens képviselői léptek ki a közéleti porondra azzal a javaslattal, hogy a kor követelményeit és a forradalmi átalakulás kívánalmait szem előtt tartva, mielőbb tudományegyetemet kellene Kolozsváron fölállítani. A megfelelő szintű felsőfokú képzés biztosítását, mint majd látni fogjuk, ők alapvetően a nemzeti élet fundamentumának tekintett oktatásügy szerves részeként kezelték, s döntően művelődés- és tudománypolitikai feladatot láttak benne. A tanügyi értelmiség kezdeményezésétől nyilván nem egészen függetlenül, de annak motivációitól és célképzeteitől mégis jócskán elütő módon, az unió kimondását követő hetekben-hónapokban a kolozsvári polgárság és az erdélyi hivatalnokrétegek körében is mindinkább teret hódított egy helyi tudományegyetem létrehozásának az igénye. Ez igény mögött lényegében az a regionális és civis aggodalom húzódott meg, hogy az unió folytán előállt új közjogi helyzet következtében Erdély nemcsak közigazgatási, de kulturális központ nélkül is marad, s Kolozsvár, amely eddig a

¹⁰⁸⁴ Vö. Márki Sándor: *Az egyetem eszméje Erdélyben.* = Kolozsvár 1896. június 23, 24. és 25. – Uő: *A kolozsvári M.K. Ferencz József Tudományegyetem. Az egyetem történetének vázlata.* In: *A felső oktatásügy Magyarországon.* Bp 1896. 251–256. – Uő: *A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem története 1872–1922.* Szeged 1922.

¹⁰⁸⁵ Jancsó Elemér: *Adatok a kolozsvári egyetem történetéhez.* Kolozsvári Szemle III(1944). 1. sz. 96.

provinciában kiemelkedő szerepet játszott, elveszíti régi fényét és ragyogását. Úgy tetszik, hogy a létrehozandó tudományegyetemet még a Szamos-parti város törvényhatósági testületei is olyan „kompenzációs intézménynek” tekintették, amely – más „kompenzációs intézményekkel” együtt – a guberniumi rendszer fölszámolásából származó társadalmi gondok és közösségi frusztrációk ellensúlyozását hivatott biztosítani.

A tanügyi értelmiség a korábbi évek hasonló oktatásügyi aspirációit megújító kezdeményezése, valamint a Kolozsvár esetleges lehanyaglásától életfeltételeiben is fenyegetett polgári és tisztviselői rétegek óhaja-bizakodása mellett 1848 nyarán mintha még egy harmadik, közvetlenül a politikum szférájából kiinduló törekvés is körvonalazódott volna az erdélyi egyetemalapítást illetően. Ám nézetünk szerint ez a törekvés, melynek nyomait az ún. unió-bizottság tevékenységében és Eötvös József miniszteri működésében egyaránt fölfedezhetjük, voltaképpen csak a politikai gyakorlatnak az előbbi kétfajta társadalmi föllépésre adott választ jelentette, és így a jelentősége is csak azokkal összefüggésben világítható meg.

Az 1848-as erdélyi egyetemteremtő tervek és törekvések közül kétségkívül az egykori tanügyi értelmiség elképzelései érdemlik meg leginkább az utókor figyelmét. Kolozsvár tanárai, az egész további nemzeti fejlődés szemszögéből kulcsfontosságúnak tartván egy erdélyi felsőfokú tanintézet megszervezését, részletes plánmot tettek le ezzel kapcsolatban a forrongásban levő magyar oktatásügy asztalára. De mielőtt rátérnénk e plánum közelebbi bemutatására, szükségesnek tartjuk vázolni röviden azokat a meglehetősen mélyreható változásokat, amelyek a forradalom hangulati közegében a protestáns felekezeti iskolák tanárainak-tanítóinak oktatásügyi szemléletében végbementek. Enélkül ugyanis nemigen értenők meg az *universitas scientiarum* létrehozásának általuk szorgalmazott módozatát sem, s még kevésbé értenők meg azt a – mély pedagógiai elkötelezettségtől áthatott – radikális szellemiséget, amely egyetemteremtő kezdeményezésüket egészében jellemezte. Lényegében arról van itt szó, hogy a protestáns tanárság, amely a két *Ratio Educationis* közreadása idején még oly elszántan védelmezte a felekezeti iskolák autonómiáját, s oly hevesen tiltakozott az országos érvényű tantervek gondolata ellen, most határozottan egy egységes, minden felekezeti megosztottságtól mentes oktatási rendszer létrehozása mellett szállt síkra.

Lássunk egy-két beszédesebb történelmi tény, történelmi bizonyítékot ezzel kapcsolatban.

Például azt, hogy már „a magyar tanítók első egyetemes és közös gyűlésén”, amelyre 1848. július 20–24-én került sor a fővárosban, s amelynek egyik alelnökévé a résztvevők Brassai Sámuel választották meg, egyértelműen az a nézet kerekedett felül – ámbár ellentétes álláspontok is elhangzottak – hogy az állam által felügyelt egységes köznevelést kell megteremteni az országban.¹⁰⁸⁶ A felekezeti megosztottságtól mentes és az egyházak szervezeti rendjétől, valamint társadalmi küldetésétől független iskolahálózat létrehozásának a gondolata különösen határozott formában jelentkezett a protestáns tanárság képviselőinek 1848. szeptember első napjaiban tartott pesti tanárkonferenciáján. Eötvös József hívta ekkor a fővárosba a protestáns egyházak vezetőit, s velük együtt a protestáns tanintézetek küldötteit, megtárgyalandó közösen a kormányzat által tervezett „egyházi és iskolai reform” kérdéseit. Ám a tanárok, nem tudván szót érteni saját egyházi előjáróikkal, Péczeli Józsefnek, a debreceni református főiskola jónévvű történettanárának az elnökletével, valamint Berde Áronnak, a kolozsvári unitárius kollégium fiatal, de már sokaktól ismert természet- és vegytanárának a „jegyzősége” mellett külön tanácskozássra ültek össze. Tanácskozásuk befejezésekképpen terjedelmes Emlékiratot intéztek a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz, amit aztán nyilatkozat formájában a sajtóban is közreadtak.¹⁰⁸⁷ A Kossuth Hírlapja

¹⁰⁸⁶ *Dokumentumok...* 487–511.

¹⁰⁸⁷ Uo. 537–538.

1848. szeptember 17-i számában megjelent „nyílt vélemény”, melynek kolozsvári aláírói között Berde Áron mellett Brassai Sámuel, valamint Nagy Pétert, a református főtanoda helyettes természettanárát, szolgáló lelkészt, Erdély későbbi református püspökét is ott találjuk, egész szellemiségével, sőt úgyszólván minden mondatával azt sugallja a kései olvasónak, hogy forradalomban született. Célszerűnek tartjuk kissé hosszabban idézni belőle:

„A protestáns tanítók, bízván a kor szülte és nemzet biztosította szabadságban, a szorosb értelemben vett egyháztól mint önálló és vallási hitegyesülettől különváltak és önállóan kívánják a tanügyet is.

A hittudomány az egyházé [...]; de a tudomány általában, mint közös nevelési és tanítási ügy, úgy tartjuk, hogy az nem lehet többé csak egy felekezeté, az az összes hazáé egyfelől, és másfelől az összes emberiségé. Annak fölvirágozása az összes nemzet érdekében van. De ami a nemzetet egészben érdekli, ami életét minden irányban fejleszti, jövődjét biztosítja, azt az egész nemzetnek kell elrendelnie, az egész nemzetnek kell kezelnie. És így a tanügynek, a tanszabadság elvének tökéletes fönntartása mellett, az álladalomtól kell függenie, a tanítónak a haza hivatalnokának kell lennie.”

„Oly, annyi és akképpen felszerelt iskolákra van máris szükség e hazában, minőket, mennyit és amint felszerelhetőket sem egyes polgárok, sem egyes felekezetek felszerelni nem képesek. De ha az érdekek összesülnek, létesülni fognak ily iskolák. Bátran ki lehet mondani, miszerint a haza jelen veszedelmes bomladozásának egyik és alighanem fő oka az eddig hazaszerte uralkodott szeparatiztikus nevelési és oktatási rendszerben véglik. Ki ne kívánna szebb jövődjöt, ki ne kívánna dicsőbbet e nemzetnek a szabadság, egyenlőség s testvériség elveire fektetendő nevelés által?”¹⁰⁸⁸

A protestáns tanárok pesti tanácskozásán elfogadott nyilatkozat az iskolahálózat és az oktatási rendszer nemzeti szempontok alapján történő átépítésével kapcsolatosan nem szorítkozott pusztán csak a szem előtt tartandó általános elvek megfogalmazására, hanem pontokba szedve a konkrét teendőket is fölvezolta. A javasolt gyakorlati lépések sorában mindjárt a legelső helyen azt emelte ki, hogy az egymáshoz közel levő felekezeti főtanodák összevonása révén „legalább két” tudományegyetemet és három „szakegyetemet” kellene létrehozni az országban. A nyilatkozatnak ezzel a részével egyelőre nem kívánunk foglalkozni, mert nemigen lenne jó – tanulmányunk diszkurzív logikájának semmiképpen sem használna –, ha a minket érdeklő 1848-as oktatásügyi fejlemények tárgyalása során elébe vágnánk bizonyos dolgoknak. Mindaz, amit a protestáns tanügyi értelmiségi szemlélet változásáról, illetve – azt érzékeltetendő – a szeptember eleji pesti tanácskozásról s annak oktatásstratégiai állásfoglalásáról elmondottunk, tökéletesen elégséges ahhoz, hogy most már az egykori szellemi-hangulati háttér ismeretében térhessünk rá a kolozsvári egyetemalapító kezdeményezés bemutatására.

Egy hónappal az unió május 30-i kimondása után s mintegy két hónappal a protestáns tanárok „különutas” pesti értekezlete előtt, egészen pontosan 1848. június 29-én a Méhes Sámuel alapította Erdélyi Híradó utódlapja, az ekkor már Ocsvai Ferenc által szerkesztett Kolozsvári Híradó Szabó József „orvostudor” tollából rendkívül érdekes vezércikket jelentetett meg.¹⁰⁸⁹

A vezércikkben, melynek címe így hangzott: *Tudományos egyetem (universitas) Kolozsvárott*, az állott, hogy a Szamos-parti város „tudományokkal foglalkozó több feltűnő fiai” néhány nappal korábban tanácskozást tartottak, megvitatták egy helyi egyetem létrehozásának az ügyét és annak gyakorlati módjait. Nem kétséges, hogy e vezércikket az 1848-as erdélyi

---

¹⁰⁸⁸ Uo. 541–542. – Kossuth Hírlapja 1848. szept. 17. (68. sz.) 311.

¹⁰⁸⁹ Szabó József: *Tudományos egyetem (universitas) Kolozsvárott*. = Kolozsvári Híradó 1848. Június 29. (17. sz.)

egyetemteremtő törekvések egyik alapvető jelentőségű dokumentumának kell tekintenünk. Ám mielőtt bármit is mondanánk a tartalmáról, nézzük meg, ki is volt a szerzője, ki volt az az „orvostudor” Szabó József.

A história múltbéli szereplőit illetően a történeti köztudat általában megelégszik azzal, hogy néhány egyébként is ragyogó nevet időről időre újra fényesre csiszol. Részben még a történettudomány is hajlik arra, hogy csak Klió kiválasztottjaival foglalkozzon. A letűnt idők szerény epizodistáival nemigen törődik senki, noha az események alakulásába kisebb-nagyobb mértékben mindig beleszóltak ők is. Szabó Józsefről nem tud a historiográfia semmit, pedig 1872-ben, amikor meghalt, Felvinczi Takács Lajos a Vasárnapi Újság hasábjain még így búcsúzott tőle: „Ha Kolozsvárott egyetemünk lesz, ha ebből a tudományosságnak jótevő forrása fog fakadni, ha a nemes verseny hazai művelődésünk hatalmas előmozdítására szolgál, ha ki fog kelni a mag, mely most vettetett, s az utód hálával fog emlékezni a férfiakra, kik a tudománynak e szentélyét építék, ezek nevei közt első helyen fog állani dr. Szabó Józsefé is.”¹⁰⁹⁰

Szabó József 1805-ben született az udvarhelyszéki Véckén.¹⁰⁹¹ Felvinczi Takács Lajos így jellemezte őt: „Székely volt tetőtől talpig – egyszerűségében, őszinteségében, gondolkodásmódjában, egész eredetiségében; megtartotta e jelleget minden körülmények közt, ott és akkor is, mikor a tulajdonságok nemigen szolgáltak arra, hogy valakit grata personává tegyenek.”¹⁰⁹² Gimnáziumi tanulmányait Székelyudvarhelyen és Kolozsváron végezte, majd mintegy három évig a gyulafehérvári római katolikus papnevelőben tanul. Egyházi pályára kívánt eredetileg lépni, de aztán hamarosan rájött, hogy a világi tudományok és profán élet dolgai közelebb állnak intellektuális alkatához. Odahagyván a gyulafehérvári papnevelőt, 1829-ben beiratkozott a pesti egyetem orvostudományi karára, majd a következő évtől kezdve a bécsi egyetemen folytatta orvosi tanulmányait. Itt szerzett 1834-ben orvos- és sebésztudori címet, valamint szemész- és szülészmesteri oklevelet. Ezt követően egy ideig a *peregrinatio academica* európai útjait járta: Göttingában, Berlinben és Párizsban igyekezett tovább gyarapítani orvostudományi ismereteit.

Miután hazatért Erdélybe, Kolozsvárott telepedett le, s aztán egész élete, szakmai pályája és közéleti működése ehhez a városhoz kötődött. Az orvosi praxis mellett, amelynek révén rövid idő alatt komoly tekintélyre tett szert a Szamos-parti városban, tanári munkát is vállalt: 1838-tól kezdve az Orvos-sebész Intézetben először bonctant és szülészeti oktatott, majd az ún. különös gyógy- és kórtan tanára lett. 1858-ban kinevezték a kolozsvári országos kórház igazgatójává, két év múlva pedig, 1860-ban, az *Institutum medico-chirurgicum* igazgatását is átvette.¹⁰⁹³

---

¹⁰⁹⁰ T. L. [Felvinczi Takács Lajos]: *Dr. Szabó József (1807–1872)* = Vasárnapi Újság 1872. február 25. 90.

¹⁰⁹¹ *Dr. Szabó József. Emlékezés.* Elmondta az Erdélyi Múzeum-Egylet közgyűlésén, 1872. Augusztus 29-én Finály Henrik egyleti titkár. Különnyomat az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyve VII-dik évi folyamából. 8. Megjegyzendő, hogy Felvinczi Takács Lajos idézett nekrológja és Finály Henrik emlékbeszéde között Szabó József életrajzi adatait illetően lényeges különbségek vannak. Még Szabó József születési évére nézvést is eltérő számokat találunk a két írásban. De nem kétséges, hogy a Finály adatait kell helytállóknak tekintenünk. Szinnyei József lexikona Felvinczi Takács nekrológiát használja forrásként s így abba is téves adatok kerültek Szabó Józseffel kapcsolatban. (A továbbiakban: Szabó József. Emlékbeszéd.) – Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XII. Bp 1908. 223.

¹⁰⁹² T. L. [Felvinczi Takács Lajos]: *i. m.* 89.

¹⁰⁹³ Maizner János: *i. m.* 20, 44. – T. L. [Felvinczi Takács Lajos]: *i. m.* 90.

Mindeközben széles körű társadalmi-közügyi tevékenységet is folytatott, ámbar a politikának militáns hevülete, úgy tetszik, mindig idegen volt tőle. Emberi és szakmai tekintélyének, valamint a város életében játszott kiemelkedő szerepének köszönhetően 1869-ben Kolozsvár őt választotta egyik képviselőjévé a magyar országgyűlésbe. Amit Felvinczi Takács Lajos Szabó Józsefnek a kolozsvári egyetem létrehozása érdekében tett állhatatos erőfeszítéseiről, illetve az e téren szerzett múlthatatlan érdemeiről írt, az az 1869 és 1872 közötti képviselői tevékenységéhez kapcsolódott. Felvinczi Takács megállapításaival tökéletesen egybehangzóan írt erről Finály Henrik is. Kifejtette, hogy Szabó József nem tartott nagy szónoklatokat az országházban az egyetem fölállítása érdekében, nem hallatta szinte soha a hangját az egyetem ügyében, de az okosság csendjében annál határozottabban dolgozott a cél elérése végett. Idézzük Finály Henriket: „Nem ívek, hanem egész [...] kötetekre terjednek azok a feljegyzések [...], felvilágosítások, javaslatok, emlékiratok és figyelmeztetések, amelyekkel folytonosan ostromolta a közoktatási minisztert és hivatalnokait [...] fényesebben, mint bárkit a legremekebb számadó beszéd, igazolja Szabót képviselői működésében a ma már tényé és kétségbevonhatatlan bizonyossággá vált kolozsvári egyetem.”¹⁰⁹⁴

Visszatérve Szabó Józsefnek a Kolozsvári Híradó 1848. június 19-i számában megjelent vezércikkére, először arra a kérdésre kíséreljük meg válaszolni, hogy kik voltak vagy lehettek a Szamos-parti városnak azok a „Tudományokkal foglalkozó több feltűnő fiai”, akik néhány nappal korábban tanácskozást tartván, meghányták-vetették egy helyi egyetem fölállításának a lehetőségét. Nem az egykori kezdeményezők pontos névsorát akarjuk itt összeállítani – egyik bemutatandó történelmi dokumentumunkban egyébként is lesz majd egy hasonló névsorunk –, hanem egy sok mindenre fényt derítő föltételezést szeretnénk a szóban forgó tanácskozás kapcsán megkockáztatni. Azt gyanítjuk, hogy a tanácskozás a Kolozsvári Nevelői Kör néven működő iskolapedagógiai és oktatásmódszertani egyesület keretében vagy legalábbis annak közreműködésével zajlott le. Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, annak asszociációs erőterében könnyen kitapinthatókká válnak azok az összefüggések, amelyek az 1848-as kolozsvári egyetemteremtő törekvéseket félig-meddig az öt-hat évvel korábbi hasonló törekvések folytatásává tették [...]

---

¹⁰⁹⁴ Szabó József. Emlékbeszéd. 32.

^{**} Ennek a sornak végén szakadt el Nagy György életfonalára 1998. december 28-án.

Niederhauser Emil

Agrártörténet és Kelet-Európa

Egy bevezető mondat kell arról, hogy szerintem mi tartozik Kelet-Európához, mert manapság Közép-Európát vagy a legrosszabb esetben Kelet-Közép-Európát illik mondani. Felfogásom szerint a történeti Kelet-Európa három alrégióból áll, a középkori történeti földrajz szerint az egyik, amelyet a legszívesebben Nyugat-Kelet-Európának neveznék, a Baltikum, Lengyelország, Csehország, Magyarország és Horvátország, tehát az a rész, amely a nyugati egyházhoz csatlakozott, a másik a voltaképpeni Kelet-Európa, vagyis Oroszország, a harmadik pedig Délkelet-Európa, azaz a Balkán.

Az egész régióra a legújabb időkig jellemző az agrártermelés túlsúlya, ennek megfelelően a lakosság nagy többségét sokáig a parasztok, vagyis jobbágyság tették ki. A középkorban, amióta egyáltalában érdemes Kelet-Európáról beszélni, ez nyilván nem különösen sajátos, hiszen egész Európában ez a helyzet. Csakhogy ez továbbra is így marad a XX. századig, ebből jön majd a parasztromantika, a népiesség, az oroszoknál már a múlt század dereka óta, másutt a századfordulón vagy a két háború közti időszakban. Ezt persze csak mellékesen említem, mert nem az agrártörténethez tartozik.

Az agrártermelés – az első néhány század után – hosszú századokon át a két- és háromnyomásos rendszer keretén belül marad. A jobbágyság eleinte jórészt inkább rabszolgáknak tekinthető, mellettük egy fészabad réteggel. Nyugat-Kelet-Európában változik meg ez a helyzet a nyugati, elsősorban német telepítés révén, ekkor terjednek el bizonyos technikai újítások is, ekkor alakul ki a telekrendszer, míg a másik két alrégióban megmarad a földközösség egészében. Nyugat-Kelet-Európában alakul ki az egységes jobbágyság. Persze, ha közelebbről megnéznénk, nemhogy országonként, de akár tartományonként is eltérő sajátosságokkal, ezúttal azonban a nagy általános vonásokat nézzük. Itt tehát új struktúra alakul ki a „iure teutonico” telepített jobbágyságok révén. Ez odáig elmegy, hogy csak ebben az alrégióban alakul ki a rendiség, a másik kettő ezt a képletet nem ismeri.

Voltaképpen sokáig csak ebben az alrégióban találkozunk a „második jobbágyság” jelenségével, a majorsági gazdaságok révén szükségessé vált robot előkerülésével, amely netán már a pénzjáradékot váltja fel. A másik két alrégióban a rabszolgaság, amelyet persze finomabban szolgásként szoktak nevezni, csak nagy sokára tűnik el, Oroszországban nagyjából Nagy Péter után már nem találkozunk vele.

A Nyugaton a középkor végén kirobbanó nagy parasztfelkelések itt a korai újkorban jelentkeznek inkább, különösen Oroszországra jellemzőek, a XVI–XVIII. század során mindegyikben akad legalább egy, azzal a sajátossággal, hogy ezek egyre távolabb törnek ki a központtól. Még tipikusan középkoriak abban is, hogy a földesurak elleni közvetlen fellépésen és bosszún túlmenően más programmal nem találkozunk. Romániában még a XX. század elején is ilyen megmozdulást láthatunk, 1907-ben, amikor egybeült már parasztpártok alakulnak. Ez persze csak az egyik mutatója a sok közül a régió elmaradottságának.

A délkelet-európai alrégió az oszmán uralom idején sok vonatkozásban eltérő fejlődést mutat, hiszen forma szerint nincs jobbágyság, a nagybirtok is más az oszmán feudalizmus révén, hiszen a földesúr gyakorlatilag nem került kapcsolatba parasztjaival, mert többnyire háborúzott.

A korai újkor végén, vagyis a felvilágosodás korában az európai periféria jelensége, a felvilágosult abszolutizmus vagy despotizmus, ahogy a korban nevezték, voltaképpen a jobbágyság

helyzetén is módosít, ez egyértelmű a Habsburg Birodalomban Mária Terézia úrbérrendezése révén, amely majdnem az egész birodalomra kiterjed, és érdemben az addigi magánjogi jellegű jobbágys–földesúri viszonyt közjogi rangra emeli. Oroszországban éppen ez a mozzanat maradt el a felvilágosult abszolutizmus teendői közül. A lengyel–litván államban persze nem beszélhetünk felvilágosult abszolutizmusról, de Szaniszló Ágost király uralkodása emlékeztet erre a rendszerre. A jobbágysok helyzetén még az 1784-es felkelés idején is csak annyit változtatnak, hogy a felkelésben részt vevők számára csökkentik a heti robotnapok számát. Az oszmán birodalomban a századfordulón III. Szelim uralkodása jelent valamiféle erre a képletre emlékeztető fejleményt, de ezt a konzervatív erők felszámolták, csak epizód volt. A további fejlődés szempontjából alapvető a jobbágysfelszabadítás, vagyis a parasztsok személyes szabadságának a megadása és földtulajdonhoz juttatása. A Habsburg Birodalomban ezt az 1848-as forradalom hozta meg, bár a gyakorlati megvalósulása a neoabszolutizmusra maradt. Egyébütt felülről meghozott reform útján történt meg. Mindkét esetben azért kérdéses volt, mennyi földtulajdon jut a parasztsoknak, és ebből a szempontból három megoldás létezett. Az ausztriai minden földet paraszti tulajdonba adott, amely addig is a birtokukban volt, a magyarországi csak az úrbéresnek számító földet, Oroszországban az addig birtokolt földből még el is vettek, egyedül az orosz kézben lévő lengyel terület volt az, ahol politikai megfontolásból a parasztsok még több földet is kaptak, mint amennyit azelőtt birtokoltak, hogy elválasszák őket a nemzeti harcot vezető nemességtől. Romániában és az oszmán birodalom területén, illetve az abból alakult új államokban megint csak az egész addig birtokolt föld került a parasztsok tulajdonába.

Minthogy az oszmán területen és annak utódállamaiban az egykori szpáhi-birtokot az állam vette át még a XIX. század első felében, itt sem maradt fenn nagybirtok, Romániában igen, mert ott a XIX. század első fele óta szokásjogi elvként rögződött, hogy a megművelt föld egyharmada a földesúré, tehát majorsági tulajdon, kétharmada pedig a parasztsoké.

A nagybirtok fennmaradása teszi majd szükségessé az első világháború utáni demokratikusabbnak tekinthető korban, hogy földreformot vezessenek be, amely a nagybirtok egy részét paraszts kézre juttatja. Ezt országoként változóan valósították meg, hosszan elhúzva, mint pl. az új Lengyelországban, vagy rövid idő alatt, de a földterület kisebb részére kiterjedve, mint Magyarországon. Általában a földreformok mégis meghagyták a nagybirtokot, bár eléggé csökkentett terjedelemben, viszont a magántulajdon uralma révén megvolt a lehetőség, hogy a nagybirtokosok idővel visszaszerezzék a föld egy részét, egyszerűen vásárlás útján.

Az 1917-es oroszországi forradalom, illetve a bolsevik hatalomátvétel után az agrárfejlődés erősen elkanyarodott az addigi menettől, amely minden országos sajátosság mellett a középkortól kezdve nagyjából hasonló úton haladt, ahogy általában is sok hasonló vonás volt az egész fejlődésben. A bolsevik forradalom egy teljesen más irányba vitte el a fejlődést, a XIX. századi marxista elmélet alapján, erősen teoretikus jelleggel, a történeti feltételektől eltekintve. Itt az történt, ami már többször előfordult a kelet-európai fejlődésben, hogy nyugati hatás érte, nyugati elképzelést kellett megvalósítani. Csakhogy korábban ez azért mindig a helyi sajátosságok figyelembevételével történt, vagy legalábbis azoknak a hatására is. A bolsevikok doktrinér megközelítésükkel azonban ezektől a sajátosságoktól teljesen eltekintettek, szokott voluntarizmusukkal az elméletet kíméletlenül rákényszerítették a társadalomra. Az elmélet a nagyüzem fölényét ismerte, tehát a mezőgazdaságban is azt kellett létrehozni. Így alakultak meg, nagy erőszakkal, a kolhozok.

A modellt fokozatosan az egész területre rákényszerítették, amely 1939-től kezdve sorra a szovjet állam uralma alá került, vagyis az ún. szocialista tábor egészére. Csak Jugoszlávia tudott ebből kimaradni, de fejlődése amúgy is rendhagyó volt, meg Lengyelország. Az átalakulás első lépése egyébként mindenfelé az újabb földreform volt, amely most már valóban kiiktatta a nagybirtokot. Még ott is végrehajtották a délkelet-európai alrégióban, ahol

Románia kivételével nem is volt nagybirtok, ennek megfelelően tehát alig változott a földtulajdon. A másik két alrégióban persze valóban gyökeres változások következtek be.

Az erőszakos cselekmények sorozata persze sok kárt is okozott, de az eredeti elképzelésektől való valamelyes eltérés (háztáji föld) enyhített a következményeken. Ahol liberálisabban kezelték a kérdéseket, ott a mezőgazdaság még bizonyos fellendülést is megért, a legtöbb helyen azonban ez elmaradt.

A mezőgazdaság gyenge fejlődése bizonyára szintén hozzájárult az egész rendszer bukásához, ha nem is ez volt az alapvető oka. Ami azóta történt, még ilyen madártávlatos szinten is áttekinthetetlen. A fejlődés valószínű iránya itt is, mint Nyugaton, a farmergazdaságok felé vezet. Ami azt jelenti, hogy a régió hasonul a nyugati fejlődéshez, a következő évszázadtól kezdve már nem lesz értelme külön kelet-európai történelemről, fejlődésről beszélni. Egy dolog azonban még bekövetkezhet: az oroszországi fejlődés netán mégis valamilyen más útra tér. És ebben az esetben majd azt kell mondani: igazuk volt azoknak, akik úgy látták, Oroszország nem tartozik Európához. De itt már belebonyolódunk a futurologiába, azt pedig a történésznek el kell kerülnie.

Jubilánsunk nagyon elmélyült, rengeteg forrást megmozgató kutatásaival egészen más, maradandó eredményekre jutott, mint ez az itt adott vázlat. De az egyetemes történeti távlatok iránt érdeklődő történész csak ezzel a vázlattal tudott hozzájárulni Imreh István barátunk megünnepléséhez, egyúttal, a többiekhez hasonlóan, még számos alkotó évet kívánva neki.

Orosz István

Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon 1711–1835 között

A tradicionális Hajnal István találó megfogalmazása szerint „szokásszerű” társadalmak a közeli és huzamos együttélés alapján szabályozták önmagukat.¹⁰⁹⁵ Ennek a szabályozásnak legfontosabb eszköze az idő, a régiség által is szentesített szokás, a *consuetudo*, amely a hosszú folytonosság révén válik *usussá*, bevett gyakorlattá. Szabó István szerint, „ha valamely közösség maga intézte dolgait, maga igazgatta-kormányozta magát, önkormányzat számunkra akkor is, ha az öngazgatásban nem is volt önálló, elég, ha a közösség akarata él és megszerveződik benne”.¹⁰⁹⁶ A közösségi akarat jogi normákat is teremthet, s Imreh István szavaival: „a százados együttélés során kicsiszolódnak normák” írásban is megfogalmazódhatnak belső szabályzatokban, rendtartásokban, a település szokásjogát összefoglaló „törvénykönyvekben”.¹⁰⁹⁷

Sárospatak önkormányzata a Rákóczi-szabadságharc bukása (1711) és az örökváltság (1835) közötti időben, más hegyaljai mezővárosoktól (Tállya, Tarcál, Bodrogkeresztúr, Tokaj) eltérően¹⁰⁹⁸ nem alkotott írásban is rögzített „törvénykönyvet”, öngazgatásában nem is volt teljesen önálló, de számos olyan feljegyzést, dokumentumot hagyott az utókorra, amelyből „a közösségi akarat” működése és megszerveződése megismerhető. A következőkben arra teszünk kísérletet, ajánlva mondandónkat az önkormányzatok legjelesebb kutatójának, hogy a sajátos együttest alkotó Sáros-Nagy-Patak és Sáros-Kis-Patak mezővárosok autonómiájának működését a rendelkezésünkre álló adatok alapján bemutassuk.

Tokaj-Hegyalja mezővárosai között a legnagyobb hagyományokkal Sárospatak rendelkezett. A település már 1201-ben hospes kiváltságokat szerzett, amelyek azonos töről fakadtak a városprivilegiumokkal. A későbbiekben, még a XIV. században is, amíg a civitasok országrendisége nem fogalmazódott meg, felváltva nevezték civitasnak és oppidumnak is. 1390-ben magánföldesúri hatalom alá került, de a város lakói még a XVIII. században is hivatkoztak arra, hogy Zsigmond király 1429-ben „királyi szabad várossá” tette Patakot. Az úrbérrendezés során jogaik fenntartására be is terjesztették Zsigmond szabadalomlevelét, bár azt is megjegyezték, hogy „ezzel emberemlékezés óta nem éltek”. Az örökös jobbágyság

---

¹⁰⁹⁵ Hajnal István: *Az újkor története*. In: *Egyetemes történet*. Szerk. Hóman Bálint–Szekfü Gyula–Kerényi Károly. II. Bp 1936. 604.

¹⁰⁹⁶ Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. (A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban)*. Bp 1948. 267. (A továbbiakban: Szabó 1948.)

¹⁰⁹⁷ Imreh 1983. – Vö. Imreh István–Pataki József: *Kászonszéki krónika*. H. n. 1992. 271. – Imreh 1973.

¹⁰⁹⁸ *Tállyai törvények*. = MGtSz 1900. 400–416. – Tarcali törvények: Zemplén megye Levéltára. Tarcál város iratai, Tarcál protokolluma 1–2. k. (A továbbiakban: ZmL) – Tokaj törvényei: Uo. Tokaj város levéltára, Tokaj protokolluma I. k. – *Bodrogkeresztúr törvényei*. In: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. (A továbbiakban: AZT) – A törvények elemzése: Németh Gábor: *A hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból*. Bp 1990. (A továbbiakban: Németh 1990.) – Uő: *Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében*. = AgtSz 1988. – Kalmár János: *Mád tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században*. H. é. n.

időszakában többnyire a II. Miksa császár által 1572-ben kiadott privilégiumlevélre hivatkoztak (amely valójában csak egy kamarai urbárium által biztosított „jogokat” erősített meg). Ez a „kiváltságlevél” azonban többet tartalmazott, mint egy szokásos urbárium, mert mentességet adott a városlakók számára a vámfizetés alól az egész országban, kimondotta, hogy élhetnek a bíró- és vásárbíróválasztás jogával, biztosította számukra a „ius gladiumot” és termékeik szabad értékesítését, ha megadták a kilencedet és a tizedet (nem törölte el azonban az uradalom elővételi jogát).¹⁰⁹⁹

A mezővárosi önkormányzat vizsgálatakor előzetesen indokolnunk kell a tanulmány időhatárait. A Rákóczi-szabadságharc bukásával került a sárospataki uradalom és a város is császári adományként a Trautshon család tulajdonába, majd a század végén háramlással ismét kamarai birtok lett. Donatio révén szerezte meg a Bretzenheim família. Bretzenheim Ferdinándtól a város 1835-ben örökváltsággal megváltakozott, sőt a regálékat és a majorsági földek egy részét is megvásárolta.¹¹⁰⁰ Az örökváltság új helyzetet teremtett, amely lezárta a mezővárosi önkormányzat több évszázados működési rendjét, azt is, ami a XVIII. századot jellemezte. A felszabadulás napján, 1835. július 7-én a múlttal való szakítás jeleként a város új jegyzőkönyv vezetését kezdte el, új előjáróságot választott. Ezzel is deklarálta, hogy kiemelkedett a jobbágysorból, új életet kezd, amely különbözik a hagyományostól.¹¹⁰¹

Előzetesen kell szólnunk arról is, hogy más mezővárosoktól eltérően Sáros-Nagy-Patakon és Sáros-Kis-Patakon, miközben két előjáróság működött, a viszonylag nagyszámú városi nemesség és a XVIII. század második felétől ugyancsak nagyszámú zsidóság nem alkotott külön komunitást.¹¹⁰² Mind a nemességnek, mind a zsidóságnak volt választott előjárója. 1811-ben Ardey Sámuel a sárospataki nemesek hadnagyaként fordult kérelemmel a tanácshoz.¹¹⁰³ 1813-ban a két város nemeseinek hadnagya rendelte a városi nemeseket Tolcsvára fegyveres gyakorlatra.¹¹⁰⁴ Ugyancsak 1813-ban Liebermann Ábrahám azt kifogásolta, hogy a sárospataki előjáróság arra kötelezte a zsidó közösséget, ami egyébként az „egész Hegy-alljai városokban nem uralkodik”, hogy fogadjanak kisbíró. Ő ezt elvállalta, de a következő évben nem mentesült az adófizetéstől, annak ellenére, hogy a tanács ezt ígérte.¹¹⁰⁵

---

¹⁰⁹⁹ Csánki I. 338. – Zsigmond kiváltságlevelére: ZmL Acta politica Loc. 99. Nro. 385. – A melléklet, Miksa 1572. augusztus 21-én kelt „privilégiuma”: Antonius Szirmay: *Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempleniensis...* Buda 1803. 219–220. – A sárospataki hospesekre: Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp 1993. 272–273. – Az uradalom elővételi jogára: Orosz István: *Hagyományok és megújulás*. Debrecen 1995. 19–21. (A továbbiakban: Orosz 1995.)

¹¹⁰⁰ MOL Archivum Regnicolare. Lad. XX. fasc. 2A. Nro. 183/b.

¹¹⁰¹ A város élére 60 főből álló „Választottság”-ot állítottak. A legnépesebb fórum a 203 főből álló „városi közönség” volt. Tiszáninnyi Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TIREL), Sárospatak levéltára, Sárospatak protokolluma (a továbbiakban: Prot.) 1835. Nro. 1. Nro. 68. – Vö. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest 1851. IV. 14. Fényes 102 „választott polgárról” tud.

¹¹⁰² Rácz István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Bp 1988. 176–181. – Orosz István: *Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században*. In: *Berettyóújfalu története*. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu 1981. 259. A nemesek aránya a két Patakon már 1689-ben 21,5 % volt. Egy 1731-ből származó összeírás 26 jobbágytelken ülő „taxás” nemesszaladot tüntet fel. 1835-ben a 60 tagú „választottság” közül 39 volt nemes. L. Orosz 1995. 73. – ZmL. Acta politica. Loc. 122. Nro. 121. Limitatio taxatorum nobilium... Anno 1731. – TIREL Prot. 1835. Nro. 1.

¹¹⁰³ Uo. Prot. 1811. Nro. 61.

¹¹⁰⁴ Uo. Prot. 1813. Mellékletek.

¹¹⁰⁵ Uo. Prot. 1813. Mellékletek: november 21.

A választott, illetve kijelölt előjárók azonban sem a nemesség, sem a zsidóság esetében nem jártak együtt a város előjárói hatalmának csorbulásával, azzal, hogy a nemesek vagy a zsidók kikerültek volna a város tanácsának joghatósága alól.

A Bodrog jobb partján elterülő Sáros-Nagy-Patak, ugyanúgy, mint a bal parti Sáros-Kis-Patak részét alkotta nemcsak a pataki uradalomnak, amelynek jószágkormányzója a pataki várból igazgatta a XVIII. században többnyire Bécsben élő tulajdonosok helyett a dominiumot,¹¹⁰⁶ hanem a hegyaljai mezővárosok közösségének is. A Hegyalja (Submontanum) már a XVI–XVII. században olyan termelési táj volt Magyarország régiói között, amely településeinek összetartozását nemcsak helyi szokás, de vármegyei statutum, királyi rendelet, sőt országgyűlési törvény is megszabta. 1638-ban országgyűlési törvény rendelkezett pl. arról, hogy szűnjenek meg azok a visszaélések, amelyeket „in oppida et villas in tractatu arcis Tokaj vulgo Hegyallya vocato” a szerződésleveleket kiállító előjáróságok követtek el.¹¹⁰⁷ A hegyaljai falvak és városok közösséget alkottak akkor is, amikor 1641-ben – együtt a felső-magyarországi szabad királyi városok követeivel – Mádon az egész Hegyaljára érvényes szőlőrendtartást kívántak bevezetni. Az együttes fellépés indoka a munkabérek rögzítése és a béreket felverő hamis vincellérek megrendszabályozása volt.¹¹⁰⁸

A közösséggé válást elősegítette az is, hogy a földesurak egyre behatóbban érdeklődtek a hegyaljai települések sajátos jogrendje iránt. Szirmay Miklós, II. Rákóczi Ferenc prefectusa három hegyaljai mezőváros jogszokását kívánta megismerni 1696-ban (*Constitutiones oppidorum submontanorum*). 1715-ben pedig a szepesi kamara kérte magához hat hegyaljai településnek a végrendelkezés szabadságával kapcsolatos szokásjogát.¹¹⁰⁹ 1719-ben a hegyaljai mezővárosok közös statutuma már azt tanúsította, hogy másfél-két évszázad alatt Hegyalján a consuetudo valóban olyan usussá vált, amely Tokaj-Hegyalja településeit megkülönböztette az ország más vidékeitől.¹¹¹⁰ Ez az elkülönülés véglegessé vált 1737-ben, amikor megyei szabályrendelet határozta meg azt a 21 települést, amely Tokaj-Hegyaljának nevezhető s amelynek határában termett bor tokaji jelzővel illethető.¹¹¹¹ A 21 hegyaljai település között is különleges jogszokás kapcsolta össze a 12 mezővárost. A Submontanum mellett már a kortársak is hasonló sűrűséggel használták az „oppida submontana” kifejezést a hegyaljai régióban található mezővárosok összetartozásának jelzésére. Az 1719. évi közös statutumok sem a hegyaljai régió, hanem a mezővárosok jogszokását foglalták össze, bizonyára azért, mert a mezővárosok jutottak el az autonómiának olyan szintjére, amely ezt lehetővé tette. Bár a gyűjtemény azt állapítja meg, hogy a hegyaljai mezővárosok „nem egyenlő szabadságú helyek”¹¹¹², mégis összetartoznak nemcsak legfőbb termelvényük, a bor, de az idő és a régiség által szentesített szokásaik által is. E szokások ereje még abban a

---

¹¹⁰⁶ Az uradalom történetére: Ravasz János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Bp 1938. – Oláh József: *A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében*. In: *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. Szabó István. Bp 1960.

¹¹⁰⁷ 1638. évi 68. tc.

¹¹⁰⁸ AZT 1915. 155–156. – Vö. Orosz 1995. 87.

¹¹⁰⁹ Németh Gábor: *Mezővárosi politika és autonómia Tokajban 1526–1711*. In: *Tokaj. Várostarténeti tanulmányok*. Szerk. Bencsik János–Orosz István. I. Tokaj. 1995. 119. – Németh 1990. 135–173.

¹¹¹⁰ AZT 1896. 160–161, 191–193, 233–235, 258–260, 292–294, 324–325; 1897. 21–22, 47–48, 92, 121–122, 155–156, 190–191, 215–216.

¹¹¹¹ Bodó Sándor: *Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása*. = *Ethnographia* XC (1979). 480–91.

¹¹¹² AZT 1896. 160–61.

megszorításban is megmutatkozik, amit a statutumok a dézsmálással kapcsolatban megfogalmaznak. A dézsmautasítások az ország más tájain is igen szigorúak voltak, bizonyára azért, mert a dézsmabehajtás során sok visszaélés történt. Ezért kellett a decimátoroknak arra esküt tenni, hogy senki „atyafiságára” nem lesznek tekintettel.¹¹¹³

Hegyaljai szokás volt, hogy a dézsmálás idején „a Dézsmásé [volt] a bíróság”, azaz a legfőbb mezővárosi tisztség a földesúr vagy a kamara alkalmazottját illette. A dézsmaaszedés napjai ennek ellenére sem jelenthettek eltérést a hagyományos hegyaljai jogtól. Az 1719. évi statutum ugyanis azt is kimondta, hogy a dézsmaaszedőnek „a Városnak régi megh rögzött Törvényeihez és usu roboralt [a gyakorlat által megerősített] szokásaihoz kell magát accomodálni [alkalmazni]”.¹¹¹⁴ Bár a dézsmaaszedők és a mezővárosok között időnként elég feszült volt a viszony, nincs nyoma annak, hogy a gyakorlat által szentesített szokásokat a dézsmások áthágták volna.

A két Bodrog-parti mezőváros része volt annak a Tokaj-Hegyaljának, amely egyes településeknél magasabb szinten is közösséget alkotott sajátos szokásokkal és sajátos „jogrenddel”, s ez az usus a XVIII. században már joggal volt tekinthető „megh rögzött”-nek, azaz az idő és a gyakorlat által szentesítettnek.

Ha azt kívánjuk bemutatni, hogy a városi önkormányzat működésében mi az, ami közös a többi hegyaljai mezővárossal, és mi az, ami csak Sárospatakra jellemző, elsőként a két mezőváros egymáshoz való viszonyáról kell szólnunk.

El kell vetnünk azt a látszólag nem alaptalan feltételezést, hogy Kispatak valójában Nagypatak külvárosa lett volna. A jobb parti város önmagában is több városrészből állt. A Perényiek várépítő és -átalakító munkálatai után a régi belváros a falak felépítése után külső várrá alakult, s az ittlakók jogi helyzete sem volt azonos a többi városrészen lakóéval.¹¹¹⁵ A váron kívül több városrészt is megkülönböztettek: az Alsó- és Felső-Hóstátot, valamint a XVII. században az anabaptistákat is befogadó Hécét. A XVIII. században ezekhez csatlakozott a II. József korában telepített Józseffalva. Kispataknak is két része volt: a Tótszer és a Magyarszer. A jobb és bal parti városnak azonban saját magisztrátusa volt, a vármegyével, államhatalommal kialakított viszonyukban két önálló, privilegizált mezővárosként jelentek meg.

A Tokaj-Hegyalját jogilag is körülhatároló 1737. évi szabályrendeletben a 21 település között nem szerepel Kispatak.¹¹¹⁶ Ennek azonban nem az volt az oka, hogy a mezővárost kirekesztették a hegyaljai közösségből, hanem az, hogy sem Nagypataknak, sem Kispataknak nem volt a másik mezővárostól elkülöníthető határa.¹¹¹⁷ A XVIII–XIX. században mintegy 24 ezer kat. holdas határból a nagyobbik rész a Bodrog bal partjára esett. Feltételezhetnénk, hogy a Bodrog a két mezőváros határát is elkülönítette. Ez azonban nem volt így. Nemcsak azért, mert a szabad birtokforgalom miatt a kispatakiaknak is volt vásárolt földjük a jobb parton és a nagypatakiaknak is a bal parton, hanem azért sem, mert a réteket sem külön, hanem együttesen osztotta a két város ugyanúgy, mint a szántókat, de együttesen használták a legelőket és az erdőket is.

---

¹¹¹³ MOL G. 29. Rákóczi-szabadságharc levéltára 82. cs. V. 30/H 1705. Dézsmások esküformulája. – Vö. TT 1895. 127–130.

¹¹¹⁴ AZT 1896. 191–193.

¹¹¹⁵ Détsky Mihály: *Sárospatak vára és urai 1526–1616*. Sárospatak 1989. 10–27.

¹¹¹⁶ Bodó Sándor: *i. m.* 480–91.

¹¹¹⁷ Fényes Elek szerint Sárospatak határa 24 292 kat. hold volt. L. Fényes Elek: *i. m.* IV. 14.

A sáropataki önkormányzat működésének legfontosabb, a többi hegyaljai mezővárostól is megkülönböztető sajátossága a *két mezőváros egymáshoz való viszonya volt*. Nagypatak és Kispatak mindvégig két különálló mezővárosként szerepelt, ha a vármegyével vagy az államhatalommal került kapcsolatba, de ha az önállóság feltételének a saját határ létét tekintjük, akkor nem két külön, hanem egy várost alkottak.

Az *együttesen használt határ* mellett közösek voltak a *városi bevételek* is. A település közös vagyonának fenntartása és közös jövedelmének kezelése az önkormányzat legfontosabb kötelezettsége volt. A két mezőváros közös jövedelmeit az idő által szentesített arányok szerint osztották fel egymás között. Az 1798. évi protokollumban azt olvashatjuk, hogy „Kispatakot a beneficiumok 1/3-a illeti meg”.¹¹¹⁸ Ezzel az elosztással inkább Nagypatak rövidült meg, mert Kispatakon 1784-ben csak a lakosságnak 16 %-a élt.¹¹¹⁹ Korábban viszont volt olyan helyzet is, amikor Kispatak népességszáma csaknem elérte Nagypatakét, így bizonyára csak a hagyomány okozta a 2/3–1/3-os elosztást. Ugyanakkor az állami adó kivetésében másfajta arányok is érvényesültek. 1740-ben a két városra kivetett hadiadóból több jutott Kispatakra, mint a másik városra.¹¹²⁰ Ezt az is okozhatta, hogy az adófizetésre nem kötelezhető nemesek többsége Nagypatakon élt, és a külső vár házainak tulajdonosai is szabad telken éltek.

A saját bevételek tekintetében azonban usussá vált a 2/3–1/3-os elosztás. 1800-ban a 926 forint 23 krajcáros városi bevételből Nagypatakot illette meg 593 forint 33 krajcár, Kispatakot 296 forint 46 és fél krajcár. Az így elosztott 890 forint 19 és fél krajcárnak Kispatakra jutó része 33,25 % volt, míg a fennmaradó összeget a két város „közös” kiadásainak fedezésére fordították.¹¹²¹

Nem állíthatjuk, hogy a két mezőváros viszonya mindig felhőtlen volt, s a közös ügyek intézésében nem voltak súrlódások. 1813-ban azt panaszolták a kispatakiak, hogy a Csonkásalja nevű határrészben, amikor „az Petróczi kövétől fogva a Vastag tölgyfáig” 1808-ban rétet osztottak, abból a bal parti mezőváros lakói nem részesedtek. A nagypataki nótárius szerint azonban 1808-ban a nevezett határrészen nem is volt rétosztás, mert ott utoljára 1788-ban kaptak kaszálót a városok polgárai. A kispatakiak egyébként sem panaszkodhatnak, mert másutt elég kaszálójuk van.¹¹²²

Nem okoztak osztatlan örömet Kispatakon az örökváltsággal kapcsolatos elképzelések. Ez az aggodalom „némely Nagy Patakiak fenyegetődzéseiből támadott”, akik úgy vélték, hogy a megváltakozás terheit nagyobb arányban kell viselni a kispatakiaknak, mint ahogyan 1835 előtt a közös terheket viselték. A kisebbik város lakói az uradalmi fiskálishoz is fordultak, hogy a „terhelés proportione legyen a két város között”. Ragaszkodtak a szokás által szentesített felosztáshoz, s nem vizsgálták, hogy ez valóban megfelel-e a két város közötti számarányoknak.¹¹²³

---

¹¹¹⁸ TIREL Prot. 1798. Nro. 57.

¹¹¹⁹ Dányi–Dávid 272–284.

¹¹²⁰ TIREL Prot. 1740.

¹¹²¹ Uo. Prot. 1800. december 28.

¹¹²² Uo. Prot. 1813. Nro. 39.

¹¹²³ Vita volt az ún. radványi és rákoskai rétek felosztásáról. A kispatakiak úgy vélték, ezek harmada is őket illeti, „minthogy a közös erdőből osztódtak”. Ugyanakkor ahhoz is ragaszkodtak, hogy minden „postfunduális rét”, amit ők birtokolnak, a kispatakiak kezén maradjon. Uo. Prot. 1835. Nro. 384.

A nézeteltérések kiküszöbölésének legfőbb fóruma „a két város tanácsának gyűlése” volt, amely – úgy tűnik – rendszeresen ülésezett, mert ott osztották el a közös jövedelmeket és az együttes terheket, ott döntöttek a határbeli szántóföldek és rétek osztásáról, s rendezték el a vitás kérdéseket.¹¹²⁴

Nemcsak Sárospatakon és a hegyaljai mezővárosokban, de a magyarországi települések többségében a „kommunitás” vagy „közösség” a lakosság egészét magába foglalta. Voltak olyan ügyek, amelyeket a község „szinin”, a falu „füstin” kellett elintézni.¹¹²⁵ Nem volt ez másként a két mezővárosban sem. 1741-ben, amikor a Rákóczi György által adományozott harangnak a reformátusok új haranglábat építettek, a főbíró, a nemes tanács és a nemesség mellett a „kösségbeliek” is részt vettek az avatóünnepségen.¹¹²⁶ 1811-ben pedig, amikor a prefektus nem ment el a városházára bírói restaurációra, helyette a „város közönségének a várba lévő bemenetelét” parancsolta.¹¹²⁷ A közösség legfontosabb funkciója, a bíró és a tanács megválasztása azonban időnként átruházódott a község által választott deputátusokra.¹¹²⁸ 1835 után ezekből a deputátusokból alakult meg a „Választottság” vagy „városi közönség”.¹¹²⁹

A község, illetve a deputátusok által választott magisztrátus feladata volt a város vezetése, a közrend és a békesség fenntartása, a város javaival való gazdálkodás, egyáltalán a közösség képviselője a földesúrral, államhatalommal szemben minden külső és belső fórumon.

A két város tanácsának közös gyűlései ellenére mindkét mezőváros lakossága külön közösséget alkotott. A kispatakiak fentebb már idézett kétségeit az örökváltsággal kapcsolatban nemcsak a magisztrátus, „a városi közönség” is megfogalmazta. Úgy vélték, „hogy a közönségnek [az én kiemelésem – O. I.] most ezen két város közt munkában lévő váltság tárgya eránt azért lenne idegen, mivel annak valósulásával fél, hogy eddig divatozott és törvényes Jussaikban és Igazaikban Nagy Patak Városa által csonkíttatni és elnyomatni fognak”.¹¹³⁰

A magyarországi paraszti települések újkori önkormányzatának válságában Szabó István fontos elemként tartotta számon azt a tényt, hogy a falvakban nem a közösség döntött arról, hogy kit fogad be soraiba, vagy kit bocsát el közösségéből, hanem az uraság, aki gyakran élt is azzal a lehetőséggel, hogy pusztán maradt telkeire telepített idegen jobbágyságot. Az eltávozás, a községtől való elszakadás lehetőségét pedig az 1608 után teljessé váló örökös jobbágyság akadályozta meg.¹¹³¹

A mezővárosok általános „szabadságát” az jellemezte, hogy lakóik nem vesztették el a szabad költözés lehetőségét. Az úrbérrendezés idején a sárospatakiak is azt válaszolták a 9.

---

¹¹²⁴ Uo. Prot. 1814. Nro. 44. – Prot. 1833. dec. 23.

¹¹²⁵ Szabó 1948. 274. – Wellmann Imre: *Közösségi rend és egyéni törekvések a XVIII. századi falu életében.* = TSzle 1980. 417 skv. 1.

¹¹²⁶ TIREL Prot. 1741.

¹¹²⁷ Uo. Prot. 1811. Nro. 54.

¹¹²⁸ Uo. Prot. 1811. Nro. 55.

¹¹²⁹ Uo. 1834. Nro. 68.

¹¹³⁰ A nagypatakiak egyébként ígéretet tettek rá, hogy a „kispatakiakat nem fogják jobban terhelni, csak a proportió szerint” s a kifogásolt radványi és rákoskai közös rétből is ki fogják mérni a kispatakiak illetőségét. TIREL Prot. 1835. Nro. 374–383.

¹¹³¹ Szabó 1948. 278. A szabad székely közösségek ellentétes helyzetére: Imreh 1983. 49.

kérdőpontra: „az Városnak Lakosai szabad menetelű emberek: vannak mind azáltal, kimint jobbágyok tartatnak, de magokat örökös jobbágyoknak nem ismerik”¹¹³². A válasz igen finom disztinkciót is tartalmaz. A magisztrátus azt sem ismeri el, hogy a két város lakói jobbágyok lennének. Erre alapot az adott, hogy többségük már a XVII. század óta taxafizető volt s egy összegben s pénzben (vagy borral) adózott. Néhány napos robotra csak 1758-ban kényszerítették a lakosság egy részét, a kispatakiakat és a hóstátiakat, de ezáltal még ők sem váltak örökös jobbágyokká.¹¹³³ Sárospatakot is mindvégig jellemezte az, amit a tarcaliak már 1606-ban megfogalmaztak törvénykönyvükben: „mikor valahonnan jobbágy jő be városunkba lakni, szabad migh akarja ez városban lakni és szabad ki menni is, ha ez heliet, avagj az itt való lakást nem szereti”¹¹³⁴. A beköltözők 40 dénárral tartoztak, ami a bíró proventusának része volt (s nem az uraságé). Ugyanakkor a bírónak el kellett ismernie, hogy a befogadott jövevény a város tagjává vált, és „a bíró a várossal együtt tartozik oltalmazni”. A bíró örködött afölött is, hogy a jövevénynek biztosított „szabadság” (fél évi adómentesség) ne csorbuljon.

Az elköltözés és a jövevények befogadásának szabadsága a magyarországi mezővárosokban 1608 után is érvényesült. Hegyalján sem találunk utalást arra, hogy a földesúri hatalom igyekezett volna e jogszokást csorbítani.

Nincs nyoma annak sem, hogy a másik, inkább csak Hegyaljára jellemző usus, *a szerződések megerősítése* a tanács színe előtt ne érvényesülhetett volna korlátok nélkül az egész korszakban. Sárospatakon és a többi hegyaljai mezővárosban ugyanis, éppen úgy, mint a szabad királyi városokban, csak az az adásvételi, ingatlan-átruházási szerződés volt érvényes, amit a bíró és a tanács előtt és jelenlétében kötöttek meg. A város elleni urasági támadás időszakában: 1760-ban született urbárium is elismeri azt az évszázados (hegyaljai) gyakorlatot, amely szerint, „ha valaki Házat vagy Szőlőt vesz[...] az eladó és a vevő is a helység bírása előtt tegye” még abban az esetben is, ha a szőlők vagy házak „juri dominali obnoxias”, azaz az urasági jognak vannak alávetve.¹¹³⁵ Az örökvallások, örökszerződések megerősítésének díja ekkor 51 dénár volt, ami itt is a bírót illette, mint Tarcalon a jövevények befogadási summája.¹¹³⁶

A földesúr – úgy tűnik – nem is próbálkozott e nem kis hatalommal és presztízzsel járó, a mezővárosi öntudatot növelő jogszokás megszüntetésével, annak ellenére se, hogy a gyakorlatban óhatatlanul jelentkező visszaélésekkel – amint említettük – 1638-ban országgyűlési törvény is foglalkozott. A hegyaljai mezővárosi polgár, amikor a szőlőhegyen együtt volt birtokos nemesekkel, szabad királyi városi polgárokkal, sőt olykor országos hírnű mágnásokkal, akikre a hegyközségi szabályok ugyanúgy érvényesek voltak, mint rá, s dézsma-köteles szőlőik után esetleg ugyanúgy fizették a kilencedet és a tizedet, s szőlőik elidegenítésekor ugyanúgy járultak a mezővárosi magisztrátus elé, mint ő, kellő öntudattal forgott a világban akkor is, ha jobbágyoknak nevezték. Ez a mezővárosi öntudat sugárzik a tállyaiak „törvénykönyvéből”, akik arra hivatkoztak, hogy paraszti őseik nem véletlenül csináltatták pecsétjüket, mert „annak erejével” érhetik el, hogy a bíró előtt kötött szerződésnek olyan

---

¹¹³² ZmL Acta politica Loc. 99. Nro. 385.

¹¹³³ Orosz 1995. 131.

¹¹³⁴ Uo. 61.

¹¹³⁵ MOL Kamarai Levéltár. Urbaria et Conscriptiones Fasc. 214. Nro. 14. (A továbbiakban: U et C.).

¹¹³⁶ AZT 1915. 85–88.

értéke legyen, mint amilyen a nemesek közötti szerződésnek van.¹¹³⁷ Ugyanez az öntudat adott bátorságot a sárospatakiaknak, hogy 1811-ben megüzenjék az uraság képviselőjének, ha nem enged a város kívánságának: „a Város a maga hatalmával fogja a maga Magistrátusát elválasztani”.¹¹³⁸

Az urasági törekvések inkább azt célozták, hogy az örökvallás-levelek után származó bevételből a földesurak is részesüljenek. Egy 1759-ből származó – már idézett – urbárium szerint az uradalmi jog alatti házak, szőlők adásvételéért „titulo laudemii” minden forinttól 2 dénárral tartoznak a vevők.¹¹³⁹

A birtokátruházásokkal kapcsolatos hegyaljai usus minuciózus pontossággal szabályozta a „törvénybe való idézés”, az „örökség vallás”, a „bizonyosság levél” kiállításának módját, a szerződéskötés, végrendelkezés stb. szabályait. Jeles határnap volt Szent Gergely pápa (március 12.) napja, bizonyára nem függetlenül a szőlőmunkák kezdetétől. Sárospatakon maradéktalanul érvényesültek a közös hegyaljai szabályok. Erre a város hagyománya által is törvényesített „hegyaljai usus”-ra hivatkozott a városi előjáróság 1759-ben, amikor Fogarassy Sámuel (nemes) gyermekei: Sámuel, László, Ádám és Krisztina keresetet indítottak testvérük, Kapitány Miklósné Fogarassy Mária ellen a Nagy utcában lévő „ösi” ház miatt. A magisztrátus nem jogtalansága miatt utasította el a keresetet, hanem az indoklás szerint azért, mert per indítását „farsangi időben” sem az országos törvények, sem a hegyaljai szokás, sem a város hagyományai nem teszik lehetővé.¹¹⁴⁰ 1729-ben Bodok István is „az Hegyallyai ugy ezen Helynek Praxissa szerint” mutatott hajlandóságot, hogy a Horváth Péter által felfogott telek árát megfizesse és vérségi joga alapján azt visszaváltsa.¹¹⁴¹ A mezővárosi bíró nevében állították ki a becsleveleket is, amelyek mind a birtokelidegenítéshez, mind a vérségi vagy szomszédsági jog érvényesítéséhez nélkülözhetetlenek voltak. A feudális függésnek megfelelően a becslés a földesúri tulajdonnak tekintett telekföldre nem vonatkozott, mint 1757-ben a Lippai András bíró által Balogh Jánosnak kiadott aestimatióban, „mivel az egyenesen az Méltóságos Földes uraságot illetné, csupán az ott levő épületet, kerítést, kertben lévő fákat, úgy más appertinentiákat”, amelyek viszont Balogh János „igaz” tulajdonai voltak.¹¹⁴²

A hegyaljai városok magisztrátusának joga az örökvallás-levelek kiállításával kapcsolatban logikus és szükségszerű következménye volt annak a helyzetnek, hogy itt a jobbágyok urasági engedély nélkül, szabadon adhatták-vehették, örökíthették házaikat, földjeiket, szőlőiket, azaz a jobbágy vagyona csak kivételes esetben tartozott a fentebb említett „uradalmi jog” alá, mivel a jobbágy házhelyét, telkét, szőlőjét nem az uraságtól kapta. Az olaszliszkai nótárius 1715-ben szinte jogi értekezést írt arról, hogy a hegyaljai mezővárosok lakói miért örökíthetik javaikat szabadon (s a földesúri háramlással szemben), miért testálhatják bárkinek, kizárván földesurukat vagy azt is, akinek határán a jobbágy jószága található (ha a kettő nem ugyanaz). „Az egész Hegyallyán eleitül fogva sült jobbágy is pénzen vett magának házat, földet és szőlőt, volt is ezért szabados dispositiójában eladni s testálni, akinek akarta.”¹¹⁴³ Az urasági

¹¹³⁷ MGtSz 1900. 408. – Vö. Németh Gábor: *Mezővárosi írásbeliség, ingatlanforgalom és szokásjog az abauji és zempléni mezővárosokban a XVI–XVIII. században.* = Folia Historica 1993. 47–63.

¹¹³⁸ TIREL Prot. 1811. Nro. 55.

¹¹³⁹ AZT 1915. 85–87.

¹¹⁴⁰ TIREL Prot. 1759.

¹¹⁴¹ Uo. Prot. 1729.

¹¹⁴² MOL U et C. Fasc. 117. Nro. 46.

¹¹⁴³ MGtSz 1899. 187.

jog így nem elsősorban földtulajdonjogként jelenik meg, hanem a járadékra való jogosultsággént. Az elidegenítésnek nem lehet a földesúr részéről támasztott akadálya, ha a vevő (társadalmi állapotától függetlenül) vállalja a birtokkal járó urasági terheket. Így lehetett Hegyalján dézsmaköteles szőlőknek nemcsak jobbági, de nemesi (olykor mágnás) és városi polgár birtokosa is.

Az előzőekben említett fontos jogosultságok mellett természetesnek tekinthető, hogy Sárospatakon a vizsgált időszakban nem tapasztaljuk a legfontosabb önkormányzati tisztség: *a bírói hatalom* válságát.

A feudalizmus utolsó évszázadaiban a bírói tisztség válsága az egész önkormányzatiság válságának kifejeződése volt. A földesuraság igen gyakran tiszttviselőjének tekintette a jobbági közösségek bíróját, s a magisztrátussal is úri gazdasági feladatokat láttatott el. Hasonló helyzetbe hozta a falu vezetőit az államhatalom is, amely az előljárókra bízta a községek kezelését, a közmunka behajtását, a közbiztonság felügyeletét, de ellenőrizte a közösség jövedelmeinek felhasználását is. Az önkormányzatiság végét jelentette, amikor a tiszttviselők választását is kétségbe vonta az urasági vagy az állami hatalom. Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy a bírói tisztségre egy sor településen nem akadt vállalkozó, mert az adó- és dézsmamentességben mutatkozó előnyök nem egyenlítették ki a tisztség betöltésével járó hátrányokat. A bíróság vállalása sok esetben súlyos teherként nehezedett a jelentkezőkre. Bíróként így gyakran csak urasági vagy állami kényszerrel lehetett a település élére állítani. A soros bíróság kialakulása ezt a kényszert legalább egyenlően alkalmazta a település minden lakójára. Aligha kétséges azonban, hogy az úri hatalommal a községek élére kinevezett vagy a soros bíróság rendjén kiválasztott bírónak már nincs közük az önkormányzatisághoz, az ilyen közösségek öngazgatásának látszata sem maradt meg.¹¹⁴⁴

Sárospatakon a „község” önállósága a bíróválasztásban nem érvényesülhetett korlátok nélkül, de azt sem állíthatjuk, hogy teljesen elenyészett. A bírót ugyanis a mezőváros komunitása választotta közvetlenül vagy küldöttei révén a városházán, de a jelölés joga az uraságot, illetve tiszttviselőjét, a prefektust illette. A választáson a megyei közhatalom képviselőjének, a szolgabírónak is jelen kellett lennie. A földesúri kandidálás ellenére sem mondhatjuk, hogy a választás formális volt, mert az uraság sem jelölhetett egyetlen személyt bírónak. Az ünnepélyes bíró- és tanácsválasztás, amit *építő széknek* neveztek,¹¹⁴⁵ minden esztendő novemberében (többnyire Szent Márton hetében) zajlott le. Az új bíró és tanács december 1-én lépett hivatalba. Az urasági jelölések is figyelembe vették az 1572. évi „privilegiumot”, amelyben az uralkodó fontosnak tartotta, hogy a város maga válassza a főbíró, úgy azonban, hogy a bíró a tiszttartó előtt tartozzék esküt tenni hűségéről és hivatalának rend szerinti ellátásáról.¹¹⁴⁶

A többes jelölés lehetőséget hagyott arra is, hogy ne csak az uradalom, de a város akarata is érvényesüljön a bíróválasztás során. 1810-ben három kandidátus (Éva Pál, Nagy János, Kaffka András) közül az utóbbit, a kovácsok céhének megbecsült tagját választották főbíró.¹¹⁴⁷ Kaffka András már hat évvel korábban is elnyerte a bírói tiszte. 1804-ben négy

---

¹¹⁴⁴ Szabó 1948. 301–304. – Imreh István is úgy véli, hogy „...az önkormányzatnak az a lényegbeli sajátossága, hogy maga állít vezetőt, szabadon választja meg azt, aki a falu képében, az ő nevében eljár...” Imreh 1983. 51.

¹¹⁴⁵ TIREL Prot. 1811. Nro. 55. – Uo. 1811. november 26.

¹¹⁴⁶ Szirmay: *i. m.* 219.

¹¹⁴⁷ TIREL Prot. 1810. Nro. 1.

jelölt közül választották őt a deputátusok.¹¹⁴⁸ 1814-ben ugyancsak négy jelölt közül testvére és céhtársa: Kaffka József lett a főbíró.¹¹⁴⁹

A főbíró tisztség viselői között gyakran találunk iparosokat, céhmestereket. Ez vonatkozik a 12 főből álló tanácsra is, amelynek tagjait szenátoroknak, *hiteseknek* nevezték. A tanács és a céhek közötti kapcsolat azért is volt erős, mert az iparos testületek felügyelete a magisztrátus feladata volt. Mint a városokban másutt is, a tanács tagjai a helyi „elit” soraiból kerültek ki, s azt különleges esetnek kell tartanunk, ha a bírót valamelyik évben nem közülük választották. Az urasági kandidációt is kötötte a hagyomány, amely azt kívánta, hogy a bírójelöltek a tanács tagjai sorából kerüljenek ki.

A tanács tagjai között gyakran találunk nemeseket, sőt 1815-ben Ardey Sámuel személyében nemest választottak főbíróvá.¹¹⁵⁰ 1814-ben a tanács 12 tagja közül kettő volt nemes (16,66%), ami valamivel kevesebb, mint az állandó jelleggel a városban élő nemesség aránya. Más esztendőben viszont számarányukat meghaladóan voltak nemes szenátorok.¹¹⁵¹ A *nemesek hadnagya* szerepelt a város vezetőségében, igaz, nem a közösség egésze által választottak között. 1780-ban a városi számvevő (exactor), albíró (subjudex), vásárbíró (judex fori) és a tizedesek (decuriones) sorában szerepelt Csanády Imre mint a nemesek hadnagya (ductor).¹¹⁵² 1804-ben Kucsina György volt a városi nemesek hadnagya.¹¹⁵³ Az elmondottak megerősítik korábbi állításunkat, annak ellenére, hogy a városi nemességnek volt külön megbízottja vagy képviselője (ductor, hadnagy), a várositól elkülönült nemesi közösség nem létezett. Sárospatak ezzel is követte a többi hegyaljai mezőváros példáját, ahol „nem volt ollian Nemes ember, az ki az város bírójának engedetlen volt volna, vagy szavát nem fogatta volna, hanem az ki személieben igaz ember volt is, az Város közzé mindenben igazán szolgált, a város közzé adót adott az Feöldes Urnak, dézmat adott Predikátornak, Mesternek, Harangozónak”.¹¹⁵⁴

Nem kétség, hogy az idézett és Sárospatakra is jellemző szövegben jobbagytelken élő (armalista, taxafizető) nemesekről van szó, és nem a saját kúriáikban lakókról. Az azonban árulkodó vonása a hegyaljai mezővárosoknak, hogy legalább e nemesek „előjogait” ugyanúgy nem ismerik el, mint a szabad királyi városok, amelyekben semmilyen nemesi jogot nem lehetett gyakorolni.¹¹⁵⁵

Az urasági kandidáció, bármennyire kötelezte a szokás az uradalmat is, kétségtelenül korlátozó tényező volt az önkormányzat működésében. Ide kell számítanunk a földesuraság ellenőrző szerepét is. Ez elsősorban a város gazdálkodását érintette. Ha a közösség gazdálkodásának földesúri és vármegyei ellenőrzését a parasztfalu esetében is a válság jelének tekinthetjük,¹¹⁵⁶ még inkább annak kell tartanunk a mezővárosoknál. Aligha véletlen, hogy a

---

¹¹⁴⁸ Uo. Prot. 1804. Nro. 1.

¹¹⁴⁹ Uo. Prot. 1814. Nro. 23.

¹¹⁵⁰ Uo. Prot. 1815. Nro. 1.

¹¹⁵¹ Uo. Prot. 1814. november 23.

¹¹⁵² Uo. Prot. 1780. Nro. 35.

¹¹⁵³ Uo. Prot. 1804. Nro. 1.

¹¹⁵⁴ AZT 1897. 189.

¹¹⁵⁵ Rác: *i. m.* 188, 198.

¹¹⁵⁶ Szabó 1948. 288, 300.

XVIII–XIX. század fordulóján Sárospatakon is a legtöbb konfliktus forrása az uradalmi kandidáció és a gazdálkodás ellenőrzése volt.

A polgári engedetlenség jelének kell tartanunk, hogy 1790-ben a város lakosai a bíróválasztás ügyében Zemplén vármegye közgyűléséhez fordultak, nemcsak a rossz bíró Csillag József és a rossz nótárius ügyében, de az uradalom kandidálási módszere miatt is.¹¹⁵⁷ 1811-ben Lehoczky Mihály uradalmi fiskális a prefektus nevében berendelte a várba a város közönségét, illetve a deputátusokat és a leköszönő magisztrátust, hogy ott válasszák meg az új bírót. A prefektus azonban megszegte az évszázados úzust, amely szerint az uradalomnak a városházán a megyei szolgabíró jelenlétében kellett jelöltjeit előterjeszteni, s ott kellett az új bírót megválasztani. Az uradalom nemcsak a helyszín tekintetében vétett a hagyományok ellen, de a személyekkel kapcsolatban is, mert a szolgabíró sem jelent meg a választáson. Erre kapta azt a korábban már idézett választ: ha nem a szokásoknak megfelelően fog megtörténni a bíróválasztás, a város „az úri jussal egybekötött *candidatio* nélkül” fog bírót és tanácsot választani.¹¹⁵⁸

Az úri juss azonban – amint említettük – nemcsak a bíró jelölésére terjedt ki, hanem a városi számadások ellenőrzésére is. 1813-ban Bárány Péter uradalmi prefektus Zemplén megye előljáróságának jelentette, hogy a sárospataki magisztrátus elszámolásait nem látta, holott erre a megye is kötelezte a komunitást. A replikában a magisztrátus arra hivatkozott, hogy már négy évvel ezelőtt elküldték számadásaikat revízióra az uradalomnak, még azokat sem kapták vissza, így nem sok joggal követelheti az uradalom az újakat.¹¹⁵⁹

Az uradalom jogai a városi autonómia működésének szabályozásában még az örökös jobbgátság kibontakozásának időszakában, a XVI–XVII. században alakult ki, de változatlanul tovább éltek az általunk vizsgált korszakban is. Anakronizmusukat leginkább a fentebb idézett esetek mutatják. Ennek ellenére a rendszer működött egészen 1835-ig, s egyik motiváló tényezője volt annak, hogy a városiak megváltakozással akartak szabadulni az úri hatalom alól.

A főbíró mellett működő tanácsnak, amint említettük, 12 esküdt (hites) tagja volt mindkét mezővárosban. A működő hitesek, szenátorok mellett voltak „*honorarius senatorok*” is, mint 1814-ben Csécsi Nagy Pál, Balogh István, Bíró Ferenc és Vitéz József.¹¹⁶⁰ Korábban valamennyien többféle városi hivatalt viseltek, s bizonyára ezzel érdemelték ki a tiszteletbeli szenátori címet. A magisztrátus legjobban megfizetett és legfelkészültebb tagja, a *jegyző*, a nótárius a város alkalmazottja volt s nem választott tagja a tanácsnak, legalábbis aktív korában. A tekintélyes polgárként számon tartott nótáriusok azonban a hivatal letétele után lehettek tiszteletbeli szenátorok, mint Vitéz József. 1814-ben ugyanis az „*ordinarius notarius*” már Kalász István volt. A jegyzőnek a XIX. században többnyire már helyettese is volt s a főbíró, a *judex primarius* mellett is működött *judex secundarius* vagy *subjudex*.

A differenciálatlan alsóbb (falusi) szintű ügyintézésben a bírók joghatóságot jelentettek s ítéleztek az úriszéki el nem jutó ügyekben. De rájuk hárult a település proventusainak kezelése, közös javainak hasznosítása és a határhasználattal kapcsolatos összes teendő. Sárospatakon a mezővárosi ügyintézés már sokkal differenciáltabb és szakszerűbb volt. Az alsó fokú bírói hatóság azonban a főbíró kezében maradt. Ő ítélezett akkor is, ha városi

---

¹¹⁵⁷ ZmL Közgyűlési jegyzőkönyvek 1790. 106.

¹¹⁵⁸ TIREL Prot. 1811. Nro. 55.

¹¹⁵⁹ Uo. Prot. 1813. Nro. 67.

¹¹⁶⁰ Uo. Prot. 1814. nov. 23. – A székelőföldi „hütösök”-re l. Imreh 1983. 61.

tisztviselők követtek el valamilyen visszaélést. 1811-ben Soldos József kisbíró 12 pálca botütést kapott a tanács megrágalmazásáért és káromkodásért.¹¹⁶¹ A bíró ítélkezett az adómegtagadások¹¹⁶², a mezei kártételek¹¹⁶³ ügyében és egy sor egyéb kérdésben is, mert általában az volt a törekvés, hogy az ügyek ne kerüljenek az úriszék vagy a sedria elé. A főbíró fontos feladata volt a város határa épségének őrzése, ami 1711 és 1835 között nem mindig sikerült.

Az új földesúr 1711 után településeket hozott létre az egykori sárospataki határon. Az úrbérrendezés során panaszolták is, bár négy helység van a város határán, „mind az által eleitül fogva az határoknak oltalmazására költséges Processusokat a Város folytat, semmiben a fellyebb nevezett helységek, sem költségeket, sem a convictiókat nem szenvedik, sem nem segítik, hanem csak az hasznot veszik”.¹¹⁶⁴

A bíró legfontosabb feladatai közé tartozott – a sajátos hegyaljai viszonyok között – az örökvallásokkal kapcsolatos adásvételi szerződések hitelesítése, a nótárius által kiállított becslevelekkel, adásvételi szerződésekkel kapcsolatos ügyintézés, az esetleges határjárások s mindaz, amiről fentebb már szó esett. A bíró jövedelmének nagyobbik része is az ezekkel kapcsolatos illetekekből származott, bár a hivatala idejére adó- és földesúri járadékmentességet is kapott.

A fenti ügyekben, de a magisztrátus egész működésével kapcsolatban a jogi szakértelmet a nótárius képviselte. Ezt a szakértelmet járandóságának megállapításánál is honorálták. 1835-ben, amikor a megváltakozás után a bíró fizetése 200, a nótáriusé 300 forint volt.¹¹⁶⁵ A főjegyző mellett a XIX. században már rendszeresen alkalmazott aljegyző feladata volt a munkák elvégzése (szerződések kiállítása és bemásolása a tanácsülési jegyzőkönyvekbe, a határozatok jegyzőkönyvi megörökítése stb.).

A feladatok differenciálódása során a korszakban mindvégig működött *perceptor*, adószedő, aki a városlakókra kivetett állami és egyéb adók beszedéséért volt felelős, *exactor*, számvevő, aki a város pénzügyeit, bevételeit és kiadásait kezelte, s a prefektusnak elkészítette a város gazdálkodásáról szóló éves jelentést. Gazdasági feladatokat látott el a *városgazda* (oconomus) is, de ő nem a pénzügyekkel foglalkozott, hanem a város közös használatában lévő javak kezelésével és működtetésével.

A városi földek között legnagyobb terjedelmű a közlegelő volt, 1835-ben 3795 hold. A városgazda volt a felügyelője a tanács által felfogadott városi pásztoroknak, a gulyásnak, kondásnak, csordásnak, ménespásztornak.¹¹⁶⁶ Ő gondoskodott arról, hogy a legelő fel legyen

---

¹¹⁶¹ Soldos József kisbíró, amikor befizette a porciót, „baszom lelkével” káromkodott, s azt mondta, azért kell fizetni, „hogy a Tanácsnak légyen mire innya”. TIREL Prot. 1811. Nro. 43.

¹¹⁶² Uo. Prot. 1800. Nro. 76.

¹¹⁶³ Uo. 1811. Nro. 48.

¹¹⁶⁴ ZmL Acta politica. Loc. 99. Nro. 385.

¹¹⁶⁵ TIREL Prot. 1835. Nro. 30. – A székelyföldi jegyzőkről: Szabó Miklós: *Az erdélyi falujegyzői intézményről*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Tonk Sándor. Buk 1979. 196. – Imreh 1973. 83–84.

¹¹⁶⁶ Az állatlétszámtól függően változott a fogadott pásztorok száma s a megegyezéstől bérük. 1804-ben úgy döntött a tanács, hogy „a város sertései egy pásztor által nem őriztethetnek”, ezért kettőt fogadnak. TIREL Prot. 1804. Nro. 1. – 1805-ben a kondások ketten voltak, de csordás csak egy. Uo. Prot. 1805. Nro. 2. – 1810-ben gulyás is csak egy volt. Uo. Prot. 1810. Nro. 1. – 1814-ben csordást viszont kettőt fogadtak, egyet a Kovács utcába, egyet pedig Hécére és a Nagy utcába. Ebben az évben csak egy kondást fogadtak. Uo. Prot. 1814. Nro. 18–19. – A bérek is változtak: 1805-ben a

osztva a tavasztól ősziig a határt járó gulyának és az éjjelre hazatérő csordának, a ménesnek és a sertésnyájnak. A tanács döntése alapján megszervezte, mikor mehet a gulya vagy ménes a rétekre is, hogyan történjék az ugar- és tarlólegeltetés, mikor és hol szabad a kondát beengedni a makkos erdőbe stb.¹¹⁶⁷ Ő regulázta a mészárosokat, akik vágóállataikat szívesen legeltették a tilosban,¹¹⁶⁸ s azokat az engedetlen városlakókat is, akik nem a közös gulyában, csordában vagy sertésnyájban, hanem külön „főtbán” legeltették állataikat.¹¹⁶⁹

A közös legelő mellett a városgazda felügyelte a városi erdőket is, bár a makkoltatás díja az exactor kezeihez folyt be. Az erdőhasználatot biztosító comissiókat a tanács döntése alapján szintén a városgazda adta ki. A két mezőváros azonban nemcsak polgárainak gazdálkodását támogatta, hanem maga is (együttesen) gazdálkodott. Az örökváltság után a város nevére telekönyvezett, tehát községi tulajdonnak tekinthető terület 4287 kat. hold és 1154 négyszögöl volt. Ebből mintegy 260 holdat tett ki az utak, vizek stb. területe, 3795 holdat a közlegelő, miként fentebb már említettük. De volt a városnak csaknem 177 hold szőlője, 33 hold rétje, 4 hold kertje és csaknem 19 hold szántóföldje is.¹¹⁷⁰ A város tulajdonában lévő földek a határ területének mintegy 16,2%-át alkották, jelezvén, hogy a községi tulajdont nem lehet elhanyagolni a két város önkormányzatának vizsgálatakor, hiszen ezekkel a földekkel a kommunitásnak kellett élnie.

A városi földekkel történő gazdálkodáshoz Sárospatak rendelkezett megfelelő saját állatállománnyal és felszereléssel. Nemcsak a közlegelőt járó állatok nyájaihoz biztosított apaállatokat és gondoskodott tartásukról, de voltak a forspontokhoz szükséges saját lovai s a földek megműveléséhez tartott ökrei.¹¹⁷¹

A városi gazdálkodás „gazdasági udvara” a város majorja volt. Az 1785. évi térkép és telekösszeírás szerint¹¹⁷² ez a major a reformátusok régi temetőjétől délnyugatra volt Kossuth András kiterjedt majorkertje mellett egy szabad funduson. 285 négyszögölnyi terjedelme széles körű gazdálkodást nem nagyon tett lehetővé, bár arra alkalmas volt, hogy a városi kaszálókon begyűjtött szénát itt tárolják s itt nyomtassák el a város szántóföldjein termett gabonákat is. Az 1785. évi térkép tanúsága szerint a majorkertben valamilyen épület is volt, valószínűleg nem rangosabb az állatoknak bizonyos védeltséget biztosító akolnál. A városnak

---

csordás minden tehéntől 15 krajcárt kapott, 1810-ben a gulyások (nyilván az infláció miatt is) 40 krajcárt minden állattól, de egy kenyeret és minden marhától 2 garas „szoktatót”. 1814-ben a csordások egy nagy állattól 24 krajcárt, egy kenyeret és egy garas szoktatót. A növendék állatok után kenyér és szoktató nem járt. Ugyanebben az évben a kondások járandósága „minden öreg szám”-tól 30 krajcár, egy kenyér, egy garas szoktató és egy vacsora volt

¹¹⁶⁷ Az 1800. április 25-i döntés szerint „a ménes járása legyen a Hegybe, a sertéseknek pedig az Ugarokba”. A Berekből is ki kellett hajtani a marhákat. Elhatározták: „minden embernek tudtára adasson, hogy a gulyába való marháját kiki oda hajtsa, a csordába valót a csordába, a lovakat pedig a ménesbe...” TIREL Prot. 1800. Nro. 109. – 1835-ben ugyancsak tanácsi döntés szólt arról, „hogy a mostan felszabadulandó tallóknak egy részét a vonómarhák legelése végett czélerányos el tilalmazni”. Uo. Prot. 1835. Nro. 59.

¹¹⁶⁸ 1814-ben a mészárosok a „vágókat” a „berki legelőn” tartották, pedig az a marháké volt. Uo. Prot. 1814. Nro. 70.

¹¹⁶⁹ 1799-ben azt kifogásolta a tanács, hogy „némelly gazdák a magok marháit nem városi pásztornak kezei alatt, hanem más privátus pásztorok alatt tartják”. Uo. Prot. 1799. Nro. 188.

¹¹⁷⁰ Uo. Telekkönyvi iratok. Nagy- és Kispaták földjeinek összeírása.

¹¹⁷¹ Uo. Prot. 1805. Nro. 5; Prot. 1815. Nro. 55, Nro. 71; Prot. 1834. Nro. 87.

¹¹⁷² Uo. Mappa oppidi Sárospatak 1785.

istállója is volt, ez azonban aligha az említett telken. Az istállóban nemcsak a forsponthoz szükséges lovakat tartották, hanem a városgazdaság viteléhez szükséges lovakat is. Az istálló a kor viszonyai között – úgy tűnik – elég modern volt, mert egy jegyzőkönyvi bejegyzés szerint a városgazda a „hídlás” megcsináltatásáról intézkedett.¹¹⁷³ A hídlásos istálló a XIX. század első felében magas színvonalú építményt jelentett, s azt is mutatja, hogy a városi gazdaság – akár államhatalmi utasításra, akár önkaratból – igyekezett példát mutatni a lakosoknak.

A terjedelmes városi szőlők műveléséhez szükséges eszközökről, a bor készítéséhez és tárolásához szükséges borházakról és (városi) pincékről forrásaink nem adnak hírt. Feltételezhető, hogy a városi szőlők bérbe voltak adva magánosoknak. Ugyanez a szántókkal és kaszálókkal, sőt a városi majossal is előfordulhatott. 1802-ben arról olvashattunk, hogy a majorkertet a város magisztrátusa „licitáció alá” bocsátotta és a legtöbbet ígérő polgár használhatta a gazdasági udvart.¹¹⁷⁴

A városi előljáróság a saját földekkel való gazdálkodás mellett fontos szerepet játszott a mezővárosi polgárok gazdálkodásának szabályozásában, a termelési feltételek biztosításában.

A Hegyaljához tartozó Sárospatakon a XVIII. század második felében már több mint 1100 kat. hold szőlő volt a határban. A szőlőhegyek birtokosai társadalmi állásuktól függetlenül közösséget, *hegyközséget* alkottak, működésüket szabályzatokkal erősítették meg. E szabályzatok a szőlőtermesztés és borkészítés rendjét kívánták biztosítani. A hegyközség, amelynek jobbágyok, nemesek, főrendek, sárospatakiak és *extraneusnak* nevezett vidékiek egyaránt tagjai voltak, maga is önkormányzat volt, s vizsgálata túlfeszítené e tanulmány kereteit. A mezővárosi autonómia működése során tudomásul vette s jegyzőkönyvben regisztrálta a választott hegyközségi előljárókat, a *hegybíró*t s a szőlőhegyek rendjére felügyelő *kerülőket*. Öröködt afelett, hogy a szőlőtelepítéssel kapcsolatos kedvezmények (a telepítéstől vagy a termőre fordulástól számított 10–12 éves adómentesség) érvényesüljenek. Számon tartotta, hogy a szőlőbirtok dézsmaadó vagy „szabad” szőlő volt stb.¹¹⁷⁵

A szőlőket felügyelő hegybírók mellett a XIX. században voltak a városban *kertbírók* is. A határ bodrogközi oldalán „nagy költséggel” az árvizek miatt sáncokkal körülvett gyümölcsöskerteket alakítottak ki (Berki kert, Nagy Belevári kert, Rózsás kert). Ezek használatát a szőlők mintájára kerti szabályzat regulázta. Ez erőteljesen hangsúlyozta a tulajdonosok egyetemleges felelősségét, akiknek a kert belsejében volt földjük, ugyanúgy részt kellett vállalniuk a víz elleni védekezésben, mint a külső parcellák birtokosainak. A közös költségek behajtásával kerti perceptort bíztak meg. Az adásvételt ugyanúgy bejegyezték a városi protokollumba, mint a szőlők esetében. Az elidegenítés feltételei szigorúbbak voltak, mint a házaknál, szántóknál és szőlőknél, mert csak a sárospataki ház- és telektulajdonosok között cserélhettek gazdát a kertek.¹¹⁷⁶

A szőlőhegyek és kertek saját önkormányzata mellett a mezővárosi szántók és rétek használatát a magisztrátus szabályozta, rendelkezett az uraság által tilalmassá tett erdők éléséről és a legeltetés rendjéről is. Ezek közül gyakori feladatot adott a *szántóföld és réthasználat szabályozása*. A hegyaljai mezővárosok közül Sárospataknak volt a leg-

---

¹¹⁷³ Uo. Prot. 1814. Nro. 17.

¹¹⁷⁴ Uo. Prot. 1802. Nro. 182.

¹¹⁷⁵ Balassa Iván: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj 1991. 320–325. – Vö. Imreh 1983. 269–270. – A sárospataki hegybírókra és kerülőkre: TIREL Prot. 1805. Nro. 48.

¹¹⁷⁶ Uo. Prot. 1811. Nro. 49.

terjedelmesebb határa, ezért – bár szőlőhegyei is kiterjedtek voltak – a szőlő-monokultúra nem jellemezte annyira, mint más mezővárosokat.

A szántó- és rétgazdálkodás legfőbb sajátosságának tekinthetjük, hogy egészen az örökváltság idejéig nemcsak örök, de osztott földek is voltak a város határában. Az úrbérrendezés során a patakiak azt vallották, hogy nincsenek ház után való földjeik, „hanem eleitől fogva szokásban lévén a szántó földeknek el adása és vevése, a mely szántó földeket bírnak, azt vagy pénzben szerzették, mint magok, mint eleik, vagy pedig uraság comissiója mellett osztották”. A többi mezővárosban jórészt csak pénzen szerzett szántók vagy rétek voltak, így a magisztrátusnak nem volt feladata a földek „urasági comissió” melletti osztása. Sárospatakon azonban ez rendszeresen visszatérő kötelezettség volt. A „nyilas” földeknek nevezett osztott határrészek használatának ideje tizenkét évre terjedt. Biztos ismeretünk van az 1788, 1800, 1812. évi osztásokról.¹¹⁷⁷ Ezekről a tanács döntött. Rendelkezésünkre áll az 1800-ból származó összeírás, amelynek címe pontosan kifejezi tartalmát: *A két város jurisdictionja alatt való Nyilas földeknek Conscriptiója és a két város Lakossai között 12 esztendőre való felosztása*. Az osztás valóban nem háztelek alapján történt, hanem aszerint, ki mennyi cenzust volt hajlandó fizetni.¹¹⁷⁸ Az adásvétel útján szerzett örökös földek és a városi nyilas osztásokkal elnyert osztott földek közötti különbség feszültségek forrása volt, mert sokan az osztott földeket is úgy kezelték, mintha örökös földjük lett volna. 1803-ban Rozsál János azért élt panasszal a városi eljárásánál, hogy bizonyos földjét el akarják venni, mert „a város azt Nyilas földjének tartaná, holott az neki örök földje volna”. Csak az eljárás során derült ki, hogy a kérdéses föld egy darabjáról Rozsál Jánosnak valóban volt öröklevele, de az osztott nyilas földet „hozzáragasztotta” korábbi birtokához. 1815-ben vitélő Boros József azzal fenyegette meg a tanácsbelieket, hogy agyonlövi azt, aki a „város által tőle elfoglalt földeket bé akarja vetni”.¹¹⁷⁹

A konfliktusok ellenére a város magisztrátusa a nemeseket és a nem nemeseket egyformán „authoritása” alatt tartotta. Öröködt az, hogy az osztott földek mindig megőrizték ilyen jellegüket.

A sárospataki nyilas földek – úgy tűnik – nem különböznek azoktól az Alföldön, de az ország hegyvidéki tájain is ismert határrészekről, amelyek használatba vétele a közösség döntésétől függött,¹¹⁸⁰ s amelyek jól elválaszthatók a közösségi korlátoktól mentesen élt határrészekről.

A fentiektől némileg különbözik a kukoricavetés alá szánt osztott földek helyzete. Sárospatakon ugyanúgy, mint az Alföldön, a kukorica először a mezőn „elkerített” határrészekben jelent meg. E tengeriföldeket ugyanúgy felárkolták, mint korábban a dinnyés- vagy kendereskerteket s addig vetették kukoricával, míg „meg nem élődött”. Sárospatakon még a XIX. század első évtizedében is így folyt a kukorica termesztése, mert 1802-ben arról született tanácsulési döntés, hogy új tengeriföldet ugyan ebben az évben nem osztanak, de az egy köblőnél nagyobb kukoricaföldeket elveszik s ezt, valamint a deficiensek parcelláit is a „törzsökösöknek” adják, ha azok „in facie loci” lefizetik a földért járó cenzust.¹¹⁸¹

---

¹¹⁷⁷ Uo. Prot. 1800. Nro. 102.

¹¹⁷⁸ 1813-ban 68 birtokos 26 köből és 3 véka cenzust fizetett a város „osztott nyilas földjeitől”. Uo. Prot. 1813. Mellékletek.

¹¹⁷⁹ Uo. Prot. 1803. Nro. 7.

¹¹⁸⁰ Ilyen földek voltak a hajdúvárosokban, Debrecenben, de számos más alföldi településen is. L. Orosz 1995. 203, 276.

¹¹⁸¹ TIREL Prot. 1802. Nro. 70.

A szántóföldekhez hasonlóan a XVIII. század első felében a réteket sem házak és telkek után osztották, hanem facultás szerint. Az úrbérrendezés során fel is emlegették a város lakói, hogy a rétosztásban „a tehetősebbek miatt a tehetetlenebbeknek rövidsége esett”. Ezért maga a város folyamodott a megyéhez s a szolgabíró és az uraság beleegyezésével „az említett pataki rétekek közelebb való s élhetőbb része, mind a szabad, mind a Taxás ház helyek után ki osztatott”.¹¹⁸² A kétféle rétosztás különbségét mutatja egy 1769-ből és 1797-ből ránk maradt felosztási jegyzék.¹¹⁸³ A réteket holdszám szerint osztották, a holdak terjedelme azonban a kaszáló minősége szerint 1200 és 4000 öl között váltakozott.

Az osztott rétek többsége árvíztől mentes határrészen feküdt. Voltak azonban olyan „interimális” (időleges) kaszálók is, amelyeket csak az ár levonulása után lehetett kaszálni.¹¹⁸⁴ Ezek felosztása is a tanács hatáskörébe tartozott s büntették azokat, akik az ilyen földeket akár kaszálónak, akár szántóföldnek önhatalmúlag elfoglalták.¹¹⁸⁵

A földhasználat szabályozása, a szántó- és kaszálóföldek osztása a magisztrátus legfontosabb feladatai közé tartozott. A bérfizetésért osztott földek bevétele gazdagította a város *jövedelmét*, amely természetesen a cenzusos földek mellett más forrásokból is származott. Mindenekelőtt a városi vagyon hasznából. Ennek a városi (föld) vagyonnak a nagyságára a fentiekben már utaltunk. Jövedelemforrás volt a Bodrog és árterülete (földesúri tulajdonba nem tartozó) halászóvizeinek bérlete. A szőlőkötözésre használt sás- és a sokféle hasznosítású gyékényvágás bérlete. Az öt városi erdő makkoltatásból, tűzi- és épületfa-értékesítésből származó jövedelme. A városi gulyába és ménesbe időnként a szomszédos falvak jószágait is befogadták. Ez is bevételi forrás volt.¹¹⁸⁶ Jövedelme származott a városnak a piactartásból, de uradalmi jövedelem lett a vásártartásból.

A vásárjövödelmet már a többször említett 1572. évi „privilégium” is tartalmazta. Közben azonban a XVIII. század első felében a vásártartás úzusából kiesett a város, mert 1742-ben újra felfedezték a „nemes várost concernáló Privilégiumokat”, amelyek arról szólnak, hogy négy országos vásárt és naponta piacot tarthatnak.¹¹⁸⁷ A város vásárszabadalmát azonban lerontotta, hogy a herceg (Trautshon Vilmos János) 1749-ben „új vásári Privilégiumot most a maga részére impetrált”.¹¹⁸⁸ A piaci bevételek azonban a várost illették.

Mindezek mellett a legértékesebb jövedelemforrás az ún. „prima” volt.¹¹⁸⁹ Valóban a legjövedelmezőbb urasági regálé, a borkimérés (*educillatio*) fele illette meg ezen a címen a várost. Minden második hónapban Sárospatak lakói a saját borukat mérhették a nagy vendégfogadóban és a 12 csapszéken. 1814-ben a földesúri kocsmabérlő zsidók „a prima folyása alatt” is megvásárolták a borkimérés jogát négy földesúri vendéglőben, így további

---

¹¹⁸² ZmL Acta politica. Loc. 99. Nro. 385.

¹¹⁸³ TIREL Telekkönyvi iratok. Conscriptio pratorum inter oppidorum Nagy et Kis Patakienses subdivisiorum 1769. – Uo. Telekkönyvi iratok. Sáros Nagy Patak és Kis Patak belső fundusainak classificatioja és azok után a lakossoknak adandó rét mennyisége feljedzése 1797.

¹¹⁸⁴ Uo. Prot. 1811. Nro. 31.

¹¹⁸⁵ Leskó György 1804-ben a „bíró láz” nevű határrészen fogott fel mintegy 2 köblös földet a „maga autoritásából” a város praejudiciumára. A tanács „semmivé tétetni” rendelte. Uo. Prot. 1804. Nro. 68.

¹¹⁸⁶ Uo. Prot. 1802. Nro. 57; Prot. 1803. Nro. 182.

¹¹⁸⁷ AZT 1900. 155.

¹¹⁸⁸ ZmL Acta politica Loc. 99. Nro. 385.

¹¹⁸⁹ AZT 1914. 337.

külön jövedelmet biztosítottak a városnak.¹¹⁹⁰ A sokféle bevétel révén Sárospatak nem volt szegény mezőváros. Bírónak vagy hitesnek lenni ebben a városban rangot jelentett az örökös jobbágyság korszakában is. Ha mérlegre akarjuk tenni az önkormányzat helyzetét a Rákóczi-szabadságharc bukásától az örökváltságig terjedő időszakban, nem állíthatjuk, hogy ez az autonómia virágkora, de azt sem, hogy a város elveszítette önkormányzatának legfontosabb elemeit. A bíróválasztásnál az urasági kandidáció, a gazdálkodás uradalmi ellenőrzése egy mezővárosinál alacsonyabb szint jellemzői voltak a korszakban. A hegyaljai „törvények” oltalma azonban Sárospatakra is kiterjedt. A be- és elköltözés szabadsága, a szerződés-kötésekkel, a földek osztásával kapcsolatos szokásjog, a városi nemesek fölötti, csak a szabad király városokra jellemző hatalom, a királyi kisebb haszonvételekből való részesedés, a jövedelmek viszonylagos gazdagsága, mind arra utalnak, hogy erős és öntudatos paraszti közösségek a jobbágyszabadítás előtt is voltak az országban, s talán nem véletlen, hogy az első örökváltsággal megváltakozók is közülük kerültek ki.

---

¹¹⁹⁰ TIREL Prot. 1814. Nro. 128.

Pál Judit

Mezőgazdaság és földközösség a székely városokban a XVIII. században és a XIX. század első felében

Hosszú ideig a várostörténet főképpen csak a *par excellence* városi foglalkozásoknak tartott kézművesség és kereskedelem szerepével foglalkozott. A mezővárosokat, ahol a lakosság többsége a mezőgazdaságból élt meg, nem is tekintették igazi városoknak. A kisvárosok utóbbi években fellendülő kutatása azonban rámutatott e településformának a városhálózatban betöltött szerepére. A mezőgazdaságnak kitüntetett szerep jutott ezeknek a városkáknak az életében. Ez általános jelenség a kora újkorban és az újkorban, de leginkább a perifériákra jellemző. Norvégia városainak többsége a XIX. század elején is kisváros (*Minderstadt*) volt, lakóinak nagy hányada a mezőgazdaságból élt meg.¹¹⁹¹ Európa másik végén, Spanyolországban, a helyzet talán még inkább hasonló volt a kelet-közép-európai állapotokhoz. Spanyolország déli részén a múlt század közepén a mezővárosok (*agrotown*) lakosságának többsége mezőgazdasággal foglalkozott, Andalúziában ezek aránya 58,4%-ra tehető.¹¹⁹² A Székelyföld közvetlen közelében, a Kárpátok túlsó oldalán, Moldvában és Havasalföldön is 1831-ben a városi jellegű települések lakossága fele földműves volt, és csak mintegy negyede kézműves és kereskedő.¹¹⁹³

A mezőgazdaságnak a székelyföldi városok¹¹⁹⁴ életében elfoglalt helyére vonatkozóan valamelyes képet nyerhetünk a XVIII. századi összeírásokból, de a helyzet a XIX. század elején sem változott lényegesen.

1701-ben az összeírók csak Kézdivásárhelyen és Székelyudvarhelyen jegyezték fel kézműveseket; Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Illyefalván mindenki földműves volt. Sepsiszentgyörgyön például a „városiak”¹¹⁹⁵ és a nemesek földjének a nagysága a falvak átlaga körül mozgott, míg az állatszám meghaladta azt.¹¹⁹⁶ 1703-ból Háromszék adóügyi

---

¹¹⁹¹ Finn-Einar Eliassen: *The Urbanization of the Periphery. Landowners and Small Towns in Early Modern Norway and Northern Europe*. = Acta Poloniae Historica. 70 (1994). 49–74.

¹¹⁹² David Sven Reher: *Town and country in pre-industrial Spain*. Cambridge University Press 1990. 37–52.

¹¹⁹³ *Istoria României*. III. Buc 1964. 983.

¹¹⁹⁴ Jelen írás egy hosszabb tanulmány része, ezért – terjedelmi és tartalmi okokból – nem térek ki a városfogalom tisztázására. Írásomban székelyföldi „város”-on mindazokat a helységeket értem, amelyeket a tanulmányozott korszakban (1848 előtt) annak tekintettek. Közöttük van szabad királyi város (Marosvásárhely), kiváltságos mezőváros, ún. taxás hely (Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Csíkszereda, Bereck, Illyefalva) vagy egyszerű mezőváros (Székelykeresztúr, Felvinc, Nyárádszereda), és található két határeset is: Oláhfalva, a kiváltságos, diétai képvisellel rendelkező falu, amely a taxás helyek közé számított, és Gyergyószentmiklós, a kiváltságok nélküli mezőváros, de amely az örményeknek köszönhetően megindult az urbanizáció útján, és a XVIII. század közepétől általában mezővárosként fordul elő a forrásokban.

¹¹⁹⁵ A „városi” idézőjelben szerepel, mert nem a város egész lakosságát, hanem csak a városi kiváltságokat élvező szabadokat jelöli.

¹¹⁹⁶ Sepsiszentgyörgyön a 20 „városi”-nak átlag 14,45 köből szántójuk, 1,25 szekérnyi szénafüvük, 3,2 ökrük vagy lovuk, 1,7 tehenük, 4,8 sertésük volt. A 19 nemesnek és lófőnek, akik városi telken

összeírásából hiányzik Kézdivásárhely és Bereck, így csak a sepsiszentgyörgyi állapotokat elemezhetjük. Ebben az évben társadalmi rétegenként írták össze a lakosságot. Sepsiszentgyörgyön ismét egyetlen mesterembert vagy kereskedőt sem jegyeztek fel az összeírók, tehát a lakosság valószínűleg mezőgazdaságból élt. Az armalistáknak több szántóföldjük, de valamivel kisebb állatállományuk volt, mint sepsiszéki társaiknak, a jobbágyok és házatlan zsellérek helyzete megfelel a széki átlagnak. A „városiakat” ekkor nem jegyezték külön rovatba, de a primipilusok és pixidáriusok helyzete rosszabb a szék átlagánál: szántóföldjeik nagysága alig éri el a széki átlag felét, kaszálóik pedig az egyharmadát sem; az állatállomány is kisebb, de ennél nem ilyen nagyok a különbségek.¹¹⁹⁷ A két év eltéréssel készült két összeírás közti különbségek rámutatnak különben e forrástípus megbízhatóságának és felhasználhatóságának korlátaira is.

1713-ból ismét több helység adatait ismerjük. Ami a szántóföldek nagyságát illeti, lényeges eltérés figyelhető meg egyrészt Kézdivásárhely, Székelyudvarhely és Csíkszereda, másrészt pedig Sepsiszentgyörgy, Illyefalva és Bereck között. A kézdivásárhelyi „városiak” szántóföldjének átlaga például hatszor kisebb a sepsiszentgyörgyi szabadokénál, kaszálójuk egyáltalán nincs, és az állatállományuk is kisebb.¹¹⁹⁸ Az utóbbi három település, de alighanem a többi székely mezőváros lakosságának is fő megélhetési forrása a mezőgazdaság volt, amint ez a fenti adatokból is kitetszik, kiegészítve azt fuvarozással, főképp a bereckiek és a csíkszeredaiak esetében. Csíkszeredában az összeírók feljegyzéséből tudjuk, hogy a szűk határ ellenére itt is a mezőgazdaság és a fuvarozás volt a lakosok alapvető foglalkozása. Ez csak Székelyudvarhelyen és Kézdivásárhelyen szorult némileg háttérbe, de az összeírás egy másik változatában sok udvarhelyi kézművesről feljegyezték, hogy mesterségük után alig tudnak megélni.¹¹⁹⁹ Itt is szükség volt tehát a földművelésre mint kiegészítő tevékenységre.

Az 1721-es összeírás szerint a Székelyföldön egy háztartáshoz átlag 11,76 köből szántóföld és 3,31 szekér kaszáló tartozott. A mezővárosok szántóföld tekintetében több esetben is meghaladják ezt az átlagot, így pl. Sepsiszentgyörgy (13,76 köből szántó, 2,68 szekér kaszáló), Felvinc (26,60 köből, 3,29 szekér), illetve Illyefalva (16,87 köből, 3,29 szekér) vagy az átlag

---

laktak, átlag 9,68 köből szántójuk, 0,63 szekérnyi szénafüvük, 4,73 ökrük vagy lovuk, 1,94 tehénük, 3,47 juhuk, 5,47 sertésük volt. MOL EGLt F 49. Vegyes conscriptiók, 2. cs. 17. fasc.

¹¹⁹⁷ A 4 armalistának átlag 49 köből szántója volt (zárójelben a sepsiszéki adatok: 32,46 köből), 5,5 szekér kaszálója (4,96), 3,25 lova és ökre (4,65), 2,5 tehene (3,08), juha nem volt (6,81), 6 sertése (5,76), 1,5 kaptár méhe (nincs adat). A 21 primipilusnak és pixidáriusnak átlag 9,90 köből szántója (20,67), 1,61 szekér szénája (4,96), 2 lova és ökre (2,96), 1,04 tehene (1,91), 0,47 juha (6,81) és 2,47 sertése (3,46) volt. A 34 jobbágyának átlag 11,35 köből szántója (11,85), 1,5 szekér szénája (1,44), 2,32 lova és ökre (2,16), 0,91 tehene (1,40), 1,11 juha (4,87) és 1,41 sertése (2,27) volt. A 10 házatlan zsellérnek földje alig volt, állataik átlagos száma: 0,6 ló és ökör (0,7), 0,98 tehén (0,83), 1,13 juh (5,01), 1,85 sertés (0,37). Domokos Pál Péter: *Háromszék és Csík adóügyi összeírása, 1703.* = AgtSz XIX (1977). 434–509.

¹¹⁹⁸ Sepsiszentgyörgyön a „városiak”, armalisták és lófők (együtt 32 családfő) tulajdonában átlag 13,18 hold szántó, 1,09 szekér kaszáló, 1,96 ló és ökör, 1,06 tehén, 3,53 sertés volt; Illyefalván az 59 szabadrendűnek 16,08 hold szántója, 2,16 szekér kaszálójuk, 4,61 lova és ökre, 1,44 tehene, 5,27 sertése volt; Bereckben a 21 szabadrendűnek 17,28 hold szántója, 3,42 szekér kaszálójuk, 3,85 lova és ökre, 1,66 tehene, 3,52 sertése volt; Csíkszeredában a 36 „városi” átlag 2,91 hold szántót, 4,66 ökröt és lovat, 1,36 tehenet, 3,16 sertést birtokolt; Székelyudvarhelyen a 14 „városi” átlag 6,14 hold szántó, 2,42 szekér kaszáló, 1,64 ló és ökör, 1,35 tehén és 2,42 sertés fölött rendelkezett; Kézdivásárhelyen pedig a 66 „városi”-nak mindössze átlag 2,16 hold szántója, 2,13 lova és ökre, 0,69 tehene és 1,74 sertése volt. MOL EGLt F 49. 5. cs. 17. fasc.

¹¹⁹⁹ Uo. 20. fasc.

közelében vannak (Bereck 9,04 köből szántóval és 3,56 szekér kaszálóval).¹²⁰⁰ Az átlag alatt marad Székelykeresztúr (7,68 köből, ill. 1,21 szekér), Nyárádszereda (4,21, ill. 1,05), Székelyudvarhely (3,84, ill. 1,04), Csíkszereda (2,79, ill. 1,18) és Marosvásárhely (1,38, ill. 0,41); Kézdivásárhelyről hiányoznak az adatok. Sepsiszentgyörgy és Illyefalva esetében érdekes összehasonlítani a település kiváltságos és kiváltság nélküli részét (a „várost” és „falut”, ahogy az összeírásokban szerepeltek). Sepsiszentgyörgy-faluban átlag 8,63 köből szántót és 1,13 szekér kaszálót írtak össze, Illyefalva hasonló részében 11,02 köből szántót és 2,48 szekér kaszálót, azaz kevesebbet, mint a „városi” részen.¹²⁰¹ Ez is mutatja, hogy a „város” és „falu” közötti eltérés a két rész kiváltságai és a jogállása közötti különbségen alapult, és nem járt együtt az életmód vagy foglalkozási struktúra különbözőségével. A „városi” részen sem voltak még kézművesek vagy kereskedők, hanem szabad székely földművesek éltek; a két rész közötti eltérést pedig az okozza, hogy a „falu” lakosai – az összeírásokban általában nem szereplő nemesek mellett – jobbágyok és zsellérek voltak.

A szántóföldek mérete csak Székelyudvarhely és Marosvásárhely esetében utal az urbanizáció magasabb szintjére; itt fordítottan arányos a földek nagysága és a kézművesek száma, akik számára a földművelés csak kiegészítő tevékenység. Oláhfalva kiváltságos település (átlag 2,94 köből szántó és 9,51 szekér kaszáló) külön színfoltot képezett. Itt a földrajzi és éghajlati adottságok nem kedveztek a földművelésnek, a kaszáló nagysága is mutatja, hogy ezt részben állattenyésztéssel pótolták, részben pedig fuvarozással és fafeldolgozással. Csíkszeredában a szűk határ volt az oka a szántóföldek csekély kiterjedésének.

Gazdálkodásukat az 1733-as összeírás világítja meg jobban. Ekkor a 38 csíkszeredai családfő mindenike az *agricola* (földműves) rovatban szerepel. Az adatokból azonban arra is fény derül, hogy zálogban tartott földjeik nagysága meghaladta saját földjeik nagyságát; így a szomszéd falvakbeli zálogföldek segítségével pótolták saját kis parcelláikat. Kézdivásárhelyen ekkor a 108 családfőből 48, azaz 44,44% földműves, 19, azaz 17,59% kézműves szakmájú földműves (tízen egyáltalán nem gyakorolják a kézművességet), és csak 36 személy (33,33%) él meg elsősorban a kézművességből.¹²⁰² Érdekes azonban, hogy ez utóbbiaknak is ugyanakkora földjük és ugyanannyi állatuk van, mint azoknak, akik kizárólag a mezőgazdaságból élnek. A kézművesség tehát plusz jövedelemforrást jelentett számukra.

A korszak legteljesebb és adatokban leggazdagabb összeírása 1750-ben készült, az új adórendszer bevezetésének előkészítésére. A XIX. század közepe előtt nem is készült hozzá fogható alapos munka, ezért adatait kissé részletesebben ismertetjük. Az 1750-es összeírást a határőrezredek szervezése előtt végezték, ezért a Székelyföld teljes adózó népességére kiterjed.

Csíkszeredában a 60 családfőből 42 „városi”, de 3 „városi” és 2 zsellér kivételével mindannyian a mezőgazdaságból élnek.¹²⁰³ Ahogy az 1733-ban is megfigyelhető volt, a

---

¹²⁰⁰ Összehasonlításképpen álljanak itt két nagyobb falu adatai Háromszékről: Kovásznán az átlag 12,15 köből szántó, 2,17 szekér kaszáló, Baróton pedig 13,53 köből szántó és 2,99 szekér kaszáló. L. *Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában 1720–21.* = Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XII. Bp 1896.

¹²⁰¹ Uo.

¹²⁰² MOL EGLt 16. cs. 12. fasc.

¹²⁰³ A szántóföld átlagos nagysága 2,2 köből (3 a „városiak” esetében); a kaszáló 0,36 szekér (ill. 0,5), átlag 2,78 (ill. 3,66) lovuk és ökrük van, 0,83 (0,88) tehenük, 2,96 (4,14) juhuk, 0,81 (0,97) sertésük, és 10 forint 42 krajcár (13 Ft 25 kr) adót fizettek. A „városiak”-nak a kocsmárlás még 50 krajcár plusz jövedelmet jelentett. MOL EGLt F 50. 1750-i erdélyi országos adóösszeírás, 48. téka.

gazdálkodás alapját javarészt most is a zálogos földek képezték. Ez különben nagyon elterjedt jelenség volt a korszakban.¹²⁰⁴ A zálogföldek nagysága általában 5–20 köböl között váltakozott, és nagyrészt a szomszédos falvak határában terültek el: Taplocán, Zsögödön és Csíksomlyón, de csíkszeredai lakosoknak voltak földjeik zálogban Csíkszentléleken, Csátószegen, Csíkdelnén és Rákoson is. Ha összehasonlítjuk a csíkszeredai helyzetet Csík-, Gyergyó- és Kászonszék szabad székelyeinek állapotával, azt látjuk, hogy a csíkszeredaiaknak saját tulajdonú szántójuk és kaszálójuk jóval kevesebb, ezt azonban zálogfölddel pótolják, állataik száma megközelítően azonos, de kétszer annyit adóznak.¹²⁰⁵

Aranyosszék kis mezővárosában, Felvincen a 155 családfő közül mindössze háromnak nem fő foglalkozása a mezőgazdaság.¹²⁰⁶ Felvinc semmiben sem tér el Aranyosszék többi helységétől. Más székekhez viszonyítva itt több és termékenyebb a föld, ez képezte a viszonylagos jólét alapját.

Székelykeresztúron a 16 „városi” közül egyik sem kézműves. A „városi” és „falusi” rész között alig van különbség, mindkettő az udvarhelyszéki átlaghoz nagyon közel áll.¹²⁰⁷ A 16 „városi” közül hétnek Keresztúr „faluban” is volt szántója és kaszálója zálogban.

A helyzet ismét csak a három legfejlettebb városkában mutat nagyobb eltérést a székenkénti átlagtól – Székelyudvarhelyen, Kézdivásárhelyen és Marosvásárhelyen –, ahol a kézművesek aránya is számottevő. Székelyudvarhelyen 162 adózó háztartást írtak össze: 27 egytelkes nemest és 6 nemesi özvegyet, 101 szabadrendűt 21 özvegygel, 2 jobbágyot és 5 zsellért. A 27 nemes közül 23 kézműves volt (85,18%). Ennek ellenére szántóföldjeik nagysága meghaladja az udvarhelyszéki lófők átlagát, bár állataik száma kevesebb. A 101 „városi” közül 69 kézművest és kereskedőt írtak össze (68,31%), ezeknek már csak fele annyi szántóföldjük van saját tulajdonban, állataik száma is jóval kevesebb, de azért jelzi, hogy kiegészítő gazdálkodás nélkül ezek a mesteremberek sem boldogultak.¹²⁰⁸ Ugyanerre mutat az is, hogy ezenkívül túlnyomó többségüknek zálogföldjei is voltak – szántó és kaszáló – az Udvarhellyel összeolvadt Bethlenfalván és Szombatfalván és kisebb mértékben a környező falvakban: Farcádon, Hodgyán, Oroszhegyen, Patakfalván stb. is.

---

¹²⁰⁴ L. Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania în sec. XVII*. Buc 1986. 395–396.

¹²⁰⁵ Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben a szabad parasztnak átlag 10,42 köböl szántójuk volt, 2,42 szekér szénájuk, 2,14 lovuk és ökrük, 0,90 tehenük, 6,91 juhuk, 0,94 sertésük és 5 forint 28 krajcár adót fizettek. MOL EGLt F 50. 48. téka.

¹²⁰⁶ A lakosság legnépesebb csoportját képező lófőknek (76 családfő) átlag 22,31 köböl szántójuk volt, 3,5 szekér szénájuk, 4,51 lovuk és ökrük, 1,15 tehenük, 5,05 juhuk, 1,94 sertésük és 13 forint 27 krajcár adót fizettek. Uo. 46. téka.

¹²⁰⁷ A Keresztúr „városiak”-nak átlag 9,93 köböl szántójuk volt, 3,18 szekér szénájuk, 1,62 lovuk és ökrük, 1 tehenük, 1,68 juhuk, 1,25 sertésük és 7 forint 52 krajcár adót fizettek. A 119 „falusi” adófizető családfő közül 71 volt a szabadrendű, nekik átlag 9,31 köböl szántójuk volt, 3,03 szekér szénájuk, 1,38 lovuk és ökrük, 0,84 tehenük, 1,23 juhuk, 1,06 sertésük és 8 forint 31 krajcár adót fizettek. Udvarhelyszéken az 5492 adófizető családfőnek átlag 8,53 köböl szántója volt (a lófőknek 10,38), 3,16 (ill. 3,49) szekér szénája, 2,43 (ill. 2,92) lova és ökre, 1,47 (1,87) tehene, 6,35 (7,19) juha és 3,52 (4,50) sertése. Uo. 61. téka.

¹²⁰⁸ Az udvarhelyi armalistáknak átlag 11,81 köböl szántója volt, 2,62 szekér szénája, 2,51 lova és ökre, 0,40 tehene, 0,25 juha és 0,96 sertése és átlag 4 forint 30 krajcár adót fizettek. A „városiak”-nak átlag 5,42 köböl szántója volt, 1,17 szekér szénája, 1,72 lova és ökre, 0,33 tehene, 0,12 juha és 0,26 sertése és átlag 3 forint 39 krajcár adót fizettek. Uo.

Kézdivásárhelyen is hasonló a helyzet. A 212 „városi” közül 119 kézműves (56,13%). A város határának szűkössege miatt egy telken átlag 3,2 család élt. A szántóföldek nagysága ennek ellenére meglepően nagy,¹²⁰⁹ és ezt még zálogban megszerzett szántók és kaszálók egészítik ki Kantán, Alsótorján, Alsó- és Felsőcsernátonban, Szentkatolnán és ritkábban Gelencén, Kézdiszentléleken, Peselneken (ma Kézdikővár), Oroszfaluban stb. A zálogföldek területe általában 10–20 köböl körül mozgott, de egyes esetekben az 50 köblöt is meghaladta.

Jellemző azonban a helyzetre, hogy Székelyudvarhelyen és Kézdivásárhelyen nincs különbség a kézművesek és a földművelésből élők között a zálogföldek nagysága tekintetében. Egy másik sokat mondó tény, hogy a felvinci parasztok magasabb adót fizetnek, mint a székelyudvarhelyi „jónak” minősített kézművesek.

Marosvásárhelyen a 612 családfő közül 368 volt „városi”, ezek 64,67%-a kézműves és kereskedő. A „városiak”-nak általában több földjük és állatuk van, mint a többieknek, de még így sem érik el a falvak átlagát, a helyzet nagyjából az udvarhelyi állapotokkal mutat hasonlóságot. Marosvásárhelyen ezen kívül a lakosoknak átlag 13,54 (a „városiak”-nak 18,64) vedret termő szőlőjük is volt.¹²¹⁰ A szőlő ritka jelenség a Székelyföldön, csak a peremterületeken fordul elő. Marosvásárhelyen azonban hozzátartozott a város életéhez, minden polgárnak volt egy darab szőlője is. Székelykeresztúron is termesztettek szőlőt. Innen ismeretes a hegyközség 1794-es szabályzata is,¹²¹¹ de itt a szőlőtermesztés és borkészítés nem érte el a Küküllő menti települések szintjét, és soha nem tett szert olyan jelentőségre, mint egyes magyarországi városok esetében.

Természeti adottságok tekintetében meglehetősen mostoha volt e városok helyzete. A XVIII. század vége fele készített különféle classificatiók szerint – amelyek célja az adó igazságosabb elosztása volt – a talaj termékenysége szempontjából csak Marosvásárhely és Felvinc szerepeltek az I. osztályban, Sepsiszentgyörgy és Illyefalva a III-ban, a többi székelyföldi kiváltságos település a IV., azaz utolsó osztályba került.¹²¹² A Főkörmányszék 1790-ben így írt Udvarhelyszéknek: „A két oláhfalvi közönség igen nagyon panaszkodott itten, hogy ők ámbár határok igen terméketlen és igavonó marháijokból is csaknem egészen kifogytak, mégis mind az adóval, mind pedig főképpen a forspont és vectura adásával szerfelett terheltetnek, mivel pedig ezen helységek nyomorult, és minden jobb kereskedés módjától egészen elzáratott állapotja mindenek előtt tudva vagyon”, kéri, hogy könnyítsenek a lehetőség szerint terheiken.¹²¹³

A XVIII. század közepén még a mezőgazdaságban használt eszközök és módszerek is meglehetősen kezdetlegesek voltak. Ahogy ez az 1750-es összeírásból is kiderül, ekkor még a kétnyomásos gazdálkodás volt az általános, és a tavaszi vetés tette ki a nagyobb területet. A szántást 4 ökörrel végezték. A mezőgazdasági termék értékesítése – már amennyiben egyáltalán erre sor került – a helyi vagy – kisebb mezővárosok esetében – a közeli nagyobb

¹²⁰⁹ A kézdivásárhelyi „városiak”-nak átlag 14,88 köböl szántója volt (az özvegyeknek 8,14), 0,83 (ill. 0,31) szekér szénája, 1,67 (0,74) lova és ökre, 0,45 (0,11) tehene, 0,52 (0,45) sertése, juha nem volt, és átlag 6 forint 34 krajcár (az özvegyek 3 Ft 40 kr) adót fizettek. Uo. 80. téka.

¹²¹⁰ Marosvásárhelyen a családfőeknek átlag 3,34 köböl szántója volt (a „városiak”-nak 4,75), 0,56 (ill. 0,82) szekér szénája, 0,78 (1,10) lova és ökre, 0,42 (0,57) tehene, 0,27 (0,38) sertése, juha nem volt, kocsmárlásból 48 krajcár (ill. 1 Ft 4 kr) bevételük volt, és átlag 10 forint 40 krajcár (ill. 14 Ft 16 kr) adót fizettek. Uo. 79. téka.

¹²¹¹ Orbán János: *Székelykeresztúr története*. Kv 1943. 214.

¹²¹² MOL Exactoratus Provincialis F 389. Classificatiók iratai 1773–1836.

¹²¹³ MOL EGLt F 46. 1790/3395.

város piacán történt, pl. Felvincről Nagyenyedre vagy Tordára, Illyefalváról Brassóba vitték az árut eladni.¹²¹⁴

1848 előtről több, az 1750-eshez hasonló átfogó összeírás nem készült. A néhány részleges összeírásból pedig általában hiányoznak a határőrök, márpedig ezek jelentős hányadát képezték a lakosságnak Csíkszeredában, Kézdivásárhelyen, de Sepsiszentgyörgyön és Illyefalván is. Ugyanez vonatkozik a II. József-féle népszámlálásra is, ráadásul ebben nem szerepel a földek vagy az állatállomány nagysága. Egy 1781-es összeírás szerint azonban még tovább csökkent volna az állatok száma Marosvásárhelyen.¹²¹⁵ Ugyanerre a tendenciára utalnak a XVIII. századi összeírások is, amelyek szerint az állatállomány folyamatosan csökken. Ha a föld tekintetében több város esetében nincs is különbség köztük és a szék falvai között, az állatállomány nagysága és összetétele némileg különbözik. A városokban általában kevesebb az igásállat, de a sertés is, a leglényegesebb eltérés azonban, hogy majdnem teljesen hiányoznak a juhok.

A Cziráky-féle összeírás szintén csak a lakosság egy részét, a földesúri függésben élőket érintette, azonban így is képet kaphatunk a mezőgazdaság állapotáról a XIX. század első felében. 1750-hez képest e helységek túlnyomó többségében áttértek a háromnyomásos rendszerre.¹²¹⁶ Ez annál meglepőbb, mivel Erdélyben ebben az időszakban még általános volt a kettősforgó, sőt a Partiumban is az esetek majdnem kétharmadában (58,89%) ez volt a használatos.¹²¹⁷ Sőt még a múlt század közepén is így írt Kőváry László az egész Erdélyről: „Aztán még azon rettentő nyűgben is vagyunk, miszerint ugaras gazdaságunk lévén, a búza-földnek majd fele évenként számításba sem jöhet. Váltó gazdaság tán az egy zsibói uradalmat kivéve, egy sincs. És nem is lehet, tagosítás nélkül annyi sok apró és nagyobb birtokossal semmire menni, kik az avas slendriánnak esküdt barátjai.”¹²¹⁸

Az összeírás szerint 1819–20-ban háromnyomásos rendszert használtak Sepsiszentgyörgyön, Illyefalván, Bereckben, Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron és Marosvásárhelyen is, csak Gyergyószentmiklóson maradt meg a kétnyomásos rendszer a mostoha időjárás és a terméketlen talaj következtében. A parasztok vallomása szerint általában két, illetve négy ökörrrel szántottak, a föld minősége szerint. Sepsiszentgyörgyön és Illyefalván főképp búzát és rozsot – az utóbbi helyen zabot és kölest is – termesztettek, Székelyudvarhelyen rozsot, zabot és kukoricát, Székelykeresztúron búzát, rozsot és kukoricát, Bereckben rozsot, zabot, árpát és burgonyát. A termelékenység mindenhol alacsony volt, részben a már említett éghajlati és talajviszonyok következtében, részben pedig a kezdetleges eszközök és módszerek miatt. A kaszálók Sepsiszentgyörgyön és Illyefalván elégségesek voltak, de Kézdivásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron ezekben sem bővelkedtek. Az erdő, legelő és kaszáló is főképp a hegyekhez közelebb eső helységeken volt bőségesen: Bereckben, Sepsiszentgyörgyön, Illyefalván vagy Gyergyószentmiklóson. Ezekből sem jutott mindig a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedő úrbéreseknél. A kézdivásárhelyiek és a bereckiek

---

¹²¹⁴ Uo. F 50. 46, 50. téka.

¹²¹⁵ MOL Exactoratus Provincialis F 356. Adómérlegek 1780–81. Bilanx quanti contributionalis anni 1781.

¹²¹⁶ Más adatokból azonban az tűnik valószínűbbnek, hogy ez nem „igazi” hármass vetésforgó volt, hanem inkább egy 2+1-es rendszer, ahol a határ egy részét minden évben bevetették, a többi részben pedig a kettős vetésforgó uralkodott.

¹²¹⁷ Prodan, David: *Problema iobăgiei în Transilvania 1700–1848*. Buc 1989. 314. – Erre a kérdésre l. még Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története 1790–1849*. Bp 1956.

¹²¹⁸ Kőváry László: *Erdélyország statistikája*. Kv. 1847. 111.

panaszolták, hogy a földeket kizárólag a székely határőrök használják. A berecki úrbéresek különben román pásztorok voltak, akik transzhumáló juhászattal foglalkoztak.¹²¹⁹

A parasztok kötelezettségei nagyon széles skálán mozogtak, egy helységeken belül is földesuranként és társadalmi rétegenként eltértek; ez különben Erdély-szerte általánosan elterjedt volt. Ebből a szempontból (sem) volt különbség a legtöbb mezőváros és a falvak között. A környező falvak parasztjainak vallomásai a mezővárosi gazdálkodásra nézve is gazdagítják ismereteinket. A petőfalvi parasztok például elmondták, hogy „a Kézdi Vásárhelyieknek szekereskedik sok közüllünk, s nemkülömben ezen Kézdi Vásárhelyi lakosok jármás marhákat nem tartván, velünk közelebb való falusiakkal szántassák meg földeiket készpénz fizetés mellett”.¹²²⁰ Ezt a zabolaiak is megerősítették azzal, hogy nyaranként jó keresetnek jutnak a kézdivásárhelyieknek végzett mezőgazdasági munkákért cserébe: „nyári dolognak idején, ha bemegyünk szántani, aratni, kaszálni, hordozni, jó napszámot kapunk”.¹²²¹ A falusiak munkájának igénybe vétele mellett Kézdivásárhely XVIII. századi constitúciói előírták, hogy a város „oeconomia gabonáját és füvét” a gyalogosok arassák, illetve kaszálják, a lovasok pedig szántassák és hordják be a termést.¹²²²

A földközösség maradványainak megléte külön színfoltot jelent; ez különben általánosan elterjedt jelenség volt a Székelyföldön, de nem csak ott.¹²²³ Tagányi Károly Erdélyt a földközösség „klasszikus földjének” nevezte, egyrészt mert ott uralkodott a legtovább, másrészt mert ott a „legszeleesebb elterjedésnek örvendett”.¹²²⁴ Még a XIX. század végén is Erdélyben a földek 28%-a volt községi vagy közbirtokossági tulajdonban.¹²²⁵ A földközösséget azonban eddig főképp a falu viszonylatában vizsgálták, pedig maradványai ugyanúgy megtalálhatóak voltak a városokon is. 1820-ban a sepsiszentgyörgyi jobbágyság tanúsága szerint a községnek bőven volt legelője – külön a tehenek, juhok és sertések számára –, mind a nyomás alatt álló földeken, mind az erdei legelőkön. Legelőik voltak ezen kívül a „szék erdejében” is, de mivel a saját határukon elégséges volt a terület, nem küldték az állatokat olyan messzire. A „szék erdejében” minden nyolcadik évben ők kaszállhattak, ekkor 20–30 forintért adták el a szénát. Ezen kívül még egy „pityókaföldjük” is volt közös használatban.¹²²⁶ A községi földek rendszere itt még jó ideig fennmaradt. Érdekes, de korántsem egyedi esetet példáz 1874-ből egy volt jobbágyság panasza, aki azt sérelmezte, hogy a törvényhatósági közgyűlés határozata szerint „a községi hatóság kezelése alatti közerdőkből

---

¹²¹⁹ MOL EGLt F 52. Conscriptio Czirákyana. 117, 120, 129, 133, 134, 139, 143. köt.

¹²²⁰ Uo. 140. köt.

¹²²¹ Uo.

¹²²² CorpStat I. 114.

¹²²³ A székelyföldi földközösségre l. Imreh István 1983, valamint a szerző más munkáit is. 1820-ban Erdély más részein is kimutathatóak voltak a földközösség nyomai, amint ez Trócsányi Zsoltnak a 27. jegyzetben idézett könyvéből is kiderül. 75–84.

¹²²⁴ Tagányit idézi Imreh István: *Földesúri gazdálkodás a Székelyföldön*. In: Uő: *Erdélyi hétköznapiak*. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról. Buk 1979. 59.

¹²²⁵ Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés*. Buk 1975. 58–61.

¹²²⁶ MOL EGLt F 52. 134. köt.

faosztás alkalmával az eddigi gyakorlat szerint a volt úrbéresek félannyiban részesítettek a közjavadalmakból, mint a nemesi s volt székely katonai osztályhoz tartozott lakosok”.¹²²⁷

A Cziráky-féle összeírás alkalmával az illyefalvi jobbágyság is a sepsiszentgyörgyiekhez hasonlóan nyilatkoztak. A település közelében volt egy közös cserefa (tölgy)erdő. Ezt a megközelítés nehézsége szempontjából három nyílra osztották, és ennek függvényében szabták meg azt az összeget, amelyért bárki egy szekér fát hozhatott, a pénz pedig a közös kasszába folyt be. Hasonlóan kezelték a közös vesszős területet is. Volt még egy közös erdejük is Dobolló faluval, és részük a szék közös erdejében, ahová a sertéseiket hajthatták, és minden hatodik évben ők kaszállhatták, ekkor 30–40 forintért adták el a szénát. Ezen kívül a „pityókásföld” is közös volt, és a jobbágyság is részesült belőle.¹²²⁸ Itt még 1870-ben is szabályozták a közlegelőn a juhok legeltetését: a helyi birtokosok minden 2 hold „városi határon levő külső birtok után” legeltethettek egy nagy juhot vagy bárányt.¹²²⁹

1820-ban a földközösség maradványai tovább éltek Kézdivásárhelyen, Bereckben és Gyergyószentmiklóson, de Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron is volt egy-egy kis közös erdő, ez azonban a lakosság szükségleteire nem volt elég. Nyárádszeredán a vallomástevénytől tudjuk meg, hogy néhány évvel azelőtt osztották fel a közföldeket a belső telkek alapján.¹²³⁰

A közös erdők és legelők a gazdálkodás fontos elemét képezték, jelentősen könnyítették a „városiak” megélhetését is, éppen ezért igyekeztek megvédeni mindennemű *prevaricatiótól*. Ennek érdekében a szék és a katonai hatóságok segítségét is igénybe vették. Így például a kézdivásárhelyiek 1830-ban többször is bepanaszolják Kézdiszentlélek és Kászonjakabfalva „némely vakmerő, s majd minden törvénytelenségben merészül elfajult szembetűnő istentelen lakosait”, hogy „megbecsülhetetlen káros pusztításokat” okoztak a város erdejében, a nagy cserefákat kivágták és eladták a város piacán, a tilalmas erdőbe tavasszal kecskéket hajtottak, egy részét az erdőnek máris elpusztították. Éppen ezért szigorú intézkedések jóváhagyását kéri a Főkormányshéztől, miután a határőrség tisztjei nem segítettek.¹²³¹

Az oláhfalviaknak meg éppenséggel a közös erdő volt a fő megélhetési forrásuk, mint 1830-ban írták, ebből fizetik az adót és a képét. 1788–89 körül egy szélvihar megtizedelte az erdőt, de ekkor még a „tilalmas és bükk erdőket meg tudták pásztortani”, de 1805-től „a szélvészttől megmaradott tőke fenyőket, a csere és a bükkerdőköt annyira prevaricáltak”, hogy a kárt fel sem tudják becsülni.¹²³² Egy más alkalommal megint elmondták, hogy favágásból, deszkakészítésből és fuvarozásból élnek.¹²³³

Gyergyószentmiklóson szintén nagy szerepe volt az erdőknek és legelőknek; s bár itt voltak a legkiterjedtebb erdők és legelők a tanulmányozott helységek közül, itt sem hiányoztak a használatuk miatti konfliktusok. A székelyek korlátozni akarták az örmények legeltetési jogát. Az örmények egy része – akik a XVII. század óta telepedtek meg a helységben, és akik nagymértékben hozzájárultak fejlődéséhez – marhakereskedelemmel foglalkozott, és a közös

---

¹²²⁷ MOL K 150. 1874-V-12, 363. fasc. A Belügyminisztérium a bíróság hatáskörébe utalta át az ügyet.

¹²²⁸ MOL EGLt F 52. 133. köt.

¹²²⁹ MOL. Polgári kori központi kormányhatóságok levéltárai K 150. 1870-V-12.

¹²³⁰ MOL EGLt F 52. 129. köt.

¹²³¹ Uo. (in Politicis) F 46. Ügyiratok, 1830/4147.

¹²³² Uo. 1830/11537.

¹²³³ Uo. 1830/10818.

legelőkön hizlalta a Moldvában vagy Erdélyben vásárolt marhákat, amelyeket aztán Magyarországon, Bécsben vagy más helyen adtak el. 1805-ben a szék taksát szabott ki az örmények által legeltetett állatokra,¹²³⁴ ez az örmények tiltakozását váltotta ki. A vita aztán egészen a század közepéig elhúzódott.¹²³⁵

A földközösség maradványai e helységek közül a legépebben Felvincen maradtak meg. Itt az archaikus viszonyok széles körben és majdnem érintetlenül maradtak fenn egészen a XIX. század közepéig. Az aranyosszéki állapotokat már a kérdés szakértője, Imreh István is tanulmányozta. A XVIII. század közepén Felvincen minden lakos igaerejéhez mérten részesedett a szántóföldekből.¹²³⁶ De még 1805-ben is egy tanúkihallgatás alkalmával a helybeliek így nyilatkoztak: „Itten Felvincen a felvinci privilégium és szokás szerint (melyet mi is, mint aranyosszéki birtokosok jól tudunk) senki sem szénafüvet, sem szántó földet se el nem adhat, se el nem zálogosíthat, és nem is örökösíthet magának”; majd ezt így egészítették ki: „privilégium szerint örökösíteni az egy belső session kívül semmit sem lehet”.¹²³⁷

A XIX. század elején azonban itt is felmerült a határosztás kérdése. Ez azonban hosszú és keserves folyamat volt. 1830-ban 147 felvinci lakos fordult a Főkormányshékhöz egy beadvánnyal, amelyben előadták, hogy a határt évszázadokon át közösen használták, mivel egyrészt ők kevesen voltak, és az idegenek csak csekély mértékben részesedtek a határból, ezért nem is telepedtek meg itt jobbágysok nagyobb számban – ezt különben büntették is –, másrészt pedig az aláírók szerint amíg a szomszédos falvak I. Rákóczi György idejében felosztották a földeket, addig Felvincet ebben a háborús idők és az irigyeik megakadályozták. A XVIII. században aztán egyre nőtt a lakosság száma, most már idegenek is nagyobb számban költöztek be, és egyre többen kezdtek egy-egy részt elfoglalni a közös határból. A Főkormányshék az ellentétek miatt 1810-ben megparancsolta a határ végleges felosztását. Hosszú huzavona után 1817-ben egy bizottságot is kineveztek, de a lakosok elégedetlensége miatt a felosztás csak 12 évre szólt. A „tösgyökeres” lakosok nagy felháborodására a határosztást nem „a székely lakosok személyére, hanem azoknak, valamint más idegeneknek ökrei és lovai” alapján végezték, „olyformálgy, hogy a közszolgálatban elszegényedett régi székely lakos csak annyiban részesült a határban, amennyiben egy Vintzre telepedett oláh vagy jobbágy”.¹²³⁸ Sokan a székelyek közül ezért kölcsönpénzen lovakat vettek, s az adósság miatt tönkrementek, elvesztve földjüket és házukat is. Amikor a szerencsétlenül jártak a Főkormányshékhöz fordultak könyörgésükkel, a királybíró elfogatta a levélvivőt, a többi pedig megfenyegette. 1821-ben a határ egyik fordulóját felmérték és felosztották, de a „régí törsökös székely lakos, melynek marhája nem volt [...] a határból csak egy 4-ed részt kapott, ha mindjárt 10-ed magával volt is egy háznál, ezen 4-ed rész pedig áll egyik-egyik fordulón hat véka búza és három véka zab férő földből”, az öregeknek meg éppen „egy barázda föld sem adatott”, ami „ellenkezik Isten és emberek törvényével”.¹²³⁹ Azt is sérelmezték, hogy a rossz minőségű, hasznavehetetlen földeket is felmérték, és most az is „contributio alá vétetett”. A felosztás annak idején csak 12 évre szólt, de a beadvány keltezése idején már 13 éve folyt, anélkül, hogy befejezték volna: a kaszáló egyáltalán nincs felosztva, de a búzatermő

---

¹²³⁴ Uo. 1805/4600.

¹²³⁵ Bövebben l. Pál Judit: *Comerțul, factor de conflict interetnic într-un târg din secolul al XVIII-lea (Gheorgheni)*. = *Analele Brăilei*. I (1993). 287–300.

¹²³⁶ Imreh István: *Földközösség Aranyosszéken*. In: *Uő: i. m.* 19–20. L. a 34. sz. jegyzetet.

¹²³⁷ MOL EGLt F 46 1805/6991.

¹²³⁸ Uo. 1830/355.

¹²³⁹ Uo.

földek egy része sincs, ráadásul térkép sincs, amely a felosztást rögzítené. Végül az aláírók kérték, hogy a versengés megfékezése végett minél hamarabb fejezzék be a határosztást, de egy semleges bizottságot rendeljenek ki, ne a szék embereit, és küszöböljék ki az általuk visszásságnak minősített rendelkezéseket. Érdekes az indoklás is, amelyben a földközösséget mint a haladás kerékkötőjét, az elmaradottság szimbólumát látják: „gyors lépésekkel halad elő az egész ország, és annak minden szegletében csak az előmenetel jövei tündökölnek, egyedül Felvintz városa vagyott még ott, ahol ezelőtt századokkal volt”, sőt „Felvintz mostani állapotjába száz esztendő alatt mehet oda, ahová más helységek 10 esztendő alatt jutnak el”. Az új és végleges felosztásban – amely „a városunk által és annak hasznára készítenő, a hazai törvényekkel megegyező új pontok” alapján történne – „városunk jövődöbeli előmenetel fundamentumát” látják.¹²⁴⁰ A modern eszmék, a haladás iránti igény keverednek itt a kiváltságokhoz való ragaszkodással; ez azonban Erdélyben a korszakban általános jelenség.

A megoldásra újabb 11 évet kell várni, ekkor egy királyi rendelet szabályozza „a rég óhajtott közhatar örökös felosztását”. Ez azonban csak részben történt a „tösgyökeres” székelyek kívánsága alapján. Most bárki, aki 1841 előtt Felvincen mint „fegyver leveles, lófő vagy darabont telepedett le örökösödés, házasság vagy törvényes szerződés útján”, azok számára „a részesedés mértékében különbség ne legyen”, tehát „akinek belső birtoka van, a határból egyenlő mértékben részesítették”.¹²⁴¹ Mivel az armalisták, lófők és darabontok kimutatásánál a köztudatra hagyatkoztak, ez újabb elégedetlenséget szült, a viták még 1848 utánra is elhúzódtak.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc kitörése előtt egy évvel Kőváry, miután ismertette az aranyosszéki határhaznát rendjét, hozzátette: „De ne büszkélkedjünk vele, mert ha egykor jótékony volt, most ellenkezővé vált. [...] E földek rendszere elavult. E térség senkinek sem sajátja, meg kell elébb-utóbb pénzen venni mindennek, hogy később ő is eladhassa. Elhozza az idő az áruba vetés óráját, s inti, hogy e szék népe is az emberiség felfedezett útja felé siessen; s intő keze észre is van már véve...”¹²⁴²

Ha Felvincen a földközösségi maradványok meglétét magyarázhatja a hagyományos társadalmi és gazdasági viszonyok továbbélése, az urbanizáció alacsony szintje, Marosvásárhely esetében ez annál meglepőbbnek tűnik. Itt ugyanis a szántóföld egy részét és a kukoricaföldeket szintén csak a XIX. század elején, 1804-ben osztották fel végleg. Ekkor a tanács elárverezte ezeket, a vásárlók között pedig nem csak a helyi földműveseket találjuk, hanem szép számmal kézművest és kereskedőt is.¹²⁴³

A felosztásra már korábban is történt kísérlet. 1794-ben a tanács és a centumvirek elrendelték, hogy mérjék fel a földeket, és készítsenek egy kimutatást azok minőségéről, hogy aztán minden családfő a maga *classisa* szerint kaphasson egy részt a határból. A „felső határból”, amelybe eddig csak búzát vetettek, egy darabot ki akartak szakítani kukorica számára, amelyet szintén felosztottak volna. Megtiltották viszont, hogy búza helyett valaki a szántó-

---

¹²⁴⁰ Uo. A kis mezőváros iskolázottságának szintjéhez egy adalék, hogy 147 polgára közül több mint a fele aláírta a beadványt, a többi keresztet tett.

¹²⁴¹ Az 1841/1701. sz. királyi rendeletet egy későbbi tiltakozó beadvány nyomán ismertetem. MOL EGLt F 46. 1847/12994.

¹²⁴² Kőváry László: *i. m.* 200–201.

¹²⁴³ MOL EGLt F 46. 1805/797.

földön kukoricát vagy dinnyét termesszen.¹²⁴⁴ A kaszálók és különösen az erdők még jó ideig közös tulajdonban maradtak.

A határhasználat rendje is kötött volt – mint a fenti rendelkezésből is kitűnik –, a nyomás-kényszer a XIX. századra sem szűnt meg. Borosnyai Lukács János kollégiumi tanár 1805-ben a Főkormányshékhöz folyamodott, hogy „örökösön vásárolt szántóföldjének minden esztendőben lehető felhasználásában megtartassék”, mivel rendelés van, hogy aki a maga földjét „gyepük vagy sáncok közé veszi, az szabadon használhassa”.¹²⁴⁵ Ugyanő panaszolta, hogy „botanicus kertnek fordított rétje a barompásztorok által elétetett, és az az körül ásatott sáncai a marhákkal bétapodtattak, és a fűzfák kitöredeztek”.¹²⁴⁶ A szabad határhasználatnak nem kedvezett sem a mentalitás, sem a körülmények: a sok apró, szétszórt parcella.

A XIX. század első évtizedeiben a háromnyomásos rendszert azonban már kezdte felváltani a vetésforgó vagy legalábbis a határ egy részének állandó használata. A Főkormányshék rendeletére, hogy a határt osszák fel három részre, és egy rész maradjon nyomás alatt, ezt használják marhalegelőnek, a tanács azt válaszolja, hogy a határnak minden évben kevesebb mint egyharmada marad parlagon. Ez amúgy sem elég marhalegelőnek, mert sok a marha, és „többnyire azok tartanak több marhát, akiknek kevés vagy semmi birtokuk nincs”, így „a birtokosok prejudiciumára tartják a sok marhát”. Azonkívül a szántóföldek egy részét nem is lehet három fordulóra osztani, mert ezeket a földeket – több mint kétharmadát a határnak – minden évben bevetik valamivel.¹²⁴⁷ Annak azonban, amikor 1828-ban a tanács tervbe vette, hogy az egész határt azontúl gabonával vessék be, az esküdt közönség ellentmondott.¹²⁴⁸

1830-ban például búzát és burgonyát nagyon kevesen termesztettek – ezek között volt egy gazdag kereskedő családja is –, annak ellenére, hogy a Főkormányshék ez utóbbit erőteljesen szorgalmazta, és megrótt a várost, amiért összesen csak 395 véka termett.¹²⁴⁹ Kukoricát azonban a városi polgárok fele termesztett, és érdekes módon inkább a jobbmódúak, mint a szegényebbek. Ebből is látszik, hogy még a marosvásárhelyi polgárok életének is természetes része volt a földművelés.

A közföldek mellett megvoltak a város földjei – a városgazda kezelésében –, amelynek a jövedelmei a városi pénztárt gyarapították. A város földjeiből 1847-ben is felparcelláztak és eladtak egy részt.¹²⁵⁰ A város ezen kívül földesúr is volt, Bárdos falut birtokolta. Ezt a XIX. század első felében általában árendába adták.¹²⁵¹ Azelőtt a jobbágyok robotra voltak kötelezve a város számára. Elvileg 4 ökörral heti 1 napot, 2 ökörral 2 napot, tenyérrel pedig 4 napot kellett teljesíteniük, de 1820-ban ennek ellenére a 29 jobbágy tenyérrel heti 2 napot szolgált, ezen kívül pedig karácsonykor egy tyúkot és 10 tojást adott. Helyzetük könnyebb volt a többi

---

¹²⁴⁴ MmOL Marosvásárhely város levéltára (Primăria Târgu Mureș), 117. sz. Tanácsi jegyzőkönyvek, 1794. év. (A továbbiakban: MvLt.)

¹²⁴⁵ MOL EGLt F 46, 1805/6545.

¹²⁴⁶ Uo. 1805/8161. Erre a tanács azt válaszolta, hogy Borosnyai „a háromlevelű fűvön kívül más semmi gyógynövényt nem vetett, sem különösebb buzgalmat nem tanúsított”. Uo. 1805/9191.

¹²⁴⁷ Uo. 1830/8376. Felsorolják e földek egy részét is: Dinnyeföld, a Morgó (?) egy része, Hidak közötti földek, Halmok köze.

¹²⁴⁸ Uo.

¹²⁴⁹ Uo. 1830/8178.

¹²⁵⁰ Uo. 1847/9780.

¹²⁵¹ Uo. 1830/8375.

jobbágyénál: lévén a „városi publicum emberei” nem fizettek vámot a hídon és a piacon, sokan a marosvásárhelyi hetipiacon és sokadalmak idején mészároskodtak, fuvarozták a kereskedőket és kézműveseket a vásárokbá, a várostól fát kaptak, de a városi erdőből is ők vették meg a fát, mivel tutajozással is foglalkoztak néha. A városban mindig akadt munka – szántás, vetés, kaszálás, fuvarozás stb. –, ráadásul a városgazda is mindig őket hívta télen a fizetett munkákra.¹²⁵²

Marosvásárhely egyik sajátos színfoltját képezte a „szántócéh”, amely a kézműves céhek mintájára jött létre, és először 1519-ben említik. 1657-ben a város 19 céhe közül ez volt a legnépesebb a maga 82 tagjával. Privilegiumait 1751-ben újították meg. Az 1764-es statútum pontról pontra követi a kézművescéhek szabályzatait. A céhrendszer felszámolása után a szántócéh tovább folytatta működését a két szántótársulat formájában.¹²⁵³ A város egy a XIX. század végén készült leírásában még így emlékeztek meg róluk: a földművelő polgárok nagy része a Szántó utcában lakik, „szorgalmas, munkás nép, mely a mezei munka mellett mindig egy-két marhát is hizlal, eladja, soványt vesz, ismét kiépíti, s így kereskedik. Asszonyaik tejet, veteményt hordanak egyes házakhoz és a piacra eladni.”¹²⁵⁴

A szántócéh végezte a fuvarozást is, cserében szabadon használhatta a város legelőjét, egészen addig, amíg a XIX. század közepén ez egyre szűkebb nem lesz a megnövekedett népesség számára. A szántócéh panasszal fordul a Főkormányshékhez 1839-ben, majd 1847-ben a legelők ügyében. Mivel a szűk határ már nem volt elégséges a marha- és tehéncsorda legeltetésére, azért az utóbbi években a szántócéh az állatokat a város erdejében legeltette. A tanács azonban az erdő védelmében és ennek jobb kihasználása végett a legeltetést megtiltotta, csak a nyomás alatt lévő földeken engedve meg azt.¹²⁵⁵

A határ szűkössége már korábban is adott okot a vitára. Amikor 1791-ben a Főkormányshék parancsot adott a *canonica portio* kiszakasztására a görög katolikus lelkész számára, a centumvirek azzal tiltakoztak, hogy köztudomású az egész országban, hogy Marosvásárhelyen annyira szűk a határ, hogy egy gazdának ritkán van egy hold földje, általában csak egy fél vagy negyed holdjuk van gabona számára, egy kis darab kukoricás – a legnagyobbról is csak egy szekérnyi termést takarítanak be –, kaszálója pedig csak néhány gazdának van a Holt-Maros mellett.¹²⁵⁶ Éppen ezért tiltva volt, hogy a város polgárain kívül másnak is eladjanak földeket.¹²⁵⁷

Láttuk már, hogy a marosvásárhelyi polgárok gazdálkodásának része volt a szőlőművelés is. Az itt termett bor nem volt igazán jó minőségű, de a szőlő részben státusz-szimbólum volt, részben pedig a városi kiváltság szerves része. Szent Mihály- és Szent György-nap között ugyanis idegen a városba bort be nem vihetett és nem árulhatott, ez a polgárok kiváltsága volt, és jövedelmük egyik forrása. A kiváltságra féltékenyen őrködtek – ahogy írják: „mert a város privilegiumainak megtartásokra és védelmezésükre erős hittel, mely minden Társaságnak

---

¹²⁵² Uo. F 52 126. köt.

¹²⁵³ Bónis Johanna: *A marosvásárhelyi céhekről*. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. Szerk. Pál-Antal Sándor, Szabó Miklós. Marosvásárhely 1997. 60.

¹²⁵⁴ Gergely Lajos–Sükösd István: *Maros-Tordamegye földrajza vezérkönyvül*. Marosvásárhelytől 1891. 21.

¹²⁵⁵ MOL F 46, 1847/9201.

¹²⁵⁶ MvLt 117. sz. 1791. év.

¹²⁵⁷ Uo. 1793. év.

megbonthatatlan kötele, meg vagyunk esketve”¹²⁵⁸ –, mert szerintük enélkül a szőlőben nincs haszon, a napszám kétszer drágább, mint falun, a bor ára mégis azonos. A bor után a kincstárnak adóval, a plébániának bordézsmával tartoztak, mint írják: „ezért a kis haszonért fizetjük a dézsmát a Székelyföldön, ahol leg alább való colonus se tartozik efféle prestatióval”.¹²⁵⁹ A kiváltság megsértése számtalan nézeteltérésre adott okot, ezek nemegyszer kerültek a Főkormánysház elé. Ilyen vitája volt a városnak az idők folyamán a jezsuitákkal, a plébánossal, különböző nemesekkel és tisztségviselőkkel, a Királyi Tábla hivatalnokaival, de még a református kollégiummal is.¹²⁶⁰

A mezőgazdaság nagy szerepe ellenére a székelyföldi kiváltságos települések nagy része nem volt önellátó, különösen ami a gabonát illeti. Ez ugyanúgy vonatkozott a nagyobb és urbanizáltabb településekre, mint a kisebbekre és elmaradottabbakra, ahol viszont az éghajlati viszonyok nem tették ezt lehetővé. A moldvai gabonának fontos szerep jutott a Székelyföld egy részének és ezen belül a városok ellátásában. A bereckiek 1805-ben egy bizonyos Panajot kapitány törvénytelenégeit panaszolják be, aki a gabonabehozatalt akadályozza, márpedig ők nem tudják ezt nélkülözni, ezért kérik a Főkormánysház közbenjárását a moldvai hatóságoknál.¹²⁶¹ 1830-ban viszont az oroszok tiltják meg a gabonakivitelt. A bereckiek írják, hogy „amint ezen contribuens népnek szaporodása szomszéd Moldvaországból áll, többnyire eddig való élelmeket is onnan szereztek meg”, ezért közülük most sokan nem is tértek vissza Erdélybe.¹²⁶² A csíkszeredai tanács 1847-ben Henter József szeszgyárának a bezárását kérte, mivel szerintük éhínségtől kell tartani, Henter pedig felvásárolja a gabonát és a burgonyát a piacról. Eddig Udvarhelyszékből és Moldvából szereztek ezeket be, de most mivel rossz termés volt Magyarországon – mint írják –, az udvarhelyszékiek Arad és Bihar vármegyébe viszik, a moldvai „törökbúzá” pedig Angliába szállítják a tengeren.¹²⁶³ Ugyanabban az évben a bereckiek a kézdivásárhelyi pálinkafőzés ellen tiltakoztak, arra hivatkozva, hogy „a szomszéd Moldva országból nemes Háromszéknek népét nagy mértékben segíteni szokott gabonára” nem lehet számítani a szárazság miatt. Háromszék „több városai között Kézdivásárhely városa a gabonát elsodró pálinkafőzést űzők között elől áll”, naponta 3000 köböl gabonát is kifőznek, „s míg az ők gőzőseik ki nem elégítettnek, addig a nyomorult ember egy véka gabona vásárához szert nem tehet”.¹²⁶⁴ Udvarhely már távolabb esett a határtól, így ide máshonnan érkezett a gabona. A székelyudvarhelyi tanács jelentése alapján a XIX. század elején: „városunk piacán a gabonának bővebb vagy szűkebb, úgy annak drágább vagy olcsóbb volta attól függ, amint más helységekből többet vagy kevesebbet hoznak, mivel nagyobbára városunk piacát bővítik gabona dolgából n[eme]js Kőhalom székből és Felső-

---

¹²⁵⁸ MOL EGLt F 46, 1805/1105.

¹²⁵⁹ Uo. 1805/3257.

¹²⁶⁰ Ezek mind megpróbálták tilalmas időben bort vinni a városba, azzal az ürüggyel, hogy saját használatra viszik; ennek igyekezett gátat vetni a város. A sok peres ügynek szeri-száma sincs. A plébánossal folyó civakodásban például arra hivatkoznak, hogy a plébános is birtokos polgár, és mint ilyennek, polgári kötelessége a város privilégiumait és jussát betartani. Különben is, ha neki elnézik, akkor a nemeseknek és tiszteknek is meg kell engedni. Uo. 1805/3257.

¹²⁶¹ Uo. 1805/4217.

¹²⁶² Uo. 1830/14323.

¹²⁶³ Uo. 1847/4065.

¹²⁶⁴ Uo. 1847/6701. Mivel egy nap alatt (1847. május 27.) egy köböl rozs ára 8 Ft-ról 12 Ft-ra, egy köböl búza ára 10 Ft 42 krajcárról 16 Ft-ra emelkedett (rénes forint), a Gubernium a körülményekhez képest a pálinkafőzés betiltását javasolta.

Fehér vármegyéből”, mivel az a kevés, amit a székből hoznak be, még a városiaknak sem lenne elég, s „ezen városunkon keresztül járó-menők magoknak még kenyeret sem kaphatnának”.¹²⁶⁵

Amint ez a fenti szórványos adatokból is kiderült, a mezőgazdaság ezekben a helységeken sem kizárólag földművelést, hanem állattenyésztést is jelentett. Ez azonban ritkán lépte túl a háztartás szükségleteinek kereteit. Az ígás állatok száma viszonylag nagy volt, de ez a korabeli viszonyok között nem csak a szántáshoz, hanem a fuvarozáshoz is szükséges volt. A marosvásárhelyi szántócéh tagjai, de más helységebeli földművesek is foglalkoztak szórványosan marhahizlalással a földművelés mellett. Ezt üzték sokkal kiterjedtebb mértékben a gyergyószentmiklósi örmények, de ők elsősorban kereskedők voltak. Egy külön csoportot képeztek a berecki román juhászok, akikről már esett szó, és akik transzhumáló pásztorkodást folytattak. A juhokat a Kárpátokon túlra – Havasalföldre, Brăila vidékére vagy máshova – vitték telelni, Bereckben nem is volt „fekvő jószágok és szántóföldjök”.¹²⁶⁶

Felmerül a kérdés: hogyan látták a mezőgazdaság szerepét a kortársak e városok életében? Az udvarhelyi magisztrátus így válaszolt a Főkörmányszéknek, mikor az a gabonatermesztésről érdeklődött: itt nincsenek „nagy mezei gazdaságot folytató emberek, hanem többire mester emberek lévén, mesterségek után élnek”, s a gabonát is mesterségük jövedelméből szerzik be a piacról.¹²⁶⁷ Az, hogy a város elsősorban kézműveseket és kereskedőket jelent, nem csak a történettudomány későbbi sztereotípiája, hanem ezt a kortársak is így gondolták. Csíkszékben az 1726-os elszegényedés okait feltáró előterjesztésben így írtak: „Szereda városát is mind szántó-vető oeconomus gazdák és nem mechanikus vagy kereskedő emberek lakják: innen van az, hogy székünkben nincs cirkulációja a pénznek, mert azt sokadalmak idein külső mesteremberek hordják ki székünkéből; mindenütt a városbeliek a mechanikum mellett exerceálván a mezei oeconomiát, amely ösztönzi, hogy ha feljebb nem, illendő áron ne adja áruját, mert azon kívül is oeconomiájából teli a kamrája.”¹²⁶⁸

A város és a szék közti ellentétnek is nagymértékben tulajdonítható azonban az alábbi javaslat: „az mely végre azon város, az két Csíkszék fundusán felállítatott volt, tudniillik, hogy legyen város, hol lenne nem csak nevezettel, hanem valósággal is város, azaz ültetettnek meg azon fundus mesteremberekkel, kik manufacturájok után élvén naturáléinkot distrahálhatnók nékiek”, ezért „lehetne pediglen ezen fundust megültetni vagy az Szépvízen lakó örménységgel, vagy publicálván az n[eme]s Országban az obsitos katonákkal”.¹²⁶⁹

A Székelyföldre is érvényes Bácskai Verának a megállapítása, amely szerint a fejlettebb városokra volt jellemző az östermelő és az egyéb foglalkozások különválása,¹²⁷⁰ és itt ez nem vagy csak nagyon későn történt meg. Még a fejlettebb, urbanizáltabb városokban is – mint Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely –, ahol a kézművesek aránya országos összehasonlításban is magas volt, a mezőgazdaságnak nem elhanyagolható, komplementer szerepe volt. A többi helységben, és különösen a kisebbekben, ez volt a gazdaság alapja; e helységek – mint Nyárádszereda, Felvinc, Illyefalva vagy Oláhfalu – semmiben nem

---

¹²⁶⁵ Uo. 1805/8256.

¹²⁶⁶ Ezeknek a juhosgazdáknak számtalan kérése, panasza maradt ránk: útlevéért folyamodtak, kifogásolták a szigorú egészségügyi előírásokat, problémáik akadtak a hatóságokkal, a vámnál stb.

¹²⁶⁷ MOL EGLt F 46. 1830/13407.

¹²⁶⁸ Rugonfalvi Kiss István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe*. II. Debrecen 1939. 229.

¹²⁶⁹ MOL EGLt F 46. 1727/373.

¹²⁷⁰ Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Bp 1988.

különböztek e téren a környező falvaktól. A mezőgazdaság fontosságát jelzi az is, hogy a „rendtartó székely város” statútumainak jelentős részét szentelik a határhasználatnak és más ilyen jellegű kérdéseknek, akár csak a falutörvények esetében.¹²⁷¹

A Székelyföldön azonban a mezőgazdaság nem töltött be olyan urbanizációs szerepet, mint például egyes magyarországi városok esetében a szőlőművelés vagy az alföldi városokban az állattenyésztés.¹²⁷² Itt a mezőgazdaság rurális szinten maradt, mind a módszereit, mind volumenét tekintve, azaz önellátó jellegű volt, nem pedig árutermelő.

Az árucseréjének fejletlensége kihatott a székelyföldi városfejlődésre is. A még mindig majdhogynem autarchiára berendezkedett Székelyföldön a városfejlődés is elakadt, eltorzult; a kiváltságok a legtöbb esetben nem jártak tényleges gazdasági fejlődéssel, és nem városi struktúrákat takartak. Témánk szempontjából ez azzal a következménnyel járt, hogy a vidék nem jelentett elégséges piacot a kézművesek áruinak számára – a kézműves központok száma maga is csekély volt –, az árucseréje is kezdetleges szinten maradt, ezért a kézművesek rákényszerültek, hogy „két lábon álljanak”, azaz mesterségük mellett megtermeljék a saját háztartásuk számára szükséges élelem nagy részét. A kisebb mezővárosok lakossága pedig majdnem kizárólag a mezőgazdaságból élt; a csíkszeredai vagy a székelykeresztúri „városiak”-nak ugyanannyi földjük volt, mint a környező falvak parasztjainak, és általános jelenség a föld zálogba vétele is.

A XVIII. század végén – XIX. század elején megindult változások 1848 után felgyorsultak ezen a téren is. Megváltozott a foglalkozási struktúra is. Egyre inkább szétvált a közigazgatási reform után is jogállásukat megőrzött városok és a községgé visszaminősített helységek csoportja, elmélyültek közöttük a különbségek. Míg az utóbbiak megmaradtak majdnem kizárólag agrártelepüléseknek, addig a városokban egyre jobban csökkent a mezőgazdaság szerepe. Ennek ellenére még 1879-ben is így írt Kozma Ferenc: „a székely városi elemnek legalább is fele szintén földművelésből él”.¹²⁷³

---

¹²⁷¹ L. erre Kézdivásárhely vagy Bereck esetét. Ezúttal is köszönetet mondok Imreh Istvánnak, aki a két város statútumairól készült jegyzeteit a rendelkezésemre bocsátotta.

¹²⁷² L. Orosz István: *Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből.* Debrecen 1995.

¹²⁷³ Kozma Ferenc: *A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota.* Bp 1879. 68.

Pál-Antal Sándor

Marosszék népessége 1831-ben

Marosszék történetével több alkalommal is foglalkoztunk. Kutatásunk tárgyát eddig többnyire a XVII–XVIII. századi viszonyok képezték. Egy utóbbi ismertetésünkben bizonyos XIX. század eleji eseményekre is kitértünk. Ekkor a szabad rendűek 1809-es megmozdulását mutattuk be.¹²⁷⁴ Az alábbiakban a Marosszék népességére vonatkozó adatokat ismertetjük egy statisztikai felmérés alapján.

A felmérést Marosszék főkirálybírói helytartója, másként adminisztrátora, Zeyk Dániel rendelte el 1830. december 28-án.¹²⁷⁵ Zeyk az Erdélyi Királyi Tábla rendes bírója volt, és a gróf Kemény Miklós halála nyomán üresedésbe jött főkirálybírói tisztség ideiglenes ellátásával bízták meg 1830 novemberében. Az 1831. áprilisi széki közgyűlésen elhangzott beiktató beszédében már a szék kérdéseit jól ismerő, egy sor javaslatot is tevő vezető tisztségviselőként mutatkozott be.¹²⁷⁶ Jól tájékozottságához bizonyosan közrejátszott az időközben megejtett statisztikai felmérés. Hisz a kérdések alapján kimutatható, hogy az összeírás célja a jó igazgatáshoz szükséges általános helyzet felvázolása volt.

A statisztikai jellegű felmérést az adminisztrátor a 8/1831. praes. számú főkirálybírói körlevélben rendelte el. Ebben utasította a nyolc járási dűlőbiztost, hogy a 17 pontból álló kérdésre a „rectificator commissariusokkal” (adóíró biztosokkal) együtt a helységeket végigjárva feleleteiket minél hamarabb tegyék meg.¹²⁷⁷ 1831. január 8-án az utasítást újabb kérdésekkel egészítették ki, majd február 10-én a köztelhiviselek igavonóira vonatkozó két kérdést törölték.¹²⁷⁸ Végül is a megválaszolandó kérdéscsoportok száma 20 maradt. Ezek a következők voltak:

1. *Hány telek, azok között hány curia vagyon? Kik a birtokosok, helyt lakók, assessorok, bébírók?*
2. *Hány lege immunis gazda? Hány armalista, szabad székel, libertinus, colonus?*
3. *A terüh hozdozók közül hány az exemptus? Kik, melyik, mi okból? A curialista név alatt való exemptusok micsoda conditiójúak? Azok prébendások-e valósággal, vagy csak prae-textualis cselédek?*
4. *Nemzetek szerént külön-külön minden nemzetből hány gazda?*
5. *Hány és micsoda vallásokhoz tartozó templomok, papok?*
6. *Vallásokra nézve melyik valláshoz hány gazda tartozik?*
7. *Oskolaház vagyon-e? Melyik valláshoz tartozik?*

---

¹²⁷⁴ Pál-Antal Sándor–Szabó Miklós: *A marosszéki szabad székeliek mozgalma 1809-ben*. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. Tanulmányok. Szerk. Pál-Antal Sándor–Szabó Miklós. Marosvásárhely 1997. 77–98.

¹²⁷⁵ Marosszék Lt Főkirálybírói iratok 8/1831. sz.

¹²⁷⁶ Uo. Közgyűlési jegyzőkönyvek 179. sz.

¹²⁷⁷ Uo. Főkirálybírói iratok 8/1831. sz.

¹²⁷⁸ Uo. A január 8-i és február 10-i utasításokat l. a 13. és 74/1831. sz. alatt.

8–9. kérdés törölve.

10. *Határ milyen? nagy, középszerű, szűk? gabona, széna, bor, gyümölcs termő-e? Erdős micsoda mértékben? Ehez képest a lakosok keresetek módja mi nagyobb részben: szántás, vetés, marhatartás, szőlőművelés, fahordás?*

11. *Mesterember hány, micsodaféle?*

12. *Mi volt a falu contributiója 1830-ban?*

13. *Mi volt a falu költsége 1830-ban?*

14. *A falu közönséges jövedelmei miből állanak? Azoknak kútfejek mik és mennyit térszen öszvességgel?*

15. *Melyik micsoda naturát és mennyit administrál?*

16. *A morbus venerus melyik faluban vagyon inkább elterjedve?*

17. *A hólyagos himlő mostanság uralkodott-e és hol?*

18. *Az oculatio foly-e a felsőbb rendszabások szerint?*

19. *Tűzoltó szerszámok vagynak-e, s micsoda állapotban?*

20. *Az éjjeli vigyázásra micsoda rendszabás vagyon?*

21. *A felsőbbség által a krumplimívelést parancsoló decretumnak hol, mi részben tesznek eleget?*

22. *Mennyi termése volt a búzának, törökbúzának, s hány szűkes ember vagyon?*

Amint a kérdésekből kitűnik, az összeírás célja a szék általános helyzetének a hatóság tájékozódását szolgáló számbavétele volt. A feltett kérdések az igazgatás hatáskörének legégetőbb és leggyakrabban előforduló ügyeihez kötődnek. Mindenekelőtt számba veszik a székben található telkek és a gazdák számát rendi megoszlás szerint. Következnek az adó alól mentes közadózók, mentességük okának a feltüntetésével. Ide tartoznak a pénzben és természetben fizetett adó, a határ termékenységeinek a felbecsülése, a termés felértékelése, valamint a burgonyatermesztés helyzete. Számba veszik a falu igazgatásához kapcsolódó kérdéseket, a falu költségvetését és bevételeit, a tűzoltószerszámok létét, az éjjeliőrködés megszervezését is. De kitér a felmérés, ha röviden is, a nemzetiségi megoszlásra, ami először jelenik meg a székben eddig végzett összeírások során, és a vallási, oktatási és egészségügyi helyzetre is.

A felmérés végrehajtói a járási dúlóbiztosok és adóíró komisszáriusok voltak, akik nem részesültek egy statisztikai összeírás egységességét biztosító előzetes felkészítésben. Jártasok voltak ellenben a közigazgatás és az adókiivetés kérdéseiben, általában a felmérés által célba vett ügyekben. Mégis jelentéseik sok esetben eltérőek, hol részletesebbek, hol igen szűkszavúak voltak. Míg a gálfalvi és a bándi járások adatai részletesebbek, a szovátai és jobbágyfalvi járásoké felületesek. Az összeírók a falvak esküdtjeitől és a lelkészekről kapott adatokat rögzítették anélkül, hogy összevetették és kiigazították volna. Következésként sok esetben a falvak lakosságának társadalmi megoszlására, vallási és nemzetiségi összetételére vonatkozó adatok összege eltérő. Ezért történhetett meg az pl. Ákosfalva esetében, hogy a társadalmi megoszlásnál 119 családot tüntettek fel, a nemzetiséginél 106-ot és a vallásinál 109-et. Több esetben a „lege immunis” nemeseket, mivel létszámuk külön kérdést képezett, a társadalmi megoszlásnál feltüntették, a többiekénél pedig nem, pl. Fintaházán, Lőrincfalván. Máskor (Vadasd esetében) a faluban udvarházzal bíró nemeseket is ottlakóknak tüntették fel, pedig máshol laktak, ahol ugyancsak felírták őket. A nemzetiségi megoszlásnál is megtörtént, hogy csak a fő csoportok adatait rögzítették (a magyar és a román lakosságot), a többi felsorolásától eltekintettek. Erre a kérdésre Abod, Bede, Geges és Havad a „székely eredetű

gazdák” számát tüntette fel. Ilencfalva társadalmi megoszlásánál 71 családot találunk, a nemzetiségre vonatkozó kérdésnél pedig 57 „székely eredetű gazdát”, a többiről nem tesznek említést. Az ilyen és ehhez hasonló kihagyásokat, ahol lehetett (ha volt valamilyen utalás rá), kiigazítottuk. Ahol erre nem volt lehetőség, változatlanul hagytuk. A kiigazításokat a mellékelt táblázatokban dőlt számokkal jeleztük.

Az összeírás anyaga¹²⁷⁹ eléggé terjedelmes. Feldolgozása túllépi egyetlen tanulmány keretét. Az alábbiakban ezért csak a népességre vonatkozó adatokat (társadalmi, nemzetiségi és vallási megoszlás) ismertetjük, kiegészítve az egyházakra és az iskolákra utaló megjegyzésekkel.

Nem képezte az összeírás tárgyát a szék központja, Marosvásárhely, mivel az szabad királyi városként nem tartozott annak joghatósága alá. Emiatt a szék területén fekvő város népességi adatainak ismertetésétől eltekintettünk.

A széket alkotó 127 faluban a lakosság összlétszáma 10 522 család, vagyis 52 610 személy volt, akik 10 400 telken és 126 cigányházban laktak. Mivel az összeírás a lakosság létszámát családokban rögzítette, a lélekszám megállapítása érdekében a családok számát beszoroztuk öttel (ez a számítási kulcs helyesnek tűnik, ha tekintetbe vesszük a II. József-kori népszámlálás – 1786 – ide vonatkozó adatait. Ekkor Marosszéken átlagban egy családra 5,00 személy jutott). Az 1831. évi széki átlagot összehasonlítva az 1786. és az 1850. évi népszámlálások adataival¹²⁸⁰, a következő eredményt kaptuk:

Marosszék lakossága a XIX. század első felében

1786			1831						1850		
			felmérés			kiigazított adatok					
ház	család	jogi népesség	telek	család	személy	család	személy	ház	lakás	jogi népesség	
9 457	10 120	50 616	10 400	10 522	52 610	12 052	60 260	14 325	16 963	69 674	

Tekintetbe véve az összehasonlító adatokat, mi az 1831. évre eredményként egy 12 000 családot (mintegy 60 000 személy) kimutató összesítést vártunk. A kapott eredmény a vártnál kisebb. Eszerint a népesség számának növekedése 1786 és 1831 között elenyésző, míg a következő 20 év demográfiai robbanást jelez, ami természetellenesnek tűnik. A majdnem egy félévszázadot felölelő időszakra kapott 402 családdal való gyarapodás túl kevés, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy 1813–1817 között az egész fejedelemséget sújtó, számottevő lakosságsökkenést eredményező szárazság és járvány pusztított. Ugyanakkor az 1831 és 1850 közötti több mint 17 000-es létszámnövekedés túl soknak tűnik. A kérdés tisztázása, illetve a feltételezett hiány kiigazítása érdekében az egyetlen rendelkezésünkre álló nyilvántartáshoz, az adózók ez évből megmaradt községenkénti összesítő kimutatásához folyamodtunk.¹²⁸¹ Ennek a felmérésnek a célja az adóköteles lakosság számbavétele volt.

¹²⁷⁹ A statisztikai felmérés levéltári jelzete: Marosszék Lt Adóösszeírások 751–752. sz. Főkirálybírói iratok 480. és 487/1831. sz.

¹²⁸⁰ Dányi–Dávid 340–346. –Varga E. Árpád szerk.: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között. Bp–Csíkszereda 1998. 301–472.

¹²⁸¹ MOL Erdélyi Országos Főszámvevősegi Levéltár. Az erdélyi adózók 1831. évi összeírása. Marosszék (F. 392).

Kiterjedt a kisnemesekre, a lófő és gyalog székelyekre (primipili et pixidarii), a jobbágyokra és zsellérekre, az újparasztokra (értve a cigányokat), a zsidókra, örményekre és más kereskedőkre. Az összeírás nem tartalmazza az adómenteseket, az ún. „lege immunis”-okat, vagyis a nemeseket és az adómentes nem nemes, főként egyházi személyeket. A szinte egy időben megejtett két összeírás közötti kapcsolatra, az adatok esetleges kölcsönös felhasználására nem találtunk utalást. Feltételezzük azonban, hogy az adóíró biztosok mindkettőben részt vettek.

Az adózók 1831. évi kimutatása 10 935 „contribuens” családot tüntetett fel. Ezzel szemben a statisztikai felmérés 1273 családot, vagyis 11,6%-kal kevesebb adózót rögzített. Az adóköteles lakosságra vonatkozó 1831-es összeírás tehát pontosabbnak és teljesebbnek bizonyult a felmérésnél. Egy, a valóságot a lehető legjobban megközelítő eredmény elérése érdekében az adózók kimutatását kiegészítettük a statisztikai felmérésnek a nemesség és az egyházi személyek számára vonatkozó adataival. A statisztikai felmérés nemcsak szám szerint, hanem név szerint is rögzítette a marosszéki nemeseket, 864 családot, amely adat teljesnek tekinthető. Az egyházi személyek száma ekkor Marosszéken, ugyancsak a felmérés szerint, 136 pap és 117 tanító volt. Az adózók száma, kiegészítve a nemesekre és az egyházi személyekre vonatkozó adatokkal, 12 052 családot (mintegy 60 260 személyt) eredményez, amit elfogadhatónak tartunk.

Megjegyezzük azt is, hogy a mesterségekről szóló, de egypár hónappal későbbi, 1831. május 6-i felterjesztésében a főkirálybírói helytartó a szék lakosságának számát több mint 13 000 családra becsülte. A foglalkozásokra vonatkozóan azt jelentette a Főkormánysháznak, hogy itt semmi különös mestermű nincsen egypár eseten kívül (Szovátán és Sónádán csaknem mindenki szuszékot készít, Kibédén szekereket, Harasztkereken gyékényeket szőnek, Mezőkölpényben szatyrokat fonnak, Makfalván fazakasok felesen, Jobbágytelkén szalmakalapokat kötnek), „háznép pedig az egész székben mintegy 13 200 számmal található”.¹²⁸² Mi ezt a számot túlzásnak tekintjük.

A 10 400 telek közül 338 pusztá volt, 1248 pedig kúria. Nagy volt a pusztatelkek száma Nyárádmagyaróson (74), Torboszlón (42), Rigmányban (24), Székelyberében (27), Nyárádszeredában (24), Nyárádszentsimonon (20), valamint a mezőségi Bazédon és Galambodon (19–19). De a lakosság számához képest magas volt (10–16 között) a pusztatelkek száma Nagyadorjánban, Mezőkölpényben és Mezőféldén is. A legtöbb helyen nem tértek ki a pusztatelkek helyzetére. Ezért nem állapítható meg bizonyosan a pusztatelkek összlétszáma. Ez valószínűleg magasabb volt a feltüntetett számnál, mivel csak 21 településről van ilyen természetű adatunk. Ugyanakkor húsz település esetében a telkek száma meghaladja a családokét, ami pusztatelkek létére utal. Éspedig: Csittszentivánon 130 telek jutott 115 családra, Deményházán 72 62-re, Iklandon 64 47-re, Iszlón 36 31-re, Jedden 120 100-ra, Jobbágytelkén, 150 126-ra, Kendőn 58 44-re, Kisadorjánon 25 20-ra, Malomfalván 49 38-ra, Marosszentgyörgyön 66 51-re, Mezőbándon 273 226-ra, Mikházán 107 63-ra, Nagyadorjánban 50 36-ra, Náznánfalván 70 57-re, Nyárádremetén 297 127-re, Nyárádselyén 100 85-re, Nyomáton 80 72-re, Székelysárdon 44 35-re és Székesen 106 91-re.

A pusztatelkek léte, illetve a családok számához képest vett telektöbblet településsorvadásra utal. Ennek okát vagy okait nem jelzik az adatok. De legtöbb esetben az említett települések azóta is nagyon alacsony lélekszámúak. Nyárádmagyaróson, ahol a legtöbb pusztatelket jelezték, megjegyezték, hogy többnyire nagyon szűkek voltak és terméketlenek, ezért felszámolták azokat.

---

¹²⁸² Marosszék Lt Főkirálybírói iratok 125/1831. sz.

Sajátos helyzet alakult ki a mezőségi részen, ahol sokan kint laktak a határban anélkül, hogy lakhelyeiket a beltelkek sorába vették volna. Mezőbándon „telek benn a faluban 239, azok közül 71 curia, ezeken kívül künn a mezőn molnárok, méhészek, fogadósok 34”; Mezőmadarason a társadalmi megoszlás rovatnál tüntetik fel, hogy mezőn lakók: „1 armalista, 1 székely, 2 libertinus és 66 colonus és inquilinus”; Mezősámsondon „vagynak még a Fekete és Veres Pots nevezetű praediumokban lakó gazdák 21-en, kik semmi terhet nem supportálnak”; Kislekencén a falun kívül van egy malom, egy malomház, egy kocsmaház és 3 cigányház; Mezőménesen a telkeken kívül van 3 faluháza, melyekben pakulárok és pásztorok laknak; Marosszentannán van 17 külső appertinencia nélküli telek, két kuriális helyet pedig csűröskerteknek használnak.

A mezőségi falvakra vonatkozó szűkszavú megjegyzések is jelzik, hogy itt egy különös településszerkezettel van dolgunk. A falu magjaként tekintett beltelkeken kívül is számosan élnek tanyaszerű életet kint a határban, sokszor nagyon távol a falutól. Ez a szétszórt házakból álló faluszerkezet tudomásunk szerint a későbbiek során még jobban kiteljesedett. Napjainkban is gyakori az egy-egy völgybeni vagy domb alatti egypár házas gazdaság.

A települések negyedénél (31 falu) a családok száma meghaladta a telkekét, vagyis viszonylagos túlnépesedés volt. Ezeknél a telkek felaprózódása következett be, vagyis az egésztelkek mellett megtalálhatók a fél-, negyed- és nyolcadtelkek is. Számottevő volt ez a különbség Sóváradon, ahol 73 telekkel van kevesebb, mint család, következik Mezőmadaras 70-nel, Szabéd 63-mal, Szabad 50-nel, Nyárádgálfalva és Udvarfalva 41-gyel, Kibéd, Mája és Szentgerice 40-nel, Székelyabod 37-tel, Szentháromság 35-tel, Mezőcsávás 31-gyel, Ehed és Kelemtelke 30-cal, Vadasd 27-tel, Harasztkerekek 24-gyel és Márkod 21-gyel.

A lakosság falunkénti összesítésére pillantva szembeötlő a kistelepülések nagy száma. A széki átlag 83 család (400–420 személy) falvanként. Átlag alatti létszámú, vagyis még négyszáz lelket sem számlál 80 település. Ezek közül tizenhárom törpefalunak, szinte tanyának tekinthető, ahol a családok száma nem haladja meg a harmincat. A legkisebb település Egerszeg 15 családdal. Ezután következik Kebeleszentiván 18-cal, Kisadorján és Seprőd 20-szal, Hídvég és Vece 21-gyel, Sospatak 22-vel, Remeteszeg 24-gyel, Száltelek 27-tel, Marosagárd és Süketfalva 28-cal, Harcó és Nyárádszentanna 30-cal.

A több mint száz családostelepülések száma 34. Ezek közül 101–150 családdal rendelkezik 19 település, 151–200 közöttivel 11, 200-on felülivel 5. Marosszék legnépesebb települései voltak: Kibéd 336 családdal, Sóvárad 240-nel, Mezőmadaras 231-gyel, Mezőbánd 226-tal, Nagyernye 202-vel. Ezután következtek: Szentháromság 197 családdal, Erdőszentgyörgy 194-gyel, Szentgerice 195-tel, Makfalva 188-cal, Mezősámsond 183-mal, Nyárádtő 177-tel, Mezőpanit 170-nel, Nyárádmagyarós 162-vel, Nyárádgálfalva 158-cal és Szabéd 157-tel stb.

A szék lakossága a *társadalmi megoszlást* tekintve összetett. A feudális társadalomra jellemző két fő réteg, a földesúri jogokat élvező kiváltságos nemesség és a szolgáló népesség ellenében meghatározó szerepet játszott a *szabad rend*. Ők azok, akiket a hagyomány és a joggyakorlat is *székelyként* említ. A lófők és gyalogok, valamint a soraikból kiemelkedett, nemeslevelet szerzettek, az ún. „armalisták” voltak a hajdani katonarend, a katonai kötelezettségek fejében bizonyos szabadságjogokat élvező székelyek. Még a rendiség alkonyán is ők képezték a szék lakosságának majdnem felét – 46–47%-át. Az összeírásban is többször találkozunk a lakosság többi részétől történő megkülönböztetésükkel. A nemesekről nem azt mondták, hogy főemberek vagy székely nemesek, hanem egyszerűen csak „nemesek” vagy „immunis nemesek”. Csak elvétve találkoztunk a „székely possessorok” kifejezéssel.

A szolgáló népességhez tartozóak a *parasztok*. A nemzetiségük említésekor sem mondják róluk, hogy székelyek, hanem „colonus” vagy „inquilinus” a „magyar nemzetből”, az „oláhok közül”. Székelyeknek, székely gazdáknak csak a szabadrendűeket és az armalistákat tekintik.

Ezt a mélyen gyökerező megkülönböztetést tükrözi még az 1850-es osztrák népszámlálás is, amikor a nemzetiségi megoszlásnál a volt székely székek magyarságát két külön népcsoportként tünteti fel: székelyekként és magyarokként. Székelyeken értve a fennebb említett régi székely katonarendet, magyarokon pedig a magyar anyanyelvű volt szolgáló népeiséget.

A marosszéki társadalmi viszonyokat a múlt század harmincas éveiben az alábbi kimutatás szemlélteti:

Marosszék lakosságának társadalmi megoszlása 1831-ben

Sorszám	Társadalmi megoszlás	A felmérés szerint		Az adózók nyilvántartása szerint	
		Család	%	Család	%
1.	„Immunis” nemes	864	8,21	864*	7,32
2.	Armalista	1 688	16,04	1 823	15,45
3.	(lófő és gyalog)	3 246	30,85	3 681	31,20
4.	Libertinus	333	3,17	352	2,98
5.	Jobbágy (colonus)	1 130	10,74	1 095	9,28
6.	Zsellér	3 067	29,15	3 599	30,50
7.	Cigány [zsellér]	145	1,37	357	3,03
8.	Egyéb	49	0,47	28	0,24
Összesen		10 522	100,00	11 799	100,00

*A szerző kiegészítése.

A felmérés adatainak ellenőrzésére, akárcsak előbb az összlakosság esetében, az adózók összeírását használtuk fel. Ez utóbbi kiegészítéseként nem használhattuk az egyházi személyekre vonatkozó adatokat, mivel azok valamelyik rétegbe való besorolása lehetetlen volt, lévén különböző rendből származók. A kapott eredmény így is meggyőző. Általánosan jellemző, amint már említettük, a lakosságnak szinte fele-fele arányú megoszlása a nemesi-szabad rendű és a szolgáló népesség között. Ez a megoszlás jellemzi a szék társadalmi rétegződését a XVI. század második felében bekövetkezett változások óta. Akkor a szolgáló népesség valamelyest túlsúlyba került (1614-ben Marosszéken a jobbágyok és a zsellérek az összlakosság 55%-a¹²⁸³) a szabad rendűekkel szemben. Az idők folyamán azonban a nemesség és a szabad rend lassan megelőzte a feudális függőségben lévőket számbelileg és arányosan is. 1722-re¹²⁸⁴ a nemesek és szabadok aránya 51% lett, 1831-ben pedig 58,27% (a statisztikai felmérés adatai szerint), illetve 56,95% (a kiigazított adózói lajstrom szerint).

A szabad rendűek és a szolgáló népesség szóródása a székben tarka képet mutat. Vannak szabad rendű falvak, teljesen vagy zömmel nemesek és szabadrendűek által lakottak (81–100%), többségben nemesi és szabad rendűek által lakottak (56–80%), szabadok és szolgáló népesség által megközelítően egyenlő arányban lakott falvak (45–55%), többségben jobbágyok és zsellérek által lakott falvak (56–80%) és jobbágy-zsellér falvak (81–100%). A

¹²⁸³ Imreh István–Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: *Székely felkelés. 1595–1596*. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Buk 1979, 163–186.

¹²⁸⁴ Pál-Antal, Alexandru–Chertes, Aurel: *Populația Scaunului Mureș la începutul secolului al XVIII-lea*. In: *Studii și materiale, Târgu Mureș*, III–IV. 1972. 179–222.

lakosság társadalmi hovatartozása szerint a 127 marosszéki falu a következőképpen csoportosítható:

– nemesi-szabad rendű falu	35
– többségében nemesi-szabad rendű falu	31
– szabad rendű – jobbágy-zsellér falu	12
– többségében jobbágy-zsellér falu	19
– jobbágy-zsellér falu	30

A nemesi-szabad rendű falvak többsége a szék keleti felében – a Nyárád völgyében és általában a havasalji részeken – található. De elszórtan vannak más vidékeken, így a mezőségi Mezőfelében, Mezőpaniton és Szabédon is.

Szolgáló népesség nem volt Kendőn és Májában. Jobbágytelkén, Mezőfelében, Nyárád-szentsimonban, Székelyabodon és Székelyhódoson a nemesek és szabadok mellett csak egy-egy zsellér élt, Nyárádszeredában és Székelyberében kettő-kettő stb.

A jobbágy-zsellér falvak többsége Marosvásárhely körül feküdt (Bárdos, Egerszeg, Harcó, Hídvég, Kebele, Kebeleszentiván, Kisfalud, Koronka, Malomfalva, Marosagárd, Maros-szentanna, Marosszentgyörgy, Medgyesfalva, Mezőménes, Nyárádtő, Remeteszeg, Szabad és Tófalva). A többi a Nyárád völgyében (Bálintfalva, Jobbágyfalva, Nyárádszentanna, Nyárád-szentlőrinc, Süketfalva, Székelymoson és Vece), a Kis-Küküllő felső folyása mentén (Erdőszentgyörgy és Gyulakuta) és a szék mezőségi részén (Kislekence, Székelysópatak és Székelyuraj) feküdt.

A vegyesnek tekintett települések szétszórtan találhatók a szék különböző tájegységein.

A társadalmi megoszlásra vonatkozó adatok egyes rétegek esetében a megelőző egy-két évszázaddal korábbi helyzethez képest lényeges módosulásokat tükröznek. A leglátványosabb változás a nemességnél található. 1614-ben a 46 marosszéki főember a lakosság 1,22%-át képezte. Egy évszázad alatt arányuk mintegy 4,5%-ra nőtt, és ekkor már nem főembereknek, hanem nemeseknek hívták őket. Nem számítva köztük a még számosabb egyházhelyes nemeseket, akik „armalista” megnevezéssel a XVIII. század elejétől külön rendet képeznek, 1808-ban az „immunis” nemesek száma 696 család volt, az összlakosság 5,96%-a.¹²⁸⁵

A nemessé vált régi székely főemberek mellett elszaporodtak a székben a kisebb-nagyobb helyi vagy betelepített birtokos nemesek. Megjelentek és birtokot szereztek ott, részben meg is telepedtek a „mágnások”, a főnemesek. 1831-ben a 864 „lege immunis” nemes az összlakosság 8,21% -át tette ki a statisztika szerint (illetve 7,32%-ot az adózók lajstroma szerint). Volt köztük főnemes, birtokos nemes, de többségében kisenemes. Megkülönböztette őket a szabad rendűektől főként a nemesi kiváltságlevelük és adómentességük. Ez utóbbit akkor szerezhették meg, ha legalább két ősjobbággal rendelkeztek. Számuk és a lakosság többi részéhez viszonyított arányuk meglepően magas, az országos átlagnak majdnem kétszerese.

A nemesek kis része a *főnemességhez* tartozott. Összesen 23 család esetében tüntették fel az összeírók a nekik kijáró „méltóságos úr” címet. A többinek csak a „tekintetes”, „nemzeti” megszólítás járt. Főnemesek voltak gróf Bethlen Pál Mezőmadarason, gróf Lázár István Gyulakután, gróf Lázár József Medgyesfalván, gróf Petki Józsefné Marosszentgyörgyön, gróf Rhédey Ferenc Mezősámsondon, gróf Rhédey László és gróf Teleki Ferenc Erdő-

---

¹²⁸⁵ Pál-Antal-Szabó: *i. m.* 82.

szentgyörgyön, gróf Toldalagi Ferenc Koronkán, gróf Toldalagi Zsigmond Nyárádszentbenedeken, báró Henter József Kelementelkén, báró Kemény Pál Malomfalván, Gál József Egerszegen, özv. Nagyajtai Cserei Mihályné Matskási Terézia Mezősámsondon, özv. Maurer Sándorné Horvát Zsuzsanna Lőrincfalván, Maurer Károly Maroskeresztúron, Pávai Vajna Elek Berekeresztúron, Sándor László, Sándor Mihály és Horváth Albert Backamadarason, Simény György Kelementelkén, Tolnai Györgyné Folyfalván, Simotits János őrnagy Mezőpaniton és Zeyk János Erdőszentgyörgyön.

Az „immunisok” zöme helyi *birtokos nemes* volt. Szolgáló embereik száma sem lehetett számottevő, mivel egy nemesre átlag 5,8 jobbágy- és zsellércsalád jutott, ideértve a főnemesek szolgáló embereit is.

Egy településen átlag 6,8 nemes élt, de megoszlásuk a szék falvaiban nem volt egyenletes. Huszonegy faluban nem éltek nemesek. Ezek: Bálintfalva, Bárdos, Deményháza, Ehed, Hídvég, Jobbágytelke, Kebeleszentiván, Kisfalud, Kislekence, Marosszentanna, Nyárádszentsimon, Remeteszeg, Szabad, Száltelek, Székelyabod, Székelybós, Székelyhódos, Székelymoson, Székelyuraj, Tófalva és Vece.

Magas volt a nemesek száma a szék Mezőség felé eső részében – Mezőbándon és az azzal szomszédos falvakban –, valamint a Kis-Küküllő és a Nyárad felső folyása vidékén. Nagy számban éltek nemesek tizenegy faluban: Mezőbándon 42, Sóváradon 35, Nyárádmagyaróson 34, Nyárádselyén 33, Kibédén 27, Nagyernyén 26, Mezőcsáváson 25, Bergenyében és Szabédon 23, Szentgericén 22 és Mezőkölpényben 21. Tizenhat faluban 10–19 volt a nemesek száma, 79-ben pedig 1–9 között.

Az *armalisták* (címeres nemesek, de hívták őket egytelkes vagy egyházhelyes nemeseknek is) személy szerint nemesek voltak, nemességüket címeres levelekkel, vagyis nemesi kiváltság-levelekkel is bizonyították, de mivel nem rendelkeztek legalább két ősjobbágy családdal, adófizetők voltak. A személy szerint nemes, de birtoka után csak szabad rendűnek tekintett *armalisták* száma meglepően magas. 1722-ben – vagyis az 1714-ben bevezetett adószabályozás után – Marosszéken 273 *armalista* családot írtak össze. Ez a szék összlakosságának mintegy 6%-át tette ki. 1808-ban már 1415-en voltak (12,10%), 1831-re arányuk 16,04 (illetve 15,45)%-ra emelkedett. A gyarapodás részben lehet csak természetes szaporulat, részben új nemesítések következménye.

Egyes falvakban az *armalisták* száma több tucatra rúg, máshonnan pedig hiányoznak. Szóródásuk a székben a következő volt:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30 felett
Települések száma	29	42	25	14	17

Nagy az *armalisták* száma Sóváradon (76), Somosdon (66), Harasztkereken (62), Makfalván (60), Szentgericén (55), Nyárádmagyaróson (50), Márkodon (48), Csíkfalván 47, Lukafalván (46), Máján (45), Székelyvaján (41), Ákosfalván (36), Székesen (35), Nagyernyén (33), Csittszentivánon (32), Folyfalván (31) és Székelyberében (30).

A *szabad rendűek* a régi lófők és gyalog székelyek utódai voltak. A *lófőket* 1562-től a vármegyei kisnemesekkel egyenrangúaknak ismerték el. Katonai kötelezettségeiket lovasokként teljesítették. A *gyalogok* a középkori harmadik rend, a „község” szabad állapotban maradt, katonailag gyalogpuskásként szervezett része volt, akiknek sorait gyarapították a XVII. század elején szabad állapotukat visszaszerzett székelyek is. Az 1711. évi szatmári béke után az új hatalom, a bécsi udvar nem tartott igényt katonai szolgálatukra, adózókká

változtatva őket. Ezután a két rend közötti hivatalos megkülönböztetés megszűnt, a kimutatásokban, az adólajstromokban adózó szabad székelyekként szerepelnek. A valóságban a rendi megkülönböztetés tovább élt, és meg is nyilvánult minden egyes adandó alkalommal. Az elemzett felmérés sem választja külön a lófőket a gyalogpuskásoktól, amiért mi is kénytelenek vagyunk egyben tárgyalni a rájuk vonatkozó adatokat. Megjegyezzük, hogy korábbi utalások alapján többségük lófő, és csupán egynegyed részük tartozik a gyalogok sorába.

A szabad rendűek szóródása is a székben egyenetlen. Ez az alábbiakból is kitűnik:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	30	18	22	15	14	10	18

Legtöbb szabad rendű Kibédén élt (262), csökkenő sorrendben következett Panit 114 szabad rendűvel, Jobbágytelke 97-tel, Sóvárad 96-tal, Makfalva 95-tel, Szovát ugyancsak 95-tel, Csókfalva 86-tal, Köszvényes 85-tel, Nyárádremete 83-mal, Szabéd 77-tel, Geges 72-vel, Székelyabod 68-cal, Székelyhódos 66-tal, Somosd is 66-tal, Székelycsóka 55-tel, Nyárádmagyarós 54-gyel, Deményháza is 54-gyel és Backamadaras 51-gyel. Tiszta szabadrendű falunak csak Csókfalvát, Székelyabodot, Székelyhódost és Székelycsókát tekinthetjük.

A *libertinusok*, másként *szabadosok* száma alacsony. Jelenlétük 68 faluban mutatható ki. Tíznél több család Nagyernyén (20), Gegesen (16), Nyárádremetén (14), Mezőmadarason (13) és Vadasdon (10) található. Rendi hovatartozásukra a felmérés nem ad magyarázatot. Mivel külön választották őket a „székelyekként” kezelt szabad rendűektől, feltételezzük, hogy a szolgáló népesség soraiból kerültek ki valamilyen kedvezményezés során.

A *jobbágyok* a szolgáló népesség kisebbik részét képezték. Számuk és arányuk az utóbbi két évszázadban a következőképpen alakult:

1614-ben	1103 család, az összlakosság	30,27%-a
1722-ben	1205 család, az adózók	27,96%-a
1808-ban	1815 család, az összlakosság	15,32%-a
1831-ben	1130 család, az összlakosság	10,74%-a (a felmérés szerint)
1831-ben	1095 család, az összlakosság	9,28%-a (az adózólista szerint)

A jobbágyság aránya az összlakossághoz viszonyítva fokozatosan csökkent, 1808 után pedig hirtelen számbelileg is megcsappant. A számbeli lassú emelkedés, illetve az összlakossághoz viszonyított térvésztes okait itt nincs módunkban elemezni. Az 1808 utáni jelenséggel kapcsolatosan alá kell húznunk azt a tényt, hogy az 1819–1820-ban napirendre került úrbéri rendezéssel függ össze. Az úrbérrendezés során megejtett úrbéri összeírás alkalmával a földesurak, ahol tehették, a „colonialis telkeket”, vagyis a jobbágyok kezében levő földeket székely örökségként vették nyilvántartásba, és az azokon ülő szolgáló népeket zselléreké nyilvánították. Így a szék jobbágysága 37%-kal csökkent.

Teljesen vagy szinte teljes egészében jobbágyfalvak voltak Bárdos, Egerszeg, Erdőszentgyörgy, Gyulakuta, Havadtő, Jobbágyfalva, Kelementelke, Malomfalva, Maros-

szentanna, Marosszentgyörgy, Nyárádszentanna, Süketfalva és Vece. Jobbágy-zsellér falu volt Medgyesfalva, Szabad és Székelytompá.

A jobbágyság szóródása a székben a következő volt:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	71	24	13	6	4	2	7

A legtöbb jobbágy Erdőszentgyörgyön (135), Marosszentkirályon (116), Gyulakután (65), Jobbágyfalván, Kelementelkén és Marosszentannán (58–58), valamint Mezőbándon (56) és Szabadon (49) élt.

A *zsellérek* a szabad székelyek mellett a szék legnépesebb csoportját képezték. Számuk és arányuk az utóbbi két évszázadban a következőképpen alakult:

1614-ben	913 család, az összlakosság	25,48%-a
1722-ben	667 család, az adózók	15,48%-a
1808-ban	3462 család, az összlakosság	29,62%-a
1831-ben	3067 család, az összlakosság	29,15%-a (a felmérés szerint)
1831-ben	3599 család, az összlakosság	30,50%-a (az adózólajstrom után)

A XVIII. század eleji csökkenéstől eltekintve a zsellérek száma fokozatosan nőtt. Az 1722-es adatot nem tekinthetjük reálisnak. Ez az az időszak ugyanis, amikor az 1714-es országgyűlési végzés értelmében csak a két ősjobbággal rendelkező nemesek válhattak adómentesekké. Adómentességük biztosítása érdekében, valószínűleg, sokan nyilvánították addigi zselléreiket jobbágyokká.

A zsellérség számának az ezerhétszázas években bekövetkezett többszörösére emelkedése nem csupán a természetes szaporulat eredménye, hanem más vidékekről történő számottevő betelepülésé.

A zsellérség szóródása a székben 1831-ben a következő volt:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	15	27	26	21	12	13	13

Legtöbb zsellér Nyárádtőn (157), Mezőmadarason (135), Mezőbándon (121), Szentháromságon (119), Nagyernyében (86), Székelykálán (80), Mezőcsáváson (69), Szentgericén (61), Koronkán (58), Mezőkölpényben (55), Mezősámsondon (54), Székelyvajában (51) és Mezőbergenyén (50) élt.

Zsellér-, illetve szinte teljesen zsellérfalu 22 település volt, éspedig: Búzaháza, Galambod, Hagymásbodon, Hídvég, Kebele, Kebeleszentiván, Kisfalud, Koronka, Marosagárd, Maroskeresztúr, Marosszentkirály, Mezőménes, Náznánfalva, Nyáradandrásfalva, Nyárad-szentlőrinc, Nyárádtő, Székelykövesd, Székelymoson, Székelysárd, Székelysópatak,

Székelyuraj és Tófalva. Számottevő zsellér élt még 20 településen. Ugyanakkor van tizenhat vegyes, *szabadrendű-zsellér* település: Mezőbergenye, Mezőcsávás, Mezőkölpény, Mezőmadaras, Nagyernye, Nyáradkarácsonfalva, Nyárádszentbenedek, Nyárádszentlászló, Nyárádszentsimon, Nyomát, Székelykál, Székelyvaja, Szentháromság, Szövérd, Udvarfalva és Vadad.

A felmérés másik kérdéscsoportja a *lakosság nemzetiségi megoszlása*. Ez a felmérés két évtizeddel megelőzte az 1850. évi népszámlálást, amely országosan első ízben tér ki a lakosok nemzetiségi hovatartozásának kimutatására. A lakosság 1848 előtti nemzetiségi megoszlásának tanulmányozására a kutatók, más forrásanyag hiányában, csak az egyházi összeírásokat használták. Éppen ezért pontatlanságai ellenére ez a felmérésnek figyelemre méltó adatsorozatja, amely lehetőséget nyújt a több szempontból is kifogásolt 1850. évi népszámlálás e vidékre szóló adatainak összevetésére és ellenőrzésére.

Marosszék nemzetiségi megoszlása 1831-ben és 1850-ben

Sorszám	Nemzetiség	1831			1850	
		Család	Személy	%	Személy	%
1.	Magyar	7 310	36 550	72,26	48 729	69,94
2.	Román	2 483	12 415	24,54	16 659	23,91
3.	Cigány	285	1 425	2,81	3 640	5,22
4.	Zsidó	34	170	0,34	570	0,82
5.	Egyéb	5	25	0,05	76	0,11
Összesen		10 117	50 585	100,00	69 674	100,00

A nemzetiségre vonatkozó összesítés kevesebb családot tüntet fel, mint az amúgy is hiányos társadalmi megoszlást tükröző fejezet. A hiányosságok ellenére, ha a százalékos arányokat is tekintetbe vesszük, megállapíthatjuk, hogy a felmérés eléggé valósághű. Összevetve az 1850-es adatokkal, nagyobb különbség a magyarok és a cigányok arányánál észlelhető. Az arányeltolódás a magyarok rovására és a cigányok előnyére történt. Véleményünk szerint a hiba egy százaléknyi. Sokkal valószínűbbnek tűnik a magyarok 71%-os és a cigányságnak mintegy 3,5–4%-os az évi aránya.

A szék 127 faluja közül 65 teljesen vagy döntő többségében (81–100%-ban) *magyar nemzetiségű* volt. Kilenc faluban csak magyarok éltek. Ezek: Bede, Berekeresztúr, Ehed, Ilencfalva, Kakasd, Kendő, Mája, Rigmány, Székelyabod. A többi ötvenhatban kevés román, esetleg cigány élt.

Huszonhárom falu többségében magyar lakosságú (55–80%), nyolc vegyes, román–magyar összetételű (45–55%), ugyanakkor tizenhárom többségében román (55–80%), míg tizennyolc román vagy döntő többségében román nemzetiségű település.

A magyar nemzetiségűek szóródását a székben a következőképpen csoportosíthatjuk:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	6	14	8	4	15	19	61

Legnépesebb magyar faluk: Kibéd 262 családdal, Sóvárad 194-gyel, Makfalva 190-nel, Nagyernye 166-tal, Szentgerice 162-vel, Nyárádmagyarós 156-tal, Mezőpanit 147-tel, Somosd 135-tel, Szentháromság 129-cel, Jobbágytelke 125-tel, Szabéd 118-cal, Csókfalva 117-tel, Székelykál 116-tal, Nyárádremete 113-mal, Szováta 110-zel, Kőszvényes 109-cel, Geges 106-tal, Székelyvaja 101-gyel, Nyárádgálfalva és Harasztkerekek 100-zal.

Nagyjából fele-fele arányú *román–magyar* összetételű falu: Erdőszentgyörgy, Galambod, Koronka, Mezőbergenye, Mezősámsond, Nyárádandrásfalva, Nyárádkarácsonfalva és Nyárádszentbenedek. Többségében román falu Harcó, Marosagárd, Maroskeresztúr, Marosszentanna, Marosszentgyörgy, Mezőbánd, Mezőménes, Náznánfalva, Nyárádtő, Süketfalva, Száltelek, Székelymoson és Székelysárd.

Teljesen vagy döntő többségében *román falu*: Bálintfalva, Bárdos, Bazéd, Egerszeg, Hídvég, Kebele, Kebeleszentiván, Kisfalud, Kislekence, Malomfalva, Marosszentkirály, Medgyesfalva, Nyárádszentlőrinc, Remeteszeg, Szabad, Székelysópatak, Székelyuraj és Vece.

Tíz faluban nem éltek románok, negyvenkilencben elszórtan (1–9 család között), huszonegyben 10–19 között, húszban 20–29 között, nyolcban 30–39 között, kilencben 40–49 között és tizenben 50-en felül. Nagy számban voltak románok Nyárádtőn (145-en), Mezőbándon (144-en) és Marosszentgyörgyön (105-en). Ötven és száz család között éltek még Mezősámsondon (92-en), Szabadon (95-en), Erdőszentgyörgyön (73-an), Medgyesfalván (68-an), Mezőcsáváson (66-an), Bárdoson (56-an) és Nagyernyén (53-an).

A *cigányok* 46 településen voltak jelen. A valóságban többen is lehettek, mert nem mindenütt jelezték létüket. Példa erre Mezőbánd, ahol jelentős cigány közösség létezett már a XVIII. században, a statisztikában még sincsenek feltüntetve. Számuk Marosszentgyörgyön is több lehetett a jelzettnél, ezt a települést ugyanis másként Cigányszentgyörgynek hívták. Nagyobb cigány közösségek (tíznel több család) jelenlétét nyolc településen jelezték, éspedig: Nyárádgálfalván 38-at, Koronkán 19-et, Mezőkölpényen és Nagyernyén 15-öt, Székelysárdon és Erdőszentgyörgyön 14-et, Marosszentgyörgyön 11-et és Székelymosonban 10-et.

A *zsidók* száma ekkor még kevés. Kilenc faluban említik őket csupán: Ákosfalván, Csittszentivánon, Erdőszentgyörgyön, Marosszentkirályon, Náznánfalván, Mezőbándon, Nagyernyén, Szabadon és Tófalván. Központjuk Náznánfalva és Marosszentkirály volt. A következő évtizedekben a számottevő betelepülés nyomán jelentőséget kapnak még Erdőszentgyörgy, Ákosfalva és Mezőbánd is.

Más nemzetiségű népességet a felmérés nem is említ egy-két örményen és szászon kívül. Úgy tűnik, a jelen lévő idegeneket nem vették nyilvántartásba, mivel nem rendelkeztek állandó lakhellyel.

A lakosság *vallási megoszlásának* számbavétele az összeírás egyik fontos célja volt. Ebből a szempontból Marosszék a reformáció óta igen sokszínű, kevert képet mutat. A magyarok a három bevett vallás egyikét (római katolikust, reformátust és unitáriust) gyakorolták, a románok a Rómával történt unió óta részben a görög katolikust, részben a görögkeletit. A zsidók nyilván izraeliták. A cigányok a helyi viszonyokhoz igazodtak, megoszlottak a

különböző vallások között. Volt eset, amikor azt jegyezték fel róluk, hogy maguk sem tudják, melyik valláshoz tartoznak. Ez történt Mezősámsondon („cigánok ezeken kívül elegyes vallásúak, magok sem tudják tisztán, melyikhez tartoznak”) és Mezőménesen („a cigány maga sem tudja, melyik vallású”), valószínűleg máshol is.

Marosszék lakosságának vallási megoszlása 1831-ben és 1850-ben

Ssz.	Felekezet	Család	1831-ben		1850-ben	
			Személy	%	Személy	%
1.	Református	5 298	26 490	51,99	36 808	52,83
2.	Görög katolikus	1 738	8 690	17,05	12 299	17,65
3.	Római katolikus	1 320	6 600	12,95	10 153	14,57
4.	Unitárius	908	4 540	8,91	4 864	6,98
5.	Görögkeleti	741	3 705	7,27	4 903	7,04
6.	Izraelita	34	170	0,34	641	0,92
7.	Egyéb	152	760	1,49	1	0,01
Összesen		10 191	50 955	100,00	69 674	100,00

A legnépesebb egyház a református volt. A szék összlakosságának több mint a fele gyakorolta ezt a vallást. Harminchét falu teljes egészében református vallású volt, huszonötben pedig többséget képezett. Szóródásuk a székben a következő képet mutatja:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	32	46	14	16	6	6	7

A 88 református templomban 64 lelkész és tíz lévita szolgált. A népesebb közösségeknek anyaegyházuk volt, papot és tanítót tartottak. A kisebb közösségek filiákként szerveződtek. Egyeseknek templomuk volt, mások háznál gyakorolták az istentiszteletet, ahová az anyaegyház lelkésze vagy egy lévita beszolgált. A lelkészek száma után ítélve a székben 64 egyházközség volt. Ez a szám megegyezik az 1866. évi hivatalos adattal is.¹²⁸⁶ A templommal rendelkező filiák száma (a templomok után ítélve) 24.

Az összeírás több esetben kitér a sajátos esetekre. Atosfalván „a reformátusoknak van kőtemplomjuk és levitájok. Papjuk Szent Istvánról jár”; Göcsön „a reformata részen, filia lévén az ecclesia, levita [van]; Csókfalván hasonlóképpen; Ilencfalva: „egy ecclesiát constituálván Ilentzfalva és Lukafalva, a két helységnek egy református temploma vagyon, s a pap és oskolamester Lukafalván lakik”; Lukafalva „Ilencfalvával egy ecclésia”; Marosszentannán „a reformátusok papja Udvarfalván vagyon, mivel ez csak filiája Udvarfalvának”; Mezőménesen „egy református levita [van], a pap Felében lakik, ahová ezen falu mint filia tartozik”; Nyárádgálfalván „a reformátusok egy házhoz járnak istentiszteletre”; Nyárádszentlászlón „a reformátusok egy házban járnak, a Baczka Madarasi pap szolgál”;

¹²⁸⁶ Marosszék Lt Tisztségi iratok 3312/1866. sz. 17.

Rigmányban a „reformátusoknak helyben lakó papjok nincsen, a Szent Simoni ref. ecclesiához tartozó filialis ecclesia, onnan jár a tiszteletes pap fel minden második vasárnap”; Seprődön „pap helyt lakó nincsen, a Szent Imrehi mater ekklesiához tartozik”; Süketfalvára a „Szent Annai pap és mester jár le minden harmadik vasárnap és pénteken”; Szabédon „a reformátusoknak helyt lakó papjok nincs, filiája lévén Mező Kölpénynek”.

Számbelileg a második nagyságrendű a *görög katolikus* egyház, valamivel több mint 17%-kal. Teljesen vagy többségében görög katolikus 14 település volt. Ezek: Bálintfalva, Bárdos, Bazéd, Harcóc, Marosagárd, Marosszentanna, Mezőménés, Nyárádszentlőrinc, Nyárádtő, Szabad, Száltelek, Székelysópatak, Székelyuraj és Tófalva. A lakosság felét tették ki a görög katolikusok Székelysárdon, Galambodon és Mezősámsondon.

A görög katolikus lakosság megoszlása a székben a következő volt:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	32	46	14	16	6	6	7

Ötvennél több görög katolikus család élt Nyárádtőn (145), Szabadon (95), Mezősámsondon (92), Mezőcsáváson (66), Bárdoson (56), Nagyernyén (53) és Marosszentgyörgyön (52).

A székben 42 görög katolikus templom volt, amelyekben 31 pap szolgált. Az anyaegyházak mellett egypár helyen filiák is voltak. Erre vonatkozóan az összeírásban a következő bejegyzéseket találtuk: Udvarfalván „az unitusok a Szent Annai ecclesiához tartoznak”; Hagymásbodonban „az edgyesült görög valláson lévő oláhoknak Ny. Karácsonfalváról szolgáló papjok vagyon”; Csókfalván „az unitus oláhoknak Bözöd Újfaluból [jár pap]”; Jobbágyfalván pedig „temploma az unitusoknak és unitáriusoknak van”.

A *római katolikusok* aránya majdnem 12%. Nagy közösségekben a szék keleti felében éltek, a Felső-Nyárad vidékén, az ún. „Szentföldön” és a Kis-Küküllő mente felső csücskében. Ezen kívül szétszórta jelen vannak az egész székben.

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	35	68	11	-	3	-	10

Legnépesebb római katolikus települések: Jobbágytelke 126 családdal, Nyárádremete 112-vel, Szováta 110-zel, Köszvényes 106-tal, Székelyhódos és Szentháromság 70-nel, Ehed és Nagyernye 69-cel, Mikháza 60-nal és Deményháza 59-cel. Mikházán ferencrendi kolostor is működött hat baráttal és hat noviciussal.

Római katolikus templom 23 településen volt. Mikházán a kolostornak volt temploma és kápolnája. A vallási életet 10 plébános és 6 szerzetes páter látta el. Több településen csak filia létezett. Nyárádselyében „a rom. catholicusoknak administratorok jár Mikházáról”; Sóváradoon „a rom. catholicusoknak oratoriumjok [van], a szováta ecclesiához tartoznak”; Nyárádgálfalván a „catholicusoknak templomhelyek [van]”; Nyárádtőn „a catholicusoknak is van haranglábjok, harangjok, egy házhoz járnak istentiszteletre”; Gyulakután „a catholicusoknak helyben nincs [papjok], a Szent Háromsági mater ecclesiához tartoznak”; Mikházán „Vagyon a pater franciscanusoknak templom és kápolna”; Eheden „pap nincs,

mivel filia, hanem a hódosi plebános úr teszen ide szolgálatot”; Csókfalván „a rom. katolikusoknak B. Újfaluból jár pap”; Jobbágyfalván „van catholicum oratorium”.

Az összlakosság majdnem 9%-a *unitárius*. Megoszlásuk a székben a következő volt:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	81	29	3	2	5	1	6

Nagyobb egyházközségük csak egypár településen létezett. A legnépesebb unitárius települések: Szabéd 117 családdal, Szentgerice 102-vel, Nyárádgálfalva 93-mal, Csókfalva 88-cal, Székelykál 64-gyel, Csíkfalva 62-vel és Vadad 49-cel.

Unitárius templom 17 volt, lelkész 11. Csókfalváról megjegyzik az összeírók, hogy: „Vagyon négy templom: egy a rom. catholikusoké, második a reformátusoké, harmadik az unitáriusoké, negyedik az unitusoké. Papjok és mesterek csak az unitáriusoknak van.”

A lakosság több mint 7%-a *görögkeleti* volt. Szóródásuk a székben a következő volt:

Családok száma	0	1–9 között	10–19 között	20–29 között	30–39 között	40–49 között	50 felett
Települések száma	95	13	5	3	4	3	4

Legtöbb görögkeleti lakosú települések: Mezőbánd 96 családdal, Erdőszentgyörgy 73-mal, Medgyesfalva 67-tel és Marosszentgyörgy 53-mal. Többségében görögkeleti vallású lakossága volt Egerszegnek, Kebelének, Kisfaludnak, Malomfalvának, Maroskeresztúrnak, Náznánfalvának, Remeteszegnek és Vecének. Ez utóbbin kívül mind Marosvásárhely szomszédságában található. A görögkeletiek a lakosság felét tették ki Erdőszentgyörgyön, Hídvégen, Marosszentkirályon, Medgyesfalván, Mezőberenyében és Székelymosonban.

A görögkeletieknek 15 faluban volt templomuk, ahová 14 pap szolgált. Remeteszegnél megjegyezték az összeírók, hogy „az egerszegi parochiához tartozik, a bándi járásba”; Csókfalván pedig azt, hogy: „a disunitus oláhoknak Erdő Szentgyörgyről [jár pap]”.

Izraeliták kilenc településen éltek: Mezőbándon, Náznánfalván, Szabadon, Tófalván és Csittszentivánon egy-egy család, Ákosfalván 3, Nagyernyén 5, Erdőszentgyörgyön 8 és Marosszentkirályon 13. Templomuk Náznánfalván és Nagyernyén volt. Náznánfalván „vagyon egy zsinagoga is, mellyhez több faluból járnak zsidó gazdák”; Nagyernyén pedig „egy filia zsinagoga” van.

Templomok, papok, iskolák és tanítók Marosszéken 1831-ben

Vallás	Templom	Pap	Iskola	Tanító
Római katolikus	24 ¹	16 ²	14	15 ³
Református	88	64	66	73 ⁴
Unitárius	17	11	13	11
Görög katolikus	42	31	10	12
Görögkeleti	15	14	5	6
Összesen	186	136	108	117

¹ Egy kápolna. ² Hat ferences barát. ³ 2 kántor. ⁴ Tíz lévita, 2 kántor.

A templomok nagy száma nemcsak a lakosság vallási megoszlását tükrözi, hanem a vallási türelmet is. Számos olyan település van, ahol két-három, sőt négy különböző templomban más-más vallású lelkész szolgált, kölcsönösen megtűrve egymás jelenlétét. Négy-négy templom van hat településen, három-három ötön, kettő-kettő pedig 38-ban. Nincs templom 7 faluban, ezek egyházilag valamelyik szomszéd faluhoz tartoznak.

Négytemplomos települések: Ákosfalva (róm. kat., ref., unit. görkel.), Csókfalva (róm. kat., ref., unit., gör. kat.), Mezőbánd (róm. kat., ref., gör. kat., görkel.), Nagyernye (róm. kat., ref., unit., gör. kat.), Náznánfalva (róm. kat., ref., görkel., izr.) és Szentháromság (róm. kat., ref., unit., gör. kat.).

Háromtemplomos volt: Jobbágyfalva (róm. kat., unit., gör. kat.), Marosszentgyörgy (róm. kat., gör. kat., görkel.), Mezősámsond (róm. kat., ref., gör. kat.), Szabéd (ref., unit., gör. kat.) és Székelykál (róm. kat., ref., unit.).

A kéttemplomos települések megoszlása: 23 esetben református – görög katolikus, hét esetben református – görögkeleti, három esetben római katolikus – református, három esetben református – unitárius, egy esetben római katolikus – unitárius és ugyancsak egy esetben római katolikus – görögkeleti.

Az összeírás egyik kérdése az *iskolaépületekre* vonatkozott. A hatóság azt akarta megtudni, hol van külön iskolaépület. A válaszok sok esetben nemcsak az épületre, hanem a tanítókra és a tanításra is kiterjedtek.

A települések 73%-ának (93 falu) volt iskolája és 79%-ának tanítója. Összesen 101 faluban folyt tanítás, a mesterek, illetve tanítók közé számítva a tanítást is ellátó 10 református lévitát, valamint tanítással foglalkozó különböző vallású kántorokat is. Mezőbándon és Nyárádtőn három-három iskola is létezett, míg tizenegy esetben kettő-kettő. Két iskola működött Ákosfalván, Csittszentivánon, Mezőbergenyében, Mezőmadarason, Mezőpaniton, Nagyernyén, Náznánfalván, Nyárádselyében, Székelybőben, Székelykálon és Szentháromságon. A települések zömében, nyolcvan faluban egy-egy iskola található, 34 pedig iskola nélkül volt.

Egypár esetben hiányzott az iskolaépület, de volt *mester* vagy *tanító*, éspedig: Bárdoson, Fintaházán, Galambodon, Jobbágyfalván, Lőrincfalván, Marosszentannán, Mezőkölpényben, Mezőmésen, Nyárádszentsimonban. Székelyvajában egy iskola és két tanító működött; Nyárádtőn a katolikusoknak volt iskolájuk, nem volt tanítójuk, a görög katolikusoknak nem volt iskolájuk, de volt tanítójuk; Szentháromságon volt katolikus és református iskola, de református és unitárius tanító; Maroskeresztúron volt református iskola, református és görögkeleti tanító; Jobbágyfalván pedig iskola nem volt, de volt katolikus tanító.

Elég gyakori a jól működő iskolák más vallású gyerekek általi látogatása, pl. Csókfalván, Galambodon, Mezőkölpényben, Mezősámsondon és Szabédon. Máskor az anyaegyházhoz tartozók járnak két-három faluból egy helyre, így a csibaiak Káposztásszentmiklóásra, az ilencfalviak Lukafalvára, a folyfalviak Nyáradkarácsonfalvára, a süketfalviak pedig Nyárádszentannára.

Sajnálatos eset a nyárádmagyarósi, ahol a mester előrehaladott kora miatt nem tudta kielégítően ellátni feladatát, vagy a maroskeresztúri, ahol a dászkel adómentességet élvezett ugyan, de soha nem tanított.

Az oktatásra vonatkozó összeírói megjegyzések az alábbiak:

Atosfalván a tanítót nem említik, de megjegyzik, hogy „a tanítás helyt”;

Bálintfalván van görög katolikus „dászkel” és telekként szerepel a „dászkel” háza;

Bárdoson „oskolaház nincsen, hanem a tiszteletes pap a maga önkéntes szívésségéből hátsó házát a gyermekek taníthatására oda engedte, és abban egy jó tanítót tart, maga is a tanítást ügyeli és a tanított utasítja”;

Berekeresztúron van jó iskolaház, mester és a „tanítás helyt foly”;

Csibán „tanítottóház a faluban nincsen, Káposztás Szent Miklóson taníttatnak a gyermekek”;

Csókfalván „egy oskolaház vagyon, és az unitaria valláshoz tartozik, s a több vallásúak gyermekeit ott taníttatják, mert igen jó tanító mesterjek vagyon”;

Demeterfalván „oskolaház nincsen, a gyermekek tanulni járnak Szent Annára, hol a tanított foly”;

Egerszegen „egy királyi normális oskolaház vagyon, melly a disunita religióhoz tartozik”;

Eheden „a catholikusoknak vagyon oskolaházok, tanít a cántor”;

Fintaházán „a reformáta részen oskolaház külön nincsen, hanem a mester a maga tulajdon lakóháza hátsó részibe tanította a gyermekeket”;

Folyfalván „tanítottóház helyben a faluban nincsen, Nyárad Karácsonfalván taníttatnak a gyermekek”;

Galambodon „különös oskolaház nincsen, hanem a református mester a maga házánál tanít minden valláson lévő gyermeket”;

Göcsön „a református részen vagyon egy iskolaház, a levitai házzal egy fedél alatt”;

Hagymásbodonban „tanítottóház vagyon az evangélikus reformátusoknak, mellyben taníttatnak azon valláson lévő gyermekek a fogadott tanító által”;

Ilencfalvának „oskolaháza vagyon Lukafalván, s tartozik a reformátusokhoz, az hol az ottan lakó mester tanítja az ilencfalvi gyermekeket is”;

Iszlón „tanító a[z unitárius] pap”;

Jobbágyfalván „oskolaháza edgyik religiónak sincsen, a catholikusoknak tanítójok vagyon, de ház nem lévén, a gyermekek fel nem járhatnak”;

Lőrincfalván „a mester a tulajdon háza hátulsó résziben tanította a gyermekeket”;

Lukafalván „a reformáta részen egy iskolaház, az hová tartoznak az Ilentzfalvi lakosoknak tanuló gyermekei is”;

Makfalván van mester „és jól mégyen a tanított módgya, és tartozik a ref. ecclesiához”;

Maroskeresztúron „a disunitusoknak is vagyon egy mindenféle terhektől, s a királyi adótól is ment tanítójok, de, a feladás szerint, soha nem tanított, s nem is tud”;

Mezőkölpényen „különös iskolaház nincsen, hanem a mester a református gyermekeket maga házában tanította, úgy a catholikusokat is”;

Mezőmészesen „különös iskolaház nincsen, hanem a református iskolamester a maga házában tanított”;

Mezősámsondon „iskolaház vagyon a reformátusoknak, a hol minden valláson lévő gyermekek taníttatnak”;

Mikházán „vagyon normális iskolaház a catholikusoknak, a szerzetesek tanítanak”;

Nagyernyén van iskolaházuk a római katolikusoknak és a reformátusoknak, „az unitusoknak iskolaháza nincs, de a pap a maga házában taníttatja a gyermekeket”;

Nyárádandrásfalván „a tanítás közönségesen foly”;

Nyárádmagyaróson „a mester öregsége miatt gyengén tanít”;

Nyárádselyén „iskolaház vagyon kettő, a r. catholikusoknak és reformátusoknak, tanítás gyengén foly”;

Nyárádszentannán „a tanítás közönségesen foly”;

Nyárádszentimrén tanítót nem említenek, de „jól foly a tanítás”;

Nyárádszentsimonban a reformátusoknál „a fogadott tanítónak jó háza lévén abban tanít”, még megjegyzik, hogy „helyt lakó mester nincs, hanem fogadott tanító”;

Nyárádszeredán a reformátusoknál „a tanítás igen jól foly”;

Rigmányon a reformátusoknak van „levitájok, aki a tanítást is jól folytattya”;

Seprődön „fogadott tanító folytatja a tanítást”;

Süketfalváról „a gyermekek Szent Annára járnak tanulni, a tanítás jól foly”;

Szabédon „iskolaház vagyon egy, az unitaria ecclesiához tartozik, a hol minden valláson lévők taníttatnak”;

Székelyberében tanítóról nem tesznek említést, de megjegyzik, hogy „a tanítás jól foly”;

Székelycsókán „iskolaház vagyon, s tartozik a reformátusokhoz, az hol a fenn említett cántor a gyermekek tanítását folytattya is”;

Székelyurajon „iskolaház vagyon, de még nincsen tökéletesen elkészítve, tartozik az unita ecclesiához”;

Székesen „iskolaház vagyon a reformátusoknak egy, a mester hátsó háza”;

Szovátán római katolikus iskola és tanító van, „jól megyen a tanítás módja”;

Torboszlón „a tanítás gyengén foly, azért hogy az ecclesia mesteri tartásra nézve nem lévén ingremiálva, csak ideig tartó fogadott tanítót tartanak”.

Befejezésként megállapítható, hogy az 1831-es statisztikai jellegű felmérés sok adattal szolgál a vidék történetével foglalkozó kutatóknak. Ezek az adatok azonban csak kellő óvatossággal használhatók. Más információkkal – jelen esetben az adózók összeírásának falunkénti összesítőjével – való összevetésük, amint a fennebbiekben láthattuk, hasznosnak bizonyult. Csak így állapíthattuk meg Marosszék lakosságának 1831. évi, pontosnak tekinthető családonkénti összlétszámát.

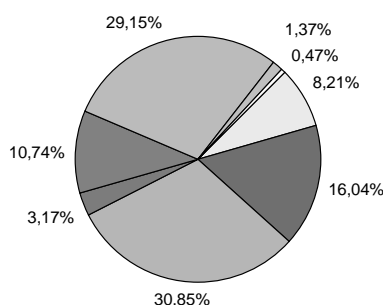
A kapott adatok kiemelik a marosszéki társadalom sokszínűségét, bármelyik fennebb tárgyalt kérdést is vesszük szemügyre. Marosszék társadalmát a polgári rendszerre való áttérés előestéjén is megőrizte a székelyföldi viszonyok sajátosságait, még ha bizonyos árnyalatokban eltér is a többi székely széktől (a nemesség és a zsellérség nagyobb aránya, az armalisták nagy száma révén). A szék társadalmi viszonyainak döntő meghatározója maradt a szabad rendű székelység és a nemességnek alávetett szolgáló népesség egymásmellettiése.

A nemzetiségi megoszlás tükrözi a XIX. századra kialakult viszonyokat. Ekkorra a románság aránya elérte már az összlakosság egynegyedét. Az a tény, hogy ekkor már sor került a nemzetiségi viszonyokat tükröző felmérésre, amely első mint ilyen e vidéken, azt sugallja, hogy a román ajkú lakossággal kapcsolatos kérdések kezelése időszzerűvé vált. Gondolunk mindenekelőtt az egyházi és az iskolai életet érintő, nap nap után felvetődő ügyekre, amelyek kiválthatták ezen intézkedés megtételét.

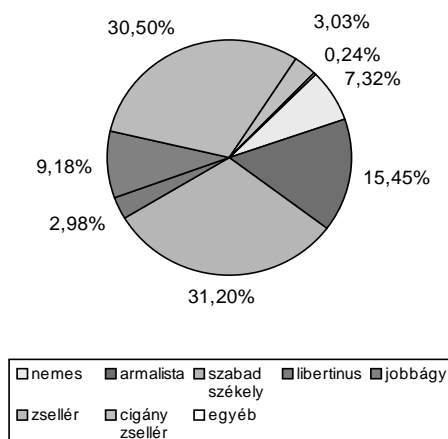
Történetírásunk egyik időszzerű kérdése a helytörténetkutatás. E célt szolgálja mindenekelőtt jelen tanulmányunk is. A felmérés jelentős adatokat kínál 127 falu társadalmi, gazdasági és művelődési életének bizonyos vetületeire, amelyek elengedhetetlenek egy-egy település történetének megírásánál.

1. sz. grafikon

Marosszék lakosságának társadalmi megoszlása 1831-ben A felmérés alapján

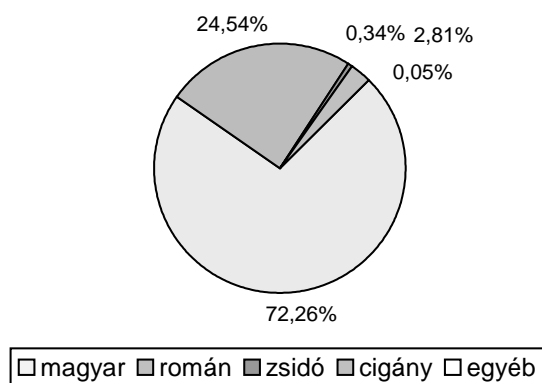
Az adózók kiegészített nyilvántartása alapján

2. sz. grafikon

Marosszék lakosságának nemzetiségi megoszlása

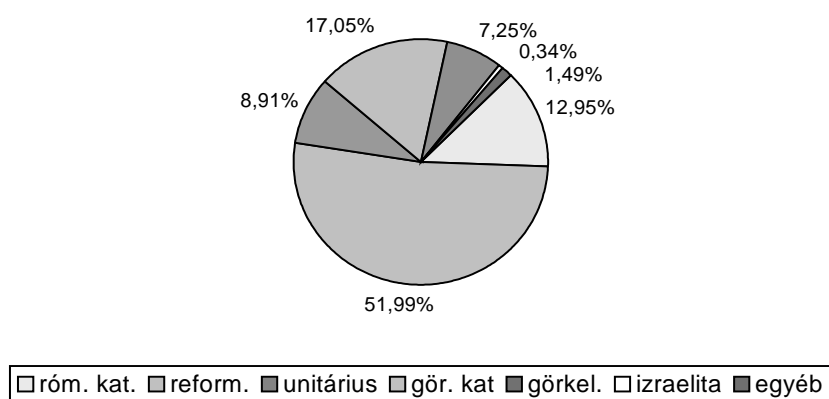
1831-ben

3. sz. grafikon

Marosszék lakosságának vallási megoszlása

1831-ben

Palkó Attila

Adatok a Felső-Maros mente etnikai változásaihoz

A Felső-Maros mente Erdély területéhez képest aránylag kis tájegység, a jelenlegi Maros megye egyharmadát sem teszi ki. Ennek ellenére, sajátos történelmi körülményeinek köszönhetően megérdemli, hogy szélesebb körben is ismertté váljék mindaz, ami itt közel két évezredes fejlődés során végbement. Elsősorban azokra a döntő jelentőségű történelmi eseményekre gondolunk, amelyek meghatározó szerepet játszottak a vidék arculatának alakulásában: nevezetesen a nyomukban keletkezett *népmozgásra* s az ennek következtében fellépő *etnikai változásokra*.^{*}

A Felső-Maros mente középkori településtörténetét illetően arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy Erdély más területeihez hasonlóan a magyarság ezt a területet mikor és hogyan telepítette be. A *Képes Krónika* szerint az Etelközből menekülő magyarság a Keleti-Kárpátok szorosain keresztül jutott el Erdélybe, ahol ellenségtől nem úzve megpihenhetett, majd az Alföld felé folytatták útjukat, ahol letelepedtek. Anonymus ennek ellenkezőjét állítja: szerinte Erdély elfoglalása Nyugat felől indult a Meszesi-kapun keresztül. Azóta a történeti, helytörténeti és régészeti adatokra támaszkodva e kérdésben is sok minden tisztázódott.¹²⁸⁷ Elsősorban az, hogy maguk mögött nem hagyhattak teljesen védtelen területet, amit esetleg nyári szállásnak használhattak volna. Gondoskodniuk kellett Erdély középső és déli részének védelméről is. Ezért valószínűnek tűnik, hogy Erdély középső részét az előkelő Zsombor nemzetség vezetésével a Borsa, Agmánd, Szilkalocsa és Mikola nemzetségre bízták, Dél-Erdélyt pedig a Gyula törzsre. Az előbbieket a Kis- és Nagy-Szamos közti területet szállták meg. A Mezőség keleti felét, a havasok felé eső részt és a Felső-Maros mente dombos és folyóvölgyi területét csak az államalapítás és a vármegyerendszer kiépítése után népesítették be. Ezt a részt mint védelmi gyeprürendszert királyi birtoknak tekintették. Megszervezése a dobokai, kolozsi, tordai várispánság feladatai körébe tartozott. Egyes jelentős telepések már a XI. században kialakulhattak. Ezek közé tartozott Széplak, Régen, Vajdaszentivány, Görgény, Vécs, Lövér. Gazdasági szempontból a Luc mellékén fekvő termékeny vidéken alapított Széplak vált jelentőssé. Neve, Györffy István megállapítása szerint jellegzetes XI. századi településre vall: itt alakult meg a királyi birtok udvarháza. Királyi, uradalmi birtokközponttá vált a vécsi és görgényi vár. A XI. századi megtelepülésre vall a vajdaszentiványi két földvár. Az egyik a Beng nevű határrészben, 5 ha-ra kiterjedő Hallstatt kori földvár, amelyet a magyarok is felhasználtak védelmi rendszerükben. Vajdaszentivány faluban pedig a Luc patak teraszán a román temetőben egy kisebb négyszögű földvár nyomai vehetők ki. Ugyancsak a két királyi birtok védelmét szolgálták a görgényi és vécsi, kőből épült várak.

II. Endre király – a királyi birtokok bőkezű eladományozója – a Felső-Maros mentét a XII. század végén vagy a XIII. század elején a Kácsics nembeli Simon bánnak adományozta.

A vidék történetében 1228-ban¹²⁸⁸ nyílt új fejezet – ez az első okleveles említés –, amikor a II. Endre a Gertrud királyné megöletésében vétkes Kácsics nembeli Simon bántól elveszi a

---

^{*} Eltökélt szándékom ezt a kérdést további levéltári, valamint helyszíni és kutatómunka révén feltárni és közzétenni. Itt közölt írásom keretében a honfoglalástól kezdődően foglalkozom a kérdéssel.

¹²⁸⁷ Tonk Sándor: *A magyarság megtelepedése Erdélyben a középkori magyar krónikák tükrében.* = EM VIII (1996). 1–2. füzet. 41, 50.

¹²⁸⁸ BánfOkI I. 3–7. – CDTr I. 169–170. Az oklevél hitelessége kétséges.

gyekei és széplaki uradalmat, s a Tomaj nembeli Dénes fia (II.) Dénes tárnokmesternek, a későbbi Losonczi, illetve a Bánffy és a Dezsőfi család közös ősenek adományozza. Ekkor kerül a Felső-Maros-völgye és a Luc mente a vécsi vártól délre és nyugatra, egészen a Kelemen-havasok gerincéig a Bánffy-nemzetség birtokába. Ugyancsak (II.) Dénes, a későbbi nádor, ehhez még megszerzi Szászrégent és közvetlen környékét, amelyet a Bánffyaknak az egész középkoron és újkoron át sikerült megtartaniuk.

1228-tól a XIV. század elejéig Régen környéki településre vonatkozóan mindössze egyetlen közvetlen adatunk van. Ez III. Endre király Erdélyben tett utazásával függ össze, aki ez alkalomból hű párthívét, Dénes nádor fiát, (III.) Dénes ispánt, a régeni uradalom birtokosát meglátogatta Philpuson (a jelenlegi Nagyfülpös), és őt az osztrákok ellen tanúsított vitézségeért Lápos birtok adományozásával jutalmazta.¹²⁸⁹

A vidék népesedése további alakulásában Dénes nádor fia, Losonczi (III.) Dénes ispán, valamint ennek fia, (I.) Tamás játszottak szerepet. Mindezt könnyen megtehették. (II.) Dénes korának egyik leghatalmasabb főura volt. A szolnoki ispánság tisztsége mellé megszerezte a tárnokmesteri tisztelet, majd az erdélyi vajdaságot, végül pedig a nádori székbe emelkedett. Fia (III.) Dénes nemcsak megszilárdítja apja örökségét, hanem páratlan ügyességgel még gyarapítja is azt. Ez utóbbi fiai pedig az Anjouk – Róbert Károly és Nagy Lajos király – szolgálatába szegődve az akkori idők legnagyobb kiterjedésű nemesi birtokállományát hozták létre. Ezáltal szervezettebb keretek között mehetett végbe a jobbágyok munkája.¹²⁹⁰

A telepítésben szerepet játszott a kolozsmonostori apátság is. Abafája délnyugati rásze az apátságé volt, s ezért a falu elnevezésében a párhuzamos helynévmegjelölés: Abafája/Apáti. A XIII. század eleji és a tatárjárás előtti telepítésben szerepe volt még Bana ispánnak is – az ő nevét viseli Banyi (a jelenlegi Mezőbanyica) –, Kökényes-Radnót nembeli Kökényes ispánnak, Kácsik nembeli Mihálynak (erdélyi vajda 1201–1212) és öccsének, Simon bánnak (erdélyi vajda 1215-ben), a tatárjárás előtt Tomaj nembeli Dénes tárnokmesternek. Valószínűleg az ő nevét viselte Dénesteleke (a tatárjárás után a két Szakál elnevezésű falu).

Az 1241–1242-es tatárjárás a Felső-Maros mentére, sőt délebbre is kiterjedt, s borzalmas pusztítással járt: egyes falvak elpusztultak (Rados, Dextrád, Monor, Alsó- és Felsőidecs, Régen, Petele), mások lakossága meggyérült (Felfalu, Banyi, Beresztelke). Ezek pótlására Losonczi (III.) Dénes telepít magyarokat, szászokat és oroszokat. A telepítés a XIV. század közepétől a XVI. század elejéig tart. Ekkor került sor a románok betelepítésére is. A betelepítés következtében Régen környékén, a korábban meglévő magyar települések helyén számos szász lakosságú falu keletkezett. A Maros völgyében: Alsó- és Felsőidecs, Szászdisznajó (Alsórépa), Szászszakál, Szász- és Magyarrégen, Petele, Körtvélyfája. Felfaluba szászokat is telepítettek. A Luc patak völgyében keletkezett szász falvak: Felsőrépa, Monor, Alsó- és Felsőglédén, Batos, Dextrád, Vajola, Ludvég, Szászfülpös, Banyi, Harasztos: összesen 20 falu. Szászrégentől északkeletre két orosz (rutén) falut telepítettek: Felsőoroszfalut (Marosoroszfalú) és Oroszidecsét. A XIV. század végén még egy harmadik orosz falut, Felsőidecspatakát. A fentiekből kiderül, milyen jelentős vérveszteség érte a magyarságot. Ezzel együtt, a szászok javára, jelentős területveszteség is.

Az okleveles adatok tükrében nyomon követhetjük a románok megtelepedését is. Ez esetben a telepítők nevét is ismerjük. 1385-ben Losonczi Tamás fia: Dénes arra szólítja fel a régeni uradalomban lakó magyarokat, románokat és oroszokat vagy Erdély más birtokain lakókat,

---

¹²⁸⁹ Uo. 3–5. – CDTrI. 169–170.

¹²⁹⁰ Csánki V. 640–645.

hogy hozzájuk küldött emberének, Veres Jánosnak mindenben engedelmeskedjenek.¹²⁹¹ Az oklevelekben először a következő falvak fordulnak elő: 1364¹²⁹²: Kövesd, Mónosfalu. 1393¹²⁹³: Alsó- és Középsőidecspatak, Déda, Liget. Ez derül ki 1393-ban Dénes bán halála után, amikor fivéreinek fiai között osztozkodásra került sor. 1461-ben említik Hodákot¹²⁹⁴ (Maroshodák), 1509-ben¹²⁹⁵ Füleházát és 1580-ban¹²⁹⁶ Taplocát. Ez utóbbi telepítéstől az is kiderül, hogy a birtokos Bánffyak és Losoncziak elődei igyekeztek a település szempontjából megfelelő erdős hegyvidéket bevonni a településbe, s ezáltal növelni a birtokosok jövedelmét. Ilyen helyen keletkezett Oroszidecs, a három Idecspataka, Toplica, Liget. Ezt a helyzetet jól mutatja a Kelemen-havasok alján, törgyerdőben létesült Liget, amelynek a román neve is Dumbrava: tölgyerdőt jelent.

Megoldatlan maradt számunkra az 1285-ös erdélyi tatár betörés kérdése. Tudjuk, hogy Erdély-szerte nagy pusztítást végeztek, s portyázó csapataik a Felső-Maros mentére is eljutottak, viszont nem okozhattak olyan nagy kárt, mint elődeik 1241-ben. Hogy a lakosság nem pusztult el – sőt a szász telepes falvak is tovább gyarapodtak –, erre bizonyíték az abafáji és a felfalusi templom építése. Továbbá, mind a Luc patak mellékén, mind a Maros völgyében a pápai tizedjegyzék – 1332–37 – tanúsága szerint nem elpusztult, hanem ellenkezőleg, népes falvakkal találkozunk.

A települések sokkal korábban létesültek, mint ahogyan az oklevelekben először feltűnnek. Feltűnésük mindig valamilyen hivatalos ténykedéshez, eljáráshoz kapcsolódik: birtokadományozás, elkobzás, öröklés, csere, pereskedés, s ennek köszönhetően maradt reánk.¹²⁹⁷

- XII. század: 1228: Mogorreuu (Magyaró)
 Wecheu (Marosvécs)
 Dienus Telke (Dénesteleke, eltűnt falu a mai Erdőszakál határában)
 Luer (Lövér)
 Regun (Szászrégen)
 Sceplak (Széplak, ma Dedrádszéplak)
 Ratus (eltűnt falu, Ludvég határában lehetett. Ott ma is élő helynév a la Roadășă román és zu Ruadesch szász elnevezésű határrész)
- 1268: Toldalagh (Toldalag)
 Vanakateleke, Unkateleke (Unoka)

¹²⁹¹ BánfOkl. I. 377. Az utasítás latinul a következőképpen szól: „Universis iobagionibus nostris in Regen existentibus et aliis iobagionibus nostris tam Olachys, quam Oroz in partibus Transsiluanis existentibus...”

¹²⁹² Uo. I. 247: „item Vyfalu [Monosfalva] in capite Kuesd [Maroskövesd].”

¹²⁹³ Uo. I.452: „Idechpataka cum duabus villis Valahalibus et una villa Rutinorum in eadem Idechpataka existentibus... necnon Deda et medietate Lyget.”

¹²⁹⁴ Csánki V. 708.

¹²⁹⁵ Uo. 704. „Poss[essio] Fylehaza.”

¹²⁹⁶ KmOL ENMLt Bánffy család nemzetségi levéltára F. G. 2. sz. 1580. (A továbbiakban: BfN.)

¹²⁹⁷ A telepítések nevét és első okleveles említését Csánki V. kötetéből vettem. Eltekintünk attól, hogy az oldalszámokat is külön-külön jelöljük.

- 1291: Philbus (Fülpös, a későbbi Magyarfülpös, ma Nagyfülpös); 1319: Nagfilpus; 1439: Magyarphilpes, Zaszhpilpes; 1319: Kysephilpus, Szászfülpös
- XIV. század: 1315: Bany (Banyi; 1332: Gindusdorf, Szászbanyica, ma Mezőbanyica)
Scentushaza (Szentősháza; 1358: Zenthandryas, ma Szentandrás)
- 1319: Berycteluke-Berech(k)telke (ma Beresztelke)
Batus (Bátos)
Dedrad (Dedrád)
Felfalu (1333–1335: Villa Principis, szászul Pränzdorf)
Felydech (Felidecs, Felsőidecs)
Gledin-Gledény, 1332: Gledino = Felsőgledény; 1332: Kledyn = Alsógledény
Gyznoyo (Gyisznójó, Disznajó)
Kisepfilpus (Kisebbfülpös, Szászfülpös, ma Kisfülpös)
Magiarzakaal (Magyarszakál, eltűnt falu Erdőszakál határában)
Monor (Monor)
Monorou (Monyoró, Magyaró)
Olydech (Alidecs, Alsóidecs)
Rosk (eltűnt falu Disznajó, Erdőszakál, Gléden határában)
Zaazgyznoyo (Szászdizsnajó, Alsórépával azonos; egészen a XVII. század közepéig így említik)
Zaazzakal (Szászsakál, a XVI–XVII. században Pusztaszakál, Erdőszakál nyugati határában feketett)
Uruzfalu circa Monorou (Oroszfalu, Marosoroszfalu)
Uruzfalu superior (Felsőoroszfalu, Oroszidecs)
Veylla (Veyla, Vajola)
Vereszech (Veresszék, a XVII. század elején Marosvécsbe olvadt be)
- 1319: Harasztus (Harasztos)
Kurtuelkopu (Körtvélykapu, Körtekapu)
- 1322: Ludvégfalva (Ludvégfalva, Ludvég)
- 1323: Poukateluke (Pókatelke, Póka)
Abbafaya (Abafája, 1359: Apáthy; Abafája délnyugati része a kolozsmonostori apátságé volt, s ettől kezdve a két nevet párhuzamosan használják; a XV. századtól beleolvad Abafájába)
de Sancto Johanne (Szentivány, 1366: Mortunzentyana, Zenthyan, Marosszentivány, Szentivány; 1451: Waydazentyuza, Vajdaszentivány)
Villa Rapularum (Répafalva, a pápai tizedszedők Répafalvához vették Szászdizsnajót is. A XVII. sz. közepétől kezdve a két település Alsó- és Felsőrépa néven szerepel)
- 1340: Benk (Benktelke lakói által elhagyott pusztai föld; Szászrégen déli részén a Beng nevű határrész)
- 1340: Tanch, Tanchaza (Tancs, Toncsháza, Tancs)
- 1357: Farago (Farágó)
- 1358: Magiar Regun (Magyarrégen)
- 1364: Kuesd (Kövesd, Maroskövesd)
Vyfalu in capite Kuesd (Újfalu = Mónosfalu)
Molnasfalw (Molnasfalu, Mónosfalu)

- 1367: Bala (Bala)
- 1381: Zarwasmezeu (Szarvasmező: csupán egyszer említik, Disznajó határában feketett)
- 1391: Idechpatak (Idecspatak: az oklevél két más román falut: Alsó- és Középidécspatakát és egy orosz falut – Felsőidecspataka – említ
Deda (Déda)
Lyget (Liget, Marosliget)
- XV. század: 1461: Hadak (Hadák, Maroshodák)
- 1492: Hodor (Hodor nevét egyszer említi az oklevél, Alsórépa, Gléden határában kereshetjük)
- XVI. század: 1509: Filehaza (Füleháza)
- 1580: Taplocza

Összefoglalva a fentieket: a telepítések befejeztével kialakult a népesség (magyar, román, szász – az oroszok kevésbé jönnek számításba) hármas tagolódása. Ennek következtében bontakozott ki az évszázados békés együttélés, kölcsönhatás eredményeként a Felső-Maros mente sajátos arculata, jöttek létre azok a kultúrtörténeti értékek, amelyek különös szint kölcsönöztek a vidéknek.

Egyházi téren a Felső-Maros mente az Ózdi (jelenleg Uzdiszentpéter) Főesperességhez tartozott,¹²⁹⁸ amely magába foglalta még a Mezőség középső és keleti részét is. Ebbe egységesen beletartoztak mind a magyar, mind a szász katolikus egyházközségek.

Igen fontos adatokat őrzött meg számunkra az 1332–1337-es években a XXII. János pápa által keresztes háború céljára elrendelt tizedgyűjtés. Ennek értelmében minden egyházi javadalmasnak évi jövedelme huszadrészét kellett a pápai követeknek lefizetnie évente kétszer, az Úr Mennybemenetele és Mindszentek ünnepén. A követség hat esztendő alatt nagy munkát végzett, s a begyűjtött összegekről készített számadást benyújtotta a Szentszékhez. A fennmaradt számadási jegyzéknek számunkra különös fontossága az, hogy 1. biztos kulcsot ad a XIV. század egyházi jövedelméről; 2. híven feltüntették a folyó pénznemek nevét, amiből egyúttal következtetni tudunk a pénznek a gazdasági életben megnövekedett szerepére (Károly Róbert uralkodása idején, 1307–1342), valamint a népesség számarányára is; 3. ugyancsak megtartották a régi községeknek és azok papjainak nevét; 4. az egyházmegyéknek kerületekbe osztását és szervezését. A települések zöme a Maros és a Luc patak mentén tömörült. A legnépesebb települések Szászrégen, Ózd, Bátos, Dextrád és Teke. Az összeírásból következtethetünk a népesség etnikai összetételére is. A tizedfizetésre – mint tudjuk – csak a római katolikus lakosság volt kötelezhető. Így a feltüntetett falvakban a lakosság is magyar és szász volt. A magyarok a Maros jobb és bal partján, a szászok pedig a Luc patak és a Mezőség keleti részén voltak számosabbak.

A Felső-Maros mente történetében a XIV. század elejétől az 1600-ig terjedő időszakig számos említésre méltó esemény történt. Ilyen jelentős esemény a Tomaj nemzetségbeliek osztozkodása.¹²⁹⁹ 1319-ben Losonczi (III.) Dénes fiai, Tamás, István és Dezső az atyjuktól örökölt régeni uradalomhoz tartozó birtokon osztozkodtak.

Tamás mesternek jutott: Régen, Beresztelke, Sajó, Monor, Rosk, Magyarszakál, Szászdisznajó, Monyoró (Mogyoró), Oroszfalu (Marosoroszfalu).

¹²⁹⁸ Az Ózdi Főesperességre vonatkozóan I. DIR C Veacul XIV. III. 125–129, 195–196, 209–211.

¹²⁹⁹ BánfOkI. I. 47–48.

István mesternek jutott: Dedrád, Széplak, Gledény, Vécs, Felidecs, Alidecs, Holtmaros, Felsőoroszfalu (Oroszidecs).

Dezső mesternek: Bátos, Vajola, Szászsakál, Disznajó, Veressék, Felfalu, Lövér. Az oklevélnek etnikai összetétel szempontjából különleges jelentősége van. Az egyszerű falvakban három nemzetiséget tüntettek fel: magyarokat, szászokat és oroszokat (ruténeket). Régen vegyes, fele magyar, fele szász.

Magyar falvak – Beresztelke, Sajó, Magyarszakál, Magyaró, Széplak, Vécs, Holtmaros, Disznajó, Veressék, Felfalu, Lövér.

Szász falvak – Régennek fele, Monor, Szászdíszajó, Dedrád, Gledény, Felidecs, Alidecs, Bátos, Vajola, Szászsakál, Rosk.

Orosz falvak – (Maros)oroszfalu, Oroszidecs, Felsőidecspataka (1393-ból)

Ennek a birtokmegszállásnak nemcsak a XIV., hanem a későbbi századokban is fontos szerep jut a Felső-Maros mente gazdasági-társadalmi, etnikai viszonyainak alakulásában. A várak, udvarházak építésével, birtokközpontok létesítésével szervezett keretbe fogták a vidék falvait, és hozzájárultak az új feudális körülmények között kialakult életformához. A megosztással kialakultak a Tomaj nemzetség ágai. Tamás a Losonczi és Losonczy-Bánffy család közös öse; testvére, Dezső a Losonczi Dezső vagy Dezsőfi családé; István időközben elhunyt.

A XIV. század első felét illetően – a pápai tizedjegyzék alapján – örömmel állapíthattuk meg a Maros- és Luc-völgyi telepek gazdasági és számbéli gyarapodását. Ezzel ellentétben megindul egy ellentétes folyamat, amelyet az 1349-es pestisjárvány, az ún. fekete halál okozott, másrészt ehhez hozzájárultak a XV. század első felének török betörései és az 1437-es parasztfelkelés kiváltotta zavaros állapotok. Ez perspektivikusan nézve kihat a magyar és a szász lakosság helyzetére: egyes helyeken megindul az asszimilációs és felmorzsolódási folyamat: egyes magyar és szász falvak véglegesen eltűnnek és helyükbe a Bánffyak, Dezsőfiak és Losoncziak románokat telepítenek, egyelőre a Mezőségről, a XVI. század végétől kezdve főképp Fogarashól.

Az 1349-es pestist a Nagy Lajos nápolyi hadjáratában részt vett itteni katonák hurcolták be. Ekkor pusztulhatott el Magyaró keleti határában Borostelke, a későbbi Középidecspataka helyén Újfalu. (Ezt a határrészt ma is románul Ifalăunak, Újfalunak hívják.) A század végén telepít helyükbe Losonczi István bán és Losonczi Dénes bán románokat. A XV. században ez a folyamat nagyobb méreteket ölt. 1426-ban Harasztoson a szászok helyett kenézt említenek. Az 1451-ben elnéptelenedett Faragót 1456-ban népesítették be. 1461-ben a juhötvenedet a románok Toldalagi Andrásnak, a somkereki Erdélyieknek és Vizaknai Miklósnak fizették. 1461-ben ugyancsak ötvenedet fizető románokat említenek Balán. A XV. század második felében két magyar falu: Lövér és Magyarszakál és négy szász falu: Alsó- és Felsőrépa, Monor, Alsógledény és Szászsakál néptelenednek el és telepednek helyükbe románok. Alsórépát egészen a XVII. század 20-as éveig Szászdíszajóként említik. Az itteni szászokra az 1490-es években egyedül a Schiller nevű család emlékeztetett.

A XVI. század tragikus, katasztrofális és sorsdöntő eseményei: az 1514-es, Dózsa György vezette parasztháború és a mohácsi vész (1526), Buda eleste, az ország három részre szakadása, az önálló Erdélyi Fejedelemség megalakulása a Felső-Maros mentét csak közvetve érintették, hatásaik inkább társadalmi, gazdasági, vallási és kulturális téren nyilvánultak meg.

A szellemi élet tekintetében a reformáció és a könyvnyomtatás révén az anyanyelvi kultúra megteremtése idéz elő mélyreható változást. Elsőként a lutheri, majd az 1560-as évektől kezdve a kálvini irányzat, végül az unitarizmus. A reformáció korában az egyházszervezet terén is változás következett be. A középkori Ózdi Főesperesség felbomlott. A kálvinista hitre

tért magyar falvak egyházközségei püspöki rendelkezés nyomán a Marosi Református Egyházmegyéhez kerültek, s oda is tartoztak mindaddig, amíg a XVII. század elején megalakulhatott a Görgényi Egyházmegye. A román és orosz falvak lakói a görögkeleti egyház hívei maradtak.

A reformáció egyik legjelentősebb művelődéstörténeti eredménye az anyanyelvű írásbeliség, a szervezett keretekben megindult népoktatás, a műveltség erőteljes fejlődése, amelynek következtében már a kifejezetten jogi vonatkozású megállapodásokat sem latin, hanem magyar nyelven rögzítik.¹³⁰⁰

A XVI. század második felének viszonylag békés fejlődését törte meg az új, a XVII. század első éveire is áttérjedő háborús korszak (a tizenöt éves háború, 1593–1606). 1593-ban az ingatag jellemű Báthory Zsigmond is csatlakozott a biztatónak ígérkező kezdeti sikerek után végül is vereséget szenvedett Keresztény Ligához. A hatalmáról négy alkalommal lemondó és háromszor visszatérő Zsigmond fejedelem török, tatár és vallon csapatokat szabadított rá országára. Amikor Erdélyt a császári csapatok szállják meg, a tényleges hatalmat főparancsnokként Basta generális gyakorolta, aki azt tartotta, hogy „vesszővel kell kormányozni”.

A XVII. század eleji siralmas időkre, azaz Basta császári generális rémuralmára és az ezt követő tatár pusztításra vonatkozólag a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc *Memorialéjában*¹³⁰¹ találunk szomorú feljegyzéseket. A zavaros politikai helyzet tág teret nyitott a zsoldos sereg minden képzeletet felülmúló kegyetlenkedésének: az egyik oldalon Basta prédára éhes vallon és magyar hajdúi, a másikon Székely Mózes seregében harcoló tatár martalócok dúlják, rabolják, égetik a falvakat és hurcolják rabságba ezrével az elfogott szerencsétlen áldozatokat. 1602 tavaszán Konkoly Péter hajdúkapitány csapatai Szászrégent gyűjtják fel, míg 1604-ben egy másik hajdúcsapat a Teke közelében levő Nagyida lakosságát és más falvak menekültjeit mészárolja le. Ekkor pusztult el három magyar falu: Kozmatelke, Pusztaalmás és Körtevénykapu, valamint két gazdag szász falu: Szászbanyica és Szászfülpös. Pusztaalmást illetően egy 1602-ből való feljegyzésben ez áll: „Templa Calvinas desalat” (a református templom romokban). A XVI. században Szászbanyica még virágzó szász falu volt. Itt halt meg 1566-ban Johannes Lebel evangélikus pap, latin nyelvű erdélyi szász humanista költő. A Basta-rémuralom idején a lakosság elpusztult vagy elmenekült. Helyükbe románokat telepítettek. Ugyanaz a sors érte Szászfülpöst, ahol a szászok helyébe magyarok és románok települtek. Valamivel többet tudunk Kozmatelkéről és Körtevénykapuról. Kozmatelke magyarsága Basta korában (1600–1603) elpusztult, s az új földesúr, a felsőoroszi (Görgény tartomány) román származású Krajnik László telepíti újjá. 1610-ben írja Bethlen Gábor: „Kolozs vármegyében levő Kozmatelke nevű falunk a vitézlő Krajnik László jószága, melyben ennek előtte magyarok laktanak, de az elmúlt esztendőkbeli disturbiumokban elpusztulván, minthogy annak utána sok helyekről idegen oláh népeket reá hozván, úgy

¹³⁰⁰ BfN F. T. T. 15. sz. Az első Magyaróról ismert birtokvásárlási szerződés. Az aláírók közt szerepel Paksi János református prédikátor és Vásárhelyi Mihály mogyorói scholamester.

¹³⁰¹ *Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc Memorialéja*. In: *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. Szerk. Mikó Imre. Kv 1855. 67. (A továbbiakban: ETA.) Pusztaalmásra vonatkozólag I. még: Református Szemle 1957. 271–274. Kozmatelkére: Jakó Zsigmond: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. In: ETA V. 2. Kv 1945 (Kozmatelkére vonatkozó melléklet). Ezenkívül itt kell megjegyezni, hogy 1942-ben Kozmatelkén jártamkor, a román templom mellett megmutatták nekem azt a földből kiálló fehér követ, amelyet állítólag Barcsay Ákos fejedelem meggyilkolása helyén állítottak. Az 1950-es években a követ a magyarói Varga Miklós behozta a régi ócskavasgyűjtő telepre, de onnan nyomtalanul eltűnt. Szászfülpösre: 1730 körüli feljegyzés. Binder Pál kéziratából vett adat. Körtekapura: 1602: *Combusta et desolata*. Református Szemle i. h. Szászbanyica: Ugyancsak a Basta-korban pusztult el. Binder Pál kéziratából vett adat.

telepítette volna meg.” Utasítja a földézsmaaszedőket: „Hadjuk azért és parancsoljuk kegyelmeteknek az mi levelünk látván, ennek utána az megnevezett Kozmatelke nevű falut dézsmaadásra ne kényszerítse, hanem az feljebb megírt immunitással szabadon élni engedje.” Körtvélykapu (jelenleg Körtekapu), 1602: „Combusta et desolata” (felégetve és feldúlva). Azt is megtudjuk egy 1642-es adatból, hogy kikkel népesítették be. A szökött jobbágyokat illetően a feljegyzésben az áll: „Miólta mi idetelepedtünk, azolta innen senki el nem ment, sőt inkább szállítattott az szegény úr: új jövevény embereket, s most épülnek, sokan jöttek Fogaras Földjéből. Ezenkívül jöttek Görgényvidékről is.”

1613-ban, amikor Bethlen Gábor a fejedelmi székbe került, ugyancsak a tatárok pusztítják Erdély népét. „Ez megléven – írja Nagy Szabó Ferenc – Skender basa és Bethlen Gábor Fejérvárhoz szállának ugyan, de a tatárság Báthory Gábor üzése ürügyével az egész mezőséget mind elrablá és felnyalábolá, égeté s hazamene az rabbal.” A hadak nyomában bekövetkezett borzalmas pusztítás, elnéptelenedés méreteire egyes későbbi adatok engednek következtetni. Az 1648–1652¹³⁰² között készült összeírások alkalmával Szászrégenben, Bátoson, Felsőidecsen, Felsőrépán, Kissajón és Paszmoson több mint 140 pusztatelket írtak össze. Ezek közül feltűnően sok szerepel Felsőidecsen (35), Felsőrépán (36). A vallatásból az is kiderül, hogy egyes pusztatelkek lakói a XVII. század elején „holtak el az emberek sokak, s azólta mind pusztában állottanak”. A súlyos emberveszteséget még fél század múlva sem sikerült kiheverni.

Még súlyosabb tragédiák, megpróbáltatások következtek be II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata után. A szultán parancsára a trónjáról lemondani nem akaró II. Rákóczi György ellenkezése miatt majdnem négy éven át török és tatár csapatok dúlták, pusztították Erdély különböző vidékeit, s ezrével fűzték rabszíjra a háború idején amúgy is megfogyatkozott lakosságot. A dúlást nem kerülte el a Felső-Maros mente sem, amely 1660 végétől 1662 elejéig mozgalmas politikai és katonai események színterévé vált. 1660 decemberében Erdély leghatalmasabb főúra, a tatár fogságból szabadult Kemény János lépett a török által kinevezett Barcsay Ákos helyébe. (II. Rákóczi György a szászfenesi csatában 1660 májusában szerzett sebeibe Váradon belehalt.)

Kemény a Habsburg-támogatásban bízva szállt szembe a törökkel. Montecuccoli generális seregével Kolozsvárig nyomult, de ekkor Bécsbe visszarendelték, mert a Habsburgok a törökkel való összeütközéstől féltek legjobban. Kemény János ellen a Nyírség felől Ali budai pasa vonult fel hatalmas sereggel. Kemény kénytelen volt előle a Felső-Tisza vidékére visszavonulni. Ali 1661 augusztusában Dés és a bethleni vár között ütött táborn. A tatárok és saját lovasserege innen kiindulva dúlta fel a Mezőséget, Beszterce vidékét, a Felső-Maros és Marosvásárhely környékét. Erről a szörnyű pusztításról a kortárs Georg Kraus szász krónikás a következőket írta: „Ezek a katonák útjukban mindent felperzseltek, úgyhogy néha 300 falu égett. Valamennyi öreg embert kardélre hánytak, a fiatalokat pedig, akár a férfi, akár a női nemhez tartoztak, magukkal hurcolták.”¹³⁰³ Maga Ali pasa e dúlás után érkezett hadaival Besztercén és Szászrégenen át Vásárhelyre, ahol az erdélyi nemességgel fejedelemmé választotta Apafi Mihályt. A háborúnak 1662 januárjában lett vége, amikor a kisszöllősi csatában Kemény is elesett.

---

¹³⁰² Görgényvár összeírása 1642–1652. KvAKT Filmtár (Fotótéka) F. 154.

¹³⁰³ L. Kraus, Georg: *Cronica Transilvaniei 1608–1665*. Ford. G. Duzienchievici, E. Reus-Mîrza. Buc 1965. (A magyar szöveg a szerző fordítása.)

A török–tatár dúlásról a szemtanú Sárpataki Márton ítélmester számolt be: ő tudósít arról, hogy a török–tatár csapatok a kicsépeelt kész gabonát elvitték, az asztagban levőket meggyújtották. Minderre ráadásul bekövetkezett a pestis, hogy újabb áldozatokat követeljen.

Apafi Mihály uralkodásának érdeme, hogy a földre tiport Erdélyi Fejedelemséget talpra tudta állítani, de az elszenvedett emberveszteséget semmivel sem lehetett pótolni.

1687-ben a százötven éves török uralmat a német fennhatóság váltotta fel, amelyet végül 1691-ben a *Lipót-féle Diploma (Diploma Leopoldinum)* szentesített. Ez a politikai változás gazdasági téren Erdély egész lakosságát súlyos megpróbáltatás elé állította. A helyzet a XVII. század végén és a XVIII. század elején sokkal súlyosabbá vált, mint a török fennhatóság idején: a városokban és falvakban elszállásolt császári katonaság önkényeskedése, az államnak járó többszörösen felemelt adó (porció) könyörtelen behajtása, a katonák élelmezése, beszállásolása, továbbá a katonaság részére történő ingyenes szállítás, forspont, vektúrázás, valamint a földesuraknak való, továbbá is változatlan, kíméletlen robotolás jellemezte ezt az időszakot.

Tömören fogalmazza meg ezt az elviselhetetlen állapotot a krónikaíró Cserei Mihály *Históriájában*, rávilágítva ugyanakkor a Rákóczi-szabadságharc valódi okaira: „Rettenetes porciózás vala a szegény országban e tájban. A regimentek pedig quartélyban szállván, a szegénységen élőstenek, kivált az officiálisok, s a porciójukat pénzül extorqeálák [csikarták ki] a szegénységen. Az executor németek a szegénységet kínozták, kötözték, verték, sós vízzel itatták a pénzért.”¹³⁰⁴

Ezzel magyarázható, hogy a végsőig elkeseredett jobbágyok nemes uraikkal együtt a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharchoz csatlakoztak nemzetiségre való tekintet nélkül. A harcok az elején (1704) és a végén (1707–1708) Görgény vára körül dúltak. A szabadságharc idején a császári hadsereg katonáitól elkövetett sérelmeket Wesselényi István örökítette meg *Naplójában*.¹³⁰⁵

Etnikai szempontból egyik legértékesebb statisztikai adatunk az 1580-ban¹³⁰⁶ Bánffy Pál halála után készült osztálylevél a négy Bánffy testvér (Boldizsár, Gábor, László és Péter) között. A telek nagyságából és a családfők számából (5-tel szorozzuk meg) megkapjuk a településen élők számát. A nevekből következtethetünk a nemzetiségi összetételre. Sajnos csak a Maros-völgyi falvak szerepelnek. Kimaradtak olyan népes falvak, mint Bátos, Dedrád, Vajda, Magyarfülpös, Faragó, Vajdaszentivány.

---

¹³⁰⁴ Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Bp 1983. 293.

¹³⁰⁵ Wesselényi István: *Sanyarú világ*. I. 1703–1705. Közzéteszi Magyar András. Buk 1983: II. 1707–1708. Közzéteszi Demény Lajos–Magyar András. Bp 1985.

¹³⁰⁶ BfN F. G. 2. sz. 1580. R. – L. Dányi–Dávid.

A magyarói Bánffy-uradalomhoz tartozó telkek és jobbágyság megoszlása

Sor- szám	A falu neve	Telkek száma	Jobbágyság lélekszáma	Megjegyzések
1.	Szászrégen mezőváros	160	800 v. 1000	hozzávetőleges
2.	Glédén	56	280	
3.	Monor	53	265	
4.	Déda	52	260	Bisztrával együtt
5.	Liget	52	260	
6.	Magyaró	32	160	hozzávetőleges
7.	Beresztelke	23	105	
8.	Mónosfalva	19	95	
9.	Holtmaros	15	75	
10.	Magyarrégen	12	60	
11.	Taploca	8	40	
12.	Füleháza	8	40	

A táblázatban szereplő két utolsó faluról kitűnik, hogy mindkettő új település: ami pedig Magyarrégent és Holtmarost illeti, mindkettőt valósággal beszorították más, nagyobb települések közé: Magyarrégent Szászrégen – amelytől csak egy patak választotta el – és Felfalu közé. Holtmarost a kelet felől határoló hegy valósággal falként választotta el az Idecs pataka felé való terjeszkedésben. A megoldás csak az lehetett, hogy az Idecs patak a hegyek közé mélyen benyúló völgyébe és a lankás hegyoldalakon telepítenek falut, ami az 1300-as évek második felében be is következett.

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcnak a szatmári békével (1711) történt befejezése rendezettebb viszonyokat tett lehetővé az egész XVIII. századon át. A továbbiakban eltekintünk a politikai események érintésétől, ehelyett a nemességnek a XVII. század második és a XVIII. század első felében végrehajtott jobbágyságtelepítési kérdésével foglalkozunk: e téren kizárólag román jobbágyságtelepítésről van szó. A telepítés jó része indokolt volt, pótolni kellett az elvesztett munkaerőt. Másrészt a XVII. század közepétől tért hódító nemesi, ún. *majorsági gazdálkodás* a jövedelem érdekében csökkenti a jobbágyságterületeket és csatolja az urasági földekhez. Ezenkívül erdőkből irtatott földekkel gyarapítja a birtokot, vagy telepítenek ritkán lakott helyekre, mint pl. a Toplicai-medencében, ahol fenyőerdők irtásával lehetett a telepet szélesíteni, lakóit gyarapítani. Evégből a Bánffyak már az 1660-as években¹³⁰⁷ Fogaras vidékéről telepítenek jobbágyságot Dédára, s onnét, amint a Béli levéltárból előkerült lista tanúsítja, Taplocára, azaz Toplicára. Ugyancsak egy másik kimutatás: 1665 körül „Dédáról ezrek mentek Taplocára, Bánffy Boldizsár rész jószágára.” Tehát 1661–1665 között 391 fogarasi román jobbágyságot telepítettek a Bánffyak Toplicára. A XVIII. században ezekből alakultak ki saját körzetében Platonest, Kelemenpatak, Magyarós, Zenkány és Csubatány nevű települések. Továbbá a Maros völgyében Göde és Mesterháza kivételével, Nyákra Ilva, Ratosnya. (Ezekre alább térünk ki.) A XVII. századra vonatkozóan birtokviszonylatban nem maradt fenn olyan kimutatás, amelyet e terület vonatkozásában használni tudnánk. A XVIII. században az állam részére számos összeírás történt: ezek közül gazdasági-társadalmi szempontból igen értékes az 1723-as, 1750-es és 1784-es összeírás. A lakosság nemek szerinti és társadalmi megoszlása, valamint a települések összlétszáma tekintetében jól használható adatokat tartalmaz a II. József-féle, 1784–1787-es népszámlálás, amely számunkra is nagy segítséget jelent.

¹³⁰⁷ A Béldi család levéltárában eredetileg a IV. csomóban volt meg, az új rendezés után csak egy másik 1665 körüli, ugyancsak Dédáról áttelepedett 31 fogarasinak a névjegyzéke van meg.

A Felső-Maros mente benépesüléséhez részben a mostoha természeti feltételek, a mezőgazdasági termelésre alig alkalmas terület, másrészt elszigeteltsége is közrejátszott. Országút hiányában a Maros völgyében, a hegyek gerincén folyt a közlekedés. A bátrak tavasszal tutajon vagy télen a befagyott jégen közlekedtek. A benépesítés felgyorsulása a „zöld arany” kitermelésével és a tutajozással kezdődött el. Gomba módra jelennek meg a 40 km hosszú part mentén a fűrészmalomok, s mellettük kialakulnak a Maros-parton vagy a hegyoldalakon szétszórta telepek.

Ami Toplicát illeti, bár a XVII. század 60-as éveiben Dédáról 331 fogarasi románt telepítenek oda, természetesen családostól, mégis 1787-ben a lakosság létszáma alig éri el az 500-at. Ennek valószínűleg számos oka lehetett: a) a Bánffy birtokosok innen telepíthettek távolabbi birtokaikra. Adatunk van rá, hogy 1720 körül innen Beresztelkére 10, Magyaróra pedig 17 családot telepítettek; b) egy része még a telepítés után egyszerűen továbbállt, ami máshol is megtörtént; c) a gyermekhalandóság igen magas számarányt ért el; d) az évtizedenként megismétlődő pestisnek is része lehetett benne.

A XVIII. század 70-es éveitől kezdve a gyergyói székelyek is igyekeznek Toplicán vagy talán Gödén, Mesterházán megtelepedni. 1803-ban „valami 20 esztendőnél nem igen régebb időtől fogva kezdenek a remeteiek és gyitrióiak Toplica felé beljebb harapózni”. Továbbá, 1804-ben a székelyek 50 házhelyet foglaltak el.

A faipar, fakitermelés-, szállítás gyors fellendülését mutatja a lakosság rohamos fejlődése.

Toplica 1850-ben: 2343, 1880-ban: 4276, 1910-ben: 7378.

Göde és Mesterháza, Nyágra 1769–1773-ban a térképen Wacht Haus (Erdésházak) néven van jelölve.

1850-ben Gödemesterházán 972 az összlétszám, ebből 882 román, magyar 75, német vagy zsidó 15.

Palotailván: 146, ebből román 232, magyar 14.

Ratosnyán: 363, román 345, magyar 18.

Dédán: román 942, magyar 127, idegen 25.

Füleházán: 636, román 530, magyar 48, idegen 58.

1910-ben Toplicán: 7378, román 4134, magyar 2417, német 651, idegen 126.

Gödemesterházán: 2197, román 1297, magyar 736, német 73, idegen 29.

Palotailván: 1552, román 735, magyar 650, német 119, idegen 48.

Ratosnyán: 907, román 350, magyar 464, német 30, idegen 23.

Déda: 2491, román 1586, magyar 361, német 88, idegen 56.¹³⁰⁸ (Dédához tartozott még Bisztra és Füleháza.)

---

¹³⁰⁸ Az 1850-ben közzétett Magyar Statisztikai Közleményben a népesség számaránya mellett szerepel a nemzetiségi összetétel is: magyar, román, német és idegen. Ebben az utolsó kategóriában elsősorban zsidók szerepelnek. 1808-ban Dédán említik az első Szabolcsból betelepített zsidókat. Először a falusi kocsmákat, majd az üzleteket bérelik. A nagyon gazdag magyarrégeni Farkas család a Bánffyaktól és a Keményektől több mint 30 ezer hold erdőt vásárolt. Egyéb üzleti vállalkozásba is belekezdnek: bécsi zsidó bankárok gőzfűrésszel ellátott deszkagyárakat létesítenek, s ennek tisztviselő személyzete is zsidókból áll. A zsidók mellett 1850-ben megjelenik Szászrégenben néhány *örmény* kereskedő, s megjelennek az erdélyi fakitermelésben a „*talián*” (*olasz*) vállalkozók is. Füleházán az 58 idegen zsidóból és olaszból állhatott. Az olaszok között akadtak kőfaragók is.

Akárcsak a román lakosság rohamos fejlődése tekintetében, ugyanez mondható el a magyar lakosságról Toplicán, Palotailván, Ratosnyán, Gödemesterházán, kevesebbet változott Dédán a román lakossághoz viszonyítva.

Az 1850-es adatok további alakulására jó összehasonlítható adatokat szolgáltat az 1930-as népszámlálást követő évek népességvizsgálatának kiadott összegezése.¹³⁰⁹ Ha az idézett munka táblázatait vizsgáljuk, a következőket tapasztaljuk: 1930-hoz viszonyítva jelentős változást találunk az ipari központokban, Szászrégenben, ahol a lakosok száma 12 384-ről 39 240-re emelkedett, vagyis 216,86%-kal nőtt. Az 1992-es adatok szerinti összlakosságból 12 471 magyar és mindössze 346 német nemzetiségű az 1930-as 2251-hez viszonyítva. Ugyanez vonatkozik Maroshévízre is, Gödemesterházára, Palotailvára és Ratosnyára. Ezek közül Maroshévíz érte el a legnagyobb lélekszámot: 8214-ről (1930-ban) 17 212-re (1992-ben) emelkedett összlakossága. Keveset változott a lakosság száma Marosfelfalun, Bátoson, Dédán, Alsóidecsen, Balán, Magyarón¹³¹⁰, Marosoroszfaluban, Vajdaszentiványon. Jelentősen csökkent Beresztelkén, Faragón, Felsőrépán, Kozmatelkén. A legnagyobb népességcsökkenés színhelye Kozmatelke, ahol az 1930-as 1918 lélekszám 1992-re 759-re apadt. Ezen „apadások” oka az 1980-as évekig a városokra való eltávozás, de főképp a nagy méreteket öltött „egykezés”. Egészen más a helyzet a németek és a más nemzetiségűek (túlnyomórészt zsidók) esetében. A szászok esetében a mostoha történelmi körülmények folytán katasztrofális helyzet állt elő. Míg 1930-ban közel 8000 lélekre tehető a hét szász településen (Szászrégen, Bátos, Dedrád, Ludvég, Vajola, Alsó- és Felsőidecs) élő németek száma, 1992-ben még a 600-at sem éri el.

Sajnálatos módon kell megállapítanunk, hogy 700 évvel ezelőtti letelepedésük után a Maros menti szászok eltűnőfélben vannak.

Ugyanez a sors érte a deportálások és a tömeges kivándorlások következtében a Felső-Maros menti zsidóságot is, akiknek létszáma napjainkban még a százat is alig közelíti meg.

Jelentősen növekedett azonban a cigányok száma, akik a lakosság 8,6%-át teszik ki Bátoson, 5,31%-át Dédán, 26,41%-át Faragón, 10,8%-át Alsóidecsen, 10,87%-át Magyarón, 9,05%-át Marosfelfalun és 5,19%-át Marosvécsen. Faragó nagyszámú cigány lakossága annak a ténynek a következménye, hogy a községhez tartozó Tancs lakosságának 60%-a cigány.

Ami a jövőt illeti, minden attól függ, hogy az ipari létesítmények mennyiben állják meg a helyüket. Megindult egy ellentétes folyamat is: városról falura telepednek vissza, és igyekeznek valamilyen vállalkozásba fogni, pl. Beresztelkén és Mónosfaluban svájci tőke felhasználásával modern tejfeldolgozó üzem létesült, más falvakban pedig földművelésszövetkezetek vagy fafeldolgozó műhelyek létesültek. De ez csak a szerény kezdet, a jövőt illetően tennivaló van még bőven...

Az uralomváltás után valamennyien hazatértek. A *cigányokat* először 1725-ben említik Bánffy Péter beresztelki birtokán. A cigányok többsége a XIX. század első felében telepedett le a Felső-Maros menti falvakban.

¹³⁰⁹ *Az erdélyi települések népessége, nemzetisége szerint (1930–1992)*. Bp 1996. Maroshévízre és a többi Maros megyei településre l. a következő számok alatt: 306, 318–321.

¹³¹⁰ Magyarónál 1977-ben 4147 lakost tüntettek fel, míg 1992-ben mindössze 3367-et. A különbség abból adódik, hogy tisztán csalásból ide számították azt a 780 személyt is, akiknek az állandó lakhelye már nem volt Magyarón. Egyes család volt, mert attól féltek, hogy a községhez esetleg más falukat csatolnak.

Pap Ferenc

A kolozsváriak marhakereskedése a XVI. század végén és a XVII. század első felében (a harmincadkönyvek alapján)

A forrás. Az 1599 és 1637 között vezetett kolozsvári harmincadkönyvek Kolozsvár város levéltára számadáskönyvek sorozatának részei. Kutatásunkat jelenleg mikrofilmmásolatok biztosítják.¹³¹¹ Néhány éves, ma még nem kellőképpen indokolt kihagyásoktól eltekintve¹³¹² a kolozsvári harmincadkönyvek közel négy évtized harmincadvámolásáról tanúskodnak.

A kolozsvári harmincadhelyen bemutatott kiviteli és behozatali áruszállítmányok lebonyolítói azon kolozsvári polgárok (alkalmi szállítók vagy kereskedéssel foglalkozók),¹³¹³ akik kiviteli vagy behozatali áruszállítmányukkal jelentkeztek a harmincadhelyen. A vámbejegyzések név szerint feltüntetik azt, aki bemutatja a szállítmányt, a szállítás célpontját (kiviteli szállítmányok esetében) vagy azt a helyet, ahonnan az árut behozták Kolozsvárra. Ezután felsorolják az árufajtákat és mindegyiknek megállapított harmincadvámját, sok esetben az árufajták vételárát, majd gyakran összesítik az egyes szállítmányok harmincadvámösszegeit. Ilyen részletes harmincadkönyvek nem ismeretesek eddig Közép-Kelet-Európában, ugyanis az osztrák területen vezetett, a lengyel, a magyar és a felső-magyarországi, a német, az Adriai-tengerpartra rúgó területen összeállított vámkönyvek vagy (legtöbbször) összesítő jellegűek (tehát évente összesítik a bemutatott árufajtákat és a vámösszeget), vagy egymástól távol eső éveket mutatnak be és minden esetben sokkal kevésbé részletesen, mint a kolozsvári harmincadkönyvek.¹³¹⁴ Ezért van az, hogy a kolozsvári harmincadkönyvek nemcsak a hazai

¹³¹¹ KvSzám. A számadáskönyvek jelzete: az arab szám a kötegre, azon belül a törtvonalat követő római szám a kötetre, a következő arab szám pedig az oldalszámra utal. Írásunkban a következő jelzetű kötetekre hivatkozunk (zárójelben keltezésük éve): 8/XIV. (1599); 9/XXXV. (1602); 12b/VII. (1610); 12b/VIII. (1611); 13a/VI. (1611. december–1612. november); 13a/XVI. (1613); 13a/XXIII. (1614); 13b/IX. (1614. december–1615. december); 14a/I. (1616); 14a/XXII. (1617); 14a/XXV. (1618); 15a/III. (1619); 15b/XII. (1621. december–1622. január); 15b/XVIII. (1622. január–1623. január); 16/XI. (1623); 18b/IV. (1630. február–1631. január); 19/VII. (1633); 19/XI. (1634); 20/II–I. – a levéltárban fordítva kötötték be a kötetet – (1635); 20/V–VI. (1635. december–1636. november); 20/VI. (1637. október–november).

¹³¹² A kihagyások számtani módszerrel felbecsült adatait l. Pap, Francisc–Goldner, Gavrilă–Kása, Zoltán: *Taxa vamală tricesimală și frecvența transporturilor la oficiul vamal din Cluj (1599–1637). Existent și întregiri.* = AMN 33. II. 1998. 171–173, 175–182.

¹³¹³ Az alkalmi szállítók között felismerhetők a saját termékeiket továbbjuttató kolozsvári mesteremberek vagy esetleg feleségük, hozzátartozóik. Kialakult viszont a kereskedést foglalkozásszerűen űző kolozsvári polgárok rétege is, akik főleg az árukivitel célpontjában vagy (a behozatal esetében) a vásárlás helyében szakosodnak, nem pedig bizonyos, mindig azonos árufajtákkal kereskednek. L. bővebben Pap, Francisc: *Negustori și capital comercial la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea.* = AIIA–CN XXIX (1989). 149–150.

¹³¹⁴ Kassa 1502–1503 közötti kereskedelmi feljegyzéseit feldolgozta Kerekes György: *A kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502 és 1503.* = MGtSz IX(1902). – Kassára vonatkozóan l. még Fügedi, E.: *Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt.* = Studia Slavica II (1956). – Az 1542-es magyar harmincadkönyveket (1. MOL Kincstári Levéltárak Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 907. és 920.) feldolgozta Ember Győző: *Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században.* = Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei

kereskedelemtörténet elsőrendű levéltári forrásai, de rávilágítanak egész Közép-Kelet-Európa XVI–XVII. századi kereskedelmi kapcsolatainak múltjára, közvetlen adalékkal szolgálnak arra, miképpen vált a kolozsvári kereskedelem a XVI. század végén és a XVII. század első felében az összeurópai kereskedelem szerves részévé. Harmincadkönyveink számos bejegyzése és utalása teszi kitapinthatóvá, milyen viszony létezett a kolozsvári kereskedőtársadalom és az erdélyi nemesség, sőt az erdélyi fejedelem között. Azt is érzékelteti, hogyan alkalmazták a kolozsvári kereskedelemben az újabb korra jellemző társulásokat és hogyan jelentkeztek Kolozsváron a későbbi, alkalmazottakkal való dolgoztatás csírái.

Mindezek a jellegzetes vonások fellelhetők a következőkben az állatkereskedést bemutató adatokban is.

Az állatkereskedés összesítő adatai. Az 1599 és 1637 között Kolozsvár városának hasznát szolgáló harmincadvám könyveiből kifejtett 96 áru fajta közül az *ökröskereskedelem* megvámolása foglalja el az első helyet. A legfőképpen kivitt (kismértékben behozott) ökrök összvértéke 22 547 forint 45 denárra rúg, ez a teljes harmincadvám 31,29%-a. E harmincadvámnak megfelelő, általunk (1:30 alapon) kiszámított, hozzávetőleges kereskedelmi ár (tehát az ökrök vételára) 676 423 forint 50 denárral ugyancsak – természetesen – az első helyet foglalja el. Az ökrön kívül szerepelt még a szállítmányokban a *tehén* (a teljes összeforgalomban a 12. helyet foglalja el) 1328 forint 80 denár harmincadvámmal, ez a teljes áruforgalom 1,84%-át teszi ki, kiszámított, hozzávetőleges kereskedelmi ára 39 864 forint. Ezekhez az általános számításokhoz hozzávesszük a 24. helyen szereplő *lókereskedést* is, 210 forint 48 denár harmincadvámmal, a teljes áruforgalom 0,29%-ával és 4689 forint kiszámított, hozzávetőleges kereskedelmi árral.¹³¹⁵ A *tulok* a 41. helyen szerepel, 20 forint 10 denárral, a teljes áruforgalom 0,03%-ával és 603 forint kiszámított, hozzávetőleges kereskedelmi árral, az *élősertés* (csak behozatali áru volt) az 58. helyet foglalja el, 5 forint 24 1/2 denár harmincadvámmal, a teljes áruforgalom utolsó 0,11%-ának egy (az utána következőkhöz viszonyítva valamivel nagyobb) hányadával és 157 forint 35 denár kereskedelmi árral, majd közvetlenül következett az 59. helyen álló *bika*, 4 forint 20 denár harmincadvámmal és 126 forint kiszámított, hozzávetőleges kereskedelmi árral. Az árubehozatal és árukivitel tekintetében az áruk megoszlása már lényegesen különbözik. A behozott ökrök a behozatali áruforgalomban csupán a 18. helyet foglalják el, 90 forint harmincadvámot fizettek értük, az összbehozatal 0,23%-át teszik ki és 2700 forintos kereskedelmi árat jelentenek. A 36. helyen álló élősertésért 5 forint 24 1/2 denár harmincadvámot fizettek, ennek a teljes árubehozatalban

---

VIII. 4. Bp 1958. – Uő: *Magyarország külkereskedelmének történetéhez.* = Sz 1961. 1. sz. – A lengyel-sziléziai vámkönyveket összefoglalja Wolanski, Marian, többek között *Statystyka handlu Slazska z Rzeczpospolita w XVII wieku* c. munkájában Wroclaw 1963. – A magyar helyzetre vonatkozólag 1. Zimányi Vera és Harald Prickler: *Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján, kitekintés a XVIII. századra.* = AgtSz 1974. 1–2. sz. 79–201. – Pozsonyra vonatkozik főleg Kováts Ferenc *Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján.* Bp 1902. c. munkája. – Brassó kereskedelmét Havasalfölddel és Moldvával az 1503-as, 1529–30-as, 1542-es, 1543-as, 1545-ös, 1546-os, 1547-es, 1548-as, 1549-es, 1550-es, 1551-es, 1554-es vámkönyvek alapján ismerteti Manolescu, Radu: *Comerțul Tării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV–XVI).* Buc 1965.

¹³¹⁵ A kolozsváriak lókereskedése minden bizonnyal kettős célt szolgált. Egyrészt igyekeztek megfelelni a kor hadászati (ezenkívül esetleg a nemesség vadászati) szükségleteinek, másrészt már akkor is a mezőgazdaság lóvontatásigényének szolgálatában álltak. Mivel harmincadkönyveink nem adnak támpontot e két igény különválasztására, ezúttal mellőzzük részletezésünkéből az – egyébként nem mellőzhető – vonatkozó adatokat.

csupán 0,01% a része, 157 forint 35 denár kereskedelmi és hozzávetőleges értékben. Utána a behozatali áruajták között már csak a lovak következnek, a 44. helyen, 2 forint 42 denár harmincadvánnyal, az utolsó áruk összesített 0,12%-os arányának egy részével és a vámértéknek megfelelő 34 denár kereskedelmi árral. Ezzel szemben a Kolozsvárról kiviteli céllal megvámolt áruajták sorában az ökör foglalja el az első helyet, 22 457 forint 45 denár harmincadvánnyal, a teljes kivitt áruforgalom 66,73%-ával és 673 723 forint 50 denár kiszámított, hozzávetőleges kereskedelmi árral. Következik a Kolozsvárról kivitt tehén harmincadvánja, ez teljességgel fedi az összforgalomban feltüntetett összeget (a tehén csak kiviteli áru volt), százalékaránya a kivitel összforgalmában 3,95% (elég szerény, ha figyelembe vesszük, hogy maga az áru a harmadik helyet foglalta el), kiszámított kereskedelmi ára pedig (természetesen) azonos az összforgalomban szereplő kereskedelmi árral. A ló a 12. helyen szereplő kiviteli áru, 208 forint 6 denár harmincadvánnyal, 0,62%-os aránnyal a kivitelben és 4655 forint hozzávetőleges kereskedelmi árral. A tulok a 32. helyen áll a kiviteli áruk között, 20 forint 10 denár harmincadvánnyal, 0,06%-os részvételi aránnyal és 603 forint kereskedelmi árral. Az árukivitelben az élőállatok sorát a bika zárja, a 43. helyen, a már említett 4 forint 20 denár harmincadvánnyal, a teljes kivitel 0,01%-ával és a harmincadvánnyal megfelelő 126 forint kereskedelmi árral.

Ezeket az összesítő adatokat nagymértékben árnyalják az évente bemutatott kereskedelmi adatok (l. az 1. táblázatot). Az ökörkivitel tekintetében a számadatok arra mutatnak, hogy a XVII. század harmincas éveiben számottevően megszorodik a kivitt szarvasmarha. A tehénkivitelre vonatkozó adatok ennél is távolabbra mutatnak, ugyanis kivéve az egyetlen 1623-ra vonatkozó adatot, a tehénkivitel Kolozsvárról csak a harmincas években mutatható ki, s ekkor évente növekszik. A (keves számú) tulok kivitele csakis a harmincas években tapasztalható. Az ugyancsak kevés bikát 1635-ben és 1636-ban vámolják kivitelre.

A Kolozsvárra behozott élősértés száma megoszlik a második, a harmadik és a negyedik évtized között. Nem tapasztalhatunk számottevő emelkedést a tízes, a húszas és a harmincas években behozott élősértés számában; ez megerősíti azt a levéltári adatokból is ismertényt, miszerint a fogyasztók akkor még határozott előnyben részesítették a szarvasmarha húsát. Valószínű, hogy éppen ennek a fogyasztási szokásnak tudható be elsősorban az, hogy a tízes évekhez viszonyítva a húszas évek lassú áremelkedése után az ökör harmincadvánja kétszer is „megugrik” már I. Rákóczi György, az ország legnagyobb földbirtokosa fejedelemségének idején. 1630-ban és 1632 elején az ökör harmincadvánja Kolozsváron 1 forintra emelkedett, de míg 1632 folyamán ez az összeg 1 forint 50 denárt ér el darabonként, s e vám befizetett összege követhető a létező bejegyzések utolsó évéig, ellenőrizhető levéltári adatok alapján állíthatjuk, hogy az ökör vámja 1632-ben a tízes évek háromszorosára, a bethleni fejedelemség első és második, végső szakaszában, valamint ennek is szerves folytatásaképpen az I. Rákóczi György féle fejedelemség első két évében percipiált összeg több mint kétszeresére emelkedett.¹³¹⁶ Persze, a vámösszeg emelkedését több szempontból és több tényező hatásával magyarázhatjuk. Szerintünk a fő magyarázata a szarvasmarhahús fogyasztásának az igénye Közép-,¹³¹⁷ sőt Nyugat-Európában.¹³¹⁸ Ez Kolozsvár városa elöljáróinak

¹³¹⁶ L. a harmincas években (más áruajtáknál is) megnövekedett vámösszeget *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean* c. írásunk táblázataiban: AMN VIII (1971). 242–249.

¹³¹⁷ Hoszowski, Stanislas: *L'Europe Centrale devant la révolution des prix, XVIe et XVIIe siècles.* = Annales, Économies, Sociétés, Civilisations. Paris 1961. 3. sz. 447.

¹³¹⁸ L. többek között Pickl, Othmar: *Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert.* In: *Festschrift Hermann Wiesflecker.* Graz 1973. 144. (A továbbiakban: Pickl 1973.)

azzal az egyre türelmetlenebbül megnyilvánuló igényével találkozhatott, hogy végre letörlesztve lássa a Báthory Zsigmond által kölcsönvett és időközben (kamatokkal és újabb kölcsönökkel) még növekedett összeget,¹³¹⁹ amely az egymást követő fejedelmek megújított, de mindenkor nekik kedvező intézkedései folytán igen lassan csökkent. Ugyanakkor a városvezetőség tudatában lehetett annak is, hogy Kolozsvár városa jövedelme és jóléte számára igen kedvező az Európában inkább keresett erdélyi árucikkek magasabb összegű megvásárolása, sőt az is: a helyi lakosság elviselte, hogy gyakran behozott és kelendő áru esetében is drágább harmincadvámot vegyenek.¹³²⁰ Mindezek mellett pedig nem megvetendő a fejedelem és köreihez tartozó erdélyi nemesség a harmincas években gyakoribb engedményei, mégpedig kifejezetten a szarvasmarha-kivitel területén. Arról van szó, hogy számos olyan vámbejegyzést találunk a harmincas években, amelyekből kiviláglik a fejedelem vagy egyes nemesek haszna. Ugyanis a kolozsvári kereskedő gyakran hajtja ki a fejedelem vagy egyes nemesemberek tulajdonában lévő szarvasmarhát. Vonatkozik ez pl. Csanádi Tamás,¹³²¹ Kanta Mihály,¹³²² Fodor Mihály¹³²³ 1632-es ökörkivitelére, Kassai István,¹³²⁴ Csepregi Mihály¹³²⁵ 1633-ban harmincadolt szállítmányára, Váradi Miklós a kolozsvári harmincadon 1634-ben bemutatott szállítmányára,¹³²⁶ Nyíró Sámuel 1635-ös,¹³²⁷ Krajcár Ferenc,¹³²⁸ Sándor Miklós és Sándor György,¹³²⁹ Sándor Miklós és Szindi Márton,¹³³⁰ Kovács János¹³³¹ 1636-os szállítmányaira. Több olyan vámbejegyzés is van, amely a

¹³¹⁹ A városnak a fejedelem szükségleteire adott kölcsönére figyelmeztet az 1613. december 2-án a kolozsmonostori konvent átírásában kiadott oklevél. KvLt Kiváltságlevelek fasc. T. T. 1. sz. Még egyszer megköszönjük Kiss András nyugalmazott levéltárosnak, hogy felhívta figyelmünket erre az oklevélre. – L. még Pap, Francisc: AIIA-CN XXIX (1989). 154 és 26. jegyz.

¹³²⁰ Ennek jele, hogy a harmincas években megnövekszik a harmincadvámja még néhány cikknek, így a sónak, egyes posztófajtáknak, a selyemnek, a bársonynak, a cipőnek és a csizmának stb., 1. Pap, Francisc: AMN VIII (1971). 242–249. – A harmincadvámnak Pach Zsigmond Pál által vázolt, huszad felé irányuló trendje (1. TSzle 1995. 1–2. sz. 1–10.) szerintünk nem alkalmazható száz évvel később Erdélyben.

¹³²¹ KvSzám 19/VII. 33. 1632. augusztus 12-én a 175 ökörből, amelyet Csanádi Tamás bemutat a kolozsvári harmincadhelyen, „százának az harmincadgyát Urunk Ő Nagysága akceptálta mint kész pénzt...”

¹³²² Uo. 34. (1632. augusztus 15.)

¹³²³ Uo. 41. 1632. szeptember 4-én „Fodor Mihály hajtát ki Magyarországra 150 számú ökreket, melynek harmincadgyát Urunk Ő Nagysága maga számára akceptálta, levele is vagyon róla”. Ez utóbbi megjegyzés újólal azt tanúsítja, hogy a kereskedők ilyenén megbízatásukat irattal kellett hogy bizonyítsák.

¹³²⁴ KvSzám 19/VII. 92. (1633. augusztus 3-án.)

¹³²⁵ Ugyanazon nap, más szállítmány.

¹³²⁶ KvSzám 19/XI. fasc. 1. 23. (1634. szeptember 25-én.)

¹³²⁷ Uo. 20/I. 15. (1635. augusztus 12-én.)

¹³²⁸ Uo. 20/V. 9. (1636. március 8-án.)

¹³²⁹ Uo. 20/VI. 9. (1636. július 13-án.)

¹³³⁰ Ugyanazon nap, más szállítmány.

¹³³¹ KvSzám 20/VI. 11. (1636. július 29-én.)

nemességnek és a fejedelemnek a kereskedőkkel összefonódó érdekeire világít rá, ilyen volt pl. Kovács János,¹³³² Harasztosi Miklós¹³³³ 1635-ben megvámolt szállítmánya.

Eljárások, a szállítás módja. Külön kell szólnunk – legalábbis röviden – az állatszállításban alkalmazott eljárásokról, mivel ezek csírájukban már magukban hordják a későbbi, a politikai események függvényében visszaszorított, kora kapitalista eljárásokat.

Számos olyan vámbejegyzést találunk, amely a *kereskedő megbízásából* történő szállításra utal. Ilyen természetűek a „hajtát”, nem pedig „hajtott” szövegezésű bejegyzések,¹³³⁴ amelyek azt mutatják, hogy igen gyakran nem maguk a tulajdonos (vagy a fejedelem/nemesemberek által megbízott) kereskedők viszik ki az árujukat, hanem másokat bízhatnak meg a korántsem kényelmes feladattal (hiszen az útvonal fáradtsága elsősorban a kivitt állatok osztályrésze volt, a veszélyek pedig, a gyakori rablás, az állandó figyelem és összeterelés stb. stb. magukra a szállítmánykísérőkre leselkedtek).

1. táblázat

Az évekre lebontott kolozsvári állatkereskedelem (1599–1637)

a. Ökör

Év	Harmincadolt állatok száma	A harmincadvám összege (frt, d)	Vételár (frt, d)
1599	373	186,50	5 595,00.-
1612	100	50,00	1 500,00.-
1613	332	166,00	4 980,00.-
1614	49	24,50	735,00.-
1616	178	89,00	2 670,00.-
1617	297	145,50 + x	4 365,00.- + x*
1618	1 006	503,00	15 090,00.-
1622	790	531,70**	15 951,00.-

¹³³² Uo. 20/I. 15. (1635. augusztus 12-én). L. 17. jegyzetünket is.

¹³³³ Uo. 20/I. 25. (1635. szeptember 21-én.)

¹³³⁴ Csak néhányat idézünk a számos ilyen természetű vámbejegyzésből: KvSzám 13a/VI. 34. (1612. szeptember 7-én Gellyén Imre számára hajtának Bécsbe ökröket); 13a/XVI. 40. (1613. augusztus 8-án Jónás deák hajtattott ki ökröket); 14a/I. 18. (1616. május 18-án ugyanő hajtattott állatokat Magyarországra); 14a/XXV. 27. (1618. június 10-én Tölcséres András és Sándor Miklós hajtattott ugyanígy Magyarországra); 15b/XVIII. 37. (1622. július 30-án Csanádi János hajtattott ökröket); 16/XI. 20. (1623. október 1-én Cibere Gergely hajtattott ökröket); 18b/IV. 24. (1630. május 27-én Szegedi Gergely deák hajtattott Bécsbe 135 ökröt); 18b/IV. 29. (1630. június 19-én „mostani bíró uram Csanádi Antal uram hajtattott Bécsbe hét ökröt”); 18b/IV. 50. (1630. augusztus 5-én Váradi Miklós hajtattott Bécsbe 579 ökröt); 19/VII. 6. és 8. (ugyanaz a tekintélyes polgár hajtattott két alkalommal „ki ez országból” ökröket 1632. március 16-án és április 5-én); 19/VII. 90. (1633. június 27-én Bácsi Péter hajtattott ki ökröket); 19/XI. fasc. 1. 28. (1634. október 24-én Darócz Máté hajtattott ki ökröket); 20/I. 15. (1635. augusztus 12-én Jónás deák hajtattott ki „ez országból” hizlatt ökröket); 20/VI. 10. (1636. július 29-én Bácsi János és István hajtattott ki hizlatt ökröket) stb.

Év	Harmincadolt állatok száma	A harmincadvám összege (frt, d)	Vételár (frt, d)
1623	349	261,35	7 840,50.-
1630	3 977	3 977,00	11 310,00.-
1632	2 050	2 314,50	69 435,00.-
1633	1 308	1 690,50	50 715,00.-
1634	1 705	2 383,50	71 505,00.-
1635	2 845	3 693,00	110 790,00.-
1636	4 069	5 878,50	176 355,00.-
Összesen	19 428	21 894,55 + x	656 836,50.- + x

* Egy szállítmány harmincadvámját nem adják meg.

** Egyik szállítmánynál elengedtek 21 ft 30 d-t. A fent megjelölt összeg a levonás utáni végösszeget jelzi.

b. Tehén

Év	Harmincadolt állatok száma	A harmincadvám összege (frt, d)	Vételár (frt, d)
1623	55	22,00	660,00.-
1630	200	80,00	2400,00.-
1632	132	79,20	2376,00.-
1633	473	283,80	8514,00.-
1635	785	448,00	13 440,00.-
1636	693	415,70	12 471,00.-
Összesen	2338	1328,70	39 861,00.-

c. Tulok

Év	Harmincadolt állatok száma	A harmincadvám összege (frt, d)	Vételár (frt, d)
1630	16	10,30	309,00.-
1632	4	2,60	48,00.-
1633	12	7,20	216,00.-
Összesen	32	20,10	573,00.-

d. Bika

Év	Harmincadolt állatok száma	A harmincadvám összege (frt, d)	Vételár (frt, d)
1635	2	2,10	63,00.-
1636	2	2,10	63,00.-
Összesen	4	4,20	126,0.-

e. Sertés (behozatal)

Év	Harmincadolt állatok száma	A harmincadvám összege (frt, d)	Vételár (frt, d)
1614	12	0,36	10,80.-
1616	47	1,41	42,30.-
1623	33	1,00	30,00.-
1632	30	1,35	40,50.-
1634	25	1,12 1/2	33,75.-
Összesen	147	5,24 1/2	157,35.-

Igen gyakran szerepel a harmincadvám bejegyzéseiben az a megjegyzés, hogy az állatkivitelre az „árusok” szolgálkat használtak fel (és minden bizonnyal fizettek is). Ez is érthető, ha tekintetbe vesszük, milyen jellegű árut forgalmaztak, ugyanakkor értékesek azok a bejegyzések is, amelyek e szolgálk külön szállítmányait örökítik meg. A számos ilyen jellegű bejegyzés némelyikénél azt a megállapítást is megtaláljuk, hogy az illető szolgálk is kolozsvári lakosok voltak.¹³³⁵

Célpontok, irányok. A Magyarországról, az Alföldről, Partiumból behozott sertésektől eltérően (1. 2d. táblázat) a kolozsvári harmincadhelyen megvámolt szarvasmarhákat kivitelre szállították. (1. 2a, 2b, 2c. táblázat).

Amint a táblázatokban látható, a kolozsvári állatkereskedők távolabbra – Bécsig – nagyobb mennyiségű szarvasmarhát vittek, minden bizonnyal a biztos eladás reményében. A harmincadkönyvekben meghatározatlan célpontok nagy valószínűséggel Magyarország különböző piacait jelölték, mivel a kor tudatában e célpont (célpontok) nyilvánvalónak (nyilvánvalóknak) tűnhetett (tűnhettek). Így aztán a magyarországi piacot külön kiemelő bejegyzésekhez bizonyos valószínűséggel a meghatározatlan helyre történő kivitt megörökítő bejegyzéseket is csatolhatjuk.¹³³⁶ Ha e kettőt – a Magyarországra és a meghatározatlan célpontra kivitt szarvasmarhát –, különösen az ökrök kivitel, de a maga szerényebb mennyiségével a tehénkivitel, sőt a tulkok kiszállításának vámösszege viszonylatában is összeadjuk, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy főként a XVII. század harmincas éveiben, I. Rákóczi György uralkodása alatt a kolozsvári állatkereskedők elsősorban a kisebb távolságokon fekvő célpontokra irányították szállítmányaikat. Abból a tényből, hogy a Nagykárolyra és Eperjesre irányuló szállítmányok esetében feltüntették e célpontokat (1. 2a. és 2b. táblázat), megállapíthatjuk, hogy a Magyarországra és meghatározatlan célpontra irányuló szállítmányok esetében más útvonalakat választhattak maguknak a kolozsvári kereskedők. Erre utalnak különben a meghatározatlan bejegyzések gyakori „oda ki”, „ki”, „oda fel”, „ki az országból” megjelölései. Melyek lehettek ezek az útvonalak?

¹³³⁵ Íme egy példa: Uo. 14a/XXV. 39. (1618. július 25-én két kereskedő hajtat Magyarországra ökröket, „az szolgálk Csonka János, ki ugyan kolozsvári lakos ember, hajt ki maga számára 8 ökröt”, ezt külön harmincadolják, „a másik szolgálk... az is kolozsvári lakos ember, hajt ki maga számára” ökröket. A többi esetben felsorolt szolgálk is Kolozsváron lakik.)

¹³³⁶ Természetesen nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy e bejegyzések a Kolozsváron kívül eső, akár a Várad–Debrecen, akár a Szilágyság–Partium–Felvidék vagy kanyarral Buda felé irányuló útvonalakon fekvő piacok valamelyikére vonatkoznak. E tekintetben csak feltevésekre szorítkozhatunk, ahelyett, hogy a meghatározatlan célpontokat magyarországi piacközpontokkal azonosítanánk.

2. táblázat

A kolozsvári állatkereskedelem célpontjai

a. Ökör

Év	Bécs		Magyarország		Várad	
	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám
1599	-	-	-	-	-	-
1612	1	100	-	-	-	-
1613	-	-	-	-	-	-
1614	-	-	-	-	1	49
1616	-	-	4	178	-	-
1617	4	291	1	6	-	-
1618	6	749	7	257	-	-
1622	-	-	1	18	-	-
1623	-	-	3	79	-	-
1630	20	3830	18	10	-	-
1632	-	-	15	1753	-	-
1633	-	-	1	6	-	-
1634	-	-	-	-	-	-
1635	-	-	-	-	-	-
1636	-	-	1	2	-	-
Összesen	31	4970	51	2399	1	49

Év	Nagykároly		Eperjes	
	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám
1599	-	-	-	-
1612	-	-	-	-
1613	-	-	-	-
1614	-	-	-	-
1616	-	-	-	-
1617	-	-	-	-
1618	-	-	-	-
1622	-	-	-	-
1623	-	-	-	-
1630	1	22	-	-
1632	-	-	-	-
1633	1	4	1	8
1634	-	-	-	-

Év	Nagykároly		Eperjes	
	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám
1635	3	8	-	-
1636	-	-	-	-
Összesen	5	34	1	8

Év	Meghatározatlan	
	Szállítm. szám	Darabszám
1599	2	373
1612	-	-
1613	7	332
1614	-	-
1616	-	-
1617	-	-
1618	-	-
1622	9	748
1623	7	270
1630	11	25
1632	4	297
1633	19	1 290
1634	21	1 705
1635	28	2 837
1636	43	4 872
Összesen	151	12 749

b. Tehén

Év	Magyarország		Nagykároly		Meghatározatlan	
	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám
1623	-	-	-	-1	55	
1630	5	120	1	79	1	1
1632	4	132	-	-	-	-
1633	1	90	-	-	8	383
1635	-	-	-	-6	785	
1636	-	-	-	-6	693	
Összesen	10	342	1	79	22	1917

c. Tulok

Év	Magyarország		Bécs		Meghatározatlan	
	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám
1630	3	9	2	5	1	2
1632	1	4	-	-	-	-
1633	1	12	-	-	-	-
Összesen	5	25	2	5	1	2

d. Sertés (behozatal)

Év	Magyarország		Alföld		Nagybánya	
	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám	Szállítm. szám	Darabszám
1614	-	-	-	-	1	12
1616	1	47	-	-	-	-
1623	-	-	1	33	-	-
1632	1	30	-	-	-	-
1634	1	25	-	-	-	-
Összesen	3	102	1	33	1	12

Az újabb szakirodalom nem foglalkozik az Erdélyből Magyarországra tartó állatkereskedelmi útvonalak meghatározásával. Megemlítik, hogy létezett erdélyi szarvasmarha is, sőt azt is, hogy ezekből nemcsak Magyarországról, de Erdélyből is kerültek külföldre.¹³³⁷ Ennek ellenére – talán érthető módon – nem részletezik azt, honnan származott az Erdélyből elkerült szarvasmarha és azt sem próbálják rekonstruálni, merre tarthattak az Erdélyből behajtott szarvasmarháikkal Magyarország felé. A fentebb említett, a vámbejegyzéseken alapuló szempontok figyelembevételével megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a kolozsvári kereskedők szarvasmarhaszállítmányai egyrészt a Nagyváradot érintő útvonalat követhették (a Kis-Szamos völgyét elhagyva, a Sebes-Körös völgyén egészen a Tiszáig), másrészt, hogy megkerülik a törököt s elhárítsák a vele való esetleges összeütközés veszélyét, a Désnél egyesült Szamos völgyén és aztán a Berettyó völgyén közelítették meg Debrecent. Az út innen folytatható a királyi Magyarország felé. Mindenesetre, a kolozsvári harmincadbejegyzések alapján tényként kell elfogadnunk azt, hogy Erdély *civitas primariájából* is indultak ki állatszállítmányok Magyarország felé.

A vámbejegyzések kisebb mértékben ugyan, de a Bécsnek vitt állatszállítmányokról is számot adnak (l. 1a, 2a és 2c táblázatok). Ez idő tájt pedig a bécsi piac is befogadta és továbbította az erdélyi szarvasmarhát.¹³³⁸ Velence, Firenze, Pádova kereskedői előszeretettel vásárolták az Erdélyből Bécsbe felhozott állatokat.¹³³⁹

¹³³⁷ L. Pap Ferenc: *Kolozsvár és a királyi Magyarország kereskedelmi kapcsolatai*. = TSzle 1991. 3–4. sz. 241 (jegyzetekkel együtt).

¹³³⁸ E befogadásnak legalábbis évszázados hagyományai voltak, ugyanis már a XV. században továbbították Bécsből az erdélyi árut, többek között a szarvasmarhát is. L. Goldenberg, S.: *Der Handel Transilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*. = Scripta Mercaturae München Jhrg.11,

Itt azért meg kell különböztetnünk a Bécsben felvásárolt és német kereskedők által továbbított szarvasmarhát az itáliai kereskedők vásárolta árutól. Ugyanis külön útvonalon közlekedtek a Bécsből német városokba távozó kereskedők, és megint más utakat választottak azok, akik árujukkal Velencébe kívántak eljutni. A német kereskedők Regensburgba, Nürnbergbe, Augsburgba, Majna-Frankfurtba igyekeztek,¹³⁴⁰ míg az itáliai kereskedők főútvonala a „semmeringi úton” kívül az ún. „laibachi (ljubljanai) út” volt.¹³⁴¹ Ennek az útvonalnak hagyományai is voltak a kolozsvári kereskedők, de mindenesetre az erdélyi kereskedők körében: már az 1580-as években a vranskói (franzi) vámhivatalnál tekintélyes számú erdélyi (magyarországgal egybemosott) szarvasmarhát vámolttak.¹³⁴² A harmincéves háború idején főleg a „Platsch- (Mura-völgyi) út” élénkült meg.¹³⁴³ Az 1620–1640-es években Velence marhahúsellátását nagyjából a magyarországi¹³⁴⁴ (és minden bizonnyal az erdélyi) áru fedezte. Az erdélyi szarvasmarha tehát bizonyos közép- és délnyugat-európai körzetekben igen fontos élelmet szolgáltatott. Kivitele egészen addig az európai régióig terjedt, ahol ütközött egyrészt a dániai, másrészt a lengyel–moldvai hasonló áru felvásárlásának körével.¹³⁴⁵

A fejedelem és a nemesség a kolozsvári marhakereskedésben. A harmincadbejegyzések utolsó évtizedében, az 1630 után terjedő években számos olyan bejegyzést találunk, amely rávilágít a fejedelemnek, illetve egyes nemeseknek a szarvasmarha-kereskedelemhez fűződő érdekeire. Arról van szó, hogy a fejedelem („urunk önagysága”) 1632-től kezdődően több alkalommal ad ki „annuencionális” levelet (engedélyező írást)¹³⁴⁶, nemesek nyújtanak „exempcionális” (kiváltság) levelet,¹³⁴⁷ vagy ugyancsak a fejedelem ad a kereskedőnek „kvietancionális levelet” (nyugtatóványt).¹³⁴⁸

1977, Heft 1, 14, 21. (ez utóbbi oldalon a 28. jegyz.). A XVI–XVII. századra 1. uo. 15, 21 (az utóbbi oldalon főleg a 30–34. jegyz.).

¹³³⁹ L. uo. 16.

¹³⁴⁰ Uo.

¹³⁴¹ Pickl, Othmar: *Die Stellung der Steiermark im europäischen Fernhandel vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*. In: *800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe*. Graz 1992. 192–193, 207. (A továbbiakban: Pickl 1992.)

¹³⁴² Pickl, Othmar: *Das Mautbuch von Vransko/Franz von 1584/85*. In: *Herbert-Hassinger-Festschrift*. 310–311, 316, 318, 328.

¹³⁴³ Pickl 1992. 211.

¹³⁴⁴ Zimányi Vera: *Velence szarvasmarhaimportja az 1624–1647-es években*. AgtSz 1972. 3–4. sz. 389–396.

¹³⁴⁵ A dán és lengyel–moldvai, havasalföldi szarvasmarhautakra nézve l. Pickl 1973. 145–149. – A moldvai szarvasmarháról a XVI. században és a XVII. század elején l. részletesen Gonța, Alexandru I.: *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII–XVI*. Buc 1989. 48. 100–101, 128, 148, 174, 192.

¹³⁴⁶ KvSzám 19/VII. 6. (1632. március 2-án a fejedelem „annuencionális” levelet ad Váradi Miklósnak, ennek „szabadságával” hajtát ki a szóban forgó kereskedő 179 ökröt „ez országból”. A kifejezésre l. SZT I. 344.

¹³⁴⁷ KvSzám 20/I. 15. (1635. augusztus 12-én Kovács János hajtát ki „ez országból” Bethlen Ferenc és Kemény János „exempcionális” levelével összesen 108 ökröt, ezért vámot nem fizet, mivel a megfelelő összeget „önagysága fizetésében deputálta”. A kifejezésre l. SZT III. 524.)

¹³⁴⁸ KvSzám 20/V. 9. (1636. március 8-án Krajcár Ferenc adott el Váradi János Kovácsnak 40 ökröt, a harmincadot „urunk önagysága percipálta”, s ezt a fejedelem „kvietancionális levele” bizonyítja. A kifejezésre l. SZT VII. 727.)

Felfigyelünk arra, hogy sem 1599-től, sem pedig Bethlen Gábor idejében (legalábbis addig az évig, amíg a meglévő anyag birtokában ez nyomon követhető) a kolozsvári kereskedők nem részesültek ilyen vagy ehhez hasonló kedvezményben. Ezt minden bizonnyal az magyarázza, hogy I. Rákóczi György, akinek erdélyi uradalmain is nagymértékű állattenyésztés folyt,¹³⁴⁹ értékesíteni kívánt bizonyos mennyiséget az ott tenyésztett szarvasmarhákból és e célra – többek között – a kolozsvári marhakereskedőket is felhasználta. A fentiekén kívül jó néhány harmincadbejegyzés tanúskodik erről a gyakorlatról, ezekben szó esik arról, hogy a fejedelem „megengedte” (azaz elengedte) a harmincad kifizetését az illető kereskedőknek.¹³⁵⁰

Következtetések. További részletek, részletkérdések még adódhatnak, s adódnak is a harmincadkönyvek marhakereskedelemre vonatkozó bejegyzéseiből (ilyen pl. az állandó ellenőrzés, amelynek a „számvevők” alávetették a harmincadbejegyzéseket. Érdekesek az ilyenszerű bejegyzések, margináliák, utólagos, más kéztől származó jegyzetek is). Az eddigiekből azonban legalábbis két vitathatatlan tény következik. Az első az, hogy az Erdélyből külföldre, elsősorban Magyarországra és Bécsbe állandóan áramló szarvasmarhamennyiség a külföldi vám- vagy más természetű bejegyzésekben *egybefonódik* (a harmincadhelyek tisztségviselőinek vagy éppenséggel a krónikásoknak a tudatában) a magyarországi kivittel, s így bizton állíthatjuk, hogy nemcsak a tulajdonképpeni magyarországi kivitel, hanem az erdélyi szarvasmarha is nagymértékben hozzájárult az akkor igen-csak napirenden lévő európai igény kielégítéséhez.

A másik – és további beható tanulmányozást szükségessé tevő – következtetés az Erdélyi Fejedelemség XVII. századi gazdasági életére vonatkozik. Az a tény, hogy I. Rákóczi György fejedelem *tulajdonosként* is támogatta a kolozsvári marhakereskedést, arra késztet, hogy e fejedelem gazdasági célkitűzéseiben többet lássunk, mint egyszerűen a Bethlen Gábor-i hagyományok¹³⁵¹ megőrzését és folytatását. I. Rákóczi Györgynek mint hatalmas kiterjedésű uradalmak tulajdonosának, elsőrendű gazdasági érdeke volt az, hogy értékesítse birtokai termelését, illetve a tulajdonában lévő állatállomány jó részét. Hálás témája lehet a szakirodalomnak azt tanulmányozni, milyen módon, milyen módszerekkel igyekezett I. Rákóczi György megfelelni e feladatnak, amely egybeesett kora gazdasági igényeivel is.

---

¹³⁴⁹ L. többek közt Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp. 1954. 413–415: Gyulafehérvár; 417–421: Dés; 422–437: Kövár és Kapnikbánya; 452–478, 485, 489–504, 509, 514, 517–519, 524, 532: Fogaras, Porumbák és Komána; 534, 537–538: Gyalu; 552–555: Udvarhely; 557: Kálna, Kodor és Kendilóna; 558–559, 567, 576: Örményes; 597, 601: Kóródszentmárton; 611–613: Uzdiszentpéter; 631–633: Balázsfalva és Monora; 636, 640: Vécs.

¹³⁵⁰ Pl. KvSzám 19/VII. 33. (1632. augusztus 12.); 19/VII. 92. (1633. augusztus 3.); 19/XI. fasc. 1. 23. (1634. szeptember 25.); 20/I.15. (1635. augusztus 12.); 20/VI. 9. (1636. július 13.).

¹³⁵¹ Bethlen gazdasági rendszerére vonatkozólag l. Imreh István kiváló, távlatokat nyitó művét: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Erdélyi Tudományos Füzetek 211. Kv 1992, az állatkereskedésre vonatkozólag különösen 42, 44, 58, 64, 68, 76, 80, 84.

A hajdúszabadság társadalomtörténeti összefüggései

A Magyar- és Erdélyország történetében egykoron kiemelkedő fontosságú hajdúság a rendi társadalom kései terméke. Közismert, hogy nálunk a rendi társadalom az alappilléreit, a nemességet és a jobbágyságot, már a XIII. századtól kezdte megformálni és 1848-ig ez maradt a szerkezeti váza. Az időben széles ívű rendi világban a XVI–XVII. században egy nagyobb arányú társadalmi átrendeződés következett be. Korántsem arról volt szó, hogy már ekkor megrendült volna a fennálló társadalmi építmény, sőt tovább erősödött és egyszersmind új vonásokkal gyarapodott. Ennek a jelei mindenekelőtt az akkor már komoly történelmi múlttal rendelkező alaposztályoknál figyelhetők meg.

A jobbágytársadalomban az örökös röghöz kötés rendszere vert gyökeret, amit azonban semmiképpen sem szabad az iskolai tankönyvekben akaratlanul is sugalmazott társadalmi megmerevedéssel azonosítanunk. Bár ellentmondásnak tűnik, mégis azt állapíthatjuk meg, hogy a paraszti migráció a korábbiakhoz képest megnövekedett, s ezzel párhuzamosan a társadalom belső mozgása is erősödött. Az osztályok és rétegek közé a jog nem tudott áthághatatlan falakat emelni, amiből az is következett, hogy a jobbágyok elől sem lehetett a társadalmi emelkedés útját teljesen elzárni. Igaz, hogy a jobbágyi kötöttségekből legtöbbször csak törvénytelen úton sikerült kiszabadulni. Jellegzetes kortünetként állapította meg a történetírás, hogy ezekben a századokban egyes vármegyék parasztnépessége jórészt kicserélődött.

A nemességen belül a változás elsősorban abban mutatkozott, hogy a fő- és a köznemesség egyre határozottabban elkülönült egymástól, ami a kéttáblás országgyűlés kialakulásával a közjog gyakorlásában is kifejezésre jutott. A nemességnél megkülönböztetett figyelmet érdemel még az a jelenség is, hogy a régiek mellett egy újabb típus tűnt fel, az ún. *armalista* vagy *címeres nemes* néven ismert réteg, amelyet az egyik török forrás igen találóan „*írt nemesek*”-nek nevezett. Ez azt jelentette, hogy birtok nélkül nyertek nemességet, nobilitásuknak az írás adott nyomatékot és csupán kiváltságokat biztosított. Így Magyarországon a szállásbirtokos és donációs nemesek mellett a birtoktalan nemesek is a társadalom színterére léptek. Abból következően pedig, hogy ezeknek a kiváltsága is öröklődött, a természetes szaporodás révén létszámuk folyton gyarapodott. A többféle eredetű nemesség végül is olyan méretűre növekedett, hogy elérte az ország össznépességének az 5%-át, s emiatt a kortársak hazánkat joggal nevezték a „sok nemes országá”-nak.

A XVI–XVII. században azonban az egykorúak annak is tanúi lehettek, hogy a rendi társadalom meghatározó osztályai – a jobbágyság és a nemesség – között *átmenetinek tekintett rétegek* is kialakultak. Az átmeneti fogalmat a tudományos rendszerezés utólag alkotta, és a szakirodalom olyan értelemben használja, hogy a jobbágyság és a nemesség között képezett átmenetiséget, illetve közbülső társadalmi státust. Ide lehet sorolni a hajdúságot és a végvári katonaságot. A terminológia vitathatóságára ezúttal nem kívánok kitérni. Arra a tényre azonban mindenképpen utalnom kell, hogy ún. átmeneti rétegek már korábban is éltek az országban. Ilyennek tekinthetjük mindenekelőtt a honfoglalás korától számon tartott székelységet és a XIII. században betelepült jászkunokat. A XVI–XVII. században tehát a hajdúság és a végvári katonaság kialakulásával bővült az átmeneti rétegek köre.

E két utólag említett réteg életre hívásában döntően katonapolitikai érdekek ok és okozati összefüggései ismerhetők fel. A török hódítás és az ország három részre való tagolódása szinte parancsolóan teremtette meg a szükségszerűségét új katonarétegek kialakulásának. A feltételeit azonban a hazai társadalmi meghatározókban kereshetjük, amelyek lehetővé tették, hogy a különböző jogállású társadalmi osztályok és rétegek pereméről letöredezett elemek közös táborban egymásra találjanak.

A hajdúságra szűkítve a nézőpontunkat, mindenekelőtt a közgondolkodásban elterjedt téves nézetet kell eloszlatnunk, amelyik a magyarországi hajdúságot speciális magyarországi társadalomtörténeti jellegzetességnek tartja. Ezzel a felfogással szemben ma már kétségtelenül bizonyítani tudjuk, hogy a török hódítás vagy a török veszély hatására a többi kelet-európai és balkáni országban is feltűntek a magyar hajdúság társadalmi megfelelői. Gondoljunk a lengyel- és oroszországi *kozákokra*, a szerb *hajdukokra*, a román fejedelemségek *haiduc* csoportjaira vagy a görögországi *kleft* népességre, valamennyiben felismerhetjük a magyarországi hajdúság párhuzamait. Ez természetes is, hiszen a hasonló társadalmi fejlődés és az egyező történelmi veszélyhelyzet, a társadalom mozgásirányát is – főbb tendenciában – azonos vagy közel azonos módon formálta.

A hajdúság kialakulásának talán a legszembetűnőbb jellemzője, hogy etnikai és társadalmi integráció eredménye. Nemzetiségi összetételénél hangsúlyoznunk kell, hogy a hajdúk közé – a magyarok mellett – délszláv származású, a korabeliek szerint *rác*nak nevezett etnikumok szép számmal sodródtak, sőt a XVI. század első felében az utóbbiak még túlsúlyban is lehettek. Ezt természetesnek kell tartani, hiszen a török elől Magyarországra menekült hadra fogható népesség egyetlen kenyérkereseti lehetősége a kardforgatás volt. Az a Takáts Sándor által képviselt felfogás azonban nem állja meg a helyét, amelyik a magyarországi hajdúság kialakulását egészében a rácokban véli felfedezni.

Ami viszont a társadalmi összetételét illeti, nem csupán egyszerűen a sokszínűségéről beszélhetünk, hanem a társadalmi szintetizálás funkciójáról is. Zömmel parasztokból kerültek ki, de nemesek, polgárok, székelyek, jászkunok és végbeliek is közéjük elegyedtek. Társadalomjogi vonatkozásban ez azt eredményezte, hogy a hajdúvá vált jobbágy státusa emelkedett, a nemesé viszont süllyedt, míg a székelyek, jászkunok és végváriak hasonló szintű közösséget cseréltek.

Ebben a korban persze nemcsak a hajdúság volt társadalmi szintetizáló közeg, lényegében ilyen vagy ehhez hasonló törvényszerűség érvényesült a végváriaknál vagy a városi polgárok esetében is. Az külön tanulmányt igényel, hogy az egyes rétegek hajdú sorba való szegődésének indokait részletesen megvilágítsuk. Legtermészetesebbnek mindenesetre a parasztok eljárását tekintjük, mert számukra egyértelműen a társadalmi hierarchia lépcsőfokán való feljebb lépést jelentette. Náluk a végső eredmény szempontjából annak semmi jelentősége nem volt, hogy a külső ellenség fegyvere vagy a földesúr elnyomása elől menekültek a hajdúkhöz. De az országos nemeseknél és részben a szóban forgó átmeneti rétegeknél már kizárólag, vagy legalábbis elsősorban, a török pusztítás hatását jelölhetjük meg mozgatórugóként. A birtokaikat veszített nemesek és a lakóhelyükről elűzött polgárok, végváriak és jászkunok útja vezetett a megélhetés reményében a hajdúk közé. Közös törvényszerűségként fogalmazható meg viszont a nemes és nemtelen származású hajdúknál, hogy valamennyien lakóhelyet változtattak, és ez egyben társadalmi állapotukban is változást eredményezett.

Ezek után nem tűnhet meglepőnek, hogy a hajdúság szinte kezdeti időszakától fogva differenciálódott. Ez már azért is törvényszerűen jelentkezett, mert egyetlen olyan társadalmi osztály sem volt az országban, amelyik ne rétegeződött volna. A hajdúk esetében fel kell

figyelnünk arra a jelenségre, hogy őket nem a korábbi társadalomjog vagy a vagyoni állapot hierarchizálta, hanem a hajdúszabadság milyensége.

Áttekintve a hajdúk társadalomtörténeti fejlődésmenetét, azt állapíthatjuk meg, hogy a XVI. században három, a következőkben négy réteget különböztethetjük meg, míg az ezt követő XVIII. század elejétől a hajdúság egyetlen csoportra szűkült. A XVI. században az ún. *szabad hajdúk* kerültek előtérbe, akik mindenfajta földesúri és államhatalmi függést leráztak magukról, s ténylegesen társadalmon kívüli státust vívtak ki maguknak. Mellettük a *végvári hajdúk* kaptak fontos szerepet, akik zsold fejében a király végváraiba szegődtek. Valójában a Kassától Szentgyörgyváráig (Zala m.) húzódó végvár vonal valamennyi erődítményében szolgáltak. De már ebben az évszázadban megjelent a *magánföldesúri hajdú*-típus is. Ők a földesurak magánhadserégének lettek a tagjai, zsold fejében szolgáltatás nélküli paraszttelkekre ülhettek. Korábbi számbavétel során száznál több ilyen helységet találtam, zömmel a Partiumhoz közel eső vidékeken, a Sajó-Hernád völgyében, de Zimányi Vera és Dankó Imre tájékoztatása szerint Körmend környékén (Vas m.) és Baranyában a Dunántúlra is jutott belőlük.

A XVII. század elejétől tovább bővült a hajdúság fogalma. Bocskai István és az őt követő erdélyi fejedelmek a hajdúk egy részét *fejedelmi kiváltságokkal* ruházták fel. Itt elsősorban a ma ismert hét hajdúvárosról – Nánás, Dorog, Vámospércs, Polgár, Hadház, Szoboszló és Böszörmény – volt szó, de ezeket 1660 tájáig a kevésbé emlegetett „*kishajdúnak*” is nevezett 20 bihari hajdúváros (Szalonta, Ürög, Szentmárton, Tamási, Harsány, Körösszeg, Komádi, Vekerd, Sas, Régeny, Félegyháza, Bagamér, Mikepércs, Bagos, Konyár, Derecske, Berettyóújfalu, Kaba, Sáránd, Tépe) jelentősen kiegészítette. Az ún. Szegedi járás az utóbbiakat szabadságjogaitól megfosztotta.

A Bocskai-féle szabadságolás kettős pillérre épült: a fejedelemtől „a haza szabadságáért végzett fáradságos munkájukért” – így fogalmaz a nagy kiváltságlevél – szabad földet kaptak tulajdonul és ezt nemesi jogok szerint élhették. Ez a kiváltságolás és annak oklevélbe való foglalása páratlannak tekinthető a magyar oklevelezési gyakorlatban. Az egyedisége elsősorban abban mutatkozott, hogy nem csupán az *érdem (meritas)* fejében adományozott földtulajdonról rendelkezett, hanem a nemesi jog gyakorlásáról is. A korábbi évszázadokban a donációkat tartalmazó oklevelekben nemigen fordul elő a nemesség adományozásának a formulája, csak a földbirtok (rajta élő népekkel együtt) adományozásáról szóltak. A korfelfogás szerint a *föld (feudum)* nemesítette meg a személyt, és ezt az oklevelekben nem kellett külön feltüntetni. Aki földadományban részesült, egyszersmind nemessé is vált. Bocskai azonban eltért ettől az oklevelezési gyakorlattól, mert szükségesnek vélte a hajdúk nemességre való jogosultságát külön is az adományt tartalmazó oklevélbe foglaltatni.

Bocskai a hajdúkat olyan korszakban nobilitálta az ősi szokás szerint való birtokadományozással, amikor Magyarországon már a donációval egybekötött nemesítés gyakorlata erősen beszűkült. Az egykorú oklevelek tanúsága szerint a fejedelem az új típusú nemesi armálist is osztogatta, ezek közül Benda Kálmán százharmincötöt gyűjtött össze. Az egyes személyeknek szóló nemesítéstől merőben eltért a hajdúk privilegizálása. Igaz, hogy a saját birtokait adta a hajdúk tulajdonába, ez azonban semmit sem változtat a tényeken. Az 1605. évi Korponán kelt kiváltságlevél szerint a hajdúk szabadsága mindkét ágon örökölhetővé vált. Látszólag tehát ilyen tekintetben is teljes nemesi szabadságot tartalmazott. Szó szerint úgy is fogalmazott, hogy a privilegizálással a hajdúk „Magyar- és Erdélyországnak igaz nemesei sorába” kerültek. Mégsem mondható ez azonosnak a már régen kialakult országos nemesítés gyakorlatával. A hajdúk ugyanis Bocskaitól közös és nem személy szerinti nemesítést nyertek és ennek az érvényessége nem terjedt ki az egész országra, csak a hajdúvárosi közösségeken belül érvényesült. Az országos nemesi jogállástól abban is eltért, hogy a hajdúknak 1790-ig nem volt állandó országgyűlési képviselőjük. Utólagos hivatkozásuk szerint ugyan egy ideig,

így 1620-ban is, meghívást nyertek oda, de később már ilyenre nem került sor. Kívül rekedtek a megyei közgyűléseken is, ami a kismanesség egyik legfontosabb jogi intézménye volt. Egyértelmű tehát, hogy korlátozott nemesi szabadság ez, s ha így tekintjük a dolgot, akkor tényleg indokolt a hajdúkról átmeneti réteggként beszélni. Annál is inkább, mert az országos nemesek igyekeztek magukat a hajdúktól elhatárolni, beleértve a megyei nemeseket is, s mindent elkövettek annak érdekében, hogy még ezt a korlátozott kiváltságukat se tarthassák meg. Másik oldalról viszont ezzel a hajdúellenességgel magyarázható, hogy folytonosan védelmi alapállásba kényszerültek, s ebből a szorító helyzetből a kivezető utakat keresve, arra az eredményre jutottak, hogy vármegyei rangot kellene kivívniuk maguknak. Igaz, hogy ez a gondolat csak a reformkorban vetődött fel, de ebbéli törekvésükben ekkor sem találtak politikai támogatóra.

Bocskai kiváltságlevele ugyan nem beszél erről, de a hajdúk úgy értelmezték, hogy városi keretekben telepednek le. A korabeli iratok településeiket – amelyek korábban *possessiók*, *villák*, azaz falvak voltak – oppidumként, vagyis mezővárosként emlegették. A rendi korszakban – mint az közismert – két főbb várostípus keletkezett, az *oppidum* és a *civitas*. Az előbbi mezőváros és földesúri joghatóság alá tartozott. Az utóbbi szabad királyi város és királyi fennhatóság alatt élt. A *hajdúvárossal* tehát új oppidum (mezőváros) fogalom jelent meg a magyar várostörténetben, mégpedig azért, mert ez nem ismert földesúri fennhatóságot maga fölött és önigazgatásra rendezkedett be. Az önigazgatási forma ebben a korban nem csupán közigazgatási, hanem igazságszolgáltatási önállóságot is jelentett. Az ún. *jurisdictiót* maga gyakorolta, s ezzel kizárta jogi síkon is a maga területéről a magánföldesúri bíraskodási formát.

Azt nehéz lenne eldönteni, hogy a hajdúszabadságolásnak eme formája kizárólag Bocskai elgondolása volt, avagy a környezetében élő tanácsurak segítségével született. Az azonban bizonyos, hogy Bocskai társadalmi és katonapolitikai felfogásával összhangban állott. És ami különösen fontos: a szükség kényszerítette ki Bocskaitól, mert a hajdúkérdés megoldásának akkor ez volt a legmegfelelőbb formája, de semmiképpen sem mondható esetlegesnek, nagyon is tudatos elgondolást tartalmazott. Az állandóan készenlétben lévő, gyorsan mozgósítható katonai erejét kívánta velük növelni, s ilyen vonatkozásban a székelyeket tekintette példaképnek. A kiváltságlevélben ezt világosan meg is mondja, amikor letelepítésüket indokolja: az erdélyi hűséges székelyek szokását követi, amikor egy bizonyos állandó helyre letelepíti őket, hogy számára minél hasznosabb, sikeresebb szolgálatot teljesíthessenek, s mindenkor készen találja őket. A célkitűzés mellett a kiváltságolás módjánál is a székely szabadságot tartotta szem előtt, amennyiben a hajdúknak a székelyekéhez hasonló helyi jellegű, közös kiváltságot biztosított.

Arról nincs tudomásunk, hogy a XVII. században Bocskai után a politikai közvélemény a hajdúszabadság alapjául szolgáló földtulajdon jogosultságát megkérdőjelezte volna. Belül a hajdúvárosokban azonban – a népesség szaporodásával párhuzamosan – a földtulajdon birtoklásáért már növekvő küzdelem alakult ki. A belső feszültség alapoka tulajdonképpen a kiváltságlevél általános megfogalmazásából származott, amennyiben a földtulajdon birtoklásának a módjáról nem rendelkezett, s így tulajdonképpen annak szabályozását rábízta az önkormányzatokra. A szabadságlevél kibocsátása után, a birtokbavétel és a letelepedés során többféle ellentmondás került felszínre, s ezeket a gyakorlatban valahogyan át kellett hidalni. Bocskai – mint ismeretes – mintegy tízezer hajdúkatonáját ruházta fel közös szabadsággal és nem bizonyos helységeket. A fejedelem kiváltságlevelében csak megnevezte azokat a helyeket – amelyeket mindig határaikkal értelmeztek –, ahova a hajdúk tulajdonosként letelepedhettek. Halála után azonban a hajdúkatonáknak adott privilégium az egyes helységek, hajdúvárosok kiváltságává vált. Mindazok, akik az ún. *törzsökös hajdúkon* (azaz a fejedelem által kiváltságoltak és azok utódain) kívül a hajdúvárosok lakói lettek (az egyes

helységekben megmaradt és továbbélő jobbágyok, valamint a privilegizálás után betelepülők) valamilyen formában és mértékben részesülni kívántak a hajdúszabadság előnyeiből, és ténylegesen részesültek is. Ez a magyarázata annak, hogy olyan sok jobbágy igyekezett a hajdúvárosokba betelepülni. De így válik érthetővé számunkra az a nagy társadalmi feszültség is, amely a törzsökös hajdúk és a beköltözöttek között kialakult már a XVIII. században is, de különösen azt követően. Közöttük tulajdonképpen a szabad hajdúföld birtoklásáért folyt a küzdelem. A törzsökösök és a beköltözöttek között emiatt többször került sor komolyabb zendülésszerű összecsapásokra is.

Az uralkodó politikai felfogás – tudomásom szerint – a hajdúknak a városszervezetét sem vitatta. Erre a nemességnek nem is volt indoka, hiszen nem a szervezeti kereteikkel volt gondjuk, hanem a kiváltságolásukkal. A szabadságolásuknak is inkább az őket érintő vonzata, összefüggése keltett izgalmat köreikben. Különösen azt sérelmezték, hogy jobbágyaik közül sokan szöktek a hajdúvárosokba, ahonnan kevés módjuk volt azokat visszaperelni. Ezúttal csak jelezni szeretném, hogy ami a történetírást illeti, a hajdúvárosok mezővárosi jellegének, azoknak az általános fejlődéshez igazodó és eltérő vonásait a kutatás még korántsem tisztázta kellőképpen. Azt azonban világosan látjuk, hogy egyes hajdúvárosoknak a kiváltságolás a rendi korszakban is komoly fogódzókát nyújtott, s ezeket az előnyöket a polgári világba is tovább vitték magukkal. Gyimesi Sándor kutatásaiból az derül ki, hogy 1828-ban városiassági érték szempontjából Böszörmény az előkelő 37., Szoboszló pedig a 49. helyet foglalta el az ország akkori szabad királyi és mezővárosai között. E két hajdúváros tehát még néhány szabad királyi várost is maga mögé utasított a rangsorban.

Joggal vetődik fel a kérdés: mi lehet a magyarázata annak, hogy a Bocskai által telepített hajdúvárosok a török kiűzése után is megtarthatták a szabadságukat, amikor az egész ország Habsburg-fennhatóság alá került, hiszen kiváltságukat e dinasztíával szemben tanúsított vitézségükért kapták. Itt is sok irányba futtathatnánk a válaszadás szálait. Ezúttal azonban csak négy – általam legfontosabbnak vélt – szempontra szeretném a figyelmet ráirányítani. Először is: Bocskainak nem volt olyan egyenes ági leszármazottja, aki visszakövetelhetette volna az egykori donációját a hajdúktól. Kivételt Polgár képezett, ami a kiváltságolás időszakában elvileg egyházi tulajdon volt, a bizonytalan birtoklási viszonyok közepette került a hajdúk kezére, s ezt az egri káptalan a XVIII. század elején vissza is perelte magának. Másodszor: arra utalhatunk, hogy a hajdúk a török világ után hadkötelezettségük ellenére állami adót fizettek, ugyanúgy, mintha jobbágyok lettek volna. Az állam bevételi forrását a jogi állapotuk nem csökkentette, anyagilag tehát szabadságuk elvonását kincstári érdek nem indokolta. Harmadszor: a hajdúvárosok lélekszáma az ország összlakosságához mérten már nem számottevő. A szabadságjogait tovább életető hat hajdúvárosban II. József korában mindössze 28 ezer lelket írtak össze, s ez a népességszám 1846-ban 69 ezerre növekedett, miközben az ország lélekszáma 9, illetve 12 millióra emelkedett. Statisztikailag alig érzékelhető módon 3%-ban képviseltették magukat az ország népességében. Semmiféle katonai veszélyt nem jelentettek a bécsi udvar számára, annál kevésbé, mert a hajdúság ekkorra már – s ezt tekinthetjük a negyedik kiemelt gondolatkörnek – életformájában is nagyon távol került a katonáskodástól.

A hajdúknál történetük folyamán – nagyobb léptékkel haladva is – három lényegesebb életformaváltást ismerhetünk fel, ami természetesen katonai értéküket is meghatározta. Az első a XVI. század első felében regisztrálható. Szabó István kutatásaiból ismert, hogy a hajdúság ebben az időszakban vált pásztor-hajtó népből katonáskodó elemmé. A változást az ország gazdasági-politikai életében bekövetkezett események idézték elő. A marhakivitel, ami döntően a hajdúk (hajtók) közreműködésével történt, nagyon lecsökkent, s a keresetüktől elesett hajdúk katonának szegődtek, s ehhez a török–magyar háborúk korában kedvezett az idő. A második nagy életformaváltozás Bocskai korában, a fejedelmi kiváltságolások és

telepítések nyomán következett be. Ez tízezer hajdúkatonát érintett, családtagjaikkal együtt. A hajdúk ettől fogva a katonai foglalkozást földműveléssel egészítették ki, s a generációváltásokkal egyre inkább az utóbbit tekintették főfoglalkozásuknak. A hajdúk harmadik életformaváltozása 1848-tól mutatható ki. Ez a forradalom valamilyen formában az egész magyar társadalmat érintette, veszteséget eredményezett vagy előnyöket biztosított. Természetesen vetődik fel tehát a hajdúknál is a kérdés: nyertek vagy veszteségeket szenvedtek az átalakulás során? Ez is olyan felvetés, amelyikről külön lehetne értekezni. Az bizonyos, hogy a hajdúk ekkor véglegesen elveszítették az 1605-ben szerzett előjogaikat, de ugyanakkor véglegesen leoldozták magukról a katonai kötelezettséget is. Ismeretes ugyanis, hogy az általános védkötelezettség bevezetésével a rendi hadszervezeti formákat is felszámolták. A nagy társadalmi átrendeződés nyomán az előjogokat élvező szabad parasztokból polgári értelemben vett szabad parasztok lettek, ugyanúgy kiteve a kapitalizmus szabadversenyének, mint a volt úrbéres jobbágyságok. Az egykori parasztokkal szemben mégis nagy előnnyel indulhattak az új rendszerben: régi földtulajdonukat teljes egészében megtarthatták, és azon nem kellett nagybirtokos földesurakkal osztozniuk, s náluk így a társadalom vagyoni eloszlása később is kiegyenlítettebb maradt, mint a parasztfalvakban. A hajdúvárosok lakóinak az uradalmi föld nyomasztó súlyával sohasem kellett megismerkedniük.

Az évszázadok során jogállásuknak a tudati elemeit is tovább örökölték. Ennek vizsgálati módszertana ma még nem nyugszik szilárd alapokon. A néprajzi megfigyelések és a részleges szociológiai kutatások alapján azonban megfogalmazható az a következtetés, hogy az ősök szabadságharcos emléke egészen máig táplálja a független gondolkodásmódot, az önirányítás igényét és a szabad hajdúföldhöz való ragaszkodás hagyományát. Ahogyan az minden más, hasonló típusú közösségnél lenni szokott, ez a fajta hagyományörzés a városlakók egészének tudati elemeivé vált. Statisztikailag ma már nemigen lenne lehetséges kimutatni, hogy az egyes városok lakosságának mennyi a törzsökös hajdú leszármazottja és mennyi a beköltözöttek aránya. Azt azonban külön számvetés nélkül is bizonyossággal állíthatjuk, hogy a hajdúutódok törpe kisebbségben élnek közöttük. Így volt az már egy-két évszázaddal ezelőtt is. A nagy többség tehát a hajdúszabadság eszméjének éltetésével *pszeudotudatot* hordoz régtől fogva. Mégis egészséges gondolkodásmód ez, amiben a történeti hagyomány és a szülőföld szeretete összekapcsolódik, s amely a történetíró számára is tiszteletet parancsol.

Fejtegetéseink remélhetőleg megerősítik azt a felfogást, hogy a hajdúság a magyar társadalomszerkezetben valóban átmeneti rétegnek tekinthető. A jobbágyság és a nemesség között jelölhető ki a helye, miként a székelyek és a jászkunok esetében is hasonló következtetésekre juthatunk. Egységes hajdúszabadság fogalomról azonban nem beszélhetünk. Ám arról igen, hogy Bocskai kiváltságolása után – s ide értendő Böszörmény esetében Báthory Gábor privilegizálása is – a hajdúszabadság értelmezésében az általa megfogalmazott jogok és kötelezettségek váltak irányadóvá, a felemelkedés útját kereső parasztok célkitűzésévé, s a török kiűzése után egyedül ez a hét hajdúvárosban élő réteg maradt életképes. A többi – a végvári katonákhoz hasonlóan – kipergett az idő rostáján. A XVII. század végétől a magánföldesúri és a végvári hajdúk kora lejárt. A Bocskai-féle kiváltságolás meghatározó jellegéből következett, hogy rövid összegező-rendszerező írásomban is ez került középpontba.

Felhasznált válogatott irodalomjegyzék

Balogh István: *Hajdúság*. Bp 1969

Benda Kálmán: *Bocskai István*. Bp é. n.

Benda Kálmán: *A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései*. In: *A hajdúk a magyar történelemben*. Szerk. Módy György. Debrecen 1969. 24–37.

- Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Bp 1955
- Béres András–Módy György: *A hajdúság történetének és néprajzának irodalma*. Debrecen 1956
- Császár Edit: *A hajdúság kialakulása és fejlődése*. Debrecen 1932
- Dankó Imre: *A dél-dunántúli baranyai hajdúság*. Klny. Pécs 1960. 97–103.
- Dankó Imre: *A Sajó- és Hernádmelléki hajdútelepek*. Sárospatak 1955
- Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Bp 1975
- Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története*. I–III. Bp 1986
- Makkai László: *A kuruc nemzeti összefogás előzményei*. Bp 1956
- Nagy László: *A Bocskai-szabadságharc katonai története*. Bp 1961
- Nagy László: *Hajdúvitézek*. Bp 1983
- Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen 1969
- Rácz István: *Hajdúvárosi végrendeletek és osztálylevelek*. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XII*. Debrecen 1985. 135–156.
- Rácz István: *A hajdúvárosi nemesek a rendi korszak végén*. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IX*. Debrecen 1982. 17–26.
- Rácz István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Bp 1988.
- Szabó István: *A hajdúk 1514-ben*. = Sz 1950. 178–198.
- Szabó István: *A hajdúság kialakulása*. Debrecen 1956
- Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen 1971
- Takáts Sándor: *Kísérletek a magyar haderő feloszlására 1671–1702*. = Sz 1904. 9–13, 115–119.
- Takáts Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Bp 1908
- Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Bp 1969
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. I–II. Bp 1985
- Zimányi Vera: *Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez*. = Sz 1960. 1–3. sz. 286–302.

Simion Retegan

Domeniul mitropoliei Blajului la mijlocul secolului al XIX-lea

În istoriografia transilvăneană există câteva studii documentate privind constitutivul și funcționalitatea unor latifundii nobiliare, ecleziastice, fiscale, în perioada de dinainte de 1848, dar s-a scris foarte puțin despre evoluția acestor unități de producție în epoca modernă. Cu deosebire este slab cunoscută perioada de ruptură de la mijlocul secolului al XIX-lea, când abolirea muncii iobăgești, pierderea dijmelor, sistarea vechii imunități fiscale nobiliare, noul statut juridic al proprietății, fluctuațiile pieței modifică mult modul de exploatare a marilor proprietăți funciare. Este perioada în care, pe fâgașe mai vechi, se fixează definitiv sau încep să se articuleze noile repere ale agriculturii de piață: munca salariată, modernizarea utilajului, transformarea tehnicilor agricole, cultura continuă, revoluționarea zootehniei, delimitarea riguroasă a proprietăților prin cadastru, prin segregarea posesiunilor comune a pădurilor și pășunilor etc. Cum se pornește la drum, după schimbările pe care le aduce cu sine revoluția, după marile ravagii ale războiului civil, care au afectat atât de grav marile proprietăți, este o temă care merită într-adevăr atenție.

Din această perspectivă găsim informațiile care ni s-au păstrat asupra domeniului mitropoliei unite a Blajului, pline de interes. Cu atât mai mult cu cât este vorba despre una dintre cele mai întinse proprietăți funciare ecleziastice din Transilvania, a doua ca mărime după cea a episcopiei romano-catolice a Albei Iulii, prima între puținele latifundii românești existente în această vreme. Continuăm, totodată, astfel, investigațiile mai recente care s-au făcut asupra domeniului blăjean pentru mijlocul secolului al XVIII-lea¹³⁵².

În esență, este vorba despre două voluminoase dosare de inventar ale domeniului, cel din 1851, păstrat la Budapesta în arhiva Guberniului Transilvănean¹³⁵³, prin care activele și pasivele acestuia sunt preluate de noul episcop Alexandru Sterca Șuluțiu și cel din 1869, când domeniul trece în mâinile succesorului său, Ioan Vancea, acesta din urmă păstrat azi la Alba Iulia¹³⁵⁴. Le adăugăm o serie de alte informații din marele fond arhivistic al Blajului precum și unele date edite. Primele privesc constitutivul domeniului, celelalte – rămășițe dispartate ale arhivei propriu-zise domeniiale – se referă la funcționalitatea și rentabilitatea lui. Nu este o informație strict contabilă și continuativă, dar nici una strict narativă și cu atât mai puțin livrescă. Prizonier, ca orice istoric, al surselor, prezint în cele ce urmează ceea ce s-a păstrat din ceea ce s-a consemnat.

Marele domeniu episcopal, din 1853 mitropolitan, al Blajului ființa, la mijlocul secolului al XIX-lea, ca o unitate deosebită de domeniul mai mic al Gimnaziului (Fondul basilitan), aflat în administrația Capitlului și doar arendat de episcopii Bob, Lemeni, Șuluțiu¹³⁵⁵. Celui dintâi

---

¹³⁵² Mircea, Gabriela: *Blajul și domeniul aparținător la jumătatea secolului al XVIII-lea*. = AIIA–CN XXXV(1996). 38–62.

¹³⁵³ MOL F 234. Dulap XXI. Fasc. 15 (1851). (În continuare: MOL F 234.)

¹³⁵⁴ Arhivele Naționale Direcția județeană Alba, Alba Iulia – Mitropolia Română Unită Blaj, 1869/2501. (În continuare: AN Alba – Mitrop. R. U. Blaj.)

¹³⁵⁵ Împărțirea în două a domeniului donat de împăratul Carol al IV-lea, în 1738, între episcopi și călugării basilitani, aflați mereu în litigiu unii cu alții, s-a făcut încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Ea a fost consfințită legal, în urma procesului lemenian, prin decretul aulic din 27

îi aparțineau, până la revoluție, 1512 sesii iobăgești în localitățile: Blaj-Oraș, Blaj-Sat, Ciufud, Cergăul Mare, Mănărade, Spătac, Tiur, Vesa (comitatul Alba de Jos), Iclod, Pănade, Petrisat, Săncel, Spini și Lona (comitatul Târnava). Ele totalizau 9778 jugăre și 122 stânjani, iar robotele prestate de către deținătorii lor urmau să fie răscumpărate de stat cu 214 501 fl.¹³⁵⁶, sumă care, luându-se în calcul și despăgubirea zeciuielilor, aproape se va dubla¹³⁵⁷.

Ceea ce rămâne după revoluție în proprietatea exclusivă a episcopiei blăjene, ca și în cazul tuturor celorlalte latifundii, vor fi pământurile alodiale: grădini, arabile, fânațe, vii, precum și o parte a pășunilor și pădurilor folosite până la revoluție în comun cu foștii supuși. Asupra acestor pământuri, inventarul din februarie 1851 oferă, din păcate, doar informații parțiale. Se conscriu acum amănunțit, la active, toate edificiile domeniiale, toate bunurile imobile și mobile existente, inclusiv pomii fructiferi ai livezii și copacii incintei rezidențiale, toate sursele de venituri: cârciumi, poduri cu vamă, mori, toate taxele urbariale cuvenite episcopului de la cei care foloseau grădini alodiale, dar la capitolul pământuri se au în vedere doar arabilele cu semănături de toamnă, singurele în care se făcuse în acel moment o investiție. Acestea totalizau 294 mierțe de semănătură, dintre care 269 cu grâu amestecat cu secară, 17 cu grâu curat și 8 cu ovăz¹³⁵⁸. Din măsurătorile cadastrale ulterioare știm, însă, că domeniul poseda 2979 jugăre din care 578 jugăre pământ arabil, 27 jugăre grădini, 19 jugăre vii, 299 jugăre fânaț, 338 jugăre pășune, 1494 jugăre pădure și 234 jugăre neproductiv¹³⁵⁹.

Între cele 11 lungi liste de active și de pasive, întocmite în februarie 1851 (sunt cuprinse aici, în liste aparte și bunurile gimnaziale-mănăstirești, precum și cele ale Seminarului), informații prețioase, atât pentru istoria domeniului, cât și pentru cea a localității, furnizează conscrierea taxaliștilor domeniali, cu taxele ecestora pe anul 1850, cu ceea ce plătiseră, cu ceea ce ei mai datorau încă. Deoarece opidul propriu-zis s-a constituit, cum se știe, prin colonizări, numărul familiilor de taxaliști – oameni care își aveau casele pe grădini alodiale – este mare: 141 în Blaj, 6 în Șona, câte 4 în Spini și Mănărade, câte unul în Iclod și Săncel. Taxele lor urbariale variind la Blaj între 12,30 fl. și 2,50 fl., se ridicau la 799,47 fl. din care fuseseră plătiți până atunci 726,8 fl. În această categorie se înscrie și așa-numitul Fundus canonicae, împărțit în 7

---

februarie 1846, nr. 756. Nu știm în ce condiții a ținut episcopul Bob în arendă domeniul mănăstiresc, din veniturile căruia se întreținea Gimnaziul, dar știm că, începând din 1832, el era arendat de Ioan Lemeni contra sumei de 2600 fl. (Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj (în continuare: AN Cj) – Fond Ioan Lemeni, nr. 194) și că, din 1852, el era arendat de Alexandru Sterca Șuluțiu – pe timp de 10 ani – pentru 1900 fl. anual, avându-se în vedere scăderea veniturilor domeniiale prin pierderea recoltelor și dijmelor (contractul de arendare în AN Alba Fond Cabinet, nr. 683/1860). Condițiile arendării – nefavorabile Gimnaziului, confruntat cu mari dificultăți materiale după 1850 (când, potrivit noului plan general de organizare gimnazială impus de Guvernul, numărul profesorilor s-a ridicat la 12 și s-a adăugat clasa a VIII-a) – au suscitat atacuri în presă la adresa episcopului (Gazeta Transilvaniei nr. 78 din 4 octombrie 1852. 301). Răspunsul de apărare al episcopiei în: Gazeta Transilvaniei nr. 84 din 28 octombrie 1852. 325. Din despăgubirile urbariale de după revoluție, domeniului episcopal i-au revenit sumele din răscumpărarea robotelor, care s-au ridicat, *în final*, la 270 000 fl., încasați până în 1864, iar domeniului mănăstiresc i-au revenit cele din răscumpărarea zeciuielilor apreciate la 200 000 fl. care, însă, nu fuseseră achitate în acest an (Gazeta Transilvaniei nr. 5 din 15 ianuarie 1864).

¹³⁵⁶ Grimm, Josef A.: *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*. Wien 1863. 151.

¹³⁵⁷ Potrivit datelor publicate în presă, despăgubirea zeciuielilor se ridica la 200 000 fl. Gazeta Transilvaniei nr. 5 din 15 ianuarie 1864.

¹³⁵⁸ MOL F 234.

¹³⁵⁹ Baross Károly: *Magyarország földbirtokosai*. Bp 1893. 37–39.

locuri de casă pe care se găseau locuințele celor 6 canonici și cea a prepozitului capitular (pozițiile 92–98, conscrise patru cu 8,20 fl., două cu câte 6,15 fl. și una cu 12,30 fl.)¹³⁶⁰.

Date interesante prezintă, de asemenea, lista regaliilor domeniiale, mai precis conscrierea arendatorilor, cârciumarilor, podurilor, morilor. Sunt menționate cârciuma mare, cea de jos, cea de mijloc și cea nouă din Blaj, cârciumile din Pănade, Ciufud, Mănărade, Veza și Petrisat, podurile din Blaj, Pănade și Mănărade, morile din Mănărade și Petrisat (aceasta din urmă a Gimnaziului), fiecare cu ustensilele lor. La acest capitol conscriptorii totalizează, socotindu-se și anul 1851, suma de 1775 fl.

În ceea ce privește clădirile, operația de inventariere începe cu descrierea etaj de etaj, camera de cameră, a stării castelului, renovat din temelii de Lemeni. Le continuă cu edificiul cu parter și etaj, în care se găsea tipografia și locuința propriu-zisă a prelatului, cu clădirile ridicate de același episcop (o clădire încăpătoare de locuit și un mare grânar de piatră), cu acareturile economice (grajdul pentru vaci, cel pentru vite – afectat în timpul revoluției – fierăria), cu locuința contabilului domeniial și casa grădinarului, aflate toate împreună cu grădina și livada, pe un perimetru în mărime de 12 jugăre 1376 stânjeni. În continuare sunt descrise cârciumile din Blaj și măcelăria, cărora le urmează clădirile utilitare: hambare, grajduri, staule, adăposturi aflate în locul numit „Șura din Sus”, pentru a se încheia enumerarea cu descrierea curiilor domeniiale din Mănărade și Cergăul Mare (aceasta din urmă ridicată de Lemeni), fiecare cu acareturile sale, cu celelalte cârciumi, poduri și mori.

Toate aceste bunuri se găseau, începând din noiembrie 1848, de la suspendarea de către generalul Puchner a lui Ioan Lemeni, în Administrarea Fiscului. Ele revin noului episcop Alexandru Sterca Șuluțiu din ziua depunerii jurământului său în fața împăratului, la 28 noiembrie 1850. Deoarece acesta va rămâne la Viena până la sfârșitul lunii februarie 1851, preluarea domeniului în zilele de 14–20 februarie, s-a făcut prin împuterniciții săi, canonicii Vasile Rațiu și Ștefan Boer. Din partea Guvernământului Militar și Civil au fost desemnați în calitate de comisari camerali funcționarii montanistici Johann Farkas (rudă prin alianță a lui Șuluțiu) și Josef Hintz.

Cum administrează noul prelat patrimoniul funciar episcopesc?

Încă din primele zile ale numirii sale, Șuluțiu, preocupat de la început de planul înjghebării – după marele model al lui Bob, întemeietorul Capitlului – a unei mari fundații, de anvergură națională, a acordat problemelor sale materiale o atenție pe cât de stăruitoare pe atât de fructuoasă. Iată-l chiar la Viena scriind în această privință Capitlului din Blaj (unde numește ca vicar al său pe Constantin Alutan), Guvernământului Militar și Civil al Transilvaniei, ministrului de finanțe, ministrului de interne Alexander von Bach, împăratului¹³⁶¹. La început, luat de valul primului entuziasm, presat de atâtea intrigante necesități, terorizat de gândul de a intra cu mâinile goale în sărăcăciosul târg al Blajului, jefuit în februarie 1849, îngrijorat de precaritatea veniturilor din agricultură, poate și rău sfătuit, oferă el însuși Fiscului domeniul episcopal în schimbul unei remunerații anuale de 12 000 fl. și a domeniului fiscal vecin, al Cricăului, drept compensație pentru pierderea prestațiilor iobăgești¹³⁶². Renunțând la acest

¹³⁶⁰ Conspectus taxas annuales tam per opidanos Blasienses pro suis fundis quam vero alios pagenses domos in fundis allodialibus habentes pro anno solari I. 1–31. XII. 1850 solvendo repandens. MOL F 234.

¹³⁶¹ Pentru activitatea episcopului blăjean la Viena, vezi: Retegan, Simion: *Delegația națională română de la Viena din 1850–1851. Contribuția lui Alexandru Sterca Șuluțiu*. = AIIA–CN XXXVI(1997) în curs de apariție.

¹³⁶² AN Alba Fond Cabinet, nr. 284/1850, f. 13–14.

plan, în urma obiecțiilor oficiale care i se fac și a protestelor delegaților români în frunte cu Bărnăuțiu¹³⁶³, stăruie peste tot, cu o energie care uimește, pentru acordarea de către stat a unei subvenții bănești spre a putea face față cheltuielilor urgente pe care le reclamau catedrala, reședința, domeniul. Tot ce va primi la Viena va fi, cu titlul de împrumut, suma de 5000 fl¹³⁶⁴.

Concomitent cu aceste demersuri vieneze, episcopul, aflat într-o neîntreruptă comunicare cu Blajul, se decide să preia odată cu domeniul episcopal și pe cele ale Gimnaziului și Seminariului, își desemnează împuterniciții, angajează un nou administrator domenal¹³⁶⁵, tocmește un grădinar¹³⁶⁶, intervine la Tezaurariatul transilvănean să i se acorde, potrivit uzului, ceea ce se numea *Fructus pendentes* – fondus instructi, fond intercalar, gratuit de pornire¹³⁶⁷ –, se informează febril asupra condițiilor celor mai avantajoase de exploatare a domeniului. Cum ar fi mai bine – întreabă, încă în noiembrie 1850, episcopul pe vicarul său – să dea arabilele, fânățele, viile alodiale în parte țăranilor sau să le cultive în regie proprie? Dacă s-ar hotărî să le lucreze el de câte pluguri, care, lucrători ar avea nevoie? La fel, dacă s-ar hotărî să nu dea cârciumile în arendă ci să le țină el, de câte ferii de vin și de vinars ar fi lipsă? Produc, oare, viile domeniiale atâta încât să fie suficient și pentru curtea episcopală și pentru cârciumi? etc.¹³⁶⁸

În lipsa animalelor de lucru, a utilajului, a banilor pentru plata lucrătorilor se va recurge, cel puțin pentru anul 1851, în ceea ce privește pământurile alodiale, la munca în parte. Ca în cele mai multe părți ale țării, la porumb, care reclamă mai multă muncă, 2/3 revin țăranului, 1/3 proprietarului; la fân, 2/5 ia lucrătorul, 3/5 stăpânul; la grâu-secară, jumătate-jumătate. Contribuie la această decizie și pagubele suferite în anii 1848–1849, chiar dacă pe domeniu, potrivit inventarului, ele n-au fost atât de mari cum se plânge episcopul. Alte acte vorbesc despre atacarea pădurilor episcopale și despre ocuparea unor pământuri alodiale la Cut, unde domeniul Seminariului a fost dat în arendă pe 6 ani comunității sătetești¹³⁶⁹. În orice caz, darea în parte a pământului a estompat pentru episcop impactul marilor pierderi provocate de inundațiile catastrofale din vara anului 1851. Este vara când, în toată Transilvania, apele s-au revărsat „din deal în deal”, ducând cu ele case, biserici, mori, animale, înnămolind grădini, ogoare, fânățe, rupând poduri, iazuri, drumuri. La Blaj, în afara pagubelor provocate

---

¹³⁶³ Bogdan-Duică, Gheorghe: *Notesul de însemnări al lui Simion Bărnăuțiu 1849–1863*. = AII–C I (1923). 205–235.

¹³⁶⁴ AN Alba Fond Consistoriu, nr. 310/1851.

¹³⁶⁵ În 6 decembrie 1850, episcopul dispune canonicului Constantin Alutan să fie angajat ca administrator Moroșan Gavril în locul lui Nicolae Barb care fusese plătit de Fisc cu 300 fl., 48 mierțe cereale, 12 mierțe cartofi și 16 care de fân: AN Alba Fond Cabinet, nr. 284/1850, f. 17. – MOL F 234.

¹³⁶⁶ Grădinarul tocmit era Vereș Mihály, cu o plată anuală în bani, produse, pământ în folosință de 3330 fl. AN Alba Fond Cabinet, nr. 284/1850. f. 78.

¹³⁶⁷ Potrivit dispozițiilor erariale, fondul de pornire acordat gratuit lui Șuluțiu a fost de 2000 fl., din care două treimi în produse: grâu, porumb, vin, fân, iar o treime în mobile, rechizite și ustensile. În ceea ce privește mobilele, deoarece ele fuseseră procurate de Lemeni din banii lui, urma ca, în cazul redobândirii lor de către fostul episcop, prețul lor să-i fie recompensat lui Șuluțiu de Fisc. Ibidem f. 74.

¹³⁶⁸ Ibidem f. 24–25.

¹³⁶⁹ Ibidem Registrul de intrare-ieșire, Blaj, 1856, nr. 640.

culturilor, au fost distruse din temelii moara cu 4 pietre a Gimnaziului¹³⁷⁰, 2 poduri pe Târnava Mare (Blaj și Mănărade), podul de la Pănade pe Târnava Mică. Un al doilea pod de la Blaj pe aceeași apă, rămas parțial în picioare, a devenit cu totul impracticabil, deoarece albia râului s-a mutat cu totul¹³⁷¹. La toate aceste patru poduri, lângă care se ridicau crășmele domeniiale, arendate laolaltă unele cu altele, se percepea vamă pentru trecerea vitelor, cailor, carelor. Refacerea lor, se plânge episcopul, în decembrie 1851, ar costa 50–61 000 fl.¹³⁷²

Sosit la Blaj abia în septembrie 1851, Șuluțiu începe exploatarea în regie proprie a domeniului abia din 1852. E anul când arendează și posesiunile Gimnaziului, când, cum scrie în testamentul său din 1866, ia un împrumut de 21 000 fl. de la Erariu și altul de 8000 fl. de la Capitlu, cu care achiziționează odăjdiiile și obiectele de cult necesare catedralei, jefuite în februarie 1849, când arhiva episcopală, biblioteca Seminariului, tipografia au fost duse la Turda, dar face mari investiții în animale, unelte (pluguri, care, grape), clădiri¹³⁷³, când primește, în preajma vizitei împăratului în Transilvania, o gratificație de 5000 fl.¹³⁷⁴ Tot acum se construiește, citim în același testament, și „podul cel grandios” de pe Târnava Mare care aducea singur o arendă anuală de 1000 fl.

Toate aceste investiții s-au dovedit de bun augur deoarece marea concentrare de trupe din Transilvania, prilejuită de războiul crimeic, de ocuparea Principatelor Române, a creat o conjunctură foarte favorabilă pentru produsele agricole de care episcopul, spre deosebire de cei mai mulți nobili cu moșiile arendate pe câte 3 sau 6 ani, a profitat cât a putut, chiar dacă administratorul lui nu s-a dovedit foarte priceput.

Deși episcopul, obligat să călătorească des la Viena, obișnuit să se plângă cu orice ocazie, acuză mereu precaritatea resurselor sale materiale, cerând adesea ajutoare și sporuri de la Guvernământ, el a putut face față astfel cu succes marelui împrumut de stat, așa-zis național, din 1854 precum și poverii festivității instalării sale ca mitropolit în 28 octombrie 1855, cu participarea nunțului apostolic vienez, a guvernatorului Schwarzenberg, a unui mare număr de persoane oficiale eclesiastice, militare, civile, a unui mare număr de oameni de rând.

Planul unor ameliorări ale producției, atât de profitabile în conjunctura războiului îl face pe Șuluțiu să angajeze, în 1856, la Cluj, un nou administrator (în persoana lui Csákai László), cu care se tocmește la sânge pentru cuantumul și calitatea produselor care intrau în remunerația acestuia: cât grâu amestecat (singurul cultivat la Blaj), cât ovăz, cât vinars, câți porci îngrășați, câți cai și câte vite proprii să poată ține în grajdurile și pe pășunea domenală, câte lemne de foc i se cuvine etc. Condiția pe care o accentuează stăruitor episcopul este aceea ca noul venit să se îngrijească să semene mai multe cereale, să producă grâu curat, să cultive legume, să fiarbă vinars, să înmulțească numărul oilor și porcilor, să crească la toate grajdurile și șurile domeniiale orătării. Dacă va dovedi strădanie – scrie Șuluțiu din Viena – va ști la rândul-i să-i arate că servește unui stăpân care apreciază așa cum se cuvine priceperea și fidelitatea¹³⁷⁵. În mod cert, apreciem noi, un stăpân care se interesează personal de tot ce se

---

¹³⁷⁰ Moara și iazul său vor fi refăcute abia în 1856 de către negustorul armean Teodor Covrig. Contractul de construcție al acestuia cu Șuluțiu, din 30 ianuarie 1856: Ibidem Registrul de intrare-ieșire, 1856, nr. 51.

¹³⁷¹ Ibidem Fond Consistoriu, 1851/212, f. 1–2.

¹³⁷² Ibidem.

¹³⁷³ *Fundațiunea fericitului Alexandru Sterca Șuluțiu*. Blaj, 1926. 52–61. (În continuare: *Fundațiunea* 1926.)

¹³⁷⁴ AN Alba Mitrop. R. U. Blaj, 1852/44.

¹³⁷⁵ Ibidem 1856/414.

întâmplă într-ale economiei, care ține totul sub ochi. Când este la Viena, canonicul Rațiu, ale cărui rigori au declanșat procesul lemenian și care, ciudat pare să-i fie cel mai apropiat, îl informează amănunțit despre starea holdelor, rodul viilor, mersul vremii, evoluția unor construcții, locul cazării și felul tratării unor persoane oficiale sosite la Blaj în lipsa sa etc.

De acest moment favorabil al mijlocului deceniului al VI-lea, pare să se lege o lungă serie de contracte individuale, dar mai ales colective, cu satele Ciufud, Tiur și Sâncel, pentru efectuarea, în schimbul unor drepturi și beneficii, a unor zile de lucru pe domeniu. Ciufudul, de exemplu, se obligă în 1856 și 1857 să presteze 60 de zile de muncă pentru dreptul fierarului său de a face cărbuni de două ori pe săptămână, în pădurea episcopală¹³⁷⁶. Ceea ce, alături de ponderea mare a fânațelor, dovedește că se practicau în general modalități tradiționale de producție, departe de minunile unei agriculturi moderne, de tip occidental. S-ar fi putut pe această cale, scriu contemporanii, să se dubleze veniturile dar prelatul blăjean nu avea nici fondurile, nici pregătirea și nici chiar timpul necesar. Putea, într-adevăr, Șuluțiu, la cei 60 de ani ai săi, șubrezit de zbaterea unei vieți care și-a refuzat sistematic menajamentul, prelatul care în anii absolutismului s-a angajat cu toate puterile pentru biserica sa, protagonistul politic al marii ascensiuni politice românești dintre 1861–1865, cărturarul – mai mult istoric decât teolog teoretician – care a lăsat în urma sa o operă manuscrisă remarcabilă¹³⁷⁷, și o interesantă bibliotecă¹³⁷⁸, omul care s-a dăruit tuturor acestor cauze cu uitare de sine frizând uneori temeritatea, să devină agentul unei asemenea transformări?

Tot în acest timp, Capitlul reluând domeniul Cut al Seminarului blăjean (207 jugăre arabil în asolament trienal, 88 jugăre în cultură continuă, 132 jugăre fânaț, 9 jugăre vie și 125 pădure), dat în arendă comunității satești de acolo, începe procesul pentru redobândirea unor pământuri urbariale ocupate de țărani¹³⁷⁹ și dă publicității anunțul de arendare¹³⁸⁰.

Deși după terminarea războiului oriental prețurile agricole se prăbușesc, deși în 1857 mitropolitul cere suplimentarea retribuției sale bugetare¹³⁸¹, prelatul din Blaj, cu stilul său de viață auster sau chiar ascetic, nu mult deosebit de felul cum a trăit ca vicar în Șimleul Silvaniei, își poate permite să ofere statului, în 1859, în timpul războiului cu Franța și Sardinia¹³⁸², o sumă apreciabilă, să facă în interesul bisericii și națiunii sale alte trei lungi călătorii la Viena, să nu intre în capitalul inițial al obligațiunilor urbariale de răscumpărare a prestațiilor iobăgești¹³⁸³, mulțumindu-se cu dobânzile lui. Reușește în felul acesta să achiziționeze, în aprilie 1861, de la contesa Marko-Pejácsevich n. Bethlen Hermína, domeniul Spring (282 jugăre arabil, 128 jugăre fânaț, 14 jugăre vie, 333 jugăre pădure, cu un venit

---

¹³⁷⁶ Ibidem A. I. Pachet L II, 1851–56, nr. 7.

¹³⁷⁷ Lista celor 11 lucrări manuscrise ale lui Șuluțiu, păstrate azi la Biblioteca Academiei Filiala Cluj, în *Fundațiunea* 1926. 57–58. Dintre acestea singura care a apărut este *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului*. În: *Izvoarele răzcoalei lui Horea*. Seria B. II. București 1983. 330–447 și Edroiu, Nicolae: *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului*. = Viitorul românesc. Buc 1995.

¹³⁷⁸ Lista cărților lui Șuluțiu (35 p.) la ANCj Fond Biblioteca Centrală Blaj, nr. 2.

¹³⁷⁹ AN Alba Registru de intrare-ieșire, 1856, nr. 640.

¹³⁸⁰ Gazeta Transilvaniei nr. 18 din 6 martie 1857. 70.

¹³⁸¹ AN Alba Fond Mitrop. R. U. Blaj, 1857/717.

¹³⁸² Gazeta Transilvaniei nr. 29 din 24 iunie 1859. 114

¹³⁸³ Suma care revine, în final, mitropolitului a fost, după George Barițiu, de 270 000 fl., cu o dobândă de 5%. Gazeta Transilvaniei nr. 8 din 27 ianuarie 1865. 29.

cadastral de 2698 fl.¹³⁸⁴), cu 96 000 fl. în obligațiuni urbariale – cu o pierdere de 30% – ceea ce însemna 57 000 fl. m. c.¹³⁸⁵ Acest latifundiu, înzestrat de Șuluțiu în anii următori va constitui, împreună un capital de 130 000 fl. în obligațiuni urbariale, potrivit literelor sale fundamentale, din 23 aprilie 1861¹³⁸⁶, masa mării sale fundații de burse școlare pentru tinerii greco-catolici, fundație care dispunea în 1870 de un activ de 250 000 fl.¹³⁸⁷

Ultimii ani ai păstoririi lui Șuluțiu, 1864–1867, au avut un caracter nefast, deopotrivă pentru trawaliul său bisericesc și politic, ca și pentru chivernisirea sa, afectată de mai mulți ani răi cu recolte foarte slabe. Șirul lor începe cu inundațiile devastatoare din vara anului 1864, în urma cărora domeniul suferă pagube în culturi de peste 11 000 fl. (870 fl. la semănături și 10 222 fl. la fânațe), este rupt podul de pe Târnava Mare, sunt spălate canalele morilor de la Mănărade și Petrisat, cu pierderi de peste 42 000 fl.¹³⁸⁸

În acest an domeniul avea, pe lângă provizorul, „raționistul” și servitorii casnici, alți 45 de lucrători cu simbrerie pentru care se plătea anual 5400 fl. Se mai plăteau pentru lucrătorii ocazionali în timpul vârfurilor de lucru și pentru unelte 4500 fl.¹³⁸⁹ iar impozitele directe, indirecte și pe venit („equivalentul”) erau de 4578, ceea ce ridică cheltuielile anuale la 14 478 fl. Știm, de asemenea, că în vara acestui an s-au recoltat pe domeniu 800 de clăi de grâu, din care jumătate s-au secerat cu datornicii curții, jumătate s-au secerat pe bani.

Cât era atunci venitul domeniului?

În lipsa unui bilanț anual, pe care mitropolitul nu avea nici obligația nici interesul de a-l face public, reproducem aprecierile generale pe care Barițiu, mereu foarte interesat și bine informat despre treburile Blajului, le face în 1865, cărora le adăugăm câteva analogii. Venitul domeniului – spune Barițiu – întotdeauna dependent de mersul vremii, de conjunctura pieții, de abilitatea managerială – este în anii normali, cu recolte mijlocii, după unii de cca. 5000 fl., după alții de cca. 10 000 fl. Ceea ce, continuă el, nu este mult chiar având în vedere simplitatea stilului de viață al titularului său, remunerația sa bugetară anuală de 15 000 fl., venitul din obligațiunile urbariale, taxe, dispense etc. în comparația cu cheltuielile obligatorii ale curții mitropolitane, cu veniturile prelatului vecin, romano-catolic, din Alba Iulia, cu cele ale episcopilor din Ungaria¹³⁹⁰. Mitropolitul, mai spune Barițiu, a avut și ghinionul să dea peste administratori, când nepricepuți, când indolenți, când incorecți. Menționăm aici că la donarea sa în 1738, înainte de împărțirea sa cu călugării basilitani, înainte de marea devalorizare din 1811, domeniul avea un venit de 3000 fl.¹³⁹¹, că domeniul gimnazial (mănăstiresc) blăjean a avut în 1852 un beneficiu de 2496 fl.¹³⁹² că Springul înscris în cadastru cu un venit de 2698 fl. a avut în ultimul an al vieții lui Șuluțiu, 1867, când produsele

---

¹³⁸⁴ *Fundațiunea* 1926. 52.

¹³⁸⁵ *Ibidem* 5.

¹³⁸⁶ *Ibidem* 4–49.

¹³⁸⁷ *Fundațiunea fericitului Alexandru Sterca Șuluțiu. Archiepiscopul Mitropolit gr. cat. de Alba Iulia*. Blasiu 1870. 47. (În continuare: *Fundațiunea* 1870.)

¹³⁸⁸ *Gazeta Transilvaniei* nr. 21 din 29 martie 1865.

¹³⁸⁹ *Ibidem*.

¹³⁹⁰ AN Alba Mitrop. R. U. Blaj, 1864/655, f. 197.

¹³⁹¹ *Ibidem*.

¹³⁹² *Gazeta Transilvaniei* nr. 78 din 4 octombrie 1852. 301.

n-au putut fi vândute și s-au acordat primele burse din fundația recent întemeiată un venit de 5 fl.¹³⁹³

Ceea ce este mai presus de orice îndoială, e faptul că, în general, în Transilvania în această perioadă moșiile nu aduceau un câștig mai mare de 2%, în timp ce băncile ofereau dobânzi de cca. 5–6%, iar acțiunile industriale, adesea riscante e drept, puteau aduce incomparabil mai multe. Este motivul pentru care achiziționarea în anii următori de către Fondul gimnazial și Seminariul din Blaj a moșiilor de la Bucerdea Grănoasă și Sâncel, a suscitat vii critici în presă. În disputa care se încinge: pământ sau hârtii, teama de a nu periclita un avut public, național, capitol la care românii erau atât de deficițari, dar și un anumit considerent politic: al cui e pământul al aceluia e țara, înclină mereu balanța deciziilor spre investițiile funciare.

Chiar și așa, ceea ce a lăsat Șuluțiu în urma sa după 17 ani de păstorire este mult deosebit de ceea ce se găsea la Blaj în 1851. Urmărind paginile inventarului întocmit între 1–17 martie 1869 vedem că dacă el nu a avut ca Lemeni, ambiții edilitare a făcut, în schimb, inovații productive incomparabil mai mari decât predecesorul său. De cea mai mare atenție s-au bucurat moara din Mănărade, podurile din Blaj de pe Târnava Mare și Târnava Mică, refăcute în 1866, respectiv, în 1860, cele 6 „ospătării” domeniiale. Singure aceste trei izvoare de venit aduceau în 1868 stăpânului lui prin arendare, 11 371 fl.¹³⁹⁴, ceea ce arată cât de mult s-au schimbat realitățile economice în acest interval.

În ceea ce privește pământurile, spre deosebire de anul 1851, la preluarea făcută de către Ioan Vancea în 1869, acestea sunt conscrise fiecare cu numele, întrebuițarea, numărul topografic, întinderea în jugăre și stânjeni, vecinii de pe toate laturile, semnele de hotar existente. Cu excepția opidului blăjean unde mitropolia avea, în afara perimetrului rezidențial (12 jugăre 1376 stânjeni), numai o grădină (a Șurei din Sus, 3 jugăre 490 stânjeni), un arabil (12 jugăre 1376 stânjeni) și o vie (6 jugăre 41 stânjeni), restul pământului este îmbucătățit, la fel ca în toate satele necomasate în „laburi” cu o întindere între 5–65 jugăre și în parcele mici, chiar minuscule, uneori sub o jumătate de jugăr. După sate acestea erau: 5 în Blaj-Sat (192 jugăre 630 stânjeni), 8 în Săcel (189 jugăre 195 stânjeni), 21 în Pănade (212 jugăre 1200 stânjeni), 6 în Mănărade (79 jugăre 219 stânjeni), 6 în Cergăul Mare (275 jugăre 1574 stânjeni), 4 în Veza (160 jugăre 509 stânjeni), 4 în Ciufud (60 jugăre 728 stânjeni), 15 în Tiur (383 jugăre 762 stânjeni) și o vie în Petrisat (10 jugăre 128 stânjeni). Doar în Cergăul Mare unde mitropolia avea o curie cu toate acaraturile necesare exista o tarla de 202 jugăre.¹³⁹⁵ În total domeniul posedă – fără pădure și pășune, conscrise separat dar a căror listă s-a rătăcit – 1564 jugăre 417 stânjeni.¹³⁹⁶ La două pământuri din Pănade, de 35 jugăre și 14 stânjeni se specifică că erau lucrate în parte. Nu sunt conscrise, din păcate animalele, carele, uneltele de lucru, testate toate de Șuluțiu rudelor sale. Fondul intercalar lăsat noului mitropolit, ceva mai mare decât în 1851, este 2100 fl., 2 care, 4 bivoli, 21 coșnițe de albine. Rămâne, de asemenea, intact capitalul de 214 490 fl. al despăgubirilor urbariale acordate domeniului.

Referitor la edificiile fără destinație lucrativă, dacă Șuluțiu nu a făcut nimic pentru mărirea sau înfrumusețarea lor, înzestrarea lor interioară în schimb este cu totul alta decât în 1851. În catedrală, cu care se începe inventarierea, sunt consemnate, în altar, în navă, în sacristie, 143 de obiecte de cult, odăjdii, vase și cărți liturgice, icoane, mobilier etc. cărora li se adăugau

---

¹³⁹³ *Fundațiunea* 1870. 47.

¹³⁹⁴ Crâșmele: 5000 fl., moara 4501 fl., podurile 1850 fl., apa minerală de Tiur 20 fl. AN Alba Fond Mitrop. R. U. Blaj. 1869/2501.

¹³⁹⁵ *Ibidem*.

¹³⁹⁶ *Ibidem*.

cele din capela castelului (66 poziții), precum și clenodiile. Acestea: cruci pectorale, inele, potire, monede, medalii de aur și argint etc., păstrate, o parte în casa de fier (22 poziții în valoare de 3906 fl.), o parte în custodia prepozitului Vasile Rațiu (9 poziții în valoare de 2942 fl.), proveneau fie din micul tezaur blăjean, recuperat parțial de autorități după revoluție, fie din donații, fie din unele achiziții noi.

În castelul mitropolitan, descris foarte amănunțit cu numărul și starea ferestrelor, ușilor, zarurilor, fiecărei camere, cu costurile lucrărilor de reparații care trebuiau făcute în interior și în exterior, sunt menționate portretele în ulei în rame aurite ale episcopilor: Atanasie, Pataki, Micu-Klein, Aaron, Rednic, Maior, Bob, Lemeni și Șuluțiu. Tot atât de amănunțit sunt descrise celelalte edificii din jurul său, grădina, livada, sera cu ceea ce era de făcut, cu ceea ce se făcuse.

Dar mai presus de toate aceste îmbunătățiri, Alexandru Sterca Șuluțiu, primul mitropolit al Blajului, lăsa după el, cu prețul unei îndelungate strădanii, a unei vieți de o mare austeritate, a unor repetate și umiltoare demersuri pe lângă autoritățile austriece de stat, o foarte importantă fundație de burse de care vor profita în următoarele decenii zeci și zeci de tineri români.

Sas Péter

Herepei János, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója (1938–1945)

„... a Székely Nemzeti Múzeum és a Balatoni Múzeum két vagonja, mely löszert szállító szerelvény tözsomszédságában állott, az egyik löszeres kocsit ért telitalálat következtében a zalaegerszegi pályaudvaron porrá égett.”¹³⁹⁷ A székelyföldi múzeum beládázott anyagának és tárgyainak 1945. március 28-ról 29-re virradó éjszaka bekövetkezett megsemmisülését rögzítette így a korabeli jegyzőkönyv. Az akkor bekövetkezett esemény nemcsak a menekített múzeumi anyagot tette tönkre, hanem gyakorlatilag Herepei János igazgatói pályafutásának is a végét jelentette. Lezárt életműve ismeretében az is megállapítható, hogy egész tudományos pályáját, sőt mondhatni egész további életét derékba törte. Miért kezdődik egy munkásság ismertetése a befejeződéssel? Azért, mert Herepei egész sepsiszentgyörgyi tevékenységéről jöszereével csak annyi maradt fenn, hogy ő a felelős a bekövetkezett pusztulásért és ez a sommás megállapítás öröklődik szájhagyomány útján ma is tovább. Pedig egy jobb sorsra és emlékezetre érdemes muzeológus-kutatóról van szó.

Herepei János olyan régi erdélyi családból¹³⁹⁸ származott, melynek tagjai közel kétszáz esztendőn keresztül szolgálták az erdélyi református egyházat és a tudományos életet. Nagypja, Herepei Gergely, a Farkas utcai templom Zürichben mérnöki oklevelet is szerzett lelkésze volt. Az ő nevéhez fűződik az első kolozsvári óvodaalapítás. Édesapja, ki szintén a Herepei Gergely névre hallgatott, ugyancsak a belvárosi gyülekezetben szolgált. „Az Úr szöllejének” esperese igazi „cura pastoralis” volt. Ő azzal emelte az ősi istenháza fényét, hogy a ma is meglévő régi halotti címereket és epitáfiumokat kitétette a falakra. Apai nagypja rokonsága révén Méhes Györgyöt, Sámuel apját, édesanyja famíliája vonalán pedig Bod Pétert mondhatta ősenek. Édesanyja atyafiságába tartozott Ady Endre, ugyanis ő a költő másod-unokatestvérének vallhatta magát. A képzeletbeli családi arcképcsarnokba elhelyezhető még Herepei Ádám, a kiváló nagyenyedi tanár portréja is, aki testvéreivel, Jánossal és Lászlóval együtt a kor elismert szónoka volt. Jánost, a vízaknai, szászvárosi papot, majd kolozsvári professzort az újabb magyar egyházi szónoklat erdélyi megalapítójaként tisztelték, Lászlót, a kolozsvári, majd szatmári lelkészt pedig a rögtönzés mestereként csodálták. János egyik fia, Herepei Károly, a neves kolozsvári pap, majd nagyenyedi teológiai tanár, utóbb vízaknai lelkész a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett.

Ilyen családi előzmények, tradíciók után magától értetődően Herepei Jánost is a tudomány világa vonzotta. Otthon is a múlt, a letűnt korok emlékei vették körül. Első írásműveit korán elhunyt bátyjától örökölt íróasztalán írta, mely egykoron Méhes Sámuelé volt.¹³⁹⁹ Nem a papi pályát választotta, mert mindig a tudomány világát érezte közelebb magához. Ez döntően

---

¹³⁹⁷ Balassa Iván utószava Herepei János *A házsongárdi temető régi sírkövei* című könyvéhez. Sajtó alá rendezte Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint. Bp 1988. 503.

¹³⁹⁸ Családjáról részletesen írt Gyalui Farkas, amikor kinevezése után elköltözött Sepsiszentgyörgyre: *A Herepeiek – Herepei János távozása alkalmából*. = Keleti Újság 1938. 161. sz. 4., valamint Nagy Géza: *A Herepeiek belmissziós törekvései*. = Protestáns Szemle 1942. 9. sz. 262–272.

¹³⁹⁹ Herepei levélfogalmazványa Szabó T. Attilának. (Kajdacs, 1956. szeptember 26.) MTAKK Ms 5122/381.

befolyásolta a pályaválasztását. „... még gyermekkoromban megfogadtam, hogy – mint Bod Péter leszármazottja – arra kell törekednem: ne legyek méltatlan utóda az ükapámnak. Ez az elhatározás vitt át azután eredeti szakmámtól olyan területekre is, amelyek rokonságban állanak az ő munkálkodásával.”¹⁴⁰⁰

A kolozsvári Református Kollégiumban végezte el középiskolai tanulmányait. Az érettségi letétele után ugyancsak szülővárosában, a m. kir. Ferenc József Tudományegyetemen folytatta a tanulást, készülve az elképzelt pályára. Itt magyart, történelmet és régészetet hallgatott. Ezekből a szakokból szerzett oklevelet. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára 1914. február 1-től gyakornokként alkalmazta. „Amikor gyakornokként bekerültem a Régiségtárba, Pista bátyám [Kovács István] vett pártfogásába. Mellette tanultam meg a rendszeres gondolkozást s a rendszeres munkát.”¹⁴⁰¹ Igazgatója, a nagy tudású Pósta Béla professzor hatására jegyezte el magát a régészettel és a numizmatikával. A kezdeti elfogódottság után itt kötött egy életre szóló barátságot a Pósta-iskola¹⁴⁰² tagjaival: Buday Árpáddal, Roska Mártonnal, Ferenczi Sándorral, a már említett Kovács Istvánnal és a nagy reményekre jogosító, de már az első világháborúban hősi halált halt Létay Balázssal. Kovács István révén pedig megismerkedhetett Csutak Vilmoossal, László Ferencsel és Árpáddal, Keöpeczi Sebestyén Józseffél és Sándor Imrével.¹⁴⁰³ Már a korabeli tudományos életben tevékenykedők névsorából sem hiányozhatott Kelemen Lajos neve. „Én már mint érettségizett diák személyesen 1910-ben ismerkedtem meg vele... Ugyanis abban az időben a ref. eklézsia levéltárát bújtam, minthogy az a régi parókián állott, ahol mi is laktunk s gondviselője az édesapám volt.”¹⁴⁰⁴ Ismeretségükből később munkakapcsolat, majd barátság szövődött, mely a legnehezebb időkben is kiállta a próbát.

Amikor a román kormányzótanács munkahelye felett is átvette a hatalmat, továbbra is alkalmazták.¹⁴⁰⁵ A teljes és jogilag megalapozott impériumváltozás után is számítottak munkájára az egyetemi intézetté (Universitatea din Cluj. Institutul de Arheologie și Numismatică) vált intézményben. 1920. október 1-től tudományos gyakornokká nevezték ki és Dumitriu Theodorescu keze alá került.¹⁴⁰⁶

A kolozsvári főtér északi részén, a nyilvános illemhely kialakítása során folytatott földmunkát tanulmányozva észrevette, hogy Árpád-kori temetőt bolygatnak meg az ott lapátoló munkások. Miután felismerte az előkerült leletek fontosságát, menteni igyekezett azokat. Bármilyen óvatosan is járt el, mégis kitudódott az eset, az újságok is cikkeztek róla. Intézeti főnöke hiába állt ki mellette, a támadások hatására el kellett hagynia az intézetet.¹⁴⁰⁷

---

¹⁴⁰⁰ Herepei levele Balogh Jolánnak. (Szeged, 1964. december 22.) MTAKK Ms 5122/25.

¹⁴⁰¹ Herepei levele Kelemen Lajosnak. (Kajdacs, 1956. április 29.) MTAKK Ms 5122/212.

¹⁴⁰² *Pósta Béla születésének százados ünnepe 1862–1962.* Előszó, sajtó alá rend. Banner János. Bp 1962. 18–19.

¹⁴⁰³ Herepei levele Szabó T. Attilához. (Szeged, 1963. szeptember 30.) MTAKK Ms 5122/406.

¹⁴⁰⁴ Herepei levele Entz Géának. (Szeged, 1965. február 18.) MTAKK Ms 5122/108.

¹⁴⁰⁵ 1919. május 12-én a román kormányzótanács megbízottja előtt – többek között – Buday Árpád, Kovács István, Roska Márton, Schneller Vilmos és Herepei János fogadalmat tett, hogy hivatali kötelességüket ezentúl is lelkiismeretesen és pontosan teljesítik. MTAKK Ms 5121/101.

¹⁴⁰⁶ Balassa: *i. m.* 503.

¹⁴⁰⁷ Kiss András: *Az alapozó emlékezete.* Herepei János születésének 100. évfordulójára. = *Korunk* 1991. 9. sz. 1159.

1925. február 15-től a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. tisztviselője lett. Előbb könyvelő, majd osztályvezető főkönyvelő, 1936. március 11-én pedig elérte a cégjegyző megbízást.¹⁴⁰⁸ Tudományos jellegű tevékenységet komoly hivatali lekötöttsége mellett is végzett. A Mátyás király szülőházában működő Erdélyi Kárpát Egyesület múzeumának őre, majd a nagy értékű gyűjtemény igazgatója is volt.¹⁴⁰⁹ Rendezte szeretett kollégiumának éremgyűjteményét és a református egyházközség levéltárát. Itt több olyan iratot is kimásolt és feldolgozott, melyekről elképzelhető, hogy már csak az ő tanulmányaiban léteznek. A legtöbb ismeretet az Egyetemi Könyvtárban elhelyezett Erdélyi Múzeum-Egyesület kézirat- és levéltárában szerezte. Kutatói életcéljának termékei: dolgozatai, kisebb-nagyobb publikációi rendre jelentek meg az *Erdélyi Múzeum*, a *Pásztortűz*, az *Iffjú Erdély*, az *Erdélyi Irodalmi Szemle*, a *Magyar Nép* és az *Erdély* hasábjain.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Műemlékbizottságának tagjaként beadványt készített mint jó ismerője és összeírója, szülővárosa sírkertjének megmentésére: *Tervezet a kolozsvári Házsongárdi temető sírköveinek műemlékké nyilvánítása érdekében* (1925). Az erdélyi református egyház szellemi és tárgyi értékeinek megmentése, megóvása és megőrzése érdekében az Egyházközség Képviselőtestületének tagjaként két beadványt is szerkesztett: *Tervezet egy országos központi református levéltár megszervezése érdekében* (1925) és *Tervezet egy református múzeum létesítése érdekében* (1927).¹⁴¹⁰ Sajnos, egyik elképzelését sem követte gyakorlati megvalósítás. Amikor a Kalotaszegi Református Egyházmegye 1937-ben a főjegyző személyéről döntött, a megtisztelő bizalom Herepei Jánost érte. Ezek után nemcsak szülővárosa műemlékeit, levéltárait, könyvtárait vallathatta és ismerhette meg, hanem a kalotaszegi falvak elsősorban népi eredetű műemlékeit és egyházi iratanyagát is.¹⁴¹¹

Tudományos tevékenysége kibontakozásában és előrehaladásában nagy segítségére voltak önzetlen barátai, akik nélkül a kényszerűségből alapvetően nem szakmai jellegű főfoglalkozást folytató Herepei János nem tudott volna megfelelő szintű kutatói és publikációs tevékenységet folytatni. A már említett Pósta-iskola tagjai mellett bizalommal és a segítőkészség biztos tudatában fordulhatott Kelemen Lajoshoz, az Erdélyi Múzeum-Egyesület legendás levéltárosához, Szabó T. Attilához, a kiváló nyelvészhez, Brüll Emánuelhez, a Református Kollégium nagy tudású tanár-könyvtárosához. Szűkebb baráti köréhez tartozott még Imre Lajos teológiai professzor, László Dezső lelkipásztor, aki utóda lett a Református Egyházkerületi Levéltárban, Tulogdy János tanár, természetjáró, Kós Károly építész-író és főgondnokként bizalmasa a református egyház ügyeiben.

Életének egy felszabadultabb, könnyebb időszakában köré csoportosult fiatalokat kalauzolt vásárnaponként egy-egy műemlékhez, régi romhoz. A kis társaság tagja volt a költő Áprily Lajos két fiával – így Jékely Zoltánnal – együtt, az erdélyi református püspök, Makkai Sándor fiai: a később neves történésszé vált László s a fiatalon elhunyt, tehetséges és szintén történésznek készülő Ernő, valamint Nagy Jenő, a nyelv- és néprajztudomány, valamint az erdélyi szászok művelődésének jeles kutatója.

---

¹⁴⁰⁸ Dr. Vékás Lajos vezérigazgató aláírásával. MTAKK Ms 5121/85.

¹⁴⁰⁹ Itt végzett tevékenységét meleg szavakkal köszönte meg 1935. október 24-én az EKE nevében Dr. Gergely Endre üv. alelnök és Dr. Balogh Ernő főtitkár. MTAKK Ms 5121/138.

¹⁴¹⁰ A két református vonatkozású beadvány Kolozsvárt, László Dezső hagyatékában.

¹⁴¹¹ Ekkor születtek a kalotaszegi temetők sírköveit (Bánffyhunad, Bikal, Egeres, Gyerővásárhely, Inaktelke, Daróc, Mákó, Türe, Vista, Szucság, Kajántó) leíró, máig lappangó kéziratai. Herepei kiadatlan kézíratainak összeírása (1941). Herepei Judit tulajdonában.

A nagy fordulópontot, a szakmai elégtétel és a visszatérés lehetőségét jelentette számára, amikor 1938. február 1-vel megválasztották a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatóőrévé.¹⁴¹²

Hogyan és milyen feladattal jött létre a székelyek múzeuma?

A „múzeumi gondolat” eszméjének erdélyi megvalósítása már a XIX. század elején élt lelkes hazafiak és honpolgárok lelkében és gondolataiban. 1798-ban gróf Teleki Sámuel megnyitotta könyvtárát a nyilvánosság előtt, majd báró Bruckenthal Sámuel egyházának adományozta a később nevére elnevezett múzeumi gyűjteményeit. Őket követte a két Kemény gróf testvér, József és Sámuel, amikor becses gyűjteményeiket felajánlották a létesítendő Erdélyi Nemzeti Múzeum számára. Gróf Mikó Imre, „Erdély Széchenyije” pedig a székelység egészét megnyerte Erdély múzeumának megteremtése érdekében.

Finály Henrik kolozsvári egyetemi tanár mostohafiától, Vasadi Nagy Gyulától származott az a lelkes idea, melynek egészen megvalósításáig a leglelkesebb apostola volt, hogy „a székely nép önmagának a maga erejéből alapítson múzeumot”.¹⁴¹³ Elképzelésének megvalósítására akkor nyílt remény, amikor a háromszéki Imecsfalvára, a Cserey-kúriába került nevelőnek Cserey Ákos mellé. A családfő szüleitől, Cserey Zsigmondtól és Imecs Annától a tekintélyes vagyon mellett sok régi emléktárgyat is örökölt. A nagyjait Cserey család régi ékszerei, történelmi okmányai, bécsi porcelánjai, egyéb becses fa- és vastárgyai Cserey János halála után özvegyét, Zathureczky Emiliát és fiait illették. Az új nevelő rávette az özvegyet, hogy a férjétől örökölt tárgyakból és az általa Brassóból hozott és tőle megvásárolt érmészeti és természetrajzi gyűjteményből múzeumot rendezzen be. A folyton szaporodó gyűjteményt Csereyné Kolozsvárra szánta, hogy ott az Erdélyi Nemzeti Múzeum egyik termében mint „Háromszéki Cserey-gyűjtemény” kerüljön elhelyezésre. A vidéki múzeumok létjogosultságát és a regionális közgyűjtemények létrehozását azonban a közhangulat is egyre erőteljesebben támogatta. Mindez arról győzte meg Vasadyt és Csereynét, hogy egyenesen erkölcsi kötelességük egy háromszéki székely múzeum létrehozása. Ezért Csereyné 1877. március 10-én az egész gyűjteményt felajánlotta Háromszék vármegye megyei bizottságának mint „az összes székelység közönségének közvagyonát”. A vármegye hálás köszönettel elfogadta a felajánlást és a gyűjteményt az alapító emlékére „Cserey Székely Múzeum”-nak nevezte el. Az elhelyezése körüli huzavona két évig tartott. A helyzetet a Székely Mikó Kollégium eljárásága oldotta meg azzal, hogy a múzeum elhelyezésére díjmentesen négy emeleti szobát és egy folyosót ajánlott fel. 1879. szeptember 15-én Csereyné az Imecsfalváról Sepsiszentgyörgyre szállított gyűjteményt immár hivatalosan és örökre átadhatta Háromszék és a társtulajdonos Csík és Udvarhely vármegyéknek. Ezen a napon született meg a székelyek múzeuma, a „Székely Nemzeti Múzeum”.

A múzeum sikeres megalapítása után a székely nép körében fellobbant a vágy, hogy történelmi emlékei és természeti kincsei megőrzése, valamint bemutatása számára állandó épületet emeljen. Az 1890. május 1. óta megindult rendszeres gyűjtés, adakozás, adományozás eredménnyel járt. Három év múlva az igazgató-választmány a leendő múzeum

---

¹⁴¹² A múzeum elnöksége és Herepei közötti szerződést 1938. január 24-én írták alá Sepsiszentgyörgyön. MTAKK Ms 5121/145. Az alkalmaztatási szerződést 1938. július 1-én kötötték az új igazgatóval, melyet a múzeum igazgató-választmánya 1938. július 28-án hagyott jóvá. Uo. Ms 5121/146.

¹⁴¹³ A múzeumtörténet átfogó leírása Csutak Vilmos: *A Székely Nemzeti Múzeum története és kulturális jelentősége*. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Sepsiszentgyörgyön 1933. augusztus 27–29. napjain tartott tizenkettedik vándorgyűlésének emlékkönyve*. Szerk. György Lajos. Cluj-Kolozsvár 1934. 73-81.

épülete számára a Piacterről a Brassóba vezető országút mentén egy majdnem háromholdas telket vásárolt. Tervezőként, építésként a nemzeti, magyar építőművészet szellemiségét kereső fiatal építész, Kós Károlyt kérték fel,¹⁴¹⁴ „hogyan új múzeumi épületünk mind a művészi követelményeknek, mind pedig annak a nagy fontosságú kulturális hivatásnak megfeleljen, melyet Székelyföldünk művelt társadalma régóta és teljes joggal hozzá fűz”.¹⁴¹⁵ Kós pontosan tudta, mit várnak tőle, érezte, mit kell tennie: „a székely nemzetnek múzeumot... Igazi székely épületet”. Az 1913-ban elkészült épület nemcsak múzeuma, hanem temploma is lett a székelyek történelmének és tudományos emlékeinek. Ez szinte szó szerint igaz, mert Kós olyan építészeti elemeket is felhasznált terveiben, melyek templomok egyes jellemző részeit jelenítették meg. Még egy szentélyt is kialakított, ahová a templomi régiségek kiállítását képzelte el. Az esztétikai élményt fokozta az a lélektani hatás, hogy szinte minden felhasznált anyag a Székelyföldről származott és a közreműködő mesterek is székelyek voltak.¹⁴¹⁶

A múzeum első „őre”, vezetője az a Vasadi Nagy Gyula lett, akitől a székely múzeum megvalósításának eszméje származott. Ha székely őseket nem is sorolhatott fel a családfáján, legalább annyira komolyan vette a feladatát, mintha tősgyökeres primor familiából származott volna. „A régi kor emlékei összekötik az elmúlt idők történelmét a jelennek; csak úgy tudunk jól élni, ha ismerjük a múltat[...] A székely nemzeti múzeumnak azonban a régiségeken kívül magába kell foglalnia mindazt, ami földje terményeiről világos képet adhat[...] legyen ez a múzeum a szó teljes értelmében székely múzeum.”¹⁴¹⁷

Vasadi utódai is a múzeum alapszabályában leírtakat tekintették legfontosabb feladatuknak: „A Székely Múzeum célja: a székely nép múltjának és jelenének előtűntetése.” (Az 1881-ben megfogalmazott célkitűzés később sem változott meg. Ebben a megfogalmazásban találjuk az 1936. évi alapszabályban is: „Scopul Muzeului Național Săcuesc: înfățișarea trecutului și prezentului vieții poporului săcuesc.”) Ebben a szellemben munkálkodott az a Nagy Géza is, aki később a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója és a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett. A Székely Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója, a negyedszázadig itt tevékenykedő László Ferenc munkásságával – különösen az erődsíkatásokkal – Európához kapcsolta az addigi regionális intézményt. Több éven keresztül folytatott szakmai levelezést az egyik legjelentősebb ősrégésszel, az angol Gordon Childe-dal.¹⁴¹⁸ Kettőjük munkakapcsolatán alapult a Cambridge University Museum of Archeology and Ethnology gyűjtemény-kiegészítő felkérése.¹⁴¹⁹ László ásatásait a neves román régész, Vasile Pârvan is szorgalmazta és támogatta. A székelység történelmi- és kultúrkincseiről sem feledkezett meg. Az ő meghatározásának köszönhetően kerülhetett bemutatásra az eddig előkerült egyetlen Gábor Áron-ágyú.¹⁴²⁰

¹⁴¹⁴ Sas Péter: *Kós Károly és a Székely Nemzeti Múzeum*. = Acta 1997. II. Sepsiszentgyörgy 1998. 131–140.

¹⁴¹⁵ Csutak Vilmos: *Kós Károly és a Székely Nemzeti Múzeum*. Sepsiszentgyörgy 1939. 9.

¹⁴¹⁶ Kós Károly: *A Székely Nemzeti Múzeum építése*. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy 1929. 29.

¹⁴¹⁷ A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője. I. Sepsiszentgyörgy 1890. 25.

¹⁴¹⁸ László Ferenc: *Táj és tudomány*. Buk 1978. 94.

¹⁴¹⁹ Uo. 97.

¹⁴²⁰ Uo. 130.

Egyik leghűségesebb munkatársa, később utóda az igazgatói székben Csutak Vilmos, „a vasakarató szervező” volt. Húsz éven keresztül igazgatta a múzeumot.¹⁴²¹ Az impérium-változás válságos időszakában jócskán hozzájárult ahhoz, hogy a múzeum léte ne kérdőjeleződhessen meg. Az ő vezetése alatt örvendhetek az intézmény félszáz éves fennállására kiadott *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára* című ünnepi kiadványnak, mely gazdag tartalmát tekintve a székelység története elnevezést is viselhette volna. Ugyancsak ő volt az első az országban, aki a csíkmenasági (1767-ben épült) székely boronaház megvásárlásával szabadtéri falumúzeum létesítését akarta megkezdeni.¹⁴²²

Csutak Vilmos 1936-ban bekövetkezett halála után valakivel pótolni kellett megüresedett helyét, hogy a nagy múltú intézmény továbbra is megfelelhessen azoknak a követelményeknek, melyekért alapították. A leendő igazgató számára elődei munkálkodása is meglehetősen magasra emelte a mércét. A múzeum igazgató-választmányára nehéz és felelősségteljes döntés hárult.

Ebben az időszakban a múzeum ügyeit a tulajdonos és fenntartó három székely megyéből választott 21 tagú igazgató-választmány intézte, mely saját tagjaiból választott elnököt és alelnököket (elnökség). Ennek megfelelően elnöknek dr. Török Andort, alelnököknek pedig báró Szentkereszty Bélát és dr. Keresztes Károlyt választották. A napi ügyeket pedig a választmány ellenőrzése mellett működő ügyvezető tanács intézte, mely az elnökségből, a múzeum tisztviselőiből és a választmány három kiküldött tagjából tevődött össze.¹⁴²³

A leendő igazgató kiválasztásakor helyben, a Székely Mikó Kollégiumban is voltak olyan kutató alkatú, nagy tudású tanárok, akik magától értetődően szóba jöhettek. Elég, ha Cs. Bogáts Dénes nyelvészt és levéltárost, Harkó József néprajzkutatót, Konsza Samu népköltészet- és nyelvjáráskutatót vagy Szabó József természettudóst említjük.¹⁴²⁴ Bizonyos fokú múzeumi gyakorlatra is szert tettek, mert a múzeum és a kollégium közötti szerződés értelmében a tanárok közül többen is tiszteletbeli múzeumőrök voltak. A legnagyobb eséllyel azonban Debreczy Sándor irodalom szakos tanár indulhatott volna közülük, aki európai látókörű, széles műveltségű tanár volt, ráadásul a párizsi Sorbonne-on fejezte be tanulmányait.

Székely Zoltán véleménye szerint Debreczy nem a múzeum, hanem a kollégium igazgatója akart lenni. Az 1940-es hatalomváltozás után el is ment Kolozsvárra tanárnak. A többiek sem nagyon vágytak az igazgatói poszt után, mivel nem akarták feladni a biztos tanári állásukat. Ezért nem volt igazán szóba jöhető helyi jelölt.

A Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya végül is Herepei János mellett döntött. Így került Sepsiszentgyörgyre igazgatónak. A kifejezetten kutató alkatú és beállítottságú Herepeinek sok nehézséggel kellett megküzdenie új hivatalában. Nem volt „politikus alkat”, mindent nyíltan és őszintén intézett. A helyi viszonyokat nem ismerve szándéka ellenére belekeveredett olyan vitákba, amelyek mögött sokszor kicsinyes személyi torzszalkodások feszültek. Például arról fogalma sem lehetett, hogy a két alelnök, Szentkereszty és Keresztes

---

¹⁴²¹ Csutak életét és munkásságát kimerítően tárgyalta Egyed Ákos a Csutak Vilmos válogatott írásait bemutató *Közösség és művelődés* (Buk 1993) című könyvhöz írt tanulmányában.

¹⁴²² Székely Zoltán: *Csutak Vilmos és a sepsiszentgyörgyi múzeum*. = Gyökerek 1968. 2. sz. 34–37.

¹⁴²³ Székely Zoltán ny. múzeumigazgató szíves közlése. (Itt köszönöm meg, hogy 1997. március 12. és 13-án megosztotta velem a múzeummal kapcsolatos emlékeit.)

¹⁴²⁴ Balassa: *i. m.* 505.

esküdt ellenségei egymásnak. Olyan darázs-fészekbe csöppent tehát, melyben a fullánkok gyakran őt sem kímélték.

Ennek ellenére telve volt tettvággyal és tenniakarással. Először is tájékozódott, ismerkedett a helyi állapotokkal és felmérte a lehetőségeket. Mindenekelőtt kapcsolatot kellett kialakítania a kollégiummal. Ez hamarosan megoldódott, mert a Székely Mikó Kollégium elöljárósága megválasztotta tiszteletbeli levéltárosának.

A múzeumtól fizetést egyedül Fadgyas Anna titkár kapott. Az altisztnek, Fodor Józsefnek csak lakást, szálláslehetőséget biztosítottak. Az igazgató, Herepei János járandóságát az intézmény pénztárából kapta. A múzeum jövedelme akkor az adományokból, a persely-pénzből (önkéntes belépődíj) és a Magyarországról származó támogatásból tevődött össze. A múzeum az államtól nem fogadott el semmit, így akarta megőrizni függetlenségét. A Magyarországról származó támogatást futár hozta, általában Svájcban keresztül. A pénz a tanárok adományaként került a múzeum pénztárába.¹⁴²⁵

Tudta, hogy milyen feladatot vállalt, amikor elfogadta a megtisztelő felkérést az igazgatói tisztség betöltésére. Azzal is tisztában volt, mekkora elvárásoknak kell megfelelnie, ráadásul olyan kiemelkedő igazgatók után, amilyenek elődei voltak. A múzeum feladatairól addig is tudomást szerzett, közvetlen elődjét, Csutak Vilmost személyesen is ismerte, azonkívül levelezésben álltak. Kapcsolatuk minőségét megfelelően érzékelteti Csutak levelének¹⁴²⁶ hangneme. „Kedves Jánoskám! Ezen az úton is köszönöm igazgató-választmányunk nevében is a Múzeumunkkal szemben tanúsított szíves jószágodat és remélem, hogy ezután sem vonod meg tőlünk szíves munkádat és segíteni fogsz minket, hogy végre éremtári gyűjteményünk is meghatározottasság és kiállítható állapotba kerüljön. [...] Végül meleg barátsággal ölellek, jó barátod Csutak.”

Herepei János addigi tudományos jellegű munkálkodása során főleg olyan művelődéstörténeti tanulmányokat közölt, melyek Kolozsvár történetével foglalkoztak, vagy valamilyen módon kapcsolódtak ehhez. Azért a régészet területén szerzett egyetemi ismereteit sem hagyta feledésbe menni. A Márki-émlékkönyvbe *A kolozsvári ref. leánygimnázium és papilak alapozásakor előkerült neolitikori és XVI–XVII. századbeli leletek* címmel írt értekezéséről¹⁴²⁷ a Berlinben megjelenő *Ungarische Jahrbücher*¹⁴²⁸ is hírt adott. Tartalmas és hozzáértésről tanúskodó ismertetést írt Roska Márton két kötetben (Kolozsvár 1926 és 1928) megjelent *Az ősrégészet kézikönyve* című munkájáról.¹⁴²⁹ Önálló régészeti kutatásáról az Erdélyi Múzeumban számolt be: *Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület megbízása és a Műemlékek Bizottsága Erdélyi Osztályának engedélye alapján Makfalva és a vele szomszédos Székelyszentistván-Csókfalva községek határában 1932. év július havának 3–15. napjain végzett régészeti kutatásokról*¹⁴³⁰ (Az ásatások engedélyezését Constantin Daicoviciu egyetemi tanárnak, a bizottság titkárának köszönhetette.)

Az 1940-ben bekövetkezett hatalomváltás a Székely Nemzeti Múzeum életében is alapvető változásokat hozott. Felsőbb utasítás alapján a kassai és a kolozsvári múzeummal együtt a

---

¹⁴²⁵ Székely Zoltán szíves közlése.

¹⁴²⁶ Sepsiszentgyörgy, 1928. április 18. Herepei Judit tulajdonában.

¹⁴²⁷ Szerk. György Lajos. Cluj-Kolozsvár, 1927. 86–97.

¹⁴²⁸ 1927. Nr. 24. 56.

¹⁴²⁹ Pásztortűz 1926. 287–288 és 1928. 46.

¹⁴³⁰ 1933. 369–473. (Klly. is.)

budapesti székhelyű Magyar Nemzeti Múzeum részévé alakították.¹⁴³¹ Ez azt jelentette, hogy munkatársai azontúl a Magyar Nemzeti Múzeum állományába tartoztak, és az intézmény költségvetését a magyar állam állapította meg, majd folyósította. Ezáltal beleszólhatott az ott folyó tevékenységbe, kíváncsi többször nem egyeztek az igazgató-választmány elképzeléseivel. Ezzel a magatartással, bár szakmai hozzáértése kétségbevonhatatlan volt, tulajdonképpen sértette az alapszabályt, csorbította a három székely megye tulajdonosi akaratát és a múzeumi autonómia elvét. Herepei János mozgástere is beszűkült, hiszen ezentúl az állam kinevezettjeként dolgozott.¹⁴³²

A magyar állam a jövőre nézve nagy kulturális és tudományos lehetőséget látott a Székely Nemzeti Múzeumban. Ennek jeleként Teleki Pál akkori miniszterelnök 1940. szeptember 21-én Sepsiszentgyörgyön személyesen közölte a múzeum igazgatójával, Herepei Jánossal, hogy milyen tudományos és közművelődési szerepet szánt a székelység egyetlen tudományos intézményének.¹⁴³³ Ennek megfelelően arra utasította, hogy hozzon létre egy Székely Tudományos és Közművelődési Intézetet, melynek hét főnyi személyzete a múzeumban kezdje meg a működését. Három tudományos tisztviselő, egy segéd (altiszt) és szintén három szolgálja. Az ehhez szükséges anyagi támogatást – rendes és rendkívüli államsegélyt – és a megfelelő dologi ellátást kilátásba helyezte. A beígért nagyvonalú segítőkészség tudatában Herepei megfogalmazhatta a távlati célokat a *Székely Nemzeti Múzeum és feladatai* című írásában:¹⁴³⁴ „Úgy képzeljük, hogy gyűjteményeinknek a Székelyföld teljes és tudományos tárházának kell lennie. Itt és csakis itt kutathatjuk annak múltját és jelenét, itt és csakis itt történhetik annak tudományos és ismeretadó kiállítása meg elraktározása.

Tekintettel pedig arra, hogy *színvonalas tudományt csakis színvonalas eszközökkel lehet művelni*, ezért minden erőnkkel arra kell törekednünk, hogy ilyen lehetőségeket teremtsünk múzeumunk számára. Ugyanis éppen most, a munka kezdetén, nem szabad elsekélyesedni hagynunk az átszervezés, helyesebben a másodszori múzeumalapítás ügyét.

Intézményünk a gyakorlatban is a székely tudományosság és nevelés középpontjává volna fejleszthető[...] Az évtizedek óta rendszeresen tartott tudományos és népszerűsítő előadásokat minél szélesebb alapokra helyezve, minél gyakoribb időpontokra kell állandósítanunk[...] Tehát a belső és külső tudományos munkának együttes összefogásával s a népművelői feladat vállalásával tölthetné be múzeumunk azt az igazi szerepkört, amely itt, az ország véghegyén reá várakozik.”

Ebben az írásában már utalást találunk a beígért segítség részleges megérkezésére: „Könyvtárunk mintegy negyvenezer önálló művet számlál, megnövekedve a Hóman miniszter úr által kezdeményezett s eddig 22 nagy ládával érkezett könyv adományával.”

A múzeum levéltárával is nagy elképzelései voltak: „Erdélyben alig van közlevéltár, amely az elmúlt két évtized alatt ne szenvedett volna kisebb-nagyobb vagy éppen végzetes pusztítást. E kevés sértetlen gyűjtemény között is egyike a legépebbeknek a Székely Nemzeti Múzeum anyaga...

Üdvös volna, ha levéltárunk mintegy hiteles helynek tekintnék, ahová az egyes kisebb-nagyobb levéltárak, a régi káptalanok és konventek mintájára, őrizetbe, letétbe

---

¹⁴³¹ Balassa: *i. m.* 505.

¹⁴³² Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. január 1-i hatállyal kinevezte a múzeum igazgatójává. (Bp 1941. szeptember 4.) MTAKK Ms 5121/86.

¹⁴³³ Balassa: *i. m.* 506.

¹⁴³⁴ Pásztortűz 1941. 370–376.

helyeztetnének. Különben is csupán bő és rendezett okleveles anyag birtokában lehet majd a Székelyföld telepedés- és művelődéstörténetét feldolgoznunk.”

Az állami elképzelések mentén kialakított helyi munkaterv szerves része volt a múzeum *Felhívása*¹⁴³⁵ „a szünidőre hazatérő ifjúsághoz s a nyári pihenőre falura látogató székely véreinkhez”. Ebben arra hívta fel a fiatalság figyelmét Herepei, hogy minden régi portékát, írásokat, könyveket, odahaza használaton kívüli, de múzeumba való tárgyat ajándékozzanak az intézménynek, mely minden székely, tehát az ő múzeumuk is. Felsorolta nevét az eddigi adományozóknak és néhány példáját adományaiknak, bemutatta, hogy tudományos szempontból micsoda kincseket rejtene a másnak használhatatlan, avított, ódon tárgyak. „Tudom, hogy felhívásom nem lesz hiábavaló, hiszen aki gyűjteményeinket gyarapítja, önmagát, saját fajtáját becsüli meg.” Ismételten kihangsúlyozta azt a gondolatot, melyet a jövő feladatai taglalásakor már kifejtett: „csak a múzeum belső munkásainak és külső barátainak együttes összefogásával tölthetjük be azt az igazi szerepkört, amely itt, az ország végvárában reánk várakozik”. Felhívása¹⁴³⁶ végén útmutatót nyújtott a múzeumi tárgyak gyűjtéséről, lelőhelyük pontos ismertetésének fontosságáról.

A könyvtár és a levéltár állományának bővítése után sor kerülhetett újabb régészeti feltárásokra és leletmentésekre. Ezek sorában ásatott Szilágyi János és Székely Zoltán Kovásznán, majd kezdték meg a komollói római castrum feltárását. Ferenczi Sándor pedig a székely mítoszok egyik helyszínének, Bálványosvárának feltárását indította be.¹⁴³⁷

A néprajzi gyűjtőmunka is új lendületet vett. Herepei János minden erővel a tárgyi néprajz emlékeinek gyarapítására törekedett.¹⁴³⁸ Ehhez a feladathoz új, önálló muzeológust alkalmazott Balassa Iván személyében. Közös erdővidéki gyűjtőútjuk eredményeképpen a szabadtéri múzeumként berendezett csíkmenasági ház mögött kerültek elhelyezésre a begyűjtött régi fejfák, a vidékenként más-más formakincset őrző kopjafák. A tárgy- és adatgyűjtő munkába bekapcsolta az akkor egyetemi hallgató Faragó Józsefet, József Dezső rajztanárt, István Lajost, a Kalot Népfőiskola diákját és Harkó József tanár segítségével a lelkes mikós diákokat – köztük a fiatal Kós Károllyal. Az igazgató tervei között szerepelt Háromszéken kívül Csík- és Udvarhelyszék, majd Marosszék kutatása is.

A komoly erőfeszítések és a céltudatos munkálkodás ellenére sem jött létre a tervbe vett Székely Tudományos és Közművelődési Intézet. Egy hónappal azután, hogy Teleki a székelyföldi intézmény megvalósításának elképzelését ismertette Sepsiszentgyörgyön, a Budapesti Közlöny 1940. évi október 20-i számában közzétették a kolozsvári székhelyű Erdélyi Tudományos Intézet¹⁴³⁹ megalakulását. Teleki halála után pedig Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter jelentette be 1941. szeptember 25-én, hogy a Kolozsváron felállítandó Teleki Pál Tudományos Intézet kötelékében három intézet kezdi meg, illetve

---

¹⁴³⁵ 500/1942. sz. sokszorosított múzeumi körlevél. Herepei Judit tulajdonában.

¹⁴³⁶ Mivel Kelemen Lajos egész Erdélyre kiterjedő hasonló értékmentő tevékenységet folytatott és irányított az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára számára, megsértődhetett a sepsiszentgyörgyi múzeumi felhívás olvastán. „Elég lelkiismeretfurdalást érzek amiatt, hogy 43-ban megbántottam egy bizonyos könyv- és levéltári anyag ajándékozására felhívó körlevél miatt.” Herepei Szabó T. Attilának. (Bonyhád, 1951. december 27.) MTAKK Ms 5122/379.

¹⁴³⁷ Balassa: *i. m.* 506.

¹⁴³⁸ Gazda Klára: *A Székely Nemzeti Múzeum igazgatója (1938–1944)*. = Háromszék 1991. 478. sz. 4.

¹⁴³⁹ Faragó József: *Az Erdélyi Tudományos Intézet*. In: *Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai*. Kiállítás és konferencia. Emlékkönyv. Szerk. Faragó József, Incze Miklós, Katona Szabó István. Bp 1996. 48–54.

folytatja munkáját: az Államtudományi Intézet, a Magyar Történettudományi Intézet és az Erdélyi Tudományos Intézet.¹⁴⁴⁰ Herepei a székelyföldi intézet felállításának elmaradását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium téves meglátásával magyarázta, mely szerint az Erdélyi Tudományos Intézet vidéki vetélytársát vélte volna felismerni.¹⁴⁴¹

Nemcsak a magyar állam dolgozta ki az észak-erdélyi területek tudományos életének megszervezését. 1942-ben készült egy szigorúan bizalmas megjelölésű emlékirat: *Pro memoria Erdély tudományos életének a magyarságtudomány irányában való megszervezéséről*.¹⁴⁴² A szerző(k) nevének feltüntetését mellőző gépirat tanúsága szerint „ezt a munkát a következő intézményeknek kell elvégezniük: a Ferenc József Tudományegyetem, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Erdélyi Tudományos Intézet, továbbá az erdélyi közgyűjtemények (múzeumok)”. A résztvevők köre sejtetni engedi, hogy az emlékiratot az erdélyi tudományos élet képviselői állíthatták össze. Most csupán témánk szempontjából illeszkedő és vonatkozó részéből idézek. „A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója és tisztviselői [...] a legnagyobb készséggel és lelkesedéssel dolgoznak szűkebb pátriájuk és az egész erdélyi magyarság érdekében. A szükséges változások: Herepei János, múzeumigazgató, aki most a VII. f.[izetési] o.[szály]ban van, neveztessék ki a neki járó VI. 2. f.[izetési] o.[szály]ba.” Ebből egyértelműen kitetszik, hogy az erdélyi tudományos körök elégedettek volt Herepei János igazgatói működésével.

Herepei azt is megígérte, hogy a múzeumot a nevelés középpontjává teszi. Ennek érdekében tovább folytatta az évtizedek alatt rendszeresen tartott tudományos és népszerűsítő előadásokat.¹⁴⁴³ A helyi Népművészeti Bizottsággal rendezett szabadegyetemen Szabó T. Attila, Berde Károly, Bartha Károly és Kovács László is előadásokat tartott. A székelység önismeretének elmélyítésére a Népies Irodalmi Társasággal közösen pályázatot hirdetett a tanuló ifjúság részére. Feladatként kijelölték „Egy székely község élete” vagy „A földközösség története a székelyeknél és a szászoknál és az arányosítás” című témák kidolgozását. Ezen túlmenően új sorozatot indított *A Székely Nemzeti Múzeum kiadványai* címmel, melynek sorozatszerkesztője volt. Elsőnek Cs. Bogáts Dénes *Zágon 1690. évi feldúlása és következményei* című dolgozatát, majd Bányai János *A Székelyföld palaeobotanikája* és József Dezső *A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei* című munkáit adta ki. József Dezsőt Herepei levélben¹⁴⁴⁴ kérte fel egy dolgozat megírására. Négy témát is felajánlott a számára, teljesen a szerzőre bízva a választást. Szeretett volna egy néprajzi kiadványsorozatot is megjelentetni *Székely Népkönyvtár* címmel és tervezte Orbán Balázs hatalmas művének az újrakiadását is, de ezek az időközben kialakult háborús viszonyok miatt már nem teljesülhettek.

---

¹⁴⁴⁰ Tamás Lajos: *Az Erdélyi Tudományos Intézet*. In: *Erdély egyeteme*. Szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila és Tamás Lajos. Kv 1941. 410.

¹⁴⁴¹ Herepei értetlenül állt a „konkurencia-kérdés” előtt. „Emlékiratom egyik vázlatát Neked is, Manónak [Brüll Emánuel] is, Kelemen Lajosnak is elolvastam. Elgondolásomat mind a hárman, de különösen Kelemen Lajos bátyánk helyeselte, úgyannira, hogy a Közoktatásügyi Minisztériumba küldött példányomat, kéresemre, nagyon meleg szavak kíséretében ő terjesztette fel.” Herepei levele Szabó T. Attilának. (Sepsiszentgyörgy, 1944. augusztus 1.) Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgy, Irattár.

¹⁴⁴² MTAKK Ms 5558/23.

¹⁴⁴³ Gazda Klára: *i. m.* 4.

¹⁴⁴⁴ A levelet is leköszölték József Dezső munkájának hasonmás formában történt kiadásakor. Kecskemét é.n. (Játéktörténeti Füzetek I.)

Tevékenységükről felettes szervük jelentést készített,¹⁴⁴⁵ melyből képet alkothatunk a múzeum akkori helyzetéről, állapotáról. „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a Székely Nemzeti Múzeumot 81.801–1942. IV. 3. sz. rendeletével közgyűjteménnyé nyilvánította. A múzeum költségvetése az 1942. évben 58 229 pengőt tett ki. Ebből rendes évi államsegély 20 000 pengő volt [...] A múzeum gyűjteményeinek a törzsállománya hozzávetőlegesen 433 589 darabból áll, amelyből a könyvtár és a levéltár 371 875 (ebből a levéltár 301 396).”

Az újabb feladatok ellátásához a múzeum régi épülete szűknek bizonyult. Ezért Herepei az egykori tervezőhöz, Kós Károlyhoz fordult, készítené el a múzeum bővítésének terveit. Kós eleget is tett a megbízatásnak, a tőle megszokott tempóban elkészítette a szükséges rajzokat. Megvalósítására akkor nem kerülhetett sor. (1982-re készült el az új épületszárny.) Csak az építőanyag összegyűjtéséig és bizonyos mennyiségű pénz tartalékolásáig jutottak el. A meglevő épület felújítása során bizonyos belső területek átalakításával kialakíthatóvá váltak újabb raktárhelyiségek. Berendezhettek egy új asztalosműhelyt és a szükséges modern eszközökkel szerelhették fel a régen óhajtott fényképészeti műhelyt.

Az építkezés elmaradásának okára Herepei így emlékezett: „Végezetül megemlítem, hogy az építkezésre minden lehetőt megtettünk: a faanyag, a kavicsos homok és bizonyos mennyiségű vas már ott együtt volt, amikor a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségétől megkaptam a rendelkezést: a múzeum anyaga ládázandó.”¹⁴⁴⁶ A múzeum férfi dolgozóinak katonai behívása és az imént említett rendelkezés arra utalt, hogy közeledik a hadszíntér, a Székelyföld, benne Sepsiszentgyörgy is harcok helyszíne lehet.

Az állami szervek időközben megtették az előkészületeket, hogy a legnagyobb és legjelentősebb közgyűjtemények legértékesebb anyagát biztonságosnak vélt helyre szállíttassák.¹⁴⁴⁷ A Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége 1944. április 17-én, 222/1944. szám alatt rendeletet adott ki, melyben a vallás- és közoktatásügyi miniszter 66 492/1944. sz. rendeletére hivatkozva értesítette Herepeit, hogy „szükségessé vált a jelentősebb keleti országrészi közgyűjtemények, így tehát a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum magyar művelődés szempontjából kiemelkedő fontosságú anyagának a belső országrészbe szállítása”. Elrendelte a múzeum legbecsebbebb anyagának a Tolna megyei Lengyel községben lévő Apponyi-kastélyba való kijuttatását.¹⁴⁴⁸

Románia 1944. október 23-i „kiugrása” után felgyorsultak az események. A VKM augusztus hónap végén 3265/1944-XV. om. biz. számon rendeletet adott ki, melyben közli, hogy a „m. kir. honvéd vezérkar főnöke az általános hadművelleti helyzetből kifolyólag elrendelte az ország egyes területrészeinek hadművelleti kiürítését. Rendeletem kézhezvétele után az elszállításhoz szükséges előkészületeket haladéktalanul tegye meg [...] Sepsiszentgyörgy

---

¹⁴⁴⁵ *Jelentés a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége és a felügyelete alatt álló közgyűjtemények és könyvtárak 1942. évi működéséről.* Bp 1943. május 22. Dr. Pasteiner Iván, a közgyűjtemények országos főfelügyelője. Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgy, Irrattár.

¹⁴⁴⁶ Balassa: *i. m.* 506.

¹⁴⁴⁷ Voit Krisztina: *Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950).* = Magyar Könyvszemle 1994. 3. sz. 269. – V. Kápolnás Mária: *Székely múzeumok hányattatásai.* = Limes 1996. 3. sz. 127.

¹⁴⁴⁸ Herepei jelentése. (Keszthely, 1945. június 30.) MOL Jelenkori Gyűjteménye és MTAKK Ms 5558/38 alatt is. A korabeli jelentésekből figyelemfelhívásul több részlet is megjelent: Vincze Gábor: *A Székely Nemzeti Múzeum anyagának részleges elszállítása és pusztulása 1944–45-ben.* = Acta 1995. Sepsiszentgyörgy 1996. 229–246.

Székely Nemzeti Múzeum 10–15 vagon, 200 láda. Felvevő terület: Keszthely, Darnay múzeum. Feltétlenül mentendő!”¹⁴⁴⁹

Herepei a múzeum igazgató-választmányának elérhető tagjaival való megbeszélés után úgy döntött, hogy végrehajtja az utasításokat. Vívódását, mérlegelését hűen tükrözik kiadatlan emlékirata¹⁴⁵⁰ ezzel kapcsolatos sorai: „1916-ban Erdélynek a román hadseregtől történt megtámadása alkalmával a Székely Nemzeti Múzeumnak akkori mindkét igazgató-öre: László Ferenc és Csutak Vilmos is elmenekült. Távozásukkor – nagyon kevés idő állván rendelkezésükre – csupán a múzeum legnagyobb értékeit, illetőleg könnyen mozgatható értékes tárgyait, továbbá pénztárhéskészletét vitték magukkal.”¹⁴⁵¹ Ők ezt felsőbb rendelet nélkül, saját elhatározásukból cselekedtek [...] Az én kezemben felsőbb rendeletek, igazgató-választmányi tagok elhatározása, egyéb közintézmények példái voltak s akkor, amikor az általános fejetlenség közepette magamat a rendeletek, az elhatározások és példák követésére határoztam el, mintaképpül László és Csutak mindenkitől igazolt eljárását választottam.” Döntését Sepsiszentgyörgy stratégiai helyzete és épületeinek hadi célpontként való számbavétele is befolyásolta. „...a múzeumnak bizonyosan pusztulnia kell, hiszen messzire csillogó mázas cserepű tornyával hadi célpont. Tehát vagy a román–orosz katonaság lövedékei fogják elpusztítani, vagy pedig a németek fogják felrobbantani, hogy irányt ne mutasson.”¹⁴⁵²

1944. szeptember 2-án Herepeinek sikerült vagonot szereznie. Ebbe bepakolták a múzeum legértékesebbnek gondolt 5 ládányi anyagát és a személyes holmijukat. Délután Herepeiékkel és Cs. Bogáts Dénessel elindult a szerelvény a kijelölt állomás, Keszthely felé. A múzeum beládázott anyagának tekintélyes és ottmaradt részét kora délután pakolták a szekerekre és hordták ki az állomásra egy másik szerelvényhez. Mivel időközben a partizánok betörték a városba, félbe kellett hagyniuk a szállítást. Ezzel a vonattal 47 ládányi anyagot vitt el az igazgatói utasításra Árvay József gyakornok és Barabás Jenő altiszt. A rendelkezésre álló korabeli lista¹⁴⁵³ alapján megállapítható, hogy összesen 83 ládányi anyagot akartak menekíteni, de ebből a hirtelen menekülés miatt 31 láda otthon maradt, nem is került elszállításra. Ez az anyagrészt szerencsésen megmenekedett.

A második számú szerelvény útját Székely Zoltánnak a tisztogató bizottság előtt tett jelentéséből¹⁴⁵⁴ követhetjük nyomon. Ugyanis Csíkszentkirályon ő is csatlakozott Árvayékhoz. Az állandó légitámadás veszélye miatt Désen úgy határoztak, hogy Kolozsvárra irányítják vasúti kocsijukat. Szeptember 9-én este megérkeztek Kolozsvárra és tanácsot kértek

---

¹⁴⁴⁹ Herepei idézett jelentése. MOL Jelenkori Gyűjteménye.

¹⁴⁵⁰ *Lehullott levelek* (Magántermészetű, nem hivatalos sorok!) Bonyhád 1950. Kézirat Herepei Judit tulajdonában.

¹⁴⁵¹ Ezt bizonyítja *A Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumból biztonságba helyezés céljából a Magyar Nemzeti Múzeumba Budapestre szállított értékek és iratok leltári jegyzéke* (Sepsiszentgyörgy, 1916. november 4.), valamint a Magyar Nemzeti Múzeum által visszaszolgáltatott 36 láda átadási-átvételi jegyzőkönyve. (Bp 1918. október 23.) Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgy, Irattár.

¹⁴⁵² Herepei idézett emlékiratából. Ugyanezt írta le Kelemen Lajosnak is: „...944 augusztus 30-án kérdésünkre azt mondta a német parancsnok, hogy Szentgyörgyöt védeni fogják s egynehány ágyút valóban már fel is állítottak a dohánygyár és a szövőgyár mögött”. (Kajdacs, 1954. április 26.) MTAKK Ms 5122/205.

¹⁴⁵³ Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgy, Irattár.

¹⁴⁵⁴ 1946. február 23. Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgy, Irattár.

Kelemen Lajostól, Roska Mártontól és Nagy Gézától, mit tegyenek a továbbiakban. Tanácsukra, melyet nagyon támogatott Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond is, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárának Bástyá utcai épületébe hordták be a ládákat.¹⁴⁵⁵ Időközben valaki értesítette Budapesten Vargha László közgyűjteményi előadót, a menekítéssel megbízott miniszteri biztost, aki szeptember 23-án megjelent Kolozsváron. Utasítására a magával hozott két MATEOSZ tehergépkocsira vitette a múzeum összes ládáját.¹⁴⁵⁶ Ettől kezdve a ládák, bennük a múzeumi anyaggal megállíthatatlanul sodródtak végzetük felé. A két szállítmány végül Keszthelyen találkozott, hogy a szerencsétlen körülmények és a rosszindulatú emberi mulasztások összejátszása nyomán 1945. március 29-én a zalaegerszegi pályaudvaron porrá égjen.¹⁴⁵⁷ A pusztulás teljes listája: 23 805 levéltári, 1487 néprajzi, 3072 régészeti, 1723 képzőművészeti anyag, 2050 könyv és az új fotólaboratórium műszerei. Az égést csak a vasnemű tárgyak¹⁴⁵⁸ egy része kerülte el, melyek hivatalos úton visszakerültek a sepsiszentgyörgyi múzeumba. Az elpusztult kultúrkincsek fő tragédiája nem csupán értékükben rejlik. Örökre megsemmisültek a tudományos kutatás számára és pótolhatatlanok egy nép identitástudatának megőrzése, erősítése érdekében.

Ezek után évekig nem történt más, mint a felelősség keresése. A felettes szervek, a tudományos körök képviselői hiába mentették fel Herepeit, Sepsiszentgyörgyön egyedül őt tartották felelősnek a történekeért. Még 1945-ben meg is fosztották igazgatói állásától.¹⁴⁵⁹ A felelősség sokat emlegetett kérdésére a legtalálóbban Bethlen Béla tapintott rá: „Mi a magunkét megtettük; a súlyos és pótolhatatlan értékek pusztulásáért mások, olyanok a felelősök, akik a pesti hatóságok előtt »jó fiúk« akartak lenni.”¹⁴⁶⁰ A legnagyobb büntetést ő mérte saját magára. Egész hátralevő életében az önvád kínozza, mind csak a mi lett volna, ha? történelmietlen, de emberileg teljesen megérthető kérdésével gyötörte önmagát.

Némi enyhülést barátai nyugtató, együttérző levelei jelentettek. Fellelegzett, amikor Kelemen Lajos, Szabó T. Attila, Brüll Emánuel, Tulogdy János feloldozó sorait olvashatta. A múzeumi

---

¹⁴⁵⁵ Kelemen Lajos levele Herepeinek. (Kolozsvár, 1954. április 15. éjfélfkor.) MTAKK Ms 5123/399.

¹⁴⁵⁶ Jegyzőkönyv, melyben Vargha László igazolja, hogy továbbszállításra átvette az Erdélyi Nemzeti Múzeum óvóhelyén tárolt valamennyi ládát, mely a sepsiszentgyörgyi múzeum anyagát tartalmazta. (Kolozsvár, 1944. szeptember 23.) Székely Zoltán tulajdonában. Leközlve: Valóság 1991. 12. sz. 6., valamint I. Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Bp 1989. 182.

¹⁴⁵⁷ A pusztulásról hírt adott az Erdélyi Múzeum (1945. 3–4. füzet. 320).

¹⁴⁵⁸ Hivatalos jegyzőkönyv rögzítette a pusztulás tényét és összeírta a fellelhető vastárgyakat. (Zalaegerszeg, 1945. május 1.) MTAKK Ms 5121/160–162. Hamar Sámuel a szemtanú hitelességével számolt be levelében Herepeinek. „...megállapítottuk, hogy a Székely Nemzeti Múzeum kincseit tartalmazó vagon pusztult el. A vagon alatt fél méteres hamuréteg volt s abból az el nem éghető vas, bronz tárgyakat, cseréptörmeléseket összeszedtük.” (Szeged, 1947. április 25.) MTAKK Ms 5121/167.

¹⁴⁵⁹ Az ügyvezetőtanács ülésének jegyzőkönyve (1945. október 20. du. 5 óra) „Ügyvezető tanács az alelnök javaslatára elhatározza, hogy a minisztérium a román kultuszminisztériumon és magyar külügyminisztériumon keresztül értesíti a magyar kultuszminisztériumot, hogy Herepei János megszűnt a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója lenni.” Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgy, Irattár. Később Herepeit is értesítették döntésükről. „...nemcsak a Főfelügyelőség, de én is kaptam egy goromba levelet Sepsiszentgyörgyről, amelyből többek között azt is megtudtam, hogy 1945 októberében hivatalosan is megfosztottak igazgatói állásomtól”. Herepei Roska Mártonnak. (Keszthely, 1947. március 31.) MTAKK Ms 5122/355.

¹⁴⁶⁰ Bethlen: *i. m.* 183.

anyag pusztulása¹⁴⁶¹ és az azt követő időszak történései egy külön tanulmány témáját jelentik. Ebben kell lezárni azt az ellentétet is, mely Herepei és Székely Zoltán között feszült.¹⁴⁶² A később megszületett bonyhádi Székely Múzeum története már feldolgozott, azt Balassa Iván már elmesélte.¹⁴⁶³

Herepei János körül lassan enyhült a fagyos levegő, töredezett a jég. Az első igazi elégtétel akkor érte, amikor a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézete nevében György Lajos és Szabó T. Attila felkérte a *Kelemen-émlékkönyv*ben való részvételre.¹⁴⁶⁴ Ugyancsak jólestek számára Jakó Zsigmond sorai¹⁴⁶⁵ is, aki beszámolt arról, hogy már segítőtársakra lelt munkájához Dankanits Ádám, Farczády Elek, a szász Rösler és a román Pompiliu Teodor személyében. Majd így folytatta: „Nagyon örvendének, János bátyám, ha szíves volnál közölni, hajlandó lennél-e bekapcsolódni a fenti kis munkaközösségbe és megírnád, mivel működhetnél közre.”

Herepei János munkásságát azóta sem felejtették el és életműve – bármilyen csonkán is kellett maradnia – forrásává vált mindazoknak, akik Erdély XVI–XVII. századi művelődésének történetével foglalkoznak. Tevékenységéről értő és alapos méltató ismertetést közölt Kiss András és Tonk Sándor is.¹⁴⁶⁶

Bisztray Gyula vallott róla a legszebben egy Kelemen Lajosról szóló visszaemlékezésében.¹⁴⁶⁷ Akinek „munkás életére mindig úgy gondolok, hogy nagy tanítómesterem, Herepei János eszményien szép tudós pályája mellé helyezem az övét is”. Szeretném hinni, hogy élete, munkássága – emlékezete – tisztán, folttalanul öröklődik az utókorra, mint egy olyan tudósé, aki mindig becsülettel, igaz hittel tette feladatát népe és szülőföldje javára. És fejet hajtának előtte Budapesten, Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön egyaránt.

---

¹⁴⁶¹ Ehhez feldolgozandók az újabb kutatások eredményeként feltárt publikálatlan források, melyeket tanulmány és adattár formájában szükséges leközölni.

¹⁴⁶² Vincze Gábor: *i. m.* 230.

¹⁴⁶³ *Székely Múzeum (Bonyhád, Tolna megye 1947–1950)*. = Néprajzi Látóhatár 1996. 1–2. sz. 239–248. és *Székely Múzeum, Bonyhád, Tolna megye, 1947–1950* (Adalékok a Székely Nemzeti Múzeum második világháború utáni történetéhez). = Acta 1996. I. Sepsiszentgyörgy 1997. 305–315.

¹⁴⁶⁴ (Kolozsvár, 1947. január 8.) MTAKK Ms 5121/130.

¹⁴⁶⁵ (Kolozsvár, 1958. június 26.) MTAKK Ms 5123/361.

¹⁴⁶⁶ Kiss: *i. m.* 1157–1163. – Tonk Sándor: *Herepei János (1891–1970)*. = Művelődés 1991. 10. sz. 24–25.

¹⁴⁶⁷ MTAKK Ms 5713/29.

Sebestyén Mihály

Ifjabb Kemény János temetése 1701-ben

Bevezető helyett

Nem hiszem, hogy teljesen elvétett lépés lenne egy tisztelgő írás elején Imreh István professzor személyére is utalni tanítványi hálával és köszönettel. 1980-ban, mikor egy kötetnyi Bethlen Gábor-levelet rendeztem sajtó alá, a felgyülemlett kérdésekkel, kérdőjelekkel és bizonytalanságokkal felkerestem egykori tanáromat. Panaszkodtam neki, s ifjonti balgasággal jegyeztem meg: milyen sok hibát ejtettek múlt századi elődeink, a régebbi korok történészei Bethlennel kapcsolatos vélekedéseik során, hátrahagyott iratközléseikben és tanulmányaikban. Imreh István professzor úr ekkor megállott a Malomárok partján – sétánk során ugyanis az egykori Fürdő utcában jártunk már – és azt mondta:

– Higgye el, ifjú barátom, magáról ugyanígy fognak nyilatkozni a XXI. század történészei!

Szavai, nevetése, jellegzetes széles mosolya rám azóta is felszabadító hatással van. Megszabadultam a tökéletesség vélelme alól vagy inkább görccseitől, tudom, hogy amit írunk, sohasem lehet befejezett és teljes, miként a múltból alkotott képünk is csekély töredéke, árnyéka a valamikor volt valóságnak és az akkor született ábrándoknak.

Egyetemi előadásai során Imreh István az embert, a mindennapok emberét állította elé. A szent márvány és vak szobrok hősie pózától szerette volna megszabadítani a történelem aktorait, élőket hívott a tanterem csöndjébe. Szerencsésnek mondhatom magamat, mert tőle tanultam meg, hogy deheroizálás nélkül is meg lehet érteni, át lehet érezni, emberi mivoltukban is szemlélhetővé tehetők a régmúlt hősei, és még nem is kell a fikcióhoz folyamodnunk.

Az életmód-kutatások jelentős mértékben megélénkültek az utóbbi évek során. Fontos szerep jutott Imreh Istvánnak, aki már pályája elején a történelmi szociológia szemszögéből vette görccs alá az erdélyi, benne közelebbről a székely századokat, élethelyzeteket, erkölcsöket.

A címben említett Kemény János báró a hasonnevű fejedelem (1607–1662) unokája, Kemény Simon és Perényi Kata fia.¹⁴⁶⁸ Apjának tehát második feleségétől született fia volt, akinek nagyapja halála után kellett a világra jönnie, ugyanis Kemény Simon több erdélyi főúrral együtt mint az ún. Kemény-párt feje menekült ki Erdélyből Szatmárba és a Partiumba a nagyszöllősi csata után (1662). A következő esztendőben térhetett haza fejedelmi és országgyűlési kegyelem folytán, amelyet a rendek az 1663. szeptember 24-én kelt artikulusban foglaltak írásba.¹⁴⁶⁹ Még Magyarországon megkérte jövődő felesége kezét. Ekkor, 1663. szeptember 1-én adta utasításba leánykérő követének, „hogy amennyiben a Perényi kisasszony [Kata] catholica, jelentse ki a szülőknek, hogy magáról *reversalist* ugyan nem ad, de biztosíthatja, »hogy erőszak alatt való kényszerítéssel soha vallásának változtatásában nem

¹⁴⁶⁸ Lázár Miklós: *Erdély főispánjai*. Bp 1889. 174.

¹⁴⁶⁹ *Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja. 1661–1711*. Kiad. Kazinczy Gábor. Pest 1852. 10, 12. 16. – Nagy Iván VI. 178. – 1662 márciusában az Apafi-párti rendek megnótázták Kemény Simont és társait, mert nem tértek az új fejedelem hűségére. L. Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig)*. Bp 1972. 30–31.

igyekezem, ha ennek nem hisznek ő kegyelmek, két árkos papirosra írt hütemnek se higgyenek»¹⁴⁷⁰. Ezek szerint ifj. János legkorábban 1664-ben születhetett. Nagy Iván családtörténeti műve szerint 39 éves korában távozott az élők sorából,¹⁴⁷¹ ami – ha a halála időpontját 1701-re tesszük – azt jelenti, hogy 1662-ben vagy legkésőbb 1663-ban kellett születnie. Ám ennek ellentmond, hogy a leánykérési utasítás 1663 szeptemberéből kelt, s a menyasszony szigorú katolikus neveltetése nem valószínűsíti a házasság előtti elhalás gyanúját. A halál hiteles időpontját cegei Wass György naplójában leljük meg. Ekkor jegyezte fel diáriumban a mondott esztendő eseményei közé: „6. Novembris holt meg csak hirtelen semmit sem betegeskedvén, amaz jó emlékezetű úr, Kemény János uram.”¹⁴⁷² Azt viszont elmulasztotta feljegyezni Wass, hány esztendőskorában halt meg tragikus hirtelenséggel rokona. Ha tehát számításaink helytállóak, s valóban 1664-ben született, akkor halálakor még csak 37 évesnek mondhatjuk. Igaz, e két esztendő csak arra figyelmeztet, hogy ifj. Kemény János még a negyvenedik esztendeje előtt bevégezte földi pályáját.

A temetési szertartás „forgatókönyvéhez” magyarázatul szolgálhat az életút vázlatos bemutatása is, ugyanis a temetési pompa mintegy tükrözi a földi létnek és az elhunyt társadalmi helyzetére világít rá, jelképezi az egyén pozícióját a kisebb közösségen belül. Elméletileg a hátramaradottak beérték volna kevesebbel is, de az elhunyt főúri rangja, hivatala, leszármazása megkövetelte a ceremónia teljességét, a meghívottak nagy számát és a közjogi méltóságok szabályozott, meghatározott helyét-jelenlétét a temetésen. A temetések a társadalmi-társasági életben eseményszámba mentek, az összejövetel alkalom volt a találkozásra, hírcserére, a politikai, családi, gazdasági természetű megbeszélésekre. A szimbolikus cselekvések megadták a végtisztesség látványát, fényét és emelkedettségét.

Születésének esztendejét tehát 1664-re tehetjük. Apjáról a történelem nem sok érdemlegeset jegyzett föl. Helytálló lehet Trócsányi Zsolt jellemzése a politikus Kemény Simonról: „Kemény János fia s politikai örököse[...] a nagy képességű apák tehetségtelen, tehetetlen fiainak prototípusa”.¹⁴⁷³ Az ifjú vallása református, tehát apja hitét követte, miként ez a temetési szertartásból is kiderül.

1683. december 14. „volt az vécsi Kemény János uram lakodalma, vötte el Apaffy Miklósné asszonyomat”¹⁴⁷⁴. Ekkor 19 éves lehetett. Menyasszonya, felesége özvegyasszony, ui. széki Teleki Anna, a „nagy” Teleki Mihály leánya, előbb Apafi Miklóshoz, a fejedelem rokonához ment nőül 1676-ban, de három év múltán megözvegyült (1679-ben).¹⁴⁷⁵ Házassága révén

¹⁴⁷⁰ Komáromy András: *A báró Perényi család levéltárából.* = TT 1896. 695. A két család korábban is rokonságban állott egymással. Kemény Simon, miként leveleiből kitetszik, leginkább Aranyosmeggyesen, családi birtokán időzött száműzetése idején.

¹⁴⁷¹ Nagy Iván VI. 179.

¹⁴⁷² *Czegei Vass György naplói.* In: *Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XXXV.* Közli Nagy Gyula. Bp 1896. 340. Az idézet folytatása: „kinek semmi gondja nem lévén, 5-én, úgy mint szombaton vadászni ment. Nagyfalun lévén, estvig vadászott, nagy jó kedve volt, még egy őzet is lőtt maga; vacsorához ülven, jócskán ött és vacsora felett fejét kezdte fájlalni, felkelvén asztaltúl, lefeküdt; feje fájása csendesedvén, jól aludt majd egész éjzaka; reggel felé innya kérvén, ivutt; csakhamar az ital után az nyavalya kitöri; míg az borbélyát felköltik s békéltetik, addig a nyavalyatörés is szűnik s teste nagyobbára meghűlt, és így csak hirtelen nyolcz óra tájban meghal. Hogy megholt szegény, mingyárt utánam küldtek és estvére én is oda mentem.”

¹⁴⁷³ Trócsányi: *i. m.* 27.

¹⁴⁷⁴ *Czegei Vass: i. m.* 34.

¹⁴⁷⁵ Herepei János: *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez.* In: *Adattár III.* 17. és 15.

bekerült a Teleki családba, amely ekkor már kétségen kívül a legbefolyásosabb erdélyi famíliák közé tartozott, hiszen Teleki Mihály a fejedelemszónok rokona volt. Ez a házasság vezetett többek között, úgy gondoljuk, ifj. Kemény János hivatali emelkedéséhez, rangbéli öregbüléséhez.

Mindjárt a következő esztendőben, 1684. szeptember 18-án fontos feladatot kap, részt vesz azon az ünnepségen, amelyen II. Apafi Mihálynak, a jövő és reménybeli erdélyi fejedelemnek zászlót, botot és süveget hoz a török szultán követe, a kapudzsi basa Gyulaféhérvárra. „18. Septembris adta meg ifju urunknak az kapucsi basa az török császártól ifju urunknak küldetett botot, zászlót, kardot, süveget tollastól és egy szerszámos török lovat.” Ennek szemtanúja cegei Wass György, ő írja tehát: „Hetedik rendben, az kapucsi elérkezvén, leszáll, mindenfelé harsogván dob, trombita és török síp, és előmegyen, ifju urunk csak vesztég állván [...], ifju urunkkal a kapucsi kezét fog és az ő szokások szerint meg is öleli és császár nevével ifju urunkat köszönti: elvégezvén köszönetit, császártól hozott kardot ifju urunk oldalára köti, az botot is az ifju urunk kezibe adja, kit ifju urunk keziből fog Kemény János uram ő nagysága”¹⁴⁷⁶, ugyanis a gyermekfejedelem ekkor még csupán nyolcesztendő volt. Ugyanezt az eseményt örökölte meg hídvégi Nemes János is, aki azt írja, hogy II. Apafi Mihály hintaja előtt „vivén a császár [szultán] küldte kardot Kálnoki Farkas uram, a botot jobb felől a zászló mellett Kemény János uram, bal felől a süveget Mikes Mihály öcsém”.¹⁴⁷⁷

Hősünk tehát az Apafi-udvarba bejáratos húszesztendősen, a fejedelem környezetében tartózkodik. A ceremónia során az ország kormányzását jelképező pálcát viszi a gyermekfejedelem kíséretében, őhelyette. Kiválasztásában szerepet játszhat, hogy fejedelmi vérből való, s persze a Telekikkel való komasága.

1685–1690 között a fejedelmi tanács mellett működő deputációk tagja¹⁴⁷⁸ és a fejedelmi ítélőtábla ülnöke.¹⁴⁷⁹ Ami az előbbit illeti, 1685 júniusában pl. „*a sodomia élet gyakorlók ellen inquisitorok deputáltak*” a fejedelmi tanácsból és az országgyűlés kebeléből. Udvarhelyszékre Kemény János küldetett.¹⁴⁸⁰

1686-ban országgyűlési választ készítenek a rendek a Béccsel folyó tárgyalások során. Kemény a deputáció tagja, akinek feladata a válaszevél megszerkesztése.¹⁴⁸¹ Költségeinek fedezésére az ország négyszáz forintot szavazott meg.¹⁴⁸² Diétai határozat szerint Torda vármegyei birtokairól 1686-ban és a következő évben, 1687-ben rendkívüli segély címén pénzt és élelmet adnia is kell.¹⁴⁸³

A fejedelem halálának időpontjában, 1690-ben Kemény Jánost ifjabb Apafi Mihály mellett találjuk mint udvarának tagját.¹⁴⁸⁴

---

¹⁴⁷⁶ Czegei Vass: *i. m.* 38–39, 41.

¹⁴⁷⁷ *Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről.* Közli Tóth Ernő. = TT 1903. 91.

¹⁴⁷⁸ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540–1690.* Bp 1980. 360–361.

¹⁴⁷⁹ Uo. 134, 360–361. Egészen pontosan adatolható táblafiasága az 1687–1689 közötti évekre.

¹⁴⁸⁰ *Alvinczi Péter okmánytára.* Kiadja Szilágyi Sándor. Pest 1870. I. 18.

¹⁴⁸¹ Uo. 51.

¹⁴⁸² Uo. 71.

¹⁴⁸³ Uo. 67, 274, 369.

¹⁴⁸⁴ *Történelmi Lapok.* Kolozsvár 1874. I. évf. 34. sz. 566.

Bethlen Miklós memoárjában úgy emlékszik, hogy 1691-ben történt az alábbi eset, melynek szenvedő alanya Kemény János volt: „Kemény Jánost recommandálá a gubernium unanimi voto ő felségének a tordavármegyei főispánságra, s el is vivék Bécsbe, de ottan csakhamar ismét Apot [Istvánt] akarák recommandálni azon rejecto Keményio, de én nem expediálám semmiképpen propter conscientiam, juramentum cancellariatus majestatem regis, cui sine ratione contraria scribere non licet etc. [lelkiismeretem, a kancellári eskü és a király felsége miatt, melynek ok nélkül egymással ellenkező dolgokat nem lehet írni] [...] Apot ugyan osztán per jesuitas et corruptum gubernatorem [Bánffy György] et postea contentato utcunque per comitatum Szolnok [Interiorem] Keményio, assequálta [a jezsuiták és a megvesztegetett gubernátor révén Keményt utóbb Belső-Szolnok vármegyével elégítvén ki valahogyan, keresztülvitte], noha igen nehezen Kinskynél, et cum maximo opprobrio gubernii in constantis [és az állhatatlan kormányzat nagy gyalázatára].”¹⁴⁸⁵

Ezek szerint az 1690-es „rendszerváltást” követően, mikor legfőbb támogatói már nem voltak életben, nem ejtették ugyan, de a gubernium szavánál erősebben nyomott a latban Apot István kincstartó vagy Franz Ulrich Kinsky cseh kancellár szava az erdélyi tisztségek elosztásában, juttatásában. Bánffy támogatását meg lehetett vásárolni, állítja Bethlen Miklós, noha Keménynek minden esélye megvolt arra, hogy Torda vármegyei főispán lehessen, ugyanis birtoka volt az említett törvényhatóságban például Marosvécsen, de felesége révén a közeli Gernyeszegen is. Az országgyűléseken rendszeresen részt vesz a kilencvenes években.¹⁴⁸⁶

1693. március 14-én jelölte a diéta a Torda vármegyei főispánságra¹⁴⁸⁷, de helyette a császár végül is Bálint Zsigmondot nevezte ki május 14-én ama törvényhatóság élére.¹⁴⁸⁸

Harmincadik évét betöltve az erdélyi református főrendek mindenképpen szerették volna Keményt valamelyik vármegye élén látni. Erre utal Bethlen Miklós egy misszilis levele 1696. október 27-ről, amely Tordán kelt. Ebben azt kéri az udvari kancelláriától, hogy „tudósítson kegy[elme]tek: Groff Apot uram resolváltatott Tordába [főispánnak], hát Kemény János Uram resolváltatott-e Kolosba...?”¹⁴⁸⁹

Lázár Miklós az erdélyi főtisztségekről írott munkájában azt állítja, hogy Haller János lemondásával csak 1696-ban ült meg Torda vármegye főispáni széke. Erre a tisztségre Bánffy György gubernátor és a kormánysház Kemény Jánost ajánlotta.¹⁴⁹⁰

Torma Károly megjegyzéseket fűzött Lázár művéhez, s azt írja, hogy ifj. Kemény János Belső-Szolnok vármegye 26. főispánja volt 1697-től kezdődően haláláig.¹⁴⁹¹ Az országgyűlés – 1698. október 20. — december 12. — katalógusában Kemény János bárót csupán a Királyi Tábla ülnökeként említik, igaz, ott az első helyen a felsorolásban¹⁴⁹², anélkül, hogy a lista főispáni tisztségével is előhozakodnék. Cserei Mihály úgy emlékszik, hogy „*táblafti s* [Belső]

¹⁴⁸⁵ BÖn II. 15–16.

¹⁴⁸⁶ Czegei Vass: *i. m.* 103–104, 148–149, 151, 169, 181.

¹⁴⁸⁷ *Sylloge tractatum aliquorum actorum publicorum historiam et argumenta... Diplomatis Leopoldini... illustrantium*. Edidit Carolus Szász de Szemerja. Claudiopoli [1833] 329.

¹⁴⁸⁸ Uo. 463.

¹⁴⁸⁹ Bethlen MLev I. 511.

¹⁴⁹⁰ Lázár Miklós: *i. m.* 175.

¹⁴⁹¹ Torma Károly: *Adalékok gr. Lázár Miklós „Erdély főispánjai 1540–1711” című munkájához*. In: Lázár Miklós: *i. m.* 227. Torma apjának kéziratosa család-történeti feljegyzései alapján dolgozott.

¹⁴⁹² EOE XXI. 379.

Szolnokban ispány Kemény János”.¹⁴⁹³ Tisztségét a tényleges első főispánnal, Macskási Boldizsárral együtt viselte.¹⁴⁹⁴ Erről tanúskodik közvetve cegei Wass György naplójegyzete: „eodem [die 1697. augusztus 6.] volt Deésen Kemény János uram ő nagysága és Macskási Boldizsár uram belső Szolnok vármegyei főispánságra való installációjok”.¹⁴⁹⁵

1701. június 25-én Atanasie Anghel görög egyesült püspök beiktatásán ő is jelen van Gyulaféhevároton: „Nagy pompa volt. A nagy fekete berbéc oláh papsereg elől, oldalfélt, hátul, sok sírva, kik közül hallatott olyan szó az utcán néző emberekhez: most az árpát aratják, de bizony az árpa után a búzát is megaratják. Hintókon ment gróf Seau, minden pápista erdélyi főrend, páterek, jezsuiták, Kemény János, Bethlen Sámuel és némely, de igen kevés református főember, kiket mikor én osztán róla feddettem, azzal akarták menteni magokat, hogy Apor azt mondotta nékiek, hogy a gubernátor is elmegyén...”¹⁴⁹⁶ Bethlen elégedetlensége érthető, hiszen felmerült egy olyan elképzelés is, hogy az erdélyi görögkeletiek bármelyik recepta religióval uniálhatnak, nem csupán a katolikus egyházzal.

Végezetül 1701. december 29-én az erdélyi ügyekben illetékes miniszteri értekezlethez (Ministerialkonferenz in Rebus Transylvanicis) Mikes Mihály folyamodványt nyújtott be, magának kérvén a Kemény János elhunytával megüresedett Belső-Szolnok vármegyei főispánságot.¹⁴⁹⁷

Nagyjából ezek a legfontosabb adatok, amelyeket a címszereplőről ismerünk. Nagy és szenvedélyes vadász lehetett, miként erre Wesselényi István naplóiban szétszórt utalásokból¹⁴⁹⁸ következtetni lehet, amiképpen a halálát megörökítő Wass György vezette diárium lapjai is erről tanúskodnak.¹⁴⁹⁹ Igaz, azt is tudjuk róla, hogy a kolozsvári református kollégiumot és sógorának, Teleki Pálnak külföldi peregrinációját anyagilag segítette, támogatta.¹⁵⁰⁰

*

A végtisztesség szervezője a naplóíróként ismert cegei Wass György (1685/89–1705), a Kemények és Telekiek atyafia. Anyja Teleki Anna, a „nagy” Teleki Mihály nővére volt.¹⁵⁰¹ A naponként feljegyzett történések, események, a Kemény-temetéssel kapcsolatos részletek kétségtelenné teszik, hogy Wass volt a ceremónia főgazdája. Már a halál napján, november 6-án utána küldöttek [Sajó]nagyfaluból Cegére: november 7-én fekete posztót szerez, szétküldi a szolgálkat beszerezni a gyász kellékeit. November nyolcadikán „az koporsó csináláshoz fogattunk és egyébbel is készülgettünk”; 10-én „tettük szegényt koporsóban nagy tisztességesen”. A következő napon „Fekete szekérben tévén, indítottuk meg az temető

---

¹⁴⁹³ Cserei Mihály névsora kortársairól. In: *Báró Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752)*. Kiadta és bevezeti Szádeczky Lajos. II. Bp 1903. 206 és 257.

¹⁴⁹⁴ EOE XXI. 380.

¹⁴⁹⁵ Czegei Vass: *i. m.* 254.

¹⁴⁹⁶ BÖnII. 51.

¹⁴⁹⁷ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp 1988. 72.

¹⁴⁹⁸ Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*. II. 1707–1708. Közzéteszi Demény Lajos és Magyar András. Buk 1985. 9, 428.

¹⁴⁹⁹ L. az 5. jegyzetet.

¹⁵⁰⁰ Teleki Pál külföldi tanulmányútja. *Levelek, számadások, iratok 1695–1700*. Kiadta Font Zsuzsa. Szeged 1989. 149. (Fontes Rerum Scholasticarum III.)

¹⁵⁰¹ Teleki Mihály költségén tanul 1670-től kezdődően tíz évig a nagyenyedi kollégiumban. Czegei Vass: *i. m.* Bevezetés VII. old.

helyére Vécse”. Egy hónap múltával [időközben megtették a szükséges készüléket, kitakarították a sírboltot], december 7-én „indultam Vécse az idvezült úr Kemény János uram temetésére való készültre”. Kilencedikén és tizedikén „minemű dolgok és alkalmatosságok legyenek, azokat tanáltam ki”, a rákövetkező napon „Ide s tova írtunk – vagyis szétküldöztettük a meghívókat, a szomorújelentést – s küldöztünk holmi requisitumokért, melyek kívántatnak”. Tizenkettedikén „mindennemű dolgokhoz ugyan valójában hozzá fogattam”, írja be este a naplójába Wass György. December 13-án „Az kis boltot, melyben a test volt, egészen, még az boltját, oldalát, padimentumát [is] fekete posztóval vonattam be”. „Az színt – a ravatal helyszínét – és egyéb, az mi kívántatott – valószínűleg a szobákat, egyes belső helyiségeket –, azokat készítettem” (december 14–15-én). 16-ára teljesen elkészült a ravatalozó: „az színt egészen szőnyeggel bévonattam, az koporsónak helyet készítettem, melyet is fekete posztóval vonattam be, mint alúl s felyül”. A gyászszertartás, a végpompá és elföldelés végül december 18-án ment végbe.¹⁵⁰² Ami a naplóból hiányzik, azt megtalálja az érdeklődő a mellékelt okmányban, instrukcióban.

Nem ez az első alkalom, amidőn felkéri temetés lebonyolítására. Ez derül ki naplójából (igaz, kevésbé részletezően): az 1697/98. év fordulóján Keresztúri János végtisztességénél volt főgazda Berekeresztúron, Marosszékbén.¹⁵⁰³

A temetési ceremóniát tehát egy világi ember, egy a főúri családhoz közelálló férfirokon rendezi meg, amelyben aztán a temetés utolsó mozzanatainál megjelenik az egyházi segédlet. „A ceremóniarendezők munkáját nyilvánvalóan több tényező is korlátozhatta. Saját elgondolásukat egyeztetni kellett a hagyománnyal és a végrendelkező elképzelésével.”¹⁵⁰⁴ Egy másik temetésrendező gazda, Wesselényi István 1708-ból így menti magát, ha vétett a hagyomány és tisztesség ellen: „Ugyan ma adék ki minden dispositiókat, hogy a temetés alkalmatosságával micsoda naturálék kívántatnak mindenfélék, mind pedig a holnapi temetési alkalmatossággal micsoda rendek legyenek, és azok mint legyenek. Meg kell mindazonáltal azt nékem vallanom, hogy ilyen dolgokban gazda többször nem lévén, amint a fejemből mint olyan új dolog kisült, csak aképpen lettenek.”¹⁵⁰⁵ A temetési gazdát a tapasztalat és a hagyományok szorító ereje egyaránt tanította. Hiszen sok temetésen vesznek részt a kortársak, jelentős társadalmi esemény a végtisztesség, a részleteket legtöbbször éles szemmel figyelik meg, rögzítik magukba. A XVII–XVIII. században több nappal a szertartás előtt már megérkeznek a gyászházhoz, látják az előkészületek rendjét, ezt igyekeznek aztán a saját gyakorlatukban utánózni. A valláshoz kötött specifikus ceremóniákon kívül, miként az Apor Péter megfigyeléseiből is kitűnik, nincs lényeges különbség a protestáns és katolikus főúri temetés között.

Nem tudjuk, Kemény János után maradt vajon végrendelkezés, amely a temetés felől is diszpozíciókat tenne, de ismervé a kor szokásait, az átlagéletkor viszonylag alacsony záróvonalát, tekintve, hogy harmincötödik életévét már elrúgta, mint közjogi méltóságot viselő férfiúnak gondolnia kellett a testamentumra, esetleg a temetési szertartással kapcsolatos kikötésekre is. Árva Bethlen Kata például hat évtizeddel később, Fogarasban kelt végrendeletében megtiltotta a „pompás és ceremóniás dolgokat”: „... Istennek tetszéséből s szabados rendelkezéséből eddig is ostromló nyavalyáim ez testi sárházon inkább-inkább öregbülvén [...] azért azon alkalmatossággal ily sok és terhes és hosszas nyavalyák között

---

¹⁵⁰² Uo. 340–341, 342.

¹⁵⁰³ Uo. 258–262.

¹⁵⁰⁴ Szabó Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Bp 1989. 13.

¹⁵⁰⁵ Wesselényi: *i. m.* II. 490.

elalélt s elenyészéshez közelítő testem itt Fagarasban takaríttassék el arra hagyatott elégséges fundusból, és azon alkalmatossággal az ecclesia dolgait is igazító mélt. urak s cselédjek tartásokra az ecclesia semmit se költsön, lévén ahoz kívántató minden szükséges dolgok házámnál. E mellett mélt. kedves bátyám Bethlen Imre uramnak egész bizodalommal s lelkemnek abban való megnyugvásával hagyom és lelkére kötöm, hogy mivel temetetésem alkalmatosságával pompás és ceremóniás dolgokat s egyéb készüléteket nem kívánok, azok között, hogy koporsóm mellé valaki üljön, semmiképpen nem kívánom, s a szokás szerint ne is üljön senki is, hanem magára sok nyavalyát látott romlandó testem vitetessék a maga nyugalomára az földben s porban, az honnan vétetett volt; lelkem pedig ahoz térjen, aki azt e romlandó sárházzal egyben kötötte volt...¹⁵⁰⁶

Kemény János jövendő apósa, Teleki Mihály 1683-ban még szigorúbban rendelkezett: „Ha pedig tetszik ő Felségének, szerelmesim temessenek el, lelkek idvességére kérem, s hozzám való igaz szeretetekre, sőt a Jesus Christus kénszenvedésére kénszerítem, az én temetésemmre semmi pompát ne üzenek, koporsómat kívül veres vagy fekete bakacsinnál egyébbel bé ne vonják, egy néhány vas szeggel megszegezvén, hogy a szél el ne fújja. Testemre se adgyanak semmi egyebet, hanem amiket magam öszve csináltattam, s magammal is szoktam hordozni: ha pedig en ez valami formán elveszne, vagy tőlem távul esnék: egy inget, lábravalót adatván reám, egy tiszta lepedőbe betakarván, tegyenek a koporsóba. Címereket, chártákat egyet is ne csináltassanak, se koporsómra, se lovakra, se egyébre semmire: vagyon nekem fekete bársonyom, mind bakacsinyom, lovakra való, azokkal szintén beérik; zászlót ne írássanak: egy szóval az én temetésemmre semmit se költsenek; átkozott legyen, aki különban cselekszik.¹⁵⁰⁷

„Amikor a főúri rendelet nem volt ceremóniaellenes, instructióival gyakran éppen a végtisztesség kollektív tervezéséhez adott támpontokat. A megvalósult szertartás motívumkészlete mindig attól függött, hogy a ceremóniaalkotó elképzelések milyen arányban építettek a felekezetileg előírt rítusra mint szertartásvázra.”¹⁵⁰⁸ Az erdélyi temetési modell a fejedelmi végpompát igyekezett követni, természetesen szerényebb külsőségek és körülmények között, a fejedelmi korszak után is jó darabig. Erről tanúskodik a korabeli leírás, az általánosító „szociográfiai” megközelítés, mely Apor Péter tolla nyomán maradt reánk.¹⁵⁰⁹ Az alább közlendő instrukció szövegét és cegei Wass György naplórészletét összevetettük Wesselényi István naplójának szövegrészletével is, melyben a szerző ráérősen taglalja teendőit, midőn reáharult Bethlen Sámuel (1663–1708) keresdi végtisztességének megrendezése. Előbb még a gubernátor Bánffy György utasításai szerint cselekszik, utóbb mindinkább magára marad, neki kell kimunkálnia a részleteket, a bakacsint beszerzésétől a torban illő kínálatig. Látjuk, miként tanul bele a feladatba.¹⁵¹⁰ Cegei Wassnak bizonyára hasonlóképpen kellett kigondolnia a szertartás gyakorlati csínját-bínját, hogy aztán a kitűzött napon – a valósággal való kötelező konfrontációban – a zökkenőmentességet a rögtönzés is segítse. Az összehasonlítás nyomán arra a meggyőződésre jutottunk, hogy nincs lényeges

¹⁵⁰⁶ Fogaras, 1759. május 13.= TT 1895, 741–742.

¹⁵⁰⁷ A végrendeletben nincs feltüntetve a kelet helye, csupán annyi, hogy 1683. június 25-én íródott. Közli Ifj. Biás István: *Adattár.* = EM Új folyam VIII. 1913. XXX. 195.

¹⁵⁰⁸ Szabó: *i. m.* 13

¹⁵⁰⁹ A számos kiadást megért mű egy közkézen forgó változatát használtuk. Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Előszóval és jegyzetekkel ellátta Kocziány László. A szöveget gondozta Lőrinczi Réka. Buk 1978. 122–134. A könyv tizedik „cikkelyének” címe: *A régi erdélyiek temetésiről.*

¹⁵¹⁰ Wesselényi: *i. m.* 431, 436–437, 441–442, 446–447, 449, 461–462, 477, 479–480, 484, 485–497.

eltérés a három írásos emlék között a temetési ceremónia menetének tekintetében. Ugyanazokat a kötelező állomásokat, a végtisztesség el nem mellőzhető mozzanatait kell végigjárnia a szertartásnak.

Mai szemmel nézve viszonylag nagy a távolság az elhalálozás és koporsóba tétel, illetve a sírba bocsátás időpontja között. Ifj. Kemény János esetében negyvenöt nap telik el a két mozzanat között, Bethlen Sámuel halála 1708. február 7-én esett meg, keresdi eltemetése pedig azon esztendő húsvétját követő héten, április 15-én, vagyis hatvannyolc nap múltával megy végbe. De ennek magyarázata a gyásznép felgyűjtésének nehézségeiben, az útviszonyokban, a relatíve nagy földrajzi távolságokban rejlik. A temetési meghívókat ki kellett küldeni, azokra választ tettek, a gyászos eseményt a legfontosabb meghívottak érkezéséhez igyekeztek igazítani, hiszen a temetés látvány, fontos találkozási alkalom, úri seregszemle, esemény. A reprezentációt szolgálták a vármegyei zászlók, a gyászszekerek, a páncélos lovasok, a chárta és címerek, a feketével bevont termek, a castrum doloris, a ravatal ünnepélyessége, amit a keleti szőnyegek, kárpitok is emeltek, a diákok zsoltárecskése, akiket a közeli kollégiumokból kellett elhívni, a család papjának és neves egyházi szónokoknak a megnyerése a temetésre. Ilyenkor a lelkész hosszabb tudós beszédet készített, felolvasásra került a család genealógiája, prédikáció és oráció hangzott el magyarul és latinul, a Habsburg-korban azért is, hogy a magyarul nem tudó előkelőségek is értsenek valamit a halott érdemei felől, harangoztak a szertartás kezdetén és a beszédek végén, keservesek siratták a megholtat, lehetőleg az elhunyt közei nőrokonai, minden előkelőséget és a keserveseket kísérte a rendelt szolgaszemélyzet, legvégül pedig a halotti tor pecsételte meg a szertartást. Komoly gondot jelentett a gyásznép elszállásolása, a kastély vagy udvarház ugyanis csak keveseknek nyújtott kényelmes szállást, ezért aztán a faluban, a környező falvakban kaptak helyet a vendégek (pl. Kemény János gyászkíséretének egy része Lővéren, „Levél faluban”, ill. Felsőidecsen volt bekvártélyozva), ugyanott zabot-szénát a lovak, hiszen gyakran azzal a hintóval kísérték utolsó útjára a megboldogultat, amelyen a temetésre érkeztek napokkal korábban. Wesselényi naplójából tudjuk, hogy amíg a gyászszerartás lezajlott, az urak vadászattal ütötték agyon a közbeeső napokat.

Fontos szerepe volt a főgazdának, aki mindent kigondolt, s kiosztotta a feladatokat a kisebb gazdának, akiknek jól körvonalazott teendőik voltak, akár a vendégfogadásban és -kísérésben, akár a vendéglátásban. A Wass György által összeállított instrukcióból néhol hiányoznak a nevek, csak a feladatrészek vannak megjelölve. Ugyanis 1701. december elején, amikor az utasítást összeállította, még nem volt világos, kit bízson meg némelyik hatáskör betöltésével. Utóbb valószínűleg nem jutott ideje a hiányzó nevek beírására, de a feladatokat bizonyosan kiosztotta. Ugyanígy nincsen kitöltve a temetőszínen szükséges ültetési sorrend, ezt a későbbiek során szóban elhangzott utasítással rendezte el, lehet, egy másik papírdarabkára csupán magának írta föl, vagy az ültetőgazdának csúsztatta oda. Tíz nappal korábban, amikor ez az instrukció készült, még nem ismerte minden érkező nevét. Egy akkora közösségben, mint amilyen az erdélyi tisztségviselők/arisztokrácia elitcsoportja volt a XVIII. század első esztendejében, mindenki ismert mindenkit, cegei Wass maga is résztvevője, hivatalosa az országgyűléseknek, a fejében volt a „sematizmus”, a kellő tekintélytisztelt és rangisme, hogy az illusztrisabb gyászolókat pontosan az őket megillető helyre ültesse a ravatalozószínen.

A (maros)vécsi várban a felravatalozás a külsővárban épített színen volt, itt zajlott a ceremónia legfontosabb része. Ez lehetett a legtágasabb hely, ahol sok ember fért el. Számítanak Bánffy Györgyre és feleségére, Bethlen Miklós kancellárra, Apor István kincstartóra, Haller István tanácsúrra, az ország generálisára, illetve kísérőikre. Az özvegy, Teleki Anna az elhunyt férje jobbján ül, a temetési menetben viszont a koporsót követi a szokásrend szerint. Az elhunyt férfi rokonai, fivérei, Kemény László és Simon, illetve fiai,

Zsigmond és Sámuel a koporsó előtt járnak. A sírbolt lezárása előtt oszlik el a gyásznép, akit a torra kell marasztalni és meg kell köszönni, hogy jelenlétükkel megtisztelték a familiát. Minél több és rangosabb népség vett részt a temetésen, annál nagyobb volt a ház társadalmi megbecsültsége, előkelősége.

A vendégsereg jóllakatását a prebendaosztók végzik, akiknél az urak szolgálai cédulával jelentkezők, arra föl van írva, kinek-kinek mennyi jár a torban ételből és italból, amelyet aztán gazdáiknak rendre föl is hordanak. Érdekes összevetni a cegei Wass instrukciónak feljegyzését a várható kiadásokról a naplóban közölt végeredménnyel: ha egy-egy személynek 3–3 cipó járt, másfél font hús, egy veder bor, s hat lóra egy véka abrak – mindez azoknak, akiket Vécsett szállásoltak el –, ezen felül a Lövéren tartózkodóknak, Wass uram utasítása szerint, levágandó egy marha, kiosztandó ötven közönséges cipó, 12 mérce zab, hús vödör bor, ötven prebenda cipó, 20 fehér cipó, két szekér széna, akkor december 18-án azt jegyezheti fel, hogy elkelt 13 öreg vágómarha, huszonöt berbécs, tizenkét és fél hordó bor, közönséges cipóból hatezer, fejr cipóból ezernyi, a főuraknak szánt különleges kenyérből kétezer darab.¹⁵¹¹

A naplóból ismerjük a jelen voltak egy részét: november 7-én a sajónagyfalusi gyásházhoz érkezett az elhunyt két fivére, Kemény László és Kemény Simon, kilencedikén a kövári kapitány, ifj. Teleki Mihály, az özvegy fítestvére és vele együtt anyja, Weér Judit, özv. id. Teleki Mihályné, valamint a többi Teleki fivér, az elhunyt sógorai, László, József és Pál. Nagyanyjukkal együtt jöttek a Kemény-unokák, János gyermekei is, minden bizonnyal Gernyeszegről. A közvetlen rokonság jelenlétében tették koporsóba a megboldogultat és a család kíséretében vitték Vécsre.¹⁵¹² A végtisztesség előtti estén érkezett a Kemény várkastélyba a gubernátor Bánffy György „és más úri főrendek felesen jöttek mind ő nagyságával, mind különösen”, jegyezte fel a temetés főgazdája, Wass György.¹⁵¹³

A két temetés egybevetéséből az is kiviláglik, hogy dacára a háborús időknek, a keresdi 1708-as temetés nagyszabásúbb volt, ceremóniásabb, ugyanis gr. Bethlen Sámuel Küküllő vármegyei főispán, marosszéki főkapitány volt, tanácsúr, jelentős főrangú személy, akit negyvenöt esztendősen érte a halál, ismertebb volt, valószínűleg vagyonosabb is, mint Kemény. De az idők változását jelzi az a tény is, hogy Kemény János végtisztességére a provincia első közjogi méltósága csupán egy nappal korábban érkezik, míg Bethlenéknél Keresden két teljes hetet időzött. Ami elsősorban annak a jele, hogy 1701-ben elfoglaltabb személy, több hatalommal rendelkezik, mint hét évvel később, amikor tizenöt napot hiányozhat a provincia székvárosának tartott Nagyszebenből...

*

A mellékelt irat eredetileg a Kemény vagy a Wass család levéltárában lehetett, ma New Jerseyben található magántulajdonban. 1996-ban az Sz. család betekintésre és másolásra rendelkezésemre bocsátotta, kérve nevének elhallgatását, amelynek a közlő eleget kíván tenni.

---

¹⁵¹¹ Czegei Vass: i. m. 342.

¹⁵¹² Uo. 340.

¹⁵¹³ Uo.

1701. december eleje, Marosvécs. Cegei Wass György utasítása ifj. Kemény János temetési előkészületeihez

Nehai Boldog emlékezetü Meltóságos Ur Tekintet[e]s Ngs Gyerő Monostori Kemény János Uram eő Nga Temetesekor kívántato Gazdáknak és keszületnek le írása és Testenek utolso Tisztesség tetelenek rendi.

Az egesz temetesi Alkalmatossagra vigyáztato Gazdák.

Palotában az temetesi alkalmatossággal vigyáztato Gazda

Hegyesi Mihaly Uram

Az Kertbeli színben vigyáztato Gazda

Vajda Balás Uram

Mellette vigyázo emberek

Egy tizedes öt Darabantal

Papok Deákok Gazdája

Vita Sigmond Ur, Phülöp Mihály Uram

Fel öltöztetett Lovakhoz lato Gazda

Teleki György Uram

Azon Lovakhoz láto emberek

Stefan Nemet János
Lovasz Peter Poha[r]nak István
Laszlo Sebestyén
Harom Katona Lovasz Marton.

Sipos Gábor

A krasznai presbitérium születése

1748. április 17-én Zoványi P. György szilágyi református esperes és tiszántúli püspök fölháborodott hangú segítségkérő levelet írt az Erdélyi Református Főkonzisztóriumhoz¹⁵¹⁴. „Ilyen dolog adta magát elő: karasznai reformata ecclesiában egy simplex predikátor, neve szerént Katona Imre, hogy clarescálhasson Szilágyban, húsz emberekből álló presbiteriumot erigált, egyet értvén azon helységnek t. possessorával, m[éltóságos] Vay Mihály urammal, az ecclesiái dolgoknak igazgatására. Condáltattak bizonyos tizenöt punctumok a végre.” Zoványi véleménye szerint e pontok már szerepelnek a világi törvényekben és az egyházi kánonokban, tehát teljesen fölöslegesek, akárcsak a húsztagú testület, és jelzi, hogy a korábbi vizitációkor meg is hagyta a krasznaiaknak, „hogy azon presbiterialis titulusokkal ne éljenek”. Találkozásaik alkalmával Vay Mihályt is többször figyelmeztette, „hogy az [ti. a presbitérium szervezése] meg nem engedődik”. „Ebből az következett – folytatja a zilahi esperes –, hogy a karasznai ecclesiának nagyobb része nem marasztotta a prédikátorát jövendőre, és az ecclesia ketté hasadott, nagyobb része a templomba nem jár, hanem a szomszéd ecclesiákba oszol ki cultusnak idején.” Hangsúlyozza, hogy megpróbálta a békességet és az egységet helyreállítani, de mindeddig hiába, sőt a „presbiteriális titulussal” élő kisebbség el akar szakadni az egyházmegyétől.

Helyzetismertetését ellenzésének elvi alátámasztásával folytatja Zoványi: „Egész Magyarországon és Erdélyben ilyen presbiteriumnak híre nincs, helye is nincsen.” Egyháztörténeti érvként az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti zsinatot említi: „Néhai b[oldog] e[mlékü] Rákóczi fejedelem idejében kívánta volna ezt felállítani egy Medgyesi Pál nevű, azon fejedelem papja, de bé nem vette az ország.” Idézi is latinul a Geleji Katona István összeállította egyházi törvénykönyv 99. kánonát, mely szerint hogy a presbitérium másutt bevált hasznos intézménye „a mi népünk közt a jelen körülményekhez képest felállíttathassék, azt a mi világi rendünk különböző okul vett akadályok miatt lehetőnek éppen nem látja”.¹⁵¹⁵

Zoványi püspök véleménye szerint a gyülekezet lelkészt meg nem marasztó nagyobb része olyan, vallásban is rögzített hibákat talált Katona Imrében, „hogy nem méltó Karasznán való lakásra, avagy csak azért, hogy ilyen schisma lett miatta az ecclesiában”. Nagy súllyal esik viszont a latba a helybéli fő patrónus, Vay Mihály véleménye, aki marasztani kívánja Katonát. E patrónusi óhajt – folytatja Zoványi – ő hajlandó teljesíteni, azzal a feltétellel, hogy az egész gyülekezet jelenlétében „revocállya mérges és hitván szavait, mellyeket ex cathedra publice szóllott ad scandalum”. Mindenesetre az ügy végleges elintézésére esperesi vizsgálóbizottságnak kell kiszállnia Krasznára, s ha „a presbiterialis rész (mely kevésből álló)” nem is akarná fogadni őket, „más részt is találunk, holott a nagyobb rész nekünk szállást fog adni” – hangsúlyozza a püspök.

Végül hathatós szavakkal kéri az Egyházfőtanács segítségét, hivatkozva arra a közfigyelemre, amit e kellemetlen ügy máris keltett: „a méltóságos Reformatum Consistoriumot obnixé kérem és kényszerítem az élő Istenre (mint hogy már a szomszédok erőssen várják ennek

¹⁵¹⁴ Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltára Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára. 23a/1748. (A továbbiakban: FőkonzLt.)

¹⁵¹⁵ Geleji Katona István: *Egyházi kánonok 1649, ... függelékül a Szatmárnémetiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései*. Ford. Kiss Áron. Kecskemét 1875. 71.

kimenetelit), méltóztassék parancsolni mind a t. possessornak, mind a presbiter titulussal élőknek, hogy a titulo, multo magis a supposito abstineállyanak. A mi [esperesi] directionknak helyet adjanak, külön várost ne csinállyanak, a nagyobb résznek méltó panaszát meg hallgatván, egygyé legyenek, hogy lelkek csendességével szolgállyanak az Istennek a karasznai templomban.”

Mielőtt ennek a vitának az előzményeit és az ügy megoldását ismertetnénk, érdemes e bő kivonatban bemutatott panaszlevél felett elgondolkoznunk. Különösnek tűnik ugyanis, hogy a XVIII. század közepén a köztiszteletben álló tiszántúli superintendens és szilági esperes azt állítja, hogy a két haza református gyülekezeteiben a presbitériumnak mindeddig se híre, se helye. Lehetséges, hogy akkoriban nem volt közismert az a tény, miszerint 1617-ben Pápan Kanizsai Pálfi János városi lelkész és esperes pfalzi mintára megalakította Magyarország tizenhat tagú első presbitériumát, és ennek nyomán az egész dunántúli területben létrejöttek a presbitériumok.¹⁵¹⁶ Valószínűleg az sem volt köztudott, hogy a fogarasi egyháztanács, amelyet Bethlen Gábor 1629 februárjában létesített, a pápai presbitérium törvényeit vette át.¹⁵¹⁷ Azt viszont Zoványi György is tudhatta, hogy a szatmárnémeti nemzeti zsinat végzése a presbitériumok létrehozását korántsem tartják annyira lehetetlennek, mint az általa is idézett 99. kánon.¹⁵¹⁸ Ugyancsak ismerhette a Szilágysággal szomszédos kalotaszegi és dési egyházmegyei gyülekezetek gyakorlatát, ahol a Főkonzisztórium 1722-es rendeletét követő években megalakultak a presbitériumok.¹⁵¹⁹ Mindezek alapján nemigen magyarázható az a kemény ellenzés, amivel Zoványi a krasznai egyházszervezeti újításokat fogadta.

Panaszlevele kapcsán egy illetékességi kérdés is fölvetődhet a kései olvasóban: a tiszántúli superintendentiához, azon belül a szilági traktushoz tartozó Kraszna ügye mit keres az Erdélyi Református Főkonzisztórium előtt? Igaz ugyan, hogy a szilági egyházmegye teljes területe (Kraszna megye egésze és Közép-Szolnok keleti része) közigazgatásilag Erdélyhez tartozott (Partium), egyházkormányzati szempontból azonban csak 1821-ben került át az erdélyi területbe, a XVIII. század közepén tehát a Főkonzisztórium hivatalosan nem volt illetékes e tárgyban. Zoványi György azonban már esperessége elején, 1721-ben az Erdélyi

---

¹⁵¹⁶ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Bp 1985. 131. – Kósa László: *Egyházi hagyomány – protestáns vallási néprajz*. In: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen 1993. 22–24. (A továbbiakban: Kósa 1993.) – Debreceni Ember Pál Lampe kiadásában megjelent egyháztörténeti munkája (Fr. A. Lampe: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania ... Utrecht 1728. 353–393*) nem említi Kanizsai egyházszervezeti újításait.

¹⁵¹⁷ Pokoly József: *Az első magyar ref. presbyterium keletkezése és szervezése*. = *Protestáns Szemle* 1901. 202–207. – Uő: *Az erdélyi református egyház története*. Bp 1905. IV. 127–129. (A továbbiakban: Pokoly 1905.)

¹⁵¹⁸ VI. végzés: „minthogy a mi őseink ... a presbyteriumot különféle akadályok miatt (melyek nagyobb része most is létezik) fel nem állíthatták, ezt mi, annak az egyházbani sokszerű és jeles hasznainál fogva, a mi nemzetünkben is a Krisztus és az apostolok rendeletének szabálya ... szerint, mihelyt az avégre szükséges kedvező körülmények felderülnének s népünknek nyomorú és szolgálai állapota és képességihiánya engedné s mihelyt végre a mi legfőbb világi hatóságunk s a többi igazhíttű karok és rendek ahhoz hozzá járulnának, igaz értelemben és kedvező eredménnyel újra felállíttatni lelkünkől óhajtjuk.” Geleji Katona–Kiss: *i. m.* 87–88. – Lampe: *i. m.* 410.

¹⁵¹⁹ 1722 januárjában az Egyházfőtanács elrendeli, hogy „az eklésiákban lévő curatoroknak és választott embereknek [ti. a presbitériumnak] s szent egyháziaknak tiszteletes esperes uramék a következő visitatókor instructiót adjanak ki in scriptis, mellyet a curator könyvet csináltatván bele is írasson, és az ecclesiákban adják ki e szerint”: következik az egyháztanács kötelességeit rögzítő 17 pont. Gönczi János (közl.): *Adalékok az erdélyi ev. ref. egyház történelméhez*. = *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1879. 272–273.

Egyházfőtanács védelmét kérte a veszélyeztetett szilágysági egyházi jövedelmek ügyében és a későbbiekben is fölhasználta minden eszközt, hogy traktusát minél erősebben az erdélyi kerülethez kapcsolja.¹⁵²⁰ Ebbe a folyamatba jól beleillik a krasznai ügy előterjesztése. Akciójának sikerét jelzi, hogy 1790-ben már az egyházvidék papjai szögezték le: „ez Szilágy vidékünk környéke mint eddig, úgy ennekutánna is az Erdélyi Méltóságos Supremum Consistorium oltalma és gondviselése alatt kíván továbbra is mindenkor maradni”.¹⁵²¹

Kraszna, a vitatott presbitérium helye, a XVIII. század közepén a korábbi pusztulásokból lassan megújuló mezőváros volt, a hasonló nevű kis megye Szilágysomlyó után második legfontosabb helysége. Lakosságának társadalmi összetétele vegyes: a félezernél több libertinus, jobbágy, zsellér és taksás mellett kb. 25–30 kisbirtokos vagy armalista nemesszalád (Aracsai Kovács, Berei, Boros, Góris, Pap, Péntek stb.) élt itt. A főrangúak közül br. Wesselényi Ferencné Rhédei Zsuzsanna, gr. Rhédei Farkas, gr. Székely László, gr. Székely Ádám, Vay László, br. Bánffy Farkasné Bagosi Erzsébet és Vay Mihály bírt a mezővárosban és környékén nagyobb birtokkal; a két utóbbi gyakran itt tartózkodott.¹⁵²² E „possessor urak” rokonságban állottak egymással, krasznai tulajdonuk magyarvégygyantai Boros László 1681-es birtokszerzésére vezethető vissza, aki ekkor vette kézhez Báthory Zsófia részbirtokát bizonyos tartozások fejében.¹⁵²³ Boros és felesége, Gálfi Zsuzsanna a helybéli református egyháznak is patrónusai voltak,¹⁵²⁴ házasságukból két leány származott, Kata és Borbála. Boros Kata először Bagosi Pálhoz ment férjhez, leánya, Bagosi Erzsébet pedig Bánffy Farkas házastársa lett. Másodszor Vay Lászlóhoz ment férjhez, házasságából származott Vay Mihály és László. Boros Kata 1742-ben hunyt el. Boros Borbála Rhédei Pálhoz ment feleségül, egy fiuk s két leányuk született; Rhédei József Bíró Katával házasodott össze, Rhédei Zsuzsanna Wesselényi Ferenchez, Rhédei Kata pedig id. Székely Ádámhoz ment feleségül, fiai Székely László és ifj. Székely Ádám. Boros Borbála 1734 után, Székelyné Rhédei Kata pedig még 1729-ben elhunyt.¹⁵²⁵

Vallási szempontból homogén a közösség: a reformáció óta – némi antitrinitárius kitéréssel – a lakosság teljes egésze a református hitet vallotta. Kraszna már a XVII. században a szilágyi egyházmegye jelesebb eklézsiái közé tartozott, jó papi állomásnak számított. Erre utal az is, hogy a most vádolt Katona Imre heidelbergi és zürichi tanulmányok után került ide lelkésznek 1743-ban, elődjei közül pedig három is akadémista lelképásztor volt. Gyöngyösi János (a hasonnevű tordai papköltő édesapja) külföldi egyetemjárás után vállalt itt szolgálatot 1738 körül, 1742-ben hunyt el. Visnyai János 1724-ben iratkozott be a marburgi egyetemre,

---

¹⁵²⁰ 1721. július 7-én Zoványi jelentést tett az erdélyi Egyházfőtanácsnak az egyházmegye régi kivált-ságleveleiről. Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltára A Szilágyi traktus levelei Nr. 38.

¹⁵²¹ Az erdélyi országgyűlésre küldött lelkészi követek instructiójában. Uo. Nr. 53.

¹⁵²² Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. Bp 1902. IV. 706–707.

¹⁵²³ Uo. IV. 705; II. 235–238; V. 56.

¹⁵²⁴ 1747: „egy lábas pohár ezüstből való, aranyfüstös munkával készült, néhai méltóságos Gálfi Susánna asszony, néhai méltóságos úr köröspataki Kálnoki Farkas úr relictája istenes collatiója.” A krasznai ref. egyházközség levéltárának (a továbbiakban KrEhKt) 1/2 sz. jegyzőkönyve (*Inventarium ... Ecclesiae R. Krasznensis anno 1747*) p. 3. (Gálfi Zsuzsanna Boros László halála után Kálnokihoz ment férjhez, második urát is túlélte.) –1674: „egy aranyas abrosz, Boros Lászlóné adta.” *Protocollum ecclesiasticae sedis Szilagyiensis*. Kézirat a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában. Ms 85. p. 37. (A továbbiakban: ProtSzil.)

¹⁵²⁵ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Buk 1970. 377–378.

hazatérve más szilágysági gyülekezetek mellett Krasznán is lelkészkedett 1738 előtt. Szilági András franekeri tanulmányok (1712) után lelkészkedett a szilágysági mezővárosban kb. 1725–28 között.¹⁵²⁶

Ebben a társadalmi környezetben s ilyen személyi feltételek között születtek meg az egyházközség belső rendjét szabályozó első rendelkezések, amelyek majd a presbitérium kialakulásához vezettek. 1736. március 18-án az eklézsia előjárói három pontban a harangozás módját és a temetési stólat szabályozták, leszögezve, hogy a községbe betelepült „oly jövevények, kiknek sem elejek, sem magok az harangok felépítésében nem concurráltak volna”, csak bizonyos összeg megfizetése után részesülhetnek a szokott végtisztességben. Más vallásúaknak is meghúzzák a harangokat, fizetés ellenében. E három pontot aztán 1747-ben újra megerősítve iktatták be a presbitérium 15 szakaszos törvénykönyvébe (VIII. §).¹⁵²⁷

Jelentős előrelépés történt az egyházközségi önszerveződés terén 1743. december 8-án, amikor Katona Imre lelkész kérésére a két főúri patrónus, Bagosi Erzsébet és Vay Mihály meg a nemesi és paraszti rend képviselői egyező akarattal meghatározták a prédikátor és az iskolamester fizetésének módját. Igen fontos tény, hogy a 13 pontba foglalt határozatok kimunkálásában immár választott egyházi tisztségviselők vettek részt, a nemesi rendből Góris György kurátor, Tyukodi Bálint tizedes, Kovács Mihály és Sárdi Pál hitesek, a paraszti rendből Boros Péter főbíró, Torma Ferenc és Mészáros Mihály hitesek. Ez a kuratórból és hitesekből álló egyháztanács azonos az Erdélyben már évtizedek óta ismert igazgatási szervezettel és feladata is ugyanaz: az Isten dicsőségére szolgáló „ecclesiai jó rend” fenntartása végett meghatározza a hívektől (kinek-kinek anyagi helyzete szerint) járó természetbeni juttatásokat, a késedelmes fizetőket pedig megbünteti. Egyházfegyelmi jogkört azonban még nem gyakorolt a krasznai egyháztanács és saját jegyzőkönyve sem volt, a határozatokat írásba foglaló okmányt a patrónusok és a tisztségviselők aláírásukkal és pecsétükkel hitelesítették, majd a szilági egyházmegye jegyzőkönyvébe való beiktatással kívánták megörökíteni.¹⁵²⁸

Épp az egyházfegyelmi hiányosságok késztették arra a gyülekezet előjáróit, hogy a valódi presbiteri igazgatást megteremtsék. A kezdeményezés elsősorban Katona Imrének, a fiatalos lendületű akadémita lelkésznek tulajdonítható, Vay Mihály patrónus pedig cselekvőleg részt vett a munkában. 1746-ban állíthatták össze a presbitérium 15 pontból álló szabályzatát, a rendszabályok indoklásaképpen pedig bizonyára Katona Imre vetette papírra a „Premissa apologetica”-nak nevezett, bibliai és egyháztörténeti érveket bőven felsorakoztató bevezetést. Hitvallással kezd, amely megadja az egész törvénykönyv alapállását: „hisszük, hogy az egész Szentírás Istentől ihlettetett, tökéletes, hasznos a feddésre, dorgálásra & hogy az embert tökéletessé tegye minden jó cselekedetekre. 2. Timóth. 3: 16–17”. Mintha sejtette volna a

---

¹⁵²⁶ Katona Imre 1730-ban subscribált Enyeden, 1742. január 4-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1800*. Marosvásárhely 1998. 252. – ProtSzil. p. 15. Id. Gyöngyösi János 1723-ban subscribált Marosvásárhelyen, 1730 körül azonosítatlan akadémiára ment, fia születése után egy évvel, 1742-ben hunyt el Krasznán. (Uo. 203. – Protestáns Közlöny 1873. 38.) Visnyaira és Szilágyira l. Szabó–Szögi: *i. m.* 506, 455. – ProtSzil. p. 14–15.

¹⁵²⁷ KrEhkLt Prot I/1. p. 14.

¹⁵²⁸ „Mely determinatio ... hogy a modo in posterum maga rendiben observáltassék et in protocollum ecclesiarum Sylvaniaensium in suo congregatione improtocoláltassék, sollicitáltatik.” Az általunk ismert egyházmegyei jegyzőkönyvekben nem szerepel a szöveg, beiktatták viszont a krasznai presbitérium törvénykönyvébe folytatólagosan a 21–33. pontok alá. Uo. p. 26–30. – Katona kezdeményezését Vay Mihály említi: FőkonzLt 23c/1748.

krasznai presbitérium létrejöttét fogadó ellenkezést, bevezetőjében először jogi érvekkel támasztja alá annak létjogosultságát: ahogy az országos törvények nem teszik fölöslegessé a helyhatóságok sajátos rendszabályait, úgy „minden ecclesiának vagyón, lennie kell különös rendinek, amely mindazáltal nem ellenkezik a közönséges törvénnyel”. Következő érve már egyháztörténeti: a presbiteri igazgatást maguk az apostolok vezették be az ősegyház korában, később pedig, amikor „templomok, scholák erigáltattak, a praesbyterium annál jobban megkívántatott, hogy a templomoknak, scholáknak, parochiáknak építésekről, az egyházi szolgálatnak fenntartásáról, az ecclesiában lévő tudományról, erkölcsökről, egyszóval minden ecclesiái igazgatásról gondot viselnének, hogy az apostol szerint mindenek szép renddel lennének”.

Ez az apostoli szép rend hiányzott a krasznai gyülekezetből: „ecclesiái fenyíték ha mi volt, szokásból volt, semminek tartatott, az Isten nevének mocskoltatása, tiszteletinek megutálása és minden botránkoztatások minden büntetés nélkül uralkodtak, semmi administratio az egyházi szolgálatnak fenntartásában nem volt rendesen, sem arról semmi írás sem volt, minden öreg ember captalan volt, minden első utolsó et vice versa, ha kettő jót igyekezett volna, tíz is contradicált, ha valamit csináltak is, a rendetlenség miatt az Isten dicsősége mocskoltatott, az ecclesia és az egyházi szolgálók között való civódásnak vége nem volt, ki győzné mind elő számlálni?”

Mindezek rendbetétele végett – folytatja a bevezető – a „méltóságos patronatus” beleegyezésével „resolváltunk magunk között olyan praesbyterium által való administratiót, amennyire az idő, mód s alkalmatosság megengedte”. Bár ennek szükségességét alaposan megindokolta fennebb, Katona még az újítástól húzódozók lehetséges ellenérvét is cáfolja, amikor leszögezi, hogy a presbitérium hatáskörét megállapító 15 pont iránt „senki úgy ne vélekedgyék, mintha ezekben valami újság volna”, hanem csupán az általános egyházi törvényeket alkalmazták a krasznai eklézsia sajátos eseteire.

Az első pont a presbitérium összetételét határozza meg, a husztagú tanácsba tizenkettőt a nemesek, nyolcat a parasztok választanak saját rendjük tekintélyes és bölcs férfiai közül. A tizenkét nemes közé a főúri patrónus és a lelkész is beszámít. A következő paragrafusok a presbitérium munkáját szabályozzák: a gyűléseken mindenkor a patrónus elnököl mint főcurator, távollétében pedig a lekipásztor. Amennyiben egy napirenden lévő ügyben mindkét elnök érdekelt, egy harmadik presbiter vezeti a gyűlést. Mindegyik presbiternek kötelessége, hogy részrehajlás nélkül tárgyaljon és szavazzon, a tárgyalás részleteit pedig ne hozza nyilvánosságra. Gyűlést havonta kétszer tartanak a parókián.

A presbitérium az egyházközség anyagi ügyeinek intézésére (épületek fenntartása, a lelkész és a tanító bérének beszolgáltatása, az úrasztalára való gondviselés, tőkepénz gyűjtése stb.) a maga kebeléből két kurátort választ, egyet a nemesi, egyet a paraszti rendből, akik év végén számadással tartoznak.

Az évente változó két gondnoki tisztségre és a presbitérium megüresedett helyeire „a méltóságos reformatus fő possessor és fő curator” állít jelölteket, „kik közül a praesbyterium választ értelmes és capax személyeket”. Nem közgyűlési választásról, hanem kooptálásról, önkiegészítésről van tehát szó, ami a korabeli egyházi gyakorlatban általánosnak számított. A megválasztottnak, „minthogy ez a hivatal sem a maga, sem az ura dolgától nem avocállyá”, büntetés terhe mellett el kell fogadnia a bizalmat. Egyházi működésük honorálásaképpen „a curatorok a nemes magistratus reflexiójából oly immunitásban tartatnak, hogy vecturázással és egyéb aprólékos szolgálattal nem aggraváltatnak”.

Elvi jelentőségű döntést hoz a törvénykönyv a világi és az egyházi hatóság szigorú szétválasztásával. Megállapítja, hogy presbitérium hiányában eddig a világi helyhatóság, azaz a bíró intézte az egyházközség fontosabb ügyeit (pl. közmunkák megszervezése), más irányú

elfoglaltságai miatt azonban ezt nem végezhette sikeresen. „Melyre nézve determináltatott, hogy a két administratio ne zavarodgyék egybe. Nem is lehet praesbyterium, ha egy bírótól függ, elég a bírónak a maga dolga, a praesbyterium az Istenére viseljen gondot.” Fontos pillanatnak lehetünk itt tanúi, egy felekezeti homogén községben jön létre a világi köz-igazgatástól független, önálló presbiteri testület. A Krasznához hasonlóan vallásilag egységes városokban vagy falvakban ugyanis sokáig a világi magisztrátus intézte az egyházközség ügyeit is, és ez a kényelmes helyzet sokáig fékezte az önálló egyháztanács/presbitérium létrejöttét.¹⁵²⁹

A presbitérium szervezetét és munkakörét meghatározó pontok mellett a paragrafusok nagyobb része a gyülekezeti közösségben fenntartandó keresztény jó rendet szabályozza. Tiltja és bünteti a káromkodást és a csendháborítást, a templom- és úrvacsorakerülőket két-három megintés után kizárja a gyülekezetből, a „rossz consequentiájú, botránkoztató” fonóházakat tartó gazdákat kemény pénzbüntetéssel sújtja, a megesett személyeket eklézsiakövetésre ítéli. A hívek mindennapi egymás mellett élésében a békességet igyekszik fenntartani, előírja, hogy a haragosokat, veszekedőket a lelkész intse meg, akár a szószékből is, de ellenőrizetlen pletykák kiprédikálásával ne sértse hívei becsületét. Szabályozza a sok ellenkezésre tért nyitó évenkénti papmarasztást is, eszerint a gyülekezeti tagoknak a lelkész iránti esetleges panaszait nem közvetlenül az esperesi vizitáció hallgatja meg, hanem előbb a presbitérium veszi ezeket számba, „mely sedria lelke, hite, kötelessége” szerint, a főcurator véleményét is kikérve, szótöbbséggel hoz végleges döntést.

E presbiteri igazgatás működőképességét a rendi társadalom körülményei között az egyedüli lehetséges, mindenki számára méltányos módon biztosítja a törvénykönyv: előírása szerint a vétkesek a saját rendjükből való kurátor és presbiter hajtja végre a büntetést.

Az itt vázolt statutumokat Vay Mihály még első fogalmazványban megmutatta helybéli rokonainak-birtokostársainak, közöttük Wesselényi Ferencnek, a szilági traktus főgondnokának, akik bizonyos javítások után jóváhagyták őket. Hasonlóképpen megszerezte Bánffy László Kraszna megyei főispán jóváhagyását, egyházi részről pedig az esperesi vizitáció tagjaival nézette át és igazította a szöveget. Így jól előkészített törvényjavaslat kerülhetett a gyülekezet elé.¹⁵³⁰

1747. január 15-én e rendszabályok elfogadásával megalakult a krasznai presbitérium. Előbb a nemesi rend hagyta jóvá a törvényeket, a főcuratori tisztségre Vay Mihályt kérte fel, és megválasztotta a nemesek részéről való gondnoknak Aracsai Kovács Mihályt meg kilenc presbitertársát. A paraszti rend külön ülésen szintén egyetértését fejezte ki, és gondnoknak Boros Pétert választotta meg, melléje pedig hét presbitert állított. Az elfogadott szabályzatot az e célra nyitott jegyzőkönyvbe vezette be a presbitérium jegyzője,¹⁵³¹ a patrónusok közül aláírásával és pecsétjével hitelesítette Vay Mihály főcurator, Rhédei Zsuzsanna, özv. Rhédeiné Bíró Kata és gr. Székely Ádám, a nemesek közül pedig Góris György, Almási Pál és Somlyai Boér Tamás.¹⁵³²

A presbitérium pecsétet is készítettett SIGILLUM ECCLESIAE KRASZNENSIS körirattal, képe egy széken ülő, bal kezében kinyitott könyvet, jobb kezében pedig író tollat tartó

---

¹⁵²⁹ Pokoly 1905. V. 64.

¹⁵³⁰ FőkonzLt 23c/1748.

¹⁵³¹ E tisztséget egy helybéli jogtudó kisnemes vállalta, nevét sajnos nem ismerjük.

¹⁵³² KrEhkLt Prot. I/1 p. 1–23.

szakállas öregembert ábrázol. Ezt nem csupán iratok hitelesítésére, hanem idézésre is használták.

Három hét múlva, február 8-án már sor került az új testület első ülésére, Vay főgondnok elnökletével és Katona Imre jelenlétében nemes Nagy Mihály feleségének egy „iffjú legénnyel való gyanús társalkodását”, a paraszti rendű Oláh András és Sólyom István káromkodását tárgyalták, a vádlottak a perrendtartás szerint „exmittáltattak, hogy a következő széken sufficientibus documentis compareálván dolguk reassumáltassék s finalis decisiójok lehessen”. Február 20-án valóban megszületett a végleges döntés: Nagy Mihályt, mivel „feleségének törvénytelen magaviselését jól tudta s mégis vele lakott”, az egyházi kánon értelmében a gyülekezetből kizárták és ügyét átadták a világi hatóságnak, Oláh Andrást és Sólyom Istvánt pedig pálcázásra ítélték. Hasonló szigorúsággal bírálták el a presbitérium tagjainak vétségeit, március 6-án például id. Sólyom István főbíró, presbitert káromkodásért és részegeskedésért komolyan megintették, hogy ha „többé magát effélékbe elegyíti, a curatorialis eskütségből amoveáltatik” és világi hatóság elé kerül. 1747 folyamán összesen nyolcszor ülésezett a testület, a fentiekhez hasonló ügyek mellett feleségét megverő férj, apjára részegen támadó fiú esetét tárgyalta. Hatásköre tehát olyan egyházfegyelmi és társadalmi együttélési kérdésekre terjedt ki, amelyeket korábban az évente tartott esperesi vizitáció intézett el.¹⁵³³

A szigorúbbá vált közösségi rend valószínűleg nem mindenkinek tetszett s a lappangó elégedetlenség 1748 tavaszán, a papmarasztáskor robbant ki. Katona Imrét a presbitérium a helybéli birtokosokkal és a tekintélyesebb hívekkel egyetértésben szabályszerűen megmarasztotta, az elégedetlenkedők vezére, Góris György viszont szolgabírói hatalmát is felhasználva a gyülekezet befolyásolható tagjait egybegyűjtötte, összeírta a lelkész elleni panaszait, majd az esperes előtt Katona helyben maradása és a presbitériumi igazgatás ellen azzal érvelt, hogy az ő véleményén lévők alkotják a hívek nagyobb részét. Eljárása nem elvi indokokon alapult, hiszen egy évvel azelőtt maga is aláírásával hitelesítette a presbitériális törvényeket. Sejtethetőleg társadalmi helyzete és egyéni sérelmei vezethették: csupán fél jobbágytelket birtokolt Krasznán, de megyei hivatalokat viselt, és amíg a Boros–Gálfi ág mágnás birtokosai be nem költöztek a mezővárosba, maga intézte az egyház ügyeit is, patriarkális lazasággal. Ezt a számára kényelmes állapotot szüntette meg a főúri birtokosok jelenléte és egyházi szerepvállalása meg a rendet teremtő presbitériumi igazgatás. Sérelmesnek érezhette azt is, hogy egyik jó emberét egyházfegyelmi kihágás miatt a presbitérium megbüntette.¹⁵³⁴ Góris párthívei körében különben nevetséges, de jellemző rágalmak is keringtek, például az, hogy Katona Imre a presbitérium pecsétjére a maga alakját vésette rá.

---

¹⁵³³ Geleji Katona: *i. m.* 88. kánon. – Juhász István: *A székelylelki református egyházmegyék*. Kv 1947. 116–117.

¹⁵³⁴ 1748. május 10-én Bánffy Farkas írja: „Góris György protectiója alatt lévő malitiosus embert, kit is ő kegyelme manutenealni kívánt, vigore punctorum ekklesiai fenyíték alá kezdettenek vonni, és netalán valami privata apprehensioja is esett ő kegyelmének a loci ministerre azért, hogy intentumában frustrálódott, de kívált az elébb practizált prioritast másnak kellett engedni és pro lubitu suo a dolgokat nem tractálhatta, gondolt fel oly mesterséget, hogy némelyeket mind nemesek, mind pedig parasztok közül az értetlenebbek közül magához hódított, és azoknak számát variis sub exquisitis coloribus annyira szaporította, hogy az ekklesiában a más részt pluralitate meghaladná, kik által is eddig dicséretessen magát viselő ministert amoveálhatná, néminémű aprólékos vádokkal vádolván, de nem annyira e volt igyekezete, hanem hogy communi possessorum et communitatis voto concludált hasznos és rendes punctumok tolláltassanak, és így eő kegyelmének in turbido jobban lehessen halászni.” FőkonzLt 23e/1748.

Különvéleményüket azzal is hangsúlyozták, hogy vasárnaponta a szomszéd gyülekezetekbe jártak istentiszteletre.

Zoványi György esperes-superintendens Góris vádjait meghallgatva vizsgálatot indított a lelképásztor ellen, ezt azonban a református patrónusok sérelmezték, helyette egy egyházi-világi vegyes bizottság kiküldését javasolták „precise a praesbyterium dolgában”, de hiába, az esperes ugyanis a tisztán lelkészi partialis zsinaton való megtárgyalással kívánta megoldani az ügyet. Ebbe viszont Vay Mihály mint főcurator a saját és patrónustársainak becsülete védelmében nem egyezhetett bele. Zoványinak írott levelében kifejtette, hogy a minden egyházi és világi fórumon már egyszer jóváhagyott és másfél éve érvényben lévő krasznai statutumokat nem tűzheti újra napirendre a partialis, bizonyosságul pedig csatolta a helybéli birtokosok hasonló értelmű nyilatkozatait és Katona Imrének az ellene felhozott vádakra tett feleleteit.¹⁵³⁵ A presbitérium szintén kiállt főcuratora és papja védelmében: április 16-án kelt levelében arra kéri az esperest, hogy hagyja jóvá Katona helyben maradását.¹⁵³⁶ Mindebben a zilahi esperes a krasznai gyülekezet kettészakadásának veszélyét látta, Vayék visszautasítását pedig úgy értelmezte, hogy a presbiteriális rész el akar szakadni az egyházmegyétől.

Ez a patthelyzet készítette Zoványit arra, hogy a fent bemutatott panaszlevéllel forduljon a megoldást kínáló fórumhoz, az Erdélyi Református Főkonzisztóriumhoz, csatolva a krasznai presbitériumnak az ominózus pecséttel ellátott levelét. Bánffy Zsigmond rangidős főgondnok, az Egyházfőtanács elnöke mielőtt tárgyalásra bocsátotta volna az ügyet, felvilágosítást kért Vay Mihálytól, Bánffy Farkastól és Katona Imrétől. Hármójuk szinte egybehangzó passzusokat tartalmazó válaszleveleiből nem túl szívderítő, a „Premissa apologetica”-ból már ismert kép bontakozik ki a krasznai eklézsia korábbi állapotáról. Vay és Katona említi, hogy a hagyomány szerint ez a gyülekezet reformálódott a legkésőbb a Szilágyságban, s emiatt nem szokott hozzá az egyházi törvények betartásához.¹⁵³⁷ Például a sok nézeteltérést okozó papbér-fizetés dolgában a létező zsinati határozatokat és az egyházmegyei végzéseket itt nemigen tartották be, a papmarasztás évenkénti megmérettetésétől óvakodó lelkészek pedig inkább engedtek, de így is a kellemetlen huzavonák miatt általában kevés ideig szolgálhattak. Egyéb gondokat is figyelembe véve „ez egy kis Bábel volt minden rendre nézve”.¹⁵³⁸

Mindhárman hangsúlyozzák, hogy a rendteremtés szándéka, a hatályos egyházi és világi törvények helyi betartásának igénye vezette „az egész possessoratust, úgy az elsőbb jobb nemességet, nem különben az eszesebb parasztságot” a presbiteri igazgatás bevezetésében, bizonyosságul pedig vázlatosan ismertetik a krasznai egyháztanács 15 pontos törvénykönyvét.¹⁵³⁹ Vay javaslatára lett az új testület elnevezése „presbiterium”, véleménye

---

¹⁵³⁵ FőkonzLt 23c/1748.

¹⁵³⁶ Uo. 23b/1748.

¹⁵³⁷ Vay Mihály írja 1748. április 25-én: „Úgy tudom s úgy hallottam ex certissimis traditionibus, hogy az egész Szilágyban ez az ecclésia szintén utólszor reformálódott, kétség kívül (népes is lévén akkor) azért, hogy keményebb, szilajabb volt a többinél. Erre nézve az akkori ecclesiáknak kegyes administratori ...pia aliqua fraude nagyobb engedelemmel is voltak hozzá, hertelen nem szorítván hozzá a Canonokhoz és más ecclésiákban practicált papbér fizetéshez és egyebekhez is.” Uo. 23c/1748.

¹⁵³⁸ Katona Imre 1748. május 9-i levelében: „Minthogy ab ipsa reformatione ez az independens zenebonás nép még csak a papbér fizetésben is bizonyos és meghatározott regulára nem adstringáltathatott mind e mai napig is, bátor egy néhány synodusok próbálták legyen és egy néhány protocollatiok legyenek is erről, hanem mikor én ide jöttem is minden öreg ember protocollum volt s úgy fizettek s úgy fordították a fizetést, amint nekik könnyebb volt.” Uo. 23d/1748.

¹⁵³⁹ Uo. 23c, 23d, 23e/1748.

szerint ugyanis a „consistorium” név „nemes Magyarországon igen bélyeges s nem is tanácsos”, különben is a Szilágyságban használatos egyházi törvénykönyv e kettőt szinonimaként kezeli. Egyébként az elnevezés nem fontos, mindegy, „ha fa nevezet alatt leszen is ez a presbyterium, vagyis consistorium, csak ez által épüljön az Isten háza, terjedjen dicsősége”.¹⁵⁴⁰ Katona Imre Zoványi püspök vádjaira válaszolva jelzi, hogy a presbiteri igazgatást ellenző Góris-párt számbelileg ugyan nagyobb, valójában azonban a szigorú egyházfegyelmet nehezen tűrő, zabolátlanabb hívekből áll, míg a gyülekezet tekintélyesebb, komoly hitéletet élő tagjai egyhangúlag kívánják a jól bevált új rend megtartását. „Olyan praesbyteriumnak – folytatja –, minéműnek ezt gondolja vagy mondja t. püspök uram, igaz, hogy Erdélyben s Magyarországon nincsen helye, tudjuk, de minden jól rendelt ekklesiában vagy ma is valami directiócska, akárhogy neveztessek az.”¹⁵⁴¹ Leszögezi végül, hogy a „presbiteriális titulussal” élők sem akarnak elszakadni az egyházmegyétől, hanem épp statútumaik megerősítését óhajtják az esperestől.

Zoványi panaszlevelét meg a három érintett felvilágosításait a Főkonzisztórium május 19-én együtt tárgyalta, a krasznai egyházigazgatási újításokat helybenhagyta, a *presbitérium* elnevezés helyett azonban a *curatoratus*-t ajánlotta.¹⁵⁴² Ugyanaznap ilyen értelmű hosszú válasz ment Zilahra, amelyben az Egyházfőtanács az esperes-püspök béketeremtő készségére és hathatós atyai figyelmeztetésére bízta a krasznai gyülekezet egységének helyreállítását. Vay Mihálynak, Bánffy Farkasnak és Wesselényi Ferencnek szintén elküldték e válasz másolatát azzal a kéréssel, hogy a határozatok életbe léptetését maguk is munkálják.¹⁵⁴³

Krasznán a békességet végül a július 9-én ott megtartott egyházmegyei (partialis) zsinat teremtette meg, a két tábor kölcsönösen bocsánatot kért. A synodus figyelmeztette a lelkészt, hogy a hívek vétkeinek kiprédikálásában az egyházi kánonok előírásaihoz tartsa magát, a presbitérium/konzisztóriumot pedig a felsőbb egyházi fórumok iránti engedelmességre intette.¹⁵⁴⁴

A továbbiakban *curatoratus* néven működő egyházigazgatási testület létjogosultságát a következő évtizedekben senki sem vonta kétségbe, rendszeresen tartotta üléseit évente három-négy alkalommal.¹⁵⁴⁵ Rendteremtő és társadalomnevelő jó hatására talán az is bizonyíték,

¹⁵⁴⁰ Uo. 23c/1748. – Zoványi, Georgius: *Canones ecclesiastici*. Kv 1733. 82. kánon.

¹⁵⁴¹ FőkonzLt 23d/1748.

¹⁵⁴² „szent szándékok approbáltatik, hoc excepto, hogy a praesbyterialis titulustól abstineállyanak.” Uo. Prot. sess. (III.) p. 307–308.

¹⁵⁴³ „ha ... a krasznai ekklesiában ... a nem observált ecclesiái fenyíték és canonok vigorát ezen elsőben az egész ecclesia consensussából s possessor urak tettzéséből condált, de azután a visitatiótól két ízben rathabeáltatott, a szilágyi ekklesiák fő curatoraitól is approbáltatott constitutiók, vagyis punctumok által igyekeztek postliminio azon ecclesiában is reducálni és azoknak observatiojára magokat szorosabban kötelezni, előttünk helytelen dolognak nem látszik. Ami pedig a praesbyterialis titulust illeti, ezt ... kegyelmed vélekedése és a citált 99. canon tenora szerint tollálatni és az helyett curatoratusi vagy más hasonló nevet adattatni jobbnak láttuk. ... Az eddig praesbyterialis titulussal élt rész a más résznek méltó panaszát meghallgatván corrigenda corrigantur, a pap maga hibáit, ha voltak, emendállyá, Góris eő kegyelmével és a hozzá ragadott résszel in gratiam redeant et amplius scandalizare caveant, nem kételkedünk benne, hogy kegyelmed prudens moderatiója és paterna adhortatiója által azon ecclesia könnyen eggyé lesz.” Uo. Prot. exp. (IV.) p. 484–489.

¹⁵⁴⁴ Protocolum sedes ecclesiasticae in districtu Szilagy ab anno 1656. KmOL Oklevél- és kéziratgyűjtemény, 67. doboz. p. 364–365.

¹⁵⁴⁵ KrEhkLt Prot. I/3. 1756-ban új jegyzőt választott nemes Köpetzi Zsigmond személyében.

hogy Katona és elődei néhány évi krasznai lelkészkedés után más gyülekezetbe távoztak, a XVIII. század második felében viszont már évtizedekig működött itt egy-egy lelkipásztor.¹⁵⁴⁶

Tágabb összefüggésbe helyezve a krasznaiak egyházigazgatási újítása több szempontból is úttörésnek számít. Bár a presbitériumok kialakulásának részletei még nincsenek kellőleg föltárva, annyit már megállapított a szakirodalom, hogy Erdélyben a XVIII. század második harmadától kezdve alakultak meg a mezővárosi-falusi presbitériumok, megalkotva saját statútumaikat, a kelet-magyarországi megyékben pedig ugyane folyamat a század második felére tehető.¹⁵⁴⁷ Így a krasznai egyházigazgatási testület megalakulásának korai időpontjával is jó példát mutatott a Szilágyságban. Még figyelemreméltóbb azonban az a szigorú társadalmi korlátokat átlépő újítása, amellyel nemeseket és „paraszt rendűeket” egy testületbe szervezett s az egyházi fegyelmezés hatékonyságát mindkét rend körében biztosította a nemes, illetőleg a paraszt kurátor végrehajtó hatalmával. Másutt ugyanis a nemesek még egyházi ügyekben sem kívántak a jobbágyokkal vagy libertinusokkal közösségben lenni, a Tiszántúlon például csak 1821-ben mondta ki az egyházkerületi zsinat, hogy a jobbágyrendű presbitereknek is helyet kell biztosítani a testületekben.¹⁵⁴⁸ A krasznai megoldás kimunkálásában jelentős szerepet játszhattak a helyi társadalmi viszonyokat jól ismerő, helyben lakó tekintélyes főrangú birtokosok, s az is itteni sajátosság, hogy egyikük, Vay Mihály szívesen vállalta az új testület elnöki tisztségét, miután törvényeinek megszövegezésében is tevékenyen részt vett. Végül az elnevezés kérdésére visszatérve további kutatások szükségesek annak magyarázatára, hogy a szabályszerűen létrehozott krasznai egyházigazgatási testület esetében miért húzódozott mind Zoványi püspök, mind a Református Főkonzisztórium a *presbitérium* névtől.

---

¹⁵⁴⁶ Katona közvetlen utóda, Albisi Tamás hét évig, majd Szatmári Nagy István 33 évig, Málnási Sámuel pedig 36 évig lelkészkedett Krasznán. Uo. Prot. I/2. p. 15, 35.

¹⁵⁴⁷ Pokoly 1905. V. 50–53. – Kósa 1993. 23–25. – Uő: *A gyulai református egyház története*. Gyula 1994. 72–73.

¹⁵⁴⁸ Kósa László: *Hétszilvafás nemesek a protestáns egyházigazgatásban*. In: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen 1993. 74–75. – Kúr Géza: *A Komáromi Református Egyházmegye*. Pozsony 1993. 160–162. — 1805-ben Nagyborosnyón nemesek, határőr gyalogkatonák és providusnak nevezett szabad székelyek alkották a presbitériumot. Nagy Lajos: *A nagyborosnyói református egyházközség törvénykönyve*. = Református Szemle 1981. 140–141.

Spira György

Puchner altábornagy öntevékenységre kényszerülése 1848 őszhавában

Kadácsi Dániel, a császári hadsereg nyugállományú főhadnagya, aki gazdasági segédként működik az 1848 nyarán egy székelyföldi önkéntesekből létrehozandó lovascsapat – a leendő Mátyás-huszárezred – megszervezésére kormánybiztosi minőségben hazaküldött marosszéki országgyűlési képviselő, Berzenczey László mellett, 1848 őszhó 10-én este kilenc felé a marosvásárhelyi postahivatalban jár s itt felfigyel egy ugyanide – feltehetően előfogat-váltás végett – éppen ekkor beállító gyanús idegenre, aki azzal ébreszti fel gyanakvását, hogy olyan – nyolc nappal korábban Bécsben kapott – menetlevéllel próbálja igazolni magát, amelyen magának a Magyarország esküdt ellenségeként számon tartott akkori osztrák hadügy-miniszternek, az időközben életét vesztett Theodor Baillet von Latour gróf tábornagynak az aláírása ékeskedik, s aki annál is gyanúsabb, mivel polgári öltözékben járja a világot, jóllehet – mint magából a menetlevélből¹⁵⁴⁹ is kiviláglik – korántsem polgári állású személy, hanem katonatiszt: a magyar legénységű, de részben nem idehaza, hanem Galiciában állomásozó 34. (Porosz herceg) sorgyalogezred Karl Zeller névre hallgató századosa.

Kadácsi, imígyen gyanút fogván, üzenetet küld a pillanatnyilag Kolozsvárt időző Berzenczey helyett a mellette kormánybiztosi segédként tevékenykedő Gál Sándornak, a 14. (1. székely) határőr-gyalogezred századosának,¹⁵⁵⁰ Gál pedig a jövevény őrizetbe vételére tüstént kirendel a már összetoborzott lovasok közül néhányat. A lovasok azután – épp, mikor tovább készül indulni Nagyszeben felé – el is fogják az idegent, s foglyukat a történetek hírére gyorsan összeverődő városlakóknak egy kisebb csapatával együtt a városházára vezetik. A városházán pedig Gál és a városi főbíró, Lázár János haladéktalanul megkezdi az őrizetes kihallgatását.

A kihallgatás során azután sok érdekes és tanulságos tudnivalóra derül fény. Kiderül mindenekelőtt, hogy a fogoly tarsolyában a császárvárosban számára kiállított – s őt Nagyszebenbe a galíciai Ilyvón át történő utazásra feljogosító – menetlevéllel kívül rejtezik egy másik (immár érvényét vesztt) menetlevél is, amelyet még őszelő hó 19-én Pesten kapott s amellyel ezredének főtisztikari helyére, úgyszintén Ilyvóba utazhatott volna, amellyel azonban akkor – pontosabban: a hónap eseményekben gazdag 28. napján – ténylegesen mégsem ide, hanem Bécsbe távozott.¹⁵⁵¹ Kiderül továbbá, hogy Szebenbe most nem azért készül, mert meg akar ismerkedni a Királyföld székvárosának messze földön híres műemlékeivel, hanem mert az osztrák hadügyminisztériumban avval bízták meg, hogy mint futár vigye el az ugyancsak itt székelő erdélyrészi főhadparancsnokhoz, Anton Puchner altábornagyhoz Latour két írásos utasítását. Végül pedig kiderül, hogy ő Szebent nem pusztán azért próbálta oly hatalmas – s

---

¹⁵⁴⁹ Latour és Franz Gaich hadügyminisztériumi titkár által Karl Zeller százados részére kiállított menetlevél. Bécs, 1848. okt. 2. MOL '48ML OHB 1848 : 1315.

¹⁵⁵⁰ Berzenczey és Gál kormánybiztosi, illetve kormánybiztosi segédi megbízatásáról Szócs Sebestyén: *A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban*. Bp 1972. 170–171.

¹⁵⁵¹ Rudolf Koudelka br., a 34. sorgyalogezred [volt] őrnagya által Karl Zeller százados számára kiállított menetlevél. Pest 1848. szept. 19. MOL '48ML OHB 1848 : 1315. Hátán Josef Rosenbaum budai tőrőrnagy 1848. szept. 28-i láttamozása, amely szerint Zeller ezen a napon elutazott Ilyvó (!) felé, és Joseph Richter bécsi térszázados 1848. okt. 1-i láttamozása, amely szerint ő ezen a napon Bécsbe érkezett.

első pillantásra értelmetlennek tetsző, mert óriási idővesztést okozó – kitérővel, a Kárpátok karéját kívülről megkerülve, Morvaországon, Galicián és Bukovinán át közelíteni meg, mivel a legrövidebb útvonalon, Magyarországon át biztonságosan nemigen juthatott volna el ide (hiszen mióta a horvátországi császári csapatok az ottani főhadparancsnok, Josip Jellačić báró altábornagy horvát bán vezényletével őszelő hó 11-én betörték Magyarhonba és megindultak Buda felé, azóta a Dunántúl hadműveleti területté lett), hanem azért is kényszerült ekkora útra, mert Bécsben nem egyedül azt a feladatot rótták rá, hogy Puchnerhez továbbítsa Latour utasításait, hanem azt is, hogy előzőleg hasonló utasításokat juttasson el Krakkóba, az ottani kormányzóhoz, Franz Schlik gróf altábornagyhoz, majd pedig Ilyvóba, a galíciai főhadparancsnokhoz, Wilhelm Hammerstein-Equord báró altábornagyhoz, s ő, mielőtt betoppant Váshelyre, eleget is tett ebbeli megbízatásainak.¹⁵⁵²

Mi sem természetesebb, mint hogy az eddigiek tisztázódása után Gál is, Lázár is elolvassa a Puchnernek címzett irományokat – ami már csak azért sem minősíthető a levéltitok megsértésének, mert a Magyarország utolsó rendi országgyűlése által alkotott s az országgyűlés bezárultakor, tavasz hó 11-én az uralkodó által is szentesített 1848. évi törvénykönyv III. cikkelye, amely „független magyar felelős ministerium alakításáról” rendelkezett (s amelynek az érvényét azután a tavaszutó hó végén összeült erdélyi országgyűlés Magyarország és Erdély újraegyesülését – úgyszintén utólagos uralkodói szentesítéssel – kimondó I. törvénycikke külön is kiterjesztette Erdélyre), többek között azt is leszögezte, hogy Magyarországon „minden honvédelmi tárgyakban ő Felsége a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag csak a magyar ministerium által fogja gyakorolni”, vagyis az osztrák hadügyminiszter az unió életbe lépése óta, azaz több mint négy hónapja már a Királyhágón túli országrész főhadparancsnokának sem jogosult hivatalos leveleket küldözni – , s elolvasván Latour utasításait, mindketten arra a következtetésre jutnak, hogy ha Schlik és Hammerstein hasonló utasításokat kapott és a kapott utasítások szellemében fog eljárni, akkor Magyarországra igen nagy veszedelem leselkedik, ha pedig Puchner is értesül Latour kívánságairól, akkor a hazát fenyegető veszedelem még nagyobbra nőhet.

Azonnal elkobozzák tehát az iratokat, Zoeller századost pedig letartóztatják és fegyveres kísérettel útnak indítják Székelyudvarhelyre, hogy ott az udvarhelyszéki kormánybiztos, Keller János országgyűlési képviselő gondoskodjék fogva tartásáról; s miután a dolognak ezt a részét elrendezték, Gál Sándor sietve több másolatot készített a zsákmányolt aktákról, majd jelentést ír Berzenczey Lászlónak,¹⁵⁵³ közben pedig íróasztalához telepedik Lázár János is, hogy ő szintén beszámoljon a történekről Mikó Imre gróf erdélyi kincstartónak (aki egy ideje a nyárhó elején megnyílt első magyar népképviselési országgyűlés felsőházának a tagjaként Pesten tartózkodó Teleki József főkormányzót helyettesíti a Kolozsvárt székelő erdélyi főkormányzók élén s egyben helyettese Vay Miklós bárónak is, akit királyi biztosi minőségben még nyárelő hó folyamán küldött ki a Királyhágón túli országrész igazgatásának

---

¹⁵⁵² Ezt tanúsítja a Franz Gaich által Zoeller számára készített iratjegyzék. Bécs, 1848. okt. 2. MOL'48ML OHB 1848 : 1315. Rajta Karl Herlitzkának, a 29. (Schönhals) sorgyalogezred főhadnagyának 1848. okt. 3-án kelt igazolása, amely szerint Zoeller ezen a napon este negyed hétkor leadta Krakkóban a vele oda küldött iratokat, továbbá Anton Ruckstuhl lovag alezredestől, a galíciai főhadparancsnokság hadsegédjétől származó igazolás, amely szerint a százados úr 1848. okt. 5-én délután négykor Ilyvóban is leadta az oda szánt iratokat.

¹⁵⁵³ Ez a jelentés nem maradt ránk, de hogy megszületett, azt tanúsítja Berzenczey alább teljes szövegében olvasható 12-i jelentése.

irányítására a tavasszal Batthyány Lajos gróf elnökletével alakult magyar kormány¹⁵⁵⁴), és gyorsan papírra veti a következő saját kezű jelentést:¹⁵⁵⁵

Nagy méltóságú Gróf, h. Királyi Kormányzó és h. Királyi Biztos Úr!

Ma, october 10^{kén} egy Zoeller Károly nevű – Porosz király¹⁵⁵⁶ nevet viselő sor ezredbeli kapitány – polgári öltönyben utazó kurírt tartóztattak le a portyázó szabad lovasok, kinek úti levele idei october 2^{ről} Bétsben kelt a gróf Latour császári királyi hadi minister aláírása alatt és aki Bétsből át véve több leveleket Lembergen át hozta Marosvásárhelyre ma estvéli 9 órakor, innen azon levelek közül kettőt 5556. és 5533. számok alatt Szebenbe erdélyi fő hadi vezér B. Puchner ő *excellenciájához* viendő. Mely leveleket azon okból láttuk *méltóságos* Berzentzei László úr segédje, kapitány Gál Sándor úrral egyetértve letartóztatni, hogy a nevezett kapitánynak egyik úti levele Pesten september 19^{én} kelve Lembergbe szollott, a másik *pedig* – mint fennebbis érintém – Bétsben kelt és e mellett Bétsből át vett levelekkel, Krakót s Lemberget át utazván, Erdélybe jött, tehát igen nagyot került a B. Puchnerhez szolló két darab levelekkel, melyek közül egyik több irományokkal van megterhelve, s nagy gyanúnk van, hogy vagy a bétsi kamarilla, vagy az osztrák ministerium tsel szövényeit foglalja magában, mik a jelen vész terhes körülményekben hazánkat igen közel érdeklik, s talán ezen leveleknek elfogása által van megmentve hazánk a minden felől fenyegetődő veszedelmektől.

Ezek¹⁵⁵⁷ két darab leveleket nem tartottuk tanácsosnak jelen levelem mellett *Excellenciádhoz* felküldeni, ne hogy útközben valaki kezeit rájuk tegye s az itteni közönség azt hidje, hogy talán mű sikkasztottuk el, de azért se tartottuk tanácsosnak gyorspostán küldeni, ne hogy eltévedve a hazánkat fenyegető tervek homályban maradjanak. Úgy értesülvén azonban, hogy *Excellenciád* idei october 13^{án} városunkat meglátogatandja, akkor *Excellenciád* kezeibe szolgáltatjuk, a gyanús kurírt *pedig* az ingerültség kikerülése tekintetéből még ma éjjel szabad lovasok kíséretében Székely Udvarhelyre küldöttük ottani képviselő, Keller felügyelete alá.

Végül bátor vagyok még aztis megjegyezni, hogy az unió kimondatása után az erdélyi fő hadi tanácsnak az osztrák ministerium[m]ali közlekedése megszűnt.

Mely fontos tárgyban midőn *Excellenciád* utasítását elvárom, méj tisztelettel öröklök

Marosvásárhelyt, 1848^{ban} october 10^{kén}

Excellentziádnak

alázatos szolgája,

Lázár János s. k.

főbíró

50./1848.Eln.

Berzenczey László, aki 11-én kézhez kaphatja Gál Sándor jelentését, másnap már maga is Vásárhelyen van újból, s az ügygel kapcsolatos további teendők megbeszélésére még ugyanezen a napon alakít egy bizottságot, ebbe pedig Gálon és Kadácsin kívül meghívja az

¹⁵⁵⁴ Vay kir. biztosi kiküldetéséről Szöcs: *i. m.* 144–147.

¹⁵⁵⁵ Lázár Vayhoz. Marosvásárhely, 1848. okt. 10. MOL '48ML VM 1848 : 1381.

¹⁵⁵⁶ Ez elírás: a 34. gyalogezred tulajdonosa ekkor nem IV. Frigyes Vilmos porosz király, hanem az ő Vilmos öccse, aki I. Vilmos néven csak 1861-ben lesz porosz király, majd 1871-ben német császár.

¹⁵⁵⁷ Elírás *ezen* helyett

országgyűlés két – szintén odahaza tartózkodó – tagját, az ugyancsak kormánybiztosi megbízatással rendelkező ifj. Bethlen János gróf udvarhelyszéki és Topler Simon vásárhelyi képviselőt, valamint Lázár Móric grófot, Marosszék volt tiszteletbeli jegyzőjét. A bizottság tagjai maguk is megismerkednek a Zöllertől elkobzott iratokkal, s arra a következtetésre jutnak, hogy Latour Puchnernek szánt utasításai sokkal fontosabb készülétekre vetnek fényt, semhogy elegendő lenne róluk Mikó Imrét vagy akár Vay Miklóst tájékoztatni. Berzenczey tehát a bizottság tagjaival egyetértésben úgy dönt, hogy a történekről haladéktalanul tudósítani fogja a Jellačić betörése után leköszönt Batthyány-kormány örökébe lépett Országos Honvédelmi Bizottmányt, amelyet a képviselőház négy napja „az ország teljhatalmú kormányának” nyilvánított,¹⁵⁵⁸ s a bizottmánynak fogja elküldeni a zsákmányolt irományok eredetijét, mégpedig – a biztonság kedvéért – futárral.¹⁵⁵⁹

Ennek megfelelően Berzenczey sietve lediktálja a következő jelentést:¹⁵⁶⁰

Az erdélyi szabad lovas sereget alakító kormányi biztostól

259/848

Az Országos Honvédelmi Bizottmánynak

Marosvásárhely, 12. October 1848

Nyugalmazott fő hadnagy Kadácsi Dániel gazdasági segédem tegnap éjjel, észre vévén egy bécsi futár meg érkezését a helybeli posta hivatalhoz, azonban távollétemben, százados Gáll Sándornak, ki is a lovas sereg rendezésében segédemül van kinevezve, bjelenté, ki haladék nélkül néhány szabad lovast azon utasítással kirende, hogy midőn a futár útját tovább folytatya, fogják el, kiknek csakugyan sikerüle is a futárt el fogni. Erre a nép összeseregelve, a város fő bírja előtt a futár meg vizsgálatték, kinél az ide mellékelt irományok találtattak. A nép azt határozá, hogy a levelek adassanak Gál Sándornak a kezére. A fő bíró, Lázár János maga részéről meg tevé ebéli jelentését Gróf Mikó Imre úrnak, Gál Sándor pedig nekem Kolozsvárra sürgöny úttján.

Azonban ma meg érkezvén Marosvásárhelyre, leg első gondom lön ezen levelek iránt intézkedni. Meg győződve arról, hogy azon levelek bizonyoson a magyar igazságos ügy elleni intézkedéseket foglalnak magokban, tehát minket is érdekelnek, elhatározám bizottmányilag fel bontani. Így történtek, hogy ezek jelenlétemben kormány biztos ifj. Gróf Bethlen János, százados Gáll Sándor, Gróf Lázár Móritz, gazdasági segédem, Kadácsi Dániel és marosvásárhelyi képviselő Toppler Simon előtt fel bontatának, mire fel olvasván, azt határozók, hogy az eredeti az Országos Honvédelmi Bizottmánynak futár által küldetessék fel, a vett másolatokból pedig egy

---

¹⁵⁵⁸ L. a képviselőház 1848. okt. 8-i ülésének jegyzőkönyvében az 555. bejegyzést; közli Beér János és Csizmadia Andor (szerk. és bev.): *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés*. Bp 1954. 273.

¹⁵⁵⁹ Az eddig elmondottakra forrásunk Lázár János fentebb olvasható 10-i tudósítása és Berzenczey alább következő 12-i jelentése. Az utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy benne szó esik Latour két kézre kerített utasításának „bizottmányilag” történt felbontásáról, ez azonban nyilván csak úgy értelmezhető, hogy 12-én újólág felbontották őket. Lázár János ugyanis fentebb bemutatott 10-i jelentését tartalmából kitetszően semmi esetre sem írhatta volna meg, ha ő (és Gál Sándor) előzőleg nem kap képet a Latour irataiban foglaltakról.

¹⁵⁶⁰ Berzenczey a honvédelmi bizottmányhoz. Marosvásárhely, 1848. Okt. MOL ‘48ML OHB 1848 : 1315

példány – ha ne talán az eredetivel fel menő futár el fogatnék – nagyobb biztosítás végett más úton szinte a honvédelmi bizottmánynak küldetessék fel, egy második példányt¹⁵⁶¹ a Bihari vármegye tisztségének, egy harmadikot Nagy Várad város hatóságának, egyet királyi biztos Baron Vay Miklós úrnak küldessék, egyet pedig magunknak tartottunk meg, szükség esetében előterjesztendő a székely nemzeti gyűlésnek.¹⁵⁶² A futárt Gál Sándor, egyet értve a város főbírájával, még azon éjjel, melyen elfogatott, fegyveres őrizet mellett Udvarhely városába kísértette, mivel lehetett tartani attól, hogy az itten tanyázó várbeli idegen sorkatonaság ki szabadulását erő szakkal is el próbálja.

A dolgok most már úgy állanak, hogy a katonaság ellenünk tetteleg lépend föll mi hamarább, szükség tehát haladék nélkül rendelkezni, az az a lehető leghatalmasabb magyar erőt kifejteni Erdélyben is. Felkérem az Országos Honvédelmi Bizottmányt, minthogy bém bizonyítaték a futár elfogatása által is, hogy a szabad lovas sereg igen nagy szolgálatot tud tenni, rendelkezék a 150 ezer forint pengő pénz múlhatatlan meg küldéséről a szabad lovas sereg felszerelése bévégzése véget; másfelől, minthogy a fejérvári várból¹⁵⁶³ ágyút még máig nem kaptunk s többé nem is remélhetünk, de sőt még a szebeniek¹⁵⁶⁴ számára adtak ki, fel kérem az Országos Honvédelmi Bizottmányt 24 ágyút a székelyek számára leg alább Nagyváradig le küldeni; székely tüzeinket oda rendeljük és át vétessük, fegyveres kíséretől Nagyváradon innen pedig gondoskodni fogunk. Szóval felszólítom a tisztelt Országos Honvédelmi Bizottmányt maga részéről is a székely nemzeti gyűléshez az erdélyi nyilvános mozgalmak elleni intézkedését meg küldeni; különben is e gyűlés lehető hatályoson fog az erdélyi reactio ellen rendelkezni.

Berzenczey László s. k.

kormányi biztos

S ehhez az előterjesztéshez a nagyobb nyomaték kedvéért Bethlen János is hozzáfűz még egy rövid utóiratot, amely így hangzik:

Én is, eddig távol léve, de az említett futár levelei föl bontására meg érkezve, újból meg győződém arról, mit az országba járva már sejdítették, hogy rövid időn a katonaság tetteleg fog föllépni ellenünk, mely mi után már napfény világosságra jött, kormánybiztossi s hazafi s¹⁵⁶⁵ kötelességemnek tartom föll hívni az Országos

---

¹⁵⁶¹ E szó indokolatlanul van megtoldva tárgyraggal.

¹⁵⁶² Berzenczey – eredetileg október 15-re, majd időpont-módosítással egy nappal későbbre – általános székely nemzeti gyűlést hívott egybe a székelyek hagyományos tanácskozóhelyére, az udvarhelyszéki Agyagfalvára. Erről legújabban Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. I. Csíkszereda 1998. 195–202, 319. Berzenczeynek a későbbi kezdési időpontot köztudomásra hozó – Marosvásárhelyt, 1848. okt. 5-én kelt – hirdetménye reprodukcióban közölve uo. 199.

¹⁵⁶³ A gyulafehérvári várban volt az erdélyi hadkerület központi fegyvertára.

¹⁵⁶⁴ A szebeni szászok már tavasztól fogva buzgólkodtak egy önkéntesekből alakítandó polgárőrség létrehozásán, s szeptember 29-én Szebenszék, majd október 1-én Szeben városa is kimondotta, hogy magát a magyar helyett az osztrák kormány fősége alá helyezi (Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben*. Bp 1974. 54–57.).

¹⁵⁶⁵ Ez fölösleges szó e helyütt. Bethlen ugyanis a *s hazafi* szavakat figyelmetlenségből egymás után kétszer is papírra vetette, de utóbb – észrevéve a hibát – a másodjára leírt *hazafi* szót áthúzta, az előtte álló megismételt köztöszót viszont elmulasztotta törölni.

Honvédelmi Bizottmányt, méltóztat tekintetbe venni Erdély' állását s, ha elakarja kerülettetni Erdély erőszakos el válását, úgy intézkedni, hogy a sok idegen katonaság – minő a Sivkovich, egy dragonyos és egy könnyű lovas ezred és a Biánki¹⁵⁶⁶ – hová hamarabb el távollíttassék, a benn maradó a polgári hatóságoknak engedelmessédjék; különben ezen hegyes vidékekbe egy oly tábor alakítása lehetséges ellenünk, mely a spanyol polgár háborúhoz hasonló hosszadalmas polgár háborút¹⁵⁶⁷ idézhet elő.

Különben legyenek meg győződve, hogy a ki hirdetett székely nemzeti gyűlés a lehetségeseket a hon védelmi tárgyában meg téendi; csak felülről is erélyes intézkedést várunk. Mi a tisztelt Országos Honvédelmi Bizottmányt a történekről tudásítani el nem mulatjsuk. Melyekből kiindulva, Berzentzei kormány biztos társam fennebi jelentését telyes mértékbe pártolom.

Marosvásárhely, 12. October 1848

ifj. Bethlen János s. k.

kormány biztos

Mire Behlen János megírja Berzenczey jelentésének ezt a záradékát, addigra Berzenczey lediktál egy másik, szükséavú jelentést¹⁵⁶⁸ is, amely – a Mikóhoz hasonlóan szintén Kolozsvárt székelő – Vay Miklóst van hivatva tájékoztatni a történekről s amely így fest:

Az erdélyi szabad lovas csapatot alakító kormányi biztostól

259/848

Királyi biztos Báró Vay Miklós úrnak

Marosvásárhely, 12. October 1848

Minő intézkedéseket tett a bécsi hadügyministerium Latour aláírásával, az ide mellékelt másolatokból át látandja a Kir. Biztos Úr.

Ezen irományoknak originálisai – melyek egy itt, székely földön el fogott bécsi futárnál találtattak – az Országos Honvédelmi Bizotmánynak fel küldettek. A másolatokat célszerűnek látám a Királyi Biztos Úrral ezennel közleni.

Berzenczey László s. k.

kormányi biztos

Ezeknek a tájékoztatóknak az elkészülte után pedig már indulhatnak is a futárok a jelentésekkel meg Latour – részint eredetiben, részint másolatban – hozzájuk csatolt utasításaival Kolozsvár, illetve Pest felé. S 14-én Vay, mihelyt kézhez veszi a neki szóló tudósítást, maga is haladéktalanul útnak indít Pestre, a belügyminisztériumban álladalmi

---

¹⁵⁶⁶ Itt a galíciai állítású 41. (Sivkovich) és 63. (Bianchi) sorgealogezredre, valamint a cseh legénységű 5. (Savoyai Jenő) dragonyos- és a galíciai állítású 3. (Ferdinánd Miksa) könnyűlovas-ezredre történik utalás.

¹⁵⁶⁷ Az utalás a Spanyolországban 1833-tól 1840-ig a liberálisok és az ultrák közt folytatott véres polgárháborúra vonatkozik.

¹⁵⁶⁸ Berzenczey Vayhoz. Marosvásárhely, 1848. okt. 12. MOL '48ML VM 1848 : 1386.

altitkárként szolgáló (s egyébként az országgyűlésen Gyulafehérvár városát képviselő) Kemény Dénes báró címére egy a vásárhelyi zsákmányszerzést hírül adó jelentést.¹⁵⁶⁹

A honvédelmi bizottmány élén álló Kossuth Lajos tehát 19-ig már több forrásból is értesülhet arról, milyen parancsokat akart eljuttatni Puchnerhez Latour, s megismervén ezeket a szövegeket, a volt osztrák hadügyminiszter eljárását csak úgy tudja jellemezni, hogy „ennél gyalázatosabb tény nincs a históriában”.¹⁵⁷⁰

De most már ideje magunknak is megismerkednünk Latour két elfogott utasításával. Az egyik, amely még a hónap első napján kelt,¹⁵⁷¹ így fest (német eredetiben és ennek magyar fordításában):

Nº 5533/MK

An Seine des Herrn
k. k. wirklichen geheimen Rats und
kommandirenden Generalen in
Siebenbürgen Feldmarschalllieuten-
ants Baron von Puchner Exzellenz

Wien, am 1ten Oktober 1848

Ich habe die Ehre, Eurer Exzellenz
mehrere Exemplarien des von S^{einer}
Majestät dem Kaiser erlassenen
Manifestes an die Völker Ungarns in
deutsch[er] und ungarischer Sprache,
dann des an die Armee in Ungarn
gerichteten Manifestes in deutscher
Sprache zu übersenden, und ersuche,
solche bei den Eurer Exzellenz
Befehlen unterstehenden ungarischen
Truppen verlaubaren zu lassen und
auf jede mögliche Weise auf verschie-
denen Wegen nach Ungarn kommen
und daselbst verbreiten zu machen.

Sobald ich die ungarische Uiber-
setzung des an die Armee gerichteten
Manifestes erhalte, werde ich eine
entsprechende Anzahl von Exem-
plarien desselben zu übersenden mich
beeilen.

Gf. Latour E. H. Fzm.

5533/HM sz.

Puchner báró altábornagy
cs. kir. valóságos titkos tanácsos
és erdélyi vezénylő tábornok úr
őnagyméltóságának.

Bécsben, 1848 őszhó 1-én

Van szerencsém megküldeni Nagy-
méltóságodnak az ő Felsége a császár
által Magyarország népeihez intézett
szózat több német és magyar nyelvű,
továbbá a magyarországi hadsereghez
intézett szózat több német nyelvű
példányát, s kérem, hirdettesse ki őket
a Nagyméltóságod parancsai alatt álló
magyar csapatok előtt és minden
lehetséges módon cselekedjék úgy,
hogy különféle utakon eljussanak
Magyarországra és ott is elter-
jedjenek.

Mihelyt megkapom a sereghez
intézett szózat magyar fordítását,
sietni fogok ennek is kellő számú
példányát megküldeni.

Gr. Latour m.k.
tszngy.

¹⁵⁶⁹ Ezt tanúsítja az előző jegyzetben hivatkozott jelentés hátirata, valamint a kérdéses jelentésről készült iktatókönyvi bejegyzés: MOL '48ML Vay Miklós királyi biztosi iratainak iktatókönyve 1848 : 1386.

¹⁵⁷⁰ Kossuth ifj. Pázmándy Déneshez, a képviselőház elnökéhez. Komárom, 1848 okt. 19. KLÖM XIII (szerk. Barta István), Bp 1952. 246.

¹⁵⁷¹ Latour Puchnerhez. Bécs, 1848. okt. 1.; tisztázata: MOL '48ML OHB 1848 : 1315; Gál Sándor – Marosvásárhelyt, 1848. okt. 12-én kelt – hitelesítő záradékával ellátott másolatainak egyike: uo. VM 1848 : 1386.

Ez olvasható tehát Latour két kézre kerített utasítása közül az egyikben, a korábbiiban, s ez az, amelyikről Lázár János 10-én este azt írja Mikó Imrének, hogy „több irományokkal van megterhelve”. A sok csatolmány pedig – mint maga Latour is utal rá – az uralkodó két – egyaránt őszelő hó 22-én kelt s miniszteri ellenjegyzéssel el nem látott (azaz jogi érvénnyel nem bíró) – szózatának több példánya.

Az egyik, a Magyarország népeihez intézett szózat súlyos vádakkal illeti a magyar országgyűlést és a Batthyány-kormányt. Így felrója nekik, hogy elzárkóztak a horvátok és a szerbek jogos követeléseinek kielégítése elől s türelmetlenségükkel maguk hajszolták bele ezeknek a népeknek a fiait a fegyveres felkelésbe, amelyben a közös hadsereg egyik része is szembekerült a másikkal. Magvádolja továbbá a magyar országgyűlést és a Batthyány-kormányt azzal is, hogy semmibe véve az uralkodói felségjogokat, egyébként is törekedtek a hadsereg egységének megbontására, amennyiben királyi jóváhagyás nélkül egy különálló magyar hadsereg létrehozását célzó újoncozásba kezdtek, „sőt seregeim zászlóik és ezredeik elhagyására felszólítottak”, közben pedig kísérleteket tettek arra is, hogy az uralkodó megkerülésével önálló diplomáciai kapcsolatokat létesítsenek „némelly külhatalmaságokkal”, s ráadásul még önálló papírpénz kibocsátásától sem riadtak vissza. Mindezek következtében – szögezi le végül a nyilatkozat – az uralkodónak eltökélt szándéka „hasonló merények ellen a törvények útján föllépni”, s Magyarország népei bizonyosra vehetik, hogy „koronám jogait császári királyi hatalmam minden eszközeivel fenntartani tudandom” annál is inkább, mert „bizton reménylem, hogy királyuk szavában inkább bízandnak, mint a lázítók és békezavarók felszólításaiban”.¹⁵⁷²

A másik, a „Magyarországban álló hadsereg”-hez intézett szózat megismétli, hogy az uralkodó elítéli a magyar országgyűlés és a Batthyány-kormány eddigi lépéseit, „mellyek legújabb időben magyar tartományaim belbékéjét felkavarták”, s nem csupán a trón jogait csorbították, hanem az udvari körök által köztudomás szerint mélyen áhított „népszabadság”-ot is veszélybe sodorták. Különös nyomatékkal emeli ki azután ez a nyilatkozat, hogy Magyarországon „még hadseregem is... kísértetbe vitetett s ennek részben ellentállni nem bírt”, amennyiben a hadsereg tisztjei és katonái közül sokan a kormány által tett „csábító biztatások” hatására átléptek az újonnan alakított honvédszászlóaljak kötelékébe. A Magyarország határain kívül állomásozó magyar alakulatok legénysége pedig sok helyütt

---

¹⁵⁷² Az uralkodó „magyarországi népei”-hez. Schönbrunn, 1848. szept. 22.; német nyelvű eredetije: *Sammlung der für Ungarn erlassenen allerhöchsten Manifeste und Proklamationen...* I. Ofen 1849. 1–5.; hivatalos magyar fordítása: *Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szózatoknak...* Buda 1849, 1–5. E szózat szerzőségét Széchenyi István grófnak, a Batthyány-kormány közmunka- és közlekedésügyi miniszterének tulajdonítja az uralkodó sógornője, az ellenforradalmi szervezkedés irányadói közé tartozó Zsófia főhercegné 1848. szept. 20-i naplójegyzetében (ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Nachlässe und Sonderbestände, Nachlaß der Erzherzogin Sophie. Közli Fritz Reinöhl /szerk. és bev./: *Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie*. Historische Blätter 1931. 123.). Ez azonban – nyilván félrehalláson alapuló – téves állítás: a szeptember 7. óta a dőblingi elmeegógyintézetben tartózkodó Széchenyi egyelőre nincs olyan lelkiállapotban, hogy képes volna bárminő írásmű fogalmazására, s különben is elképzelhetetlen, hogy megtagadná azt a magyar kormánypolitikát, amelynek a kialakításában maga is tevékenyen közreműködött; a szózat tényleges megszövegezője az ellenforradalom szervezésében előkelő szerepet játszó magyar konzervatívok egyike, Szécsen Antal gróf (Thallóczy Lajos: *Gróf Szécsen Antal*. Sz 1901, 394.). A szózatot egyébként „régóta az első erélyes lépések” közé sorolja a horvát *sabor* bécsi képviselője. Franjo Kulmer báró Jellačićhoz. Bécs, 1848. szept. 22. Arhiv Hrvatske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, Ostavština bana Josipa Jellačića I–DI–31; közli Gjuro [Đuro] Šurmin: *Beiträge zur Geschichte 1848–1849*. (Briefwechsel Kulmer–Jellačić). Agramer Tagblatt 1912. jan. 9. sz.

„még engedetlenségre is felizgattatott” s ennek folyományaként csoportosan hazaszökdösött. Az uralkodó ezért felhívja katonáit, hogy „a századokon át megőrzött közszellemet s testvéri egyetértést a jelen veszélyes pillanatban is óvják meg”, s elvárja, hogy „minden katonai parancsnok a legénység elcsábítására irányzott kísérleteknek tekintélye minden hatalmával ellene munkálанд”.¹⁵⁷³

Ezekben a nyilatkozatokban még nem esik szó arról, hogy az uralkodó hogyan szándékozik fellépni a következő napokban „a törvények útján” a magyarok üzte „merények ellen”, de – furamód – 1-i utasításában Latour sem tesz említést a két királyi szózat kibocsátása óta történekekről: hogy őszelő hó 25-én az uralkodó – a Bécsben hovatovább rendszerré válni kezdő szokás szerint megint miniszteri ellenjegyzés nélkül – a Magyarországon állomásozó csapatok főparancsnokává nevezte ki Franz Lamberg gróf altábornagy pozsonyi hadosztályparancsnokot,¹⁵⁷⁴ 28-án viszont, mikor Lamberg a magyar fővárosba érkezett, hogy magához ragadja a magyarhoni főhatalmat, az itteni felzaklatott tömegek a Pestet Budával összekötő hajóhídon feltartóztatták és felkoncolták az ellenforradalomnak ezt a képviselőjét.¹⁵⁷⁵ Annál nyomatékosabban utal azonban Latour erre a népítéletre következő, 2-i utasításában,¹⁵⁷⁶ amely a vásárhelyiek jóvoltából 19-ig szintén eljut Kossuthhoz, s amelynek a szövege (német eredetiben és ennek egyik egykorú – de e sorok írója által némileg pontosított és kiegészített – magyar fordításában¹⁵⁷⁷) így hangzik:

---

¹⁵⁷³ Az uralkodó a „Magyarországban álló hadsereg”-hez. Schönbrunn, 1848. szept. 22.; német nyelvű eredetije: *Sammlung der... allerhöchsten Manifeste und Proklamationen...* II. Ofen 1850, Anhang 24–25.; hivatalos magyar fordítása: *Gyűjteménye a... legfelsőbb manifestumok és szózatoknak...*, Függelék 23–24.

¹⁵⁷⁴ Az uralkodó „magyarországi népei”-hez. Bécs, 1848. szept. 25.; német nyelvű eredetije: *Sammlung der... allerhöchsten Manifeste und Proklamationen...* I. 5–6.; hivatalos magyar fordítása: *Gyűjteménye a... legfelsőbb manifestumok és szózatoknak...* 5.

¹⁵⁷⁵ Erről legújabbán Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Bp 1998. 356–357. Az e helyütt a 357–358. lapon olvasható 261. jegyzetben hivatkozott levéltári források kétségtelenné teszik, hogy Latournak 1-én már tudnia kell Lamberg haláláról.

¹⁵⁷⁶ Latour Puchnerhez. Bécs, 1848. okt. 2. tisztázata: MOL '48ML OHB 1848 : 1820; Gál Sándor – Marosvásárhelyt, 1848. okt. 12-én kelt – hitelesítő záradékával ellátott másolatai közül kettő található uo. Kossuth-Polizei-Akten 183, ill. uo. VM 1848 : 1386 alatt; de maradt ránk egy harmadik – 1848. okt. 19-én immár a honvédelmi bizottmány irodájában készült – másolata is imént említett tisztázata mellett. Nyomtatásban közli Joh[ann] Janotyckh von Adlerstein (szerk.): *Archiv des ungarischen Ministeriums und Landesvertheidigungsausschusses*. Altenburg 1851. III. 128–129.

¹⁵⁷⁷ Ezt a fordítást eredetileg a *Pesti Hirlap* (1848. okt. 21. 193. sz. 987.), majd a kolozsvári Ellenőr (1848. okt. 27. 101. sz. 398.) közölte, s innen vette át (téves – okt. 3-i – keltezéssel) Kövári László (szerk.): *Okmánytár az 1848–9-ki erdélyi eseményekhez*. Kolozsvár 1861. 79–80. (A továbbiakban: Kövári: *Okmánytár*.) Eltérő fordításban tette közzé az iratot a hivatalos *Közlöny* 1848. okt. 20. 132. sz. 653., s ez utóbbit közli Pap Dénes (szerk.): *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849*. II. Pest 1869. 111–112.

N. 5556/M. K.

An Seine Exzellenz

den kommandirenden Herrn Generalen in
Siebenbürgen Feldmarschalllieutenant Frei-
herrn von Puchner

Wien, den 2. Oktober 1848

Euer Exzellenz dürften durch die öffentlichen Blätter bereits in Kennt-
niß¹⁵⁷⁸ gelangt seyn, daß im König-
reiche Ungarn die herrschende Partei
den gesetzlichen Boden nunmehr gänz-
lich verlassen hat und in offenem Auf-
stande gegen die a. h. Befehle S^{ei}ner
Majestät sich befindet, so daß selbst der
zur Einstellung aller Feindseligkeiten
entsendete königliche Commissair Graf
Lamberg in Pest auf das grausamste
ermordet wurde.

Es handelt sich nunmehr darum, zur
Erhaltung der Integrität der Monarchie den
gesetzlichen Zustand mit bewaffneter Hand
und so schnell als möglich herzustellen.

Indem ich zu diesem Behufe aus allen an
Ungarn gränzenden Generalaten die dispo-
niblen Truppen in Bewegung setze, um zu
diesem Zwecke mitzuwirken und die Opera-
tionen des Banus von Kroazien¹⁵⁷⁹ zu unter-
stützen, so erhalten Euer Exzellenz hiemit den
Auftrag, von den beiden wallachischen Grenz
Infanterie Regimentern ohne Verzug 3
Bataillons auf mobilen Fuß setzen und nebst
einem deutschen Kavallerie-Regimente unter
den Befehlen eines Generals nach Ungarn
gegen Großwardein abrücken zu lassen.

Dagegen sind bei den beiden Wallachen
Regimentern die 3ten Bataillons sogleich
aufzustellen.¹⁵⁸⁰ Bei dem schnellen Wechsel
der Ereignisse bin ich nicht in der Lage, den
Punkt, gegen welchen diese Brigade zu ope-
riren haben wird, schon jetzt zu bezeichnen,
und habe Großwardein nur in der Voraus-
setzung angedeutet, weil das dortige – wenn
auch unbedeutende – Fort nicht in die Hände
von Insurgenten fallen darf und möglicher-
weise eine revolutionäre¹⁵⁸¹ ungar. Re-

5556/HM sz.

Puchner báró altábornagy

erdélyi vezénylő tábornok úr
őnagyméltóságának

Bécsben, 1848 őszhó 2-án

Excellentiádnak már tudomására
juthatott a hírlapokból, hogy Magyar-
országon az uralkodó párt most már a
törvényes tért egészen elhagyta és ő fels.
legfelsőbb parancsai ellen nyílt
lázasban van, úgy hogy maga az
ellenségeskedések megállítására ki-
küldött királyi biztos, Gróf Lamberg
Pesten a legkegyetlenebbül meggyil-
koltatott.

Most hát nincs egyéb hátra, mint a
Monarchia épségének fenntartása végett
a törvényes állapotot fegyveres kézzel és
oly gyorsan, mint lehet, visszaállítani.
Midőn én évégett minden Magyar-
országgal határos hadkerületből a
disponibilis csapatokat mozgásba
teszem, hogy e célra közremunkáljanak
és a horvát bán hadműveleteit
támogassák, Excellentiád ezennel azon
megbízást kapja, hogy mindkét oláh
gyalog határhozredből haladéktalanul 3
zászlóaljat indulható karba tegyen és egy
ezred német lovassággal egy tábornok
parancsa alatt Magyarországra Nagy-
várad felé indítson.

Ehhez képest mindkét oláh ezrednél
azonnal felállítandó a 3-ik zászlóalj.

Az események gyors változása miatt
nem vagyok képes a pontot, mely ellen
ezen dandár működni fog, már most
kijelölni, és Nagyváradot csak azért
érintettem, nehogy az ottani – ha
mindjárt jelentéktelen – vár az
insurgensek kezébe essék és hogy a
forradalmi magyar kormány meg ne

¹⁵⁷⁸ Így, a szó végén szükségtelen *scharfes s*-szel.

¹⁵⁷⁹ Így, *t* helyett *z*-tel.

¹⁵⁸⁰ A császári hadsereg Erdélyben két oláh határgyalogezreddel rendelkezett, ezeknek azonban békeidőben csak két-két zászlóaljuk állott fegyverben, mindkét ezredben szolgált viszont annyi tiszt és altiszt, amennyi szükséges volt a legénységgel csupán háborús körülmények közepette feltöltendő 3. és 4. zászlóalj irányításához.

¹⁵⁸¹ Így, *t* helyett *z*-tel

gierung ihren Sitz in Debresin oder Großwardein zu nehmen versucht seyn dürfte. Ich will daher in solcher Beziehung Euer Excellenz freie Hand lassen, im Einvernehmen mit dem kommandirenden Herrn General im Banate¹⁵⁸² und dem Herrn F. M. L. Gläser¹⁵⁸³ in Großwardein nach eigenem Ermessen und nach dem Gebote der Umstände zu handeln. Ich weise unter einem den Ersteren darauf hin, das Regiment Schwarzenberg Uhlanen¹⁵⁸⁴ und was er sonst an Truppen dazu verwenden kann, an die Siebenbürger Kolonne anschließen zu lassen.

Damit Euer Excellenz in der Lage sind, den nach Ungarn gehenden Truppen eine Batterie beizugeben, so wollen dieselben eine solche zusammenstellen lassen und die nötigen Pferde dazu im Lande aufkaufen. Sollten Ihnen zu diesem Ankaufe die Geldmittel fehlen, so ermächtige ich Sie einstweilen, hierzu aus einer geeigneten Quelle den Betrag gegen Quittung aufzunehmen.

Alle etwaigen Befehle des ungarischen Ministeriums, welche auf die Truppen Bezug nehmen, haben von nun an keine Gültigkeit mehr; daher alle Anordnungen wegen Bildung neuere National-Truppen und Aufgebote möglichst hintanzuhalten sind und allenthalben, wo unsere Truppen hinkommen, ist alles anzuwenden, um die Nationalgarde zu entwaffnen.

Den solcher Gestalt nach Ungarn abrückenden Truppen werden von dem Tage ihres Eintrittes daselbst nebst der Friedenssage die unentgeltlichen¹⁵⁸⁵ vollen Kriegsnaturalien bewilliget.

Ueber das Geschehene wolle mir sogleich die Anzeige erstattet werden.

Uebrigens sind alle Truppen-Kommandanten anzuweisen, die Verbindung mit dem Banus von Kroatien F. M. L. Jellachich aufzusuchen und sich sodann unter seine Befehlen zu stellen, worüber ein a. h. kaiserliches Manifest demnächst nachfolgen wird.

Gf. Latour E. H. Fzm.

kísérthesse székét Debrecenbe vagy Nagyváradra tenni. E tekintetben azért Excellentiádnak szabad kezet hagyok, hogy egyetértőleg a bánsági kormányzó tábornokkal és Gläser altábornaggal Nagyváradon saját belátása és a körülmények parancsai szerint cselekedjék. Ezek elsejét egy füst alatt oda utasítom, hogy a Schwarzenberg dzsidás ezredet és ami egyéb csapatot e végre fordíthat, az erdélyi hadoszlophoz csatlakoztassa.

Mivel Exc. oly állapotban van, hogy a Magyarországra menő csapatok mellé egy úteget adhat, tehát állítson össze egy ilyet és a hozzá szükséges lovakat vásárolja bé az országban. Ha ezen bevásárlásra Önnek pénze nem volna, felhatalmazom Önt ezúttal arra, hogy egy erre való forrásból ezen összeget nyugtatvány mellett felvegye.

Minden lehető parancsa a magyar ministeriumnak, mely a csapatokra vonatkozik, mostantól kezdve semmi érvényességgel nem bír; azért minden újabb nemzeti seregek alakítása és népfölkelés iránti rendeletei lehetőleg gátolandók, és mindenütt, hová csapataink eljutnak, mindent el kell követni, hogy a nemzetőrség lefegyvereztessék.

Az ekképpen Magyarországra induló csapatoknak, oda beléptük napjától kezdve, a békeidei zsoldon kívül teljes ingyenes haditartás engedélyeztetik.

A történetekről engem azonnal értesítsen.

Egyébiránt minden seregparancsnokok utasítva vannak, hogy keressék a horvát bánnal, Jellačić altbgy.-gyal való összeköttetést s magukat azután az ő parancsai alá helyezték, amely tárgyban közelesen egy legfelső császári nyilatkozat is elkövetkezend.

Gr. Latour m. k. tszngy.

¹⁵⁸² Louis Piret báró altábornaggal.

¹⁵⁸³ Joseph Gläser lovag altábornagy nagyváradai hadosztályparancsnokkal.

¹⁵⁸⁴ A 2. (Schwarzenberg) dzsidás ezred ekkor a Temesközben állomásozott és az ottani főhadparancsnokság alárendeltségébe tartozott.

¹⁵⁸⁵ Így, a harmadik szótag végén *t* helyett *d*-vel.

Kossuth, mikor megismerkedik ezekkel az írományokkal, persze nemcsak azt állapíthatja meg, hogy Latour eljárásánál „gyalázatosabb tény nincs a törtélemben”, hanem még sok minden egyebet is. Így például magáról Latourról azt, hogy utasításainak megfogalmazásakor tájékozottabb volt a közeljövő, mintsem a közelmúlt tekintetében. Hiszen Kossuth ekkor már ismeri azt a 3-án a magyar országgyűléshez intézett királyi kéziratot, amely tudatta a magyar törvényhozókkal, hogy őfelsége Jellačićot Magyarország teljhatalmú polgári és katonai kormányzójává nevezte ki,¹⁵⁸⁶ s amelyre Latour egy nappal elébb már mint „közélesen” megszülető legfelső állásfoglalásra utalt. És Kossuth ekkor már jól tudja, amiről Latour csupán 6-án reggel szerezhetett tudomást Jellačić előző napi jelentéseiből (s belőlük is csak akkor, ha ezekből a történeteket minden módon elleplezni, megszépíteni törekvő írásművekből sikeresen kihámozta a keserű valót), hogy tudniillik a bán Buda felé diadalmasan előre-nyomuló seregére a vele sebtében szembeállított magyar csapatok az előző hónap 29. napján súlyos vereséget mértek Pákozdnál s azóta az udvar bizalmának ez a méltatlan letéteményese futva menekül Bécs felé,¹⁵⁸⁷ vagyis egyáltalán nincs abban a helyzetben, hogy átvehesse a Latour által 2-án segítségére küldeni és az ő parancsai alá rendelni szándékolt csapatok vezényletét. Ami pedig a legfontosabb: Kossuth már a Marosvásárhelyről hozzá eljuttatott iratokból is kihámozhatja, hogy Jellačić megfutatásával egyáltalán nem hárult el az országára leselkedő veszély.

Mert Kossuth természetesen nem kutakodhatik az osztrák hadügyminisztérium irattárában, s így nem derítheti ki, hogy Latour 1-én nem pusztán Puchner számára szövegezett olyan utasítást, amely szerint a címzettnak terjesztenie kell az előző hónap 22. napján kibocsátott uralkodói szövegeket, hanem – ez irat fogalmazványának¹⁵⁸⁸ a tanúsága szerint – azonos szövegű utasítást küldött ekkor a csehországi, a galíciai, a temesközi és a szlavóniai főhadparancsnoknak, valamint az akkor már a Dunántúlon vitézkedő Jellačićot a horvátországi főhadparancsnokság élén átmenetileg helyettesítő Franz Dahlen lovag altábornagy zágrábi hadosztályparancsnoknak is. De megsejteni persze megsejtheti ezt, hiszen a Zeller századostól Vásárhelyt elkobzott iratjegyzékből¹⁵⁸⁹ kiviláglik, hogy azonos iktatószámú iratot ez a balszerencsés futár a Puchnernek címzett példányon kívül máshová – nevezetesen a galíciai főhadparancsnokságra – is vitt magával s ezt a küldeményt 5-én délután négy órakor épségben át is adta Ilyvóban az ottani főhadparancsnok hadsegédjének, Anton Ruckstuhl lovag alezredesnek (az pedig magától értetődő, hogy Latour nem tarthatta elegendőnek, ha az uralkodói szövegeket csupán két főhadparancsnok terjeszti).

Sőt az elkobzott iratjegyzékből az is kihámozható, hogy Zeller egy-egy olyan iratot is eljuttatott Krakkóba, illetőleg Ilyvóba, amelynek az iktatószáma azonos a Latour által Puchnernek 2-án írott utasításával. Ebből pedig Kossuth könnyen kiolvashatja – és ki is

---

¹⁵⁸⁶ Királyi kézirat a magyar országgyűléshez. Schönbrunn, 1848. okt. 3., német nyelvű eredetije: *Sammlung der...allerhöchsten Manifeste und Proklamationen...* I. 6–8.; hivatalos magyar fordítása: *Gyűjteménye a... legfelsőbb manifestumok és szövegeknek...* 6–8.

¹⁵⁸⁷ Jellačić két említett – immár Magyaróvárt kelt – jelentését közli Spira György: *Jellačić regéi Pákozdról*. Hadtörténeli Közlemények 1995. 65–69.

¹⁵⁸⁸ Latour Hammersteinhez, Puchnerhez, Dahlenhez, Piret-hez, Alfred Windisch-Grätz herceg altábornagy csehországi és Mirko Blagojević báró altábornagy szlavóniai főhadparancsnokhoz. Bécs, 1848. okt. 1. KrAv WHKrR PrR/MK 1848 : 5533.

¹⁵⁸⁹ Őrzési helyét megnevezi a 4. jegyzet.

Consignation.

indem nachstehende dem Courier Herrn Reichmann
Zeller aus Preußen Infanterie übergebenen
Depeschen al:

N°. 1. An Herrn genl. Grafen von Schlicht sub N°. 5586
zu Konstantin. mk.

N°. 2. An Herrn genl. v. Kammerstein sub N°. 5586
mk. zu Battenberg.

N°. 3. " " " " " " " N°. 5587
cuk.

N°. 4. " " " La Tuitnet sub N°. 5589
mk. zu Thiermannsdorf.

N°. 5. " " " " " " " sub N°. 5586
mk. zu Hermannstadt.

John, Jan. 2. Kila. 1898. *John M. D.*

George Washington Pierce N. 5556
 on 14th of July 1858, on 1st of March 1858
 at New York.
 Charles W. H. H. H.
 on 14th of July 1858, on 1st of March 1858
 at New York.

448

Vagyis Kossuth a zsákmányolt iratok áttanulmányozása alapján arra a következtetésre juthat, hogy – ha pontosan nem igazolódott is, amit jómagam nemrég, a képviselőház 14-i ülésén feltevészerűen előadott, hogy tudniillik a hónap „első napjára egy kombinált megtámadás... volt ellenünk rendezve... mintegy 9 oldalról”¹⁵⁹¹ – nyilvánvaló, hogy az összpontosított támadás megindítása csupán későbbre halasztódott, de elmaradni nem fog, hanem előbb-utóbb bizonyosan elkövetkezik majd, s visszaverésére az ország népének minden erejét megfeszítve fel kell készülnie.

Egyszóval Kossuth sok okulást meríthet a zsákmányolt iratokból, s ezért csak hálával gondolhat a marosvásárhelyiekre, akiknek a jóvoltából most közelebbi képet kaphatott az ellenforradalom terveiről. Annál nagyobb haraggal gondolhat viszont Zöller százados foglyul ejtőire Puchner – ha ugyan maga is értesül Zöller küldetésének kudarcba fulladásáról –, hiszen a marosvásárhelyiek buzgólkodása folytán nem tudhatja meg idejében, mit kívánnak tőle kenyéradó gazdái. Holott ő – jó érzéssel megsejtve, hogy a magyar kormányzat rövidesen el fogja mozdítani főhadparancsnoki székéből¹⁵⁹² – már őszelő hó 26-án felírt Bécsbe és sürgős eligazítást kért Latourtól arra nézve, mit tegyen ebben az esetben. Nevezetesen, hogy ha várakozásainak megfelelően a magyar kormány csakugyan kimondja elcsapatását, akkor érvényesnek ismerje-e el ezt a döntést és engedelmeskedjék-e neki – amit nem szívesen tenne, hiszen ez egyértelmű volna avval, hogy cserbenhagyja az egyelőre parancsai alatt álló „vitéz sor- és oláh határőrkatonaságot” meg „a kétharmadrészt hű népességet” (értsd: a Királyhágón túli románok és szászok többségét) –, vagy pedig ebben az esetben „a polgári és a katonai hatalmat magamban kell-e egyesítenem s mint hűséges alattvalónak kell-e eljárnom imádott uralkodóm és a közbirodalom érdekében, amihez ezenkívül még sokkal kiterjedtebb felhatalmazások is szükségeltetnének”. De hiába hangsúlyozta ebben a felterjesztésében ismételten is nyomatékkal, hogy igen gyors választ kér, „nehogy a legmagasabb akarat nemismerete folytán megfogyatkozzék tetteje s elszalasztódjék a döntő pillanat”,¹⁵⁹³ és hiába sietett Latour is már 2-án útnak indítani címére a tennivalóit taglaló parancsokat: az altábornagy úr közvetlen forrásból a marosvásárhelyiek gáncsvetése miatt csak nem tájékozódhatik „a legmagasabb akarat” felől.

Az illetéktelenek kezébe került parancsok pótlására pedig Latour már nem küldhet neki újabb utasításokat, mert mikor a hónap elején Bécsben közismertté lett, hogy a hadügyminiszter úr mindenfelől erősítéseket szándékozik meneszteni a Magyarországon harcoló Jellačić táborába s tervei szerint 6-án magából a császárvárosból is útra kellene kelnie egy Jellačić támogatására szánt gránátos-zászlóaljnak, akkor a magyar forradalommal mélységesen rokonszenvező bécsi egyetemisták kezdeményezésére e nap reggelén a kérdéses zászlóalj vonatra szállásának megakadályozása végett hatalmas tömeg kelt fel Bécsben, s a felkelők megostromolták és elfoglalták a hadügyminisztérium palotáját is, az épület padlásán megbújt Latourt pedig könyörtelenül agyonverték.¹⁵⁹⁴

Puchner tehát többé semmiféle utasítást nem kaphat főnökétől, s így arra kényszerül, hogy maga találja ki, mit is várhat tőle az udvar. Ami nem csekély fejtörést követelhet tőle. Hiszen – mint Kővár vidékének ekkori főkapitánya és kormánybiztosa, Teleki Sándor gróf utóbb

---

¹⁵⁹¹ Kossuth felszólalása a képviselőház 1848. okt. 14-i ülésén. KLÖM XIII. 189.

¹⁵⁹² Erről a – magára még majd három hetet várato – döntésről Kossuth a magyar hadügyminisztériumhoz. Pest, 1848. okt. 15. KLÖM XIII, 206.

¹⁵⁹³ Puchner Latourhoz. Nagyszeben, 1848. szept. 26. ÖStA KrAv WHKrR PrR/MK 1848 : 5783.

¹⁵⁹⁴ Erről legújabban Spira: *Jellačić regéi*. i. h. 75–79.

bölcsen fogja írni – „aki zseninek születik, abból nem lesz osztrák tábornagy”.¹⁵⁹⁵ És Puchner egyelőre nem tábornagy ugyan, csupán altábornagy, s pályafutása végéig is mindössze lovassági tábornokságig fogja vinni,¹⁵⁹⁶ zseninek azonban talán maga sem gondolja magát. Ám ha lángésznek nem mondható is, annyi bizonyos, hogy ő is ugyanannak a hadseregnek a neveltje, amelyben Latourtól Jellačićig számtalan tisztnek vált vérévé, hogy a katona számára *suprema lex* az uralkodó és az uralkodóház odaadó és gondolkodás nélküli szolgálata. És ha lángésznek nem mondható is, annyi kétségtelen, hogy olvasni megtanult (még ha ebbeli ismereteit másra, mint a hozzá érkező parancsok és jelentések elolvasására, nemigen szokta is felhasználni¹⁵⁹⁷). Valószínű tehát, hogy eddigre elolvasta az előző hó 22. napján Magyarország népeihez intézett uralkodói szózatot, habár nem kapta is meg ennek Latour 1-i utasításához mellékelt példányait, hiszen e szózat röplap-kiadása Pesten már őszelő hó 27-én bárki számára hozzáférhető volt¹⁵⁹⁸ s azóta Latour közreműködése nélkül is eljuthatott Szebenbe. Az pedig egészen bizonyos, hogy olvasta a 3-i királyi kéziratot, amely nemcsak azt tudatta volt címzettjeivel, hogy őfelsége Jellačićot Magyarország teljhatalmú kormányzójává nevezte ki, hanem azt is, hogy az ország „hadi törvények alá vettetik”.¹⁵⁹⁹

Ezeknek a szövegeknek az elolvasása után pedig még egy olyan szűk látókörű – egész katonaéletében felsőbb parancsok teljesítéséhez szokott, de parancsra most hiába váró – tábornok is, amilyennek Puchner ismerszik, megsejtheti, mit kell tennie, s eszerint jár is el. Nevezetesen: 18-án kibocsát egy kiáltványt, s ebben bejelenti, hogy mivel „Erdély lakosainak nagy többsége” a „buda-pesti törvénytelen rémkormányt kifejezetten megutálta s fejedelméhez hű ragaszkodásában a hont minden... kormány-bitorlásoktól s az által a polgári háborútól is elhatározottan meg akarja menteni, ő Felsége idei october 3-ról kibocsátott azon manifestuma következtében, mely Magyarországot... hadi törvény alá rendeli”, „fenséges császáruk s királyunk szentséges nevében” „ez ország kormányát kezembe venni elhatároztam”, ennek előrebocsátása után pedig bejelenti azt is, hogy „felfüggesztetik... máj naptól fogva ama törvénytelen buda-pesti kormánytól e tartományba beküldött ügynevezett biztosok egész működése”, s mindehhez hozzáfűzi még, hogy Erdély földjén ezentúl tilos honvédtoborzást folytatni, elengedhetetlen viszont, hogy a magyarok elnyomta erdélyi románok és szászok a maguk és uralkodójuk jogainak védelmében „egyőtől fogva utolsóig” fegyverre keljenek és azzal a tudattal szálljanak harcba, hogy vélők „harcol segédül a szent igazság”.¹⁶⁰⁰

¹⁵⁹⁵ Teleki Sándor: *Hogyan nem lettem én excellenciás úr? Teleki Sándor emlékezései* (szerk. Görög Livia). Bp 1958. 27.

¹⁵⁹⁶ L. két rövid életrajzát: Constant Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. XXIV. Wien 1872, 49–52.; ill. Gelich Rikárd: *Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben*. I. Bp é. n. [1882]. 257–258.

¹⁵⁹⁷ Vö. Spira György: *Két szemtelen hízogó*. Irodalomtörténeti Közlemények 1996. 168.

¹⁵⁹⁸ Forrásként ilyen – Pesten szept. 27-én már utcára került – röplap-változatára hivatkozva közli szövegét Adlerstein: *i. m.* II. 364–368.

¹⁵⁹⁹ Hogy Puchner olvasta a 3-i kir. kéziratot, azt bizonyítja, hogy hivatkozik is rá a következő jegyzetben idézendő helyen.

¹⁶⁰⁰ Puchner az erdélyi hatóságokhoz és a polgári lakossághoz. Nagyszeben, 1848. okt. 18.; német nyelvű szövegének röplap-kiadásából egy példány: MOL EGLt Præsidentialia 1848 : 2741; magyar és román fordításának röplap-kiadásából egy-egy példány: uo. '48ML OHB 1848 : 2862; magyar fordításának röplap-kiadásából egy további példány: uo. Gyűjtemények, 1848–49-i és emigrációs nyomtatványok. Az utóbbit reprodukcióban közli (részlegesen) Rózsa György és Spira György (szerk.): *Negyvennyolc a kortársak szemével*. Bp é. n. [1973]. 418. sz., szövegszerűen pedig Kővári:

Majd – mivel időközben megkapta a honvédelmi bizottmány leiratát,¹⁶⁰¹ amely egyértelmű választ követel tőle arra a kérdésre, hogy hajlandó-e követni a bizottmány utasításait, azaz hajlandó-e tiszteletben tartani a törvényességet – még ugyanezen a napon közzétesz egy másik – immár saját csapatainak címzett – kiáltványt¹⁶⁰² is, amely (német eredetiben és ennek magyar fordításában) így hangzik:

Proklamation
an die
k. k. Truppen in Siebenbürgen

Während Se. Majestät mit dem kaiserl. Manifest von 3. Oktober Ungarn und seine Nebenländer unter das Kriegsgesetz stellt und der Militärbehörde die oberste Gewalt überträgt, richtet ein von Sr. Majestät nicht bestätigter¹⁶⁰³ ungesetzlicher Ausschuß zu Buda-Pest an dieses Generalat die Aufforderung, sich zu erklären, ob es zusammt¹⁶⁰⁴ den unterstehenden Truppen dem (aufgelösten) ungarischen Ministerium gehorchen wolle, widrigenfalls jedermann, der sich dieser Aufforderung nicht unterwirft, als vogelfrei erklärt wird. Ich würde die Ehre, unerschütterliche Treue und den vor-trefflichen Geist der hierländigen k. k. Truppen auf das Empfindlichste verletzen, wollte ich diese Kunde fragend an sie richten; nein, nur wissen sollen sie es, die tapfern Truppen, daß man sie fähig hielt, in der Treue gegen unsern vielgeliebten Kaiser und König zu wanken.

Kiáltvány
az
erdélyi cs. kir. csapatokhoz

Jóllehet ő Felsége az őszhó 3-i csász. nyilatkozattal Magyarországot és társországait haditörvény alá helyezi és a főhatalmat a katonai hatóságra ruházza át, az ő Felsége által el nem ismert törvénytelen budapesti bizottmány ezt a főhadparancsnokságot felhívja, nyilatkozzék, akar-e az alája rendelt csapatokkal egyetemben engedelmeskedni a (feloszlott) magyar minisztériumnak, mert különben mindenki, aki nem hódol ennek a felhívásnak, törvényen kívülnek nyilváníttatik.

Az emez országbéli cs. kir. csapatok becsületét, rendíthetlen hűségét és pompás szellemét vérig sérteném, ha ezt az értesítést kérdés gyanánt terjeszteném elébük; nem, a vitéz csapatoknak csak tudniok kell, hogy van, aki képeseknek véli őket meginogni a mi mélyen szeretett császáruk és királyunk iránti hűségben.

Okmánytár. 103–106. és Pap Dénes: *i. m.* II. 165–166. A magyar változatban Puchner névalírása alatt ez olvasható: „Császári királyi tábornoki helytartó és főhadiparancsnok.” (A kiemelés tőlem – S. Gy.)

¹⁶⁰¹ Madarász László, a honvédelmi bizottmány tagjainak egyike Puchnerhez. Pest, 1848 okt. 14. MOL '48ML OHB 1848 : 1058.

¹⁶⁰² Puchner az erdélyi csapatokhoz. Nagyszeben, 1848. okt. 18.; röplap-változatának egy példánya: MOL '48ML OHB 1848 : 1850.

¹⁶⁰³ Így, a második szótag végén két *t*-vel.

¹⁶⁰⁴ Így, két *m*-mel.

Wir achten jedermanns gesetzliche, konstitutionelle Freiheit – denn sie wurde von unserm angebeteten Monarchen verliehen –, wir schützen aber auch die Rechte des Thrones und unsere eigenen gegen jede Anmaßung; darum Ihr, tapfern Truppen, schaaht¹⁶⁰⁵ Euch unter des geliebten Kaisers Fahnen, die wir uns nur mit unserm Leben entreißen lassen, und was auch die nächste Zukunft bringen möge, Blut und Leben wollen wir für den Monarchen und die konstitutionelle Freiheit der Gesamtmonarchie¹⁶⁰⁶ hingeben!

Hermannstadt, am 18. Oktober 1848

Anton Freiherr v. Puchner
Feldmarschall-Lieutenant
und kommandirender General in Siebenbürgen

Mi mindenkinek a törvényes, alkotmányos szabadságát becsüljük, mert az a mi imádott uralkodónk által adományoztatott, de mindennemű bitorlás ellenében megvédjük a trón s a magunk jogait is; ezért Ti, vitéz csapatok, seregeljetek a szeretett császár zászlói alá, amelyeket a mi kezünkől csak életünkkel együtt hagyunk kitépni, s bármit hoz is a közeljövő, mi életünket és vérünket akarjuk adni az uralkodóért és a közbirodalom alkotmányos szabadságáért!

Nagyszebenben, 1848 őszhó 18-án

Puchner Antal báró
Altábornagy és erdélyi főhadparancsnok

S miután közzéteszi ezt a második kiáltványt is, majd a polgári lakosságnak szólót szétküldi a törvényhatóságokba,¹⁶⁰⁷ Puchner, mint ki dolgát jól végezte, megindítja a vezérlete alatt álló – több mint 13 ezer főnyi¹⁶⁰⁸ – haderőt, hogy katonái szállják meg a magyarlakta városokat és fegyverezzék le a birtokukba kerülő települések nemzetőreit, közben meg engedélyezi, hogy a szász városok – együttvéve nyolcezer fős – jól felfegyverzett nemzetőrségük¹⁶⁰⁹ kiegészítésére szervezzenek egy 1253 főnyi vadászszázalóaljat, a magyar forradalommal – és így saját legalapvetőbb érdekeikkel is – szembefordult erdélyi románok által még májusban alakított s azóta magát épp Szebenben, a főhadparancsnokság védőszárnyai alatt meghúzó Román Nemzeti Bizottmány pedig szintén folytassa a szavára adó elvakított tömegek mozgósítását, amíg az Erdélyben felhasználható császári csapatok támogatására létre nem jön egy – a főhadparancsnokság készleteiből felfegyverzendő – 195 ezer fős román felkelőhad.¹⁶¹⁰

¹⁶⁰⁵ Így, két *a*-val.

¹⁶⁰⁶ Így, a második szótagban két *m*-mel.

¹⁶⁰⁷ Az Udvarhelyszéknek küldött példányt továbbítja Keller János a honvédelmi bizottmányhoz. Székelyudvarhely, 1848. okt. 27., uo. 1848 : 2168. A Közép-Szolnok vm.-nek küldött példányokat továbbítja a megyei honvédelmi bizottmány ua.-hoz, s. d. [Zilah, 1848. nov. 12. előtt], uo. 1848 : 2862.

¹⁶⁰⁸ Erről Vay ua.-hoz. Kolozsvár, 1848. nov. 7., uo. 1848 : 2877.

¹⁶⁰⁹ Uo.

¹⁶¹⁰ Kővári László: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest 1861. 95–98.; Puchner a Román Nemzeti Bizottmányhoz. Nagyszeben, 1848. okt. 21., közli Silviu Dragomir (szerk. és bev.): *Studii și*

Proklamation

an die

k. k. Truppen in Siebenbürgen.

Während Sr. Majestät mit dem kaiserl. Manifest vom 3. Oktober, Ungarn und seine Nebenländer unter das Kriegsgesetz stellt, und der Militärbehörde die oberste Gewalt überträgt, richtet ein von Sr. Majestät nicht bestätigter ungesetzlicher Ausschuß zu Buda-Pesth an dieses Generalat die Aufforderung, sich zu erklären, — ob es zusamt den unterstehenden Truppen dem (aufgelösten) ungarischen Ministerium gehorchen wolle, widrigenfalls Jedermann, der sich dieser Aufforderung nicht unterwirft, als vogelfrei erklärt wird.

Ich würde die Ehre, unerschütterliche Treue und den vorzüglichen Geist, der hierländigen k. k. Truppen auf das Empfindlichste verletzen, wollte ich diese Kunde fragend an sie richten; nein nur wissen sollen sie es, die tapfern Truppen, daß man sie fähig hielt, in der Treue gegen unsern vielgeliebten Kaiser und König zu wanken.

Wir achten Jedermanns gesetzliche konstitutionelle Freiheit — denn sie wurde von unserm angebeteten Monarchen versprochen — wir schützen aber auch die Rechte des Thrones und unsere Eigenen, gegen jede Anmaßung; darum Ihr tapfern Truppen, schaaert Euch unter des geliebten Kaisers Fahnen — die wir uns nur mit unserm Leben entreißen lassen — und was auch die nächste Zukunft bringen möge, Blut und Leben wollen wir für den Monarchen, und die konstitutionelle Freiheit der Gesamtmonarchie hingeben! —

Hermannstadt am 18. Oktober 1848.

Anton Freiherr v. Puchner,
Feldmarschall-Lieutenant und kommandirender General
in Siebenbürgen.

A Puchner által a néki alárendelt csapatokhoz intézett kiáltvány
(MOL '48ML OHB 1848 : 1850)

A Latour bürójából neki küldött posta 10-én történt elkobzása folytán öntevékenységre kényszerülő Puchner tehát, ha magától nem tudja is kiötleni, hogy neki a volt osztrák hadügyminiszter által életének utolsó napjaiban kifundált tervek szerint csapataival most Nagyvárad és Váradon át Debrecen felé kellene vonulnia,¹⁶¹¹ a posta elmaradása ellenére is mindent megtesz ezekben a napokban, amit meggyőződése szerint az udvar egyáltalán elvárhat egy magafajta hű szolgájától. S egy hónap múlva már elégedetten könyvelheti el, hogy fegyvereseinek – Háromszék kivételével – az erdélyi országrész teljes területét sikerült hatalmukba keríteniök, a csapatait körülrajzó fegyveres román hordáknak pedig közben védtelen magyarlakta települések sokaságát nyílt módjuk lángba borítaniök, lakóik körében olyan tömeges és kegyetlen pusztítást téve, amelyet még az ellenforradalom némely szász hívei is csak a mongolok XIII. századi dúlásaival lesznek képesek utóbb párhuzamba állítani,¹⁶¹² s ezzel tanulságos leckét adva minden rebellisnek, aki eleddig abban a tévhitben élt, hogy Magyarországon nem az Isten kegyelméből uralkodó király, hanem a tavasszal ugyanezen király által szentesített törvények szava parancsol.

Mindazonáltal Puchner altábornagy urat már csak további négy hónapig töltheti el olyan boldogító tudat, hogy a főhatalomnak a Királyhágón túli országrészben történt kisajátításával felülmúlhatatlan szolgálatokat tett az uralkodóháznak (s ezzel örök dicsőségre tett szert az igazságos történetírás színe előtt); már csak további négy hónapig töltheti el önmagyméltóságát ilyen boldogító tudat: addig, amíg a fegyveresei által az ősz folyamán az erdélyi országrészből kiszorított honvédcsapatok a honvédelmi bizottmány által télelő hó kezdetén parancsnokukká kinevezett kiváló lengyel hadvezér, József Bem tábornok vezetésével vissza nem foglalják hódítmányait és őt magát arra nem kényszerítik, hogy futva meneküljön előlük a török és orosz hadak megszállta, azaz számára biztos bújóhelyet kínáló Havaselvére.

---

¹⁶¹¹ Erről ugyanis ő legkorábban csak őszhó utolsó harmadában szerezhet tudomást azokból a (fentebb, a 25. jegyzetben hivatkozott) lapokból, amelyek olvasóik okulására magyar fordításban közléseztik Latour 2-án hozzá intézett – de 10-én a forradalom vásárhelyi híveinek a kezébe került – parancsát. Indokolatlan tehát olyan látszatot kelteni (Varga János: *Románok és magyarok 1848–1849-ben* /A Magyar Tudományos Akadémián 1991. október 3-án elhangzott székfoglaló szövege/. Bp 1995. 33.), mintha Puchner már 18-án is tudná, milyen feladatot rótt rá Latour ebben a parancsban, amely egyébként – Varga János értesülésétől eltérően – nem „szeptember végén”, hanem – ismétlem – október 2-án született.

¹⁶¹² L. Eugen Friedenfelds: *Joseph Bedeus von Scharberg*. II. Wien 1877. 81–82.

Szabad György

Kísérletek a fausztatás szabályozására

Az árutermelés kibontakozása, majd a piacgazdaság, a tőkés fejlődés meghatározó szerephez jutása a gazdaság és a társadalom megújulásában a fakitermelés és -értékesítés hatalmas konjunktúráját teremtette meg szerte a világon. Ez a közismerten tartós fellendülés – ha viszonylag rövid válságperiódusoktól meg-megszakítottan is – a XVIII. század derekától a XX. század elejéig erőteljesen érvényesült Magyarországon is. Ebben a periódusban a háztartások növekvő hányada, hovatovább túlnyomó többsége vásárolt tűzifával fűtött, főzött, s ugyancsak vásárolnia kellett a faárut a szerszámnyéllé faraghatótól az épületfán át a zsin-delyezésre valóig. S mindez eltörpült az iparfejlesztéssel, a városbővítéssel járó fakereslethez mérten, illetve a bányafa és a vasúti talpfa soha korábban fel nem tételezett jellegű és mértékű szükségletéhez képest.¹⁶¹³

Az erdei fa iránti igény rendkívüli arányú és ütemű megnövekedése és nyomában a fakitermelés fokozása a faizás megszorítására, általában az erdőélés korlátozására vezetett. Mindezzel szoros kölcsönhatásban gyarapodtak az erdei kártételek, növekedtek az uradalmak meg a tőlük függő jobbágyok, sőt általában az erdőt közvagyonnak tekintő, különböző rendű és rangú lakosok közötti feszültségek. Mindez jól példázható a korábban vizsgált központi fekvésű uradalmak erdőgazdálkodásának történetével. Míg azonban a Komárom és Fejér megyei uradalmakban az úrbéres kötelezettségek, illetve a szerződések biztosította szolgáltatások keretében, valamint a majorsági erő célszerű összpontosításával és a viszonylag kedvező domborzati, közlekedési adottságokat kihasználva a kitermelt fát a továbbítás, szerencsés esetben a felhasználás helyére juttatták – ez kivételnek számított –, országosan a kitermelt fa elszállítása jelentette a legnagyobb nehézséget. Keleti Károly még az 1870-es évek elején is panaszolta országismertetésében, hogy vannak „a Felvidéken, Erdélyben, de még Horvát-Szlavonországban is úgyszólván érintetlen őserdők, melyek részben út hiányában hozzáférhetetlenek, s hol a túlélő s megdőlt fa halomra rohad”. Az úthálózat kiépítése és korszerűsítése, a vasút térhódítása páratlan jelentősége ellenére sem tudott lépést tartani a fa iránti igény növekedésének ütemével. Így történt, hogy a fa hagyományos továbbításának módja, az úsztatás, jobb híján és viszonylagos olcsósága miatt fennmaradt, sőt korszakosan még a korábbinál is fontosabb szerephez jutott.¹⁶¹⁴

---

¹⁶¹³ Vö. Berzeviczy Gergely: *Magyarország kereskedelméről és iparáról*. In: Gaal Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Bp 1902. II. – Csaplovics, Johann: *Gemälde von Ungarn*. I–II. Pesth 1829. – Fényes Elek: *Magyarország leírása* I–II. Pest 1847. – Galgóczi Károly: *Magyarország, Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája*. Pest 1855. – Keleti Károly: *Hazánk és népe*. 2. kiad. Bp 1873. – Tagányi Károly: *A modern erdészeti kultúra keletkezése hazánkban*. = MGtSz 1896. – Takács Imre: *Az erdészeti fejlődés Magyarországon 1888-ig a jogszabályok tükrében*. = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. – *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Szerk. Szabó István. I–II. 2. kiad. Bp 1972. – Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Bp 1973. – Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Buk 1981. – Hoffmann Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története*. I. *A munka*. Bp 1998.

¹⁶¹⁴ Gáty István: *Az erdők régi és mostani állapotjáról*. = Tudományos Gyűjtemény 1820. XII. 69–81. – Szentpétery Imre: *Erdő művelést tárgyzó értekezés*. = Uo. 1830. II. 45–85. – Galgóczi: *i. m.* 297–304. – K. Bedő Albert: *Erdei favágók*. = Erdészeti Lapok 1865. – Keleti Károly: *i. m.* 133–142. –

A folyókban bővelkedő ország vízrajzának koordinátái már Janus Pannonius számára ismertek voltak, hiszen meg is verselte őket az 1468. évi árvizet megörökítő költeményében.¹⁶¹⁵ Werbőczy pedig 1514-ben közismert tényként hivatkozhatott arra, hogy „a folyamnak, különösen [...] a hajókázhatónak jövedelme nagy becsértékű”.¹⁶¹⁶ Az időben messze visszanyúló előzményekkel bíró vízjogunk természetesen elsősorban az árvédelemre, töltések készítésére összpontosította a figyelmet, a hajózásnak és magának a faúsztatásnak a szabályozása a XVI–XVII. század fordulójától vált a törvényhozás tárgyává. A Garam folyón – amely már a XI. század végén tutajt hordott a hátán – törvény tilalmazta a tutajok, illetve a fát szállító egyéb vízi járművek mozgását akadályozó malom működését.¹⁶¹⁷ 1625-ben törvény inti a beszercebányai kamarai tisztségviselőket, hogy ne akadályozzák az ország lakosainak „szabadságát és jogát” – többek között – „a fáknak, gerendáknak, tutajoknak, deszkáknak és egyéb, házak építésére alkalmas dolgoknak” a „folyóvízen való elszállításaiban”.¹⁶¹⁸ 1638-ban a „fa eszközöknek a Garam folyó segítségével való szállítása” akadályozásának eltávolítását megismételték, illetve ki is terjesztették, általában intve a tisztségviselőket, hogy Liptó, Árva, Turóc és Trencsén vármegyék lakói „a Vág folyón a tutajok, deszkák, zsindelyek és efféle faneműek szállításában és szabad eladásában ok nélkül meg ne akadályozzák, le ne tartóztassák, jog és igazság ellenére ne taksálják és ne bántsák”, sőt segítsék abban, hogy azok „tutajaikat és áruikat illő árban minden nehézség és akadály nélkül, azoknak, akiknek akarják, eladhassák”.¹⁶¹⁹

Az erdélyi fejedelemségben is megszülettek a folyókon való közlekedés biztosítását célzó jogszabályok. Vizsgálatot és szükség esetén – büntetéssel súlyosbítva – az építmény lerontását rendelték el, ha egy folyón a közlekedésben „akadályokat nemző új malmok” létesítése bizonyosodna be.¹⁶²⁰

A vízen szállított faárut érintő kérdésben meglehetősen ellentmondásossággal alkotott jogszabályt a magyar törvényhozás 1723-ban. Kimondta, hogy sem a földesurak, sem a helybeli kereskedők vagy haszonbérlok, illetve mások sem „a hajókat vagy tutajokat[...] s egyéb anyagokat a kikötőkben vásár idején vagy azon kívül csekély ár ajánlása mellett[...] előre meg ne vegyék vagy le ne foglalják”. A szabad versengésnek és áralakulásnak kedvező rendelkezést azonban sokban elerőtlenítette az a kiváltságörző toldalék, miszerint „a

---

Kós Károly: *A havas*. In: Kós Károly: *Kalotaszeg*. Kv 1937. 257 és kk. – Szabad György: *A tatái és gesztési Eszterházy uradalom...* Bp 1957. 88, 97–103, 282–283, 293–294, 348–350, 391–392, 430–433. – Für Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914*. Bp 1969. 227–256. – Hegyi Imre: *A népi erdőkiélés formái*. Bp 1978. – Bíró Friderika: *Göcsej*. Bp 1988. 138–149. – Imreh István–Pataki József: *Kászonszéki krónika 1650–1750*. Bp–Buk 1992.

¹⁶¹⁵ „Tisza, Maros, a Száva és a Dráva / s északnak főfolyója a Duna, / bár egymástól fekszenek messze tájra, / most egy tükörré lett mindannyija” (Geréb László versfordítása, 1940).

¹⁶¹⁶ *Hármaskönyv* I. rész. 87. cím. Magyar Törvénytár.

¹⁶¹⁷ 1596: 52. tc. – Vö. *Magyar Erdészeti Oklevéltár*. Szerk. Tagányi Károly. Bp 1896. I. passim. – MGtSz. 1896. 359.

¹⁶¹⁸ 1625: 42. tc.

¹⁶¹⁹ 1638: 65. tc. Ezt megerősíti a Garamon való szállításokat illetően az 1647: 85. tc., majd mindkét folyót érintőleg az 1659: 58. tc., a zólyomi nemesség „saját házi használatáról” szólva pedig az 1662: 43. tc.

¹⁶²⁰ AC P. III. Tit. XL. Art. I. – Külön rendelkezés született a Szamoson és Maroson netán létesített gátakról: valük kapcsolatban azonban csak abban az esetben kívántak intézkedést, ha azok a sónak a szállítását akadályoznák. Uo. P.V. Ed. IV.

földesurak elővásárlási joga azonban méltányos árért épen maradjon”.¹⁶²¹ A kérdéskörrel alaposan foglalkozó 1751. évi országgyűlés „a fanemű tárgyak elővételének meggátolása” érdekében a korábbi jogszabály megerősítésének szükségességéről szolt, különös tekintettel a komáromi, a budai, a pesti vagy másutt tartandó országos vásárokon működő kereskedőkre. Közvetlenül utalt azonban Komárom városára, ahol „a fa és a fából való tárgyak elővételére” az „alkalom leginkább megvan, és ahol ez a tilalmas szokás már régóta elharapózott”. A „törvény áthágóját” az áru elkobzásával fenyegette a jogszabály. Rendelkezésének hatékonyságát azzal remélte biztosítani, hogy a kobozmány harmadát a feljelentőnek ígérte.¹⁶²² Ugyanakkor az országgyűlés megtiltotta „a hajóknak és tutajoknak, melyek bármely folyón föl- vagy lefelé mennek” a megsarcolását a földesurak, a katonaság vagy a városi hatóságok által, mégpedig 100 arany büntetésnek és a perköltség megfizetésének kilátásba helyezésével.¹⁶²³

Az országgyűlés korántsem csupán a visszaélések elhárításával törekedett a faárúk forgalmazásának előmozdítására, igyekezett piacra jutásuk objektív feltételein is könnyíteni. Ezt célozta „a káros malmok megszüntetéséről” rendelkező jogszabály, amelynek meghirdetett törekvései közé sorolták, miszerint az ország mind több folyója váljék „hajózásra és tutajozásra” alkalmassá.¹⁶²⁴ A károsnak ítélt malomgátak, sőt malmok eltávolítása fontos eleme lett a XVIII. század derekától, de különösen annak végétől kibontakozó vízszabályozási munkálatoknak, amelyekről a Tiszántúl régiójából módszeres feltáró munka eredményeként történeti áttekintéssel rendelkezünk.¹⁶²⁵

Egyfelől a fakonjunktúra felívelése, másfelől a vízi szállítás elemi lehetőségeit kialakító folyamatszabályozás megindulása teremtette meg annak feltételeit, hogy a faúsztatás átlépje alkalmi és regionális kereteit. A Bánffykalotaszegi uradalmának – Imreh István által feltárt – adatai tanúsítják ennek a folyamatnak az érvényesülését a XVIII. század vége és a jobbágyszabadító forradalom közötti két nemzedéknyi időkeretben, különösen pedig az 1848-at megelőző két évtizedben. A Bánffykalotaszegi uradalom vezetett nyilvántartása megőrizte a Sebes-Körösön úsztatott s általuk adóztatott faáru mennyiségét és összetételét. Amint Imreh István kimutatta, a tutajok száma – némi hullámmal – kétszeresére, háromszorosára emelkedett, az érték szedett „taxa” pedig közel négyszeresére.¹⁶²⁶ Érdemes felfigyelni arra, hogy ebben a falusi fafaragó háziipar is fellendítő időszakban a fát megmunkáló erdélyi céhes iparosok számaránya (a szerszámkészítők kivételével) csak lassan emelkedett (amiben a céhek „bezárkózásának” is szerepe lehetett), a fakereskedőké viszont megsokszorozódott.¹⁶²⁷

A „közéltés”, a kivágott fa lejtuttatása csúszdákon, vontatással, szekérrel, szánnal a döntési, vágási helyről az úsztatásra, tutajozásra alkalmas pontra, majd maga a nagy hozzáértést, nem

---

¹⁶²¹ 1723: 15. tc. 10. §.

¹⁶²² 1751: 16. tc.

¹⁶²³ 1751: 17. tc.

¹⁶²⁴ 1751: 14. tc.

¹⁶²⁵ Dóka Klára: *A Körös- és Berettyó-vízrendszer szabályozása a XVIII–XIX. században*. Gyula 1997. 40. és kk., 290. és kk.

¹⁶²⁶ Imreh István: *Havasgazda földesurak és fakitermelő parasztok. (A Kolozs megyei paraszti faipar kialakulásának történetéhez. 1796–1848.)* In: Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak*. Buk 1979. 162–168. (A továbbiakban: Imreh 1979.)

¹⁶²⁷ Vö. Miskolczy Ambrus: *A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán*. = *Ethnographia* 1982. 394–396.

kevés bátorságot igénylő, kivételes életformát alakító, archaikus jellegzetességeit sokáig megőrző mesterség már egykorúan nagy figyelmet keltett, fokozatosan pedig a néprajz tudós művelői szakszerű tanulmányozásának körébe került.¹⁶²⁸

Az ármentesítést, illetve a közlekedés megújítását célzó folyószabályozási és csatornaépítési munkálatok elkerülhetetlenné tették, hogy a korábban idézett jogszabályok a faúsztatás, az óriási méretűvé növekedett tutajozás tekintetében is kiegészítésre ne kerüljenek. „Az ország közhaszna, a kereskedés vagy hajókázás előmozdítása” végett alkotott törvények,¹⁶²⁹ a gyakran a joghézagok kitöltését célzó törvényhatósági szabályozások, a községi határokat átlépő folyamatokkal birkózó falutörvények – ahol egyáltalában ilyenek léteztek – mind kevésbé bizonyultak kielégítőeknek.¹⁶³⁰ Maga a Magyar Gazdasági Egyesület az 1860-as évek első felében úgy fogalmazott, miszerint „Magyarországon a nemzetgazdasági érdekeknek teljesen megfelelő rendszeres és virágzó erdőművelés életbe léptetésére törvényhozási intézkedés kívánatik”.¹⁶³¹ A szabályozás szükségességét messzemenően vonatkoztatták a kitermelt fának a szállítására is.

Érdemleges szabályozást az 1879. évi erdőtörvény és a vízjogot korszerűsítő 1885. évi törvény hozott. Az előbbi hosszás tárgyalások és számos előmunkálat elkészülte után 1879 elején kiérlelt javaslatként nyújtotta be Kemény Gábor br. földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter (Alsó-Fehér megyei erdőbirtokos, aki a selmecbányai akadémián is folytatott erdészeti tanulmányokat).¹⁶³² A törvény megalkotásának szükségességét előadója, Perényi Zsigmond br. többek között így indokolta: „az ötvenes évek óta feltűnt korszak, a közlekedési eszközök szaporodása, [...] az eddig ismeretlen emelkedést öltött kereskedelem és üzérkedés, [...] a nagyobb szükséglet, korlátok hiányában az erdőségekben rejlő és könnyen hozzáférhető tőke gondatlan és meg nem engedhető fogyasztására vezetett”. Ehhez járultak – folytatta felidézve az utolsó másfél évtized súlyos természeti csapásait¹⁶³³ – „aggasztó, rendellenes légmérsékleti tünetek, [...] amelyekről az ezelőtti generatio ismerettel alig bírt, [...] legújabbban dúló árvizek”, amelyek együttesen „az erdőségek gondozására hívják fel a törvényhozás figyelmét”.¹⁶³⁴

---

¹⁶²⁸ Az 1872: 8. tc. 105§. i. pontja „faúsztató vállalatokat” említ. – A hatalmas irodalomból a már idézettekén kívül l. *Azon változásokról, melyet a fa úsztatás által szenved.* = Erdészeti és Gazdasági Lapok 1867. – K. Karlovsky Endre: *Erdély ipara a XVIII. század végén.* = MGTsz 1896. 249–250. – Tömörkény István: *Vízenjárók és kétkezi munkások.* Szeged 1902. – Eötvös Károly: *A nagy per...* I–III. Bp 1904. – Kovács Sándor: *A drávai hajósok és talpasok élete.* In: *Népünk hagyományaiból.* Szerk. Morvay Péter. Bp 1956. – Juhász Antal: *A tiszai tutajozás és a szegedi supermesterség.* In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyv 1960–1962.* Szeged 1962. – Czeglédy János [Markos András]: *Tutajozás a Maroson a múlt században.* = Ethnographia 1969. – Palkó Attila: *Tutajozás a Maroson.* In: *Korunk Évkönyv 1979.* – *Magyar Néprajzi Lexikon.* Főszerk. Ortutay Gyula. V. Bp 1982. (K. Kovács László és Katona Imre szócikkei.) 373–376.

¹⁶²⁹ Az 1840: 10. tc. szavai.

¹⁶³⁰ Imreh 1979. 308. – Imreh 1983. 243–268, 453–457, 500–501. – Vö. Tagányi Károly = MGTsz 1896. 133–134. Galgóczi: *i. m.* – Dóka Klára: *i. m.* 40. és kk.

¹⁶³¹ Idézi visszatekintően Keleti: *i. m.* 136.

¹⁶³² KN III. 275.

¹⁶³³ Az 1863. évi páratlan aszályra, az 1866. évi kivételesen kései tavaszi fagyokra és az 1879. évi Szegedet is romba döntő árvízre utal elsősorban.

¹⁶³⁴ KN VI. 13–14. – A faúsztatást is érintő érdekösszeütközések, illetve a kormányzat feltételezett támogatásával érvényre jutott monopolizáló törekvések kényes politikai vitát robbantottak ki 1860-

Az 1879 nyarára megszületett erdőtörvény sokoldalú ismertetését jórészt elvégezte az idézett szakirodalom. Így vázlatos áttekintésünk bátran korlátozódhat a faúsztatás témaköréhez közvetlenül kapcsolódó rendelkezéseire. Az „általános határozatok” közül figyelmet érdemel szempontunkból is „az irtás és tarvágás” tilalmazása minden olyan esetben, amely veszélyeztethetné értelemszerűen a kivágott fa „közelítésére” is szolgáló közlekedési, szállítási utak biztonságát.¹⁶³⁵ Az erdei kártételek szankcionálásáról szólva büntetni rendelte a törvény többek között azt, akit „hídnak, átmetszetnek, útnak, ergettyűnek vagy csúsztatónak, vízfogónak vagy a faúsztatásra szolgáló más eszközöknek” a megrongálásában vétkesnek talál.¹⁶³⁶ De büntetéssel fenyegette azt is, aki „jogtalanul vagy engedély nélkül vagy az engedélyezett helyen kívül ergettyűt (csúsztatót) készít”.¹⁶³⁷ A jogszabály körültekintően rendelkezett arról, hogy bárkinek a birtokán „idegen erdei termékek – a fát természetesen ideértve – bármely művelési ághoz tartozó földjein, illetőleg magán-útjain átszállíttassanak, ha azok az erdőből különben vagy éppen nem, vagy csak tetemesen nagyobb költséggel lennének elhordhatók”, de csak engedély birtokában és kártérítési kötelezettség mellett.¹⁶³⁸

Egy teljes fejezetet szántak a törvényalkotók a „szállítás a vízen” problémakörnek. Mindezenelőtt „szabadon gyakorolhatónak” ismerték el a tutajozást azon folyószakaszokon és patakokon, ahol az „mesterséges vízepítmények létesítése” nélkül állandó gyakorlattá vált. Ilyen „építmények” fennállása esetén, illetve a hajózásra ténylegesen használt szakaszokon azonban mind „a faúsztatásra vagy tutajozásra és az e célra szolgáló vízepítmények felállítására” az illető törvényhatóság, illetve annak közbenjöttével a miniszter engedélyének megszerzését tették szükségessé.¹⁶³⁹ Az engedélyezés feltételei kimondatlanul, de nyilvánvalóan nagyvállalkozókra, legfeljebb vállalkozásba tömörültekre szabottak voltak. A jogszabály kimondta, hogy „a vállalat és befektetendő tőke nagyságával arányban álló időtartamra, legfeljebb azonban 50 évig terjedhető időre adható” engedély.¹⁶⁴⁰ Az engedélynek tartalmaznia kellett az évente leszállítandó fa mennyiségét, a „tutajozás vagy usztatás” céljából létesítendő építmények meghatározását, továbbá azt is, hogy működését hogyan kívánta az engedélyért folyamodó az adott szakaszon már „létező malmok vagy más iparüzletek”, továbbá öntözőtelepek „korábban szerzett jogaival összeegyeztetni”.¹⁶⁴¹ Az engedélyesnek meg kellett osztania a beruházás költségeit és a szállítási lehetőségeket a korábban vagy későbben engedélyhez jutottakkal „a szállítandó famennyiség és a használati idő arányában”.¹⁶⁴² Egyszerre jelzi a faúsztatás korábban hiányzó szabályozásának fontosságát és a feszülő érdekellentéteket annak törvénybe iktatása, hogy a „kizárólagos

---

ban a képviselőházban. Feloldása érdekében maga Deák Ferenc is kétszer felszólalt. Vö. *Deák Ferencz beszédei*. S. a. r. Kónyi Manó. 2. kiad. Bp 1903. VI. 33–41.

¹⁶³⁵ 1879: 31. tc. 2.§.

¹⁶³⁶ Uo. 106. §. – Itt jegyzem meg, hogy az *úszni* ige műveltető alakját a törvényhozás szövegezésének megfelelően rövid magánhangzós formájában (*usztat*) idézem.

¹⁶³⁷ Uo. 111. §. – Itt jegyzem meg, hogy a „faközelítés”-nek, azaz a fának a vágás helyétől a rakodóhelyre továbbításának különböző technikáit 1944-ben ismertem meg alkalmi erdőmunkásként. A fának csúszdán, „ergettyűn” lejuttatásával 1998-ban a Gyergyói-havasokban ismételtén találkoztam.

¹⁶³⁸ 1879: 31. tc. 178–180. §§.

¹⁶³⁹ Uo. 181–183. §§.

¹⁶⁴⁰ Uo. 185. §.

¹⁶⁴¹ Uo. 196, 192. §§.

¹⁶⁴² Uo. 188–191. §§.

usztatási vagy tutajozási joggal bírók[...] kötelesek a szállítás tekintetében az illető usza-vízre utalt erdőbirtokosoknak[...] az úsztatást vagy tutajozást megengedni”. Ez a „kötelezés” azonban két fenntartással párosult, csak akkor lettek ugyanis az engedélyesek erre kötelezhetők, ha az érdekeltekkel „a fausztatás teljesítésére nézve megegyezni nem tudtak”, s – ami még súlyosabban eshetett a latba – „amennyiben saját fájuk leszállítása ez által nem akadályoztatnák”. Mójuk volt azonban az engedélyeseknek az úsztatási saját joggal nem bíró erdőbirtokosoknak (nyilván főként a kistulajdonosoknak) „a szállításra előkészített fakészleteit a helyi árak mellett megvenni”, ami feltehetően a törvénynek a viták és visszaélések melegágyát kialakító rendelkezése lett. Ezen nem sokat enyhíthetett, legfeljebb rangsort teremtett a visszaélésben, hogy a rendelkezés annak deklarálásával zárult, „ha az illető usza-vízre utalt valamennyi erdőbirtokos fája nem lenne leszállítható, akkor az elsőség azt illeti, kinek fája a kizárólagos usztatási vagy tutajozási jog birtokosának leszállítandó fakészletéhez legközelebb esik”.¹⁶⁴³ Az, hogy kié esett a legközelebb, aligha a véletlen műve volt.

A monopolizáló törekvéseknek tágítható réseket nyitó jogszabály az eltulajdonítás és a károkozás elhárításáról gondoskodni igyekezett. Az előbbit szolgálta – többek között – az a rendelkezés, miszerint „a szállítandó tutajfák és épületfák a szállító bélyegével megjelölendők”. Így élt tovább még egy ideig a hajdani „fajegy” vagy „rönkjegy”, amely eredetileg tulajdont, később esetleg favágói teljesítményt jelölt.¹⁶⁴⁴ Körültekintően rendelkezett a törvény a fausztatók, tutajosok által netán okozott kártételek megakadályozásáról, illetve büntetéséről. Olyan módon azonban, hogy lehetővé váljék ennek az archaikus, ám még mellőzhetetlen szállítási eljárásnak a modernizálódást célzó gazdasági fejlődésmenetbe illesztése.¹⁶⁴⁵

Ezt az egyeztetési szándékot igyekezett érvényesíteni a „vízjogról” rendelkező, ugyancsak hosszú előkészítés után, 1885-ben megszületett és a fausztatás, tutajozás dolgában is a korábbi szabályozás kiteljesítésének szándékával megalkotott törvény.

A törvényjavaslat vitájában az ellenzéki szónokok jó része helyeselte, amit a javaslat továbbmunkálását indítványozó Mocsáry Lajos a tervezet elvont általánosságait kifogásolva úgy fejezett ki, hogy „a Duna és a kis patak nagyon különböző törvényhozási objektum”.¹⁶⁴⁶

A jogi általánosításra törekvés egyik jellegzetessége volt „a szabad rendelkezés”, illetve „a hatósági rendelkezés alatt álló vizek” használatának különválasztott szabályozására irányuló, ám következtelenül érvényesített törvényalkotói szándék. Témánk szempontjából fontosnak bizonyult az utóbbi kategóriát illető rendelkezések közé soroltan, de valójában általános érvénnyel deklarálása annak, hogy „vízhasználat csak a hajózás, tutajozás és a fausztatás sérelme nélkül gyakorolható”.¹⁶⁴⁷ A vízhasználat engedélyezésénél „irányadónak” a „közgazdasági tekintetben fontosabb érdeket” hangoztatta a törvényszöveg, vitatható fogódzókat nyújtva ennek érvényesítéséhez. „Egyenlő jelentőségű vállalatok közül a parti birtokosnak elsősége van – deklarálta –, utána következik a vízfolyás fenntartásához hozzájáruló birtokos s csak azután más birtokos. Egyenlő körülmények között a vízfolyás

---

¹⁶⁴³ Uo. 189. §.

¹⁶⁴⁴ Uo. 187. §. Vö. Kémenes Antal: *Székely rovásírás és tulajdonjegyek*. Bp 1914. 18–20. – Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp 1981. 603–605. – Imreh-Pataki: *i. m.* 202.

¹⁶⁴⁵ 1879: 31. tc. 199–207. § §.

¹⁶⁴⁶ KN. VI. 211–213.

¹⁶⁴⁷ 1885: 23. tc. 27. §.

mentén feljebb fekvőnek az alsóval szemben elsőse van.” Az „egyenlő jelentőség” objektív kritériumainak hiánya – nemcsak a törvényhozók egy része számára – a megfogalmazás egyértelműségét nagyon is megkérdőjelezte.¹⁶⁴⁸

Általánosságban fogalmazott volta ellenére a faúsztatás biztonságát szolgálta annak kimondása, hogy a folyóvíz medrének és partjainak „jó karban tartása” az érintett birtokosoknak a „kötelessége”, de annak költségeihez mindazok, akik „abból hasznot húznak, haszonaránylag hozzájárulni tartoznak”. A törvény – józanul – legalább annyiban konkretizált, hogy „a hajózás és tutajozás” érdekeltjének és az arra háruló aránylagos költségek viselőjének „az államot” határozta meg. Ezzel szoros összefüggésben azt is kimondta, hogy „a hajózható és tutajozható folyók szabályozását, azok medrének tisztítását és partjainak védelmét az állam bármikor eszközölheti”.¹⁶⁴⁹

A törvényhozás vitájában, amelyben a folyóvíz „éltető” voltának hangoztatása mellett „hordképességének” fontossága is helyet kapott, témánkat illető aggályok az állam számára biztosított víz- és partvédelmi, szabályozási és mederrendezési munkálatokkal kapcsolatban, még inkább a faúsztatók számára meghatározott szolgalmi jogok tekintetében merültek fel. Többben a partbirtokosok jogainak vélt veszélyeztetését szembesítették a folyóvizeket közlekedésre, szállításra felhasználók érdekeinek túlzottnak talált méltánylásával.¹⁶⁵⁰ A többség azonban érvelésüket elutasítva nemcsak a vízhasználatért nagy bevételhez jutó állam számára biztosítandó lehetőséget minden szükséges szabályozási munkálatra iktatta törvénybe, hanem a hajózók és a tutajosok, faúsztatók szolgalmi jogait is. A törvény kötelezte a parti birtokosokat, hogy „a tutajozható és hajózható folyók mentén” kártalanítás nélkül hagyjanak szabályrendeletben megállapítandó szélességű „vontató utat” emberek és állatok számára. Ugyancsak kötelezte a parti birtokosokat, hogy tegyék lehetővé, hatóságilag kijelölt helyeken fizetési kötelezettség nélkül, hajók és tutajok kikötését. Mindezzel összefüggött a díjmentes „szabad járás” lehetővé tétele „a faúsztatásra jogosítottaknak és munkásaiknak – amennyiben ez a szállítás eszközlése szempontjából elkerülhetetlenül szükséges – közvetlen a víz partján fekvő földeken”. És végül, de nem utolsósorban azt is leszögezték, hogy „veszély esetén a hajók és tutajok bárhol kiköthetnek, kirakodhatnak és partra vontathatók”, ha azonban kárt okoznak, annak megtérítését a parti birtokos joggal igényelheti. Ugyancsak kártalanítást biztosított a törvény azon terület tulajdonosának, amit „vontató utak” áthelyezése, illetve új vontató utak létesítése végett vesznek igénybe.¹⁶⁵¹ A szolgalmi jog gyakorlását megsértő birtokost a törvény 100 forintig terjedő pénzbüntetéssel, behajthatatlansága esetén 10 napig terjedő elzárással fenyegette.¹⁶⁵²

A XIX. század végére a törvényhozás megteremtette tehát a faúsztatás beillesztését az árutermelés és a piacgazdaság megújuló jogrendjébe. A fát „közeliítő”, a faúsztatók és tutajosok munkája – archaikus vonásaiból sokat megőrizve – mindinkább megtalálta az erdőbirtokosok és a szállítási vállalkozók által meghatározott koordinátarendszerben a kor gazdasági, társadalmi szerkezetében kialakított helyét, szerepét.

---

¹⁶⁴⁸ Uo. 28 §.

¹⁶⁴⁹ Uo. 40, 45. § §.

¹⁶⁵⁰ Vö. elsősorban Hódossy Imre és Gulácsy Dezső felszólalásaival. KN VI. 202–203, 209–210. Ellenvetéseik részben beleütköztek a hatályos erdőtörvénybe. Vö. 1879: 31. tc. 202. §.

¹⁶⁵¹ 1885: 23. tc. 65–67. § §.

¹⁶⁵² Uo. 185–186. § §.

Szabó Miklós

A mezősegi paraszti gazdálkodásban dolgozó népesség a XVIII. században és a XIX. század első felében

A Mezőségen a XVIII. században és a XIX. század első felében a földművelés és állattenyésztés a társadalom hagyományos rendje szerint földesúri gazdaságokban (allo-diumokon), valamint a kismemesi, szabadparaszti és mezővárosi tulajdonban, illetve szolgáló paraszti (jobbágyi és zselléri) használatban lévő földeken folyt.

A Mezőség sajátos erdélyi kultúrtáj, melyet a Maros, Aranyos, a Kis- és Nagy-Szamos, valamint a Sajó határol.¹⁶⁵³ Az elődök és a kortársak tudatában igen eltérő megítélésben részesült, attól függően, hogy milyen szempontból közelítették meg a fogalmat, hogy milyen élmények kötődtek ahhoz.

Borsos Tamás, Marosvásárhely egykori főbírája, maga is mezősegi birtokos, Bethlen Gábor fejedelem portai követe 1614-ben törökországi első útjának naplójában jegyezte fel: „Nikápolyból elindulván az Dunától fogva másfél nap igen szép mezőségen mentünk, ki hasonló az erdélyi Mezőséghez, csak hogy bezzeg közel sem olyan kövér föld, mint az erdélyi Mezőség...”¹⁶⁵⁴

Hasonló méltató szavakkal illette e tájat két és fél évszázaddal később, 1869-ben a neves természettudós Herman Ottó, amikor azt írta: „... a Mezőség nemcsak az ország gabonáira, hanem roppant kiterjedésű legelőinél fogva az országnak [...] jelentékeny húskamrája is, tekintve az ezrek szerint számláló szarvasmarhákat s roppant juhnyájukat.”¹⁶⁵⁵

Nem volna teljes a Mezőségről alkotott kép, ha nem idéznők Teleki Mihály, Apafi Mihály fejedelem nagy hatalmú kancellárja 1680-ban úzdiszentpéteri gazdatisztjéhez intézett utasításaiból a faszerszámok és használati tárgyak számontartására vonatkozó szavait: „Minthogy ez mezőség, itt a fa nem kevésbé becsüesebb a kenyérnél.”¹⁶⁵⁶ Ezúttal is ugorva két évszázadot, említsük még meg Orbán Balázs e tájra vonatkozó sorait is: „Olyan vidék ez [...], hol ha eső lepi meg az embert, akkor elmerülve a feneketlen sártengerbe, elátkozza a percet is, melyben ide tévedt.”¹⁶⁵⁷

Nos, a látszólag ellentmondóan jellemzett táj olyan mezőgazdasági övezetnek bizonyult, ahol lapos dombhátak, szelíd lejtésű oldalak, széles vagy keskenyebb völgyek váltogatták egymást. Rövidebb-hosszabb, de mindenképpen csekély vizű patakok és azok mentén „mint zsinórra fűzött gyöngyszemek” természetes és mesterséges halastavak, tavacskák, mocsarak, nádasok,

---

¹⁶⁵³ A Mezőséghez tartozónak tekintjük a tájegységet határoló folyók völgyében – a Maros jobb, az Aranyos bal, a Kis-Szamos jobb és a Nagy-Szamos, valamint a Sajó bal partján – kialakított helységeket is, hiszen ezek az említett folyók teraszain feküdtek ugyan, de határuk, „mezőkertjeik” kiterjedtek a dimbes-dombos mezősegi tájakra is.

¹⁶⁵⁴ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Kocziány László. Buk 1972. 67.

¹⁶⁵⁵ Herman Ottó: *A Mezőség*. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei 1869*. V/1. 15.

¹⁶⁵⁶ MOL A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Misc. 53.

¹⁶⁵⁷ Orbán IV. 192–193.

valamint szeppei növényzet és állatvilág alkotta a természeti környezetet. E tájon az ember évszázadokon át legeltetésre alkalmas erdei legelőket, sertéshizlalásra alakított makkos erdőket, épület-, szerszám- és tűzifa-kitermeléshez, ecetgyártáshoz nélkülözhetetlen vadgyümölcsöket termő erdőket tartott fenn. A XVIII. század elején ezeknek azonban már csak maradványait láthatta a kor embere.

A mezőgazdasági tájegység alapja agyagos, palás, márgás és homokos, melyet a víz – az eső és hólé – könnyen formált, szakadásokat és csuszamlásokat idézve elő.

A Mezőséget az emberi közösségek által több nemzedéken át alakított, formált kisebb-nagyobb „mezősi települések” – faluk, tanyák, illetve mezővárosok – népesítették be. E településeken sajátos jogi állapotú kisnemesek, szabadparasztiak, de főleg jobbágyok és zsellérek éltek, az úgynevezett „adózó nép”, mely földműveléssel és állattartással foglalkozott.

Vizsgálódásaink során a népesség XVIII–XIX. századi alakulásának mutatóit és sajátosságait kívánjuk bemutatni.

Közismert, Erdély népét a XVII. század második felében és a XVIII. század elején súlyos csapások érték. A II. Rákóczi György 1657. évi szerencsétlen lengyelországi hadjáratát követő 1658–1661. évi török–tatár dúlások, öldöklések, továbbá a század utolsó évtizedeiben megszálló Habsburg katonai erők, majd a kuruc–labanc hadak és azokhoz csapódó szabadcsapatok pusztításai, de különösen e korban grasszáló „fekete halál”, a pestis és egyéb járványos betegségek, illetve az aszályos, valamint túlzottan csapadékos éveket követő éhínség tizedelték. Mi jutott ki mindebből a Mezőség „adózó népének”? Voltak-e a mezősi változásoknak Erdély egész történetét befolyásoló hatásai?

E téma vizsgálatakor a kutatót a vonatkozó szakirodalom és emlékirodalom mellett igen-igen gazdag feltáratlan és kiadatlan levéltári forrásanyag várja. Azokra az adóösszeírásokra gondolunk, amelyeket II. Rákóczi Ferenc bukását követően az Erdélyben berendezkedő Habsburgok adópolitikájuk megalapozása céljából készíttettek ismételt, azaz 1713-ban, 1720/22-ben, 1750-ben, továbbá ezek kiigazított példányaira, valamint a II. József, illetve I. Ferenc úrbérrendezési terveinek alapjául szánt 1785. és 1820. évi összeírásokra.

Az 1708-tól évtizedeken át szinte szakadatlanul dühöngő pestis és egyéb járványok, éhínség stb. pusztításainak felmérésére Torda vármegye Mezősi járásában ifjabb Darvai Ferenc, Vass Dániel, Pálfi György és Komjátszegi Sámuel asszesszorok kaptak megbízatást. Jelentésüket 1720. szeptember 20-án terjesztették be. Ebből idézünk: (Mező)Ceked: „Az elmúlt szükségnek idején ment el falujukból a körösi tartományokba adózó gazdaember Nr. 40.”¹⁶⁵⁸ Felsődetrehem: „A falu az elmúlt szükségnek idején mind elpusztult volt.” 1720-ban élt a helységben hét gazda, de ez évben „csak egy kalangya búzájuk sem termett, annyira megemésztették a hörsökök és egerek.”¹⁶⁵⁹ Mezőcsán: „Az elmúlt drágaságnak s mely utánna következett, pestisnek idején ment el falujukból 51 pár adófizető jó gazdaember.”¹⁶⁶⁰ Maroskece: „Az elmúlt drágaságnak idején falujuk éppen pusztán maradt volt.”¹⁶⁶¹ Egerbegy: „...ment el falujukból más tartományokba 10 adófizető gazdaember”; egy sem tért vissza, és az „elmúlt pestisnek idején halt meg falujukból 20 portiozó gazdaember”.¹⁶⁶² Mezőtőhát: „Az

¹⁶⁵⁸ MOL EGLt F 49. 40. cím, 7. csomó, 4–14. sorszám, 37.

¹⁶⁵⁹ Uo. 35.

¹⁶⁶⁰ Uo.

¹⁶⁶¹ Uo. 31.

¹⁶⁶² Uo. 35.

elmúlt drágaságnak idején a falu mind elpusztult volt”; 1720-ban élt a helységben 8 adófizető gazda és 12 zsellér, illetve szökött jobbágy, de „tellyességgel semmit sem arathattak”.¹⁶⁶³

Nem olvasmányosak ezek a sorok; annál lehangolóbbak. Az idézetekből kibontakozó kép, nyilván, közel sem terjed ki Torda vármegye Mezőségi járásának összes falvaira, melyek „mindezek felett” annyira „marsusban vannak”, hogy „condescensio és vectura nélkült alig lehet napi nyugadalmuk”.¹⁶⁶⁴ De nem tartalmazza a Mezőség más vidékein észlelt pusztításokat sem.

A további felsorolás és idézetek helyett inkább összegezzünk, és számokban mutatjuk be a pusztításokat. A Ludas–Torda–Kolozsvár–Szamosújvár-országút mentén huszonhat helységből öt teljesen elnéptelenedett. A többi helység népességének mintegy fele (48,3 %) esett áldozatul vagy menekült el a „fekete halál” elől. Hasonló mértékben szedte áldozatait a pestis a Szászrégen–Teke–Beszterce-, valamint Beszterce–Szamosújvár-útvonal környékén is. A kevésbé forgalmas Ludas–Sármás–Mocs–Apahida-út környékén két helység néptelenedett el teljesen. A Mezőség elszigeteltebb részein azonban a települések lakóinak csak mintegy 25 %-a pusztult el járványos megbetegedésben vagy menekült el,¹⁶⁶⁵ bár Szabó T. Attila adatai az 1708–1711 közötti pestis áldozatainak számát illetően – Alsószováton 229-en haltak meg, Faragón 173-an, Felsőszováton 144-en, Kisfülpösön 148-an és Tancson 170-en¹⁶⁶⁶ – további elmélkedésre intenek: nem volt-e nagyobb a pusztulás e részeken is?

Kétségtelen, nem tudjuk, milyen mértékben járult hozzá az elnéptelenedéshez az az – immár a parasztok soraiban is uralkodó – közfelfogás, melyet éppen ebben a korban fogalmazott meg ismételten az enyedi orvosprofesszor Pápai Páriz Ferenc, majd Zay Anna is, miszerint a „pestisnek elközelítettét hallván azonnal mennél hamarabb távollyabb menedék helyre kell menni; és onnan sok idő múlva a Pestisnek megszűnése után kell vissza menni e szerint: Cito, Procul, Tarde”.¹⁶⁶⁷

Nos, annyi bizonyos, a tanulmányozott összeírások adatai tükrében állíthatjuk, hogy a „fekete halál”, az éhínség és a pestis előli eltávozás miatt a „pusztatelvek” száma igen-igen felszökött. A Mezőség helységeiben mintegy 6200 család – tehát településenként átlagosan 22–23 család – maradt életben, és foglalkozott földműveléssel, valamint állattartással. A munkaerő hiánya miatt kiterjedt szántóterületek maradtak műveletlenül. Az összeírások a parasztok lehangoló szavait rögzítik: „csak volna kinek szántani” (Mezőkok)¹⁶⁶⁸ vagy „kiterjedt határunk van”, „de egy része csak meddön hever” (Mezőceked); továbbá: „Az határ olyan bő, hogy a lakók egészében nem művelhetik” (Gerendkeresztúr).¹⁶⁶⁹ Mezőcsánon arról beszéltek a földművesek, hogy 4000 köbölnyi határukból a helységben élő 13 jobbágy és 19 zsellér

---

¹⁶⁶³ Uo. 31.

¹⁶⁶⁴ Uo. 38.

¹⁶⁶⁵ Maroskece, Sósszentmárton, Felsődetrethem, Pusztaszentmárton és Apahida, illetve Mezőceked és Mezőtőhát helységekről van szó. MOL EGLt F 49, passim.

¹⁶⁶⁶ Szabó T. Attila: *A románok újabb kori erdélyi betelepülése*. = Hitel 1942/VII. 3. 136. (A továbbiakban: Szabó T. 1942.). E tanulmányra Olosz Katalin hívta fel figyelmünket; köszönet ez alkalommal is érte.

¹⁶⁶⁷ Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Nagy Géza. Buk 1977. 207. – Kis Domokos: *Az erdélyi bujdosók és a pestis*. = Orvostörténeti Közlemények 1993/141–144. 83–105.

¹⁶⁶⁸ MOL EGLt F 49, passim. Mezőkokra vonatkozólag: F 49, 22. cím, 4. csomó, 1. sorszám, 84–85.

¹⁶⁶⁹ Uo. 16–18, 82–83.

mindössze 173 köbölnyt tudott megművelni.¹⁶⁷⁰ A jelzett összeírások adatait összegezve, a művelésbe fogott összterületből több mint 31 100 köböl szántó hevert műveletlenül a Mezősége.¹⁶⁷¹

Bizonyosnak látszik, hogy a demográfiai visszaesés következményeként megbomlott az az egyensúly, amelyet a paraszti gazdálkodás arányai, struktúrája és rendszerei megkívántak népesedési szinten egy adott pillanatban a Mezősége. Ez pedig nemcsak egyszerű termelésvisszaesést eredményezett, hanem befolyásolta a határfelosztást, a termesztett növények és a mezőgazdasági munkálatok rendszerét is. Gyakori eset, melyet a későbbiekben Marosludason úgy fogalmaztak meg, hogy „kinek hol tetszett, ott szántott”.¹⁶⁷²

A földművelők, végeredményben a parasztközösségek alkalmazkodtak az új állapotokhoz, de a földbirtokosok az elpusztult vagy elmenekült jobbágyi és zselléri munkaerő pótlására más, közelebbi vagy távolabbi részekről fogadtak be, esetleg éppen hozattak parasztokat. Sósszentmártonban – amelynek népessége éppen ekkortájt telepedett ki a Mezőségről – feljegyezték, hogy lakói „három-négy esztendő alatt ülték meg ezen falut sellér képpen.”¹⁶⁷³ Bődönben, ahogy 1759-ben a 82 éves Lup Vonyisor elmondta, „a helység szászoktól inhabitáltatván”, de „már feles esztendőktől fogva a szászok Bődönbül kipusztulván [...] az említett Bödönt oláhok ülvén meg, kezdték bírni”.¹⁶⁷⁴

Az 1708-tól évtizedeken át pusztító „fekete halál” és egyéb járványok, az éhínség stb. kiváltotta népesedési visszaesést azonban rövidesen gyors gyarapodási hullám követte. Erre jellemző, hogy míg Erdély viszonylatában 1713–1767 között a népesség szaporodása 20–25 %-os volt, a Mezősége a gyarapodás 1713/1720 és 1750/1767 között 3,3-szorosnak bizonyult.¹⁶⁷⁵ Abszolút számokban kifejezve a vizsgált periódusban így alakult a Mezőség lakossága.¹⁶⁷⁶

Évek	1713/1720	1750/1767	1831
Családok száma	6234	20 660	29 961

A szaporulat tehát – szinte hihetetlen – 4,8-szoros volt. Márpedig ezt a gyarapodást lehetetlen természetes szaporulatként felfogni. Természetesen ezzel egyidejűleg felmerül az a kérdés is, honnan származtak a helységeket „megülőők”. A kutatások mai szintjén ezt kimutatni szinte lehetetlen. Nem is kísérletezünk ezzel. Általánosan elfogadható magyarázat helyett az 1708–1711 közötti években elnéptelenedett négy helységre – Apahidára, Mezőcekre, Felső-

¹⁶⁷⁰ Uo. 90–92.

¹⁶⁷¹ Uo. F 49, passim.

¹⁶⁷² Uo. F 55, 5. tétel, 8. csomó, Marosludas 1763, 145–152.

¹⁶⁷³ Uo. F 49, 22. cím, 4. csomó, 1. sorszám, 10–11.

¹⁶⁷⁴ Uo. F 55, 5. tétel, 5. csomó, Bődön 1759.

¹⁶⁷⁵ Pascu, Ștefan: *Demografia istorică*. In: Uő (szerk.): *Populație și societate. Studii de demografie istorică*. I. Cluj 1972. 67.– MOL EGLt F 49, passim; F. 50, passim; MOL Országos Főszámvevőség, F 391, passim; Uo. F 392, passim.

¹⁶⁷⁶ MOL EGLt F 49, passim; F 50, passim; MOL Országos Főszámvevőség, F 391, passim; F 392, passim.

detrehekre és Mezőtőhátra – vonatkozó adatainkkal mindössze érzékeltetni kívánjuk a kérdésre adható feleletet, követve Szabó T. Attila módszereit a névvizsgálatban.¹⁶⁷⁷

Nos, 1750-ben e helységekből 385 család élt. 208 esetben (az összes családok 54 %-a) a családnévekből következtethetünk azok származási helyére. Eszerint a családok 37,5 %-a mezőségi, illetve a történelmi Erdély területén található helységekből származott, 14,9 %-a további, de a Kárpátokon belüli tájakról (Körösök vidéke, Kővár vidéke, Szilágyság és a Szeben környéki Mardzsina – Szélek) telepedtek be, 37,5 % pedig moldvai, havasalföldi és olténiai helységekből. 10%-a ugyanakkor orosz, szerb és magyar (19 orosz, 1 szerb és 1 magyar) származásra utaló nevet viselt.¹⁶⁷⁸

Az érzékeltetett jelenség mindenképpen erőteljes *belső népmozgásra* és bevándorlásra is utal. Ez nyilván nem zárja ki, hogy sokan nem szöktek volna vissza többek közt moldvai származási helyükre vagy más vidékre. Erre is utalnak néha a fennmaradt korabeli források.¹⁶⁷⁹

Azt is szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy az érzékeltetett jelenségek – erőteljes belső népmozgás, migráció stb. – kimutathatók a Mezőség valamennyi részén, bármelyik helységben. Egy átfogó vizsgálatra e tanulmány szabta keretek között azonban nem vállalkozhatunk.

A megtelepedők többnyire „zsellérképpen” kaptak a földesuraktól telket és házat, illetve „külsőségeket” (szántót, rétet stb.). Ez nyilván kihatott a parasztgazdaságban foglalkoztatottak társadalmi struktúrájának alakulására is. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a következő kép vázolható fel több-kevesebb pontossággal:¹⁶⁸⁰

Évek	Szolgáló	Szabad és	A szolgáló parasztokon belül	
	parasztok	kisnemesek	Jobbágyok	Zsellérek
	aránya %-ban			
1713/1722	84,4	15,3	46,5	53,4
1750/1767	80,9	19,1	47,7	52,2
1831	76,1	23,7	29,7	70,5

¹⁶⁷⁷ Egy készülőben levő tanulmány adatai alapján.

¹⁶⁷⁸ Ezek a nevek a következők: Áronkutan – 1; Aranykutan – 2; Ajtonan – 1; Bágy – 4; Bandian – 1; Belgyan – 1; Bogatan – 1; Borkutan – 1; Bosan – 2; Brasovan – 3; Budinan – 1; Csanán – 1; Des – 1; Dezmerán – 1; Dobokan – 1; Dobai – 2; Felekan – 1; Gabudan – 4; Iklandan – 2; Katona – 1; Kalian – 1; Kapulnan – 1; Karan – 1; Kivoran – 10; Kokan – 1; Kozma – 12; Krisan – 7; Kosokan – 2; Ludosan – 1; Mehesan – 5; Marosan – 13; Marsinan – 11; Moldovan – 76; Mokban – 6; Muntyan – 8; Oltyan – 4; Petesan – 1; Petresan – 1; Szekulan – 1; Szenmartinan – 1; Szentjakoban – 1; Szokolan – 1; Tordean – 1; Torgyan – 2; Velkeran – 1; Zahan – 2; Rusz – 19; Szilagysan – 3; Szirb – 1; Unguran – 1. MOL EGLt F 50, 30. cím, VI. csomó, 1. sorszám; 36. cím, I. csomó, 4. sorszám; 38. cím, 6. csomó.

¹⁶⁷⁹ Különösen Moldvába szöktek a mezőségi parasztok. Egy 1780-ból származó tanúkihallgatásból tudjuk, hogy 1778–1779-ben pl. Árokaljáról Bethlen Miklós tisztartójának kegyetlenkedései miatt 23 személy szökött Moldvába. MOL EGLt F 55, 5. tétel, 4. csomó. Árokalja 1780. 197–216.

¹⁶⁸⁰ MOL EGLt F 49, passim; F 50, passim; MOL Országos Főszámvevőség F 391, passim; F 392, passim.

A táblázat két fejlődési tendenciáról tanúskodik. Egyrészt, gyarapodott a paraszti gazdálkodásban dolgozó kisnemesek, mezővárosiak, különösen pedig a szabadparasztok aránya. Másrészt, a szolgáló parasztokon belül a jobbágysággal szemben jelentősen megnövekedett a zsellérek aránya.

Ha megtekintjük az adózók 1831-ben készített összeírását, azt látjuk, hogy a mezővárosi helységek közel egynegyedében csak zsellérek laktak, esetleg (hét helységben) egy-két jobbágycsalád a nagyszámú zsellérnépesség mellett.¹⁶⁸¹

A paraszti gazdálkodásban dolgozó kisnemesek, szabadparasztok és mezővárosiak számszerű gyarapodását tükröződő közöljük az alábbi táblázatot:¹⁶⁸²

Évek	Kisnemesek	Szabadparasztok	Mezővárosiak
1713/22	183	917	Nincs adat
1750/67	603	1325	1176*
1831	653	3555	1644

* Szék kivételével.

A paraszti gazdálkodásból megélő szabad rétegek gyarapodása kétségtelen. Ebben az esetben azonban betelepedésről nem lehet szó; közismert, hogy Mária Terézia korától a hagyományos kisnemesek mellett sok címeres nemes (armalista) jelent meg a Mezőséken is.

E szabadrendűek területi megoszlása egyenlőtlen. Kisnemesek a Mezőség 43 helységében éltek. Olyan helységekből, melyek az egykori szamosújvári uradalomhoz vagy Bálványosvárhoz tartoztak (Boncnyires, Füzesmikola, Ördöngösfüzes, Vasasszentivány, illetve Bálványosvár, Szentegyház stb.), a székely székekben, azaz Marosszéken vagy Aranyosszéken feküdtek (Bazéd, Galambod, Csittszentivány, Mezőbánd, Mezőbergenye, Mezőcsávás, Mezőfele, Mezőkölpény, Mezőmadaras, Mezőpanit, Mezősámsond, Szabéd és Székelyuraj, illetve Aranyosegerbég), de szétszórtnak olyan falvakban is, mint Bala, Málom, Mezőtőhát, Pagocsa, Pulyon stb.¹⁶⁸³

Szabadparasztok mindenekelőtt a székely falvakban (Bazéd, Csittszentiván, Galambod, Mezőbánd, Mezőbergenye, Mezőcsávás, Mezőfele, Mezőmadaras, Mezőpanit, Mezősámsond és Nánánfalva, illetve Aranyosegerbég) maradtak fenn, de a Beszterce vidéki szász falvakban (Dipse, Fejéregyháza, Szászakna, Szászlekenye, Szászszentgyörgy, Tács, Vermes és Zselyk) is, illetve a Szászrégen környéki szász helységekből (Bátos, Dedrádszéplak és Vajola). Továbbá a szamosújvári és bálványosi vár egykori tartozékaiban (Kékesvásárhely, Ördöngösfüzes, Szamosújvárnémeti), valamint Komlód, Légen, Alsószóvát, Magyarfráta, Mezőtőhát, Nagynyulas, Ölyves, Pagocsa, Póka, Septér, Szentmárton (Mező-), Viszolya és más helységekből.¹⁶⁸⁴

Mezővárosi földműveléssel és állattartással foglalkozókat jeleznek a korabeli források a Mezőség peremvidékein elhelyezkedő Szászrégenben, Tordán, Szamosújváron, de a táj belsejében fekvő Kolozson, Tekén és Széken is.¹⁶⁸⁵

¹⁶⁸¹ Uo.

¹⁶⁸² Uo.

¹⁶⁸³ Uo.

¹⁶⁸⁴ Uo.

¹⁶⁸⁵ Uo.

E rétegek jelenléte a paraszti gazdálkodásban – feltételezéseink szerint – növelte a paraszti gazdálkodás egyes üzemágaiban megjelenő előremutató változások elterjedési lehetőségeit, hiszen e népesség kétszer annyi fizikai idővel rendelkezett földje megműveléséhez, mint a jobbágyok és zsellérek, és így több időt fordíthatott a földművelés és állattartás javítására. A kisnemesek, szabadparasztok és mezővárosiak ugyanakkor iskolázottabbak voltak, soraikból sok értelmiségi került ki, ezekkel való kapcsolataik is javították az előrelépés lehetőségeit.¹⁶⁸⁶

Ilyen változások jelentkeztek a talajjavításban (istállótrágya használata), a határszervezésben (javított kétnyomásos rendszer, háromnyomásos rendszer, „2+1” nyomásos rendszer és ezek javított formája, ahol jóval nagyobb területet vesznek művelés alá, mint a hagyományos kétnyomásos rendszerben), az igavonó fogatok számának csökkenésében és az igavonókra vonatkozó hagyományos közfelfogás fokozatos elhagyásában (az ökrök mellett kezdenek teheneket is járomba fogni), az istálló állattartás terjedésében és a szénafüvek, valamint rétek gazdaságosabb kihasználásában, a vasalt és vas mezőgazdasági munkaeszközök elterjedésében stb.¹⁶⁸⁷ Meghonosodott a földművelőkben e változások befogadásának képessége, hajlandósága. Tükröződött ez valahol a terméshozam alakulásában is, hiszen az nem maradt el sem az uradalmi gazdálkodás (3–4-szeres, legfeljebb 5-szörös), sem az erdélyi átlagos 3–4-szeres terméshozamtól. Az elvetett őszi búza a Mezőségen ugyanis trágyázatlan földben 1820-ban átlagosan 5,2-szeres termést hozott.¹⁶⁸⁸ Trágyázott földben pedig egyes helységek (Alsószovát, Aranykút, Báld, Felsőszovát, Harcó, Kisfülpös, Mezőménes, Nagysármás, Novaly és Pusztakamarás) adatai szerint 6–17,5-szerest termelt.¹⁶⁸⁹

A jelzett terméshozamok beleilleszkednek az általános közép-európai fejlődésbe, hiszen Ausztriában 1790 körül az őszi búza négyszeres terméshozamot adott. Lengyelországban 1820-ban kapták ezt a terméshozamot. Franciaországban a gabonafélék átlagos terméshozama a XVIII. század végén ötszörös volt. Csupán az angol mezőgazdaság szárnyalt magasan mesterséges takarmányaival és 10–15-szeres átlagos terméshozamával.¹⁶⁹⁰

A szolgáló parasztok, különösen pedig a zsellérek számának nagyméretű gyarapodása ugyanakkor olyan népesség kialakulását eredményezte, melynek különbözött az étkezési kultúrája, általában az anyagi kultúrája a Mezőségen előzetesen élő generációkétól. Ebből fakadóan nem fogyasztottak – és nyilván nem termeltek – zöldségféléket, legfeljebb káposztát, a disznótartással szemben előnyben részesítették a juhtartást, nem kedvelték a méhtartást, néhol feladták a szőlőtermesztést stb. Mindezeknek megfelelően a külterjes földművelést és állattartást részesítették előnyben, folytatták az előző századokban már előrehaladott erdőirtásokat, nem kímélve a makkos erdőket sem. A juhtenyésztés nagyméretű kiterjesztésekor nem számoltak azzal, hogy a mezőügyi viszonyok között ez a legelők kopárosodásához vezet, és a szokványos záporozó esők és hólé pedig az agyagos és palás talajban szakadásokat és csuszamlásokat idéz elő. Az ilyen ésszerűtlen gazdálkodás ellen csak a XIX. század első felében lépnek fel a helyi és központi hatóságok, megkísérelve

---

¹⁶⁸⁶ Uo. L. még a korabeli kollégiumok anyakönyveit is.

¹⁶⁸⁷ MOL EGLt F 49, passim; F 50, passim. – MmOL Mikrofilmek Gyűjteménye MU R 578–613, passim. (A továbbiakban: MmOL MGy.) – Szabó Miklós: *Adalékok a maroszséki paraszti gazdálkodás XVIII–XIX. századi történetéhez (1750–1820)*. = AgtSz XXXIV/1992. 1–4. 227–249.

¹⁶⁸⁸ Uo.

¹⁶⁸⁹ MmOL MGy MU R 578–613, passim. – Mílotai Ferenc: *Az erdélyi Gazda*. I. Nagyenyed 1838. 172. – Mérei Gyula: *Magyarország története 1790–1848*. I. Bp 1980. 347.

¹⁶⁹⁰ Chaunu, Pierre: *A klasszikus Európa*. Bp 1971. 187. – Duby, George – Mandrou, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. Bp 1975. 338.

megváltoztatni a hagyományos közfelfogást, különösen az erdők óvásával és építésével kapcsolatos paraszti mentalitást.¹⁶⁹¹

A paraszti gazdálkodásban dolgozó népesség XVIII–XIX. századi alakulására mindenképpen jellemző e népesség nagyméretű pusztulása, majd gyors gyarapodása, a szabadrendűek fennmaradása – sőt számbeli növekedése – és a zsellérnépesség túlnyomó fölénye a jobbágysággal szemben. A korban erőteljes belső népmozgás, valamint bevándorlás jellemezte a népesedési viszonyokat.

Véleményünk az, hogy e kis terjedelmű írás tényei alkalmasak arra, hogy történetírásunk megállapításait a mezősegi, illetve általános erdélyi XVIII. századi népesedési fejlődésben újragondoljuk, árnyaltabbá alakítsuk.

---

¹⁶⁹¹ MOL EGLt F 51, passim. – MmOL MGy MU R 578–613, passim. – Szabó Miklós: *Ember és táj az erdélyi Mezőségen a XVIII–XIX. században.* = Valóság XXXVIII/1995. 9. sz. 33–35.

Szász Zoltán

A magyar közvélemény és a Habsburg-monarchia Balkán-politikája a XIX. század 70-es éveiben

A Habsburg-monarchia Balkán-politikája fő vonásaiban jól ismert a történetírásban. Tudott, hogy noha a Balkán kezdettől fogva fontos volt a Monarchia számára, századokon át mégis mellékszféra maradt, mert a Habsburgok mindenekelőtt Közép- és Nyugat-Európában kívánták pozícióikat erősíteni, fő feladatuknak a „német küldetést”, a német hegemonia őrzését-megszerzését tekintették.

A XIX. század elején már erősödtek azok a hangok, amelyek kereskedelmi okokból is egy terjeszkedő Balkán-politikát akartak inaugurálni. „Ott kell a mi Indiánkat keresni” – gyakran felbukkanó félhivatalos nézet a század közepén. 1854-ben megszállták ugyan a román fejedelemségeket, de a Habsburgok csak azután, hogy 1866-ban kiszorultak a Német Bundból, illetve 1870–71 után fordultak arccal a Balkán felé, s az alapjában tradicionális dinasztikus hódítás-gondolat az 1873. évi nagy gazdasági válság után kapott némi – nem jelentős – gazdaságpolitikai tartalmat is, amennyiben az osztrák ipar egyes részei érdekeltek voltak a balkáni piacnak az olcsón odaérkező angol, belga, francia árukkal szembeni mesterséges biztosításában.

Az is ismeretes, hogy sem Ausztria és Magyarország kormányai, sem a két ország uralkodó közvéleménye a 70-es években vagy az 1877–78. évi orosz–török háború idején nem óhajtott, hogy a Habsburg-monarchia balkáni területeket hódítson meg. A hivatalos „nemzetek feletti” Habsburg-külpolitika viszont 1875-től a terjeszkedés mellett foglalt állást, ezt azonban eleinte titkolta, majd kódosította, kifelé mindvégig ragaszkodva azon külpolitikai formulához, hogy Boszniát és Hercegovinát a nagyhatalmak „mandátuma” alapján, azok felkérésére „okkupálja”. Ez a kompromisszumos formula nemcsak az európai hatalmi viszonyokból következett, hanem a Monarchián belüli nagy véleménykülönbségek áthidalását, többek között a két kormány vonakodásának leszerelését szolgálta.

A történetírásban, elsősorban a déli és keleti szomszédoknál visszatérő gondolat, hogy Magyarország 1875 után ellenezte a népek török fennhatóság alóli felszabadítását, s egy hódító jellegű politika támasza volt. Kétségtelen, hogy sem akkor, sem visszatekintve nem könnyű értelmezni a kor magyar állásfoglalásait, de a kutatások alapján nem is lehetetlen.

A magyar társadalom – ha közvéleményként fogadjuk el a kor sajtóját és szerény levelezésanyagát – a Balkán számára sorsdöntő 70-es években nem támogatta a Habsburg-monarchia legfelsőbb köreinek hódító szándékait, mereven ellenezte Bosznia-Hercegovina elfoglalását. De nem támogatta tevőlegesen a balkáni népek felszabadító mozgalmait sem. Ugyanakkor nem volt – hiszen nem is lehetett – semleges a szomszédságában végbemenő nagy átalakulások kérdésében. A legszembetűnőbbek a sajtóban bőven található törökbarát eszmefuttatások, néhány utcai szimpátiamegmozdulás, lendületes politikai szónoklat. Hogy ugyanakkor bőségesen találunk a magyar újságokban a Balkán ún. kisépeivel szemben is szimpátiahangokat, még nem teszi tagadhatatlan történelmi tényné, hogy az akkori magyar közvélemény egészében törökbarát volt.

Mivel magyarázható, hogy a másfél százados török uralmat megélt, valamikor az oszmán birodalommal szemben a kereszténység védbástyájának számító s a köztudatban ezt máig őrző Magyarország liberalizmusra és nemzeti függetlenségre oly érzékeny társadalma a közismerten magát túlélte, despotikus török birodalom mellé állt érzelmeivel?

A választ nem elsősorban az 1875 utáni balkáni helyzetben, hanem Magyarországnak a Habsburg-monarchiában elfoglalt speciális helyzetében és a magyar nemzettudat sajátosságaiban kell keresni.

A szélesebb magyar közvélemény magatartását az 1848 óta uralkodó liberális nacionalizmus határozta meg. Míg a magyarországi nemzetiségekkel szemben offenzív jelleget mutatott, az is kétségtelen, hogy kifelé kizárólag defenzív jellege érvényesült. Az 1849-ben elbukott s csak nehezen, az 1867-ben kötött súlyos kompromisszumok útján elért magyar állami függetlenséget a kortársak szemében – a legtöbb kis vagy közepes nagyságú országtól eltérően – nem csupán külső hatalom, hanem belsőnek tekinthető ellenfél, Ausztria is fenyegette. A magyar nacionalizmusból 1867-tel nem tűnt el az osztrákellenesség, csak később sorvadt bizalmatlansággá, féltékeny rivalizálássá. A 60-as, 70-es években liberális alapon élt tovább a poroszellenesség, elsősorban a tisztelve félt Bismarck konzervatív rendszerével szembeni ellenszenv miatt. Mindezeknél nem kevésbé volt fontos az oroszellenesség, amely az 1849. évi intervenció óta áthatotta a polgári közvéleményt, a cárizmusban nemcsak a magyarországi szláv népek (szerbek, szlovákok, ruszinok) potenciális szövetségesét látta, hanem – az európai progresszió táborának általános felfogásához hasonlóan – az európai reakció agresszív főerejének tartotta. Ezek mellett jelen volt a kor magyar politikai gondolkodásában bizonyos szimpátia az észak-amerikai demokráciával és főként a liberális mintaállamnak számító Angliával szemben, melynek régi alapokon nyugvó modern alkotmányos rendszerét a magyarokkal rokonnak érezték, fejlett gazdaságát, ha utolérhetőnek nem is, de követendő eszményképnek tartották.

Mindezek a tényezők egy modern polgári kisépítési nemzettudat irányába mutatnak.

A magyar nacionalizmus azonban nem volt „kisépítési nacionalizmus”. A 60-as években bizonyíthatóan megoldódott a dilemma. Amikor 1862-ben Klapka és Kossuth – épp a balkáni kapcsolatok kiépítésére induló olasz akció támogatásának kapcsán – kidolgozta a Duna-konföderáció tervét, mely a horvátok, szerbek, románok és magyarok szoros szövetségét célozta – egyenkénti gyöngeségük és kiszolgáltatottságukkal szemben mintegy „kollektív nagyhatalmi státust” kínálva nekik –, a magyar politizáló közvélemény ezt mereven és egyöntetűen elutasította. „Inkább megyek a némethez Bécsbe, mint a rácokhoz Belgrádba” – írta naplójába az osztrákellenes mozgalom egyik vezéregyénisége, Podmaniczky Frigyes. Az uralkodó nemzettudat a „nagyisépítési nacionalizmus” lett, mely a nemzetiségekkel, de a szomszédos kisépítésekkel szemben is magyar fensőbbiséget hirdetett. A magyarság viszonylagos gyöngesége és az ország soknemzetiségű jellege következtében azonban ez az ideológia a magyarságot is behelyezte egy másik hierarchiába, a nemzettől mintegy különállónak tekintett Habsburg-monarchiába, azt tartotta védhatalomnak, majd rávetítette saját nagyhatalmi elvárásait is.

A 70-es évek a magyar nemzettudatnak az átmeneti állapotát tükrözik. A közvélemény elfogadta az 1867-es kiegyezést, de elégedetlen volt vele, az önállóság nagyobb mértékét igényelte. Igényelte a nagyhatalmi helyzetet, de nem vállalta a vele járó konzekvenciákat: a hadsereg-növelést, a terjeszkedést. Defenzív maradt, nyugodt évtizedekre áhítozva az ún. magyar nemzeti állam kiépítése, megszilárdítása számára.

Az expanzióellenességnek sokrétű okai voltak, köztük olyanok, amelyek egybeestek az osztrák liberálisok érdekeivel is. A terjeszkedés a dinasztia-erősíti, amit nem kívántak; a nemzetek feletti hadsereget is erősíti, amittől kifejezetten féltek, mert benne érezték a dualista berendezkedés fő ellenségét. Az újabb szláv területek bekapcsolásában rengeteg veszély forrását látták: egyfelől gyengíti a dualizmust, a német és magyar hegemoniát, erősíti az amúgy is már nagyszámú szláv elemet, újraéleszti a nemzeti mozgalmakat a birodalmon belül. Másfelől újabb közös ügyet teremt Ausztria és Magyarország között – a vele járó

bonyodalmakkal együtt –, miközben a kormány és ellenzék egyaránt arra törekedett, hogy a már meglévő közös ügyek számát csökkentse. Végül pedig végtelen bonyodalmakkal fenyegetett az a vita – amely más nagyhatalmaknál nem fordulhatott elő –, hogy kihez is csatoljanak új területeket: Ausztriához vagy pedig Magyarországhoz?

A magyar gazdaság érdekei nem kívántak expanzív politikát. A 60-as években a magyar iparnak még szegényes szerkezetéből adódóan sem voltak komoly piacgondjai. A mezőgazdaságot pedig nem veszélyeztette a balkáni terménybehozatal, állatimport. Az Európa malomipari központjává kinövő Magyarország számára hasznos volt a gabonabehozatal; az állatbehozatal túl nagyra növekedését pedig akadályozta az időnként fellépő keleti marhavész, máskor korlátozni lehetett a marhavész ürügyén elrendelt határázárral. A szabadkereskedelem elvét Magyarország mindaddig nem adta fel, amíg Németország az évtized legvégén ezt rá nem kényszerítette. De még a balkáni vasútvonalak építésében is eltért a magyar koncepció az osztráktól. A magyarok már 1869-ben a Budapest–Belgrád–Isztambul-vonal építését szorgalmazták, szemben a Monarchia katonai vezető körei által is pártolt osztrák tervvel, amely Bosznián át kívánt Szalonikihez kijáratot teremteni. Beust külügyminiszter már ekkor beszélt arról, hogy jó volna, ha Törökország önként lemondana arról a területről (itt ezt „terrain” formában említi), amelyen a vasút átvezetne.

Az annexióellenes magyar Balkán-politikára jellemző Beust és Pulszky – az egyik budapesti szürke eminenciás – bizalmas beszélgetése. Ha Ausztria lemond a német hegemonia visszaszerzéséről, a poroszellenes revánspolitikáról – mondja Pulszky –, akkor Magyarország cserében lemond a török provinciák annektálásának gondolatáról („jedwede Annexion türkischer Nachbarprovinzen zu verzichten”); Beust nevetve közölte: ez nem áldozat magyar részről, hiszen köztudott, hogy Magyarország nem akar hódítani, és nem is érdeke a hódítás. 1868-ban Andrássy miniszterelnök még Szerbiának gondolta adni Boszniát és Hercegovinát.

Magyarországnak tehát nem voltak balkáni igényei, mégsem alakult ki a nemzeti felszabadító mozgalmakat konzekvensen támogató politika, noha egy kisállamokból felépülő Balkán-félsziget befért a magyar liberalizmus külpolitikai elképzeléseibe.

Oroszország aktív fellépése Törökország ellen Magyarországon is teljesen áthangolta a kedélyeket. Attól tartottak, hogy a nemzetiségekben bővelkedő Magyarország Oroszország és az annak vazallusaiként létrejövő szláv államok harapófogójába kerül. Az Andrássy által képviselt korlátozott osztrák–magyar–oroszl együttműködést az ellenzék tisztán oroszbarát külpolitikának tartotta, nem látta a két hatalom közötti rivalizálást, ellentéteik gyors éleződését. Míg Törökország a balkáni népek számára a kemény elnyomást jelentette, a magyar közvélemény benne csak Oroszország egyik ellensúlyát látta, s a „liberális mintaállam”: Anglia magatartásához igazodva, beérte a szultáni birodalom megreformálásával. Az 1876. évi török reformkísérlet után ráadásul teljesen hamis Törökország-kép alakult ki: egy modernizálódó parlamentáris államé, melynek hadseregében százával működnek angol tisztek, majd német irányítással építik ki a bulgáriai erődöket, még később a legendás 48-as magyar tábornok, Klapka ad tanácsokat a szultánnak a csapatok elhelyezésére. 1877 tavaszán török értelmiségi-ifjúsági delegáció látogatott Budapestre, bennük a magyar főváros „a török alkotmányosságot” ünnepelte. S egy ilyen érzelmős korban az is számított, hogy Törökország közel két évszázada a magyar szabadságmozgalmak vezetőinek rendszeresen menedéket nyújtott.

Ekkor került sor a magyar történelem utolsó romantikus összeesküvésére. Néhány erdélyi ellenzéki képviselő Ugron Gábor vezetésével kalandos katonai vállalkozásba kezdett. Titokban párszáz fős szabadcsapatot próbáltak toborozni a Székelyföldön, hogy azután – valószínűleg angol pénzen vett fegyverekkel – Moldvába betörjenek, a Szeret egyik hídjának felrobbantásával elvágják az orosz csapatok utánpótlási vonalát, s Orosz-Lengyelországban is

fegyveres felkelést robbantsanak ki. A kormány persze csendőrökkel összefogdostatta a toborzókat, elkobozta a fegyvereket.

A magyar parlamenti ellenzék különösen aktív lett 1877 végén, Plevna eleste után. A Függetlenségi Párt vezetői patetikus mondatokban fejtegették, hogy „a lengyel után most a török következik; s ha egyszer a török birodalom elesik, már csak egy nemzet marad Keleten, mely a szabadságért élni és meghalni is kész. Ez a nemzet a magyar” – mintha a románok és a délszláv népek nem is fogtak volna fegyvert függetlenségükért. Egy nagygyűlésen jeles ellenzéki politikusok hirdették, hogy Magyarországnak fegyvert kellene ragadnia a török védelmében, ha már Németország, Anglia, Franciaország és Itália egyéb nagyhatalmi érdekeltségei miatt ezt nem teheti meg. Fel is szólították a kormányt egy Oroszország elleni fegyveres akcióra.

Az Oroszország elleni háború indítását követelte az emigráns Kossuth, míg más emigránsok egy magyar és lengyel légiót akartak felállítani Törökországban. A közvélemény persze nem tudott arról, hogy a budapesti kormány tagjai is fontolóra vették egy oroszellenes háború tervét, csak hogy a nemzetközi erőviszonyok és a lehetőségek pontos ismeretében el is vetették azt. Még akkor sem hitte el, hogy a kormány is ellenzi Bosznia okkupációját, amikor Széll pénzügyminiszter lemondott, s kiszivárgott, hogy egy koronatanácson megmondta a császárnak: „pénzt a békéhez és háborúhoz egyaránt elő tud teremteni, csak egy olyan kalandhoz nem, mint a török területre való bevonulás”.

Hogy a török-szimpátia valójában mennyire nem a balkáni népek ellen irányult, az jól mérhető a bulgáriai sajtótudósításokból s a Romániával szembeni magyar magatartáson. A magyar közvélemény – ha Erdély miatt látott is távlati veszélyt a román fejedelemség erősítésében – már 1877 előtt is valójában független államnak fogadta el, s értékelni tudta fejlődési eredményeit. Amikor aztán 1877-ben Románia hadba lépett Törökország ellen, akkor az orosz szövetség miatt súlyos szemrehányásokkal illették, annál is inkább, mert úgy látták, hogy a formális függetlenség elnyeréséhez Romániának semmit sem kellene tennie, az úgylátás az ölébe hullik. Amikor viszont Románia Besszarábia elvétele miatt konfliktusba került Oroszországgal, akkor ismét románbarát lett a hangulat, mintegy bizonyítékaul annak, hogy minden kérdést a bekerítés veszedelmének elhárítása szempontjainak rendelték alá.

A kormánypárt és ellenzék szándékai, felfogása a Balkán-politika főbb kérdéseiben megegyeztek. Cselekedeteik azonban nagyon is különböztek. A kormánypárt „a hatalmi realitások kényszerére” hivatkozva kiszolgálta a birodalmi külpolitikát, amelynek pedig épp az ellenkezőjét akarta. Az ellenzék a 70-es években végig ellenezte a balkáni hódításokat, még nem érezte szükségesnek, hogy a Monarchia a balkáni népek fölötti rendező hatalomként lépjen fel. „Nem szabad a szomszédos kis népeket olyan politika szolgáláivá tenni, amit a magyarság is ellenez” – mondotta Eötvös Károly. A boszniai okkupációt követő országos felháborodás az 1878. évi nyári választásokon majdnem elsöpörte a kormányt. Nem kellett azonban egy évtized sem ahhoz, hogy az ellenzék magatartása is közelítsen a kormányéhoz. Attól félve, hogy a Törökország gyengülésével bekövetkező hatalmi űrt Oroszország fogja betölteni, a 80-as években már maga is azt követelte, hogy az űrt – jobb híján – a Monarchia töltsse be. Ezzel a külpolitika alapkérdésében felzárkózott az udvar és a katonai körök mögé, s most már kormányzat és ellenzék – tehát a kor egész hivatalos társadalma – egyaránt szembekerült a balkáni népek nemzeti törekvéseivel. Ez volt az, amit Magyarországon eredetileg senki sem akart.

Nem először és nem is utoljára fordult elő a magyar történelemben, hogy szándékok, cselekedetek és eredmények között mély szakadék húzódott.

R. Várkonyi Ágnes

„Elpusztult erdős bérceink”.

A Kárpát-medence ökológiai válságáról

1841-ben a Kovászna megyei Árkos falutörvénye szükségét látta, hogy „bizonyos elpusztult erdős bérceink felfogassanak új fák nevelésére”. Gróf Széchenyi István öt esztendővel később lényegét tekintve hasonló gondolatot fogalmaz meg, azt írva, hogy a Tisza-völgye, ahol a gyakori vízáradások miatt „leginkább sínlik a hon”, segítséget kíván, s ez a különös párbeszéd megerősíti véleményünket, hogy kijelentése az egész Kárpát-medencére érvényes volt akkor: „ma köz tudomás szerint mindinkább sorvadásnak indul elibe”. Tanulmányunkban ennek a reformkori Magyarországon közösen felismert veszélynek, a Kárpát-medence természeti viszonyai pusztulásának XVIII. századi előzményeivel foglalkozunk.¹⁶⁹²

Régi viták. 1772-ben Hell Miksa (1720–1792) csillagásztérképet készített a Kárpát-medence honfoglalás kori erdőségeiről. Anonymus alapján, kora forrásismereti szintjén és névfejtő gyakorlatával dolgozott, s a nyomaték kedvéért a térkép bal felső sarkába felvésztette Árpád pajzsra emelésének jelenetét.¹⁶⁹³

A térképet a régi szakirodalom a csillagász történeti érdeklődésével magyarázta. 1769-ben ugyanis, amikor bejelentették, hogy a Vénusz elvonul a napkorong előtt, VII. Keresztély dán király meghívta Hellt Vardo szigetére, hogy megfigyeléseket végezzen a különleges természeti eseményről. Hell elsőként számította ki helyesen a Föld és a Nap távolságát és ezzel beírta nevét a Newton nyomán fellendülő csillagászat nemzetközi történetébe.¹⁶⁹⁴ Mivel pedig magával vitte Sajnovits Jánost (1735–1785), aki itteni tapasztalatai alapján a magyar és a lapp nyelv hasonlóságait mutatta ki, természetesnek tűnt, hogy Hell Miksát is foglalkoztatta a honfoglaló magyarság története.¹⁶⁹⁵ Újabban a térkép erdészettörténeti értéke kap hangsúlyt.¹⁶⁹⁶

Számunkra az a kérdés, hogy Hell Miksát 1772-ben miért érdekelték a honfoglalás kori Kárpát-medence erdőségei. Mi az a XVIII. század végi valóság, ami a térképen nem látható, mégis ott van az egykori rengeteg erdőt jelző fák rajzai mögött? Talán nem biztos, hogy rájöttünk, miért készítette el ezt a térképet Hell Miksa csillagász, a jezsuita professzor, miért

---

¹⁶⁹² Imreh 1983. 481. – Több tanulmányban és esszében foglalkoztunk az utóbbi időben a Kárpát-medence XVIII. századi válságával és XIX. századi következményeivel. Írásunkban először hangsúlyozzuk ennek a válságnak a székely falutörvényekben nyomon követhető tüneteit.

¹⁶⁹³ *Tabula geographica Ungariae veteris*. Több variánsa ismeretes: OSzK Térképtár. TA 351/1 (1772); TA 351/2 (1801 körül); TM 5496. Vö. Papp-Váry Árpád–Hrenkó Pál: *Magyarország régi térképeken*. Bp 1989. 120–121. (A továbbiakban: Papp-Váry–Hrenkó 1989.)

¹⁶⁹⁴ Hell Miksa: *Observatio transitus Veneris*. Vienna 1770. – Hermann, Dieter B.: *Entdecker des Himmels. Az égbolt felfedezői*. Ford. Nagy Imre. Bp 1981. 121–122.

¹⁶⁹⁵ Papp-Váry–Hrenkó 1989. 121.

¹⁶⁹⁶ Oroszi Sándor: *A természetvédelem előzményei*. In: *Európa híres kertje*. Szerk. Kósa L.–R. Várkonyi Á. Bp 1993. 165.– Bartha Dénes: *Hungarian Forests from the Point of View of Environment History*. = *Hungarian Agricultural Research* 1955. No 4. 32–36.

volt fontos Selmezbánya szülöttének, a bányagépész mester fiának, hogy berajzolja térképére az Alföld és Erdély erdőségeit, de bizonyos, hogy a Kárpát-medence ökológiai rendszerének működéséről valamivel többet tudtunk meg.

Régen foglalkoztatja a természettudományok és társadalomtudományok művelőit az Alföld fátlan, pusztai jellege. Eredendő természeti adottság vagy emberi beavatkozások következménye? A török korszak vagy a XIX. századi vízszabályozások hagyatéka? Évtizedeken át vitatták.¹⁶⁹⁷

Szekfü Gyula a *Magyar Történet* lapjain a török hódoltság számlájára írta a pusztát. „Az Alföld pusztajellege, pusztai növényzete, pusztai száraz éghajlata, melyben forró hőségek kemény hidegekkel váltakoznak, fátlansága, víznélkülisége mind a török korszak terméke, tehát a török hódítás következménye...” Álláspontja válasz volt a XIX. századi folyószabályozások heves bírálataira. Vági István azonnal cikksorozatban foglalkozott a kérdéssel. „...Szekfü azon gondolatmenete, hogy a Nagy-Alföldön nincs ezeréves pusztai és hogy a pusztát a török hódoltság okozta, és hogy az Alföldnek szaharai hősége, átmenet nélküli klímája, szikes területei nem a természetnek köszönhetők, hanem a két évszázados török hódoltságnak, amely a magyar klímát, a magyar földet és talajt alig javíthatóan rontotta meg, nem helytálló és azt talajtani és éghajlattani elgondolások alapján elfogadni nem lehet, éppen úgy, ahogy elfogadhatatlannak bizonyult az a felfogás is, hogy a kultúrmérnökeink nagyszerű lecsapolási munkái a XIX. században aszályossá tették volna az éghajlatot és az elszikesedést segítették volna elő.” Szekfü fenntartotta álláspontját: „Az Alföldön nincs ezeréves pusztai, az Alföldet pusztává a török hódítás tette, pusztai jellegét a XVI. század mutatja először.”¹⁶⁹⁸

Ezzel szemben Teleki Pál és Prinz Gyula véleménye szerint a „török világban szétfutott nép irtványait rögtön erdő verte fel, pusztamező csak ott lett, ahol a falvak ülése előtt is pusztamező volt. [...] Arról a meséről is le kell tennünk, hogy a síkságon erdőirtás miatt állandó szárazság és sivatag keletkezhetik. [...] Pusztamezőt az ember csak állandó tevékenységgel tud teremteni, állandó szántással, állandó égetéssel, de magárahagyással nem.” Más szempontból Szabó István megállapította, hogy az alföldi településhálózat megváltozása, a telkek pusztasodása, falvak eltűnése és a nagy határu mezővárosok kifejlődése nem a török betelepülésével, hanem már korábban vette kezdetét. Megerősödött az az álláspont, hogy az Alföld mai természeti képe valóban a XIX. századi vízszabályozások következménye.¹⁶⁹⁹

Az Alföldet mocsarak, folyó menti erdőségek, ligetes dombhátak változatos tájainak ábrázoló Hell-térkép a XVIII. századi Magyarország környezeti viszonyaival együtt elkerülte a vitázók

¹⁶⁹⁷ Vö. Ballenberger Róbert: *Az Alföld erdeinek hajdani elterjedéséről*. = Erdészeti Lapok 1917. 319–326. – A vitát áttekintette Makkai László. In: *Magyarország története*. III/2. Főszerk. Pach Zs. P. Bp 1985. 1426–1429. (A továbbiakban: Makkai 1985.)

¹⁶⁹⁸ Szekfü Gyula: *A magyar táj színváltozása*. In: Hóman Bálint–Szekfü Gyula: *Magyar Történet*. V. Bp 1928. és második kiadás 1935. III. 393–395, 397. – Vági István: *Van-e hazánkban ezeréves pusztai, vagy azt a török hódoltság okozta. Megváltozott-e a Nagy-Alföld éghajlata a török hódoltság miatt aszályosabb irányban, továbbá a talajok is alig javíthatóan megromlottak-e a valóságban*. Kritikai hozzászólás Szekfü Gyulának a Magyar Történet V-ik kötetének első fejezetéhez: „A talajviszonyok megváltozása”. = Erdészeti Lapok 1934. 670–682, 787–801, 1040–1052; 1935. 142–153.

¹⁶⁹⁹ Prinz Gyula–Teleki Pál: *A magyar gazdaság földrajza*. In: *Magyar föld – magyar faj*. 2. Bp 1940. 104. – Szabó István: *Hanyatló jobbágyság a középkor végén*. = Sz 1939. (A továbbiakban: Szabó 1939.)

figyelmét. Pedig Hell évszázadát vizsgálva egy sereg kérdés merül fel mindkét állásponttal szemben. Nincs egytényezős történelem. A természeti környezet pedig több körülmény bonyolult kölcsönhatása során változik. Így a természeti adottságok – az éghajlat, a terepviszonyok, a talaj, a növénytakaró stb. – mellett erőteljesen befolyásolják a környezetet a társadalmi tényezők: a népesség száma, a tulajdonviszonyok, a településszerkezet, a művelési rend, a gazdasági érdek, a kereskedelem és az ipar fejleményei. Nemcsak a háborúk, hanem a békeidők, nemcsak az erőszak pusztításai, hanem az államhatalom jó szándékú döntései és a tudomány beavatkozásai is rányomják bélyegüket a természeti táj arculatára. Mindemellett a civilizációs korszakok szabta keretek között működnek olyan, az ökológiai egyensúlyt fenntartó tényezők, mint a területek eltartóképességének rejtett tartalékai, az ökológiai rendszerek regenerálódó ereje, a társadalmi együttesek alkalmazkodó és önkorlátozó képessége, a tudomány felismerései és a kultúra. „A legfiatalabb mint uralkodó tájtényező, az ember... E kérdés maga korunk tudományának egyik legérdekesebb, nagy kiterjedésű problémája.”¹⁷⁰⁰

Válságos évszázadok. Európa történetében a kora újkor ökológiailag kritikus korszak. A hidegebb éghajlat, a népességrobbanás, a városi fejlődés, a távolsági kereskedelem, a nekilendülő ipar, a hadügyi forradalom következményei és az elhúzódó háborúk régióként eltérő mértékben, de a korábbiakhoz képest másként és erősebben vették igénybe a természetet. Éltek tovább a régi természetkezelési tapasztalatok s a középkor hagyományai, a reneszánsz világlátása s a XVI–XVII. századi természettudomány pedig átalakította az ember és természet viszonyát. Számoltak a bányászat környezet- és egészségkárosító hatásaival, az erdőpusztulások következményeivel, s új eljárásokkal próbálták áthidalni az igények és lehetőségek ellentmondásait. Az árvizek, a fa iránt megnövekedett igények, a termésingadozások következményei megoldásának feladatait adták át, többek között, a fény évszázadának.

A Kárpát-medence területén három államhatalom osztozott, s társadalmi-termelési viszonyai eltértek a nyugatabbra fekvő országokétól, de nem kerültek el a természeti környezet új megterhelései. Másfél évszázadon át volt egyszerre hadfelvonulási terület, hadszíntér és hátország. Kárbeclő jegyzőkönyvek, vármegyei jelentések, naplók, levelek és hadijelentések sokasága tudósít a hadművelési területek természetpusztulásairól. Kivágott gyümölcsösök, letarolt erdők, összetört kertek, a talaj hatalmas sebei maradtak vissza a hadsereg után. Járhatatlan mocsarak, ágyúkat, szekereket, szállítmányokat elnyelő sártengerek, gondozatlan hadiutak, kiélt vidékek tanúsítják a katonák és a haditisztek embertelen megpróbáltatásait. A várépítkezések, erődítések, szállítóeszközök, fegyverek és hadiszertárok hatalmas mennyiségű fát igényeltek. A téli tüzelés, a hosszú telek alatt a több száz cipót rendszeresen üzemszerűen sütő kemencék a várakban erdőket füstöltek az égre.¹⁷⁰¹ A bányászat és a korai ipar ugyancsak a fa felhasználására épült. Üvegofficinák, mészégetők, tégláégetők, vas-, rézofficinák az erdőből működtek. A fűrészmalomok elterjedésével változott az építkezés, fűrészelt fából készült bútorok kerültek használatba. Az emberi élet szükségleteit a bölcsőtől a koporsóig a fa

¹⁷⁰⁰ Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Az előszót írta Kubassek János. Bp 1996. 112.

¹⁷⁰¹ Takáts Sándor: *Dunai hajózás a XVI–XVII. században*. = MGtSz 1900. 218. – A tömegétkeztetés tüzelőszükségletére a katonaság kenyéradagjából következtethetünk. Vö. Timár György: *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai. 1546–1565*. Pécs 1995. 159–166. – Összefoglalóan: R. Várkonyi Ágnes: *Környezet és végvár. (Végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a XVI–XVII. századi Magyarországon.)* In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. (Petercsák Tivadar–Szabó Jolán szerk.) Studia Agriensia. Eger 1993. 14. – Továbbá Csorba Csaba, Nagy László, Varga V. János, Sugár István, Pálffy Géza tanulmányai. In: *Végvár és környezet*. Szerk. Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger 1995.

szolgált. Mindazonáltal a Kárpát-medence ökológiai rendszerének egyensúlya, úgy tűnik, nem bomlott meg, bár súlyos sérüléseket szenvedett.

A Kárpát-medence vízrendszere, az ökoszisztéma egyik alapvető tényezője lényegében sértetlen maradt. A folyók hatalmas ártereiben a lakosság évszázados tapasztalatokkal együttműködve a természettel, fokos vízgazdálkodással védte ki az árvizeket és fordította hasznára az áradásokat. Voltak eliszaposodott folyószakaszok, elvadult tavak, de a fokos vízkezelés sok helyütt működött és megnőtt a hozzá kapcsolódó halászat jelentősége.¹⁷⁰² A XVI–XVII. században növekedett a vízborította terület. A végvárak rendszerében felhasználták a vizek védelmét, olasz, német és holland mérnökök, korabeli hidrológiai színvonalon, a helyi tapasztalatokat is felhasználva hatalmas vízfelületek védőövezeteit alakították ki.¹⁷⁰³ A csapadékos időjárás hozzájárult, hogy a vizek és erdők kölcsönhatása fenntartotta a Kárpát-medence ökológiai egyensúlyát.

A XVIII. század elején Bél Mátyás még egyaránt méltányolta az elődök természetmegőrző munkáját és a Kárpát-medence környezeti viszonyainak embermegtartó erejét, de már sérülékenységet is észlelte.

Népesség. A Kárpát-medence 3–4 milliónyi lakosságának száma 1722–1790 között a határőrvidék lélekszámával együtt 9,7 millióra ugrott fel. Nagyjából hét évtized alatt több mint kétszeresére növekedett a népesség. A bevándorlások és telepítések története és következményei ismeretesek. A természeti erőforrások megterheléséről szórt adatokkal rendelkezünk. Többnyire meggyökeresedtek első helyükön a külföldről vagy az ország északi és keleti részeiről a visszafoglalt területekre települők, de szép számmal akadtak vagabund elemek is.¹⁷⁰⁴

Államhatalom és földbirtokosság közös érdeke volt, hogy növeljék az ország népességét. A Habsburg-kormányzat telepítéspolitikáját az adóalanyok számának szaporítása vezette, az állam mindenekfölötti érdekét szolgálta a merkantilista, majd a fiziokrata gazdaságpolitikák elvei szerint. A földesurak a föld hasznosítására, megművelésére s jövedelmük növelésére törekedtek. „A XVIII. századi hatalmi technikák egyik nagy újdonsága a »népesség« gazdasági és politikai problémaként való megjelenése: megjelenik az erőforrásként, munkáskézként vagy munkaerőként felfogott népesség, amely a tulajdon növekedése és a rendelkezésre álló erőforrások között egyensúlyoz.”¹⁷⁰⁵

Mennyi volt az adott civilizációs szinten a Kárpát-medence népességeltartó képessége? Új módszerrel végzett vizsgálatok adhatnak tárgyyszerű választ. Miközben a népsűrűség országos átlaga 30 fő alatt maradt, a század derekán és második felében egyes vidékeken – a volt

---

¹⁷⁰² Andrásfalvy Bertalan: *A sárközi és környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt*. Bp 1973. – Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson: *Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846)*. In: Károlyi Zsigmond (sorozatszerk.): *Vízügyi Történeti Füzetek* 8. é. n. 72–75. (A továbbiakban: Károlyi – Nemes.)

¹⁷⁰³ Kelenik József: *A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén*. In: *Végvár és környezet*. Szerk. Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Studia Agrensia 15. Eger 1995.

¹⁷⁰⁴ Szabó 1939. 50, 253–255. – Az újabb vitákat is összefoglalva: Kubinyi András: *Változások a középkor végi Magyarországon*. Bp 1993. – Dányi Dezső–Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Bp 1963. – Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp 1979. 55–56. (A továbbiakban: Wellmann 1979.)

¹⁷⁰⁵ Herbert, C. J.: *Essai sur la police générale des grains 1753*. Idézi Michel Foucault: *A szexualitás története*. Ford. Ádám Péter. Bp 1996. 28.

királyi Magyarország korábban is sűrűbben lakott területein, a Dunántúl nyugati felében, Erdély középső részén és a Bánságban – a túlnépesedés jelei mutatkoztak.¹⁷⁰⁶

A túlnépesedés „egyaránt függvénye az emberek számának és a rendelkezésükre álló anyagi forrásoknak”. A középkorban a nyugat-európai „agrárforradalom” egyik fontos összetevője a népességszám növekedése volt. A túlnépesedés és a természeti környezet változása között kölcsönhatás figyelhető meg. A túlnépesedett települések az erdőket irtva bővítették megélhetési területüket, kirajzó csoportjaik pedig megszállták az addig lakatlan erdős vidékeket. Ez többek között azzal járt, hogy gyakoribbak lettek „a vasból készült szerszámok, amelyek hatékonyabbak a természet elleni harcban... támadást indítanak a nagyobb fák ellen... a vetésterületek mélyen benyúlnak az erdőkbe”. Ugyanakkor a társadalom rákényszerül az intenzívebb termelési megoldásokra, hogy ne élje fel vég nélkül környezetét.¹⁷⁰⁷

Európa XVIII. századi „népességrobbanására” a Nyugat világosan válaszolt. A területek eltartóképessége és a megnövekedett népesség közötti feszültségeket a településhálózat átrendezése vezette le, a közlekedést, a szállítást, az információk áramlását fejlettebb út- és csatornahálózat, gyorsabb és sűrűbb postajáratok szolgálták. Mindemellett lezajlott az energiaváltás első nagy lépése, a vizet a gőz, a fát mint tüzelőanyagot a kőszén kezdte felváltani.¹⁷⁰⁸

Magyarországon a megnövekedett számú lakosság, a helyenként túlnépesedett vidék és a terület eltartóképessége közötti feszültség feloldását több körülmény is megnehezítette. A kiegyensúlyozatlan és egyenetlen sűrűségű településhálózat nem fejlődött számottevően. Az Alföld változatlanul az ország legritkább településű területe maradt. Jellemző, hogy a 41 901 km területű Alföldön összesen 697 község van, a 36 842 km területű Dunántúlon 2042. A tanyarendszer nem töltötte ki a ritka településhálózatot. Az ország településrendszere tájanként egyenetlen maradt.¹⁷⁰⁹

Érdemleges útépités nem folyt. Lényegében a régi úthálózat szolgált a megnövekedett lakosságot és a sűrűsödő forgalmat. A régi árkok utakat nem gondozták megfelelően. Míg pl. Franciaországban a XVIII. század folyamán sűrű út- és postajárat hálózat épült ki, Magyarországon a katonasággal együtt 10 millió fölé ugrott embertömeg igényeit – piac, utazás, kapcsolatok, postajárat, szállítás – 4 millióra méretezett és mint ilyen is már elavult infrastruktúra kellett hogy kielégítse. Az utak a fejlettebb nyugati országrészekben is rosszak, és gyakran hónapokig járhatatlanok. Gustave de la Tour gróf, régi bretagne-i nemesi család sarja mint a császári hadsereg katonája 1863-tól éveket töltött Aradon és környékén, s jellemzése az útviszonyokról az előző korszak, a XVIII. század mulasztásaira utal: „A rendes kövezett

---

¹⁷⁰⁶ Wellmann 1979. 56–58, 68. – Gunst Péter: *Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század – 1945)*. = AgtSz 1984. (A továbbiakban: Gunst 1984.) – Tonk Sándor: *Táj és ember az erdélyi Mezőségben a középkorban*. = Korunk 1995. 23–30. (A továbbiakban: Tonk 1995.)

¹⁷⁰⁷ Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Ford. Pödör László. Bp 1985. (A továbbiakban: Braudel 1985.) – Duby, Georges: *La révolution agricole médiévale*. = *Revue de Géographie de Lyon* 1954. Vö. Sz. Jónás Ilona: *Természet és technika a középkori Európában*. In: *Európa híres kertje*. 1993. 24–42. – Duby, Georges – Mandrou, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. Ford. Ádám Péter és Pataki Pál. Bp 1968–1975. 73, 77–78.

¹⁷⁰⁸ Pounds, N. J. C. – Parker, W. N.: *Coal and Steel in Western Europe*. London 1957. – Braudel 1985. 368–370.

¹⁷⁰⁹ Rácz István: *A tanyarendszer kialakulása*. In: Szabad György–Pölöskei Ferenc (szerk.): *A tanyarendszer múltja*. Bp 1981. – Kaán Károly: *Az Alföld problémája*. Bp 1929. 21. (A továbbiakban: Kaán 1929.) – Orosz István: *Településrend és kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII–XVIII. században*. = *Ethnographia* 1984. 4. 520–540.

utak hiánya miatt az őszi esőzések és a tavaszi áradások idején az Alföld végtelen sártengerre válik, ahol a lovak süppednek a kátyúba. A homokos vidékeken pedig nyáron kínszenvedés az utazás.” Pethe Ferenc a kereskedelem és a mezőgazdaság fejlődésének egyik legfőbb gátját abban látja, hogy nincsenek jó országutak. A XVIII. század derekáig Szolnokon van az ország egyetlen folyami állóhídja, míg nem a tokaji, a titeli, a cibakházai tiszai fahíd megépül.¹⁷¹⁰

A megnövekedett népesség és a terület eltartóképessége közötti feszültség feloldásának ősi tapasztalatokon bevált módja a gazdálkodás átalakítása. Kiváló művek foglalkoztak a XVIII. századi agrárgazdaság változásaival, amint az az extenzív gazdálkodásról az intenzívebb földművelésre kezdett átváltani. Ez a folyamat azonban rendkívül lassú, egyenetlen a mérhetetlen természeti, politikai és főleg társadalmi akadályok miatt. „A század derekán nagyrészt már a török pusztította területen is adva volt a termelőerők többé-kevésbé megfelelő fejlettsége...” A XVIII. század új igényeket támasztott, „de a munkaerő-megosztás fejletlen, a városok lélekszáma csekély, a belső piac a megfelelő utak hiánya miatt egyenetlenül működött, nagyobb távolságokra csak az élőállat juthatott”. Sok a vám és az illeték. Nincs egységes mértékrendszer, az ország gazdaságilag mozaikszerűen széttagolt, nincs külső piac, „Magyarország Ausztriának való gazdasági kiszolgáltatottsága idővel csak fokozódott”, a bécsi gazdaságpolitika pozitív intézkedései mellett is „számos hátrányos következménnyel járt a magyar mezőgazdaságra nézve”.¹⁷¹¹

A hetvenes években az államhatalom már korlátozta a betelepedést. A magasabb népességszám hatalmas nyomással nehezedett a környezetre, bár a természeti viszonyok változását nem önmagában egyedül, hanem más tényezőkkel együttes hatása idézte elő.

Szántót és rétet többnyire erdőirtással teremtett magának a telepes, csak az erdő rovására terjeszkedhetett. A kisállattartás, még inkább a juhtartás elterjedése egyoldalúan vette igénybe a környezetet. Délről juhaikkal és kecskéikkel vlach pásztorok húzódtak fel. A transzhumáló állattartás már nem adott megélhetést, a hegyi pásztorok levonultak a völgyekbe. A Habsburg Birodalomban fellendült a gyapjúipar, ennek megfelelően a kormányzat támogatta a juhtenyésztést. A nagybirtok jövedelmét ugyancsak a juhtartás növelte. Csakhogy a juh legeltetése tönkretette a sarjerdőket és a ligeteket, s megváltoztatta a növénytakaságok rendjét.¹⁷¹²

A század folyamán sok földbirtok új tulajdonosok kezébe került. Más művelési kultúrát, új igényeket, más tájakon kialakított elvárásokat vezettek be. Ezek ökológiai következményeit átfogó igényrel még nem vizsgálták meg.

Energiaváltás. A Kárpát-medence legfőbb energiaforrása a víz volt, miként egész Európában a XII–XIII. század óta. Magyarország energiaátalakító gépe a XVIII. században is a malom, a vízzel hajtott erőgép.¹⁷¹³ A folyókra, nagy esésű hegyi patakokra épített malmok sokasága azonban a folyószabályozások miatt veszélybe került. Vízimalmok százait számolták fel. Sok dunai és tiszai malom esett áldozatul a partok mentén a kereskedelmi szállító hajók felvontatására kialakított utaknak. Viszont sokasodik a fogyasztók száma, több gabonát

¹⁷¹⁰ Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged 1948. 131–132. – Kurucz György: *Jobbágy vagy farmer? A mezei gazda kísérlete a programadásra*. = AgtSz 1989. 6. – Károlyi–Nemes. 77.

¹⁷¹¹ Wellmann 1979. 70, 76.

¹⁷¹² Gross, N. T.: *Die Industrielle Révolution im Habsburgerreich. Europäische Wirtschaftsgeschichte. The Fontana Economic History of Europe*. III. Stuttgart 1976. 204–230. – Soó Rezső: *Növényföldrajz*. Bp 1965. 35.

¹⁷¹³ Balázs György: *Vízimalmok, szárazmalmok, szélimalmok a 18–19. században*. = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995–1997. Bp 1998.

termesztelenek és örölni kell. A malmok nélkülözhetetlenek. A síkvidéken hollandiai tapasztalatok alapján régen próbálkoznak szélmalomokkal. Debrecenben 1720-ban kelepel az első szélmalom, nem igazán jó hatásfokkal, a szabadságharcig mindössze 50 szélmalom öröl az Alföldön. Növekszik a taposómalmok és szárazmalmok, az állati és az emberi erővel hajtott malmok száma. Tessedik Sámuel jelezte, hogy amint fogynak a vízimalmok, úgy szaporodnak a lovakat elcsigázó szárazmalmok és növekszik az igény a fa iránt.¹⁷¹⁴

Magyarországon az energiaváltásra megvoltak a természeti feltételek Selmezbányán, ahol a főgépészmesteri tisztséget Hell Kornél (1650–1743) látta el, 1722-ben üzembe helyezték az angol Isaac Potters találmányát, a „tűzgép”-et. Európában ez a második működő „ösgőzgép”. Montesquieu, aki Magyarországon járva meglátogatta a bányákat, és alkalma nyílt Potters vendéglátását is élvezni, megjegyezte: „Semmi sem kelti fel annyira szomszágunkat, mintha sokáig egy gépet vizsgálunk, amely tűz segítségével működik. A bánya megtekintése után Potters úr bevezetett a lakásába; kitűnő a tokaji; bőségesen ittunk belőle.” Már kutatnak kőszéntelepek után, 1731. szeptember 31-én Selmezen három-négy helyen bányászott kőszénen próbáltak ki.¹⁷¹⁵

Angliában a XVII. század elején indult útjára – Braudel szavaival – a „szénforradalom”, és a XVIII. század közepén kezdődött a gőzgép sikere. Nyugaton az energiaváltás a század végére lényegében lezajlik.¹⁷¹⁶

Selmezbányán az ösgőzgépet az 1730-as években már kőszénrel fűtötték, és folyamatosan tártak fel barna- és feketeszén-telepeket (1730: Koháry birtok Selmezbánya mellett, 1759: Brennberg bánya, Mecsek, Resica, Petrozsényi-medence stb.). A kőszén használata mégsem terjedt el. Hiányoztak a megfelelő utak, a tőke, a befektetés, s a szállítást nem tudták megoldani. A tűzgépeket fával működtetik. „1748. február 20-án meghatározta az udvari kamara a revistyei és saskői jobbágyság panaszára, hogy ezentúl a tűzgépekhez szükséges fa fuvarozásáért ölenként 3 ft 30 kr fuvarbért kapjanak, de az erdőben csak ott legyen szabad nekik legeltetni, ahol a fák már olyan magasak, hogy marha el nem érheti a fa hegyét.”¹⁷¹⁷ Az energiaváltás, a XVIII. század nagy kihívása Magyarországon elmaradt. Változatlanul fával tüzeltek.

A népességszám gyors növekedése az elmaradt energiaváltással, a fejlődő ipar igényeivel és a vízimalmok számának csökkenésével együtt vezetett oda, hogy minden addiginál több fát használtak fel. A század utolsó harmadára a síkvidéken a kipusztított erdők miatt emelkedett a talajvízszint, a letarolt hegyoldalak elvesztették vízmegtartó képességüket, s ez árvizekkel és elmocsarasodással járt együtt.

Vizek. A XVIII. századi vízrendezői munkálatokat a „korszerű” árvízvédelem kialakításával együtt alapvetően a gazdasági érdek vezette.¹⁷¹⁸ A kormányzat és a földesurak azért

---

¹⁷¹⁴ Tessedik Sámuel: *Szarvasi nevezetességek*. In: Tessedik–Berzeviczy: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. (Vál. és szerk. Zsigmond G.) Bp 1979. 270.

¹⁷¹⁵ Birkás 1948. 76.– Péch Antal: *A selmeci bányagazdaság története*. Sajtó alá rendezte Kosáry Domokos. Bp 1964. 158–159. (A továbbiakban: Péch 1964.)

¹⁷¹⁶ Braudel 1985. 369.

¹⁷¹⁷ Péch 1964. 399.

¹⁷¹⁸ Ihring Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*. Bp 1973. – Andrásfalvy: *i. m.* – Lászlóffy Valdemár: *Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben*. Bp 1982. – Révfi Oszkó Magdolna: *A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt*. = AgtSz 1986. 1–2. – Dóka Klára: *A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918)*. Bp 1987. – Bendeffy László: *Vízimérnöki munkálatok a Balaton környékén a XVIII–*

szorgalmazták, hogy felszámolják az ősi ártéri gazdálkodást, a fokos vízgazdálkodást, hogy visszaszorítsák az ártereket, szűk gátak közé zárják a folyókat és lecsapolják a mocsarakat, tavakat, mert minél több termőterületet kívántak nyerni. A folyók és csatornák pedig a kereskedelmi szállítást lebonyolító hajózást szolgálták. A települések igyekeztek művelhető földterületeiket megnövelni. Kertjeik, házaik védelmére emeltek a maguk erejéből gátakat, mint pl. a Nagykunság és a népesebb, gazdaságilag is erősebb Jászság.¹⁷¹⁹

Az igényeket kiváló vagy szerényebb képzettségű kamarai mérnökök, földmérők, vízmérnökök szolgálták.¹⁷²⁰ Krieger Sámuel (1746–1817) Balaton-lecsapolási tervét a kiszárasztott tómederben termesztett búza és széna jövedelmét is kiszámítva készítette el. Fantasztikus elképzelések születtek. Noha a megvalósult munkálatok részeredményei számottevőek, összességben nem átfogó rendszerben készültek. Kivitelezésre soha nincs elég pénz, a Balaton és Velencei-tó nagy szerencséjére. Súlyos károkat okozott, hogy a pénzhiány miatt megkezdett ésszerű munkálatok is felében, harmadában készültek el. Sokszor a helyi érdekek érvényesültek és nem vették figyelembe a lakosság generációkon át felgyűlt tapasztalatait. Kevés olyan befejezett és reális megoldás született, mint a század végén a Dunát és a Tiszát összekötő, hajózható Ferenc-csatorna, az angliai vízrendezést is tanulmányozó Kiss József hajómérnök alkotása. Előfordult, hogy a technikailag kifogástalan, de a helyi viszonyokkal nem számoló elképzelések veszélyeire gyakran a lakosság figyelmeztetett, apáiktól örökölt tapasztalataikra hivatkozva: „mi ismerjük vizeinket”.

A fokos vízgazdálkodás lerombolása ellen tiltakozó sárközi és kunsági falvak és mezővárosok¹⁷²¹ előrejelzését gyorsan igazolta a valóság: a merev, szűk gátrendszer nem fogta fel az áradásokat, viszont meggátolta, hogy a víz a mederbe visszafolyjék, s az évszázadokon át virágzó ártéri gazdálkodás helyén poshadó, bűzös, holt vidék lett. Az önmagától elidegenedett tájról menekült a lakosság. Megkezdtek, de nem vihették végbe az Ecsedi-láp és a Hanság lecsapolását, viszont vízrendszerüket megbontották. A Sárvíz mocsarának levezetési munkálataihoz Fejér vármegye hozzálátott, Tolna vármegye megtagadta az együttműködést. A Felső-Tisza-vidéken a vármegyék magukra hagyva, egymás ellenében is küszködtek a megszoruló áradásokkal.¹⁷²²

Hiányzott az átfogó látásmód, az egységes vízrendszerekben való gondolkodás, a tapasztalat. A közös és következetes megvalósítás akadályai miatt a technikailag kifogástalan tervek is sokszor többet ártottak, mint amennyit használhattak volna.¹⁷²³ Többnyire a folyókat nem

---

XIX. században. = AgtSz 1964. 437–452. – Borsos Balázs: *Három folyó között. Hagyományos gazdálkodás alkalmazása a természeti viszonyokhoz a Bodrogtónál a folyószabályozási munkák előtt és után.* Kandidátusi disszertáció. Bp 1996.

¹⁷¹⁹ Károlyi–Nemes. 81, 90.

¹⁷²⁰ Nagy Júlia: *Görög Demeter, Kerekes Sámuel és Márton József, a XVIII. századi magyar térképészet kiemelkedő művelői.* = Földrajzi Értesítő 1972 2. – Fodor Ferenc: *Balla Antal élete és műszaki munkássága (1739–1815).* Bp 1971. – Hrenkó Pál: *Mikovonyi Sámuel a háromszögletű topográfus.* = Geodézia és kartográfia 1986. 3.

¹⁷²¹ Károlyi–Nemes. 93.

¹⁷²² Soós Kálmán: „A kirohanó Tiszának árja...” In: *Táj és történelem. Történeti ökológiai tanulmányok* (Szerk. R. Várkonyi Á.). S. a.

¹⁷²³ „Egyedül Csáky Imrének volt egységes csatornázási és folyámszabályozási programja... olyan zseniális hidrológiai tervezetet dolgozott ki, amelyet kortársai elvetettek és még holta után kétszáz év alatt sem találtak módot teljes végrehajtására.” Málnási Ödön: *Gróf Csáky Imre bíbornok (1672–1732).* Kalocsa 1933. 128. (A továbbiakban: Málnási 1933.) Sajnos a konkrét tervezetet nem közölte.

mint nagyobb vízrendszer részeit tekintették, hanem helyileg vélték kivédeni az áradásokat. Jellemzőek erre báró Orczy Lőrinc (1718–1789) meglátásai. Királyi biztosként a Tisza-szabályozás egyik úttörője és szorgalmazója volt, de igyekezetei megfeneklettek a pénztelenség zátonyain, tapasztalnia kellett a helyi munkák reménytelenségét.¹⁷²⁴

Esetlegesség és közöny áldozatai lettek a végvárrendszer jobb sorsra érdemes vízművei. A török megszállta területek visszafoglalása után az általános rendezésben a várakat övező vizek ügye is napirendre került. Voltak olyan javaslatok, hogy ezeket az ország középső részét átszelő vagy egymásba láncszerűen kapcsolódó vízrendszereket rendbe hozva, karban tartva halgazdálkodásra lehetne használni. Ezzel szemben nem ismerünk átfogó tervet. Néhol kiszáritották, másutt betemették, ismét másutt a folyók, vízfolyások szabályozásával sorsukra hagyva elposványosították a várak körüli csatornák, vizesárkok, tavak régi vízvédelmi rendszerét.

A Tisza völgyében 1750 körül észrevehető, hogy gyakoribbak lettek az áradások. Az 1770–1780-as években már megfékezhetetlenek sok helyen, s a XIX. század első felében: 1806-, 1816-, 1830- és a tragikus 1844–1845-ben több száz települést öntenek el, zárnak el hónapokra a külvilágtól a kivédhetetlen árvizek.¹⁷²⁵

Erdők. A század folyamán tudatában voltak, hogy az árvizek és az erdőirtások között összefüggés van, s végig növekvő gond az erdők pusztulása. Az 1720. évi kimutatás jelzi, hogy fogynak az erdők Magyarországon és kevesebb a szálfá. 1711 után a kincstár Magyarországra helyezi a hajóépítés bázisát, mivel a tirolai, az alsó- és felső-ausztriai erdőkben az előző századokban nagy pusztítások történtek.¹⁷²⁶

Aránytalanul nagy mértékben vette igénybe a Kárpát-medence erdőségeit az ország ipari fejlődésének sajátos jellege és a Habsburg Birodalom gazdasági rendszerében elfoglalt helye is. Amint ismeretes, nagymértékben fejlődött a bányászat, a kohászat s a földesúri gazdaságokra telepített ipar. A század folyamán elterjedtek a faszéntüzeléses nagyolvasztók. A vastermelés a század elejének háromszorosára, a réztermelés a század közepi évi 1200–1300 tonnáról ötven év alatt 2000–3000 tonnára emelkedett.¹⁷²⁷

A források egyértelműen a bányák, kohók, tégláégetők, mészégetők növekvő faigényeiről tájékoztatnak. A zalatnai kohóhoz 1779-ben az addigi 800 öl fa helyett háromezret kell szállítani.¹⁷²⁸ Fűrészmalomok vízi hajtással már az előző századokban is működtek a földesúri, kincstári, városi és bányagazdaságokban. De most lesz általános a gróf Csáky Imre (1672–1732) kalocsai érsek és váradi püspök belényesi udvarbírájának utasításában olvasható követelmény: a fűrész éjjel-nappal járjon, s ha a heti kvótánál kevesebb deszkát készít, a kárt erszényéből pótolja.¹⁷²⁹ Stájerországból rendszeresen jártak át felvásárlók, hogy Somogy erdőségeiből a papírmalmokat és a faiparosokat ellássák. A bükkösöket különösen pusztító

---

¹⁷²⁴ Császár Elemér: *Orczy Lőrinc és a Tisza szabályozása.* = Sz 1908. – Vö. Mezey Márta: *Orczy Lőrinc.* In: *A magyar irodalom története.* III. Bp 1965. 103–105.

¹⁷²⁵ Dunka Sándor–Fejér László–Vágás István: *Veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története.* Bp 1998.

¹⁷²⁶ Takáts: *i. m.* 1900.

¹⁷²⁷ Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában.* Bp 1991. 273.

¹⁷²⁸ Imhof jelentése 1749. június 4-én a bányák pazarló fafogyasztásáról és a szükséges takarékoskodásról: Péch 1964. 264–267.

¹⁷²⁹ Tagányi Károly (szerk.): *Magyar erdészeti oklevéltár.* I–III. Bp 1896. I. 646.– Málnási 1933. 128–133.

hamuzsír-készítést a kormányzat kezdetben ösztönözte az ausztriai bőripar és az angliai piaci konjunktúra miatt. Leiratban utasítja a királynő 1749. szeptember 22-én a Helytartótanácsot, hogy növelje a hamuzsír termelését. A XVIII. század első felének utolsó évtizedében 4 millió katasztrális hold erdő semmisült meg a bányák körül és a hamuzsírforró körzetekben.¹⁷³⁰

A kormányzat, a vármegyék, a földesurak, a falvak egyaránt érzékelték, hogy fogynak az erdők. Mária Terézia központi erdőrendtartása a szakszerű erdőgazdaság bevezetésével már előrehaladott folyamatot próbált megállítani.¹⁷³¹

Mit tehetett a kor kiválóan képzett erdészársadalma? Az ugyancsak a kívánalmaknak megfelelően felkészült, a nyugati világ gazdálkodásáról jól tájékozott jószágkormányzó réteg? A kamarai birtokon és néhány nagybirtokon megvalósított erdőgazdálkodás? Mit a fatelepítési akciók?

A század utolsó évtizedeiben egymást érik a vészjósló diagnózisok: az erdőket tékozzolják, pusztítják, pedig az erdők az ország felbecsülhetetlen kincsei, és ha nem becsülik őket, az ország fátlan pusztasággá válik, „...mélán félni lehet, hogy az egész haza, azon tájakban is, melyek még erdőkkel bővelkednek, idő jártával fábul szűkölködni” fognak.¹⁷³²

A vármegyék felterjesztései az erdőpusztítás riasztó híreiről tudósítanak. Így pl. Abaúj, Torna és Sopron vármegye 1788-ban egyaránt kéri a Helytartótanácsot, hogy szabályozza és védje a közös erdők használatát és vessen véget az erdők önkényes kirablásának.

A Kárpát-medencében a XVIII. század második felére olyan nyilvánvaló lett az erdők pusztulása, hogy Mária Terézia, majd II. József is a kecskék kiirtását latolgatta. Debrecen városi tanácsának az erdőt kiéltető és pusztítókat sújtó büntetései egyenesen az ősi mítoszok világát idézik vissza, amikor rendelkezésük kimondja, hogy ha valaki az erdőn a tilalmat megszegve tüzet rak, levágják a kezét.¹⁷³³

„Minthogy az erdők már annyira elpusztultak, hogy kevés idő múlva még tűzifa se lesz erdeinkbe” – olvasható a székelyföldi Hídvég 1800–1820 között lejegyzett rendtartásában. Nyilvánvaló, hogy az évszázadokon át működő falutörvények rendtartása a közösség belső kohéziójának lazulása miatt is kezdi elveszteni hatóerejét.¹⁷³⁴

Az aszály. Mennyiben számolhatunk a vázolt jelenségek országos következményeivel? Kielégítő választ az elkövetkezendő kutatásoknak kell majd adni. Tájékoztatásul szolgálhat a Mezőség ökológiai katasztrófája. Az erdők pusztulása, a túlnépesedés, a korábbi mezőgazdasági kultúra átalakulása, a nagyállattartást felváltó kisállattartás, a juhtenyésztés

---

¹⁷³⁰ Csöre Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története*. Bp 1980. – Frisnyák Sándor: *Magyarország történeti földrajza*. Bp 1992. 75. – Wellmann 1979. 82, 90–91, 173. – Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és a kalini hamuzsírhuta története*. Buk 1956.

¹⁷³¹ Magyar Eszter: *Magyarország erdőgazdálkodása a 18. században*. In: *Európa híres kertje*. 1993. 141–164.

¹⁷³² *A Festetics-birtok erdőrendtartásából 1772*. Feltárta Haász Gabriella. Szakdolgozat.

¹⁷³³ Wellmann 1979. 165, 173.

¹⁷³⁴ Imreh 1983. 456. – Imreh István: *Rendtartó, önigazgató közösségek a Székelyföldön*. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter–Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor. Bp 1998. 426. – Oroszi Sándor: *Kincstári erdőgazdálkodás Erdélyben*. = Erdészeti Közlemények 9. sz. 1993.

elterjedése – mint egymásra halmozódó együttes hatás – vezetett az addig ligetes, tavas táj környezeti pusztulásához.¹⁷³⁵

A XVIII. században ismerik meg a Kárpát-medence lakói a legnagyobb, mert kivédhetetlen csapást, az országos aszályt. A XVII. század folyamán összesen 18 évből ismerünk szárazságot jelző feljegyzéseket, ezek nagy része egyes országrészekre vagy vidékekre szorítkozott. A XVIII. században viszont minden évtizedben van egy-két aszályos év, a szárazságok hosszabb ideig tartanak, országos kiterjedésűek és éhínségek, járványok követik. Az 1779–1800 közötti 20 évből tizenegyben pusztított az aszály. 1801–1846 között is tizenegy aszályos évet szenvedtek végig az Alföld lakói.¹⁷³⁶ Az aszály következménye inség, járvány, elszegényedés. A század 90-es éveiben egymást érő helyi inségek jelentései feldolgozásra várnak. A kunsági szegénység, az 1794. évi jelentés szerint, hogy „háza népét az éhenhalástól megmentse”, földjét, jószágát, ingóságait eladja. „Az inséges esztendő az egész magyar állattartást visszavetették.”¹⁷³⁷

Feltehető, hogy az aszályos évek a melegebbre fordult éghajlat következményei. A Kárpát-medence szerves része lévén a kontinens ökológiai rendszerének, az általános éghajlati változásoknak volt kitéve.¹⁷³⁸ Sajátos ökológiai rendszere, tájainak mikroklimája azonban évszázadokon át mérséklően, kiegyenlítően hatott. Forrásaink szerint a XVIII. század utolsó harmadában feltehető, hogy a Kárpát-medence ökológiai egyensúlya súlyos veszélybe került.

*

Hell Miksa kiirtott erdők, aszályos évek, elposványosodott folyó menti területek Magyarországot látta maga körül, amikor a honfoglalás korát, a rengetegeket, fák sűrű ábráival térképre rajzolta. A Kárpát-medence természeti viszonyai változásának vészjelző tüneteire hívta fel a figyelmet.

A változások több körülmény együtthatójaként következtek be. Megkétszereződött a népesség száma, de az energiaváltás elmaradt. Fogytak az erdők és a következtelen folyószabályozások megszüntették a lakosság évszázados vízgazdálkodási rendszerét. Készt az intenzívebb mezőgazdasági termelés, rövidtávú gazdasági érdekek érvényesültek. Bizonyos, hogy a következő évszázad, a polgári átalakulás kora a Kárpát-medence leromlott természeti viszonyait mint megoldandó feladatot kapta örököül az előző évszázadtól. Méltán állítható: korabeli értelemben vett korszerű ökológiai szemlélettel kezdtek hozzá, hogy segítséget nyújtsanak a Kárpát-medence természeti csapásoknak kitétt tájainak, melyek „ma köztudomás szerint mindinkább sorvadásnak indul[nak] elibe”.¹⁷³⁹ Az energiaváltás elodáztatlan szükségét Széchenyi István lényegét láttató tömörséggel fogalmazta meg: „Hadd éljenek a fák, hadd jöjjön napvilágra a kőszén.”¹⁷⁴⁰

---

¹⁷³⁵ Tonk 1995. 23–30.

¹⁷³⁶ Gunst 1984. 441–443.

¹⁷³⁷ Károlyi–Nemes. 86. – Paládi-Kovács Attila: *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Bp 1979. 52.

¹⁷³⁸ Rác Lajos: *A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről*. = AgtSz 1981.

¹⁷³⁹ Gr. Széchenyi István: *Eszmetöredékek különösen a Tisza-völgy rendezését illetően*. Pest 1846. Vö. Deák Antal András: *A háromszögeléstől a Tisza-szabályozásig*. Bp 1996.

¹⁷⁴⁰ Gr. Széchenyi István: *Pesti por és sár*. Vö. Kaán 1929. 13.

Vofkori Mária

A közigazgatási és jogi intézményrendszer és annak fejlődése a székelyeknél

A hűbéri társadalom kutatói gyakran idézik A. J. Gurevics azon állítását, mely szerint a középkorban *csak az létezhetett, csak az volt valóságosnak tekinthető*, ami rendelkezett *jogi státussal*.¹⁷⁴¹ Hasonlóképpen a Georg Simmel-i látásmód egyik alapigazságát is, nevezetesen azt, hogy „a társadalmi élet mindig valamilyen csoporthelyzetben játszódik le”.¹⁷⁴² Más összefüggésben mi is idéztük már őket,¹⁷⁴³ szólván a *székely szabadságról*, a szabadságról, ami Otto Gierke szerint jog is, de mint minden jog: szabadság is.¹⁷⁴⁴ Ez a szabadság *előjog, kiváltság* volt a középkor évszázadaiban, de még a XIX. század elején is, valami olyan, amivel Erdélyben nemcsak a székelység rendelkezett, hanem például a szász natio is. Ez a *kiváltság* nem volt más, mint a szabadságnak egy parcellája, olyan, amelyet a kor követelményei, a történelmi idők tettek lehetővé és szabtak meg, ugyanis épp a kötöttségek, korlátok, tilalmak, függőségek világában virágzott. A székely gyermek már születésekor egy olyan közösségnek vált tagjává, amely kész szerepkörrel várta. Egész élete egyfajta kettősség jegyében telt: részt kellett vállalnia a katonai, teherviselési kötelezettségekből, ugyanakkor részesedett a kollektív jogként birtokolt szabadságból is, igaz, hogy „hovatovább mind kevesebbnek bizonyult a feudalizmusbeli szabadságvagyon, de hosszú évszázadokon át volt, lehetett és kellett is költeni belőle”.¹⁷⁴⁵ A székely közösségek, más közösségekhez hasonlóan, *rendtartást* tettek, *constitutiókat* alkottak maguknak. Önigazgatás, autonómia létezett körükben. Ezek a partikuláris jogalkotások az önigazgató kisközösségek számára előnyösnek bizonyultak, hisz a helyi ismeretek birtokában jobban idomultak a valósághoz, alkalmasabbak voltak az élet rendezésére. Az állammal, a központi hatalommal való viszonyuk az évszázadok folyamán nem volt zavartalan. Ezen intézmények – legyenek azok a falut vagy az egész nációt irányítók – életében elkövetkezik egy olyan pillanat, amikor már nem képesek megújulni, a kor követelményeihez alkalmazkodni, de ilyenkor legtöbbször az a társadalmi formáció, amelynek keretében léteztek, amelyet szolgáltak – gondoljunk csak a székely faluközösségre – szintén alkonyát éli már.

„A politikai vagy közigazgatási élet három cselekvési központba sűrűsödik...” – írja Alexis de Tocqueville.¹⁷⁴⁶ Ezek Erdélyben a *község*, a *megye/szék/kerület* és az *állam*. Ez utóbbinak a szerepe az évszázadok folyamán egyre növekszik. Épp ezért megpróbáljuk történetiségében áttekinteni fejlődésüket. A központi intézményekből kiindulva a széki intézmények bemutatásán

---

¹⁷⁴¹ A. J. Gurevics: *A középkori ember világképe*. Bp 1974. 134–169.

¹⁷⁴² Georg Simmel: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Bp 1973 17.

¹⁷⁴³ *Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalfján a 17–18. században*. Erdélyi Tudományos Füzetek 226. Kv 1999.

¹⁷⁴⁴ Imreh 1983. 30–31.

¹⁷⁴⁵ Imreh István: *Rendtartó, önigazgató közösségek a Székelyföldön*. In: R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter–Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor. Bp 1998. 417–427.

¹⁷⁴⁶ Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Bp 1983. 48.

át szeretnénk afelé az alakulat felé haladni, amely tulajdonképpen a székely institúciótörténetnek is alapkövét képezi, és amely nem más, mint a székely faluközösség.

Connert szerint „A régi hét székre való beosztást az okmányok már mint tényrt tüntetik föl. Keletkezésükre a területi viszonyok voltak befolyással, de igen valószínű, hogy az egyszersmind a letelepedés végbemenetelével is összeköttetésben állt, hogy tudniillik minden új telep, amelyet az első székek gyarmatosai alapítottak, új székké alakult, amint ez tudvalevőleg a »királyföldön« történt.”¹⁷⁴⁷ A Székelyföldön 7 fő- és 5–6 fiúszék létezett.¹⁷⁴⁸ (A fiúszékeket a főszékek alegységeinek tekintették, bizonyos közigazgatási és törvénykezési autonómiával rendelkeztek, de *kifelé* nem szerepeltek. Ha a székelyek összességéről volt szó, mindig a 7 székről van írott emlékezés.) A szék hatásköre lényegében ugyanaz volt, mint a vármegyéké, a *comitatusoké*. Az a közhatóság volt lényegében, amely a székelyeket közéleti megnyilvánulásaikban irányította. Hatásköre *katonai*, *bíráskodási* (törvénykezési) és *közigazgatási* (önkormányzati, adózási, egészségügyi, közgazdasági stb.) ügyekre terjedt ki elsősorban, és ezek keretében lényegében mindarra, ami a szék lakosait érintette, érdekelt. Már itt szeretnénk megjegyezni a széknek mint *közéleti fórumnak* a kettős funkcióját, ami évszázadokon át működött: két irányban volt *továbbviteli* fórum. Egyrészt a szék lakóinak ügyeit továbbította a központi hatalom különböző szervei felé, így próbálván képviselni, védeni, követelni, megtartani *alattvalóinak* jussát, másrészt ugyancsak *általa* továbbítottak azok a *terhek*, amelyeket a székieknek az állam részéről el kellett szenvedniük, teljesíteniük kellett. Ebbe az irányba nem védőként, hanem végrehajtóként működött az a köztes, közvetítő fórum, ami a székely szék volt. A középkorban a székek mindegyike külön törvényhatóság volt, de magyar közjogi értelemben együttesen alkottak egy megyét, comitatus, melynek élén a *székelyek ispánja* (comes Siculorum) állott.¹⁷⁴⁹ A XV. századtól fogva többnyire az erdélyi vajdák viselték a székely ispáni méltóságot, a XVI–XVII. században pedig maguk a fejedelmek. A fejedelemséggel megszűnt a székely ispánság is, de Mária Terézia újra felvette címei közé. Szádeczky a következőket mondja az ispáni méltóságról: „A székely ispánok jog- és hatásköre katonai és polgári (közigazgatási) és bírói ügyekre terjedt ki. Az ispán volt a székelyek fővezére. Ő intézte a hadfelkelést és tartotta a hadi szemléket. Ő volt a székelyek főbírája, második fellebbezési fóruma. Minden székben tarthatott főtörvényszéket (*generale iudicium*) a szék főtiszteivel és a 12 székülő bíróval. Ilyenkor a szék látta el őket élelemmel s a kétszeres bírságok fele az ispánt illette.”¹⁷⁵⁰ A székely ispánok székhelye Görgény vára volt, ennek uradalmát bírták, s itt voltak várnagyai is.¹⁷⁵¹

A továbbiakban megkíséreljük bemutatni a széki tisztségviselőket és az általuk gyakorolt széki igazgatást és törvénytevést elsősorban a XVIII. századi fejlődésre figyelmezve. A szék kettős – *képviselési/védelmező és végrehajtó* – szerepköréről már szólottunk, valamint arról is, hogy a rendi államnak olyan alkotóeleme, alapegysége ez, akár a vármegye, hisz itt erre épül rá a központi hatalom szervezési, kormányzási organizmusa. A székek feladata hasonlít a vármegyék feladatához, tulajdonképpen, akárcsak amazok, a székek is helyi törvényhozói,

---

¹⁷⁴⁷ Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig*. Kv 1901. 15. (A továbbiakban: Connert: *A székelyek intézményei...*)

¹⁷⁴⁸ Udvarhely-, Maros-, Csík-, Sepsi-, Kézdi-, Orbai- és Aranyosszékek, Keresztúr, Bardóc, Gyergyó, Kászon, Miklósvár és Szereda fiúszékek. A székekről l. még Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp 1927. 29–34.

¹⁷⁴⁹ Ua. 32–33.

¹⁷⁵⁰ Ua. 39

¹⁷⁵¹ SzOkl I. 119; II. 95.

közigazgatási és törvénykezési testületek/területek. A legfontosabb feladatait: *a hadsereg felett való ellenőrzést béke- és háborúidőben egyaránt, az adók kivetését és behajtását és a törvénykezést* a szék választott képviselői és szervei által gyakorolta. Ezekkel (melyeknek szerepköre és struktúrája *lényegileg* alig, megnevezése viszont már gyakrabban változott) állt szoros, mindennapi kapcsolatban a falu előljárója, írástudója, de gyakran maga az egyszerű falusi is, a *misera plebs contribuens* egyszerű képviselője, aki elkárosodott marhája, elszántott földje miatt apellált, perseverált, protestált a széki fórumoknál.

A XVIII. századi széki igazgatás és törvénytevés csúcsán a *kapitány* és a *királybírák* állnak.

A *széki kapitány*, *capitaneus sedis* hivatali funkciójának súlya, ponderabilitása a szék többi tisztségviselőjéhez viszonyítva érdekes változásokat mutat. A XVIII. században, a Habsburgok regnálásának kezdetén már törvényben, mégpedig az *Approbatae Constitutiones* és a *Compilatae Constitutiones*ben leszögezett jog, hogy kapitánynak „magok nemzetségekből állókat és köztük lakókat adjon elejekbe” a fejedelem.¹⁷⁵² Ez az „úzus” 1562 előtt másként volt. A kapitány vagy hadnagy – akinek nevére 11 különböző, oklevelesen igazolható variánst ad Connert¹⁷⁵³, legrégebbinek a *maior exercitus* hivatali címet tekintve – a szék legfőbb tisztségviselője volt, elsősorban katonai tekintetben, de részt vett a törvénykezésben és a *székgyűléseken* is. A székgyűlésnek eredetileg ő volt az elnöke, csak utóbb lépett helyébe a királybíró. Hadi teendői közé tartozott háborúidőben a fölkelő sereg vezetése, békeidőben a *mustrák* megtartásának, a lustrációk pontos vezetésének számbavétele, ellenőrzése. Jövedelme a törvénykezők bírságpénzeiből állott, és amikor még volt, ökörsütéskor közreműködéséért ő is kapott egy részt. Az 1562. év nagy következménnyel jár a szék kapitányára nézve is, ekkor lesz belőle fejedelmi hivatalnok. 1562 után az oklevelekben a *sedis capitaneus* címet a *hat szék kapitánya* (*capit. sex sedium*) címe váltja fel, aki egyben Várhegy vagy Székelytámadt vagy egyszerre mindkét várnak a parancsnoka is volt.¹⁷⁵⁴ A hat szék kapitányi hivatala a régi székely ispánéra, a *comes sicularum*éra hasonlított inkább. Báthory Zsigmond jogot ad a székelyeknek, hogy a széki főkapitányokat újra maguk közül válasszák, de ez a jog nemigen érvényesülhetett a későbbiekben. A fejedelem kinevezési jogát később az Approbaták és Compilaták is igazolták. És ezzel visszaérkeztünk a Habsburgok „regnálásának” kezdetére. Az elmondottakból is kitűnik, hogy a kapitányi hatáskör a XVIII. század elején erősen gyengülőben van. A Habsburg-korszakban már nagyon gyakori az, hogy a széki tiszt helyi hatalma mögött is országos befolyás, erő, tekintély összpontosul. Példa rá mindjárt a századelőn Csík-, Gyergyó-, Kászonszékben Apor István, aki kincstartó ugyan, de a szék királybírája és főkapitánya is egy személyben.¹⁷⁵⁵ A kuruc szabadságharc idején Rákóczi tilalmazta a vármegyei, széki tisztség-halmozást. De miután „letörött a zászló”, ismét beköszönhetett egy ember többféle intézményre kiterjedő uralma. És itt hadd éljünk ismét egy csík-, gyergyó-, kászonszéki példával. 1708-ban a gubernium, a katonai vezetés, a katolikus státus Bornemissza Jánost tette meg főkirálybírónak, és a „csíkiak nem merének

¹⁷⁵² AC P. II. Tit. I. Art. 5. Cond. XIV; Art. 6. Cond. XIV; Art. 7. Cond. XIV. – CC P. II. Tit. I. Art. 1. Cond. XVII; Art. 4. Cond. XVII; Art. 5. Cond. XVII. – Az 1562 utáni változásokat illetően vö. Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században*. In: *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Buk 1979. 19–34.

¹⁷⁵³ Connert: *A székelyek intézményei...* 33. Az elnevezések a következők: „maior exercitus”, „capitaneus exercitus”, „Capitaneus maioris exercitus”, „belliductor”, „Primipilus seu Capitaneus”, „ductor”, „vulgo ked”, „Kapitány”, „Fő Kapitány”, „Capitaneus Supremus”, „fő hadnagy”.

¹⁷⁵⁴ SzOkl II. 177, 210.

¹⁷⁵⁵ Imreh István–Pataki József: *Kászonszéki krónika 1650–1750*. Bp–Kv 1992. 233–234.

ellene szólani...” Ő 1713-ig egy személyben viselte mind a bírói, mind a kapitányi tisztséget. 1713-ban az erdélyi kancellária élére került. Ez idő tájt gróf Kálnoki Ádám vezette a széket, csíki főkapitányi minőségben. Ő volt az utolsó csíki főkapitány.¹⁷⁵⁶ Pál-Antal Sándor vélekedése szerint a szatmári béke után az addigi székely hadkötelezettségi formák megszűnnek és velük együtt a kapitányi és vicekapitányi tisztségek is. Így történt ez Marosszéken és az egész Székelyföldön.¹⁷⁵⁷

A kapitányi tisztséget túléli időben a *királybíróké*, akiket az *Approbatæ Constitutiones* III. rész. 76. címének I. cikke szerint a székeknek áll jogában választani, hivatalukból elbocsátani vagy újraválasztani: „a’ Fő király Bírák pedig præcise a’ Székeknek szabados választásokban áll, ’s mind pedig azoknak meg változtatások”.¹⁷⁵⁸ A királybírák tisztsége 1562 előtt nem létezett a székekben. A felkelés előtti időkben minden székeknek egy választott *székbírája* volt, aki a kapitánnyal, esküdtekkal, széktartókkal együtt „igazságot szolgáltatott”. A székbírókat Connert még *dullónak* vagy *szolgabírónak* is nevezi, mondván, hogy időnként egy vicebíró is volt mellette.¹⁷⁵⁹ 1562 után fokozatosan el is tűnik az okmányokból a *judex sedis* neve, helyette már a *királybíró* vagy *alkirálybíró* szerepel. Például egy 1564. évi rendeletében megparancsolja a fejedelem, hogy a pereket a községtől a széki törvényszékhez fellebbezzék, azaz „a királybíróhoz és a széktartókhoz”.¹⁷⁶⁰ A felkelés után csak Kászoni- és Aranyosszékek maradtak meg jogaikban, s ők így „dullóikat” is szabadon választhatták még egy ideig,¹⁷⁶¹ de az okmányokban fokozatosan felváltják neveiket az alkirálybírók nevei.

Visszatérve a királybírói tisztségre, mely a XVIII. század elején a szék legfontosabb tisztsége volt, el kell mondanunk, hogy amint neve is mutatja, kezdetben királyi hivatalnok, nem választott „nemzeti” képviselő. Az 1559-i országgyűlés végzése szerint: „A királybíróknak az ők hivatalok azért adódik, hogy az egyes székekben ők tiszteletes és az ő felségeik méltóságának megfelelő szokásokkal éljenek [...] a királybírókat a székelyek többi statusa között nem becsülik eléggé, s a bírságpénzekből nekik megfelelő porciót nem adnak, a mint az igazságos és illendő volna s a mint azt *fejedelmi hivatalnokok* megérdemelnék, azért megrendeljük, hogy mostantól fogva a királybírókat minden székben tiszteletben tartsák...”¹⁷⁶²

---

¹⁷⁵⁶ Uo.

¹⁷⁵⁷ Alexandru Pál-Antal: *Scaunul Mureş. Istoricul instituţiilor scaunale. (Secolul al XIV-lea – 1849).* = Revista Arhivelor 2. Anul X. Buc 1967. 134.

¹⁷⁵⁸ AC P. III. Tit. LXXVI. Art. I.

¹⁷⁵⁹ Connert: *A székelyek intézményei...* 42. A székbíró neve volt még: „*Iudex terrestris*”, „*iudex sedis*”, „*judex principalis*”, „*supremus judex*”, „*székbíró*”, „*fo bijro*”. – Uő: *A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században* című művében (fordította Balásy Dénes. Székelyudvarhely 1906) a székbírókat *dullónak*, *szolgabírónak* vagy egyszerűen csak *bírónak* nevezi. L. még Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány.* Kv 1861. 39–40.

¹⁷⁶⁰ SzOkl II. 325.

¹⁷⁶¹ SzOkl IV. 16, 51.

¹⁷⁶² EOE II. 119. 1 art. 6–16.

Ez a funkció, amelynek pontos keletkezési idejét nem lehet megállapítani, de amelyet a központi hatalom hoz létre kétségtelenül azért, hogy a széki tisztviselők fölé növesztve, a maga hasznára fordíthassa őket, egy évszázad alatt igazi széki, választott, törvény által garantált tisztséggé válik. A székeknek többnyire egy, de időnként két királybírájuk is volt. (1575-ben például Marosszéknek két királybírája van.¹⁷⁶³)

A Habsburg-hatalom megszilárdulása idején a vezetői státusba kerülés módja megváltozik. A rendek akarata, a többség kíváncsága mind kevésbé meghatározó. A „szabad választás” a törvény betűjében létezik ugyan, de a hatalmat gyakorló főemberek hozzájárulása nélkül nincs főkirálybíróvá jutás. Magában a választási procedúrában is jelen van már a *jóváhagyás* mozzanata. A XVIII. század folyamán a székek vallásfelekezetek szerint hármásával jelöltek királybírókat, s ezek közül a Főkormánysház ajánlatára nevezte ki az uralkodó azt, akit legjobbnak ítélte. A beiktatás ünnepélyesen, a szék közgyűlésén beesküvéssel történt.¹⁷⁶⁴ Annak ellenére, hogy a helyhatósági tisztek helyzete megváltozott, alárendelt és ura között már nem patriarkális közeli, hanem hidegebb lett a viszony, érezhetőbb a távolság, a népnek, a *székelységnek* nem volt közömbös a tisztségviselő személye, hisz sorsát közvetlenül befolyásolta, formálta az is, hogy milyen a vezető, ki az, aki parancsot ad adóra, lustrára, táborba menetelre, ki dönt a perekben. Ezért jelölés, választás esetén szívesebben adták voksukat egy *közülük valóra*, valaki olyanra, akiben a helybeliség, ősiség, tekintély alapján megbízhattak.

A XVIII. század folyamán az udvar kegyeiért, a vezető réteghez való tartozást kifejező címekért és rangokért való csatározás lassan az alsóbb tisztségviselőkre is átsugárzott. Ők is megtanulják, mert kénytelenek időnként élni is vele, a *kijárási* módozatait, a hatalmi összeköttetésekkel való sáfárkodást és a „barokkos alázatot”. Daniel István életírásában például ezt olvashatjuk: „Történt azután[...] hogy Erdélynek legkegyelmesebb királyi kormányzója, néhai Haller János engedélyt nyervén rá, legfelségesebb Mária Terézia királynőnk királyi szent kezének megcsókolására Bécsbe menne, és az én fiamat is magával vinné.”¹⁷⁶⁵

A Habsburgok idejében a főkirálybíró *egyedüli főtisztje* volt a székeknek. Ekkor már rendes fizetést is élvezett, évi 1000 r. forintot¹⁷⁶⁶ s a szokásos törvényes illetékeket. Ezek sokfélék, és híven tükrözik a *judex regius* igen szerteágazó közigazgatási, de mindenekelőtt bíráskodási feladatait. Connert megfogalmazásában már „Az 1599-iki gyulafehérvári articulusok szerint a királybírónak lopás-, emberölés-, paráznaság, házasságtörés, vérontás, csonkítás és hamis eskü bírságaiból mind a két székekben az egész fél neki jut, épúgy appellációk, házratörés (*invasio domorum*) és minden más aktus *potentarius* és fejben járó ügyből és minden más ügyből is, amelyek egy egész forintra és azon felül mennek, a bírságok felét kapta. Jövedelme tehát elég nagy volt.”¹⁷⁶⁷ Ezeken kívül azokban a székekben, ahol sóval kereskedtek, ő adta ki a sókereskedéshez szükséges engedélyt, melyet ha nem váltott ki valaki, törvényszegésnek minősült, és az áruját szekereitől lefoglalhatták. Természetesen ezeken kívül másféle jövedelmei is lehettek a királybírónak, hisz a tisztség feladatköre sem volt pontosan meghatározott, behatárolt, így időnként még a vele való visszaélésre is sor kerülhetett. Hogy

---

¹⁷⁶³ Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*. Csíkszereda 1994. 272. (Reprint)

¹⁷⁶⁴ Szádeczky: *i.m.* 46.

¹⁷⁶⁵ Idézi Imreh–Pataki: *i. m.* 235

¹⁷⁶⁶ Szádeczky: *i.m.* 46.

¹⁷⁶⁷ Connert: *A székelyek intézményei...* 54.

valójában megtörtént-e ilyesmi vagy sem, arról a források keveset árulnak el. Az, hogy a nép szerette-e tisztségviselőjét, vagy gyűlölettel viseltetett iránta, sokkal inkább attól függött, hogy maga a tiszt a saját nemcsak vezetői, hanem *közvetítői* szerepkörében milyen érdekeket védelmezett inkább, melyik oldalra „húzott”: a hataloméra vagy a „székelységére”. És itt hadd adjunk ismét csík-, gyergyó-, kászonszéki példákat. 1763 végén, 1764 első napjaiban, a határőrség felállításának nehéz időszakában Bornemissza Pálnak talán a megérdemeltnél is több jut a gyűlöletből. Népe azt üzeni neki, „ha közéjük megyen, fához kötözik”, s úgy számoltatják el tetteiért.¹⁷⁶⁸ Ugyanakkor pár évtizeddel korábban, 1725. március 17-én Lázár Ferenc tiszti hitvallása így hangzik: „Én a tisztséget nem uraságnak s haszonnak, hanem nagy számadó szolgaságnak tartom.”¹⁷⁶⁹

A szék egészét igen sokszor, a viceszéket pedig általában nem a főtisztek, hanem a vicekirálybírók kormányozták. Marosszék *constitutói* a vicekirálybírók választásáról a következőket mondják: „mindenkoron a főtisztek vicekirálybírókat a nemes székekkel megegyezett akaratból candidáljanak, válasszanak és eskessenek, nem maguk autoritásokból.”¹⁷⁷⁰ Az alkirálybírókat a szék maga jelölte, választotta és *esküdttette* meg. Az esketési formula a szokásos volt. A vicekirálybíró hittel fogadta, hogy a fejedelem (később a király) iránt hűséges lesz, főtisztjéhez engedelmes, a haza törvényeit s a *székely nemzet jogszokásait* megtartja, hivatalát a Tripartitum, Approbatae és Compilatae törvények s a szék constitutioi szerint folytatja; minden rendeknek személyválogatás nélkül igazságot szolgáltat, szabadságát megtartja, új szokást be nem hoz; a főtiszteknek a bírságokból járni szokott jövedelmét kiadja, a vétkeket törvényesen bünteti stb.¹⁷⁷¹ A vicejudex regius munkaköre igen kiterjedt, már csak azért is, mert gyakran a főtiszt helyett kell szerveznie, intézkednie. A törvénytétel, bíráskodás mellett az adóügy, katonaiügy, közigazgatás ezernyi problémája terheli. Hogy mennyire szerteágazó és a szó valódi értelmében milyen *mélyreható* volt ez a hatáskör, azt már a *Corpus Statutorum* számos articulusából láthatjuk. Ők voltak a falusi bírók közvetlen feljebbvalói, részt vettek a cirkálásban, a gonosztevők keresésében, megbüntetésében, náluk jelentendők fel a bitangolók, orgazdák, prevarikátorok, részegeskedők, paráznák. De ők vigyáznak a hidak, utak, gyepek, sövények karbantartására, ők ellenőrzik az ugarlást, azt, hogy a községi tisztségviselők nehamis szabják ki az adókat, ők látják el ellenőrző bélyeggel a fontot, súlyt, hordót, mértéket, ők ellenőrzik és büntetik a kötelességmulasztó községi előljárót és még folytathatnánk a felsorolást.¹⁷⁷² Számos teendőik maradéktalan ellátásának érdekében születhetett az az intézkedés, melyet az *Approbatae Constitutiones* kodifikál, tudniillik hogy hadjárat idején nem kell „táborozásra” menniük, „hon maradhatnak”.¹⁷⁷³ Legfőbb jövedelemforrásuk a bírságpénz volt, a tisztség eleve megszabott pénzfizetésben nem részesült, csupán a XVIII. század derekától kezdve esik szó itt-ott a hivatali munka díjazásáról. Hasznát látták a vicetisztek az executióknak, ugyanis akkor jussuk volt napidíjra, a háromszéki constitutio szerint „Ha mikor Executiora ki mentek,

---

¹⁷⁶⁸ *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Imreh István. Buk 1994. 57–58.

¹⁷⁶⁹ Imreh–Pataki: *i. m.* 236.

¹⁷⁷⁰ CorpStat I. 56.

¹⁷⁷¹ Szádeczky: *i. m.* 48.

¹⁷⁷² CorpStat I. 56–79, 91.

¹⁷⁷³ AC P. V. Edictum LVIII.: „A’ Vice Királybírák a’ Székelységen hadi expeditióból hon maradhatnak.”

Assessor Uramék egy-egy Forintot vettek, *V. Tiszt Ur kettőt attol, a'kitől Exequaltak.*¹⁷⁷⁴ A legtöbb pénzt nyilván a hamis, becsstelen ítéletekből lehetett volna szerezni. Rendszeres hivatali visszaélésekről nem tanúskodnak a kor forrásai. Súlyosan elmarasztaló kifejezés az oklevelekben a „húzó-vonó”, különösen, ha a szék vezető emberét nevezik meg így. Számos esetben az ilyen vagy hasonló – „bestia lélek”, „fattyú lélek” – megnevezések, jelzők miatt nyilvánosan megkövetik a tisztségviselőt. Természetesen a vicetisztek sem voltak makulátlanul becsületesek. Maga a feudális struktúra volt az, ami szokásszerűvé tette a megháláló ajándékozást, a jóindulatszerző munkálkodást. Gyakran találkozunk olyan notariusnak, assessornak, különféle széki tisztségviselőnek írt okmánnyal, melyben előfordul az ilyen vagy ehhez hasonló megfogalmazás, hogy „azért kérem Kegyilmedet forgódjék kegyilmed dolgunkban. Mü is a Kegyilmed szolgáltyát helyába nem hadgyuk.”¹⁷⁷⁵ A megvesztegethetőség, a pénzsajtolás persze ellentétben állt a vicekirálybíró esküjében vállaltakkal. A „közjóra való igyekvés” mégsem jellemző mindenkire, sok is a panasz a tisztekre a kor írástudói részéről. Cserei Mihály is bőséggel ostromozza őket, hogy „csak a magok privátumát forgatták s keresték”,¹⁷⁷⁶ Apor Péter pedig meg is verseli székely népének nyomorú sorsát: „Óh nyavalyás székely, bizony téged szánlak, | Mert fő s vice tisztek az hátadon szántnak...”¹⁷⁷⁷

A széki tisztségviselők körében fontos szerep jutott az igazságszolgáltatásban nélkülözhetetlen *assessoroknak*, akiket neveztek még *székülőknek*, *széktartóknak*, *esküdteknek*, *jurati assessoresnek*. Az 1562. évi segesvári országgyűlés végzése szerint „mind székekben, mind főszékekben a királybírák, székbírák és székülők minden 15-öd napon széket üljenek, törvényt szolgáltatassanak[...] Minden széken 12 főszemélyek legyenek, törvénytudók, istenfélő jámborok, a főnépek és lófők közül, kik megesküdjének, hogy minden bátorságot, gyűlölséget, adományt és jutalmat hátravetvén, az peresek között igaz törvényt szolgáltatnak, kirekesztvén mindeneket az törvénytevő helyről, az dolgokat csendeszen Isten s igazság szerént és lelkiismeretek szerént megítélik.”¹⁷⁷⁸ Nyilván az esküdtek már korábban – Tagányi Károly szerint Mátyás király óta¹⁷⁷⁹ – szereplői a székgyűléseknek. Régebben a harmadik rendből is választottak assessort. Később ezt a rendet egyre kevésbé vették figyelembe a tisztség betöltésekor. Számuk sem volt mindig 12, például 1635-ben Rákóczi egyik oklevele szerint Udvarhelyszéknek 8, Keresztúr és Bardóc fiúszéknek 6 esküdte volt. Ugyanúgy felesküdték a fejedelem hűségére, az ország törvényeire, mint a királybírók, és vezetésükkel törvényt napokon az eléjük terjesztett pörökben *törvényt tettek*. Pörös ügyben a bíró nem dönthetett nélkülük. Néha a vicetisztek a bírságpénzek behajtására is felhasználták őket.¹⁷⁸⁰ Jövedelmük a bírságpénz egy része volt. Bizonyára jogtudó, tanult emberek. Erre több helyütt

¹⁷⁷⁴ Kilyéni Székely Mihály: *A Nemes Székely Nemzetnek Constitutiójai, Privilegiumai és a Jóság leszállását tárgyazó némelly törvényes ítéletei, több hiteles leveles tárokból egybe-szedve*. Pest 1818. 112.

¹⁷⁷⁵ USzLt 1701. 2. sz. csomó.

¹⁷⁷⁶ Cserei Mihály: *Erdély históriája*. Bp 1983. 464.

¹⁷⁷⁷ *Báró Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752)*. Kiadta és bevezeti Szádeczky Lajos. I. Bp 1903. 591.

¹⁷⁷⁸ SzOkl II. 163.

¹⁷⁷⁹ Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon* In: *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Bp. 1977.

¹⁷⁸⁰ CorpStat I. 63.

nevük utal, ami gyakran *Deák, Literatus*.¹⁷⁸¹ Feladatukat ők sem mindig teljesítették az esküjükben foglaltak szerint. Néha a köz színe előtt való viselkedésük is kívánnivalót hagyott maga után. Impérfalvi Péter Deák 1712-ben azért állt a vicekirálybíró és ülnökök testülete előtt, mert „sok ízekben megrészegedvén, rossz példát adott másoknak, illetlen viselvén magát, és cselédit részegségiben zaklatta, gazlotta”.¹⁷⁸² A komunitást megbotránkoztató székülőnek meg kellett fogadnia, hogy ezután úgy fogja viselni magát, ahogy az „nemes szék assessorának illik”.

A szék „legfiatalabb” hivatalnoka a széki *notarius* vagy jegyző volt. Tisztségét a rendszerezített széki írásbeli ügyintézés tette szükségessé és nélkülözhetetlenné. A gyászos emlékü 1562. esztendei segesvári országgyűlésen foglaltatja articulusba János Zsigmond, hogy „Légyenek a székekben esküdt notariusok, kiket a peresek – azon fizetéssel, melyet a követeleknek munkájokért adtanak vagy egyebünnét –, amint nékik tetszik, elégítsenek meg”.¹⁷⁸³ Marosszéken 1586-ban említik a források először a széki notariust¹⁷⁸⁴, a kászsónszéki notariusok névsorát Potyó István nyitja meg 1625-ben.¹⁷⁸⁵ Természetesen ők is tanult emberek, írástudók, akik a joghoz is értenek. Némelyikük a falusi iskola mestere, rektora is. Ragadványneveik között gyakran szerepel az assessoroknál már említett Deák vagy Literatus név. Ők vezették a törvényszéki jegyzőkönyvet, ők írták jegyzőkönyvbe a székgyűlés végzéseit is. A fellebbező feleknek ugyancsak ők tartoztak az ítéleteket írásban, a szék pecsétjével hitelesítve kiadni. De nem csupán protokollumvezető a széki notarius, hanem véleménykifejtési, szavazói jogosultsága is van, hisz a törvényhatósági státus tekintélyt is biztosít neki, ebben a minőségben tagjává válik a bíraskodói testületnek, a „szék”-nek. Az *Approbatae Constitutiones* kimondja róluk, hogy „Hadakozásnak idején a’ ... Notariusok hadi expediciókba menni ne tartozzanak”.¹⁷⁸⁶ Fizetségüket, amint már láttuk, már 1562-ben eléggé tágran határozta meg a fejedelem. Valójában a szék szabad kezét kapott ebben, úgy javadalmazta őket, ahogy tudta, a perlekedőkre hárítva elsősorban díjazásukat. A csík-, gyergyó- és kászsónszéki státútum azt bizonyítja, hogy a tényleges munka fajtája szerint járt nekik meghatározott pénzbeli ellenszolgáltatás.¹⁷⁸⁷

Kapitányok és székbírók, királybírók és vicekirálybírók, assessorok és jegyzők – ők voltak azok, akik évszázadokon át biztosították a széki intézmények működését, a közigazgatás és törvénytevés egyre szélesedő s így egyre bonyolultabb labirintusában való eligazodását a *székelységnek*, egy kicsit sarkítottan fogalmazva még azt a mondást is megkockáztathatnánk, hogy ők maguk voltak ezek az intézmények.

---

¹⁷⁸¹ Imreh–Pataki: *i. m.* 241.

¹⁷⁸² Uo.

¹⁷⁸³ EOE II. 205.

¹⁷⁸⁴ Pál-Antal: *i. m.* 135.

¹⁷⁸⁵ Imreh–Pataki: *i. m.* 241.

¹⁷⁸⁶ AC P. III. Tit. XLIII. Art. IV.

¹⁷⁸⁷ CorpStat I. 120.

Az az intézmény, amely reprezentálta a *szék közönségének*, a *rendeknek* a célkitűzéseit, a *községi gyűlés* (*Congregatio generalis*, *Congregatio marchalis*, *Gyrás gyűlés*) volt. Évente négyszer hivatott egybe. Feladatköre kettős: igazságszolgáltatási és igazgatási, az utóbbi jelentvén az államhatalommal való kapcsolatot, az alkotmányos életet, amit a gyrás gyűlés résztvevői elsődleges fontosságú feladatuknak tekintettek. Az igazságszolgáltatás tulajdonképpen menete az alsóbb fórumokon zajlott, a *derékszéken* és az *alszéken* vagy *viceszéken*. (Az alsó fórum természetesen a faluközösség fóruma, a *faluszéke*, ahol a 3 forint bírságig terjedő ügyeket tárgyalták.)

Marosszéken 1763-ig a *viceszék* vagy *alszék* a nemesek kisebb, 100 forintos értékhatárt meg nem haladó vitás ügyeinek elsőfokú fóruma.¹⁷⁸⁸ A többi székely székben is valamennyi nemesi pernek itt kellett elkezdődnie. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 1714. évbéli statútuma figyelmeztet arra, hogy nemesembernek főtiszt a kompetens bírója.¹⁷⁸⁹ A viceszéken a szék képviselőjében az alkirálybíró szerepelt, a falu képében pedig a bíró harmadmagával reprezentálta a közösséget. Ez volt a hagyományos, előírt forma, olykor azonban egyszerűsítették az eljárást, és csak egy hivatalos, választott személy testesítette meg a faluszele közösségét. Az alszékekben, így Kászonban is például, elsősorban a falvak *népe* pereskedik, minden társadalmi *rendből*, *csoporthoz*, *rétegből* való. Az ügyek természete igen változó, van itt szó szántóról, legelőről, marhaelkárosításról, szomszéd közösség elleni különféle panaszokról, de még a „postálkodások jutalmainak” kifizetéséről is. A falu határügyeit helyi szokás szerint legtöbbször a határbíró védi. Hatásköri problémákkal is gyakran szembesítődik a viceszék, a faluszéke gyakran lépi át saját jogkörét és „kaszál bele” az alszék parcellájába, hisz a közösség csak 3 forintig engedélyezhet perfelvételt, de előfordul olyan eset is, hogy ennél jóval kevesebbet érőért már egyenesen a viceszékhez fordul a kérelmező.

Az alszékből fellebbezni a *derékszékhez* lehetett, ez állott közvetlenül a viceszék felett. A kászoniak a csíki „derékhez”, a keresztsúriak Udvarhelyre fellebbezhetek. Ez volt az apelláció első foka. A régi rendet és gyakorlatot követve hetente (bizonyos időszakokban) kétszer ülésezett.¹⁷⁹⁰ A derékszéket általában a főkirálybíró vezeti, előadója a főjegyző. Az esküdtek száma 12. Az itt előforduló perek sokfélesége, színezete nagyjából megegyezik a viceszék pereivel. Megjegyzendő, hogy az alszékek lakói, községei nem apellálnak mindig szívesen a derékszékhez, előfordulván olyan is a gyakorlatban, hogy az országgyűlésnek kell meginteni őket, mert „derék gyűlésekre” nem mennek.¹⁷⁹¹

Az évente négyszer összehívott Generalis Congregatio is foglalkozott peres ügyekkel, innen tovább pedig a központi hatalom képviselőjéhez vezetett az igazát kereső útja. A bíróság különböző fórumain, a széki bíróságon a törvényhozó hatalom által kibocsátott kútfők szerint szolgáltatott ki neki az „igazságot”, a „törvényt”. A legdöntőbb súlyú argumentumszolgáltató a XVIII. században is Werbőczy *Hármaskönyve*, a „*Decretum*”. (A Tripartitum használatát segítő, azt magyarázó Kitionich János latin nyelvű művét 1647-ben Kászoni János fordította magyarra.) A *Hármaskönyv* mögé szorosan felsorakozó, 1653-ban összeállított és kiadott *Approbatae Constitutiones*, valamint az 1669-ben keletkezett *Compilatae Constitutiones* a törvényerőre emelkedett szokások. Helyhatósági jogszabályok a *széki statútumok*, *constitúciók*, melyek rendezik a gazdasági életet, cselekvést írnak elő, tiltanak, szabályozzák

---

¹⁷⁸⁸ Pál-Antal: *i.m.* 133.

¹⁷⁸⁹ CorpStat I. 119–123.

¹⁷⁹⁰ Imreh-Pataki: *i.m.* 47. – L. még Kilyéni Székely Mihály: *i.m.*

¹⁷⁹¹ Uo.

az együttélést, intézkednek a törvénytevés dolgaiban. A széki constitutiók a *Corpus Statutorum* első kötetében jelentek meg.

Valamennyi felsorolt korabeli jogforrást az eddigiekben már többször idéztük. Kevés szó esett eddig a faluközösség törvénykezéseiről, a faluközösség intézményének működéséről. Ezeknek törvényeit elismerték ugyan a székbíróságon, de igazodniuk kellett a széki statútumokhoz.

A berendezkedő Habsburg-hatalom már a XVIII. század elején arra törekedett, hogy átformálja az erdélyi jogviszonyokat, megváltoztassa az igazságszolgáltatást. A helyi rendelkezések sokszínűségét kívánták megszüntetni, egységesíteni és nem utolsósorban gyorsítani szerették volna a perfolys régies ügymenetét. Ez az ügymenet nemcsak régies, hanem bizonyos vonatkozásokban elavult is volt. Az *admonitio*val, *citatio*val kezdődő, majd *proclamatio*val folytatódó törvénybe hívást, perkezdest nem mindig követte az ügy érdemi megtárgyalása. Az idézést alaki hiányosságok is semmissé teheték, emiatt bárki követelhetett perletételt, *condescensió*t. A pert tárgyaló fórum illetékességének kérdése is állandóan felmerülhetett. Gyakori volt a „citatio alatt tartás”, a „fárasztás”, az ügyvéd megjelenésének akadályoztatása, iratok hiánya miatti *dilatio* (időhaladék) kérése. Magának a persorrendnek a megállapítása is gyakran önkényes, így nem ritkák már a viceszéken sem a több évtizedig húzódó perek. Ebben a rendszerben a nem írástudó, a jogszabályokban nem jártas ember nem ismerhette ki magát. A felvilágosult abszolutizmus beköszöntésének éveiben már a *rendek* legtudatosabb képviselői is elismerték a reformok szükségességét, bár – joggal – féltették az abszolutisztikus hatalomtól tradícióikat, hagyományos intézményeiket, melyek szabadabb életük biztosítékai voltak. Többen vélekedtek úgy, hogy nem a meglévő kereteket kell szétzúzni, hanem a „káros” gyakorlatot, a „visszahúzó” kellene jobbítani. Tudták azt is, hogy az említett három nagy normagyűjteményt túlhaladja, túlhaladta az idő. 1764-ig több évtizeden át keresték a megoldásokat, egymást követték a kodifikációs törekvések.

Végül is a fejedelemség intézményeinek a birodalmi érdekeknek megfelelő átszervezésére irányuló több intézkedése mellett Mária Terézia úgy rendelkezett, hogy a tervbe vett változtatásokat a rendek közreműködése nélkül, egy külön bizottság, az ún. Nemes-féle bizottság segítségével hajtja végre.¹⁷⁹² Az állandó táblákra vonatkozó tervezetet a Gubernium már 1763 januárjában felterjesztette Bécsbe. Eszerint a területi törvényhatóságokba (a szász székek és területek kivételével) a székely székekben is egy állandó táblát kell létrehozni, melyek meghatározott helységeken, a törvényhatóság székhelyén tevékenykednek, és folyamatosan végzik a bíraskodási, igazgatási, gazdasági feladatok ellátását. A székely székek esetében a continua tábla székhelyeinek Udvarhelyt, Sepsiszentgyörgyöt, Csíksomlyót, Marosvásárhelyt és Bágyont jelölték ki. Elnöke a főkirálybíró, munkájában pedig részt venni tartozik valamennyi széki tisztségviselő a vicanotariussal bezárólag. Az állandó táblák tagjainak száma 12, az elnököt nem számítva, de ki kell nevezni még 12 számfeletti ülnököt is, a többiek betegsége vagy akadályoztatása esetére.¹⁷⁹³ Javasolták, hogy a táblák

---

¹⁷⁹² Hajdu Lajos: *Az állandó táblák (tabulae continuae) létrehozása Erdély megyéiben és a székely székekben, 1763/64.* In: *Jogtörténeti tanulmányok.* Bp Kny. 119. (A határőrök és nem-katona székelyek között felmerülő perek elintézésére a királynő ún. *vegyes-peres* törvényszékeket állítottatott Csík-, Háromszék és Bardócszék részére, melyek egy elnökből, hat ülnökből és egy jegyzőből álltak. Az elnök katona volt, három ülnök tiszt, három pedig polgári rendből való személy. Ez a törvényszék nem volt állandó működésben, időközönként ült össze az elnök hívására. Ezek a vegyes törvényszékek nem sokáig állottak fenn. Később a határőrök pere is a polgári törvényszék, a continua tábla előtt folyt.)

¹⁷⁹³ Uo. 120. – L. még Szádeczky: *i.m.* 346–347.

létrehozásával egyidejűleg a törvényhatóságokban addig évszázadok óta működő derék-, illetve fiúszékeket szüntessék meg, helyettük mindenben járjon el a continua tábla.

A bizottság Gubernium által felterjesztett javaslatát az uralkodó elfogadta, így az 1763 őszi kiadott ideiglenes instrukció elrendelte a táblák felállítását. A gyrás székekről nem szól az instrukció, hiszen csak elsődleges közgyűlési feladatokat láttak el, így nem rendelkezik további működésükről sem. Ennek megfelelően a bizottság indítványa szerint a *gyrás székek feladata továbbra is a statútumalkotás, az országgyűlési követek megválasztása, utasításokkal való ellátása, jelölés megtétele a széki tisztek kinevezésére és minden olyan rendkívüli feladat ellátása, mellyel a Gubernium ezt az önkormányzati szervet bízta meg.* Azért tartjuk fontosnak ezt kiemelni, mert a bizottságnak ebben a megjegyzésében summázva van az, amire általában a törvényhatóságok, így a *székely rendek*, a *székelység* intézményei által (és ebben a korszakban az erre legmegfelelőbb intézménye, a gyrás gyűlés által) törekedett. Ezen keresztül juttatta ugyanis a székelység kifejezésre politikai aspirációit, önrendelkezését, szabadságát.

Az instrukció hat törvénykezési időszakot határozott meg, hosszabb-rövidebb időtartammal, ezeknek megfelelően a törvénytevő napok száma elérhette a 266-ot is.¹⁷⁹⁴ A hatalom, Bardóc-, Miklósvár- és Gyergyószékeket erdős-hegyes, az anyaszék központjától távol eső vidéknek tekintve, itt is létrehozott csökkentett létszámú continua táblákat, azzal a megkötéssel, hogy a szükségnek megfelelően tevékenykedjenek.

Mindezek után az állandó táblák a Székelyföldön felállítottak és 1764 elején már megkezdtek működésüket, Csík kivételével, ahol épp „Madéfalva napjaiban” Bornemissza Pál királybíró a szék egész tisztikarával együtt a határórság felállításán fáradozott. Csík- és Kászonszékben egy hónapot késett az állandó tábla felállítása, de február végétől már itt is megindulhatott a „Nemes Szüntelenül Folyó Tábla”-nak címzett instanciák, parancslevelek, folyamodványok özöne Csíksomlyó felé.

---

¹⁷⁹⁴ Uo. 121. Az első törvénykezési időszak Márton napjától (nov. 11.) advent utolsó, 4. vasárnapjáig (dec. 18. és 24. között) tart, tehát 37–43 napos. A második vízkeresztől (jan. 6.) nagybőjt első (húsvét előtt 6.) vasárnapjáig tart, a harmadik ítélezési időszak a húsvét előtti 6. vasárnaptól a 2.-ig, a negyedik bíraskodási periódus a pünkösd előtti ötödik vasárnaptól pünkösdig, a hatodik működési időszak aug. 20-tól Szent Mihály-napig tartott.

A continua tábla hivatalnokainak megszabott fizetése volt, de ezek nagyon alacsonyak voltak.¹⁷⁹⁵ A kormányzat igényt tartott ugyan e testületek hivatásszerű és folyamatos működésére, de ehhez nem tudta biztosítani a feltételeket. A „királyi pénzalapot”, ami legtöbbször nagyon szűkös volt, a Monarchia kormánya elé tolaakodó új szükségletek mindig „elvitték” valamerre. Ilyen körülmények között a continua táblák, melyek ráadásul a régi, elavult perjogi intézmények alapján tevékenykedtek, nem tudták megvalósítani azt a célt, amelyért létrehozták őket, az igazságszolgáltatás meggyorsítását. Ez a rendszer állandó létszámemelésekkel 20 évig működött, aztán elsodorta a jozefinizmus reformáradata. II.

¹⁷⁹⁵ Javaslat a székel székek állandó tábláinak tisztségviselői és alkalmazotti létszámára, fizetésére:

Tisztségviselők, alkalmazottak megnevezése	Udvar- hely-	Három- szék	Csík- és Kászonszék	Maros- szék	Aranyos- szék	Bardóc- fiúszék	Miklós- várszék	Gyergyó- alszék	Össze- sen
Főkapitány	–	–	–	–	–	–	–	–	
Alkapitány	–	–	–	–	–	–	–	–	
Főkirálybíró	1 1200	1 1200	1 1000	1 1000	1 800	–	–	–	5 5200
Alkirálybíró	2 500	3 600	3 450	2 500	1 180	1 200	1 200	1 200	14 1830
Királyi adószedő	2 600	2 600	2 600	2 600	1 300	–	–	–	9 2700
Főjegyző	1 200	1 200	1 150	1 180	1 130	–	–	–	6 810
Jegyző	1 150	1 150	1 100	1 130	1 80	1 60	1 60	1 60	8 690
Ülnök	5 750	4 600	4 400	6 780	8 640	7 350	7 350	7 350	48 4220
Ügyész	1 40	1 40	1 40	1 40	1 40	–	–	–	5 240
Seborvos	1 80	1 80	1 80	1 80	1 40	–	–	–	5 360
Írnok	2 100	2 100	2 100	2 100	1 50	–	–	–	9 450
Kapus	1 40	1 40	1 40	1 40	1 30	–	–	–	5 190
Börtönőr	1 36	1 36	1 36	1 36	1 30	1 36	1 36	1 36	8 282
Hajdú	3 90	3 90	3 90	3 90	2 60	–	–	–	14 420
Nyargalló (Obequitator)	2 90	2 90	2 90	2 90	2 90	1 45	1 45	1 45	13 595
Szolgabíró vagy dulló	4 80	4 80	3 60	4 80	2 40	–	–	–	17 340
Egyéb alkalmazott	–	? 245	–	–	–	–	–	–	? 245
Hóhér	1 30	1 30	1 24	1 16	1 18	–	–	–	5 118
Rabtartásra	46	46	40	40	36	–	–	–	208
Összesen	28 4032	28 4227	27 3300	29 3802	25 2564	11 691	11 691	11 691	170 19 998

József halála után pedig az erdélyi rendek az állandó táblák létrehozása előtti helyzet visszaállításához ragaszkodtak.

Térjünk vissza, mintegy a széki institúciók bemutatásának záróakkordjaként a széki közgyűléshez, a *marchális congregatióhoz*. Már többször jeleztük fontosságát, hisz a helyhatóságok intézményei, így a székely intézmények közül is ez az, amelyik leginkább képes formát adni a székelység, a rendek politikai akaratának, a hatalomhoz való viszonyának. Ha Adolf Meschendörfer szerint a *szász nemzetet* intézményei tartották meg,¹⁷⁹⁶ megmaradási harcában azok támogatták, akkor igaz ez a székelyekre is. És mivel a középkorban – és kelet-európai viszonylatban még a XVIII. században, sőt a XIX. század elején is – a társadalmi létjogosultsághoz jogi státus, intézményes keret kellett, mert csak „azt ismerte el létezőnek”, ezért volt annyira fontos a székely szabadok számára, akik többségben „ülték meg” a Székelyföld tájait, hogy kívül rekednek-e ezeken az intézményes kereteken vagy sem. (A *székely szabadságért* folytatott harc tulajdonképpen így is megfogalmazható, ilyen megközelítésből is értelmezhető.) Ezért fontos annyira az, hogy ki vesz, ki vehet részt az évente négyszer egybehívatott marchális congregatiókon, melyekre a *régi időkben* főtiszti szóra a székelyek egyeteme, a „teljes község” egybesereglett.

A Lipóti Diploma 8. pontja szerint a főtisztválasztást a „közönségek” maguk között szabadon kell hogy véghezvigyék.¹⁷⁹⁷ A „közönséghez” hozzátartoznak a primipilusok és pixidáriusok is, de az artikulus nem nevezi meg őket. A század végén az 1791. évi országgyűlés XII. cikkelye szerint az összes birtokos nemes jelölhető, ha széki gyűléseken való részvételről, tisztségviselő-választókról van szó.¹⁷⁹⁸ Ennek értelmezésére és gyakorlati alkalmazására egy 1832-es marosszéki marchális gyűlésen elhangzottakra fogunk támaszkodni, egy marosszéki példát használunk.¹⁷⁹⁹ Az 1832-ben tartott marosszéki marchális gyűlésen szavazattöbbséggel azt határozták, hogy követik az 1815. szeptember 12-én keltezett udvari rendeletet, miszerint a primipilusoknak és pixidáriusoknak, úgy, mint más nemeseknek, maradjon meg az a szabadsága, hogy akár a szabad faluközösségek „személyeseik” által, „akár pedig a magok személyökben szabad tetszésök szerint megjelenhessenek” a közgyűléseken. Dósa Elek, a „vélekedés” szerzője még azt is hozzáfűzi: „Így volt ez mindég Marosszékbén, így van ez ma is Udvarhelyszékben; akik a választott követeken kívül megjelentek, el nem tiltódtak, amint ezt sok évben volt vortorum collectorok, név szerint Gróf Tholdalagi Sigmond, derék szék bírái Szentiványi Sámuel és Csanádi Dániel s mások is” igazolják. A rendek azonban nem elégedtek meg ezzel a tanúságtétellel, hanem kiküldtek egy bizottságot, hogy minden

¹⁷⁹⁶ Idézi Hajdú-Farkas Zoltán: *Telepes népség*. Csíkszereda 1994. 8.

¹⁷⁹⁷ Magyar Törvénytár. *Erdélyi törvények. 1540–1848.* 493.

¹⁷⁹⁸ Uo. 513. „Ami a vármegyékben és magyar vidékeken, meg a székely székekben a tisztek választását illeti, ezek közönségei megmaradnak a szabad szavazással való választás törvényes gyakorlatában...”

¹⁷⁹⁹ A továbbiakban Dósa Elek két kéziratban maradt írására támaszkodunk. Az első: „A marosszéki primipilus és pixidárius szabad székelyek tisztválasztásbéli szabad votumok megszorítását tzelozó törekvés ellen. Az 1832-ik esztendő januárus 30-án kezdett és az azt követő napokon folytatott Gyrás gyűlésen előterjesztett: *Vélekedés*.” Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Nr. 1994. A második nem datált és szerzőjének neve sem szerepel a kéziratban. Keletkezése 1832 utánra tehető és szerzője feltehetően szintén Dósa Elek. Címe: „Annak megmutatása, hogy a Nemes Székely Nemzet primipilusi és pixidáriusi rendjének éppen olyan jussok vagyón a Gyrás székeken megjelenienek és voxaikat adniok, mint más nemes rendeknek; és hogy ezen jussokkal való élhetések megszorítása a józan politikával is ellenkezik.” Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Kézirattár Nr. 1820. Idézi Imreh István a *Koronkaiak pere* című tanulmányában. In: *Szabó István Emlékkönyv*. Szerk. Rác István Kovács Ágnes közreműködésével. Debrecen 1998. 361.

fellelhető széki jegyzőkönyvet vizsgáljon meg. Az eredményt a marchális gyűlés protocollumában is megörökítették: „... az 1631, 1649, 1676, 1682 és 1687-ben tartódott választó gyűléseken a székely nemesi, primipilusi s pixidáriusi rendek jelen voltak.” A XVII. században tehát a szabadok gyakorolták képviseleti jussukat. A XVIII. században a marosszékiek tanúságtétele szerint a közgyűléseken részt vesznek: „1714-ben: mágnások, vicekirálybírák, hites assessorok és az egész nemesi és libertinusi székely rend.

1716: csak tisztek és assessorok.

1718-ban tartódott három gyűléseken: tisztek, mágnások, assessorok, nemesek és primipilusok. A negyedikben: tisztek, assessorok, mágnások és nemesek.

1719 és 1729-ben: csak a tisztek és assessorok íródnak.

1731: a tisztek, mágnások, nemesek.

1744: assessorok és birtokosok említődnek.

1764: mágnások és immunis nemesek.

1770: nemesek, agiles, assessorok és birtokosok.

1775: az egész közönség íródik, különböztetés nélkül.

1776–1781: mágnások, nemesek, adcoque tota universitas.

1782: a tisztek, mágnások, az egész universitas.

1790: fő-, közép- és alsó nemesi rendek.

1793: fő-, úri és nemesi rendek.

Ezután a rendek jelenléte megkülönböztetve nem íratik, hanem csak közönségesen: a főkirálybíró előlülése alatt.

A meghívó circularis levelekben 790-ben (akkor egyesülve lévén Küküllő vármegyével): meghívattatik a mágnási és nemesi rend; a székely és szász közönségekből két-két követ parancsoltatik.

803-ban minden faluból három követek hívódnak.”

A „vélekedés” szerzője, Dósa Elek a személyesen gyakorolt közösségi jog híve. Annál is inkább, mert szerinte a primor kevés, az armalisták egy része „jövevény”. Ez utóbbiakat kis, erőtlén, bizonytalan eredetű kategóriának tekinti, és igaztalannak tartaná, ha egy communityban három egyházhelyi nemes szavazata azonos súlyú volna több szék szabad székelyéével. Az „una eademque nobilitas” elve alapján a két réteget idensnek tekinti.

Az, hogy a szabad székely jelen lehetett a gyrás gyűlésen, voksolhatott, szólhatott, választhatott és választható volt, hogy nem rekedt kívül az intézményeken, mint ahogy a jobbágyságba jutottak kívül rekedtek, hogy státúumokat alkothatott, beleszólhatott a közigazgatás menetébe, számára a székely szabadságot, annak megtartását jelentette. A mindennapi életben ez volt a székely szabadság, ennek köszönhetően nem vált fikciává, nosztalgikus emlékké. De fenn kellett tartani az intézményeket, melyeket védelmezése érdekében alkottak, így hát naponta kellett küzdeni érte.

Imreh István szerint: „Az állam, szék, faluközösség igazgatási háromságában a szabad székelynek még reményt keltő panaszfelvevő fórumaként kínálkozik a központi hatalom, hogyha a faluban, a székben eluralkodik és elnyomóként hatalmaskodik a birtokos nemesség. Válságba akkor kerül ez a virtuális szövetség, amikor az állam a szorgalmas és jó adófizetőt, a

közteherhordozót katonáskodásra is rá akarja szorítani, feledve az ezért járó adómentességi privilégiumot. (Így történt ez 1809-ben, a nemesi felkelés idején.”¹⁸⁰⁰)

Az állam, szék, faluközösség igazgatási hármasságából szólnunk kell még ez utóbbiról, a faluközösségről, hisz ez a székely társadalom alapján elhelyezkedő alakulat az, amelyre hierarchikusan az összes többi ráépül, sokszor „ránehezedik”. A XVII. és XVIII. században a szék *erősen kezd belemarkolni* a községek életébe. Helytálló megállapítás, ha arra gondolunk, hogy a széki statútumok nemcsak a szék, hanem többnyire a széket alkotó faluközösség életére vonatkoznak, abba engednek betekintést. A faluközösség – bár a „nagy átalakulás” már kezdetét veszi – a XVIII. században még betölti életigazító szerepét. Ha elősorjázunk a széki statútumok paragrafusai közül néhányat, megnyilatkozik számunkra a székely faluközösség egykori élete a maga sokszínűségében, saját maga állította normáitól, sorompóitól körülvéve. „Valóságos jobbágyos nemes embernek azok tartatnak, és értetnek, kikhez vagy öröktől maradt s szállott magokra, vagy Isten áldásából házasságok után bírnak, vagy pedig igaz hasznos szolgáltyokkal szerettek magoknak három örökös jobbágyokat” – mondja a marosszéki statútum,¹⁸⁰¹ pontosan meghatározván, hogy ki hova, melyik társadalmi rétegbe mi által soroltathatik. De rendelkeznek a constitutiók a nyílföldekről, az erdőkről, azok égetéséről, pusztításáról, a tilalmas erdőkről, a lókötő helyekről, melyeket „örökösen sem nekik eladni, sem másoknak megvenni nem szabad”,¹⁸⁰² az irtványokról, de még olyan jelentéktelenebbnek tűnő dologról is, mint a „patak árkairól”, melyek „sub poena fl. 36, ahol még ki nem tisztították, kitisztíttassanak haladék nélkül”, mégpedig „egy ölnyi magasan és egy ölnyi szélesen”.¹⁸⁰³ Szó van itt a közrend és közérkölc megőrzéséről, amely ellen vétőkre kemény büntetés van kiszabva, mint ahogy „az olyan káromkodó gyermekeket, akár szabad, akár jobbágy személy legyen, valamennyiszer meghallják, mindannyiszor vesszőzzék meg keményen”.¹⁸⁰⁴ A közbiztonságról is gondoskodnak a faluban, hisz paragrafusba foglalva őrzik a statútumok, hogy „tűz és tolvajság miatt éjszaka a faluban őrzők legyenek”, „hogy a lopó gonosz ember (mely lopásnak idejének tartja az éjszakát) szándékában elé ne mehessen”.¹⁸⁰⁵ És annyi egyéb mellett szólnak ezek a constitutiók a bíróság változásáról, hogy „Bíróság és Eskütség Sz. Mihály napban változzanak”,¹⁸⁰⁶ a falusbírák adózásáról, „mivelhogy a Falus Bírának sok futkosások és dolgok haladékja vagyon, erre nézve mind főről, mind Marháról s mind köbölről, mind a Portioban, mind Falu közönséges expensusaiban felényit contribuáljanak”,¹⁸⁰⁷ mert a falu a népi öngazgatás alapsejtje, amely törvényt tesz, bírót állít, fedd, büntet, véd. Az 1615-ös udvarhelyszéki szentábrahádi falutörvényből, a ránk maradtak közül az egyik legrégebbiből¹⁸⁰⁸ megtudhatjuk, hogy a falu *rendeléseket* alkot, *bírót, hűtöst* választ, „három forintig való perben törvint” tehet. A háromszéki hilibi, 25 paragrafusból álló falutörvényt 1829-ben fogadja el a communitás: „egész falunk törvényes gyűlésiben és jelenlévő

---

¹⁸⁰⁰ Uo. 361–364.

¹⁸⁰¹ CorpStat I. 44–45.

¹⁸⁰² Uo. 76–77.

¹⁸⁰³ Uo.

¹⁸⁰⁴ Uo. 72–73.

¹⁸⁰⁵ Uo.

¹⁸⁰⁶ Uo. 51.

¹⁸⁰⁷ Uo.

¹⁸⁰⁸ Uo. 139–140.

megegyezt akaratból; mely úzusok a régi protokulumból íratattak által ezen új protokulumba”.¹⁸⁰⁹

A faluközösségek s így a falutörvények világa is sokszínű. Van ugyan székely jellegű falutörvény, de ezen belül is számos osztályozható kategóriát találunk. Van szabad, elegyes (szabad és jobbágy), földesúri, kismemesi, több falu közösségét egybefogó, közös erdők használatát szabályozó rendtartás, és még folytathatnánk a sort. Kereshetnénk analógiákat a „nem társtalan” székely faluközösségnek, és találnánk is, legközelebb a Királyföldön, a Gemeinde, a Markgenossenschaft, a Zehnschaft, a Nachbarschaft szervezett világában.

A faluközösséggel morfológiailag azonos kategória még a Székelyföldön a város. Ez természetesen tágabb, szélesebb keret, státútumait a *míves rend* és az *áros rend*, a kézművesek és kereskedők státusát, munkáját biztosító szabályozás differenciáltabbá teszi. A városi *tízesek*, azok önálló hatásköre, az, hogy Kézdivásárhely például 14 tízesre, 14 „falura” van felosztva, kétségtelenné teszi az önigazgatásban, autonómiában, szerkezetben jelentkező hasonlóságot, rokonságot. A *városi jogot* a possessorok, nemesek ellen éppúgy kellett védeni, mint ahogy a faluközösség védte a magát. Ennek a *városi jognak* a védelmezése fontos problémája volt például Székelyudvarhelynek és Kézdivásárhelynek.¹⁸¹⁰

A komunitáshoz és városhoz egyaránt szorosan kötődő, velük együtt élő, de ugyanakkor különálló entitás is az *egyházközség*. Funkciója az egyház, a gyülekezet igazgatása, „a jó erkölcs őrizése”. Egy *egyházközség* vagy *egyházmegye* igen sokszor több helységet foglal magába. Saját rendtartása van. A gyergyószentmiklósi „megye” rendtartása például 1586-ban készült, a marosszéki Berekeresztúr hat falut magába foglaló egyházmegyéjének 1602-ben foglalták paragrafusokba rendtartását.

A székely falvak és városok lakói a századok folyamán az önszerveződés számos lépcsőfokát végigjárva, sok kis, különböző indíttatású és funkciójú közösséget létrehoztak, melyek saját rendtartással rendelkeztek. Ezek közül szeretnénk megemlíteni a *hegyközségeket*, *esztenatársaságokat*, *tógazdaságokat*, a városi szervezetek közül pedig a *céheket*. Valamennyi kis alakulat, saját regulái által működtetett közösség igazolja azt, amit már említettünk, a Georg Simmel-i látásmódot, nevezetesen, hogy a „társadalmi élet mindig valamilyen csoporthelyzetben játszódik le”, és azt is, hogy a rendtartások szerint működő struktúrát azért sem kicsinyellhetjük le, mert annak velejárója a „libertas”.¹⁸¹¹

---

¹⁸⁰⁹ Imreh István: *A háromszéki Hilib törvényei. 1829–1830.* In: *Népismereti dolgozatok.* Buk 1994. 29–43.

¹⁸¹⁰ L. Magyar András: *Adatok az udvarhelyi nemesség és polgárság harcaihoz a XVIII. és XIX. század fordulóján.* In: *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel.* Buk 1976.

¹⁸¹¹ Simmel: *i.m.*

Wolf Rudolf

Bethlen Miklós tordai ősei

Bethlen Miklós államférfiúi, egyházvezetői és művelődési pályafutását elég részletesen ismerjük önéletrajzából¹⁸¹² és levelezéséből.¹⁸¹³ Azonban ezekben csak érintőlegesen találunk utalást a kancellár Torda városához fűződő viszonyára, valamint arra, hogy mit jelentett számára pályafutása kezdetén az anyai ágon öröklött tordai vagyon. A következőkben azt szeretnénk bemutatni, hogyan és kitől háramlott az anyai örökség Bethlen Miklósról, és mi állt annak az ellentétnek a háttérében, amely az ifjú Bethlen és Torda városa között alakult ki az 1670-es években.¹⁸¹⁴

A Bethlen Miklós és a tordaiak közötti ellentét részleteiről leveleiből szerzünk tudomást, és ennek okát Lukinich Imre abban látja, hogy Bethlen Torda megyei birtokaiból külön uradalmat szeretett volna létesíteni, „melynek középpontjául a Torda városában levő s anyai részről reá maradt ősi nemesi házat szemelte ki. E házhoz borkimérési jog, továbbá a tordai határban kaszáló- és szántóföldek tartoztak, melyek birtokában a város e ház korábbi tulajdonosait nem háborgatta. Mikor azonban Torda 1668. január 28-án nemesi kiváltságokat nyert, a városi hatóság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az egyes házak régi kiváltságai érvényüket veszítették.”¹⁸¹⁵ Lukinich megállapítását kiegészítenénk azzal, hogy az 1668-as megnemesítésig Torda város közössége a szántóföldeket, kaszálókat osztatlanul birtokolta, és évente a tanács által kirendelt földosztók segítségével mérték ki „arányosan” kinek-kinek tehetsége szerint.¹⁸¹⁶ Azonban, amint Bethlen Miklós egyik leveléből kiderül, „az Varosi bírák idejébe a Nemes ember Tordánn, ha nem akarta, soha ujabb ujabb divisio alá földéit nem bocsátotta”¹⁸¹⁷ és ez vált a feszültség forrásává Bethlen és a megnemesített város között. Ugyanis 1668 után mindenki élhetett nemesi kiváltságaival, főleg a Partiumból betelepítettek, és Bethlenhez hasonlóan ők is szerették volna megszerezni a város legjobb földjeit. Ezért „az Szindi határ fele valo forduloba mind az magham ős földemet fel harátsolták, mind az gyeptől eppen ki osztottak, s – noha sok szeghény özvegynek Arvának lány földéit maghok között fel osztották, nékem mind az által sohult arra az félre, melly bizony a Tordai határnak a szive, tsak egy talpalatnit sem adtak s – birnom sem akarnak enghedni az mi raytok all benne”.¹⁸¹⁸ A feszültség megoldását a város határának örökös felosztása jelentette. 1679-ben az Ótordához és Egyházfalvához tartozó szénafüveknek való földeket elkülönítették a szántóföldektől, ez utóbbiakból két fordulót hoztak létre és a táblákat örökösen felosztották. Újtorda határát csak 1720-ban osztották fel, addig közösen birtokolták a polgárok.¹⁸¹⁹

---

¹⁸¹² Bön.

¹⁸¹³ BethlenMLev.

¹⁸¹⁴ E dolgozatban nem térünk ki az Aranyoson épült malom perére, amely még jobban elmérgesítette Bethlen és Torda városa között az amúgy sem barátságos viszonyt. Vö. BethlenMLev I. 455, 736–738. – TordaJkv.

¹⁸¹⁵ Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp é.n. [1927]. 305. – BethlenMLev I. 659.

¹⁸¹⁶ TordaJkv 8.

¹⁸¹⁷ BethlenMLev I. 257.

¹⁸¹⁸ Uo. I. 256.

¹⁸¹⁹ TordaJkv 8.

A Bethlen Miklós és a tordaiak közötti feszültség másik forrása a városban lévő nemesi háza és az ahhoz tartozó kiváltságok gyakorlása a városi privilégiumok ellenében. A város haszonvételi jogaihoz tartozott a kocsmatartási jog, és a tanács szabályozta a polgárok ez irányú tevékenységét. Ez ütközött Bethlen nemesi kiváltságaival, az ő kocsmatartási jogával. A megnevesített város 1672-ben felszólította Bethlent, hogy egy hónapig ne áruljon bort a saját házában, és mivel ő ezt megtagadta, a városiak fegyveresen rontottak házára, pincéjét feltörték, boros és méhseres hordóinak fenekét kivágták, embereit megverték.¹⁸²⁰ Ez a cselekedet kiváltotta Bethlen felháborodását, aki Teleki Mihályhoz, Torda vármegye főispánjához írott levelében kifejti, hogy akkor, amikor az országgyűlés a városi rendet „nobilizálta”, „az itt való régi Tös gyűkeres nemes embereknek szabadsághat ióait nem attingalta, és azoknak praeiudiciumára semmit sem tselekedett, nem lévén azoknak sem az Városi rend nobilitatiojára, sem az uiyonnan szerzett Privilegiumra semmi szükséghe...” Bethlen kéri, hogy vizsgálják meg, milyen terheket viseltek a nemesek a város megnevesítése előtt, és „Valamitsoda terheket az én eleim abba az üdőbe viseltek, mind azokat enis el viselem, de annál többre magamot nem ighirem, mert ez Tordai Uy Nemességh alkalmatosságával hogy én nemtelenebb és szabadsághatalanabb legyek, mint eleim, azt nékem senki nem imponálhattya, ha magam ultro aláiya nem adom magamot.”¹⁸²¹

A fenti levélrészletből kiderül, hogy Bethlen „Tös gyűkeres” tordai nemes embernek tartotta magát, és mint ilyen, a város régi szokásait, melyek bizonyos előnyöket biztosítottak számára, szeretné megtartani. Az érdekes az, hogy Bethlen nem a nemesi mivoltából eredő általános jogait szerette volna érvényesíteni a várossal szemben, hanem azokat a nemesi kiváltságokat, amelyeket tordai ősei szereztek, és a város évszázadok óta elismert. Ez kitűnik egy másik, Telekinek írott leveléből: „mert Uram én az mit Tordán birok, igazan eleimről reám szállott iussal Hunyadi János, Matyás és több Királyok Armalissa, Exemptioia, és Privilegiumaival birom, melly, akar mint mondgiák eő kegyelmek, hogy itt senkinek ős földje nintsen, de nem jól mondgyák, mert széghény Matyás Király oda találta iratni az Exemptioba una cum Terris arabilibus Cultis et incultis de jure et ab antiquo ad eandem Domum pertinentibus.”¹⁸²² Bethlen érvelése első látásra túlzásnak tűnik, Hunyadi és Matyás királyra való hivatkozása szónoki szavaknak, amelyeknek az a szerepük, hogy nyomatékot adjanak állításainak. Ez esetben azonban nincs szó túlzásról, Bethlen állításának alapja volt és a továbbiakban szeretnénk ezt bebizonyítani azáltal, hogy bemutatjuk tordai őseit.

Önéletírásában Bethlen elmondja, hogyan háramlott reá a tordai ház: „Anyámról való nagyanyám volt Túri Borbára, tordai, jó értékes, jószágos, gazdag ember, Túri János leánya, ki is abban az üdőben, Báthori Zsigmond üdejében, minden erdélyi sóaknáknak és aranybányáknak főinspectora volt, hihető, Gyulai Pál, abban az üdőben nagyhírű cancellarius által, akinek testvérhúga volt a Túri Jánosné Szalai Kata asszony anyja. Ez a Túri János jó főember volt, az én tordai házam, jószágom erről áll, járai, oklosi kevés jószág Gyulai Pálról jött...”¹⁸²³ Bethlen tehát anyai ágon örökölte a tordai házat, és visszavezeti családjá származását egészen a XVI. század végéig, de ez még nem elegendő annak bizonyítására, hogy ő kiváltságait Matyás királytól kapta. Önéletírásában viszont Bethlen megadja annak az ősenek a nevét, aki anyai ágon a család tekintélyét és hírnevét megalapozta, és ez Thúri János. Ugyanakkor Thúri személyében megnevezi azt a kulcsembert, aki révén eljuthatunk annak bizonyításához, hogy tordai házában

¹⁸²⁰ BethlenMLev I. 256–264. – MOL A Bethlen család levéltára P 1952, 1 csomó, 7 tétel. (A továbbiakban: BethlenLt.)

¹⁸²¹ BethlenMLev I. 259.

¹⁸²² Uo. I. 256–257.

¹⁸²³ BÖn 107.

kiváltságait ténylegesen a XV. században kapták ősei. Ugyanis Thúri János szerezte meg, rokoni alapon, azokat a kiváltságokat és azoknak a javaknak egy részét, amelyeket a XV. század közepén Hunyadi János, majd Mátyás király adományozott kiváló érdemeiért Pogány Miklós tordai polgárnak és sókamarásnak. A XV. században élt Pogány Miklós leszármazottjait az itt közölt családfa illusztrálja (l. az 1. táblázatot). A család tagjainak a bemutatásával, úgy gondoljuk, világosabb képet nyerhetünk egy nemességet szerzett tordai polgári család fejlődéséről és a város életében játszott szerepéről.

A XV. század közepén Torda kiemelkedő polgára volt az a Pogány Miklós, aki mindig igyekezett a város rokonszenvét megnyerni, ezért hű szolgálataiért 1444-ben a város neki adományozta a Péterlaka nevű völgyben a Középcsere nevezetű területet, azzal, hogy ő ott halastavat létesítsen és ezáltal enyhítsen a város vízhiányán.¹⁸²⁴ Ez az adománylevél nemcsak Pogány Miklósnak a város vezetősége előtti tekintélyét tükrözi, hanem azt, hogy anyagi lehetősége is volt egy halastó létesítésére. Vagyonát, több mint valószínű, azáltal szerezte, hogy több éven keresztül tordai sókamarai tisztségviselő volt (1447–1451 között sókamaraispán),¹⁸²⁵ és járandóságain kívül könnyen pénzhez juthatott különböző sóügyletek lebonyolításával. Pénzbeli vagyonát bizonyítja az a tény is, hogy 1447 április 11-én Szindi Imre sókamaraispán társával együtt 1500 arany forintot kölcsönzött Hunyadi Jánosnak a törökök elleni hadjárat céljaira, aki leköti nekik a Küküllő vármegyei Tatárlaka birtokot.¹⁸²⁶ A törökök elleni harcban való részvételért, valamint azokért az érdemekért, amelyeket társával, Szindi Imrével szerzett a tordai sóbányák művelésében, Hunyadi János 1447. október 12-én címeres nemeslevelet¹⁸²⁷ adományoz mindkettőjüknek, tordai lakóházukat és curiájukat pedig az ezekhez tartozó malmokkal, szőlőkkel, szántóföldekkel stb. együtt a királynak járó minden rendes és rendkívüli adózás (census, datia, taxa, collecta) és ajándékok (munera) fizetése és szolgáltatása alól felmenti. E mentességet 1453-ban V. László király és 1459-ben Mátyás király is megerősítette. V. László király a szóban lévő két házat azzal a kiváltsággal is felruházta, hogy azokban a lopást, tolvajlást és más bűnügyeket kivéve, semmiféle kihágásért és bűnért se lehessen senkit letartóztatni.¹⁸²⁸ Pénzügyekben való jártasságának köszönhető Pogány Miklós azt, hogy 1458-ban Italicus Kristóffal (Christoforus Italicus de Florencia) együtt számottevő kamarási teendőket láthatott el és részt vehetett a szászok adójának a begyűjtésében.¹⁸²⁹ Különböző tisztségei tehát lehetőséget teremtettek számára, hogy vagyonát gyarapítsa. Az 1444-ben szerzett halastón kívül, amelyet a XVI. században többször említenek Pogánytó név alatt, Tordán, a Rákos patakon, a Szűz Mária-kolostor és Polgár László malma között malmot vásárolt.¹⁸³⁰ Kolozsváron is volt háza, amit 1481-ben, amikor fia eladta, 220 forintra értékeltek.¹⁸³¹ Pogány Miklós 1467-ben még élt¹⁸³², 1472-ben azonban már özvegyét, Orsolya asszonyt említik.¹⁸³³ Utódai jelentős vagyont

¹⁸²⁴ Csánki V. 688.

¹⁸²⁵ Ub. V. 191, 326.

¹⁸²⁶ Csánki V. 688. – Ub. V. 191.

¹⁸²⁷ Fejérpataky László: *Magyar címeres emlékek*. Bp 1902. II. füzet, 53–54.

¹⁸²⁸ Csánki V. 688.

¹⁸²⁹ Ub VI.4, 6. – Draskóczy István: *Olaszok a 15. századi Erdélyben*. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Bp 1994. 127.

¹⁸³⁰ KmJkv I. 1114, 1215, 1369. sz.

¹⁸³¹ Csánki V. 688.

¹⁸³² KmJkv I. 1719. sz.

örökölték, ami a városon belül növelte tekintélyüket. Ugyanakkor Pogány Miklós és Szindi Imre házainak megnemesítése elindította a tordai „nemesi rend” kialakulásának a folyamatát. Ezek után a város hiába próbált ellenállni, nem tudta megakadályozni a nemesek számának a növekedést. A következő században, a fejedelemség kialakulásának időszakában, amikor a város gazdasági jelentősége megnövekedett, egyre több polgár törekedett arra, hogy nemességet szerezzen és házáat az adó alól mentesítse. Ez a törekvés találkozott a fejedelmi hatalom politikájával, amelynek érdeke volt, hogy a tordai sókamara élén hűséges és megbízható tisztségviselők álljanak, és ezért sokszor nemesi címmel és kiváltságokkal jutalmazta őket. Hunyadi János kiváltságlevelének köszönhetően Torda városa nem tudta elérni azt, amit a szomszéd Kolozsvár elért, és pedig, hogy városi telek és ház ne kerüljön vármegyei nemes kezére, vagy ha meg is szerzi, akkor a nemes köteles volt ugyanazokat a terheket viselni, mint akármelyik polgár.¹⁸³⁴

Pogány Miklós tordai javait fia, Tamás örökölte, aki 1467–1468 között a krakkói egyetem diákja volt és megszerezte a borostyánkoszorús (baccalaureus artium) címet.¹⁸³⁵ Pogány Tamás pályafutásáról és Torda város életében játszott szerepéről nem rendelkezünk adatokkal. Családi helyzetéről az oklevelek csak annyit árulnak el, hogy feleségül vette Cegei Vas Domokos leányát, Erzsébetet, aki jóval túlélte őt, és 1542-ben tett végrendeletet.¹⁸³⁶ Pogány Tamás után Tordán tekintélyes vagyon maradt, és pedig egy kétkerekű malom a Rákos patakán, egy egész és egy fél tó a város határában, valamint egy mészárszék a város piacán.¹⁸³⁷ Pogány Tamásnak Vas Erzsébettel kötött házasságából hat gyermeke született: Ilona Bágyoni Hadnagy Balázsné, Dorottya Csegezi Imréné, Katalin Várfalvi Balázsné, Erzsébet Fejér, másként Pogány Lukácsné, Anna Nagy Máténé és egy fiú, Pogány János. A tordai javak nagyobb részét jogilag Pogány János mint férfiági örökös kellett volna hogy örökölje, azonban Pogány János 1531-ben meghalt és csak egy kiskorú fiúgyermeket, Miklóst hagyott maga után. Fia halála után özvegy Pogány Tamásné a tordai javak egy részét elidegenítette, vagy leányai leszármazottjainak engedte át. Pogány János felesége Boér Margit volt, Piskolti Antal, Neagoe Basarab havasalföldi vajda titkárának (innen kapta a Boér nevet) a leánya, aki férje halála után még kétszer házasodott. Második férjétől, Gyöngyösi Nagy Benedektől István nevű fia született, aki a Boér István nevet vette fel. Boér Margit harmadjára Szenterszébeti Pál deákhoz ment férjhez, aki, mint a kiskorú gyermek Pogány Miklós gyámja és mostohaapja, 1543-ban per útján visszaszerezte a Pogány Tamásné által elidegenített javakat.¹⁸³⁸

A XVI. században élt Pogány Miklósról és rokonságáról több adat maradt fenn, és ezek alapján meg tudjuk határozni, milyen szerepet játszott a család a város közösségén belül. A Pogány család vagyona és társadalmi rangja tekintélyt biztosított a családtagoknak és azoknak, akik rokonságba kerültek velük. Ezért nem ritkák azok az esetek, amikor különböző városi tisztségeket töltenek be, és ehhez, több mint valószínű, hozzájárult műveltségük is. Annak ellenére, hogy Pogány Tamás személyén kívül, aki, mint láttuk, külföldi egyetemeken is megfordult, nem rendelkezünk adatokkal, képzettségükre vonatkozóan feltételezzük, hogy egy olyan személy, aki városi bírói vagy jegyzői tisztséget viselt, írástudó kellett hogy legyen, és járatos a törvények ismeretében. A XVI. század első felében Pogány Miklós mostohaapját,

---

¹⁸³³ Csánki V. 307. – Ub VI. 3907. sz.

¹⁸³⁴ TordaJkv 15.

¹⁸³⁵ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk 1979. 336–337.

¹⁸³⁶ BethlenLt Rokon és idegen családok, Nagy család. P 1960, 4. csomó, 66 tétel.

¹⁸³⁷ Uo. Pogány család levelei. 4 csomó, 78 tétel.

¹⁸³⁸ Uo. Vegyes iratok 1. csomó, 2. tétel; Pogány család levelei. 4. csomó, 78. tétel.

Szenterzsébeti Pál deákot a város jegyzőjeként említik,¹⁸³⁹ Anna nevű nagynénjének férje, Nagy Máté 1538-ban és 1546-ban a város bírójaként bocsát ki okleveleket,¹⁸⁴⁰ 1543-ban pedig mint a város tizenkét esküdt polgárának egyike szerepel.¹⁸⁴¹

Pogány Miklós fokozatosan visszaszerzi a nagyanyja, Pogány Tamásné által elidegenített birtokokat, 1559-ben pedig Nagy Máté gyermekeinek (István, Fábián, Ilona és Anna) követeléseit hárítja el, akik azt kérték, hogy mivel anyjukat, Annát Pogány Tamásné nem házásította ki és nem adta ki részét az őstől szállott vagyonból, ő azt adja ki. A per folyamán Pogány Miklós bebizonyította, hogy az ősi vagyon nem Pogány Tamástól származott, hanem a XV. században élt Pogány Miklóstól, és ezért a javak nagyobb része mint férfiági örökös, őt illeti meg, és ebből nem jár vele egyenlő rész a leányági leszármazottaknak.¹⁸⁴² Birtokrendezési ügyein kívül Pogány Miklós kivette részét a közügyek intézéséből is. Annak ellenére, hogy az oklevelekből nem derül ki, mivel foglalkozott, úgy látszik, hogy nagy tekintélynek örvendett, mivel több ízben választották meg a város bírójának: 1579-ben¹⁸⁴³, 1585-ben¹⁸⁴⁴ és 1589-ben, 1584-ben pedig esküdt polgárként említik.¹⁸⁴⁵ A város bírójaként hűségesen szolgálta a fejedelmet, aki 1579-ben jutalomként neki adományozta annak a tordai malomnak a harmadrészét, melyet valamikor Szent László malmának neveztek és amely malom a Rákos patakon épült, a tordai ispotály és az újtordai egyház malma között.¹⁸⁴⁶ A város vezetésében való részvétele, úgy látszik, azzal járt, hogy lemondott nemesi kiváltságai gyakorlásáról, mivel az oklevelekben a városi polgárokat megillető „circumspectus” címmel illették. Azonban, mivel idővel a nemesek száma Tordán megnövekedett, a város közössége kénytelen volt elismerni a személyre szóló nemességet azzal a feltétellel, hogy a város törvényeinek alávetik magukat, és a polgárok által viselt terheket ők is viselik.¹⁸⁴⁷ Valószínűleg ez bátoríthatta fel Pogány Miklóst is arra, hogy 1591-ben kérje nemesi levelének a megerősítését. Ennek eredményeként Báthory Zsigmond február 9-én kelt oklevelében Pogány Miklós és mindkét nemű utódjai, és ha ezek nem léteznek, akkor Erzsébet nevű leánya és utódjai nemesi címét elismeri és megerősíti őket tordai birtokaikban. Az oklevél felsorolja ezeket a javakat: elsősorban a Torda mezőváros piacán Csipkés György, a város tisztségben lévő bírójának háza és Pesti János özvegye, Krisztina háza szomszédságában álló nemesi udvarházat, amelyet még Hunyadi János kormányzó nemesített és adómentesített, László és Mátyás király pedig megerősített. Emellett az adománylevél tulajdonjogot biztosít Pogány Miklós számára azon malom harmadrésze felett, amely a Rákos patakon épült a Varga utcában és azon harmadrész halastó felett, amelyet Pogántavának hívnak, és amely a Péterlaka nevű völgyben, a város Középcseréje nevű területe alatt volt.¹⁸⁴⁸ Pogány Miklós neve 1592-ben fordul elő még egyszer egy oklevélben, amelyben a Vas családdal történő

---

¹⁸³⁹ Uo. Vegyes iratok 1. csomó, 2. tétel.

¹⁸⁴⁰ MOL A kolozsmonostori konvent országos levéltára, Miscellanea, 1. csomó. (A továbbiakban: KolozsmonKonvLt.)

¹⁸⁴¹ BethlenLt Rokoni és idegen családok, Nagy család, 4. csomó, 66. tétel.

¹⁸⁴² Uo. Pogány család levelei, 4. csomó, 78. tétel.

¹⁸⁴³ BethlenLt 17. csomó, 14. tétel.

¹⁸⁴⁴ Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Bp 1889. II. 157, 367.

¹⁸⁴⁵ DLt 212. sz.

¹⁸⁴⁶ BethlenLt 17. csomó, 14. tétel.

¹⁸⁴⁷ A Torda város polgárai és nemesi közötti viszonyt illetően. I. Orbán: *i. m.* – TordaJkv 15.

¹⁸⁴⁸ Kemény Appendix XIV. 21. – Orbán: *i. m.* 278.

kiegyezését rögzítették a Pogány Tamásné Vas Erzsébet révén örökölt birtokrészeket illetően.¹⁸⁴⁹ Halála 1595-ben következhetett be. Egy ugyanazon év december 25-i keltezésű fejedelmi oklevél ugyanis tordai javait rokonainak adományozta, mivel fiú örökös nélkül halt meg.¹⁸⁵⁰ Valószínűleg többször nősülhetett, 1559-ben azt állították róla, hogy már kétszer nősült¹⁸⁵¹, feleségei nevét nem ismerjük. 1600-ban, amikor Boér Jánost akarták beiktatni a tőle származó javakba, akkor ez ellen fehervári Vajda Boldizsár özvegye, Sára asszony tiltakozott, aki azt állította, hogy az ő édesanyja, Anna asszony Pogány Miklós felesége volt, és ennek halála után ő örökölte javait, anyja halála után pedig ő, Sára örökli azokat.¹⁸⁵²

Pogány Miklós fiú örökös nélküli halála lehetőséget teremtett a rokonok számára, hogy megkaparintsák tordai javait. Anyai testvére, Boér István, akit 1569 és 1590-ben az udvari gyalogok kapitányként és a fejedelmi udvar familiárisaként említenek¹⁸⁵³, Thúri Jánossal együtt, akit szintén udvari familiárisnak titulálnak, valószínűleg kihasználva udvari kapcsolataikat, 1595-ben Báthory Zsigmond fejedelemtől megkapják Pogány Miklós tordai nemesi udvarházát a város piacán Kónya Ferenc és Pesti Péter háza szomszédságában. Ezen kívül a fejedelem nekik adományozta a Rákos patakán épült kétkerekű malmot a Varga utcában, Nagy Mihály házával szemben, és a Pogántava nevezetű halastavat a város Virágostó nevű tava alatt, a Péterlaka völgyben.¹⁸⁵⁴ Ezzel az adománnyal a Pogány birtok nagyjából a leányági örökösök tulajdonába került. Ugyanis Boér István, aki Pogány Jánosné Boér Margit második urától, Gyöngyösi Nagy Benedektől származott és anyja nevét viselte, nem sokáig élt és a fenti javak egy részét fia, Boér János örökölte. Ő mint Csáky István familiárisa, 1599. november 25-én kap adománylevelet Mihály vajdától a nemesi udvarházra (amely a város piacán állott, Pesti Péter és Thordai János kamaraispán háza között), a Rákos patakán lévő malom hetedrészére (amely a Varga utcában Nagy Mihály házával szemben épült), valamint a Pogántava nevű halastóra.¹⁸⁵⁵ Az 1600. március 16-án történt beiktatásnak mint rokonok ellentmondtak a következők: fehervári Vajda Boldizsár felesége, Sára, tordai Thúri János saját, valamint a kiskorú Vermes János és özvegy Vermes Jánosné Nagy Ilona nevében. Másnap, március 17-én szintén ellentmondtak a beiktatásnak tordai Gyulay Gáspár, felesége, Pogány Borbála nevében és János, tordai Pogány János fia nevében, valamint mészköi Székely György saját és sinfalvi Nagy Boldizsár, idősebb Csegezi János, középső Csegezi János, ifjabb Csegezi János, Csegezi Gergely és György (mind csegeziek) nevében.¹⁸⁵⁶

Boér János nem sokáig élvezhette Mihály vajda adományát, mivel az uralkodásba visszatérő Báthory Zsigmond a fent említett javakat 1601. április 8-án Zlatári Mátyás kincstári számvevőnek adományozta. A beiktatásnak ellentmondanak Boér István fia, János és Thúri János.¹⁸⁵⁷ A XVII. század eleji zavaros időkben nem lehet tudni, hogy ténylegesen ki birtokolta a

---

¹⁸⁴⁹ BethlenLt Wass család levelei. 6.csomó, 117. tétel.

¹⁸⁵⁰ Uo. 17. csomó, 14. tétel.

¹⁸⁵¹ Uo. Pogány család levelei.

¹⁸⁵² Veress, Andrei: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. I–XI. Buc 1929–1939. VI. 60–63.

¹⁸⁵³ Kemény Appendix XI. 536. – KolozsmonKonvLt Libri Regii 1590–1611. fol. 106. – BethlenLt 17. csomó, 14. tétel.

¹⁸⁵⁴ Uo. 17. csomó, 14. tétel.

¹⁸⁵⁵ Veress: *i.m.* V. 289–291.

¹⁸⁵⁶ Uo. VI. 60–63.

¹⁸⁵⁷ BethlenLt Vegyes iratok. 2. csomó, 3. tétel.

Pogány Miklós után maradt javakat. Boér János 1603-ban Székely Mózes oldalán harcolt és életét a fejedelemmel együtt a barcamezei csatában veszítette el. 1604. január 16-án Boér János javait, mint magtalanul elhunyt rebellis javait, Basta György Thúri Jánosnak adományozta. Ezek a következők voltak: a város piacán egy puszta kőház (*domus et curiae nobilitaris lapidea desolatae*) Thordai János deák és Pesti Péter puszta házai között, egy kétkerekű malom harmadrésze a Rákos patakán, a Varga utcában és a Pogántava nevű halastó a Péterlaka völgyben. A puszta házba való beiktatást Torda város nevében ellenezte Nagylaki Péter deák bíró, Székely Gergely, Salánki János, Nikola János esküdt polgárok és Mihály deák jegyző. Szintén ellentmondottak a beiktatásnak Vermes János, a város esküdt polgára, özvegy Gyulay Gáspárné Pogány Borbála és a kiskorú Zlatári István, a néhai gyulafehérvári Zlatári Mátyás fia.¹⁸⁵⁸ A város nemcsak hogy tiltakozott a beiktatás ellen, hanem lefoglalta a Thúri Jánosnak adományozott házat és malmot, hivatkozva egy 1602. május 1-én kelt, Báthory Zsigmond által kibocsátott kiváltságlevélre. Ebben a fejedelem az elpusztult város régi kiváltságait és szabadalmait megerősítette, és hogy a polgári rend meg ne fogyatkozzék, megtiltotta a nemesítést és megengedte a városnak, hogy az ottani nemesek kihalása esetén a városban és határán lévő javaik ne a fiskusra, hanem a város polgáraitra és azok utódjaira szálljanak.¹⁸⁵⁹ Mivel Boér János magtalanul hunyt el, 1604. március 15-én a város lefoglalta a házat és malmot, Thúri János molnárát elfogta, de a következő napokban, amikor saját molnárát szerette volna a malomba elhelyezni, az épületet zárva találták. A malom előtt a város bírójának tanácsával együtt összetűzésbe került Thúri Jánossal, aki tiltotta őket a malom kinyitásától. Azonban „az bíró uram tanachyval egyetemben kapá Thury János uramat az ajtóban, taszítá egy vízárokba torbázzván”, majd a malmot a város számára lefoglalták.¹⁸⁶⁰ Thúri nem nyugodott bele a város döntésébe és Bastához fordult, aki az 1604. április 17-én kelt levelében megparancsolta a városnak, hogy a lefoglalt javakat adják Thúri kezéhez, mivel az „afféle privilegium Sigismundi alias principis Transilvaniae tempore illegitimo datum”¹⁸⁶¹ és nem érvényes. A fenti eset tükrözi a város polgárai és nemesei közötti mély ellentétet, amely annak ellenére fennállt, hogy közöttük több egyezmény jött létre, de amelyet egyik fél sem tartott be. Ebben az esetben is a város kénytelen volt engedni a hatalomnak, és Thúri megmaradt a ház és a malom birtokában.

Amint a fentiekből kiderül, Thúri János volt Pogány Miklós rokonai közül az, aki az ő tordai javai egy részét megszerezte és általa jutnak majd ezek a javak a Bethlen Miklós birtokába. Thúri János annak a Thúri Mihálynak a fia volt, aki Nagy Máté első feleségétől, Pogány Annától származó Anna nevű leányát vette feleségül (lásd a 2. sz. leszármazási táblázatot) és ezáltal bizonyos részeket már örökölhette Pogány Tamás javaiból. Thúri János pályafutásának kezdeteiről keveset tudunk. Valószínűleg fejedelmi szolgálatban állhatott és ennek köszönhette armálisát, amelyet Báthory Kristóftól kapott 1578-ban.¹⁸⁶² A nemesség elnyeréséhez hozzájárulhatott az a tény is, hogy sógora, Tordai Tamás deák a nagyobb kancellária írnokaként és a fejedelmi ítélőszék jegyzőjeként az udvarban szolgált.¹⁸⁶³ Tamás deák és felesége, Anna

¹⁸⁵⁸ BethlenLt Thury család levelei. 6. csomó, 109. tétel.

¹⁸⁵⁹ Orbán: *i.m.*

¹⁸⁶⁰ BethlenLt 17. csomó, 14. tétel.

¹⁸⁶¹ Uo. 6. csomó, 109. tétel.

¹⁸⁶² A december 2-án Gyulafehérváron kelt nemeslevelet nem hirdették ki. Kemény Appendix XVIII. 135.

¹⁸⁶³ Tamás deák Szöcs Dénes fia volt, aki 1571- és 1573-ban a város esküdt polgáraként szerepel és Torda területén több halastó, malom és szőlő tulajdonosaként említik (KolozsmonKonvLt Miscellanea. 1. csomó). Tordai Tamás deák 1569-ben a nagyobb kancellária írnoka (Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp 1980. 196), majd 1574-ben az ítélőszék jegyzője (KolozsmonKonvLt, Miscellanea. 1. csomó). Thúri Annával kötött házasságából két gyermek, Dénes és Anna született.

halála után (1588) Thúri János mint a kiskorú gyermekek: Dénes és Anna¹⁸⁶⁴ gyámja és vagyonkezelője több adásvételi ügyletben szerepel a következő években.¹⁸⁶⁵ Valószínűnek tartjuk, hogy kereskedelemmel is foglalkozott, ugyanis húga őt teszi meg végrendelete végrehajtójának és ebben említi, hogy azon kilencvennégy forint, „mellien búzát vetettem véle, nyereségre kit veremben töltöttünk, melly most is ott vagyon”, a fele nyereség és a megtérülő pénz bátyjához kerüljön vissza. Ugyanott Thúri Anna megemlíti, hogy neki is van azon veremben negyven köböl búzája, amelyet szintén kereskedésre szánt.¹⁸⁶⁶ Ezek a javak Thúri János kezelésébe kerültek, és ez azt bizonyítja, hogy ilyen jellegű foglalatosság nem volt idegen tőle. Gazdasági ügyekben való jártasságának köszönhetette tisztviselői pályafutását is. Nem tudjuk, mikor lépett kincstári szolgálatba, csak feltételezzük, hogy korábban, mint ahogy a forrásokban megjelenik. 1598–1599-ben zsombori harmincados,¹⁸⁶⁷ de valószínűleg az előző években is betöltötte ezt a tisztelet, vagy más kincstári tisztséget, ugyanis érdemeiért 1597. július 11-én Gyulafehérváron kelt oklevelében Báthory Zsigmond Torda piacán lévő házát felmenti az adó fizetése alól. Az adómentességet ugyanaz évben ki is hirdették.¹⁸⁶⁸ A XVII. század eleji zavaros években nincs tudomásunk arról, hogy valamilyen tisztséget töltött volna be, annak ellenére, hogy különböző birtokügyi oklevelekben elég gyakran szerepel. 1607. április 27-én azonban már mint dési sókamaraispán és bizonyos erdélyi harmincadok főfelügyelője jelenik meg.¹⁸⁶⁹ Ezt a tisztséget az 1609-ben bekövetkezett haláláig töltötte be.¹⁸⁷⁰ Az oklevelek nem igazolják Bethlen Miklós azon állítását, hogy Thúri János „Báthory Zsigmond üdejében minden erdélyi sóaknáknak és aranybányáknak főinspector volt”. Amint fennebb is említettük, Báthory Zsigmond idejében alig emelkedett a zsombori harmincadosi hivatal élére és csak Rákóczi Zsigmond idejében töltött be kamaraispáni tisztséget, azt is csak a dési sókamaránál. Egyébként is ebben a korszakban nem ismeretes az összes sóbányák felett rendelkező inspectori tisztség (ez

---

Tamás deák 1588 előtt halt meg, ez év májusában özvegye végrendelezik (BethlenLt Vegyes végrendeletek, 9. csomó, 23. tétel) és novemberben már néhainak említik.

¹⁸⁶⁴ Tordai Tamásné végrendeletében gyermekeire vonatkozóan így rendelkezett: „kegyelmetöket mint szerelmes bátyámat és szerelmes anyámat kérem az Istenért, hogy az én szegén meghmaradott nyomorult árváimra viselliön szorgalmatos gondot kegyelmetök, tanítsa, oktassa és nevellye Isteni félelőmben kegyelmetök őket.” Tordai Dénes sorsáról semmit sem tudunk, valószínűleg meghalt ifjú korában. Tordai Annát, Tamás deák leányát 1604-ben mint Kolozsvári Hertely János feleségét említik (KolozsmonKonvLt Protocolla. GA 418, fol. 185). 1610-ben kolozsvári Viczei Máté feleségéként bukkan elő, amikor a tordai javakra vonatkozóan kiegészít Szöcs Dénes leánya, Ilona (özvegy Seryeny János deákné) és ennek leányával Szigyártó Andrásné Borbálával. (KolozsmonKonvLt Protocolla. GA 399, fol. 118; GA 433, fol. 62). Az 1621-ben néhainak említett Tordai Anna (Kemény Appendix XVI. 243) Viczei Máté második felesége volt és tőle származtak Margit, Anna, Máté és Antal nevű gyermekei. (Adattár III. 544). – Viczei Mátéra vonatkozóan l. Kiss András: *Egy XVII. századi kolozsvári irodalompartoló polgár*. In: *Források és értelmezések*. Buk 1994. 189–194.

¹⁸⁶⁵ BethlenLt 6. csomó, 109. tétel.

¹⁸⁶⁶ Uo. Vegyes végrendeletek. 9. csomó, 23. tétel.

¹⁸⁶⁷ KvTJk II/9, 180, 366.

¹⁸⁶⁸ Kemény Appendix XVII. 171.

¹⁸⁶⁹ *Egregii Joannes Thury de Thorda salis camerae nostrae Deesiensis praefecti et certarum tricesimarum nostrarum Transilvanensium superintendentis* (BethlenLt 6. csomó, 109. tétel).

¹⁸⁷⁰ 1609 augusztusában már özvegyét említik. KolozsmonKonvLt Liber regius Gabriel Báthory, VI. fol. 276.

csak 1664-ben létesült¹⁸⁷¹) és valószínűleg ezt a helyzetet vetítette vissza az előző század végére Bethlen.

Thúri János Szalay Katalint, Szalay Balázs leányát vette feleségül, akitől három gyermeke származott: Mihály, Ferenc és Borbála, a későbbi Váradi Miklósné. Szalay Balázs deák, aki tordai esküdt polgárként is szerepel¹⁸⁷², Gyulai Pál alkancellár¹⁸⁷³ hűgát vette feleségül, akitől két leánya született: Sára, Zlatári Mátyásné és Katalin, Thúri Jánosné. Gyulai Pál 1592-ben készült végrendeletében bizonyos birtokokat testvérére, Gyulai Jánosra és Szalay Balázs leányaira testált.¹⁸⁷⁴ Gyulai János és gyermekei halála után a birtokok Szalay Katalin és Sára révén Thúri János és Zlatári Mátyás¹⁸⁷⁵ kezébe kerülnek. 1603-ban Basta nekik adományozza (az itteni nemesi udvarházzal együtt), az alsójárai, valamint Felsőjára, Nagyoklos, Kisoklos, Kisbánya és Ivánfalva Torda vármegyei részbirtokokat, amelyek Gyulai János magtalan halálával a fiskusra háramlottak.¹⁸⁷⁶ Ezek a birtokok a Thúri és Zlatári család kezén maradtak és így került egy részük később Bethlen Miklós tulajdonába, aki önéletírásában megjegyzi, hogy „járai, oklosi kevés jószág Gyulai Pálról jött”.¹⁸⁷⁷

Thúri János gyermekei közül Ferencről keveset tudunk, 1631-ben egy supplicatióban, amelyet Mihály nevű bátyjával együtt a fejedelemhez intézett, udvari familiarisnak (*aulae familiaris*) titulálják magukat.¹⁸⁷⁸ Thúri Mihály pályafutását azonban már jobban ismerjük. Udvari szolgálat után a kincstári igazgatásban, éspedig a sóügyek intézőjeként lesz a Rákócziak megbízható embere. 1633–1634 között széki¹⁸⁷⁹, 1635-ben és 1642–1647 között kolozsi¹⁸⁸⁰, 1636–1638 között pedig tordai kamaraispán.¹⁸⁸¹ 1647 végén mint az ifjú Rákóczi György komornikja bukkan elő¹⁸⁸², akkor, amikor az ifjú fejedelem Besztercén tartózkodik udvarával. Mint komornik deák Thúri Mihály 1649-ben is a fejedelem szolgálatában állt¹⁸⁸³, valószínűleg haláláig, amely az 1650-es évek elején következett be, mivel 1654-ben mint elhunytat emlegetik.¹⁸⁸⁴ Pályafutását vallási hovatartozása is befolyásolhatta. 1627-ben Bethlen Gábor fejedelem felszólítja többek között tordai nemes Thúri Mihályt, hogy „az Egyházffalwy

---

¹⁸⁷¹ Trócsányi: *i.m.* 335–336.

¹⁸⁷² 1584-ben (DLt 212. sz.)

¹⁸⁷³ Trócsányi: *i.m.* 27.

¹⁸⁷⁴ Gyulai Pál végrendelete: TT 1900, 146.

¹⁸⁷⁵ Fehérvári Zlatári Mátyás 1583–1594 között a nagyobb kancellária írnoka, 1594–1602 között kincstári számvető (Trócsányi: *i.m.* 197), 1603-ban említik néhai feleségét, Sárát, és két kiskorú gyermekét, Annát és Istvánt (BethlenLt 6. csomó, 109. tétel), 1607-ben árváit említik, tehát akkor már halott (Kemény Appendix XV. 54).

¹⁸⁷⁶ BethlenLt 6. csomó, 109. tétel.

¹⁸⁷⁷ BÖn I. 490.

¹⁸⁷⁸ BethlenLt 6. csomó, 109. tétel.

¹⁸⁷⁹ BesztLt I. 10857, 10901. sz.

¹⁸⁸⁰ Uo. I. 11238, 13105, 14017, 14105. sz.

¹⁸⁸¹ EFL XI. szekrény, Fasc. 3. – MOL A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára Protocolla. VII. fol. 150.

¹⁸⁸² BesztLt I. 14085, 14154. sz.

¹⁸⁸³ Trócsányi: *i.m.* 334.

¹⁸⁸⁴ BethlenLt 6. csomó, 115. tétel.

Orthodoxa Ecclesia” temploma, „cymenteriuma”, parochiális háza és egyéb egyházi szükségletek számára a nemesi, városi és sóvágyói renden lévőknek „nolens volens kényszerítések” az egyházhoz tartozó dolgok megfizetésére.¹⁸⁸⁵ Ezek szerint Thúri Mihály egyházfiként járult hozzá a református egyházközség megerősödéséhez, és valószínűleg komoly szerepe volt abban, hogy 1634-ben a reformátusok száma Tordán elérte az unitáriusokét.¹⁸⁸⁶ Vallási hovatartozása összefügg családi kapcsolataival. Sógora, Váradi Miklós, aki Borbála nevű húgát vette feleségül, a kolozsvári református egyházközség patrónusaként komoly eredményeket ért el a kálvini eszmék megszilárdításában a kincses városban¹⁸⁸⁷ és valószínűleg túlbuzgósa Thúri Mihályra is hatott. Gazdasági ismeretei, műveltsége és nem utolsósorban református vallása fontos szerepet játszhatott abban, hogy Rákóczi György fejedelem másfél évtizeden keresztül reá bízta valamelyik sókamara igazgatását akkor, amikor komoly erőfeszítéseket tett a kincstári jövedelmek növelésére. A sókamarak ellátására Beszterce városával folytatott levelezéséből kitűnik jó szervezőkészsége, szakismerete és felelősségteljes hozzáállása az ügyek megoldásában. Tisztességes vagyona is szert tett, ami főleg pénzből, értékes arany- és ezüsttárgyakból állt.¹⁸⁸⁸ Szüleitől örökölte a tordai házakat, malmot, a Pogánytó nevű halastavat, valamint a Torda vármegyei részbirtokokat (Nagyoklos, Alsó- és Felsőjára stb.). 1641- és 1642-ben, amikor fejedelmi parancsra ellenőrizték a tordai nemesek okleveleit és kiváltságait, Thúri Mihály több oklevelet mutatott be. Ezek között szerepelt Hunyadi János 1447. február 22-én Óbudán kelt oklevele, valamint az 1453-ban Szindi Imrének adományozott kiváltságlevél, amelyet 1459-ben Mátyás király is megerősített, és amely adómentességet biztosított bizonyos tordai házakra. A bizottság azt kifogásolta, hogy az oklevelek a házak esetében nem tartalmazzák az utcát és a szomszédok nevét, és hogy ezek az oklevelek érvényüket veszítették, mivel a kétszáz éves elévülési időt már majdnem túlélték a törvények szerint. Ezért Thúri Mihály személyre szóló nemességét elismerték ugyan, de mivel adómentességét nem tudta igazolni, a tized megfizetésére kötelezték.¹⁸⁸⁹ Ezekből az adatokból kiderül, hogy Thúri Mihály azokat a kiváltságleveleket mutatta fel, amelyeket a XV. század közepén Pogány Miklós és Szindi Imre kamaraispánok kaptak Hunyadi Jánostól és Mátyás királytól. Thúri Mihály magtalanul halt meg, és mivel Ferenc nevű testvére valószínűleg korábban elhunyt, egyedüli utódai Thúri Borbála Váradi Miklósné leszármazottai maradtak. Így jutottak a Pogány Miklós és Szindi Imre számára kiállított kiváltságlevelek Bethlen Miklós birtokába mint a Thúriak egyenes ágú örökösére.

Váradi Miklósné Thúri Borbáláról keveset árulnak el a források. 1626-ban testvéreivel együtt tiltakozik az ellen, hogy a fejedelem lefoglalja Alsó- és Felsőjára, Kisbánya, Nagyoklos részbirtokokat, amelyek Gyulai János magtalan halálával jutottak a Thúriak kezébe.¹⁸⁹⁰ Apjától örökölt tordai javait gyarapítani szerette volna, mivel 1640. január 3-án férjével, kolozsvári Váradi Miklóssal együtt egy „pusztatavat, melyet Keözep Tonak” hívnak, hetven forintért

¹⁸⁸⁵ Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltára Az Ótordai Református Egyházközség levéltára. II/4.

¹⁸⁸⁶ TordaJkv 15.

¹⁸⁸⁷ Herepei János: *Váradi Miklós* In: Adattár II. 276–288.

¹⁸⁸⁸ 1642-ben feltörték tordai házának egyik „boltját” és hét- vagy nyolcszáz forint értékű pénzt és ezüst- vagy aranytárgyait vitték el. Az elloptott tárgyak között: „igen szép két ezüst poharokat, melyben virágos fedeles kupák, öregh serlegek, szerezzen dióból csinált aranyas ezüstbe foglalt lábra való pohár, szép aranyas lábas poharak voltak, ezüst kalanak, ezüst sótartó” említetnek (BesztLt I. 13124. sz.).

¹⁸⁸⁹ Kemény Appendix XVII. 135. 171. – Kövendi Weress Sándor: *Torda őscsaládai*. Kv. 1891. 34, 36.

¹⁸⁹⁰ BethlenLt 6. csomó, 109. tétel.

vásárolt meg Torda városától.¹⁸⁹¹ A tordai javakra vonatkozóan valószínűleg voltak olyanok, akik megkérdőjelezték Thúri János azon jogát, hogy Pogány Miklós javait birtokolja. Ezért 1641-ben Thúri Borbálának Tordán felvett tanúvallomásokkal kellett igazolnia, hogy „Pogán Miklós Turi Jánosnak vérszerént való atyafia volt”.¹⁸⁹² A Váradi Miklós és Thúri Borbála házasságából született Borbálát Bethlen János, a későbbi kancellár és történetíró vette feleségül, akiktől Bethlen Miklós származik.

Bethlen Miklós 1667-ben kapta meg apjától „a tordai kevés ösanyai jószágocskát”, melyen öccsével, Bethlen Pállal és húgával, Bethlen Zsófiával osztozkodott. Ugyanez évben kezdett a „világi élethez avagy gazdasághoz”. „Legelőször a tordai alsó házat vettem fedél alá ab anno 1658-tól fogva való pusztulásából, ott valóős pusztja szőlőket felfogni, és először keveset szántatni; minthogy Peterden két és Okloson kilenc hitvány jobbágy volt csak hozzá.”¹⁸⁹³ A Bethlen Miklós által „keves ösanyai jószágocskának” tartott tordai birtokokról mást árulnak el az oklevelek. 1667. február 5-én Bethlen János kancellár, Bethlen Miklós apja fejedelmi vallatóparanccsal tanúvallomásokat vétetett fel a tordai javakra vonatkozóan. Ebből kiderül, hogy Thúri Mihály javairól van szó, akinek, a vallomások szerint, volt egy malma a Varga utcában, egy pusztaháza Torda piacán, ahol sokadalomkor bort árult, a város határában két halastava, egyik a Virágostó alatt, egy darab a polyáni berekben, valamint szántóföldje és erdeje a komjátszegi határban. Ugyanebből a tanúvallatásból derül ki, hogy Bethlen Jánosnak érdekeltsége volt a Barátok és Középtó nevű két tóhelyben, amelyek az újtordai határban, az Ajton felé való völgyben voltak és amelyeket Váradi Miklós az előző években vásárolt 120 forintért az ótordaiaktól.¹⁸⁹⁴ Amint már említettük, ugyanez évben kapta meg apjától Bethlen Miklós az „ösanyai jószágocskát” és annak ellenére, hogy ezt meg kellett osztani testvéreivel, úgy tűnik, hogy az alkudozások után neki jutottak egészében a fenn felsorolt javak. A következő évekből származó oklevelek arról szólnak, hogy a „gazdasághoz” kezdő Bethlen mindenáron arra törekszik, hogy kizárja a tulajdonlásból azokat a tordai atyafiakat, akiknek részük volt a fent említett javakban és saját kezelésébe vegye ezeknek a birtokoknak az igazgatását.

Az 1667 februárjában felvett tanúvallomásokból az is kiviláglik, hogy Thúri Mihály a Varga utcai malom vámjának negyedrészt Vermes Jánosnak, majd ennek halála után gyermekeinek adta rendszeresen, addig, ameddig a tatárok el nem égették a malmot. A Thúriakkal atyafiságban lévő Vermes család tagjai kiemelkedő szerepet játszottak Torda XVI–XVII. századi történetében. Az első, akit az oklevelek említenek, az a Vermes János, aki Nagy Máté Ilona nevű leányát vette feleségül és 1567-ben bírói tisztséget viselt.¹⁸⁹⁵ (Lásd a 2 sz. leszármazási táblázatot.) Valószínűleg a tordai szűcsök egyik kiemelkedő képviselője volt, ugyanis fiai közül János 1629-ben a szűcsceh egyik céhmestereként szerepel. 1606 és 1637 között az ifjabb Vermes János több ízben viselte a bírói tisztséget¹⁸⁹⁶ és Székely Erzsébettel kötött házasságából három

---

¹⁸⁹¹ A pusztató „vagyon ugyan itt az Thorday határban az Keztius pataka folyása alatt, felyül észak felöl az Ket Águ To vagyon, alól pedig délre az Uy Thordayak tava melyet Also Tonak neveznek” (BethlenLt 6. csomó, 115. tétel).

¹⁸⁹² Uo. 6. csomó, 109. tétel.

¹⁸⁹³ BÖn I. 229.

¹⁸⁹⁴ BethlenLt 1. csomó, 7. tétel.

¹⁸⁹⁵ Uo. Vegyes iratok, 1. csomó, 2. tétel. – KolozsmonKonvLt Miscellanea, 1. csomó. – BesztLt I. 3028. SZ.

¹⁸⁹⁶ TordaJkv 63–74.

gyermeke származott: János¹⁸⁹⁷, Ilona Bihari Pálné¹⁸⁹⁸ és Borbála Beke Györgyné.¹⁸⁹⁹ 1668 februárjában Bethlen Miklós Torda város tanácsa előtt egyezsége akar lépni a Vermes famíliával a Varga utcai malom ügyében. Mivel özvegy Bihari Pálné Vermes Ilona, özvegy Beke Györgyné Vermes Borbála, valamint Vermes János árvái: Vermes Erzsébet és Borbála a „részek szerint való építésére a megnevezett malomnak elégtelennek ismerik magokat”, ezért 250 magyar forintért „minden közöket örökösen kiveszik” és Bethlen Miklósnak engedik át a malmot. Az egyezés a Vermes családdal elhúzódott, mivel Vermes János árvái azt állították, hogy Bihari Pálnénak és Beke Györgynének semmi közük sincs a malom negyedrészéhez, ez csak őket illeti meg, és ezért törvényre vitték a dolgot. Bethlen Miklós csak 1669 március – áprilisában fizette ki a Vermes familia tagjainak az ígért összeget és jutott a malom teljes birtokába.¹⁹⁰⁰

A fenn ismertetett eset is Bethlen Miklósnak arra a törekvésére utal, hogy a birtokába került jövedelemforrások teljes jogú tulajdonosa legyen, ezáltal pedig egy korszerű, hatékony „gazdaságpolitikát” valósítson meg, amelynek célja a jövedelem növelése. Külföldi peregrinációja alkalmával szerzett tapasztalatait szeretne volna ötvözni azokkal a gazdasági ismeretekkel, amelyeket itthon tanult, abban a környezetben, amelyben felnőtt. Ez a környezet nem csak az erdélyi főnemesi közeg, amelyhez apja révén tartozott, hanem a városi polgárság társadalma is. Eddig kihangsúlyozták kolozsvári anyai nagyapja, Váradi Miklós hatását mind neveltetésére, mind gazdasági koncepciójára. Úgy gondoljuk, hogy tordai atyafisága és az a polgári közeg, amely ebben a városban létezett, szintén mély hatást gyakorolt a fiatal Bethlen Miklósról, aki ebben a városban kezdte el vagyona megalapozását, mivel neki mint nagyobb fiúnak, „mindenütt a puszták jutottak”. És mivel hajlandó volt a „tisztességes kereskedelemre”, bort, búzát vásárolt fel és adott el haszonnal. „Sóval is kereskedtem és ebben sem vesztettem...”, vallja be önéletírásában.¹⁹⁰¹ Ezt pedig csak Tordán valósíthatta meg hatékonyan, abban a közegben, amelyben éltek még azok az atyafiak, akiknek ősei az előző évtizedekben és századokban gyakorolták a sőügyek intézését és tapasztalattal rendelkeztek. Ezeknek az ősöknek a példája sarkallhatta Bethlen Miklóst arra, hogy egy ideig polgári közegben telepedjen le, és a korabeli nemességre nem jellemző módon olyan foglalkozásokat űzzön, amelyek egy más gazdaság és társadalom elemeit képezik.

---

¹⁸⁹⁷ 1655-ben máglás volt a tordai sókamaránál (KmOL Torda vármegye levéltára 20/1655. – TordaJkv, 78). 1668-ban árváit említik (BethlenLt 1. csomó, 7. tétel)

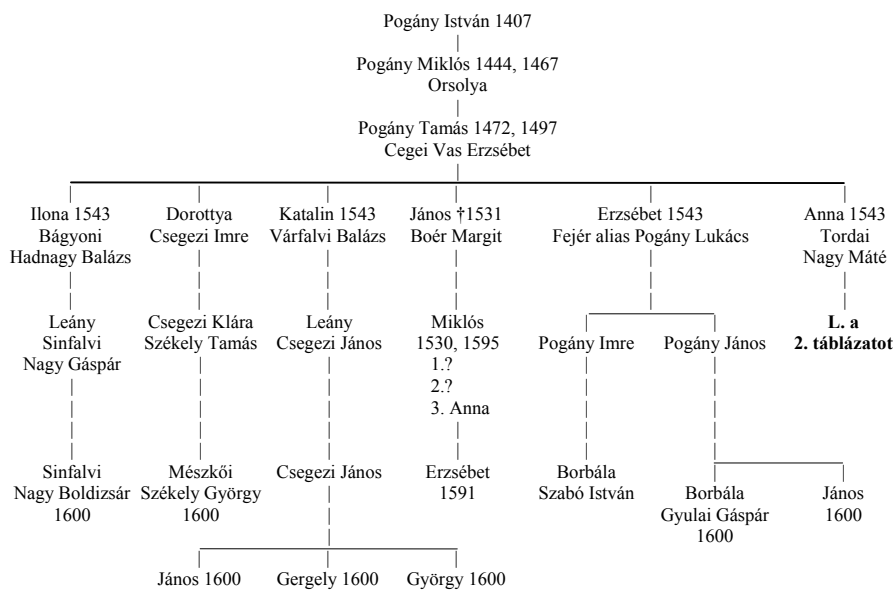
¹⁸⁹⁸ Vermes Ilona először nemes Székely Mihályhoz ment férjhez, akitől Ferenc és Mihály nevű fiai származtak (Kövendi Weress: *i.m.* 31. – Kemény Appendix XVII. 171). Második férje Bihari Pál, aki 1633-ban kamaraispáni tisztséget töltött be a kolozsi sókamaránál (TT 1895. 492), majd a vécsi vár provizora volt 1637 és 1638 között (BesztLt I. 11679, 11984. sz.).

¹⁸⁹⁹ Vermes Borbála férje, Szentgyörgyi Beke György deák a XVII. századi Ótorda kiemelkedő személyisége. 1636 és 1639, valamint 1645 és 1647 között városi jegyző, 1640-, 1643-ban főbíró, 1650-től 1655-ig a tordai sókamara számtartója, 1661 és 1664 között kolozsi kamaraispán (TordaJkv 73–77).

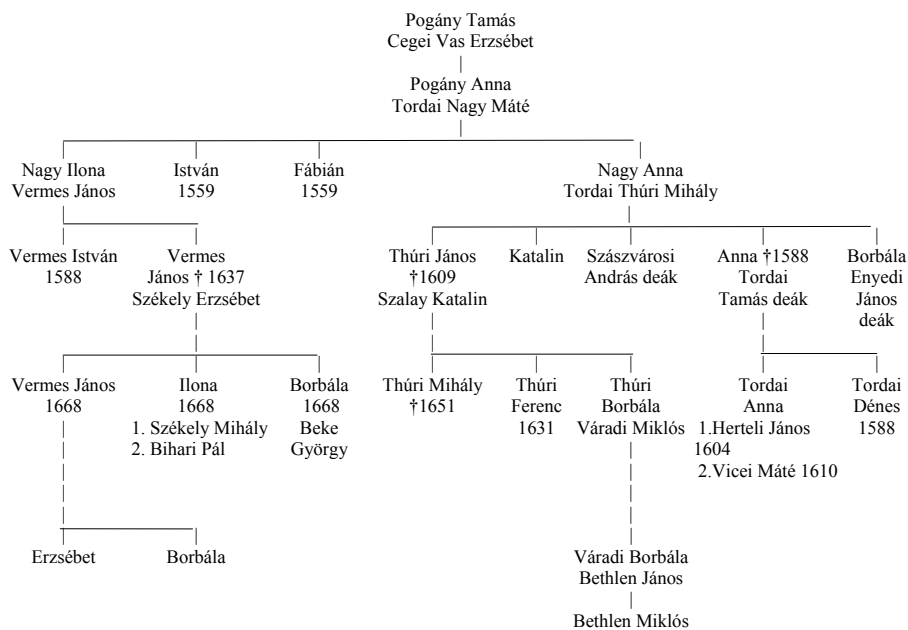
¹⁹⁰⁰ BethlenLt 1. csomó, 7. tétel.

¹⁹⁰¹ BÖn I. 119.

1. táblázat

2. táblázat

Zepeczaner Jenő

Székelyderzs templomkastélyának rendtartásai

Az erdélyi szász templomkastélyokban általános szokás volt a fontosabb mezőgazdasági termények és a faluközösség értékeinek őrzése a biztonságos falakon belül. Az erdélyi vármegyék területén is felhasználták a viszonylag nagyobb biztonságot adó megerősített templomok védelmét. „Az enyedi kastélyban a nemességnek, kiknek az előtt is kamarájok volt, ha elvétellett, restituáltassék, a kiknek nem volt is, adassanak helyek”, ezeknek kijelölésével és intézésével a gyulafehérvári fő- és vicetiszteket, a káptalant bízzák meg, „a helynek quantitásához képest, a városiakat is meg nem fogyatkoztatván”, de a teher viseléséhez is járuljanak hozzá a „nemes rendek”, a „kastélyhoz való rend szerént”.¹⁹⁰² Ez a gyakorlat a Székelyföldön is ismert volt. Az erősített templomok mellett tárolási célokkal épültek a „conservatoriumok”, amelyek több esetben még a XX. században is használatban voltak. Ilyeneket említenek a források Székelyderzs, Homoródszentmárton, Agyagfalva, Nagyajta, Bölon, Illyefalva esetében. Hasonló célja lehetett a hét környező falu – Bágy, Ége, Székelydália, Lókod, Patakfalva és Recsenyéd – által felépített bágyi várnak is¹⁹⁰³, de sokkal nagyobb lehetett a hasonló célra használt kerített templomok száma. Adataink igazolják, hogy a templomkastélyok és erősített helyek mellett a Székelyföldön jól védhető természetes menedékhelyeket is felhasználtak védelmi célokra. Ilyen volt a vargyasiak számára a Vargyas-patak szorosában lévő barlangrendszer. „Háborúság idején az vargyasiak Csudáló kőbe futottak, de én az Mihály vajda kijövése előtt nem tudok futást, az után tudom, hogy oda futottak”, vallja egy tanú 1613-ban. Itt, a barlang fölött egy kis erődítményt is emeltek maguk és javaik védelmére. Egy évszázaddal később, a holdvilági vesztett csata (1704. január 28.) után „az udvarhelyszéki birtokosság értékesebb felkelhetőit a homoródalmási barlangba hordatá, s galambfalvi Sándor Pál, kénosi Sándor Pál és décsfalvi Sándor Ferenc vezérlete alatt (1704. febr. 8.) elhatározták, hogy a barlang száját tíz személyből álló őrség őrizze éjjel-nappal”.¹⁹⁰⁴

Annak ellenére, hogy Imreh István közölt könyvei, tanulmányai révén közismert több évtizedes kutatómunkája nyomán feltárult a székely falutörvények világa, történetírásunk számára viszonylag ismeretlen a kastélytemplomok értékörző szerepe.¹⁹⁰⁵ Ismeretlenek az erre vonatkozó rendtartások, falutörvények. Székelyderzs templomkastélyát a közösség a XVII. század kezdete óta bizonyíthatóan négy évszázadon keresztül használta értékeinek őrzésére. A helyi unitárius egyház levéltárában fennmaradtak az erre vonatkozó XIX. századi rendtartások, a presbitériumi és gondnoki protokollumokban kutatva a templomkastély használatának mindennapi gyakorlatát is megismerhetjük.

Székelyderzs falu a Marosba ömlő Nagy-Küküllő és az Oltba torkolló Nagy-Homoród közti dombvidéken helyezkedik el a Derzs-patak völgyében. A fő közlekedési utaktól elzárt falut

---

¹⁹⁰² AC P III. Tit. LX. Art. 1.

¹⁹⁰³ Kelemen Lajos: *A bágyi vár*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. 2. Buk 1982. 194–196.

¹⁹⁰⁴ Vajda Emil (szerk.): *A Vargyasi Daniel család közpályán és magánéletben*. Bp 1894. 78–81, 131–136. – Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*. Bp 1901. 420–421.

¹⁹⁰⁵ Vályi Katalin: *Középkori eredetű erősített templomok élelmiszertároló funkciójáról*. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92. 1. Szeged 1992. 75–81.

Kányád, Bögöz, Agyagfalva, Erked és Bene irányából közelíthetjük meg. Ezek az „utak” összeköttetést biztosítanak északi irányba a volt szék-, illetve megyeszékhely Székelyudvarhely, a Héjjasfalva–Székelyudvarhely megyei (volt országút és vasút, a Segesvár–Brassó országút és vasút, valamint a Nagy-Homoród völgye felé. Ennek ellenére a falura az elzártság, a nehezen megközelíthetőség jellemző. Útjai esős időben felázó és szinte járhatatlan földutak, az egyetlen, Kányád felé vezető kövezett út is nagyon elhanyagolt állapotban van, nehezen járható. Ma is jellemzi az útviszonyokat Jánosfalvi Sándor István múlt század közepéről származó leírása: „Béverekekvén hegyen-völgyön – hirtelen lejtős és meredek árkokon, oldalakon és iszapos sáncokon, hol egy helyen fel is dőlünk, más helyen tartósíjunk szakadt el, a bemenő utcájában is a fattyú források miatt tengelyig süllyesztő, sáros faluba ...”¹⁹⁰⁶

A falut első ízben a pápai tizedjegyzék említi az 1334. évi rovatában „Ers” néven, mikor Tamás papja két régi báni dénárt fizetett.¹⁹⁰⁷ Orbán Balázs említi Miklós Magister derzsi esperest, akinek 1274-ben egy birtokot adományoznak.¹⁹⁰⁸ Derzsi Antal plébános, jegyző és esküdt levéltárnok 1525-ben egy záloglevelet állít ki Bögözben, mikor vargyasi Dáné Péter zálogba adja részbirtokát a homoródszentpáli halastóból Kornis Miklósnak 10 forintért.¹⁹⁰⁹ Ezután a XVI. századtól egyre gyakrabban tűnnek fel birtokügyekben kiállított oklevelekben, peres iratokban vagy lustrákban székelyderzsi lakosok.

A faluban birtokos családok közül kétségtől a főnemes Petki család volt a legjelentősebb, amely neve alapján a Felső-Fehér megyei (1876-tól Udvarhely megyébe kebelezve) Petek faluból származott. A „derzsi” előnevet az 1582 körül élt Mihály használta első ízben.¹⁹¹⁰

A kisközség hírnevét műemlék kastélytemplomának köszönheti, amely gyakran szerepel a szakirodalomban. Építésének korában „veszedelem idején menedéket nyújthattak a templomerődök, -kastélyok, a fallal, néhol bástyákkal megerősített helyek. Építésüket a XVII. század elejének eseményei sürgették, általában pedig a Székelyföld völgyeinek és medencéinek védelmére emelték őket főleg a délről, a szász városok, a Barcaság felől előnyomuló török–tatár támadások ellen oltalmat nyújtó erősségül.”¹⁹¹¹ Ebbe a védelmi rendszerbe tartozott a Szászfölddel szomszédos székelyderzsi templomkastély is. Már Jánosfalvi Sándor Istvánnak is feltűnik „régí várkastélyos pompás ritka temploma”.¹⁹¹² Orbán Balázs nagyobb teret szentel a leírásának, amely „egyike a csinosabb és a közönséges községi templomoknál nagyobb gót ízlésű templomoknak ...”¹⁹¹³ Igazi értékét akkor kapta meg az unitáriusok derzsi temploma, mikor egy belső javítás során előkerült az 1419-ben festett, a Szent László-

¹⁹⁰⁶ Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. 1. Kv 1942. 84–85.

¹⁹⁰⁷ DIR C veac XIV. III. 200. – Suciú, Coriolan: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. I. [Buc 1967] 202. – Wagner, Ernst: *Historisch-Statistisches ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Köln–Wien 1977. 300.

¹⁹⁰⁸ Orbán I. 178.

¹⁹⁰⁹ Vajda Emil: *i.m.* 3–4.

¹⁹¹⁰ Orbán I. 179. – Pálmai József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely 1900. 189–190. – *Feljegyzések a derzsi Petki családról*. Kézirat. 96 l. Az Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale Direcția Județeană Harghita) Székelyudvarhelyi Múzeum kéziratgyűjteménye 1371. sz.

¹⁹¹¹ Imreh 1983. 271.

¹⁹¹² Jánosfalvi Sándor István: *i.m.* 86.

¹⁹¹³ Orbán I. 180.

legendát ábrázoló freskója,¹⁹¹⁴ amit Huszka József tárt fel és ismertetett első ízben, aki 1887-ben, a felfedezés évében, rajzokat és fényképeket is készített róla.¹⁹¹⁵ Ezután még inkább a figyelem központjába került, gazdag szakirodalom foglalkozik a műemlék templommal és freskójával.¹⁹¹⁶

Már Udvarhelyszék XIX. századi történetírói is felfigyeltek arra, hogy a falu lakossága a templomkastély falain belül őrzi élelmiszerkészleteit és értékeit. Ez a szokás általános volt a közeli szász falvakban, de rendhagyó a korabeli Udvarhelyszéken. „Ma a várnak belülről félfedélre épített színje alatt a lakosoknak magyar szokás szerint rendetlenül mindenféle portékákkal ú. m. gabonával, szalonnával, öltöző ruhákkal, ágyneműkkel s egyéb félretevő javaikkal megrakott szuszékai és ládái tartatnak, melyek közt az olyant, ki tolvajságot követ el, ősidőktől fogva a templom mellett lévő pellengérbe teszik, a kárt megtérítetik s a várban tartási jogától tulajdon személyére örökre megfosszák. De, hogy mentől ritkábban történhessen, a várőrző isteni tiszteletek alatt mindig kerüli a templomot” – írja a múlt század közepén Jánosfalvi Sándor István.¹⁹¹⁷ „E templomot egy szabálytalan négyszögidomú, öt erős bástyával ellátott várkastély környezte, mely most is épen fennáll, sőt régi védelmi hivatását még ma is folytatja, amennyiben a lakosok gabonáját és féltőbb holmiját védi tűz és tolvajok ellen, minden lakosnak ott kimért helye lévén, hová a szászok szokása szerint záros szuszékokban [nagy fedeles ládák, melyekben leginkább gabonát tartanak] beteszik féltőbb holmijukat. Az egész egy felelős kastélyőr felvigyázata alatt áll.”¹⁹¹⁸

Mikor az idézett leírások készültek, a templomkastély értékőrző szerepe már több évszázados múltra tekinthetett vissza. A XVI–XVII. század fordulójának véres háborúi, a zsákmányoló hadak állandó jelenléte és Derzs, valamint templomának 1605-ben bekövetkezett pusztulása meggyőzték a falu lakosságát, hogy a szomszédos szászok mintájára templomukat saroktornyos várfallal vegyék körül. Ehhez hozzájárult a Petki család támogatása is, amely számára szintén hasznos volt a falakkal kerített menhely birtokközpontjuk közelében, a várakban szegény Udvarhelyszéken. Egy 1635-ben keletkezett adománylevél bizonyítja, hogy az utca felőli DK-i tornyot Petki Borbála használta, mivel azt egykor anyja – gróf Kornis Kata, Petki János felesége – építtette.¹⁹¹⁹ Ebben az időszakban épülhetett a templom védelmi emelete is. A közel szabályos négyzet alakú védőfalba került be a korábban épült háromemeletes, erkélyes sisakkal fedett kaputorony. Legkésőbbi a Ny-i fal síkjában 1834-ben épített torony. Ez

---

¹⁹¹⁴ Felfedezéséről közöletlen források: *Derzsi unitárius eklektika presbyterialis jegyzőkönyve 1881-től kezdve. Inczei Dénes papságában, Bartha Zsigmond gondnokságában készült (1881–1892).* Székelyderzsi Unitárius Egyház Levéltára (a továbbiakban: DUElt) 12. 1887. május 9., 1888. június 17., 1890. január 12-i presbitériumi gyűlések jegyzőkönyvei. – Daniel Gábor: *Udvarhelyszéki változások.* Emlékirat a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tulajdonában. 1887. évi bejegyzések.

¹⁹¹⁵ Huszka József: *Székely festőiskola a XV. században.* = *Archaeologiai Értesítő* 1887. 331–332. – Uő: *A derzsi falképek.* – *Archaeologiai Értesítő* 1888. 50–53.

¹⁹¹⁶ Legfontosabbak az idézettekén kívül: Radocsay Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon.* Bp 1977. 166–167 – Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Buk 1981. 267–279 (részletes könyvészettel). – László Gyula: *A Szent László legenda középkori falképei.* Bp 1993. 93–100. – Gyöngyössi János–Kerny Terézia–Sebestyén József: *Székelyföldi vártemplomok.* Bp 1995. 184–195.

¹⁹¹⁷ Jánosfalvi Sándor István: *i. m.* 89.

¹⁹¹⁸ Orbán I. 181.

¹⁹¹⁹ Közli Dávid László: *i. m.* 247.

az építkezés jelzi, hogy még ekkor is nagy jelentősége volt a kastély értékmegőrző szerepének, szükség volt a raktározó felület kibővítésére.

A kastély építésével egykorú értékőrző feladatáról azonban első adataink csak a XVIII. század első éveiből származnak. Cserei Mihály történetíró említi, hogy a Sándor János vezetésével portyázó, zsákmányoló csíki kurucok 1703-ban „Apor Istvánnak Csíkban minden jószágát, javait elprédálák. Csíkból kijöven Udvarhelyszékre, ott is, valahol várakba szorult nemeseknek javait találták, mind elprédálták, a derzsi, muzsnai,¹⁹²⁰ kací, szászkézdi és más helyeken való kastélyokban berakott urak, főnemes emberek ládait felhasogatták, számtalan gyöngyöt, követ, ezüst, arany marhát, köntösöket, házi eszközöket találának, mind elvivék, ménest, ökröt, bialt, juhot egynéhány százat elhajtanak, a falukot is kit száz, kit két-háromszáz forintokig megsarcoltatván, rettenetes ragadmánnyal Csíkba visszamenének”. A későbbi hadi események is érintették a szék határán fekvő falut, 1708-ban a császári hadseregben szolgáló „rácok” fosztották ki, nem kímélve a kastélytemplomban őrzött értékeket sem.¹⁹²¹

Kelemen Lajos idéz egy 1749-ben készült jegyzőkönyvet, amely bizonyítja, hogy itt őrizték a közösség javait.¹⁹²² Ugyancsak ő közöl első ízben egy 1789-ben keletkezett vizitációs jegyzőkönyvet:

„Vagyon egy fundus a falu Alszeg nevezetű helyének felső feliben, in vicinitatibus északról és napkeletről az papság jószágá, délről és napnyugotról a közönséges falu úttya, mely fundust körülvészen egy négyszegre épített, némely résziben cseréppel, több részében pedig sendellyel fedett ép, magos kastély, melyet négy szegeletin három-három szakaszokra, vagyis contignatiókra osztott és szakasztott cseréppel fedett négy erős bástyák erősítenek, lévén napkeletről a kastély kőfala folyásában egy a több bástyáknál magosabb, tseréppel fedett kőtorony, melyen a kastélyban bényülő ajtó vastag cserefa deszkájának eleje nyolc vaspántokkal erősített meg, lévén sorkai vaspántokon forgók, belőlről vasretesszel és keresztül az ajtón belől a kőfalban járó vastag fával bészárhatók. A torony alja boltozatos; az ezen toronyban sendelyfedél alatt lévő feljárást engedő grádics mintegy másfél ölnyileg küljel a torony oldalán vagyon. Vagyon észak felől is ezen kastélyon más erős cserefa ajtó, melyet is keresztül hét vaspántok erősítvén, vassarkok tartanak, vasretesse lakattal zároltatik. Ezen ajtón belől jobb kézre vagyon a kastély gondviselőjének kőházacskája, melynek ajtaja vassorkú és fakilincsű, fában foglalt egy üvegablak által világosíttatik; tüzelő kemencéje paraszt kályhából való; kereken belől fastömpökről, vagyis lábokról a kastély tetejére szarvazott sendelyes árnyék alján a dersi communításban lakó emberek magok szabott rendek szerént tartják gabonás szuszéjkokat, az ezeken felyül lévő gerendákon pedig ládájokat és egyéb féltöbb házi portékájokat. Észak felől való ajtón belől mingyárt a kastély gondviselője házacskája mellett sendellyfedél alatt csereboronából épült két gabonások is vagynak, melyek közül az egyik T. Demeter János ökegyelméé, mellette a más tekintetes Sebessi uraké. Mind a két gabonások magok által építtettek, s bírják az ecclésia engedelmeből. A négy bástyákat is használja a dersi communítas, az maga költségeinek azok szakaszaiban való tételével. [...] Vagyon ezen kastélyban a dél felől való szegeletbástyán belől egy bő és jó vizű, kőből rakott mély kút is. [...] A templomnak és kastélynak bátorságba lehető helyheztetését elkerülhetetlenül szükségesnek találta a visitatio, hogy a fából épült conservatoriumok helyett kőből

¹⁹²⁰ A székelymuzsnai templommal kapcsolatban idézi Dávid László a presbitérium 1905. június 18-i határozatát: „a templom melletti melléképületre ajtónyílás és a templombani ajtó berakása, szóval magtári célra leendő átalakítása”.

¹⁹²¹ Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *i. m.* 419, 430.

¹⁹²² Kelemen Lajos: *Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki vizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig.* = Keresztény Magvető 1922. 179.

vagy téglából valók állíttassanak, cserépfedéllel és azok is nem a templomhoz közel, mint vagynak a sub nro 3-tio megnevezettek, hanem inkább a kastély falai mellé, azért ezt is meghatározza.”¹⁹²³

A XVIII. században a templomkastély védelmi szerepét végleg elveszítette. Erdély földjét közel másfél évszázadig nem járták idegen hadak és az építés idejében sem korszerű védelmi rendszer ekkorra már teljesen elavult. Így elsődlegessé vált a terményt, értékeket lopás, tűzvész ellen védő funkció. Lebonthatták a védőfolyosókat, és a védőfalak mellett felépülhetett az „árnyékalja”, ahol elhelyezhetők voltak a gabonás szuszékok, hombárok, a gerendázaton a festett ládák, a nyáron is hűvös tornyokban pedig a hadiszerek helyét elfoglalták a nagy darab szalonnák és sonkák, a „disznó köcség”. A székelyderzsi kastélyban a fölöslegessé vált védőfolyosót 1788-ban bontották le, helyére egy befele nyitott szín épült.¹⁹²⁴ Ekkorra már a falakon belül egy kis lakóház is elkészült a kastélyőr számára, aki egyben harangozó is volt. A kastélyfal és a templom közti terület lényegében ekkor nyerte el mai formáját.

A kastélytemplom használatának rendezésére építésével egy időben keletkezhetnek az első szabályok, amelyek, ha írásban rögzítve is voltak, mindmáig ismeretlenek. Szabályok írásba foglalására a püspöki vizitációk adtak alkalmat, mikor megvizsgálták és szabályozták a kastély használatát is, sőt a jegyzőkönyvek alapján nyomon követhetjük a szabályzatok végső formájának kialakulását is. A *Gondnoki számadások jegyzőkönyvébe* 1820-ban jegyezték be a vizitáció alkalmával hozott határozatot:¹⁹²⁵

„Feladatik, hogy némely unitárius béradó gazdáknak nincsen helyek a kastélyban, ellenben más vallásúaknak felesen vagyon, sőt idegeneknek, ezen tekintetből, mely igazságtalannak és jövőndőre károsnak tetszetik lenni az vallásra és [...] nézvést, szorosán meghatározottat és megmásíthatatlanul az teljes vizitáció által nem is contradicalván az határozás ellen az egész [...] alatt senki, hogy:

1. Ha az más vallásúaknak helyek vagyon és azon költségek, pénzük fekszik, azt ítélje meg a presbitérium igazságosan, hogy mennyire megyen azon summával, vévén az ecclesia cassájából, kínáltassa meg a curátor és ha harmad nap alatt el nem veszi és portékáit el nem hordja, rakattassék ki onnan töstént a bíró és egy [...] előtt, így cselekedvén minden Extraneusokkal, és így
2. Az ecclesia maga adja által a becsült summa ára letétele mellett egy unitáriusnak a meghozott helyet.
3. Ha valaki unitárius elszegényedvén, el akarná adni helyét az írt kastélyban, azt ne adhassa senkinek, hanem curátornak jelentse és az váltsa vissza az megállapított becsű summán, ez minden helyre nézve csak egy legyen és az eklézsia azon áron adja által más unitáriusnak.
4. Ezen pontokon kívül ha még az eklézsia állandóságára, jussuk tisztaságára jónak találtatik, meghatározás végett vizitációk alkalmatosságával maga útján lehessen megállapítani.
5. Más falusiaknak helyük ne lehessen ott, teljességgel [megtiltatik].

---

¹⁹²³ Kelemen Lajos: *Adatok öt székelyföldi unitárius templomkastély történetéhez*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. Buk 1977. 221–222.

¹⁹²⁴ Gyöngyössy János: *Raktározási hagyományok Székelyderzsen*. = *Művelődés* 1984. 2. sz. 44.

¹⁹²⁵ *Szabályzat a kastély használatáról*. In: *Gondnoki számadások jegyzőkönyve. 1807–1850*. DVELt 58. sz. 130–131.

6. Ha idegen falusinak valaki titkon portékáit magáéval együtt behozza a kastélyba, fizessen 3 mftot, ha kár lenne benne, senki megfizetni ne tartozzék. A curátor hírvél lehet, adván conventios pénzbe egy szalonnáért 2 garast, mely az őrzőé és a curátoré.

7. Soha, örökké más vallású, más valláson lévő feleségű kastély őrző ne lehessen és ha hirtelen nem kapna unitárius embert az eklézsia, őrizték rendre, míg találkozik más vagy más jobb módon igazítsák az őrizetet.

8. Minden ember, ha hoz bé, vagy viszen ki a kastélyból, vagy az őrző előtt, vagy két ember előtt cselekedjék.”

A XIX. században egyre újabb szabályokat jegyeznek fel, amelyek a használat során keletkeznek. Az 1827. évi vizitáció alkalmával a „szükséges jegyzések és határozatok” során foglalják írásba, hogy:

„Az 1789-beli volt g[enerális] visitatio által szomszédoltatott s le írt kastélyon és templomban a következő változások és jobbítások mentek véghez, ú. m. a szuszékok tartására használt árnyékok az akkoriban találtatott fa stömpök helyett új kő lábakkal erősítették meg s cseréppel fedettek be. A kastély őrző gondviselőjének kőházát s [...] a kemence és ablak elpusztulva találtatott.

A kastélyban tartani szokott gabonás szuszékok oly renddel való helyezettése, hogy középen mindenütt a járhatásra sikátor hagyassék és az ezt meggátló hámbárok illendő szuszékokkal cseréltessenek fel, valamint ezennel helyreállítatott, úgy canonica büntetés terhe alatt az ezt megháborítók és felbontók ellen keményen meghagyatik.”¹⁹²⁶

Majd még ugyanabban az évben jegyzik be:

„A mint régi szokás szerint a kastélybeli szuszék helyek ki jegyeztetnek, senki ne bátoroggyék az ő helyének szorosságánál nagyobb szuszékot tenni be az ő szomszédja megszorítására, vagy a köz bejáró hely elfoglalására, amit ha tenne valaki, első ízben fél mforintig, ha evvel nem gondolna, másodszor egy mforintig büntesse a presbitérium, s ha így sem engedelmeskednék, veszítse el helyét, ezen rendelés pedig mindenkinek adassék tudtára.”¹⁹²⁷

A lopással gyanúsított Kovács Zsigmondné ügye arra készteti a presbitériumot, hogy 1832. szeptember 9-én határozatba foglalja az erre vonatkozó szabályokat:

„1. A bástyába senki ne merészellen menni a gondviselő nélkül, s a gondviselő senkit maga nélkül ne bocsásson be, ha a büntetést el akarja kerülni.

2. Ha ennek utána legkisebb hibába is találtatik, effélébe a mostani dolga is szénszándékosnak ítéltetik, s kétszeresen büntetettik, s a bástyába is soha menni szabad nem lészen.

3. Miért, hogy a dolog nem jött ki merőbe szénszándékosnak, a sok különféle ítéletek miatt, ennél fogva mostan büntetést többet nem szenved, csak a nemes presbitérium fáradságát fizesse meg.

4. A tisztelt presbitérium ez utánra nézve is megtiltja a mostani hibának felvetését mindenkitől, azzal a tartalékkal, ha többé efféle kisebb vagy nagyobb dologba nem esik, rá sem bizonyosodik. Ha pedig történik, hogy akár Kovács Zsigmondné, akár más akárki, hogy a kastélyba lopásbeli hibát tenne, nem fog megelégedni a t. presbitérium az eddig gyakorolt

---

¹⁹²⁶ *Acta visitationis generalis anni 1827.* In: *Gondnoki számadások jegyzőkönyve. 1807–1850.* DVELt 58. 210.

¹⁹²⁷ Uo. 297.

büntetések nemével, hanem az eddig valókat el nem engedvén, a jövőendő bűnösökre nézve azt határozza, hogy a pellengérbe gyalázatosan megcsapassanak, az anya sz. egyházból kirekesztessenek, s mint más cégéres bűnösök, ekklesia követésre is szoríttassanak. Ezen határozatot a curator olvastassa fel egy vasárnap a templom előtt megállítván a községet, amikor a templomból ki jönnek.”

Az 1845-ben kezdett új presbitériumi protocollum első lapjaira a presbiterek a gondnok emlékezetének felfrissítésére bejegyeztetik a korábbi szabályokat¹⁹²⁸ és még ugyanabban az évben összeírják a szuszékhelyeket.

„FIGYELMEZTETÉS

Mielőtt az 1845-ik évben kezdődő presbyterialis gyűlések, azoknak tárgyai és végzései ezen könyvben feljegyeztetnének, néhány régebbi nevezetes, érdekes és emlékezetet érdemlő presbyterialis határozatok iktattatnak be a következő rendben:

A berről:

1804-ik esztendőben 14-ik Novemb[ris], nemzetes id. Kanyaró György ő kegyelmének curátorságában holmi differentiák adván elé magokat a papi és mesteri béreknek be szolgáltatása módjáról, a dersi tisztes presbyterium ilyen meghatározást télesen a történetek szerint: Az első tekintetben, hogy mely gazdának 12 kalongya búzája terem, tartozzék egész bérrel, akinek 6, fél bérrel az eklésia protocolluma szerint, mely költ 1744-ben. A második tekintetben, amely gazdának vagyon ugyan igavonó marhája, de gabonája teljességgel nem terem, s nem a maga tunyasága, hanem szántóföldének szűk volta miatt, a tartozik a papnak egy véka búzával, a mesternek pedig fél vékával. A harmadik tekintetben: akik csak kézi munkából élnek, az az sem gabonájuk nem terem, sem marhájuk nincsen, az ilyenek tartoznak a papnak két napi tenyérrel való munkával, a mesternek eggyel. Negyedik tekintetben: itt találtnak olyanok hogy két vagy három gazdák volnának egy házban, s azok külön-külön kenyéren volnának, azok is tartozzanak külön-külön bért adni a magok tehetségekhez képest, a fennebb említett 1744-ki improtocollatio szerint. Ezekre nézve, akiknek most differentiában forog dolgok, s okozták ezen presbyterialis gyűlést, tartsák magokat ezen megírt presbyterialis határozáshoz.

Kiadatott a dersi presbyteriumi gyűlésből, István Péter mint interimalis nótárius által.

Láthatni ezen végzést a régi számadásos könyv 281. lapján.

a. A kastélyban, vagy eklésia jószágain történő lopásokról:

Folyó 1830-ik esztendő szeptembere 10-ikén telyes presbyteriumi gyűlés tartatik ezen dersi unitarius nemes eklésia parochialis házában, az holottis a rendszerinti előlülők előlülések alatt egyéb ügyek bajok igazítása mellett örökre meghatározatott az: hogy valaki ennek utána az eklésia két parochialis, azaz: a papi és mesteri jószágokon valami prevaricatiót tenne, azokról valami dolgot, akármiféle lenne, lopás által elvinne: annyival is inkább az eklésia záros kastélyában csak legkisebb lépésben is a nevezett módon hibáznék, az ország törvénye nyomán a 200 fl. [...] büntetést el multhatatlanul hordozza, az Istent és az eklésiát közönségesen az Isten házában megkövesse, és az akkori bírának az egyezéshez képest fáradságokat meg jutalmaztassa.

---

¹⁹²⁸ *A dersi unitaria eklésiának presbyterialis jegyző könyve, mely készült Inczeffi József papságában, Bartha Mózes curátorságában az 1845-ik évben.* DUELT 9. sz. 1–4.

Az ekklésia presbyteriuma gyűléséből ki adta coram Petro J. Uzoni parochio loci, Török Péter oskolamester és actuarius, Kanyaró Dániel curator, K. Kanyaró György presbyter, id. Kocs Mihály presbyter, Veress József j. not. presbyter.

Láthatni ezen határozatot egy az ekklésia ládájában álló, A betűvel és 152 számmal jegyzett irományban.

b. 1832-ik esztendőben szeptember 9-ik napján dersi presbyterium Uzoni J. Péter helybéli pap, Hadnagy Pál helybéli oskolamester, Dersi István possessor, Kanyaró Dániel curator, Máté Mihály falusbíró, Nagy Dániel, Veress József, N. Dénes Zsigmond, Menyhárd György presbyterek, Szabó István sz. egyházfi, Csutor János, Egyed Zsigmond, Kots Mihály ekklésia tagjai nevek aláírásával meg erősítve azon határozatot hozza: hogy akárki a kastélyban lopásbeli hibát tenne, nem fog megelégedni a t. presbyterium az eddig gyakorlott büntetések nemével, hanem az eddig valókat el nem engedvén, a jövőendő bűnösökre nézve azt határozza, hogy a pellengérbe gyalázatosan megcsapattassanak, az anyaszentegyházból kirekesztesse, s mint más cégéres bűnösök, ekklésiakövetésre is szoríttassanak, s az efféle esetekbe kerülőkre ne legyen tekintet a hibába esett személynek rangjára, s az emberiségben való állására.

Láthatni ezen Határozatot az Ekklésia ládájában álló, C. betűvel jegyzett Irományban.

c. A bástyákba menetel módjáról:

1832-ben augusztus 9-ik és szeptember 9-ik napjain a dersi nemes presbyterium a bástyákba mehetés módjáról ezt határozza: A bástyákba senki ne merészeljen menni a gondviselő nélkül, s a gondviselő is senkit maga nélkül ne bocsásson bé, ha a büntetést el akarja kerülni. Aki a bástya kolcsának gondviselője, senkinek a kolcsot maga nélkül általadni ne merészelje, hanem maga is mennyen, mikor kéri a kolcsot, meggondolván azt, hogy aki kárt téssen, az megbüntettetik, ennél fogva ő is büntetést szenved.

Láthatni ezen határozatot az ekklésia ládájában álló, presbyterek neveivel erősített, B és C betűkkel jegyzett irományokban.

d. A kastélypásztor instructiojáról:

Folyó 1838-ik esztendőben 8-ber 25-ik napján a dersi unitaria nemes ekklésia presbyteriuma egybe gyűlve lévén megyebíró Kots Mihály házában, az eddig is már két esztendőktől fogva szolgált kastélypásztornak, megtartván őt közelebből a jövő esztendőre is, ilyen instructiot adva elibe, t. i.: kastélypásztor Oroszhegyi György, mint aki egyszersmind harangozó is, tartozik az egész kastélyban levő minden szuszékokra, s azokban levő minden gabonákra, ládákra, s azokban levő jókra, és minden egyéb akármi névvel nevezendő, s a kastélyba bé tett portékákra jó gondot viselni, és azokról a minden szuszéktól adattatni szokott 2 kupa gabona fizetés mellett számolni, míg harangoz, mind a két kastély ajtaját zárva tartani, hogy harangozás ideje alatt senki semmi szín alatt semmit szuszékjából, ládájából, vagy a bástyákból ne vihessen ki, s azonban minden ember köteleztetvén azt, amit ki viszen, Oroszhegyi Györgynek megmutatni, a következő kárnak eltávoztatásáért, ennél fogva az olyan embert, aki dugva, honyaj alatt rejtve akarna magával kivinni, töstént fogja meg, és a megye bírójának adja által, mint olyant, ki nem kíván igaz úton járni, hogy láttassék törvény arra. Még az is a fennebbiekhez adatván, hogy minden személy tartozzék a kastélypásztornak jelenteni, mikor ládájába akar nyúlni. Emellett akinek szuszékja nincsen, tartozzék a ládájáról 3 xrokat [krajcárokat] fizetni az őrzőnek.

Költ Dersben a fenn írt háznál és időben, s ki adták Inczeffi József helybéli pap, Sófalvi József helybéli rector, Kanyaró Dániel falunotárius, Kots Mihály curator, Nagy János, Fancsali János, Kováts Mihály sz. egyházfiak. Presbyterek: Szabó István, Máté Mihály, Kováts

Mihály, István József, Orbán János, Kocsis József, Nagy Ferencz, Menyhárd József, Orbán Zsigmond, Csutor János, Nagy András, Dénes Ferencz, Orbán József, Dénes György curator.

Láthatni ezen mindjárt túl leírt kastélypásztori instructiot egy az ekklesia ládájában álló, 145 számmal jegyzett irományban.

e. A kis karba kik járhatnak?

Folyó 1841-ik év augusztus 4-ik napján mi alól írt presbyterek, eklésiának curatora Kots Mihály ökegyelme lakházába szólítottunk avégre, hogy orgonánk concordálására jött mesterünk ide érkezével azon nagyon [!] cselekedetet találván az orgona körül, hogy a fúvót valamely, a karba menő ifjak kalapjaiknak a fuvolára lett hányásával megterhelték, úgyannyira, hogy az ónsípokat a nagy szél szélyel nyomta, mi miatt az orgona erősen megromlott, s még egyéb hibák is tétettek az oda gyűlt ifjú legények által, s ugyan azért az ifjúságnak azon orgonás karzatba leendő járását nem javalja, mert fél, hogy ismét újabb hibák történnek. Ezekre nézve a fent írt időben a presbyterium végezete és határozata a lett, hogy a kis karba, hol az orgona vagyon, más nem mehet, hanem csak a tiszteletes mester úr, Dénes György, a curator, Menyhárd Péter, vagy más énekelni tudó ifjú, vagy férfiú, úgy a fúvó nyomó és az iskolába járó gyermekek közül azok, kiket a tisztelt mester kíván oda menni, nemkülönb a collegiumokból haza jövő falusfelünk deákok, másnak közülünk senkinek nem szabad oda menni. Ha valaki az ifjak közül vakmerőségre vetné magát, oda menne, 3 ezüst forintig büntetődik, még is többé oda nem bocsáttatik. Ezt minden ifjú e szerént vegye elméjére és tartsa magát ahhoz.

Mely fennebbi határozatot neveink aláírásával megerősítjük: Kanyaró Dániel, Csutor János, István József, Nagy János, Veress József, Nagy Ferenc, Kováts Mihály, Kanyaró Mihály, Egyed Zsigmond presbyterek, Nagy Mózes.

Láthatni ezen határozatot egy az ekklesia ládájában álló, 148 számmal jegyzett irományban.”

A kastély első teljes szabályzatának megalkotásáig még több rendben jegyeznek be alkalomhoz kötött szabályokat, mint 1851. február 5-én, mikor újra szabályozzák a más vallásúak jogait:

„Előadatik némely presbiterek által, hogy nem vallásunkon lévő külsőknek, falusfeleink közül némelyek szalonnájok titkon a kastélyban magok szegére bé akasztották a curátoroknak minden hírt nem adáson kívül. Noha némelyeknek azok közül érdemüket tekintve, mint kányádi tiszteletes Pap Bodor Pálné. [...] Mégis, hogy fizetés nélkül egy külső, vallásunkon nem lévő személy is, hogy bé ne akaszthassa: Határozat, hogy vallásunkon nem lévőknek személy válogatás nélkül senkinek szalonnáját, egyet-egyet két ezüst garas előre le nem tétele nélkül nem szabad béakasztani, annak fele mennyen a curator kezébe, a más fele a kastély őrzőnek. A tiszteletes asszony az eddigi béakasztott szalonnáiról fizesse meg. Amely eklézsiabeli ily fenn forgó szalonnát hír nélkül béakasztana s meg tudódik, 3 m. forint alá húzoggyék.”¹⁹²⁹

A szuszékhelyek használatát is újra kellett szabályozni 1852. február 14-én:

„Kastélypásztor Oroszhegyi György panasolja, hogy egyesek egy hambárral két szuszék helyet is elfoglalnak, de fizetni csak az egy szuszék utáni két kupa gabonát akarják fizetni.”
„Kastélypásztor Oroszhegyi György panasolja, hogy ki-ki egy pár szuszékja бүтүјénél le s fel járó helyet hagyjon, sokan el foglalták azt hambárokkal, s úgy egy pár kis szuszék helyit is elfoglalták, így eszerint egy hambárra az olyanok tartoznak annyi fizetést adni, mint két szuszékról.”

---

¹⁹²⁹ Uo. 41.

Szükségessé vált 1856. június 28-án betiltani az istentisztelet alatt a szuszékokhoz járást: „isteni tisztelet alatt hangoskodni, gabonával dolgozni”, mert „gabona bévitele és töltögetése alatt néha nagy beszédek és illetlen dolgok esnek”. Ezért „Határozatott, hogy ezentúl isteni szolgálat alatt senki a kastélyba gabonát ki és bé ne hozzon, se pediglen szuszékokba ne töltögessen, mit ha valaki meg is tenne, első esetben egy magyar forintra büntetettik, az ilyen hibásokat feladni a kastélypásztornak tétetik kötelességévé.”

Végül 1874-ben készült el végleges formájában a kastélytemplom szabályzata:

A DERSI UNITARIA EKLESIA VÁRKASTÉLYÁNAK ALAPSZABÁLYAI¹⁹³⁰

Jegyzés: Ezen Várkastélytörvény 1874. október 8-n kihirdettetett. S miután az eredeti a környéki levéltárba tetetni rendeltetett a Tisztelendő esperes úr által – azt szóról szóra – e megerősítő rendelettel ezen jegyzőkönyvbe iktatom:

A templom s úgy az ezt kerítő várkastély a dersi unitárius ekklesiának örökös sztt. tulajdona lévén századokon át, melyről keblileg maga hozott törvényeket és azoknak fenntartási jogával élt. Valamint őseink hívek voltak e sztt. tulajdon fenntartásában s reánk utódaikra való hagyásában, úgy mi is mint a dersi unitaria eklesia jelenlegi egyházi kebli előjárósága, presbyteriuma híven meg akarván ezt őrizni, szokásaiban, törvényeiben megtartani, hogy eshető vissza éléseknek elejét vehessük, a mlgs E.[gyházkerületi] K.[ebli] Tanács jóvá hagyása feltétele mellett a következő alaptörvényeket tettük:

I. A templom mint a dersi unitáriusok tulajdona szabadon nyitva áll mint Istennek háza, minden nemzet és vallás különbség nélkül azok számára, kik az Istent keresik s imádásának e sztt. helyén lelki élvezetet találnak.

II. A templom kerítése nem csak kerítés, hanem várkastély lévén, mely minden dersi unitárius családnak gabona raktára s értékesebb ingóságainak helye s öt fenn álló bástyáinak két-két felső emeletes szobái vagy kamrai szalonna tartóul szolgálnak, s mint ilyenekre nézve részint régi szokásainkat, törvényeinket módosítjuk, részint pedig újabbakkal szaporítjuk a következő pontokban:

1. Ezen várkastélyban csak a dersi unitárius egyházközség tagjai bírhatnak szuszék- és ládahelyeket és ennek bástyaiban szalonnatartó helyiségeket, mint akik ennek fenn tartási költségeit fedezik s terhét hordozzák.
2. Minden ezen várkastélyban haszonélvezeti joggal bíró egyéniség tartozik alávetni magát a dersi egyház kebli előjáróság bíraskodásának.
3. Aki Dersből más községbe lakni eltávozott végképp, az a dersi várkastélyban szuszék- vagy ládahelyét nem bírhatja, hanem a gondnok ötöt fizesse ki a 6. pont értelmében.
4. Minden unitárius Dersben lakó család jelenlegi birtokában hagyatik azon szuszék és láda, úgy szalonna helyiségnek, melynek jelenleg törvényes haszonvételi birtokosa.
5. Jövendőre pedig két szuszékhelynél többet senki sem vehet, a gondnok és kebli előjáróságnak joga arra ne legyen, hogy többet adhasson, s ha netalán ez ellen tenne valaki, a vevő az általa adott pénzt veszítse el a dersi iskola javára, a presbyteriumnak azon tagjai, kik az eladásban részesek voltak, büntetődjenek 5–5 forintra egyenkint, a gondnok pedig 10 forintra, a derzsi iskola javára.

---

¹⁹³⁰ A dersi unitaria nemes Eklésiának presbiteriális jegyző könyve. 1845–1881. DUELt 9. sz. 140–146.

6. Egy kis szuszékhely ára ez idő szerint 5 frt., egy nagy hambár helye 10 frt. azon megjegyzéssel, hogy ha valaki venni szándékozik, egy szuszékhelyért 5, egy hambárhelyért 10 frtot fizessen, ha pedig a gondnoknak kell visszatéríteni valamely szuszék- vagy hambárhelyet, az 5 frt. helyett 4 frt., a 10 frt. helyett 8 forintot fordítson vissza, a felüleg [különbözet, vagyis 1, illetve 2 Ft] várkastélyunk fenntartási költségeinek fedezésére bennmarad a megyei pénztárban.
7. Egy nagy hambár két szuszék helyét foglalván el, jövőre is egy nagy hambárhely annyit teszen, mint két szuszékhely.
8. Két szuszék- vagy egy hambárhelyet csak egész kepefizető vehet, fél kepe vagy napszámot fizető csak fél annyit.
9. Ha egyszerre több szuszék- vagy hambárhely vevő jelentkezik, az egész kepe fizetőnek elsőbbségi joga legyen amazok felett.
10. Senki szuszék- vagy hambárja helyét másnak el ne adhassa, mert ő azt használhatósági joggal bírja, hanem ha elszegényedése vagy más körülményei eladásra kényszerítenék, jelentse magát a gondnoknak, s a gondnok legyen azt köteles kifizetni a 6-k pont értelmében.
11. Senki más vallásúnak szuszékját vagy hambárját vagy helyét használatra is oda ne adhassa a presbyterium engedélye nélkül, s ha ellenkezőleg teszen, először 5, másodszor 10 forintra büntetődjék, 3-r helyét veszítse el a megye javára.
12. Ha valaki más felekezetűnek vagy más helységhez tartozónak a maga neve alatt gabonáját vagy szalonnáját bé csempészi, ha ki tudódik, fizessen az iskola javára 2 frtot.
13. Ha valaki a várban lopáson találtatik, vagy a lopás reábizonyul, az:
- a.) Ha férfiú, a szuszék helyét ára megtérítése nélkül veszítse el az eklézsia javára, kastélybani bémírása örökre szűnjék meg, s fizessen a dersi iskola javára 10 frtot, azonban utódai, ha családfők lettek, fizetés feltétele mellett kaphatnak szuszékhelyet.
- b.) Ha pedig nő találtatik a lopás bűntényén, az a ladához, szalonnához, szuszékokhoz többé ne járhasson, büntetése 10 frt. az iskola javára.
14. Ha vagy egy szuszékhely tulajdonos magtalanul hal el [egyenes utód nélkül], annak bár több szuszékhelye legyen is, fele része maradjon az eklézsia javára ingyen, a más felét pedig fizesse ki pénzzel az örökösöknek, a 6-k pont értelmében, azonban ha az örökösöknek nincs elég szuszékhelyök a várban, elsőbbségi joguk legyen nekik azt megszerezni.
15. Ha a magtalanul elhalt férjnek hátramaradott özvegye férjhez megyen olyan férfihoz, kinek szuszékhely illetősége megvan, mint magtalan juss fele maradjon az ekklesiának, a másfele fizetessék ki a gondnok által a 6-k pont értelmében.¹⁹³¹
16. A magtalanul elhalt férjének özvegye, míg elhalt férje nevét hordozza, s férjhez senkihez sem megyen, míg él, ha akarja, bírassa szuszék helyét is.
17. Ha oly árva leány megy férjhez, kinek szuszékhelye van, csak azon esetben viheti magával mint női hozományt férjéhez azt, ha férjnek szuszékhely illetősége nincsen, ellenben a gondnok kötelessége azt kifizetni helye illetőségéből a 6-k pont értelmében.

---

¹⁹³¹ Egyház Kebli Tanács 118/1874. sz. alatti leiratával – kiadja Pap Mózes egyházi jegyző – módosítja a 14, 15. paragrafust: „az említett pontokban foglalt magtalan jus teljesen és minden legkisebb díj megtérítés nélkül vissza száll a dersi unitaria ekklesiára”.

18. Vegyes házasságban élőkre nézve:

a.) Ha férj nem unitárius vallást követő, annak s fi utódainak, – mivel várkastélyunk fenntartására s költségeinek, terheinek hordozására be nem folynak – semmi névvel nevezhető jogok nincsen ezen várkastélyban,

b.) Az unitárius nő azonban maga és unitárius leányai, annyiban, amennyiben az eklézsia terhei hordására békfolynak, meglévő jogaik élvezhetik, s ha a leányok férjhez mennek, az édesanya halála után, ha unitárius férjének szuszékhely illetősége nincsen – azt női hozományul is viheti a maga férjéhez, ha pedig férjének illetősége megvan, akkor fizetessék ki a gondnok által a 6-k pont értelmében,

c.) Ha pedig a nő más vallású, akkor az unitárius férj, a szuszék helyet mind a maga, mind fi utódai szabadon használhassák, de nője semmi egyházi törvényeink alá nem lévén tartozó, s felelősség alá nem lévén vonható, ez sem a szuszékjához, sem szalonnájához férjének nem járhat, sem pedig oda ládát bé nem vihet, s ha netalán bé volna vive, illetőleg bé csempészve, figyelmeztetendő, hogy onnan vigye ki, s ha harmadnap alatt ezt nem teljesítené, onnan ki teendő.

19 Ki a várban szuszékhelyiséggel bír, tarthat a várban ládát, s bétehet a kastélyőr hírivel egyéb tárgyakat is a rudakra, mint derékalj, párna stb. szuszékhelye felett.

20. Isteni tisztelet ideje alatt sem a szuszékokhoz járni, s ott töltögetni, vagy azokba be vagy ki hordani nem szabad, a ládához járni, a szalonnás bástyába bemenni isteni tisztelet alatt tilos, ha pedig ezzel ellenkezőleg teszen valaki, büntetése 2 ft. az iskola javára.

21. Míg a kastélyőr harangoz, az alatt az idő alatt a szuszékokhoz, ládákhöz járni és a bástyába menni tiltatik, azon idő alatt a vár alja legyen bezárva.

A szalonnás bástyákba csak szerdán és szombaton isteni tisztelet után szabad bé menni, akkor az illető kulcstartó asszonyok, kik a kulcstartó bástyák gondviselői, vagy nyissák meg magok, vagy személyeseik által nyitassák meg.

A szalonnás bástyákba amely társaság jár, az választja magának bástyakamrája kulcs tartó gondviselőit, kinek becsületbeli szent kötelessége ott a lopás ellen őrködni, s a bástyák szokásos törvényeit megtartani, s a hibázókat az egyházkebli tanácsnak feljelenteni.

Ezen várkastélynak felelős pásztora, ki egyszersmind templom seprő és harangozó is s kinél a templom és várkastély kulcsok is állnak, csak oly unitárius ember lehet, kinek nője és minden gyermekei unitáriusok és az egyházi előljáróság bíraskodásának s várkastélyunk törvényeinek magukat alárendelik.

A várkastély-pásztornak fizetése minden maghambár után négy, minden szuszék után két kupa gabona, melyért ő felelős az azokban eshető károkról.

Minden ládájához járó asszony vagy férfi tartozik a kastély őrnök hírt adni és hír adás után mehet fel ládájához, tartozik meg mutatni azt is, hogy mit teszen ládájába, vagy mit viszen ki belőle, nem hónyalja alatt dugva, hanem nyíltan cselekedve.

Minden ládatulajdonos tartozik a kastélyőrnök fizetni 5 xrt [krajcárt], melyekért ő felelős a ládáról s azokban levő javakról, ha pedig neki illetőségét meg nem fizetik, s fizetni vonakodnék valaki, ő sem tartozik számolója lenni az ilyen embernek.

A kastélyőr minden olyan egyént, kinek a fennebbi pontokban megírt birtoklási joga nincsen és mégis a várban levő szuszékokhoz, ládákhöz vagy szalonnához jár, köteles azonnal a gondnoknak feljelenteni, s ha azt elmulasztaná, büntetése először 5 ft., másodszor 10 ft., harmadszor elbocsátás, a büntetéspénz az iskola részére maradván.

A kastélyőr kötelessége minden nap kétszer ezen várkastély ajtait kinyitni, hogy akinek a várban dolgai vannak, igazíthassa.

A presbyteriumnak meghagyatik azon jog, hogy ha faluközségünkbe olyan egyéniség, kinek a várban birtoklási joga nincsen, vagy egy szalonnáját be akarná bástyánkba tenni, adhasson évenként annak beakasztására engedélyt, a jogtulajdonosok megszorítása nélkül, de csak oly egyéniségeknek adhasson az is, kiknek egyházunk iránt kitűnő eredményeik vagynak, s az ilyen is minden szalonna után fizessen 33 xrt a megye pénztárába, s részletenként nem, hanem csak egészben viheti ki szalonnáját.

Ezen kastély alapszabályainak törvénytevő s végrehajtó testülete a dersi unitarium presbyterium, fellebbezni csak egyházi úton a tisztelendő esperes úrhoz – az egyházi vizsgáló félhez, a méltóságos Képviselő vagy Főtanácshoz lehet.

Ezen fennebb írt főfeltételek és pontok a teljes megye gyűlésében felolvasattak, helybe hagyattak és ennek a méltóságos Egyházi Képviselőtanácshoz megerősítés végett felküldése elhatározott.

Dersben, a teljes megye gyűlésiből május 31-n 1874-n kiadta Ballók Mihály, megye jegyzője.¹⁹³²

A szabályzat végrehajtásának legfőbb felügyelője a presbitérium, de gyakorlati végrehajtója a kastély őre, „pásztora”, aki egyben harangozó is volt és a templom takarítása is a feladatai közé tartozott. A presbitérium fogadja és esketi fel az őrt. Felelősségteljes, terhes, sok utánajárást követelő feladat volt, mivel ő nyitotta és zárta a bejárat vasalt ajtót, felügyelt a rendre. Emlékezetből ismernie kellett mindenki szuszékját és ládáját, számon tartotta a bevitt javakat. Istentisztelet alatt is a templom körül járt, ezért tréfásan „templomkerülőnek” is nevezték. Ha fogadott mesterek dolgoztak a falakon belül, állandó jelleggel örködött. Mikor 1869-ben a tornyot magasították, Oroszhegyi Györgynek „mindennap a kastélyba kell lenni őrizni, nehogy ott valami kár történjen”, ezért minden napra 33 új krajcár külön fizetést kap. A múlt században ezt a „hivatalt” rendszerint az Oroszhegyi család¹⁹³³ tagjai töltötték be, akik az eklézsia zsellérei voltak a feudális kötöttségek felszámolásáig. Valószínűleg ezért is kellett 1849 novemberében Oroszhegyi Györgyöt újra megfogadni és felesketni: „Oroszhegyi Györgyöt felszólították, mint aki még maga is vitte azon hivatalt, amelyet neki ajánlanának és fel is vállalja a régi mód szerint, mint a kastélypásztorságot, mint a harangozást, hogy az eddigi szerint teszi és viszi, amelybe bé is esketők Oroszhegyi Györgyöt kastélypásztornak, hogy minden embernek a kastélyban lévő károkról kíván számolni és ha nem tud számolni, meg kívánja fizetni, úgy mi is tartozunk mindenről, amit a kastélyba bé viszünk, a régi mód szerint fizetni, úgy az ide értődik, hogy akárki és akárminémű javait a kastélyba béviszi, tartozik a kastélypásztornak a bévitelkor megmutatni, úgy a kivitelkor, és hogy mit viszen ki.”¹⁹³⁴

Az eklézsia irattárában nyomon követhetjük azokat a legfontosabb feladatokat, amelyekről a presbiterek határoztak, a gondnok és a kastélypásztor hajtottak végre.

Építkezések és karbantartási munkák. A templom fenntartásáról a presbitérium gondoskodott, határozott az építkezésekről, karbantartási munkákról, ellenőrizte a számadásokat. A kastélygondnok feladata volt a munkálatok gyakorlati kivitelezése, a szuszékhelyek karban-

¹⁹³² Ezt a Szabályzatot veszi át és fogadja el – kisebb változtatásokkal – az 1925. január 29-én tartott egyházközségi közgyűlés.

¹⁹³³ Veres Péter: *Székelyderzs*. Kv 1997. 15.

¹⁹³⁴ DUELT 9. sz.

tartása és gondoskodni a használati tárgyairól. A gondnoki számadások jegyzőkönyvébe erre vonatkozóan a következő kiadásokat jegyezték be a XIX. század első felében: „a bástya alját kirakóknak pálinkára 48 dénár” (1809); „A bástyán való lakat igazításáért fizetett 1 mft. 20 dénár, A kastély ajtaján való lakatnak igazításáért adott 2 Mft. 40 dénár” (1811); „Az eccla számára vettem egy méregető vékát” (1820); „a kastélyban egy grádics megigazíttatásáért 16 pénz” (1823); „A vár építésére megkívántatott mész megvásárlásakor, hazahozásakor, beoltásakor lett költség 4 mft. 32 dénár” (1834); „Kőműves mesteremberek fizetése 180 mft., Mészért a vár építésére 86 mft. 52 dénár; A mész elhozatalakor pálinkára 5 mft. 84 dénár; A várt építő kőműveseknek naponkénti pálinkára és kenyérre 27 mft. 54 dénár; A vár építésekor Oroszhegyi Györgynek mészkeverésért 3 mft. 46 dénár” (1836); „Az orgona alá gerendákért és a bástya fedelire szarufákért 22 mft. 40 dénár; A bástyán dolgozóknak 4 mft. 40 dénár” (1837); „A váron 6 nap dolgozó mester embereknek a mellette valókkal együtt adott 9 mft. 8 dénár; Az evégre állás készítőkre költött 2 mft. 50 dénár; A kőműveseknek s mellette dolgozóknak 18 napok alatt italokra 14 mft. 4 dénár; Ezeknek kenyérre és szalonnára 10 mft. 60 dénár; A t. pap kútjába a kastélyból a t. mesterébe az Kots Mihály pincéiből újonnan ásott csatornák által vezetett b. a víz. Mely emlékezet okáért jegyeztetik fel itten.” (1839); „Ezen vas darabból egy kastélybeli vékát két abronccsal megabroncsoltatván, ezért fizetett 60 dénár” (1840); „A mesternek egy Hámhárt csináltatván, a megkívántatott matériáért s csináltatásért 16 mft. 20 dénár” (1841); „A Mesterség számára a templom oldala mellé készítettett egy nagy hámhár, mely a mesterembernek adott fizetéssel és a fedél színnel s ennek felépülését eszközölő presbitereknek kínálásával együtt adott 9 Mft. 38 dénár, 150 cserépért a mesterség hámhára felé 2 mft.” (1843); „Új hámhár csinálására fogadott mesteremberek áldomására 80 pénz; Ezen hámhárokat megcsináló mesterembereknek fizetett 15 mft.; Ugyan ezen hámhárok helyre tételékor a segítőkre költött 1 mft. 2 pénz” (1844).

A presbitériumi gyűlések és a gondnokok jegyzőkönyvei megőrizték a kastély használatának mindennapi eseményeit. Ezeket a kastélyszabályok előírásainak értelmében oldották meg, amelyek kötelezőek voltak az unitárius egyházközség minden tagjára.

Bűnesetek és szabálysértések. A legkirívóbb bűnesetnek számító lopások vagy más bűncselekmények viszonylag ritkán fordultak elő, köszönhetően a faluközség szigorú rendjének és a szankciók elrettentő hatásának. A felmerült gyanút a presbitérium vizsgálta ki, hozta meg szigorú ítéletét és csak ezután adták ki a bűnöst a széki (világi) hatóságoknak. „Ez alkalommal az ilyen becses történeti forrásokat termelő intézményre, az egyházközség (megye, eklésia, presbitérium, domesticus consistorium) ítélőszékére szeretnők felhívni a figyelmet, s utalni, hogy törvényhozó ősünk a faluközség keretében az erkölcsi normák életterületét sem hagyták gyom felverte parlaggá válni.”¹⁹³⁵ Figyelembe véve, hogy a presbitérium hatásköre csak az unitárius egyházközség tagjaira terjedt ki, akik az egyházi terheket is viselik, válik érthetővé, hogy miért korlátozták más vallásúak szuszékhelyszerzését, bejárását a kastélyba és miért nem diszkrimináció, vallási türelmetlenség motiválta ezt a tiltást.

A presbitérium felügyelte a kastélyőr munkáját, és ha szükségesnek tartotta, meg is fenyegette. Mikor Oroszhegyi István nem teljesítette a kurátor utasítását, hogy az orgonamester búzáját öröltesse meg, sőt a „nevezett curatorra cseberrudat fogott”, ítélet útján kötelezték, hogy a kurátort „kövesse meg” és „szenvedjen 12 pálcaütést”, amit pénzen megváltott.

A lopás a kastélyban a legsúlyosabb büntettnak számított, és a legsúlyosabb büntetést vonta maga után. A presbitérium ítélethozatal előtt gondosan kivizsgálta az eseteket. Az ilyen eljárásokról több jegyzőkönyv maradt fenn. Legteljesebb iratcsomó Kis Zsigmond lopására

---

¹⁹³⁵ Imreh 1983. 108–109.

vonatkozik. Ügyében a presbitérium vizsgálatot folytatott, 1834. június 9-én hallgatta ki a tetten ért gyanúsítottat:

„A kastélyba miért mentél?

– Én azért mentem, hogy a templomba mennek, de részeg voltam, a deszkára hanyottán [feküdtem], s minthogy részeg voltam, ott elaludtam s ott maradtam.

Hát mikor az őrző a kastélyt megnyitotta, te a szuszékok között voltál, hát ha s nem részegen, miért nem kiáltottál, hogy ne kereskedtél volna a kastélyba?

– Én a kastélyba szembe mentem az őrzővel, s akkor ébredtem fel.

Hát az István Sámuel szuszékja fedelit miért nyitottad fel, s az itten előtted való törökbúzá, mely a te ládád mellett volt, honnan kaptad, mert ezeket mikor megfogtak, mind megvallottad szóval?

– Mindezekről nem tudok semmit.

Látván, hogy mindenképp meg van átkodva, hogy inkább bizonyosak lehessünk a részegségibe is, az ki leginkább látta ott létit, felhivatván azt a személyt, beszélte előttünk és vele is confrontáltatva így mondta szemébe:

Én Bartha Péterné, mikor hallván az utolsó harangszót el mentem a kastélyba s a ládába pénzt tettem bé, az ökrök árát, s mikor bé mentem, látom, hogy a ládám mellett fekszik Kis Zsigmond, azt kérde tőlem, hogy hát Oroszhegyit, az őrt láttam-é? S mondom, itt előbb van né, de semmit se gondoltam, azonban a templomba mentem isteni szolgálatra, mely is egy s fél órát tartott s ki jövetelembe eszembe jut, hogy a kolcs nincs nálam s megijedve hirtelen visszatérek, s hát a ládámra hagytam a kolcsomat, de ekkor Kis Zsiga, aki most rab, nem volt ott, hol előbb láttam, sehol sem láttam, törökbúza fent volt a ládája mellett, azt sem ismertem, hogy részeg lett volna, akkor, mikor láttam.

Ítélet: Minthogy Kis Zsiga tolvajsága annyival inkább világosságra jött, hogy amikor megfogattatott, megvallotta, hogy ő nyitotta fel a kérdésben forgó szuszék fedelit, s a lakatról pedig azt mondta előttünk, hogy ő könnyen ki tudta nyitni, neki csak semmi, mind ezekből világosságra jövén a tolvajsága, azonban pedig még az eleinktől maradt törvényes szokásunk az, hogy nem csak [mások?] hanem magunk is közönségesen egyik a másikunkra nézve törvényesen megegyeztünk abba, hogy ha közöttünk akármelyik a kastélyban lopást tenne és megtaláltatnék, tüstént az arra készített perengérbe [pellengérbe] érdeme szerint pálca büntetéssel illendő büntetését adattassék ki, ezt pedig legbizonyosabban azért vagyunk cselekedni, minthogy a kastélyba olyan ember is van bé rakodva, aki ugyan bizonytalan, de mégis kétségbe lehet, úgy a most legbecsületesebb embernek is lehet olyan gyermeke, aki tolvajságra ily alattomoson vetemedhetik, s hogy az ekklesia legyen jelen mindenkor házanépe, amiből tudjon minden ember tanulni, erre nézve ítéltetett, hogy Kis Zsigmond a perengérbe vitetessék ki, és 25 pálcaütésekkel a satisfaktionak legyen meg a közönsége, nemes ekklesia házanépe és gyermeki jelen lévén. A megesett kárt fizesse meg, vagy pedig minthogy sem elégtelen a fizetésre, az ez utáni megfizetésért adjon kezet, a fenyegetésért is, a kastélyba [...] sem egyszer, sem másszor nem lesz szabad rakodnia. A nemes ekklesiát kövesse meg, akkor a templomba szabad járni, addig pedig nem, akkor is az őrző [...] a templomba bé menet s ki jövet.”¹⁹³⁶

---

¹⁹³⁶ *Nemes Udvarhely székből, Dersben, a nemes unitaria ekklesia temploma körül lévő kerítésben, a hol a dersi közönségnek minden drágább vagyona tartatik, az őrző Oroszhegyi György által megtalált és megfogott tolvaj Kis Zsigmond szelíd vallomása, 1834n esztendőben, június 9én.* DUELT 132. sz.

Kis Zsigmond fogsága alatt megfenyegette őrzőit, hogy „ezt még valaki megfizeti”. Ezért Nagy János járási dulló is kivizsgálta ügyét. A tanúk meghallgatásának helyén, agilis Szabó István házánál 14 tanút hallgattak ki a következő kérdőpontok alapján: „1°. Tudja-e a tanú, hogy ezen árestált Kis Zsigmond, a dersi kastélynak felferésin kívül, melyen rajta találtatott, még azon kívül egyebütt micsoda lopásokban találtatott. 2do. Hát a mostani elfogatásakor, s azalatt való alkalmatossággal micsoda fenyegetődző szokat hallott szájából mondani, hát eddig is micsoda állásbeli személy volt, s hogy viselte magát.” A tanúkat szembesítették az „árestált” kis Zsigmonddal, így hitelesítették a tanúvallomásokat. A tanúkihallgatások során kiderült, hogy Kis Zsigmond „a néhai mlgs Bíró József úrfinál laktában a pincébe bé ment volt s onnan a pálinkáját el lopta, s Pap Lukácsnéval ki kocsmároltatta”. Agilis Kocs Mózesné Bartos Mária azt is vallja, hogy „mikor is a templom előtt az őrzővel Fancsali Istvánnal a házához ment, én is ott voltam, s felesége rosszul lévén, ott hallám szájából mondani, az ujját feltartván fenyegetőzőleg mondá, várj, még ezt az én oknélküli szenvedésemet valaki megfizeti, ami pedig az emberiségét nézi, nem józan életű, hanem részeges, még éjszaka is láttam olyan állapotában”. Toró Jánosné vallja, hogy látta, mikor „estvei időn a kapunknál fontam s Miklós Jancsival dúdoltak az úton le nagy részegen, még meg ijedtem, hogy mi dolog ez”. A tanúk azt is felemlítik, hogy az agyagfalvi erdőből is lopott.

Végül a presbitérium előadva a tényállást a széki hatóságokat képviselő királybíró utasítását kéri: „Mindezekre nézve nem bátorkodunk a méltóságos peres király bíró úr híre nélkül elbocsátani mind vason levő személyt, hanem instáljuk a méltóságos urat, hogy arról válaszolni és parancsolni, hogy mi tevések legyenek iránta.”¹⁹³⁷ Fennmaradt az a „kísérőlevél”, amellyel Nagy János járási dulló átadja a széki hatóságoknak Kis Zsigmondot: „Dersi Kis Zsigmond a dersi kastélyban, mely zár alatt tartatik, lopásban találtatván, ott helyben meg is fogatott, [...] az presbitérium, az kastély constitúciója szerint az büntetést ki is szolgáltatotta, mind jószágatlan nemtelen embernek, ezen alkalmatossággal nevezett Kis Zsigmond fenyegetőzván, mely iránt való investigátioról ide zárva alázatosan küldöm az árestánszal együtt, úgy az agyagfalvi erdőbeli kárért és prevaricatioért mind jószágtalant.”

A presbitérium tekintélyét, bírói hatalmát a XIX. század közepén végbement változások sem rendítették meg. Az önkényuralom éveiben büntetőügyekben is tovább hozza határozatait, hajtja végre ítéleteit. Ezt bizonyítja Bartha Mártonné Márton Borika esete:

„Az folyó 1851dik évben 11dik május, presbitériumi gyűlés tartatott itten Dersben, az tiszteletes esperes úr, Inczefi József úr házánál, az kurátor Pusztai György elnöksége alatt, az okon, hogy Bartha Jánosné Márton Borika az kastélyba tolvajkulccsal, a kastély pásztor híre nélkül harangozás alatt bément és ott az sógora Nagy Márton ládáját kizárta, abból az leveleket és egyebet is a Nagy Márton pretenciója szerint elvett, amely iránt a kulcsot adó Menyhárt Istvánné szembesített azt mondta, hogy tőle az kolcsot elkérte, azt mondta, hogy öreg Egyed Zsigmond ládájából nyüstöt veszen ki, de azon túl nem tudja, mit tett. A presbitérium ezen hibákat nyomozva [megállapítja], elsőre, hogy az harangozás alatt a kastélyba be menni nem volt szabad a kastélypásztor híre nélkül tolvajkulccsal, másodikra, hogy a más ládáját kinyitotta és a leveleket elvitte, nem is tagadja, hogy azt nem cselekedte. Erre lett az határozat: Mivel tolvajkulccsal bément a kastélyba a pásztor híre nélkül harangozás alatt, a más ládáját kinyitotta, a régi határozatok szerint 48 órát szenvedjen árestomot és 3rom órát álljon a perengérbe a kastély előtt, a kulcsért fizessen 3rom forintot. Mely határozat, hogy a megírt módon ment végbe a fent írt napon és helyen, ezt kiadtam a presbitérium gyűléséből. Kocsis József helyettes jegyző.”¹⁹³⁸ Az esetről készült feljegyzést a

¹⁹³⁷ DUELT 132. sz.

¹⁹³⁸ Uo. 123. sz.

gondnok protocollumában is megtalálhatjuk: „Nagy Márton panaszolja, hogy Bartha Jánosné Márton Borbála sógorasszonya kastélyban lévő ládjába s nőjébe, Márton Annáéba bele nyúlván, némely jószágokról szóló leveleket anélkül, hogy a kastélypásztor sem vevén észre, kivette s elvitte s egyebeket is elvett volna, ki ezért kívánja, hogy említett Márton Borbála érdem szerinti büntetéssel büntetőggé, s elvette leveleket adja vissza, minthogy maga vallomásánál fogva ő vette ki. Minthogy a kastélybeli Constitutio ellen lopott, noha just formált a levelekhez, 48 órai árestomot szenvedjen, abba pedig 3rom órát a kastély előtti pellengérbe”, de ezt a bűnös 3 pengő forinttal megváltotta, a presbitérium „felszabadította”.

A fennmaradt presbitériumi jegyzőkönyvek is gondosan megemlékeznek a kihágásokról vagy bűnesetekről:

„Minthogy Pál Máriát az kastélyba éjszaka az lopáson meg fogták, tehát az eklézsiának Constitutiója szerint az pellengérbe tettetett és az 25 korbácsot az eklézsiának jelenléte alatt ki szolgáltatott [...] az nemes eklézsia együtt volt, azt a határozatot tette, hogy az írt asszony kísértessék Udvarhelyre az nemes szék házához árestomba” (1845); Akik a „kerítésbe” templomozás alatt kopácsolnak, lármáznak, 3 forintra büntetik, akik „mások szuszékját ki teszik helyiről a kurátor híre nélkül, ha mingyárt igaza van is hozzá, 1 mforintig fog büntettetni” (1847); Veress György panaszolja, hogy szalonnáját „elszelék”, de „nem jött világosságra a gonosz tény és így Veress György ez úttal kénytelen a kárral maradni” (1850); „Eklézsiánk tagja István Mózesné [...] panaszolja, hogy most a napokban a kastélybeli egy bástyában lévő szalonnájához most más oda járó asszonyokkal együtt szalonnájából vágott, s azzal a kastélyból el menvén, hazafelé menvén, hazafelé menő útjába néhai Bodor Jánosné Egyed Borbála utána futván, utolérvén vissza hívta a sok bástyából haza menő asszonyokkal szembe, hogy szalonnájába esett hibát ő cselekedte volna.” István Juliannát is meggyanúsították, hogy szalonnát lopott, „de nála megvizsgálván nem találtatott orozott szalonna, s őt mégis nagy gyalázatba kerítették”, „Határozatott, hogy kövessék meg” és a „rágalmazók presbitériumi büntetést szenvedjenek” és ezután senki se vádolhassa, mivel a „Presbitériumi gyűlés előtt tisztává maradott a megkövetés nyomán”. Gátbeli Pál Zsigmondnak „a kastélyban lévő ládjából kender magja oroztatott volna el”, a gyanú néhai Sala Ferencné Száva Julisra terelődik, mivel „harangozás alatt ment bé a kastélyba, amikor is nem lett volna szabad, mivel határozat van róla, hogy eklézsia egy tagjának sem szabad az idő alatt bé menni, így hogy a fent írt Száva Julis bé ment, gyanú alá jött, hogy a káros ládája mellett lévén ládája, de hogy orozási tettén nem találtatott, tolvajnak nem ítéltethetett, hanem a határozat ellenire tett cselekedetiért 3rom pengő forint büntetés alá határozatott ... Tolvajnak meg nem szidhatja” senki, mert a presbitériumi határozat felmentette (1855). „Kastélyőrző Oroszhegyi György nője, Bán Anna panaszolja, hogy őt faluvégi Dénes János szidalmazta, káromkodó szókkal illette”, mivel figyelmeztette, hogy templomozás alatt nem szabad gabonát „töltogetni”, ezt két tanúval igazolja is, „Határozatott: Dénes János ezen tettiért fizessen 2 új forint büntetést” (1861). Darkó Zsigmond felesége, Albert Mária panaszolja: „Tiszteletes Úr, Nemes Presbitérium nekem a nevezett eklézsia kastélyából egy bezárt ládából bizonyos számban lévő portékáim vesztek el, nagy károm történt, el nem szenvedhetem.” Oroszhegyi György kastélyőr azt nyilatkozza: „ő nem ismeri el azon el veszett portékáknak számolását, mert neki számadásban nem volt, sem illő fizetésit ládjának nem fizette. Határozat: Minthogy azon kastély, az abba be vitt portékák a kastélyőr kötelességévé van téve, hogy számoljon, mindenről köteles egy harmadrészt megfizetni, azaz 3 ft. és 33 kr. osztrák értékbe, kétharmad részt a panaszolónak, minthogy nem tudta bizonyítani, nem köteleztetett, hogy megfizesse a kastély ör” (1875). Falubíró Dénes János előterjeszti, hogy a gondnok engedélyével Csenker Judit kastélyban lévő ládjában „egy mázos pléh lábast, vele két kést, egy villát és gyapotból kötött két darab strimflit” mint gyanús portékát kaptak és bebizonyosodott, hogy lopott holmiról van szó, annak ellenére, hogy a lopás nem a kastélyban történt, de a tolvaj oda rejtette, a presbitérium azt határozta, hogy az

iskola javára 10 forintba büntetik, elveszti birtoklási jogát a kastélyban, és „ládához járni s szalonnás bátyába menni neki többé nem szabad”, és mivel testvérével, Csenker Annuskával közös a láda, ő is ugyanúgy bűnhődjön. „Kénosi Mihályné [...] feladja – miszerint ezelőtt kevés idővel a szalonnás bátyába járván sokak társaságában, – amidőn egy barátnejával beszélgetve hátra tekint, s hát szalonnájából Grápa Mihályné Nagy Zsuzsanna egy darabot éppen szelni kezdett le, melyre ő személyesen magát elkiáltva, s az ott lévők figyelmét a tette felhívta, Nagy Zsuzsannának a kezét a szalonnán megfogta. Nagy Zsuzsanna tettét tévedésnek állította, azonban későbbi szóbeszédéből hallva Kénosi Mihályné, hogy Nagy Zsuzsanna őt a [...] beszédiért a polgári törvényszéknek feladni akarja, azért kénytelen fellépni s magát a presbitérium elé terjeszteni, mint illetékes hatóság elé, s kéri az egyház kebléi tanácsot, hogy vizsgálja meg, s ha hibás az illető, törvény szerint büntesse meg, ha pedig nem hibás, mentse fel” (1876).

Szuszékhelyek. A presbitérium határozott a „szuszek helyek” rendjéről, örökléséről is és döntötte el a vitás kérdéseket. Az ezzel kapcsolatos gyakorlati tennivalók a gondnok hatáskörébe tartoztak. „Ki fizetvén a t. vizitáció parancsolatja szerint Barkomány György oláhot a kastélyban való szuszékhelyiért, adtam Barkomány Györgynek 6 mftot, ebből Menyhárt György megadott hármat” (1823); Borók Mihály visszatérve szuszékhelyet kért és kapott is egy helyet ingyen, amely ingyen maradt vissza az eklézsiának.

Az 1836-ra befejezett toronyban kialakított szuszékhelyek használatba adásáról is a presbitérium döntött. Az akkor készült jegyzőkönyv fényt vet a testület működésére:

„Folyó 1836dik esztendőben, július 3dik napján a dersi szent eklezia presbiterei a templom körül való kerítésünkben bé mentünk azon dolog végbe vitele aránt, hogy mivel az ulyonan épített várunk vagy kerítésünk közepére épített bátyának szakaszait azoknak adjuk, akiknek nem volt szuszékhelye, az földön levő szakaszát adtuk az illendő fizetés mellett azoknak: Pál Mihálynak 2 szuszékhelyet, Felsőbb Kanyaró Zsigmondnak 1 szuszékhelyet, István Sámuel vejének Borok Györgynek 1 szuszékhelyet, Darkó Mózsinnak 1 szuszékhelyet, Középső Kanyaró Zsigmondnak 1 szuszékhelyet, ez 6 szuszékhely.

Középső szakaszát ezeknek: Pál Györgynek egy szuszek helyet, Alsó Egyed Jánosnak 2 szuszékhelyet, Felsőbb Fancsali Jánosnak 1 szuszek helyet, Pál Zsigmondnak 1 szuszek helyet, Kanyaró Mózesnek 1 szuszékhelyet, ez 6 szuszékhely. Orbán Zsigmondnak volt szuszékhelye a papi kapunál való bátyánál, az ment Orbán Péternek, s hogy szorulásból a [...] szemben a templom két lába közé tette volt két szuszekjét, oda helyet, födelet csinált feléje az eklezia cserepiből, mostan ezután való használása végett is által adta az szent eklezia jelen való tagjainak, hogy úgy bírhasa, mint mi több eklezia tagok a több sorban levő szuszek helyeinket, mivel ennek ottani létében a szent eklezia kárát nem ismeri, nehogy valamely más eklezia tagja ahhoz akarna ragaszkodni, hogy más lábak közé is a templom mellé szuszekot tenni akarna, senkinek se engedtetik többnek.

Ezen falubeli szuszékhelyek adásának úgy létét ezennel bizonyítjuk a fent írt napon, esztendőben nevünk aláírása által, Veres József, Markó Mihály, Szabó István, Egyed Zsigmond, Pál Zsigmond, Borok Ferenc, Dénes Ferenc, Kovács Mihály, Fancsali Zsigmond falusbíró, Nagy Ferenc, Egyed Zsigmond, Orbán Zsigmond, Nagy András presbiterek.”¹⁹³⁹

A szuszékhelyeket időről időre összeíratta a presbitérium. Ilyen 1845-, 1868-, 1890-ből maradt fenn, de még 1965-ben is szükséges volt összeírást készíteni.

---

¹⁹³⁹ Uo. 32. sz.

A kastélyban összeírt szuszéktulajdonosok és -helyek

Év	Szuszéktulajdonos családok száma	Szuszékhelyek száma
1845	204	364
1868	199	288
1890	272	490
1965	233	233

Ugyanakkor az összlakosság és ebből az unitárius vallású lakosság részarányát az elmúlt másfél évszázadban a következő táblázat mutatja:¹⁹⁴⁰

Év	Lakosság összesen	Összlakosságból magyar	Összlakosságból unitárius
1850	1187	1187	1060
1857	1127		1018
1867	1256		1124
1880	1209	1145	1087*
1890	1342	1337	1222
1900	1349	1348	1253
1910	1390	1389	1276
1920	1397	1392	
1930	1496	1487	1399
1941	1341	1262	
1956	1423		
1966	1207	1200	
1977	1065	996	
1992	847	839	776

* Ennek az adatnak ellentmondanak az unitárius egyház által 1870-ben készített összeírás adatai, amely szerint 255 családban 1341 tagja élt a székelyderzsi egyházközségnek.

Végül is megállapíthatjuk, hogy gyakorlatilag minden unitárius vallású család birtokolt szuszékhelyet a kastélyban.

---

¹⁹⁴⁰ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Bp–Csíkszereda 1998. 187, 264.

Rövidítések jegyzéke

A Hét	<i>A Hét</i> . Társadalom, Művelődés, Tudomány, Környezetvédelem. Buk. – A Hét Évkönyve
AC	<i>Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Ex articulis ab anno 1540 ad praesentem huncusque 1653 conclusis, compilatae</i>
Adattár	<i>Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez</i> . Herepei János cikkei. I–III. Szeged 1964–1971
AETAS	AETAS. Történettudományi folyóirat. Szeged
AgtSz	<i>Agrártörténeti Szemle</i> . Az MTA Agrártörténeti Bizottságának folyóirata. (Bp 1957)
AII–C	<i>Anuarul Institutului de istorie din Cluj</i> . Cluj
AIIA–CN	<i>Anuarul Institutului de istorie și arheologie</i> . Cluj-Napoca
Aluta	<i>Aluta</i> . Muzeul Sfântu Gheorghe. Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Sfântu Gheorghe–Sepsiszentgyörgy
AMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> . Muzeul de Istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca
Art.	Articulus
AszTJk	KmOl Aranyosszék levéltára Törvénykezési jegyzőkönyvek
BánfOkI	<i>Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez</i> . Szerk. Varjú Elemér–Iványi Béla. I–II. Bp 1908–1921. (A Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család története)
BesztLt	KmOL Beszterce város levéltára
BethlenMLev	<i>Bethlen Miklós levelei (1657–1716)</i> . Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. Régi Magyar Prózai Emlékek 6/1–2. I–II. Bp 1987
BfN	KmOL ENMLt Bánffy család nemzetségi levéltára
BÖn	<i>Bethlen Miklós önéletrása</i> . Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. I–II. Bp 1955
Bp	Budapest
Brassói Lapok	<i>Brassói Lapok</i> . Politikai és szépirodalmi lap. Brassó
Buc, Buk	București, Bukarest
CC	<i>Compilatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Ex articulis ab anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto ad praesentem hunc usque millesimum sexcentesimum nonum conclusis excerptae</i>
CDTr I.	<i>Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia I. 1023–1300</i> . Ad edendum in regestis praeparavit et introductione notisque illustravit Sigismundus Jakó. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26. Bp 1997
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
Cond.	Conditiones
CorpStat	Kolosvári Sándor – Óváry Kelemen: <i>Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye</i> . I–V/2. Bp 1885–1904
Csánki	Csánki Dezső: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában</i> . I–V. Bp 1890–1913
Dányi–Dávid	<i>Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)</i> . Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán. Bp 1960
DF	MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DIR C	<i>Documente privind istoria României. C. Transilvania</i> , veac. XI–XIII, vol. I–II; veac. XIV, vol. I–IV. Buc 1951–1955
DL	MOL Diplomatikai Levéltár
DLt	KmOL Dés város levéltára
DocRomHist C	<i>Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania</i> vol. X– Buc 1977–
DocVal	<i>Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum</i> . Ed. Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Bp 1941
Ed.	Edictum

EFLt	MOL Erdélyi Fiscalis levéltár (F. 234)
Élet és Irodalom	<i>Élet és Irodalom, Színház.</i> Bp
Ellenzék	<i>Ellenzék.</i> Politikai, közgazdasági és társadalmi napilap. Kv
Előre	<i>Előre.</i> Az RNK néptanácsainak lapja. Buk
EM	<i>Erdélyi Múzeum.</i> Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Irodalomtudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye (Kv 1874–)
ENMLt	Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a KmOL kezelésében)
EOE	<i>Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540–1699.</i> Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp 1875–1898
Erdélyi Figyelő	<i>Erdélyi Figyelő.</i> Kéthetenként megjelenő képeslap. Kv
Erdélyi Gazda	<i>Erdélyi Gazda.</i> A Romániai Magyar Gazdák Egyesületének lapja. Kv
Ethnographia	<i>Ethnographia.</i> A Magyarországi Néprajzi Társaság folyóirata. (Bp 1890–)
Fáklya	<i>Fáklya.</i> Bihar megyei társadalmi politikai napilap. Nagyvárad
Falvak Népe	<i>Falvak Népe.</i> A romániai magyar földművesek hetilapja. Kv
Falvak Dolgozó Népe	<i>Falvak Dolgozó Népe.</i> Kv
fl.	florin, florini
Forrás	<i>Forrás.</i> Irodalmi és kritikai folyóirat. Kecskemét
Forschungen	<i>Forschungen zur Volks- und Landeskunde</i> (Sibiu)
Györffy	Györffy György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.</i> I–IV. Bp 1966–1998
Hargita	<i>Hargita.</i> Társadalmi, közigazgatási és politikai hírlap. Székelyudvarhely
HB	Halotti Beszéd
Helikon	<i>Helikon.</i> Irodalmi folyóirat. Kv
Honismeret	<i>Honismeret.</i> A Honismereti Szövetség folyóirata. Bp
Hungarológiai Értesítő	<i>Hungarológiai Értesítő.</i> A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata. Bp
Igaz Szó	<i>Igaz Szó.</i> Szépirodalmi folyóirat. Marosvásárhely
Igazság	<i>Igazság.</i> Napilap. Kv
Imreh 1973	Imreh István: <i>A rendtartó székely falu.</i> Buk 1973
Imreh 1983	Imreh István: <i>A törvényhozó székely falu.</i> Buk 1983
Jakó Emlékkönyv	<i>Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.</i> Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kv 1996
Kalotaszeg	<i>Kalotaszeg.</i> Bánffy-Hunyad és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő hetilap. Bánffyhunyad
Kelet–Nyugat	<i>Kelet–Nyugat.</i> Irodalmi, művészeti, közéleti hetilap. Nagyvárad
Kemény Appendix	KvAK ENMLt Kemény József-gyűjtemény. Kemény Josephus: <i>Diplomatarium Transilvanicum; Diplomatarii Transilvanici appendix.</i> Kézirat
Keresztény Magvető	<i>Keresztény Magvető.</i> Kv
Keresztény Szó	<i>Keresztény Szó.</i> A gyulafehérvári római katolikus egyházmegye hetilapja. Gyulafehérvár
KLÖm	<i>Kossuth Lajos Összes munkái.</i> I–V. Sajtó alá rendezte Barta István. Bp 1948–1959
KmJkv	<i>A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556).</i> Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17. Bp 1990
KmOL	Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kv (Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj, Cluj)
KmOL ENMLt	Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára
KN	Képviselőházi Napló
Kolozsmonostori Lt	MOL Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára
Korunk	<i>Korunk.</i> Kultúra. Haza. Nagyvilág. Kv
Korunk Évkönyv	<i>Korunk Évkönyv.</i> Tanulmányok a romániai magyar tudomány, tudományosság műhelyéből. Kv
KovmOL	Az Országos Levéltár Kovászna megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (Arhivele Naționale Direcția județeană Covasna, Sfântu Gheorghe)
KrAv	Kriegsarchiv, Wien
Kv	Kolozsvár
KvAKt	Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca)
KvLt	KmOL Kolozsvár város levéltára

KvSzám	KvLt Számadáskönyvek
KvTJk	KvLt Törvénykezési jegyzőkönyvek
LK	<i>Levéltári Közlemények</i> (Bp 1923–)
Lt	Levéltár
Magyar Törvénytár	<i>Corpus Juris Hungarici</i> . Magyar Törvénytár (Bp 1896–)
Magyar Tudomány	<i>Magyar Tudomány</i> . Az MTA értesítője. Bp
Március	<i>Március</i> . „Az erdélyi magyar egyetemi ifjúság szava”. Kv
Marosszék lvt	MmOL Marosszék levéltára
Maturandusok	<i>Maturandusok</i> . Erdélyi magyar érettségizők első évkönyve. Kv
Megyei Tükör	<i>Megyei Tükör</i> . Az RKP Kovászna megyei bizottsága és az ideiglenes megyei néptanács lapja. Sepsiszentgyörgy
MGtSz	<i>Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle</i> (Bp 1894–1906)
MHHS	Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. Írók I–XXXVIII. Pest 1857– Bp 1948
MK	MK –Akten (Akten des Ministeriums des Kriegswesens)
MmOL	Az Országos Levéltár Maros megyei Igazgatósága, Marosvásárhely (Arhivele Naționale Direcția județeană Mureș, Târgu Mureș)
MOL	Magyar Országos Levéltár
MOL EGLt	Magyar Országos Levéltár Erdélyi Gubernium Levéltára
MTAKK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
Műhely	<i>Műhely</i> . Tanulmányok és bírálatok a szellemtörténeti kutatás köréből. Győr
Művelődés	<i>Művelődés</i> . Közművelődési folyóirat. Kv
Nagy Iván	Nagy Iván: <i>Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal</i> . I–XII. Pest 1857–1865; Pótkötet: Pest 1868
'48 ML	MOL Az 1848–49-i minisztérium levéltára
Néprajzi Látóhatár	<i>Néprajzi Látóhatár</i> . A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata. Nyíregyháza
NyIrK	<i>Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények</i> (Kv 1957–)
OHB	MOL Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai
Orbán	Orbán Balázs: <i>A Székelyföld leírása</i> . I–VI. Pest 1868–1873. I. Udvarhelyszék. 1868; II. Csíkszék. 1868; III. Háromszék. 1869; IV. Marosszék. 1870; V. Aranyosszék. 1871; VI. Barcaság. 1873
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
Probleme economice	<i>Probleme economice</i> . Revistă lunară de studii și documentare. Buc
PrR	Präsidiálnei
Ring	<i>Ring</i> . Független közéleti, gazdasági, kulturális hetilap. Bp
Romániai Magyar Szó	<i>Romániai Magyar Szó</i> . Országos, demokratikus napilap. Új sorozat. Buk
Scînteia	<i>Scînteia</i> . Napilap. Buk
Studia Hist	<i>Studia Universitatis „Babeș–Bolyai”</i> . Series Historia. Cluj-Napoca
Studii	<i>Studii</i> . Revistă de istorie. Buc
Sz	<i>Századok</i> . A Magyar Történelmi Társulat közlönye. (Bp 1867–)
Szabadság	<i>Szabadság</i> . Kolozsvári közéleti napilap. Kv
Székelyföld	<i>Székelyföld</i> . Kulturális folyóirat. Csíkszereda
Székelység	<i>Székelység</i> . A Székelyföld és népét ismertető havi folyóirat. Székelyudvarhely
Szinnyei	Szinnyei József: <i>Magyar írók élete és munkái</i> . I–XIV. Bp 1890–1910
SzOkI	<i>Székely Oklevéltár</i> . Szerk. Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu. I–VIII. Kv–Bp 1872–1934
SzOkIÚs	<i>Székely Oklevéltár</i> . Új sorozat. I–III. Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József. Buk–Bp 1983–1994; IV. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Demény Lajos. Kv 1998
SZT	<i>Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár</i> . I–VII. Szerk. Szabó T. Attila. VIII–IX. Vámszer Márta. Buk–Bp–Kv 1975–1997
Társadalomtudomány és politika	<i>Társadalomtudomány és politika</i> . Kv
Terra Nostra	<i>Terra Nostra</i> . Culegere de materiale privind istoria agriculturii în România. Buc
TelOkI	<i>Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára</i> . Szerk. Barabás Samu. I–II. Bp 1895
Tit.	Titulus

Torda Jkv	<i>Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.</i> Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Wolf Rudolf. Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1. Kv 1993
Tribuna	<i>Tribuna.</i> Săptămânal de cultură. Cluj-Napoca
Tripartitum	Werbewcz, Stephanus de: <i>Tripartitum opus juris Hungarici.</i> In: Magyar Törvénytár – <i>Corpus Juris Hungarici</i>
TSzle	<i>Történelmi Szemle.</i> (Bp 1912–1930) – Az MTA Történettudományi Intézetének Értesítője (Bp 1958–)
TT	<i>Történelmi Tár</i> (Bp 1878–1911)
Ub	<i>Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.</i> Bearb. Franz Zimmermann, Carl Werner, Gustav Gündisch. I–VII. Hermannstadt–Buk 1892–1991
Udvarhelyi Napló	<i>Udvarhelyi Napló.</i> Székelyudvarhely
Új Élet	<i>Új Élet.</i> Kéthetenként megjelenő társadalmi és kulturális képeslap. Marosvásárhely
UszLt	KmOL Udvarhelyszék levéltára
Utunk	<i>Utunk.</i> Irodalom, művelődés, élet. A Romániai Magyar Írószövetség lapja. Kv
Valóság	<i>Valóság.</i> Az új magyar értelmiség folyóirata. Bp
Vasárnap	<i>Vasárnap.</i> Katolikus családi újság. Kolozsvár
VM	MOL Vay Miklós királyi biztos iratai
Vörös Lobogó	<i>Vörös Lobogó.</i> Az RKP Arad megyei Bizottsága és a Megyei Néptanács lapja. Arad
WHKrR	Wiener Hofkriegsrat
ZsOkl	<i>Zsigmondkori oklevéltár.</i> Összeállította Mályusz Elemér. I–II/1–2. Bp 1951–1958. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. III–IV. Bp 1994. A Magyar Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25

Imreh István irodalmi munkásságának könyvészete

Összeállította:

Károlyiné Domahidi Jolán

I. Könyvek, tanulmányok, adatközlések

1943

1. Tanulságok egy falu életéből. = Március (1943). 5–6.
2. Közgazdászok Bálványosváralján. = Március (1943). 11–12.

1944

3. Székely közbirtokosságok. = Székelység (1944). 1–2; in: Szülőföldünk (Sepsiszentgyörgy) (1944). 48–66. – Ismertetés: Juhász István. Székelység. = Ellenzék (1944). júl.21:3; Székely. Az első faluközösségtől a mai közbirtokosságig. = Székely Nép (Sepsiszentgyörgy). (1944). jan.11:5.

1946

4. Katonák, jobbágyok, jövevények. In: Társadalomtudomány és politika, 1(1946). 42–66.
5. A vagyonszerzés megítélése Sepsibodokon. In: Társadalomtudomány és politika, 1(1946). 157–166.

1947

6. Székely falutörvények. Kv, a Kolozsvári Bolyai Egyetem kiadása, 1947. 40.

1954

7. Proveniența și numărul muncitorilor din întreprinderile manufacturiere din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea. In: Studii și referate privind istoria României. Partea 2-a. Buc, Editura Academiei R.P.R. 1954. 1077–1093.

1955

8. Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Buc, Editura Academiei R.P.R. 1955. 89. – Ismertetés: Bogdan C. O lucrare despre istoria economică a Transilvaniei. = Probleme economice, 9(1956). 6:140–143; Ciuchi Ion. = Scînteia, 25(1956). 3599:2; Csátári Dániel. = Sz, 91(1957). 5–6:847–848.

1956

9. Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól a XIX. század első felében. In: Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Buk, Tudományos Könyvkiadó 1956. 45–96. – Ismertetés: Hubert, N. = Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 1(1959). 224–225.

10. Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Adatok a XVIII sz. végi és a XIX. sz. eleji székelyföldi nagybirtok gazdálkodásáról és a paraszti földek kisajátításáról. Buk, Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1956. 152. – Ismertetés: Benkő Samu. Könyv a székely múltról. = Utunk, 11(1956). 35:2; Bözödi György. A székely úrbéresek és a székely örökség kérdése. Hozzászólás Imreh István könyvéhez. = Igaz Szó, 4(1956). 9:1337–1344; Csátári Dániel. = Századok 91(1957). 5–6:847–850; Pataki József. Eredmények és feladatok a székelyek történeti múltjának feltárásában. = Korunk 16(1957). 2–3:329–334; Pataki József. = Studii și cercetări de istorie (Cluj), 8(1957). 1–4:273–276.

11. Válasz Bözödi Györgynek. = Igaz Szó, 4(1956). 11:1666–1670.

1957

12. A technikai múzeumok ügyében. = Korunk 16(1957). 9:1224–1226.
13. Adatok Gábor Áron életrajzához. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Buk, Tudományos Könyvkiadó, 1957, 349–360.

1958

14. A bereckiek moldvai kapcsolatairól a XIX. század első felében. = *Studia Universitatum „Victor Babeș” et „Bolyai”*, tom. III. nr. 8. ser. IV. fasc. 2. Historia (1958). 2:83–93.

15. Rajka Péter, az erdélyi mezőgazdasági gépgyártás úttörője. = *Korunk*, 17(1958). 10–11:1487–1495.

1959

16. Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai 1717–1928. = *AgtSz* (1959). 1–4:161–190.

1960

17. A paraszti írásbeliség múltjából. = *Korunk*, 19(1960). 7:847–850.

18. Velcsuj Juszтина, a székelyek Varga Katalinja. = *Korunk*, 19(1960). 12:1493–1495.

1961

19. A Kolozs megyei paraszti faipar kialakulásának történetéhez 1796–1848. = *Studia Hist.* (1961). 1:65–75.

20. Perioada destrămării feudalismului și începuturile capitalismului. II. Dezvoltarea elementelor capitaliste în prima jumătate a secolului al XIX-lea. In: *Din istoria Transilvaniei. I. Buc*, Ed. Academiei, 1961–1963, ediția 2-a, 298–314; ediția 3-a, 297–316; *Erdély története. I. 1964.* 296–314. Társszerző.

21. Über Volkskunde und Geschichtswissenschaft. = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 4(1961). 89–91.

1962

22. Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején. = *Studia Hist.*, 7(1962). 1:41–56. Társszerző Csetri Elek.

23. Unele aspecte ale procesului acumulării primitive a capitalului în comitatul Cluj. (1796–1848). = *Studii*, 15(1962). 1:143–153.

1963

24. Über die Fronarbeit der leibeigener Bauern in Siebenbürgen am Ende des 18. Jahrhunderts. = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 6(1963). 139–151.

1964

25. A székely parasztság történetének néhány kérdése. = *Korunk*, 23(1964). 9:1210–1214. Társszerző Pataki József.

26. Adâncirea crizei feudalismului în Transilvania. Încercări de reforme (1822–1847). In: *Istoria României, III. Buc*, Ed. Academiei, 1964. 1005–1036.

27. Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán. = *Korunk*, 23(1964). 12:1625–1632. Társszerző Csetri Elek.

28. Katonalevelek az első világháborúból. = *Korunk*, 23(1964). 7:996–998.

1965

29. A robotoló jobbágy és a társadalomfejlődés. = *Korunk*, 24(1965). 9:1255–1260.

30. Contribuții la problema utilizării forței de muncă a iobagilor. = *AIIA–CN*, 8(1965). 127–172.

31. Développement des éléments capitalistes dans la première moitié du XIX-e siècle. In: *Brève histoire de la Transylvannie. Buc*, Ed. Academiei, 1965. 172–178.

32. Periode de dissolution de féodalisme et début de capitalisme. In: *Brève histoire de la Transylvannie. Buc*, Ed. Academiei, 1965. 153–178. Társszerző.

1966

33. Aspecte ale situației și dezvoltării orașelor din Transilvania (1786–1888). = *Studia Hist.*, 11(1966). 2:61–76. Társszerző Csetri Elek.

34. Asupra relațiilor de proprietate feudală în Transilvania (1750–1848). = *AIIA–CN*, 9(1966). 109–125. Társszerző Csetri Elek.

35. Hagyomány és korszerűség az állattartásban. = Korunk, 25(1966). 3:356–361. Társ szerző Pataki József. – Ismertetés: Marosi Péter. Újra csak Gondosékról. = Utunk, 21(1966). 15:2.

1967

36. A bálványosvára ljai falukutatás. = Korunk, 26(1967). 9:1190–1197.

37. A jobbágyi munkaerő felhasználása a Toldalagi birtokon (1789–1792). = Acta Universitatis Debreceniensis, Debrecen, 6(1967). 71–100.

38. Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570–1610). (I–II). = AMN, 4(1967). 153–185; 6(1969). 187–209. Társ szerző Pataki József.

1968

39. Kemény Dénes: Érdekegység. = Művelődés, 21(1968). 10:60–61.

40. „Szabad székelyek” Erdély hűbéri társadalmában. = Korunk, 27(1968). 4:503–510.

41. Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea. = AMN, 5(1968). 215–226. Társ szerző Camil Mureșanu.

1969.

42. Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570–1610). = Aluta, 1(1969). 131–141. Társ szerző Pataki József.

43. Múltismeret és helytörténet. = Korunk, 28(1969). 4:503–510.

1970

44. Az agrártörténetírás új útjai. = Korunk, 29(1970). 4:517–523.

45. Adatok Udvarhelyszék állattartásához. II. = Aluta, 2(1970). 169–184. Társ szerző Pataki József. – Ismertetés: Halász Péter. AgtSz (1972). 1–2:221–222.

46. Agrártörténetírás és a székely múlt megismerése. = Aluta, 2(1970). 157–167. – Ismertetés: Halász Péter. AgtSz (1972). 1–2:221–222.

47. Történelem és matematika. = A Hét, 1(1970). 10:17.

48. Probleme de istorie socială și agrară în protocoalele satului Romos. = Studia Hist., 15(1970). 2:21–30. Társ szerző Camil Mureșanu.

1971

49. A háromszéki falutörvények. = Megyei Tükör, 4(1971). 329:4–5.

50. A székely falvak törvényeiről. = Aluta, 3(1971). 223–232.

51. Pagini din lupta secuilor în revoluția din 1848–1849. Revoluționarul Gábor Áron. = Studia Hist., 16(1971). 2:53–62.

52. Unele probleme și metode noi în cercetarea agriculturii feudale. = Terra Nostra, 2(1971). 361–373.

53. Válságirodalom és hagyomány. = Korunk, 30(1971). 11:1679–1686.

1972

54. Kelet-európai és hazai agrárpolitika a feudalizmus alkonyán. = Korunk, 31(1972). 9:1359–1364.

55. Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul orânduirii feudale (1767–1821). In: Populație și societate. Studii de demografie istorică. I. Cluj, Ed. Dacia, 1972. 139–238. Társ szerző Csetri Elek. – Ismertetés: Edroiu Nicolae. = Studia Hist., 17(1972). 2:139–142; Roman Lous. = Studii, 26(1973). 3:626.

1973

56. A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából. Buk, Kriterion, 1973. 344. – Ismertetés: Benkő Samu. Falusi írástudók vallomása a székelység múltjáról. = Utunk, 29(1974). 6:1–2; Bereczki Károly. A dolgozó hétköznapiok története. = Vörös Lobogó, 26(1974). 799:3; Bereczki Károly. Találkozás históriákkal. = Hargita, 7(1974). 16:2; Bodor György. = Honismereti Híradó, Bp (1974). 3:53–54; Demény Lajos. = Revue Roumaine d’Histoire, Buc, 13(1974). 5–6:812–814; Egyed Ákos. = Megyei Tükör, 7(1974). 1173:1,3; Egyed Ákos. = Falvak Dolgozó Népe, 29(1974). 23:4; Kovách Géza. = Vörös Lobogó, 30(1974). 9029:4; Magyar András. Falusi írásbeliségünk értékes emlékei. = Korunk, 33(1974). 6:790–972; N[agy] B[éla]. Könyvűjság. =

Fáklya, 29(1974). 13:2; Nagy Benedek. Sorsformáló faluközösség. = Előre, 28(1974). 8165:2; Pataki József. Feltámadóban a székely falu múltja. = A Hét, 5(1974). 6:16–17; Spielmann Mihály. = Igaz Szó, 22(1974). 6:798–800; Tófalvi Zoltán. = Művelődés, 27(1974). 4:55; Vogel Sándor. Újabb történeti kiadványainkról. = Brassói Lapok, 6(1974). 5:8; Bárh János. = Agrártörténeti Szemle, 17(1975). 1–2:236–237; Halász Péter. = Forrás, 7(1975). 3:91–92; Tárkány Szücs Ernő. = Ethnographia, 86(1975). 2–3:463–464; Trócsányi Zsolt. A romániai magyar történészek újabb munkáiról. = Tiszatáj, Szeged, 29(1975). 11:80–82; Szemerényi Ágnes. = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, 26(1977). 3–4:417–419; Vörös Károly. = Századok, 114(1980). 4:694–695.

57. Kötöttségéből-szabadságba (Petőfi Sándor). = Utunk, 28(1973). 2:6–7.

1974

58. A Kolozsvár városában megbúvó falu. = Utunk, 29(1974). 25:3.

59. A székely falvak törvényeiről. = Aluta, 4(1974). 223–232.

60. Conscriptia grănicerilor transilvăneni din anul 1810. In: Sub semnul lui Clio. Cluj, 1974 (Universitatea „Babeş-Bolyai”). 91–97.

61. 1849-es székely hadilapok. In: Korunk Évkönyv (1974). 29:40. – Ismertetés: Szebelkó Imre. Szabadságharcos katonalapok. = Lobogó, Bp (1974). 20:4; Tamás Gáspár Miklós. = Utunk, 29(1974). 5:2.

62. Gábor Áron útban a forradalom felé. In: 1848. Arcok, eszmék, tettek. Buk, Kriterion, 1974. 215–233.

63. Népeségtörténeti paradoxonok. = A Hét, 5(1974). 39–40.

64. Népi mozgalmak Háromszéken. In: 1848. Arcok, eszmék, tettek. Buk, Kriterion, 1974. 121–131.

65. Ősök és erkölcsök Keresztúr-fiúszékben. In: A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve 1974. Csíkszereda, 1974. 191–205. – Ismertetés: Kovács András. Széjjegyzet. = A Hét, 6(1975). 25:2; Mikó Imre. = Keresztény Magvető, 80(1974). 3:185–186.

1975

66. Születőben Kolozsvár „munkás” népe. = Utunk, 29(1974). 26:3; Utunk Évkönyv (1975). 67–70.

1976

67. A föld és az ember a lázongó, forrongó székelyeknél. = Utunk, 31(1976). 12:1–2. Társzerző Pataki József.

68. A gépgyártó Rajka Péter. In: A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Tanulmányok. I. Buk, Politikai Könyvkiadó, 1976. 163–189; és románul Petru Rajka – constructorul de maşini. In: Studii de istorie a naţionalităţii maghiare şi a înfrăţirii ei cu naţiunea română. I. Buc, Ed. Politică, 1976. 155–180.

69. A székely falu társadalmi szerkezete a XVII. század elején. = Korunk, 35(1976). 5:374–378. Társzerző Pataki József.

70. Despre contradicţiile sociale din satele secuieşti (1764–1848). = Studia Hist., 22(1976). 16–23.

71. Földközösség Aranyosszéken. = Korunk, 35(1976). 1–2:120–123.

72. Jegyzetek néprajzról és történelemlről. In: Népismereti dolgozatok. Szerkesztette Kós Károly, Buk, Kriterion, 1976. 30–35.

73. Székely jobbágyok, zsellérek, szolgák. = A Hét, 8(1976). 11:10–11. Társzerző Pataki József. – Ismertetés: Cseres Tibor. Válasz egy bukaresti körkérdésre. = Élet és Irodalom, 21(1977). 1212:5.

1977

74. Structura economico-socială în secuime la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea; şi în limba maghiară: A gazdasági-társadalmi struktúra a Székelyföldön a XVI. század végén, a XVII. század elején. In: Lupta secuilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea împotriva exploatarii feudale, participarea la lupta antiotomană. Referate şi comunicări. A székelyek harca a feudális kizsákmányolás ellen a XVI. század második felében és részvételük a törökellenes harcban. Miercurea Ciuc, Csíkszereda, 1977. 47–59. Társzerző Pataki József.

75. Politica agrară în centrul și răsăritul Europei în perioada de trecere de la feudalism la capitalism. In: Lucrările Comisiei mixte de istorie româno-ungară. Sesiunea I- și a II-a, Buc, Ed. Academiei, 1977. 113–120.

1978

76. A bálványosváraljai falukutatás módszerének vázlata. In: Korunk Évkönyv 1979. [1978]. Kv 20–30.

77. A szabófalvi jogszokásokról. In: Népismereti dolgozatok. Szerkesztette Kós Károly. Buk, Kriterion, 1978. 195–207. Társ szerző Szeszka Erdős Péter.

78. Cutumă și dispoziție, autonomie și subordonare la grănicerii secui (1764–1848). In: Ștefan Meteș la 85 de ani (Omăgiu). Cluj-Napoca, 1978, Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj-Napoca, 2(8). 285–289.

79. Előjáróban. Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok. Buk, Kriterion, 1978. 5–18.

80. Structura economică și socială a satului secuiesc la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. In: Răscoala secuilor din 1595–1596. (Antecedente, desfășurare și urmări). Szerkesztette Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Buc, Ed. Academiei, 1978. 237–316. Társ szerző Pataki József.

1979

81. A Móricz Zsigmond Kollégium ébresztése. In: Móricz Zsigmond közöttünk. Szerkesztette Kántor Lajos. Buk, Kriterion, 1979. 244–254; = Korunk, 38(1979). 5:345–349.

82. A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerkesztette Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Buk, Kriterion, 1979. 146–237. Társ szerző Pataki József.

83. Erdélyi hétköznapiak (1750–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról. Buk, Kriterion, 1979. 346. – Ismertetés: ifj. Cserei Zoltán. Tudatformáló történelem. = Megyei Tükör, 12(1979). 2464; Almási Tibor. = Szatmári Hírlap, 13(1980). 4:1; Egyed Ákos. Időszerű gazdaság és társadalom. = Utunk, 35(1980). 13:1–2; Kovács Géza. A hétköznapiak történelme. = A Hét, 11(1980). 4:11; Pataki József. „Az erdélyi hétköznapiak” margójára. = Hargita, 13(1980). 81:3; Szabad György. A feudalizmus kori Erdély hétköznapijai. = Valóság, (1980). 7:108–109; Széles Klára. = Magyar Nemzet (Bp), 36(1980). 229:11; Tárkány Szücs Ernő. = Ethnographia, 111(1980). 3–4:595–596; Hungarológiai Értesítő, 3(1981). 3–4:226–227; Trócsányi Zsolt. = Századok, 114(1980). 5:864–865; Ujj János. Tanulmányok a bomló feudalizmus időszakáról. = Vörös Lobogó, 36(1980). 10344:2; Bárh Lajos. = Honismeret, 9(1981). 3:51–52; Benda Gyula. Ráday-gyűjtemény Évkönyve 1980. Bp, 2(1981). 331–336; Für Lajos. Sors és történelem. = Forrás, 13(1981). 6:75–79; Hajdú Lajos. Állam és igazgatás (Bp), 30(1981). 1:90–93. Vekerdi László. Rendtartó történetírás. = Tiszatáj (Szeged), (1982). 8:65–74; Sebestyén Mihály. Konok történelem – a hétköznapiak tanulságai. = Utunk, 38(1983). 20:6.

1980

84. A fejedelem és a székelyek. = Igaz Szó, 28(1980). 9:272–275.

85. A gazdálkodó fejedelem. = Utunk, 35(1980). 38:3–5.

86. Erdély változó társadalma. 1767–1821 (Történelmi tanulmány). Buk, Kriterion, 1980. 144. Társ szerző Csetri Elek – Ismertetés: Bazsó Zsigmond. Hétköznapiak történelme. = Igazság, 41(1980). 149:4; Egyed Ákos. Történelem az alapoknál. = A Hét, 11(1980). 50:11; Pászka Imre. A történelem kérdőjelei. = Szabad Szó (Temesvár), 37(1980). 11090:2; Idem. Szemléleti kérdések a történelemben. = Korunk, 40(1981). 4:304–307; Róth András. Statisztikai módszerek a múlt kutatásában. = Brassói Lapok, 12(1980). 28:3; Miskolczy Ambrus. = Századok, 115(1981). 2:422–423.

87. Történetíró elődeink. Márki Sándor történetfelfogásáról. = Utunk, 35(1980). 34:2–3.

88. Über die Lustra-Verzeichnisse im Seklerland. In: Populație și societate. IV. Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1980. 90–92.

89. Utak, utazások, szállítások Erdélyben. = Művelődés, 33(1980). 8–9:74–76.

1981

90. A felvilágosodás és a testre való gondviselés. = Utunk, 36(1981). 42:1–2.

91. Múltismeret és helytörténet. Kérdéseink sokasodnak. In: Korunk Évkönyv, 1981. 55–60.

1982

92. Strămoși și moravuri în scaunul filial Cristur. Stat-societate-națiune. Interpretări istorice. Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1982. 244–258.

93. Viața cotidiană la secui 1750–1850. Fordította Gelu Păteanu. Előszó Ștefan Ștefănescu. Buc, Kriterion, 1982. 472. – Ismertetés: Ștefănescu, Ștefan. A sajátosság általános értéke. = A Hét, 13(1982). 44:9; Trócsányi Zsolt. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (Bp), 29(1983). 2–4:305–306; Platon, Gheorghe. = Analele Științifice ale Universității „Al.I. Cuza” din Iași. Secția III. Istorie, 29(1980). 91; Lemmy, Ștefan. = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol” (Iași). 21(1984). 651; Turczynski, Emanuel. = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 7(1984). 2:200–201.

1983

94. A törvényhozó székely falu (1581–1847). Buk, Kriterion, 1983. 547. – Ismertetés: Balogh Edgár. Társadalomtudós a székely falutörvények világáról. = A Hét, 15(1984). 7:9; Benkő Samu. Élet és írás avagy faluközösség és falutörvény a székelyeknél. = Utunk, 39(1984). 8:1–3; Benkő Samu. Faluközösség és falutörvény. = Falvak Dolgozó Népe, (1984). 21:4–5; Csizmadia Andor. = Állam és igazgatás (Bp), 34(1984). 4:860–863; Egyed Ákos. A székely faluközösség történelemkönyve. = Korunk, 43(1984). 5:359–362; Hajdú Lajos. = Jogtudományi Közlöny (Bp), 39(1984). 8:474–476; Kósa László. „Könyvek a székelységről”. = Könyvvilág (Bp), 29(1984). 7:11; Pataki József. A székely falu feltáruló világa. = Hargita, 17(1984). 44:2; Róth András Lajos. Nemzetiségi önismeretünk szolgálatában. = Brassói Lapok, 16(1984). 1:5; Szabó Miklós. Új könyv a székely faluról. = Vörös Zászló (Mv), 36(1984). 48:3; Keszeg Vilmos. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kv), 36(1985). 2: 183–185; Tóth Pál Péter. Az önkormányzó falvak. = Valóság, 28(1985). 7:106–107; Trócsányi Zsolt. = Századok, 119(1985). 4:1051–1053; Demény Lajos. = Studii, 40(1987). 2:210–211; Korunk díj – 1983. = Korunk, 43(1984). 12:908–916.

95. Directive și ordonanțe sanitare consemnate în vechile protocoale sătești din Transilvania. In: Momente din trecutul medicinei. Buc, Ed. Medicală, 1983, 209–216.

96. Önigazgatás és céhes élet. = Korunk, 42(1983). 5:374–377.

97. Szabadság, önrendelkezés, jogalkotás a székelyeknél. = Korunk, 42(1983). 1:71–76.

1984

98. Történelem és számok. In: A Hét Évkönyve, 1984. 188–189.

1985

99. Caracteristici ale statutelor rurale secuiești. In: Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice. Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1985. 116–131.

1987

100. Székelyek a múltó időben. Bp, Magvető Kiadó, 1987. 381. – Ismertetés: Gyöngyösi Gábor. Milyen a székely ember? = Napjaink (Miskolc), 26(1988). 2:32–33.

1989

101. Răzmerițe secuiești (1762–1764). = AIIA–CN, 28(1987–1988). 235–251.

1990

102. A múltbeli minta. = A Hét, 21(1990). 15:3.

103. A példázatot termő élet. = Székely Útkereső (Székelyudvarhely), 1(1990). 2:5.

104. Erdély társadalmi rétegződéséről (1820–1848). In: A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. Szerkesztette Szabad György. Bp, 1990. 277–413. Társ szerző Csetri Elek.

105. Kászoni kisnemes az Erdélyi Udvari Kancellária élén. = Korunk, 1(1990). 11:1495–1499. Társ szerző Pataki József.

106. Tallózás Orbán Balázs írásaiban. = Korunk, 1(1990). 4:488–492.

1991

107. A porció, kvártély és forspont gondja Kászonban (1650–1750). = Művelődés, 40(1991). 4:40–42. Társ szerző Pataki József.

108. Az erkölcsi normák és más szabályok megszegői Kászonban (1650–1750). = Művelődés, 40(1991). 9:30–32. Társ szerző Pataki József.
109. Iskola, tanító, deák, könyv Kászonban (1650–1750). = Művelődés, 40(1991). 11–12:56–59. Társ szerző Pataki József.
110. Korszerűség és hagyomány. = Művelődés, 40(1991). 7–8:41–43.
111. Magyarságba oltott Európa. = A Hét, 20(1991). 5:3.
112. Mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások (1580–1635). = EM 53(1991). 1–4:29–50.
113. Sokszínű erdélyiség. (A transzilvanizmus eredete a XVII–XVIII. századi történetírásban és műveltségben). = Korunk, 3(1991). 10:1279–1283.

1992

114. A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Erdélyi Tudományos Füzetek 211 Kv, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása 1992. 90. – Ismertetés: Demény Lajos. Két tanulmány Bethlen Gáborról. = EM 55(1993). 1–2:102–104.
115. Alsó-Fehér megyei faluszámadások (1769–1800). = Művelődés, 41(1992). 12:37–40.
116. Család, telek és ház Kászonban (1650–1750). = Művelődés, 41(1992). 7:36–39. Társ szerző Pataki József.
117. Egészségvédelem a „parancsolatok könyvében” (a székely határőrvidéken 1787–1828). = Művelődés, 41(1992). 8:19–21.
118. Kászonszéki krónika 1650–1750. Bp. Európa–Buk. Kriterion Kiadó, 1992. 372. Társ szerző Pataki József. – Ismertetés: Benkő Samu. Baltahajításnyi kicsi táj kötőereje. = EM 55(1993). 1–2:105–107; Egyed Ákos. Kászonszék egy évszázada. = Helikon, 4(1993). 18:4–5; Éltes Enikő. Krónikáink. = Romániai Magyar Szó (1993). 1034:7; Demény Lajos. Egy „szegelet föld” 1993.
119. Látom az életem nem igen gyönyörű. = Művelődés, 41(1992). 6:41–44.
120. Székely történelem–magyar történelem. = Helikon, 3(1992). 1:4–5.
121. Székelyföldi történeti ökológia. Tanúságtétel a Hatod-perben (1836). (Kovásszna megye). = Művelődés, 41(1992). 5:32–35; Székely Útkereső. Antológia (Székelyudvarhely). (1994). 33–38.

1993

122. A forradalmár rétyi tiszteletes úr. Emlékezés Bíró Sándorra. = Helikon, 4(1993). 25:21–22.
123. A madéfalvi veszedelem. 1. A birodalomépítés gondja. = Helikon, 4(1993). 15:13–15.
124. A madéfalvi veszedelem. 2. Az erdélyi határőrség szervezése. = Helikon, 4(1993). 16:15–18.
125. A madéfalvi veszedelem. 3. A vádlottak padján az áldozatok. = Helikon, 4(1993), 17:16–18; 18:14–17; 19:13–15; 20:18–21; 21:20–21.
126. A puskaporgyártó esztelneki ferencesek. = Művelődés, 42(1993). 10:32–33.
127. A székely „communitás” alkonya. = Korunk, 4(1993). 5:95–100.
128. A székely faluközösség alkonya. = Magyar Tudomány (Bp), (1993). 3:256–266.
129. A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban. In: Európa híres kertje (Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról). Bp, Orpheusz Könyvkiadó, 1993. 122–140.
130. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület honismereti-helytörténeti pályázatáról. = EM 55(1993). 3–4:136–143.
131. Hogyan lettek határőrök a székelyek? (1762–1764). = Művelődés, 42(1993). 3:29–30; 4:31–34; Művelődés, Művelődés antológia 90–94. I. 51(1998). 5–6:87–91.
132. Jegyzetek a székely historiográfiáról. = Korunk, 4(1993). 10:59–61.
133. „Szokásszerűség” és személyiség [Schneller István]. = Korunk, 4(1993). 3:100–103.

1994

134. A háromszéki Hilib törvényei. 1829–1830. In: Népismereti dolgozatok, Buk, Kriterion, 1994. 29–43.
135. Az Erdélyi Tudományos Intézet és a táj kutatás. = Korunk, 5(1994). 9:17–21.
136. Az „úrdolgozás világ”. Kossuth Lajos és negyvennyolc a bálványosváraljaiak emlékeztében. In: Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület emlékülése. Erdélyi Tudományos Füzetek 219 Kv, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása 1994. 49–57.
137. Határőr katonatisztek székbeli előjárók, falutörvények a Székelyföldön a 18. sz. végén. In: Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás. Szerkesztette Kisbán Eszter. Bp, 1994. 17–24.

138. Hitelintézet-alapítási törekvések a reformkori Erdélyben. In: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Szabad György Emlékkönyv. Bp, Korona Kiadó, 1994. 235–254.

139. Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1764. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Imreh István. Buk, Kriterion, 1994. 288. – Ismertetés: Demény Lajos. A madéfalvi veszedelem krónikája. = A Hét, 25(1994). 46:11–12.

140. Moldovába települő székelyek a madéfalvi vész idején. = Néprajzi Látóhatár, 3(1994). 1–2:61–67.

141. Régi székelyek üzenete. Párbeszéd a múlttal. = Korunk, 5(1994). 6:10–16.

142. Tanúságtétel a Hatod-perben. = Székely Útkereső. Antológia (Székelyudvarhely), 1994. 33–38.

143. Venczel József Váralján. = Művelődés, 43(1994). 27:7–8; 47(1998). 7–8:126–127.

1995

144. A sokszínű Orbán Balázs. In: Orbán Balázs öröksége. Székelyudvarhely, Ablak, 1995. 70–77.

145. A székely székek határai, életsorsa a felvilágosodás évtizedeiben. = Művelődés, 44(1995). 5:41–45.

146. Az Erdélyi Tudományos Intézetről. = Művelődés, 44(1995). 7:11–12.

147. Alsó-Fehér megyei falusbírák számadásai. = AETAS (1995), 1–2:243–263.

148. Bölöni Farkas Sándor életvitele, mindennapjai a költségnaplója tükrében. = Keresztény Magvető, 101(1995). 1:11–17.

1996

149. „A faluk birodalmának módjáról”. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Kv, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása 1996. 214–232.

150. Bölöni Farkas Sándor közhasznú élete. = EM, 58(1996). 1–2:104–125.

151. Korszerűség, hagyomány, Európa. = Műhely (1996), 4:25–27.

152. Szociálpolitika a rendtartó székely faluban. = Művelődés, 45(1996). 11:19–21.

1997

153. Erdélyi terméseredmények. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerkesztette Nagy Mariann. Pécs, Kiadja az University Press, 1997. 151–161.

154. Társadalmi rendek, rétegek Erdélyben 1848 előtt. = EM, 59(1997). 1–2:121–181. Társszerző Csetri Elek.

155. Udvarhelyszék legrégebbi falutörvénye. = Székelyföld, 1(1997). 1:70–75.

1998

156. A falu szénafüve. = Művelődés, 51(1998). 10:25–28.

157. A koronkaiak pere. In: Szabó István Emlékkönyv. Szerkesztette Rácz István. Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1998. 354–391.

158. Rendtartó öngazgató közösségek a Székelyföldön. In: Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter, Rihmer Zoltán, Thoroczky Gábor. Bp, 1998. 457–487.

159. Szárba szökkent elvetett mag. = Székelyföld, 2(1998). 3:85–89.

II. Egyetemi jegyzetek, segédanyagok

1958

1. Újkori egyetemes történeti előadások (1870–1918), Kv, 1958. 253.

1974

2. Culegere de texte pentru istoria universală. Epoca modernă. II. 1848–1918. Főszerkesztő Camil Mureșanu. Buc, Ed. Didactică și Pedagogică, 1974. Társszerző.

1976

3. Történeti kronológia. I. Ókor, Középkor, Újkor. II. Jelenkor. Szerkesztette Bodor András és Csetri Elek. Buk, Kriterion, 1976. 557+411. Társszerző.

III. Kisebb dolgozatok, esszék, szemlék, ismertetések

1946

1. Napszámosság vagy részesség. = Utunk, 1(1946). 12:6. – Ismertetés: Kós Balázs. Dézsmarendeletek–részesművelés. = Utunk, 2(1947). 1:6.

1948

2. Népi termelőeszközök. = Utunk, 3(1948). 1:2.

1953

3. I. Tóth Zoltán: Varga Katalin. Bp, 1951. 69. = Studii, 6(1953). 3:208–210.

1955

4. Vágó Béla: A székeleyek múltjának ... feltárásáért. = Utunk, 10(1955). 42:2.

1957

5. Adatok Erdély gazdaságtörténetéhez. – Ismertetés: Jakó Zsigmond. A magyarpataki és kalini hamuzsír-huta története. Buk, Tudományos Könyvkiadó, 1956. 103; = Korunk, 16(1957). 1:122–125.

1958

6. Történeti statisztikai kutatások. – Ismertetés: A történeti statisztika forrásai. Szerkesztette Kovacsics József. Bp, 1957. = Korunk, 17(1958). 1:138–139.

1961

7. A bábolnai felkelés históriája. – Ismertetés: Demény Lajos. Az 1437–38-as bábolnai népi felkelés. Buk, Tudományos Könyvkiadó, 1960. = Korunk, 20(1961). 7:897–899.

1963

8. Tizenöt év történetírása a „Studii” mérlegén (1947–1962). = Korunk, 22(1963). 8:1011–1017.

1966

9. Jurnalul lui Kemény Zsigmond. – Ismertetés: Benkő Samu. Kemény Zsigmond naplója. Buk, Irodalmi Könyvkiadó, 1966. = Tribuna, 10(1966). 35:6. Társ szerző.

1967

10. Útleírás, mely utat mutat. – Ismertetés: Bölöni Farkas Sándor. Utazás Észak-Amerikában. Buk, Irodalmi Könyvkiadó, 1966. = Korunk, 26(1967). 4:567–570.

11. Múltunk a „Studia” hasábjain. – Ismertetés: Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia. = Korunk, 26(1967). 8:1146–1147.

1968

12. A szociológia és a vidéki értelmiség. = Művelődés, 21(1968). 1:23.

13. Irodalom és történelem határmezsgyéjén. A bihari hajdúk és Arany János. = Utunk, 23(1968). 51:9.

1969

14. Bölöni Farkas Sándor életregénye. – Ismertetés: Mikó Imre. A bércre esett fa. Bölöni Farkas Sándor életregénye. Buk, Ifjúsági Könyvkiadó, 1969. = Korunk, 28(1969). 8:1265–1267.

15. Katona napló. – Ismertetés: Wass Pál. Fegyver alatt. Naplójegyzetek. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Csetri Elek. Buk, Irodalmi Könyvkiadó, 1968. = Korunk, 28(1969). 2:304–307.

16. Saját korunk történetírása nemzetközi mérlegen. = Korunk, 28(1969). 3:762–765.

1970

17. A csíki papírmalmok. – Ismertetés: Pál-Antal S. Date referitoare la istoricul morilor de hîrtie din Ciuc. = Studii şi materiale I. Tîrgu Mureş, 1969. = Hargita, 3(1970). 255:3.

18. Agrártörténetírás. = Megyei Tükör, 3(1970). 175:1.

19. Jelenkori krónika. = Művelődés, 23(1970). 2:44–48.

20. Történetírásunk korszerűsége. = Vörös Lobogó (Arad). 26(1970). 7999:1–2.

1972

21. Erdélyi köedények. – Ismertetés: Bunta Magdolna, Gyulai Pál. Batiz, monografia manufacturii de faianță fină. Cluj, 1972(A Kolozsvári Történeti Múzeum kiadványa). = A Hét, 3(1972). 19:17.

22. Olvasni való dokumentumok. – Ismertetés: Kovách Géza. Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Buk, Kriterion, 1971. = Utunk, 27(1972). 9:1–2.

23. Táj és ember. – Ismertetés. Benkő Samu. Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen. Buk, Kriterion, 1972. = A Hét, 3(1972). 45:16.

1973

24. 1848-as kiállítás Kolozsváron. = Utunk, 28(1973). 19:1,4.

25. Jó, helyes, becsülendő, illendő. = Hargita Kalendárium. (Csíkszereda). (1973). 109–112.

26. Mikes Kelemenhez vezérlő kalauz. – Ismertetés: Veress Dániel. A rodostói csillagnéző. Kv, Dacia Könyvkiadó, 1973. = Utunk, 28(1973). 10:4.

1974

27. A nép embere [Táncsics Mihály]. = Utunk, 29(1974). 21:2.

28. Arad, 1849. október 6. = Korunk, 33(1974). 10:1102–1103.

29. Erdélyi féniks. – Ismertetés: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Buk, Kriterion, 1974. = Művelődés, 27(1974). 12:125–126.

30. Forme tradiționale și elemente noi în Clujul-Napoca medieval. = Napoca Universitară (Kv), 1(1974). 6–7:8–10.

31. Régiekre emlékezve. – Ismertetés: Teleki Sándor. Emlékezzünk régiekről. Emlékezések és levelezés. Bevezető tanulmánnyal közléteszi Csetri Elek. Buk, Kriterion, 1973. = Korunk, 33(1974). 7:874–875.

1975

32. A Bolyaiak leveleskönyve. – Ismertetés: Bolyai-levelek. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket összeállította Benkő Samu. Buk, Kriterion, 1975. = Utunk, 30(1975). 27:1–2.

33. Erők, eszmék, indulatok. – Ismertetés: Székely vértanúk. 1854. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Károlyi Dénes. Buk, Kriterion, 1975. = Utunk, 30(1975). 26:2.

34. Szót érteni. – Ismertetés: Szabó T. Attila. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Buk. Kriterion, 1975. = Utunk, 30(1975). 49:1,4.

1976

35. Az igazabb Wesselényi. – Ismertetés: Wesselényi Miklós. Balítéletekről. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Veress Dániel. Buk, Kriterion, 1974. = Utunk, 31(1976). 3:3.

36. Dózsa parasztháborújának székely mintájáról. = Megyei Tükör, 9(1976). 1507:2–3.

37. Gyógyító elődök öröksége. – Ismertetés: Spielmann József. A közjó szolgálatában. Buk, Kriterion, 1976. = Utunk, 31(1976). 50:2.

38. Tanító élet – alkotó élet. – Ismertetés: Fábián Ernő. Apáczai Csere János. Kismonográfia. Kv, Dacia Könyvkiadó, 1975. = Utunk, 31(1976). 43:1–2.

39. Vallomás a reformerségről. – Ismertetés: Ormos Zsigmond. Szabadelmű levelek. Közléteszi, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benkő Samu. Buk, Kriterion, 1976. = A Hét, 7(1976). 47:9.

1977

40. A szülőföld és a hagyomány vonzásában (Gondolatok a könyvtárban). – Ismertetés: Veress Dániel. Mikes és a szülőföld. Buk, Kriterion, 1976. = Korunk, 36(1977). 4:303–305.

41. Arad és környéke történetéből. – Ismertetés: Kovách Géza. Ahol Dózsa és Horea hadai jártak. Buk, Kriterion, 1976. = Utunk 32(1977). 7:1–2.

42. Értéket őrizők. – Ismertetés: Jakó Zsigmond. Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Buk, Kriterion, 1976. = Utunk, 32(1977). 5:1–2; Újfajta történetírás ez? = Művelődés, 30(1977). 9:19.

43. Integrarea învățământului cu cercetarea științifică, producția și practica socială. Științele sociale – mai puternic ancorate în viața economică și social-politică a patriei. = Făclia, 33(1977). 9616:1–2.

44. Pápai Páriz Ferenc a test és lélek békességéről. – Ismertetés: Pápai Páriz Ferenc. Békességet magamnak, másoknak. Közzéteszi Nagy Géza. Buk, Kriterion, 1977. = Utunk, 32(1977). 37:1–2.

45. Rákóczi vallomásai. – Ismertetés: II. Rákóczi Ferenc. Fejezetek a vallomásokból. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benkő Samu. Buk, Kriterion, 1976. = Utunk, 27(1977). 8:1,4.

1978

46. A szabadság vonzásában. – Ismertetés: Demény Lajos. A székelők és Mihály vajda. Buk, Kriterion, 1977. = Korunk, 37(1978). 3:261–262.

47. A változásformáló értelem. – Ismertetés: Benkő Samu. A helyzettudat változásai. Buk, Kriterion, 1977. = Utunk, 33(1978). 8:2.

48. Jegyzetek művészekről és mesterekről. – Ismertetés: B. Nagy Margit. Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok. Buk, Kriterion. = Utunk, 33(1978). 42:6–7.

49. Legfőbb jó a nép szabadsága. – Ismertetés: Egyed Ákos. Háromszék 1848–1849-ben. Buk, Kriterion, 1978. = Utunk, 33(1978). 39:1–2.

50. Néprajz és életforma. – Ismertetés: Vámszer Géza. Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975). Buk, Kriterion, 1977. = Utunk, 33(1978). 2:1–2.

1979

51. A felkészülés. – Ismertetés: Csetri Elek. Kőrösi Csoma Sándor indulása. Buk, Kriterion, 1979. = Utunk, 34(1979). 24:2.

52. Az építkező fejedelem krónikása (Móricz Zsigmond). = Utunk, 34(1979). 26:7.

53. Răscoala lui Horea: „un monument istoriografic”. D. Prodan. Răscoala lui Horea. I–II. Buc, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1979. = Tribuna, 23(1979). 20:4. (Kerekasztal vita)

54. Változó valóság. = Igaz Szó, 27(1979). 4:361–362.

1980

55. A hadseregteremtés, a katonaállítás gondja. = Fórum (a Megyei Tükör melléklete). Sepsiszentgyörgy, (1980). december:11,15.

56. Családi krónika és nemzetiségtörténet. – Ismertetés: Beke György. Fölöttük a havasok. Családi krónika. Kv, Dacia Könyvkiadó, 1980. = Utunk, 35(1980). 39:1–2.

57. Esmények múltja és jelene. – Ismertetés: Fazekas János. Tanulmányok és cikkek. Buk, Politikai Könyvkiadó, 1980. = Utunk, 35(1980). 41:1–2.

58. Hagyományismeret és önismeret. Egyén a közösségben. = Tett (Buk), (1980). 4:57–63.

59. Orbán Balázs példázata. = Utunk, 35(1980). 5:1,6.

60. Ismertetés: Populație și societate, III–IV. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980. = Tribuna, 24(1980). 42:5.

61. Szóban megelevenedő történelem. = Utunk, 35(1980). 33:1–2.

62. Vargyas üzenete. – Ismertetés: Balogh Edgár. Vargyasi változások. Buk, 1979. = Utunk, 35(1980). 17:1–2.

1981

63. Céhbeli kézművesek dicsérete. – Ismertetés: A céhes élet Erdélyben. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kovács Géza, Binder Pál. Buk, Kriterion, 1981. = Utunk, 36(1981). 37:1–2.

64. Negyvennyolctól – az első világháborúig. – Ismertetés: Egyed Ákos. Falu, város, civilizáció (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben. 1848–1914). Buk, Kriterion, 1981. = Utunk, 36(1981). 6:2.

65. Vallomás. = Új Élet, 24(1981). 1:10.

1982

66. Jogi népszokások szépirodalomban és szaktudományban. = A Hét, 13(1982). 3:9.

67. Szombatos krónika. – Ismertetés: Kovács András. Vallomás a székelők szombatosok perében. Buk, Kriterion, 1983. = Utunk, 37(1982). 16:2–3.

1983

68. Étkezési kultúra a XVII. századi Erdélyben. – Ismertetés: Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Közzéteszi Lakó Elemér. Buk, Kriterion, 1983. = Utunk, 38(1983). 19:1–2.
69. Írók a falu törvényéről. = Utunk, 38(1983). 43:1–3.
70. Könyv a fejedelemlről. – Ismertetés: Demény Lajos. Bethlen Gábor és kora. Buk, Politikai Könyvkiadó, 1982. = Utunk, 38(1983). 24:1–2.
71. Új Székely Oklevéltár. – Ismertetés: Székely Oklevéltár. Új sorozat. I. 1569–1591. Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József. Buk, Kriterion, 1983. = Korunk, 42(1983). 9:683–688.
72. Wesselényi István világa. – Ismertetés: Wesselényi István. Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. kötet 1703–1705. Közzéteszi Magyar András. Buk, Kriterion, 1983. = Utunk, 38(1983). 28:1–2.

1984

73. „Békesség mindenknek.” = Utunk, 39(1984). 2:4.
74. Emlékirók. – Ismertetés: Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékirók. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Veress Dániel. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó, 1983. = Előre, 38(1984). 11301:5.
75. Gondolatok esztendőfordulón. = A Hét, 15(1984). 1:4.
76. Sokszínű művelődéstörténet. – Ismertetés: Benkő Samu. Őrszavak. Művelődéstörténeti dolgozatok. Buk, Kriterion, 1984. = Utunk, 39(1984). 19:2–3.
77. Városkutatás és önismeret. – Ismertetés: Változó valóság–1984–Városkutatás. Szerkesztette Egyed Péter. Buk, Kriterion, 1984. = Utunk, 39(1984). 22:3.

1988

78. A művelődés krónikása. (Benkő Samu 60 éves). = Utunk, 43(1988). 8:2.
79. Korszerűség és hagyomány. A környezet tisztaságának védelme. = Brassói Lapok, 20(1988). 14:4–5.

1990

80. Demokrácia és tradíció. = A Hét, 21(1990). 7:9.
81. Elmaradt emlékezés. „Gábor Áron rézágyúja fel van virágozva.” = Romániai Magyar Szó, 1(1990). 41:1,5.
82. Elmaradt emlékezés. [Orbán Balázs]. = Romániai Magyar Szó, 1(1990). 28:1,3.
83. Kuruckori kászoni szemle. = Művelődés, 39(1990). 6–7:41–44. Társ szerző Pataki József.
84. Történelem tiszta forrásból. = Unitárius Közlöny, 1(1990). 2:7,12.

1991

85. A székelység rendi tagozódása 1848 – Agyagfalva – előtt. = Művelődés, 40(1991). 2–3:58–59.
86. A tudós literátor. – Ismertetés: Szenci Molnár Albert. Napló és más írások. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta Benkő Samu. Buk, Kriterion, 1984. = A Hét, 22(1991). 8:6–7.
87. Kik azok a szabad székelyek? = Brassói Lapok, 23(1991). 1494:4–5.
88. More Siculorum (Székely módra). = Székelység, 5(1991). 4:8–9.
89. Tenni kell érte. = Erdélyi Figyelő, 3(1991). 3:12–13.
90. Természetvédelem székely eleinknél. In: A Romániai Magyar Gazdák Egyesületének Évkönyve. Buk, 1991. 52–53.

1992

91. A Kalotaszegi rendtartó falu. = Kalotaszeg, 3(1992)1:4.
92. Falutörvények, rendtartások. = Rubicon (Budapest), (1992). 3:14–16.

1993

93. Egy alkotó élet csodája. (Venczel József). = Vasárnap, 3(1993). 48:1–2.

1994

94. A rendtartó székely falu. Részletek Imreh István tanulmányából. = Szövetség (Kv), 1(1994). 4.
95. Az „építő kedvű ember”. – Ismertetés: Csutak Vilmos. Közösség és művelődés. Válogatott írások Egyed Ákos gondozásában. Buk, Kriterion, 1993. = A Hét, 25(1994). 30–31:11.
96. Az önismeret szolgálatáért. = Művelődés, 43(1994). 1:2–3.

1995

97. Siralmas ének a kolozsvári férfiak fogságáról. – Ismertetés: Szabó György Kolozsvári deportáltak az Uralban. Kv, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 1994. = Szabadság, 7(1995). 120:2.

1997

98. Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. = EM, 59(1997). 1–2:261–262.

1998

99. Kossuth Lajos emléke Váralján. = Barátság, 5(1998). 2:2077.

IV. Megemlékezések, ismeretterjesztő írások, köszöntések, búcsúk

1948

1. A jobbágyság eltörlése. = Falvak Népe, 4(1948). 5:2.
2. 48–49 Zalánban. = Utunk, 3(1948). 5:9.
3. Kossuth Lajos Bálványosváralján. = Utunk, 3(1948). 5:7.

1952

4. A győzelem és függetlenség napja. = Utunk, 7(1952). 19:1–2.
5. Bălcescu és Kossuth. = Irodalmi Almanach (Kv). 3(1952). 6:673–688.
6. Székely szabadságharcos hagyományok. = Utunk, 7(1952). 37:4.
7. Nicolae Bălcescu. = Új Út (Kv), 7(1952). 341:2.

1954

8. Az 1784-es parasztfelkelés. = Igazság, 16(1954). 257:2.

1955

9. Kolozsvár első gépésze [Rajka Péter]. = Igazság, 17(1955). 13:2–3.
10. A forradalmár Gábor Áron. = Előre, 9(1955). 2288:2.

1956

11. Bălcescu írásainak magyar nyelvű kiadása. = Igazság, 18(1956). 233:2.

1961

12. A mai, új világ kilenc évtized előtti hírnöke. [A Párizsi Kommün]. = Igazság, 22(1961). 66:2.
13. La a 90-a aniversare a Comunei din Paris. = Făclia (Cluj), 16(1961). 4477:3.

1967

14. Biztonságunk Európában. = Igazság, 28(1967). 180:1,3.

1968

15. A falusbíró. = Falvak Dolgozó Népe, 10(1968). 33:7.
16. A faluszámadás. = Falvak Dolgozó Népe, 10(1968). 38:7.
17. A falu-szervezet régen. = Falvak Dolgozó Népe, 10(1968). 29:7.
18. A múltbeli földművelési rendszerek. = Falvak Dolgozó Népe, 10(1968). 43:7.
19. A szülőföld múltjának varázsa. A helytörténetírás néhány kérdéséről. = Előre, 22(1968). 6494:3.
20. Az állattenyésztés múltjából. = Falvak Dolgozó Népe, 10(1968). 49:7.
21. Az ön újjáépítés gyötrelmei. = Igazság, 29(1968). 50:3.
22. Ilyen volt Gábor Áron, az 1848-as forradalom hőse. = Új Idő (Brassó), (1968). 280:5.
23. Mezőgazdaság és történelem. = Falvak Dolgozó Népe, 10(1968). 22:4–5.

1969

24. A legeltetés régi rendje (I–II). = Falvak Dolgozó Népe, 11(1969). 38:7; 45:7.
25. Bălcescu az agrárpolitikus. = Előre, 23(1969). 6735:3–4.

26. Éjjeli legeltetés, ökörtılalmas, lóköthely. = Falvak Dolgozó Népe, 11(1969). 49:7.
27. Nicolae Bălcescu. = Falvak Dolgozó Népe, 11(1969). 25:4.
28. „Tunul lui de aramă împănată cu flori”. 120 ani de la moartea revoluționarului Gábor Áron. = Scînteia (1969). 8113:3.

1970

29. A „téli legelőn” tartás. = Falvak Dolgozó Népe, 12(1970). 34:7.
30. A tüzes trón [Dózsa György]. = A Hét, 1(1970). 1:17.
31. Rajka Péter, az erdélyi gépgyártás úttörője. = Brassói Lapok, 2(1970). 25:3.
32. Takarmányozási gondok a múltban. = Falvak Dolgozó Népe, 12(1970). 36:7.
33. Téli enyhelyek, istállók. = Falvak Dolgozó Népe, 12(1970). 36:7.

1971

34. A háromszéki falutörvények. = Megyei Tükör, 4(1971). 329:4–5.
35. A párizsi kommün. = A Hét, 2(1971). 12:16.
36. Egy ember, egy intézmény és egy kísérlet [Molnár István]. = Utunk, 26(1971). 44:10.
37. Távolból a távlatokról. = Megyei Tükör, 4(1971). 341:3.

1972

38. Ősök és erkölcsök Keresztúr-fíuszékben. = Hargita, 5(1972). 17:3; 23:3; 29:3; 35:3; 41:3; 47:4; 66:3.
39. Történezhallgatók a második világháború előtti Európáról, a háborúról és a felelősségről. Közel múlt és fiatalok. = Korunk, 31(1972). 8:1232–1233.

1973

40. Gábor Áron, a székely forradalmár. = Hargita, 6(1973). 148:3.

1974

41. A gépgyártás kolozsvári úttörője. = Igazság, 35(1974). 161:2.
42. Jó, helyes, becsülendő, illendő... In: Hargita Kalendárium. Csíkszereda, 1974. 109–112.

1975

43. Emléksorok a levéltárosról, a helytörténészről [Árvay József 60 éves]. = Utunk, 30(1975). 20:2.
44. Főiskolai felvételik – 1975. = Korunk, 34(1975). 5:374–375.

1976

45. Híradás Brassó szabadegyeteméről. = Utunk, 31(1976). 46:1–2.
46. „Valósággal is város” In: Hargita Kalendárium. Csíkszereda, 1977. 52–53.

1977

47. Bălcescu emlékezete. = Utunk, 32(1977). 47:1,4.
48. Emlékeztető Kelemen Lajosra. = Utunk, 32(1977). 39:1–2.
49. Tudományos ülésszak Gyergyóremetén. = Művelődés, 30(1977). 6:30–31.

1979

50. Madéfalva veszedelme és dicsősége. In: Hargita Kalendárium. Csíkszereda, 1979. 132–135.

1980

51. Un moment important al luptelor țărănești din România. 475 de ani de la adunarea secuilor de la Lutița. = România Liberă (Buk), 38(1980). 11249:5.

1981

52. A népért, a szabadságért. In: Hargita Kalendárium. Csíkszereda, 1981. 52–54.
53. Hetvenéves lenne Mikó Imre. = Utunk, 36(1981). 11:2.
54. Prof. dr. doc. Jakó Zsigmond la vârsta de 65 de ani. Studiu introductiv de Ștefan Imreh și Pompiliu Teodor... Cluj-Napoca, Univ. „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Catedra de istorie, 1981. 3–15.

1982

55. A levéltáros-történész köszöntése [Kiss András 60 éves]. = Utunk, 37(1982). 42:2.
56. David Prodan köszöntése. = Korunk, 41(1982). 6:468–470.
57. Emlékezés az 1831-es parasztfelkelésben elesett szabófalviakra. = Korunk, 41(1982). 3:22–224.

1983

58. Az építő fejedelem. = Fáklya, 38(1983). 124:5.

1986

59. Öncélúságon felüli értelem [A 70 éves Jakó Zsigmond köszöntése]. = Új Élet, 29(1986). 21:11.

1989

60. Műhely [Pataki József 80 éves]. = Utunk, 44(1989). 2:2.

1990

61. Az aradi vértanúk. 1849. október 6. = Helikon, 1(1990). 40:1,4–5; Szabadság, 6(1990). 188:7.
62. Damjanich imája (1849. október 6.). = Unitárius Közlöny, 1(1990). 4:6–7.
63. Orbán Balázs –székelység–szabadság. = Unitárius Közlöny, 1(1990). 1:9.
64. Szolgálat a szabadságban. = Kotta nélkül (Kolozsvár). (1990). 3:3.
65. Venczel József könyvei. = Keresztény Szó, 1(1990). 36:1.

1991

66. Tiszteletadó főhajtás Jakó Zsigmond 75. születésnapjára. = Könyvesház (Művelődés melléklete). (Kolozsvár). 1(1991). 2:4.

1993

67. Laudationes. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Budapest, 1993. 429–430.
68. Pataki József (1908–1993). = Művelődés, 42(1993). 12:33.
69. Rendtartó és mércéül szolgáló élet. Búcsú Entz Gézától (1913–1993). = A Hét, 24(1993). 15:11.
70. Tudósítás írásról és népről. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerkesztette Glatz Ferenc. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993. 221–224.

1994

71. Emlékezés Ion Alușra. = Művelődés, 43(1994). 9:39–42.

1995

72. Az otthon múltja. = Erdélyi Gazda, 3(1995). 5:3.
73. Vincze Lajos amerikai néprajzos levelei. = Korunk, 6(1995). 8:19–23.

1996

74. Szeretetteljes szó. = Maturandusok, 2(1996). 92.

V. Beszélgetés, interjú

1972

1. Hogyan dolgozik a parasztságtörténet kutatója. Kovács Erzsébet interjúja. = Előre, 26(1972). 7616:3.

1974

2. A történész felelősségéről. Beszélgetés dr. Imreh István egyetemi tanárral. [Lejegyezte] Bereczki Károly, Koszta István. = Hargita, 7(1974). 21:3.
3. V[eress] D[ániel]. Könyvhónap. 1974. Vendégeink voltak: Mikó Imre és Imreh István. = Megyei Tükör, 7(1974). 1197:4–5. (Társszerző).

1976

4. Teljesebb történelmi kép. [Ankét]: Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. Buk, Politikai Könyvkiadó, 1976; A Hét, 7(1976). 33:3.

1978

5. Egy rendhagyó tudományos ülásszak. (Ankét: Garda Dezső, Imreh István, Magyar András). Készítette Horváth Arany. = Művelődés, 11(1978). 7:28–29.

1979

6. Összeszövődések. Nagy Béla interjúja. = Fáklya, 34(1979). 302:3.

1980

7. Az építő fejedelem [Beszélgetés Imreh István történésszel]. Lejegyezte Nagy Béla. = Fáklya, 35(1980). 295:3.

8. Korok és modellek. Beszélgetés Imreh István történésszel. Nagy Béla riportja. Fáklya, 35(1980). 163:3.

9. Öszinte köszönettel. = Korunk, 39(1980). 3:202–203.

10. Regéktől a valóságig. Beszélgetés a hatvanéves Imreh Istvánnal. Beke György interjúja. A Hét, 11(1980). 5:9.

11. Századok üzenete. Történészek kerekasztal-beszélgetése. (Jakó Zsigmond, Imreh István, Benkő Samu, Demény Lajos. Tévészerezstő Csép Sándor.) = Művelődés, 33(1980). 3:6–10.

12. Szociológia tegnap és ma. 100 éve született Dimitrie Gusti. Beszélgetés Imreh Istvánnal. Erdélyi Lajos interjúja. = Új Élet, 23(1980). 3:14–15.

1981

13. Amire a hétköznapiok történelme tanít. Rostás Zoltán interjúja. = A Hét, 12(1981). 34:3.

1982

14. Bethlen Gábor és az erdélyi hétköznapiok. Szabolcsi Attila interjúja. = Brassói Lapok, 14(1982). 1:4–5.

15. Történészek műhelyében: Imreh Istvánnál. Páll Árpád interjúja. = Új Élet, 25(1982). 21:14.

1984

16. Történelem – „alulnézetből”. Veress Gerzson interjúja. = Brassói Lapok, 16(1984)10:4.

1990

17. Ezt tettem. Miklós László interjúja. = Romániai Magyar Szó, 1(1990). 179:1,3.

1991

18. Kérdések az MTA külső tagjaihoz. = Magyar Tudomány, 36(1991). 1:19–21.

19. Mindenkire érvényes kötelezettségek [Imreh István a székely faluról]. In: Harangszó a mélyből. Szerkesztette Páll Árpád. Bp, 1991. 183–188.

1992

20. A székelység öröksége és az európaiság. Csáky Zoltán interjúja. = Ring, 4(1992). 33:26.

21. Az önértéktudat forrásai. Cseke Péter interjúja. = Korunk, 3(1992). 4:8–13.

1993

22. Bethlen Gábor a Nagy-Homoród mentén. Cseke Péter interjúja. = Honismeret, 21(1993). 1:41–45.

23. Ismerjük-e a csendes csordogáló történelmet? Rostás Zoltán interjúja. = A Hét, 24(1993). 5:3–4.

1994

24. A madéfalvi veszedelem és a székely autonómiák. Imreh István új kötetének ürügyén. Ónody Éva interjúja. = Pestmegyei Hírlap, szept. 1(1994).

25. „Gondolkozzon és tudjon választani...” Fülöp D. Dénes interjúja. = Udvarhelyi Híradó (Székelyudvarhely), 5(1994). ápr.12:2.

26. „Mi székelyek magyarok és európaiak vagyunk”. Találkozás Imreh István kolozsvári történésszel. Metz Katalin interjúja. = Új Magyarország, 4(1994). 241:10; Szabadság, 6(1994). 233:5.

1995

27. A székely történet kutatása nem jelent elkülönülést. Beszélgetés Imreh Istvánnal. Készítette Gaal György. = AETAS (1995), 1–2:233–239.

28. „Ne tegyük most a históriát újból a politika rosszhírű és kétes erkölcsű cselédkéjévé.” Imreh István és Balázs Sándor beszélgetése. = A Hét, 26(1995). 30:1,3–4.

1997

29. Itt vagyok otthon. = Székelyföld, 1(1997). 1:58–59.

30. Liberalizmus vagy hivatásrendiség. Beszélgetés Imreh István történész professzorral Venczel József eszméiről. Kérdez Tánczos Vilmos. = Székelyföld, 1(1997). 60–69.

VI. Szerkesztett kötetek

1976

1. Studii de istorie a naționalității maghiare și a înfrățirii ei cu națiunea română. I. Buc, Ed. Politică, 1976. 398; A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. I. Buk, Politikai Kiadó, 1976. 410.

1977

2. Revoluția de la 1848 din Transilvania. I. 2 martie–12 aprilie 1848... Referenți Ștefan Imreh, Camil Mureșanu. Buc, Ed. Academiei, 1977. 512.

1978

3. Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok. Szerkesztette Imreh István. Buk, Kriterion, 1978. 288; – Ismertetés: Aradi György. Kérdések szociográfiáról. = Korunk, 38(1979). 6:441–442; Beke György. „Szociográfiának” elmegy akkor is, ha szociológiának nem felel meg. = Korunk, 38(1979). 6:450–451; Dávid Gyula. A szociográfia divatjával számolhatunk. = Korunk, 38(1979). 6:453–454; Fábián Ernő. Az etnicitás mibenvalóságát kell kutatnunk. = Korunk, 38(1979). 6:448–450; Gáll Ernő. A valóság vonzásában. = Korunk, 38(1979). 6:437–439; Horváth Sz. István. Változó valóság. = Utunk, 34(1979). 46:4; Huszár = A Hét (Pozsony), 9(1979). 15:8; Kósa László. Hatvanhat népismereti tanulmány. = Forrás (Kecskemét). 11(1979). 8:79–81; Nagy Olga. A néprajz megérett a megújulásra. = Korunk, 38(1979). 6:444–445; Róth Endre. A szociológiának több esélye van a valóság mélységi feltárására. = Korunk, 38(1979). 6:443–444; Rostás Zoltán. Csak az van, aminek múltja van? = Korunk, 38(1979). 6:452–453; Idem. Változó valóságkutatás. = A Hét, 10(1979). 21:1,10; Tóth Pál Péter. = Valóság, (1979). 10:105–107; Várhegyi István. Sajátos értékeink sorsfordulóját éljük. = Korunk, 38(1979). 6:446–448; Vofkori László. Hogyan törhetünk ki a szakszemléleti elszigeteltségből. = Korunk, 38(1979). 6:445; Andorka Rudolf. = Ethnographia, 111(1980). 3–4:593–595; Bánlaky Pál. = Alföld, 31(1990). 9:63–65; Berényi István. Területi kutatások. Elmélet, módszer-gyakorlat. = Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet (Bp), 3(1980). 137–141; Tüskés Tibor. = Forrás, 12(1980). 1:88–90; Lovász János. Réalité variable. = Historisch demographische Mitteilungen (Bp), (1981). 135–136; Pomogáts Béla. Erdélyi műhely. = Magyar Hírlap (Bp), (1981). jan.13.; Für Lajos. Kisebbségi tudományművelés Erdélyben. = Alföld, 33(1983). 3:37–57.

1979

4. Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania. II:12–29 aprilie 1848. Referenți Ștefan Imreh, Camil Mureșanu. Buc, Ed. Academiei, 1979. 476.

5. Újjáépítő erdélyi kaláka. A staféta törvénye. (A „Változó valóság”-gal kapcsolatos viták. Korunk délelőttön hangzott el.) = Korunk, 8(1979). 6:439–440,454.

1980

6. Venczel József. Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Imreh István. Buk, Kriterion, 1980. 5–25. – Ismertetés: Benkő

Samu. *Ars poetica és a számok.* = *Utunk*, 35(1980). 35:2; Hadházi. *Az önismeret útján.* = *Megyei Tükör*, 13(1980). 2680:2; Nagy Géza. *Újabb intés az önismeretre.* = *Igazság*, 41(1980). 255:6; Pászka Imre. *Az önismeret útján.* = *Szabad Szó (Temesvár)*, 37(1980). 11005:3; Szabó T. Attila. *Egy kutató a népi önismeret útján.* = *Tallózás a múltban*. Buk 1985. 475–479; Domokos Pál Péter. *Az önismeret útján.* = *Honismeret*, 9(1981). 1:58–59; Ódor László. *Tiszta beszéd az önismeretről.* = *Forrás*, 9(1981). 13:88–90; Tárkány Szücs Ernő. = *Hungarológiai Értesítő*, 4(1982). 1–4:358–359; Hajdú D. Dénes. *Kiegészítés egy lexikon címszóhoz.* = *Magyar Nemzet (Bp)*, (1983). október 11.

1982

7. *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania. III. 30 aprilie–14 mai 1848...* Referenți Camil Mureșanu, Ștefan Imreh. Buc, Ed. Academiei, 1982, LXXXII, 606.

1988

8. *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania. IV. 14–25 mai 1848...* Referenți Camil Mureșanu, Ștefan Imreh. Buc, Ed. Academiei, 1988, XLVII, 599.

VII. Imreh Istvánról szóló irodalom

1956

1. Bodor András, Jakó Zsigmond. *Történetkutatás a „Bolyai” egyetemen.* = *Utunk*, 11(1956). 27:2.

1970

2. *Bibliografia istorică a României. I, IV–VIII.* Buc, Ed. Academiei, 1970–1996.

1972

3. Károlyi Jolán. *Agrártörténeti bibliográfia. 1945–1972.* = *Művelődés*, 25(1972). 8:47–48.
4. Nagy Béla. *A történetírás és a ma embere.* = *Fáklya*, 27(1972). 230:2.

1974

5. *Activitatea științifică a Universității din Cluj-Napoca. 1919–1973. Bibliografie selectivă. Istorie.* Cluj-Napoca, Univ. „Babeș–Bolyai”. Biblioteca Centrală Universitară, 1974. 93–97.

1975

6. *Ki Kicsoda? Életrajzi lexikon magyar és külföldi személyiségekről, kortársainkról.* 3. átdolgozott kiadás. Bp, Kossuth Kiadó, 1975. 261.

1977

7. *A Társaság új külföldi tiszteletbeli tagjai: Imreh István.* = *Néprajzi Hírek (Bp)*, 6(1977). 3–4:25.

1978

8. *Enciclopedia istoriografiei românești.* Coordonator științific: Prof. univ.dr. Ștefan Ștefănescu, corespondent al academiei R.S.R. București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1978. 177.

9. Tófalvi Zoltán. *A székely falu történetének kutatója. Haza, szülőföld nemzetiség.* In: *A Hét Évkönyve*, 1978. 188–190.

1979

10. *Activitatea științifică a Universității din Cluj-Napoca. 1974–1978. Bibliografie selectivă. Istorie.* Cluj-Napoca, Univ. „Babeș–Bolyai”. Biblioteca Centrală Universitară, 1979. 28–31.

11. *Istoricul Ștefan Imreh la vârsta de 60 de ani.* Introducere de Prof. dr. Pompiliu Teodor. *Bibliografia operei (1943–1979).* de Nicolae Edroiu, Károlyi Jolán, Maria Tecușan. Cluj-Napoca, Univ. „Babeș–Bolyai”. Catedra de Istorie. 31.

1980

12. Csetri Elek. *„Az alkotás legnyugodtabb éve” küszöbén.* *Korunk*, 31(1980). 3:200–202.

1988

13. *Activitatea științifică a corpului didactic și a cercetătorilor 1979–1986. Bibliografie selectivă. Istorie.* Cluj-Napoca, Univ. din Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară, 1988. 32–35.

1989

14. Hajdu Lajos. *Imreh István köszöntése.* = *Új Tükör*, Bp, 26(1989). 38:8.

15. Wellmann Imre. Földközösségtől faluközösségig. Kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. = *Ethnographia*, 100(1989). 1–4:278–302.

1991

16. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. II. G–Ke. Buk, Kriterion, 1991. 353–357.

1992

17. Magyar és nemzetközi ki kicsoda? Bp, Biográf Kiadó, 1992. 403.

1994

18. Demény Lajos. A rendtartó székely falu története. = *A Hét*, 25(1994). 39:11.

19. Egyed Ákos. Szakma és szolgálat. = *Kelet–Nyugat*, 5(1994). 9:6–7.

20. S. Muzsnay Magda. Születésnap az új székházban. = *Szabadság*, 6(1994). 227:2.

21. Török János. „A professzor úr” Kolozsváron. Imreh István 75. születésnapjára. = „Szeged” (Szeged), (1994). szept.:36–37.

1995

22. Magyar díszdoktorok Kolozsvárról, Brüsszelből. = *Közgazdász* (Bp), 38(1995). 10:1.

23. Imreh István válogatott bibliográfiája. = *AETAS*, (1995). 1–2:240–242.

24. Miklós László. Imreh István díszdoktorrá avatása. = *Romániai Magyar Szó*, (1995). 1685:1.

1997

25. Imreh István műveinek válogatott bibliográfiája. = *Székelyföld*, 1(1997). 1:74–75.

26. Romániai Magyar Ki Kicsoda. 1997. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Scripta Kiadó közös kiadványa, 1997. 256.

1998

27. I. Az Entz Géza Díj átadása Imreh Istvánnak. Fülöp Géza kuratóriumi elnök beszéde. R. Várkonyi Ágnes laudációja. II. Imreh István tiszteleti taggá választása. (Egyed Ákos, Kiss András, Keszeg Vilmos javaslatai). = *EM*, 51(1998). 1–2:109–111; 125–128.